

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İRAN DEVLET OLUŞUMU VE DIŞ POLİTİKASI:
ULUSLARARASI-DEVLET-TOPLUM KOMPLEKSİ

DOKTORA TEZİ

NUH UÇGAN

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Kamer KASIM

BOLU, TEMMUZ - 2023

KABUL VE ONAY SAYFASI

Nuh UÇGAN tarafından hazırlanan “İRAN DEVLET OLUŞUMU VE
DIŞ POLİTİKASI: ULUSLARARASI-DEVLET-TOPLUM
KOMPLEKSİ” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler
Anabilim Dalı’nda Doktora Tezi olarak oy birliği kabul edilmiştir. 19/07/2023

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Prof. Dr. Kamer KASIM
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Mehmet DALAR
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ARI
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Ali BALCI
Sakarya Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Mustafa Turgut DEMİRTEPE
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programında enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %30'u geçmemektedir.

.....

NUH UÇGAN

ÖZET

İRAN DEVLET OLUŞUMU VE DIŞ POLİTİKASI: ULUSLARARASI-DEVLET-TOPLUM KOMPLEKSİ

DOKTORA TEZİ

NUH UÇGAN

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

(TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. KAMER KASIM)

BOLU, TEMMUZ - 2023

XIX + 760

Bu çalışmanın temel sorunsalı, 1979 İslam Devrimi sonrası İran İslam Cumhuriyeti'nin (İİC) (1979-2021) devlet oluşumundaki muhafazakâr-reformist ve dış politikasındaki ideoloji-pragmatizm sarkacının açıklanmasıdır. Dış politikanın devlet oluşumundan, devlet oluşumunun uluslararası ve toplumdan yalıtılmış olarak incelenemeyeceğini savunan bu çalışma, 1979 İran İslam Devrimi sonrası devlet oluşumu ve dış politikanın ancak İran'ın son iki yüzyıllık *uluslararası-devlet-toplum kompleksinin* karşılıklı ilişki ve tepkimelerine dayandırılarak açıklanabileceğini iddia etmektedir. İran'ın son iki yüzyıldır kendisini Kaçarlar ve Pehleviler döneminde sömürgeci müdahaleler şeklinde gösteren *uluslararası faillik*; buna karşı Kaçarlarda mütereddit, Pehlevilerde ise radikal sömürgeci modernleşme şeklinde gösteren *devlet failliği*; nihayet söz konusu sömürgeci uluslararası müdahale ile sömürgeci modernleşme ilişkisine karşı 18. ve 19. yüzyıldan itibaren temel *toplumsal faillik* aktörü haline gelen Şii Usuli ulemanın refleksinden oluşan *uluslararası tarihsel sosyolojisi (UTS)*, bir *güç arayışı-meşruiyet krizi* biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, 1979 İslam Devrim ile sonrasında kurulan İİC *devlet oluşumu* ve dış politikasının işte bu UTS birikiminin sonucu olan *güç arayışı ve meşruiyet krizinin* 1963'ten itibaren aldığı biçim tarafından belirlendiğini iddia etmektedir. İran'ın iki yüzyıllık *güç arayışı ve meşruiyet krizinin* 1963'ten itibaren aldığı biçim, Humeyni liderliği ve sol kitle siyasetinin birbirini beslemesi (*sol-İslam aşısı*) nedeniyle toplumsal faillik aktörü olan ulemanın radikalize olması, uluslararası-devlet ilişkilerinin ise devlet failliğini toplumsal faillik karşısında desteklememesi süreçlerinin bir araya gelmesi bağlamında gerçekleşmiştir. 1963'ten itibaren uluslararası-devlet-toplum kompleksinin tepkimeleri, son iki yüzyıllık *güç arayışı-meşruiyet krizine* Humeyni liderliği ve *sol-İslam aşısının* bir araya gelmesiyle *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* gibi yeni bir tarihsel çözüm modeli ortaya koymasıyla sonuçlanmıştır. Son iki yüzyıllık tarihsel *güç arayışı-meşruiyet krizi* dinamiğinin Humeyni sonrası thermidor (1989-2005) ve thermidor sonrası (2002-2021) dönemlerde devlet oluşumuna yansımalarının muhafazakar-güvenlikçi devlet ile demokratik İslam cumhuriyeti arayışı arasındaki çatışma olduğunu; bu çatışmada ulemanın devletle bütünleşmesinden kaynaklı toplumsal temsil boşluğunu reformist ulema ve İslami entelijansiyanın reform siyasetinin doldurduğunu ve İİC'nin gelecek uluslararası-devlet-toplum kompleksinin de bu dinamik tarafından belirleneceğini iddia ettik.

ANAHTAR KELİMELER: Uluslararası Tarihsel Sosyoloji, Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi, Devlet Oluşumu, Ulemanın Tarihsel Toplumsal Rolü, Güç Arayışı ve Meşruiyet Krizi, Sol-İslam Aşısı, Yıkıcı Radikalizm ve Kurucu Esneklik.

ABSTRACT

IRANIAN STATE FORMATION AND FOREIGN POLICY: INTERNATIONAL-STATE-SOCIETY COMPLEX

PHD THESIS

NUH UÇGAN

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS

(SUPERVISOR: PROF. DR. KAMER KASIM)

BOLU, JULY 2023

XIX + 760

The main problematic of this study is to explain the pendulums of the conservative-reformist in the state formation and ideology-pragmatism in foreign policy of the Islamic Republic of Iran (IRI) after the 1979 Islamic Revolution. This study, which argues that foreign policy cannot be examined in isolation from state formation, state formation in isolation from international and society, argues that state formation and foreign policy after the 1979 Islamic Revolution can only be explained based on the mutual relations and reactions of Iran's *international-state-society complex* for the last two centuries. Iran's *international historical sociology* (IHS), which consist of the Iran's last two centuries *international agency*, which has manifested itself in colonial influence in the eras of Qajar and Pahlavi; against it *state agency*, which manifests itself in the form of hesitant modernization in Qajar and radical colonial modernization in Pahlavi; finally, the reflex of the Shiite Usuli ulama, who became the main actor of *social agency* since the 18th and 19th centuries, against the colonial international intervention and colonial modernization relationship, emerged as a *quest of power-crisis of legitimacy*. This study claims that the 1979 Islamic Revolution, the state formation and foreign policy of the IRI were determined by the last form that the *quest of power-crisis of legitimacy dynamic* took since 1963, which is the result of this IHS accumulation. The form that Iran's two-century of *quest of power-crisis of legitimacy dynamic* has taken since 1963, has taken place in the context of the coming together of the processes of the radicalization of the ulema, the actor of social agency, due to the Khomeini leadership and left-wing mass politics feeding each other and international-state relations do not support the state agency over social agency. The reactions of the international-state-society complex since 1963, resulted in a new historical solution model to the *quest of power-crisis of legitimacy dynamic* of the last two centuries, such as *destructive radicalism and constitutive flexibility*, with the combination of the Khomeini leadership and the Left-Islam Infusion. We argued that the reflection of the historical the *quest of power-crisis of legitimacy dynamic* on state formation in the post-Khomeini thermidor and post-thermidor periods is the conflict between the conservative-security state and the search for a democratic Islamic republic. Again, we claimed that the reformist ulama and Islamic intelligentsia's reform policy filled the social representation gap due to the integration of the ulama with the state after Khomeini, and that the future international-state-society complex of the IRI will be determined by this dynamic.

KEYWORDS: International Historical Sociology, International-State-Society Complex, State Formation, Historical Social Role of Ulema, Quest for Power and the Crisis of Legitimacy, Left-Islam Infusion, Destructive Radicalism and Constitutive Flexibility.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY SAYFASI	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİL LİSTESİ.....	xi
TABLO LİSTESİ	xiii
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	xiii
TEŞEKKÜR	xix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	11
1. ULUSLARARASI TARİHSEL SOSYOLOJİ	11
1.1 Giriş	11
1.2 Tarihsel Sosyolojinin Tanımı, Gündemi ve Gelişimi: Makro Dönüşümü Açıklamaya Adanmış Bir Disiplin	12
1.2.1 Tanım.....	12
1.2.2.Gündem ve Gelişimi	14
1.3 Uluslararası İlişkiler ve Tarihsel Sosyoloji	17
1.3.1 Birinci Dalga Weberci Tarihsel Sosyoloji.....	19
1.3.2 Marksistler	25
1.3.3 İkinci Dalga Neo-Weberci Dalga: John Hobson	28
1.4 Özne-Yapı Tartışması Bağlamında Uluslararası, Devlet ve Toplum Kompleksi ve İran Dış Politikası İçin Bir Literatür Değerlendirmesi.....	31
1.4.1 Bireyci Yaklaşım	31
1.4.2 Yapısalcı Yaklaşımlar.....	37
1.4.3 Yapılaşmacı Yaklaşım	44
1.5 İran: Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi.....	52
1.6 Bölüm Özeti.....	61
İKİNCİ BÖLÜM	62
2. KAÇAR DEVLET OLUŞUMU: KAÇAR DEVLET-TOPLUM KOMPLEKSİ OLARAK ZAYIF DEVLET FAİLLİĞİ-GÜÇLÜ TOPLUMSAL FAİLLİK (1796-1921)	62
2.1 Giriş: Güç Arayışı ve Meşruiyet Krizi	62
2.2 Uluslararası: Kaçar Döneminde İran'ın Sömürgeci Modernlikle Tanışması	68
2.3 Toplum: Kaçar Devlet Oluşumuna Takaddüm Eden Ulema Müesses Nizamının Oluşumu	71

2.3.1 Bir Kesinlik Teolojisi Paradigması Olarak Şii Bilgi ve Siyaset Teorisi	72
2.3.2 Kesinlik Teolojisi Paradigmasında Kırılmalar	74
2.4 Kaçar Devleti: Bir Koalisyon Yönetimi Olarak Zayıf ve Parçalı Siyasi Otorite.....	81
2.4.1 Zayıf Bürokrasi.....	82
2.4.2 Kaçar Devletin Zayıf Failliğine Rağmen Hayatta Kalmasının Nedenleri.....	84
2.5 Kaçar Uluslararası Tarihsel Sosyolojisi: Uluslararası-Devlet-Toplum Faillik Rekabeti	86
2.5.1 İran'ın Devlet-Toplum Kompleksinin Sömürgeci Modernleşmeyle Tanışması (1796-1848).....	88
2.5.2 Babilere Yönelik Devlet-Ulema İş Birliği ve Reuter İmtiyazına Yönelik Devlet-Ulema Çatışması (1848-1890).....	95
2.5.3 Kaçarlarda Toplumsal Failliğin Yüzeye Çıkışı (1890-1921): Uluslararası-Devlet-Toplum	100
2.6 Bölüm Özeti.....	139
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	144
3. PEHLEVİ DEVLET OLUŞUMU: PEHLEVİ DEVLET-TOPLUM KOMPLEKSİ OLARAK GÜÇLÜ DEVLET FAİLLİĞİ-GÜÇLÜ TOPLUMSAL FAİLLİK	144
3.1 Giriş	144
3.2 Pehlevi Uluslararası Tarihsel Sosyolojisi: Rıza Pehlevi Döneminde Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi	146
3.2.1 Rıza Han'ın Yükselişi (1921-25).....	147
3.2.2 Şah Rıza Pehlevi ve Otoriter Modernleşme Yoluyla Devlet İnşası (1926-41)	160
3.2.3 Rıza Pehlevi'nin Düşüşü	176
3.3 II. Pehlevi Dönemi Uluslararası Tarihsel Sosyolojisi: Muhammed Rıza Pehlevi Döneminde Uluslararası-Devlet-Toplum (1941-1979)	179
3.3.1 Siyasal Çoğulculuk (1941-53).....	180
3.3.2 Siyasal Çoğulculuk Döneminde Güç Arayışı ile Meşruiyet Krizi: Sol, Musaddık ve Ulema	184
3.3.3 Ağustos 1953 Darbesinden Beyaz Devrime Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi: Devlet İnşası, ABD Angajmanı ve Ulema (1953-63)	216
3.3.4 Toplum: Köprü Aydınlar Kuşağı ve Sol-İslam Aşısının İlk Pırıltıları (1953-63)	225
3.3.5 Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksinde Fay Hatlarının Harekete Geçmesi: Beyaz Devrim ve Haziran Ayaklanması	243
3.4 Bölüm Özeti.....	257
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	265
4. İRAN İSLAM DEVRİMİ: ULUSLARARASI-DEVLET-TOPLUM KOMPLEKSİ, 1963-1979.....	265
4.1 Giriş	265
4.2 Devlet Oluşumu: Kurum İnşası, Yüksek Ekonomik Kalkınma ve Güvenlik Sektörünün Meşruiyet Krizini Çözmemesi (1963-1977)	271

4.3 Toplum: Gerilla Grupları, Köprü Aydınlar Kuşağının Son Halkası Ali Şeriatî ve Humeyni'nin Ulema Radikalizmi	283
4.3.1 Gerilla Grupları.....	283
4.3.2 Köprü Aydınlar Kuşağının ve Sol-İslam Aşısının Son Halkası: Ali Şeriatî	289
4.3.3 Humeyni ve Ulema Grupları	297
4.4 Uluslararası: Nixon Doktrininin Tek Sütun Stratejisinin İran'ın Bölgesel Üstünlük Arayışlarını Desteklemesi.....	303
4.5 İran Devrimi: Uluslararası-Devlet-Toplum	310
4.5.1 Devlet: İstikrarını Baskı ve Güvenlik Enstrümanlarına Dayandıran Dışa Bağımlı Pehlevî Devletinin Kalkınma ve Büyük Medeniyet Retoriğinin Meşruiyet Açığını İkame Edememesi	312
4.5.2 Uluslararası: Devletin Baskı Politikalarını ve Bağımsız Dış Politikasını Daha Fazla Tolere Etmemeyi Tercih Eden Uluslararası Aktör.....	318
4.5.3 Toplum: Uluslararası Aktör ve Bağımlı Devlet Arasındaki Uyumun Bozulmasının Yarattığı Fırsatı Değerlendirmeye Hazır Kurumsallaşmış Meşruiyet Aktörlerinin Yıkıcı Radikalizm Doğrultusunda Faaliyete Geçmesi	329
4.5.4 Devrim Süreci.....	336
4.6 Bölüm Özeti.....	346
BEŞİNCİ BÖLÜM	353
5. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ DEVLET OLUŞUMU VE İRAN DIŞ POLİTİKASI (1979-1989): YIKICI RADİKALİZM VE KURUCU ESNEKLİK TEMELİ ÜZERİNDE YÜKSELEN SEKÜLER TEOKRASİYE DAYALI BİR GÜVENLİK DEVLETİ.....	353
5.1 Giriş	353
5.2 Ayetullah Ruhullah Musevî Humeyni (1902-1989): Yıkıcı Radikalizm ve Kurucu Esneklik	359
5.2.1 Oluşum Döneminde Humeyni'nin Dini – Siyasi Dünya Görüşü (1902-1961).....	363
5.2.2 Politik Ulema Dönemi (1961-79).....	368
5.2.3 Halkçılık ve Cumhuriyet	376
5.2.4 Velayet-i Mutlak-i Fakih	378
5.3 İran İslam Cumhuriyeti Devlet Oluşumunda Tasfiye Süreci	380
5.3.1 Devrim Sonrası Devlet Oluşumu ve Farklılaşan Vizyonlar	382
5.3.2 Anayasa Yazımı, Devrimci Bileşenler Arasındaki Farkların Keskinleşmesi ve Egemenliğin Kaynağı Tartışması	387
5.3.3 İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasal Kurumsal Yapısı	392
5.3.4 Uluslararası ve Devlet Oluşumu: Rehine Krizi, İran-İrak Savaşı ve Tasfiye Süreci	397
5.3.5 İran İslam Cumhuriyeti'nde Hizip Siyaseti.....	412
5.3.6 İran-Kontra Vakası, Üçüncü İdam Dalgası ve Montazeri'nin Azli: Halef Krizi ve İslam Cumhuriyeti Siyasal Sisteminin Seküler Teokrasîye Evrilmesi.....	418
5.4 Devrim Sonrası Devlet Oluşum Sürecinde (1979-89) Toplumsal Faillğin Geçici Olarak Sıfırlanması	428
5.5 İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikası	433
5.5.1 Devrim İhracı (Sudur-i İnkılap): Kavramsal Değerlendirme	439

5.5.2 Devrim İhracı ve Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama Süreci	449
5.5.3 Rehine Krizi ve ABD Karşıtlığı	452
5.5.4 İran-İrak Savaşı: Ceng-i Tahmiliden Sudur-ı İnkılaba	466
5.5.5 Devrim İhracı ve Lübnan Hizbullah'ı	482
5.6 Bölüm Özeti.....	492
ALTINCI BÖLÜM	499
6. HUMEYİNİ SONRASI İRAN İSLAM CUMHURİYETİ	
ULUSLARARASI-DEVLET-TOPLUM KOMPLEKSİ VE DIŞ POLİTİKASI	
(1989-2021).....	499
6.1 Giriş	499
6.2 Uluslararası: Soğuk Savaş Sonrası Bölgesel Düzen Arayışının Üç Evresi	506
6.2.1 Birinci Ara Dönem: Körfez Krizi ve Ortadoğu Barış Süreci	507
6.2.2 İkinci Ara Dönem: 11 Eylül 2001 Saldırıları ve Bush Doktrini.....	514
6.2.3 Üçüncü Ara Dönem: Obama Başkanlığı, Arap Baharı ve 2015	
Kapsamlı Ortak Eylem Planı Anlaşması	529
6.3 Devlet: Ekonomik Yeniden Yapılanma ve Siyasi Reform Girişimi	
Karşısında Devletin Muhafazakâr ve Güvenlikçi Oluşumu.....	544
6.3.1 Haşimi Rafsancani ve Muhammed Hatemi Dönemleri: Ekonomik ve	
Siyasal Thermidor ve Devletin Muhafazakar-Güvenlikçi Refleksi (1989-	
2005).....	545
6.3.2 Mahmud Ahmedinejad ve Hasan Ruhani Dönemleri: Uluslararası-	
Devlet ve Devlet-Toplum İlişkilerinin Gerginleşmesinden	
Normalleşmesine Geçiş (2005-2021)	569
6.4 Toplum: Humeyni Sonrası Dönemde Toplumun Bir Fail Olarak	
Belirginleşmesi.....	590
6.4.1 Humeyni Sonrası Toplumun Bir Özne Olarak Yeniden	
Belirginleşmesi: Seçimler.....	593
6.4.2 Rafsancani Döneminin Ekonomik Yeniden Yapılanma Sürecinin	
Ortaya Çıkardığı Sosyo-Kültürel ve Demografik Değişim	595
6.4.3 Reform Siyaseti ve Rüesayı Milletın Yeni Temsilcisi İslami	
Entelijansiya: Güvenlik Devletinden Demokratik İslam Cumhuriyete Geçiş	
Talebi	600
6.4.4 Hatemi Sonrası Devlet-Toplum Gerilimi: 2009 Yeşil Hareket ve	
Ruhani'nin Sosyo-Kültürel Açılım Denemesi ve Yurttaş Hakları	
Beyannamesi.....	607
6.5 Humeyni Sonrası İran İslam Cumhuriyeti Uluslararası-Devlet-Toplum	
Kompleksi ve Dış Politikası (1989-2021)	613
6.5.1 Thermidor Dönemi Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi ve İran	
Dış Politikası (1989-2005).....	615
6.5.2 Thermidor Sonrası Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi ve İran	
Dış Politikası: Uluslararası-Devlet ve Devlet-Toplum İlişkilerinin	
Gerginleşmesinden Normalleşmesine Geçiş (2005-2021)	645
6.6 Bölüm Özeti.....	691
SONUÇ.....	704
KAYNAKLAR	740

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.1. Uluslararası-Devlet-Kompleksi Argüman Haritası Üçgeni.....	59
Şekil 2.1. Molla Ahmed Naraki'nin (1771-1829) Velayet-i Fakih Piramidi....	79
Şekil 2.2. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1804-1854 Devlet Oluşumu	87
Şekil 2.3. Uluslararası -Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni (1848-1890).....	96
Şekil 2.4. Şeyhlik, Babilik ve Bahailik	97
Şekil 2.5. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1891-92 Tütün Boykotu.....	102
Şekil 2.6. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1896 Nasirüddin Şah Suikastı ve Muzaffereddin Şah Dönemi (1896-1907).....	105
Şekil 2.7. Meşrutiyet Hareketinin Tarihsel Dalgaları	119
Şekil 2.8. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni Meşrutiyet Devrimi19	
Şekil 3.1. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1918-25 Rıza Han'ın Yükselişi.....	149
Şekil 3.2. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1925-41 Devlet İnşası	160
Şekil 3.3. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1941-53 Siyasal Açılım Dönemi.....	181
Şekil 3.4. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1951-53 Petrolün Millileştirilmesi ve Ağustos 1953 Darbesi.....	200
Şekil 3.5. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1953-61 ABD Bölgesel Düzeni ve Devlet İnşası.....	217
Şekil 3.6. Köprü Aydınlar Kuşağı ve Sol-İslam Aşısı	226, 290
Şekil 3.7. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1961-3 ABD Reform Baskısı, Beyaz Devrim ve Haziran Ayaklanması	244
Şekil 4.1. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Devrim Teorisi.....	266
Şekil 4.2. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1963-77 Arası....	273
Şekil 4.3. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1977-79 İran Devrimi	311
Şekil 4.4. İran Devrimi'nin Sekiz Dalgası	337
Şekil 5.1. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1979-89 İran İslam Cumhuriyeti Devlet Oluşumu	356
Şekil 5.2. Molla Ahmed Naraki'den Humeyni'ye Fakihin Dolaylı Yönetimi Anlayışından Doğrudan Yönetimi Anlayışına Geçiş.....	371
Şekil 6.1. Molla Ahmed Naraki'den Humeyni'ye ve Humeyni'den Kadivar'a Fakihin Dolaylı Yönetimi Anlayışından Doğrudan Yönetimi Anlayışına ve Oradan Da Fakihin Gözetimi Anlayışına Geçiş....	605
Şekil 6.2. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1989-2005 Thermidor Dönemi İİC Devlet Oluşumu	616
Şekil 6.3. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 2005-2021 Thermidor Sonrası İİC Devlet Oluşumu	645

TABLO LİSTESİ

Sayfa

Tablo 2.1. Ulema Siyaset İlişkisi Tarihsel Dönemleri	75
Tablo 2.2. İlk İki Meclisteki Siyasal Eğilimler	124
Tablo 3.1. IV. ve V. Meclislerdeki Gruplar	155
Tablo 3.2. 1941-53 Arası Temel Siyasal Güç Unsurları	181
Tablo 3.3. 13. ve 14. Meclis Hizipleri	182
Tablo 3.4. Muhammed Musaddık'ın Milli Cephe Koalisyonunun Bileşenleri	194
Tablo 3.5. 1940'ların Sonu ve 1950'lilerin Başında Temel Grupların Temel Tartışma Gündemlerine Karşı Pozisyonları.	214
Tablo 3.6. İran'ın Petrol Gelirleri (1954-63).....	221
Tablo 3.7. Milli Direniş Hareketi Kadrosu (Nehzad-ı Mukavemet-i Milli, MDH)	233
Tablo 3.8. İran Özgürlük Hareketi Lider Kadrosu	239
Tablo 3.9. Merce-i Taklit Burucerdî Sonrası Ulema Grupları	248
Tablo 4.1. İran'ın Petrol Gelirleri (1963-76).....	273
Tablo 4.2. 1953 ve 1975 Tarihleri Arasındaki Fabrika Sayısı	274
Tablo 4.3. Gerilla Grupları	285
Tablo 4.4. Carter Yönetiminde Uluslararası Stratejiye Dair Yaklaşımlar ve İsimler.....	326
Tablo 5.1. Devrimci Bileşenler	381
Tablo 5.2. 1979-88 Arası Üç İdam Dalgası.....	385
Tablo 5.3. 1984 Sonrası Hizipler.....	414
Tablo 6.1. Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığının Sonuna Doğru Sağın Bölünmesi ve Hizipler.....	552
Tablo 6.2. 2010-2023 Arası Dolar-Riyal Paritesi.....	582
Tablo 6.3. 2010-2021 Arası İran Enflasyon Oranları.....	582
Tablo 6.4. 1980-2021 Arası Cumhurbaşkanlığı, Meclis ve Uzmanlar Meclisi Seçimleri Katılım Oranları	593

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

92-UGKM : 92 Sayılı Ulusal Güvenlik Karar Memorandumu (ABD)

AAH : Asaib Al el-Hak (Irak)

AB : Avrupa Birliği

AB-3 : İngiltere, Fransa ve Almanya.

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

ABSP : Arap Baas Sosyalist Partisi (Abdülmecid el-Rafii ve Nicola Firizli, Lübnan) (Irak Yanlısı)

AGGM : Anayasayı Gözden Geçirme Meclisi (*Şura-yı Baznigari-yi Kanuni Esasi*)

AI : Anjuman-e İslami (İslam Birlikleri)

AID : Anjuman-e İslami-e Daneshjuyan (İslami Öğrenci Birlikleri)

AIOC : Anglo Iranian Oil Company

AKC : Aylık Konuşmalar Cemiyeti (Encümen-i Mohhare-yi Dini)

AKK : Anayasayı Koruyucular Konseyi (*Şura-i Negahban-i Kanuni Esasi*)

APOC : Anglo Persian Oil Company

ARMISH : United States Military Mission with the Imperial Iranian Army

ASEP : Arap Sosyalist Eylem Partisi (George Habbaş, Lübnan)

AT : Avrupa Topluluğu

BAE : Birleşik Arap Emirlikleri

BDW : Birinci Dalga Neo-Weberci

BIİ : Birleşik Irak İttifakı

BİKC : Bahreyn İslami Kurtuluş Cephesi (al-Jebha al-Islamiyaa al-Tabrin al-Bahrain)

BM : Birleşmiş Milletler

BMGK : Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi

BNH : Bağımsız Nasırcı Hareket (İbrahim Qulailat, Lübnan)

BP : British Petroleum

BPÖ : Baas Parti Örgütü (Issam Quansy, Lübnan)

CENTO : Central Treaty Organization (Merkezi Anlaşma Örgütü)

CIA : Central Intelligence Agency (Merkezi İstihbarat Teşkilatı)

CIRE : Uluslararası Araştırma ve Eğitim Merkezi (İran)

CIRI : Constitution of Islamic Republic of Iran

CNAS	: Yeni Amerika Güvenlik Merkezi
ÇFO	: Çöl Fırtınası Operasyonu (1991)
ÇHGB	: Çalışan Halkın Güç Birliği (Kemal Şatilla, Lübnan, Nasırcı)
ÇUG	: Çok Uluslu Güç (Irak)
DAEŞ	: Irak Şam İslam Devleti
DİSK	: Dış İlişkiler Stratejik Konseyi (2006)
DM	: Devrim Muhafızları
DM-KG	: Devrim Muhafızları Kudüs Gücü
DPA	: Dış Politika Analizi
DTM	: Dünya Ticaret Merkezi
DYTH	: Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (Mecme-i Teşhisi Maslahatı Nizam)
EBG	: Eşitsiz ve Birleşik Gelişme
EC	: Eğitim Cemiyeti
EMEL	: Lübnan Direniş Müfrezeleri (Avfec Al-Muqawamat al Lubnaniyya) İmam Musa Sadr)
FDKC	: Filistin Demokratik Kurtuluş Cephesi (Nayif Havatme)
FHKC	: Filistin Halk Kurtuluş Cephesi (George Habbash)
FHKC-GK	: Filistin Halk Kurtuluş Cephesi-Genel Komutanlık (Ahmed Cibril)
FHMC	: Filistin Halk Mücadele Cephesi (Behçet Ebu Garbiya ve Samir Goşe)
Fİ	: Fedaiyan-ı İslam
FİC	: Filistin İslami Cihadı (Fethi Şikaki)
FGK	: Fetih Geçici Komuta (Said Musa Muraghaa: Abu Musa)
FKC	: Filistin Kurtuluş Cephesi (M. Zeydan: Abu Abbas)
FKC-GH	: Filistin Kurtuluş Cephesi-Ganim Hizbi (Abdulfatih el-Ganim)
FKC-YH	: Filistin Kurtuluş Cephesi-Yakup Hizbi (Talat Yakup)
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü (Münezzemat el-Tahrir el-Filistiniyye)
FKP	: Filistin Komünist Partisi (Beşir Barguti)
FLN	: Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi (The National Liberation Front/Cabhatu'l Tahriri'l-Waṭani)
GDC	: Gelişim ve Değişim Cemiyeti (Jami'at al Tanmir va Tagheer) (İran)
GENMISH	: The US Military Mission with Imperial Iranian Gendarmerie
GKO	: Genel Kurmay Ofisi (Irak)
Hamas	: İslami Direniş Hareketi (Haraket el-Mukaveme el-İslamiye)
HC	: Hüccekiye Cemiyeti

HEİŞ	: Hatemül Enbiya İnşaat Şirketi
HET	: Hizb-i Eslah Taleban (İran 4. Meclisindeki (1921-3) Muhafazakarların Partisi)
HF	: Halkın Fedaileri (Sazaman-ı Cerikha-yı Feda’i Khalqi İran)
Hİ	: Hüseyiniye-yi İrşad
HM	: Halkın Mücahitleri (Sazaman-ı Mujahedin-i Khalqi İran)
HMİ	: Hizb-i Millet-i İran (İran Milleti Partisi, Musaddık’ın Milli Cephe Koalisyonunun Sağ Bileşenlerinden)
HMP	: Hür Milliyetçiler Partisi (Kamil Şemun, Lübnan)
HRT	: Hareket el-Risaliyin el-Talai (Ayetullah Muhammed el-Şirazi)
HRW	: Human Rights Watch/ İnsan Hakları İzleme Örgütü
HS	: Hashd el-Shaabi (Irak)
HT	: Hizb-i Teceddüd (Diriliş Partisi, İran 4. Meclisindeki (1921-3) Seküler/Radikallerin Partisinden Birisi)
HS	: Hizb-i Sosyalist (Sosyalist Parti, İran 4. Meclisindeki (1921-3) Seküler/Radikallerin Partisinden birisi)
IGG	: Irak Güvenlik Gücü
İİDYK	: Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi
ILO	: International Labor Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
ILSA	: (İran Libya Yaptırımlar Yasası/Iran-Libya Sancions Act)
INR	: ABD Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Araştırma Bürosu (The Bureau of Intelligence and Research)
IPIS	: Siyasal ve Uluslararası Çalışmalar Enstitüsü (Institute for Political and International Studies)
IRGC	: The Islamic Revolutionary Guard Corps (Sepah-e Pasdaran-e Enghelab-e Eslami, İslam Devrimi Muhafızları Ordusu)
IUK	: Irak Ulusal Kongresi (Ahmet Halebi)
İCP	: İslam Cumhuriyeti Partisi
İDK	: İslami Dernekler Koalisyonu (Jamiyet-e Mo’talefeh-ye İslami, Motalefeh)
İDKHÖ	: İslam Dünyası Kurtuluş Hareketleri Örgütü (SAJAJI-Sazman-i Jonbesh-hay-i Azadibakhsh-i Jahan-i Islam) (Mehdi Haşimi)
İDMGV	: İslam Devrimi Mustazaflar ve Gaziler Vakfı (Bonyad-ı Mustazafin ve Cambazan-ı İnkılab-ı İslami)

İDW	: İkinci Dalga Neo-Weberci
İHB	: İran Hukukçular Birliği (Hedayetullah Metin-Defteri)
İİC	: İran İslam Cumhuriyeti
İİKİ	: İslami İran Kalkınmacıları İttifakı (Etelafe Abadgaran-e İran-e İslami, Kısaca Abadgaran Hizbi) (Ahmedinejad).
İHETYMUİB:	İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu
İHYK	: İmam Humeyni Yardım Komitesi (Komite-yi İmdad-ı İmam Humeyni)
İİDYK	: Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi (1982)
İİYK	: Irak İslam Yüksek Konseyi (2007)
İİHÖSK	: İran İnsan Hakları ve Özgürlükleri Savunma Komitesi
İİKC	: İran İslami Katılım Cephesi (Cebhe-ye Müşareke-te İran-e İslami)
İKDP	: İran Kürdistan Demokrat Partisi
İMBP	: İran Milli Birlik Partisi (Ettihad Mellat İran)
İMDK	: İran Milli Direniş Konseyi (Sura-ye Melli-e Moqawemat-e Iran) (HM)
İGH	: İnançlı Gençlik Hareketi (Hüseyn el-Husi, Yemen)
İÖH	: İran Özgürlük Hareketi (Nehzad-ı Azadi İran)
İRV	: İmam Rıza Vakfı (Astan Quds Razavi)
İYB	: İran Yazarlar Birliği
JMHEQ	: Jame'ehe-ye Moderresin-e Howzah-ye Elmiyeh-ye Qum (Kum Medrese Öğretmenleri Cemiyeti) (Muhafazakâr)
JRM	: Jame'eh-ye Ruhaniyyat-e Mobarez (Militan Din Adamları Cemiyeti) (Muhafazakâr)
KEÖ	: Komünist Eylem Örgütü (Muhsin İbrahim ve Fawaz Tarabulsi, Lübnan)
KH	: Ketaib Hizbullah (Irak)
KİK	: Kökrfez İş birliği Konseyi
KKKHC	: Kutsal Kum Kentinde Hicaz Cemiyeti (Jaliyya al Hijaziyya fi Madina Qum al Muqaddasa, Ahmed Muhammed al-Rebh) (İran)
KOEP	: Kapsamlı Ortak Eylem Planı (2015 Nükleer Anlaşması)
KP	: Komünist Parti (İran 4. Meclisindeki (1921-3) Seküler/Radikallerin Partisinden Birisi)
KYB	: Kürdistan Yurtseverler Birliği (Celal Talabani)

LAFA	: Lima Abu el- Fadl el Abbas (Suriye)
LCP	: Lübnan Komünist Partisi (George Hawi)
LKP	: Lübnan Ketaib Partisi (Pierre Cemayel, Falanjist Parti)
LUC	: Lübnan Ulusal Cephesi (Kamil Şamun)
LUH	: Lübnan Ulusal Hareketi
MAAG	: The Military Assistance Advisory Group
MC	: Milli Cephe (Jabheh-i Melli)
MCGB	: Milli Cephe Güçleri Birliği (Ittehad-ı Niruha-yı Jabheh-i Melli)
MDC	: Milli Demokratik Cephe (Hedayetullah Metin-Defteri)
MDH	: Milli Direniş Hareketi (Nehzad-ı Mukavemet-i Milli)
MGYK	: Milli Güvenlik Yüksek Konseyi (Shora-ye Aliye Amniyat-e Melli)
MHCP	: Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi (Ayetullah Şeriatmedari)
MII	: Mojahadin-e İnqelabe İslam (İslam Devrimi Mücahitleri)
MKT	: Maruni Keşişler Tarikatı (Charbel Kassiss, Lübnan)
MMH	: Mücadeleci Müslümanlar Hareketi (Combatant Muslims Movement)
MOSSAD	: İsrail İstihbarat ve Özel Harekâtlar Enstitüsü
MÖT	: Müslüman Öğrenciler Topluluğu (Anjuman-ı Daneshjayan-i İslami)
MRM	: Militan Din Adamları Birliği (Majma'-e Rowhaniyun-e Mobarez, 1988) (Reformist)
NAM	: Bağlantısızlar Hareketi (Non-Aligned Movement)
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü)
NIOC	: National Iranian Oil Company (İran Milli Petrol Şirketi)
NPT	: Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması
OEP	: Ortak Eylem Planı (2013)
OPEC	: Organization of Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)
ÖPB	: Özel Planlar Bürosu
ÖSİMHC	: Özgürlüğün Savunucusu ve İran Milletinin Hakimiyeti Cemiyeti (Cemiyet-i Defa'az Azadi-va Hakimiyet-i Mellat-i Iran)
ÖSO	: Özgür Suriye Ordusu
P5+1	: BMGK daimî üyeleri olan ABD, İngiltere, Fransa, Çin, Rusya ve Almanya.

RH	: Radikal Hareket (Nahzat-ı Radikal, Rahmatallah Mogaddam Maraghehi)
SAO	: Suriye Arap Ordusu
SATJA	: İran İslam Cumhuriyeti Halkın Devrimci Örgütü (The People's Revolutionary Organization of the Islamic Republic of Iran/ Sazman-e Enqelabi-e Todehay-e Jomhory-e Islami-e Iran) (Muhammed Montazeri)
SAVAK	: Sazman-ı Attılaat va Amniyat-ı Keshver (Milli İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü, 1957-79)
Setad	: İmamın Emirlerini Uygulama Merkezi (Setad-e Ejray-e Farman-e İmam)
SİP	: Sosyalist İlerici Parti (Kemal Canpolat, Lübnan)
SMP	: Suriye Milliyetçi Partisi (İnam Raad, Lübnan)
SZSHK	: Seyyide Zeyneb'i Savunma Halk Komitesi (Suriye)
TSH	: Tanrıtapar Sosyalistler Hareketi (Nehzad-ı Khoda Parastan-ı Sosiyalist)
TÜMÖT	: Tahran Üniversitesi Müslüman Öğrenciler Topluluğu
UAÖ	: Uluslararası Af Örgütü
UAEA	: Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
UGSB	: ABD Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi
UHK	: Uluslararası Hukukçular Komisyonu
UKK	: Uluslararası Kızılhaç Komisyonu
UM	: Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hubregan-ı Rehberi)
USG	: Ulusal Savunma Gücü (Suriye)
UTS	: Uluslararası Tarihsel Sosyoloji
ÜHMÖ	: Üniversite Hocaları Milli Örgütü
VKK	: Vatanın Kurtuluşu Komitesi (Komiteh-i Nejat-ı Vatan)
YHB	: Yurttaş Hakları Beyannamesi (2016-Hasan Ruhani)
YSG	: Yerel Savunma Gücü (Suriye)

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkması sürecinde öncelikle tez danışmanım ve değerli hocam Kamer Kasım'a minnet ve şükran duygularımı sunmak istiyorum. Onun çalışma disiplin ve titizliği yanında tezin içerik ve terminolojisi konusundaki teşvik edici demokratik yaklaşımı ve tez yazım sürecinin uzamasıyla ilgili gösterdiği sabrı olmasaydı bu çalışmanın bu şekilde tamamlanması da mümkün olmayacaktı. Çok şükür ki Kamer hocamla çalışma şansını yakaladım. İkinci olarak tez jürisinde yer alan bölüm başkanımız Mehmet Dalar hocama teşekkür ederim. Akademik ya da entelektüel bir faaliyetin yaratıcı bir şekilde ortaya çıkmasında diğer birçok faktör yanında içinde bulunulan akademik ortamın önemli bir yeri vardır. Mehmet Dalar hocam, bölümün akademik ya da idari hiyerarşisini söz konusu etmeksizin sağladığı çalışma ortamı sayesinde verimli ve yaratıcı düşüncüyü cesaretlendirmiş ve fikirlerin rekabetçi bir şekilde ortaya konabilmesini garanti etmiştir. Özgün bilimsel çalışmaların ortaya çıkması disiplin yanında böyle bir hiyerarşi karşıtı özgürlük atmosferini de gerektiriyor, bunun önemi tarif edilemez. Üçüncü olarak benim lisans döneminden de hocam olan ve tezin jürileri arasında yer alan Mehmet Arı hocama yazım sürecinde yapmış olduğu değerlendirmeler, eleştiriler, sorgulamalarla çalışmanın daha da rafine hale gelmesini sağladığı için müteşekkirim. Ali Balcı hocam da tezin güçlü ve zayıf yönleri konusunda ortaya koyduğu ilmi samimiyetle kendisiyle bundan önce tanışmamış olmanın eksikliğini hissettirirken bundan sonra da birlikte çalışmalar yapmanın ilham verici olacağı duygusunu vermiştir, ona da sonsuz teşekkür ederim. Nihayet M. Turgut Demirtepe hocama tez değerlendirme sürecine sonradan dahil olsa da çalışmayı titizlikle okuduğu, eleştiri ve düzeltme önerilerinde bulunarak yapmış olduğu katkı nedeniyle teşekkür ederim.

GİRİŞ

1979 İran İslam Devrimi'nin bir sonucu olarak ortaya çıkan İran İslam Cumhuriyeti'nin (İİC) yaklaşık 44 yıllık uluslararası ilişkiler tarihi ideoloji/kimlik ve pragmatizm/çıkar sarkacı etrafında salınmaktadır. Buna benzer bir şekilde İİC'nin 44 yıllık iç politika tarihi de muhafazakâr ve reformist sarkacında salınmaktadır. Söz konusu sarkacın bir benzeri İran dış politikası çalışmalarında da söz konusudur. İran dış politikası analizleri teorik bakımdan Neo-Realizm ve konstrüktivizm sarkacında gidip gelmektedir. Bir tarafta Ruhullah Ramazani ve A. Ehteshami gibi uzmanların öncülük ettiği, İİC'nin dış politikasının kendisinden önceki Pehlevi yönetiminde olduğu gibi jeopolitik şartların fırsat ve kısıtlarını çizdiği orta büyüklükte bir devletin çıkar ve güvenlik kaygıları tarafından belirlenmiş olduğunu savunan Neo-Realist yaklaşım varken, diğer tarafta da iç siyaset bakımından otoriter-modernleşmeci ve dış siyaset bakımından Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) bölge politikasının bir sac ayağını teşkil eden *status quo* yanlısı bir rejimi devirip, onun yerine bir İslam cumhuriyeti ihdas ederek ideolojik ve revizyonist bir dış politika izlediğini belirten konstrüktivist bir yaklaşım çarpışmaktadır. İran içinde üretilen metinler genellikle kimliğe/ideolojiye vurgu yapmaktadır. Gerçekten İİC'nin 44 yıllık dış politika tarihine bakıldığında *kimlik/ideoloji-çıkar/ pragmatizm* tartışması bağlamında İran dış politikasının ideoloji tarafından yönetildiğine dair birçok ikna edici delil ortaya konabileceği gibi çıkara dayalı/pragmatist tercihler tarafından yönetildiğine dair de birçok vaka ortaya serilebilir. Hakeza bu 44 yıllık dış politika tarihine bakıldığında *özne-yapı* tartışması bağlamında yapının belirleyici olduğuna dair birçok ikna edici vaka sunulabileceği gibi, öznenin belirleyici olduğuna dair de birçok ikna edici delilin sıralanması mümkündür. Özne-yapı ve kimlik-çıkar tartışmasının bir devamı olarak değerlendirilmesi gereken *iç-dış* tartışması konusunda da devrim sonrası İran dış politikasının ağırlıklı olarak iç alan tarafından belirlenmiş olduğunu gösteren birçok vaka sıralanabileceği gibi, dış/uluslararası alan tarafından belirlendiğini ortaya koyan göstergeler de ortaya atılabilir.

İran siyaseti ile ilgili söz konusu bu ikilikleri aşabilmek adına birçok İran araştırmacısı İran iç ve dış politikasını tanımlamak için karşıt terimsel terkipler oluşturmak zorunda kalmıştır. Ramazani'nin İran dış politikasını *ruhani pragmatizm* (2010: 53-88) gibi ilk görünüşte çelişkili kavramsal bir terkiplerle tanımlamasına benzer şekilde Maloney de İran dış politikasını İran milli kimlik oluşumunun *dini ras-*

yonelliği üzerinden tanımlamaya çalışmıştır (Maloney, 2002). Aynı şekilde Sarı da 1979 Devrimi sonrası İran siyasal sistemini tanımlarken *seküler teokrasi* (2015: 95-135) gibi karşıt terimlerin terkiibinden oluşan bir sentez üretmeye gayret etmiştir. İİC'nin iç ve dış politikasında düzenli olarak kendisini gösteren böyle bir sarkacın yaşandığına dair vakaların hepsi doğrudur ve fakat bu tezin iddia ettiği üzere yanlış olan şey dış politikayı analiz eden teorik sarkaçtır. Yani İran dış politikasının tanımlanmasında kimlik/ideoloji-çıkar/pragmatizm, özne-yapı ve iç-dış faktörler arasında zorunlu bir karşıtlık olduğu varsayımı sorgulanmalıdır, bu tez bu varsayımı sorgulamaktadır. Yine İran iç siyasetindeki muhafazakâr-reformist sarkaçtaki devamlılığın, sanki siyasal sistemin onarılması gereken bir kusurunun tezahürü olduğu şeklindeki iddia da sorgulanmak zorundadır, bu tez bu varsayımı da sorgulamaktadır. Çünkü aslında iç siyasetteki bu sarkaç sistemin devamlılığını sağlayan ve bizzat rejim kurucusu Ayetullah Humeyni tarafından kurgulanan bir özelliktir. Bu tez diğerlerinden farklı olarak iç siyasetteki muhafazakâr-reformist sarkacın siyasal sistemin devamını sağlayan bir denge-esneklik anlayışına dayandığını iddia ediyor. Tezin amacını oluşturan bahsedilen karşıtlık/çelişki varsayımını aşmanın yolu, bu tezde de test edilecek olan ve tezin konusunu oluşturacak olan İran dış politikasını İran devlet oluşumu ile ilişkilendirerek açıklamaktır. Çünkü bu tezde iddia ettiğimiz üzere 1979 İran İslam Devrimi sonrası kurulan İİC, yaklaşık iki asırlık bir devlet oluşum sürecinin ürünüdür. Tezin temel argümanı, tezin problem alanını oluşturan 1979 sonrası İran dış politikasındaki ideoloji-pragmatizm sarkacının kavramsallaştırılabilmesi için dış politikanın, dış politika analizi (DPA) gibi bağımsız bir disiplin şeklinde değil, ancak devlet oluşumu süreciyle açıklanması gerektiğidir. 1979 sonrası İran devlet oluşumunun devrim lideri Ayetullah Humeyni tarafından çizilen ve bu tezin teorik temelini de oluşturacak şekilde uluslararası alan ve ulusal alanın karşılıklı etkileşiminin belirlediği resmi ve gayri resmi biçimi hem iç siyaset sarkacının hem de dış politika sarkacının çelişkilerden arındırılarak açıklanması için uygun bir kavramsallaştırma temin edecektir. Ayetullah Humeyni'nin çerçevesini çizdiği ve onun ölümünden sonra yerini alan Ayetullah Hamaney'in de başarılı bir şekilde yürütmeye devam ettiği iç siyasette *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* ve onun dış politikaya yansıyan ideoloji ve pragmatizm sarkacındaki düzenliliğin açıklanması tezin sorunsalını oluşturmaktadır.

Çalışmada, bahsedilen karşıtlık/çelişki varsayımını aşmak ve devlet oluşumu ile dış politika ilişkisini ortaya koymak için Neo-realist ve konstrüktivist teorik

yaklaşımların yetersizliğinden hareketle en kullanışlı teorik zemini sağlayan ve Uluslararası İlişkilerde 1990’lardan sonra özellikle John M. Hobson’un (2002) çalışmalarıyla literatürde yer edinen *Uluslararası Tarihsel Sosyoloji* (UTS) temel alınmaktadır. Tarihsel Sosyolojinin açıklama nesnesini, yani bu çalışmada ele alındığı şekliyle *devleti* değerlendirme yöntemi, ana akım rasyonalist Uluslararası İlişkiler kuramlarında görmezden gelinen *uzun dönemli tarihsel ve toplumsal analizdir*. Tarihsel Sosyoloji yöntemsel olarak uzun dönemli değişim süreçlerine odaklanmakta ve UTS ise eksik olan uluslararası boyutu analize dâhil etmektedir. *Devlet* hangi makro tarihsel bağlam içinde (İran açısından son iki yüzyıllık sömürgeci modernlik bağlamında), hangi makro uluslararası normlar (modernite/güç arayışı: parlamento, anayasa, meşrutiyyet, batılılaşma) bağlamında oluşmaktadır? Bir o kadar önemli diğer soru da devletin söz konusu makro tarihsel bağlam ve uluslararası normatif bağlam dışında hangi toplumsal bağlam (meşruiyyet: ulemanın toplumsal failliğinin oluşumu) içinde oluştuğudur. Bu sorulara cevap verebilmek için çalışmanın Kaçar dönemi için Shuster’in (1912) anıları ve Bejan Cezani’nin (2014) Meşrutiyyet Devrimi incelemesi gibi birincil kaynaklar hariç ikincil siyasi tarih ve tarihsel din sosyolojisi monograflarından ve makalelerinden yararlanılmıştır. Pehleviler dönemi, İran Devrimi ve İİC dönemlerinde ise yine ikincil siyasi tarih ve tarihsel din sosyolojisi monografları ve makalelerinden faydalanılmakla beraber Pehlevi ikinci şahı M. Rıza Pehlevi (1980), ABD Başkanları Richard Nixon (1978) ve Jimmy Carter (1977a; 1977b; 1982), ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski (1983), ABD Dışişleri Bakanları Henry Kissinger (2021) ve Cyrus Vance (1983), ABD İran Büyükelçileri William Sullivan (1978) ve Richard Helms (1986) ile eşi Cynthia Helms (1981), ABD Ulusal Güvenlik Konseyi üyesi Gary Sick (1986), ABD Dış İlişkiler Konseyi Başkanı Richard N. Haass (1997) ve CIA görevlisi Kermit Roosevelt’in (2007) hatıraları ve sözlü tarih çalışmaları; Humeyni’nin (1991; 2014; 2016; Khomeini, 2002 ve 2008) eser ve konuşmaları, Rafsancani’nin (2006) hatıraları, Muhammed Hatemi’nin (2001) konuşmaları, Mehdi Karrubi’nin (1990) yazısı, Murtaza Mutahhari (2000), Ali Şeriatî (2009a ve 2009b), Mahmud Talegani (1989) ve Celal Al-i Ahmed’in (2000) eserleri gibi birincil kaynaklardan yararlanılmıştır. İlave olarak İİC Anayasası (CIRI, 2012) gibi resmi, İmam Humeyni’nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu’nun iki yayını gibi (İHETYMUIB, 1997) yarı resmi ve BM dokümanları (UN, 1987; UN, 1999; UN,

2010; UN, 2018; UNHCR, 2005a; UNHCR, 2005b) gibi birincil kaynaklara da dayanılmıştır.

Devletin söz konusu makro tarihsel ve normatif karşılaşmaya verdiği tek ve doğrusal bir tepki yoktur. Bu, Kaçar monarşisinde görüldüğü şekliyle moderniteye mütereddit uyum, Pehlevi yönetimlerinde olduğu gibi radikal uyum, İslam Cumhuriyeti'nde olduğu gibi uyum-çatışma dengesi şeklinde kendisini gösterebilmektedir. Dolayısıyla *devlet-toplum kompleksi* uluslararasına (makro tarihsel ve normatif bağlam) verilen cevabı şekillendirmektedir. Bu doğrultuda UTS bize İran'da devlet oluşum süreci ile dış politika ilişkisini açıklamada dışın/uluslararası alanın etkisini, iç unsurların etkisiyle ve karşılıklı olarak birbirlerini belirleyici karakteriyle açıklama olanağı vermektedir. UTS, dış politikayı ve onun dayandığı devlet oluşum sürecini uluslararası-devlet-toplum kompleksi biçiminde ele alma imkânı vermektedir.

Bu tezin analiz birimi olarak kullandığı *devlet* ne Neo-Realist anlamda üniter bir birim, ne de Plüralizm veya Dış Politika Analizinin (DPA) savunduğu anlamda kararların toplamından oluşan bir fenomendir. *Devlet* belli bir *uluslararası* alanda hareket eden ancak onun pasif bir üyesi olmayan bir varlıktır. Devlet bir *topluma* meşruiyete dayalı şekilde egemen olan bir varlıktır, dolayısıyla analiz birimi olarak devlet dendiğinde Tarihsel Sosyolojinin ima ettiği şekilde *devlet-toplum kompleksi* olarak anlamak gerekmektedir. Yine UTS, kimlik ve çıkarın, özne ve yapının, iç ve dış alanın birbirinden yalıtılmış faktörler olarak değil, devlet oluşumu ve devlet faaliyetini belirlemede karşılıklı etkileşim içinde olan faktörler olarak anlaşılmasında da uygun bir teorik zemine sahiptir.

Analiz birimi olarak devleti Tarihsel Sosyolojinin ima ettiği şekliyle *devlet-toplum kompleksi* olarak kabul etmek, İran söz konusu olduğunda uzun vadeli tarihsel ve toplumsal analiz yöntemine *tarihsel din sosyolojisini* dahil etmeyi kaçınılmaz kılmaktadır. Bu konunun önemini daha iyi vurgulamak için John Obert Voll'un tahlillerine başvurmak faydalı olacaktır. Voll, tarihsel din sosyolojisini (dini analizi) dikkate almaksızın sadece ekonomik (sınıf analizi) ve seküler sömürge karşıtı milliyetçi motivasyonlar (ulus devletleşme analizi) üzerinde yoğunlaşmanın toplumsal süreçleri açıklamadaki bakış açımızı, idrakimizi ve kavrayışımızı daralttığını savunmaktadır (Voll, 1991: 9). İslam toplumlarında söz konusu toplumsal süreçleri anlamada bakış açımızı genişletmenin yolu 19. yüzyıldan itibaren modern dünyada İslam'ın, Müslüman toplumlar üzerindeki

etkisinin ve karşılaşılan sömürgeci modernleşme sürecine örgütlü ya da entelektüel İslami tepkilerin tahlil edilmesi gerekir (Voll, 1991: 9). Voll'a göre 19. yüzyıldan itibaren çağdaş dünyada İslami toplumsal tecrübeyi tahlil etmek için üç boyutlu bir yaklaşım gerekmektedir. Birincisi İslami uyanışın çeşitli aktörlerinin (birey ya da grupların) ortaya çıktıkları *yerel*/ulusal şartların dikkate alınmasıdır (Voll, 1991: 9-10). Söz konusu hareketlerin ortaya çıkmasının yerel/bölgesel/ulusal dinamikleri nelerdir? İkincisi uluslararası boyuttur. İslami uyanış hareketleri dünyadan izole, dolayısıyla dünya siyasi gelişmelerinden bağımsız değildir (Voll, 1991: 10). Voll'a göre dünya siyasetinin güncel dinamikleri ile İslami uyanış hareketleri arasındaki etkileşimin analiz edilebilmesi (ister Marksist ister Weberci isterse de modernite-gelenek karşıtlığı şeklinde olsun), yani İslam toplumlarının 19. asırdan itibaren sömürgeci modernleşmeye verdiği cevap(lar)ın tahlil edilmesi, bu toplumların siyasal süreçlerinin anlaşılması için vazgeçilmezdir. Üçüncüsü ise İslam'ın bizzat kendisidir. Yani İslami tepki biçimlerinde moderniteye karşılık verilmesi motivasyonunun ya da modernleşme karşısında meşruiyetin ve sosyo-politik bütünlüğün temeli olarak İslam'ın muhafaza edilmesi refleksinin etkisi asla yadsınamaz. Bu anlamda devletin sömürgeci uluslararası failliğe karşı kendi failliğini artırma çabasının bir yansıması olan *güç arayışının* ve bu arayışın batılılaşma (sömürgeci modernleşme) modelinde bulunmasının *meşruiyet krizi* yaratmaması düşünülemezdi. İşte İran'da *devlet failliğini* artırma çabasının yansıması olan *güç arayışı (modernleşme)*, *toplumsal failliğin* buna direnme refleksi olarak ortaya çıkan *meşruiyet krizini* doğurmuştur. Bu anlamda İran'da sömürgeci modernleşmeye ulema tepkilerini ağırlıklı olarak bir geleneğin, İslami geleneğin zinciri kopmamış sürekliliğinin bir parçası olarak ele almamız ve Marksist sınıfsal ya da Weberci bürokratikleşme (devlet inşası) analizi yanında tarihsel din sosyolojisini de analize dahil etmemiz bir zorunluluktur. Çünkü İran'da 19. yüzyılın başından itibaren sömürgeci modernleşme karşısında devlet failliğini artırma girişimi olarak güç arayışı (modernleşme) çabasına direncin temsilcileri olan toplumsal faillik aktörleri aynı zamanda meşruiyet aktörleri olan ulemaadır. Yani İslam'ın aldığı şekillerin bizzat İslami süreklilik içeren kavramsal çerçeve içinde ele alınması gerekir. Öyle ki İran'da 1979 İslam Devrimi sonrası ortaya çıkan siyasal sistem, İslam'ın (İran'ın Şii İslami toplumunun/ulema ve ulema dışı siyasi etkilerin) modernleşmeye karşı verdiği cevaplardan birisidir. İç siyaset anlamında dini ve cumhuriyetçi uzlaşmasından ya da dış politika anlamında ideoloji ve

pragmatizm döngüsünden oluşan bu siyasal sistemin, diğer iki boyutla (devlet ve uluslararası) açıklanması yanında İslam'ın kendi içindeki kavramsal çerçeve içinde değerlendirilmesi de gerekir. Bu anlamda İİC, siyasal sistemi ve onun ideoloji-pragmatizm döngüsü şeklinde hareket eden iç ve dış politikası iki yüzyıllık devlet oluşumu sürecine takaddüm eden ulema müesses nizamının oluşumunun son halkası olan Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* yaklaşımıyla açıklanabilir, açıklanmalıdır. Yani 1979 Devrimi sonrası kurulan İİC siyasal sistemine esneklik kazandıran cumhuriyetçi (seküler/pragmatist) bileşen bizatihi ictihadi/dini/İslami kavram dünyası içinde değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada Tarihsel Sosyolojinin uzun dönemli tarihsel ve toplumsal analiz yöntemini kullanmamızın nedeni, 1979 İran İslam Devrimi sonrası kurulan İİC'ni, yaklaşık iki asırlık bir devlet oluşum sürecinin ürünü olarak değerlendirme-mizden kaynaklanmaktadır. İİC, 19. yüzyılın başlangıcından 20. yüzyılın sonuna kadar yaşanan, bugün de yaşanmaya devam eden ve dahası bu devletin geleceğini şekillendirecek önündeki en ciddi sınama olan Veliyi Fakih Ayetullah Hamaney sonrası ikinci rehberlik değişimi sürecini de belirleyecek olan sosyo-politik gelişmeler bağlamında anlaşılabilir. Çünkü İran devlet oluşumu, Avrupa devlet oluşum tecrübesinde görülen savaş veya vergilendirme gibi süreçlerin etkisinde olmakla beraber bundan daha çok uluslararası alanda sömürgeci modernite tecrübesinin şekillendirdiği sosyo-politik süreçlerin bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. Öyle ki İİC'nin 1979 sonrası istisnai devlet oluşumu olarak karşımıza çıkan *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* özellikleri arasındaki diyalektik 19. yüzyılın başından itibaren İran devlet-toplum kompleksinin temel şekillendirici unsurları olmuştur. İİC iç veya dış siyaseti ancak iki asırdan fazla süredir iktidar mücadelesinin yoğunlaştığı bir alan olarak *uluslararası-devlet-toplum kompleksinin* incelenmesi ile anlaşılabilir. Bu anlamda iki asırdan fazladır İran tarihini belirleyen temel, *uluslararası* müdahale ve bunun karşısında *devletin* güçlendirilmesi çabasında kendisini gösteren istikrar, kalkınma, düzen, kısaca modernleşme ve merkezileşme talep eden güçler ile bağımsızlık, özgürlük, hukuk talep eden *toplumsal* güçler arasındaki iş birliği ve çatışma dinamiğidir (Gheissari ve Nasr, 2006: 23). Daha berraklaştırmak gerekirse İİC'nin devlet oluşumu en iyi Kaçarlar (1796-1925) döneminde başlayan ve Pehleviler (1925-1979) döneminde çok daha belirgin şekilde kendisini gösteren *devlet* ile toplumsal alanın en başat unsuru olarak dini sektörün karşılıklı çatışma ve iş birliği tarihinden yola çıkılarak

anlaşılabılır. İran'da Şiiliğin kurumsallaşması olgusu ile *devletin oluşumu* birbirinden bağımsız olarak incelenemez. Günümüz İran siyasetini de devlet oluşumu-Şiiliğin kurumsallaşması ve etkileşimi ile incelemek İran devlet-toplum kompleksi için oldukça açıklayıcı bir perspektif sunmaktadır (Moazami, 2013: 1-2). 1804-13 ve 1826-28 Rusya-İran savaşlarındaki cihat fetvaları, 1890'lardaki Tütün Protestosu, 1905-11 Anayasa Devrimi, 1951-53 Musaddık'ın Milliyetçi hareketi, 1963 sonrası Humeyni'nin siyaset sahnesine çıkışı, 1979 İslam Devrimi, 2009 Yeşil Hareket aynı dinamiğin su yüzüne çıkan gelişmeleridir. Bu, aynı zamanda yaklaşmakta olan Rehber Ali Hamaney sonrası liderlik değişimi sürecini de belirleyecek dinamiktir. Bu çalışma İran devlet oluşumunun, bahsedilen sosyo-politik dinamik yanında sömürgeci modernleşme şeklinde kendisini gösteren *uluslararası* da dikkate alınarak analiz edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılın başından itibaren İran'ın karşılaştığı Britanya ve Rusya müdahaleleri, özellikle 1953'ten sonra gelişen ABD etkisi gibi uluslararası boyut da bir parametre olarak bu çalışmanın temel parametresini oluşturmaktadır.

Daha sistematik olarak ifade etmek gerekirse ya da tezin argüman, soru ve sorunsal haritasını ortaya koymak gerekirse, çalışmanın temel problematiğinin İran dış politikasına yansıyan ideoloji ve pragmatizm sarkacındaki düzenliliğin açıklanması olduğunu tekrar etmek gerekir. Tezin temel argümanı, 1979 sonrası İran dış politikasındaki ideoloji-pragmatizm sarkacının kavramsallaştırılabilmesi için İran dış politikasının ancak uzun dönemli devlet oluşumu süreciyle açıklanması gerektiğidir. Çünkü 1979 İran İslam Devrimi sonrası kurulan İİC, yaklaşık iki asırlık bir *devlet* oluşum sürecinin ürünüdür. Bu anlamda *Devletin* hangi makro tarihsel bağlam içinde (İran açısından son iki yüzyıllık sömürgeci modernlik bağlamında) ve hangi makro uluslararası normlar (modernite/güç arayışı: parlamento, anayasa, meşrutiyet, batılılışma) bağlamında oluştuğu ile hangi toplumsal bağlam (meşrutiyet: ulemanın toplumsal failliğinin oluşumu) içinde oluştuğu sorularının cevabının peşine düşmek kaçınılmaz olmuştur. İran'da devlet oluşum süreci ile dış politika ilişkisini açıklamada UTS en kullanışlı teorik temeli sağlamaktadır. Çünkü UTS dışın/uluslararası alanın etkisini, iç unsurların (toplum) etkisiyle ve karşılıklı olarak birbirlerini belirleyici karakteriyle açıklamaktadır. Kısaca UTS, dış politikayı ve onun dayandığı devlet oluşum sürecini uluslararası-devlet-toplum kompleksi biçiminde ele alma imkânı vermektedir. UTS devleti DPA gibi alınan kararların toplamından ya da Neo-Realizm gibi yekpare üniter bir birim olarak değil devlet-

toplum kompleksi olarak değerlendirdiğinden *toplumu* analize dahil etmek kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu kaçınılmazlığın bir sonucu olarak da İran'da 19. yüzyılın başından itibaren sömürgeci modernleşme karşısında devlet failliğini artırma girişimi olarak güç arayışı çabasına direncin temsilcilerinin ve toplumsal faillik aktörlerinin aynı zamanda meşruiyet aktörleri olan ulema olduğu tespitini yaptık. İran'da şiiliğin kurumsallaşması olgusu ile devletin oluşumu birbirinden bağımsız olarak incelenemez. İran 19. yüzyıl başından itibaren devlet oluşumu sürecine takaddüm eden ve rüesayı devlet (devlet erkanı) karşısında rüesayı millet (millet erkanı) olarak isimlendirilen ulema müesses nizamı oluşumu fenomenini tecrübe etmiştir. İran devlet oluşumunun, bahsedilen sosyo-politik dinamik yanında *sömürgeci müdahale* şeklinde kendisini gösteren *uluslararası* da dikkate alınarak analiz edilmesi gerektiği bir diğer temel argümanımızdır. Nihayet söylemek gerekir ki İİC siyasal sistemi ve onun ideoloji-pragmatizm döngüsü şeklinde hareket eden iç ve dış politikası iki yüzyıllık devlet oluşumu sürecine takaddüm eden ulema müesses nizamının oluşumunun son halkası olan Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* yaklaşımıyla açıklanabilir, açıklanmalıdır.

Kavramsal çerçevemizi oluşturan İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası-devlet-toplum kompleksini teorik ve yöntemsel bakımdan tartışmamızı mümkün kılan UTS tezin ilk bölümünde ele alınmaktadır. Tarihsel Sosyolojinin ne olduğu tanıtıldıktan sonra onun gündemi, yani kendisine neyi açıklamayı görev edindiği ve tarihsel gelişimi tartışılacaktır. Bu bölümün ikinci görevi Uluslararası İlişkiler içinde Tarihsel Sosyolojinin gelişim evrelerini ortaya koyarak belli başlı Tarihsel Sosyoloji yazarlarının Uluslararası İlişkiler disiplini ile irtibatlarını ortaya koymaktır. Sağlam temellendirilmiş bir devlet tasviri sunmak özne-yapı tartışmasını derinleştirmeyi gerektirmektedir. Bu bölümde yapılması hedeflenen üçüncü görev de Tarihsel Sosyolojinin özne-yapı tartışmasından hareketle devlet-toplum kompleksinin öneminin altını çizmek olacaktır. Çünkü sağlam temellendirilmiş devlet tasviri, onu devlet-toplum kompleksi formunda görmeyi gerektirmektedir. Bu teorik bölümde dördüncü ve tezin vakasıyla ilişkilendirme yapılacak asıl önemli görev ise İran için sağlam temellendirilmiş bir devlet tasviri sunmaktır.

Çalışmanın teorik kısmından sonraki ikinci bölümünde 19. yüzyılın başlangıcına tesadüf eden Kaçar Devlet Oluşumu (1796-1925) tahlil edilmektedir. Bu bölümde öncelikle tezin önemli kavramsal araçlarından birisi olan güç arayışı (devlet oluşumu/modernleşme) ile meşruiyet krizinin sömürgeci uluslararası müdahale

bağlamında tanımlaması yapılmaktadır. Bu girişten sonra sırasıyla uluslararası, toplum ve devlet aktörlerinin niteliği tanımlanmaktadır. Bu dönemde sömürgeci uluslararası müdahale ve toplumsal failer olarak ortaya çıkan Usuli ulema müesses nizamı, Kaçar devletinin zayıf failliğinin uluslararası ve toplumsal zeminini oluşturmaktadır. Uluslararası-devlet-toplum aktörlerinin niteliği belirlendikten sonra bunun Kaçarlara uygulanması üç ara bölümde gerçekleştirilmiştir. Buna göre 1796-1848, 1848-1890 ve 1890-1921 ara dönemlerinin uluslararası-devlet-toplum kompleksi birbirleriyle etkileşimleri bağlamında değerlendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümü Pehlevi devlet oluşumu olarak otoriter modernleşme (1925-1963) dönemi sosyo-politik tarihine hasredilecektir. Pehlevi dönemi gerçek devlet oluşumu olarak tanımlanacak ve kendi içinde üç ara dönemde incelenecektir. 1925-41 arasını kapsayan Rıza Pehlevi dönemi otoriter askeri modernleşme pratiği bağlamında devlet oluşumu olarak resmedilecek ve bu bağlamda ulema /toplumsal failliğinin pasifizasyonu değerlendirilecektir. II. Dünya Savaşı şartlarında İran'ın müttefik ülkeler tarafından işgal edilerek Rıza Pehlevi'nin indirilmesinden 1953 Musaddık karşıtı darbeye kadar olan ikinci ara dönem ise kendisini Komünist Tudeh ve Milli Cephe hareketlerinde gösteren seküler toplumsal faillik aktörlerinin yükselişine ayrılacaktır. 1953 Musaddık karşıtı darbeden Muhammed Rıza Pehlevi'nin 1963 Beyaz Reform girişimine kadar İran devletinin bölgesel bir aktör olarak yükselişi ve toplumsal faillik karşısında güçlenmesi ele alınacaktır.

Tezin dördüncü bölümü 1963-1979 arası dönemde İslam Devrimi'ne yol açan uluslararası, toplumsal ve siyasal gelişmelere odaklanılacaktır. Bu anlamda hem 1960'ların başında ABD'de Kennedy ve 1970'lerin sonunda Carter yönetimlerinin devrimci sürece etkisi, hem İslam ve sol aşılmasına neden olan köprü aydınlar kuşağının ortaya çıkması, hem Ayetullah Burucerdî'nin 1961'de hayatını kaybetmesiyle beraber Humeyni'nin radikal eylemci çizgisinin başat hale gelmesi ve hem de 1974'te petrol fiyatlarındaki patlamanın eşitsiz modernleşmeye yol açması faktörleri değerlendirilecektir.

Beşinci bölüm 1979-89 arası ilk döneminde İİC devlet oluşumu ve dış politika ilişkisine ayrılmıştır. Bu bölümde devlet oluşumunun temel parametreleri olan Ayetullah Humeyni'nin yıkıcı radikalizm ve kurucu esnekliği, bu özgün devlet oluşumu pratiğini mümkün kılan Şiiliğin bilgi-siyaset paradigmasında yaşanan kırılmalar, sol-İslam aşının mirasının devralınması, tasfiye süreci ile beraber söz konusu devlet oluşumuna rehine krizi, İran-İrak Savaşı ve İran-kontra vakası ile dahil olan

uluslararası bağlam değerlendirilmiştir. İİC devlet oluşumunun bu ilk döneminde toplumsal failliğin devlet ve uluslararası failliğin etkileşimi dolayısıyla geçici olarak sıfırlanmasının analizi de ele alınan bir diğer konu olmuştur. Bu bölüm son olarak İİC dış politikasını İran'ın son iki yüzyıllık devlet oluşumunun UTS'sinin bir sonucu olan güç arayışı ve meşruiyet krizi bağlamında değerlendirmeye çalışmıştır.

Altıncı bölüm ise İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimi üzerine yükselen İİC'nin Humeyni sonrası thermidor¹ (1989-2005) ve thermidor sonrası (2005-2021) sürecini uluslararası alanda Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının üç evresi, Humeyni dönemi şartlarında geçici olarak sıfırlanan toplumsal failliğin devrimci etiğin gevşemesi sonrası yeniden belirginleşmesi, ulema-devlet bütünleşmesinin neden olduğu tarihsel rüesayı millet boşluğunun reformist ulema ve İslami entelijansiyanın reform siyaseti ve demokratik teolojisi tarafından doldurulması bağlamında ele almıştır. Bu dönemde İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası-devlet-toplum kompleksinin temel dinamiği olan güç arayışı ve meşruiyet krizi kendisini muhafazakâr güvenlikçi devlet-demokratik İslam cumhuriyeti arayışı arasındaki çatışma dinamiğinde ortaya koymuş ve bunun yönetimi de yine hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum ilişkilerinde yıkıcı radikalizm-kurucu esneklik uygulamalarıyla gerçekleştirilmiştir.

¹ Thermidor ifadesi Fransız İhtilali sonrası (1789) Robespierre ve Saint-Just yönetimlerinin radikalizminin 1794 Haziran darbesinin ardından sona ererek ılımlılık döneminin başlamasına referans vermektedir (Price, 2008: 157-61). Bu çalışmada da thermidor ifadesini uluslararası-devlet ilişkilerinde normalleşme, devlet-toplum ilişkilerinde ılımlılaştırma anlamında devrim sonrası döneme geçiş olarak kullandık.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEORİK TARTIŞMA: ULUSLARARASI TARİHSEL SOSYOLOJİ

1.1 Giriş

İran'da devlet oluşumu ve dış politika ilişkisini incelemek sağlam temellendirilmiş bir devlet tasvirini gerektirmektedir. Ancak Uluslararası İlişkilerin yaygın kuramlarının zayıf temellendirilmiş bir devlet düşüncesine sahip olması devlet failliğinin gücüne inanan araştırmacıları alternatif arayışlarına ve bu anlamda diğer disiplinlerle dirsek teması kurmaya zorlamaktadır. Uluslararası İlişkilerin devlet merkezli kuramı olarak bilinen Neo-Realizmin bile aslında devlete bir faillik atfetmediğini söylemek yanlış olmaz. Kenneth N. Waltz, anarşi merkezli bir yapı açıklamasıyla (Waltz, 2015: 129-161) devletler sistemi dediği bir soyutlamanın, devletlerin faaliyetlerini koşullandırıldığını savunmaktadır. Bu bakış devletin failliğini elinden almakla sonuçlanmaktadır, zira söz konusu anarşik yapı, sistem içindeki tüm elemanları, yani tüm devletleri birbirine benzeştirmekte, devleti yekpare bir bütün olarak görerek tarihsizleştirmekte ve toplumsal bağlamından dışlamakta, onu evrenselleştirmektedir. Devletin üniter bir bütün olduğu varsayımını ampirik bulmayan, davranışsalcılığın yükselişiyle ivme kazanan ve siyaset biliminin elit teorileri ile temas içinde olan Dış Politika Analizi (DPA) de - buna plüralizmi de eklemek gerekir- devlet içindeki somut unsurlara yoğunlaşarak bir kere daha devletin failliğini elinden almaktadır. DPA lidere, ordu veya dışişleri bakanlığı gibi askeri-sivil bürokrasi içindeki karar alıcılara odaklanmaktadır. Çünkü DPA için açıklanması gereken şey herhangi bir dış politika inisiyatifinin (aktif veya pasif) oluşmasını sağlayan kararların kimin tarafından alındığıdır. Bu yaklaşım devleti kararların toplamına indirgeyen bir temellendirmeden hareket etmektedir. Halbuki devletin üniter yekpare bir bütün olduğu varsayımı nasıl zayıf bir devlet tasviri sunuyorsa, onu alınan kararların bir toplamı olarak varsaymak da zayıf bir devlet tasviri sunmaktadır. Her iki taraftan da devlet failliği örtük olarak dışlanmaktadır. Bu ikinci yaklaşımın bir başka önemli zayıf noktası uluslararası etkisiyle ilgili de zayıf bir bakış açısına sahip olmasıdır. Uluslararası belirleyiciliği üzerinden hareket eden Marksist kökenli dünya sistemi analizi (Wallerstein, 2010) bu eksikliği gidermeye çalıştığında daha radikal bir şekilde devletin failliğini elinden almayla sonuçlanan bir analiz üretmiştir. Kapitalist dünya

ekonomisi içinde devletlerin belli bir iş bölümü çerçevesinde merkez, çevre, yarı-çevre rollerini oynadıklarını varsayan Wallerstein (2010), devletin failliğini dışlayan anafora katılmaktan kurtulamamıştır. Bu çalışmanın yaklaşımı açısından devlete failliğini teslim etmek, dolayısıyla sağlam temellendirilmiş bir devlet tasviri sunmak, bununla beraber uluslararası etkisini de dışlamamak temel kaygıyı oluşturmaktadır. Bu çalışma sağlam temellendirilmiş bir devlet tasviri için devleti, *devlet-toplum kompleksi* biçiminde değerlendirecek ve ona failliğini teslim etmek için sadece uluslararası etkilenmekle kalmayıp, uluslararasına aktif şekilde dahil olan bir özne olarak bakacaktır. Devletin failliğine inanan araştırmacıların Uluslararası İlişkilerin zayıf temellendirilmiş bir devlet tasvirinden dolayı başka disiplinlerle temas kurmak zorunda kalmasının bir yansıması olarak bu çalışma da Uluslararası Tarihsel Sosyoloji literatürünün Uluslararası İlişkiler eleştirilerini ve çözüm önerilerini istihdam edecektir.

İşte bu teorik tartışma bölümü öncelikle ilk dönemleri itibariyle *uluslararası* bir faktör olarak değerlendirmeyen Tarihsel Sosyolojinin ne olduğunu açıklığa kavuşturarak başlamaktadır. Tarihsel Sosyolojinin ne olduğu tanıtıldıktan sonra onun gündemi, yani kendisine neyi açıklamayı görev edindiği ve tarihsel gelişimi tartışılacaktır. Bu bölümün ikinci görevi Uluslararası İlişkiler içinde Tarihsel Sosyolojinin gelişim evrelerini ortaya koyarak belli başlı Tarihsel Sosyoloji yazarlarının Uluslararası İlişkiler disiplini ile irtibatlarını ortaya koymaktır. Sağlam temellendirilmiş bir devlet tasviri sunmak suretiyle devlete failliğini teslim etmek özne-yapı tartışmasını derinleştirmeyi gerektirmektedir. Bu bölümde yapılması hedeflenen üçüncü görev de Tarihsel Sosyolojinin özne-yapı tartışmasından hareketle devlet-toplum kompleksinin öneminin altını çizmek olacaktır. Çünkü sağlam temellendirilmiş devlet tasviri, onu devlet-toplum kompleksi formunda görmeyi gerektirmektedir. Bu teorik bölümde dördüncü ve tezin vakasıyla ilişkilendirme yapılacak asıl önemli görev ise İran için sağlam temellendirilmiş bir devlet tasviri sunmaktır.

1.2 Tarihsel Sosyolojinin Tanımı, Gündemi ve Gelişimi: Makro Dönüşümü Açıklamaya Adanmış Bir Disiplin

1.2.1 Tanım

19. yüzyılda yaşanan dönüşüm (modernite) öyle muazzamdı ki Sosyal Bilimin temel konusu bu dönüşümü açıklamaya çalışmak olmuştur. Sosyal Bilim modernitenin bir ürünüdür, çünkü ilgi alanının önemli bir bölümünü modern

dünyayı yarattığına dair genel bir kabulün olduğu 1789 Büyük Fransız Devrimi, İngiliz sanayileşmesi ve Alman bürokratikleşmesi sonrası ortaya çıkan toplumsal, siyasal ve ekonomik yapı, süreç, ilişki ve faillerin açıklanması oluşturmaktadır. Skocpol, bütün sosyal bilimlerin, belki bunlar arasında sosyolojinin biraz daha yoğun bir şekilde Avrupa’da ortaya çıkan benzersiz kapitalistleşme ve sanayileşmenin neden ve sonuçlarını ortaya koymak olduğunu belirtmektedir (Skocpol, 2011: 1). Bu anlamda klasik sosyal teorinin temsilcileri Montesquieu, Comte, Marx, Spencer, Durkheim, Weber, Tonnies gibi isimler en önemli mesailerini sanayileşme ve ulus devletleşmeyle ortaya çıkan toplumsal ve siyasal değişimi açıklamaya ayırmışlardır (Yalvaç, 2013: 6).

Tarihsel Sosyoloji tanımlanmadan önce onun Avrupa’da başlayıp tüm küreye yayılan bütünsel bir modernite kuramı içinde değerlendirilmesi gerektiğini anlamak gerekir. Çünkü Weber ve Marks gibi büyük öncülerden başlayarak bütün Tarihsel Sosyoloji yazarları kendilerini modernitenin yarattığı bu büyük dönüşümü açıklamaya adanmışlardır (Delanty ve Işın, 2017: 15). Calhaun’a göre Tarihsel Sosyolojinin bir yaklaşım olarak kullanılmasını gerektiren en önemli neden değişim olgusunu uzun vadeli bir tarihsel bağlama yerleştirmek ihtiyacıdır. Bu yönüyle Tarihsel Sosyoloji kısa zaman dilimine odaklanan bir yaklaşım değil, değişim olgusunu da hesaba katan uzun süreli zaman dilimine odaklanan bir yaklaşımdır. Tarihsel Sosyoloji değişim örüntülerinin nasıl inşa edildiklerini araştırmada mikro tarihten uzun süreli tarihe dönüşü temsil eder (Calhaun, 2017: 614). Disiplinin önde gelen kuramcılarından Theda Skocpol, Tarihsel Sosyolojiyi değişim konusunu öncelikle mikroskobik bir düzeyde ele alan bir disiplin olarak öne çıkarmaktadır. Kapitalizm, ulus devlet, ideolojiler ve dinler, devrimler, ekonomik ve jeopolitik dönüşümler, cemaatler, gruplar ya da benzer örgütlenme tiplerinin ortaya çıkması, gelişimi, yayılması gibi makro değişim süreçlerini açıklamaya çalışmak Tarihsel Sosyolojinin temel görevidir (Skocpol, 2011: 7). Dolayısıyla Tarihsel Sosyoloji her şeyden önce devlet, kapitalizm, ideoloji gibi büyük ölçekli yapıların ve dönüşüm süreçlerinin ortaya çıkışı, gelişimi ve etkilerini açıklamaya çalışan bir araştırma geleneğidir (Skocpol, 2011: 7).

Tarihsel Sosyoloji; Sosyoloji ve Tarih disiplininin açıklama yöntemlerini bir araya getirmeye çalışmaktadır. Şayet Tarih disiplini, somut olaylardan oluşan uzun ya da kısa süreklilikleri inceliyor ve Sosyoloji yapılar ve değişim üzerine genel, kuramsal açıklamalara dayanıyorsa, Tarihsel Sosyoloji de Tarih ile Sosyoloji

arasındaki ortak çabayı bir araya getirmektedir (Özdalga, 2011: 9-11). Tarihsel Sosyoloji, dar ampirik araştırmalara odaklanmak yerine inceleme konusunu uzun tarihsel bağlamına ve değişim sürecine yerleştirmesi bakımından Sosyoloji disiplinininden ayrılmaktadır. Yine Tarihsel Sosyoloji, somut tarihsel olayların salt kronolojik ardışıklığıyla ilgilenmek yerine söz konusu somut tarihsel olayları belli bir kuramsal modele dayandırmak bakımından Tarih disiplinininden de ayrılmaktadır. Bu görüşleri destekler şekilde Linklater'a göre de Tarihsel Sosyoloji uzun dönemli değişim süreçlerine odaklanarak, Sosyolojinin yakın veya kısa dönemli zaman dilimleri dar merceğinden ve belli dönemler, bölümler veya olaylara ışık tutmaya çalışan Tarihten farklılaşmaktadır (Linklater, 2013: 183). Buradan yola çıkarak Tarihsel Sosyolojiyi geniş ölçekli yapıların doğasını, sonuçlarını ve değişimin temel süreçlerini anlamaya adanmış araştırma geleneği olarak tanımlamak mümkündür (Linklater, 2013: 183). Değişim konusunu merkeze alan Kelley de Tarihsel Sosyolojiyi tarihsel değişim ile sosyal teori arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmaya çalışan, daha doğrusu tarihsel değişimin doğasını ortaya koyabilmek için sosyal teoriyi kullanan bir disiplin olarak tanımlar (Kelley, 2017: 33). Tarihsel Sosyoloji kuramcılarının bazıları üretime/ekonomiye düşünsel faktörlerden daha fazla önem veriyor olabilir, başka bazıları ahlak ve kültür konularını merkeze alabilir ve bazıları da modern dünyanın ortaya çıkışına odaklanabilir, ancak hepsinin ortak noktası uzun dönemli değişim süreçleriyle ilgilenmektir (Linklater, 2013: 210-1).

Tarihsel Sosyolojinin daha iyi tarif edilebilmesi için farklılaşan gündemlerine değinmek gerekir.

1.2.2 Gündem ve Gelişimi

Büyük dönüşümü konu edinen Tarihsel Sosyolojinin büyük öncüleri hangi spesifik meselelere odaklandılar? Delanty ve Işın'a göre Sosyolojinin bir alt alanı olarak Tarihsel Sosyoloji ABD'de 1960'ların modernleşme teorisinin ve Talcott Parsons'tan etkilenen Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan, Reinhart Bendix, Neil Smelser ve Robert Morton gibi sosyologların çalışmalarının bir ürünüydü (Delanty ve Işın, 2017: 17). Ancak 1970'lerden itibaren Parsons'un etkisi azalmaya ve modernleşme teorisi de cazibesini kaybetmeye başlamıştır. Cazibesini yitiren modernleşme teorisini Bloch, Braudel, Polanyi, E. P. Thompson gibi eleştirel ve Marksist isimler ve onlardan etkilenen Barrington Moore, Pery Anderson, Immanuel Wallerstein takip etmiştir (Delanty ve Işın, 2017: 17). Burada öncelikle

Bloch, Polanyi, Thompson ve Moore gibi kuruculara değindikten sonra Uluslararası Tarihsel Sosyolojinin daha sistematik bir dönemlendirmesi sunulacaktır.

Ünlü Fransız tarih okulu Analles'ın öncüsü Marc Bloch'un çok tanınmış ve görece erken bir tarihte Türkçeye çevrilmiş Feodal Toplum (1983) kitabı, Avrupa'nın oluşumunun izlerini sürmek için Ortaçağın istisnai feodal toplumunu açıklamaya çalışmaktadır. Bloch Ortaçağ feodal toplumunu 9. yüzyılın ortalarından 13. yüzyılın ilk birkaç on yılına kadar olan Batı Avrupa tarih kesiti içinde ele almaktadır (Bloch, 1983: 3-9). Bloch sözünü ettiği Avrupa feodal toplumsal yapısını açıklarken aynı zamanda uluslararası etkisini de hesaba katmak suretiyle 9. ve 10. yüzyıllardaki Batı Avrupa'ya olan Müslüman, Macar ve İskandinav akınları ve yağmalarının oluşturduğu kaos ve güvensizliği ve bunun yarattığı bağımlılık bağlarını ele almıştır (Chiot, 2011: 27). Marc Bloch, arkadaşı Lucien Febvre ile *Annales d'Histoire Economique et Sociale* dergisini kurmuş ve dergiyi disiplinler üstü olarak tasarlamıştır. Bu anlamda coğrafyacılar, iktisatçılar, siyaset bilimciler ve sosyologlar editoryal kadroda yer almışlardır (Burke, 2017: 106). Bu dergi dar anlamda siyasetten ziyade daha genel anlamda iktisadi, sosyal ve kültürel tarihe ve olaylardan ziyade uzun dönemli tarihsel eğilimlere sahiptir (Burke, 2017: 106). Marc Bloch'un 1944'te ve eski meslektaşı Febvre'nin 1956'da hayatını kaybetmesinden sonra Annales Grubu liderliği Fernand Braudel'e geçmiştir (Burke, 2017: 107).

Fernand Braudel (1902-1985) Fransız Annales Tarih Okulunun Marc Bloch ve Lucien Febvre tarafından temsil edilen birinci kuşağının ardından ikinci kuşağının öncüsüdür. Braudel de Bloch gibi olaylardan ziyade yapılarla ilgilenmiştir, çünkü olay merkezli tarihe odaklanmayı yüzeysellik olarak nitelendirmiştir (Burke, 2017: 107). Braudel'in yapısal tarih anlayışı öncelikle incelenecek bölgelerin coğrafyasının tanımlanmasıyla başlar, ardından ekonomik ve siyasal yapılar incelenir ve nihayetinde zihinsel yapılar ya da siyasi olayların incelenmesi yapılır (Gülsunar, 2018: 41). Bu anlamda Gülsunar'a göre Braudelci tarih yazımında yapılardan özneye/iradeye doğru bir gidiş olduğu söylenebilir. Braudel'in tezinin en önemli parçasını "Akdeniz Dünyası" çalışmalarında (1989 ve 1990) gördüğümüz coğrafi zaman, toplumsal zaman ve bireysel zaman gibi farklı zaman kavramlaştırmaları oluşturmaktadır (Gülsunar, 2018: 42-4).

Braudel'in literatüre en önemli katkısı uzun süre (*longue duree*) kavramlaştırmasıdır. Öyle ki Braudel, sosyal bilimcileri en fazla uzun süre olarak

adlandırdığı şeyi göz ardı etmeleri dolayısıyla eleştirmiştir (Burke, 2017: 111). Buna göre Braudel toplumsal zamanı üçe ayırmaktadır. Birincisi kısa dönemdir ve bireylerin ve olayların tarihini içerir. İkincisi konjonktürel tarihtir ve toplumsal, ekonomik ve siyasal örgütlenmelerin tarihini içerir. Son olarak yapısal tarih ya da uzun süre olarak gördüğümüz ve maddi dünyanın temel koşulları ve doğal çevrenin tüm etkilerinin görülmesini sağlayan “uzun süredir” (Gülsunar, 2018: 44). Yapısal tarih ya da uzun süre Braudelci anlamda elbette ebedi bir süreci içermez ancak çok uzun süre, toplumsal olguların temelinde yatan asli yapılara (yani yapısal gerçekliklere) işaret etmektedir (Gülsunar, 2018: 45). Braudel için toplumsal gerçekliği anlamada asıl ve en önemli yapısal tarih/uzun süredir.

Karl Polanyi ise oldukça şöhretli eseri *Büyük Dönüşüm* (2010) kitabında insan doğasına aykırı olarak nitelediği piyasa toplumunun, yani ekonomik liberalizm olarak resmettiği 19. yüzyıl uygarlığının çöküşünü anlatmaktadır (Polanyi, 2010). Polanyi, kitabında kapitalist piyasa düzeninin İngiltere’de yerleşmesini ve söz konusu düzenin 20. yüzyılın başından ortasına kadar gerçekleşen ulusal ve uluslararası krizlerini değerlendirmektedir (Skocpol, 2011: 9). Aslında Polanyi’nin *Büyük Dönüşüm* eseri kapitalist bir dünya ekonomisinin zorunluluklarıyla ulus devlet içi toplumsal refah arayışının çatışması üzerinedir ve Onun tezine göre kapitalist dünya ekonomisinin zorunlu mekanizmalarıyla demokrasi arasında bir çelişki vardır (Block ve Somers, 2011: 53). Ona göre nasıl merkantilizm piyasa toplumunun oluşumunu öncelemişse, piyasa toplumunun çöküşü de faşizmin ve dünya savaşının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Block ve Somers, 2011: 60).

E. P. Thompson, 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ortalarına uzanan dönemde, dünyanın ilk piyasa toplumunun kuruluşunu hazırlayan fikirlerin ve kurumların ortaya çıktığı İngiltere’nin toplumsal ortamını ele aldığı (Buğra, 2004: 11) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* kitabını, sınıfın anlaşılmasına bir katkı olarak kaleme almıştır (Thompson, 2004: 42). Thompson, sınıfın ancak oluşum halinde anlaşılabilirliğini söyler. Yani sınıf, içinde olduğu süreçlerin uzun bir tarihsel zaman dilimindeki bir toplumsal ve kültürel biçimi olarak görülmelidir (Thompson, 2004: 42). Thompson, “*Bu kitap, İngiliz işçi sınıfının gençlik yıllarından erken ergenliğe geçişinin biyografisi olarak görülebilir...*” derken 1780 ile 1832 yılları arasında İngiliz emekçilerinin kendi aralarında, yöneticileri ve işverenlerine karşı bir çıkar özdeşliği hissetmeye başladığı tarihi kastetmektedir (2004: 42). Üç ana kısımdan oluşan kitabında Thompson öncelikle İngiliz emekçi

sınıflarının Sanayi Devrimi sırasında miras aldıkları siyasal kültürü konu edinmektedir (Thompson, 2004: 42; Trimberger, 2011: 246). İkinci kısım Sanayi Devrimi sırasında işçi gruplarının önemli deneyimlerine, yani kapitalist sanayileşmeyi oluşturan ekonomik ve siyasal değişimleri nasıl yaşadıklarına ve sanayi çalışma disipliniinde Metodist Kilisesinin etkisine ayrılmıştır (Thompson, 2004: 42 ve Trimberger, 2011: 246). Üçüncü kısım ise sözü edilen emekçi grupların yaşadıkları sanayileşme deneyimlerine karşı miras aldıkları siyasal kültürü kullanarak, kendisinin halk radikalizmi dediği 1820 ve 1830’lu yıllarda örgütlü bir işçi sınıfı bilinci geliştirme tarihlerini konu edinmektedir (Thompson, 2004: 42; Trimberger, 2011: 246). Aslında Thompson bütün bir kitap boyunca toplumsal değişim ve sınıf siyaseti için siyasal kültür ve insan eyleminin belirleyiciliğini vurgulamaktadır (Trimberger, 2011: 249).

Barrington Moore ise görece erken bir tarihte Türkçeye çevrilmiş *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Sosyal Kökenleri* (1989) kitabında sanayileşme öncesi dünyadan çağdaş dünyaya geçişin karşılaştırmalı olarak üç biçimini incelemiştir. Moore burada bir burjuva devrimi olarak ortaya çıkan ve kapitalizmle demokrasinin iş birliği yaptığı ABD, Fransa ve İngiltere; kapitalistleşmeyle beraber demokrasi dışı bir yola, faşizme sapan Almanya ve Japonya ile komünizm ile sonuçlanan Çin ve Rusya örneklerini karşılaştırmaya ve burada toprak sahibi sınıflarla köylü sınıfının etkisini bulmaya çalışmaktadır (Moore, 1989: 1-6).

1.3 Uluslararası İlişkiler ve Tarihsel Sosyoloji

Tarihsel Sosyolojinin bu ilk öncü isimlerinin Tarih ve Sosyoloji ile yakın temasına rağmen sosyal bilimin görece geç bir disiplini olmasından da kaynaklanan Uluslararası İlişkilerle temasının -tümünden yok olmasa da- zayıf olduğunu belirtmek gerekir. Tarihsel Sosyoloji ile Uluslararası İlişkilerin temasa geçme tecrübesi bakımından sistematik ve anlaşılabilir bir dönemleştirme ve tasnifi Yalvaç yapmaktadır (2018: 8). Ona göre Tarihsel Sosyolojinin Uluslararası İlişkiler disiplini içindeki gelişimini üç evrede incelemek mümkündür. Uluslararası İlişkilerle Tarihsel Sosyolojinin ilk temasını Theda Skocpol, Charles Tilly, Michael Mann, Perry Anderson, Anthony Giddens’tan oluşan Birinci Dalga Neo-Weberci (BDW) isimler teşkil etmektedir. Bu yazarlar temel olarak Realizmin uluslararası sistem tanımını toplumsal değişiminin açıklanmasında kullanmışlardır (Yalvaç, 2018: 9). Sosyoloji disiplini toplumu uluslararası sistemden bağımsız incelerken; Uluslararası İlişkiler de uluslararası ilişkileri toplumdan bağımsız incelemektedir.

Birinci Dalga Neo-Webercilik sosyoloji adına uluslararası sistemi analizin bir unsuru haline getirmeye çalışmıştır (Yalvaç, 2018: 9).

Neo-Weberci yaklaşımın temelini Weber'in devlet tanımı ve realist bir uluslararası sistem oluşturur (Yalvaç, 2013: 7). Weber'in devlet tanımının üç öğeden oluştuğu oldukça yaygın bilinen bir bilgidir: belli bir toprak parçası (ülke) üzerinde fiziksel gücün meşru kullanımının tekeli (egemenlik) talep eden bir insan toplumu (topluluk) anlamına gelir devlet (Heywood, 2012: 93). Weber'in burada yaptığı tanımda devlet, hâkim Uluslararası İlişkiler paradigmasının teritoryal bütüncül devlet anlayışının aksine devleti *otonom* bir kurum olarak değerlendirir (Yalvaç, 2013: 7-8). Weberci analiz tek nedenli ve deterministik açıklamalardan kaçınır. Bu yaklaşıma göre insan eyleminin siyasal, ekonomik ve dini/ideolojik motivasyonları vardır ve bunlardan herhangi birine belirleyici bir rol verilemez (Kalberg, 2017: 55-102). Weberci analizin Tarihsel Sosyoloji alanına yansımaları devlet inşası sürecinde uluslararası sistemin yeri konusundaki tartışmayla ilgilidir (Yalvaç, 2013: 8). Yalvaç'a göre BDW çalışmalar devletler sisteminin (uluslararası sistem, küresel sistem) anayasal gelişmedeki etkisini göstermeye çalışan Hintze'nin yaklaşımıyla Weber'in devlet tanımını bir araya getirip toplumsal değişim süreçlerini inceleyen çalışmalardan oluşur (Yalvaç, 2013: 8). Yalvaç'ın tespitlerine göre BDW çalışmalar devletlerin oluşumu, merkezileşmesi ve devletin toplumdan özerkleşebilmesinde devletlerarası sistemden (uluslararası sistem, küresel sistem) gelen baskıları ve daha da önemlisi savaş unsurunu ön plana çıkarır. Bu çalışmalar aynı zamanda stratejik ve askeri rekabetin devletleri kaynak bulmak amacıyla nasıl merkezileştirdiğini ve çağdaş egemenlik biçimine nasıl yol açtıklarını inceler (Yalvaç, 2013: 8). Yalvaç'ın Uluslararası İlişkilerde BDW çalışmalar dediği ve devletler sisteminin toplumsal değişimle ilişkisini inceleyen isimler Skocpol, Tilly, Mann, Giddens, Perry Anderson gibi kuramcılardır (Yalvaç, 2013: 8).

Gürel'e göre BDW araştırmalar–özellikle Skocpol ve Tilly'nin çalışmaları–savaşlar gibi devletlerarası sistemden kaynaklanan basınçların devletlerin *modernleşme ve merkezileşme* çabaları üzerindeki etkisini araştırmaktadır (Gürel, 2018: 96). Bu araştırmalar tekil devletlerin söz konusu modernleşme ve merkezileşme alanındaki başarı ya da başarısızlıklarının savaşların sonucunu belirlediğini ve nihayet devletlerarası sistemi dönüştürdüğünü savunur (Gürel, 2018: 96). Gürel'e göre BDW tarihsel sosyolojinin katkısı iki yönlü olmuştur. Bir taraftan ana akım

rasyonalist Uluslararası İlişkiler kuramlarının toplumsal etkiyi dışlayan yaklaşımını düzeltirken, diğer taraftan da uluslararası alanın etkisini dışlayan sosyolojinin yaklaşımını onarmaya çalışmıştır (Gürel, 2018: 96).

İkinci aşamayı John Hobson temsil etmektedir ve O da İkinci Dalga Neo-Weberci (İDW) olarak değerlendirilmektedir (Yalvaç, 2018: 9). Hobson, BDW yaklaşımın realist uluslararası sistem anlayışından uzaklaşmış, *sistem-devlet-toplum* arasındaki ilişkileri bir yapılanma (*structuration*) kuramıyla açıklamaya çalışmıştır. Buna göre İDW yaklaşım, anarşik yapı veya kapitalist dünya ekonomisi gibi tek bir büyük nedene dayalı olmayan çok nedenselli, determinist olmayan ve temelinde Weber'in siyasal iktidar kavramı olan bir yaklaşımı benimsemiştir. Üçüncü aşamayı ise Marksist tezler oluşturmaktadır ve Wallerstein, Rosenberg, Teschke, Pijl gibi isimler tarafından temsil edilmektedir (Yalvaç, 2018: 9). Marksistler birincisi devletler sisteminin tarihsel niteliğine, ikincisi kapitalizm ile devletler sistemi arasındaki ilişkiye odaklanmışlardır (Yalvaç, 2018: 10).

1.3.1 Birinci Dalga Weberci Tarihsel Sosyoloji

BDW aşamanın temsilcileri olan Skocpol (2004) toplumsal devrimleri, Tilly (2001) [ulus]devletin ortaya çıkışını, Mann (2012) iktidarın/gücün kaynaklarını ve onun jeopolitikle ilişkisini; Anderson mutlakiyetçi rejimlerin oluşmasını ve Anthony Giddens (2008) ise modernleşme ve ulus devletin oluşumunda askeri rekabetin etkisini incelemektedir.

Waltz'un Neo-Realist kuramına yöneltilen en ciddi teorik meydan okumalardan biri olan UTS'nin en önemli kaynaklarından birisi Theda Skocpol'un Fransa, Rusya ve Çin devrimlerinden yola çıkarak karşılaştırmalı bir devrim analizi yapan *Devletler ve Toplumsal Devrimler* (2004) eseridir. Skocpol'un eseri Fransa, Rusya ve Çin devrimlerini, hem onları önceleyen dinamikleri hem de imparatorluk rejimlerinin uzun tarihini ele alarak incelemektedir (Gürel, 2018: 97). Skocpol devrimlere ilişkin yapısal bir analiz yapmaktadır ve bu analizini dünya tarihsel bağlamına, yani dünya ekonomisi ve devletler arası sisteme, tarımsal yapılara, köylü ayaklanmalarına ve devletin göreceli özerkliği üzerine inşa etmektedir (Gürel, 2018: 97).

Skocpol, 1789 Fransız, 1917 Rus, 1949 Çin devrimlerinde gözlemlendiği üzere jeopolitik rekabetlerin devletleri belli bir yönde baskıladığını savunmaktadır. Söz konusu örneklerde devletler alttaki sınıfları şiddet kullanarak sömüren ve dolayısıyla sosyal-siyasal devrimlere yol açan egemen sınıftan zenginliği toplamak zorunda kalmaktadır (Linklater, 2013: 193). Skocpol'a göre sonuç toplumdaki güç

dengeinde bir değişimle beraber (sosyolojik), jeopolitik rekabetler konusunda daha güçlü devlet yapılarının (uluslararası ilişkiler) meydana gelmesiydi (Linklater, 2013: 193). Somutlaştırmak gerekirse Gürel'e göre Skocpol'un analizinin temel olarak üç ilkesi vardır. Birincisi Skocpol, toplumsal devrimlerin nedenleri ve süreçlerinde iradeci/özne merkezli değil yapısal bir bakış açısına sahiptir (Smith, 2002: 232). Yani toplumsal devrimlerde önemli olan devrimci kurumlar değil toplumsal yapılardır. Skocpol'un analizinin ikinci ilkesi toplumsal devrimleri anlayabilmek için uluslararası yapılara ve dünya tarihsel gelişmelerine sistematik referansların yapılması gerektiğidir (Gürel, 2018: 99). Bu anlamda uluslararası bağlamın iki bileşeni vardır. İlk bileşen, dünya kapitalist ekonomisi ve uluslararası devletler sistemidir. Skocpol'a göre modern toplumsal devrimler uluslararası arenada avantajlı olmayan ülkelerde gerçekleşir (Gürel, 2018: 99). Skocpol Çin, Rusya ve Fransa'da devrimle sonuçlanan krizlerin arkasında en önemli neden olarak rakipleri tarafından yenilgiye uğratılmalarını görmektedir (Gürel, 2018: 99). Skocpol'a göre uluslararası ve dünya tarihsel bağlamın ikinci bileşeni "dünya zamanı" kavramıdır. Bu kavram gelişmekte olan ulusların gelişmiş ülkelerin kendi dönemlerinde sahip olmadıkları avantajlara sahip olması anlamına gelmektedir (Gürel, 2018: 100). Skocpol'un analizinin üçüncü ilkesi devletin sosyo-ekonomik çıkarlardan ve yapılardan potansiyel olarak özerk olduğunu savunmasıdır. Yani devletin çıkar tanımlaması hâkim ekonomik sınıfların çıkarlarıyla uyumlu olmak zorunda değildir (Gürel, 2018: 101).

Bu üç ilke bağlamında Skocpol Çin, Rusya ve Fransa devrimlerini açıklamaktadır. Buna göre Çin, Fransa ve Rusya imparatorluk yönetimlerinin askeri yenilgilerin önüne geçebilmek için ordularını hızla modernleştirmek zorunda kalmaları muazzam bir kaynak ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaç ise modern merkezîleşmiş bir kamu maliyesi oluşturmak ve tarım sektörünü ciddi bir şekilde vergilendirmekle sonuçlanmıştır (Gürel, 2018: 102). İşte bu durum tarım ve köylüler üzerindeki denetimini kaybetmek istemeyen büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına aykırıydı ve devletle ilişkilerini bozan bir gelişme oldu (Gürel, 2018: 102). Monarşiler, toprak sahiplerinin söz konusu vergilendirme ve merkezileşmeye karşı dirençlerini kıramadığı için askeri modernleşme hamleleri de akamete uğramıştır. İşte modernleşme konusundaki başarısızlık toplumsal devrimlerin yapısal koşulu olmuştur (Gürel, 2018: 102).

Tarihsel Sosyoloji içinde BDW yaklaşım içinde değerlendirilen ve akademik üretim bakımından en verimli Tarihsel Sosyoloji yazarı olan Charles Tilly, modern dünyayı ortaya çıkaran devrimler, isyanlar, grevler gibi kolektif eylemin tarih ve dinamiği, şehirleşme süreci ve ulus devlet oluşumuna odaklanmıştır. Tilly'nin oldukça geniş bir yayın listesi vardır ancak *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990-1992* kitabı bahsedilen bu kolektif eylem, şehirleşme ve ulus devlet oluşumunu açıklama girişimini birleştirmektedir (Tilly, 2001: 12). Tilly, kitabın amacının 990 yılından itibaren Avrupa'daki devlet çeşitliliğinin ve sonunda ulusal devletlerin yerleşerek yayılmasının nedenlerini açıklamak olduğunu belirtmektedir: Avrupa devletleri niçin çok farklı yollar izlemelerine rağmen nihai olarak ulusal devlet biçimine dönüştüler? (Tilly, 2001: 24-30). Tilly, devlet oluşumu ile ilgili yaklaşımının merkezine ordu, polis vb. zor örgütlenmesini ve savaş hazırlığını koymakta ve devlet yapısının öncelikle yöneticilerin savaş araçlarını ele geçirme çabasının bir yan ürünü olduğunu savunmaktadır (Tilly, 2001: 24-39). Savaş ve savaşa hazırlık tarafından biçimlenen devletler arasındaki ilişkiler de devlet oluşum sürecini etkilemektedir.

Tilly, ulusal devletlerin ortaya çıkışını yöneticiler açısından askeri avantajlar bağlamında açıklar. Ona göre ulusal devletler bir bütün olarak ilk defa Avrupa'da başarıya ulaştıkları için kendilerini yeniden üretebilmişlerdir. Bunun nedeni ise örneğin Fransa ve İspanya'da olduğu gibi komşularını ezen savaş biçimini benimsemiş olmalarıdır. Bunu da ancak savaşı finanse edebilecekleri kapitalistlere ulaşarak başarabilmişlerdir (Fine ve Chernilo, 2017: 391). Tilly devletin zoru kontrol etme biçimlerinin zamanla şiddet enstrümanlarını tekelleştirmek suretiyle söz konusu olduğunu savunmaktadır (Kaleoğlu, 2018: 124). Teknik ilerledikçe ve dolayısıyla silahlar sofistike hale geldikçe savaşlar sermaye odaklı hale gelmiştir (Kaleoğlu, 2018: 124). Bu şiddet araçlarının devlet elinde tekelleşme süreci aynı zamanda ordunun devlet içinde merkezi bir pozisyona yerleşmesine neden olmuştur (Kaleoğlu, 2018: 124). Tilly, kısa zaman içinde ulus devletlerin Batı Avrupa'da hâkim kurumlar olmasını ticari kapitalizmin ve devlet inşasının karşılıklı olarak birbirini güçlendirmesine dayandırmaktadır (Kaleoğlu, 2018: 125).

Tilly'nin en önemli tezi “*savaşlar devletleri, devletler savaşları yapar*” cümlesinde özetlenen devlet-savaş ilişkisinin varlığını savunmasıdır. Tilly'ye göre devletlerin oluşumu ve büyümesinde uluslararası şartlar ve savaş yapma kapasitesi belirleyici olmaktadır (Kaleoğlu, 2018: 122-3).

Bir diğerk BDW Tarihsel Sosyoloji yazarı olan Mann'ın klasik eseri *Toplumsal İktidarın Kaynakları* (2012) çalışmasının amacı iktidar ilişkilerinin tarihini ve teorisini oluşturmaktır ve bu eserin diğerk Tarihsel Sosyoloji incelemelerinden farkı çok geniş bir zaman dilimini kapsayan okuma yöntemine sahip olmasıdır. Öyle ki Mann, iktidarın gelişimini 5 bin yıllık bir zaman dilimi içinde incelemiştir. Mann, toplumların yapılarının ve tarihlerinin en iyi ancak toplumsal iktidarın dört kaynağının karşılıklı ilişkileri açısından açıklanabileceğini savunmaktadır: ideoloji, ekonomi, askeri ve siyasi (Smith, 2002: 233; Linklater, 2013: 193).

İdeolojik iktidar, Mann'e göre hayata bir anlam yükleme ihtiyacından ortaya çıkmakta ve anlam kategorilerini, normları ve ritüel pratiklerini kapsamakta (Akçayöz ve Şengül, 2018: 184) ve mit, inanç ve ritüellerden devşirilmektedir (Ardıç, 2012: 267). Mann'e göre ideolojik iktidarın örgütlenme biçimi iki türdür. Birincisi sosyo-mekânsal olarak aşkındır ve kutsal bir otorite biçimi meydana getirir. İkincisi geçerli ahlak kurallarından beslenmektedir ve ideolojik iktidarın uygulanmasında rolü vardır (Akçayöz ve Şengül, 2018: 185). *Ekonomik iktidar*, değişim-dağıtım-tüketim yoluyla oluşan faaliyetlerden türer. Bu faaliyetler Mann'e göre sınıfsal toplumsal tabakalaşmayı meydana getirir (Akçayöz ve Şengül, 2018: 185). Mann'e göre üretim, değişim, dağıtım ve tüketim üzerinde kim kontrol sahibiyse kolektif ve dağıtıcı güce onlar sahiptir (Akçayöz ve Şengül, 2018: 185). *Askeri iktidar*, örgütlü fiziksel savunma ihtiyacından ve bunun saldırı amaçlı kullanılabilmesinden türemektedir (Akçayöz ve Şengül, 2018: 185). Askeri iktidar Mann'e göre ne Marks'ın iddia ettiği gibi iktisadi ilişkilerin bir türevi, ne de Weber'in varsaydığı gibi siyasi iktidarın bir türevidir. Ona göre askeri iktidar devletlerarası işleyen jeopolitik ilişkilerden kaynaklanmaktadır (Ardıç, 2012: 266).

Siyasi iktidara gelince, bu toplumsal ilişkilerin birçok boyutunun merkezîleştirilmesi, kurumsallaştırılması ve toprağa bağlı hale getirilmesi için yapılan düzenlemelerin kullanışlılığından türemiştir (Akçayöz ve Şengül, 2018: 185). Siyasi iktidar Mann'e göre devleti kontrol etmekle ilgilidir ve birincisi despotik ve ikincisi alt yapısal olmak üzere ikiye ayrılır (Ardıç, 2012: 266). Mann'e göre despotik iktidar devletin sivil topluma müdahale ve hükmedebilme kapasitesini gösterirken, alt yapısal iktidar despotik olsun ya da olmasın merkezi bir devletin ülke topraklarına nüfuz edebilme kapasitesini ifade eder (Ardıç, 2012: 266). Mann'a göre devlet toprağa dayalıdır, merkezde konumlanmıştır ve iktidar merkezden dışa doğru

uygulanmaktadır (Akçayöz ve Şengül, 2018: 186). Devlet, yerel ve uluslararası olmak üzere ikili bir sosyo-mekânsal örgütlenme biçimine sahiptir (Akçayöz ve Şengül, 2018: 186). Yani bir yandan kendi sınırları içinde egemenken öte yandan da diğer devletlerle olan ilişkilerini önemli bir siyasi iktidar örgütlenmesi olan jeopolitik diplomasi ile düzenlemektedir (Akçayöz ve Şengül, 2018: 186).

BDW Tarihsel Sosyolojinin öncesi ve sonrasıyla feodalite konusuyla ilgilenen yazarı Perry Anderson ise *Antikiteden Feodalizme Geçişler* (2017) ve *Mutlakiyetçi Devletin Soyu* kitaplarında eski Yunan ve Roma döneminden erken Modern Avrupa'daki mutlakiyetçi monarşilerin son zamanlarına kadarki yapısını özetlemektedir (Fulbrook ve Skocpol, 2011: 189). Anderson'un Marksist bir iç tartışma olan mutlakiyetçi devletin feodal mi yoksa kapitalist mi olduğu sorusuna odaklandığı (Skocpol, 2011: 16) *Mutlakiyetçi Devletin Soyu* kitabı kapitalizme geçişi anlamak için başlangıç olarak antikiteden ve ara duraklar olarak feodalizm ve mutlakiyetçilik biçimlerinden bahsetmektedir (Fulbrook ve Skocpol, 2011: 199).

Anderson, analizinde iktisadi indirgemecilik konusuna eğilerek Ortodoks Marksist değerlendirmelerin *mutlakiyetçi devlet* formunun belirleyici rolünü yeteri kadar takdir edemediğini savunmuştur. Anderson, klasik Marksizm'in iddiasının aksine erken modern Avrupa'da devletlerin kapitalist değil feodal olduğunu ve jeopolitik rekabetin yönetici tabakayı savaş hazırlığı ve yürütülmesinin finanse edilmesi için yeni ortaya çıkan burjuvazi ile ittifaka zorladığını belirtmektedir (Linklater, 2013: 190-1). Yani Anderson'a göre feodalizmden kapitalizme geçişte feodal devletler arasındaki jeopolitik rekabetler etkili olmuştur (Linklater, 2013: 191).

Anderson'un tarihsel sosyolojiye en önemli katkısı mutlakiyetçi devleti feodal tahakkümün yeniden canlandırıldığı ve konuşlandırıldığı bir aygıt olarak değerlendirmesidir (Comninel, 2017: 152). Feodal krizin yol açtığı kaos karşısında ve köylülerin kendi lordları karşısında güçlerini artırmalarına bir tepki olarak ortaya çıkan mutlakiyetçi devletler giderek daha fazla merkezi vergi dönemine geçmişler, merkezi devlet gücü giderek daha etkili hale gelmiş ve yönetici sınıfın özel çıkarlarını korumak için devlete bağlılığı artmıştır (Comninel, 2017: 152). Mutlakiyetçi devlet eş zamanlı olarak kasaba hayatının ve burjuvanın gelişimi tarafından biçimlenmiştir (Comninel, 2017: 153). Kapitalizme geçiş çağında ise burjuva, feodal soyluluğun kurdu haline gelmiştir. Feodalizmin sonu kendi sınıfının gücünün krizine, yani burjuva devrimlerin ortaya çıkmasına ve kapitalist devletlerin oluşumuna işaret eder (Comninel, 2017: 153).

BDW Tarihsel Sosyolojinin son yazarı Anthony Giddens'in eserleri ulus devlet/modern devletler sisteminin gelişiminin payandalarını anlamaya hasredilmiş çalışmalardır (Giddens, 2008: 13). Giddens'a göre modern dünya kapitalizm, sanayileşme ve ulus devletin kesişmesinin bir ürünüdür (Giddens, 2008: 12). Modern devletler sisteminin ortaya çıkmasını sağlayan ve Giddens'ın dört kümeleşme dediği temel tarihsel değişimin dört koşulu vardır. Bunlar kapitalizm, sanayileşme, gözetim ve şiddettir. Bunların her biri birbirine indirgenmeden açıklanmalıdır (Giddens, 2008: 12).

Geleneksel devlet modelleri ile ulus devlet arasında karşılaştırma yapan Giddens'a göre geleneksel devletlerin idari menzili çok *gevşek* olmasına rağmen ulus devletlerin idari menzili oldukça yoğunlaşmıştır. Ulus devlet, şiddet araçlarının tekeli eline almış olduğundan ve bilginin kontrolü anlamında sıkı gözetim/denetim mekanizmalarını elinde bulundurduğundan içsel olarak pasifleşmiştir. Yine ulus devlet, savaşın sanayileşmesinin de etkisiyle savaşma yeteneği oldukça gelişmiş olduğundan dışsal olarak da aktifleşmiştir (Giddens, 2008: 11-12). Dolayısıyla Giddens'a göre kapitalist toplumların en önemli özelliklerinin başında içerde (dahili) pasifleşmişken, dışarda militarize olmuş olmaları gelmektedir. Yani endüstriyel kapitalizm içerde barışçıl ancak ulus devletler sistemi içindeki diğer devletlerle rekabet, çatışma ve savaş halindedir (Eken, 2018: 175). Ulus devlet formunun öncelikle Avrupa'da ortaya çıkmış olmasına rağmen tüm küreye yayılmış olmasının en önemli açıklaması bu savaşma yeteneği bakımından en etkin model olmasıdır.

Giddens her ne kadar 16. yüzyıldan bu yana yeni bir dünya sisteminin pekiştirilmesi açısından kapitalizmin yayılmasını son derece önemsemiş olsa da (Giddens, 2008: 12) ulus devleti kapitalizme indirgemez. Şiddet araçlarının tekeli ve sıkı gözetim kapasitesini daha belirleyici gördüğünden Giddens'ın devlet tasvirinin Webergil olduğunu söylemek mümkündür. Giddens da Skocpol, Mann ve Tilly gibi birinci Weberciler kategorisine girmektedir (Eken, 2018: 177). Ancak Eken, Giddens'ın yapılaşma kuramının İkinci Dalga Neo-Weberci, yani devletin toplumsal açıdan analizi tartışmasına da zemin hazırladığını belirtmektedir (2018: 178). Giddens'ın uluslararası ilişkiler çalışmaları bağlamında en işlevsel analizi *yapılaşma kuramıdır* (Emre, 2018: 11). Sağlam temellendirilmiş bir devlet tasviri için yapı-aktör tartışmasını konu edinen bu kuram bu bölümün son başlığını teşkil edecektir.

BDW Tarihsel Sosyoloji öncelikle devletin üniter, rasyonel bir aktör olduğuna dair realist devlet anlayışını mahzurlu görmektedir, bu yaklaşıma göre

devlet bir kurum olarak düşünölmelidir (Yalvaç, 2013: 9). BDW'in ikinci varsayımı uluslararası sistem anlayışının ise gerçekçi olmasına dayanmaktadır (Yalvaç, 2013: 9). Yalvaç'a göre BDW Tarihsel Sosyolojinin en önemli katkısı toplumsal yapıları dışlayan Uluslararası İlişkiler kuramına devletler sisteminin toplumsal etkisini; uluslararasını yok sayan sosyolojik kurama da devletler sisteminin biçimlendirici etkisini göstermiş olmasıdır (Yalvaç, 2013: 9).

1.3.2 Marksistler

Weberci yaklaşımlar nasıl devlet merkezli bir açıklama ve gündeme sahipse, Marksizm'in odak noktası da devletler değil sınıflardır. Dolayısıyla Marksist yaklaşımlar devletler arası çatışma yerine sınıf çatışmasına öncelik vermiştir ve zaten devleti de sınıf ilişkilerinin bir aracı, daha doğrusu hâkim sınıfların bir aygıtı olarak değerlendirmektedir (Yalvaç, 2018a: 18).

Yalvaç'a göre Uluslararası İlişkiler ve Tarihsel Sosyoloji bağlamında yürütölen tartışmaları kısa bir dönem Weberci yaklaşım belirledikten sonra Marksist yaklaşımlar da bu tartışmalarda belirleyici olmaya başlamıştır (Yalvaç, 2018a: 12). Daha önce de belirtildiği üzere Sosyoloji aşırı içselci, Uluslararası İlişkiler de aşırı dışsalci bir indirgemeciliğe sahiptir. Bu noktada Yalvaç'a göre Marksizm'in bütöncöl tarih anlayışı ve yöntemi uluslararasının tarih ve toplumla karşılıklı ilişkisini ortaya koymak anlamında önemli açılımlar getirmiştir (Yalvaç, 2018a: 13). Yalvaç'a göre Uluslararası İlişkiler ve Tarihsel Sosyoloji çalışmalarının en önemlisi Justin Rosenberg'e aittir. Rosenberg realist uluslararası ilişkiler teorisi ile kapitalizmin örtüşen varsayımlarını ortaya çıkararak materyalist bir jeopolitik geliştirmeye çalışmıştır (Yalvaç, 2018a: 31). Rosenberg'in temel kavramı Troçki'den ödönc alnan “*eşitsiz ve birleşik gelişme*” (*uneven and combined development*) (EBG) kavramıdır ve dolayısıyla yapısalcıdır (Yalvaç, 2018a: 31). Yalvaç'a göre UTS'nin bir diğer önemli ismi ise siyasal Marksizm ve toplumsal mülkiyet ilişkileri kavramlarına yoğunlaşan Benno Teschke'dir. Hâkim uluslararası ilişkilerin mevcut devletler sistemini 1648 Vestfalya Barışına bağlamasına itiraz eden Teschke'nin (2017) yaklaşımı sınıf ilişkilerine ve mücadelesine odaklanmıştır (Yalvaç, 2018a: 31).

Rosenberg kapitalist toplumsal ilişkiler anlaşılmadan devletler sisteminin de anlaşılamayacağından yola çıkmaktadır (Erkurt, 2018: 277). Bu anlamda hâkim Uluslararası İlişkiler teorilerinin (Neo-Realizm ve Neo-Liberalizm) mevcut uluslararası ilişkileri açıklayamadığını, bu kuramların işlevinin mevcut uluslararası

güç yapısının sürdürülmesine ön ayak olduğunu savunmaktadır. Rosenberg'in söz konusu hâkim teorilere alternatif olarak önerdiği yaklaşım ise Troçki'den devraldığı *EBG* teorisidir (Erkurt, 2018: 278). Rosenberg'in çıkış noktası Uluslararası İlişkiler disiplininin en büyük sorunu olarak değerlendirdiği jeopolitik ile sosyoloji arasında var olan kopukluktur (Erkurt, 2018: 278). Rosenberg'e göre sosyolojik açıklama biçimi toplumun doğasını, jeopolitik açıklama biçimi ise toplumların bir arada varoluşunu temel almaktadır (Erkurt, 2018: 278). Jeopolitik ile sosyoloji arasındaki kopukluk giderilmediği müddetçe uluslararası tarihsel sosyoloji geliştirilemez (Erkurt, 2018: 279). Bu kopukluğun giderilebilmesi için uluslararası davranışın jeopolitik dinamiklerinin tüm sosyal gelişme sürecine mündemiç olarak görülmesi ve bu yaklaşımla tarihsel sürecin yeniden kavramlaştırılması gerekir. Bunu mümkün kılacak teori ise *EBG* teorisidir (Erkurt, 2018: 279). Rosenberg'in tanımlamasına göre *EBG*, klasik Marksist teorinin her ülkenin determinist bir biçimde belli tarihsel aşamalardan geçmeye mahkûm olduğu şeklindeki tezine karşı Troçki'nin mekânsal farklılaşma faktörünü devreye sokan ve evrensel süreçlere itirazından neşet etmiştir. *EBG* yaklaşımına göre,

“dünya eşit olmayan, birbirinden çok farklı toplumlardan oluşur. Bu toplumlar sadece eşzamanlı olarak bir arada var olmaz, aynı zamanda birbirleriyle etkileşime girer. Bu da onların var olma koşullarını birleşik (combined) hale getirmiştir. Bu etkileşim, toplumsal değişim ve tarihsel gelişmenin motorudur.” (Özkan, 2019: 18).

“başlangıçta var olan eşitsiz gelişme sonucunda her bir ülkenin farklı sosyolojik noktalardan başlamış olması ve daha gelişmiş kapitalist ülkelerin varlığı dolayısıyla oluşmuş mevcut uluslararası koşulların sonucunda kendilerine özgü bileşik gelişme modellerini oluşturmaktadırlar.” (Erkurt, 2018: 292).

Uluslararası sistem jeopolitik olarak bileşik ancak sosyolojik olarak eşitsizdir. Dolayısıyla devletler sistemi (jeopolitika) analizin bir parçasını oluştururken, diğer parçasını da her bir devletin toplumunun sosyal yapısı içinde sahip oldukları tarihsel ve jeopolitik konum oluşturur (Erkurt, 2018: 295).

Rosenberg'e göre uluslararası sistemin özü ve modern dünya tarihinin merkezi ve tanımlayıcı olgusu kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimidir (Erkurt, 2018: 295). Hiçbir genel teori herhangi bir yerel/ulusal istisnailiği açıklayamaz, çünkü her bir yerel/ulusal durum insanlığın toplumsal ve kültürel varoluşunun mukadder eşitsizliği ile kapitalist gelişimin evrenselleştirici dinamik zorunluluklarının kendine özgü bileşimidir (Erkurt, 2018: 296). Marks'a göre daha gelişmiş olan ülke daha az gelişmiş olana gelecekteki izleyeceği yolun bir özetini sunmaktadır. Troçki buna karşı çıkmış ve kapitalizmin her yerde, aynı anda, aynı

toplumsal ve kültürel koşullar içinde gelişmediğini belirtmiştir (Erkurt, 2018: 292). Troçki'ye göre diğer ülkeler de kapitalist gelişme süreci içine çekilmektedir ancak Fransa ve İngiltere'nin izlediği yolu izlemek zorunda değildirler. Moderniteye giden tek ve doğrusal bir yol bulunmamaktadır (Erkurt, 2018: 292).

Rosenberg *EBG* teorisinin alternatif bir uluslararası teori oluşturduğunu ve bununla ilgili üç çıkarım yapılabileceğini savunmaktadır (Erkurt, 2018: 294). Birincisi Rosenberg sermayenin bir dünya yarattığını kabul etse de bunun kapitalist merkezlerde görülen bir homojen dünya olmadığını savunmaktadır (Erkurt, 2018: 294). Çünkü devletlerin sahip olduğu politik biçimler birbirinden farklıdır. Kapitalist yayılma bir vakadır ancak onun özünü anlamak için kapitalizmin *eşitsiz ve bileşik gelişimini* ve bu gelişimin ortaya çıkardığı farklı politik biçimleri açıklayacak tarihsel bir analize ihtiyacımız vardır (Erkurt, 2018: 294).

Özetle, ana akım tarihsel sosyoloji olarak belirtilebilecek birinci ve ikinci dönem Weberci yaklaşımlar, rasyonalist uluslararası ilişkiler kuramının devlet bazlı yaklaşımını sürdürmekteyken, Rosenberg bunu uluslararası kavramına *EBG* kavramını dâhil etmek suretiyle sosyolojik bir içerik vermeye yeltenmiştir (Yalvaç, 2013: 20). *EBG*, uluslararası ilişkilerin ontolojik temelini toplumsal ilişkiler olarak yeniden oluşturmakta, böylece hem Batı hem de Doğuyu bir bütünlük içinde anlamaya çalışan kuramsal bir çerçeve sunmaya çalışmaktadır (Yalvaç, 2013: 20).

Rosenberg'in bir takipçisi olarak Benno Teschke'nin ise en bilinen eseri "1648 Miti"dir (2017). Teschke'nin kitaptaki temel amacı Uluslararası İlişkiler literatürünün ittifakla benimsediği modern uluslararası ilişkilerin başlangıcı olarak 1648 Vestfalya Barışı'nı gören yaklaşımın yanlışlığını ortaya koymaktır. Ona göre 1648 Vestfalya bırakınız modern uluslararası ilişkiler için bir milat olmayı, mutlakiyetçi devlet çağının zirvesidir. Uluslararası İlişkiler literatürünün iddia ettiği gibi Vestfalya, egemen devletler arasında anarşiye dayalı klasik uluslararası ilişkiler modeli oluşturmak bir yana Teschke'ye göre modern olmayan hanedanlık devletleri ile Cermen İmparatorluğu'nun oyuncularları arasındaki anayasal ilişkileri güvenceye almıştır (Teschke, 2017: 351). Teschke'ye göre moderne geçiş kapitalizmin oluşumuyla, yani İngiltere'de modern devletin doğuşuyla ve 18. yüzyılda dünyanın başat gücü olarak ortaya çıkmasıyla mümkün olmuştur (Teschke, 2017: 354). Teschke'ye göre İngiltere'de *Muhteşem Devrimin* (1688) sonu ile 1714'te Kral I. George'un tahta çıkması arasındaki dönemde İngiliz dış politikası, İngiliz devletini kökten değiştiren bir kapitalist toplumsal mülkiyet

rejimi temelinde yön değiştirdi (Teschke, 2017: 354). İngiltere’de ortaya çıkan bu devlet/toplum bütünü daha sonra Avrupa devletler düzeninin yeniden yapılanmasına yol açtı (Teschke, 2017: 354). Kısaca tekrar etmek gerekirse modern uluslararası ilişkilere geçiş Vestfalya Barışı ile değil, İngiltere’de modern devletin yükselişiyle gerçekleşmiştir (Teschke, 2017: 355).

1.3.3 İkinci Dalga Neo-Weberci Dalga: John Hobson

İkinci Dalga Neo-Weberci (İDW) alışmaları Uluslararası İlişkiler geliştirmiş ve John M. Hobson bu konuda kurucu bir rol oynamıştır. Kuramsal bakımdan Tarihsel Sosyolojiyi Uluslararası İlişkilere taşımayı kendisine misyon edinen John Hobson’a göre Sosyoloji disiplini Uluslararası İlişkiler disiplinine ilk taşıyan kuram konstrüktivizmdi ama bu yeteri kadar başarılı olamamıştır. Ona göre gerçekten sosyolojik dönüşten bahsedebilmek için tarihin de dâhil edilmesi gerekirdi (Hobson, 2002: 4). Hobson, UTS’nin manifestosu olarak nitelediği derleme kitabında (Hobden ve Hobson, 2002) kendisinin kaleme aldığı ilk makalede amacının Tarihsel Sosyolojiyi, Uluslararası İlişkiler disiplinindeki periferik konumundan disiplinin merkezine taşımak olduğunu dile getirmiştir (Hobson, 2002: 4). Kitabın ilk ve uzun bir parçasını oluşturan makalesinde Hobson, iki ana bölümünden birincisini hâkim Uluslararası İlişkiler paradigmasının, yani ona göre Kenneth Waltz’un Neo-Realizminin tarih dışı (*ahistoric*) ve sosyoloji dışı (*asociologic*) mahzurlarını ortaya koymaya ayırmıştır (Hobson, 2002: 5). Hobson, ana akım rasyonalist Uluslararası İlişkiler kuramlarının söz konusu tarih ve toplum dışılığını ortaya koymak için literatüre *kronofetişizm* (şimdicilik) gibi önemli bir kavram kazandırarak UTS’nin temel görevinin de Uluslararası İlişkileri bu kusurlardan arındırarak, analizi tarihsel ve toplumsal bağlamına kavuşturmak olduğunu savunmuştur (Hobson, 2002: 5-15).

Hobson’un tanımlamasına göre *kronofetişizm*, yani şimdicilik geçmişin görmezden gelinerek şimdiki zamanın (yani mevcut kurum ve uygulamaların) ancak şimdiki zamandan yola çıkılarak anlaşılaçağı varsayımına dayanmaktadır. Kronofetişizm şimdinin *somutlaştırılma*, *doğallaştırılma* ve *sonsuzlaştırılma/ mutlaklaştırılma* illüzyonu gibi üç sorun yaratmaktadır (Hobson, 2002, 6). şimdi, öncelikle geçmişle ilişkisi kesilerek, kendi kendisini yaratan bir ontolojiye bağlanmaktadır ki bu onu somutlaştırmakta (*reification illusion*) ve ontolojik bir sorun ortaya çıkarmaktadır (Hobson, 2002: 6). Tarihsel Sosyoloji bu sorunu şimdiki zamanı tarihsel bağlamına oturtarak ve bu sayede onu şekillendirilebilir (*malleable*)

bir inşa olarak ortaya koyarak aşmaya çalışmaktadır (Hobson, 2002: 7). Kronofetişizm ikinci olarak şimdiki zamanın doğallaştırılmasına (*naturalization illusion*) ve onu ortaya çıkaran sosyal güç, kimlik/sosyal dışlama ve norm gibi unsurların tarihselliğinin görmezden gelinmesine neden olmaktadır (Hobson, 2002: 6). Tarihsel Sosyoloji şimdinin (mevcut kurum, kavram ve ilişkilerin) doğallaştırılmasını onun güç, kimlik/siyasal dışlama, norm gibi faktörlerle meydana çıktığını ortaya koyarak aşmaya çalışmaktadır (Hobson, 2002: 7). Hobson ikinci mahzur olarak gördüğü şimdiki zamanın doğallaştırılması ve kaçınılmaz kılınması yanılsamasına Waltz'un anarşi varsayımı ile tarihin sonu tezlerini göstermektedir (Hobson, 2002: 8). Kenneth Waltz uluslararası sistemin anarşik yapısının devlet etkileşiminin istenmeyen sonuçlarıyla kendiliğinden doğduğunu, çünkü anarşi yerine bir dünya hükümeti ihtimalinin bir despotizme yol açacağını savunmuş ve mevcut durumu doğallaştırmıştır (Hobson, 2002: 8). Aynı şekilde Fukuyama gibi, liberal kapitalizmin tarihin en son ve ideal aşaması olduğu savunusu da yine insan doğasının dürtülerine bağlanmıştır (Hobson, 2002: 8). Kronofetişizm üçüncü ve son olarak süreç olgusunu görmezden gelmekte ve şimdiki mutlaklaştırarak sonsuzlaştırmakta (*immutability illusion*) ve değişimin yönelimini belirsizleştirmektedir (Hobson, 2002: 6). Tarihsel Sosyoloji bu mutlaklaştırma mahzurunun da şimdiki zamanı geçmişin üzerinde yükselen ve dolayısıyla süreç içinde değişmesi mukadder bir şekilde görmek suretiyle aşmaya çalışmaktadır (Hobson, 2002: 7). Hobson'a göre üçüncü mahzur olan değişmezlik yanılsamasına farklı şekillerde hem Neo-Realizm hem de liberalizm düşmüştür. Fukuyama'nın tarihin liberalizm ile hedefine ulaştığı varsayımı değişimi dışlamaktadır. Yine Waltz'un Neo-Realizmi şimdiki zamanın ötesinde yapısal değişimi imkânsız görmektedir. (Hobson, 2002: 8). Kısaca özetlemek gerekirse Tarihsel Sosyoloji, şimdiki zamanın asla tarihten soyutlanarak açıklanamayacağını, şimdiki zamanın anlaşılmasının ancak özel bir sosyo zamansal mekân içine yerleştirilerek mümkün olduğunu savunur (Hobson, 2002: 13).

İDW çalışmaları birinci dönemden ayıran en önemli noktalardan bir diğeri de uluslararası sistemin realist okumasını reddetmesidir (Yalvaç, 2013: 9). Hobson ve Hobden'e göre ana akım rasyonalist Uluslararası İlişkiler kuramları zayıf bir uluslararası sistem kavramı kullanmaktadır. Uluslararası sistem kavramının tarihsel ve mekânsal farklılıklarını dikkate almadan tarih-dışı ve sosyal bağlam dışı çıkarımlarda bulunmaktadır (Hobson ve Hobden, 2002: 276). Ana akım rasyonalist kuramların zayıf uluslararası sistem kavramlaştırmasının beş unsuru vardır. Birincisi,

hâkim Uluslararası İlişkiler paradigması açık veya örtük olarak uluslararası sistemin iç/yerel olandan özerk, kendi kendini oluşturan bir yapı olduğunu varsaymaktadır. İkinci olarak hâkim paradigma uluslararası sistemin monolitik/yekpare bir birim olduğu üzerinden hareket etmektedir. Çünkü uluslararası sistemi sektörel bağlamda (ekonomik, askeri, siyasi) farklılaşmamış olarak değerlendirmektedir (Hobson ve Hobden, 2002: 277). Üçüncüsü, uluslararası sistem yine monolitikdir çünkü mekânsal olarak farklılaşmamış olarak değerlendirilir ve sadece teritoryal devletlerarası ilişkilere odaklanır (Hobson ve Hobden, 2002: 277). Dördüncü olarak uluslararası sistemin toplumsal boyutları görmezden gelinir ve son olarak da yapı aktöre galebe çalar (Hobson ve Hobden, 2002: 278).

Tarihsel Sosyoloji güçlü bir uluslararası sistem tanımı yapmak için bu beş unsurdan yola çıkmaktadır. Birinci meselede iç alandaki unsurların etkilerinden özerk bir uluslararası sistem tanımı reddedilmektedir. Bu anlamda Hobson'un ikinci dalga Weberciliği, uluslararası sistemi toplumsal olarak bütünleşik *devlet-toplum kompleksine* dayandırmaktadır (Hobson ve Hobden, 2002: 277). Kenneth Waltz, Martin Wight, Hedley Bull gibi Uluslararası İlişkiler kuramcıları uluslararası alanın varlık ve özgüllüğünü ulusal/iç toplumdan farklılığı üzerine bina etmiştir. Jeopolitik düzenlilikler olarak analiz ettikleri uluslararası tarihsel süreçlerden ve toplumsal ilişkilerden bağımsız ele almışlardır (Yalvaç, 2013: 6). Devlet incelenirken teritoryal faktörü abartılmış, toplum ve ona bağlı tarih-egemenlik-meşruiyet gibi unsurlar görmezden gelinmiştir (Yalvaç, 2013: 6). Tarihsel Sosyoloji, bu açıkları kapatmak adına tarih, değişim, sosyal yapı gibi faktörler anlaşılmadan uluslararası ilişkilerin anlaşılamayacağı üzerinde durmaktadır (Yalvaç, 2013: 6). Tarihsel Sosyoloji ikinci maddedeki hâkim paradigmanın uluslararası sistemi sektörel farklılaşmayı görmeyen monolitik anlayışını da reddetmektedir. Tarihsel Sosyoloji uluslararası sistemi sektörel olarak farklılaştırılmış olarak tahayyül etmektedir. Bu anlamda İDW anlayış uluslararası sistemi ekonomik, askeri, siyasi ve normatif özelliklere dayandırmaktadır (Hobson ve Hobden, 2002: 277). Üçüncü maddedeki hâkim paradigmanın mekânsal farklılaşmayı görmeyen monolitik uluslararası ilişkiler yaklaşımı da reddedilmekte ve sadece teritoryal devletlerarası ilişkilerin dikkate alınması eleştirilmektedir (Hobson ve Hobden, 2002: 277). Tarihsel Sosyolojinin tüm biçimleri uluslararası sistemin sadece iç çevreye değil küresel çevreye de bağlı olduğunu savunmaktadır (Hobson ve Hobden, 2002: 277). Dördüncü maddedeki eksiklik olarak Tarihsel

Sosyoloji uluslararası sistemin toplumsal boyutlarının altını çizmektedir (Hobson ve Hobden, 2002: 277). Son olarak Tarihsel Sosyoloji uluslararası sistemin en azından bazı hususlarda gerek uluslararası/küresel, gerekse yerel düzeylerde birimsel (agential) güçlerle biçimlendiğini kabul etmekte, dolayısıyla aktöre karşı yapının öncelenmesine itiraz etmektedir (Hobson ve Hobden, 2002: 277). Hobson özelinde İDW yaklaşım devlet-uluslararası sistem arası ilişkiler konusunda devlete birinci dönem çalışmalara oranla daha fazla faillik atfetmektedir (Yalvaç, 2013: 10).

Özetle söylemek gerekirse UTS, uluslararası alana tarihsel bakabilme, sosyal eylem ve yapıların birbirini nasıl kurduğunu ve bu süreçten doğan sosyal gerçekliğin zaman içinde nasıl değiştiğini anlayabilme kabiliyeti ile Neo-Realizm ve rasyonel tercih modeli yaklaşımların etkisi altında giderek tarih ve sosyoloji dışı bir hal alan Uluslararası İlişkilere toplum ve tarihi; sosyal teoriye de uluslararası alanın iç (domestic) alanın gelişimi üzerindeki kurucu etkisini dâhil etmektedir (Şen, 2016: 28).

1.4 Özne-Yapı Tartışması Bağlamında Uluslararası, Devlet ve Toplum Kompleksi ve İran Dış Politikası İçin Bir Literatür Değerlendirmesi

Uluslararası İlişkilerde sağlam temellendirilmiş bir devlet tasvirinin değerlendirilmesini mümkün kılan tartışma alanı, davranış ya da faaliyeti açıklamada özne ve yapıdan hangisine ağırlık verileceği konusundaki özne-yapı tartışmasıdır. Tartışmanın bir tarafı yapıyı üreten ve dönüştüren özneye ağırlık verirken, diğeri ise öznenin davranışlarını/faaliyetlerini mümkün ya da imkânsız kılan yapıya ağırlık vermektedir (Ereker, 2013: 46). Sosyal teorinin gündeme gelmesinden itibaren açık veya örtük bir şekilde bu yapı-özne problemi tüm sosyal bilim disiplinlerinde mevcuttur. Bunu belki de en yalın şekilde Karl Marks ifade etmiştir:

“insanlar tarihlerini kendileri yaparlar [özne vurgusu], ama onu serbestçe kendi seçtikleri parçaları bir araya getirerek değil, önlerinde buldukları geçmişten devreden verili koşullarda yaparlar [yapı vurgusu].” (Karl Marks, Louis Bonaparte'in 18 Brumaire)

Anlaşılabileceği üzere bu cümlelerin ilk kısmını dikkate aldığınızda özne vurgusu, ikinci yarısını önemseydiğinizde ise yapı vurgusu yapmaya fırsat vermektedir. Yapı-özne tartışması bakımından Uluslararası İlişkiler teorilerini üç sınıfa ayırmak mümkündür: bireyci, yapısalcı ve yapılaşmacı (Wendt, 2009: 8).

1.4.1 Bireyci Yaklaşım

Devleti siyaset bilimi ve uluslararası ilişkilerin metafizik bir soyutlaması olarak değerlendiren ve ampirik olarak üzerinde gözlem yapılabilecek unsurlara

bakılması gerektiğini savunan davranışsalcılar açısından diplomatlar, siyasi liderler ve bürokratlar gibi somut olarak incelenebilecek faillere bakmak gerekmektedir. Özellikle plüralizm ve Dış Politika Analizi (DPA) çalışmaları devletin içinde faaliyet gösteren unsurlara eğilmek suretiyle birey merkezci yaklaşımı oldukça rafine hale getirmiştir. DPA, dış politikanın nasıl biçimlendiğini değerlendirirken, özellikle davranışına odaklanılan devletin dış dünyaya karşı bir bütün ve özerk olduğu düşüncesinin baştan verili olarak kabul edilmesine itiraz etmektedir. 1960’larda ortaya çıkan DPA, devlet ve sistemin öneminin farkında olmakla beraber, devlet kategorisinin ötesine gitmeye çalışmaktadır. DPA, analizin ne oranda devlete odaklanması gerektiği ve devlet içindeki farklılıkların ve diğer faktörlerin ne oranda rol oynadığı sorularını sormaktadır (Halliday, 2005: 27). DPA, İsrail, Mısır veya İran’ı kapalı bir kutu olarak veya tutarlı aktörler olarak değerlendirmemektedir. Bunun yerine devlet içinde veya dışında çeşitli çatışan güçlerin hedefi olarak değerlendirmektedir (Halliday, 2005: 27). Siyaseti farklı çıkarları temsil eden çeşitli gruplar arasındaki pazarlık olarak gören Halperin ve Allison’a göre (1972) devletin kararları üniter bir kamu çıkarını yansıtmaktan ziyade söz konusu taleplerin rekabetinin bir sonucudur (Yalvaç: 2007: 24-25). Anlaşılabacağı üzere bu yaklaşım devlet-toplum ilişkilerini içeren bir tartışma değil, hükümet organları arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin devlet politikasını oluşturmadaki etkisini baz almaktadır (Yalvaç, 2007: 25).

DPA, klasik realizmin ve idealizmin açıklamayı iyicil veya kötücül insan doğasına dayandırmasını aşırı felsefi ve bilimsellikten uzak bulmuş ve klasik tartışmanın devlet kavramlaştırmasının da ampirik olarak değerlendirilemeyecek ölçüde soyut (fictive) olduğunu varsaymıştır. Dolayısıyla DPA, kararları somut olarak alan devlet içi unsurlara odaklanmıştır. Kısaca bireyci bir yaklaşım olarak DPA failliği yekpare bir bütün olarak devletten, devlet adına karar alan kişi ve kurumlara kaydırmıştır. Lider ve ordu veya bakanlıklar gibi sivil-askeri bürokratik kurumlar ilk akla gelen faillerdir. DPA temel olarak karar alma yaklaşımlarıyla beraber anılmaktadır. DPA literatüründe üç ana karar alma modellerinden ilki bürokratik siyasettir. Graham T. Allison’ın Küba füze krizini açıkladığı “Essence of Decision” (1971: 144-184) eserinde gündeme getirdiği üç karar alma modelinden birisi olan bürokratik siyaset modeli, rasyonel aktör modelinde altı çizilen ve her şeye kadir (*omnipotent*) lidere odaklanan karar alıcının tekliğini ve dolayısıyla pür rasyonalizmi sorgulamaktadır (Allison, 1971: 144-184). Birden fazla oyuncu-

nun birden fazla stratejik meseleye odaklandığını ve sadece ulusal motivasyonlar ve kaygılarla değil kişisel ve örgütsel motivasyonlarla da hareket ettiğini savunan bürokratik siyaset modeli, kararın bu oyuncular arasındaki bir pazarlığın sonucu olduğunu savunmaktadır (Allison, 1971: 144). Allison’a göre her devlet aygıtı içinde önemli yüksek pozisyonları işgal eden liderler bir karar halkası oluşturur ve hükümetlerin karşı karşıya kaldığı sorunlar yumağı çok geniş olduğundan karar alma süreci çok merkezli hale gelir ve bu halkalara bağımsız hareket etme fırsatı sunar (Allison, 1971: 145). Elbette üzerinde çok fazla tartışma konusu edilmeyecek ulusal meseleler vardır, ancak yine de gücü paylaşan farklı aktörler arasında ne yapılması gerektiği konusunda farklılık önemli olmaya devam etmektedir.

Hinnebusch da devletleri yekpare bir bütün olarak görmektense rekabet halindeki bürokrasiler, çıkar grupları ve kamuoyu gibi dış politika belirleyicilerine odaklanma imkânı veren plüralizminden bahsetmektedir. Plularizm’e göre, realizmin yekpare bir bütün olarak devlet anlayışı ve onun rasyonel aktörler tarafından belirlenen ulusal çıkar varsayımı, Ortadoğu devletleri gibi bölünmüş ve geçirgen devletleri açıklamada başarısızdır, dolayısıyla failliği devletten alarak devlet altı unsurlara vermek gerekir (Hinnebusch, 2003: 2).

Ortadoğu ülkelerinin dış politikaları ile ilgili en kapsamlı ve karşılaştırmalı deneme 2002’de Raymond A. Hinnebusch ve Anoushiravan Ehteshami (2002) tarafından derlenen eserdir. Ortadoğu ülkelerini belli bir tasnife tabi tutarak dış politika analizlerini yapan eser, neo-realist bir perspektife sahip olmakla beraber iç faktörlerle dış bağlamın dış politika davranışına etkisini incelemektedir (Halliday, 2005: 28). Kitapta ele alınan tüm bu karşılaştırmalı vakalarda devlet yekpare bir bütün olarak alınmamakta, onun yerine daha geniş bir faktörler seti bir öncül olarak ortaya çıkmaktadır (Halliday, 2005: 28). Bu anlamda yekpare bir bütün olarak devlet yerine devletin içinde veya dışında çeşitli güçler bir kompleks içinde hesaba katılmaktadır (Halliday, 2005: 28). DPA’nın ana vurgusunu, devlet içinde yer alan çeşitli kurumların veya bürokrasinin politika belirlemedeki rolü oluşturmaktadır (Halliday, 2005: 28). Bu modelin otoriter devletlere ne oranda uygulanabileceği tartışmalıdır ancak Halliday, Sovyetler Birliği veya Nazi Almanyası örneklerinin bunun büyük oranda uygulanabileceğini gösterdiğini düşünmektedir (Halliday, 2005: 28).

Bununla beraber söz konusu bürokratik siyaset modeli Ortadoğu'da İsrail ve İran dışındaki devletlerin iç işleyişine uygun düşmemektedir (Halliday, 2005: 28).

Aslında eylemi açıklamada devlet içi unsurlara ağırlık verme düşüncesi, siyaseti yönetenler ve yönetilenler ayırımına dayandıran ve karar alıcılara ve/veya onları etkileyenlere odaklanarak siyaset biliminin temel bir başlığı olarak ortaya çıkan elitler konusu (Kapani, 1995: 111-129), DPA'ne benzer bir yaklaşım içindedir. Bu açıdan Rakel gibi uzmanlar İran dış politikasını siyasal elitler üzerinden açıklamaya çalışmışlardır (2007; 2008 ve 2009: 105-125). Elit teorilerini İran dış politikasını açıklamada kullanan Rakel, Pehlevi rejiminden İran İslam Cumhuriyeti'ne (İİC) güç ilişkilerindeki değişim ve sürekliliği ele alarak İran siyasi eliti içindeki hizipsel dinamiklere ve söz konusu hiziplerin 1979'dan 2008'e kadarki iç ve dış politikada değişen görüşlerinin analizine odaklanmıştır (Rakel, 2009: 105). Rakel, genel olarak Ortadoğu, özel olarak da İran çalışmalarında bir teorik anlaşmazlık olarak ortaya çıkan Uluslararası İlişkiler genel yaklaşımlarının tüm ülkelere uygulanabileceği gibi İran'a da uygulanabileceğini düşünenlerle daha bölgesel ve ulusal karakterlerin dikkate alınmasını savunanlar (Rezaei, 2008: 21) arasında ikinci kategoride yer alarak sanayileşmiş ülkelerle sanayileşmesini tamamlamamış ülkelerin elitleri arasında temel bir yapısal fark bulunduğunu savunmuştur. Öyle ki İran gibi sanayileşmesini tamamlamamış ülkelerin elitleri modernist ve gelenekçi dünya görüşleri şeklinde bölünmüşlerdir (Rakel, 2009: 106). Analizini elitler arasındaki bu modernist-gelenekçi bölünmüşlüğüne dayandıran Rakel, İİC dönemini de yine devrimci elit arasındaki muhafazakâr-reformist elit rekabetine dayandırmaktadır (Rakel, 2009). Rakel'in İran elitleri değerlendirmesi sadece siyasal elit kavramını değil aynı zamanda siyasal gücü kullanarak karar alınmasına doğrudan dahil olan elitleri etkileyen iç halka ve söylem elitlerini de kapsamaktadır (Rakel, 2009: 106). Bu anlamda kamuoyu oluşmasına etki eden ya da karar alma sürecinde görüşleri ile etkide bulunan gazeteci, ekonomist, bağımsız ulema, entelektüeller, STK liderlerini de elit olarak değerlendirmektedir (Rakel, 2009: 106).

Nader Entessar da devrim sonrası İran siyasetinin bir karakteri olarak ortaya çıkan hiziplerin varlığının İİC'nde nasıl uyumlu bir iç ve dış politika uygulanmasını engellediğini ortaya koyarak İran politikasını açıklamada devlet içi unsurlara ağırlık veren isimlere dahil olmaktadır (1994: 21). İran siyasetini elit rekabeti bağlamında açıklayan bir başka isim de Moslem'dir (2002). İran siyasetinin ideolojik bloklar-

dan oluştuğunu ve her bloğun iç siyaset, ekonomi ve dış politikada belli yorumları paylaşmakta olduğunu savunan Moslem'in çalışması analize İran devlet ve toplum faktörlerini dahil etmesi açısından oldukça değerlidir (Moslem, 2002: 2-9).

Liderlerin siyasal psikolojileri, bürokratik siyaset ve ulusal kimlik gibi konuları ele alan aktör-spesifik teoriler anlamında DPA, karar alma sürecine odaklandığından, İran'ın "çelişkili" dış politikasını karar alma sürecinin karmaşıklığına ve çok sayıda kurumsal ve kurumsal olmayan aktörün, aile bağlarının, kişisel ilişkilerin, çakışan kurumsal yetkilerin ve din ile siyasetin bütünleşmesinin tamamına bağlamaktadır (Rezaei, 2008: 28). Rakel ve Moslem gibi yazarlar İran dış politikasında bazen devrimci ve revizyonist temaların öne çıkmasını, bazen de ekonomik ve jeopolitik zorunlulukların öne çıkmasını, kısaca İran dış politikası ve ondaki değişimleri elitler arası rekabet ve hizip siyasetine bağlamaktadır (Rezaei, 2008: 28). Bu anlamda Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi döneminde İran'ın komşularıyla ve Avrupa ile ilişkilerini normalleştirmesini veya Hasan Ruhani döneminde P5+1 ülkeleri ile nükleer anlaşmaya varılmasını bu liderlerin İran siyasetinde reformist akımın temsilcileri olmasına atfetmektedirler. Söz konusu devlet içi unsurlara ağırlık veren bu açıklama Avrupa ve komşularla ilişkilerin normalleştirilmesi politikasının Hatemi döneminden çok önce başlamış olduğunu ve *Nükleer Anlaşmanın* da İran içinde devrim Rehberi Hamaney'in desteğini alan bir uzlaşya sahip olduğunu dikkate almamaktadır. Ayrıca Moshaver'in de belirttiği gibi hizip rekabeti olgusu anlamında İran eliti içindeki reformist-muhafazakâr veya pragmatist-radikal ayrışmasını İİC'nin temel ilkeleri üzerinde köklü farklılıklar olarak resmetmek de hatalıdır. Bahsedilen bu hiziplerin tamamı İİC'nin mevcut siyasal sistemi ve kurumsal yapısı içinde hareket etmektedir (Moshaver, 2005: 177). Akbarzadeh ve Barry'nin de savunduğu gibi İran'da retorik her ne kadar hükümetten hükümete değişiyor görünse de dış politika yapımında kullanılan genel referans noktaları değişmeden varlığını korumaktadır (Akbarzadeh ve Barry, 2016: 615).

Rasyonalizm-konstrüktivizm tartışmasında Rasyonalist hâkim kuramlar olarak Neo-Realizm ve neo-liberalizmin sadece dünya siyasetine uygulanabileceğini, DPA'nin ise konstrüktivizmle bağlantılı olduğunu savunan Rezaei, konstrüktivizmin devlet çıkarlarının ulusal kimlik tarafından inşa edildiğini savunan bir yaklaşım olduğunu belirterek bu "kuramın" eylemi açıklamada devlet içi unsurlara dahil edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Rezaei, 2008: 30).

Konstrüktivist kuramda çıkarları inşa edenin ulusal kimlik olduğu konusunda bir ayrışma olmamakla beraber ulusal kimliğin inşa edilmesinde iç ve dışsal faktörlerin hangisinin belirleyici olduğu tartışmalıdır. Bu tartışmada Rezaei, dış politikada davranış biriminin devletlerin toplam davranışı olmaktan çok, bağımsız bir değişken olduğunu ve dolayısıyla dış politikanın teorileştirilmesinde Wendtian anlamda konstrüktivizmin sistemik analiz düzeyinin değil içsel fikri faktörlerin belirleyici olduğunu savunan konstrüktivist yaklaşımın açıklayıcı olduğunu belirtmektedir (Rezaei, 2008: 30). Çünkü ulusal kimliğin ana kaynağı olan dünyanın nasıl algılandığı liderler ve karar alıcılar gibi ulusal analiz düzeyindedir (Rezaei, 2008: 30). Yani fikir ve değerler devletlerin veya grupların çıkarlarıyla ilişkili olarak anlaşılmalıdır, otonom kültürel unsurlar olarak değil (Halliday, 2005: 31).

Bu anlamda İran ulusal kimliğinin oluşumunda az veya çok milli, dini ve Batılı kültürel etkilerin bir sentezinin hâkim olduğunu savunan Ansari, İslami kültürün İran dış politika amaçlarını tanımlamada biçimlendirici rol oynadığını savunurken, bir dış politika faktörü olarak İslam yorumlarının çeşitli olduğunu da belirtmektedir (Ansari, 2006: 246-250). İlmîlik ve ihtiyat gibi özelliklere sahip milli kültür ise İran'ı uluslararası ilişkiler anlayışında güç siyasetinin daha yüksek bir seviyesine taşımaktadır (Ansari, 2006: 251-255). Batılı kültür ise Ansari'ye göre daha çok devrim ve cumhuriyet kavramlarının etkisi bağlamında değerlendirilmelidir (Ansari, 2006: 255-259). Ansari'ye göre İran ulusal kimlik oluşumu bu üç faktörün diyalektik bir sürecine dayanmaktadır. Ansari Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin *medeniyetler arası* diyalog girişimini böyle bir diyalektiğin ürünü olarak değerlendirmiştir (Ansari, 2006: 258-259).

Rezaei'ye göre kimlik oluşumu teorilerinin temel sorunu maddi ve fikri değişkenlerin ne şekilde birbirine bağlı olduğu konusundaki zayıflığıdır (Rezaei, 2008: 31). Bunlar kimliğin dış politika üzerindeki etkisini anlamak adına basitçe kimlik ve güç siyasetinin yan yana getirilmesiyle açıklanamaz. Ansari'nin yaptığı gibi diyalektik çözüm belki ileri bir adım olarak görülebilir ancak yine de bunun detaylandırılması ve derinleştirilmesi gerekmektedir (Rezaei, 2008: 31). Maloney de İran dış politikası üzerinde kimliğin etkisini açıklayabilmek için İran kimlik oluşumunun unsurlarını tasvir etmeye çalışan isimler arasında yer almıştır. Maloney ulusal kimliğin kurumsal devamlılığı ve bunun dış politika tercihlerinin yapılandırılması üzerindeki etkisini aydınlatmaya çalışmıştır. Maloney'e göre ulusal kimlik çok boyutludur ve İran ulusal kimliği Fars milliyetçiliği, İslamcılık

ve devrimci anti-emperyalizm dahil rekabet halindeki faktörlerin bir prizmasıdır (Maloney, 2002: 91). Maloney, söz konusu üç faktörün İran ulusal kimliğini biçimlendirmede farklı dönemlerdeki sınırlarını göstermektedir (Rezaei, 2008: 31). Kısaca Maloney'in iddiası siyasal faktörler ve bazen de ideolojinin koşullayıcı gücünü takdir etmeden İİC'nin dış politikasının anlaşılamayacağı şeklindedir (Rezaei, 2008: 32).

Eylemi karar alıcıları merkeze alarak açıklayan plüralist, DPA ya da elit teorileri Halliday'e göre bizi Neo-Realizmin yekpare devlet anlayışından uzaklaştırmış, daha karmaşık, incelikli ve açıklayıcı bir sistem ve araştırma gündemi sağlamışsa da devlet kavramını tümünden terk ederek, bu zorlayıcı ve idari kurumu bir ihtimaller labirentine ve alınan kararlar toplamına indirgemıştır (Halliday, 2005: 30). DPA, Pluralizm veya elit teorileri birincisi devlet-toplum ilişkilerini görmezden gelen zayıf bir devlet tasviri sunmuş, ikincisi de uluslararası sistemin yapısını göz ardı ederek dış politikayla uluslararası bağlam arasındaki ilişkiyi görmezden geldiği için eleştirilmiştir (Ereker, 2013: 50).

1.4.2 Yapısalcı Yaklaşımlar

Hoffman-Cemgil devlet içi unsurlara ağırlık veren birey merkezli açıklamayı iki yönden mahzurlu bulmaktadır. Birincisi, bu değerlendirme bireyin de nihai kertede bir soyutlama olduğunu görmezden gelmekte, ikincisi ise devletlerin de fail rolünü oynayabileceğini hesaba katmamaktadır (Hoffman-Cemgil, 2017: 153). Buna göre yapısalcı kanatta öncelikle neo-realist kuramcı Kenneth Waltz'u (1982: 3-92) zikretmek gerekir. Uluslararası ilişkilerin hâkim paradigması (Neo-Realizm) devlet merkezli olarak değerlendirilmiştir, ancak bu bakış devlete faillik verdiği izlenimi taşıdığından sorgulanmalıdır, zira devlete pasif bir pozisyon öneren kuramın devletçiliği tartışılmayı hak eder. Bunun için hâkim paradigmanın devlet yaklaşımını ortaya koyarak nasıl sağlam temellendirilmiş bir zemine sahip olmadığını belirtmek gerekir. İster neo-realist olsun ister neo-liberal olsun hâkim paradigmanın devlet anlayışı, devletlerin bağımsız, üniter bir bütün, iç toplum ile dış toplum arasında keskin bir ayrım olduğu ve devletlerarası ilişkilerin anarşik bir bağlamda gerçekleştiği varsayımlarına dayanmaktadır (Yalvaç, 2007: 18). Waltz'un Neo-Realizminin özü devletler sisteminin değişmeyen çatışmacı doğasına dayanmaktadır. Waltz'a göre ister imparatorluk ister şehir devleti, isterse de ulus-devlet olsun birimler olarak devletler uluslararası yapının anarşik olmasından

dolayı birbirine benzer şekilde davranmaktadırlar. Yani savaşların nedeni aktörler olarak devletler değil, devletler sisteminin yapısıdır (Yalvaç: 2007. 26-27).

Waltz'un devletler sisteminin yapısını açıkladığı üç unsurdan hiç birisi devletlerin iç yapılarıyla ilgili değildir: *anarşi* uluslararası bir hükümetin olmadığı bir durumda her birime kendi başının çaresine bakma (self-help) zorunluluğu vermektedir. Waltz'un Neo-Realizmi devleti temel aktör, yani temel analiz birimi görse de ona uluslararası bir faillik vermez (Hobson, 2002a: 67). Waltz söz konusu birimlerin failliğinin geçerli olmadığını ortaya koyabilmek için yapının tüm farklı birimler üzerinde “aynılaştırıcı” etkisi olduğunu varsaymaktadır (Ereker, 2013: 52). Dolayısıyla birimlerin özellikleri, amaçları ve eylemleri ne kadar farklı olursa olsun yapılar, onları birbirine benzer dış politika çıktıları ortaya koyacak şekilde belirlemektedir (Ereker, 2013: 52). Sürekliliği açıklamaya çalışan Waltz'a göre tarih boyunca birimler (imparatorluklar, kent devletleri, ulus devletler) değişse de çatışmacı ilişki biçimi değişmeden varlığını korumuştur. Yani uluslararası alan her zaman gerçeklik (norm değil) ve şiddet alanı olmuştur. Waltz ulus-içi değişkenleri görmezden gelerek uluslararası yapıya odaklanmıştır (Hobson, 2002a: 67). Waltz'a göre farklı birimleri aynılaştıran uluslararası yapıların düzenleyici ilkesi bir hükümet yokluğu anlamında anarşidir (Waltz, 2015: 112-113). Bir dünya hükümetinin/otoritesinin olmaması devletleri davranış belirlerken bencil olmaya sevk etmektedir (Hobson, 2002a: 67).

Devletler uluslararası sistemde benzer şekilde hareket etseler de her birimin bu sistem içindeki pozisyonları birbirinden farklı olabilir. Bu farklılığı belirleyen şey devletlerin iç yapıları değil *güç unsurlarının (capabilities) eşitsiz dağılımıdır*. Uluslararası yapı tarafından aynılaştırılan birimler olarak devletler sadece kapasite bakımından birbirlerinden ayrılırlar (Hobson, 2002a: 67). Tüm devletler, savunmasızlıklarını bertaraf etmek için, yani diğer devletlerle arasındaki güç açığını kapatmak için güçlü devletlerin başarılı uygulamalarını taklit eder. Zamanla tüm devletler şiddet araçlarının tekeliyle merkezileşmiş hükümetler biçiminde örgütlenmektedir (Hobson, 2002'a: 68).

Devletler sisteminin üçüncü ve son unsuru devletlerin anarşik bir yapıda sosyalleşerek varlıklarını korumak için söz konusu yapının *rasyonel* hareket etme kurallarına uymak zorunda olduğu, aksi halde sistem tarafından elimine edileceği varsayımıdır (Yalvaç, 2007: 27). Görüldüğü gibi Neo-Realizmin devlet tasavvuru

yapı karşısında aktöre pasif bir rol atfetmekte, devletin failliğini dışlayan bir bakış açısı sunmaktadır.

Hobson'a göre Waltz'un Neo-Realizmi kendi içinde tutarsızdır. Çünkü kuram devlet merkezlidir ancak yerel değişkenlerin uluslararası sistemi belirlemede etkili olmadığını savunmaktadır. Dolayısıyla Hobson'a göre Neo-Realizm aslında devlet değil, yapı merkezlidir (Hobson, 2002a: 68). Waltz'a göre devletin uluslararası siyasi yapı tarafından icbar edilen askeri hayatta kalma gereksinimlerine pasif olarak uyum sağlamaktan başka seçeneği yoktur (Hobson, 2002a: 68). Waltz'un Neo-Realizmi analiz birimi olarak değerlendirdiği devletin failliğini yapıya atfedip onu pasif bir unsur olarak değerlendirdiği gibi devlet içi sosyal alana da kördür. Waltz, devlet-toplum kompleksi kavramlaştırmasına oldukça uzaktır (Hobson, 2002a: 68).

Kısaca yapısalci bir kuram olarak Neo-Realizmde özneye yer yoktur. Dış politika faaliyetleri devlet aktörlerinin elinden çıkmaktadır ama bunu yapının icbar ettiği koşullar bağlamında gerçekleştirmektedir. Genel olarak Ortadoğu ve özel olarak İran uluslararası ilişkileri ile ilgili Neo-Realizm olarak adlandırılan tartışmaların temel gündemi güvenlik ve güç arayışıdır. Realizm devletlere rekabetçi veya daha teknik bir kavram kullanmak gerekirse anarşik bir uluslararası sistemde güç siyaseti uygulamak yoluyla fırsatlarını artırma arayışında olan üniter birimler olarak bakmaktadır (Halliday, 2005: 25). Hinnebusch da anarşi ve güvensizlik içindeki Ortadoğu bölgesinin çatışma ve krizlerin merkezi olması dolayısıyla burada yer alan devletlerin davranışlarını analiz etmede neo-realist okulun hala kısmen de olsa geçerliliğini korumasına neden olduğunu savunmaktadır (Hinnebusch, 2003: 1). Bununla beraber Neo-Realizm her ne kadar uluslararası ilişkiler teorisinin hegemonik paradigması olsa da onun eksiklikleri konusunda yürütülen tartışma belki de literatürde çok daha fazla alan kaplamaktadır. Neo-Realizm ideoloji ve inanç sistemlerini görmezden gelmekte, devlet ve topluma içkin olan faktörleri ve ekonominin etkisini hafife almakta ve Ortadoğu'nun sonsuz tekrarlayan kalıplarla yanlış temsili tuzağına düşmektedir (Halliday, 2005: 25). Hinnebusch, Halliday'e benzer biçimde Neo-Realizmin temel savı olan devletler sisteminin değişmeyen anarşik doğasının kaçınılmaz bir ürünü

olan çatışma varsayımının, Ortadoğu'nun kronik savaş ve istikrarsızlığının nedenlerini açıklamada yetersiz olduğunu belirtmektedir (Hinnebusch, 2003: 1).

Halliday, bazı Neo-Realizm taraftarlarının bu teorinin güven ve ticaret gibi unsurlarla karşılıklı bağımlılık geliştirmiş kalkınmış ülkelerin birbirleri arasındaki ilişkileri açıklamada yetersiz olsa da Ortadoğu ülkelerinin uluslararası ilişkilerini açıklamada sağlam bir zemin sunduğunu savunduklarını belirtmektedir (Halliday, 2005: 25). Gelişmiş demokratik ülkelerin birbirleri arasında yüksek bir güven olması ve güvenlik sorununun dikkate alınmayacak biçimde düşük olması neo-realist açıklamayı zayıflatsa da birbirlerine güvenmeyen otoriter devletler söz konusu olduğunda güç ve güvenlik kaygısı ön plana çıkmakta, dolayısıyla neo-realist açıklamalar için daha elverişli bir ortam yakalanmaktadır (Halliday, 2005: 25). Halliday'e göre bu iyi bir savunuyu olabilirdi ancak yine de itirazsız olmazdı. Bir kere küresel güç yapıları altında uzun süre tahakküm altında olan devlet ve toplumları açıklamada Neo-Realizmin devletleri yekpare bir bütün olarak değerlendirdiğini düşünürsek eksikliğini tespit etmek zor olmayacaktır (Halliday, 2005: 25). Yani Ortadoğu devletleri kendi uluslararası ilişkilerini ne oranda kontrol etmektedir? Ortadoğu'nun uluslararası ilişkileri ile ilgili literatürün önemli bir bölümü sistemik faktörün altını çizmekte ve bölgeyi uluslararası bağlam içinde değerlendirmektedir (Halliday, 2005: 25). Bu çalışmalar Ortadoğu uluslararası ilişkilerini, 19. asır güç dengesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması, I. ve II. Dünya savaşları ve Soğuk Savaş gibi sistemik bağlamlara yerleştirmektedir (Halliday, 2005: 26).

İran dış politikasının neo-realist açıklamasının en tanınmış ismi Anoushiravan Esteshami'dir (2002: 283-309). Neo-realist bir yaklaşımla jeopolitik ve güç hiyerarşisi gibi yapısal unsurların belirleyici olduğundan yola çıkarak İİC'nin dış politikasını açıklamaya çalışan Ehteshami'ye göre İran devrimci ideolojisine ve devrimden itibaren uzlaşmaz ve meydan okuyucu şöhretine rağmen klasik realist anlamda rasyonel bir aktör olarak değerlendirilmelidir (Ehteshami, 2002: 284). Ehteshami'ye göre İran dış politikasının en önemli belirleyicilerinden birisi jeopolitiktir. İran örneğinde coğrafya yarattığı fırsatlar ve tehditler bağlamında iki birbirini dengeleyici faktör olarak rol oynamaktadır. Bir taraftan coğrafya Fars etkisinin batı Asya'da yayılmasına olanak verirken, diğer yandan büyük güçlerin rekabetine ve bölge dışı devletlerin diplomatik baskılarına maruz bırakmaktadır (Ehteshami, 2002: 284). Jeopolitik, İran'ın özellikle tehdit algısı ve

bunun üzerine inşa edilen güvenlik anlayışının biçimlenmesinde belirleyici bir faktör olmuştur. Tarihsel olarak sürekli dış müdahale algısı ve korkusu ülkenin toprak bütünlüğünün güvenceye alınması gerektiği konusunda aşırı teyakkuz haline neden olmuş, hatta Osmanlı gibi diğer imparatorluklarla rekabet, Rusya, ABD ve İngiltere gibi batılı ve doğulu büyük güçlerin İran'ın içişlerine müdahalesi, İran milliyetçiliğinin de temelini oluşturmuştur (Ehteshami, 2002: 285). İran'ın büyük güçler tarafından izole edildiğine dair güçlü algısına aynı zamanda dünyanın tek Şii Müslüman ülkesi olma istisnailiği de eklenince söz konusu izole edilmişlik algısı daha da katmerleşmektedir. Ancak Rezaei jeopolitik yaklaşımın tüm bu izole edilmişlik durumu aşma zorunda olan İİC'nin 1980'lerdeki revizyonist ve çatışmacı politikasını ve bu sayede tek bölgesel müttefiki olarak sadece Suriye'nin kalmış olmasını açıklayamadığını belirtmektedir (Rezaei, 2008: 26).

İİC'nin dış politikasındaki çelişkileri açıklamak için bazı uzmanlar İran'da rasyonel dış politika değerlendirmesi yönünde aşamalı bir gelişim olduğunu savunmuşlardır (Rezaei, 2008: 27). Buna göre İran siyaseti devrimden bu yana revizyonist ve anti-statükocu bir tutumdan yavaş yavaş koparak normalleşme, sağduyulu hareket etme ve rasyonelleşme şeklinde bir karakter kazanmaktadır. Ancak bu İran siyasetindeki akışkanlığı ve bugünün idealistlerinin yarının realistleri haline gelmesini veya tam tersini açıklamada veya örneğin İran dış politikasında Irak savaşında ateşkesin kabul edilmesiyle normalleşme dönemine girildiğinin işaretleri alınırken Salman Rüşdi'ye ölüm fetvası verilmesiyle Avrupa ile ilişkilerin koparılmasına neden olunmasını açıklayamamaktadır.

Neo-Realizm dışında özne-yapı tartışmasında yapısalcı yaklaşımın bir diğer türünü Wallerstein'in modern dünya sistemi analizi oluşturmaktadır. Değişimi açıklayan kuramcılardan biri olarak Wallerstein'in değişimin içsel mi yoksa dışsal mı olduğu tartışmasındaki pozisyonu elbette dışsal/yapı olduğu şeklindedir. Wallerstein'in 4 ciltten oluşan *Modern Dünya Sistemi* (2010) çalışması 1500'den itibaren Avrupa'da gerçekleşen değişime odaklanan ve dolayısıyla devlet oluşumunu da konu edinen bir içerik sunar. Buna göre belli bir bölgedeki üretim biçimi belirli bir sınıf yapısı ve belirli bir tür devlet yaratır (Tilly, 2001: 34). Bir devletin niteliği, dünya ekonomisi içindeki konumuna ve o ülkedeki üretici ve tüccarların dünya ekonomisinin merkezleriyle kurduğu ilişkiye göre belirlenir (Tilly, 2001: 34). Devletin merkez, çevre veya yarı-çevre oluşu, onun örgütlenişini önemli derecede etkiler. Wallerstein bunu en iyi Polonya ile Rusya

karşılaştırmasında göstermektedir (Wallerstein, 2010: 301-308). Erken 15. yüzyılda Polonya Rusya'dan daha ileri olmasına rağmen Batılı pazar güçlerine daha yakın olması onun genel iş bölümü içinde Batı'nın tahıl ihracatçısı biçiminde ortaya çıkmasına ve nihayet 17. yüzyılda yerli burjuvazisi güçsüz, köylüleri serf statüsünde olan bir çeper ülke haline gelmesine neden olmuştur (Ragin ve Chirot, 2011: 326). Rusya ise uzun süre kapitalist sistemin dışında kalmış ve iç toplumsal güçler hemen hemen sadece kendi devletlerine bağımlı hale gelmişlerdir. Bu durum sonraki dönemlerde Batı pazarı Rusya'ya sızdığına güçlü bir devlet otokrasisi ile karşılaşmalarına neden olmuştur. Dolayısıyla Rusya çok gelişme göstermemiş ama çeperleşmemiştir de. Rusya'nın sonunda kapitalist sisteme meydan okumasında bu tarihsel farklılaşma yatmaktadır (Ragin ve Chirot, 2011: 326-327). Wallerstein'a göre bu karşılaştırma değişimin iç faktörlerden çok dış faktörlerle bağlantılı olduğunu gösteren güçlü bir kanıttı. Ona göre ülkeleri anlamanın yolu içinde hareket ettikleri dünya sistemini anlamaktır. Wallerstein'a göre birey, devlet, sınıf gibi unsurlar fail değildirler, onlar sadece yapının bir ürünüdür (Ereker, 2013: 53). Wallerstein'ın sözünü ettiği yapı, kapitalist dünya ekonomisi ve onun etrafında oluşan iş bölümüdür. Devletler özne olarak bu kapitalist dünya sistemi bağlamında hareket etmek zorundadır (Ereker, 2013: 53).

Hinnebusch da Marksist kökenli merkez-çevre ilişkilerine dayalı bağımlılık okuluna başvurulmasının önemli olduğunu düşünenler arasındadır. Hinnebusch bölgesel sistemin tarihsel oluşumunu anlamak bakımından uluslararası kapitalist sistemin hiyerarşik yapısının analiz edilmesinin öneminin altını çizmektedir (Hinnebusch, 2003: 2). Ona göre merkez-çevre ilişkisinin yarattığı yoğun çatışma ve yerel güçlerin iradesini sınırlaması onların bir fail olarak ortaya çıkmasını engellemekte ve bölge ülkeleri içinde sürekli bir güvenlik ikilemi oluşturmaktadır (Hinnebusch, 2003: 2). Bir zamanlar bağımsız bir medeniyet olan Ortadoğu'nun emperyalizm altında Batı hakimiyetindeki uluslararası sistemin çevresi haline dönüşmesi bağımlılık okulunun temel gündemini oluşturmaktadır (Hinnebusch, 2003: 3). Ortadoğu hidrokarbon kaynaklarının merkezi olması ve İsrail'in varlığı dolayısıyla hala büyük güç müdahalesini üzerine çekmektedir. Galtung'un emperyalizmin yapısal teorisi çevresel bir pozisyona sahip Ortadoğu ile merkezi pozisyona sahip Batı arasındaki eşitsiz merkez-çevre ilişkilerini modellemek için uzun yıllardır kullanılan bir teoridir. Galtung'un teorisinin bir yönü, merkezin çevrede bağımlılık ilişkisinin devamında çıkarı olan elitler ve sınıflar yaratmış olmasıdır. Gal-

tung'un teorisinin ikinci yönü de bölge devletlerinin merkeze feodal egemenlik ilişkisi benzeri bir kuzey-güney ilişkisiyle bağlanmasıdır, bölge devletlerinin birbirleri arasındaki ilişkilerin parçalanmış olmasıdır. İlk yönü Galtung merkez ülkedeki merkezi unsurun, çevre ülkedeki merkezi unsurla bir çıkar ortaklığı yaratması olarak değerlendirilmektedir (Galtung, 1971: 81). Merkezi ülkenin merkezi unsuru nasıl ki çevre ülkenin merkezi unsuru ile çıkar uyumu yaratıyorsa, çevre ülkeler arasında da çıkar uyumsuzluğu yaratmaktadır ve bu da bağımlılık ilişkisinin ikinci yönünü oluşturmaktadır (Galtung, 1971: 83). Hinnebusch'a göre gerçekten emperyalizmin Ortadoğu'yu çok sayıda zayıf devletlere bölerek birbirlerine karşı güvenliklerini sağlamada merkeze bağımlı kılması ve birleşik bölgesel pazarı temel ürünleri merkeze ihraç edip ondan ithalata bağımlı küçük pazarlara bölmesi Galtung'un modeline uymaktadır (Hinnebusch, 2003: 3). Böyle bir yapının bağımlı devletin dış politika yapımına etkisi yerel elitlerin ekonomik çıkarları, dünya görüşleri ve tehdit algılarıyla merkez elitlerinininki arasında zoraki bir uzlaşma yaratmasıdır (Hinnebusch, 2003: 3). Dolayısıyla bağımlı elitler realizmin umabileceği gibi yabancı gücü dengelemekten ziyade daha acil bölgesel ve iç tehditleri engellemek için küresel patronun peşine takılacaktır (Hinnebusch, 2003: 3-4).

Hinnebusch Ortadoğu'yu analiz etmede bağımlılık okulunun devletin failliğini dışlayan yaklaşımını sorgulamaktadır. Öncelikle emperyalizmin varlığı dönem dönem İran Devrimi gibi anti-emperyalist hareketleri tetiklemektedir. Bu hareketler iktidara geldiklerinde ise dış politikalarını yeniden yapılandırmaya çalışmaktadırlar (Hinnebusch, 2003: 4). Özellikle Soğuk Savaş'ın çift kutuplu yapısı şartlarında merkezin bölünmüşlüğünden yararlanan milliyetçi devletler iki numaralı devletten korunma, yardım veya silah temin etmeyi başarmakta ve bu sayede milliyetçi veya revizyonist dış politika izleme amaçlarını gerçekleştirme imkânı bulabilmektedirler (Hinnebusch, 2003: 4). Hinnebusch ayrıca Ortadoğu'nun Galtung'un modeli açısından bir istisna daha içerdiğini belirtmektedir. Buna göre bölgedeki pan-Arapçılık veya pan-İslamcılık anlamında ulus-üstü kültürel birlik siyaseti, bazı milliyetçi ve İran örneğinde İslamcı ülkelere bölgeyi Batılı merkeze karşı mobilize etme fırsatı sunabilmektedir (Hinnebusch, 2003: 4). Öyle ki Soğuk Savaş koşulları ve pan-Arapçılığın yaygınlaşması Nasır Mısır'ına bölgedeki emperyal etkinin hafifletilmesi ve daha özerk bir bölgesel sistem inşa edilmesi hedefi için uygun şartlar yaratmıştır (Hinnebusch, 2003: 4). Yine Hinnebusch, OPEC gibi bir örgütün kurularak güney-güney dayanışmasının büyük

bir finansal güç yarattığını ve bölgeyi ekonomik çevre konumundan tamamen uzaklaştırmasa da örneğin Suudi Arabistan gibi bir ülkenin bağımlı çevre pozisyonundan asimetrik karşılıklı bağımlı pozisyona yükselmesine ön ayak olduğunu savunmuştur (Hinnebusch, 2003: 4). Hinnebusch'a göre yabancı müdahalesine karşı bölgesel otonomi mücadelesini hesaba katmayan hiçbir uluslararası politika analizi ikna edici değildir (Hinnebusch, 2003: 4). Bu anlamda Halliday'in de belirttiği gibi hem İran Devrimi'nin kendisi hem de devrim sonrası İran dış politikasının temel parametresini oluşturan devrim ihracı, anti-empyralist ve üçüncü dünyacı retorik, ABD karşıtlığı, sol ve İslamcı enternasyonalizm bağımlılık okulunun analiz yöntemleriyle açıklanamaz (Halliday, 2004). Hatta bağımlılık okulunun kurduğu denklemin tam tersine İran Devrimi ve sonrası devrim ihracı siyaseti sistem üzerinde etkide bulunmaktadır.

1.4.3 Yapılaşmacı Yaklaşım

1980'lerden itibaren anarşi merkezli ve biçimsel devlet anlayışına sahip uluslararası ilişkilerden, devletin toplumsal boyutuna ve tarihsel gelişimine odaklanan bir uluslararası ilişkilere geçiş yaşanmaktadır. Eleştirel teoriyle başlayıp UTS ile kristalize olan bu dönemin temel varsayımları ulusal ve uluslararası alanda var olduğu düşünülen keskin ayrımın sorgulanarak bir arada düşünülmesinin önünün açılması ve yapı merkezli özne-yapı tartışmasının yeniden değerlendirilerek özneye failliğinin teslim edilmesi gerektiği kabullerine dayanmaktadır (Yalvaç, 2007: 29). Bu anlamda yapı-özne tartışmasının üçüncü kanadını yapılaşmacılık (*structuralism*) oluşturmaktadır. Neo-Weberci devlet kuramları bir taraftan Waltz'un Neo-Realizm ve Wallerstein'in dünya sistemi analizinin yapısalcı determinizmini eleştirirken, diğer yandan da birey merkezli kuramların bağımsız iradeciliğini sorgulamışlardır (Yalvaç, 2007: 30). Bu anlamda Neo-Weberci yaklaşım devletin rolünü hem sisteme hem de aktörlere dayandıran bir yapılaşma kavramı çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır. Neo-Weberci yaklaşımda devlet, siyasal ve ekonomik değişimde önemli roller oynayan failler olarak varsayılır (Yalvaç, 2007: 35).

Yukarda da belirtildiği gibi Neo-Webercilik iki aşamadan geçmiştir. Skocpol, Tilly ve Mann gibi isimlerin oluşturduğu ilk dönem Webercilik devletin toplumsal niteliğinden çok idari ve zorlayıcı özelliğine yoğunlaşan kurumsal tanımını baz almıştır (Yalvaç, 2007: 36-37). Birinci Dalga Weberciliğin idari ve zorlayıcı bir kurum anlamında devlet tanımı, devleti hem kendi toplumu hem de

diğer toplumların aktörleri ile ilişkisini inceleme fırsatı vermesi bakımından devlet-toplum kompleksine bakmaya kapı aralamaktadır. Birinci Dönem Neo-Weberci Tarihsel Sosyoloji yazarlarından birisi olarak Skocpol devletin birincisi içerde düzeni tesis etme, ikincisi de dışarda öteki devletlerle rekabet etme gibi iki işlevi olduğunu belirtmektedir. Marksizm'in devleti hâkim sınıfların bir aracı olarak değerlendiren yaklaşımına itiraz eden Skocpol'a göre, devletler bahsedilen diğer devletlerle rekabetin mecbur kıldığı kaynak ihtiyacını temin etmek için belli bir örgütlenme ihtiyacına sahiptir. Bundan dolayı devletlerin sürekli olarak belli bir sınıfın çıkarını kollayıcı şekilde hareket etmesi mümkün değildir, işte bu devletin potansiyel otonomisini oluşturmaktadır (Yalvaç, 2007: 38-39). Fransız, Rus ve Çin devrimlerinin açıklamasını yaptığı eserinde (2004) kendisinden önceki devrim açıklamalarının devletler sisteminin etkisini göz ardı ettiğini savunan Skocpol, söz konusu devletler sisteminin hem devrimlerin ortaya çıkmasında hem de devrimler sonrası ortaya çıkan devlet oluşumunda önemli bir rol oynadığını belirtmiştir (Yalvaç, 2007: 38-39).

Skocpol'un devletler sisteminde kendi başının çaresine bakma (self-help) mantığına göre hareket edemeyen devletlerin sistem tarafından tasfiye edileceği argümanı aşırı neo-realist bulunarak eleştirilmiştir. Hobson, Skocpol'u neo-realist mantığı yeniden üretmekle itham etmiştir. Her ne kadar Skocpol sosyal bilimcilerin analizlerine devleti dahil etmeleri gerektiğini söylese de günün sonunda kendisi de analizlerinde devleti fail olarak dışlayan bir pozisyona düşmektedir (Hobson, 2002a: 70). Skocpol, Hobson'a göre devletlerin seçim hakkı olmadığını, uluslararası yapının hayatta kalma zorunluluklarına uyum sağladığı ölçüde yaşayabileceğini savunan yapısal bir mantığa sahiptir. Bu Waltz'un tezinin tekrarından başka bir şey değildir (Hobson, 2002a: 70). Skocpol sadece dış değil aynı zamanda baskın toplumsal sınıflar ve ekonomik yapı gibi iç kısıtların da devletin faaliyet özerkliğini engellediğini savunmaktadır (Hobson, 2002a: 70).

Özne-yapı tartışmasını devrimler üzerinden açıklamaya çalışan Skocpol'a (2004: 23-91) göre devletler uluslararası siyasi yapıya uyum sağlamak için kurumsal özerkliğini (yüksek iç faillik) kullanarak ekonomik ve mali reformlar yoluyla içerdeki yerel engelleri aşmaya çalışır (Hobson, 2002a: 70). Devletler her zaman bu engelleri aşamayabilirler. Örneğin Fransa ve Çin'deki hâkim soylu sınıflar, devletin askeri kapasitesini artırmak için planladığı vergi reformu ve modernleşme girişimlerini sekteye uğratmışlardır (Skocpol, 2004: 101-165). Hem

Çin’de hem de Fransa’da devletin kurumsal özerkliği bu engelleri aşacak seviyede değildi (Skocpol, 2004: 101-165). Vergiyi yerelden doğrudan toplayamamaları, asillere bağlı kalmaları mali krize neden oldu ve sonuç olarak devlet uluslararası alanda rekabet edebilme yeteneğini yitirdi (Skocpol, 2004: 101-165). Skocpol’a göre bu engelleri aşamamalarının sonucu, savaşta mağlup olmak ve ardından sosyal bir devrimdir. 1789’da Fransa’da, 1911’de Çin’de tükenmişlik sosyal devrimlere yol açmıştır. Skocpol örneklere 1917 Rusya ile devam etmiştir (Hobson, 2002a: 71). Kısaca askeri tükenmişlik savaşta mağlubiyete, ardından da toplumsal devrimlere yol açmıştır. İç sosyal engelleri aşamayarak uyum sağlamakta başarısız devletler cezalandırılmıştır (Hobson, 2002a: 72). Hobson’a göre Skocpol nihai kertede devlete faillik atfetmemektedir, onu uluslararası siyasi yapı mantığına indirgeyerek Waltz’u tekrar etmektedir (Hobson, 2002a: 73).

BDW Tarihsel Sosyoloji temsilcilerinden bir diğeri olan Tilly ise devlet, devlet içi sosyal unsurlar ve yapıyı bir araya getirmeye çalışmaktadır. Tilly’ye göre Wallerstein benzeri yapısal açıklamalar öznenin, yani devletin uluslararası konumu ile örgütlenme biçimi ve faaliyetleri arasındaki ilişkiyi açıklamada kısır bir bakış açısına sahiptir. Tilly bu yaklaşımı savaş ve savaş hazırlığı olgularının devlet oluşum sürecindeki etkisini hesaba katmaması dolayısıyla eleştirmektedir (Tilly, 2001: 34). Tilly’nin devlet oluşumuna dair kendi yaklaşımı savaş ve savaşa hazırlık olgusunu analizin merkezine koymaktadır. Buna göre devlet yapısı öncelikle idarecilerin savaş ya da şiddet araçlarını ele geçirme çabasının bir sonucudur (Tilly, 2001: 39). Tilly analizini biraz daha ilerleterek yine savaş ve savaşa hazırlık bağlamındaki devletler arasındaki ilişkilerin de devlet oluşum sürecini etkilediğini belirtmektedir (Tilly, 2001: 39). Dolayısıyla Tilly’nin yaklaşımı özne-yapı etkileşimini içerecek şekilde hem devlet içi sosyal güçlerle devletler arası ilişkileri hem de devlet ve içinde faaliyet gösterdiği ortam arası etkileşimi dikkate alan bir özelliğe sahiptir (Tilly, 2001: 39). Tilly’e göre;

“Her türlü yönetim biçimi belirli tür çevreye bağlı olarak etkinliğinde belirli sınırlamalarla karşılaşmıştır. Bu sınırları aşma çabaları yenilgilere veya denetimin parçalanmasına yol açmıştır ve sonuçta yöneticilerin çoğunluğu, fetihlerin, güçlü rakiplere karşı korunmanın ve iş birliği yapan komşularla bir arada yaşamının bileşimi üstünde anlaşımlardır. [yapı]

Savaş ve savaşa hazırlanma, yöneticilerin, can alıcı kaynaklara -insan, silah, erzak veya bunları satın alacak para- sahip olanlardan ve güçlü

bir baskı veya telafisi olmadan bunları vermek istemeyenlerden savaş araçlarını zorla almayı da içerir. [devlet]

Başka devletlerin talep ve ödülleri sınırları içinde, savaş araçlarının elde edilmesi ve bunlar için verilen mücadele, devletlerin merkezi örgüt yapılarını oluşturmuştur. [yapı-devlet etkileşimi]

Bir devletin toprakları içindeki ana toplumsal sınıfların örgütlenmesi ve bunların devletle ilişkileri yöneticilerin kaynaklara el koyma stratejilerini, karşılaştıkları direnci, bundan çıkan mücadele biçimini, el koyma ve mücadelenin ortaya çıkardığı kalıcı örgütlenme türlerini ve dolayısıyla kaynaklara el koyma etkinliğini önemli derecede etkilemiştir.” [devlet-toplum kompleksi] (Tilly, 2001: 39-41).

Ulus devletlerin ortaya çıkışını zor ve sermaye faktörlerinin iş birliğine dayandıran Tilly, devletler sisteminden gelen baskılara karşı en ideal savaşma kapasitesine sahip olduğundan bu devlet biçiminin (ulus devlet) tüm küreye yayıldığını savunmuştur. Çünkü şehir devletleri veya imparatorluk devlet biçimleri savaş yapabilmek için toplumdan ulus devlet kadar kusursuz kaynak toplayamamıştır.

Genel olarak BDW Tarihsel Sosyoloji devleti rasyonel bir aktör olarak gören neo-realist veya neo-liberal devlet anlayışını eleştirerek kurumsal bir devlet tanımına dayanmaya ve fakat realist bir uluslararası sistemden hareket etmeye çalışmıştır (Yalvaç, 2007: 44). Yalvaç’a göre devletler sistemini kapitalist dünya ekonomisinden bağımsız olarak değerlendirmesi Birinci Dönem Neo-Webercileri realizme dahil etmiştir. Ancak yine bu yazarlar toplumsal yapıları dışlayan uluslararası ilişkiler hâkim paradigmasına devletler sisteminin toplumsal etkisini; uluslararasıını yok sayan sosyolojiye de devletler sisteminin kurucu rolünü araştırmaya kapı araladığı için değerlidir (Yalvaç, 2007: 44-45).

İkinci dönem Weberciliğin temsilcisi Hobson’a göre devletler hem içsel hem de uluslararası bir aktördür. Devlet belli bir ulusal toplum içinde merkezileşmiştir, ancak ademi merkezi bir devletler sistemi, küresel bir kapitalist ekonomi bağlamında hareket etmektedir (Yalvaç, 2007: 45-47). Hobson hem Neo-Realizmi hem de Marksizm’i eleştirtmektedir. Neo-Realizme göre devletler sistemden gelen baskılara adapte olmak ya da cezalandırılmak durumundadırlar, Marksizm’e göre ise devlet tarihin dinamik motoru olan toplumsal sınıfların bir aracıdır. Hobson’a göre söz konusu bu iki pasif devlet anlayışının fail devlet anlayışı ile yer değiştirmesi gerekmektedir. Devletlerin gerek kendi toplumlarında gerekse de uluslararası sistemde değişime etki edebilen failer olarak görülmesi gerekir (Yalvaç, 2007: 46).

Hobson’a göre devletin siyasal kapasitesini belirleyen farklı devlet gücü biçimleri vardır. Bu farklı devlet gücü biçimlerinde toplumsal sınıflar bir faktör

olsalar da devletler yine de kısmi bir otonomiye (*partial autonomy*) sahiptir. Dolayısıyla devlet politikaları söz konusu kısmi otonomiye sahip devlet ile ana ekonomik-toplumsal aktörler arasında bir pazarlıkla oluşur (Yalvaç, 2007: 46). Devlet ile bu toplumsal sınıfların çıkarlarının çelişmesi ve çakışması mümkündür, dolayısıyla devlet ile toplum arasındaki bağımlılık ilişkisi rekabetçi iş birliğine dayanmaktadır (Yalvaç, 2007: 47).

İDW yaklaşımın bir diğer önemli kazanımı da *yapılaşma* kavramını istihdam edebilmesidir. Yapılaşma kuramına göre özne ve yapı karşılıklı olarak birbirlerini inşa etmektedirler (Wendt, 2009: 19). Sosyolojiye Giddens tarafından kazandırılan yapılaşma kuramının temel iddiası yapı-aktör ya da özne-nesne gibi ayırımların geçersiz olduğudur (Emre, 2018: 7). Ona göre hem aktörün eylemini hem de yapının kural ve kaynaklarının etkisini dikkate alan yapılaşma kuramı devreye alınmalıdır (Emre, 2018: 7). Giddens'ın söz konusu yaklaşımı öznenin dikkate alınmadığı yapısalcılığa da rasyonel aktörlerin yapıdan öncelikli olduğunu savunan yaklaşımlara da karşıdır (Emre, 2018: 7). Emre'ye göre yapılaşma kuramını anlamak için anahtar öneme sahip kavramlar yapı, sistem ve yapının ikiliği kavramlarıdır. Giddens'ın çalışmalarında yapı ile özne arasındaki ilişki “yapının ikiliği” kavramıyla açıklanmaktadır (Emre, 2018: 8). Buna göre özneler hem toplumsal yapının inşa edicisi hem de söz konusu yapının bir etkilenen nesnesi durumundadır (Emre, 2018: 8).

Yapılaşmacılar, ilk olarak bireyselci ya da devlet içi özneye ağırlık verenlere karşı öznelerin yaratana indirgenmesine itiraz etmektedir. Yani devletler küresel yapısındaki konumlarından ayrı olarak algılanmaz. Bu yaklaşım ayrıca özneyi çevreleyen gözlemlenemeyen sosyal yapıların gerçekliğini ve açıklayıcı gücünü de kabul etmektedir (Wendt, 2009: 25-27). Öznelerin nedensel güçleri ve çıkarları yapılar tarafından oluşturulmaktadır. Anlaşılabileceği üzere yapılaşmacı yaklaşım açısından yapı, sadece dış yapıdan değil aynı zamanda iç yapıdan da oluşmaktadır. Yani özne olarak faaliyet gösteren devlet hem uluslararası yapı hem de iç sosyal-örgütsel yapı tarafından koşullanmaktadır. Öznenin/devletin farklı özerklik, yani davranış serbestisi düzeyleri olabilir, ya da öznenin/devletin uluslararası yapı ile iç yapıya bağımlılık düzeyleri arasında farklılık olabilir ama her durumda bu iki yapı bağlamında hareket etmektedir. Wendt'e göre devletlerin faaliyetlerini koşullayan

en az dört sosyal yapı vardır: *iç-ekonomik, iç-siyasi ve uluslararası-ekonomik, uluslararası-siyasi yapılar* (Wendt, 2009: 36).

Yapılaşmacıların ikinci itirazı yapısalcılara karşıdır ve öznenin bilinçli ve iradeli eyleminin önemine de inanmaktadırlar. Bunun anlamı Giddens ve Bashkar'ın her ikisinin de savunduğu üzere sosyal yapıların, hükmettikleri eylemlerden [öznelerden] bağımsız olarak var olamayacaklarıdır. Sosyal yapılar, içindeki elemanlarına indirgenemeseler de onlara bağımlıdırlar (Wendt, 2009: 25-28). Dahası özneler bilinç ve irade sahibi, yapılar ise iradesiz unsurlar olduklarından sosyal yapılar öznelerin eylemlerine getirdikleri anlamdan ayrılamamaktadırlar. İlk iki itiraz ve kabulün sonucu olarak yapılaşmacılar özne ve yapıları birini diğerine üstün tutmadan bir araya getirmektedir. Yapılaşmacılar dördüncü ve son olarak özneyi çevreleyen sosyal yapıların da zamansal ve mekânsal yapılar tarafından çevrelendiğini savunmaktadır (Wendt, 2009: 25-26). Wendt, özne ve yapıların ontolojik bakımdan eşit konuma sahip olduğunu ve daha da önemlisi birbirlerini karşılıklı olarak inşa ettiklerini savunmaktadır. Wendt'e göre Uluslararası İlişkiler devletler, devletler arası etkileşimler ve devletler ile uluslararası yapının karşılıklı etkileşiminden meydana gelir (Ereker, 2013: 60). Wendt'in yaklaşımı açısından fail olan nihai kerte öznedir, yani devlettir ancak öyle olsa bile devletin çıkar tanımlamasının bir öncülü olan kimliği, yapının etkileşimi ile ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla devlete faillik atfetmek yapının etkisini göz ardı etmek anlamına gelmez (Wendt, 2009: 3-44).

Yapılaşmacı yaklaşımdan devlet-toplum kompleksine varmanın bir yolunu bulmaya çalışan Hobson, ana akım rasyonalist Uluslararası İlişkiler kuramlarının özne-yapı tartışmasında yeteri kadar derinleştirilmemiş bir devlet anlayışının neden olduğu eksik faillik krizinin ancak *devlet-toplum kompleksi* kavramlaştırmasıyla aşılabileceğini savunmaktadır. Ona göre *devlet-toplum kompleksine uluslararası* alanda faillik vermek bu krizi çözmede anahtardır (Hobson, 2002a: 73). Hobson makul bir Weberci tarihsel sosyoloji geliştirmenin yolunun, devlete uluslararası alanda faillik tanımak ve ulusal/uluslararası/küresel yapılar arasında bir denge kurmakla mümkün olacağını savunmaktadır (Hobson, 2002a: 74). Hobson Birinci Weberci dalganın realist mahzurlarını ancak realist olmayan bir devlet ve uluslararası ilişkiler kuramını benimseyen İkinci Dalga Weberci Tarihsel Sosyolojinin gidereceğini savunmaktadır (Hobson, 2002: 21). Bu yaklaşım bir aktör olarak devletten bahsederken bile esas itibarıyla *devlet-toplum kompleksinden*

bahsetmektedir ve söz konusu *devlet-toplum kompleksinin* bir aktör olarak iç ve *uluslararası* alanları oluşturan, aynı zamanda da bu alanlar tarafından oluşturulan yapılaşmacı (structuralist) yaklaşımını savunmaktadır (Hobson, 2002: 21).

Hobson *devlet* ile *uluslararası* ve aynı zamanda *devlet* ile *toplumun* ortak oluşumundan bahsetmektedir. Hobson'a göre yapılaşmacı yaklaşımın iki özü vardır. Birincisi *devletin* yüksek failliği (kurumsal özerklik) zorunlu olarak zayıf sosyal ya da devlet dışı aktörleri gerektirmez, devletin failliği güçlü sosyal yapılarla iş birliği yaparak da artmaktadır. Hobson ayrıca devletin ulusal ve uluslararası sosyal güçlerden soyutlanmasının onun failliğini zayıflatacağını düşünmektedir (Hobson, 2002a: 74). Yapılaşmacı yaklaşımın ikinci özüne göre, uluslararası yapılar veya ulusal yapılar devletleri zorunlu olarak engelleyici bir fonksiyon icra etmezler, bilakis bu yapılar devletleri engelleyici bir işlev gördüğü gibi imkân ve fırsat alanları da açabilirler (Hobson, 2002a: 75).

Kısaca söylemek gerekirse Hobson'a göre devlet-toplum kompleksine faillik vererek güçlü bir devlet tanımlı yapabilen tarihsel sosyoloji, devlet-toplum kompleksinin hem uluslararası alanı şekillendirdiğini hem de uluslararası alan tarafından şekillendirildiğini savunmaktadır (Hobson, 2002a: 66).

Tarihsel Sosyoloji yaklaşımını Ortadoğu'nun uluslararası ilişkilerine uygulamaya çalışanlardan birisi olarak Halliday'e göre Tarihsel Sosyoloji realizm gibi *devlete* önem atfetmektedir ancak onun devlet kavramlaştırması oldukça farklıdır. Aynı şekilde Tarihsel Sosyoloji iç bağlama bakmak suretiyle DPA ile de ortak bir zemini paylaşmaktadır, fakat devleti sayısız kararların bir toplamı olarak değil, ayrı bir kurumsal kategori olarak görmeye devam etmektedir (Halliday, 2005: 36). Tarihsel Sosyolojide dış politikanın analiz edilmesi genellikle devletin rolünü azaltma veya tanımlama meselesi değil, devleti toplum üzerindeki etkisi dolayısıyla dış politikanın oluşturulması bağlamını yaratan, bu politikayı inşa eden ve uygulayan bir aktör olarak görmektedir (Halliday, 2005: 36). İç faktörlerin analiz edilmesi sayesinde Ortadoğu siyasetinin genellikle bağımsız, sonsuz özellikleri olarak sunulan milliyetçilik ve dini fundamentalizm gibi unsurlar, devletle bağlantıları tarafından sıkı biçimde biçimlenmeye ve dönüşüme tabi unsurlar olarak değerlendirilmektedir (Halliday, 2005: 36). Tarihsel Sosyoloji bir siyasal ve sosyal düzenin temel bileşenleri olan devlete, ideolojiye ve topluma bakmakta ve özel olarak kurumların ister siyasal ister sosyal/dini olsun nasıl kurulduğu ve varlıklarını devam ettirdiğine bakmaktadır (Halliday, 2005: 36). Tarihsel Sosyoloji söz konusu

bileşenleri içinden çıktığı tarihsel ve uluslararası bağlama yerleştirmeye çalışmakta ve bu bileşenlerin herhangi bir zamanda nasıl yaratıldığını ve varlığını devam ettirdiğini değerlendirmeye çalışmaktadır. Burada realizmin tarih dışı gerçekliklerine veya “İslam” veya “Arap Zihniyeti” gibi kategorilerin tarihten ve toplumdan kopuk olarak zikredilmesine yer yoktur (Halliday, 2005: 36).

Devletin tarihsel bir şekilde anlaşılmasının başlangıç noktası iki merkezi kategoridir: modernite ve cebir (force). Zorlayıcı, idari ve dışlayıcı bir kurum olarak devlet binlerce yıldır mevcuttur fakat çağdaş devletin bu erken kurumların bir devamı olduğu bir hurafedir (Halliday, 2005: 36). Çağdaş devlet Ortadoğu ve Avrupa’da modernitenin bir yaratısıdır, yani 1780’lerden itibaren dünyanın dönüşümü ile bağlantılı ekonomik ve sosyal değişimlerin ve bu sürecin bir parçası olarak yaratılan yeni uluslararası sistemin bir ürünüdür (Halliday, 2005: 36). Çağdaş devletin (modern ulusal egemen devlet) ve tarihsel olarak bunların birincil faaliyetlerinin kökeni, tüm dini veya toplumsal meşruiyet iddialarına rağmen *şiddettir*. Batı Avrupa’da olduğu gibi bütün devletler devlet içi rekabetten geçerek veya dışardan bir güç tarafından yaratılmıştır. Yine bütün devletler kökenlerini ve sürekliliklerini cebire borçludur (Halliday, 2005: 36). Bu durum modern Ortadoğu’da oldukça belirgin, 1500’den itibaren 5 asırdır Avrupa için de doğrudur (Halliday, 2005: 36).

Genel olarak Tarihsel Sosyoloji uluslararası ilişkiler disiplinine muazzam bir katkı yapmıştır, her şey bir yana devletin nasıl analiz edileceği ile ilgili, realizmin devleti yekpare bir bütün olarak görmesinden farklı olarak içerde *devlet-toplum* boyutu ve dışarda *devlet-devlet* boyutu gibi iki düzeyde faaliyet yürüten bir cebir ve el-koyma kurumu olarak ele almıştır (Halliday, 2005: 37). Tarihsel Sosyoloji ayrıca Ortadoğu çalışmalarına hâkim olan çatışma ve nedenleri, ideoloji ve dinin rolü, uluslararası aktör ve hareketler, toplum içindeki değişimin rolü gibi başat konuların ele alınmasına da uygundur (Halliday, 2005: 37). Tarihsel Sosyoloji bu meseleleri sözü edilen teorilerden, örneğin konstruktivizm, DPA veya sistemik yaklaşımlardan daha sistematik bir tarzda kavramaktadır (Halliday, 2005: 37). Tarihsel Sosyolojide *sistem/uluslararası* realizmin savunduğu gibi sonsuz bir devletlerarası anarşi dünyası değildir, modern kapitalizmin (Halliday, 2005: 37) veya bu çalışmanın vakası olan İran devlet oluşumu açısından sömürgeci modernleşmenin genişlemesinin bir sonucudur. Tarihsel Sosyolojide dış politika devlet içindeki kişisel veya bürokratik sürecin bir ürünü değil, devlet ve benzer biçimde sınıf çıkar ve çatışmasının (Halliday, 2005: 37) ya da bu çalışmanın vakası

olan İran devlet oluşumu ve ona takaddüm eden rüesayı millet (meşruiyet aktörleri olarak ulema) oluşum sürecinin karşılıklı etkileşiminin bir ürünüdür. İdeoloji ve normlar (İran örneğinde bilgi-siyaset ilişkisinde kesinlik paradigmasına dayanan yaklaşımda meydana gelen kırılmalar ve bu sayede ulema müesses nizamının oluşumu ile II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan sol-İslam aşısı) siyasetin kurucu zemini olarak değil, daha çok *meşruiyet* sürecinin bir parçası olarak önemlidir.

1.5 İran: Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi

Bu çalışma 1979 İran İslam Devrimi ve sonrası kurulan İİC'ni yaklaşık iki asırlık uzun vadeli tarihsel uluslararası-devlet-toplum kompleksinin tepkimelerinin sonucu olan bir devlet oluşum sürecinin ürünü olarak değerlendirmektedir. İİC, 19. yüzyılın başlangıcından 20. yüzyılın sonuna kadar yaşanan, bugün de yaşanmaya devam eden ve bu devletin geleceğini şekillendirecek önündeki en ciddi sınama olan Velîyi Fakih Ayetullah Hamaney sonrası ikinci Rehberlik değişimi sürecini de belirleyecek olan uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında anlaşılabilir. Öyle ki İİC'nin 1979 sonrası istisnai devlet oluşumu olarak karşımıza çıkan *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* karakterleri arasındaki diyalektik 19. yüzyılın başından itibaren İran uluslararası-devlet-toplum kompleksinin bir sonucu ve temel şekillendirici unsurları olmuştur. İİC iç veya dış siyaseti ancak iki asırdan fazla süredir iktidar mücadelesinin yoğunlaştığı bir alan olarak *devlet-toplum kompleksinin* incelenmesi ile anlaşılabilir. Bu anlamda iki asırdan fazladır İran tarihini belirleyen temel dinamik, sömürgeci uluslararası müdahale, buna karşı devletin güçlendirilmesi çabasında kendisini gösteren istikrar, kalkınma, düzen, kısaca modernleşme ve merkezileşme (*güç arayışı*) talep eden güçler ile bağımsızlık, özgürlük, hukuk (*meşruiyet*) talep eden güçler arasındaki iş birliği ve çatışma dinamiğidir (Gheissari ve Nasr, 2006: 23). Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse İİC'nin devlet oluşumu en iyi Kaçarlar (1796-1925) döneminde başlayan ve Pehleviler (1925-1979) döneminde çok daha belirgin şekilde kendisini gösteren sömürgeci bağımlılık ile bu bağlamda ortaya çıkan *devlet* ile toplumsal alanın en başat unsuru olarak *dini sektörün* karşılıklı çatışma ve iş birliği tarihinden yola çıkılarak anlaşılabilir. İran'da Şiiiliğin kurumsallaşması olgusu ile devletin oluşumu birbirinden bağımsız olarak incelenemez. Günümüz İran siyasetini de devlet oluşumu-Şiiiliğin kurumsallaşması, etkileşimi ile incelemek İran devlet-toplum kompleksi için oldukça açıklayıcı bir perspektif sunmaktadır (Moazami, 2013: 1-2). 1808-13 ve 1826-28 Rusya-İran savaşlarındaki Cihat fetvaları, 1890'lardaki

Tütün Protestosu, 1905-11 Anayasa Devrimi, 1951-53 Musaddık'ın milliyetçi hareketi, 1963 sonrası Humeyni'nin siyaset sahnesine çıkışı, 1979 İslam Devrimi, 2009 Yeşil Hareket aynı dinamiğin su yüzüne çıkan gelişmeleridir. Bu, aynı zamanda yaklaşmakta olan Rehber Ali Hamaney sonrası liderlik değişimi sürecini de belirleyecek dinamiktir. Bu çalışma İran devlet oluşumunun bahsedilen sosyo-politik dinamik yanında *uluslararası* da dikkate alınarak analiz edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılın başından itibaren İran'ın karşılaştığı Britanya ve Rusya müdahaleleri, özellikle 1953'ten sonra gelişen ABD etkisi gibi uluslararası boyut da bu çalışmanın temel parametrelerinden birisini oluşturmaktadır. O halde çalışmanın teorik kısmından sonraki ikinci ve üçüncü bölümlerde UTS ve onun bir alt disiplini olarak karşımıza çıkan uluslararası tarihsel din sosyolojisinden yararlanarak 19. yüzyılın başlangıcına tesadüf eden Kaçar Devleti (1796-1925) ile Pehlevi Modernleşmesi (1925-1979) sosyo-politik tarihi, devlet oluşumuna takaddüm eden ulema müesses nizamının oluşumu ile sol İslam aşısı ve İran devlet oluşumunun içinde hareket ettiği uluslararası bağlam değerlendirilecektir.

Gheissari ve Nasr (2006) İran Meşrutiyet Devrimi'nden (1905-1911) itibaren İran devlet-toplum kompleksinin oluşum tarihini bir demokrasi arayışı çerçevesinde okumaktadır. Yazarların analizlerinin ciddiye alınması zorunlu olan birçok boyutu olmakla beraber bu çalışma tarihsel süreci biraz daha geriden başlatmakta ve tartışmayı demokrasi arayışı çerçevesinde değil İran'ın modernleşme sürecine ve kitle siyasetine dahil olmasıyla beraber başlayan *uluslararası* etki karşısında *devletin* failliğini artırma çabasıyla beraber kesişen *toplumsal* failliğin artması olgusu üzerinden değerlendirmektedir. Yani İran'da modernleşme ihtiyacının veya daha anlamlı ve yerinde bir kavram kullanmak gerekirse reform zorunluluğunun bilincine nasıl varıldı sorusu burada kilit noktayı oluşturmaktadır. Luizard'ın (2013: 47-69) yerinde tespitiyle Türkiye, Mısır, İran, Tunus, Irak, Suriye gibi Müslüman ülkelerin –Körfez Arap monarşilerinin bu kategoriye dâhil edilmemesi yerindedir- içinde özellikle Türkiye, Mısır ve İran'ın tamamındaki belli farklılıklarla beraber reform girişimleri, kadim düşmanlar tarafından askeri anlamda mağlup edilmeleri sonrası galiplerin yükseliş tecrübesini ve değerlerini model alma biçiminde hayata geçmiştir. Zarakol bu çabaya Erving Goffman'dan (2014) yola çıkarak benliği düşmanı tarafından örselenmiş olan öznenin mağlup edilmenin utancından (stigma) kurtulmak için galibe benzeme ve galip tarafından onaylanma arayışı olarak bakmaktadır (Zarakol, 2019). Yani,

değerlendirmeye İran özelinde odaklanmak gerekirse reform girişiminin bir zorunluluk olarak ortaya çıkmasını gerektiren şey *uluslararası* faillik tarafından edilgenleştirilen *devletin* reformlarla uluslararası alanda failliğini mümkün olduğunca artırmaktır. BDW araştırmacılarından özellikle Skocpol ve Tilly'nin savaşlar ve onu takip eden sömürgeci ekonomik ilişkiler gibi devletlerarası sistemden kaynaklanan basınçların devletlerin modernleşme ve merkezileşme çabaları üzerindeki etkisine vurgu yaptığını hatırlamak gerekir (Gürel, 2018: 96). Kaçarlar ve Pehleviler açısından bu durum modernleşmeye sömürgeci bir tarzda dahil olunmasını sağlamış ve İran devlet oluşum sürecinde uluslararasıın sömürgeci modernleşme biçiminde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Devletin failliğini artırma amaçlı reform gündemi elbette pürüzsüz, yalın, düz bir çizgide ilerleyen bir süreç değildir, bunun nasıl böyle olmadığını kavramak isteyen her analizin açıklamasına *uluslararası* ve *devlet* dışında bir de *toplum* boyutunu dahil etmesi gerekir. Tekrar etmek gerekirse İran'ın son iki yüzyıllık tarihi açısından reform süreci kompleks bir süreçtir. Devlet ne zamanki uluslararası alandaki failliğini güçlendirmek için reform süreci içine girdi (*güç arayışı*), *toplumsal* failliğin artmasını (*meşruiyet krizi*) da tahrik etmiş oldu. Modernleşme sürecine dahil olunması sadece *uluslararasıına* karşı *devleti* failleştirmekle kalmamış, eş zamanlı olarak devlete karşı *toplumu* da failleştirmiştir. Bu durum Ortadoğu modernleşmelerinin örnekleri bakımından Türkiye, İran ve Mısır'ın tamamı için geçerli olmakla beraber Türkiye ve İran'ı bir adım daha öne çıkarmakta; *devlet* karşısında *toplumun* failliğinin gücü bakımından ise İran'ı en öne çıkarmaktadır. Çünkü İran'da devlet oluşumu Türkiye devlet oluşumunun tek kulvarlı özelliğinin (salt devlet oluşumu) aksine çift kulvarlı (devlet oluşumu-ulema müesses nizamı oluşumu) şekilde gelişmiştir. İran 19. yüzyılın başından itibaren devlet oluşum sürecine takaddüm eden ve rüesayı devlet (devlet erkânı) karşısında rüesayı millet (millet erkânı) olarak isimlendirilen ulema müesses nizamı oluşumu fenomenini tecrübe etmiştir. Türkiye demokrasi tecrübesinin İran'a göre daha yerleşmiş olması bu argümanla çelişmemektedir. Zira tartışma burada devlet failliği-toplumsal faillik tartışmasıdır, demokrasi tartışması değildir.

Devlet yekpare üniter bir bütün olmadığı gibi elbette toplum da öyle değildir. İran'da devletin reform çabasına koşturarak işleyen toplumun meşruiyet talebi konusunda da ya da Batılı temsili kavramların talep edilmesi anlamında da toplumsal güçlerin tamamının benzer pozisyonlar içinde, hatta bir toplumsal gücün

her zaman aynı pozisyon içinde olduğunu düşünmemek gerekir. Toplum içinde Batılı temsili fikirleri ideolojik olarak benimsemiş yeni gelişmekte olan milliyetçi, meşruiyetçi aydınlar kuşağı ve onların toplumsal destek grupları vardır, ancak onların gündemi tıpkı rüesayı devlet gibi *güç arayışı* (modernleşme) merkezlidir, halbuki diğer tarafta bazen bu güçlerle ittifak içinde olan bazen de kendi bağımsız gündemine yoğunlaşan ulema, rüesayı millet olarak meşruiyet meselesine odaklanmıştır. Her durumda ister ittifak ister ayrı rotalar biçiminde olsun bunlar sonuçta devletten bağımsız, devlete rağmen ve hatta devlete karşı failler olarak modernleşme olgusuyla beraber faillikleri artan güç unsurlarıdır. Bu toplumsal failliği artırma sürecinin kendisine demokratik denebilir belki, ama çok azının liberal veya başka biçimde bir demokratik ideal taşıdığı söylenebilir. Bundan dolayı İran siyasi, toplumsal ve uluslararası tarihi açısından bu süreci demokrasi arayışı süreci (Gheissari ve Nasr, 2006) olarak değil, uluslararası-devlet-toplum kompleksi olarak tanımlamak gerekir.

Gheissari ve Nasr, 1979 sonrası Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadarki süreçte (2005) İran'ı demokratik toplum-anti demokratik devlet karşılaşması şeklinde tarif etmektedir. Bu analiz tek başına İran açısından bir devlet-toplum krizi demektir. Üstelik İran'da devlet-toplum krizi salt bu iki analiz düzeyi bağlamında değil, bir de uluslararası normatif düzenle İran siyasal sisteminin normatif düzeni arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanan bir başka krizle de katlanmaktadır. Böyle olunca krizi uluslararası-devlet-toplum krizi şeklinde resmetmek mümkün ve gerekli hale gelmektedir. İran'da devlet failliği bir taraftan uluslararası faillik, diğer taraftan ise toplumsal faillik tarafından baskılanmaktadır. Haklı olarak bu durum İran çalışan uzmanların İran siyasal sisteminin, rejimin ya da devletin dayanıklılığı sorusunu her zaman bir merak konusu olarak gündeme getirmelerine neden olmaktadır.

Yine belirtmek gerekir ki yukarda çizilen resim o kadar da berrak değildir. Gheissari ve Nasr'ın tanımladığı biçimiyle ne devletin tartışmasız anti-demokratik olduğu argümanı, ne de toplumun bütüncül bir şekilde demokrasi talep eden bir özne varoluşu sergilediği argümanı gerçekliğin tamamını yansıtmaktadır. İİC'nin kurucusu Ayetullah Humeyni'nin velayet-i fakih teorisine dayanması ve bu anlamda siyasal gücün ve karar alma mekanizmasının bu velayet doktrini tarafından belirlenmiş vesayet kurumları tarafından kontrol edildiği doğrudur. Ancak Fred Halliday'in (2005) de belirttiği gibi en otoriter devletlerin ve siyasal sistemlerin bile

meşruiyet (makbuliyet) kaygısı, yani varlığını sürdürebilmesi için toplumsal rızayı almak veya üretmek kaygısı vardır. Bu basitçe Marksist bir okuma ile devletin ideolojik aygıtları aracılığıyla toplumsal yeniden üretim anlamında yukarıdan aşağı rıza imalatı oyunu değildir, olamaz. Bu analiz devleti mutlak özne, toplumu mutlak nesne görmek demektir ve Marksistlerin bir şekilde kendi tuzaklarına düşmesi anlamına gelir. Şayet en otoriter siyasal sistem veya rejimlerin bile meşruiyet (makbuliyet) kaygısı varsa ve bu basitçe yukardan aşağı üretilen bir rıza oyunu değilse, yani toplumun da bizzatihi öz failliği varsa, devletin aşağıdan yükselen failliği karşılama formları üretmesi gerekir. Çok belirgin şekilde bu form İran siyasal sisteminde başından beri iyi bir şekilde öngörülmüş, işletilmiş ve kriz zamanlarında test edilerek işe yaradığını göstermiştir. Bu form siyasal sistemin Amin Saikal'ın (2019: 85-93) içtihadı boyut olarak altını çizdiği ve Bayart'ın (2015) Cumhuriyetçi İslam dediği ve Abdolmohammadi ve Giampiero'nun (2020: 53-67) hibrit rejim sınıflamasına tabi tutmasına neden olan seküler toplumsal rıza ile ilgilidir. Biz bunu *yıkıcı radikalizm ile kurucu esneklik* dengesi şeklinde kavramsallaştırdık ve temellerini de iki yüzyıllık *güç arayışı ile meşruiyet krizini* yönetilebilir kılma çabası olarak ifade ettik. Maalesef Gheissari ve Nasr, İran'da toplumun seçimler yoluyla bir demokrasi kültürü edindiği, hatta seçimlerin bir demokrasi eğitimi işlevi gördüğünü söylese de buradan sadece toplumun demokratikleştiği sonucunu çıkarmaktadır. Halbuki bir demokrasi eğitimi olarak nitelendirdikleri seçim olgusu siyasal sistemin iki sütunundan birisini teşkil eden *kurucu esneklik* boyutuyla bağlantılı ve dolayısıyla bizzat sistemin bir unsuru olarak ortada durmaktadır. Yani İran'da devlet hayatîyetini ve varoluşunu, sistemin esneklik ve sağlamlığını sağlayan *kurucu esneklik* boyutuyla temin etmektedir. Devlet sağlamlığını, toplumun aşağıdan gelen failliğinin baskısı karşısında kırılmaya müsait bir cam sertliğinde değil, bu failliği absorbe edecek bir sünger esnekliğinde, değişimi asla kategorik olarak dışlamadan içtihat, maslahat, cumhuriyet bileşenleriyle temin etmektedir. Devlet, siyasal sistemin *yıkıcı radikalizm* boyutuyla bir taraftan ontolojik güvenliğini teminat altına almak isterken, diğer taraftan da yukarıdan (*uluslararası*) ve aşağıdan (*toplum*) gelen iç ve dış faillik baskısı karşısında değişimi mümkün kılan *kurucu esneklik* boyutuyla da reel güvenliğini teminat altına almaya çalışmaktadır.

İran devlet-toplum kompleksinin demokrasi-demokrasi karşıtlığı bağlamında okunması tek başına İran açısından bir devlet-toplum krizi demektir.

Üstelik İran'da devlet-toplum krizi salt bu iki analiz düzeyi bağlamında değil, bir de uluslararası normatif düzenle İran siyasal sisteminin normatif düzeni arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanan bir başka krizle de katlanmaktadır. Dolayısıyla İran devlet oluşumunun İİC de dahil son iki yüzyıllık tarihini uluslararası-devlet-toplum faillik rekabeti olarak resmetmek gerekir. Böylece krizi uluslararası-devlet-toplum krizi şeklinde resmetmek yerinde ve mümkün hale gelmektedir. İran'da devlet failliği bir taraftan uluslararası faillik, diğer taraftan ise toplumsal faillik tarafından baskılanmaktadır. Haklı olarak bu durum İran çalışan uzmanların İran siyasal sisteminin, rejimin ya da devletin dayanıklılığı sorusunu her zaman bir merak konusu olarak gündeme getirmelerine neden olmaktadır.

Uluslararası-devlet-toplum failliği krizi şeklinde ifade ettiğimiz İran'da devlet failliğinin hem *uluslararası* (dış) hem de *toplumsal* (iç) faillikler tarafından baskılanarak yukarıdan ve aşağıdan birleşik bir faillik saldırısına maruz kaldığı, bunun ise çok boyutlu bir siyasal sistem krizi anlamına geldiği argümanı kendi içinde çözülmesi ve berraklaştırılması gereken bir karmaşıklık barındırmaktadır. Yani devletin faillik stratejisinin bu çifte baskılama karşısında nasıl failliğinden bir şey kaybetmeden, hatta bazen onu artırarak çıktığını ortaya koymak gereklidir. Devlet ne zaman uluslararası normatif, askeri, siyasi ve son 15 yılın en önemli hikayesini oluşturan yaptırımlar bağlamında ekonomik izolasyonla karşılaşsa, yani devlet failliği ne zaman uluslararası failliğin saldırısına maruz kalsa bunu anti-sömürgeci bir retorikle toplumsal meşruiyetini tahkim etmek anlamında bir kaldıraç olarak kullanmaktadır. Devlet uluslararası izolasyonla kaybettiği failliğini meşruiyet kaldırıcını devreye sokarak toplumsal destek almayı mümkün kılacak, başka bir deyişle tüm toplumsal güç odaklarının devletin çıkarları etrafında kenetlenmesini sağlayacak stratejiler yoluyla telafi etmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla devletin faillik stratejisi, uluslararası ve toplumsal faillik baskılarıyla eş zamanlı karşılaşmayı engelleyecek ve var olan durumun bir siyasal sistem krizine evrilmesinin önüne geçecek pratikleri hayata geçirmeyi gerektirmektedir.

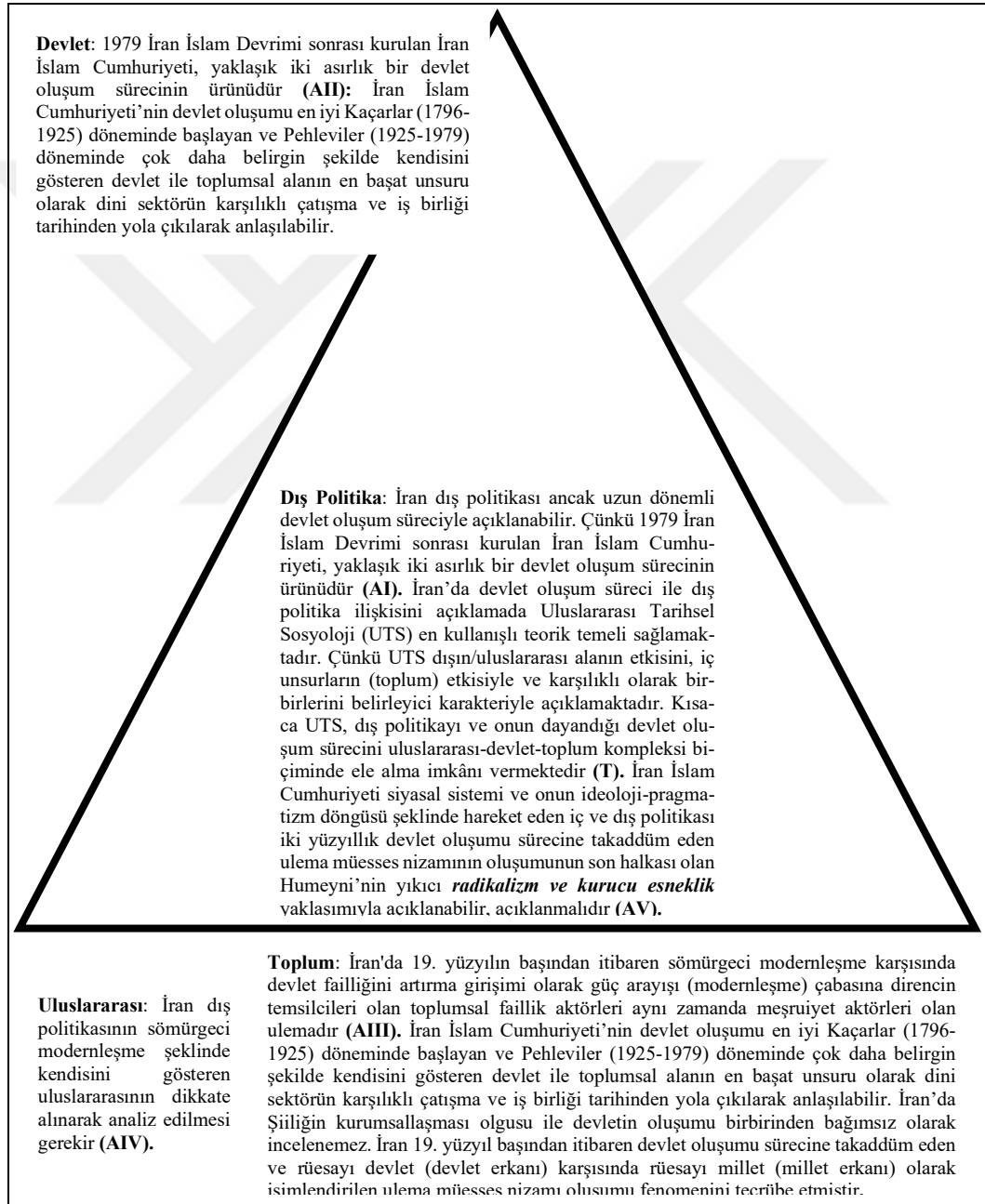
Bununla beraber devletin faillik stratejisi her zaman bu şekilde yukardan aşağı mekanik bir şekilde çalışmayabilir ve strateji işe yaramayabilir. Devlet failliği stratejisi aynı zamanda toplumun gündelik hayat ve ekonomik şartları tolere etme kapasitesinin dikkate alınarak belirlenmesini gerektirmektedir. Aksi halde uluslararası kuşatılmışlık ve saldırıya karşı toplumu devletin çıkarları etrafında bir araya getirme politikası retorik düzeyinde kalarak anlamını yitirebilir ve sonuçta

beklenenin tersine daha fazla meşruiyet kaybına yol açabilir. Bu durumda devletin faillik stratejisi uluslararası faile karşı pazarlık/taviz opsiyonunu (*kurucu esneklik*) devreye alarak yapabildiği 2015 Nükleer anlaşma böyle bir faillik stratejisinin sonucu olarak okunmalıdır. Toplumun ekonomik tahammül kapasitesinin dikkate alınarak verilmiş bir taviz, *kurucu esnekliğe* başvurmayı gerektirmiştir.

İran'da 1979 sonrası bir İslam devletinde nasıl oldu da Ortadoğu'daki çoğu seküler devletten daha fazla “demokrasiye” doğru yol alındı sorusu (Gheissari ve Nasr, 2006: vi) elbette cevap verilmeyi hak ediyor. Bu sorunun cevabını İran'da 1979 sonrası siyasal sistemde seçimlerin kurumsallığını kanıtlamasına bağlamak mümkündür. Dolayısıyla İran siyasal sistemini salt İslami bir rejim biçiminde tanımlamamak gerekir. Siyasal sistemin bir İslami, dini, velayet ayağı varsa bir de cumhuriyetçi, içtihadî ayağı vardır. Seçimler bu sistemin ayrılmaz bir parçasıdır. Ancak soruyu demokrasiye yol almak şeklinde değil de toplumsal faillik bağlamında ele alırsak daha ikna edici bir tarihsel ve toplumsal gerekçelendirme ve analiz yapmış oluruz. Zira toplumsal failliğin seküler projeler bağlamında şekillenen diğer Ortadoğu ülkelerinden bile daha yüksek olduğu gerçeğini İran'ın son iki yüzyıllık devlet oluşumu ve toplumsal failliğin pre-modern ve modern yüzeye çıkış biçimi olarak ulemanın gücünün kurumsallaşması tarihinden yola çıkarak açıklayabiliriz. Ulema, son iki yüzyıllık İran tarihi bakımından toplumun failliğini harekete geçiren her önemli olayın altındaki en güçlü aktör olarak rüesayı milletir. İran tarihsel sosyolojisi açısından toplumun ulema temsilinde tanımlanmasının son iki yüzyıllık bir arka planı vardır. Gerçekten Fekri'nin de ifade ettiği gibi doğu tarihsel sosyolojisi açısından din alanıyla, ekonomik-siyasi materyal alan arasında karşılıklı ilişkisellik söz konusudur. Bu anlamda ne dünyevi (sosyo-ekonomik) olandan bağımsız bir dini alan tasavvuru, ne de dini gereklerden yalıtılmış bir dünyevi-siyasi alandan bahsedilebilir (Fekri, 2011: 45). Bunlar karşılıklı olarak birbirlerini kurarlar. Batı için toplumsal ilişkileri düzenleyen kurallar toplumsal güç odaklarının (örneğin sınıfların) bir ürünüyken, doğu için toplumsal ilişkileri düzenleyen kurallar neyin doğru olduğundan bağımsız ele alınamayacağı için toplumu meşruiyet aktörleri ile tanımlamak gerekir (Fekri, 2011: 45). Bu anlamda Kaçarlardan itibaren İran'da güç iki kompartımana ayrılmıştır (Fekri, 2011: 131). Birincisi, dinin iktidar alanı (*rüesayı millet*) ve ikincisi devletin iktidar alanıdır (*rüesayı devlet*). *Ruesay-ı Devlet* (Devlet Erkânı), Şah, Sadrazam ve vezirler gibi unsurlardan oluşurken; *Ruesay-ı Millet* (Millet

Erkanı) ise müçtehitler ve Merci gibi aktörlerden oluşmuştur (Fekri, 2011: 131). Bu anlamda kavramsal olarak millet sosyo-politik bütünlüğü, daha çok şeriat, din, görenek ve bunların izleyicilerini ifade ederken; devlet ise saltanat, hükümet ve hükümetin uzantılarını ifade etmektedir (Fekri, 2011: 131).

O halde biz İran modernleşme tarihini devlet oluşumu ve demokrasi oluşumu şeklinde eş zamanlı yürüyen ve bu anlamda bir paradoks anlamına gelen (Gheissari ve Nasr, 2006: vii) bir çerçevede okumak yerine uluslararası faillik tarafından devlet failliğinin elinden alınması tarihsel süreciyle eş zamanlı başlayan

Şekil 1.1. Uluslararası-Devlet-Kompleksi Argüman Haritası Üçgeni

$$(T)_{UTS} \cdot [(AI) + (AV)] = [(AII)_{DEVLET} + (AIII)_{TOPLUM} + (AIV)_{ULS}]$$

ve ilerleyen Kaçarlar döneminden itibaren (1800'lerden itibaren Rusya ve İngiltere müdahaleleri) reform, modernleşme, merkezileşme ve batılılaşma adımlarında kendisini gösteren *devletin* failliğini tahkim etme çabasıyla (devlet oluşumu) *toplumsal* failliğin (ulema ve diğer meşrutiyetçi güçler olan milliyetçiler, tüccar, entelijansiya, sömürge karşıtları, sol) oluşumunun beraber yürüdüğü ve bir paradoks olarak görülmemesi gereken bir *uluslararası tarihsel sosyoloji* okuması yapılması gerektiğini savunuyoruz. Son iki yüzyıllık İran uluslararası-devlet-toplum kompleksi tarihinden yola çıkarak mevcut İran siyasetinin önünde çözmesi gereken bir problemin bu devlet failliği ile toplumsal failliğin nasıl dengeleneceği sorunu olduğunu söylemek mümkündür. Devletin uluslararası faillik baskısı ile toplumsal faillik baskısı altında kendi failliğini nasıl dengelemekte olduğu ve gelecekte de nasıl dengeleyeceği konusu devlet oluşum tarihinin ve geleceğinin ana sorusudur. Bu tartışmanın berraklaştırılması için İran'da ulemanın etkisini ele alan bir araştırma gündemi yürütmeliyiz.

İşte tezimizin temel sorunsalı olan son 44 yıllık İran devlet oluşumu ve dış politikasına yansıyan muhafazakâr-reformist ve ideoloji-pragmatizm sarkacındaki düzenlilik, ancak tezin temel argümanı olan en iyi son iki yüzyıllık devlet oluşum süreciyle açıklanabilir. Çünkü 1979 İran İslam Devrimi sonrası kurulan İİC, yaklaşık iki asırlık bir devlet oluşum sürecinin ürünüdür. Bu temel argüman ise ancak uzun dönemli makro değişim süreçlerine odaklanan UTS teorisiyle kuramsal bir zemine kavuşturabilirdi. Yine dış politikanın ontolojik tartışmasında devletin, onun içinde bulunduğu uluslararası ve devletin meşruiyet bağıyla bağlı olduğu toplumun karşılıklı karmaşık ilişkisini ve davranışın ortaya çıkmasında bu faillerin hiçbirisinin dışlanmaması gerektiği argümanı da en iyi UTS ile açıklanabilirdi. Çünkü en iyi UTS dış politikayı uluslararası-devlet-toplum faillerinin karşılıklı etkileşimi ile açıklama olanağı vermiştir. Burada sorulması gereken soru İİC ve dış politikasının ancak kendisiyle açıklanabileceği devlet oluşumunun hangi makro tarihsel bağlam içinde (İran açısından son iki yüzyıllık sömürgeci modernlik bağlamında) ve hangi makro uluslararası bağlamda gerçekleştiği, gerçekleşmekte olduğudur. Yine sorulması gereken bir diğer soru söz konusu son iki yüzyıllık devlet oluşumunun hangi toplumsal bağlam (meşruiyet: ulemanın toplumsal failliğinin oluşumu) içinde gerçekleştiği, gerçekleşmekte olduğudur. Tezin kapsamlı bir şekilde yer verdiği 2. ve 3. bölümleri bu sorulara cevap vermek adına

adete İran'da uluslararası-devlet-toplum kompleksinin antropolojisini yazmaya çalışmıştır.

1.6 Bölüm Özeti

Bu bölümde tezin kavramsal çerçevesini oluşturan İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası-devlet-toplum kompleksini teorik ve yöntemsel bakımdan tartışmamızı mümkün kılan UTS ele alınmıştır. Kapitalizm, sanayileşme, sınıf, ulus devlet ve modernleşme gibi büyük dönüşümü açıklamaya çalışan Tarihsel Sosyolojinin ne olduğu tanıtıldıktan sonra onun gündemi, yani kendisine neyi açıklamayı görev edindiği ve tarihsel gelişimi tartışılmıştır. Bu tartışma yapılırken Tarihsel Sosyolojinin Bloch, Braudel, Polanyi, Thompson ve Moore gibi kurucu isimlerinin kavram ve gündemleri tanıtılmıştır. Bu bölüm daha sonra Uluslararası İlişkiler içinde Tarihsel Sosyolojinin gelişim evrelerini ortaya koyarak belli başlı Tarihsel Sosyoloji yazarlarının Uluslararası İlişkiler disiplini ile irtibatlarını ortaya koymuştur. Bu anlamda Skocpol, Tilly Mann, Anderson ve Giddens'tan oluşan BDW Tarihsel Sosyoloji; Rosenberg ve Teschke'den oluşan Marksist UTS ve Hobson'un temsil ettiği İDW Uluslararası Tarihsel Sosyoloji analiz edilmiştir. Sağlam temellendirilmiş bir devlet tasviri sunmak ve dış politika davranışının ontolojik tartışmasını yürütmek için bu bölümde özne-yapı sorununu analiz etmeye çalıştık. Bu anlamda özne-yapı probleminde Uluslararası İlişkiler teorilerini bireyci, yapısalcı ve yapılaşmacı üç alt kategoriye ayırarak aynı zamanda İran dış politikası için bir literatür değerlendirmesi ile neden İran dış politikasının uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında UTS ile açıklanması gerektiğini ifade ettik. Bu bölümde son olarak İran için sağlam temellendirilmiş bir devlet tasvirini ortaya koymak için onun devlet oluşum sürecini ifade eden uluslararası-devlet-toplum kompleksini kavramlaştırmaya çalıştık.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KAÇAR DEVLET OLUŞUMU: KAÇAR DEVLET-TOPLUM KOMPLEKSİ OLARAK ZAYIF DEVLET FAİLLİĞİ-GÜÇLÜ TOPLUMSAL FAİLLİK (1796-1921)

2.1 Giriş: Güç Arayışı ve Meşruiyet Krizi

Son iki yüz yıllık İran tarihinde iki büyük toplumsal ve siyasi deprem gerçekleşmiştir: 1905-11 Meşrutiyet Devrimi ve 1979 İran İslam Devrimi. İlk büyük deprem öncesi öncü sarsıntılar kendisini 1829 Griboyedov vakası, 1844-52 Babi Hareketi ve bastırılması, 1891-92 Tütün protestosu, 1896 Şah suikastı ile göstermiştir. İkinci büyük deprem öncesi sarsıntılar ise kendisini 1951-53 Milli Cephe koalisyonunun lideri Muhammed Musaddık'ın petrolün millileştirilmesi hareketi ve 1963 Beyaz Devrim karşısında Humeyni'nin öncülük ettiği muhalefet dalgasıdır. İlk büyük depremin ortaya çıkardığı sonuç Pehlevi Hanedanlığı (1925-79) iken, ikinci büyük deprem ise İran İslam Cumhuriyeti'ni (İİC) (1979-) ortaya çıkarmıştır. İİC'nin kurulması sonrası ilk ciddi sarsıntı ise kendisini 2009 Yeşil Hareket ile göstermiştir. Bahsedilen her iki büyük deprem ve öncü sarsıntı da uluslararası, devlet ve toplum failliklerinin iç içe geçtiği olaylardır.

Bu çalışma karşılaştırmalı siyaset alanına girmese ve sadece İİC'nin devlet oluşumu ve dış politikasının uluslararası tarihsel sosyolojisini ortaya koymaya gayret etse de inceleme vakası olarak İran'ın daha iyi anlaşılması için bazı karşılaştırmalı sorular sorulmasını gerekli bulmaktadır. Bu anlamda Türkiye ve İran'ın 19. yüzyılda modernleşmeye hemen hemen eş zamanlı başlamakla beraber, 1923/25'ten itibaren büyük oranda benzeşen, kısmen farklılaşan; 1979'da ise tersinden büyük oranda farklılaşan, kısmen benzeşen yollara girmesinin devlet-toplum kompleksi bağlamındaki arka planı nedir? Bu soruyu cevaplayabilmemiz için *güç arayışı* (devlet inşası, modernleşme) ve *meşruiyet krizi* süreçlerine bakmamız gerekiyor. Türkiye ve İran arasındaki yol ayrımı, devlet oluşumu tarihsel tecrübelerindeki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Türkiye tecrübesinde karşı karşıya kaldığımız şey, salt devlet oluşumu iken İran'da devlet oluşumuna eşlik eden, daha doğrusu ona takaddüm eden bir ulema müesses nizamının rekabetçi tarihsel gelişiminden bahsetmek gerekir. İran'da güçlü merkezi bir yönetim olarak Safevilerin yıkılması ile Kaçarların kurulması arasındaki üç çeyrek asırlık (1722-1796) bir süreçte başlayan ve Kaçarlarla devam eden bir ulema müesses nizamının

oluşumu Kaçar devlet oluşumuna eşlik ederek, gerçek devlet oluşumu olarak nitelendirilmesi gereken Pehlevi devlet inşasına takaddüm etmiştir. Dolayısıyla Türkiye modernite tecrübesini salt güçlü devlet failliği oluştururken, İran modernite tecrübesini devlet failliği ve toplumsal faillik rekabeti oluşturmuştur. İran'da devlet oluşumu ve ulema müesses nizamı oluşumu tarihi, *güç arayışı ve meşruiyet krizinin* Türkiye'den çok daha sancılı ve en sonunda 1979 Devrimi'yle çok zıt yönlerle evrilmesinin hikayesini oluşturmaktadır. Türkiye tek kulvarlı, İran ise çift kulvarlı bir modernite tecrübesi yaşamıştır. Bundan dolayı İran'da devlet oluşumu-ulema müesses nizamı oluşumunu *devlet-toplum kompleksi* biçiminde düşünmek çok daha isabetli hale gelmektedir. UTS devleti ne Neo-Realizm ve Marksizm gibi yapının edilgen bir nesnesi, ne de DPA ve birey-aktör temelli kuramlar gibi karar alma süreci olarak görmektedir. UTS devleti yapının failliğine karşı kendi faillik etkinliğini ortaya koyan ama aynı zamanda toplumsal süreçlerden de bağışık olmayan bir kompleks aktör olarak değerlendirmektedir. Bu analiz belki de en çok modern İran (1800'lerin başından itibaren) için geçerlidir.

İran'da Kaçarlardan itibaren zayıf devlet failliği kendisini bir taraftan uluslararası (özellikle Rusya ve İngiltere'nin sömürge rekabeti) failler karşısında toprak kayıpları, ekonomik ve hukuki imtiyazlar şeklinde gösterirken; diğer taraftan ise zikredilen bu sömürgeci modernleşme karşılaşmasına karşı devlet ne zaman failliğini artıracak belli reform girişimlerinde bulunsa, yani *güç arayışı* içine girse, *meşruiyet* aktörleri olarak ulema+tüccar toplumsal faillik direnciyle karşılaşmasında göstermektedir. Ulemanın 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmalarına karşı cihat fetvaları, 1829 Griboyedov vakası, 1872 Reuter İmtiyazı karşıtı protestosu, 1891-92 Tütün Boykotu, 1905-11 Meşrutiyet Hareketine desteği ve hareket içinde kendi özgül pozisyonunun altını çizmesi, Pehlevilerin ilk döneminde zorunlu askerlik, kıyafet düzenlemesi gibi sosyo-kültürel batılılaşmaya itirazları, 1951-53 milliyetçi harekete destek ve itirazları, 1963'ten itibaren Humeyni öncülüğünde muhalefetin merkezi haline gelmeleri ve 1979 Devrimi'nin öncüsü olmaları, devlet failliği-uluslararası faillik bileşenine karşı toplumsal failliğin yüzeye çıkış türleri olduğunu göstermektedir.

İran'da Kaçarlardan itibaren zayıf devlet failliği-güçlü toplumsal faillik diyalektiğinden söz ederken kavramsal kullanımlara biraz daha özen göstermemiz gerekiyor. Yaygın akademik algı İran'ın diğer Ortadoğu devletleri içinde istisnailiğini ortaya koyarken onun tarihsel devlet geleneğinden, merkezi ve güçlü

bürokrasisinden söz etme eğilimindedir. İran'ın Ahameniş ve Sasanilere uzanan ve Mervani Emevileri ve oradan Abbasilere tevarüs eden bir İslamlaşmış (İslamdom) bürokrasi geleneği vardır (Hodgson, 2019), ama bu kendisini Arap-İslam fetihlerinden (642) 1501'e kadar bir İran siyasal otoritesi içinde ortaya koymamıştır. 1501'de Safevilerle beraber Şiiliğin, Farsçanın ve Sünni dış güvenlik tehdidinin bir arada tuttuğu Sasani filozof kral anlayışına dayalı bir tecrübe yaşanmıştır. Belki bu görece uzun Safevi dönemi için (1501-1722) güçlü bir merkezi yönetimden bahsetmek mümkündür. Ancak Safevilerin dağılmasıyla beraber Kaçarların kurulmasına kadar ortaya çıkan siyasal boşlukta (1722-1796) ulema müessesesinin oluşması tarihsel tecrübesi, Kaçarların başından sonuna kadar (1796-1925) zayıf bir devlet failliği göstermesine, göstermek zorunda kalmasına neden olmuştur.

Bununla beraber İran modernleşme ve devlet oluşumu tarihinde Pehleviler, 1941-53 dönemi hariç güçlü bir devlet failliği ortaya koymayı başarmıştır. Bu olguyu tespit edebilmek için İran tarihsel sosyoloji okumasını 1979 Devrimi'yle, yani Pehlevilerin devrilmesiyle sonlandırmamak gerekir (Erden, 2017: 8). Analizin Pehlevilerin bir devrim sonucu yıkılmasıyla sonlandırılması elbette devlet failliğinin zayıflığı sonucuna varılmasına neden olacaktır. Ancak 1979 sonrası kurulan İİC rejiminde devlet ile din arasında ortaya çıkan ilişki biçimini analize dahil ettiğimizde Pehleviler tarafından tecrübe edilen devlet oluşumu ve güçlü devlet failliğinin ne kadar kökleşmiş olduğunu gözler önüne sermek mümkün hale gelmektedir. İİC, Pehlevilerin kurduğu güçlü bir *modern ulusal/egemen devleti*, bir İslam cumhuriyeti formunda devralmıştır, ancak bir İslam cumhuriyetinde, yani “teokratik” bir cumhuriyette modern ulusal/egemen devlet olgusunun dini nasıl yutmuş olduğunun tecrübesini de bize göstermiştir. Pehlevilerin inşa ettiği güçlü modern ulusal/egemen devlet, bu dönemde eksikliği hissedilen ve Pehlevi monarşisinin devrilmesine yol açan meşruiyet açığını İslam cumhuriyeti ile doldurarak çok daha dayanıklı bir devlet haline gelmiştir. İİC’nde devletle ulemanın entegre olması, ulemanın dayanıklı bir devlet yaratmak için dini doktrini esnetmesiyle ve Şiiliği protestanlaştırmasıyla sonuçlanmıştır.

Güç arayışı ve modern ulusal/egemen devlet oluşumu anlamında modernleşme çabası İslam toplumlarının tamamında bir devlet inisiyatifi ve bir elit projesi olarak yürütülmüş ve bu proje devletten bağımsız toplumsal failliğin olduğu İran'da bir *meşruiyet krizi* yaratmıştır. Modernleşme programına kesin bir şekilde karar ver-

miş devletlerin bu programı toplumun kültürel kimliğini ve yaşam tarzını da kapsayacak şekilde hayata geçirmesi kaçınılmazdır. Modernleşme programına uygun bir kamuoyu yaratılmaması, siyasal modernleşme programının her zaman bir meşruiyet açığı yaratmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu krizi kalıcı olarak çözmenin yolu da bu programı benimseyecek bir kamuoyu yaratılmasını gerektirir. Bu kamuoyunun yaratılması ise sistematik bir benlik inşası stratejisini zorunlu kılmıştır. Zorunlu askerlik, alfabe değişimi, zorunlu Batılı kıyafet reformları, takvim değişimleri, hukuk ve eğitim alanlarında dini etkinin zayıflatılması, hep bu modern kamuoyu yaratılmasını içeren benlik stratejileriyle ilgilidir. Türkiye'nin tarihsel sosyolojisinin *devlet oluşumu* ile sınırlı olmasının belli bir başarı gösteren modern kamuoyu yaratmaya yönelik benlik stratejileri, neden İran'daki gibi köklü *meşruiyet krizi* yaşanmadığını açıklıyor. Ya da tersinden söylemek gerekirse İran tarihsel sosyolojisinin *devlet oluşumu* yanında ona takaddüm eden ulema müesses nizamı oluşumunun varlığı neden Pehlevilerin modern bir İran kamuoyu yaratmaya dönük benlik stratejilerinin başarısız olduğunu ve günün sonunda (1979) bir rejim değişimine neden olduğunu gösteriyor. 1979 tarihi İran'da devletin *meşruiyetini* bir türlü kabul ettiremediği modern benlik stratejisinin yerini, ulemanın devlet aygıtını devralarak dini benlik stratejisini inşa edeceği bir sürecin başlangıcına işaret etmektedir.

Kaçar *devlet oluşumu* (*güç arayışı*, modernleşmesi), başlangıcından itibaren modernleşmeyle sömürgeci bir tarzda (*uluslararası* faillik) karşılaşmanın neden olduğu *meşruiyet krizi* (*toplumsal* faillik) sorununa cevap üretmekte başarısız denemelerle geçmiştir. İran'ın son iki yüzyıllık modernleşme tarihini sömürgeci modernlik bağlamında gelişen *güç arayışının* (*devlet oluşumu*) yarattığı *meşruiyet krizlerine* adaptasyon tarihi olarak resmetmek mümkündür. İran'ın henüz 19. yüzyılın başında Ruslarla; 19. yüzyılın ikinci yarısında ise İngilizlerle yaptığı savaşlar sonucu kuzey ve güneyinde kaybettiği topraklar sonucu devletin zayıf failliği bir taraftan ulemanın (cihat fetvaları vererek) temsil ettiği toplumsal meşruiyetinin zayıflamasına neden olurken; öte yandan da söz konusu zayıflığın devlet tarafından fark edilip reform sürecine girilmesi ve bu adaptasyon sürecinin bizzat kendisi bir *meşruiyet krizine* neden olmuştur. 1829 Griboyedov vakası ele aldığımız iki asırlık tarihsel sürecin uluslararası-devlet-toplum failliklerinin kesiştiği ilk olaydır.

Kaçar devlet oluşumuna takaddüm eden ulema müesses nizamının oluşumu bu kesimin bundan sonraki İran tarihsel sosyolojisi içindeki tüm kırılma noktalarında çoğu kere güçlü bir şekilde, bazen de ortak bir bileşen olarak temel toplumsal aktörler olmalarını sağlamıştır. Ulema İran'da son iki yüzyılın kitle mobilizasyonunun liderleri olduğunu kanıtlamıştır. İran tarihsel sosyolojisi açısından toplumun ulema temsilinde tanımlanmasının son iki yüzyıllık bir arka planı vardır. Gerçekten Fekri'nin de ifade ettiği gibi doğu tarihsel sosyolojisi açısından din alanıyla, ekonomik-siyasi alan arasında karşılıklı ilişkisellik söz konusudur. Bu anlamda ne dünyevi (sosyo-ekonomik) olandan bağımsız bir dini alan tasavvuru, ne de dini gereklerden yalıtılmış bir dünyevi-siyasi alandan bahsedilebilir (Fekri, 2011: 45). Bunlar karşılıklı olarak birbirlerini kurarlar. Batı için toplumsal ilişkileri düzenleyen kurallar toplumsal güç odaklarının (örneğin sınıfların) bir ürünüken, doğu için toplumsal ilişkileri düzenleyen kurallar neyin doğru olduğundan bağımsız ele alınamayacağı için toplumu meşruiyet aktörleri ile tanımlamak gerekir (Fekri, 2011: 45). Bu anlamda Kaçarlardan itibaren İran'da güç iki kompartımana ayrılmıştır. Birincisi, dinin iktidar alanı (*rüesayî millet*) ve ikincisi saltanatın/devletin iktidar alanıdır (*rüesayî devlet*). *Ruesay-ı Devlet* (Devlet Erkânı), Şah, Sadrazam ve vezirler gibi unsurlardan oluşurken; *Ruesay-ı Millet* (Millet Erkânı) ise müçtehitler ve Merci gibi unsurlardan oluşmuştur (Fekri, 2011: 131). Bu anlamda Şii (millet) sosyo-politik bütünlüğü daha çok şeriat, din, görenek ve bunların izleyicilerini/müntesiplerini ifade ederken; devlet ise saltanat, hükümet ve hükümetin uzantılarını ifade etmektedir (Fekri, 2011: 131).

İslam tarihi yazımının üzerinde konsensüs sağladığı konuların başında Şiiiliğin Hz. Peygamber sonrası İslam toplumuna kimin liderlik edeceği konusundaki olan biteni içine sindiremeyen bir itirazdan neşet ettiği tespiti gelmektedir. Bu konsensüsün sorgulanmaya ihtiyacı olmakla beraber Şiiilerin mevcudiyetlerini dayandırdığı siyasal referansların gerçekten de ilk karizmatik liderlik değişimi krizi olduğu kesindir. Şunu hemen belirtmek gerekir ki Şiiilerin ilk meşru dini/siyasi otorite olarak kabul ettikleri Hz Ali'nin vefatından (661) son meşru dini/siyasi otorite olan 12. İmam (Gaip İmam) Muhammed Mehdi'nin sırra kadem basmasına kadar (874) İsnâaşeriye/12 İmam Şia'sının kendilerini refere ettikleri 11 İmamdan herhangi birisine bağlı bir siyasal toplum ortaya çıkmamıştır. Ortaya çıkan Şii organizasyon, kurum ve siyaset teorisinin hemen hemen tamamı 12. İmam sırra kadem bastıktan sonra gerçekleşmiştir (Ahavi, 1990: 29-30).

Argümanı daha da ilerletmek gerekirse Şiiği uluslararası bir fail haline getiren İsnâaşeriye/12 İmam Şia'sı çok daha geç, 1501'den sonra Safevilerle beraber devlet gücünden yararlanmaya başlamıştır. Elbette 969-1171 arasında Mısır'da bir İsmaili Fatimi, 909'da Tunus ve 900'lü yıllarda Bahreyn'de Şii yönetimler kurulmuştur, ancak etkinlik ve kapasite bakımından bunların tamamı genel Hilafet organizasyonu açısından yönetilebilir ayrışmalar olarak değerlendirilmiştir (Ahavi, 1990: 30-1). Safevilerle beraber Şii ulema ilk defa devletin toplumsal yeniden üretim araçlarının desteğini almıştır.

Kamuoyu belirleme ve toplumsal vicdanı inşa etme rolleri meşruiyet yapılarının da ulema tarafından inşa edilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla İslam hukuku, eğitim müesseseleri, tasavvuf, İslami ilimler gibi İslam medeniyetini oluşturan kurumlar çoğu kere devletten bağımsız ya da özerk bir şekilde toplumsal vicdan ve kamuoyunun önderleri olarak ulema tarafından inşa edilmişlerdir. Bu anlamda Hodgson (2019) ve Hallaq'ın (2020) da savunduğu şekilde İslam medeniyetinin zikredilen müesseselerinin oluşumu “*devletten*” çok toplumların ya da *rüesayı milletin*, daha doğrusu kendisini toplumun temsilcisi olarak gören ulemanın (kaygılı Müslüman elitin) disiplinli ve sürekli çabalarının sonucudur. Dolayısıyla İslam toplumlarında “devletler” nerede meşruiyet yapılarını kendi uhdelere almaya, yani modern ulusal/egemen devlet inşası çabasına girmişlerse bunu ulemanın toplumsal failliğini gerileterek yapmak zorunda kalmışlardır. Bu anlamda İslam toplumlarında modern ulusal/egemen devlet oluşumu ulemanın toplumsal faillik alanına sızma ve bu alanı ele geçirme (hukuk, eğitim, benlik stratejileri, kültürel ve toplumsal alanda sekülerleşme) çabası biçiminde gelişmiştir. İslam toplumlarında modernite öncesi modern egemen devlet formuna en yakın Osmanlı devleti olduğundan, başka bir deyişle güçlü devlet failliği ile zayıf ulema toplumsal failliği sürecine diğerlerine göre daha erken ulaşılmış olduğundan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş ve devlet oluşumu aşaması görece daha başarılı gerçekleşmiştir. Ancak İran'ın Safeviler ile Kaçarlar arası ara dönemde (1722-1796) devlet oluşumuna takaddüm eden Şii Usuli Ulema müesses nizamı oluşumu Kaçarlar döneminde başlayan devlet oluşum sürecinin müteredit reformlar şeklinde gerçekleşmesine neden olmuştur. İran'ın son iki yüzyıllık tarihsel sosyolojisinin her kırılma noktası ulemanın aktörleştiği ya da bu çalışmanın kavram dağarcığına uygun olarak söylemek gerekirse güçlü faillik gösterdiği olaylardır. Bu süreci önce *uluslararası* bağlamı ortaya koyarak, yani genelden özele giderek tahlil

edeceğiz. Bu uluslararası bağlam ortaya konduktan sonra güçlü toplumsal faillik aktörü olarak Usuli ulema müessesesinin oluşumu açıklanacaktır. Devlet oluşumuna takaddüm eden Usuli ulema müessesesinin nizamı açıklandıktan sonra Kaçar Devletini karakterize eden yapısal zayıflık özellikleri açıklanacaktır. Bu kavramsal zemin oluşturulduktan sonra Kaçarlardan başlayarak İran siyasi tarihi 1979 Devrimi'ne kadar uluslararası-devlet-toplum kompleksinin dinamiği ya da karşılıklı etkileşimi şeklinde kronolojik olarak açıklanacaktır.

2.2 Uluslararası: Kaçar Döneminde İran'ın Sömürgeci Modernlikle Tanışması

19. yüzyılın ilk yarısından 20. yüzyılın başına kadar (1907 Anglo-Rus Anlaşması) İran'ın da içinde yer aldığı Kafkasya ve Orta Asya bölgesi Rusların ve İngilizlerin rekabet alanına dönüşmüştür. Bu rekabette İngiltere için önemli olan kontrol altına aldıkları Hindistan'dı. 1854 Kırım Savaşı sonrası Rusların yayılma hareketinin güneye yönelmeye başlaması, bu açıdan İngiltere için gözlenmesi ve durdurulması gereken bir tehdit haline gelmiştir. İngiltere ile Rusya arasındaki bu Orta Asya ve Kafkasya rekabeti, 1829'dan 1907'ye, yani İran'ın Rusya ve İngiliz etki alanlarına bölünme anlaşmasına kadar yaklaşık bir asır sürmüştür (Ferro, 2017: 156). Aslında 1907'den sonra da her ne kadar 1914 ve 1941'de ortak düşman Almanlara yönelik Rus ve İngiliz ortaklığı söz konusu olsa da İran ve Afganistan üzerindeki rekabet ortadan kalkmamıştır (Ferro, 2017: 156).

Konuyu daha yalın bir şekilde ifade etmek için Avrupa içi güç dengesi olgusundan yararlanmamız gerekiyor. Vestfalya Barışı'nın (1648) Avrupa'da ortaya çıkardığı güç dengesi sisteminin temel mantığı Avrupa'da hegemon bir gücün ortaya çıkmaması, egemen eşitlik ve iç işlerine müdahale etmemeye dayanıyordu. Bu güç dengesinin genel dengeleyicisi, yani dengenin dengeleyicisi Britanya idi. Avrupa güç dengesinin “*genel denge*” dışında bir de orta Avrupa güç dengesi halkası vardı ki, bu sorumluluk da Fransa'da idi. Sorumluluğu Fransa'nın üstlendiği orta Avrupa güç dengesini koruma temel stratejisi ise birleşik bir Almanya'nın kıtanın en güçlü üyesi olarak ortaya çıkmasını engellemek üzerineydi. Genel güç dengesinin korunması için 18. yüzyılın ilk yarısı Fransa'yı dizginlemekle geçmiştir. Öyle ki Fransa'nın dizginlenebilmesi için 1689-97, 1702-14, 1739-48, 1756-63 tarihlerinde Fransa'ya karşı savaşılmak zorunda kalınmış, yine Napolyon savaşları ancak Rusya'nın devreye girmesi ve 1815'te Rusya, Fransa, İngiltere ve Habsburgların dörtlü ittifakıyla durdurulabilmiştir (Kennedy, 2001: 108). Kara

dengesinin, yani orta Avrupa güç dengesinin korunması için ise 18. yüzyılın ikinci yarısının Prusya'nın büyük güç statüsü kazanma çabalarının dizginlenmesi ile geçtiğini belirtmek gerekir (Kissinger, 2016: 47). 1789 Fransız Devrimi Vestfalya'nın güç dengesi sistemini hiçbir şekilde önemsemeyen laik bir “*haçlı seferiyle*” ve Napolyon liderliğiyle yeni bir dönemi başlattı. Napolyon liderliğindeki devrimci Fransa, tüm Avrupa kıtasında bir ideoloji savaşına girdi ve hızla ilerleme başarısı gösterdi. Ta ki 1812'de Rusya'ya devreye girene ve eski Vestfalya dengesinin Avrupalı oyuncularının 1813'te Ona karşı bir araya gelerek Leibzig'te mağlup etmesine kadar (Kissinger, 2016: 58-9). Napolyon'un Rusya'ya girmiş olduğu tarih aynı zamanda Rusların Kafkasya topraklarında Kaçar İran'ıyla karşı karşıya geldiği ve Gülistan Anlaşmasının (1813) yapıldığı tarihtir. İşte İran tarihinin 1796-1925 arasındaki 130 yıllık tarihsel dilimini kapsayan Kaçarlar, Avrupa'da 1789 Fransız İhtilali ve 1798 Napolyon'un Mısır'ı işgali yıllarının başlangıcıyla çakışmıştır. Bu dönem Rusya, İngiltere ve Fransa gibi üç Avrupalı sömürgeci gücün İran'ı stratejik hedeflerine aldığı bir dönemdir.

Rusya ve İngiltere Açısından İran'ın Önemli Hale Gelmesi

Belirttiğimiz gibi Napolyon ancak Avrupa içi ilişkilere Rusya'nın dahil olmasıyla durdurulabilmiştir. Rusya'nın küresel siyasete girişinin kendisi için gerekçeleri stratejik ve tarihseldi. Avrupalı Vestfalya düzeni içinde güvenlik kavramı nasıl Avrupa içinde bir hegemonun ortaya çıkmasını dizginleme (İngiltere'nin Fransa'yı dizginlemesi, Fransa'nın Almanya'yı dizginlemesi) anlamına geliyorsa Rusya'nın tarihsel ve stratejik bakış açısından güvenlik anlayışı ise *yakın çevresine hâkim* olmaktan geçiyordu (Kissinger, 2016: 64-65). Özellikle 1613'te Romanov Hanedanlığı'nın kuruluşundan önceki 15 yıllık “*Felaket Zamanlarında*” Rusya'nın yakın çevresine hâkim olamaması Moğol istilalarına kapı aralamış ve buna ilave olarak iç savaş ve kıtlığın Rus nüfusunun üçte birini yok etmesi Rus güvenlik hafızasını inşa etmiştir. Dolayısıyla Rus stratejik aklı için yakın çevresine büyük bir gücün hâkim olmaması temel stratejik hedef olmuştur (Kissinger, 2016: 64). Vestfalya düzeni nasıl Avrupa içinde dengenin muhafazasını bir hegemonun ortaya çıkmasını engellemeye dayanıyorsa, Rus stratejik aklı da bu anlamda mümkün olduğu kadar yayılmacı olmaya dayanmıştır. Rus toprak yayılmacılığıyla ilgili Orta Asya'dan Kafkasya'ya, Balkanlardan Doğu Avrupa'ya, İskandinavya'dan Baltık Denizi'ne, Pasifik Okyanusu'ndan Çin ve Japon

sınırlarına kadar 1552'den 1917'ye kadar yılda ortalama 100.000 km² toprak fethetmesine neden olan akıl buydu (Kissinger, 2016: 65). Dolayısıyla 19. yüzyılda Fransa ve özellikle Britanya'nın sömürgecilik rekabetinde İran ve çevresini denetim altına alma girişimlerine Rusya'nın kayıtsız kalması düşünülemezdi.

Rusların Kafkasya'da yayılması 1804-13'te I. Rusya-İran Savaşı ve Gülistan Anlaşması'na, 1826-8'de II. Rusya-İran Savaşı ve Türkmençay Anlaşması'na ve bu anlaşmalar doğrultusunda İran'ın Kafkasya'daki Gürcistan ve Ermenistan topraklarını Ruslara kaybetmesine neden olmuştur (Ferro, 2017: 157). Kissinger (2016), Rusların Orta Asya ve Kafkasya'da ilerleme motivasyonunu yukarda da belirtildiği üzere Rus tarihsel belleği ve stratejik aklı ile isabetli bir şekilde açıklamıştır. Gerçekten de Marksist gelenek de en azından 1865-85 arasını kapsayan emperyalizmin birinci aşamasının ekonomik motivasyonlardan ziyade yarı feodal nedenlere dayandığını savunmaktadır (Ferro, 2017: 160). Açıkçası Kafkasya ve Orta Asya'dan, yani Rus yakın çevresinden yabancıların uzak tutulması Rusya'nın temel yayılma gerekçesiydi. Rusya'nın yakın çevreden yabancı güçleri uzak tutma stratejisinin bir parçası olarak İran gibi tampon bölgelerde ekonomik nüfuz elde etme çabası onların İngilizlerle karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur (Ferro, 2017: 161). Ruslar açısından İran'ın kuzeyinin, İngiltere için ise Hindistan dolayısıyla güneyinin kontrol altında tutulması önemliydi.

Bu şartlar altında İran'ın 1804'te Kuzey Kafkasya toprakları üzerine Rusya'yla giriştiği 10 yıllık savaşı sonlandıran 1813 Gülistan Anlaşması Kaçarların Trans-Kafkasya topraklarını resmen Ruslara bıraktığı bir anlaşmaydı. Aynı dönemde Kaçar başkentinde Fransızlar ve İngilizler de Ruslara karşı Kaçarları desteklemek, karşılığında da küresel rekabette İran üzerinde daha fazla nüfuz elde etmek niyetiyle bulunuyordu (Dabashi, 2008: 48). Napolyon Fransa'sının amacı küresel rekabetin bir parçası olarak İngiltere'nin Hindistan'daki hakimiyetini tehdit etmek ve Rusya'ya karşı lojistik destek sağlamaktı. Napolyon bu doğrultuda Kaçarlarla *Finkenstein Anlaşması* imzalamış ve bu anlaşma doğrultusunda Fransız General Gardane'ı İran'a göndererek Ruslara karşı askeri eğitim vermekle görevlendirmiş ve karşılığında Fransızların Hindistan'a geçişini kolaylaştırma taahhüdü almıştır (Dabashi, 2008: 49). Kaçarların Fransızlarla yaptığı anlaşmalar kapsamında Paris'e askeri eğitim amacıyla öğrenci gönderilmesi de vardı.

Fransızların bu girişimlerine karşılık İngiltere ise 1809'da Kaçarlara baskı yaparak General Gardane'ı İran'dan çıkarmaya ikna etmiştir. İran'ın Rus sınırındaki

Azerbaycan eyaletini yöneten Prens Abbas Mirza, General Gardane'la, yani Fransızlarla yapılmış olan askeri eğitim için Paris'e öğrenci gönderilmesi anlaşmasını bu sefer de İngiltere ile yapmıştır. Abbas Mirza'nın İranlı bir öğrenci grubunu Londra'ya modern bilim ve sanat öğrenmesi için göndermesi sadece Fransızların yerine İngiltere'yi geçiriyordu, ama amaç aynıydı: modern askeri ve teknik bilgiye erişmek (Dabashi, 2008: 49). Bu anlamda devletin zayıf failliğini batılılaşma çabasıyla artırma girişiminin ve sömürgeci modernite paradoksuna düşülmesinin mimarı Abbas Mirza'ydı.

Kısaca belirtmek gerekirse 19. yüzyılın başından itibaren İngiltere ve Rusya arasındaki emperyal rekabetin İran topraklarının kaybedilmesine neden olması, yine bu rekabetin bir parçası olarak İran'la ekonomik imtiyaz anlaşmaları elde edilmeye çalışılması İran'ın uluslaşma ve modernleşme sürecine sömürgeci bir modernlik şeklinde girmesine neden olmuştur. Kaçarlarla beraber 19. yüzyılın başından itibaren moderniteye sömürgeci bir bağlamda girişinin en somut gerçekleri olarak Rusya (1804-13 ve 1826-28) ve İngiltere'ye (1854) kaybedilen topraklar konusu ve 1872 Reuter ve 1890 Tütün İmtiyazları gibi ekonomik denetleme mekanizmaları İran vatanseverliği, milliyetçiliği ve sömürge karşıtlığının hem devlet hem de toplum düzeyindeki ana konularından birisi olmuştur (Kashani-Sabet, 2018: 24). Kaçarların zayıf devlet failliğinin bir nedeni söz konusu uluslararası faillikse çok daha önemli bir diğer nedeni de güçlü toplumsal faillik aktörleri olarak ulema müesses nizamının oluşumudur.

2.3 Toplum: Kaçar Devlet Oluşumuna Takaddüm Eden Ulema Müesses Nizamının Oluşumu

İran devlet-toplum kompleksinin en önemli aktörü Şii ulema müesses nizamıdır. Şii ulemanın kurumsallaşma tarihi, İran devlet oluşumu sürecinde madalyonun diğer yüzünü oluşturmaktadır. İran devlet oluşumunu, Şii ulema kurumsallaşmasını hesaba katmadan değerlendirmek mümkün değildir. İran'da 16. yüzyıldan itibaren toplumsal meşruiyet aktörleri Şii ulema ve temel meşruiyet ideolojisi 12 İmam Şiiliğidir. 12 İmam Şiiliğinin bir meşruiyet ideolojisi olarak siyaset-bilgi ilişkisine dair yaklaşımını *kesinlik teolojisi paradigması* olarak tanımlıyoruz. Bu kesinlik teolojisi paradigması ve kesinlik teolojisinin esnemesi anlamında bu paradigma içinde yaşanan dört kırılma anlaşılmadan 1979'dan itibaren çağdaş İran tarihsel sosyolojisinin anlaşılması da mümkün değildir.

2.3.1 Bir Kesinlik Teolojisi Paradigması Olarak Şii Bilgi ve Siyaset Teorisi

Şii siyaset teorisi tartışma götürmez bir şekilde *kesinlik teolojisi paradigmasına* dayanmaktadır. Bu kesinlik paradigmasının iki kurucu kavramı varsa birisi *İmamet* diğeri de *Gaybet* ve onunla ilişkili *intizar* teorisidir. Şii siyasal teori yönetme hakkını İmamet anlayışına dayandırmaktadır. Yönetme hakkı ya da siyaset felsefesinin temel sorusu olan *kim yönetmeli* konusunda Şii siyasal teori, yalın bir biçimde ancak “*hata yapma ihtimali olmayanın*”, Şii terminolojiyi kullanmak gerekirse “*ismet sıfatına sahip masumların yönetmeye hakkı vardır*” anlayışından hareket etmektedir. Şii siyasal kuramcılarının kesinlik teolojisini ortaya atmaları, itaat problemiyle ilgili teorik bir tutarlılık arayışıyla ilgilidir. Kuran-ı Kerim’in yöneticiye (*ulul emr*) itaati şart koşması inananların ona itaatten kaçınamayacaklarını gösteriyordu. Kendisine mutlak itaat edilecek yöneticinin ise inananlara günah, hata ve yanlış emretmesi mümkün olmayan masum ve doğru bilgiye sahip kişiler olmasını gerektirmiştir (El-Katib, 2016: 76-81). Buna göre doğru bilginin kendisine vahyedildiği Hz. Peygamberin vefatından sonra her ne kadar nübüvvet (peygamberlik) sona ermiş olsa da, bundan sonra doğru bilgi veya Kuran’ın doğru anlamının tevarüs ettiği velayet ya da *İmamet* devri gelmiştir (Corbin, 2017: 66-112). Bu anlayışa göre Hz. Peygamberin hata yapma ihtimali yoktu, çünkü neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda tanrısal bilgiye doğrudan muhataptı. Şii siyasal teoriye göre Hz. Peygamberin hayatını kaybetmesi sonrası bu hatasızlık (*ismet* ya da *masumiyet*) onun ehli beytine, yani ilk olarak damadı Hz. Ali’ye ve Onun soyundan gelenlere tevarüs etmiştir (Ivanov, 2001: 981). Bundan dolayı sadece vahyin ve velayetin kesin bilgisine sahip olan İmamlar hatasız bir şekilde yönetebilir ve ancak onların yönetmeye hakkı vardır. 12 İmam Şiiliği açısından kendilerine doğru anlamın ardı ardına tevarüs ettiği imamlar listesi devrin Abbasi yönetiminin kendisini öldürmesi endişesi dolayısıyla gizlenen ve Şiilerin hali hazırda ortaya çıkmasını bekledikleri 12. İmam Muhammed Mehdi (874-) ile sona ermektedir (Huart, 2001: 1124-5).

İşte kesinlik teolojisinin ikinci kurucu kavramı *gaybet* 9. asrın ortasında bu yönetme hakkına sahip imamların sonuncusu olan 12. İmam Muhammed Mehdi’nin gaybete çekilerek sırra kadem basmasıyla ilgilidir (Strothmann, 2001: 505). Miladi 874’e kadar olan tarihsel süreç İmami Şiiliğin ilk evresini oluştururken, 874 sonrası Şii veraset zincirinde yaşanan kriz İmami Şiiliğin bir

başka merkezi doktrininin inşa edilmesiyle sonuçlanmıştır. 11. İmam Hasan el-Askeri (ö. 874) henüz 28 yaşındayken bir varis bırakmadan hayatını kaybedince Şiiler için on yıllarca sürecektir bir şaşkınlık (*hayret*) döneminin yaşanmasına neden olan bir veraset krizi yaşanmıştır. Dünyanın İmamsız olamayacağı İmamet teorisi, inancın temelini oluşturduğundan bu kriz gerçekten ciddi sonuçları bünyesinde taşımıştır. Nihayet bu kriz *Gaip İmam* teorisiyle atlatılabilmektedir. Buna göre 11. İmam Hasan El-Askeri'nin ölmeden beş yıl önce bir oğlu dünyaya gelmiş, Abbasi yönetiminin onu öldürmesinden korkulduğu için de birkaç kişi dışında varlığı gizli tutulmuştu (Daftary, 2016: 87-88). İşte Hasan El-Askeri'nin “oğlu” 12. İmam Muhammed Mehdi (gaybette yaşamaya devam ediyor) fiili olarak babasının yerine 874'te geçmişti ama gizlenmeye devam ediyordu. Teoriye göre 12. İmam Muhammed Mehdi'nin 874-941 arası gaybeti, küçük gaybeti (*el-Gaybetül Sugra*), çünkü bu dönemde birbirini takip eden dört sefir aracılığıyla mesajlarını topluma iletmişti. Son sefirin 941'de ölmesi ve bundan sonra sefirler döneminin sona ermesiyle büyük gaybet (*el-Gaybetül Kübra*) başlamıştır. Teoriye göre günümüze kadar devam eden ve zuhurunun beklendiği büyük gaybet döneminde 12. İmam Muhammed Mehdi yeryüzünde yaşarken herhangi bir sefire sahip olmamayı tercih etmişti (Daftary, 2016: 89-92).

Gaybet teorisi, kesinlik teolojisinin bir gereği olarak İmametin gaip olan masum 12. İmam dışında kimseye verilemeyeceği ve onun zuhurunun beklenmesi (*intizar*) gerektiğini ifade etmektedir (El-Katib, 2016: 19). İntizar nazariyesi Şii siyaset pratiği bakımından mutlak bir siyasal pasifizme yol açmıştır. “*Mehdinin zuhurundan önce ortaya çıkacak olan her sancak sapıklık sancağıdır, sahibi de bir tağuttur*” şeklindeki Cafer-i Sadık hadisi, klasik 12 İmam Şiiliğinin pasifizmine kaynaklık etmiştir (Moaddel, 1992: 152). Kesinlik teolojisinin bir gereği olarak Şiilerin Gaip İmamı beklemesi (intizar) ve gaybet döneminde siyasi faaliyetlerden veya İslam “devleti” kurmaktan kaçınması söz konusu olmuştur. Gaip İmamı bekleme nazariyesi, masum imamın varlığına inanmanın (yani kesinlik teolojisinin) öteki yüzünü ve onun ayrılmaz parçalarından birisini oluşturmaktadır (El-Katib, 2016: 339-40). Buna inanan Şii kelimcılara göre gaybet döneminde devlet kurmak caiz değildir. Gaybet ve onunla bağlantılı kesinlik teolojisinin bir sonucu siyasal pasifizm ise diğeri de içtihat, kıyas ve zannî delil (*tahmin*) ile hareket etmenin yasaklanmasıdır. İctihada karşı bu olumsuz tavır Şii Ahbari ekolünün yaşamada bir krize girmesine yol açmıştır. Çünkü gaybet döneminde içtihadı reddeden Ahbari

ekol bunun bir uzantısı olarak İmam yerine içtihat edecek alim ve müçtehitlerin yetkili olduğu anlayışı anlamına gelen velayet-i fakih de reddetmiştir. Zira âlimler veya müçtehitler, içtihat için şart koşulmuş bulunan ilahi bilgi ve masumluk vasıflarına sahip değildir (El-Katib, 2016: 347-53).

Kesinlik bilgisine sahip olanların sonuncusunun ortadan kaybolması ve bir mirasçı da bırakmamış olması, onun tekrar zuhur edişine kadar meşru yönetim sorununa ve daha da önemlisi Şia'nın teolojik pasifizmi sorununa bir formül bulunmasını gerektirmiştir.

2.3.2 Kesinlik Teolojisi Paradigmasında Kırılmalar

Şii kesinlik teolojisinde son iki yüzyılda dört kırılma yaşanmıştır. Bunlardan birincisi Safevi devletinin kurulmasıyla beraber devlet ile ulema arasında gerçekleşen devlet lehine asimetrik bağımlılık ilişkisi, ikincisi ise Safevilerin yıkılması sonrası Kaçar devlet oluşumuna takaddüm eden ve Usuli-Ahbari çatışmasından neşet eden ulema müesses nizamının oluşumudur. Üçüncü ve dördüncü kırılmalar ise Humeyni'nin teorik ve pratik temellendirmesi ile ortaya çıkmış kırılmalardır ve sonraki bölümlerde ele alınacaktır. Humeyni'nin Molla Ahmed Naraki'ye ait olan iki unsurlu velayet-i fakih piramidini üç unsurlu velayet-i fakih piramidine dönüştüren versiyonu (*Hükümet-i İslami*) üçüncü kırılma ve 1989 tarihli velayet-i mutlak-i fakih de dördüncü kırılma olarak değerlendirilmelidir.

Birinci Kırılma: Safeviler

Gaip İmam'ın yönetimini devralmadığı tüm rejimlerin gayri meşru olduğu düşüncesini zorunlu bir dönüşüme uğratan ilk gelişme Şii Safevi devletinin kurulmasıdır. Bu gelişme uluslararası ve “devletin” dini doktrin ile etkileşime girerek onu kendi koşulları bağlamında şekillendirme gücü anlamında oldukça dikkat çekicidir. İntizar teorisi² ile siyasi koşullar arasında çelişki ortaya çıktığında teolojide esnemeler meydana gelmektedir. Safeviler Şii bir devlet kurmak istediklerinde intizar nazariyesinin makul ve gerçekçi olmadığını fark ettiler (El-Katib, 2016: 474). Safevi devleti ortaya koyduğu devlet felsefesiyle Şia'nın siyasal düşüncesinde devrim niteliğinde bir gelişme meydana getirmiş ve bu suretle Şia'yı siyasetten soyutlayan intizar nazariyesini tasfiye ederek yönetimi meşrulaştırmasına neden olmuştur (El-Katib, 2016: 475). Safevilerle beraber Şiilik siyasal bir rönesans yaşarken, Safeviler de ancak Şiilikle beraber İran'da bir *sosyo-politik*

² Kesinlik bilgisine sahip 12. İmam Muhammed Mehdi'nin zuhurunu bekleme teorisi.

bütünlük/kolektif kimlik inşa edebilmişlerdir. Hiçbir yönetim biçimi, en otoriter olanlar bile, meşruiyet sorununu dikkate almadan sadece zor enstrümanlarıyla istikrarlı bir şekilde hayatta kalamaz. Safeviler de Şiiliği devlet dini/ideolojisi haline getirmek suretiyle İran siyasal sınırları içinde disiplinli bir kolektif kimlik bilinci, dost-düşman tahayyülü geliştirmiştir. Safevi Şahları Şiiliğin gücü ve Gaip İmamın temsilcileri sıfatıyla meşruiyetlerini ve toplumu yönetme haklılıklarını ortaya koymuşlardır (Cleveland, 2008: 125).

Tablo 2.1. Ulema-Siyaset İlişkisi Tarihsel Dönemleri

Ulema-Siyaset İlişkisi Tarihsel Dönemleri	
874/940-1501 arası Gaybet dönemi	Asrul gaybette siyasi otoriterin gayri meşruluğu anlayışı
Safevi Dönemi	Devlet lehine asimetrik karşılıklı bağımlılık
Kaçarlar Dönemi	Ulemanın devlet karşısında otonomisinin artması ve bağımsız bir güç merkezi olarak ortaya çıkması
Pehlevi Dönemi	Pehlevi devlet oluşumuna eş zamanlı olarak Kum'un Şii merceiyyetin merkezi haline gelmesi. Kum'un Şii merceiyyetin merkezi haline gelirken 1921-61 arası pasif ulama siyasetinin (devlet-ulema karşılıklı faydacı sessizlik dönemi) 1963'ten itibaren radikalize olması (devlet-ulema çatışma dönemi).
İslam Cumhuriyeti	Devlet-ulema bütünlüşmesi ya da ulemanın devletleşmesi

Bu anlamda 1501'den itibaren Safevilerle beraber Şiiliğin resmi mezhep haline gelmesi, ulemanın devlet tarafından desteklendiği ve devlete de ulema tarafından meşruiyet verildiği *devlet lehine asimetrik bir karşılıklı bağımlılık* ilişkisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Voll, 1991: 142-3). Mutlak anlamda meşru yönetimin ancak Gaip İmam Muhammed Mehdi'nin yönetimi olduğu konusundaki kategorik tutumunu korumakla beraber, Safevi Şahları Şiiliğin koruyucusu, kollayıcısı ve propagandacısı olarak 12. İmam Muhammed Mehdi'nin gaybetinde düzenin bekçisi olarak meşru bir ara statüye kavuşturulmuştur (Metin, 2011: 79). İki asırdan fazla süren Safevi döneminde elbette ulema-devlet ilişkisini tek düze bir istikrar dönemi oluşturmaz ancak genel itibariyle ulema, Safevi şahlarını dini bakımdan meşrulaştıran bir rol üstlenmiştir. Safeviler sayesinde bir rönesans yaşayan 12 İmam Şia'sı uleması bir şekilde devletin meşruiyet temin edici muhafızları haline gelmişlerdir (Ahavi, 1990: 14).

İkinci Kırılma: Usuli-Ahbari Mücadelesi ve Şii Hiyerarşik Düzenin Oluşumu

Safevilerle beraber başlayan Şii rönesansı, Safevilerin ortadan kalkmasıyla zayıflamak bir yana daha da güçlenmiştir. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi Safevilerin 18. yüzyılın ilk çeyreği sonrası dağılması ve onun ardından yaşanan üç

çeyrek asırlık İran siyasi manzarasının bölünmüşlüğü ulemanın toplumsal ve siyasal özerkliğini daha da artırmıştır. Gaip İmam'ın yokluğunda topluma liderlik etme sorumluluğunun *velayet-i fakih/naib-i amme* (Metin, 2011: 80-1) anlayışıyla ulemaya yönelmesi, mevcut siyasal otorite boşluğunda Şii ulemanın kurumsal otoritesinin yükselişine neden olmuştur. Şii ulema artık güçlü bir merkezi devletin yokluğunda bir monarşik güce bağımlı olmaksızın ve ona ihtiyaç duymaksızın doğrudan toplumla temas kurarak Şiiliği toplumsal kimliğin temel bileşeni haline getiren aktör olmuştur (Voll, 1991: 143).

Safevilerin kurulması kesinlik teolojisinde bir kırılma yaratmış olsa da devlet-ulema ilişkisi, devlet lehine asimetrik karşılıklı bağımlılık ilişkisiydi. Ancak Safevilerin dağılması sonrası kesinlik teolojisinde yaşanan ikinci kırılma ulemanın toplumsal ve siyasal gücünü devlet karşısında artıran bir özellik göstermiştir. Şii ulemanın Safeviler sonrası daha da güçlenmesinin ikinci nedeni kesinlik teolojisinde bir esneme anlamına gelen Şiiliğin kendi içinde yaşadığı teolojik ve kurumsal dönüşümdür. Bu ara dönemdeki (1722-1796) teolojik dönüşüm *Usuli-Ahbari* tartışmasında Usulilerin zaferi ile mümkün olurken; kurumsal dönüşüm ise Usulilerin zaferinin bir sonucu olarak tüm Şii'leri yaşayan bir müçtehid takip etmeye zorlayan *Merce-i Taklit* yaklaşımıdır.

18. yüzyılın başlarında Şiilik içinde iki teolojik okul birbiriyle rekabet ve çatışma içine girdi: Usuliler ve Ahbariler. Usuli ve Ahbari tartışmasının özünde ulemanın toplumsal ve dolaylı olarak da siyasal rolü konusundaki anlaşmazlık vardır (Voll, 1991: 145). Gelenekçi Ahbarilere göre sıradan Şii inananlar Kur'an ve Sünnetten (Hz. Peygamber ve İmamların hadisleri) doğrudan yararlanarak dini/toplumsal hayatlarını sürdürebilirlerdi. Ahbari ulema metinle halk arasında bir aracıydı, Tanrı ile halk arasında değil. Bundan çıkan sonuç Ahbari ulema ile halk arasında sert bir hiyerarşik ilişkinin olmamasıydı (Moazami, 2013: 64). Ulemanın yetki alanı söz konusu kaynaklarla temas kurmasından ibaretti. Bu kaynakların ilgisi dışında kalmış ya da yeni ortaya çıkmış alanlarda ulemanın içtihadına gerek yoktu. Dolayısıyla bu alanlar otomatik olarak seküler siyasi aktörlerin etkinlik alanı haline gelmiştir. 18. yüzyılın sonunda hâkim konumda olan Ahbarilere göre inananların bilmek zorunda olduğu her şey Kur'an'da ve haber (Ahbar) denen gelenekte (Peygamber ve 12 İmam hadisleri) bulunuyordu. Ahbarilere göre bütün inananlar bu gelenekleri yorumlamaya muktedirdi, dolayısıyla inananların müçtehitlerin görüşünü takip etmesine gerek yoktu (Keddie, 1999: 29). Ahbariliğin

doğrusal sonucu Şiilik içinde karizmatik ulema otoritesinin temellerini yıkmış olmasıdır (Voll, 1991: 145). Mantık gayet anlaşılabilirdi, öyle ki bilginin kesinliğine ancak *masum İmamlar* (12 İmam) sahipti ve onlar dışındaki herhangi bir otoritenin görüşü, kararı veya içtihadı ulema bile olsa bağlayıcı olamazdı.

18. yüzyılın sonunda, özellikle Necef ilim havzasına liderlik yapan Ağa Muhammed Bakır (*Vahid*) Behbehani (1705-1792) ile yükselişe geçen Usuliler ise daha aktif ve karizmatik bir ulema rolü anlayışını benimsemişlerdir. Vahid Behbehani kendisinden sonra Ahbarilerin bir daha etkinlik kuramayacak hale gelmesini sağlayarak ve Usulilerin bugüne kadar süren hakimiyetini mümkün kılarak 12 İmam Şii tarihinde istisnai bir yer edinmiştir (Daftary, 2016: 116-20). Muhammed Bakır Vahid Behbehani'nin faaliyetleri Ahbariliğin marjinalleşmesini ve birçok alimin Usulilere katılmasını sağlamıştır (Hakyemez, 2016: 84-85). Mottahedeh, 18. yüzyılın sonunda Şii öğretimin Vahid Behbehani çevresinin kontrolüne geçtiğini belirtmektedir (Mottahedeh, 2003: 197). Feth Ali Şah'ın (1797-1834) Usulilere destek vermesinin de yardımıyla 12 İmam Şia'sının kurumsal kimliğini Usuliler biçimlendirmiş ve bu süreç Kaçarların devlet oluşumu süreci at başı gitmiştir. Usuliler yoluyla 12 İmam Şia'sı dinamik, müdahil bir karakter kazanırken, Kaçar devlet anlayışının oldukça zayıf bir merkezi anlayışa dayanması zayıf devlet failliği-güçlü ulema/toplumsal faillik denkleminin de kendiliğinde oluşmasını mümkün kılmıştır.

Usulilerin temel tezi, Gaip İmamın yokluğunda Şii inananların bir rehberlik ihtiyacı içinde olduğu ve bu ihtiyacı karşılamaya matuf en uygun aktörün ise ulema olduğuydu. Usuliler açısından ulemanın rolü bilgileri nakledip, kararı müminlere bırakmaktan ibaret değildi, onların rolü hükmü inananlar açısından bizzat tanımlamaktı (Moazami, 2013: 64). Başka bir deyişle ulema müçtehit konumlarıyla ve Gaip İmamın doğal temsilcileri sıfatıyla toplumsal ve siyasal alanın tümünde söz söyleme hakkına sahiplerdi. Usulilere göre toplumun geri kalanının (mukallitlerin) müçtehitleri takip etmesi bir zorunluluktan (Keddie, 1999: 30).

Safeviler döneminde (güçlü devlet failliği) Ahbarilerin altın dönemini yaşadığını düşündüğümüzde, güçlü ulema failliğini savunan Usulilerin yükselişinin de Safevilerin dağılmasıyla başlamasının tesadüf olmadığı anlaşılıyor. Usuliye bir noktada Safevilerin dağılması ve buna paralel olarak onun desteklediği [Ahbari] dini müesseselerin de zayıflaması dönemi idi (Moazami, 2013: 68). Şiiliği ve [Ahbari]Şii ulemayı himaye edecek devlet otoritesinin yokluğunda Şiiliğin

muhafızlığı konusu bir rekabet meselesi haline geldi. Bu boşlukta Usuliyenin en ayırt edici tarafı siyasi otoriteden görece bağımsız mali kaynaklara sahip olmasıydı. Bu anlamda Usuliyeyi himaye eden devlet değil tüccardı (Moazami, 2013: 68). Ulema himayesinin devletten tüccara kayan değişimini, Safeviler sonrası 70 yıllık dönemde (1722-1796) merkezi bir iktidarın bulunmaması ve sonraki 50 yılın (1796-1852) savaş ve isyan dönemi olması açıklamaktadır (Moazami, 2013: 68).

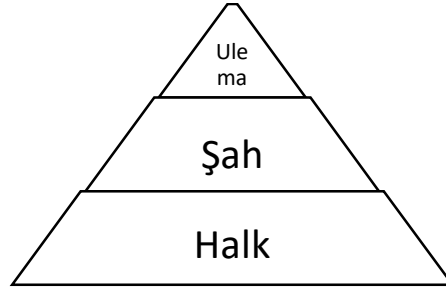
Ulemanın otoritesinin sistemleştirilmesinde Gaip İmamın yokluğunda yönetme hakkının kerhen seküler otoritelere verilmesine karşı çıkan Vahid Behbehani dışında, 12. İmamın yönetme hakkını (*naib-i İmam*) doğrudan ulemaya atfeden yaklaşımıyla Molla Ahmed Naraki (1771-1829) de önemli bir dönüm noktası olmuştur. Naraki genel imamete benzeyen fakihin büyük velayeti nazariyesini geliştirmeye çalışmıştır. Naraki'ye göre

“büyük imamet makamı ve bu makamın genel sorumlulukları fakihlere verilmelidir. Peygamberin ve imamın velayet hakkı bulunan ve onlara ait her konuda fakihin hakkı ve konumu da aynıdır. Kulların din ve dünya işleriyle ilgili olup yerine getirilmesi gerekli ve kaçınılmaz olan bütün işler fakihe havale edilmiştir... Çünkü birey olsun toplum olsun insanların her türlü işleri ve geçimleri ayrıca din ve dünya işlerinin düzene girmesi açısından yönetim kaçınılmazdır... Bu yönetme işinde görev fakihindir.” (El-Katib, 2016: 506-7).

Naraki'ye göre bu iş için yönetici veya yetkili olabilecek, kendisi için velayetin sabit olma ihtimali bulunan fakih mutlaka olacaktır. Aksi söz konusu değildir. Yine Naraki'ye göre tebaanın işleriyle ilgili ve ümmetle alakalı konularda peygamber için söz konusu olan her şey fakih için de geçerlidir. Naraki'nin teorisi iki temel sütun üzerinde yükselmektedir. Birincisi gaybet döneminde imametın zorunlu olduğu, ikincisi ise imametın sadece fakihlere mahsus olduğudur. Birinci temel sütun gaybet teorisi ve onunla ilişkili kesinlik teolojisini tasfiye etmektedir. Çünkü Naraki'nin düşüncesinde ümmet için imam ihtiyacının sürekliliği söz konusudur ve 12. İmam'ın gaipliği nazariyesi bu ihtiyaca cevap vermemektedir. Dolayısıyla Naraki, imamda istenen masumluk, nass ve Ali'nin soyundan gelme şartlarını da tasfiye etmiştir (El-Katib, 2016: 508-10).

Humeyni'den yaklaşık bir buçuk asır önce Molla Ahmed Naraki'nin ortaya attığı bu velayet-i fakih (fakihin otoritesi) olarak adlandırılan teorinin üç unsurlu bir piramitten oluştuğunu söylememiz mümkündür. Buna göre hükümdar halk üzerinde, ulema da hükümdar üzerinde otorite sahibiydi. Elbette bu erken dönem velayet-i fakih kavramı, içerik bakımından siyasi iktidar anlamına gelmiyordu

(Djaili-Kellner, 2011: 37). Ama şartlar ve liderlik bir araya geldiğinde (Humeyni ve 1979 Devrimi’nde olduğu gibi) siyasi bir rejim teorisi için temel referans haline gelecektir.

Şekil 2.1. Molla Ahmed Naraki’nin (1771-1829) Üç Unsurlu Velayet-i Fakih Piramidi

Bu siyasi teoride yaşanan söz konusu gelişim çizgisi kendisini merce-i taklit düşüncesinde tamamlamıştır. Merce-i taklit kurumu Safevilerin 1722’de yıkılması sonrası Usuli Şii ulemanın Nadir Şah yönetimi tarafından dışlanması, bundan dolayı Irak’ın kutsal Şii kentlerine göç etmeleri ve Irak Şiiilerinin de bu Usuli ulemayı himaye etmek istemesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Hakyemez, 2016: 86-7). Öyle ki 19. yüzyılın ortalarında Necef’in en önde gelen müçtehitlerinin Şiiilerin lideri olduğu (merce-i taklit) anlayışı yerleşmiştir (Hakyemez, 2016: 86). Safeviler Sadr, mollabaşı ve şeyhülislamlık gibi Şii ulema için resmi pozisyonlar ihdas etmişti. Ama Safevilerin ortadan kalkması ile bu makamların otoriteleri belirsizleşmiş ve esasında ulema arasında kaotik bir eşitlik durumu ortaya çıkmıştı. Siyasi otorite olarak devletin Şii ulema için resmi bir hiyerarşik düzen ihdas etmediği şartlarda, ulema arası kaotik eşitliğin yarattığı sakıncaların giderilmesi görevi ulemanın kendisine düşmüş ve ulema arası hiyerarşik düzen bu aktörlerin kendileri tarafından inşa edilmiştir (Hakyemez, 2016: 87). Ulema arası kaotik eşitliğin aynı zamanda teolojik kaos yaratmasının önüne geçmek için ulema arasında müçtehit olanlar ile mukallit olanlar ayırımına gidilmiştir. Bu anlamda en yetkili müçtehidin taklit edilmesi gerektiği anlayışı geliştirilmiştir.

İlk defa bütün Şiiilerin mutlak merce-i takliti olarak ortaya çıkan ve Naraki’nin öğrencisi olan Murtaza Ensari (1799-1864) söz konusu merce-i taklit kurumuyla ulemanın toplumsal ve siyasi gücünün pekiştirilmesinde çok önemli rol bir rol oynamıştır. Luizard’a göre modern Şiilik doktrinini Murtaza Ensari şekillendirmiştir (Luizard, 2013: 16). 1860’ta Şeyh Murtaza Ensari’nin tartışmasız bir şekilde Şiiilerin tek merce-i taklidi haline gelmesi ve buna ek olarak onun girişim ve gayretleriyle humus ve zekât vergilerinin ulemanın/merce-i taklidin elinde tek

merkezde toplanması muazzam bir ekonomik güç ve bağımsızlık kazandırmıştır (Hakyemez, 2016: 88). Öyle ki Ensari ile beraber ulemanın yıllık gelirinin 200 bin İran tümeni olduğu, aynı dönemde devletin yıllık toplam gelirinin ise 300 bin İran tümeni olduğu düşünüldüğünde onların devlet içi devlet konumu elde etmiş olduklarını söylemek mümkündür (Hakyemez, 2016: 88).

Merce-i taklit sıradan bir Şii müminin dini bağlılığının kabul edilmesini ulemayı takip etmesine bağlamıştır. Bu kavramla Şii inananlar artık Tanrının gerçek muradını yorumlamanın ancak bir kesime, taklit merciine ait olduğunu kabul etmişlerdir (Moazami, 2013: 71). Mottahedeh, Ensari'nin yalnızca bir müçtehit değil, aynı zamanda ilk etkili merce olduğunun altını çizmiştir. Ona göre Ensari, Usuliliğin zirvesidir (Mottahedeh, 2003: 198). Ensari, Ortadoğu'nun yavaş yavaş dünya ekonomisine entegre olmaya başladığı bir dönemde, bu yeni ticaretin getirdiği karmaşıklık ve dalgalanmalarla baş edecek güçte bir sözleşme hukukunu yaratacak ilkeleri ve yöntemi Şii hukukunun kendi içinde barındırdığını göstermiştir (Mottahedeh, 2003: 200). Ensari'nin döneminin Şii önderi olması aynı zamanda politik ve ekonomik olarak Necef'i en önemli Şii merkezi haline getirmiştir. Her ne kadar Ensari politik olarak önemli bir güç haline gelse de bu gücünü pratikte hiç kullanmamış, bunu kullanan isim ise 1891-2 Tütün Boykotunun mimarı ve onun öğrencilerinden birisi olan Mirza Hasan Şirazi olmuştur.

Merce-i taklit kurumunun önemli bir özelliği, takip edilecek müçtehidin muhakkak *yaşayan* bir müçtehit olmasını zorunlu kılması ve hayatını kaybetmiş bir müçtehidin takip edilmesini yasaklamasıdır. Murtaza el-Ensari, taklidi dini bir zorunluluk haline getirerek yaşayan ulemanın her meseleye fetva vermesinin ve bu sayede günlük yaşamın meşruiyet kaynağı haline gelmesinin yolunu açmıştır (Moazami, 2013: 72). Ensari'nin merce-i taklit ilkesinde potansiyel olarak var olan *müçtehit siyasal iktidar teorisi*, yaklaşık bir asır sonra Humeyni'nin *iki unsurlu velayet-i fakih* ilkesiyle beraber 1979'da siyasi bir gerçeklik halini alacaktır, almaya bugün de devam etmektedir. Mottahedeh bu sürece Şiiliğin içsel devrimi demektedir (Mottahedeh, 2003). Usulilerin bu yaklaşımlarıyla 18. asrın sonunda dini müesses nizamın içinde hâkim konuma gelmeleri, Kaçarlardan başlayarak 1979 İslam Devrimi'ne kadar gelen tarihsel süreçte ulemanın siyasal ve toplumsal bakımdan İslam dünyasının Sünni çoğunluğunda görülmeyen bir karizmatik otorite kazanmalarına neden olmuştur. Ulemanın doğrudan yönetmeye başladığı 1979'dan önce de hem Kaçar monarşisi hem de Pehlevi monarşisi devleti yönetirken onları -

neredeyse yürütmenin ikinci bir kanadı olarak- dikkate almak zorunda kalmışlardır. Bu anlamda ulema, teoride Şahın keyfi yönetimine dayanan monarşiyi pratikte toplum adına denetleyen ve sınırlayan bir aktör olarak toplumsal failliğin en belirgin yüzü olmuştur. Ulemanın İran'ın 19. yüzyıl sonrası son iki yüzyıllık tarihindeki önemli toplumsal ve siyasal olayların en önemli aktörü olması -bu etki ister ilerici ister gerici olsun fark etmez- asla tesadüf değildir. Voll'un da belirttiği gibi 1978-9'da Ayetullah Humeyni'nin zaferinin tohumları Usulilerin zaferiyle ekilmiştir (Voll, 1991: 146).

2.4 Kaçar Devleti: Bir Koalisyon Yönetimi Olarak Zayıf ve Parçalı Siyasi Otorite

Kaçarlar döneminde bürokrasisi, ordusu ve maliyesiyle yerleşmiş bir devletten bahsetmek mümkün değildir (Abrahamian, 2009: 12). Kaçarlar devlet failliği bakımından oldukça zayıf bir merkezi otorite özelliği göstermiştir. Kaçarlar iç siyasi ve toplumsal yapı itibarıyla parçalı ve özerk birimlerin koalisyonundan oluşmaktadır. Bu koalisyonda Türkçe konuşan *aşiretler*, tarım topluluklarının iktidar sahipleri, Farsça konuşan kentli elitler ve ulema vardır (Moazami, 2013: 3). Kaçar döneminde en üst iktidar noktasında Şah vardı, hatta Şah “Zillullahı fil’arz” gibi abartılı unvanlar kullanıyordu. Ancak onun yetkileri aşiret liderlerine, şehzadelere, şehrin ileri gelenleri ve yöneticiler ağına, vilayet iktidar sahipleri ve yerel amirlere ve dini otoritelere aktarılan bir iktidardır. Şahın her durumda temsilcileri aracılığıyla iktidarını uygulaması yerel iktidarlara ve onlarla kurduğu ittifaka bağlıydı. Kaçar devleti görmezden gelmesi mümkün olmayan meşruluk ve uzlaşma kaynakları olarak ulema ve yerel unsurları dikkate almak zorundaydı (Djalili ve Kellner, 2011: 36; Moazami, 2013: 21). Kaçar sarayının tam otoritesinin ancak başkentle sınırlı olduğunu, yerelde ise bahsedilen toplumsal yapıların iş birliğine bağımlı olduğunu düşündüğümüzde Kaçar devletinin zayıf failliğinin iç alan boyutunu tespit etmiş oluruz. Kaçarların varlığının söz konusu koalisyonun devam etmesine bağlı olması ve 1891-2 Tütün protestosundan başlayıp, 1896 Nasirüddin Şah suikastı ile ivmelenen ve 1905-11 Meşrutiyet Devrimi süreciyle hızlanan koalisyonun dağılması süreciyle beraber Kaçarların da tarihe karışması, devletin sosyal güçler karşısındaki kırılganlığının göstergeleridir. Dolayısıyla Kaçar döneminde bahsedilen bu koalisyonun çözülerek siyasal/sosyal alanda yeni güçlerin ortaya çıkışı devlet-toplum kompleksinin temel karakteristiği olmuştur. Argümanı daha da rafine etmek gerekirse, Kaçar devletinin oluşum süreciyle

beraber ulema sınıfının da kurumlaşma ve merkezileşme sürecine girdiğini ve fakat devletin zayıflığına koşut olarak bu sınıfın gittikçe sosyal alanın en başat gücü haline geldiğini, bu güç sayesinde hem iç hem de dış siyasi süreçleri belirlemeye başladığını belirtmek gerekir. Bu süreçte Kaçar devletinin dış müdahaleler karşısındaki zayıflığının meşruiyetini zayıflattığı ölçüde, ulema da İran'ın çıkar ve gururunun sözcüsü olarak ortaya çıkmış ve siyasallaşmıştır. Kaçarlar bir taraftan içerde zayıf bir koalisyon devleti görüntüsü verdiği ölçüde uluslararası alanın şekillendirici etkisine karşı edilgen duruma düşmüş, diğer taraftan da uluslararası alanın şekillendirici etkisine karşı edilgenliği ve zayıflığı onun içerdeki koalisyon ortaklarının desteğini yitirmesine neden olmuştur.

2.4.1 Zayıf Bürokrasi

Devletin zayıflığının ve merkezi yönetimin kapasitesinin sınırlı oluşunun önemli faktörlerinden birisi oldukça cılız bir bürokratik varlığının olmasıdır. İran'da Kaçar döneminde merkezi bir devletin varlığına işaret eden ne standart ve rasyonel bir bürokrasi ne merkezi bir hazine ve ne de daimî profesyonel bir ordu mevcuttu. Dolayısıyla Kaçarların zayıf bir devlet failliğine sahip olduğunu söylemek mümkündür (Abrahamian, 2009: 12-13). 1796-1925 arasında İran'da hüküm süren Kaçarlar, merkezde kendilerine sultani, devletli ve memaliki gibi unvanlar verilen ve divani ailelerin oluşturduğu bürokrasi ve bunun yanında yerelde ise ayan (ileri gelenler) olarak ifade edilen şehirli ve taşralı eşrafın, toprak sahiplerinin (erbab), aşiret liderlerinin (hanlar), müçtehitlerin (ulema), zengin tüccarların ve savaş beylerinin özerk askeri güç koalisyonuna dayanmaktaydı (Abrahamian, 2009: 12-13). Moazami bu devlete “*parçalı otoritelere dayalı merkezi bir yönetim*” demektedir (Moazami, 2013: 13).

Kaçarların yönetirken bel bağlayamayacakları kadar küçük bir bürokrasiye sahip olmaları gerçeğini maliye, savaş, adalet, içişleri ve eğitim bakanlıklarının boyutundan tespit etmek mümkündür. Öncelikle bu bakanlıklardan sadece birkaç tanesi daimî bir kadro ve daireye sahipti, diğerleri bakanlıkları olmayan bir bakan tarafından yönetilirlerdi. Temel görevi vergi toplamak olan Maliye Bakanlığındaki kadrolar (Mustavfi/Muhasebeci), kökeni Safeviler'e uzanan belli aileler tarafından miras olarak oluşturulurdu (Moazami, 2013: 21). Kaçar yönetiminde merkezi bir vergilendirmeden bahsetmek de mümkün değildir. Ülkenin belli başlı vergi toplama bölgelerine bölündüğü İran'da bu iş için her yıl ihale usulü ile bir kişi belirlenir ve ihalesi yapılan bölge için vergi toplama hakkını elde ederdi (Shuster, 1912: 278).

Vergi toplama ihalesini alan kişi aynı zamanda yerel vali ünvanı elde ederdi. Böylece vergi toplama pratiğinin kabaca dört aktörü ortaya çıkmış olurdu. Devlet vergi toplama ihalesini veren aktörken, ihaleyi kazanıp vergi toplama ve yerel vali ünvanını alan kişi başka bir aktör, makbuzları onaylama yetkisinin sahibi mustavfi ve son olarak vergi ödeyen yerel ayan da diğer aktörler olarak ortaya çıkmıştır (Abrahamian, 2009: 14). Hükümetin başlıca gelir kaynağı bu olduğu için bu aktörler arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisinin ortaya çıkmış olduğunu söylemek mümkündür.

Ordu ve Savaş Bakanlığındaki durum da bundan daha parlak değildi. Kaçarların Kafkasya topraklarında Rus tehlikesine karşı bir müttefik aradığı, Napolyon'un ise doğuya yönelik tutkularının bir sonucu olarak Hindistan'a girmede bir yol aradığı dönemde bir Fransa-İran ittifakının kurulması misyonunun bir parçası olan Fransız General Gardane'in (Calmard, 2000: 292-297) İran'da bulunduğu sırada (1808) İran'ın askeri gücü altmış bin piyade, yüz kırk bin atlı ve beş yüz topçudan oluşuyordu (Cezani, 2014: 48-9). Ancak Savaş Bakanlığıının bu iki yüz bin kişilik orduya sahip olduğu iddiasına rağmen disiplinli ve maaşlı askerlerden oluşan düzenli ordu ancak sekiz bin kişiden oluşuyordu. O da Nasirüddin Şahın talebiyle ancak 1879'da Ruslar tarafından kurulmuş olan ve Saray Muhafızlarının yerini alan İran Kazak Tugayı'ydı. İran Kazak Tugayı'nın (Cossack Brigade) boyutu I. Dünya Savaşı'na kadar iki bin askerden, daha sonra ise sekiz bin askerden oluşuyordu. Bu tugay 1922'de milli orduya bağlanana kadar Rus subaylar tarafında yönetilmiştir (Djalili ve Kellner, 2011: 14-5). Bunun yanında ordunun teknik kapasitesi de oldukça demode silahlara dayanıyordu. İran'da yapılan barut çok düşük kalitedeydi ve İsfahan, Şiraz, Tebriz ve Meşhed'te top fabrikaları kurulmuş olsa da her topta otuz mermiden başka mermi yoktu (Cezani, 2014: 49). Kaçar ordusunun Avrupa'dan ithal ettiği tüfekler ise önden dolma şeklindeydi. Bu, Avrupa'nın arkadan dolma tüfek dönemine geçtiğini düşündüğümüzde İran'ın oldukça eski ve kullanışsız bir askeri teknik kapasiteye sahip olduğunu göstermektedir (Abrahamian, 2009: 16). İran açıkça askeri devrimini gerçekleştirmedi çok geç kalmıştı. Bu şartlar altında silahlı kuvvetlerin başı her ne kadar Şah olsa da söz konusu ordu merkezi olarak örgütlenmekten oldukça uzaktı (Moazami, 2013: 21). Ne veliaht prens Abbas Mirza (1813) ve Başbakanlar Emir-i Kebir (1848-1850) ve Müşirüd-Devle (1870-80) ne de Meşrutiyet Devrimi (1905-11) merkezi bir ordu kurmada başarılı olmuştur (Moazami, 2013: 21). Ordunun ana

şekli aşiret seferberliğine dayanmak zorunda kalmış ve yerel alaylardaki askerlerin sadakatleri merkeze (Şaha) değil yerel lidere olmuştur. Kaçar devletinde merkezi ve daimî bir ordunun yokluğu dolayısıyla diğer aşiretler ve yerleşik tarımsal toplulukların iktidar sahipleri ile ittifaklar kurulmak zorunda kalınmıştır. Bu aşiretlerin bazılarının teknik bakımdan merkezi ordudan bile daha modern orduları vardı. Kaçarların en uzun dönem yöneticiliğini yapmış olan Nasirüddin Şah'ın “*ne doğru dürüst bir ordum var ne de düzenli bir orduya teslim edilecek cephanem*” şeklindeki yakınması boşuna değildi (Abrahamian, 2009: 17).

Adalet Bakanlığı ise 1834 yılında kurulmuştu ama faaliyet alanı başkent Tahran dışına çıkmıyordu. Çünkü aşiretler ve mesleki loncalar şeklinde örgütlenmiş toplum, hukuki anlaşmazlıklarını bu küçük birimler içindeki otoriteler/ulema kanalıyla çözüme kavuşturuyordu. Aşiretlerin liderleri, köy kahyaları, loncalar kendi bünyelerinde ortaya çıkan anlaşmazlıkları bir arabulucu fonksiyonu icra ederek sonuca ulaştırıyordu. Şehirlerde ise durum biraz daha kurumlaşmış görünüyordu. Bir tarafta kadı ve şeyhülislam tarafından şeriat hukukunun icra edildiği ve daha çok medeni hukuk alanına giren sorunların görüldüğü bir yapılanma varken; diğer tarafta devletin atadığı hakimlerin görev yaptığı ve daha çok kamu hukuku alanına giren sorunların karara bağlandığı örfi mahkemeler vardı (Abrahamian, 2009: 17). Kaçar devletinin adalet dağıtma mekanizması da diğer alanlarda olduğu gibi oldukça düşük düzeyde merkezileşmiş ve bu boşluk yerel kuvvetler tarafından doldurulmuştur. Bu zayıf ve çok parçalı siyasal yapısıyla Kaçarların sivil ve güvenlik bürokrasisiyle merkezi ve yaygın bir egemenlik icra edemediğini düşündüğümüzde *modern ulusal/egemen devletin* İran'da ancak Şah Rıza Pehlevi (1926-41) ile ortaya çıkacağını söylemek mümkündür (Djalili ve Kellner, 2011: 36; Moazami, 2013: 21).

2.4.2 Kaçar Devletinin Zayıf Failliğine Rağmen Hayatta Kalmasının Nedenleri

Kaçar devletinin bir aşiretler koalisyonuna ve bir ittifak sistemine dayalı olmasına, içerdeki olağanüstü zayıf merkezi bürokratik görüntüsüne ve dışardaki olağanüstü dezavantajlı uluslararası şartlara rağmen nasıl olup da siyasal bağımsızlığını muhafaza ettiği ve görece kısa olmayan bir zaman diliminde (1796-1925) hayatta kalabildiği cevapsız bırakılmaması gereken bir sorudur. Bu soruyu bir iç faktörler ve bir de dış faktörler bağlamında cevaplamak gerekir. İç faktörler bakımından soruyu biraz daha netleştirmek gerekirse parçalı siyasi otoriteyi

merkezi bir yönetim altında bulunmaya ikna eden belli başlı nedenler nelerdi? Bunlardan birisi koalisyonun merkezindeki *Şahın* rolüdür. Buna göre Şah bölgesel, tarihsel ve kültürel süreklilik sağlayan ve muhtelif özerk ve dağınık topluluklar arasında birleşmiş bir siyasi ve askeri ittifak kurma önerisini getirebilecek tek kurumsal semboldü (Moazami, 2013: 15). Fars edebiyatından İranlıların kendileri için uygun gördüğü bir analogi yapmak gerekirse Şah, havayı temsil eden kalem ehli, ateşi temsil eden kılıç ehli, suyu temsil eden ticaret ehli ve toprağı temsil eden hayvancılık ve köylülük ehlini uyum içinde bir arada tutan hekim konumundaydı (Abrahamian, 2009: 13). İran Şahları “*Tanrının yeryüzündeki gölgesi*” sıfatını kullanarak bu otoritelerini güçlendirmeye çalışmışlardır (Moazami, 2013: 24). Moazami’ye göre bu sıfatın İran Şahları tarafından kullanılması aslında Şaha olan kişisel bağlılıkla değil, Onun gibi mutlak bir otoritenin yokluğunun yaratacağı kaos kaygısından ya da böyle bir mutlakiyete duyulan arzudan kaynaklanmaktadır (Moazami, 2013: 24). Şahın siyasi varlığının anlamı bir taraftan ittifak kurduğu unsurları birbirine karşı korumak, diğer taraftan da tüm ittifak unsurlarını ve Şiiliği komşulara karşı korumak şeklindeydi (Moazami, 2013: 25). İran’ı (İranzemin/İran vatani) ve Şiiliği dışarıya karşı koruma işlevi Şahın meşruiyetinin temelini oluşturmuştur. Ne zamanki Sarayın dışarıya karşı İran’ın ve Şiiliğin çıkarlarını muhafaza etme kapasitesini yitirdiği algısı yerleşti, bu sembolik değeri de ortadan kalktı ve Kaçarların çöküş süreci başladı.

Moazami, şehirlerde bölgeleri birbirine, dış dünyaya ve merkezi otoriteye bağlayan Farsça konuşan entelektüel bürokratlar tabakasını, yani *divani aileleri* de koalisyonu bir arada tutan bir diğer faktör olarak saymaktadır (2013: 15). Bu divani aileler yerel, bölgesel ve merkezi ağlar üzerinden ortak bir kadere *aidiyet hissini* geliştirmiş ve merkezi bir siyasi otorite yoluyla bunun ifade edilmesini sağlayacak araçları temin etmişlerdir (Moazami, 2013: 25). Bahsedilen aidiyet duygusunun Şiiliğin de katkısıyla Safeviler’de başladığını ve Kaçarlarla sürdüğünü, hatta toprak, kültürel ve siyasi kimlik ve dini pratiklerle temsil edilen ortak tarihsel tahayyülün Safeviler ve Kaçarlarla doğduğunu ifade etmek yanlış olmaz (Moazami, 2013: 25). Şiilik İran’a Lewis’in de ifade ettiği gibi her ne kadar önce Arapların, sonra da Türklerin empoze ettiği bir kimlik olsa da İran Safeviliği ile birlikte istisnai bir İranlı Şii karakteri oluşmuş ve İran ve Şiilik üst üste binmiştir (Lewis, 2008: 80). Şiilik, İran’ın jeopolitik olarak Sünni komşularına karşı kimliksel farkındalığını artırmış ve onun *fark siyasetinin* altını çizmiştir.

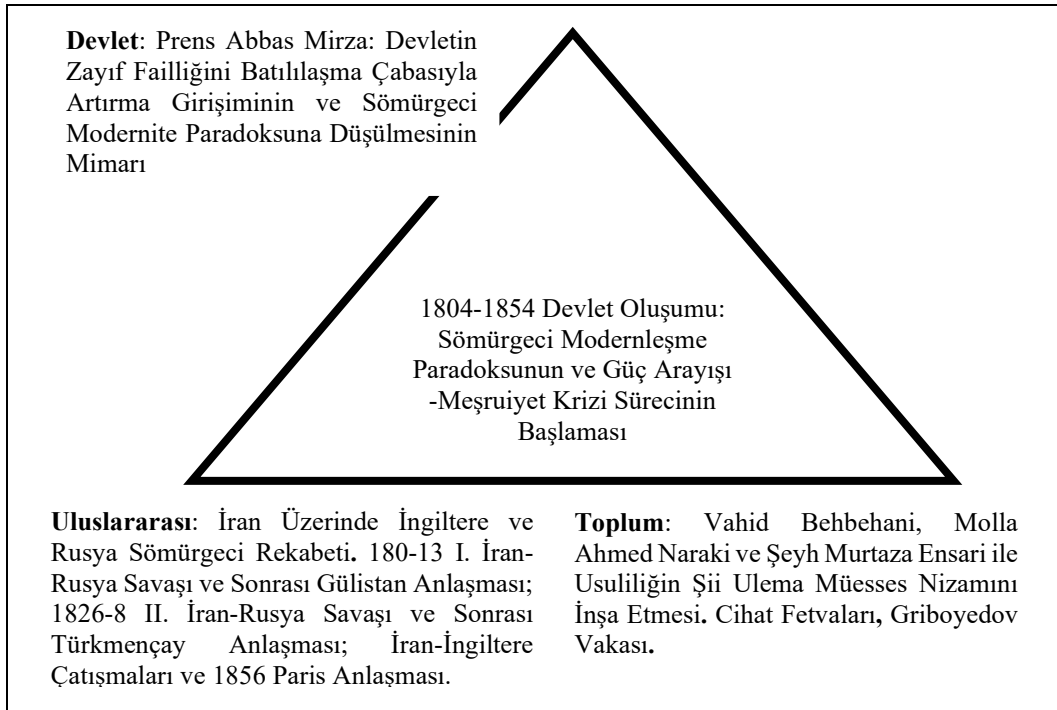
Dördüncü unsur ise 20. asrın başında nüfusun yarısının ana dili olan ve İranlıların çoğunluğunu birbiriyle ilişkilendiren ortak bağ olan Farsçadır (Moazami, 2013: 16). Merkezi bir İran devletinin yokluğunda Farsça, dil ve edebiyat olarak İranlı çeşitli topluluklara daha geniş bir politik varlığın parçası olma fikri ya da aidiyet duygusunu yaratan ve sürdüren en önemli unsur olmuştur. Hafız'ın mistik şiiri, Hayyam'ın gazelleri, Firdevsi'nin destansı trajedileri, İranlılık kimliği temelinde ortak bir tarih ve ortak bir toprağa sahip bir halk imajını yaratmıştır. Bu anlamda tarihle desteklenen ortak bir kültürel kimlik, toplum ve monarşi arasındaki ilişkiyi daha da pekiştirmiştir. Moazami'ye göre bu ortak kimlik, monarşiye ve toprağa dayanan vatanseverliğin bel kemiği idi (Moazami, 2013: 16).

Kaçarların zayıf devlet failliğine ve dezavantajlı uluslararası şartlara rağmen görece uzun zaman (1979-1925) varlığını korumasının dış faktörü, Rusya ve İngiltere gibi rekabet halindeki güçlerin birbirleri arasında İran gibi tampon bir ülkenin varlığını faydalı bulmasıyla ilgilidir. Rekabet halindeki bu güçlerden birisi İran üzerinde hakimiyet kurmaya yaklaştığında diğerinin İran'a destek vermesi bunu engelliyordu. Ne zamanki Rusya ve İngiltere 1907'de İran'ı etki alanlarına bölme konusunda uzlaşmaya vardı, Kaçarların da faydalı bir tampon ülke olarak hayatta kalma avantajı ortadan kalkmış oldu (Djalili ve Kellner, 2011: 35).

2.5 Kaçar Uluslararası Tarihsel Sosyolojisi: Uluslararası-Devlet-Toplum Faillik Rekabeti

Kaçar döneminin uluslararası, toplum ve devlet aktörlerinin niteliği kavramsal olarak ortaya konduktan sonra bu üç faktörün UTS bakımından etkileşime girme sürecini incelemek mümkün hale gelmiştir. Kaçarları bu yaklaşıma uygun olarak üç ara dönemde inceleyerek uluslararası-devlet-toplum kompleksinin karşılıklı etkileşimini açıklamak isabetli olacaktır. Burada iki ayrı ara dönem olarak inceleyeceğimiz 1796-1848 ve 1848-1892 dönemlerini, yani Kaçarların kuruluşundan Tütün Boykotuna kadar olan dönemini bir bütün olarak kavramlaştırmak gerektiğinde ulemanın otoritesinin yerleşmesi öncesi dönem olarak nitelendirmek mümkündür. Kaçarların *Tütün Boykotu* öncesi tarihini oluşturan 1796-1891/2 arası dönemin ilk ara dönemi olan 1796-1848 arası dönem, bu devletin oluşum aşamasıyla çakışmaktayken, 1848-1891/2 arası ikinci ara dönem ise temelleri sağlamlaştırılmış Kaçar devletiyle çakışmaktadır (Moazami, 2013: 55). 1796-1848 arası ilk ara dönemi dini uyanış, Rus ve İngiliz sömürge rekabeti bağlamında toprak kayıpları ve bunun bir yansıması olarak Griboyedov

vakası oluşturmaktadır. Moazami bu dönemde dini düzenin yeniden tanımlanmasının gündemde olduğunu savunmaktadır (Moazami, 2013: 55). 1848-1891-2 Nasirüddin Şah dönemi ise Usuliliğin ortodoksi haline geldiği dönemdir. Bu dönem, ortodoks ulema ile devletin, Babi ortak tehdidi karşısında iş birliğine gittiği ancak Reuter imtiyazı çerçevesinde çatışma örnekleri de sergilediği dönemdir. Babi hareketi ortaya çıkardığı refleksle hem Kaçar Devleti ile Şii ulema arasında bir iş birliği yapılmasına zemin yaratmış, hem de Şii teolojik ortodoksinin biçimlenmesine ön ayak olmuştur. Babi hareketine karşı teyakkuza geçmenin bir neticesi olarak görülebilecek Şii hukukundaki Usuli-Ahbari tartışmasının, bu hareketin bastırılmasından Tütün Boykotuna (1892) kadarki süreçte Şiilik tarihi içindeki etkisinin ele alınması gerekmektedir (Moazami, 2013: 56). 1892-1921 arasını kapsayan üçüncü ara dönem, ulemanın devlet ve uluslararası faillik karşısında doğrudan ve güçlü bir şekilde toplumsal faillik aktörü olarak ortaya çıktığı 1891-2 Tütün Boykotu (Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi), 1896 Nasirüddin Şah suikastı ve 1905-11 Meşrutiyet hareketi olayları ile birlikte uluslararası siyasette Almanya'nın yükselişine karşı Rus-İngiliz yakınlaşmasının bir sonucu olan 1907 Anglo-Rus Anlaşması, I. Dünya Savaşı ve ortaya çıkardığı merkezi otoritenin ortadan kalkması olaylarını kapsamaktadır.

Şekil 2.2. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1804-1854 Devlet Oluşumu

2.5.1 İran'ın Devlet-Toplum Kompleksinin Sömürgeci Modernleşmeyle Tanışması (1796-1848)

Son iki yüzyıllık İran tarihini uluslararası, devlet ve toplum aktörlerinden topluma ayrıcalık tanıyarak okuyan ve bu okuma biçimi nesnel değerlendirmeler yapmasını engelleyecek boyutta olan Hamid Dabashi, her şeye rağmen oldukça isabetli bir şekilde Kaçarlarla başlayan bu dönemi İran'ın sömürgeci modernlikle karşılaşma tarihi olarak tanımlamaktadır (Dabashi, 2008: 20-1). Dabashi'nin İran toplumunu tarifi kayda değerdir:

“bizi (İran) ulus yapan, güç karşısında kolektif direnme irademiz [devlet failliğine karşıtlık]; modern bir ulus yaparsa tarihimizin muhalif tabiatını gösteren sömürge karşıtı bir modernliktir [uluslararası faillik karşıtlığı]” (Dabashi, 2008: 40).

Dabashi buradaki argümanlarını destekleyen İran tarihinin kilometre taşları olarak 1905-1911 Meşrutiyet Devrimi'ni ve en azından İİC siyasi sisteminin kurumsallaşmasına kadar 1979 İran Devrimi'ni görmektedir. Dabashi çok yerinde bir ifadeyle İran'ın siyasi kültürünü, belki buna siyasi kültüründeki travmayı demek daha doğru olur, son iki yüzyıllık kesintisiz bir şekilde ekonomiden idareye, iktidar ilişkilerinin simgelerinden meşruluk sağlayan kurumlara kadar yayılmış olan *sömürgeci modernlikle* karşılaşması olduğunu savunmaktadır (Dabashi, 2008: 42). Ona göre modernlik İran'ın modern dünyaya dahil edilmesi, sömürgeci tarz ise bu dahil edilişin ancak failsizleştirilerek mümkün kılınması anlamına geliyor. İşte Dabashi'ye göre İran siyasi kültüründeki travmayı yaratan bu paradokstur ve İranlılar ancak bu “*sömürgeci bağlamda modernleşme*” durumunu çözüme kavuşturarak gerçek anlamda bir fail olabilir. Ona göre İranlılar ancak “*kendi tarihlerinin modernliğinde (gelecek arayışında) yol alarak*” sömürgeci bağlamdan çıkabilir: “...paradoksun kaynağı... bizim modernlikle Avrupa sömürgeciliğinin namıslu vasıtasıyla tanışmış olmamız...” (Dabashi, 2008: 42-3).

Tekrar etmek gerekirse paradoksun yarattığı ikilem, uluslararası faillige karşı yerel (bu durumda ister devlet ister toplum olsun fark etmiyor) failliğin edinilmesi için modernleşme yoluna girilmek zorunda olunduğu bilincine önce devlet, ardından aydınlar tarafından varılması ve fakat söz konusu modernlikle tanışma anının yerel faillige el konulması şeklinde (sömürgeci biçimde) gerçekleşmesidir. İran siyasi kültüründeki travma ya da sömürgeci modernleşme paradoksu, Kaçarlardan itibaren devlet oluşumunun temel karakteri olmuştur. Avrupa güç rekabetinin bir sahası haline getirilerek devlet failliği elinden alındıkça, devletin buna karşı refleksi failliğini artırmak için modernleşmek olmuş;

modernleşme ve devlet oluşumu (güç arayışı) derinleştikçe onun *meşruiyet krizi* de baş göstermiştir. Meşruiyet krizini Kaçarlar açısından Rusya ile yapılan Gülistan ve (1813) ve Türkmençay (1928) anlaşmalarına, Rusya ve İngiltere'ye verilen ekonomik imtiyazlara ve bütün tekeline gösterilen itirazlarda, Nasirüddin Şah suikastında, Meşrutiyet Devrimi'nde ulema öncülüğünde gerçekleşen tepkilerde görmek mümkündür. Bir anlamda son iki yüzyıllık İran tarihini, *güç arayışı ile meşruiyet krizi* arasındaki paradoksu aşma çabası tarihi olarak görmek mümkündür. Devletin *güç arayışı* ile *meşruiyet* arasındaki paradoksu aşma çabasının anlamı, bir taraftan *uluslararası* faillığe karşı otonomisini inşa ederken (*güç arayışı*/devlet inşası/modernleşme), diğer taraftan ise bunun sömürgeci modernleşme bağlamında gerçekleşmesinin yarattığı *toplumsal* faillik direncini (*meşruiyet krizi*) aşma çabasıdır. Kaçarların mütereddit ve zayıf modernleşme tarzı, Pehlevilerin radikal modernleşme biçimi ve 1979 sonrası İİC bu çabanın İran'ın tarihsel ve toplumsal şartları bağlamında ortaya çıkmış versiyonlarıdır.

İran Üzerinde Büyük Güç Rekabeti

Kaçarların kurucusu Aga Muhammed Şah'ın öldürülmesi sonrası tahta çıkan Feth Ali Şah (1797-1834) dönemi yukarda altını çizdiğimiz üzere, *uluslararası* alanda Fransız Devrimi sonrası ve Napolyon Savaşları ile Avrupalı güçlerin yeni küresel rekabet ve ittifak sistemleri içine girmesi dönemine denk gelmiştir. Kuşkusuz Feth Ali Şah döneminin en önemli olgusu Rusya ile İran'ın Kafkasya'daki topraklar üzerine olan savaşları ve İran'ın mağlubiyetleri sonrası Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmalarıdır. Ruslarla savaşta İran Kafkasya'daki en değerli topraklarını kaybetmiştir (Axworthy, 2016: 223). 1798'de Napolyon Fransa'sının Mısır işgali, İngiltere'yi Hindistan'ın batısının güvenceye alınması için İran'a başvurmaya itmiş, bu anlamda 1801'de İngiltere ile siyasi ve ekonomik anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalara göre Fransa'nın İran'dan çıkarılması ve Kaçar Şahının İngiltere kontrolündeki Hindistan'a herhangi bir Afgan saldırısını önlemesi, karşılığında ise İngiltere'nin İran'a top ve askeri yardımda bulunması gerekiyordu. 1801 İngiltere-İran "ittifakının" temelleri bu anlaşmalarla atılmıştır. Bu ittifakta İngilizler için Napolyon Fransa'sı birincil tehdit olsa da, İranlılar için daha öncelikli tehdit Ruslardı (Axworthy, 2016: 224). 1795'te Kaçarların kurucusu Aga Muhammed Şahın Tiflis'te öldürülmesi sonrası Ruslar 1799'da İran'ın Gürcistan topraklarını ilhak etmişti. Feth Ali Şah'ın Rusların

Gürcistan işgalini tanımaması karşısında Rus askerlerin Aras Nehri'ne kadar ilhakı genişletmeleri (1804) yaklaşık 10 yıl sürecek birinci Rusya-İran Savaşı'nın (1804-13) başlamasına neden olmuştur.

1801'de İran ile İngiltere arasında bir ittifak kurulmuş olmasına rağmen durum görüldüğünden biraz daha karmaşıktır. İngiltere ile Fransa arasında kısa süreli bir barışın ardından iki ülke arasındaki düşmanlık tekrar baş göstermiştir. Öyle ki 1801'den önce İngiltere, Rusların Hindistan'a karşı Fransızlarla ittifak kurmak istemesinden şüphe ederken, şimdi Napolyon'a karşı Ruslarla bir ittifak elde etmeyi başarmıştır. İngiltere'nin Ruslarla Napolyon'a karşı kurduğu ittifakın İran'a yansması ise pahalı olmuştur. Zira Feth Ali Şah'ın Kafkasya'da Ruslarla giriştiği savaşta 1801 Anlaşmasını hatırlatarak İngiltere'den yardım talebi karşılıksız kalmıştır (Axworthy, 2008: 179). İngilizlerin bu tavrı Feth Ali Şah'ın 1807'de Fransızlarla Finckenstein Anlaşmasını imzalamasına yol açmıştır. Fransızlarla yapılan anlaşma İngilizlerin İran'dan çıkarılması ve İran'ın Hindistan'a saldırmayı kabul etmesi; Fransızların ise karşılığında İran'ın Gürcistan üzerindeki egemenliğini tanıyarak Ruslara karşı İran'a askeri yardım taahhüt etmesi ve bunun bir yansıması olarak da 1807'de Kont Gardane'i İran'da görevlendirmesini kapsıyordu. Karmaşık diplomatik döngü Haziran 1807'de Napolyon'un Rusları Friedland'ta yenilgiye uğratması ve bir ay sonra Rus Çarıyla ittifak anlaşması yapmasına evrilmiş ve bu durum bir kez daha İran'ı Ruslar karşısında tek başına bırakmıştır (Axworthy, 2008: 179). 1809'a kadar İran'da bulunan Fransız Kont Gardane heyetinin Rus-Fransız anlaşması dolayısıyla etkin olamaması, 1809'da İngiltere'nin tekrar İran'da baskın güç olmasını sağlamıştır. 1809'da İngiltere, 1801 anlaşmasının da ötesinde garantiler vererek İran'la ittifakını perçinlemiştir. Yapılan bu yeni anlaşmaya göre İngiltere herhangi bir Avrupalı gücün İran'a saldırısı karşısında (şayet saldırgan taraf İran değilse) Ona doğrudan yardım edecek, karşılığında Feth Ali Şah ise İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarını destekleyecek ve olası bir Afgan saldırısına karşı askeri yardımda bulunacaktı. Feth Ali Şah'ın İngiltere ile yaptığı bu ikinci anlaşmaya olan güveni Onu Kafkasya'daki topraklarını Ruslardan geri almak için yeniden bir savaşa cesaretlendirse de bununla eş zamanlı olarak 1812'de Napolyon'un Ruslara saldırmasının tekrar Ruslarla İngilizleri Napolyon'a karşı bir araya getirmesi İran için bir felaket olmuştur. Zira bir önceki senaryo tekrarlanmış ve İngilizler bir kez daha İran'ı kendi başının çaresine bakmakla yüz yüze bırakmıştır. İran'ın Ruslar karşısında ağır

yenilgiye uğraması karşısında İngilizlerin arabuluculuğuyla 1813 Ekim’inde İran ile Ruslar arasında Gülistan Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma ile İran toprak kayıplarına uğrarken aynı zamanda Hazar Denizi’nde sadece Rusların Savaş gemisinin yüzebileceği ve belki de en onur kırıcı olanı ise Ruslara Kaçar taht verasetine müdahil olma hakkı veren Kaçar tahtının meşru varisini tanıma ve destekleme hükmüydü (Axworthy, 2008: 180). Gülistan Anlaşması’nın hem toprak hem de siyasi onur kırıcı etkisinin, başka bir deyişle uluslararası failliğin devlet failliği üzerindeki yıkıcı baskısının toplumsal karşılığı ulemanın devreye girerek Ruslara karşı cihat ilan etmeleridir (Axworthy, 2008: 180-1).

Gülistan Anlaşması, Ruslarla savaşıran ordunun başındaki Veliaht Prens Abbas Mirza için geçici ve zaman kazanmaya matuf bir ateşkes anlamı taşıyordu. Yani şartlar elverişli hale geldiğinde kaybedilen toprakların alınması için Rusya karşısında bir kez daha İngiltere’nin desteğini arayacaktı. Bu anlamda Waterloo’da 1815’te kesin bir yenilgiye uğrayan Napolyon sonrası Rusya ile ittifaka gerek duymayan İngiltere’den yardım talep eden Abbas Mirza, 1826’da Ruslarla ikinci savaşı başlattı. Ancak 1809 anlaşmasında İngiltere’nin İran’a yardım taahhüdü, saldırgan tarafın İran olmamasına bağlanmıştı ve İngiltere bunu bahane ederek üçüncü defa İran’ı yüzüstü bırakıştır (Axworthy, 2008: 181). II. İran-Rusya Savaşı’nın sonucu olarak imzalanan Türkmençay Anlaşması’yla İran Erivan’ı da kaybetmiş ve sınır Aras Nehri’yle çizilmiştir. Türkmençay Anlaşması sınır tayini yanında bir sene sonra Griboyedov hadisesine yol açacak siyasi ve ekonomik maddeler de içermiştir. Anlaşmaya göre İran, Rusya’ya bir savaş tazminatı ödeyecek ve İran’ın aldığı esirleri -buna 30 yıl önce alınan ve evlilik bağları kurulan Gürcü kadın esirler de dahildi- iade edecekti. Anlaşma hükümleri Rus tüccarların İran yargısından muaf bir şekilde İran’da serbestçe ticaret yapmasını da içeriyordu (Axworthy, 2008: 181-2).

1829 Griboyedov Vakası

Ruslarla yapılan savaşların neden olduğu toprak kayıpları ve sonrasında imzalanan anlaşmalar, Kaçarların İran vatanının (*İran-zemin*) koruyucusu olması bakımından çaresizliğini ortaya koymuştur. İran topraklarının koruyucusu olmada gösterilen zaaf devletin toplumsal meşruiyetinin de altını oymuştur. Bunu en iyi ulemanın Rusya’ya karşı Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarına tepki olarak yayınladığı cihat fetvalarından ve Griboyedov elçilik krizinden anlamak mümkündür (Axworthy, 2016: 231). 1926-28 II. İran-Rusya Savaşı ve sonrası

imzalanan Türkmençay Anlaşması akabinde İran'ın Ruslara kaybettiği Kafkasya topraklarındaki Müslümanlara olan muamelesi karşısında cihat fetvası veren ulema, buna uymakta tereddüt eden Feth Ali Şah'a yönelik *“mevcut Şah çağrımıza uymazsa onu atar yerine başka bir köpeği oturturuz”* diyecek kadar özgüvenliydi. Ulemanın gerçekten bunu yapabilecek gücü olmayabilirdi ama 19. yüzyılın başlarında ulemanın azmettirmesiyle halkın birçok yerel yöneticiyi kovduğu da bir gerçektir (Algar, 1990: 28). Griboyedov hadisesi ise Türkmençay Anlaşması'nın hükümlerinin icrasıyla ilgiliydi. Puşkin'in de arkadaşı olan ve ünlü bir yazar olan Rus diplomat Griboyedov, 1829'da Türkmençay Anlaşması ile mutabık kalınan savaş tazminatlarını teslim almak için İran'a geldi. Büyükelçiliğin kızgın kalabalık bir grup tarafından basılması sonrası Griboyedov ve birçok kişinin öldürüldüğü bu olay, Batı'da çoğu kere fanatik ulema tarafından kışkırtılan kuru bir kalabalığın sonucu olarak görülmüştür. Hâlbuki olay Garthwaite ve Keddie'ye göre, Griboyedov'un *“İranlıların kimlik, kültür ve onurunu önemsemeyen tavırlarından”* kaynaklanmıştır (Garthwaite, 2005: 194-5; Keddie, 2006: 42-3). Griboyedov ve onunla gelen heyetin elindeki bir rapora göre bazı Gürcü veya Ermeni kadınlar zorla Müslüman yapılarak bazı üst düzey İranlılarla evlendirilmişti. Griboyedov, bu kadınları zorla alıkoymuş ve nerede yaşamak istedikleri konusunda sorgulamıştı. İddiaya göre bazı kadınlar bir gece boyunca alıkonmuştu. Bu kadınlardan iki tanesinin İranlılarla evli olmasına ve çocukları olmasına rağmen Ruslar tarafından İslam'ı terk etmeye ve İran'dan çıkarılmaya zorlandıkları haberi yayılınca Tahran uleması önce Griboyedov üzerinde baskı kurmaya çalışmış ancak daha sonra *“Müslüman kadınların kafirlerin elinden kaçırılmasını”* içeren bir fetva vermiştir. İranlı zengin kişilerle evlenmiş ve aile kurmuş Gürcü kadınların kocalarından izin alınmaksızın zorla sorgulanarak İran'dan götürülmek istenmesi büyük bir öfke yaratmıştır. Gülistan Anlaşmasına karşı zaten daha önce Ruslara karşı cihat çağrısı yapmış olan ulema ve mollaların çağrısıyla 30 Ocak 1829'da Rus Elçiliğinin önünde toplanan kalabalığa Rus Kazak (Cossack) Tugayı'nın ateş ederek bir kişiyi öldürmesi sonrası İranlı kalabalık elçiliği basarak Griboyedov dahil –bir kişi dışında- herkesi öldürmüştür (Keddie, 2006: 42-3). İran tarihi bakımından bu olayın önemi ulema tarafından verilen bir fetva ile yabancı karşıtı bir toplumsal olaylar serisinin ilki olması ve 1979-81 ABD Elçilik baskınından tam 150 yıl önce ilk defa Rus Elçiliği baskını olarak tarihe geçmesidir.

İran-Rusya savaşlarının ortaya koyduğu en yalın gerçek İran'ın ekonomik ve askeri bakımdan modernleşmek zorunda olduğuydu, zira İran ne ekonomik ne askeri ne de siyasi bakımdan söz konusu uluslararası güçlerle/faillerle boy ölçüşebilecek devlet failliğine sahip değildi (Axworthy, 2016: 231). *Devletin* güçlü *uluslararası* faillik karşısında zafiyeti ve Kaçarların İran vatanının koruyucusu olması bakımından çaresizliği devletin *toplumsal* meşruiyetinin de altını oymuştur. Hem cihat fetvaları hem de Griboyedov krizi anlamında bu iki olay da İran tarihi açısından devlet, toplum ve uluslararası alanları birbirlerinden ayrı düşünölemeyecek şekilde etkileşime geçirmiş ve İran tarihinin günümüze kadar gelen temel dinamiğini başlatmıştır.

Batılı emperyal rekabetin İran topraklarının kaybedilmesine neden olması, İran'ın uluslaşma ve modernleşme sürecine sömürgeci bir modernlik şeklinde girmesini sağlamıştır. Kaçarlarla beraber 19. yüzyılın başından itibaren moderniteye sömürgeci bir bağlamda girişinin en somut gerçekleri olarak Rusya (1804-13 ve 1826-28) (ve daha sonra 1954'te İngiltere'ye) kaybedilen topraklar konusu İran vatanseverliği, milliyetçiliği ve sömürge karşıtlığının hem devlet hem de toplum düzeyindeki ana konularından birisi olmuştur (Kashani-Sabet, 2018: 24). Toprak kayıpları İran milliyetçiliği ve sömürge karşıtlığının ve elbette reform zorunluluğunun farkına varılmasının da temel nedenlerinden birisi olmuştur. İran-Rusya savaşlarının en önemli sonucu Prens Abbas Mirza gibi isimler nezdinde devletin bir an önce askeri reformlar yapılması gerektiğinin bilincine varılmış olmasıdır (Kashani-Sabet, 2018: 30).

İran güney Kafkasya dışında Afganistan sınırındaki toprakları üzerinde de İngilizlerle her biri hüsrarla sonuçlanan birkaç girişimde bulunmuştur. Rusların da İngilizlerin de bir sonraki Şah olarak üzerinde mutabık kaldıkları Abbas Mirza 1833'te, Feth Ali Şah ise 1834'te hayatını kaybedince Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah (1834-48) yine Rus ve İngiliz onayıyla Kaçar Şah'ı olmuştur (Axworthy, 2016: 233). Muhammed Şah her ne kadar tahta bu iki gücün onayıyla oturmuş olsa da diplomasi tarihine Büyük Oyun (*Great Game*) olarak geçen uluslararası rekabette, içinde İran ve Afganistan'ın da yer aldığı Orta Asya'da Rusya ve İngiltere hala rakip güçlerdi. İran daha önce nasıl ki Kafkasya'daki toprakları üzerinde Rusya'ya karşı İngiltere'ye dayanma politikası izlemişse, doğudaki Herat ve Kandahar gibi eski toprakları üzerinde de İngiltere'ye karşı Rusya'ya dayanmaya çalışmıştır. Muhammed Şah, Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarıyla

İran toprak kayıplarının telafisi ve Rusya'nın da teşvikiyle doğudaki Herat ve Kandahar gibi eski topraklarını geri almak için harekete geçince, yani 1837'de İran birliklerini Afganistan'a/Herat'a sevk edince İngiltere'nin tepkisi 1838'de Basra Körfezi'nde İran'a ait olan Harg Adasını işgal etmek ve İran'ı Herat'tan çıkmaya ikna etmek şeklinde olmuştur (Axworthy, 2016: 235). Sonunda her iki tarafın da Herat ve Harg Adası'ndan çekilmesi ve 1841'de İngiltere'ye yeni ticari imtiyazlar verilmesiyle bir anlaşmaya varılmıştır (Axworthy, 2016: 235). Muhammed Şah'tan sonra tahta oturan Nasirüddin Şah (1848-1896) da önce 1952'de ve ardından 1956'da Herat'ı almak için harekete geçtiğinde bir kez daha İngiltere Basra Körfezi'ndeki Harg Adası'nı işgal etmiş ve İran da geri adım atmak zorunda kalmıştır. Herat ile ilgili kesin statüko 1856'da Paris Anlaşması'yla İran'ın Herat üzerindeki egemenliğinden vazgeçmesiyle sağlanmıştır (Kashani-Sabet, 2018: 41-3).

Toprak Kayıplarına Ulema Tepkisi

Ulemanın İran-Rusya savaşları (1804-13 ve 1826-28) ve ardından imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları sonrası toprak kayıplarına karşı verdiği cihat fetvaları ile ortaya çıkan *cihadiye* geleneği, onların önemli bir sömürge karşıtı aktör haline gelmelerinin ilk işaretleridir. Öyle ki ulema için İran topraklarının korunması, esas olarak İslam topraklarının korunması anlamına gelmiş ve bu tema birçok ulemanın *cihadiye risalesi* geleneğinin konusu edilmiştir (Kashani-Sabet, 2018: 66). Cihadiye risaleleri arasında Şeyh Cafer Kaşif al-Gıta (ö. 1812) kafirlere (Ruslara) karşı cihadı bir zorunluluk olarak ortaya koymuş, hatta sırf liderlik sevdası (*hubbu riyaset*) yüzünden “*kafirle çatışmayı göze alamayan Müslümanlarla kafirleri*” aynı kefeye koymuştur. Yine Feth Ali Şah (1797-1834) dönemine denk gelen Mirza Ebu'l Kasım Kummi'nin (ö. 1816) *Cami el-Şahadet* eseri İran vatanını korumanın ve bu uğurda cihat etmenin her inananın bir görevi olduğunu, zira İran'ı işgal edenlerin amacının İslam'ı hedef aldığını belirtmiştir (Kashani-Sabet, 2018: 81). Bu cihadiye literatüründe göze çarpan en önemli özellik, Şii İslam'ın tehdit altında olması ile İran'ın güçten düşmüş olması arasında bir nedensellik kurulması ve dinin/Şiiliğin varlığı ile İran'ın kaderinin ortak hale getirilmesidir.

Cihadiye literatürünün 1856'daki hedefinde ise bu sefer Ruslar değil İngilizler vardı. 1856'da Cuma imamı olan Hacı Mirza Asgari Hidayetullah El-Hüseyni “*İngiliz diye bilinen ... kavim teveccühlerini İslam şehirlerine (Biladi İslam) çevirmiş olduklarından tüm Müslümanların ve ehli imanın cihada katılması*

zorunludur” diyordu (Kashani-Sabet, 2018: 81). Görüldüğü gibi vatanın korunması bağlamında ortaya çıkan cihat söylemini bir seferberlik aracı olarak ortaya koyan cihadiye literatürü devletin meşruiyetini zayıflatma özelliği taşıdığı gibi artırma niyeti de taşımıştır.

Kaçarların ilk ara dönemini kapatırken özetlemek gerekirse, bu dönem bir taraftan Usuli ulema müesses nizamının temel kavram ve kurumlarının oluşmaya başladığı, diğer taraftan Batılı uluslararası rekabetin İran topraklarının kaybedilmesine neden olduğu, bu kayıpların devletin İran vatanını korumadaki zaafının altını çizerek meşruiyetinin zarar görmesine yol açtığı, ulemanın ise bu şartlarda cihadiye geleneği ile devletin gösterdiği zaaf boşluğunu doldurmaya çalıştığı bir dönem olmuştur. Daha sonra ayrı bir başlık altında göreceğimiz üzere devlet failliğinin uluslararası faillik karşısında gösterdiği zaafa yönelik devlet/aydın bürokrat tavrında temsil edilen reform, yeni aydın tavrında temsil edilen radikal batıcılık ve İslami uyarlamacılık biçimleri *güç arayışı* (devlet oluşumu ya da modernleşme) ile *meşruiyet krizi* paradoksu bağlamında ortaya çıkan aktör pozisyonları olacaktır.

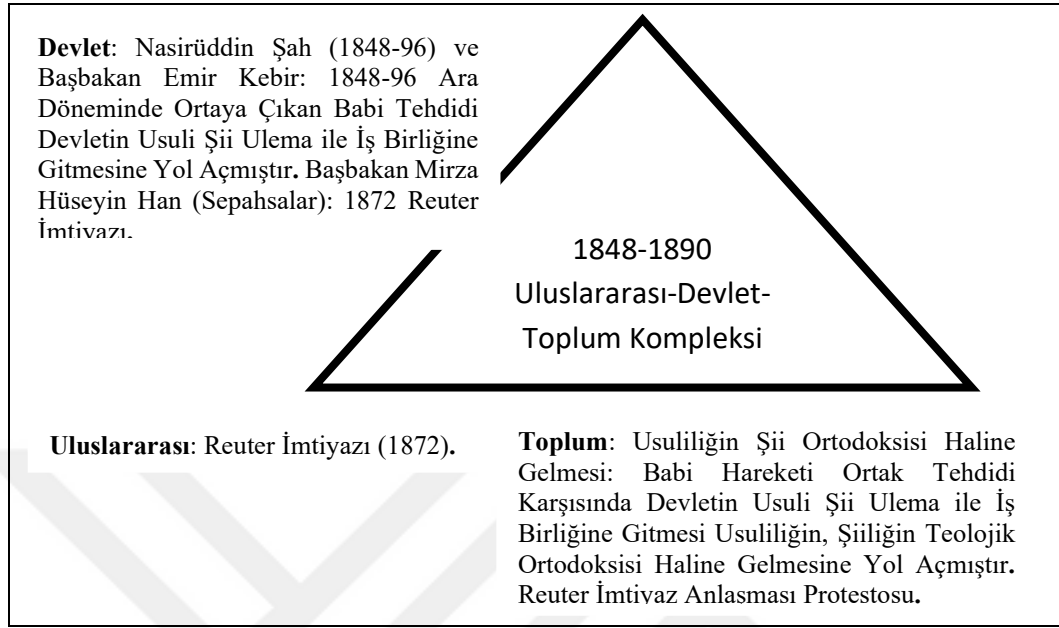
2.5.2 Babilere Yönelik Devlet-Ulema İş Birliği ve Reuter İmtiyazına Yönelik Devlet-Ulema Çatışması (1848-1890)

Kaçarların ikinci ara dönemini oluşturan 1848-1892 Nasirüddin Şah dönemi ise belli bir dini öğretinin (Usuliliğin) ortodoksi haline geldiği dönemdir. Bu ara dönemde devlet-ulema ilişkisi bir taraftan ortodoks Usuli Şii ulema ile devletin Babi ortak tehdidi karşısında iş birliğine gittiği, diğer taraftan ise Reuter imtiyazı çerçevesinde çatışma örnekleri sergilendiği bir biçimde gelişmiştir. Babi Hareketi ortaya çıkardığı tepkiyle hem Kaçar Devleti ile Şii ulema arasında bir iş birliği yapılmasına zemin yaratmış, hem de Şii teolojik ortodoksinin biçimlenmesine ön ayak olmuştur. Burada Babi hareketine karşı teyakkuza geçmenin bir neticesi olarak görülebilecek devlet-ulema iş birliği ve Reuter imtiyazı konusundaki devlet-ulema çatışması ele alınacaktır.

Babi Hareketi

1848-96 ara döneminde ortaya çıkan Babi tehdidi devletin Usuli Ulema ile iş birliğine gitmesine yol açmıştır. Babi Hareketi ortak tehdidi karşısında devletin ulema ile iş birliğine gitmesi ise Usuliliğin, Şiiliğin teolojik ortodoksisi haline gelmesine yol açmıştır. Ahbarilerin 18. asırda fiilen ortadan kalkmasının ardından Usuliler dini alanda rakipsiz hale gelseler de Şeyh Ahmed bin Zeynel Din Ahsai

(1753-1826) öncülüğündeki bir Şii kolu olan Şeyhlik içinden çıkan Bab Hareketi'nin yarattığı teolojik tehdit, Usulileri Ortodoks Şii doktrinini savunmak anlamında teyakkuza sevk etmiştir. Ahsai'nin yaklaşımına göre her çağda Gaip İ-

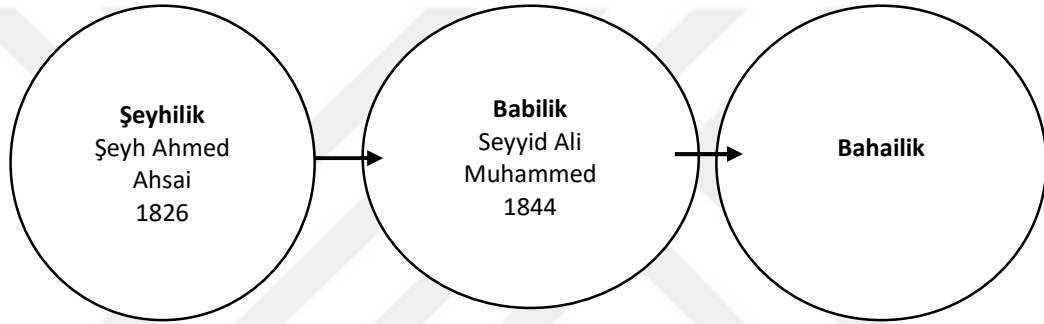
Şekil 2.3. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni (1848-1890)

mam ile Şii inananlar arasında bir aracı (Bab) olacaktı (Garthwaite, 2011: 181; Lorentz, 2007: 43; Keddie, 1999: 26). Şiilerin mesiyani kurtuluş beklentisi onları Gaib İmam'ın yokluğunda İmam'la inananlar arasında Bab (Kapı/İmamın Kapısı) denen bir aracı olması gerektiğini savunmalarına neden olmuştu (Keddie, 1999: 26). Ortodoks Şii görüş 12. İmam Muhammed Mehdi'nin gaybetinde Şiilerin her ne kadar müçtehitleri takip etmesi anlayışına ulaşmışlarsa da (Usuliler) yine de onun masum/yanılmaz olduğunu ileri sürmemişlerdi. Şeyhiler ise Sühreverdi'nin "kutup" anlayışının bir yansıması olarak her çağın yanılmaz bir önderi (Bab) olduğu düşüncesiyle ortaya çıkmışlardır (Gencer, 461). Şeyhilerin Bab'ın mesiyani bir şekilde ortaya çıkışı beklentisi içine girmeleri ile mevcut sosyo-ekonomik şartların olumsuzluğu arasında da bir ilişki vardı. Gerçekten mevcut sosyo-ekonomik şartlar o kadar olumsuzdu ki bu beklenti Mehdi'nin (12. İmam/Gaib İmam) dönüşünden önce adalet ve eşitliği yeniden tesis edecek birisinin gelmesi umudunun geniş bir kabul görmesine yol açtı (Keddie, 1999: 26).

İşte bu şartlarda Mirza Seyyid Ali Muhammed (1919-1850) isimli genç bir ulema 1844'te söz konusu Bab'ın kendisi olduğunu ilan etmiştir. Necef ve Kerbela'da Şii kelamı ve fıkıh eğitimi gören Seyyid Ali Muhammed'in (Bab) burada Şeyhiler arasında popüler hale gelmesi 1844'te Şiraz'da beklenen Mehdi'nin

müjdecisi olarak kendisini Bab ilan ettiğinde birçok taraftar toplamasını sağladı (Garthwaite, 2011: 181).

Günümüz İran’ındaki Bahailiğin de kuluçka yatağı olarak ortaya çıkan Babi Hareketi’nin siyasi destek bulduğu ve taraftar topladığı 1844-48 evresi oldukça barışçıl ve pasifist bir dönemdir. Öyle ki ilk başta *Bab* (Seyyid Ali Muhammed) açıkça İslam’ı terk etmemiş ve kamuya açık konuşmalarında temkinli davranmıştır (Keddie, 1999: 26). Yine de Bab’ın etrafına müritler toplamaya başlaması ulema ve hükümetin tutumunun sertleşmesine neden olmuştur. Bab 1847’de Azerbaycan’ın uzak sınır kenti Maku’ya sürgüne gönderildiğinde ilk defa yeni bir vahiy ile konuştuğu şeklinde bir mesihanik iddiada bulunmuştur (Keddie, 1999: 27). Nihayet Bab, müritlerine toplanma çağrısı yaptığı 1848’de Bedesht’te siyasallaşmış ve hare-

Şekil 2.4. Şeyhilik, Babilik ve Bahailik

ketin karizmatik kadın liderlerinden olan Kurretülayn (Türk asıllı Zerrin Tac) öncülüğünde radikal görüşlerini ifade etmeye başlamışlardır. Öyle ki bütün İslami yükümlülüklerin feshedildiğini ve Bab’ın yeni bir hukuk vaaz ettiğini ilan etmişlerdir (Keddie, 1999: 27). Bab’ın bir ayaklanma ima eden görüşleri karşılığını bulmuş ve Mazandaran’da bir kalkışma meydana gelmiştir. 1848 sonrası radikalleşme aşamasında Bab, bir söylem stratejisi olarak hükümetin yolsuzluklarına odaklanarak sosyal ve ekonomik reform talep eden bir kampanya yürütmüştür. Bu kampanyası hem özel olarak orta ve alt düzey ulemanın hem de genel olarak sosyal koşullardan memnun olmayanların ilgisini çekmiştir (Lorentz, 2007: 44). Zamanla Babi Hareketi’nin bir toplumsal devrim çağrısı yaparak silahlı eylemlere girişmesi sonucu güvenlik güçleriyle sıcak çatışma içine girmesi de kaçınılmaz hale gelmiştir. Çıkan çatışmalarda bu harekettin 1844-50 arasında tarafsız rakamlarla 3000’den fazla, Babi ve Bahai kaynaklarına göre 20.000 militanı öldürülmüştür (Moazami, 2013: 61). Babi Hareketi’nin ideolojik olarak radikalleşmesinin göstergesi ise Bab’ın Kuran-ı Kerim’i nesh ettiğini iddia ettiği *el-Beyan* isimli “kutsal” bir kitap

ortaya koyması ve kendisinin artık inananlarla Gaip imam arasında bir aracı anlamına gelen Bab değil, doğrudan Gaip İmam olduğunu ilan etmesiydi. Bu açıkça ortodoks Şii ulemaya bir meydan okumaydı. Zira bu kitap Farsçaydı ve Bab'a göre Tanrı Farsça yeni bir din ve yeni bir siyasi düzen kuruyordu (Moazami, 2013: 62). Bu açıkça Hz. Muhammed'in *hatem'ül enbiya* (son peygamber) olduğu inancına bir saldırıydı. Tüm bunlar Babi Hareketi'ni devlet için bir asayiş, ortodoks ulema içinse bilgi tekellerine karşı bir güvenlik sorunu haline getirmiştir. Babi Hareketi bir taraftan ortodoks ulemanın bilgi tekeline meydan okuduğu için onların hedefi olurken, diğer taraftan da tüm ülkede bu hareketten ilham alan bir dizi sosyal ve siyasal ayaklanmanın ortaya çıkması nedeniyle devletin de hedefi haline gelmiştir. Sonunda 1850 tarihinde hareketin lideri Bab Tebriz'de idam edilmiş, hareketin takipçilerinin 1852'de Nasirüddin Şah'a (1848-96) suikast girişiminde bulunmasının ardından 40.000'den fazla takipçisi tutuklanmış, öldürülmüş ve Babi Hareketi fiilen sonlanmış (Lorentz, 2007: 44). Bastırıldıktan sonra ikiye bölünen hareket içinde radikal Babiliğin yerini alan Bahailik³ türemiştir. Bahailiğin Ortodoks Şiilik bakımından fikirleri kabul edilemez bulunurken; liberal, hümanist yaklaşımları özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan entelektüel çevrelerde yaygınlaşan batıcı unsurlara sempatik gelmiştir (Garthwaite, 2011: 181-2).

Kaçarlar söz konusu Babi Hareketi'nin yarattığı güvenlik sorununu çözmede ulemanın meşrulaştırıcı gücüne ihtiyaç duyarken, Ulema da bu hareketin bilgi tekellerine karşı oluşturduğu ideolojik tehdide karşı devletin zor gücüne ihtiyaç duymuştur. Kaçar Devleti bu hareketi bastırmada Usuli ulema ile iş birliği yapmıştır. Söz konusu iş birliği aynı zamanda Usuliliğin Şiiliğin ortodoksisi haline gelmesi sürecini de başlatmıştır (Moazami, 2013: 56). Zira Babi Hareketi'nin bastırılmasını (1852) takip eden 40 yıl boyunca Usuliye uleması Şii fıkına dair metinler üretilip bir ortodoksi geliştirmiştir (Moazami, 2013: 57). Usuli Şii ulemasının devletle iş birliği yapmasının sonucu olarak Nasirüddin Şah idaresinin 1896'da sonuna gelindiğinde Usuli uleması İran'da dini alanın tek hâkim gücü olmuştur (Moazami, 2013: 56).

1872 Reuter İmtiyazı

İran erken dönem sömürge karşıtlığının bir boyutu toprak kaybına yönelikken bir diğer boyutu da İran üzerindeki yabancı ekonomik nüfuz üzerineydi.

³ Bahailiğin radikalizmi eylemciliğinde değil teolojik varsayımlarındadır.

İran'da sömürgeci modernleşmenin en önemli boyutlarından birisi olan ekonomik imtiyaz anlaşmalarının ilki olmasa da ilk büyük olanı 1872 Reuter imtiyaz anlaşmasıdır. Bu bir taraftan devletin ekonomik failliğini artırmak için, yani *güç arayışı* için yabancı imtiyaz anlaşmasına başvurarak sömürgeci modernleşme paradoksuna girilmesine neden olurken, diğer yandan da ulema ve diğer toplumsal bileşenlerin sömürge karşıtı reflekslerini ortaya koymalarına ve devletin *güç arayışına* karşı *meşruiyet krizini* tetiklemelerine neden olmuştur. Kaçarların devletin failliğini artırması, bunun için merkezileşmesi, bunun için de reformlar gerçekleştirmesinin önündeki engellerden en önemlisi mali zayıflıktı. Kaçarlar bu zayıflığı aşmak için mali reformlar yapmaktansa ekonomik gelir elde etmek için bir gelenek haline gelecek imtiyaz satmayı uygun bulmuştu. Satışa çıkarılanlar arasında gümrükler gibi bazı resmi bürokratik makamlar da vardı ve bu satışlar ihale usulü açık artırma ile yapılmaktaydı. İmtiyaz satışı yöntemi, Emir Kebir'den (1848-52) sonra bir başka reformcu Başbakan olarak öne çıkan Mirza Hüseyin Han'ın (Sepahsalar) İran'a herhangi bir maliyeti olmadan ekonomik gelişme garantisi sağlayacağı düşüncesine dayanmaktaydı. Sepahsalar'ın önyak olduğu bu imtiyazlardan en bilineni 1872 Reuter imtiyazıdır. Bu imtiyazla Baron Julius de Reuter'a İran doğal kaynakları, demiryolu yapımı, tarım, sulama ve imalat sektöründe 70 yıllık geniş bir imtiyaz verilmiştir (Garthwaite, 2011: 189). George Curzon'un tabiriyle Reuter imtiyazı bir ülkenin bütün kaynaklarının yabancı bir unsura verildiği en radikal örnekti. İmtiyazla verilen temel garanti Hazar'ın kıyısından güneye doğru bir demiryolu inşa etme hakkıydı. Ancak bunun yanında imtiyaz fabrikalar, sulama, maden, tarımsal iyileştirmeler, yeni ulaşım ve maden girişimlerinin hemen hemen hepsinin hakkını içeriyordu. Potansiyel tüm ekonomik girişim ve kontrolün yabancı bir kişiye verilmesi ekonomik ve siyasal bağımsızlık için ciddi bir tehditti (Keddie, 1999: 38).

İmtiyazın hayata geçmesi süreci ile ilgili görüşmeler, imtiyaza olan güçlü Rusya ve toplumsal muhalefet nedeniyle 1872'nin sonuna kadar devam etti. Ancak bu tarihten sonra da demiryolu inşasının başlaması için sorunlar ortadan kalkmadı. Hem İran içindeki muhalefet büyüdü hem de işin içine Ruslar daha aktif bir şekilde dahil olmaya başladı (Keddie, 1999: 38). Hatta imtiyazla ilgili uydurma bir metin, demiryolunun Şah Abdülazim Türbesi'nin üzerinden geçeceği ve gerekirse türbenin yıkılabileceği söylentilerinin yayılması için kullanıldı. Bu metin dini duyguların daha da kabarmasına neden olmuştur (Keddie, 1999: 38).

Reuter imtiyazı ayan ileri gelenlerini, ulemayı, bazı vatansever milliyetçi unsurları ve Rusya'nın etkisi altındaki bazı kesimleri içeren bir koalisyonu İran'ın kaynaklarının yabancılara satılmasına karşı bir İran muhalefeti şeklinde birleştirdi (Keddie, 1999: 39). Bu hareketin boyut ve önemi daha sonra ortaya çıkan kitlesel isyanlarınkinden daha küçüktü, fakat birbirinden farklı güç odaklarını devletin dış güçlere ve onlara verilen imtiyazlara yönelik “hoşgörüsü” karşısında bir araya getirmesi bakımından öncü işaretler taşımıştır (Keddie, 1999: 39). Reuter imtiyazına olan İran muhalefeti karşısında Şah imtiyaz şartlarının sağlanamadığı bahanesiyle onu iptal etmek zorunda kalmış, iptalle beraber onun mimarı Sepahsalar da başbakanlıktan alınmıştır (Garthwaite, 2011: 190).

2.5.3 Kaçarlarda Toplumsal Failliğin Yüzeye Çıkışı (1890-1921): Uluslararası-Devlet-Toplum

Kaçarların üçüncü ve son ara döneminin (1890-1921) inceleneceği çeyrek asırlık dilim uluslararası-devlet-toplum kompleksinin etkileşimlerinin güçlü bir şekilde yüzeye çıktığı üç büyük gelişmeye sahne olmuştur: 1891-2 Tütün Boykotu, 1896 Nasirüddin Şah suikastı ve 1905-11 Meşrutiyet Devrimi. Bu dönem aynı zamanda uluslararası siyasette Avrupa dengesinin klasik aracı olan Almanya'nın dizginlenmesi çabasının bir yansıması olarak İran üzerinde 1907 Anglo-Rus Anlaşmasının yapıldığı ve I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği bir dönem olmasıyla da öne çıkmaktadır. 1891-2 Tütün boykotundan itibaren İran siyasi ve toplumsal dinamikleri geri dönülemeyecek şekilde yerinden oynamıştır.

1891-92 Tütün Boykotu

İran'da sömürgeci modernleşmenin en önemli boyutlarından birisi olan ekonomik imtiyaz anlaşmalarının tarihsel bakımdan en önemli olanı 1890 Tütün tekeli anlaşmasıdır. Bu bir taraftan devletin ekonomik failliğini artırmak için, yani *güç arayışı* için bir kez daha yabancı imtiyaz anlaşmasına başvurarak sömürgeci modernleşme paradoksunun tekrarlanmasına neden olurken, diğer yandan da Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi liderliğinde ulema, tüccar ve entelijansiya gibi diğer toplumsal bileşenlerin sömürge karşıtı reflekslerini ortaya koymalarına ve *devletin güç arayışına karşı meşruiyet krizini* tetiklemelerine neden olmuştur. 1891-2 Tütün Boykotu İran'ın 20. yüzyıla giriş tarihini simgelemektedir. Bu tarihten sonra İran'da siyasal ve toplumsal dinamik bir daha geri döndürülemeyecek şekilde yerinden oynamıştır. 1891-2 Tütün Boykotu, ona liderlik eden aktörler ve hedef aldığı aktörler bakımından İran'da uluslararası-devlet-toplum kompleksinin

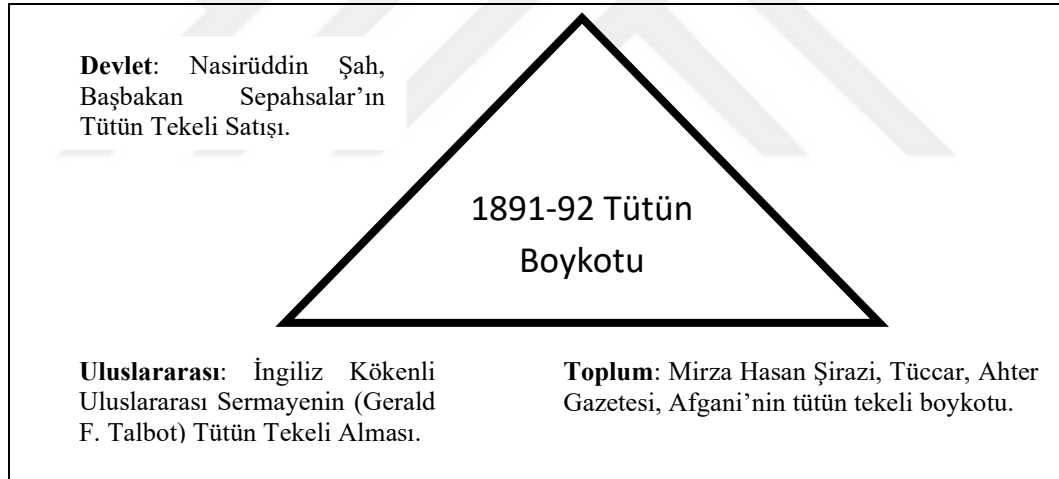
kristalize olduğu bir tarihsel olay olarak kayda geçmiştir. Bu olay o kadar kritiktir ki Abbas Amanat, Kaçar devlet oluşumuna takaddüm eden şii hiyerarşinin fiilen ilk defa mutlak mercii olarak ortaya çıkmasını Mirza Hasan şirazi'nin tütünü haram kılan fetvasına bağlamıştır (Moazami, 2013: 74). Gerçekten de Safevilerin yıkılmasından sonra teolojik ve kurumsal/kavramsal yapılanması oluşmaya başlamış olan Usuli ulema müesses nizamı, devlet ve uluslararası aktörler karşısında ilk defa 1891-2 Tütün Boykotuyla sömürge karşıtı bir toplumsal seferberliğin liderliğini yapmıştır.

Daha önce Reuter imtiyazı konusunda da ifade edildiği gibi hükümetin devlet failliğini artırmak için başvurduğu en önemli yöntem imtiyaz satışlarıydı. Bu çabalardan birisi olarak Nasirüddin şah 1890'da İran'daki tüm tütün üretim, işleme ve satışını kapsayan bir tekeli Gerald F. Talbot isimli bir İngiliz'e verme kararı aldı. İşte bu imtiyaza karşı ortaya çıkan toplumsal muhalefet koalisyonunun karakteri bundan sonraki her önemli kırılma noktasında da kendisini gösterecektir. Bundan sonra yaşanacak 1905-11 Anayasa Devrimi, 1951-53 petrolün millileştirilmesi hareketi, 1978-79 İşlam Devrimi sırasında da liberal, milliyetçi ya da sosyalist seküler unsurlarla dini unsurların birleşik bir cephe şeklinde devlet karşısında harekete geçtiği olaylar olacaktır.

Nasirüddin şah'ın İngiliz Talbot'a garanti ettiği tütün tekeli karşısında birleşen aktörler, Merce-i Taklit Mirza Hasan şirazi, İran'a uluslararası sermayenin girişinden zarar gören tüccar, İngiliz karşıtı pan-İşlamcı bir İşlam modernisti olan Afgani, yeni kitle siyasetinin ve yeni tip entelijansiyanın fikri mekânı haline gelen Ahter gazetesiydi. 1890 tütün tekeli kamuoyundan gizli tutulmuştu. İmtiyazın kamuoyuna ifşa edilmesini sağlayan İstanbul'da basılıp İran'a gizlice sokulan Ahter gazetesiydi (Keddie, 1999: 47). İmtiyazın kamuoyuna duyurulması sonrası ilk kitlesel protestolar imtiyazı alan tütün şirketinin İran'a gelip bütün tütünlerin şirkete satılmak zorunda olduğu son tarihi ilan ettiği 1891 baharında gerçekleşti. İlk büyük protesto önemli bir dini liderin Irak'a sürgün edildiği şiraz'da gerçekleşti (Keddie, 1999: 47). Necef'e sürgün edilen söz konusu ulemanın burada Cemaleddin Afgani ile bir araya gelmesi olayların seyrini değiştirmiştir. Afgani zaten taraftarları aracılığıyla tütün imtiyazına saldıran broşürler dağıtarak bir kampanya başlatmıştı. Afgani bu sırada dönemin en önemli şii ulema lideri olan Merce-i Taklit Mirza Hasan şirazi'ye bir mektup yazarak şah'ın İran'ı Avrupalılara satmasını kınamasını istedi. Mirza Hasan şirazi ilk aşamada bu talebi birebir gerekleştirmese de şah'a

özel bir mektup yazarak Afgani'nin talepleri için aracı olmayı uygun buldu (Keddie, 1999: 47-8).

Tütün Boykotunun bir diğer önemli aktörü de tüccardı. Gerçekten de 19. yüzyılın son çeyreğine kadar devletle iş birliği içinde olan tüccar sınıfı, yabancılara verilen büyük imtiyazlar, gümrük muafiyetleri ve batıdan gelen ucuz mamul mallar dolayısıyla çıkarları zarar görmeye başladığında muhalif bir tutum benimsemiştir. İmtiyazlarla rekabet gücü zarar gördüğü için muhalefete destek veren orta ölçekli tüccar yanında, devletin borçlanma konusunda yüzünü dışarıya dönmesi ve İran'da yabancı bankaların açılması nedeniyle zarar gören büyük yerli tüccar da devlete yabancılaşmıştır (Metin, 2011: 192). Tütün diğer imtiyaz ürünlerinden farklı olarak İranlıların geneli tarafından yetiştiriliyor, satılıyor ve ihraç ediliyordu (Keddie, 1999: 47). Dolayısıyla bu ürünle ilgili oldukça hassas bir toplumsal çıkar bağı vardı. Muhalefeti destekleme ve organize etmede tüccarlar özellikle aktifti, fakat kısmen sahne arkasında kalmayı tercih edip, kamuya açık konuşmalar için ulemayı teşvik etmişlerdir (Keddie, 1999: 47). Öyle ki protestoyu planlayan tüccardı, hatta ulema-

Şekil 2.5. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1891-92 Tütün Boykotu

nın metinlerinin taslaklarını hazırlayanlar ve onların kitle üzerindeki etkisini kullanmak isteyenler de tüccardı. Ancak tütün protestosunun geniş bir sömürge karşıtı toplumsal seferberliğe kavuşması ancak Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi'nin⁴ tütün imtiyazının iptal edilmesine kadar onun kullanımını, üretimini ve satımını haram kılan fetvası ile gerçekleşti (Garthwaite, 2011: 191):

⁴ Humeyni'nin rol modellerinden birisi olarak Mirza Hasan Şirazi (1815-1895); Anayasa Devrimi sürecinde işgal ettiği pozisyonla Şeyh Fazlullah Nuri (1843-1909); Rıza Pehlevi'ye açıktan muhalefetiyle Seyyid Hasan Müderris (1870-1937); Muhammed Rıza Pehlevi'ye muhalefetiyle Ayetullah Kaşani (1882-1962) gibi siyaseten aktivist ulemanın ilk örneğini oluşturuyordu.

*“Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, bugün tütün ve tütünün kullanılması, Asrın İmamına (Allah onun dönüşünü hızlandırsın) karşı bir savaştır”*⁵

Keddie, Kaçar döneminde toplumsal failliğin *devlet* failliği ve *uluslararası* faillik karşısında ilk büyük enerji boşalması anlamına gelen bu Tütün Boykotunun çok bileşenli aktör gerçeğine rağmen Mirza Hasan Şirazi'den yola çıkarak asıl aktörün ulema olduğunu savunmuştur. Ona göre ulemanın muhalif rolünün katkısının dışlanması, imtiyazlara ve hükümete karşı çıkmada onların gerekçelerinin görmezden gelinmesi ve ulemanın dahli olmaksızın bu protesto ve sonrakilere yoğun katılımın sağlanabileceğini düşünmek mümkün değildir (Keddie, 1999: 48). Tütün hareketinin ulusal çapta koordinasyonu ve Irak'ta yerleşik büyük Şii ulemanın katılımı yaklaşık bir asır sonra gerçekleşecek 1979 İran İslam Devrimi'nde olduğu gibi ulema ağlarının gücünü göstermiştir (Keddie, 1999: 49). Mirza Hasan Şirazi'nin fetvası o kadar etkili oldu ki Şah'ın sarayında bile karşılık buldu. Bu dönemde gerçek bir devrimci dalga Tebriz'de gerçekleşti, öyle ki hükümet imtiyaz karşıtı gösterilere yönelik operasyonlarını askıya almak zorunda kaldı. Ardından geniş katılımlı protestolar –hem tüccar hem de ulema öncülüğünde- Meşhed'te, İsfahan'da, Tahran'da ve diğer yerlerde patlak verdi. Aralık 1891'de protesto, Mirza Hasan Şirazi'nin fetvasının etkisiyle ülke genelinde tütün kullanımı ve satışı üzerinde başarılı bir boykotla zirvesine çıktı. Öyle ki Aniş el-Devleh başta olmak üzere Şah'ın eşleri ve hatta gayri-müslimler bile boykota katıldılar (Keddie, 1999: 48). Tahran'daki bir protestoda askerlerin silahsız kalabalığa ateş açması ve birçok ölüme yol açması daha büyük protestoların ortaya çıkmasına neden oldu. Sonunda hükümet 1892'nin başında imtiyazın iptal edilmesine karar vererek şirkete tazminat ödemeye razı olmak zorunda kaldı (Keddie, 1999: 48). Bu olayın Kaçar sarayına yansımaları Batılı reform ve bu reform düşüncelerini taşıyan basına karşı tedbirleri artırmak ve daha çok Rusya'ya dayanmak şeklinde olmuştur (Axworthy, 2016: 244).

Tütün protestosu hareketi bazı özellikleri bakımından daha sonra ortaya çıkacak kitlesel hareketlerle ortak özellikler göstermiştir: 1905-11 Anayasa Devrimi, 1951-53 Musaddık milliyetçi hareketi, 1978-79 İslam Devrimi ve 2009 Yeşil Hareketi. Bütün bu hareketlerde tüccar sınıfının, ulemanın ve reformist, devrimci ve milliyetçi entelektüellerin ortak katılımı vardır (Keddie, 1999: 48). Muhalefet içindekilerin hiçbir unsurunun köylü veya aşiret gruplarından olmaması,

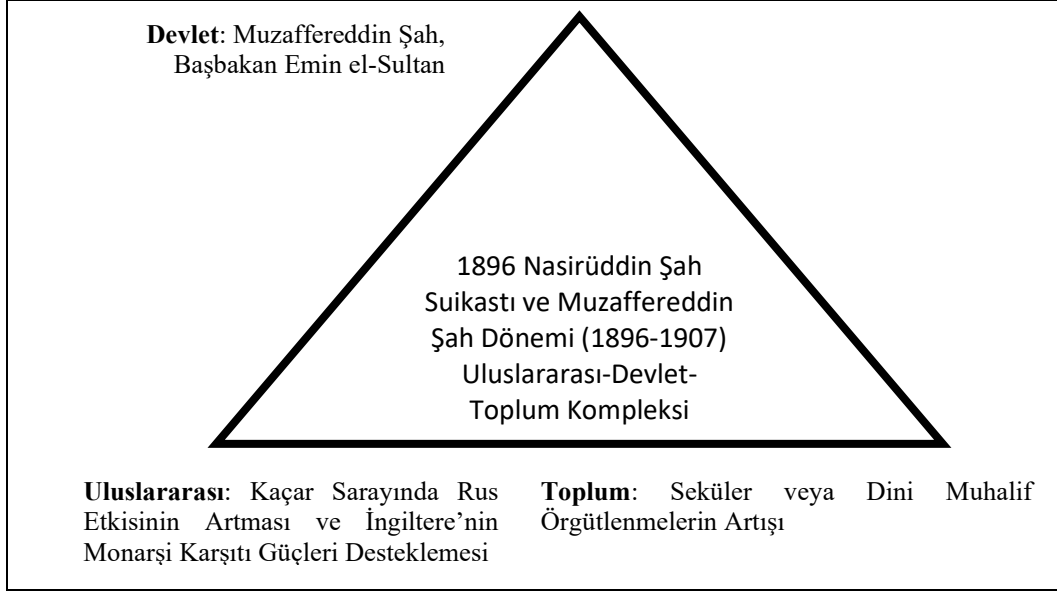
⁵<http://www.iichs.ir/Picture-3493/%D8%AA%D8%AD%D8%B1%DB%8C%D9%85-%D8%AA%D9%86%D8%A8%D8%A7%DA%A9%D9%88/?id=3493>.

yani bir kent hareketi olması öne çıkan önemli bir özellikti. Tütün hareketinin ardından ulemanın çoğu hükümet tarafından ikna edilmiş olsa ve birkaç sessiz yıl geçirilmiş olsa da çarşı, ulema ve entelektüellerin ittifakı İran politikasını belirlemedeki potansiyelini ve hükümetin daha uzun süre yeni imtiyaz vermeye yanaşamamasını sağlamıştır (Keddie, 1999: 49).

1896 Nasirüddin Şah Suikastı ve Muzaffereddin Şah Yönetimi: Meşrutiyet Devrimi'ne Hazırlık

İran'da parlamento ve anayasa gibi meşrutiyetçi kurumların kıvılcımının ateşlenmesi 1896'da Nasirüddin Şah'ın saltanatının 50. yılını kutlamaya hazırlanırken Mirza Rıza Kirmani tarafından öldürülmesi ile başlatılmaktadır. Gerçekten de Meşrutiyet Devrimi'ne giden yolların taşları Muzaffereddin Şah (1896-1907) döneminde döşenmiştir. Nasirüddin Şah'a yapılan suikast hem sarayın meşruiyet krizinin zirve yaptığını göstermiş hem de daha zayıf bir yönetici olan Muzaffereddin Şah'ın (1896-1907) iktidara gelerek sansürü kaldırması gibi girişimlerde kendisini gösteren siyasal açıklık sürecine girilmesine ve dolayısıyla devlet failliğinin daha da zayıflamasına neden olmuştur. Nasirüddin Şah suikastı aynı zamanda Kaçar sarayında Rus etkisinin artmasına ve İngiltere'nin monarşi karşıtı güçleri desteklemesine neden olmuştur. Meşruiyet krizinin Nasirüddin Şah suikastıyla zirve yapması sonrası Muzaffereddin Şah ile beraber siyasal açıklık dönemine girilmesi monarşi karşıtı muhalefetin sesini daha serbest çıkarabilmesi ve örgütlenebilmesine yol açarak toplumsal failliğin daha da güçlenmesine neden olmuştur.

Tütün protestosundaki temel aktörler daha önceki 1829 Griboyedov vakası, Babi Hareketi'nin (1844-1852) bastırılması, Reuter imtiyazı karşıtı kampanyaya dahil olanlarla daha sonraki Meşrutiyet Hareketi'nde rol alan aktörlerle benzerdi: ulema, tüccar, şehirli kitleler ve entelijansiya (Garthwaite, 2011: 191). Tütün protestosunun başarıya ulaşması aslında İran'ın gitmekte olduğu yönün de işaretlerini vermişti. Bu yön devlet failliği zayıflarken, toplumsal failliğin artışı şeklindeydi. 1891-2 Tütün Boykotunun başarıya ulaşmasının ardından Kaçar sarayının meşruiyetinin gittikçe anlamsızlaşması Nasirüddin Şah'ın bizzat hedef alınmasıyla kendisini gösterdi. Tütün Boykotunun ardından Nasirüddin Şah, yurt dışından İran'a sokulan gazeteler için daha sıkı önlemler almaya, yurt dışına çıktığında yabancı fikirlerden etkilenip içerde “anarşi” çıkmasına neden olduğunu düşünerek Avrupa'ya gidişleri yasaklamaya başladı (Djaili-Kellner, 2011: 31). Bu tedbirlerle eş zamanlı olarak sarayda İngiliz etkisinin yerini de Rus etkisi almaya başladı.

Şekil 2.6. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1896 Nasirüddin Şah Suikastı ve Muzaffereddin Şah Dönemi (1896-1907)

Tütün Boykotundan sonra İran içinde ulema ve iç muhalefet faaliyetleri sönümlenmiş olsa da yurt dışında hareketlilik devam ediyordu (Keddie, 1999: 49). Londra'dan yayın yapan *Kanun* gazetesi vasıtasıyla Afgani ve Malkum Han, hükümete yönelik sert muhalefetlerini sürdürüyordu. Afgani aynı zamanda ulemaya da açık mektuplar yazarak Şahı devirmelerini istiyordu (Keddie, 1999: 49). 1892'de Sultan II. Abdülhamid'in davetiyle İstanbul'a gelen Afgani, buradaki muhalif İranlı tüccar ve sürgünlerden bir İran pan-İslami halka oluşturdu. Bu halka içinde Mirza Ağa Han Kermani ve onun yazar arkadaşı Şeyh Ahmed Ruhi gibi radikal hür düşünürler olarak bilinen Azali Babiler⁶ de vardı. Bu isimler radikal düşüncelerini İstanbul'da Farsça yayın yapan Ahter gazetesi ile yayıyorlardı (Keddie, 1999: 49). Bu muhalif atmosfer içinde hükümet karşıtı eylemlerinden ötürü hapse atılmış, işkence edilmiş, mal varlığına el koyulmuş ve bu süreç içinde ailesi tarafından terkedilmiş bir Afgani taraftarı olan Mirza Rıza Kirmani 1896'de Afgani'nin azmettirmesiyle Nasirüddin Şah'ı suikastla öldürmüştür (Baktiari, 1996: 2). Kaçarların (1796-1925) en uzun süreli yöneticiliğini yapmış olan Nasirüddin Şah (1848-1896) 1896'da iktidarının 50. yılını kutlamak için Tahran'ın güneyindeki Rey kentine yakın bir yerdeki Şah Abdülazim Türbesine ziyarette bulunduğu sırada pusuya yatmış olan Mirza Rıza Kirmani tarafından Rus yapımı bir silahla öldürülmüştür (Baktiari, 1996: 1-2; Keddie, 1999: 50).

⁶ Babi Hareketi 1852'de bastırıldıktan sonra Bahailik ve Azali Babilik şeklinde ikiye bölünmüştür.

Nasirüddin Şah'ın suikast ile öldürölüp Onun yerine Muzaffereddin Şah'ın (1896-1907) geçişı devletin daha da zayıflamasına, dolayısıyla memnuniyetsiz kesimlerin söylem ve faaliyetlerinde daha cesur davranmasına fırsat yaratmıştır (Kashani-Sabet, 2018: 113-4). Muzaffereddin Şah tavizkar politikalarıyla monarşı karşıtlarının cesaretlerini artıracak ve seslerini daha güçlü bir şekilde çıkarmalarını sağlayacak geri adımlar atmaya başlamıştır. Örneğin sansürü kaldırmıştır (Djaili-Kellner, 2011: 32). Muzaffereddin Şah, sevilme de korku duyulan babası Nasirüddin Şah'ın karizmasına sahip olmak bir yana, çelimsiz ve hasta bir yönetici olarak bir bakıma devletin de zayıf ve hastalıklı oluşunu simgelemiştir. Genel itibariyle Muzaffereddin Şah dönemi devletin toplumsal güçler karşısında daha da zayıfladığı bir dönem olmuştur. Toplumsal güçlerin eylem ve söylemlerindeki cesaretlerinin bu dönemde artmasının Meşrutiyet Devrimi'ne geçişin şartlarını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Yani meşruiyet (rıza) yitimi ile beraber Nasirüddin Şah gibi korkulan bir figürün (zor) ortadan kalkması, Meşrutiyet Devrimi için gerekli koşulları hazırlamıştır. İran siyasi tarihinde Şah suikastı ile Meşrutiyet Devrimi arasını kapsayan Muzaffereddin Şah dönemi için “*muhalefet devresi*” demek yanlış olmaz (Kashani-Sabet, 2018: 116). Bir karşılaştırma yapmak gerekirse Muzaffereddin Şah dönemi, II. Dünya Savaşı sırasında müttefik ülkelerin (İngiltere, Sovyetler Birliği) işgaline uğrayan, bunun yanında genç ve tecrübesiz Muhammed Rıza Pehlevi'yi iktidara taşıyan 1941-1953 arasının siyasal açıklık dönemi ile 1977'de ABD'de Carter yönetiminin gelişiyile beraber İran'ın siyasal olarak daha “serbest” bir döneme girmek zorunda kaldığı yıllara benzetilebilir. 1941-1953 arası dönem komünist Tudeh Partisi ve Milli Cephe koalisyonunun ortaya çıkmasına ve Muhammed Musaddık öncülüğünde petrolün millileştirilmesine ön ayak olmuştur. 1977 sonrası siyasal serbestleşme ise 1979 Devrimi'ne giden süreci başlatmıştır. Kaçar İran'ında devlet-toplum ilişkilerinde çatışmanın zirve yaptığı dönem işte Muzaffereddin Şah dönemidir. Muzaffereddin Şah döneminin görece siyasal açıklık dönemi ona olan muhalefetin örgütlenme olanaklarını artırırken, İran ekonomisinin gittikçe Rus etkisi altına girişı sömürge karşıtı kampanyanın temel gündemi haline gelmiştir.

Muzaffereddin Şah, Haziran 1896'da Kaçar tahtına oturduğunda İran'ın ne maliye ne de güvenlik sektörü bakımından bir modern ulusal/egemen devlet

olmadığını düşünürsek ⁷ devlet harcamalarının başka yollarla karşılanması gerekmiştir. Muzaffereddin Şah'ın 1898'de başbakanlığa getirdiği Emin el-Sultan'ın bunun için bulduğu yol İran gümrüklerini Joseph Naus liderliğindeki 3 Belçikalıdan oluşan komisyona satmak oldu (Keddie, 1999: 52). Bu komisyon ertesi yıl İran'ın ithalat ve ihracatının önemli bir kısmını oluşturan Kirmanşah ve Azerbaycan gümrüklerini de devraldı. Bu sayede zaten çok zayıf olan devletin ekonomik faillik alanı çok daha zayıflayarak yabancıların kontrolüne girmiştir. Hatta komisyon ilerleyen yıllarda genel mali politikalar üzerindeki etkisini daha da genişleterek ve özellikle yerel bürolarında ağırlıklı olarak Ermeni personeli istihdam ederek toplumun yabancı egemenliğine karşı sömürge karşıtı duygularını ve onunla ya iş birliği içinde olan ya da ona karşı acizlik içinde olan devlet karşıtı duygularını beslemiştir (Baktiari, 1996: 2). Yabancı ve sömürge karşıtlığının bir sembolü haline gelen Naus, çarşı tüccarının da memnuniyetsizliğinin temel hedefi haline gelmiştir. Çoğu İranlı tüccar daha önce ödediğinden daha fazla vergi ödemeye başlamış ve bu konuda Şah'ı, Başbakan Emin el-Sultan'ı ve Rusların beşinci kolu olarak gördükleri Belçikalı gümrük memurlarını suçlamışlardır (Keddie, 1999: 52). İranlı yerli tüccarın devletten yabancı mallar için korumacı tedbirler alması talebi ile İran gümrük idaresinin Belçikalı bir memur olan Naus'a yönelik yabancı ve sömürge karşıtlığı bir araya gelmiş, İslami bir retorikle ifade edilmiştir (Kashani-Sabet, 2018: 135). Meşrutiyet Devrimi sırasında Naus'a olan eleştirilerin düzeyi daha da arttığı için en sonunda görevden alınmıştır. Ama yine de Belçikalılar, İran gümrük idaresini yönetmeye devam etmiştir. Kaşhane-Sabet'e göre Naus'a yönelik eleştiriler sömürgeci modernlik karşısında toplumsal faillik refleksinin bir yansımasıydı (2018: 135-6).

Ancak belki de Belçikalı gümrük komisyonundan daha da etkili bir tepkiye neden olan şey 1900'de Muzaffereddin Şah'ın Rusya'dan 2 milyon 400 bin pound değerinde kredi alması ve karşılığında gümrük gelirlerinin %5'ini Rusya'ya tahsis etmesiydi. Bu düzenlemeler Rusya'yı İran üzerinde hâkim konuma yükseltirken, İngilizlerin kayıtsız kalması mümkün değildi. Dolayısıyla 1905-11 Meşrutiyet Devrimi'ne giden süreci birincisi Nasirüddin Şah gibi korkulan bir figürden sonra yerine gelen zayıf ve sistemi esnetmeye çalışan Muzaffereddin Şah faktörü ve

⁷ Bu dönemde İran gelirlerinin sadece %2'si devlet gelirinden oluşuyordu ve düzenli ordu olarak sadece Tahran'da konuşlu 15 bin kişilik bir İran Kazak Tugayı vardı.

gittikçe artan yabancı, ama özellikle de Rus kontrolüne karşı yükselen sömürge karşıtı toplumsal atmosfer bağlamında değerlendirmek gerekir. Elbette artan Rus etkisine karşı İngilizlerin devrimcilere olan hoşgörüsü bir kenara bırakılmamalıdır. Muzaffereddin Şah'ın söz konusu gümrük politikası toplumun ulema önderliği ve yeni gelişmekte olan laik entelijansiya yanında, rejimin en önemli sütunlarından birisi olan geleneksel tüccarı da yabancılaştırmıştır (Baktiari, 1996: 3).

Muzaffereddin Şah'ın Rusya ve onların Belçikalı dostlarına hizmet ettiği algısı meşruiyet krizini tetiklemiş ve daha önceki ekonomik ve siyasi şikâyetlere eklenerek muhalefetin canlanmasına yardım etmiştir. Bu canlanmada gizli ve açık örgütlenmelerin faaliyetlerinin önemli bir payı vardır. Bunlardan ilki masonik bir yapı gösteren Mirza Malkum Han'ın Feramushane'sidir (Unutkanlık Evi) (Metin, 2011: 218). Feramushane tarafından 1875'ten itibaren gizlice dağıtılan Şebname (gece mektupları) isimli broşürler, 1900'den sonra daha da ivme kazanmıştır. Bunlar toplumun Kaçar monarşisine karşı bilinçlendirilmesini hedeflemiştir. 1897'de kurulan ve Tahran'da faaliyet gösteren Encümen-i Maarif; tüccar, aydın ve modernleşmeci yöneticileri bir araya getirirken; Babilerin rağbet ettiği Şirket-i İslami'nin desteklediği Encümen-i Terakki ise daha çok modern okullar açmak amacıyla İsfahan'da faaliyet göstermiştir (Metin, 2011: 219-220). Encümen-i Maarif'in 1904'te Tahran'da açtığı Milli Kütüphane, Hacı Mirza Nasrullah Melik El-Mütekellim (1861-1908) öncülüğünde birçok muhalifi bir araya getiren bir platform işlevi görmüştür (Metin, 2011: 220). İşte bu örgütlenmeler ve gizli toplantılar, içinde Şah ailesinden, ulemadan, tüccar sınıfından ve bürokratlardan oluşan 57 kişilik bir Komite-i İnkılap örgütünün oluşmasına yol açmıştır. Meşrutiyet Devrimi'ne giden süreçte anayasacılık, devrimler, meclis ve yurttaşlık hakları gibi konuların ele alınması ve yaygınlaştırılmasında Komite-i İnkılap önemli faaliyetler yürütmüştür (Metin, 2011: 220).

Bir başka önemli örgüt ise Seyyid Hasan Takizade (1878-1968) öncülüğünde Tebriz'de faaliyet gösteren Merkez-i Gaybi'dir. Takizade, Meşrutiyet Devrimi sonrası mecliste oluşan iki kanattan sekülerleri temsil eden grubun liderlerindendir. Bu Merkez-i Gaybi, Bakü merkezli Sosyal Demokrat Parti'ye (Hizb-i İctimaiyyun-i Amiyyun) birçok eleman devşirmiştir (Metin, 2011: 221). 1904'te Bakü'deki göçmen işçilerin kurduğu Sosyal Demokrat Parti, İran'da silahlı mücadele ve hücre tipi örgütlenme geleneğini başlatması bakımından önemlidir. Öyle ki Sosyal Demokrat Parti, Meşrutiyete giden süreçte silahlı birliklerin oluştu-

rulması, protesto eylemlerinin düzenlenmesi bakımından aktif olarak faaliyet göstermiştir (Metin, 2011: 222-223). Meşrutiyetçi geleneksel tüccar ve ulemanın toplandığı örgüt ise Encümen-i Mahfi'dir. Bu grubun işlevi de anayasa ve meclis gibi Batılı parlamenter yapıların İslam'a aykırı olduğu şeklindeki şüpheleri ortadan kaldırmaktı. Grubun liderliğini Nazimul İslami yapmış ve Seyyid Muhammed Tabatabai gibi önemli meşrutiyetçi ulemayı bünyesinde barındırmıştır (Metin, 2011: 221). Seküler Sosyal Demokrat Parti ve muhafazakâr Encümeni Mahf-i örgütlerinin Meşrutiyet Devrimi'nin başarıya ulaşması sonrası meclis içindeki yansıması kendisini radikal batılılaşmacı seküler unsurların oluşturduğu Hizb-i Demokrat ve ılımlı/muhafazakâr tüccar, ulema ve toprak sahibi unsurların oluşturduğu İtidaliyyun-i Amiyyun (Mutedil Parti) şeklinde gösterecektir (Metin, 2011: 223).

Bu şartlar altında 1903'te bir grup önde gelen ulema, saray erkânı ve seküler ilericiler Ruslara verilen imtiyazlardan sorumlu tuttıkları Başbakan Emin El-Sultan'ın görevden alınması talebi etrafında bir araya gelmişlerdir (Keddie, 1999: 53). Rusya'nın İran üzerindeki etkisinden endişe eden Britanya da Tahran ve Irak'taki önde gelen ulemaya, özellikle de temas halinde oldukları Seyyid Abdullah Behbehani'ye, 1902 Gümrük ve Ticaret Anlaşmalarına karşı harekete geçmeleri için cesaret vermiştir (Keddie, 1999: 53). Ulema öncülüğündeki muhalefetin Belçikalı gümrük memurlarının gönderilmesi gibi seküler muhalif unsurlarla ortak talepleri dışında yeni modern okulların kaldırılması gibi özel gündemleri de vardı (Keddie, 1999: 53).

Muhalefetin cesaretlendiren aynı zamanda uluslararası gelişmelerdir. Öyle ki 1904-5 Rusya-Japonya Savaşı ve 1905 Rus Devrimi, İran'daki devrimci atmosferi besleyen bir etki yaratmıştır (Keddie, 1999: 54). İran muhalefet hareketinin temel hedefinden birisinin Rusya'nın İran ekonomisi üzerindeki artan etkisi olması, Rusya'nın İran'a müdahale ederek bir değişimi engellemesinden endişe etmelerine neden olmuştur. Fakat Çarlık Rusya'sı ile Japonya savaşa girdiğinde ve Rusya'da bir devrim olduğunda kendileri için zamanın elverişli olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Ayrıca, Japonların Ruslara karşı göstermiş olduğu beklenmedik başarı onlar için de ilham vericiydi (Keddie, 1999: 54). Tek Asyalı anayasal gücün, tek anayasal olmayan büyük Batılı gücü yenmesi manzarası hem Asyalıların ilk defa Avrupalıları yendiğini göstermiş, hem de İran'da ve Asya'nın başka yerlerinde anayasal rejime mistik bir güç vehmedilmesine neden olmuştur (Keddie, 1999: 54).

Özetle söylemek gerekirse 1896 Nasirüddin Şah suikastı sonrası 10 yıl Muzaffereddin Şah döneminin siyasal dinamizmi İslam dünyasının ilk ciddi anayasal rejimine geçiş sürecini başlatmıştır. Bu süreçte otokrasi ve sömürge karşıtı bir gündemle bir araya gelen aktörlerin en önemlileri Mottahedeh'in (2003) de belirtmiş olduğu gibi İran'da ortaya çıkan toplumsal hareketliliğin iki kadim müttefiki olan ulema ve çarşı tüccarıydı. Onlara seküler entelijansiya ve örgütlenmelerin de eşlik etmesi birleşik bir cephe olarak Meşrutiyet Devrimi'ne yol almalarını sağladı. Ancak bir sonraki ara bölümde de detaylı ve derinlemesine ele alacağımız gibi devrimci unsurlar arası birliktelik yeni rejimin niteliği ile ilgili anlaşmazlıklar dolayısıyla dağılacaktır. Devrimcilerin yollarının ayrılmasının en önemli nedeni bu çalışmanın temel sorunsallarından birisi olan *güç arayışı/modernleşme ile meşruiyet krizi* arasında sağlam temellendirilmiş bir uyarılama için henüz erken bir aşamada olunmasıdır. İran'ın bu tarihten 1979'a kadarki ve sonraki uluslararası, siyasal ve toplumsal gelişmeleri bu uyarılama sorunsalının her zaman bir parametre olarak devrede olacağını gösterecektir.

1905-11 Meşrutiyet Devrimi 19. yüzyıldan itibaren sömürgeci modernliğe karşı devlet ve toplum refleksinin siyasal bir model şeklinde yüzeye çıktığı bir gelişme olması nedeniyle *güç ve meşruiyet* sorunsalının derinlemesine analiz edilebileceği sosyal bilimsel bir laboratuvarıdır. Bu açıdan Meşrutiyet Devrimi'ne geçiş yapmadan önce sömürgeci modernleşmeye devlet ve toplum reflekslerinin aktörler bağlamında analiz edilmesi bir zorunluluktur. Bir zorunluluk olması yanında bu devrimin aktörlerinin pozisyonlarının belirginleştirilmesi açısından da gereklidir.

İran'da Sömürgeci Modernliğe Devlet ve Toplum Refleksi: Yıkıcı Radikalizm ve Kurucu Esnekliğin İlk Denemesi Olarak Meşrutiyet Devrimi'nin Başarısızlığının Kökenleri

Bu çalışmanın temel argümanı İran dış politikasının ancak son iki yüzyıllık devlet oluşumu ile açıklanabileceğiydi. Buna uygun olarak İran'ın söz konusu iki yüzyıllık UTS'nin, 1979 Devrimi'nin bir ürünü olan İİC devlet oluşumu ve dış politikasını belirleyici etkisini ise *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* dengesi olduğu sonuç argümanı ile açıklamıştık. Hem bu kavramın kökenlerini ortaya koymak hem de bu dengenin ilk denemesi olarak düşünülmesi gereken Meşrutiyet Devrimi'nde neden başarısız olduğunun kökenine inmek için burada sömürgeci modernliğe devlet ve toplumsal aktörler arasındaki refleks farklılıklarını ortaya koymamız gerekmektedir. Öyle ki söz konusu farklılıklar *güç arayışı ile meşruiyet*

krizine yönetilebilir bir çözüm getirilememesinin (yani *yıkıcı radikalizm ile kurucu esneklik* dengesine ulaşılamamasının) bir sonucu olarak Meşrutiyet Devrimi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Lapidus'a göre 18. yüzyılda Müslüman toplumların genelinde kendi öznellikleri ve iradeleri doğrultusunda bir ihya, değişim ve uyarlanma süreci yaşanmaktaydı. Ona göre kendi faillikleri dahilindeki bu sağlıklı uyarlanma süreci, Avrupalıların askeri, siyasi ve ekonomik kolonizasyonu dolayısıyla doğal mecrasından çıkmıştır (Lapidus, 2010: 11). Dolayısıyla bu çalışmada eylemi açıklamada kullanılan üçlü failden birisi olan *uluslararası* boyutun, İslam toplumlarının tarihsel siyasi ve toplumsal tecrübesinin tahlil edilmesinde dikkate alınması gereken ve özellikle 19. yüzyıldan itibaren Müslüman ülkelerde ortaya çıkan sömürgeci Avrupa hakimiyeti olduğunu belirtmek gerekir. 19. yüzyıldan itibaren İslam ülkeleri ya doğrudan Avrupa sömürgesi olmuş ya da onun dolaylı kontrolüne girmiştir. Sömürgeci modernliğin ürettiği güç hiyerarşisi, daha öncekilerden farklı olarak kültürel ve yaşam tarzına dönük bir hiyerarşik algılamayı da beraberinde getirmiştir (Voll, 1991: 151). 19. yüzyıldan itibaren belirginleşen Müslüman ülkelerdeki Avrupalı hakimiyeti bu ülkelerde moderniteyi karşılama biçimi bakımından iki farklı tür ortaya çıkarmıştır. Osmanlı gibi güçlü *devlet failliğinin* olduğu, dolayısıyla ulemanın zayıf bir *toplumsal failliği* temsil ettiği Müslüman toplumlarda güçlü Avrupalı *uluslararası failliğin* etkisiyle öne çıkan yeni tip seçkinler ve onların reform gündemi daha cılız bir muhalefetle karşılaşmıştır (Lapidus, 2010: 16-30). Bunlar Batı'da eğitim almış veya Batılı eğitim kurumlarından çıkmış olan ve sömürgeci moderniteyi karşılama biçimi önce İslam modernizmi (İslami reform değil) ama daha sonra ağırlıklı olarak seküler milliyetçilik şeklini alan bir kavrayış geliştirmişlerdir. Voll'un *uyarlamacı (adaptive) batıcılar* dediği bu isimlerin programlarının özünü derinlikli bir İslam ve modernizm uyarlaması oluşturmuyordu. Uyarlamacı batıcılar bugüne kadar gelmiş İslami geleneksel süreklilik içindeki kavramsal çerçeve ve usul/metodoloji içinde kalarak moderniteyi tevil etme çabasında da değillerdi. Bunlar, hızlı ve yüzeysel bir şekilde İslam'ı Batılı devlet ve toplumsal düzen biçimlerine uygun olarak yeniden tanımlamak gayretindeydi: İslam modernizmi (Lapidus, 2010: 16). Dolayısıyla İslam modernistleri tartışmayı derinleştirdikçe ikiye bölünmüşlerdir. Bir kısmı *radikal batıcılar* olarak adlandırılması gereken seküler milliyetçi aydınlarla evrilirken, diğer bir kısmı ise İslami Ortodoks geleneksel tutumlarına geri dönmüşlerdir (Voll, 1991, 262-3). Bu anlamda İslam modernizmi Yeni

Osmanlılardan Jön Türklere geçişte görüldüğü gibi seküler milliyetçi aydınlar açısından bir köprü işlevi görürken, İran'da Şeyh Fazlullah Nuri örneğinde görüldüğü gibi İslami geleneksel tutumlarına geri dönenler açısından *militan bir reddiyeci* yönelime de evrilebilmiştir.

İran'ın sömürgeci modernliği karşılama biçimini yukarıdaki sınıflandırmalardan birine yerleştirmeye çalışırken, devlet ve toplum öznelerinin birbirine karşı güç ve zayıflığının dikkate alınması ve her iki failin ne tür bir karşılama biçimi tercih ettiği ve fakat bu tercihinin hayata geçirebilmesine ya da bu tercihten vazgeçmesine neden olmadaki güç ve zaafıların ortaya konması gerekir. Toplumsal bakımdan görece daha çoğulcu ya da daha yerinde bir ifade ile *devlet failliğinin* daha zayıf, ulemanın özerkliğinde temsil edilen *toplumsal faillik* ise daha güçlü olduğu vakada devlet modernleşmesi ve yeni tip aydın modernleşmesi güçlü bir muhalefet ve engelle karşılaşmıştır (Lapidus, 2010: 30). İran örneğinde yabancı etkiyle devletin sınırlı modernleşmesi ve devlet elitleri ile yabancı iş çevreleri arasındaki ittifak (*ekonomik imtiyazlar*) İranlı yerel tüccarın (geleneksel çarşı tüccarı) çıkarları ile onun geleneksel müttefiki ulemanın kültürel hegemonya ve güvenliğini tehdit edince ulemayı, tüccarı ve aydınları yabancı nüfuzuna ve devlet/monarşi ortak düşmanına karşı bir araya getirmiştir (Lapidus, 2010: 30). Diğer İslam toplumları ile karşılaştırıldığında Kaçar İran'ı güçlü bir sömürgeci modernliğin kendisini etkili bir şekilde hissettirdiği *uluslararası faillikle*; devlete bağımlılığı oldukça düşük, kendi özerk ekonomik, siyasi, dini ve toplumsal denetim enstrümanları olan güçlü bir *toplumsal faillik* (ulema) arasında zayıf bir merkezi *devlet failliği* özelliği göstermektedir. Bunun sömürgeci moderniteyi karşılama biçimine elbette etkisi olmuştur.

İslam toplumlarında sömürgeci moderniteyi karşılama biçimi olarak radikal batılılaşıma ya da ılımlı uyarlamacı batılılaşıma, daha çok devlet merkezli ya da devlete eklenmiş aydın merkezli devleti güçlendirme çabasının bir ürünü olmuştur (*güç arayışı*). Bu açıdan İran'da modernleşme çabalarının ilk teşebbüsleri ya devlet ya da devletten bağıni koparmış eski bürokrat aydınlardan gelmiştir. Ancak radikal ya da uyarlamacı fark etmez modernleşme/reform çabaları, merkezi devletin zayıflığı ile ulema ve onunla müttefik tüccar gibi merkezkaç kuvvetlerin gücü dolayısıyla akamete uğramıştır. Kaçarlarla beraber 19. yüzyılın başından itibaren son iki yüzyıllık İran tarihinin en önemli özelliği devlet ile ulema arasında yaşanan sömürgeci moderniteye karşı uyarlanmadaki anlayış rekabetidir. Avrupalı

güçler (İngiltere ve Rusya) karşısında askeri alanda yaşanan mağlubiyetler ve bunun getirdiği toprak kayıpları, işgaller, ekonomik olarak bağımsızlığın kaybedilmesi ve bunlar karşısında devletin mütereddit reform ve modernleşme çabaları; bu çabalara ve yabancı nüfuzu karşısında devletin acizliğine karşı ulema, tüccar ve entelijansiya tepkileri 1906'da bir Anayasa Devrimi'ne yol açmıştır. Yine 1925-79 arası İran'ı yöneten Pehlevilerin otoriter modernleşmesi de ulema, milliyetçi, sol ve liberal unsurları bir araya getirerek 1979'da bir toplumsal devrime yol açacak bir çatışmayı tetiklemiştir (Lapidus, 2010: 35). Bu anlamda Kaçar Devleti'nin reformcu veliaht prensi Abbas Mirza, Nasirüddin Şah'ın ilk başbakanı Emir Kebir, daha sonraki reformcu Başbakan Sepahsalar gibi devlet merkezli reform çabaları, hep ulemanın karşı koyması ve merkezi devletin zayıflığının bunu göğüslemeyi mümkün kılmamasına neden olmuştur. Şii dünyasında ulema, kendisini devletten ziyade toplumun temsilcisi, koruyucusu ve devletin toplum lehine denge ve denetleyicisi olarak gördüğünden devleti kurtarma düşüncesinin doğal bir sonucu olan uyarlamacı modernleşme/batılılaşıma paradigmasıyla düşünmek zorunda hissetmemiştir. Kaçar dönemi ulemanın devletten bağımsızlığı, *yıkıcı radikalizmini* (her anlamda, devlet karşısında da uluslararası nüfuz karşısında da) mümkün kılarken, kurucu esnekliğe götürecek şartları ise gerektirmemiştir. Bu *kurucu esnekliği* ancak Humeyni, 1979'dan sonra İİC ile tamamlayacaktır.

Kaçar Devleti'nin hem Batılı uluslararası faillik hem de ulema, tüccar ve entelijansiya gibi merkezkaç güçlerin temsil ettiği toplumsal faillik karşısında zayıf olmasına neden olan şey *cılız bir merkezi yönetimin* olmasıydı. Cılız bir merkezi yönetimin varlığını en iyi çok küçük ve zayıf bir merkezi ordu ve çok düşük bir vergi gelirine sahip olmasından anlayabiliriz (Lapidus, 2010: 36). Kaçar Devleti merkezi bir devletten çok bir koalisyon devleti görüntüsü veriyordu. Safeviler (1501-1722) döneminde de aşiret liderleri güçlü bir özerkliğe sahipti ancak Kaçarlar, Safevi Şahlarının dini karizma ve meşruiyetlerine asla sahip olmamışlardı (Lapidus, 2010: 36). Devletin bu zayıf failliğine karşıt olarak bu dönem boyunca İran'da ulemanın kendi içinde yaşadığı teolojik değişim, kurumsallaşma ve hiyerarşik yapılanma, onun failliğinin artmasına neden olmuştur. Ulemanın toplumsal failliğinin oluşumunun analizini önceki bölümlerde yapmıştık. Ancak bu güçlü toplumsal failliğin sömürgeci modernleşme karşısındaki pozisyonuyla ilgili bu aşamada belirtmek gerekir ki 1891 Tütün Boykotu ve en belirgin şekilde 1905-6 Meşrutiyet Hareketinde görülen Şii ulemanın modernleşmeci güçlerle birlikte

hareket etmesini sağlayan şey, uyarlamacı batılılaşma arayışı olmaktan ziyade yabancı nüfuzu ve devlet istibdadının bir merkezi olarak görülen monarşi karşısındaki birlikteliktir. Bu birliktelik kısa dönemli zorunlu bir ittifak olarak görülmüştür. Anayasa fikrine kapı aralamaya çalışan Muhammed Hüseyin Naini (1860-1936), Seyyid Muhammed Tabatabai, Seyyid Abdullah Behbehani ve Ahund Horasani gibi ulema bunu ancak anayasa fenomeninin seküler-modern içeriğini örtmek ya da görmezden gelmek suretiyle yapabilmıştır. Bu anlamda Anayasa Hareketi, içinde radikal batılılaşmayı savunan ama ulemanın toplumsal rolüne de ihtiyaç duyan modernleşmecilerin, Behbehani ve Tabatabai gibi anayasaya sadece monarşinin “zulmünün” sınırlanması bağlamında bakan yüzeysel uyarlamacıların ve daha ziyade dini meşruiyet bağlamında anayasa ve parlamento fikrinin seküler tehlikelerinin farkına varan, devleti/monarşiyi kurtarma düşüncesinin ön planda olmadığı Şeyh Fazlullah Nuri gibi reddiyeci güçlerin ittifakıydı. Fazlullah Nuri ne zamanki gerçek anlamda anayasa ve parlamento fikri ile dini meşruiyet arasında düşünmeye başladı, hemen karşı fundamentalist saflara geçti ve ulema ve toplumun genelini de peşinden sürükledi. Dolayısıyla ulemanın moderniteyi karşılama biçiminin uyarlamacı modernleşme aşamasına ulaşması ancak doğrudan devleti yönetmeye başladıkları 1979 Devrimi sonrası olacaktır. Bunu sağlayan Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmiyle kurucu esnekliği* olmuştur.

19. yüzyıldan günümüze kadar İran UTS'nin, yani uluslararası-devlet-toplum kompleksinin en önemli aktörleri bir taraftan askeri, mali ve sosyo-ekonomik merkezileşme bağlamında modernleşme yönünde çaba harcayan *devlet*,⁸ diğer yandan modernleşmeyi daha ziyade siyasal boyutuyla, yani anayasa, parlamento gibi kurumlar vasıtasıyla monarşik keyfi yönetimin sınırlanması temelinde anlayan seküler radikal batılılaşmacı aydınlar oluşturmaktadır.⁹ İster devlet/bürokrat ister muhalif batılılaşmacı aydın tipi olsun modernleşmecilerin tümü *güç arayışına* odaklananlar ya da meşruiyet konusunu ikincil önemde görenler kategorisine girmektedir.

⁸ Abbas Mirza, Emir Kebir, Sepahsalar.

⁹ Ahundzade, Mirza Malkum Han, Talibov, Meragani, Ağa Han Kirmani gibi isimlerden oluşan muhalif batılılaşmacı aydınların yaklaşımı da güç arayışından (modernleşme/devlet oluşumu) bağımsız değerlendirilmemelidir. Bu aydınlar monarşinin sınırlandırılmasını talep ederken, İran'ın zayıflamasına neden olduğunu düşündükleri bir istibdat karşıtı düşünce sistematiği geliştirmişlerdir. Buna göre İran'ın sömürgeciler karşısındaki zayıflamasını içerdeki bölünmeye (nifak), bölünmeyi otokrasiye (istibdat) bağlayan bir anayasacı söylem geliştirmişlerdir.

Seküler modernleşmeci aydın-bürokrat tipinin en önemli özelliği amaçlarını yerine getirmede devletle iş birliği yapma imkanları kalmadığında muhalif sivil aydınlar olarak toplumsal rollerini oynamaya çalışmalarıdır. Başta var olan devleti yabancı siyasi, askeri ve ekonomik nüfuz karşısında güçlendirme düşüncesi, daha sonra toplumsal ilerlemenin öncüler rolünü oynamalarına ve bununla bağlantılı meşruiyetçi fikirleri savunmalarına evrilmiştir. Ancak Dabashi'nin ifadesiyle bu meşruiyetçi fikirlerin savunusu üstlenen batılılaşmacı entelektüeller inorganik entelektüellerdi ve mevcut İran toplumsal-tarihsel dinamikleriyle bağ kurarak, yani *meşruiyet* krizini aşarak bu düşüncelerini hayata geçirebilecek bir müktesebata sahip değillerdi. İlave olarak İranlılar bu Batılı fikirleri edinirken eş zamanlı olarak ve belki de onun sayesinde Batılı askeri kolonyalizmle yüz yüze gelmişlerdi. Modernliği İranlıların kendine dahil etme biçimi sömürgeci modernlik şeklindeydi. Tekrar vurgulamak gerekirse, Avrupa dışı dünyanın tümünün modernliğe dahil olma biçimi sömürgeci bir modernlik biçiminde söz konusu olmuştur ve Avrupa dışı dünyadaki modernlik biçimlerinin tümünün travmatik ve kusurlu oluşunun en önemli sebebi budur. Bu tahlil her ülkeden çok İran için doğrudur. Çünkü İran yüksek faillik bilincine sahip bir toplumsal ve siyasal özne olarak [hem devlet hem de toplum anlamında] sömürgecinin failliğini elinden almasına kayıtsız kalamayacak kadar öznellik bilincine sahiptir. Dabashi'nin ifadesiyle “*aynı anda hem sömürgeleştirildik hem modernleştirildik*” (2008: 62), Luizard'ın ifadesiyle “[İslam toplumları] *galiplerin değerleriyle kuşandılar*” (2013: 47-69), ya da Zarakol'un Goffman'dan (2014) yola çıkarak ifade ettiği gibi “*yenilgi sonrası lekeli (stigma) kolektif bilincine maruz kaldılar*” (Zarakol, 2019). Bir modernist olarak Dabashi “*sömürgeleştirilmiş bir akıl vasıtasıyla konuşmadan modern olmamız mümkün değildir*” demektedir ve “*sistematik bir modernlik eleştirisi olmadan, aklımızı sömürgelelikten radikal bir şekilde kurtarmamız mümkün görünmüyor*” şeklinde de eklemektedir (Dabashi, 2008: 62). Dabashi oldukça yerinde bir ifadeyle hem failliğini elde etmek için modernleşmek zorunluluğu (*güç arayışı*), hem de bu zorunluluğun sömürgeci bir modernlikle at başı gitmesi gerçeğinin yarattığı travmatik paradoksun (*meşruiyet krizi*) altını çizmektedir. Söz konusu paradoksun temelinde Ona göre kolonyal işgaller kadar, İranlıların ve Avrupalıların seyahatnamelerinde ortaya konan medeni Avrupa ve geri İran karşılaştırmaları ile İran'ı modern bir ulus devlete (faile) dönüştürmek için yurt dışına giden ilk kuşağın fikir ve faaliyetlerinin tüm iyi niyetlere rağmen İran gerçeğinden kopuk olması

vardır. Dabashi bu kopukluktan yola çıkarak söz konusu İranlı ilk batıcı kuşağı inorganik entelektüeller olarak tarif etmektedir (Dabashi, 2008: 62-3). Daha geniş bir tarihsel genelleme yapmak gerekirse 1905-11 Meşrutiyet Hareketi'ni, 1951-53 Musaddık Milliyetçi Hareketi'ni, 1978-79 İslam Devrimi'ni ve 2009 Yeşil Hareketi'ni de söz konusu paradoksa toplumsal düzeyde bir çıkış yolu arayışı olarak tarif etmek mümkünken; Kaçarların ılımlı, Pehlevilerin ise radikal ve otoriter modernleşmesini devlet düzeyinde bir çıkış yolu arayışının yansımaları olarak sunmak mümkündür. Feth Ali Şah'ın veliaht prensi Abbas Mirza'nın ya da onun reformcu devlet görevlisi Gayem Makam Farahani'nin ya da bunların önyak olmasıyla ilk Avrupa öğrenci kafilesinin bir üyesi ola Mirza Salih Şirazi'nin, Başbakanlar Emir Kebir ve Sepahsalar'ın daha sonraki seküler ve radikal muhalefetin oluşmasına ön ayak olan reformları aslında devlet inisiyatifinin bir ürünüydü. Çünkü faillik eksikliğinin/failsizleştirilmenin en yakından farkındalığını toplumsal güçlerden çok devlet taşımıştır. Devlet merkezli reform çabası tek düze ve istikrarlı bir çizgiye sahip değildir. Çünkü devletin uluslararası alan karşısındaki zayıflığına benzer şekilde toplumsal güçlere karşı da özerkliği yoktu. Her reform girişiminin ardından geri adım atmasını zorunlu kılan toplumsal güçlerin tepkileriyle karşılaşılıyordu, yani meşruiyet sorununu aşamamıştı. Meşruiyet sorununu aşma konusu, asıl meşruiyet aktörleri olan ulema müesses nizamına düşecektir. Ulemanın *güç arayışı*/modernleşme ile *meşruiyet krizi* arasında uyarılma çabasının en keskin yansıması Meşrutiyet Devrimi sırasında anayasa ve parlamento gibi kurumlar üzerine kendi aralarında yapmış oldukları tartışmalarda ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla sömürgeci moderniteyi karşılama biçiminden meşruiyet aktörleri olarak ulemanın pozisyonunu 1905-11 Meşrutiyet Devrimi sürecini tahlilden sonraya bırakmak daha isabetlidir.

1905-1911 Meşrutiyet Devrimi

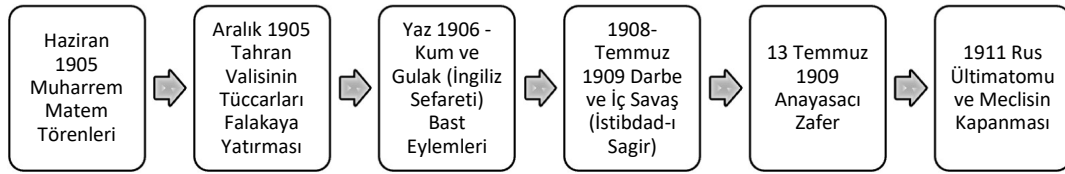
Son iki yüzyıllık İran UTS'nin uluslararası-devlet-toplum kompleksinin tetiklediği iki büyük hareket vardır. Bunlardan ilki 19. asrın sonu ya da 20. asrın başına denk gelen Meşrutiyet Hareketi'dir. (Diğeri ise 20. asrın son çeyreğine denk gelen 1979 İslam Devrimi'dir). Meşrutiyet Hareketi (1905-11) ve onun sonucunda elde edilen parlamento ve anayasa ulema, tüccar ve entelijansiya aktörlerinin İran siyasal tarihindeki en büyük birleşik zaferidir. Reuter imtiyazı ve Tütün tekeli boykotunun da böyle bir özelliği olmuştu ama Meşrutiyet Hareketi yeni bir siyasal

rejim önerisiyle kuşkusuz daha paradigmatic bir buluşmadır. Meşrutiyet Hareketi'nin ortaya koyduğu fikirler sömürgeci modernleşme aktörlerinin dillendirmiş olduğu ve temelde güç arayışına odaklanan kanun hakimiyeti, monarşinin sınırlanması, *nifaka* (toplumsal bölünmeye) yol açan *istibdadın* (otokrasi) ortadan kaldırılarak toplumsal uyuma yol açacak (*ittihat*) hürriyetin getirilmesi idi. Meşrutiyetçi entelijansiyanın retoriğindeki hürriyet savunusu ya da istibdat karşıtlığı nedeniyle bu aktörlerin de *güç arayışına* odaklananlar kategorisine yerleştirilmesi çelişkili görünebilir. Ancak bu izlenimi ortadan kaldırmak için söylemek gerekir ki söz konusu meşrutiyetçi entelijansiyanın retoriğinin nihai hedefi, birliğin (*ittihat*) sağlanarak devletin uluslararası faillik karşısında düşmüş olduğu acizlikten kurtarılması anlamında *güç arayışındır*. Bunun için İran'ın yerleşik meşrutiyet temeline değil Batılı siyasal ve toplumsal kavramlara dayanmayı tercih etmişlerdir. İşte bu tercih günün sonunda neden Meşrutiyet Hareketi'nin başarısız olduğunun da temelini oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle bu durum İran'ın Kaçarlardan itibaren devlet oluşumunun ilk yüzyılının sonunda *güç arayışı ve meşrutiyet krizine* çözüm çabasında ilk denemenin neden başarısız olduğunun da nedeni olmuştur. Bu başarısızlık elbette *güç arayışı ve meşrutiyet krizine* devlet oluşumuna takaddüm eden ve İran'ın meşrutiyet aktörleri olan ulema müesses nizamı içinden bir çözüm getirilememesinin bir sonucudur. Söz konusu kriz daha önce de ifade ettiğimiz gibi ancak Şii kesinlik paradigmasında üçüncü ve dördüncü kırılmalara yol açacak Humeyni'nin 1971'deki iki unsurlu velayet-i fakih piramidi ve 1989'daki velayet-i mutlak-i fakih teorilerinde ortaya koyduğu *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklikle* yönetilebilir bir forma kavuşturulacaktır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Nasirüddin Şah'a yapılan suikast hem sarayın meşrutiyet krizinin zirve yaptığını göstermiş hem de daha zayıf bir yönetici olan Muzaffereddin Şah'ın (1896-1907) iktidara gelerek sansürü kaldırması gibi girişimlerde kendisini gösteren siyasal açıklık sürecine girilmesine ve dolayısıyla devlet failliğinin daha da zayıflamasına neden olarak Meşrutiyet Hareketi'nin başarısına katkı yapmıştır. Bunun yanında zayıf devlet failliği olgusu Meşrutiyet Hareketi'nin iktidarı devralması sonrası da etkisini göstermiş ve düzenin sağlanması, ekonomik ve siyasi bağımsızlık elde edilmesi gibi amaçlarını yerine getirememesi nedeniyle Meclis yönetiminin sonlanmasına neden olmuştur. Meclisin açılması ve anayasanın kabul edilmesi anlamında Meşrutiyet Hareketi'nin başarısında Nasirüddin Şah suikastı sonrası Muzaffereddin Şah'ın (1896-1907)

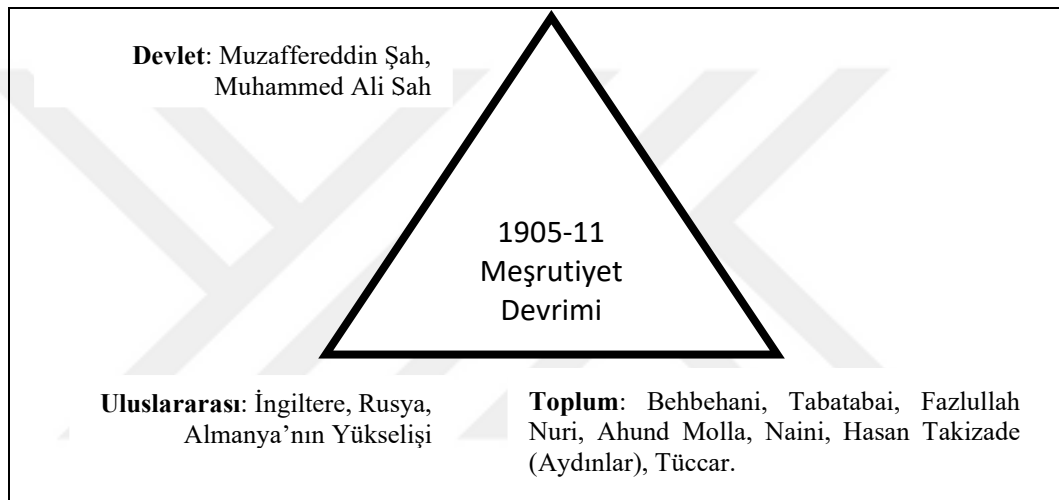
iktidara gelmesiyle Kaçar sarayında Rus etkisinin artmasına İngiltere'nin tepkisi, bu tepkinin bir sonucu olarak monarşi karşıtı güçleri desteklemesi Meşrutiyet Hareketi'nin uluslararası destek boyutunu oluşturmuştur. Bununla beraber 1911'de meclisin kapanması ve Meşrutiyet Hareketi'nin başarısız olmasında ise Almanya'nın uluslararası siyasette yükselişinin ortaya çıkardığı tehdit karşısında Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki rekabetlerini bir kenara bırakması, bunun sonucu olarak 1907 Anglo-Rus Anlaşmasını imzalamaları ve meşrutiyetçileri uluslararası destekten mahrum bırakmaları vardır. Meşrutiyet krizinin Nasirüddin Şah suikastıyla zirve yapması sonrası Muzaffereddin Şah ile beraber siyasal açıklık dönemine girilmesi monarşi karşıtı muhalefetin sesini daha serbest çıkarabilmesi ve daha rahat örgütlenebilmesine yol açarak toplumsal faillğin daha da güçlenmesine ve Şah'ın sınırlandırılmasının araçları olan anayasanın kabulü ve meclisin açılması anlamında Meşrutiyet Hareketi'nin başarılı olmasına neden olmuştur. Bununla beraber Şah'ın bir meclis ve anayasal monarşiyle sınırlanması gibi ilkelerin kabul edilmesi ve başarılması anlamında bu ilk aşamada ortak hareket etmiş olan seküler ve dini bileşenler, *güç arayışı ve meşrutiyet krizine* bir çözüm üretemediklerinden dolayı meclisin ve anayasanın niteliği konusunda bölünmüşler ve Meşrutiyet Devrimi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmışlardır.

1905'ten başlayıp 1911'de Meclis'in kapanmasına kadar süren Meşrutiyet Hareketi altı dalga şeklinde başlamış, gelişmiş ve sonlanmıştır. Birinci dalga, Muzaffereddin Şah'ın zayıf ve görece serbest siyasal ortamında İran ekonomisinde artan Rusya etkisine karşı 1900'ün başından itibaren artan ulema, tüccar ve entelijansiyanın önderlik ettiği toplumsal memnuniyetsizlik ve bu memnuniyetsizliğin sembolü haline gelmiş Belçikalı Gümrük Komisyonu ve onun başkanı Naus karşıtlığı şartlarıyla birleşen Haziran (1905) Muharrem matem törenlerinde gelişmiştir. 1905 Rus-Japon Savaşı ve ardından 1905'te Rusya'da gerçekleştirilen devrim İran'ın kuzeyinde gerçekleşen ticaret ve ithalatın zarar görmesine, buğdayın fiyatının %90 ve şekerin fiyatının %33 artmasına neden olmuştu. Şah'ın azalan vergi gelirlerini arttırmak için başvurduğu vergi oranlarının artırılması ve ulemaya yapılan ödemelerin aksaması bir memnuniyetsizlik yaratmıştı (Axworthy, 2016: 251-252). Bu şartlar altında Haziran 1905 Muharrem matem törenlerinde tüccar sınıfı bahsedilen önlemleri protesto etmek için Belçikalı gümrük memuru Joseph Naus'un görevden alınması için Şah Abdüllazim Türbesine, yani yaklaşık 10 yıl önce Nasirüddin Şah'ın suikastla öldürüldüğü yere doğru yürüyüşe

Şekil 2.7. Meşrutiyet Hareketinin Tarihsel Dalgaları

geçmiştir. Başta bir karşılık bulamamış olsalar da Hablül Metin gazetesi vasıtasıyla taleplerini kamuoyu ile de paylaşmışlardır. Protestocuların Şah'tan en somut talepleri Ruslar lehine İran tüccarına zarar verme politikasından vazgeçmesiydi (Abrahamian, 1982: 81). Muzaffereddin Şah, Meşrutiyet Hareketi'nin ilk dalgasını bu talepleri karşılama sözü vererek atlatmaya çalışmıştır.

Şekil 2.8.: Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni Meşrutiyet Devrimi

Meşrutiyet Hareketi'nin ikinci dalgası Aralık 1905'te patlak verdi. Bu sefer olayların başlamasına Tahran valisi neden olmuştur. Öyle ki ülkedeki yüksek enflasyondan kaynaklanan toplumsal memnuniyetsizliği tüccara yönlendirmek isteyen devlet, şeker tüccarından fiyatları indirmesini istemiştir. Şeker tüccarı bu talebe olumlu cevap vermeyince, Tahran valisi de onlara göz dağı vermek için iki saygın şeker tüccarını falakaya yatırdı. Falakaya yatırılanlardan birisi Tahran Merkez Çarşısını ve Tahran'daki üç caminin onarımını finanse eden oldukça saygın bir isimdi. Bu olay karşısında Çarşıdaki dükkân ve işletmeler hemen kapanmış, medrese talebeleri Tahran'daki büyük camide toplanmış ve dönemin en önemli iki uleması olan Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Abdullah Behbehani, 2000 tüccar ve medrese öğrencisi eşliğinde Şah Abdülazim Türbesinde *bast* ilan etmiştir (Baktiari, 1996: 3). Bast siyasi muhaliflerin itiraz ve eleştirilerini cami, türbe ya da daha sonra yaygınlaşacağı üzere yabancı ülke elçiliklerine sığınarak dokunulmazlık elde etmesiyle ilgili bir stratejiydi (Dabashi, 2008: 94). Eylemcilerin Şah

Abdülazim Türbesinden, devletten yerine getirmesini istedikleri talepler, Tahran valisinin değiştirilmesi, Naus'un görevine son verilmesi, şeriatın uygulanması, bir Adalethane (proto-meclis) kurulması, hukuk devleti, bakanların seçiminde halkın iştiraki, baskıcı bakanlar olan Emin ed-Devleh ile Ala Ed-Devleh'in görevden alınmasıydı (Abrahamian, 1982: 82; Baktiari, 1996: 3). Bu taleplere karşı Muzaffereddin Şah başta ayak sürse de bir ay boyunca devam eden bast eylemlerini sonlandırmayı başaramayınca geri adım atarak Naus'u göndermeye ve bir Adalethane kurmaya söz verdi. Ne var ki Şah'ın verdiği sözleri yerine getirmemesi üçüncü dalganın patlak vermesine neden oldu.

Bu üçüncü dalga Temmuz 1906'ya rastlayan Muharrem ayına denk gelmiştir. Zira Muharrem Şii dini protesto atmosferinde vaizlerin devlet aleyhine konuşmaları karşısında yerel bir vaizi tutuklaması daha önce örgütlenmiş olan gizli cemiyetlerin muhalif broşürler dağıtmasına neden olmuştur. Üstelik polisin daha sonra bir Seyyid olduğu ortaya çıkan bir talebeyi öldürmesi binlerce öğrencinin beyaz kefenlerle sokaklara çıkıp devlete ölmekten korkmadıklarını gösteren eylemlerini tetiklemiştir. Beyaz kefenli eylem yöntemi benzer şekilde 1979 Devrimi'ne giden süreçte de devrimciler tarafından kullanılmış, hatta Humeyni 1980-88 İran-Irak Savaşı'nda İranlıları motive etmek için de bu yöntemden yararlanmıştır. Muzaffereddin Şah'ın İran Kazak Tugayı askerleri beyaz kefenli eyleme silahla müdahale ederek 22 kişinin ölümü ve yüzden fazla kişinin yaralanmasına neden olarak eylemcilerin daha da radikalize olmasını sağlamıştır (Abrahamian, 1982: 83). Öyle ki öyle ki beyaz kefenli eylemin devlet tarafından bir kan banyosuyla bastırılmaya çalışılması, devlet ile toplum arasındaki bağların kesin bir şekilde kopmasına neden olmuştur. Duygusal atmosfer tarihsel Kerbela paradigmasının siyasi havaya hâkim olmasını sağlamıştır. Ulema artık açıktan Muzaffereddin Şah'ı Hz. Peygamberin torunu ve üçüncü Şii İmam olan Hz. Hüseyin'i Kerbela'da katleden Emevi halifesi Yezid'le karşılaştırıyordu, tıpkı Humeyni'nin Muhammed Rıza Pehlevi'yi Mart 1963 Feyziye Medresesi baskını dolayısıyla Yezid'e benzettiği gibi. Devletin sert karşılığına tepki olarak biri Tahran'ın güneyindeki Kum kentinde, diğeri kuzeyindeki Gulak köyünde olmak üzere iki büyük protesto gerçekleşti. Kum protestosunu ulemadan Seyyid Abdullah Behbehani ve Seyyid Muhammed Tabatabai örgütlerken, bu iki isme katılımı çok kritik olan Şeyh Fazlullah Nuri de destek vermiştir. Ulema Şah'ın sözlerini yerine getirene kadar "greve/bast" başlamıştır (Dabashi, 2008: 94-5).

Gulak'taki eylem ise Meşrutiyet Hareketi'nin daha çok seküler aktörlerinin inisiyatifineydi. Gulak'taki eylem loncaların ve tüccarın İngiliz Büyükelçilik yerleşkesine sığınması ve onlara daha sonra Darülfünun hocalarının da dahil olmasıyla biçimlenmiştir. Seyyid Abdullah Behbehani, İngiliz Maslahatgüzarı Grant Duff'a bu sığınma eylemi ile ilgili ricacı olmuş ve Grant Duff da açıkça İngiltere'nin engel olmayacağını ima etmiştir (Keddie, 1999: 56). İngiliz Büyükelçilik yerleşkesinde gerçekleşen eylem batıcı aydınlar ve öğrenciler tarafından daha önceki proto-meclis önerisi olarak ortaya çıkan Adalethane talebini de aşan bir parlamento, anayasacılık ve cumhuriyet fikirlerinin tartışıldığı bir açık hava kolokyumuna dönüşmüştür (Abrahamian, 1982: 84-5). Protestoların 3. haftasına ulaştığı 5 Ağustos'ta (1906) Muzaffereddin Şah, görece daha liberal bir isim olan Müşir ed-Devleh'i başbakan olarak atamış ve kurucu meclisin açılacağını bildiren bir metni imzalayarak Meşrutiyet Hareketi'nin ilk zaferinin ilan edilmesini mümkün kılmıştır (Dabashi, 2008: 95). Abrahamian'ın ifadesiyle devrim zafere ulaşmış ancak bir anayasa için mücadele henüz yeni başlamıştı. Bu "mücadele" ifadesi gerçekten anlamlıdır, çünkü Şah'ın bir meclis ve anayasal monarşiyle sınırlanması gibi ilkelerin kabul edilmesi ve başarılması anlamında bu ilk aşamada ortak hareket etmiş olan seküler ve dini bileşenler, meclisin ve anayasanın niteliği konusunda bölünmeye başlayacaklardır. Üstelik zikredilen bu Meşrutiyet Hareketi bileşenleri içindeki bölünme faktörüne ek olarak uluslararası gelişmeler de meşrutiyetçilerin aleyhine ilerlemeye başlayacaktır. Yukarda sömürgeci moderniteyi karşılama biçimi bakımından aktörleri *güç arayışı (modernleşme) ve meşruiyete odaklananlar* şeklinde ikiye ayırmış, entelijansiyayı *güç arayışına (modernleşmeye) odaklananlar* kategorisine yerleştirmiştik. Meşrutiyet Devrimi'nin öne çıkan üç uleması¹⁰ ve onlara Irak/Necef'ten teorik olarak dahil olan iki tanesi¹¹ ise meşruiyet konusuna odaklananlar kategorisine girmektedirler. Bu isimler Meşrutiyet Devrimi sonrası modern siyasal kurumlar olarak anayasa, parlamento ve parlamentonun yasama işlevi konusunda bölünmüşlerdir. Bu bölünme, bu çalışmanın önemli kavramsal boyutunu oluşturan *güç arayışı ile meşruiyet krizi* konusuna girdiğinden ayrı bir başlık olarak derinlemesine tahlil edilecektir. Ama yine de Meşrutiyet Devrimi'nin zafere ulaşmasından hemen sonra

¹⁰ Seyyid Abdullah Behbehani, Seyyid Muhammed Tabatabai ve Şeyh Fazlullah Nuri.

¹¹ Muhammed Hüseyin Naini ve Ahund Horasani.

varlığını uzun süre koruyamamasının açıklanması için bu bölünmeye burada da değinmek şarttır.

Tüm devrimci unsurlar birincisi Şah’a olan nefretlerinde ve ikincisi ise sömürge karşıtlığında birleşiyordu. Ancak yine de aralarında inşa edilecek rejim konusunda derin farklılıklar vardı. Meşrutiyetçiler arasındaki laik unsurlar açısından sekülerleşme, anayasal bir rejim ve yeni bir sosyo-politik kimlik (İran vatandaşlığı ya da eşit vatandaşlık) gibi konular önemliyken; ulema ve diğer dini unsurlar için bu değerlerin içeriği biraz daha karmaşık bir manzara sunmaktadır. Seyyid Abdullah Behbehani’nin 1891-92’deki Tütün Boykotuna iştirak etmeyip Meşrutiyet Hareketi içinde yer alıyor olması İngiliz bağlantılarıyla açıklanabilirken, Tabatabai ve Naini gibi ulemanın daha samimi ve doktriner temelleri olan bir meşrutiyetçi çizgi benimsediklerini söylemek mümkündür. Naini, aniden saf değiştiren Fazlullah Nuri’nin meşrutiyet karşıtı tezlerine karşı yazdığı meşrutiyet yanlısı risalede¹² Şah’ın despotizminin bir anayasayla sınırlanıyor olmasının Şii/dini gerekçelendirmelerini ortaya koymuştur. Daha sonra göreceğimiz üzere Şeyh Fazlullah Nuri ortaya attığı “*meşruta meşrua*” teziyle parlamentonun yasama fonksiyonunu kategorik olarak reddediyor, Müslüman ya da gayri-müslim tüm İranlıların eşit sayılmasının seküler vatandaşlığa dayalı yeni bir sosyo-politik kimlik inşası anlamında Şii/dini sosyo-politik kimliğe karşı bir tehdit olduğunu düşünüyordu.¹³

Meşrutiyetçiler arasındaki bu vizyon ve model farklılığı şartlarında, 1906’da açılacak Meclis için yapılacak seçimler dolayısıyla siyasal ortam daha da hareketlenmişti. Zaten 1896’da Muzaffereddin Şah’ın tahta çıkması sonrası görece daha serbest bir siyasal ortamda belli örgütlenmeler (cemiyyetler/ encümenler) ortaya çıkmıştı. Bunlara ilave olarak esnafın öncülüğünde yerel meclisler (encümenler) de kurulmuştur. Otuzdan fazla yerel encümenen en öne çıkanları Esnaf Encümeni, Yazıcılar Encümeni (Mostavfian) ve Medrese Talebeleri Encümeni (Taleban) gibi mesleki meclislerdi. Bunlar dışında Azerbaycan Encümeni, Ermeni Encümeni, Yahudi Encümeni, Zerdüşt Encümeni ve Güney İran Encümeni gibi etnik, dini ya da bölgesel temelli encümenler de vardı. Bunlardan en önemlisi yaklaşık üç bin üyesi bulunan Tebriz Tüccarları ile Kafkasya’dan genç bir elektrik mühendisi olan Haydar Han Amuoğlu tarafından organize edilen

¹² Tenbihül Ümme ve Tenzihül Mille (1909).

¹³ Meşru meşrutiyet, yani İslam siyasi ve dünya görüşüne, İslam egemenlik anlayışına aykırı olmayan meşrutiyet.

Azerbaycan Encümeni'ydi (Abrahamian, 1982: 87). Amuoğlu, Rus Azerbaycan'ında eğitim almış ve orada Rus Sosyal Demokrat Partisi'ne katılmıştı. Daha sonra büyük kardeşi ve Narim Narimanou ile beraber Bakü'de İran Sosyal Demokrat Partisi'ni kurmuştur (Abrahamian, 1982: 87).

Bu dönem ayrıca basın da oldukça aktif hale geldiği bir dönemdir. Gazete ve dergilerin sayısı devrim öncesi sadece altıyken, Kurucu Meclis sonrası on ay içinde yüzü aşmıştır (Axworthy, 2016: 254-255). Yayınların isimleri iyimser, milliyetçi ve radikal ideolojilerini ortaya koyacak şekilde belirlenmişti: Terakki, Bidari (Uyanış), Vatan, Ademiyet (İnsanlık), İttihat, Umut, Asr-ı Now (Yeni Çağ). Hem bahsedilen encümenler hem de basın yoluyla meşrutiyetçi bir kamuoyu inşası süreci başlamıştır. Meşrutiyetçi ve milliyetçi seküler söylemin mitsel bir şekilde birbirine bağladığı ikili kavramlar istibdat-nifak ve hürriyet-ittihat kavramlarıydı. Gerçekten de meşrutiyetçi seküler söylem, ülkenin en önemli sorununu nifak (bölünme ve ayrılık) olarak görürken, ülkenin çeşitli unsurları arasındaki nifakın sebebini ise istibdat olarak değerlendiriyordu. İstibdat ve onun neden olduğu nifakı ortadan kaldırıp ittihadı ve bütünlüğü oluşturacak şey ise hürriyetti. Meşrutiyetçi seküler söylem, hürriyet kavramıyla İran'da birliğin sağlanması arasında güçlü bir nedensellik kuramıyordu ama dönemin atmosferi bu ikisi arasında doğal bir ilişki olduğuna dair mitsel bir havaya sahiptir. İstibdat (monarşi) gidince hürriyet de doğal olarak gelecek; hürriyet (meşrutiyet, meclis, anayasa) gelince birlik de kendiliğinden sağlanacak ve nifak ortadan kalkacaktı (Kashani-Sabet, 2018: 143-9). Bu mitsel anlatıya göre despotizm (istibdat), İran topraklarının kaybına neden olmuş, meşrutiyet ise “vatanın hastalanmasına neden olan mikropları” ortadan kaldırarak onun tekrar can bulmasına yol açmıştı (Kashani-Sabet, 2018: 144). Bu elbette gerçek değil, meşrutiyet söyleminin bir propagandasıydı ve kısa sürede onu savunanları bile hayal kırıklığına uğratacak ve yeni bir askeri otoriter modernleşmenin (Pehlevi modernleşmesi) savunucusu haline geleceklerdir. Halbuki meşrutiyetçilere göre İran'ın meşrutiyete geçişi tarihsel olarak İslam'a geçiş kadar önemli bir kırılma noktasıydı (Kashani-Sabet, 2018: 145). Çok kısa sürede meşrutiyetçiler kendi yarattıkları bu mitin çöküşü ile karşı karşıya kalacak ve salt bir anayasanın İran'ın karşı karşıya olduğu yabancı müdahalesine, bölünmüşlüğe, ekonomik, teknik, askeri ve siyasi zayıflığa çözüm olmadığını anlayacaklardır.

I. Meclis (1906-1908) Ekim 1906'da açıldı. Meclis kompozisyonu geleneksel orta sınıfın ağırlıkta olduğu bir yapıyı yansıtıyordu. İlk mecliste milletvekilleri-

Tablo 2.2. İlk İki Meclisteki Siyasal Eğilimler

Meclisler	Siyasal Eğilimler	
I. Meclis (1906-1908)	Mo'tadel (İlmli/Gelenekçiler)	Azadiha (Radikaller/Liberaler)
II. Meclis (1909-1911)	Mo'tadel (İlmli/Gelenekçiler)	Demokrat Parti (Radikaller/Liberaler)

nin %26'sı loncalardan, %20'si ulemeden, %15'i tüccardan oluşuyordu (Baktari, 1996: 6). Siyasal olarak gevşek olsa da birbirinden ayırt edilebilir üç eğilim ortaya çıkmıştı. Bunlar saray yanlıları (Mostabend), İlmli (Mo'tadel/Gelenekçiler) ve liberalerden (Azadiha/Radikaller) oluşuyordu. Saray yanlılarının sayısal olarak çok az olduğunu belirtmek gerekiyor. Bunun yanında sayısal olarak çoğunlukta olanlar İlmliydiler ve liderleri iki zengin tüccardı: Muhammed Ali Shalfurush ve Amin el-Zarb. Her ikisi de meşrutiyet eylemlerine destek vermişlerdi. Bunlara aynı zamanda Meşrutiyet Hareketi'nin ulema önderleri olan, ancak meclise dışardan destek veren Tabatabai ve Behbehani'yi de eklemek gerekiyor (Baktari, 1996: 6). Liberalere ya da Radikallere gelince bunlar temelde seküler aydınlardan oluşuyordu. Hasan Takizade ve Yahya İskenderi'nin önderliğindeki Radikaller, köklü bir toplumsal ve ekonomik dönüşümden yanaydı. Radikal grup tüm İranlıların kanun önünde eşitliğini savunarak sosyo-politik kimliği seküler yurttaşlığa dayandırıyorlardı. Bunlar karşısındaki ulema hizbi itiraz ederek Müslümanlarla Müslüman olmayanların eşitliğini kabul edilemez buluyorlardı (Baktari, 1996: 6-7).

Meclisin en önemli görevi bir anayasa hazırlamaktı ve bunu iki aşamada gerçekleştirdi. İlk aşama 1906'da hazırlanan ve *Kanuni Esasi* olarak bilinen ilk metindi. Bu metnin odaklandığı mesele daha çok sarayın ekonomik ve uluslararası karar alma kapasitesini sınırlandırmaya yönelikti. Buna göre borçlanma, imtiyaz hakkı satma, anlaşma yapma gibi yetkiler meclise verilerek Şah karşıtlığıyla beraber sömürge karşıtlığının da altı çizilmiştir. Bu ilk ana metni ölmek üzere olan Muzaffereddin Şah 30 Aralık 1906'da imzaladı. İkinci aşamada kaleme alınan 1907 Ek Metni (*Mütemmim-i Kanuni Esasi*) ise teknik olarak daha fazla anayasa özelliği gösteriyordu. 107 maddeden oluşan ve eşit vatandaşlıkla seküler egemenlik anlayışını kapsayan Ek Metnin kaderi yeni Şah olan Muhammed Ali Şah'ın daha otokratik tutumuna bağlı hale gelmiştir. Muhammed Ali Şah, işlerin artık eskisi gibi olmadığını göstermek istercesine Belçikalı gümrük yöneticisi Naus'u tekrar göreve getirmeye çalışmış, tahta çıkış törenine milletvekillerini davet etmemiş, Rusya ve İngiltere ile yeni bir kredi müzakeresi yürütmeye başlamıştır. Muhammed Ali Şah

bakanlarını meclisi görmezden gelmeye teşvik ederken, “liberal” Başbakan Müşir ed-Devleh yerine Japonya’daki deneyimlerinden etkilenecek reformun ancak güçlü, otokratik ve merkezi bir hükümetle başarılabilirliğini savunan Emin el-Sultan’ı getirmiştir. Muhammed Ali Şah bu güç gösterisinden sonra Anayasa Ek Metnini imzalamayı reddedince Meşrutiyetçi unsurlar tekrar harekete geçmişlerdir (Abrahamian, 1982: 89). Tebriz’de yirmi bin kişilik kalabalık, hükümeti greve gitmekle tehdit ederken, Azerbaycan’da ayrılıkçı bir hareket başlatmayı bile düşünmüşlerdir. Tahran’da çeşitli örgüt ve birlikler Encümen-i Merkezi adında bir birleşik çatı kurmuşlar, çarşı ve kamuda grev ilan etmişler, elli bin kişilik gösteri düzenleyip üç bin kişilik silahlı gönüllüyü harekete geçirmişlerdir. Haydar Han Amuoğlu’nun Sosyal Demokrat Partisi’yle bağlantılı Tebrizli bir banker ise Başbakan Emin el-Sultan’a suikast düzenleyerek onu öldürmüştür. Tüm bu şartlar altında Muhammed Ali Şah 7 Ekim 1907’de Ek Metni imzalamak zorunda kalmıştır (Abrahamian, 1982: 91). Anayasanın hem temel hem de ek metninin onaylanmasıyla meşrutiyetçileri bir araya getiren her iki motivasyon da gerçekleştirilmiş oldu: Şah’ı sınırlamak ve imtiyaz, kredi, borç gibi işlemleri meclis uhdesine alarak sömürge karşıtı gündemi garantiye almak.

Ancak bu aşamadan sonra meclis içindeki İlmîlîlar ve Radikaller bölünmesi şeklinde geleneksel ve seküler cephelerin meşrutiyet vizyonlarındaki farklılık kendisini daha fazla gizleyemeyecektir. Öyle ki Şeyh Fazlullah Nuri’nin meclisin yasama faaliyetini seküler temeller üzerine yapamayacağı şeklindeki dini argümanları Ek Metne *Müştehit Komitesi* isminde bir yapının ihdas edilmesine yol açmıştır. Beş ulema üyeden oluşacak bu komite, günümüz İİC’ndeki Anayasayı Koruyucular Konseyi’nin (AKK) de bir işlevi olan parlamentonun yasama faaliyetlerinin şeriata uygunluğunu garanti edecekti. Şeyh Fazlullah Nuri’nin *meşruta meşrua* kavramıyla çerçevesini çizmeye çalıştığı bu tartışma aslında modern ulusal/egemen devletin kanunlaştırma faaliyetiyle şariat arasındaki mücadelenin ilk ciddi teorik temellerini temsil ediyordu. Fazlullah Nuri’nin öngördüğü *Müştehit Komitesi* parlamentonun yasama faaliyetini *meşru* (şeri) hale getirmeyi planlıyordu. Ne var ki daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağımız üzere hem bu komitenin anayasaya dahil edilirken yaşanan tartışmalar hem de komite üyelerinin seçimi Fazlullah Nuri’nin itirazlarının daha da sertleşmesine neden olacaktır. Fazlullah Nuri, meclisin seküler eğilimine karşı kampanyasını hızlandırmış ve yürüttüğü bu etkili kampanya meclisin popülaritesini de azaltmıştır.

Hatta Fazlullah Nuri sistemin eski haline dönmesi kampanyası yapan gösteriye bile destek vermiştir. Bunun karşısında meclisi korumak amacıyla özellikle Azerbaycan Encümeni'nin topladığı yedi bin silahlı militan bir araya gelince Rus Liakhoff yönetimindeki İran Kazak Tugayı Şah'ın emriyle Meclisi bombalamış ve ikiyüz elli ölü pahasına bir darbe gerçekleştirerek (1908) ve Meclisle beraber encümenleri de yasaklayarak meşrutiyet sürecinin dördüncü dalgası olan *istibdad-ı sagir* (küçük istibdat) ya da *iç savaş* döneminin başlamasına neden olmuştur (Abrahamian, 1982: 96-7). Ancak söz konusu Muhammed Ali Şah darbesini kolaylaştıran şey devrimciler arasındaki bölünme kadar uluslararası gelişmelerin de olumsuz yönde seyretmeye başlamasıdır.

Almanya'nın Yükselişine Karşı Avrupa'da İki Kutuplu Sistemin Ortaya Çıkışı ve 1907 Anglo-Rus Anlaşması

İran Meşrutiyet Hareketi'nin mutlu sonla bitmeyen kaderi bir taraftan hareketin Radikaller (*güç arayışına* odaklananlar) ile Ilımlılar (*meşruiyete* odaklananlar) arasındaki bölünmesi; diğer taraftan ise Avrupa içi güç ilişkilerinde yaşanan gelişmeler tarafından belirlenmiştir. Kissinger'ın da belirtmiş olduğu gibi Avrupa güç dengesinin en önemli parçalarından birisini Almanya'nın dizginlenmesi oluşturuyordu (Kissinger, 2016). Bu dönemin *büyük oyununun* yükselmekte olan yıldızı da Almanya'ydı. Yükselen Almanya'nın elde ettiği sömürgeler, Rusya-İngiltere-Fransa kulübüyle mukayese edildiğinde oldukça yetersiz olduğundan Almanya, karmaşık Avrupa içi ittifak sistemi tarafından izole edildiğini hissediyordu (Bayat, 2020: 188). Almanya söz konusu izolasyonu aşmak için Güney Afrikalı yetkililerle ticari ilişkiler kurmaya başladığında, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda müsteşar yardımcısı olan ve Almanya karşıtlığı ile ünlü Sir Francis Bertie, Almanya'yı bölgeye daha fazla müdahil olması durumunda savaşla tehdit etmişti (Bayat, 2020: 188). Bu ve diğer tehditlere rağmen Berlin'deki karar alıcılar Avrupa dışı dünyadaki varlıklarını güçlendirecek *weltpolitik* siyasetlerini hayata geçirmede geri adım atmamışlardır. Almanlar kararlı bir şekilde Osmanlı ile ekonomik ilişkilerini geliştirmeye odaklandıklarında ise İngiltere alarm durumuna geçmiştir. Dolayısıyla yükselen Alman tehdidi İran üzerindeki yaklaşık bir asırdır süren İngiltere ile Rusya arasındaki rekabetin ikincil plana itilmesi için gerekli şartları oluşturmuştur (Bayat, 2020: 188-9). Uluslararası güç dengesindeki

değişime yönelik İngiltere, Rusya ve Fransa'daki karar alıcıların algılarına tek tek bakmak Almanya tehdidi karşısındaki algılamalarını da ortaya koyacaktır.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Aralık 1905'te Sir Edward Grey'in (1905-1916) gelişi, bakanlıkta Rus yanlısı (Alman karşıtı) unsurların etkisinin daha da artmasına neden olmuştur (Bayat, 2020: 189). İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndaki bu etki ile beraber İngiliz dış politikasının tehdit algısında "Almanlar dünya hâkimi olmaya ve İngiltere'yi denizlere itmeye çalışan" bir aktör olarak görülmeye başlanmıştır (Bayat, 2020: 189). Bu Almanya algısı, İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'in benzer görüşlerini paylaşan isimleri yükseltmesiyle Dışişleri Bakanlığı'nda hâkim yaklaşım haline gelmiştir (Bayat, 2020: 189). Temel tehdit olarak Almanya'nın ortaya çıkmış olması Rusya ile rekabetin yumuşatılmasını gerektiren bir zorunluluk doğurmuştur.

Ruslar, 1905 Rusya-Japonya Savaşı'nda mağlup olmaları ve sonrası 1905 Devrimi gibi krizler dolayısıyla; İngilizler ise sömürgelerindeki karışıklıklar ve Avrupa'da Alman tehdidinin yükselişi dolayısıyla İran üzerindeki rekabetlerini bir kenara bırakıp anlaşmaya karar verdiklerinde 1907 Anglo-Rus Anlaşmasıyla İran'ı aralarında üç nüfuz bölgesine ayırdılar. Anlaşmaya göre güney ve doğu bölgeleri İngiltere için, kuzey bölgesi ise Rusya için bir nüfuz bölgesi olarak paylaşılmıştır. Merkezi İran toprakları ise "tarafsız bölge" olarak tasarlanmıştır (Keddie, 1999: 59).

1907 Anglo-Rus Anlaşmasını Rusya ve İngiltere'den belki de daha fazla önemseyen bir başka Avrupalı güç ise Fransa'ydı. Dönemin Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın kabinenin geri kalanından özerk bir tarafı vardı (Bayat, 2020: 189-90). Bu dönemde Fransız Dışişleri karar alma süreçlerinde Fransa'nın Berlin Büyükelçisi Jules Camber ile Londra Büyükelçisi Paul Camber kardeşlerin etkinliğinden bahsedilebilir. Özellikle 1898-1914 arası Londra'da görev yapan Paul Camber'ın Paris'ten bağımsız inisiyatifler aldığı da not edilmiştir (Bayat, 2020: 190). Daha da önemlisi 1906-11 arasında Fransa'da oldukça pasif bir Dışişleri Bakanlığı yapan Stephen Pichan döneminde Fransa'nın Tahran Büyükelçisi olan Lecomte 1907 Anglo-Rus Anlaşmasının hayatta kalması için en fazla çalışan diplomatlardan birisi olmuştur. Fransızlar 1907 Anglo-Rus Anlaşmasını desteklemeleri için belki de anlaşmanın gerçek taraflarından daha fazla motivasyona sahipti. Çünkü Almanya'ya 1870'te mağlup olduktan sonra 1894'te Rusya ile bir savunma anlaşması imzalamış ve ardından da 1903'te İngiltere ile

Anglo-Fransız (Entente Cordiale) ittifakı kurmuştu. Yani 1907 Anglo-Rus Anlaşması, 1894 Fransa-Rusya ve 1903 Fransa-İngiltere ittifaklarını birbirine bağlayan İngiltere-Rusya-Fransa Üçlü İtilafı anlamına geliyordu. 1882’de Almanya, Avusturya ve İtalya arasında da bir Üçlü İttifak kurulduğunu hesaba katarsak 1907 Anglo-Rus Anlaşmasının, İran Meşrutiyet Devrimi’ne denk gelen bir zamanda Avrupa’da iki kutuplu bir sistemin ortaya çıkmasına neden olduğunu söylemek mümkündür (Axworthy, 2016: 264).

1907 Anglo-Rus Anlaşması Meşrutiyet rejimi için tek kelimeyle İngiltere’ye yönelik bir hayal kırıklığıydı. Zira meşrutiyetçiler bu anlaşmayla İngiltere’ye yönelik kısa bir bocalama sonrası ihanete uğramışlık duygusuna kapılmışlar ve Ruslara yönelik sömürge karşıtı tepkilerini İngilizlere kanallere etmeye başlamışlardır (Abrahamian, 1982: 98-9). 1907 Anglo-Rus Anlaşması sonrası Rus Albay Liakhoff komutasındaki İran Kazak Tugayı öncülüğündeki Muhammed Ali Şah darbesi karşısında güvencesiz kalmışlardır. Meclis, İngilizlerin bu “ihanetini” unutmayacak ve 1919’da Başbakan Vüsuk ed-Devleh ile İngiltere arasında yapılan ve İran’ı bir İngiliz mandası haline getirmeyi amaçlayan 1919 Anglo-İran anlaşmasına karşı çıkacaktır.

Meclisin kapatılması yukarıda da ifade edildiği gibi Meşrutiyet Hareketi’nin dördüncü dalgasını oluşturan bir yıllık (Haziran 1908-Temmuz 1909) bir iç savaşın patlak vermesine neden oldu. Meclisin kapatılmasına karşı çeşitli güçler bir araya gelerek direnmeye karar verdi. Bunlardan birincisi İran’ın birçok bölgesinden gelen ve içinde gayri Müslimlerin de yer aldığı fedailer ve mücahitler şeklindeki gönüllülerdi. Bunlar arasında Ermeni Taşnak Partisi lideri olan Yeprem Han, Tebriz’de Settar Han ve Bakır Han vardı. Kafkasya’dan gelenlerin önemi bomba yapmayı biliyor olmalarıydı (Abrahamian, 2009: 69-70). İkinci güç kaynağı ise Mazendaran’ın en zengin iş adamlarından olan Muhammed Ali Sepahdar’ın Şah yanlısı saflardan Meşrutiyetçi saflara geçerek Yeprem Han’a destek vermeye başlamasıydı (Abrahamian, 2009: 70). Üçüncüsü ise Bahtiyarilerin aktif bir şekilde meşrutiyetçilere destek vermeye başlamasıdır. Bahtiyarilerin başındaki Serdar Esad 12 bin silahlı gücüyle Tahran’a doğru ilerleme kararı vermişti. 13 Temmuz 1909’da Meşrutiyetçi Hareket, tekrar Tahran’ı ele geçirerek zafer kazandı. Serdar Esad, Sepahdar ve Yeprem Han aralarında uzlaşarak Muhammed Ali Şah’ı tahttan çekilmeye ikna etmişler ve yerine son Kaçar şahı olacak Ahmed Şah’ı henüz 12 yaşındayken bir naip nezaretinde tahta çıkarmışlardır (Abrahamian, 2009: 71).

Temmuz 1909 zaferi sonrası Meşrutiyet Hareketi'nin beşinci dalgasını oluşturan II. Meclis (1909-11) dönemi başlamıştır (Keddie, 1999: 60).

II. Meclis yönetiminin en önemli gündem maddesini, 1907 Anglo-Rus Anlaşması bağlamında mümkün olduğu kadar İran'ın bağımsızlığını sağlama çabası ve bununla bağlantılı ülkenin ihtiyaç duyduğu mali gelirler için kredi sağlaması oluşturmuyordu. Küçük istibdat ya da iç savaş dönemi sonrası Meşrutiyet Hareketi başarıya ulaştığında ve II. Meclis Mayıs 1910'da açıldığında Kaçarların on yıllardır yüz yüze olduğu gerçeklerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu gerçekler kendisinden beklenen yabancı nüfuzunun azaltılması ve düzenin sağlanması hedefi için gerekli olan merkezi bir devlet aygıtının olmayışydı. Bunu sağlamak için gereken mali ve ekonomik alt yapının iflas etmiş olması ise sorunun asıl nedeniydi (Abrahamian, 2009: 73). Tıpkı Kaçarlar gibi Meşrutiyet yönetimi de kontrol ve düzenin sağlanması için harekete geçtiğinde, o da bunu sağlayacak devlet gelirlerinin olmayışıyla yüz yüze geldi. Bunu telafi etmek için de tıpkı Kaçarlar gibi o da İngiltere ve Rusya'dan borç almak dışında başka bir çözüm üretmedi (Abrahamian, 2009: 73).

II. Meclis, meşrutiyetçilere ihanet ettiği gerekçesiyle Fazlullah Nuri'nin idam edilmesi nedeniyle daha radikal bir bölünme içindeydi. Belki de en dramatiği tarihin bir ironisi olarak meşrutiyetçi ulemanın en önemli üçünden biri olan Fazlullah Nuri'nin karşı saflara geçmesi dolayısıyla idam edilirken, bir ikincisi olan Behbehani'nin ise II. Meclis içi bölünmenin radikal kanadını oluşturan Demokratlar tarafından suikastla öldürülmesidir (Abrahamian, 2009: 77). II. Meclisteki bölünmenin bir kanadını daha önceki Azadeh'in (Radikaller) devamı olan Demokratlar oluşturmakta ve liderliğini Tebrizli Hasan Takizade ile sosyalist Süleyman İskenderi yapmaktaydı. Demokratların ideolojik yaklaşımları ve programları yayın organları olan *İran-ı Now*'de (Yeni İran) belirtilmiştir. Buna göre “toprak reformu, sanayileşme, demiryolu yapımı, kadın hakları, dini azınlıklara eşitlik, genel oy hakkı, eğitimin yaygınlaştırılması, kapitülasyonların kaldırılması, kademeli vergilendirme, zorunlu askerlik, bakanlıkların kurumsallaştırılması, düzenli ordu, yani güçlü bir merkezi hükümet” talep ediyorlardı (Abrahamian, 2009: 77). Mutedil'in (İlmli Parti) liderliğini ise Sipahdar, Fermanferma, Behbehani ve Tabatabai yapıyordu. II. Mecliste Demokratların 27 vekili olmasına karşın İlmli'lerin 53 vekili vardı. Bu toplumsal desteğin nedeni partinin özel mülkiyet ve daha da önemlisi şeriat yanlısı ideolojisiydi. İlmli Parti dini eğitimi,

orta sınıfın desteklenmesini, anarşizm, ateizm ve materyalizm ile mücadeleyi savunan bir programa sahipti (Abrahamian, 2009: 78). Behbehani'nin öldürülmesinden sonra Ilımlılar, Demokratların liderlerinden Takizade'yi tekfir etmiş ve Takizade ise Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmıştır (Abrahamian, 2009: 78).

Şeyh Fazlullah Nuri'nin idamı ve Behbehani'nin suikastında kendisini gösteren Meclis içindeki bölünme meclis yönetiminin radikalizmine yönelik daha fazla anti-pati oluşmasına neden olmuştur. II. Meclisin popülaritesinin düşmesine neden olan bir başka gelişme de halkın yaşam koşullarında hızlı bir iyileştirme beklentisini karşılayamamış olmasıydı. II. Meclis'in gıda yetersizliği ve yerel güvenliğin yokluğu gibi acil sorunlara acil çözümler üretememiş olması ona karşı toplumsal desteğin de altını oymuştur (Bayat, 2020: 207).

Bu arada Mayıs 1910'da kurulan yeni kabine yapısı, Rusya ve İngiltere'nin İran'da Alman etkisinin arttığını düşünmelerine neden olmuştur. Öyle ki II. Meclis yönetiminin iç bölünmesi yanında 1907 Anglo-Rus Anlaşması bağlamında mümkün olduğu kadar İran'ın *bağımsızlığını* sağlama çabasının bir diğer boyutunu oluşturan üçüncü bir ülkeden kredi sağlama konusu onları Almanya'ya yöneltmişti. Kabinede İngiliz Büyükelçi Barclay'ın ultra milliyetçiler olarak tanımladığı Eğitim ve Kamu İşleri Bakanı Sani ed-Devleh ile Maliye Bakanı Vüsuk ed-Devleh İran'ın bağımsızlık ve egemenliğini mümkün olduğunca koruyan şartlar altında acil ihtiyacı olan krediyi Almanya'dan temin etmeye çalıştığında İngiliz, Rus ve Fransızlar da teyakkuza geçmişlerdir (Bayat, 2020: 205). Bu şartlarda İran kabine yapısının kendi tercihleri doğrultusunda gerçekleşmemesi karşısında İngilizlerin Ekim 1911'de İran'ın güneyini, Rusların ise kuzeyini işgal etmesi ve Rusların bir ultimatomla Tahran'ı da işgal etme tehdidinde bulunması Meşrutiyet yönetiminin sonunu getirmiştir (Bayat, 2020: 208).

Rusların ultimatomu II. Meclisin bu kaotik ortamda İngiliz ve Rusları dengelemek için bir kez daha formül üretmeye sevk etmiştir. Bu seferki formül o dönem sömürgeci bir güç olarak değerlendirilmeyen ABD'yi devreye sokmaktı. Bu anlamda II. Meclis Mayıs 1911'de ABD'li W. Morgan Shuster'i İran hazinesinin başına getirmiştir (Garthwaite, 2011: 197). Rusya, Morgan Shuster'in 1907 Anglo-Rus anlaşmasında belirlenen kendi imtiyaz ve yetki alanlarına jandarma göndermesi, bu jandarmanın başına bir İngiliz asker ataması ve Rus vatandaşlarını vergi ödemediği için tutuklaması bahanesiyle Aralık 1911'de Onun görevden alınmasını talep etmiş ve tehdit olarak da birliklerini Tahran'a doğru ilerletmiştir.

Rusların kararlılığı Meşhed'te İmam Rıza Türbesinin bombalanmasına kadar varmıştır. İngilizler de Buşehr, Şiraz ve Kirman arası ticaret yollarını garantiye almak için birliklerini İran topraklarına sokmuştur (Abrahamian, 2009: 79). II. Meclis ve özellikle onun içinde Demokrat Parti'nin (Hasan Takizade) tüm itirazlarına rağmen Şah ve Başbakan Tahran'ın işgalini önleme gerekçesiyle Rus ultiimatı kabul ederek kısa süre içinde Shuster'in işine son vermek zorunda kalmıştır. Bu süreçte sadece Shuster gönderilmekle kalmamış, meclis de kapatılarak birçok Demokrat tutuklanmıştır. Bir kez daha iç bölünmüşlük ve dış müdahale faktörleri birleşerek bu sefer kesin bir şekilde Meşrutiyet Hareketi'ne (1905-11) son vermiştir (Keddie, 1999: 62).

Güç Arayışı ve Meşrutiyet Krizi: Meşrutiyet Hareketi İçinde Ulema Müessesesinin Nizamı

Meşrutiyet Hareketi'nin Kaçar monarşisi karşısındaki görece kolay zaferi nasıl Kaçarların zayıf devlet failliğine dayanıyorsa, kalıcı bir başarı kazanamaması da yukarıda tahlil edilen uluslararası şartlarla beraber siyasal model ve program konusunda devrimcilerin kendi içindeki bölünmesine dayanıyordu. Ancak bu bölünme literatürde çokça zikredilen seküler unsurlarla (Radikaller/Demokratlar) geleneksel unsurlar (İlmi Parti) arasındaki anlaşmazlıktan ziyade asıl meşrutiyet aktörleri olan ulema müessesesinin nizamının kendi içinde yaşanan tartışmadan kaynaklanmıştır. Kaçarların devrilmesine neden olan yapısal faktör 19. yüzyılın başından itibaren yaşanan *sömürgeci modernite* karşısında *güç arayışı ile meşrutiyet krizi* arasında bir uyarılma yapılamamış olmasıydı. Hem devlet aktörü hem de entelijansiyanın temel kaygısı *güç arayışı* olduğu için bu uyarılmanın *meşrutiyet krizi* ayağı çözüme kavuşturulamamıştır. İşte Meşrutiyet Devrimi'nin en önemli unsurlarından olan meşrutiyet aktörleri olarak ulemanın kendi içinde yaşadığı çatışma bu uyarılma çabasının ilk -ama başarısız- girişimi olacaktır. Bu çaba başarısızlıkla ve Şeyh Fazlullah Nuri'nin idamı ile sonuçlandığı için Meşrutiyet Hareketi de kalıcı olamamıştır. Meşrutiyet Hareketi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından bu çalışmada *güç arayışına odaklananlar* kategorisine yerleştirmiş olduğumuz seküler unsurların bir sonraki dönemde Rıza Pehlevi'nin otoriter modernleşmesine dahil olması asla ideolojik bir sapma olarak değerlendirilmemelidir. Entelijansiyanın Rıza Pehlevi'nin vizyon ve programına desteği en fazla *güç arayışı/modernleşme* stratejilerinde anayasal monarşiden otoriter askeri modernleşme stratejisine yatay geçiş olarak değerlendirilebilir.

Gerçekten de yaklaşık yarım asırlık Pehlevi dönemi (1925-79) *güç arayışına* odaklananların beklentilerini karşılayacak şekilde Kaçarlarla karşılaştırıldığında oldukça güçlü bir failliğe sahip bir devlet oluşumu dönemi yaşanmıştır. Ama *güç arayışı ile meşruiyet krizi* arasındaki uyarlama sorununa çözüm üretilemediği için meşruiyet aktörleri olarak Şii ulemanın harekete geçmesiyle varlığını koruması da mümkün olmamıştır. Bu uyarlama çabasının ilk ciddi teorik girişimini Meşrutiyet Devrimi sırasında ulemanın kendi içindeki tartışmalardan izlemek mümkündür.

Devlet inşası (*güç arayışı/modernite*) ile *meşruiyet krizi* konusunu tartışmamızı mümkün kılan en önemli vakalardan birisi Şeyh Fazlullah Nuri (1843-1909) vakasıdır. Meşrutiyet döneminin Tahran'daki en önemli uleması arasında yer alan Fazlullah Nuri gençliğinde meşhur Tütün Boykotu (1891-92) fetvasının müellifi Mirza Hasan Şirazi'nin Necef'te öğrencisi olmuş ve bu kampanyanın aktif olarak içinde yer almıştı. Fazlullah Nuri sadece tütün imtiyazına itiraz etmek gibi sömürge karşıtı bir kampanyaya aktif olarak katılmadı, aynı zamanda 1897-98'de Muzaffereddin Şah döneminin (1896-1907) başbakanlarından Emin Ed-Devleh'in ulemanın gücünü zayıflatmayı hedefleyen reformist politikalarına da güçlü bir muhalefet ortaya koymuştu. Fazlullah Nuri yine 1899-1903'te başbakanlık yapan Emin El-Sultan'ın kredi politikalarına (Rus etkisine) karşı da aktif bir kampanya yürütmüştü (Martin, 1986: 181). Yani Fazlullah Nuri Tütün Boykotundan itibaren reformist/modernleşmeci girişimlere ve sömürgeci ekonomik imtiyaz anlaşmalarına sistematik ve tutarlı şekilde itiraz eden bir ulemaydı. Fazlullah Nuri daha önceki siyasi inisiyatiflerinden çok daha kritik bir tercih olarak Kasım 1905'ten itibaren Seyyid Abdullah Behbehani ve Seyyid Muhammed Tabatabai'nin meşrutiyetçi muhalefetine dahil olmaktan kaçınmış, hatta meşrutiyetin bir fitne olduğunu ve şeriata aykırı olduğunu savunmuştur. Temmuz 1906'da Başbakan Ayn Ed-Devleh hükümetinin çökmesi sonrası yalnızlaştırılmak kaygısıyla meşrutiyetçi ulemanın Kum'daki bast eylemine katılmak zorunda hisseden Fazlullah Nuri, Eylül 1906'ta meclis açıldığında diğer iki ulema (Behbehani ve Tabatabai) gibi bunu coşkuyla karşılamamıştır (Martin, 1986: 181).

İşte *güç arayışının* neden olduğu *sömürgeci modernleşme* konusuna *meşruiyet* kaygısıyla başından itibaren mesafeli olan Fazlullah Nuri ile söz konusu modernleşme girişimini güçlü bir şekilde destekleyen Necef ulemasından Ahund Horasani arasındaki tartışma *güç arayışı-meşruiyet krizinin* derinlerdeki yansımalarının izlenebileceği bir vaka sumaktadır. Öncelikle belirtmek gerekiyor

ki İran Anayasa Devrimi üzerine yazılmış literatürün hem 1979 öncesinin genelinde, hem de 1979 sonrası İİC rejimine karşı mesafeli İngilizce literatürde Fazlullah Nuri'nin özellikle 1907'den sonra anayasa ve parlamento karşıtı saflara geçmesine yönelik açık bir olumsuz akademik tarafgirlik havası hakimdir. Fazlullah Nuri gerçekten de anayasa karşıtı saflara geçtikten sonra aktif bir şekilde aleyhte kampanyanın başını çekmiştir. Ama ifade ettiğimiz literatürün değerlendirmiş olduğu gibi bu, Fazlullah Nuri'nin gericiliğiyle (Farzaneh, 2015: 191-205) veya bireysel güç hırsıyla açıklanabilecek bir durum değildir. Fazlullah Nuri ile Ahund Horasani arasındaki anayasa ve parlamentonun yasama işlevi konusundaki bölünmeyi Nuri'nin kişisel dogmatik şeriat anlayışıyla veya Ahund Horasani'nin kişisel ilerici şeriat anlayışıyla (Farzaneh, 2015: 191-2) değerlendirmek bir taraftan örtük bir ideolojik tarafgirliği içinde barındırıyor, diğer taraftan Batılı modern siyasal kurumların İslami geleneksel toplumsal yapılara daha başlangıç aşamasında tartışmasız uyarlanabileceği gibi bir anakronizm barındırıyor. Bunun iyi bir örneğini Farzaneh'in (2015) çalışmasında görmek mümkün. Ona geçmeden önce tek bir argüman ortaya koymamız gerekirse asıl mesele moderniteye (ama daha da önemlisi Dabaşı'nın ifadesiyle sömürgeci moderniteye) uyarlanma sürecinde *meşruiyet krizinin* yönetilebileceği ideolojik bir temel üretilmemiş olmasıdır.

Farzaneh haklı bir şekilde Meşrutiyet Devrimi sırasında ulemanın bölünmüş olduğunu ortaya koyarken, haksız bir şekilde bu bölünmeyi dogmatikler ve pragmatikler şeklinde ele alıyor. İfade edildiği gibi bu şekilde bir basitleştirme, içinde hem örtük bir ideolojik tarafgirlik hem de anakronizm barındırıyor. Farzaneh'e göre dogmatik ulemayı temsil eden ve anayasa karşıtı kampanyanın liderliğini yapan Fazlullah Nuri, anayasacılığın unsurlarını anlamamış ve onun gündemiyle ilgili berrak bir zihne sahip değilken; Horasani anayasacılığın olumlu yönlerini takdir ederek onun gerici ve tirancı siyasal sistemi reforme etme ihtimalini görmüştü (Farzaneh, 2015: 192). Öyle görünüyor ki Horasani anayasa konusuna salt tiranlığın/monarşinin sınırlanması bağlamında bakıyordu. Açıkça söylemek gerekirse dönemin diğer uleması Seyyid Abdullah Behbehani, Seyyid Muhammed Tabatabai ve anayasacılık lehinde bir risale yazmış olan Muhammed Hüseyin Naini ve modernist entelijansiyanın tamamı açısından anayasa ve parlamento fikri dönemin trend entelektüel ikliminde sadece monarşinin sınırlanması yönünden ele alınıyordu. Naini'ye göre masum imamlar mevcut olmadığına göre sıradan insanlar olarak hükümdarların iktidarlara sınırlandırılmalıydı. Nasıl masumluk ve takva

hükümdarı sınırlandıran bir etkiye sahipse, yasalarla da bu sınırlandırma sonucuna ulaşılabilirdi (El-Katib, 2016: 518). Ona göre bu, iki şekilde gerçekleşebilirdi: Birincisi yöneten ile yönetilenlerin haklarını ve görevlerini belirleyen anayasa/toplum sözleşmesi, ikincisi ise Şura Meclisi aracılığıyla denetleme, sorgulama ve sorumluluk ilkelerini yerleştirme (El-Katib, 2016: 518). Naini çoğunluğun görüşüne uymanın haram olduğunu ve Mehдинin iktidarına müdahale olduğunu düşünenlere karşı,

“meşrutiyet caizdir, zira refah, ilerleme ve güvenin sebebidir. Milletvekilleri siyaseten uzman olan kimselerdir ve ikincil yasaların belirlenmesi için seçilmektedirler. Yani şeriatın çerçevesi dışında kalan alanlar için yasalar çıkarmaktadırlar” demiştir (El-Katib, 2016: 518). *“bizim Masum İmam/Beklenen Mehdi etrafında toplanma imkânımız olmadığına, İmanın genel naipleri de kendi makamlarını yitirdiklerine ve onlara bu makamlarını geri vermeye de gücümüz yetmediğine göre, bize düşen, yönetimi mutlakıyetten ve onun zulmünden imkân ölçüsünde sınırlandırıldığı meşrutiyete çevirmektir”* demiştir (El-Katib, 2016: 520).

Yürütmenin sınırlandırılması dışında meselenin yasama faaliyeti, yasama faaliyetinin ise seküler temsili bir organ tarafından yerine getirilmesinin dini içerimleri konusunu ele alan Fazlullah Nuri ise daha derinlerdeki *meşruiyet krizine* işaret ediyordu. Farzaneh, Fazlullah Nuri ile Ahund Horasani’yi karşılaştırırken Horasani’nin Usuli yönetime bağlılığı ve bu anlamda tiranlığın sorunlarına parlamenter çözüme yatkın bir anlayışa sahip olduğunu savunmuştur. Halbuki mesele Horasani’nin Usuli olması, Fazlullah Nuri’nin Ahbari olması değildi (kaldı ki Nuri de Usuli idi); Fazlullah Nuri meşrutiyetçi ulemadan farklı olarak konuya tiranlığın sınırlanması penceresinden değil yasamanın kaynağı penceresinden bakıyordu. Öyle ki yasamanın şeriat dışı bir seküler temsili kaynağının olabileceği fikri, dönemi itibarıyla dini bakımdan oldukça radikaldi ve bu radikalizme eş değer bir radikal uyarılma da dinen yapılabilmiş değildi. Farzaneh’in, Fazlullah Nuri’nin *“parlamentonun reformist gündemini hayata geçirdiğinde geleneksel olarak ulemanın kontrol ettiği eğitim ve yargı alanlarındaki rollerinin zarar göreceğini fark ettiği için”* meşrutiyete karşı çıkmış olduğunu zikretmesi tamamen doğrudur, ama bunu Nuri’nin kişisel güç ve ekonomik çıkarına dayandırması bir basitleştirmedir. Gerçekten de modernleşme süreci bir bakıma toplumsal sektörlerin -eğitim, yargı, maliye- devletleşmesi sürecidir. Dolayısıyla bu sürecin uzun zamandır kurumsallaşmış ulemanın söz konusu toplumsal sektörlerdeki rolünün aleyhine gerçekleştiği de doğrudur. Modernleşme süreci, geleneksel siyasette yürütmenin (devletin) meşruiyetini ulemaya/şeriata dayandırdığı

modelden, sadece kendisine dayandırdığı (sovereignty) modele geçiş anlamına gelmektedir (Hallaq, 2020). Bu anlamda Ahund Horasani, Naini, Behbehani, Tabatabai gibi ulemanın ve onları etkileyen yeni modern entelijansiyanın savunduğu gibi meşrutiyet salt yürütmenin sınırlandırılması değil, aynı zamanda yasamanın kaynağının da radikal bir değişimi anlamına gelmiştir. Fazlullah Nuri'nin bir dini aktör olarak bu “tehlikeyi” fark etmiş olması onun dogmatizmiyle değil, en fazla “mesleki” duyarlılığıyla açıklanabilir. Meşrutiyetçi ulemanın ise onaylayıcı pozisyonu sağlam bir uyarılama yapmış olmalarından değil monarşinin sınırlandırılmasına dair ideolojik atmosferin yüzeysel bir onayından ibaret kalmıştır.

Aslında Fazlullah Nuri anayasa ve parlamentoya muhalefete geçmeden önce bir formül olarak parlamentonun işleyişinin şeriata uygunluğunu sağlamak için 5 kişiden oluşan bir *Müçtehit Komitesi* kurulmasını sağlamış ve bunun da anayasanın 2. maddesi olarak yazılmasını temin etmiştir (Farzaneh, 2015: 195). Dolayısıyla temsili seküler bir kurum olarak meclisi, ilahi iradenin temsilcisi olarak Müçtehit Komitesi'nin hiyerarşik olarak altında konumlandırarak ona meşru bir karakter kazandırmayı planlamıştı. Müçtehit Komitesi anayasanın 2. maddesinde yazılmış ve onaylanmış olmasına rağmen Fazlullah Nuri'nin sert bir meşrutiyet karşıtı kampanyaya başlamasının gerekçesi neydi? Farzaneh'e (2015: 208-224) bakılırsa bu söz konusu 5 kişilik Müçtehit Komitesi'ne Fazlullah Nuri'nin seçilmemiş olmasından kaynaklı kişisel bir hırstan kaynaklanıyordu. Müçtehit Komitesi'ne Behbehani ve Tabatabai seçilirken Fazlullah Nuri'nin dışlanmış olmasının söz konusu şariat denetiminin ciddiyeti konusunda Onun şüphelerini derinleştirmiş olduğu doğrudur (Farzaneh, 2015: 195). Ancak daha baştan söz konusu Müçtehit Komitesi'nin anayasa yazımı esnasında Fazlullah Nuri'nin metni üzerinde hayati değişiklikler yapılmıştı. Anayasanın zikredilen bu 2. maddesi, 5 kişilik Müçtehit Komitesi'nin nihai seçimini önde gelen ulema üyelerinin sunduğu 20 kişilik listeden meclisin seçimine bırakmıştı (Baktiari, 1996: 9). Bu değişiklik meşrutiyetçilerin hâkim olduğu meclisin Fazlullah Nuri'yi Komiteye seçmemesini sağlamak dışında, daha teorik bir tercihi de yansıtıyordu. Söz konusu tercihin anlamı meşruiyetin ya da egemenliğin kaynağı ile ilgili tartışmayla bağlantılıydı. Müçtehit Komitesi'ni önermesi ve onu meclisin üstünde konumlandırması ile Fazlullah Nuri, kutsal egemenliğin dünyevi egemenliğe üstünlüğü ilkesini garanti etmek istiyordu. Halbuki anayasanın 2. maddesinin yazılma biçimi bu Komite üyelerinin seçimini meclise vererek, Meclisin Komite üzerinde denetim kurmasını

sağlamıştı. Son değişiklikle seküler egemenliğin temsili organı olarak meclis kutsal egemenliğin temsilcisi olarak Müçtehit Komitesi'nin üzerinde konumlandırılmıştı (Martin, 1986: 182).

Fazlullah Nuri bu düşüncelerinden yola çıkarak 21 Haziran-16 Eylül (1907) arasında Şah Abdülazim Türbesi'nde bast eylemi eşliğinde meşrutiyet ve anayasa karşıtı propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Fazlullah Nuri'nin kampanyasının birkaç odak noktası vardı. Onlardan en öne çıkanı tek meşru yasama kaynağının ancak ilahi irade olabileceğiydi. Bu anlamda meclisin egemenliğinin meşru kaynağı yoksa (ilahi irade) onun kararlarının Müslümanlar açısından da bir bağlayıcılığı yoktu (Martin, 1986: 184). Gerçekten de tartışmayı en verimli yürütmeyi sağlayacak yer burasıdır. 19. yüzyılın başından itibaren sömürgeci modernleşme bağlamında *güç arayışı* (modernleşme/devlet inşası) ile *meşruiyet krizi* tartışmasının kristalize olduğu bir andı Meşrutiyet Devrimi. Tekrar etmek gerekirse konuya salt meşruiyet temelinden bakan Fazlullah Nuri egemenliğini ilahi iradeye dayandırmayan bir kurum olarak meclisin aldığı kararların bir sosyo-politik kimlik olarak *Müslümanlar* açısından bir bağlayıcılığının olmadığını ortaya koyuyordu. Bu önermedeki kilit kavramlar İran'ın modernleşme tarihinde yeni bir dönemecin geçildiğini işaret etmektedir. Bu kilit kavramlar meclisin aldığı kararların “*bağlayıcı*” ve daha da önemlisi kararların muhatap öznesinin “*Müslümanlar*” olmasıdır.

Modern ulusal/egemen devlet, egemenliği kendisi dışında, kendisinden üstün bir iradeye değil, doğrudan kendisine dayandıran devlettir (Hallaq, 2020). Egemenlik bağlamında modern devlet, Weberyen bir ifade ile egemen devlet demektir. Egemenliği kendisi dışında ve/veya üstünde bir başka iradeye dayandıran devlet Weberyen anlamda modern devlet öncesi bir siyasal toplum formunu ifade etmektedir (Hallaq, 2020). Modern devletin egemenlik ihdas etme faaliyetinin en aktif işlediği alan ise yasa yapma alanıdır. Devletlerin ihdas ettiği yasaların bağlayıcılığının sorgulanmaması gerekir. Devletlerin yasama faaliyetinin sorgulanması, doğrudan onun egemenliğinin sorgulanması anlamını taşır. 1906'dan itibaren meclisle, meclisin yasama gücüyle tanışan İran, bir anlamda modern devletle tanışmaya başlamıştır. Söz konusu modern devlet inşası sürecinin daha başından itibaren Fazlullah Nuri ve taraftarları tarafından meşruiyetinin sorgulanmaya başlanması, modern devlet inşasının meşru bir adaptasyonunun yapılmadan krizsiz atlatılamayacağını da habercisi olmuştur.

Bağlayıcılık konusunda Fazlullah Nuri oldukça klasik ve geleneksel, ama güçlü bir noktadan itiraz etti: *el-ahkam el-hamse*. Buna göre kişinin davranışlarının, yapması gerekenler ve yapmaktan kaçınması gerekenlerin tamamının tanımlandığı ve tasnif edildiği 5 eylem türü vardır. Bunlar *vacip* (zorunlu), *mendub* (yapılması tavsiye edilenler), *mubah* (serbest), *mekruh* (yapılmaması tavsiye edilenler) ve *haram* (yasak). Kişinin şariat tarafından yapılması mubah kılınmış (serbest kılınmış) alanlarda yasama organının zorunluluk (*vacip*) getirmesinin meşru bir kaynağının olamayacağını savundu Fazlullah Nuri. Yani ilahi iradenin serbest bıraktığı alanlarda yasama organının yasa(k)lar ihdas etmesi meşru değildi (Martin, 1986: 188). Böyle kararlar alınmışsa *Müslümanlar* (Müslüman sosyo-politik kimlik) açısından *bağlayıcılığı* yoktu. Aslında Fazlullah Nuri'nin "*Müslümanlar* açısından *bağlayıcılığı* yoktur" önermesi geleneksel ve modern sosyo-politik kimlik üzerine olan çatışmanın kristalize olması anlamına geliyordu ve ikinci kilit kavramı oluşturuyordu. Öyle ki Fazlullah Nuri meclis ve anayasaya yönelik itirazlarının en sertini "*kanun önünde eşitlik*" ilkesine getirmiştir (Martin, 1986: 186). Anayasacıların İranlılar arasında nifakın ortadan kalkması için bir eşit İran vatandaşlığı tartışmasına girmesi ve anayasanın bu seküler vatandaşlık kavramı üzerine inşa edilmesi Fazlullah Nuri ve taraftarları için anayasanın halkı "*cemaat-i lakaydu la ubal*" olarak tasarladığını gösteriyordu. Yani anayasa İran halkını inanç ve İslam ahlaki standartlarına göre değil, tüm inançlar arası eşit ve tarafsız bir yeni sosyo-politik bütünlüğe göre tasarlamayı amaç ediniyordu (Farzaneh, 2015: 198). Söz konusu sosyo-politik bütünlük konusu Fazlullah Nuri gibi Meşrutiyet karşıtı bir ulema için de Muhammed Hüseyin Naini gibi Meşrutiyet taraftarı ulema için de bir sorundu. Seküler unsurlar açıkça parlamentonun ismini *Meclis-i Şurayı Milli* olarak belirleyerek parlamentonun sadece İranlı seçmenlere karşı sorumlu olduğunu ortaya koymuşlar ve yine açıkça seküler vatandaşlık sosyo-politik bütünlük paradigmasına dayanmışlardı. Naini anayasacı seküler unsurlarla ittifak içinde olmasına rağmen İran meclisinin sadece İranlı seçmenlere karşı değil aynı zamanda İran dışındaki tüm Müslümanlara karşı da sorumlu olduğunu düşünüyordu (Baktiari, 1996: 11). Yani Naini ve onun gibi ılımlı ulema ile seküler unsurlar ittifakının teorik temelleri hiç de güçlü değildi. Kanun önünde eşitlik ilkesi İran'daki tüm inanç kesimlerinin; Müslümanların, Hristiyanların, Yahudilerin, Zerdüşterlerin eşitliği ilkesini ortaya koyarak seküler bir *vatandaşlık* sosyo-politik kimliği öngörüyordu. İslam'ın sosyo-politik kimliği olarak Müslümanlar ya da

ümmet yerine seküler bir sosyo-politik kimlik olarak vatandaşlığın kabul edilmesinin risklerini kendi “mesleki” formasyonu gereği sezebilmişti Fazlullah Nuri. Öyle ki hali hazırda mevcut olmayan bu yeni sosyo-politik kimlik olarak *vatandaşın*, devlet tarafından yeni *benlik pratikleri ve stratejileri* ile yaratılmak zorunda olduğunun farkındaydı. Zaten bu farkındalığı dolayısıyla Fazlullah Nuri’nin itiraz ettiği noktalardan bir diğeri de meşrutiyetçilerin ısrarla savunageldikleri zorunlu kamusal eğitimdi. Zorunlu kamusal eğitimin sağladığı benlik stratejileriyle yeni sosyo-politik kimliğin vatandaşlık temelinde yaratılacak olmasına itiraz etti Fazlullah Nuri (Farzaneh, 2015: 200). Ona göre zorunlu eğitimle asıl amaçlanan Avrupa tarzı okullar yaratmak ve İranlı çocuklara küçük yaştan itibaren yeni bir Batılı dünya görüşü ve yaşam tarzı aşılarmaktı (Martin, 1986: 186-7).

Fazlullah Nuri’nin meşrutiyet karşıtı kampanyasının düşük düzeyli ulema arasında büyük bir destek bulmasının arkasında Müslüman/Şii ortak kamusal vicdanın inşa edildiği benlik pratikleri alanı olarak eğitim konusu gerçekten kritikti. Düşük düzeyli ve geniş sayıdaki ulema unsurları derhal dini toplantılar ve camiiler gibi araçlarla toplumla yoğun temas kurarak anayasa ve parlamento konusunda kamuoyunun şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Düşük düzeyli ulemanın Fazlullah Nuri’ye olan yoğun desteğinin arkasındaki faktörün ne olduğunu 29 Temmuz 1907’de Şah Abdülazim Türbesi’ndeki bast eyleminde kaleme aldıkları ve dağıttıkları yazılar ortaya koymaktadır. Buna göre meşrutiyetçilerin planları olan seküler okulların açılması ve yaygınlaşması başarılı olursa ulemanın kontrolünde olan eğitim alanı ve o sayede elde ettikleri finansal destek ve yine o sayede düzenledikleri dini törenler (*Ravzahane*) ve kutsal Şii mekanlara ziyaretler tehdit altına girecekti. Tüm bu alanlar Şii benlik pratiklerinin tehdit altına girmesi anlamını taşımıştır. Seküler okulların açılacak olması ulemanın İran kamuoyunu denetlemede en önemli enstrümanının elinden alınması anlamına geliyordu (Farzaneh, 2015: 200). Fazlullah Nuri ve onun etrafında kenetlenmiş olan Şah Abdülazim Türbesi’ndeki meşrutiyet karşıtı eylemciler, parlamento kurumunun Fransız parlamentosundan kopyalandığının, anayasa maddelerinin Belçika anayasasından ithal edildiğinin ve her iki kurumun da İran’ın Müslüman toplumuna, kamuoyuna ve kamusal vicdanına aykırı olduğunun propagandasını yaptı. Fazlullah Nuri ve onun etrafında bir araya gelmiş anayasa-meşrutiyet karşıtlarının Şah Abdülazim Türbesi’nde yürüttükleri bu kampanya yerel camii

ağları ve düşük düzeyli ulemanın yaygın vaazlarıyla toplumun genel görüşünün biçimlenmesinde büyük bir başarı kazandı (Farzaneh, 2015: 202).

Bu teorik tartışmalar sonucunda Necef ulemasından Horasani'nin Fazlullah Nuri'ye cephe alması pratik olarak kendisine pahalıya patlamıştır. Zira Fazlullah Nuri meşruiyet karşıtı gündemiyle gün geçtikçe toplumsal destek ve takipçi sayısını arttırırken, Horasani ise Necef'deki rakibi Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'ye karşı büyük mevzi kaybetmiştir. Bir merce-i taklit olarak Horasani'nin arkasında saf tutan sayısı otuzu ancak bulurken, Yezdi'nin arkasında saf tutanların sayısının binlerce olduğu belirtilmiştir (Axworthy, 2016: 258-259).

Güç arayışı (modern devlet inşası/modernleşme) ile *meşruiyet krizinin* bu ilk teorik zirve noktası bir çözüme kavuşturulamadan sonlanmıştır. Dolayısıyla söz konusu bu adaptasyon denemesinin özellikle 1940'lardan itibaren İran'da yeni bir kamusal vicdan hareketi olarak beliren *sol ve İslam aşılmasıyla* çözülmeye çalışılacağına şahit olacağız. Her ne kadar 1940'lardan 1970'lerin sonuna kadar bu aşılama başarılı olamamışsa da, yani meşruiyet krizini çözmeyi başaramamışsa da İran Özgürlük Hareketi'nin ve *köprü aydınlar kuşağının* (Celal Ali Ahmed, Mahmud Talegani, Ali Şeriatî, Murtaza Mutahhari: Hüseyiniye'yi İrşad) açtığı yoldan Ayetullah Humeyni söz konusu krizi yönetilebilir bir hale getirecek teorik temelleri kuracaktır: *Yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik*.

2.6 Bölüm Özeti

Bu bölümde Kaçar devlet oluşumunun UTS'si ele alındı. Kaçar devlet oluşumunun temel iki özelliği sömürgeci *uluslararası* müdahale ile ona eşlik eden ulema müesses nizamının (*toplumsal* faillik) oluşumudur. Safevilerin dağılmasıyla beraber Kaçarların kurulmasına kadar ortaya çıkan siyasal boşlukta (1722-1796) ulema müesses nizamının oluşması tarihsel tecrübesi ve İran üzerinde İngiltere ve Rusya sömürgeci rekabeti Kaçarların başından sonuna kadar (1796-1925) zayıf bir devlet failliği göstermesine neden olmuştur. 19. yüzyılın başından itibaren İngiltere ve Rusya arasındaki emperyal rekabetin İran topraklarının kaybedilmesine neden olması, yine bu rekabetin bir parçası olarak İran'la ekonomik imtiyaz anlaşmaları elde edilmeye çalışılması İran devlet oluşumunun *uluslararası* bağlamını teşkil etmiştir. Batı dışı dünyanın tamamında, özel olarak İslam toplumlarında, daha spesifik olarak İran'da devlet oluşumu, bir *güç arayışı* (modernleşme) biçiminde kendisini gösterirken, onun ortaya çıkardığı *meşruiyet krizinin* yönetimi ise bu sürecin başarı ve başarısızlığını belirlemiştir. İran'da diğer İslam toplumlarından

farklı olarak 19. yüzyıl devlet oluşumuna (*güç arayışı/modernleşme*) takaddüm eden bir *toplumsal* faillik önderi olan Usuli Şii ulema müesses nizamı fenomeni ortaya çıkmıştır. Bu fenomenin ortaya çıkış arka planı Şii bilgi-siyaset teorisinde yaşanan kırılmalardır. 12 İmam Şiiliğinin bir meşruiyet ideolojisi olarak siyaset-bilgi ilişkisine dair yaklaşımını *kesinlik teolojisi paradigması* olarak tanımladık. Kesinlik teolojisi paradigması ve kesinlik teolojisinin esnemesi anlamında bu paradigma içinde yaşanan kırılmalar anlaşılmadan 1979'dan itibaren çağdaş İran UTS'nin anlaşılması da mümkün değildir. Gaip İmam'ın yönetimini devralmadığı tüm rejimlerin gayri meşru olduğu düşüncesini zorunlu bir dönüşüme uğratan ilk gelişme Şii Safevi devletinin kurulmasıdır. Safevilerin 18. yüzyılın ilk çeyreği sonrası dağılması ve onun ardından yaşanan üç çeyrek asırlık İran siyasi manzarasının bölünmüşlüğü ulemanın toplumsal ve siyasal özerkliği daha da artırmıştır. Gaip İmam'ın yokluğunda topluma liderlik etme sorumluluğunun velayet-i fakih/naib-i amme anlayışıyla ulemaya yönelmesi, mevcut siyasal otorite boşluğunda Şii ulemanın kurumsal otoritesinin yükselişine neden olmuştur. 1722-1796 arasında kendisini Usuli-Ahbari tartışması ve bu tartışmada Usulilerin zaferi ile gösteren teolojik dönüşüm, bu dönüşümün sonucu olarak tüm Şii'leri yaşayan bir müçtehid takip etmeye zorlayan *merce-i taklit* yaklaşımı Şii ulemanın kurumsal otoritesinin bir kez daha yükselişine neden olmuştur. 12 İmam Şia'sının kurumsal kimliğini Usuliler yoluyla biçimlendirmesiyle, Kaçarların devlet oluşumu süreci at başı gitmiştir. Usuliler yoluyla 12 İmam Şia'sı dinamik, müdahil bir karakter kazanırken, Kaçar devlet anlayışının oldukça zayıf bir merkezi anlayışa dayanması zayıf devlet failliği-güçlü ulema/toplumsal faillik denkleminin de oluşmasını mümkün kılmıştır. İran tarihinde ulemanın aktif olarak siyasete müdahil olduğu olaylardan Griboyedov hadisesinin önemi, ulema tarafından verilen bir fetva ile yabancı karşıtı bir toplumsal olaylar serisinin ilki olması ve 1979-81 ABD Elçilik baskınından tam 150 yıl önce ilk defa Rus Elçiliği baskını olarak tarihe geçmesidir. Ulemanın İran-Rusya savaşları (1804-13 ve 1826-28) ve ardından imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları sonrası toprak kayıplarına karşı verdiği cihat fetvaları ile ortaya çıkan cihadiye geleneği de önemli bir sömürge karşıtı aktör haline gelmelerini sağlamıştır. Bu bölümde Kaçarların *devlet* failliği bakımından oldukça zayıf bir merkezi otorite özelliği gösterdiğini iddia ettik. Bu anlamda Kaçarlar bir taraftan içerde zayıf bir koalisyon devleti görüntüsü verdiği ölçüde *uluslararası* alanın şekillendirici etkisine karşı edilgen duruma düşmüş, diğer

tarafından da uluslararası alanın şekillendirici etkisine karşı edilgenliği ve zayıflığı onun içerdeki koalisyon ortaklarının desteğini yitirmesine neden olmuştur. Devletin zayıflığının ve merkezi yönetimin kapasitesinin sınırlı oluşunun önemli faktörlerinden birisi oldukça cılız bir bürokratik varlığının olmasıdır. Sömürgeci modernleşme paradoksunun yarattığı ikilem, yani uluslararası failliğe karşı yerel failliğin edinilmesi için modernleşme yoluna girilmek zorunda olunduğu bilincine devlet tarafından varılması ve fakat söz konusu modernlikle tanışma anının yerel failliğe el konulması şeklinde (sömürgeci biçimde) gerçekleşmesi İran'ın son iki yüzyıllık UTS'nin *güç arayışı ile meşruiyet krizi* içinde yol almasına neden olmuştur.

Bu bölümün 1848-96 arasını inceleyen ara döneminde ortaya çıkan Babi tehdidi devletin Usuli Şii ulema ile iş birliğine gitmesine yol açmıştır. Babi Hareketi ortak tehdidi karşısında devletin ulema ile iş birliğine gitmesi ise Usuliliğin, Şiiliğin teolojik ortodoksisi haline gelmesine yol açmıştır. İran'da sömürgeci modernleşmenin en önemli boyutlarından birisi olan ekonomik imtiyaz anlaşmalarının ilki olmasa da ilk büyük olanı 1872 Reuter imtiyaz anlaşmasıdır. Bu bir taraftan devletin ekonomik failliğini artırmak için, yani *güç arayışı* için yabancı imtiyaz anlaşmasına başvurarak sömürgeci modernleşme paradoksuna girmesine neden olurken, diğer yandan da ulema ve diğer toplumsal bileşenlerin sömürge karşıtı reflekslerini ortaya koymalarına ve devletin *güç arayışına* karşı meşruiyet krizini tetiklemelerine neden olmuştur.

İran'da sömürgeci modernleşmenin en önemli boyutlarından birisi olan ekonomik imtiyaz anlaşmalarının tarihsel bakımdan en önemli olanı 1890 Tütün tekeli anlaşmasıdır. Bu bir taraftan devletin ekonomik failliğini artırmak için, yani *güç arayışı* için bir kez daha yabancı imtiyaz anlaşmasına başvurarak sömürgeci modernleşme paradoksunun tekrarlanmasına neden olurken, diğer yandan da Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi liderliğinde ulema, tüccar ve entelijansiya gibi diğer toplumsal bileşenlerin sömürge karşıtı reflekslerini ortaya koymalarına ve devletin *güç arayışına karşı meşruiyet krizini* daha da tırmandırmalarına neden olmuştur.

Kaçar İran'ında uluslararası-devlet-toplum kompleksinin çakıştığı bir başka vaka da Nasirüddin Şah suikastıdır (1896). Nasirüddin Şah'a yapılan suikast hem sarayın meşruiyet krizinin zirve yaptığını göstermiş hem de daha zayıf bir yönetici olan Muzaffereddin Şah'ın (1896-1907) iktidara gelerek sansürü kaldırması gibi girişimlerde kendisini gösteren siyasal açıklık sürecine girilmesine ve dolayısıyla devlet failliğinin daha da zayıflamasına neden olmuştur. Nasirüddin Şah suikastı

aynı zamanda Kaçar sarayında Rus etkisinin artmasına ve İngiltere'nin monarşi karşıtı güçleri desteklemesine neden olmuştur. Meşruiyet krizinin Nasirüddin Şah suikastıyla zirve yapması sonrası Muzaffereddin Şah ile siyasal açıklık dönemine girilmesi monarşi karşıtı muhalefetin sesini daha serbest çıkarabilmesi ve örgütlenebilmesine yol açarak toplumsal failliğin daha da güçlenmesine neden olmuştur.

Bu bölümde ulemanın siyasallaşmasının zirve noktasını 1905-11 Meşrutiyet Devrimi olarak ortaya koyduk. Nasirüddin Şah'a yapılan suikast hem sarayın meşruiyet krizinin zirve yaptığını göstermiş hem de daha zayıf bir yönetici olan Muzaffereddin Şah'ın iktidara gelerek sansürü kaldırması gibi girişimlerde kendisini gösteren siyasal açıklık sürecine girilmesine ve dolayısıyla devlet failliğinin daha da zayıflamasına neden olarak Meşrutiyet Hareketi'nin başarısına katkı yapmıştır. Bunun yanında zayıf devlet failliği olgusu Meşrutiyet Hareketi'nin iktidarı devralması sonrası da etkisini göstermiş ve düzenin sağlanması, ekonomik ve siyasi bağımsızlık elde edilmesi gibi amaçlarını yerine getirememesi nedeniyle Meclis yönetiminin sonlanmasına neden olmuştur. Meclisin açılması ve anayasanın kabul edilmesi anlamında Meşrutiyet Hareketi'nin başarısında Nasirüddin Şah suikastı sonrası Muzaffereddin Şah'ın iktidara gelmesiyle Kaçar sarayında Rus etkisinin artmasına İngiltere'nin tepkisi, bu tepkinin bir sonucu olarak monarşi karşıtı güçleri desteklemesi Meşrutiyet Hareketi'nin uluslararası destek boyutunu oluşturmuştur. Bununla beraber 1911'de meclisin kapanması ve Meşrutiyet Hareketi'nin başarısız olmasında ise Almanya'nın uluslararası siyasette yükselişinin ortaya çıkardığı tehdit karşısında Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki rekabetlerini bir kenara bırakması, bunun sonucu olarak 1907 Anglo-Rus Anlaşmasını imzalamaları ve meşrutiyetçileri uluslararası destekten mahrum bırakmaları vardır. Meşruiyet krizinin Nasirüddin Şah suikastıyla zirve yapması sonrası Muzaffereddin Şah ile beraber siyasal açıklık dönemine girilmesi monarşi karşıtı muhalefetin sesini daha serbest çıkarabilmesi ve daha rahat örgütlenebilmesine yol açarak toplumsal failliğin daha da güçlenmesine neden olmuş ve Şah'ın sınırlandırılmasının araçları olan anayasanın kabulü ve meclisin açılması anlamında Meşrutiyet Hareketi'nin başarılı olmasına neden olmuştur. Bununla beraber Şah'ın bir meclis ve anayasal monarşiyle sınırlandırılması gibi ilkelerin kabul edilmesi ve başarılması anlamında bu ilk aşamada ortak hareket etmiş olan seküler ve dini bileşenler, *güç arayışı ve meşruiyet krizine* bir çözüm

üretemediklerinden dolayı meclisin ve anayasanın niteliği konusunda bölünmüşler ve Meşrutiyet Devrimi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmışlardır.

Bu çalışmanın temel argümanı İİC devlet oluşumu ve İran dış politikasının ancak son iki yüzyıllık devlet oluşumu ile açıklanabileceğiydi. Buna uygun olarak İran'ın söz konusu iki yüzyıllık UTS'nin, 1979 Devrimi'nin bir ürünü olan İİC'nin devlet oluşumu ve dış politikasını belirleyici etkisini ise *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* dengesi olduğu sonuç argümanıyla açıklamıştık. Hem bu kavramın kökenlerini ortaya koymak hem de bu dengenin ilk denemesi olarak düşünülmesi gereken Meşrutiyet Devrimi'nde neden başarısız olduğunun kökenine inmek için bu bölümde sömürgeci modernliğe devlet ve toplumsal aktörler arasındaki refleks farklılıklarını da ortaya koyduk. Öyle ki söz konusu farklılıklar *güç arayışı ile meşruiyet krizine* yönetilebilir bir çözüm getirilememesinin (yani *yıkıcı radikalizm ile kurucu esneklik* dengesine ulaşamamasının) bir sonucu olarak Meşrutiyet Devrimi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Çalışmanın önemli kavramlarından birisi olan *güç arayışı ve meşruiyet krizi* bağlamında aktörleri güç arayışına odaklananlar olarak devlet/bürokrat aydın tipi, muhalif batılılaşmacı entelijansiya (buna İslam modernizmini de eklemek yanlış sayılmaz) ve meşruiyete odaklananlar olarak ulema şeklinde tasnif ettik. Bu tasnif İran'da Kaçar toplum soyutlamasını neden ulema bağlamına yerleştirdiğimizin de gerekçesini oluşturmuştur. Çünkü ulema İran'da toplumsal meşruiyet aktörleri ya da meşruiyet kaynağı rolü oynayan bir tarihsel gelişim göstermiştir. Bu tasnifin ortaya koyduğu üzere 19. yüzyılın başından itibaren yaşanan sömürgeci modernleşme karşısında devlet failliğini artırma girişimi olarak ortaya çıkan modernleşme çabalarının yarattığı meşruiyet krizini güç arayışına odaklanan aktörler olan devlet/bürokrat aydın tipi de muhalif entelijansiya da çözememiştir. Dahası meşruiyete odaklanan ulemanın da kendi içinde reddiyeciler ve uyarlamacılar şeklinde bölünmesi meşruiyet krizini çözümsüz bırakmıştır. Hem aktörlerin kendi aralarındaki bölünmesi hem de 20. yüzyılın başından itibaren Almanya'nın yükselişinin yarattığı uluslararası şartlar Kaçar Devleti ile beraber Meşrutiyet Hareketi'nin de başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Bundan sonraki bölümde Meşrutiyet Hareketi'nin yarattığı hayal kırıklığı ve I. Dünya Savaşı ile beraber bölünmüş İran manzarasında Pehlevilerle beraber devlet oluşumunun otoriter modernleşmeci bir tarzda gelişiminin UTS'si ele alınacaktır. Pehleviler bu anlamda modern ulusal/egemen devletin gerçek oluşumunu temsil edecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. PEHLEVİ DEVLET OLUŞUMU: GÜÇLÜ DEVLET FAİLLİĞİ-GÜÇLÜ TOPLUMSAL FAİLLİK

3.1 Giriş

Kaçarların başından sona erişine kadar siyasal dinamik nasıl ulema failliğinin devlet failliği karşısında sistematik olarak bağımsızlığını artırma biçiminde gelişmişse Pehleviler döneminde de (1926-1979) devlet failliğinin ulema failliği karşısında etkinliğini artırdığı bir yönde gelişmiştir. Pehlevi dönemini tek bir kavramla tanımlamak gerekirse gerçek anlamda modern/ulusal egemen devletin inşa dönemi olarak nitelendirilmelidir. Bununla beraber bir İran modernleşme tecrübesi istisnailiği olarak devlet inşası süreci ile Kum ulema müesses nizamının Şiiliğin merceiyyet merkezi haline gelmesi süreci de çakışmıştır. Pehleviler dönemi bu anlamda devlet inşası ile Kum ulema müesses nizamının inşasının eş zamanlı yaşandığı bir tecrübeye sahne olmuştur. 1925-1979 arasını kapsayan Pehleviler dönemi Rıza Pehlevi'nin liderliğindeki 1925-41 arası I. Pehlevi ve Muhammed Rıza Pehlevi'nin liderliğindeki 1941-79 arası II. Pehlevi dönemi olarak toplamda yaklaşık yarım asırlık bir tarihe sahip olsa da gerçek anlamda devlet öznesinin bu dönemde inşa edildiğini söylemek mümkündür. Bu bölüm Rıza Pehlevi dönemini öncelikle I. Dünya Savaşı esnası ve sonrasında yaşanan uluslararası gelişmelerle Rıza Han'ın siyaseten yükselişi arasındaki ilişkiyi inceleyerek başlamaktadır. Rıza Han'ın yükselişi ile devlet inşasının öncelikli gündem haline gelmesi onun kurum inşası ve otoriter tarzının belli bir aşamaya kadar toplumsal bakımdan tolere edilmesini mümkün kılacaktır. Bu dönemde İngiltere'nin Irak'tan sürgün etmiş olduğu Şii ulemanın Kum'u Şii müesses nizamının yeni merkezi haline getirmesi devlet oluşumu ile Kum'un Şiiliğin merkezi haline gelmesi olgularının çakışmasına neden olacaktır. İki özne en azından Rıza Han'ın Pehlevi Şah'ı olarak Şii sosyo-politik kimliğe karşı seküler sosyo-politik kimliği empoze etmesi ve bunu yerleşik kılmak için yine Şii benlik pratikleriyle rekabet etmeye başlamasına kadar birbirlerini desteklemişlerdir. 1925-41 arasını kapsayan Rıza Pehlevi'nin devlet inşası dönemi modern/ulusal egemen devletin kurumsal inşası adına ulema ile çatışma içine girdiği olayların yaşanmasına da neden olacaktır. Ancak bu dönemde Kum ulema müesses nizamının birliğini temsil eden Mutlak Merce-i Taklit

Ayetullah Abdülkerim Hairi bütün konsantrasyonunu Kum'un Şii merceiyyet merkezi olarak tahkim edilmesi ve toplumsal etkinliğini artırmasına adanmış ve devletle faydacı bir sessizlik politikası izlemiş ve 1961'e kadar sürecek apolitik ulema pozisyonunun yerleşmesine neden olmuştur. Bu bölümde Rıza Pehlevi'nin askeri monarşik otoriter modernleşme projesinin yarattığı *güç arayışı ve meşruiyet krizine* çözüm üretememesinin günün sonunda müttefik ülkeler tarafından iktidardan indirildiğinde arkasında toplumsal bir destek tabanının kalmamasına neden olduğu iddia edilmiştir. Gerçekten Rıza Pehlevi'nin tahtını bırakmasına neden olan gelişmeler uluslararası alanda ortaya çıkan II. Dünya Savaşı ve 1941'de Almanya'nın Sovyetleri işgal etmesi sonrası Müttefik ülkelerin de (İngiltere ve SSCB) İran'ı işgal etmesi ve bu konjonktürde Onun Almanlarla yakınlaşmaya başlamış olmasıdır. Rıza Pehlevi, her ne kadar görece kısa bir zaman diliminde sivil ve askeri bürokrasi anlamında hızlı bir devlet inşasının mimarı olsa da toplumsal meşruiyeti kalmamış olması nedeniyle uluslararası failik tarafından indirilmesini mümkün kılarak II. Pehlevi döneminin başlamasına yol açmıştır.

II. Pehlevi dönemi, analiz birimi anlamında devlet merkezli literatür tarafından Ağustos 1953 Darbesi öncesi ve sonrası şeklinde iki ayrı dönemde incelenmektedir. Bu çalışma ise uluslararası-devlet-toplum kompleksine dayalı olduğundan 1953 sonrası dönemi de kendi içinde 1963 öncesi ve sonrası olarak iki ara döneme ayırmıştır. Gerçekten de yarısı müttefik işgali altındaki 1941-53 arası İran tarihi kendisini Komünist Tudeh Partisi gibi radikal sol ve Milli Cephe (MC) koalisyonu gibi merkez sol oluşumların örgütlenme fırsatı bulduğu dönem olarak ayrıca incelenmelidir. 1941-53 arası dönem devlet inşası gündeminin ikinci sıraya düştüğü, seküler siyasi hareketin temsilcileri olarak Tudeh ve ardından MC'nin kitle siyasetini geliştirdikleri bir dönemdir. Bu dönemin sembol vakası petrolün millileştirilmesi ve bununla bağlantılı Ağustos 1953 Darbesidir. Bu çalışmanın özgün bir kavramlaştırması olarak Tudeh hareketini İran modern tarihinde toplum/meşruiyet merkezli seküler düşüncenin ilk örneği olarak tanımladık. Kaçar dönemini incelerken aktörleri güç arayışına ya da meşruiyete odaklananlar şeklinde tasnif ederken seküler aktörlerin tamamını -buna İslam modernistleri de dahil- güç arayışına odaklananlar olarak tespit etmiştik. İşte Tudeh, seküler toplumsal muhalefet aktörü olarak ilk defa toplum merkezli ve meşruiyete odaklanan bir pozisyonu temsil etmiştir. Tudeh'in materyalist ontolojisi ve SSCB angajmanı gibi faktörler onun ani düşüşünü sağlamışsa da bıraktığı boşluk Muhammed

Musaddık'ın MC koalisyonu tarafından doldurulmuştur. Ancak İran modern tarihinin bir de ja vu'su olarak MC koalisyonu da içindeki seküler ve dini bölünme ve uluslararası gelişmeler (Ağustos 1953 Darbesini mümkün kılan ABD'de Eisenhower döneminin başlaması) nedeniyle toplum merkezli seküler aktörler, tarihsel *güç arayışı ve meşruiyet krizi* sorununa çözüm üretmeden etkisiz hale gelmiştir. Devlet merkezli literatür 1953 sonrası Pehleviler dönemini tek bir dönemde inceleseler de bu çalışma uluslararası-devlet-toplum kompleksine dayalı olduğundan 1953-1963 arası ile 1963 sonrasının ayrı ara başlıklarla incelenmesinin daha isabetli olduğunu değerlendirmiş ve 1963-79 arasını İran Devrimi'nin analiz edildiği bir sonraki bölümde ele almıştır. 1953 sonrasını iki ayrı başlıkta değerlendirmenin nedeni Pehlevilerin başlangıç döneminde Merce-i Taklit Ayetullah Abdülkerim Hairi ve Onun ardından 1940'ların ikinci yarısından itibaren Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin uyguladığı faydacı sessizliğe dayalı apolitik ulema tavrının 1961'de Burucerdî'nin hayatını kaybetmesiyle sona ermesidir. 1961'de Ayetullah Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi gibi *toplumsal* alanda yaşanan gelişme ile ABD'de Kennedy yönetiminin gelişile devlet üzerindeki reform baskısının çakışması gibi *uluslararası* alanda yaşanan gelişme, Muhammed Rıza Pehlevî'yi ulema müesses nizamının radikal unsuru olarak öne çıkacak olan Humeyni ile karşı karşıya getirecek olan 1963 Beyaz Devrim reform girişimine sevk edecektir. Bu bölüm Beyaz Devrim'in yaratmış olduğu devlet-toplum sıcak çatışması olarak 1963 Haziran Ayaklanması ile bitmektedir. Ayrıca bu bölümün 1953-63 arasını inceleyen kısmında toplumsal zeminde güç arayışı ve meşruiyet krizine çözüm arayışının ve 1979 Devrimi'ne giderken nüveleri oluşmaya başlayan sol-İslam aşısının bireysel ve örgütsel yapıları da incelenmiştir. 1963 sonrası Pehleviler dönemi ise bir sonraki bölüm olan İslam Devrimi başlığı altında değerlendirilecektir.

3.2 Pehlevi Uluslararası Tarihsel Sosyolojisi: Rıza Pehlevi Döneminde Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi

Rıza Pehlevi dönemini tek bir kavramla tanımlamak gerekirse devlet oluşum dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. Rıza Pehlevi dönemini (1921-41) Kaçarlardan itibaren kronik bir zayıflıkla malul olan ve Meşrutiyet Devrimi krizi (1905-11) ve I. Dünya Savaşı sonrası tamamen dağılan devlet failliğinin mümkün olduğu kadar güçlü, hızlı ve tartışılmaz bir şekilde inşası olarak resmetmek mümkündür. Devlet oluşumu ve bunu mümkün kılan kurum inşası Rıza

Pehlevi'nin 1921-1925 arası Rıza Han, 1926-41 arası Rıza Şah olarak iktidar döneminin temel tanımlayıcı karakteridir. Rıza Pehlevi her ne yaptıysa, buna batıcılık, modernleşme, sekülerleşme densin fark etmez, asıl yapmaya çalıştığı şey ulusal/egemen devleti ekonomi, siyaset, toplumsal tüm alanlarda inşa etmektir (Abrahamian, 2009: 97-8). Ancak bu dönemi iki ara dönemde tahlil etmek gerekir. Öncelikle 1926'da Pehlevi şahı olmasına kadar geçen sürede yükselişini mümkün kılan şartları ortaya koymak, ardından 1926'dan 1941'e kadar devlet oluşumu ve kurum inşası sürecine ve bu süreçte izlediği otoriter modernleşme ile ittifak ve çatışma ilişkilerine bakmak gerekir. Birinci ara dönemi için sormamız gereken soru nasıl oldu da Rıza Han'ın önce ordu (İran Kazak Tugayı) içinde bir darbenin (1918) önderliğinden, bir hükümet darbesinin (1921) liderliğine, oradan Başbakanlığa (1923) ve nihayet Kaçar Hanedanlığının bir meclis kararıyla sona ermesinin ardından (1925) Pehlevi şahlığına yükseldiğidir (1926).

3.2.1 Rıza Han'ın Yükselişi (1921-25)

İran'da Kaçarlar sonrası modern ulusal egemen devlet oluşumunun temel siyasal faktörü Rıza Han'ın yükselişidir. İran Kazak Tugayı'nın komutanı iken Şubat 1921'de gerçekleştirdiği darbenin ardından fiilen İran'ın yöneticisi olan Rıza Han'ın bu tarihten itibaren kendisini adanmış olduğu devlet oluşumuna ve bu misyonunu gerçekleştirirken uyguladığı otoriter modernleşme yöntemine verilen toplumsal desteğin ip uçlarını Anayasa Devrimi'nden itibaren baş göstermeye başlayan, ancak I. Dünya Savaşı öncesi Rus ve İngiliz işgali ve savaş sırasında onlara eklenen Almanya ve Osmanlı gibi yabancı güçlerin savaş sahası haline gelmesinin neden olduğu merkezi otoritenin ortadan kalkması ve merkezkaç güçlerin yükselişine olan tepkide aramak gerekir.

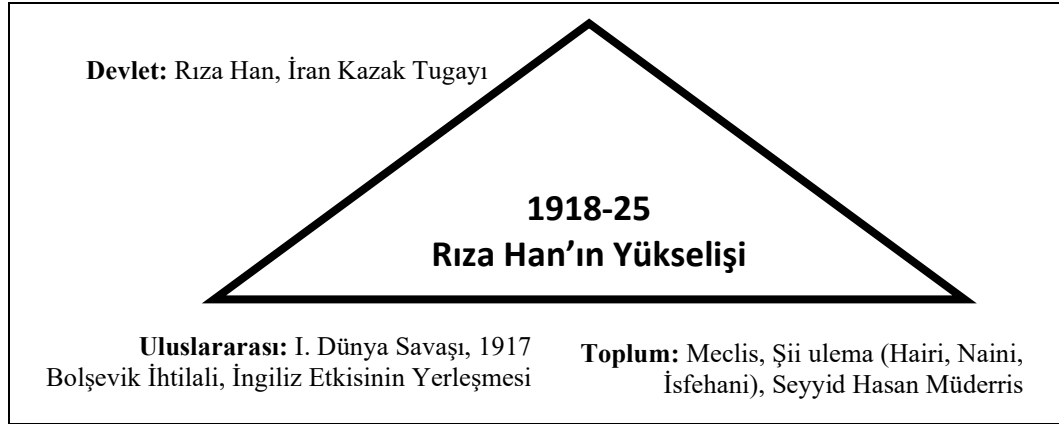
İran'da merkezi yönetimin tamamen dağılmasında da, buna rağmen İran'ın bölünmekten kurtulmasında da, bu süreçte Rıza Han'ın önce ordu içinde bir darbe, ardından Şubat 1921'de bir hükümet darbesi ile yükselişinin arkasında da uluslararası gelişmeler vardır. Bu uluslararası gelişmelerden ilki 1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesidir. Savaş İran'ın tamamen yabancı güçler tarafından işgal edilmesine, yabancı güçlerin İran içinde kendilerine bağlı silahlı güçler oluşturmalarına ve merkezi yönetimden bağımsız bir şekilde kendilerine yakın merkezkaç güçleri silahlandırmasına yol açmıştır. Savaş sırasında Rusya İran'ın kuzey bölgesi ile Tahran'ı işgal etmiş, bunun üzerine meclisteki Rus karşıtı vekillerden Süleyman İskenderi ve Muhammed Rıza Musavat liderliğindeki

Demokratlar, Seyyid Hasan Müderris ve Seyyid Muhammed Tabatabai'nin oğlu Sadık Tabatabai liderliğindeki Ilımlılar 1917'de Kirmanşah'da bir *Ulusal Direniş Hükümeti* kurmuşlardır. Dolayısıyla bu tarihten itibaren İran'da iki ayrı hükümet ortaya çıkmıştır (Abrahamian, 2009: 79). Savaşın diğer bloğunun merkezi gücü Almanya ise Bahtiyarilerin ve Kaşkayların İran'ın güneybatısında İngiltere'ye karşı mücadele etmesi için Alman Lawrance'ı olarak bilinen Wasmuss'u görevlendirmiştir (Garthwaite, 2011: 197). İngiltere ise 1916'da söz konusu Alman varlığına karşı ve güneydeki petrol alanlarını korumak için General Percy Sykes komutasında 8 bin kişiden oluşan bir Güney İran Piyadeleri Birliğini (South Persian Rifles) kurmuştur. İsveçlilerin yönetimindeki Jandarmayı ve Rusların yönetimindeki İran Kazak Tugayını da ilave edersek İran içinde hiçbirisi İranlılar tarafından yönetilmeyen birbirinden bağımsız üç ayrı askeri varlık ortaya çıktığını görmek mümkündür (Abrahamian, 2009: 80). İngiltere Güney İran Piyadeleri ile aynı zamanda Şeyh Hazal'ın liderliğindeki Arapları, Bahtiyarileri ve Hamseh Federasyonu da dâhil güney aşiretlerini silahlandırmaya çalışmıştır. Bu birliğin kurulmasından kısa süre sonra İngiltere Kirmanşah'ı ele geçirmiş ve *İran Ulusal Direniş Hükümetini* sonlandırmıştır (Keddie, 1999: 66).

Bu manzaraya rağmen İran'ın Osmanlının yaşadığı kaderi yaşamasına engel olan şey bir diğer uluslararası gelişmedir. Bu gelişme 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali'dir. Devrimci coşku atmosferinde Rusya daha önce Britanya ile yapmış olduğu İran'ı bölen emperyalist anlaşmayı iptal etmiş, Çarlık Rusya'sının Tahran'la yapmış olduğu ağır anlaşmaları kaldırmış ve İran'ın iç işlerine müdahalesini sonlandırmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 34). Zaman içinde Komünist Rusya İran'a tekrar müdahale etmeye başlayacak olsa da kısa süreliğine Bolşevik İhtilali İran'ın parçalanmaya doğru gidişine engel olmuştur (Gheissari ve Nasr, 2006: 34). Bolşevik İhtilalinin İran açısından bir başka önemli sonucu da İngiltere'yi İran'daki tek uluslararası güç haline getirmesidir (Kashani-Sabet, 2018: 202). Rusların bıraktığı boşluğu İngiltere'nin doldurma süreci aynı zamanda İngiltere ile Rıza Han'ın yollarını kesiştirecektir.

Daha önce belirtildiği gibi I. Dünya Savaşı devlet oluşumunun acil bir gündem olarak ortaya çıkmasına neden olan çeşitli bölgesel hareketlerin ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Bu hareketlerin bastırılması süreci ayrıca Rıza Han'ın yükselişinin ve karizmasının da temelini oluşturacaktır. Bunlardan ilki Gilan'da bir gerilla hareketi başlatmış olan ve Mirza Küçük Han tarafından liderlik edilen

Cengelilerdi (Keddie, 1999: 71). Cengeliler 1917 Bolşevik İhtilali sonrası Bolşevik etkisine girmiş, hatta 1918’de Bolşeviklerin desteğiyle Dunsterville komutasındaki

Şekil 3.1. Uluslararası-Devlet-Toplum- Kompleksi Üçgeni 1918-25 Rıza Han’ın Yükselişi

İngilizleri Gilan’dan geri püskürtmeyi başarmıştır (Axworthy, 2016: 267). İşte bu noktada İngilizlerin politikaları ile Rıza Han’ın kariyerinin kesiştiğini ve İran siyasetine yaklaşık 20 yıl (1921-41) hükmedecek bir aktörün yükselmeye başladığını göreceğiz. Cengelilerin Dunsterville komutasındaki İngilizleri Gilan’dan püskürtmesi sonrası İngiliz birliklerinin başına geçen Ironside’in, göreve geldiğinde yapmaya çalıştığı ilk iş İran Kazak Tugayı’ndaki Rus askerleri görevden almak ve yerine güvenilir kadrolar yerleştirmektir (Axworthy, 2016: 270-271). Ironside, İran’da İngiliz etkisinin azalmasından, Bolşeviklerin Tahran’a ilerlemesinden ve bu sayede İran Kazak Tugayı’nın Bolşevik etkisine girmesinden endişeliydi. Dolayısıyla Ironside, İngiltere İran’dan çekilmeden bir an önce İran Kazak Tugayı hala güçlü konumdayken İran’ın yönetimini üstlenmesi gerektiğini düşünüyordu.

Peki İngiltere ile Rıza Han’ın kaderlerini birleştiren, onları iş birliği içine iten siyasi şartlar neydi? Bunu anlamak için 1917 Bolşevik İhtilalinin ardından İran Kazak Tugayı içinde yaşanan gelişmelere odaklanmak açıklayıcı olacaktır. Rusya’da 1917 Bolşevik İhtilalinin ardından yeni rejim Rus subaylarını geri çağırınca İran Kazak Tugayı’nın yönetimi de Beyaz Rus yanlısı Albay Starosselski’nin eline geçmişti (Metin, 2011: 268). Starosselski’nin İran Kazak Tugayı’na hâkim olma hikayesi Rıza Han’ın yükselişinin de kesişme noktasını teşkil etmektedir. Starosselski, 1918’de İran Kazak Tugayı’nın komutanı olan ve Tugay’ın artık İranlılar tarafından yönetilmesi gerektiğini düşünen Albay Klerzhe’ye ordu içi bir darbe düzenlemiştir. Starosselski, bu darbeye Klerzhe’yi tutuklaması için hızlı bir şekilde yükseltme vaadi ile Albay Rıza Han’ı ikna etmişti.

İşte bu vaat ile Klerzhe'yi tutuklayan ve Rus telkini ile ordu içi darbeyi gerçekleştiren Rıza Han, Starosselski'nin sözünü yerine getirmemesi karşısında İngiltere'ye yakınlaşmıştır (Metin, 2011: 268-9). 1918'de Rıza Han öncülüğünde gerçekleşen ordu içi darbenin ardından Kazak Tugayı'nın masraflarını İngiltere üstlenmeye başlamış, 1920'ye gelindiğinde Tugayın kontrolü İngiltere'nin eline geçmiştir. Bununla beraber bir süredir tugay içinde de, genel kamuoyunda da bu birliğe bir İranlının komuta etmesi konusunda bir bilinç oluşmuştu. Bunun anlamı İngilizlerin Kazak Tugayı'nı doğrudan değil, güvenebilecekleri bir İranlı ile yönetmeleri gerektiğiydi. İngilizler 1920'de Albay Starosselski'nin ayrılması sonrası önce Rus unsurların tugaydan tasfiyesine girişmiş ve tugaya tam hâkim olduktan sonra ordu içinde güvenilir İranlıların atanmasına odaklanmıştır (Metin, 2011: 270). Bu süreçte General Ironside ve Albay Smith öncülüğündeki İngilizler tugayı komuta etmesi için Kasım 1920'de Rıza Han'ın atanmasını sağlamışlardır.

Kasım 1920'de tugayın komutanlığını almasıyla Rıza Han'ın yükseliş serüveni de ivme kazanmıştır. İngilizler, İran sınırında Bolşevik ordularının varlığı ve sosyalist unsurların hareketliliğinden bir darbe beklentisi içine girince daha erken harekete geçmeye karar vermişler ve Rıza Han'ın hükümet darbesi yapmasının da yolunu açmışlardır. İngilizler Sovyet etkisine karşı daha güçlü bir Tahran yönetimini hayati gördüklerinde, zaten 3 yıl önce ordu içi başarılı bir darbe gerçekleştirmiş olan Rıza Han'ı bir hükümet darbesi yapmaya teşvik etmişlerdir (Metin, 2011: 270-271). Şubat 1921'de Tahran'ı kuşatarak bir hükümet darbesi yapan Rıza Han'ın en önemli destekçileri İngiliz yanlısı bir gazeteci olan ve darbe sonrası başbakanlık görevine getirilen Seyyid Ziya ve önemli jandarma subayları Mesud Han Kayhan ile Kazım Han Seyyah'tır (Metin, 2011: 271). 21 Şubat 1921'de bu aktörlerin Tahran'ı kuşatarak ele geçirmeleri ve tüm güvenlik güçlerini emirleri altına almaları sonrası önemli siyasiler tutuklanmış ve sıkı yönetim ilan edilerek Seyyid Ziya Başbakanlığa, Mesud Han Kayhan Savaş Bakanlığına, Rıza Han ise Ordu Komutanlığına (*Serdar-ı Sepah*) getirilmiştir (Garthwaite, 2011: 198). Darbe sonrası Rıza Han,

“biz Tahran'a sadece başkenti temizlemek ve ...[burayı] adına yaraşır bir duruma getirmek için geldik. Bu devlet ki [artık] sadece çaresizliğin seyircisi olmayacak aynı zamanda ülkenin refahının da en önemli aracı olan orduya da gereken saygıyı gösterecektir”

diyerek artık İran vatanseverliğin simgesinin meclis ve anayasa değil ordu olacağının işaretlerini vermiştir (Kashani-Sabet, 2018: 210).

İngiltere'nin Rıza Han'ın yükselişini kolaylaştırmasında etkili olan bir faktörün daha altını çizmek gerekir. 1917 Bolşevik İhtilali sonrası Lord Curzon ile İran Başbakanı Vüsuk ed-Devle arasında İran'ı bir İngiliz mandası haline getiren 1919 Anglo-İran Anlaşması imzalamıştı (Bast, 2012: 237-55). I. Dünya Savaşı sonunda galip taraf olarak İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 1907 Anglo-Rus Anlaşmasıyla Rusya'ya aşırı paye verildiğini düşünerek İran'ı tamamen İngiliz himayesine almayı içeren bu anlaşmayı Başbakan Vüsuk ed-Devle ile müzakere etmiş ve imzalanmasını sağlamıştı. Anlaşmaya göre İran'a 2 milyon sterlin kredi, silah, danışman, askeri uzman, gümrük idarecileri öneriliyor; Darülfünun'da Fransızların görevine son verilmesi isteniyordu. Ayrıca İngiltere İran'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesine yardım edecek, demiryolu yapımı ve 1917-1921 arasında yaklaşık 2 milyon İranlının ölümü ile sonuçlanan kıtlık ve salgınla mücadelesine yardım edecekti (Abrahamian, 2009: 80-81). Anlaşma İran içinde büyük bir öfke ile karşılanmış, Rus nefretinin yerini alan İngiliz nefreti dolayısıyla muazzam bir toplumsal tepki toplamış ve İran'ın bağımsızlığının ortadan kalkmasının bir başka göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Kashani-Sabet, 2018: 203).

Curzon anlaşmayı Başbakan Vüsuk ed-Devle ile imzalamıştı ancak meclisin onayına sunulması gerekiyordu. Önemli siyasi isimler, gazeteler, Azerbaycan'dan Şeyh Hiye-bani ve Necef'ten Şii müçtehitler toplu halde anlaşmaya cephe almışlardır. Öyle ki milliyetçiler Tahran'da *Ceza Kurulu* isimli bir yapı kurarak anlaşma taraftarlarını öldürmekle bile tehdit etmişlerdir. Bu şartlar altında anlaşmanın tarafında yer alan meclis üyeleri bile anlaşma karşıtı açıklamalar yapmak zorunda kalmışlardır. Bunun dışında Curzon'un girişiminin İngiltere'yi Bolşevik tehlikesi ile yüz yüze getireceğini ve dolayısıyla İngiltere'nin İran'dan çekilmesi gerektiğini düşünen General Ironside gibi isimler de vardı (Abrahamian, 2009: 83). 1919 Anglo-İran anlaşmasına meclisten onay alamayan Başbakan Vüsuk ed-Devle 24 Temmuz 1920'de görevinden istifa etti. 1919 Anglo-İran Anlaşmasının hayata geçirilemeyeceği anlaşıldığında 1921 darbesi Rıza Han için olmasa bile İngilizler için bu anlaşmayı ikame edecek alternatif bir yol olarak tasarlanmıştır. Rıza Han İngilizlerin bölgesel çıkarlarını tehlikeye atmayacak şekilde Tahran'da istikrarın güçlü bir şekilde sağlanmasını temin edecek bir isim olarak değerlendirilmiştir. Bu kanaat İngiliz Dışişleri Bakanlığının tamamını kapsamıyor olsa bile İngilizlerin İran'daki askeri komutanları General Ironside bu

düşüncelerle darbe fikrinin ortaya atılmasında da hayata geçirilmesinde de etki sahibi olmuştur (Baktiari, 1996: 17).

Rıza Han'ın Karizmasının Yükselişi ve Ayrılıkçı Hareketlerin Bastırılması

1921 darbesinden sonra Rıza Han, devlet oluşumu genel vizyonu temelinde üç ayrı ama birbiriyle bağlantılı bir gündem yürütmüştür. Bunlardan birincisi İran'da kendisinin bir otokrat olarak varlığını haklı kılacak olan birlik ve düzeni sağlamaktır. Bunun için konsantrasyonunu ayrılıkçı hareketleri bastırmaya, aşiretleri silahsızlandırmaya, güçlü bir merkezi ordu kurmaya adanmıştır. İkinci olarak Rıza Han, 1921 darbesi sonrası Serdar-ı Sepah (Ordu Komutanı) olarak başladığı siyasi kariyerine tüm rakiplerini elimine ederek siyaseten İran'ın en tepesine çıkmayı hedefledi. Bunun için ordu komutanı olduktan sonra 1921'de Savaş Bakanı, 1923'te Başbakan ve 1925'te ise Şah haline geldi. Üçüncü olarak modern, seküler, milli ve failliği yüksek bir devlet inşası 1926'dan 1941'de indirilmesine kadar geçen süreçteki Rıza Han'ın en önemli siyasal gündemi olacaktır.

Rıza Han'ın yükselişinin kolaylaştırılmasında İngiliz etkisinin varlığı bir gerçek olmakla beraber bu durum Onu İngiliz etkisini dengeleme politikasından alı koymamıştır. Tekrar etmek gerekirse Rıza Han'ın temel vizyonu devlet kapasitesini artırmaktır ve bu amacını gerçekleştirmek için gerekli fırsatları değerlendirmekten kaçınmadı. Yahya Devletabadi'nin hatıralarından aktaran Metin, Rıza Han'ın *"Beni İngilizler getirdi ama ben vatanım için çalıştım"* dediğini ifade etmektedir (2011: 272). Gerçekten de Rıza Han ordu komutanı olduktan sonra Mirza Küçük Han liderliğindeki Cengelilere olan Sovyet desteğini keserek ve orduyu güçlendirerek söz konusu hareketlerin bastırılmasına odaklandı. Bu amacına yönelik olarak 1921 darbesi sonrası kurulan hükümetin ilk icraatı 26 Şubat 1921'de Sovyetlerle bir dostluk anlaşması yaparak İngiltere'yi dengelemek olmuştur (Metin, 2011: 272). Rıza Han, Sovyetlerle bu anlaşmayı yaparken İngilizleri yatıştırmak maksadıyla da İngiltere'nin temel çıkarları olan petrol, Körfez güvenliği, Hindistan ve Irak sınırlarına müdahale etmeme taahhüdü vermiştir (Keddie, 1999: 81). 1921'de yapılan Sovyet dostluk anlaşmasının maddeleri özetle şöyledir.

"1) Kolonyalizm ve tüm Çarlık anlaşmalarının kınanması, 2) Sovyetler Birliği'nin İran'ın bağımsızlığına aykırı bir şekilde diğer ülkelerle herhangi bir ittifaka girmeyi kabul etmemesi, 3) Rusya-İran sınırının 1881 anlaşması bağlamında kabul edilmesi, 4) Her iki tarafın da bir diğerinin iç işlerine müdahale etmekten kaçınması, 5) Tarafların kendi

topraklarında diğerine düşman grup ya da yapıların varlık göstermesine müsaade etmemesi, 6) Eğer üçüncü bir taraf Sovyetler ya da onun müttefiklerine saldırmak için İran topraklarını kullanma anlamında askeri bir müdahale içine girerse ve İran hükümeti bunu engellemede başarısız olursa bunu Rusya'dan talep etmesi durumunda Rusya'nın İran topraklarına asker göndererek kendisini savunmaya hakkı olması... (Baktiari, 1996: 19-20).

Anlaşma İran açısından çok hızlı bir sonuç verdi. Rothstein Gilan bölgesinde Cengeli hareketinin başında merkezi yönetime karşı bir isyan içinde olan Mirza Küçük Han'a bir mektup yazarak, Sovyet Rusya'nın Cengeliler gibi devrimci hareketleri zararlı bulduğunu, dolayısıyla İran'la yapılan 1921 anlaşması uyarınca artık yeni bir politika benimsediğini belirtti. Rothstein aynı zamanda Mirza Küçük Han'a bir uyarıda bulunarak Rıza Han'ın onun ayrılıkçı hareketini sonlandırmaya kararlı olduğunu da ilettiler. Anlaşmanın yürürlüğe girmesi ve 12 Aralık 1921'de meclis tarafından onaylanmasıyla beraber kuzeydeki ayrılıkçı hareketler olan Mirza Küçük Han ve Hiye-bani, Rıza Han tarafından bastırılmış ve bu tarihten sonra da ordusunu modernize etmeye ve güçlendirmeye başlamıştır (Baktiari, 1996: 21). Rıza Han ilk 6 ay içinde İran Kazak Tugayı asker sayısını 7 binden 15 bine çıkarmıştır. İran'daki tüm silahlı unsurları (Jandarma, İran Kazak Tugayı, Güney İran Birliği) İran Milli Ordusu olarak tek çatı altına almaya başlamıştır. 1941'e gelindiğinde İran ordusunun personel sayısı 127 bine çıkmıştır (Abrahamian, 2009: 90). Yabancı tüm askeri danışmanları görevden alan Rıza Han aynı zamanda tüm jandarma komutanlarını da tasfiye etmiştir. Bu süreç hem merkezileşmiş tek çatı altında güçlü bir ordu yapısının kurulmasına, hem de bu ordu üzerinde Rıza Han'ın tek hâkim güç olmasına hizmet etmiştir (Metin, 2011: 277). Rıza Han ordu üzerinde tek söz sahibi olmasının ardından siyasi bakımdan da fiilen en güçlü isim haline gelmiştir. Rıza Han devamında Horasan'daki Jandarma Birliğinin lideri milliyetçi ve meşrutiyetçi Muhammed Taki Han Pesyan isyanını, Kürt lider Simko Ağa isyanını, Bahtiyari, Lur, Şahseven ve Türkmen isyanını bastırarak güçlü bir karizma elde etmiştir. Daha önce Meclis yönetiminin gerçekleştirmede başarısız olduğu düzenin, Ordu tarafından karşılanıyor olması aynı zamanda bu kurumun siyasetin ve devlet oluşum sürecinin de merkezine yerleşmesine neden olmuştur (Gheissari ve Nasr, 2006: 36). Daha somut olarak belirtmek gerekirse İran'da ordu (ve onun lideri Rıza Han) Meşrutiyetçilerin meclis kurumunun ya da Başbakan Vüsuk ed-Devleh'in 1919 Anglo-İran Anlaşmasının gerekçesini oluşturan İngiltere'ye dayanarak kalkınma stratejisinin yerini almıştır.

Rıza Han'ın ayrılıkçı hareketleri bastırma konusundaki başarısı hem Meşrutiyet Devrimi sonrasının kaotik İran manzarasında yükselen devlet otoritesi beklentisini karşılamış hem de Rıza Han'ın karizmasını artırarak ona olan elit desteğini güçlendirmiştir. İran'ın merkezkaç güçler karşısında aşırı bölünmüş manzarasının yarattığı bir kurtarıcı kahraman figürü arayışı ve Rıza Han'ın bunu karşılamadaki üstün başarısı daha önce temel gündemi meşrutiyet, anayasa, meclis ve kanun hakimiyeti gibi daha liberal içeriğe sahip olan aydınların, İran'ın toprak bütünlüğünü sağlamanın daha acil bir sorun olduğunu düşünmesine ve bu konuda Rıza Han'ı desteklemesine neden olmuştur. Rıza Han'ın söz konusu başarısı İran gazetelerinde büyük tarihsel imparatorluk figürleri olan Daryuş ve Kiros ile mukayese edilmesine bile neden olmuştur (Kashani-Sabet, 2018: 216). Yükselen bu karizması sayesinde Rıza Han, ikinci gündemi olan İran siyasetinin en tepesine çıkma amacı doğrultusunda da ilerlemesini hızlandırmıştır. Şubat 1921 darbesinden hemen sonra Başbakan Seyyid Ziya (24 Mayıs 1921) ile başlayan tasfiye sürecine kısa süre sonra Mesud Han Kayhan'ı ve Kazım Han Seyyah'ı emekli ederek devam etmiştir (Metin, 2011: 277). Ayrılıkçı hareketleri bastırması 1923'te çoğu aydının - bunlar arasında Muhammed Musaddık da vardı- onun başbakan olmasını desteklemesine sağlamıştır.

Rıza Han'ın Meclis ve Ulema ile İlişkileri

Rıza Han'ın 1921'de Ordu Komutanlığından Savaş Bakanlığına, oradan 1923'te Başbakanlığa ve nihayet 1926'da Pehlevi Şahı olmasına gelen süreçte dönemin meclisi, onun içindeki gruplar ve ulema ile ilişkilerinin tahlil edilmesi önemlidir. Çünkü Rıza Han 1926'da Pehlevi tacını giyene kadar tüm bu süreçleri meclis ve anayasal uygulamaları işleterek yürütmüş, meclis içindeki dini ve seküler ana iki hizipten ikincisine dayanmaya çalışmış ve ulema ile iş birliği içinde hareket etmiştir.

İran 4. Meclisi (1921-1923) 1921'in ilk oturumunu 21 Haziran'da (1921) gerçekleştirdi. 4. Meclisin önemi gelecek 20 yıl içinde (1923-41) Rıza Pehlevi'nin kontrolünde olmayan son meclis olmasıdır. Bir öndeki 3. Mecliste (1914-15) yapılan seçim kanunu değişikliği ile yetişkin tüm erkekler için genel oy ilkesi getirilmişti. Daha önce sadece Tahran için doğrudan seçme yöntemi uygulanırken, diğer seçim çevreleri için çeşitli sınıfların temsilci kurullarından gönderilen isimlerden oluşan karmaşık bir seçim sistemi vardı. Seçim kanunu değişikliği 3.

Meclisteki Sosyal Demokratların (radikallerin) inisiyatifi ile gerçekleşmişti. Ancak bu girişim 4. Meclisin yapısının muhafazakâr ağırlıklı bir nitelik kazanmasına neden oldu. Muhafazakâr unsurlar içinde meclisin en öne çıkan ismi Rıza Han’a muhalefetiyle bilinen bir ulema olan Seyyid Hasan Müderris’tir (Baktiari, 1996: 18). Tıpkı Şeyh Fazlullah Nuri gibi Seyyid Hasan Müderris de Ayetullah Humeyni’nin tarihsel kahramanlarından ve rol modellerinden birisidir. Humeyni’ye göre Seyyid Hasan Müderris, Rıza Han gibi bir diktatöre cesur bir şekilde direnen bir kahramandı (Baktiari, 1996: 18). Seyyid Hasan Müderris de Şeyh Fazlullah Nuri gibi Samarra’da (Irak) ünlü tütün fetvasının sahibi Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi’den ve daha sonra Necef’te anayasacı ulemadan ders almıştır. Seyyid Hasan Müderris 3. Mecliste milletvekili olarak bulunduğu sırada ulemadan oluşan Heyet-i İlmiye adında bir parti kurmuş ve bu mecliste %31’lik bir ağırlığa sahip olmuştur. Seyyid Hasan Müderris’in bu partisi Sosyal Demokratların seküler içerikli teklifle-

Tablo 3.1. IV. ve V. Meclislerdeki Gruplar

Meclisler	Siyasal Eğilimler			
I. Meclis (1906-1908)	Mo’tadel (İlmli/Gelenekçiler)	Azadi (Radikaller/Liberaller)		
II. Meclis (1909-1911)	Mo’tadel (İlmli/Gelenekçiler)	Demokrat Parti (Radikaller/Liberaller)		
III. Meclis (1914-15)	Mo’tadel (İlmli/Gelenekçiler)	Demokrat Parti (Radikaller/Liberaller)		
IV. Meclis (1921-23)	Hizb-i Eslah Taleban (HET)	Hizb-i Teceddüd (Diriliş Partisi, HT) (reformcu)	Hizb-i Sosyalist (HS)	Komünist Parti (KP)
V. Meclis (1924-26)	Hizb-i Eslah Taleban (HET)	Hizb-i Teceddüd (Diriliş Partisi, HT) (reformcu)	Hizb-i Sosyalist (HS)	Komünist Parti (KP)

rine ve gündemine karşı muhalif bir güç olarak hareket etmiştir. Yeni seçilen 4. Meclisin 1921’deki en önemli adımları 1919 Anglo-İran Anlaşmasını geri çevirmek ve 1921 Sovyet Dostluk Anlaşmasını onaylamak olmuştur. 4. Mecliste 4 siyasal eğilim ortaya çıkmıştır. Birincisi muhafazakarların *Hizb-i Eslah Taleban (HET)*, ikincisi reformcuların *Hizb-i Teceddüd (Diriliş Partisi, HT)*, üçüncüsü *Hizb-i Sosyalist (Sosyalist Parti, HS)* ve son olarak *Komünist Parti’ydi (KP)* (Abrahamian, 1982: 120). HET, 1. ve 2. Meclislerdeki İlmli (Mo’tadel) Parti’nin devamıydı. Önemli ulema, tüccar ve toprak sahiplerini bünyesinde barındırıyordu: Seyyid Hasan Müderris, Firuz Fermanferma, Kavam el-Saltanah ve 1909’da suikasta uğrayan Meşrutiyet Hareketi’nin en önemli üç ulemasından birisi olan Seyyid Abdullah Behbehani’nin oğlu Seyyid Ahmed Behbehani (Abrahamian, 1982: 120-1). Bu grup 4. Mecliste çoğunluğu oluşturunuyordu.

HT, Batı'da eğitim almış genç reformculardan oluşuyordu. HT, 1. Meclisteki Radikallerin ya da 2. Meclisteki Demokrat Parti'nin (Hasan Takizade) devamı olarak değerlendirilebilir (Abrahamian, 1982: 121). HT'nin öne çıkan isimlerinin tamamı daha sonra Rıza Pehlevi'nin (1925-41) radikal modernleşme programında onun en önemli yardımcıları olacaklardır: Ali Ekber Daver, Abdülhüseyin Teymurtaş, Seyyid Muhammed Tedeyyün ve Muhammed Ali Furughi (Keddie, 1999: 85). Daver, İsviçre'de hukuk okuduktan sonra 1921'de İran'a dönmüş ve Rıza Pehlevi'nin Adalet Bakanı olarak hukuk reformlarının mimarı haline gelmiştir. Teymurtaş ise St. Petersburg'taki askeri akademiden mezun olmuş ve Rıza Pehlevi'nin Saray Bakanı olarak batılılaşma programının en önemli uygulayıcılarından birisi olarak öne çıkmıştır (Abrahamian, 1982: 122). Tedeyyün ise eski bir öğretmen olarak 1910'ların devrimci hareketine iştirak etmişti. HT'ün önderleri kendilerine ait ya da yakın yayın organları¹⁴ kanalıyla bir taraftan İran'ın İslam öncesi Aryan kökenlerine ve ihtişamına vurgu yapmış, bununla paralel olarak İslam sonrası İran'ın gerilediğini ifade ederek Şii ulema karşıtı bir gündem yürütmüştür (Abrahamian, 1982: 123). Onlara göre İran'ın geri kalmışlığının sorumlusu ulemaydı ve bu dini unsurlara karşı aydın despotizmi ile otoriter modernleşmeci bir gündem yürütülmeliydi.

1921-1923 arası 4. Mecliste, Rıza Han Ilımlı Parti'nin muhafazakâr ardılı olan Hizb-i Eslah Taleban'la ittifak kurmayı tercih etmiştir. Ancak daha bu ilk aşamada bile Rıza Han'ın zorunlu askerlik ve bir cumhuriyet rejimi denemesini de kapsayan devlet oluşumu süreci ulema ile çatışmasının işaretlerini vermiş ve onun ittifak ilişkisinin muhafazakarlardan seküler unsurlara kaymasına yol açmıştır. 4. Meclisin son dönemlerinde sömürge karşıtlığıyla öne çıkan politik din adamı Seyyid Hasan Müderris, Rıza Han'ın 2 yıllık zorunlu askerlik hizmeti yasa teklifi üzerine onunla ilişkisini koparmak zorunda kalmıştır. Bu teklif ordunun erler üzerinde Batılı seküler etkisinden korkan ulemanın muhalefetini çekmiştir (Keddie, 1999: 84). Teklife karşı birçok fetva yayınlanmıştır. Dolayısıyla Rıza Han 5. Meclis seçimlerine giderken başka müttefikler aramak zorunda kalmıştır (Keddie, 1999: 84). Bu müttefikler HS ve HT unsurlarıydı. Söz konusu bu müttefikler güçlü bir merkezi devlet, modern bir ekonomi, devlet güdümlü reform, kapitülasyonların sonlandırılması, Batı tarzı eğitim sistemi ve kamu hizmetinden yanaydı (Keddie, 1999: 85).

¹⁴ İranshahr (İran ülkesi)

Cumhuriyet Denemesi ve Hanedan Değişimi

Rıza Han'ın, İran siyaset sahnesinin en tepesine çıkma amacıyla aşması gereken tek engel ya bir rejim değişikliği ya da bir hanedan değişimi ile Kaçar Şah'ından kurtulmaktı. Ahmed Şah'ın 29 Kasım'da (1923) Avrupa'ya giderek İran'ı terk ettiği şartlarda Rıza Han öncelikle bir rejim değişikliği gerçekleştirmeye çalıştı. Bu anlamda Rıza Han 1924'te bir cumhuriyet kampanyası organize etti (Cronin, 2012: 124-5). İran basınında cumhuriyet rejiminin faziletlerinden bahsediliyor, İran Cumhuriyetçi Partisi (Hizbi Cumhuriye İran) adında milliyetçi bir parti bile kuruluyordu. Devletabadi'nin hatıralarına dayanan Metin, Rıza Han'ın birçok dost toplantısında cumhuriyet rejimini arzuladığından bahsettiğini belirtmektedir (2011: 285). Ancak cumhuriyetle ilgili bu geçici coşku veya Rıza Han'ın kısa süre sonra sonlandıracağı propagandaya rağmen cumhuriyet fikri sadece Şii İslam geleneği açısından değil, kadim Pers yönetim geleneği açısından da radikal bir dönüşüm anlamına geliyordu. Monarşi belki yakın dönem kolektif hafızasında zayıflık ve ihanetin nefret edilen bir sembolü olabilirdi ama cumhuriyet de seküler yönetimin dini otorite (sadece Şii geleneği bağlamında değil Pers geleneği bağlamında da) üzerinde belirleyici ve baskın olma ihtimalini barındırıyordu. Cumhuriyet fikrine olan alerjinin bir diğer nedeni de çok sayıda ayrılıkçı yerel gücün cumhuriyet ilan etmesiydi. Bu anlamda cumhuriyet fikri İran'ı parçalamak isteyen emperyalist komplonun parçası olarak da algılanmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 39). Dolayısıyla Rıza Han'ın cumhuriyet kampanyası ulema ile ilişkilerinin gerilmesine yol açtı. Rıza Han'ın cumhuriyet kampanyasına hem Tahran'dan Seyyid Hasan Müderris hem de Kum ulemasının tepkisi karşı bir kampanya yaparak bu girişimi geri çevirmek olmuştur. Bu noktada Seyit Hasan Müderris gibi ulemadan bazıları dini iktidarın yabancı/Batılı bir yönetim şekli olarak cumhuriyet yapısı tarafından ortadan kalkma endişesini dile getirmiştir. Cumhuriyetçiliğin İslam karşıtlığı olarak resmedilmesi Rıza Han'ın hareket alanını da daraltmıştır. Yine 4 Mart 1924'te Kum uleması Tahran uleması ile irtibat kurarak cumhuriyetin İslam'a aykırı olduğu ve cumhuriyetin onaylanmasının İslam'ın sonunun onaylanması anlamına geldiği kararını almıştır. Seyit Hasan Müderris, İttihad-ı İslam Partisi'nin başkanı olarak Tahran tüccarlarını da arkasına alarak cumhuriyet karşıtı bir kampanyayı harekete geçirmiştir (Kashani-Sabet, 2018: 227). Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmesinden sadece 4 ay sonra 3 Mart 1924'te Halifeliğin kaldırılması İran'da dini çevrelerin bu rejimle ilgili kaygılarını daha da

artırmıştır. Bu kaygıların bir yansıması olarak 22 Mart 1924'te Rıza Han'ın meclise geldiği gün ulemeden iki önemli isim, Müçtehit Cemal Ağa ve İmam Cuma Hayri büyük bir kalabalığı Meclis-i Şah'ta toplayarak cumhuriyet karşıtı tutumunu belirginleştirmiştir. Nisan 1924'te cumhuriyet karşıtı grup Rıza Han'ı cumhuriyetten vazgeçtiğini açıklamak zorunda bırakmıştır (Kashani-Sabet, 2018: 229). Ulemanın öncülüğünde “kahrolsun cumhuriyet” sloganları atan kalabalık gösteriler karşısında Rıza Han, imajının ve popülaritesinin daha fazla zayıflamaması için geri adım atmış ve ulemayı ikna etmek için cumhuriyet sözcüğünü bir daha ağzına almayacağına söz vermiş, İran ve İslam için çalışacağını belirtmiştir (Metin, 2011: 286). Hatta Rıza Han bu şartlar altında Kum'a giderek üç ulemaya söz konusu rejim tipinden vaz geçmiş olduğunun garantisini vermiştir (Ahavi, 1990: 28).

Rıza Han'ın, Hairi, İsfehani ve Naini ile görüşmesi sonrası bu üç ismin yaptığı açıklama

“kitleleri tatmin etmeyen ve ülkenin ihtiyaçlarıyla uyuşmayan cumhuriyet rejimi ile ilgili bazı düşünceler ifade edildi. Başbakan [Rıza Han] Kum'a geldiğinde kendisinden cumhuriyet önerisine son vermesini ve bunu tüm ülkeye ilan etmesini istedik. Bunu kabul etti...”

şeklindeydi (Moaddel, 1992: 179-80).

Buna karşılık Rıza Han'ın aşağıdaki açıklaması ise ulemaya vermiş olduğu son taviz olarak kayıtlara geçecektir:

“...[sürgündeki müçtehitlerle] görüşmede halka bir daha cumhuriyet kelimesini kullanmayı terk etmeyi tavsiye etmenin gerekli olduğuna karar verirken... herkesin çaba göstermesi gereken kanun reformları ve ülkenin ilerlemesinin önündeki engelleri kaldırmak ve ... kutsal amacım olan dinin temellerini, ülkenin bağımsızlığını sağlamlaştırma ve ulusal hükümeti kurmada yardımcı olmaktır. İşte bundan dolayı bütün vatanseverlerden cumhuriyet düşüncesinden uzak olmalarını ve üzerinde anlaştığımız kutsal amaçlarımızı hayata geçirmede başarılı olmayı tavsiye ediyorum.” (Ahavi, 1990: 30).

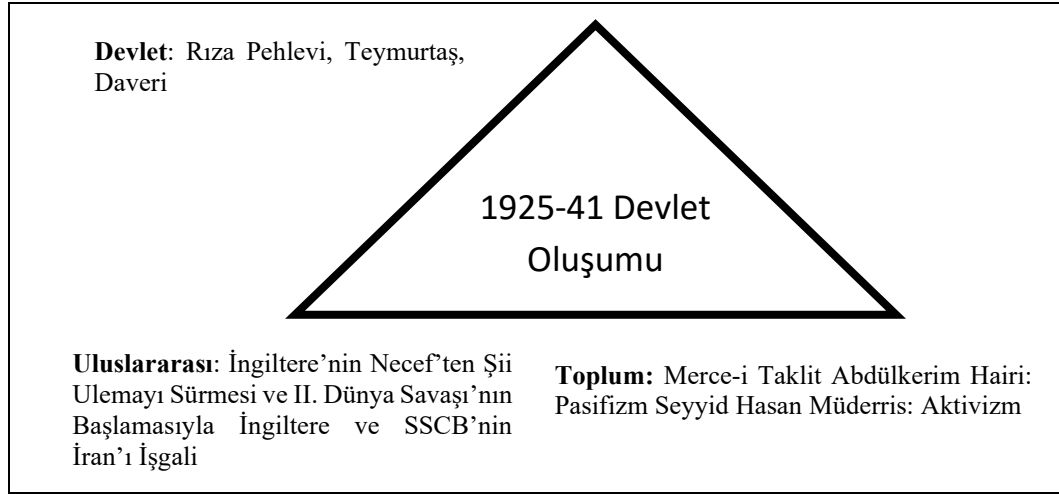
Rıza Han her ne kadar cumhuriyet fikrinden vazgeçse de Kaçarlardan kurtulma fikrinden vazgeçmedi ve bunun için hanedan değişikliğine gidecek yeni bir strateji izlemeye karar verdi. Rıza Han'ın cumhuriyet denemesinin başarısız olmasından sonraki stratejisi orduyu da kullanarak parlamento yapısını kendisine itaat edecek şekilde dizayn etmek ve parlamento desteğiyle bir hanedan değişimine gitmekti. Uzun zamandır İran'da hasreti çekilen güvenliğin gözle görülür şekilde artmasının da baş aktörü Rıza Han olduğu hesaba katılırsa 5. Meclis seçimlerine giderken O ve Onu destekleyen adayların popülarlığının daha da artmış olması sürpriz değildir. Dolayısıyla 5. Meclis büyük ağırlıkla Rıza Han'ın kontrol ettiği bir

meclis haline gelmiştir. Buna rağmen Rıza Han'ın kontrolü dışında olan isimler de meclise girmeyi başarmıştır. Söz konusu isimler Mirza Hasan Han Müşir Ed-Devleh, Mirza Hasan Han Mustafvil Memalik, Hasan Takizade, Muhammed Musaddık, Mirza Hüseyin Han Ala ve iki ulema olan Aga Seyyid Muhammed Musavat ve Seyyid Hasan Müderris'tir (Baktiari, 1996: 24).

Rıza Han hanedan değişikliği planını hızlı bir şekilde hayata geçirmeye karar verdiğinde bu stratejisine uygun olarak İran'da halihazırda bulunmayan bir Şah'ın başbakanı olmak istemediğini, onun her an dönerek kendisini görevden alabileceğini savundu. Bu görüşlerinden hareketle hem başbakanlık hem de ordu komutanlığından istifasını sundu. Göstermelik yapılan bu istifa göreve daha güçlü bir şekilde geri dönmek için yapılan tipik siyasal bir taktikti. Gerçekten de istifa sonrası çok daha güçlü bir şekilde başbakanlığa döndü (Baktiari, 1996: 26). Öyle ki Rıza Han, Şah'ın bir yetkisi olan başkomutanlık sorumluluğunu devralmayı başardı. Rıza Han'ın başkomutan olma ve daha da önemlisi Kaçar Hanedanlığını sonlandırma niyeti açıkça anayasaya aykırılık teşkil ediyordu. Bu süreçte Rıza Han milletvekilleriyle meclis dışında birçok toplantı ve gizli görüşme gerçekleştirdi. Rıza Han'ın görüştüğü isimler arasında Muhammed Musaddık da vardı. Tarihin bir ironisi olarak anayasanın Rıza Han'ın başkomutan olmasına engel teşkil etmediği yorumunu yapan hukukçu Musaddık'tı. Musaddık'a göre anayasa meclise belli şartlar altında kendi seçtiği bir kişiyi başkomutan atama yetkisi veriyordu. 1925'in başında Rıza Han'ın Huzistan'da Şeyh Hazal'a karşı askeri hareketinin başarılı olması prestijinin daha da artmasına neden oldu. Rıza Han Şubat 1925'ten itibaren bir hanedan değişikliği ile yeni İran Şah'ı olma projesini hayata geçirmek için artık bir engel kalmadığına karar verdi. 31 Ekim'de (1925) meclis Kaçar Hanedanlığını lağvetme kararı almış ve yeni bir kurucu meclis kurmuştu. Rıza Han bu aşamada geçici olarak devlet başkanı ilan edildi. Mecliste bununla ilgili oylamalar 80 lehte 5 aleyhte ve 30 çekimser şeklindeydi. Karşı çıkanların sesi en gür olanı Seyyid Hasan Müderris'ti. Ona Hasan Takizade, Hüseyin Ala, Muhammed Musaddık ve Devletabadi eşlik etti (Keddie, 1999: 87). Rıza Han Nisan 1926'ta taç giyerek yeni Pehlevi devletinin ilk şahı haline geldikten sonra gücünün zirvesine çıkma hedefini de gerçekleştirmiş oldu.

3.2.2 Şah Rıza Pehlevi ve Otoriter Modernleşme Yoluyla Devlet İnşası (1926-41)

Bu girişten sonra Rıza Pehlevi'nin *güç arayışı* (devlet inşası ya da modernleşme) ile *meşruiyet krizi* arasındaki çatışmayı yönetemediği tarihsel vaka-

Şekil 3.2. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi 1925-41 Devlet İnşası

yı analiz etmeye başlamak mümkündür. Rıza Pehlevi 1926-41 arasında siyasi, ekonomik ve toplumsal yapıda büyük değişiklikler gerçekleştirdi. Kendisi ve danışmanları İran'ın İslam öncesi antik mirasına dayalı bir kolektif hafıza inşa etmeye çalışırken otoriter bir yöntem kullandı. 1926-41 arası meclislerinin tamamen Rıza Pehlevi kontrolünde meclisler olduğunu söylemek yanlış değildir. Rıza Pehlevi'nin 1925'te bir hanedan değişikliği ile Şah olması sonrası temel ve üçüncü gündemi olan devlet inşası ve bunda uyguladığı seküler ve otoriter model, siyasi sahneye çıktığında toplumun geniş kesimlerinde olmasa da en azından aydın kesimler nezdinde var olan desteğinin ortadan kalkmasına, 1941'de müttefik güçler (İngiltere ve SSCB) tarafından tahttan indirildiğinde onun arkasında duracak hiçbir toplumsal tabana sahip olamamasına, hatta nefret edilen bir unsur haline gelmesine yol açacaktır.

Kurum İnşası

Rıza Pehlevi'nin devlet inşasının en önemli boyutu sivil ya da askeri bürokrasideki olağanüstü büyüme ve dayanağı ise devlet gelirlerindeki artıştır. Aslında bürokratik büyüme ile devlet gelirlerindeki artış birbirini besleyen süreçlerdi. Rıza Han 1921'de İran'ın fiili yöneticisi haline geldiğinde İran ordusunun 22 bin askeri vardı, 1941'de görevi devrettiğinde bu rakam 127 bine çıkmıştır. 1921'de yok denecek kadar cılız olan bürokrasi, 1941'de 90 bin maaşlı memur sayısına ulaşmıştır (Abrahamian, 2009: 90). Rıza Pehlevi'nin ordunun boyutunu artırma stratejisinin en önemli tarafı zorunlu askerlik yasasıdır. Zorunlu askerlik yasası 1923 ve 1925'te meclisten geçirilmiş olsa da ancak 1927'den

itibaren fiilen uygulamaya koyulabilmiştir. Zorunlu askerlik uygulamasına en büyük desteği milliyetçi aydınlar vermişlerdir. Özellikle Hasan Takizade gibi anayasa taraftarları için zorunlu askerliğe dayalı milli bir ordunun kurulması bağımsız, güçlü bir devlet inşası ve milli bir kimliğin yerleştirilmesi için (*güç arayışı*) gerekli görülmüştür (Cronin, 2003: 166). Seküler milliyetçi entelijansiya zorunlu askerlik uygulamasına destek verirken Seyyid Hasan Müderris gibi ulema üyeleri sosyo-politik kimlik üzerinden (*meşruiyet krizi*) buna karşı çıkmışlardır. Seyyid Hasan Müderris'in zorunlu askerlik uygulamasına itirazının gerekçeleri daha sonraki bölümlerde değerlendirilecektir.

Zorunlu askerlik uygulamasına 1927'de Şiraz'da, 1928'de Tebriz'de ulema; 1929 ve 1930'larda ise aşiret öncülüğünde birkaç irili ufaklı başkaldırı olmuş olsa da 1930'ların sonunda kitlesel itirazlar pasifize edilebilmiştir. Bu sayede Rıza Pehlevi 1928'de 37 bin kişiden oluşan merkezi orduyu 1935'te 87 bine ve 1941'de 18 tümenlik 127 bin kişiye ulaştırmayı başarmıştır (Cronin, 2003: 186). Peki bu sayısal başarı gerçekten etkin bir ordu yaratılmış olduğu anlamına geliyor muydu? Hem evet hem hayır. Rıza Pehlevi'nin ordu üzerinden devlet ve yeni İran kimliği inşası söz konusu olduğunda zorunlu askerlik bir bakıma bir başarı hikayesi sayılabilir. Öyle ki bu uygulama ordu ile toplum arasındaki ilişkiyi dönüşüme uğratmıştır. Askere alınanların önemli bir kısmının kırsal alandan gelen gençler olması ve onların da siyasal kimliklerini rejimin İranlılaştırma programıyla kazanmaları bir başarıydı. Ayrıca zorunlu askerlik ve ordunun hacminin artışı aşiretlerin pasifize edilmesini de sağlamıştır (Cronin, 2003: 187-8). Bununla beraber zorunlu askerlik uygulaması teknik bakımdan yeteneksiz, dinamik olmayan bir ordunun yaratılmasına da neden olmuştur. Kötü eğitim, dağıtılmış olan aşiret askerlerinin yerini tutamamıştır. Bundan dolayı 1941'de ilk sınavını vermekle yüze geldiğinde aniden iflas ettiğini göstermiştir. 1941'de müttefik ülkeler (İngiltere ve SSCB) İran'ı işgal ettiklerinde hızlıca dağılıp, silahlarını aşiretlere satmışlardır. Cronin'e göre 1941 yılının kitlesel firarları zorunlu askerliğe karşı 1927, 1928 ve 1929 yıllarının protestolarının bir devamıydı (Cronin, 2003: 188).

İran'ın güvenlik sektöründeki hızlı büyümesinin hem nedeni hem de sonucu devlet gelirlerinin düzenli olarak artmış olmasıdır. Bu gelirlerin bir kısmı petrol kaynaklı olmakla beraber daha çok vergiye dayanmıştır. Rıza Pehlevi, İran hazinesinin düzenlenmesinde yaklaşık on yıl önce başvuru olan bir yöntem olarak Amerikalı bir vergi uzmanını istihdam etme yoluna gitti. Amerikalı Arthur

Millspaugh 1922'den Rıza Pehlevi'nin görevine son verdiği 1927'ye kadar 5 yıllık süreçte yepyeni bir hazine ve vergi sistemi kurmuştur (Keddie, 1999: 83). Millspaugh toplanan vergilerin oranını artırmayı başarmış, bunu kısmen toplanan toprak vergisini artırarak, ama aynı zamanda şeker ve çay üzerinde yeni dolaylı vergiler ihdas ederek yapmıştır (Keddie, 1999: 83). Artan vergi geliri sayesinde İran'ın 1925-6'daki toplam geliri 246 milyon riyalken, 1940-41'de 3 milyar 610 milyon riyale, yani 15 kat fazlasına çıkmıştır (Abrahamian, 2009: 91). Güvenlik bürokrasisinin büyümesi bu vergi gelirlerinin artışında etkili olduğu gibi, tam tersi gelirlerin %34'ü gibi büyük bir oranının orduya aktarıldığı düşünüldüğünde karşılıklı bir destekleme sürecinin olduğu da ifade edilebilir. Millspaugh, devlet gelirlerinin büyük kısmının orduya ayrılmasını eleştirdiğinde ise Rıza Pehlevi'nin "*İran'da tek bir Şahın olduğu*" itirazıyla karşılaşmasına ve 1927'de görevinin sona ermesine neden olmuştur (Axworthy, 2016: 278; Djaili-Kellner, 2011: 70-1). Aynı tarihte Rıza Pehlevi 19. yüzyılda yabancılara verilmiş olan tüm ticari ve ekonomik imtiyazları kaldırmış, İran Milli Bankası para basma yetkisini British Imperial Bank'tan devralmıştır. Çok belirgin bir şekilde Rıza Pehlevi'nin devlet inşası devletin hem içerdeki toplumsal hem de dışardaki uluslararası failliği geriletme yönünde kararlı bir ilerleme göstermiştir (Abrahamian, 2009: 103).

Pehlevi Modernleşmesi Bağlamında Güç Arayışı ile Meşruiyet Krizi

Rıza Pehlevi döneminde devlet inşası süreci ile Kum'un Şii ilim havzası olarak merceiyyet kurumunun merkezi haline gelme süreci çakışmıştır. Bu gelişme İngiltere'nin Irak'tan çok sayıda Şii ulemayı İran'a sürgün etmesi sayesinde mümkün olmuştur. Bu dönemde Kum'un Şii merceiyyetin merkezi haline gelmesini sağlayan isim Mutlak Merce-i Taklit Ayetullah Abdülkerim Hairi'dir. Hairi'nin Kum'u yeniden Şii merceiyyet merkezi haline getirirken izlemiş olduğu devletle karşılıklı faydacı sessizliğe dayalı tavrı, apolitik ulema stratejisinin temelini ve gündemini başarıyla yürütmedeki nedenini oluşturmuştur. Bu dönemde ulema müesses nizamının birliğini ve resmi apolitik tavrını temsil eden Hairi dışında mecliste milletvekili olarak görev yapan politik ulema temsilcisi Ayetullah Seyyid Hasan Müderris de öne çıkacaktır. Rıza Pehlevi ile ulemayı zaman zaman karşı karşıya getiren olaylar zorunlu askerlik, tesettür yasağı ve şapka zorunluluğu gibi seküler benlik pratikleriyle Şii benlik pratikleri arasındaki çatışmadan kaynaklanacaktır.

Rıza Pehlevi Döneminde Kum Ulema Müesses Nizamı Oluşumu

Vahid Behbehani ile Usuliliğin Ahbarilik karşısında zaferi, Murtaza Ensari ve Ahmed Naraki'nin *merce-i taklit* ve üç unsurlu *velayet-i fakih* kuramlarıyla ulema hiyerarşik düzeninin teorik temellerinin atılması ilk önemli fiili siyasal ve toplumsal sonucunu Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi'nin 1891 tütün fetvasıyla vermişti. Yine 1905-11 Meşrutiyet Hareketi'nde de hem olumlu hem de olumsuz anlamda ulema güçlü bir faktör olarak ortaya çıkmıştı. Pehlevilerin kuruluşundan 1963 Beyaz Devrim'e kadar olan süreç (1926-1963) ise Kum'un Şii ilim havzası olarak örgütsel genişlemesi dönemi olacaktır. Paradoksal bir şekilde bu dönem, Rıza Pehlevi'nin ulemayı siyaseten pasifize etme stratejisi ile eşzamanlı bir şekilde Kum'un Şii ilim havzası olarak merkezileşmesi ve ulemanın 1963'e kadar pasif de olsa toplumsal etkisini tahkim ettiği bir dönem olacaktır. İşte 1963'ten itibaren söz konusu potansiyel, pasif halden aktif hale geçtiğinde devrimci bir sürecin fitilini de ateşleyecektir. Kum'un Şii ilim havzası olarak merkezileşmesi ve Irak/Atabat'ın yerini almaya başlaması tıpkı İran devlet oluşumunda olduğu gibi uluslararası gelişmelerin etkisi bağlamında değerlendirilmelidir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra yaklaşık 83 üst düzey ulemanın Irak'tan İran'a sürgüne gönderilmesi İran'da Kum kentini Şiiliğin en önemli merkezi haline getirerek Irak-Atabat'ın yerini almasına neden olmuştur (Moazami, 2013: 93). Göç eden ulemeden en önemlileri Hacı Seyyid Abdülhasan İsfehani, Hacı Mirza Hüseyin Naini ve Hacı Şeyh Abdülkerim Hairi'ydi.¹⁵ İngiltere bu ulemayı Irak'ta İngiliz yanlısı bir hükümetin kurulmasını kınamış olmalarından dolayı sınır dışı etmişti. Rıza Han'ın söz konusu ulemaya bu aşamada kucak açması ona olan popüler desteği artırmak istemesinin bir sonucuydu. Bu bakımdan Kaçarların son bulup 1925'te Pehlevilerin kuruluşuyla 1963 arası dönemde Rıza Pehlevi'nin merkezileşme politikası ve ulemanın kurumsallaşması arasında iradi olmayan bir ilişki vardır (Baktiari, 1996: 23). Bu dönemde Rıza Pehlevi'nin devlet oluşumunun ve kurum inşasının temel özelliklerinden birisi ulemanın toplumsal egemenlik alanlarını geriletmek, onu siyaseten pasifize etmek, Şii/İslami sosyo-politik kimlik yerine seküler milliyetçi yurttaşlığa dayalı bir kimlik inşa etmektir. Onun bu vizyonu 1924'te cumhuriyet denemesi, 1927'de zorunlu askerlik ve erkekler için kıyafet düzenlemeleri, yine 1935'te erkekler ve kadınlar için Batılı kıyafet düzenlemeleri nedeniyle devlet ile ulemayı karşı karşıya

¹⁵ Bu dönemde 20'li yaşlarının başında olan Humeyni'nin hocası.

getirmiştir. Ancak bu süreç bir taraftan devlet oluşum sürecinin tüm hızıyla ilerlerken, Kum'un kurumsal merkezileşmesinin önüne geçememiştir. Hatta devlet merkezileşme eğiliminde iken, Şiilik de örgütsel bakımdan kurumsallaşmıştır (Moazami, 2013: 94). Bir paradoks olarak Rıza Pehlevi İran'ı sosyal ve kültürel bakımdan Batılı bir yola sokmaya çalışsa da Şiilik kendisini İran kimliğinin ahlaki temeli olarak dayatmıştır. Hatta Komünist Tudeh Partisi yıllarında Şiiliği hicveden Celal Ali Ahmed gibi aydınların bir müddet sonra ulema ve Şiiliği Batılı kültürel istila karşısında son kale olarak görmeleri söz konusu olmuştur.

Rıza Pehlevi döneminde (1926-41) Tahran'da politik ulemayı Seyyid Hasan Müderris, Kum merkezli ulema müesses nizamını ise Abdülkerim Hairi temsil etmiştir. Gerçekten de ulemanın Rıza Pehlevi döneminde kurumsallaşmasının mimarı Abdülkerim Hairi'dir. Öyle ki Hairi'ye 1937'de Usuliyenin kurucusu Vahid Behbahani'ye verilen *müessis* unvanı verilmiştir (Moazami, 2013: 108). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kum'un Şii müesses nizamın merkezi olmasında İngilizlerin Irak'tan sürgün ettiği en seçkin ulemanın buraya göçmesinin büyük bir etkisi vardır. Hairi'nin Kum'a gelmesinden kısa süre sonra diğer havzalardan gelen öğrenci ve hocaların onu takip etmesi Kum'un merkezileşmesinde kilit bir rol oynamıştır. Hairi'ye dahil olanlar arasında genç bir talebe olan Humeyni de vardı (Moazami, 2013: 108). Hairi'nin Kum'a yerleştiği dönem Şiilik açısından eğitim merkezlerinin işlevsiz hale geldiği bir dönemdi. Hairi gibi apolitik ve saygın bir merce-i taklitin Tahran'ın çeperindeki Kum'a gelmesi Tahran etrafındaki dini havzalarda bir canlanma meydana getirmiştir. Bu anlamda devlet oluşumu süreci ile dinin kurumsallaşma süreci çakışmıştır (Mottahedeh, 2003: 215). Hairi, ulema tarafından içtihat havzaları (*hawzeh-ye ejtehedî*) olarak adlandırılan müçtehit yetiştiren medreseler kurmuştur. İlk kez Safevi döneminde inşa edilen *Darüşşifa Medresesi* de yine bu dönemde ihya edilmiş ve Humeyni eğitiminin büyük kısmını burada tamamlamıştır (Moazami, 2013: 109). Merce-i taklit olarak Hairi'nin ana gündemi Kum'un Şii ilim havzası olarak konumunu mümkün olduğunca güçlendirmek olduğundan bu hedefini riske edecek şekilde devletle karşı karşıya gelmekten sakınmış ve apolitik bir tutum benimseyerek faydacı bir sessizlik politikası yürütmüştür (Moazami, 2013: 111).¹⁶ Bu anlamda zorunlu askerlik uygulamasına

¹⁶ Humeyni her ne kadar politik ulemanın muhalif tutumunu savunmuşsa da, İran'da köklü bir siyasal değişimin ancak ulema müesses nizamının bütünlüğünün muhafaza edilerek mümkün

Hacı Ağa Nurullah Necefi'nin başlatmış olduğu protestolara destek vermemiştir (Moazami, 2013: 101).

Modern Ulusal/Egemen Devletin Ulema Müesseses Nizamı ile Çatışması

1921 darbesinden sonra Rıza Han'ın devlet oluşumu genel vizyonunun üçüncü gündemi olan modern, seküler, milliyetçi ve güçlü bir devlet inşası 1926'dan 1941'de indirilmesine kadar geçen süreçteki en yoğun çabasını oluşturmuştur. Bu çabası, tarihsel *güç arayışı ve meşruiyet krizi* sorununa çözüm modelinin Pehlevi otoriter modernleşmesi olarak Şii/İslami sosyo-politik bütünlük ve benlik pratiklerine alternatif stratejiler geliştirilmesi şeklinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu anlamda 1923 ve 1925 yıllarında yasalaşan ancak 1927'de fiilen aktif olarak uygulanmaya başlayan zorunlu askerlik yasası sadece ordunun kapasitesini artırmakla sınırlı bir amaca sahip değildir. Zorunlu askerlik uygulamasının sosyo-politik kimlikle ilgili bir yanı da vardır. Bu uygulama yeni İran "vatandaşının" hızlı bir şekilde yaratılmasını amaçlıyordu. Bu anlamda askere alınan genç erkeklere hızlı bir şekilde Farsça okuma-yazma dersi veriliyor, "*Allah, vatan, şah, bayrak ve devlet*" kavramları etrafında devlete sadakat ideolojisi aşılanıyordu (Abrahamian, 2009: 104). Rıza Pehlevi'nin zorunlu askerlik ve ona eşlik eden seküler benlik pratiklerine karşı ulemanın Şii seküler benlik pratikleri üzerinde ısrarı, devlet-toplum çatışmasının, dolayısıyla güç arayışı ile meşruiyet krizinin bu dönemdeki yansımaları oluşturmuştur. Ulemanın bu dönemde zorunlu askerlik uygulamasını nasıl algılamış olduğu meclisin sözünü sakınmaz politik ulema üyesi Seyyid Hasan Müderris tarafından temsil edilmiştir. Seyyid Hasan Müderris, tartışmayı sosyo-politik kimlik üzerinden açmıştır. Müderris, öncelikle zorunlu askerlik yasasının kapsamına gayri Müslimlerin de alınmasına itiraz etmiştir. Müderris'in itirazına Zerdüş bir milletvekilinin "*İran'da Müslüman ve diğer unsurların haklarda olduğu gibi sorumluluklarda da eşit olduğu*" karşılığını vermesi, sosyo-politik kimlik temelinin din değil seküler yurttaşlık olduğunu işaret etmiştir. Gerçekten de Pehlevi hanedanlığı ulemanın toplumsal failliğine karşı devlet failliğini artırırken bunun ancak yeni bir sosyo-politik kimlikle inşa edilebileceğinin farkındaydı ve bu anlamda İran'da devlet inşası yeni bir ulusal kimlik inşası anlamına gelmiş; yeni bir ulusal kimlik inşasının temel aktörü de

olduğuna inandığından bu kurumun temsilcileri olan Hairi ve Burucerdî'nin apolitik strateji tercihlerine karşı tutum almaktan kaçınmıştır.

devlet olduğundan ulemanın özneliğinden çalmıştır. Cronin'in de belirtmiş olduğu gibi zorunlu askerlik uygulamasına Ermeniler gibi gayri Müslimlerin de dahil edilmesi eski sosyo-politik kimlikten tam bir kopuşu temsil ediyor ve milliyetçiliğin dini kimliğin yerini almaya başladığına işaret ediyordu (2003: 167). Zira zorunlu askerlik ideolojik ilhamını Şiilikten değil, milliyetçilikten alıyordu.

Zorunlu askerlik yasası 1927'den itibaren ciddi bir şekilde uygulanmaya başladı. Bu tarihten itibaren söz konusu uygulama ulema, lonca ve çarşı tüccarının sert bir direnişiyle karşılaşmıştır. Ulema 1924'te Rıza Han'ın cumhuriyet fikrinden geri adım atmasını sağlamıştı, ancak şimdi Rıza Pehlevi daha güçlü olduğunu hissederek şartları daha fazla zorlayabileceğini hesaplamış ve zorunlu askerlik alımları için memurlarını görevlendirmiştir. Ulemanın meselesi ise doğrudan zorunlu askerliğe karşı olmaktan ziyade, Pehlevilerle beraber hızlı bir laikleşme gündemiyle devlet karşısında gittikçe marjinalize edilmeleriydi. Bu şartlar altında 1927'de İsfahan ve Şiraz merkezli, ancak İran'ın başka bölgelerine de sıçrayan bir muhalefet dalgası ortaya çıkmıştır. İsfahan merkezli protestoyu ulemadan Ayetullah Hacı Aga Nurullah İsfehani yürütmüştür. Ancak İsfehani oldukça yerel bir figürdü ve protestoyu yaygınlaştırmak için Kum ulemasının devreye girmesine ihtiyacı vardı. Ne var ki Kum'u tekrar Şii dini ilim havzası olarak canlandırmayı misyon edinmiş, bu yüzden de devletle karşılıklı faydacı bir sessizlik politikası geliştirmiş olan Şeyh Abdülkerim Hairi, protesto hareketine dahil olmadığından protesto yaygınlaşmamıştır (Cronin, 2003: 172).

Ama yine de İsfahan ve Şiraz'da aylar süren grev eylemi sonucunda Şah 24 Ekim'de (1927) bir miktar geri adım atmanın yararlı olduğuna karar verip İslam'a olan bağlılığını vurgulamak zorunda kalmış ve 12 Kasım'dan itibaren de zorunlu askerlik uygulamasını oldukça gevşetmiştir. Ulema belki bu geri adımdan da cesaret bularak şikayetlerini zorunlu askerlik gibi mikro politika tercihlerinden daha köklü meşruiyet sorununa kaydırmıştır. Ulema özellikle ordunun doğrudan müdahalesiyle hile karıştırılmış seçimler sonucu oluşturulmuş 5. ve 6. Meclislerin meşruluğunu sorgulamış,¹⁷ meclisin meşruiyeti için 1906-7 Anayasası'nda öngörölmüş ve yasamanın şeriata uygunluğunu temin edecek 5 kişilik Müçtehit Komitesi'nin kurulmasını talep etmişlerdir. Aksi halde onlara göre rejimin anayasal bir meşruiyeti yoktu (Cronin, 2010: 102). Kısa süreli bir geri adımın ardından Rıza

¹⁷ Bu meclislerin hanedanlık değişimini gerçekleştiren meclisler olduğunu akılda tutmak gerekir.

Pehlevi 1928'in ortasından itibaren zorunlu askerlik alımları uygulamasına bu sefer daha kararlı ve tavizsiz bir giriş yapmıştır (Cronin, 2003: 180). Bu sefer söz konusu uygulamaya direnç merkezi Tebriz'di. Tebriz'de zorunlu asker alımlarına başlanmasına karşı öfke 17 Ekim'de (1928) yaklaşık on bin kişilik bir protesto gösterisiyle sonuçlanmıştır. Bu protestolar sonrası ulemeden önemli isimler tutuklanıp Tahran'a sürülmüştür (Cronin, 2003: 182). 1927 ve 1928 protestolarının bastırılması, 1891-92 Tütün Boykotu ve 1905-11 Meşrutiyet Hareketi gibi önemli olaylarda ortaya çıkan ulema-laik aydınlar ittifakının görülmemesi nedeniyle kolay olmuştur (Cronin, 2003: 183).

Rıza Pehlevi'nin devlet oluşumunun bir parçası da seküler benlik pratikleriydi. Rıza Pehlevi'nin zorunlu askerlik uygulamasıyla eş zamanlı yürüttüğü zorunlu Batılı kıyafet uygulaması, toplumsal öfkenin katlamasına neden olmuştur. Gerçekten de Rıza Pehlevi'nin seküler bir sosyo-politik kimlik yaratma stratejisinin aracı olan yeni benlik pratikleri toplumsal olarak travmatik bir etki yaratmıştır. Şah'ın yeni vatandaş görünümü için yeni kıyafet kanunu geleneksel giyimi yasaklamayı amaçlıyordu. Şah'ın kıyafet kanunu bir taraftan aşiret yerelliklerini gösteren kıyafet farklılıklarının tek düze hale getirilmesini, yani standart bir vatandaş görünümü kazandırmayı; diğer yandan ise Kaçarlarla kullanılmaya başlanmış fesin yasaklanmasında görüldüğü üzere zayıflıkla ve köhnemiş geçmişle özdeşleşmiş olan eski rejimle kesin bir kopuşu arzuluyordu. Rıza Pehlevi tüm İranlı erkeklerin (ulema olduğunu belgeleyebilenler dışında) önce Pehlevi külahı (1927), ardından beynelmilel şapka (fötr) (1935) giymesini zorunlu kılmıştı (Chehabi, 2012: 199-200). Zorunlu askerlik uygulamasıyla çakışan 1927 Pehlevi külahı zorunluluğu toplumsal olarak sessiz karşılanmamıştır. Pehlevi külahına karşı protesto kapsamında önce Tahran ulemasından bir kısmı Kum'a giderek bast ilan etmiş ve onlara destek veren esnaf da kepenk kapatmıştır (Chehabi, 2012: 200). Bu protesto yukarda da ifade edildiği gibi 1891-92 Tütün Boykotu ve 1905-11 Meşrutiyet Hareketi gibi önemli olaylarda ortaya çıkan ulema-laik aydınlar ittifakının görülmemesi nedeniyle devlet tarafından şiddet kullanılarak kolay bir şekilde bastırılmıştır. Kıyafet kanunu 7. Meclis (1928-30), yani Rıza Pehlevi'nin sesi dışında pek bir sesin duyulmadığı meclis tarafından 28 Aralık 1928'de geçirildiğinde kendisi de bir modernleşme taraftarı olan Yezd milletvekili Seyyid Yakup'un meşrutiyet krizine dikkat çekecek şekilde *“milli hissiyat ve dayanışmanın bilginin yayılmasıyla, kıyafetin standartlaştırılmasından çok daha iyi*

şekilde yaratılacağı” şeklinde eleştirisine neden olmuştur (Chehabi, 2012: 201). Pehlevi şapkasını ve Avrupa tarzı takım elbiseyi erkekler için uygun gören bu kıyafet kanununa göre bu standartlara uymayan erkeklerin herhangi bir kamusal toplantıya veya törene katılması yasaklanmış ve kahvehanelerde bu kişilere hizmet edilmesi menedilmiştir (Chehabi, 2012: 201-2).

Erkekler için daha Batılı kıyafetlerin ve şapkanın (Pehlevi külâhının) giyilmesinin şart koşulduğu bu atmosfer içinde, Rıza Pehlevi’nin eşinin 1928’de Kum’daki İmam Rıza’nın (8. Şii İmam) kız kardeşi Hz. Fatıma Masume’nin türbesini ziyareti devletin ulema karşısındaki gücünün altını çizmiştir. Ziyaret esnasından Rıza Pehlevi’nin eşi başını açtığında türbe sorumlusu Ayetullah Bafki, Kraliçeyi sert bir şekilde uyarmış, ancak uyarısı dikkate alınmayınca Şah’ı eleştiren sert bir konuşma yapmıştı. Buna tepki olarak Rıza Pehlevi Kum’a bizzat gelip çizmeleriyle türbeye girerek Bafki’yi kırbaçlamış ve onu tutuklatmıştır. Rıza Pehlevi’nin bu meydan okuması esas olarak ulemaya sınırlarını hatırlatan bir uyarı niteliğini taşımıştır. Ayetullah Bafki, devletle karşılıklı faydacı bir sessizlik politikası güden Merce-i Taklit Abdülkerim Hairî’nin arabuluculuğuyla sürgün cezasıyla kurtulmuştur. İşte bu sürgün döneminde Bafki’yi ziyaret edenler arasında genç Humeyni de vardı (Moin, 2005: 33).

Rıza Pehlevi’nin şapka konusundaki uygulamasının ikinci aşaması “Pehlevi külâhından” “beynelmilel şapkaya” (fötr) geçiştir. Rıza Pehlevi, bunu 1935 Mayıs’ında “*İranlıların Batılı olmak ve bunun ayrılmaz bir parçası olarak Batılı görünmek zorunda olduğunu*” belirterek ilan etmiştir (Chehabi, 2012: 204). Beynelmilel şapka olarak fötr, Pehlevi şapkasının yerli çağrışımına bile sahip değildi, dolayısıyla hiçbir meşruiyeti yoktu. Bu anlamda bunu basit bir kıyafet düzenlemesi olarak değil, dini görünümle (sarık) mücadelenin bir parçası olarak gören ulema gizli toplantılarda bu politikalara karşı kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır (Chehabi, 2012: 205). Şahın kararından geri dönmesi için Tahran’a giden Aga Hüseyin Kumi orada görevlilerin kötü muamelesine maruz kalmış ve Necef’e gitmiştir. Eşzamanlı olarak Meşhed’te Cevherşed Camisi’nde toplananlar açıkça şahı ve onun kıyafet düzenlemelerini hedef almışlardır. Kumi’nin Tahran’da maruz kaldığı muamele söz konusu protestoların daha da radikalize olmasını sağlamıştır (Moin, 2005: 58). Güvenlik güçleri 13 Temmuz 1935’te İmam Rıza Türbesi’nde (Meşhed) toplanan protestoculara, mekânın kutsallığına aldırmandan ateş açmış ve bazılarının ölümüne yol açmıştır. Güvenlik güçlerinin bu muamelesi

karşısında Meşhed'deki gösteriler daha da kitleselleşmiş ancak Azerbaycan'dan kuvvetler getirilip 100'den fazla kişinin ölmesi ve 200'den fazla kişinin yaralanması sonrası bastırılabilmiştir. Rıza Pehlevi eylem sonrası türbe sorumlusunu ve eyleme ateşle müdahale etme emrini yerine getirmeyen 3 askeri idam ederek İran'da işlerin artık geriye döndürülemez bir noktaya geldiği mesajını vermekten çekinmemiştir (Abrahamian, 2009: 124-125). Rıza Pehlevi'nin 1935 Meşhed olaylarını bastırarak verdiği gözdağı aynı zamanda özgüven kazanmasını da sağlamıştır. Bu özgüven dolayısıyladır ki bir taraftan Muharrem matem törenleri gibi dinin popüler törensel uygulamalarını yasaklaması diğer taraftan tesettür yasağını daha titiz ve kararlı uygulaması mümkün olmuştur. Örneğin Ramazan ayının gelişinin geleneksel olarak silahlarla kutlanmasını yasaklamış, oruç nedeniyle mesai saatlerinin kısaltılmasını kaldırmış, ulema vakıflarının idaresini Eğitim Bakanlığına kaydırmıştır. Çarşaf kamusal alanda tamamen yasaklanırken toplu etkinlik ve törenlerde kadınlara başlarını kesinlikle açmaları emredilmiş ve emre uymayanlar karakollara götürülüp gözdağı verilmiştir (Abrahamian, 2009: 124-125).

Devlet oluşumu ile ulemanın toplumsal nüfuzunun çakıştığı, dolayısıyla iki aktörün benlik pratiklerinin rekabet ettiği alanlardan birisi de kuşkusuz eğitim sektörüydü. Bu alan uzun yıllar boyunca ulemanın toplum üzerinde kontrol sağlama enstrümanlarının en yaygın kullanılanıydı. Rıza Pehlevi daha önce açılmış olan dini azınlık ve misyoner okullarını devletleştirdiği gibi ilkökul ve ortaokul sayısını hızla artırarak ulemanın mektep ve medreselerinin alanını daraltmaya çalışmıştır (Abrahamian, 2009: 111-112). Rıza Pehlevi ilk düzey okullaşma sayısını 1922'de 55 bin civarından, 1938'de 457 bine; ortaokul öğrenci sayısını 3300'den 28 bine çıkarmıştır (Axworthy, 2016: 279). Yüksek öğretimde ise en önemli adım olarak 1934'te Tahran Üniversitesi kurulmuş ve 1930'lar boyunca Avrupa ülkelerine öğrenci gönderilerek Batılı bir elit sınıfın oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Tahran Üniversitesi'nin öğrenci sayısı 1941'de 3 bin 330'u aşmıştır (Abrahamian, 2009: 112). Dabashi, Rıza Pehlevi'nin ulemanın otoritesine vurduğu en büyük darbenin Tahran Üniversitesi'nin açılması olduğunu belirtmektedir. Ona göre böyle seküler ve modern bir üniversitenin kurulması tüm yüzyılın en büyük akademik ve entelektüel olayıydı. Çünkü bu kurum ulemadan bağımsız modernist bilgi üretim ağının merkezi haline gelmiştir (Dabashi, 2008: 137). Tahran Üniversitesi bilimsel ve akademik faaliyetlerin merkezi olması yanında milliyetçi, liberal, sosyalist ve İslamcı ideolojilerin de entelektüel rahmi haline gelmiştir (Dabashi, 2008: 137).

Açıkçası Tahran Üniversitesi Kum ve Meşhed gibi dini havzalara karşı güçlü bir alternatif oluşturma niyeti taşıyordu. Tahran Üniversitesi'nin bir diğer özelliği ise burada açılan İlahiyat Fakültesi'nin kimin ulema sıfatını kullanabileceğini belirlemede yetki sahibi olmasıydı. Bu girişim açıkça Rıza Pehlevi'nin devletin ulema karşısındaki otoritesini artırma yollarından birisiydi. İranlılar sarık ve cüppe gibi geleneksel kıyafetleri artık giyemiyorlardı, zorunlu askerlik yapmak mecburiyetindeydi ama bu ikisinde de ulema sınıfı istisna kılınmıştı. İşte kimin bu istisnalardan yararlanacağı böylelikle devletin uhdesine geçirilmiştir. Rıza Pehlevi Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi vasıtasıyla devlet kontrolünde ve hizmetinde modern bir din yaratmak niyetindeydi. Sepahsalar Camii vaizi, Şah'ın modernleşme politikalarını dinen meşrulaştırmakla vazifeliydi (Abrahamian, 2009: 113).

Ulemanın eğitim dışında etkinlik alanlarından birisi ve dolayısıyla Rıza Pehlevi'nin devletin alanını genişleteceği sahalardan bir diğeri de hukuk alanıydı. Yeni bir Adalet Bakanlığı'nın kurulmasıyla geleneksel mahkemeler yerine devlete bağlı yeni mahkemeler ihdas edilmiş ve ulemanın hem toplumsal etkinlik hem de gelir kaynakları hedef alınmıştır (Abrahamian, 2009: 115-116). 1926'da Adalet Bakanı Ali Ekber Daver öncülüğünde yeni medeni kanunla şeriatın aile, mülkiyet ve ticaret alanındaki etkisinin kontrol altına alınması sağlanmıştır. Bu ilk aşamada 1907 Anayasa Ek Metni'nin 2. maddesi uyarınca yasaların şeriata uygunluğunun sağlanması koşulunun altını çizmek için yasalara geçici ibaresi eklense de 8 Mayıs 1928'deki medeni kanun bu alanı tamamen laikleştirmiştir. 17 Mart 1932 tarihli mülkiyet yasası ise noterlik, vekâletname ve mülkiyet kayıtlarını şeri mahkemelerden alarak ulemanın sadece hukuki otoritesine değil ekonomik gelirlerine de darbe vurmuştur (Ahavi, 1990: 39). 1936 tarihli bir başka kanun hâkim olmayı Tahran Hukuk Fakültesi ya da yabancı bir hukuk okulundan mezuniyete bağlayarak ulemanın hakimlik yapmasının da önünü kapatmıştır. 30 Kasım 1931 tarihli yasa şeri mahkemelere gidecek davaları ancak devlet mahkemesinin ve genel savcının onayına bağlayarak şeri mahkemeleri bir nevi bilirkişi statüsüne indirmiş ve onların hüküm verme otoritesini elinden almıştır (Ahavi, 1990: 40). İsviçre ve İtalyan kaynaklı yasalarda Müslim ve gayri Müslim ayrımı ortadan kaldırılmış, idam sadece vatana ihanet, cinayet ve isyanla sınırlandırılmış ve bedensel cezalar yerine modern müeyyideler getirilmiştir. Kısas ise kesinlikle yasaklanmıştır (Cronin, 2003: 170). Ulema, Saray Bakanı Teymurtaş ve Adalet Bakanı Ali Ekber Daver'in bu laikleşme politikalarının arkasındaki asıl

isimler olmasından ve bu isimlerin tavizsiz birer ulema karşıtı olmalarından dolayı her geçen gün bunların güç kazanmalarından rahatsızlık duymuştur.

Devlet İnşası (Güç Arayışı) ile Meşruiyet Krizi

Rıza Pehlevi, önemli sosyal ve siyasal grupların ülkenin önceliğinin çoğulculuk değil, ulusal bütünlük ve homojenlik ile ekonomik kalkınma olduğunu düşündüğü bir zamanda iktidara gelmiştir. Bu şartlar daha önce entelijansiyanın siyasetin merkezi olarak gördüğü meclis yerine Rıza Pehlevi öncülüğündeki ordunun devlet oluşumunun merkezine yerleşmesi için uygun fırsatları sunmuştur. Bununla beraber Şubat 1921 Rıza Han darbesi Muhammed Ali Şah'ın küçük istibdat döneminin gerçekleştirdiği darbeden farklı olarak anayasal çerçeve içinde kalmaya özen göstermiştir. Bu anlamda Rıza Han anayasayı askıya almaya çalışmamış, onun içindeki güç dengesini değiştirmeye, yasamadan yürütmeye ağırlık vermeye odaklanmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 37). Dolayısıyla anayasa kanalıyla kurum inşası küçük istibdat döneminde yaşandığı gibi en azından başlangıç aşamasında otokrasiye bir muhalefeti harekete geçirmemiştir. Aslında Rıza Han Anayasa Hareketi'nin çeşitli bileşenleri arasında birçok taraftar bulmuştur, çünkü zikredildiği gibi Rıza Han ülkenin önceliğinin çoğulculuk değil devlet inşası olduğunun düşünüldüğü bir dönemde yükselmiştir. Rıza Pehlevi açıkça çoğulculuk yerine kurum inşası ve kalkınmacılığı ikame etmiştir.

Modernleştirici Pehlevi monarşisi meşruiyet sorununu aşmak için Meşrutiyet Hareketi'nin seküler unsurlarının fikri sürekliliğini sağlayacak şekilde seküler sosyo-politik bütünlük temeline dayalı benlik stratejilerine dayanmaya çalışmıştır. Bu anlamda Rıza Pehlevi iktidarını sağlamlaştırır sağlamlaştırmaz geçmişle hızlı ve kökten bir kopuşu gerektiren radikal bir reform sürecine girdi. Zorunlu askerlik yasası; Mamelek, el-Sultan, ed-Devleh gibi aristokratik unvanların kaldırılması, zorunlu soyadı uygulaması getirilmesi (kendisi için Pehlevi soyadını uygun gördü), yeni metrik ölçüleri, güneş takvimi ve erkekler için önce Pehlevi şapkasının (1927) ardından beynelmilel şapkanın (1935) zorunlu, kadınlar için peçenin yasak kılınması söz konusu benlik stratejileriyle doğrudan ilgiliydi (Abrahamian, 1982: 119-120). İran'ın İslam öncesi Aryan kimliğinin altının çizilmesi ve bunun bir sonucu olarak ülkenin uluslararası adının Persia'dan İran'a dönüştürülmesi de (1935) bu adımlara dahildir. Banani, Rıza Pehlevi'nin devlet inşası modelinin meşruiyet konusunu dikkate almadığı için toplumsal destekten

yoksun kaldığını savunmuştur (1961: 21 ve 146). Biz ise tamamen olmasa da biraz daha farklı bir değerlendirmenin yapılması gerektiğini düşünüyoruz. Banani, Meşrutiyet Hareketi milliyetçiliğinde dini argümanların da kendisine yer bulmasından ötürü anayasal hareketin popülerlik kazanmış olduğunu, halbuki Rıza Pehlevi'nin seküler milliyetçiliğinin dinle rekabetinin böyle bir destek elde etmesini engellemiş olduğunu savunmaktadır (1961: 146). Durum böyle mi gerçekten? Öncelikle Meşrutiyet Hareketi zafere ulaşır ulaşmaz devrimcilerin kendi içinde laikler ve gelenekçiler şeklinde bölünmüş olduğunu, Şeyh Fazlullah Nuri'nin meşrutiyetçiler tarafından idam edilip, Seyyid Abdullah Behbehani'nin meclisteki Demokratların lideri Hasan Takizade'nin azmettirmesi ile suikasta kurban gittiğini hatırlamak gerekir. Meşrutiyet Devrimi'nin sonlanmasına neden olan iki faktörden birisi uluslararası ortamda yaşanan gelişmelerse, bir diğeri de devrimciler arasında sosyo-politik kimlik konusunda ortak bir programa ulaşılamamış olmasıydı.

Rıza Pehlevi ile Teymurtaş, Ali Ekber Daver ve Muhammed Ali Foroughi gibi isimlerden oluşan kadrosu, hızlı bir devlet inşasının yeni bir İran sosyo-politik kimliği yaratmadan meşruiyet krizini aşamayacağını tamamen farkındaydı. Onlara göre sosyo-politik kimlik Şii İslam'a dayalı olduğu müddetçe modern bir İran kamuoyu yaratmak mümkün olmayacaktı. Modern bir kamuoyu yaratmadan meşruiyet krizini çözmek de mümkün olmayacaktı. Geleneksel Şii dini kamuoyunun dönüşüme uğratılmadan meşruiyet yapısını değiştirmek, meşruiyet yapısını değiştirmeden krizi çözmek mümkün değildi. Dolayısıyla Rıza Pehlevi modern İran kamuoyunu milli ve seküler benlik stratejileriyle yaratmaya çalıştı. Bu konuda Rıza Pehlevi İran toplumunu birleştiren kimlik olarak Şiilik yerine milliyetçiliği istihdam etti. Ulus kavramı ve vatandaşlık, ümmetin bir parçası olma bilincinin yerini alarak seküler bir sosyo-politik bütünlük inşa etmeyi hedefledi (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 21). Laik aydınların teorilerinden etkilenen Rıza Pehlevi, ülkenin sosyo-kültürel gelişimini teşvik eden, din ve dini unsurların siyasetteki etkisini sınırlayan bir İran vatanseverliği ve ulema karşıtlığına dayanan bir politika izlemiştir. Bir ulusal kimlik yaratma çabasıyla Rıza Pehlevi İran'ın İslam öncesi geçmişine odaklanmış, güneş takvimini getirmiş ve dilde sadeleştirmeyi (Farslaştırmayı) amaçlayan Fars Dili Akademisini (*Farhangestan-e Iran*) kurmuştur (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 21). 1933'te İran'da büyük

İran şairi Firdevsi'nin bininci yılını kutlanmış¹⁸ ve 1933 Farsça kültür ve dilinin yeniden doğuşunun bir sembolü olarak ele alınmıştır (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 21). İran medeniyetinin antik değerlerinin yeniden keşfedilmesi amacıyla Rıza Pehlevi artan sayıda Avrupalı ve Amerikalı arkeoloğun antik Pers kentlerinde kazılar yapmasını memnuniyetle karşılamıştır. 1931'de bir grup Amerikalı arkeolog İran'ın Fars bölgesinin merkezinde yüzyıllarca gömülü duran Persepolis şehir devletini keşfetmişlerdir. Milattan önce 4. yüzyılda Daryuş tarafından kurulan Ahemeniş İmparatorluğunun iktidar merkezi olan Persepolis'in yeniden keşfi, İran'ın geçmiş ihtişamını yüceltme imkânı vermiştir (Beşiriyye, 2009: 79-80). Öyle ki bu geçmiş İran'ın Şii kutsal kentleri olan Kum ve Meşhed'ten çok daha kadim ve önemli görülmüştür (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 22).

İran'da seküler milliyetçiliğin ortaya çıkışı ve entelijansiya arasında yaygınlık kazanması meşruiyet sorununu temelden çözmeye yönelik olsa da esas itibariyle güç arayışı sorunuyla doğrudan bağlantılıydı. Kaçarların başından itibaren İngiltere ve Rusya'nın siyasi ve ekonomik rekabet alanı haline gelmesi, kuzeydeki ve doğudaki toprakların kaybedilmesi, Batı'da ya da Batılı eğitim kurumlarında eğitim almış bürokrat aydın ve entelijansiyada İran'ın İslam öncesi güç, görkem ve ihtişamına dönük bir öykünmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle meşrutiyetçi entelijansiyada bu öykünme kendisini Kadimcilik (*Bastangerayi*) olarak ortaya koymuştur. Bu yaklaşım temelde İran tarihinin ihtişamına vurgu ve bunun ortadan kalkmasına sebep olanlara duyulan nefreti içeriyordu (Ahmedi, 2009: 38). Milliyetçi entelijansiya bu güçlü/ihtişamlı dönemin sona ermesinden Arapları sorumlu tutuyor ve II. Halife Ömer döneminde Arapların İran'a saldırması ve Sasanilerin yıkılmasını bu çöküşün başlangıcı olarak görüyorlardı. Pehlevi modernist söyleminin inşası için İran'ın İslam öncesi tarihi ilgi odağı haline gelerek İslami deneyim görmezden gelinmiştir.

Rıza Pehlevi'nin zorunlu askerlik düzenlemesinin, erkekler için şapka zorunluluğu, kadınlar için peçe yasağında kendisini gösteren Batılı moda düzenlemesinin, eğitim ve hukuk alanında ulemanın etkinlik alanını ortadan kaldırarak bu alanda devletin kontrolünü sağlama çabasının, takvimde reform girişiminin, Aryan köklere dayalı yeni bir tarihsel hafıza inşasının tamamının temel amacı bu yeni İran kamuoyunu yaratmaktı. Yeni bir İran kamuoyu yaratıldığında

¹⁸ Firdevsi Farsça şairlerinin en önemlisi olarak değerlendirilmektedir ve bir epik şiir olan Şahname'nin yazarıdır.

modern, Batılı, seküler devlet inşasının meşruiyet krizi de yönetilebilir duruma gelecekti. Dolayısıyla Banani'nin ifade ettiğinin (1961: 146) aksine Rıza Pehlevi meşruiyet meselesini önemsemiyor değildi, bilakis oldukça önemsiyordu. Rıza Pehlevi'nin 1941'de bir nefret unsuru haline gelmesi elbette bu krizi başarıyla aşmadığını göstermiştir. Bu başarısızlığını uyguladığı otoriter yönetime bağlayanlar vardır. Öyle ki 1926-41 arası 16 yıllık iktidarı boyunca ordu kanalıyla meclis seçimlerini manipüle ederek meclisi anlamsız hale getirmiş, diğer yandan ise ister siyasi partiler ister politik aktörler, isterse de basın olsun muhalefeti tümünden etkisizleştirmiştir (Abrahamian, 1982: 138). Daha önce zikredilen 4. Meclis içinden gelenekçilerin partisi olan HET, radikallerin partileri olan HS ve KP yasaklanmıştır. Şah yanlısı HT ise önce Hizb-i İran-i Nou (Yeni İran Partisi), ardından Hizb-i Terakki (İlerici Parti) şeklinde isim değişikliğine giderken 1932'de o da “tehlikeli cumhuriyetçi düşünceleri yaymak” suçlamasıyla kapatılmaktan kurtulamamıştır (Abrahamian, 1982: 138). Seyyid Hasan Müderris, Muhammed Musaddık ve Hasan Pirniya gibi çok önemli siyasi figürler meclise giremez hale gelmiştir. Yine Rıza Pehlevi'nin 1927-8 ve 1935 tarihlerindeki zorunlu askerlik ve hem erkekler hem de kadınlar için kıyafette batılılaşma adımlarına karşı toplumsal tepki ve protestolar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Yani Rıza Pehlevi'nin devlet inşasının otoriterliği onun bir nefret unsuru haline gelmesine neden olmuştur. Bununla beraber Rıza Pehlevi'nin kendi değerlendirmesine göre -bu çalışmaya göre de- meşruiyet krizini aşmak için hayata geçirdiği benlik stratejilerinin yeni ve modern bir İran kamuoyu yaratamamasının asıl nedenini daha derinlerde aramak gerekiyor. Bu çalışmanın bakış açısına da uygun olarak Safevilerin sonundan itibaren kendisini göstermeye başlayan, Kaçarlar döneminde aktif hale gelen ve devlet inşasına takaddüm eden Şii ulema müesses nizamı oluşum sürecinin varlığı, modern bir İran kamuoyu yaratmadaki seküler benlik stratejilerini boşa çıkarmıştır. Boşa çıkarmıştır çünkü Rıza Pehlevi (ve tüm Batı dışı modernleşme çabaları) *meşruiyet* konusu aşmaya çalışırken bile *güç arayışı* temelinden soruna eğilmiştir. Şiiliğin homojenleştirici etiğine alternatif bir modern etik üretememiştir. Dolayısıyla Rıza Pehlevi döneminde ulema müesses nizamı siyaseten pasif bir tutum benimsediğinde bile toplumun meşruiyet ya da hakikat merkezi olma konumunu daha da güçlendirmeye devam etmiştir. Genel İran kamuoyunun doğru-yanlış, güzel-çirkin, iyi-kötü konusundaki bakış açılarını, yani kamuoylarını, yani ortak kamusal vicdanını güçlü bir şekilde Şii İslam ve onun aktörleri olan ulema inşa etmiştir. Şii İslam'ın yerleşik

hale gelmiş ulema müesses nizamı ve onun popüler taziye törenleri olan Kerbela paradigmasının teatral sunumları, devletin İran toplumunu modern/Batılı bir tarzda sosyalizasyonunu mümkün kılmamıştır. Rıza Pehlevi'nin politikalarında yanlış olan şey otoriterlik değildi. Onun politikalarında eksik olan şey meşruiyet konusunu önemsememesi de değildi. Sorun ulemanın İran'ın son iki yüzyıllık tarihsel sosyolojisinde meşruiyetin, yani toplumsal failliğin temel aktörü olmasıydı. Bu çıkmaz, *güç arayışı (devlet inşası) ile meşruiyet krizini* dengeleyecek aktörün 1979'da ortaya çıkacağı üzere ancak ulema olmasını mümkün kılacaktır.

Rıza Pehlevi iktidarının sonuna geldiğinde devlet oluşumu anlamında İran'da gerçekleştirdiği değişiklikler küçük bir devrimden daha az değildir. İran bölünme tehlikesini savuşturmuş, idari ve kurumsal çürümeyi durdurmuş ve kalkınma yolunda ilerlemeye başlamıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 41). Tüm bunlar başarılırken otoriter bir modernleşme sayesinde elde edilmiştir. Anayasa Hareketi'nin düzeni sağlamada göstermiş olduğu başarısızlık belli bir süre söz konusu otoriter modernleşme yönteminin makul bulunmasına yol açmıştır. Ama yine de son iki yüzyıllık sömürgeci modernleşmenin yaratmış olduğu *güç arayışı ile meşruiyet krizinde* bir sonuç alınmadığı için söz konusu otoriter modernleşme, koşullar bir araya geldiğinde iflas etmekle yüzleşecektir. Anayasa Hareketi'ne dahil olan batıcı entelijansiya İran'da Meşrutiyet Hareketi'ni nifak-istibdat ve birlik-hürriyet kavramlarıyla ilişkilendiren bir bakış açısı geliştirmişti. Meşrutiyet Hareketi içindeki entelijansiyanın bu anlamda anayasacılığı daha fazla modernleşme ile ilişkilendirmesinin gerekçeleri anlaşılabilirdi. Zira muhalefetleri geleneksel bir monarşiye yönelikti. Ancak Rıza Pehlevi'nin iktidarının sonuna gelindiğinde söz konusu nifak-istibdat kavramları bu sefer Kaçarlar gibi geleneksel bir monarşiye değil, Pehleviler gibi otoriter modernleşmeciler bir monarşiye yönelmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 41). Dolayısıyla otokrasi eleştirisinin muhatabı aynı zamanda modernleşme projesinin kendisi olacaktır. Rıza Pehlevi dönemi *güç arayışı ile meşruiyet krizi* tartışmalarını çözmemiş, belli bir süre üzerini örtmüştür. Sorun Rıza Pehlevi'nin milli amaçlara hizmet etmemesinde yatmamaktadır, çünkü hizmet etmiştir. Sorun yukarıda da ifade ettiğimiz gibi modernleşme ile İran'ın temel meşruiyet yapısı arasında bir uyarlamanın yapılamamış olmasıdır. Üstelik bu defa modernleşme otoriterlik/istibdat eleştirilerinin de temel muhatabı haline gelmiştir. Otoriter modernleşme eleştirileri, Rıza Pehlevi'nin iktidarının sona ermesiyle 1941-53 arasında 1979 Devrimi'ni

mümkün kılacak olan *sol ile İslam aşısının* ilk nüvelerinin yeşermesine neden olacak bir siyasal ortam yaratacaktır. Dikkat çekici bir şekilde 1941-53 arasında İran siyasal sahnesinde radikal sol Komünist Tudeh, merkez sol Milli Cephe ve İslami militanlık toplumsal failliğin temsilcileri olacaktır.

3.2.3 Rıza Pehlevi'nin Düşüşü

Rıza Pehlevi ülkesini ilerletmek, modernleştirmek ve müreffeh kılmak için çalıştığını düşünürken, özerkliklerini kaybeden göçebe aşiretler; ekonomi politika-sından ve dini alanın etkinliğini geriletme politikasından memnun olmayan gele-neksel çarşı esnafı; eğitim, hukuk ve gündelik yaşam alanında modernleşmeci poli-tikaların tepeden inmeci uygulamasına içten içe tepki gösteren ulema; modernleş-meci politikaları desteklemekle beraber yöntemine ve aynı zamanda Rıza Pehle-vi'nin kişisel zenginleşmesine karşı çıkan aydınlar onun haklılığıyla pek ilgilenme-di. Rıza Pehlevi 1941'e geldiğinde kendisini İngiltere ve SSCB'nin zorla tahttan indirmesi karşısında arkasında duracak pek bir toplumsal destek tabanı bırakmadı (Djaili-Kellner, 2011: 69). Bu anlamda Rıza Pehlevi'nin kaderini birincisi İran içinde kendisini savunacak bir destek tabanı ve tavanı bırakmaması gerçeği ile ikincisi uluslararası alanda gerçekleşen II. Dünya savaşı gelişmeleri belirlemiştir.

Rıza Pehlevi Londra ve Moskova'yı dengelemek için üçüncü bir güce dayanma stratejisi izlemeye çalıştığında iki alternatife oynamayı denemiştir. Bunlardan birincisi ABD, ikincisi de Almanya'dır. İran'ın ABD ile temaslarının geçmişi görece erken başlamıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısında İran'ı ziyaret eden Amerikalı Hristiyan misyonerler olmuş, hatta 1856 gibi erken bir tarihte ABD-İran Dostluk ve Ticaret Anlaşması bile imzalanmıştı. İki ülke arasındaki siyasi-diplomatik ilişkiler ise 1883'te kurulmuştur. Ama yine de iki ülke arasında büyükelçilik düzeyindeki tam diplomatik ilişkiler 1944'e kadar hayata geçmemiştir. 1944'te tam diplomatik ilişkiler kurulduğunda ise ABD İran'a İngiliz etki alanının bir parçası muamelesi yapmış ve Tahran'ın diplomatik üvertürlerine karşılık vermemiştir (Saikal, 2019: 28). ABD ile yakınlaşma planında başarılı olamayan Rıza Pehlevi Rus ve İngiliz etkisine karşı otonomisini artırma düşüncesinin bir devamı olarak 1937'de Afganistan, Irak ve Türkiye arasında Sadabad Paktı oluşumuna katılarak bölgesel güçlere dayanmaya çalışmıştır (Djaili-Kellner, 2011: 78). Ancak Rıza Pehlevi için ABD'yi ikame edecek asıl güç Almanya olacaktır. Bu doğrultuda Rıza Pehlevi 1929'da Almanya ile bir ticaret anlaşması imzaladıktan sonra Almanya'nın İran ticaretindeki payı 1930'ların başında %10'dan bile düşük

bir seviyeden, 1940'ta %45 seviyesine çıkmıştır (Djaili-Kellner, 2011: 78). 1940'ların başında Almanya, İran'ın en büyük ticaret ortağı haline gelmiştir. İran'da çeşitli alanlarda faaliyet gösteren çok sayıda Alman teknik personel -İngilizlerin ifadesine göre Alman ajanı- ortaya çıkmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki Rıza Pehlevi'nin militarist İran milliyetçiliği ile militan Alman Pan-Aryanizmi de ideolojik olarak birbirine yakındı. Öyle ki Rıza Pehlevi'nin ülkenin uluslararası adını "Persia'dan" "İran'a" değiştirmesi, 1935'te İran'ın Alman Büyükelçisinin önerisi ile gerçekleşmiştir (Moazami, 2013: 45). İran'da birçok sektörde iş yapan Almanların artmaya başlaması ve ikili ilişkilerin ulaşmış olduğu seviye, 1939'da II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rıza Pehlevi ve İran'ın kaderini belirleyecektir. II. Dünya Savaşı patlak verdiğinde İran, resmi olarak tarafsızlık politikası benimsemişti ancak bu, Kinzer'a göre Alman yanlısı bir tarafsızlık politikasıydı (Kinzer, 2004: 64). Dolayısıyla savaş sırasında Almanların 1941'de SSCB'ye girmesi müttefik güçler olan İngiltere ve SSCB'nin İran ve İran'daki Alman varlığı ile ilgili endişesini artırmıştır. Bu ülkeler Nazilerin İran'ı Sovyetler Birliği'nin güney sınırına saldırmak için üs olarak kullanmayı planladığından endişe etmiş ya da İran'a müdahale için resmi bahaneleri bu olmuştur (Kinzer, 2004: 64). 1941'de Rıza Pehlevi'nin, savaş zamanı Sovyetlere lojistik destek için İran topraklarının kullanılmasıyla ilgili ABD destekli bir İngiliz-Rus teklifini geri çevirmesi ise şüphelerini artırmıştır (Saikal, 2019: 29). Müttefik güçler müdahale planlarını hayata geçirmek için önce Alman teknisyenlerin İran'ı terk etmesi için nota vermişler, olumlu karşılık alamayınca 25 Ağustos 1941'de İngiltere güneyden, Sovyetler kuzeyden İran'ı işgal etmişlerdir (Djaili-Kellner, 2011: 78-9). İran ordusu hiçbir direnç göstermeden birkaç günde yenilgiyi kabullenmiş ve Rıza Pehlevi de bir istifa mektubuyla 16 Eylül 1941'de görevinden feragat ederek yerini 21/22 yaşındaki oğluna bırakmıştır (Kinzer, 2004: 64).

II. Dünya Savaşı'nda müttefikler neden İran'ı işgal etmeyi tercih ettiler ve neden Rıza Pehlevi'nin tahtı bırakmasını gerekli gördüler? Müttefik güçler bakımından işgalin gerekçesi Rıza Pehlevi'nin Almanya ve Nazi taraftarı olması, Alman mühendislerin İran'da bulunması ve eğer böyle bir müttefik müdahalesi olmaz ise İran'ın Almanların müdahalesine açık hale geleceği endişesiydi (Axworthy, 2016: 283). Ancak işin doğrusu Rıza Pehlevi'nin Almanya ile ekonomik ilişkileri ve İran'da bulunan Alman mühendisler bir kenara bırakılırsa zamanlama itibarıyla Alman silahlı güçlerinin İran'ı tehdit etme pozisyonunda

olmadığı açıktı. Böyle bir tehdit durumunda ise bizzat Rıza Pehlevi'nin bu girişime karşı çıkacağı da belirgindi. O halde neden müttefikler İran'ı işgal etmeyi tercih ettiler? İngiltere ve Sovyetleri bir araya getiren olay Almanya'nın 1941'de Sovyet topraklarına girmesiydi. İngiltere için önemli olan İran petroleri ve Süveyş Kanalı'ndaki pozisyonuydu (Axworthy, 2016: 284). Savaşın 1940'tan itibaren Afrika bölgesindeki ilerlemesi İngiltere açısından hiç olumlu değildi. İngiltere Kuzey Afrika'da Rommel ve Alman Afrika kolordusunun gelişiyi savunma pozisyonuna geçmiş, 1941'de Tobruk'tan (Libya) İskenderiye'ye çekilmek zorunda kalmıştı. Yine İngiltere Nisan'da (1941) Irak'ta Almanların etkisiyle ortaya çıkan İngiliz karşıtı isyanı bu ülkeyi işgal ederek ancak bastırabilmişti. Dolayısıyla Axworthy'e göre İngiltere-Sovyet güçlerinin İran'ı işgal etmeleri (Ağustos 1941) savaşın genel stratejik hesaplamalarının bir neticesi olarak değerlendirilmelidir (Axworthy, 2016: 284). Ne var ki İran işgalinin savaşın genel stratejik hesaplamaları dışında daha somut gerekçeleri de vardı. Hitler Almanya'sının güçleri 1940 ve 1941'de Norveç-Danimarka, Polonya, Fransa, Yugoslavya ve Yunanistan'da önemli zaferler elde etmişti. Bu anlamda İngiltere ve Sovyetlerin karadan birbirini desteklemesi için kuzey rotasına alternatif ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Sovyetlerin Batı'dan almak zorunda olduğu askeri teçhizat için gerekli karayolu bağlantısı ihtiyacı İran'ı işgal etmeyi zorunlu kılmıştı. Öyle ki savaşın sonuna kadar Sovyetlere 5 milyon tondan fazla yardım İran kara ve demiryolu vasıtasıyla taşınmıştır (Axworthy, 2016: 285).

25 Ağustos 1941'de İngiliz ve Rus işgalciler İran'a girişlerinden üç hafta sonra 16 Eylül'de (1941) tahtını oğluna bırakan Rıza Pehlevi'nin işgalci güçlerin baskısıyla koltuğundan indirilmiş olması onun etrafında milliyetçi bir tepki oluşturmadı. Hatta işgalciler Rıza Pehlevi'nin 20 yıllık yönetiminin toplumun tüm kesimlerinde yaratmış olduğu yabancılaşmanın farkında olduklarından işgalin toplumsal bir seferberliğe neden olmaması için Onu iktidardan indirmeyi uygun bulmuşlardı. Abrahamian'ın belirtmiş olduğu gibi müttefikler işgal karşıtı bir toplumsal seferberliği önlemek için istibdatla sembolleşmiş Rıza Pehlevi'yi indirmek suretiyle topluma ya da örgütlü siyasal gruplara siyasal bir "rüşvet" vermişti. İngiliz diplomat Billard'ın raporlarına dayanan Abrahamian, müttefiklerin İran devletini ve orduyu olduğu gibi muhafaza etmekle beraber Rıza Pehlevi'yi tahtan indirmelerinin İranlılara ülkelerini işgal etmelerinin bir tazminatı olduğunu

belirtmektedir (Abrahamian, 2009: 129-130). Zira İranlılar Rıza Pehlevi'nin indirilmiş olmasını memnuniyetle karşılayacaktır.

Müttefiklerle yeni Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin "centilmenlik" anlaşması bir taraftan Şah'ın İran ordusunu doğrudan kontrolüne, diğer taraftan ise siyasi reformlar yapılmasına dayanıyordu. Bu doğrultuda Muhammed Rıza Pehlevi orduyu ve ordu yüksek kademesini doğrudan kendisi belirleyebilecekti ancak siyasi reformlar yapmak zorundaydı. Billard'ın açık sözlü bir şekilde ifade ettiği gibi şahın tahttaki sürekliliği iyi haline bağlanmıştı. Genç ve yeni şahın bu durumda, yani meşruiyetinin tamamen dış güçlere bağlı olduğu şartlarda başka çaresi de yoktu. 1941'de başlayan ve 1953'te sona erecek bir liberal ara dönem bu sayede mümkün olabilmiştir.

3.3 II. Pehlevi Dönemi Uluslararası Tarihsel Sosyolojisi: Muhammed Rıza Pehlevi Döneminde Uluslararası-Devlet-Toplum (1941-1963)

II. Pehlevi dönemi (1941-1979) devlet merkezli bir okumayla kendi içinde iki döneme ayrılabilir. 1941'den Ağustos 1953 Darbesine kadar olan ilk ara dönem Muhammed Rıza Pehlevi'nin gücünü tahkim etmesine kadar sürecek bir siyasal çoğulculuk dönemi olarak değerlendirilebilir. Bu dönem müttefik işgali altındaki İran'da bir önceki Rıza Pehlevi döneminde siyasetin çevresine itilmiş merkezkaç güçlerin tekrar güçlenmeye ve toplumsal güçlerin siyasetin merkezine yerleşmeye başladığı bir dönemdir. Ağustos 1953 Darbesinden itibaren ise M. Rıza Pehlevi'nin gücünü tahkim etmesiyle beraber 1978'in başına kadar sürecek ABD destekli bölgesel bir gücün ortaya çıkışına tanıklık edilecektir. Ancak bu çalışmanın bakış açısı devlet merkezli olmaktan çok devlet-toplum kompleksi merkezli olduğundan II. Pehlevi dönemini iki değil üç ara dönemde tasnif etmeyi uygun bulduk. Bu anlamda 1953-63 arası pasif ulema müesses nizamı tavrıyla birleşen M. Rıza Pehlevi'nin gücünü tahkim etmesi döneminin ardından ABD'de Kennedy yönetiminin (1961-63) iktidarına tesadüf eden Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin 1961'de ölmesinden 1979'a kadarki dönemi de ayrı bir ara dönem olarak incelemek gerekir. Çünkü ulema müesses nizamının apolitik tutumunu garanti eden Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin ölümü ile Humeyni liderliğinde eylemci ve radikal ulema müesses nizamının ortaya çıkışı bir üçüncü ara dönem olarak incelenmeyi gerektirmektedir. Bu çalışma 1963 sonrası ara dönemi 1979 İran Devrimi başlığı altında müstakil bir bölüm olarak incelemeyi planlamıştır.

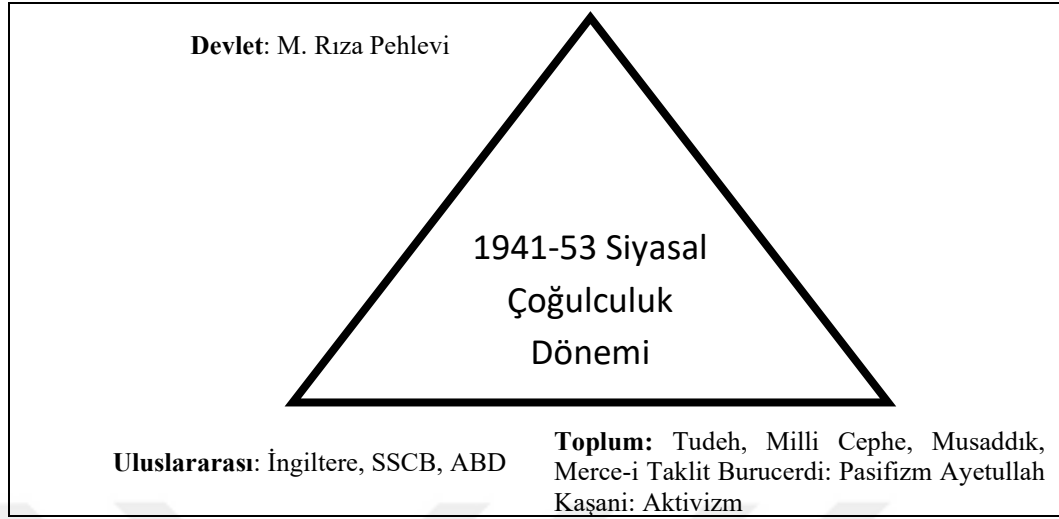
3.3.1 Siyasal Çoğulculuk (1941-53)

1941-53 arası İran siyasetini ve toplumunu karakterize eden gelişmelerden ilki 1941-46 yılları arasında İran'ın müttefik işgali altında olmasıdır. İşgal, müdahaleci olmayan politikasını Ortadoğu'ya aktif katılım lehine değiştiren ABD tarafından ikna edilen İngiltere, Sovyetler Birliği ve İran arasında 29 Ocak 1942'de yapılan üçlü anlaşmayla meşru bir zemine kavuşturulmuştur. Anlaşmayla İran, yabancı askerlerin varlığını kabul etmekle beraber imzacılar da İran'ın toprak bütünlüğüne, egemenlik ve bağımsızlığına saygı vurgusu yapmış ve savaşın bitmesi sonrası 6 ay içinde İran topraklarını terk etmeyi taahhüt etmişlerdir (Saikal, 2019: 30). Bu taahhüt ve anlaşma Stalin, Churchill ve Roosevelt'in II. Dünya Savaşı'nın ilk önemli konferansını Tahran'da gerçekleştirmesiyle de teyit edilmiştir. Hem İngiltere hem de SSCB'nin 1942 anlaşmasını imzalamasında ABD'nin baskılarının önemli bir payı olmuştur (Djaili-Kellner, 2011: 82-3). İşgal bir taraftan İran'ın bağımsızlığını ve merkezi hükümetin gücünü zayıflatırken, aynı zamanda 1941-53 arasının İran tarihinin siyasal özgürlükler bakımından en serbest dönemi olmasını sağlamıştır. 1941-53 arası dönem siyasal alanın canlanması ve muhalif ideolojik örgütlenmelerin yaygınlaşması bakımından 1896'da Nasirüddin Şah'ın suikastla hayatını kaybetmesi sonrası yerine gelen Muzaffereddin Şah (1896-1906) dönemini andırmaktadır. 1941 sonrası müttefiklerin işgali sürecinde saray da siyasi sahnenin aktörlerinden birisidir ama siyasal dinamizmin sıklet merkezi Meclise kaymıştır. Bu dönemi karakterize eden ikinci unsur olan söz konusu siyasal çoğulculuk olgusunun en önemli siyasal aktörleri Komünist Tudeh Partisi ve Muhammed Musaddık'ın Milli Cephe koalisyonudur.

M. Rıza Pehlevi gelir gelmez önce kendi malvarlığından 600 milyon riyal bir parayı hükümete devretmiş, temel yasa ve anayasal ilkelere sadık kalacağına da söz vermiştir (Abrahamian, 2009: 132). Devamında M. Rıza Pehlevi babasının Eğitim Bakanlığı uhdesine aldığı dini vakıfları serbest bırakmış, Kum ve Meşhed gibi Şii kutsal kentlere hac ziyaretlerinde bulunarak Şiiliğin popüler sembollerine başvurmuştur. Yine devletin peçeye açmış olduğu savaş konusunda da bir ateşkese varmış, bu kararı kadınların kendisine bırakmıştır.

1941-53 arası dönem M. Rıza Pehlevi'nin müttefiklerle centilmenlik anlaşması gereği ordu üzerindeki kontrolünü sürdürdüğü ancak siyasal alandaki kontrolünü diğer güç merkezlerine kaptırdığı görülmektedir. 1941-53 arasının temel siyasal güç unsurları saray, kabine, meclis ve kitle arasında bölünmüştür

(Abrahamian, 2009: 133). 1906-21 arasındaki meclis hakimiyetlerinden kaynaklı ülke yönetimindeki ağırlıklarını 1921-41 arası Rıza Pehlevi'ye kaptıran seçkinler,

Şekil 3.3. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1941-53 Siyasal Açılım Dönemi

yani toprak ağaları ile önemli bürokratik ailelerden gelen ayan (Divaniler) 1941-53 arası ülkede yine hâkim konuma gelmişlerdir. Bu dönemde Saray'ın veya M. Rıza Pehlevi'nin meclis ve kabine üzerindeki kontrolü oldukça zayıftır (Abrahamian, 2009: 133). Yine bakanlar ve başbakanların seçiminde saray değil meclis kontrol sahibidir. Meclis üyelerinin dokunulmazlıkları ve belirledikleri konularda meclis soruşturması açma yetkileri de güçlerini biraz daha artıran unsurlardır (Abrahamian, 2009: 139).

Meclis

1941-52 arası dönemde 4 meclis¹⁹ oluşmuş ve hepsinde de ayan egemenliği göze çarpmıştır (Abrahamian, 2009: 138). İşgalle ülkedeki istikrarın iki sütunu (Rıza Pehlevi ve otoriter merkezi yönetim) ortadan kalkarken siyasal farklılıkların yükselişiyle beraber ülkede uzun süredir bastırılmış olan siyasal hizipler mecliste

Tablo 3.2. 1941-1941-53 Arası Temel Siyasal Güç Unsurları

Saray	
Kabine	
Kitle	Komünist Tudeh Partisi, Milli Cephe
Meclis	Azerbaycan Hizbi, Demokrat, İttihad-ı Milli, Vatansever Hizip (Mehean Parastan)

şekillenmeye ve belirginleşmeye başlamıştı. 13. Meclis (Kasım 1941- Kasım 1943) içindeki siyasal gruplar dört parçadan oluşmuştur. Vatansever Hizip (Mehean

¹⁹ 13. Meclis (1941-43), 14. Meclis (1944-46), 15. Meclis (1947-49) ve 16. Meclis (1950-52).

Parastan) daha önceki 8 mecliste de bulunmuş bir toprak sahibi olan Hashem Madani tarafından yönetiliyordu. Vatansever Hizbin diğer önemli bir ismi de Şiraz bölgesinden Mehdi Namazi'ydi. İkinci hizip ise Ulusal Birlikçiler Hizbi (İttihad-ı Milli) olarak isimlendirilmiştir. Bunlar Rıza Pehlevi'nin azledilmesine kadar ona sadık kalmış isimler olsalar da bu dönemde İngiltere'de yaşayan ve 1921 darbesini Rıza Han'la gerçekleştirdikten sonra darbe hükümetinin başbakanlığını yapmış ve üç ay sonra Rıza Han tarafından tasfiye edilmiş Seyyid Ziya'yı sürgünden getirmeye çalışıyorlardı. Bu amaçlarının gerisinde İngiliz taraftarı bir dış politika benimsemiş olmaları yatıyordu. Ulusal Birlikçiler, Seyyid Ziya'yı İngiltere ile İran'ı yakınlaştıracak bir aktör olarak değerlendiriyorlardı (Baktiari, 1996: 29). Ulusal Birlikçiler Hizbi, 13. Meclis'teki en büyük bloku oluşturuyordu. Aristokrasiyi temsil eden bu hizip üyeleri Rıza Pehlevi iktidarından en fazla yarar sağlamış olan-

Tablo 3.3. 13. ve 14. Meclis Hizipleri

Dönem	Partiler	Kişiler
14. Meclis	13. Meclis	
	Vatansever Hizip (Mehean Parastan)	Haşim Medeni ve Mehdi Namazi
	Ulusal Birlikçiler Hizbi (İttihad-ı Milli)	Murtaza Kuli Han Bayat, Hasan Esfandiari, Seyyid Muhammed Tabatabai ve Seyyid Ahmed Behbehani
	Adalet Hizbi	Ali Dashti, Ali Soheily
	Azerbaycan Hizbi	Muhammed Vali Fermanferma, Emir Nusret
	Bağımsız Hizip (Fraksiun-i Mustaqel)	
	Tudeh Komünist Hizbi (Fraksiun-i Hizbi Tudeh)	Iraj Eskandari, Süleyman Eskandari
	Bireyseller (Münferidan)	

lardı. Bu hizbin lideri olan Murtaza Kuli Han Bayat, Arak bölgesinden 9 dönemdir milletvekili seçilen tecrübeli bir siyasetçi, bir diğer önemli lideri Hasan Esfandiary de 40 yıldan fazladır bürokraside çalışan tecrübeli bir devlet adamıydı (Baktiari, 1996: 29). Ulusal Birlikçiler Hizbi, yeni Şah M. Rıza Pehlevi'nin sembolik bir Şah olmasını ve yürütmenin merkezinin meclis olmasını istiyordu. Ulusal Birlikçilere Çarşı tüccarı da önemli bir destek verdi. Bu desteğin arkasında 1905-11 Meşrutiyet Devrimi'nin destekçisi iki önemli ulemadan birisi olan Seyyid Abdullah Behbehani'nin oğlu olan Seyyid Ahmed Behbehani vardı. Ulusal Birlikçiler dış politikada ABD'yi, İngiliz ve Sovyet etkisine karşı bir dengeleyici olarak da görüyorlardı (Baktiari, 1996: 29).

Üçüncü hizip olan Azerbaycan Hizbi ise Sovyetlerle iş birliği konusunda diğer hizipler gibi olumsuz bir tutuma sahip değildi. Bu hizbe üye olanların görüşlerini Sovyetlere coğrafi yakınlık, Anayasa Devrimi'ne kadar geri giden tarihsel eğilimler ve Kaçar Hanedanlığının mensubu olmaları belirlemiştir. Sayısal olarak küçük bir grup olmalarına rağmen liderleri etkili bir isimdi: kardeşi Rıza Pehlevi tarafından idam edilmiş olan Muhammed Ali Fermanferma ve Kaçarların ikinci Şahı olan Feth Ali Şah'ın (1797-1821) torunu Amir Nusret'ti (Baktiari, 1996: 29). Bu hizip Ahmed Kavam isimli tecrübeli bir siyasetçiye iktidara taşımaya çalışıyordu. Ahmed Kavam, Rıza Pehlevi onu sürgüne göndermeden önce 4 defa başbakanlık yapmış, Rusça bilen İngiliz karşıtı bir figür olarak tanınıyordu. Ahmed Kavam özellikle 1946'daki başbakanlığında Sovyetlerle anlaşma yaparak tarihi rolünü oynayacaktır (Baktiari, 1996: 29).

Son olarak mecliste yer alan Adalet Hizbi ise bir dönem Rıza Pehlevi'yi desteklemiş ancak daha sonra muhalefet saflarına geçmiş bir yazar olan Ali Dashti tarafından yönetiliyordu (Baktiari, 1996: 29). Müttefik işgali sonrası sarayın en güçlü muhalifi olan Adalet Hizbi'nin başbakanlık için favori adayı Batı'da eğitim almış bir bürokrat olan Ali Soheily'di. Adalet Hizbi'nin ABD'ye yaklaşımı Ulusal Birlikçilerin görüşlerine benziyordu. Dolayısıyla iki hizip de dış politikada benzer bir dünya görüşünü paylaşıyordu. Bu durum söz konusu iki hizbi Furughi hükümetinin (Ağustos 1941-Mart 1942) indirilmesi ve kendi favori isimleri olan Ali Soheily'i başbakan seçmede diğerlerine göre daha güçlü bir konuma getirmiştir (Baktiari, 1996: 30). Gerçekten de Ulusal Birlikçilerin ve Adalet Hizbinin yaklaşması ile meclis Ali Soheily'i büyük bir çoğunlukla²⁰ başbakanlığa getirmiştir. Daha önceki kabinede Dışişleri Bakanı olan Ali Soheily, müttefiklerin işgalini meşrulaştıran anlaşmanın (1942) imzalanmasında temel bir rol oynadığı için bu ülkelerin yakından tanıdığı bir isimdi (Baktiari, 1996: 30). Ne var ki Ali Soheily ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunları aşamamış, üstelik enflasyonu kontrol altına almak bir yana çok daha hızlı bir şekilde yükselmesine neden olmuştur. Bu şartlarda kendisine destek veren meclis yavaş yavaş ondan uzaklaşarak başbakan olmasından sadece 144 gün sonra başbakanlığını düşürmüştür.

1944-1946 arasında görev yapacak 14. Meclis seçimleri Haziran 1943'te başladı ve Nisan 1944'te tamamlandı. Sovyetler Birliği İran'daki askeri varlıklarını

²⁰ 104 milletvekilinden 101'i kabineye güvenoyu vermişti.

sorgulayacak bir meclis yapısının oluşmasını istemediği için özellikle askeri olarak kontrol ettiği kuzey bölgesindeki seçimlere müdahale etmeye çalışmış, bu sayede Komünist Tudeh Partisi mecliste birkaç sandalye kazanmıştı. Tudeh milletvekilleri Ferediun Keshavaz, Iraj Eskandari, Reza Radmaresh ve Ardesheh Avanesian'dan oluşuyordu (Baktiari, 1996: 31). 14. Meclis'in görev yaptığı dönem II. Dünya Savaşı'nın resmen sona erdiği dönemdir. Müttefiklerin işgalini meşrulaştıran üçlü anlaşma savaş sonrası 6 ay içinde yabancı güçlerin askerlerini tahliye etmesini içeriyordu. Müttefik ülkelerden SSCB'nin askerlerini geri çekmekte ayak diremesi sömürge karşıtı duyguların yükselişe geçmesine neden olmuştur. 14. Meclis bu şartlar altında işgalci ülkeler güçlerini çekene kadar 15. Meclis seçimlerinin yapılmasını erteleme kararı aldı (Baktiari, 1996: 33). 1941'de başlayan SSCB işgali nasıl İran'da Komünist Tudeh'in yükselişini sağlayacak ortamın oluşmasına neden olmuşsa, askerlerini çekme konusunda yürütülen müzakereler de düşüşünde rol oynayacaktır ve onun bıraktığı boşluğu Musaddık'ın Milli Cephe'si dolduracaktır. Bu süreci çalışmanın kavramsal çerçevesine yerleştirmek için ayrı bir başlıkta incelemek gerekir.

3.3.2 Siyasal Çoğulculuk Döneminde Güç Arayışı ile Meşruiyet Krizi: Sol, Musaddık ve Ulema

1941-53 arası döneminin en önemli güç unsuru şüphesiz kendisini Tudeh gibi radikal sol ve Milli Cephe koalisyonu gibi merkez sol içinde gösteren kitle siyasetidir. İran tarihsel sosyolojisi içinde sömürgeci modernleşmeyi karşılama biçimi bakımından seküler unsurlar, ilk defa Tudeh ve Milli Cephe ile güç arayışı/devlet inşasına odaklanmaktan meşruiyete/toplum merkezli paradigmaya kaymışlardır. Bu dönemde yine ulema müesses nizamının Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî ile bir taraftan devletle faydacı bir sessizlik politikasını sürdürdüğü, diğer taraftan ise Kum'un Şii dini havza olarak gücünü daha da pekiştirdiği bir dönem olacaktır. Bu ara dönemde bir önceki dönemin politik uleması olan Seyyid Hasan Müderris'in yerini çok daha fazla siyasi eylemcilik içinde olan Ayetullah Ebul Kasım Kaşani alacaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki bu dönemde Fedaiyan-ı İslam gibi şiddeti siyasi bir yöntem olarak kullanan İslamcı bir örgüt de suikastlarla gündemi belirlemeye çalışacaktır.

Seküler Entelijansiyadan Sol Kitle Hareketine: Güç Arayışından Meşruiyet Kaygısına Geçiş

Bir önceki bölümde (Kaçarlar) sömürgeci modernleşmeyi karşılama biçimleri olarak aktörleri güç arayışına odaklananlar ve meşruiyete odaklananlar

şeklinde kabaca iki kategoride tasnif etmiştik. Bu aktörlerden ister devlet/bürokrat aydın tipi ister batılılaşmacı muhalif aydın tipi isterse de İslam modernisti olsun tüm modernleşmeci unsurları güç arayışına odaklananlar olarak tanımlamıştık. Diğer taraftan meşruiyet konusuna odaklanan tek aktörün ister Meşrutiyet Hareketine destek versin²¹ isterse de vermesin²² ulema müesses nizamı olduğunu savunmuştuk. Bu çalışmanın bakış açısıyla modernleşme en yalın tanımlamayla [modern ulusal/egemen] *devlet oluşumu* sürecidir. Ya da bu çalışmanın bakış açısıyla modernleşme en yalın tanımlamayla güç arayışdır demek de mümkündür. Dolayısıyla Kaçarlardan itibaren modernleşmeci aktörlerin tamamı *güç arayışına* ya da devlet oluşumuna odaklanmış, *meşruiyet* konusunu da dikkate alan bir uyarılama sürecini önemsememişlerdi. Söz konusu aktörlerin tamamını bu açıdan toplum soyutlamasının temsilcileri olarak değil devlet soyutlamasının temsilcileri olarak kabul etmeyi uygun bulduk. Çünkü devlet oluşumuna, yani modernleşmeye, yani *güç arayışına* odaklanmışlardır. Diğer taraftan meşruiyet konusuna odaklanan ulema müesses nizamını ise toplum soyutlamasının temsilcisi olarak sunduk. Çünkü temel sosyo-politik bütünlük kimliği Şiilikti (yani modern ulusal yurttaş değildi) ve bu bütünlüğün rüesayı millet (millet erkânı) (Fekri, 2011: 45 ve 131) olarak meşruiyet aktörleri ulemaydı. Rıza Pehlevi'nin iktidarının sonuna gelindiğinde geleneksel bir monarşi olan Kaçarlarla istibdadın özdeşliği, modernleşmeci bir monarşi ile istibdadın özdeşliği şekline bürünmüştü. Bir devlet merkezli *güç arayışı* modeli olarak modernleşmenin istibdatla bu özdeşleşmesi seküler unsurlardan bir damarın yönünü devlet ya da *güç arayışından* topluma ya da *meşruiyete* dönmesine sebep olmuştur. Sömürgeci olmayan bir modernleşme imkanını devlet merkezli olmaktan toplum merkezli olmakta bulan bu damar Tudeh Partisi ile kitlesel bir desteğe sahip olmaya başlayan sol harekettir. Solun da ulema müesses nizamının da toplum ya da meşruiyet merkezli dünya görüşü her ne kadar II. Pehlevi döneminin başında (1941-53) Tudeh'in materyalist ontolojisi ve SSCB ile hami-himaye ilişkisi dolayısıyla gerilimli olsa da 1960'lardan itibaren karşılıklı bir aşılama içine girecek ve 1979'da İslam Devrimi'nin başarılı olmasında aslan payına sahip olacaktır. İşte seküler aktörler içinde ilk defa toplum merkezli dünya görüşünün temsilcisi Tudeh'in yükseliş ve başarısızlıkla sonuçlanan siyasi kariyeri bu bağlamda incelenmeye değerdir.

²¹ Seyyid Abdullah Behbehani, Seyyid Muhammed Tabatabai, Naini, Ahund Molla Horasani.

²² Şeyh Fazlullah Nuri.

Tudeh'in Yükseliş ve Düşüşü

1941-53 arası dönemde hem Komünist Tudeh (Kitle) Partisi hem de MC koalisyonu asıl güçlerini meclis içinde sayısal üstünlüklerine değil -çünkü her iki yapının da meclisteki milletvekili sayısı 10'u bulmamıştır- geniş kitlesel tabanlarına dayandırmışlardır. Tıpkı 1905-11 Meşrutiyet Devrimi'nde olduğu gibi bu dönemde de devlet failliği karşısında İran siyasi muhalefet alanı milliyetçi, sol ve dini aktörler tarafından temsil edilmiştir. Rıza Pehlevi'nin ulemaya/dine alternatif bir meşruiyet arayışında seküler benlik stratejileriyle yeni bir İran kamuoyu (kamusal vicdan) yaratmadaki başarısızlığına (çünkü temel motivasyonu güç arayışıydı) karşıt olarak İran içinde kendisini sömürge karşıtı radikal sol ve merkez sol seküler siyasal hareketlerde gösteren yeni bir kamusal vicdan zemininin ortaya çıkmaya başladığını söyleyebiliriz. Tudeh'in ve Milli Cephe'nin böyle bir modern İran kamuoyu yaratılmasında başarılı olması aynı zamanda iki yüzyıldır oluşum halinde olan ulemanın, toplumsal meşruiyetin temel aktörü olması gerçeğini dönüştürme ihtimali vardı. Ne var ki Tudeh'in materyalist ontolojisi ile Sovyetlere olan angajmanı ve Musaddık'ın kısa başbakanlık döneminin ikinci aşamasında koalisyonunu koruyamaması bunu mümkün kılmayacaktır.

İran'da sol hareketin geçmişi 1941'den çok daha öncesine, hatta I. Dünya Savaşı öncesine kadar gitmektedir. I. Dünya Savaşı öncesi Rus İmparatorluğunda yaklaşık 500 bin İranlı çalışıyordu. Bunlar 1905'te bir petrol kenti olan Bakü'de İran Sosyal Demokrat Partisi'ni (Fırka-yı İctimaiyyun-i Amiyyun-i İran) kurmuşlardır. I. Dünya Savaşı sonrasında ise komünist hareket Adalet Partisi'ni (Fırka-yı Adalet) hayata geçirmiştir (Djaili-Kellner, 2011: 92). Adalet Partisi, Rusya'da 1917'de gerçekleşen Bolşevik İhtilali'nin ardından Kafkasya'da Bolşeviklere bağlanmış ve 1920'deki ilk kongresinin ardından ismini İran Komünist Partisi (Fırka-yı Komünist-i İran) şeklinde değiştirmiştir. Komintern'in Haziran 1924'teki 5. Kongresinde uluslararası komünist hareketleri Bolşevikleştirme kararı alması İran Komünist Partisi'nin de faaliyetlerini artırmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda İran Komünist Partisi kendisine bir misyon belirleyerek Aralık 1927'deki kongresinde İranlı işçi sınıfını harekete geçirme kararı almış ve bu konuda Yusuf İftihari, Rahim Hemdad ve Ali Umud gibi komünistleri Huzistan'a örgütlenme faaliyetleri için göndermiştir. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak APOC Müdürü E. H. Elkington, Huzistan Valisi Tuğgeneral Ferecullah Han Agahaoli ve Abadan kaymakamını ikna ederek Mayıs 1929'da 45 işçiyi

tutuklatmıştır (Bayat, 2010: 140-2). Buna cevap olarak İran Komünist Partisi'nin kurmuş olduğu işçi örgütünün Abadan işçilerinin rafineriye gitmelerini engelleyerek greve zorlaması 6 Mayıs'ta buraya asker gönderilmesine neden olmuştur. Bu faaliyetleri dolayısıyla İran Komünist Partisi, 1931'de Rıza Pehlevi tarafından kapatılmasına kadar faaliyet göstermiştir. İran Komünist Partisi'nin 1931'de yasaklanması sonrası Komünist hareket Tahran Üniversitesi'nde fizik hocası olan Taghi Erani etrafında varlığını sürdürmeye çalışmış olsa da Rıza Pehlevi 1937'de Erani ve arkadaşlarından oluşan 53 kişiyi (53'ler Grubu) tutuklayarak hareketi etkisiz hale getirmiştir (Djaili-Kellner, 2011: 92).

Tudeh (1941-49) ise Rıza Pehlevi'nin 1937'de tutukladığı bu 53'ler Grubunu oluşturan sol eğilimli birkaç düzine profesör ve siyasetçi tarafından 1941'in müttefik işgali ve siyasal serbestleşme ortamında serbest bırakılmalarının hemen ardından kurulmuştur (Kinzer, 2004: 88). Kinzer'ın değerlendirmesine göre Tudeh bir süre modernite ve Avrupai fikirlerin partisi olarak çalışmış, ancak Sovyet yanlısı kanat gittikçe kuvvetlenmiş ve sonunda 1944'te kontrolü ele geçirmiştir. Bu tarihten itibaren Tudeh tam manasıyla Marksist bir parti haline gelmiş ve şehirlerdeki yoksul kesimler arasında çok geniş bir örgütlenme kampanyası başlatmıştır (Kinzer, 2004: 88). Bu dönemde SSCB'nin de İran'daki işgal güçlerinden birisi olmasının etkisiyle Komünist Tudeh Partisi yaygın bir örgütlenme içine girmiştir.

Tudeh Partisi'nin kurucu isimleri İnaç İskenderi ve Onun amcası Süleyman İskenderi'dir. 1944'te ölümüne dek Tudeh'in lideri olarak kalacak Süleyman İskenderi 1921 sonrası Rıza Han'a destek vermiş ancak 1925'te Kaçar monarşisi yerine cumhuriyet değil Pehlevi monarşisini kurmasından dolayı desteğini çekmişti (Abrahamian, 2009: 143). Tudeh'in programı tipik Marksist sınıf analiziyle başlamaktadır. Buna göre toplumda belli başlı iki sınıf vardı: üretim araçlarına sahip olanlar ve mülksüzler. İşte partinin hedefi, ikincisine dahil olan işçileri, köylüleri, ilerici aydınları, esnaf ve zanaatkârları bir araya getirmek ve üretim araçlarını halkın eline vermektir (Abrahamian, 2009: 143). Toprak reformunu sesli bir şekilde dillendiren de AIOC'un millileştirilmesini dile getiren de ilk defa Tudeh'ti. Popülerliği sayesinde 1946'da büyük bir grev düzenleyerek İran içinde Şah ve geleneksel sınıfların, İran dışında ise İngiltere ve ABD'nin dikkatini çekmiş ve onların tehdit algılamasına neden olmuştur (Garthwaite, 2011: 216-217). Öyle ki İngiltere Tahran'a bir çalışma ataşesi göndererek Tudeh'in etkisizleştirilmesi için

baskı kurmaya çalışmıştır (Abrahamian, 2009: 146). Hem partinin söylemi hem de ülkenin SSCB işgali altında bulunması gerçeğinden hareketle Tudeh 1945-6'da İran'ın en örgütlü ve güçlü siyasi yapısı haline gelmiştir. Bu yıllarda mecliste 6 temsilcisi olan Tudeh, Ahmed Kavam'ın kabinesine 3 bakan verebilmiştir. Ama asıl başarısı toplumun genel kesimine ulaşabilmiş olmasındadır. Tudeh'in yayın organı Rehber'in 100 bin tirajı varken, New York Times Gazetesi adil bir seçimde partinin oy oranını %40 olarak tahmin etmiştir (Abrahamian, 2009: 146).

Tudeh'in temel destek tabanı kentli, ücretli orta sınıftan ve laik aydın kesimden geliyordu. Tudeh aynı zamanda kendine bağlı Birleşik Sendikalar Merkez Konseyi'ni de bünyesinde barındırıyordu ve bu yapının 275 bin üyesi vardı (Abrahamian, 2009: 144-5). Tudeh'in yönettiği Sendika Birliği İran'daki işgücünün %75'lik bir çoğunluğunu kontrol ediyordu. Tudeh'e destek veren aydınlardan en öne çıkanları İran öykücülüğünün anıt isimleri olan Sadık Hidayet, Bozorg Alevi, Sadık Cubel; modern İran şairleri olan Ahmed Şamlu ve Nima Yusiç; Garbzedegi denemesiyle Celal Al-i Ahmed'ti²³ (Abrahamian, 2009: 146). Tudeh yarattığı cazibeyle İran'ın dinamik ve yetenekli genç kuşaklarını adeta sünger gibi içine çekmiştir. Ne var ki Tudeh'in 1945-46'dan itibaren ani düşüşü tüm güç odaklarına toplumsal meşruiyet konusunun temel hayatta kalma parametresi olduğunun adeta altını çizmiştir. Nasıl?

Müttefik işgalini meşrulaştıran 29 Ocak 1942 tarihli üçlü anlaşma yabancı güçlerin İran'ın egemenlik haklarına saygıyı taahhüt altına almış olsa da birbirlerinin faaliyetlerinin denetlenmesi konusunda bir mekanizma kurmamıştı. Bu şartlar altında Sovyetler hızlı bir şekilde İran'ın kuzeyindeki 5 eyaletini kuşatmış ve orada Azeri ve Kürt sosyalist yönetimler kurmuştu. Bu arada İngilizler de İran'ın petrol zengini güney bölgelerinde varlığını güçlendirmeye çalışıyordu (Saikal, 2019: 30). İran'a Almanları sınır dışı etmesi konusunda ortaklaşa baskı yapan güçler aynı zamanda birbirleriyle de rekabet halindeydiler. Bu rekabet Soğuk Savaş stratejik rekabetinin de öncüsü olmuş ve İran'ı bölgesel ve küresel jeopolitiğin temel çatışmasının içine sürüklemiştir (Saikal, 2019: 30). Savaş sırasında Sovyet petrol yatakları ciddi bir zarar görmüş, 1945 petrol üretimi 1941 ile mukayese edildiğinde %40 oranında azalmıştı. Dolayısıyla savaş sonrası Sovyet ekonomisinin toparlanabilmesi için İran'dan bir petrol imtiyazı koparması cazip bir fikir olarak

²³ İslam Devrimi'nin ideolojik arka planını oluşturan sol-İslam aşısının öncü isimlerindendir.

belirmiştir (Yergin, 2001: 400). Elbette İran'la bir petrol anlaşmasının ekonomik olduğu kadar Rusya açısından yaklaşık bir buçuk asırlık Basra Körfezi'ne inme stratejik anlamı da vardı. Sovyetler siyasi araçlar bakımından İranlı komünist parti Tudeh'e ve hoşnutsuz İranlı etnik gruplar olan Kürtler ve Azerilere yaslanıyorken; İngilizler birçok güney aşiretini ve Milli İrade (*Erade-ye Melli*) ve Adalet gibi partileri himayesine almıştı (Saikal, 2019: 31). Bu arada ABD petrol şirketleri İran petrol kaynaklarına erişmek için fırsat bulduğunda SSCB de aynısını kendisi için isteyerek karşılık verdi. Dolayısıyla İran, sözde üçlü müttefik güçler arasında üçlü bir rekabet sahası haline geldi. II. Dünya Savaşı 1945'te sona erdiğinde İran anlaşma gereği ABD, İngiltere ve SSCB'den askeri unsurlarını çekmesini talep etti. İran'ın talebine ABD Aralık 1945'te, İngiltere ise Mart 1946'da olumlu karşılık vermesine rağmen Kızıl Ordu direnmeye karar vermiştir (Djaili-Kellner, 2011: 83). Stalin, söz konusu yeni filizlenmekte olan Soğuk Savaş rekabetinde İran'ın kuzeyini Sovyetlerin güney sınırlarının güvenliği için kritik olarak değerlendiriyordu. Özellikle burada zengin petrol sahalarının bulunduğunu göz önünde tutuyordu (Saikal, 2019: 31).

SSCB'nin İran'dan çekilmeden önce elde etmek istediği şey, diğer emperyalist rakibi İngiltere gibi bir petrol imtiyazı anlaşmasıydı. İran'dan çekilmeye ayak direme politikasının araçları ise Azeri ve Kürt ayrılıkçı hareketleri teşvik etmek ve korumaktı. Bu noktada Tudeh içindeki bir isim olan Cafer Pişeveri, sınıf temelli sosyalizm davasından hızlı bir kulvar değişikliği ile etnik/kültürel kimliğini hatırlayıp Azerbaycan'ın İran'dan bağımsızlığı davasına yöneldi (Abrahamian, 2009: 147). Daha önce Cengeli Hareketi'nin hakimiyetindeki Gilan'da kurulan kısa ömürlü Gilan Sovyet Cumhuriyeti'nde bakanlık yapmış olan ve İran'ın Azerbaycan bölgesindeki Tudeh lideri olarak hareket eden Cafer Pişeveri 1945 Eylül'ünde Tudeh'in bölge teşkilatını ilga ederek onun yerine Azerbaycan Demokrat Partisi'ni (*Fergah Demokrat*) kurarak Özerk Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan etti (Djaili-Kellner, 2011: 84). SSCB desteğinde Azerbaycan Demokrat Partisi'ni kuran Pişeveri, silahlı güçleriyle 1946'ya kadar (yani SSCB'nin İran'dan çekilmesine kadar) bölgeyi kontrol altında tutmuştur.

SSCB'nin askeri varlığının İran'dan çekilmesi müzakereleri Şubat 1946'dan itibaren başbakan olan Ahmed Kavam tarafından gerçekleştirilecektir. Ahmed Kavam'ın Rusları yatıştırmak için ilk stratejisi, Tudeh'e bakanlık vererek sol hareketle dayanışma içine girmeye başlamasıdır. Devamında Ahmed Kavam,

AIOC benzeri bir Sovyet-İran petrol şirketinin kurularak %51 hissesinin Sovyetlere ait olması ve Azerbaycan Milli Hükümetinin, özerk bir cumhuriyet biçiminde olmasa da bölgesel bir meclis olarak tanınması şeklindeki Rus taleplerini kabul ederek bir çekilme anlaşması imzalanmıştır (Erden, 2017: 122; Abrahamian, 1982: 229-30; Djaili-Kellner, 2011: 84-85).

Kavam hükümeti ile SSCB arasında imzalanan petrol imtiyazını ilgilendiren anlaşmanın hayata geçmesi için Meclis tarafından onaylanması gerekiyordu ve bu meclis de İran yasalarına göre ancak yabancı kuvvetlerin İran'ı tahliye etmeleri sonrası oluşacak bir meclis olmalıydı. Bu argümanı kullanan İran meclisi, Sovyetlerin 3 Mayıs'ta (1946) İran'dan çekilmesini sağlamıştır. Sovyetlerin İran'ı boşaltması sonrası merkezi hükümet de 14 Aralık'ta (1946) Azerbaycan'a girerek isyanı bastırmış oldu (Djaili-Kellner, 2011: 85-86). Sovyetlerle yapılan anlaşmanın onaylanması ise 1947 Ocak seçimlerinde Kavam'ın Demokrat Parti'sinin ağırlıkta olduğu meclisin gündemi olacaktır. Kavam, Sovyetlerle yaptığı anlaşmayı yerine getirmek için parlamentodan 2 Tudeh'li dışında kimseden destek alamayınca istifa etmek zorunda kalmış, ancak İran hem Sovyetleri İran'dan göndermiş hem de onların destek verdiği Azerbaycan ve Kürt özerkliklerini ortadan kaldırmıştır (Djaili-Kellner, 2011: 86).

Tudeh'in bu dönem boyunca izlediği siyaset hem kendi içinde bölünmesine hem de popülerliğini yitirmesine neden oldu. Sovyetler Birliği'nin İran genel kamuoyunun temel eleştiri ve nefret konusu olan İngiliz imtiyazının benzerini talep etmiş olması karşısında Tudeh'in kendisini Sovyet politikalarından ayıramaması popülaritesinin hızla erimesine ve kendi içinde bölünmesine neden olmuştur (Djaili-Kellner, 2011: 84-85). Tudeh, sosyalist enternasyonal yoldaşlarının bu girişimini ancak onların İngilizlerden %20 daha fazla hisse verdiğini belirterek savunabilmiştir. Tudeh'in hem SSCB petrol imtiyazı taleplerine hem de ayrılıkçı hareketlere yönelik politikası ile araya mesafe koyamaması onun bir SSCB enstrümanı olduğu konusundaki şüpheleri derinleştirmiş ve partinin meşruiyetini sarsmıştır. Tudeh Partisi açık bir şekilde SSCB'nin beşinci kol unsuru olarak algılanmaya başlanmıştır (Dabashi, 2008: 140). Tudeh'in Sovyet yanlısı duruşunun neden olduğu gerilimler kısa süre içinde bir grup parti aktivistinin ayrılmasına ve Halil Maleki (ö. 1969) yönetiminde Üçüncü Güç (*Nirou-ye Sevvam*) adında bir partinin kurulmasına neden oldu. Maleki'nin taraftarları sonraki yıllarda İran'da

merkez solun ve sosyal demokrat milliyetçiliğin çekirdeğini oluşturacaklardır (Gheissari ve Nasr, 2006: 47).

Ayrılıkçı hareketler bastırıldıktan sonra İran hükümeti Tudeh ve onunla ilişkili grup ve yapılara topyekûn bir taarruza geçti. Partinin lider kadrosu ya tutuklandı ya sürgüne gönderildi, parti binaları kapatıldı ve 1949'da M. Rıza Pehlevi'ye yönelik başarısız bir suikast girişimi, içinde Tudeh'in de olduğu bazı olağan şüphelilerin daha da sert bir şekilde hedef alınması fırsatını verdi. Bu suikast girişiminden sonra şahın siyasi lügatine *dinci-komünist şer ittifakı* kavramı girecektir. 1949'dan sonra şah Tudeh'i yasaklayıp muhalifleri tutuklayarak ve radikal ve politik ulemadan öne çıkan Ayetullah Kaşani'yi sürgün ederek bu ittifaka cevap vermiş oldu (Garthwaite, 2011: 219). Tudeh SSCB'ye ve onun politikalarına olan bağlılığının bedelini marjinalize olmakla ödemiş, ancak geriye bıraktığı miras İran'ı etkilemeye devam etmiştir. İran siyaseti ilk defa Tudeh'le beraber güçlü bir şekilde *toprak reformunu* gündemine almıştır. Bu anlamda Tudeh'in "*toprak işleyenindir*" sloganı devletin toprakları köylüye dağıtması gerektiği bilincinin yerleşmesine neden olmuştur. Yine AIOC özelinde petrolün millileştirilmesi talebi ilk defa Tudeh tarafından gündeme getirilmiştir. Petrolün millileştirilmesi davasını 1949'da Meclis Petrol Komisyonu Başkanı olan ve 1951-53'te başbakanlık yapan Muhammed Musaddık sahiplenecek ve 1953'te bir ABD-İngiltere-Şah ortak darbesiyle düşürülerek İran siyasi hayatının yönünü belirleyecek; toprak reformu konusu ise 1961'de ABD'de Demokrat Başkan J. F. Kennedy'nin baskısıyla M. Rıza Pehlevi'nin gündemine gelecek ve 1963'te Humeyni'nin sahne almasına neden olacak olayları başlatacaktır.

Bir Meşrutiyet Dönemi Deja Vu'su: Milli Cephe'nin Yükseliş ve Düşüşü

Tudeh'in düşüşü ile Milli Cephe'nin (MC) yükselişi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Tudeh'in düşüşü bir taraftan materyalist ontolojisinden, diğer taraftan ise sosyalist dayanışma uğruna İran vatanseverliğini ihmal etmesinden kaynaklanmıştır. Tudeh'in düşüşü MC'nin 1940'ların sonu ve 1950'lerin başında etkinliğini artırması için fırsat yaratmıştır. Tudeh'in düşüşünün ortaya çıkardığı boşluğu dolduran MC koalisyonunun yükselişi de yaklaşık 40 yıl önce ortaya çıkan Meşrutiyet Hareketine benzer şekilde otokrasi ve sömürge karşıtı farklı unsurların bir araya gelmesi sayesinde olduğu gibi düşüşü de yine bu bileşenlerin yollarını ayırması ile söz konusu olmuştur.

MC'nin sembol ismi aristokrat bir geçmişe sahip olsa da genel olarak orta sınıf kentlilerin desteğine sahip Muhammed Musaddık'tı. MC'nin sembol vakası ise sömürge karşıtı kampanyanın bayraklaşan talebi petrol endüstrisinin, yani AIOC'un millileştirilmesiydi. 1949'da M. Rıza Pehlevi'ye gerçekleştirilen başarısız suikast girişimi sonrası siyasal alanın daha sıkı bir şekilde denetlenmesi için şartların olgunlaşması, ona sıkı yönetim ilan ederek muhalif gazeteleri ve Tudeh'i kapatıp, Ayetullah Kaşani gibi önemli politikacıları siyasal alan dışına itmesi ve devletin faillliğini artırması için de bir fırsat yaratmıştır. 16. Meclis (9 Şubat 1950-18 Şubat 1952) seçimleri (Temmuz 1950-Şubat 1950) öncesi anayasa, devlet başkanının gücünü artıracak şekilde değiştirilmiştir. 1941 sonrası sarayın mülkiyetinden çıkan topraklar tekrar saraya iade edilmiştir. Bürokrasi, özellikle de seçimleri yöneten kısmı sarayın eline geçmiştir (Abrahamian, 1982: 251). Bununla beraber şahın hala iki zayıf noktası vardı. Birincisi AIOC ile ilgiliydi. 1941 sonrası İran'da AIOC konusu meclis tarafından daha özgür bir şekilde değerlendirilmeye başlanmıştı. İran'ın müttefik ülkeler tarafından işgal altında olması konunun İran'ın bağımsızlığı ve sömürge karşıtlığı temelinde ele alınmasına ve tarafların bu yaklaşım üzerinde siyasallaşmalarına neden olan bir atmosfer yaratmıştır. AIOC söz konusu milliyetçi dalgayı yatıştırmak için müzakere yapmayı teklif ettiğinde Muhammed Said'in başbakanlığı altında (1948-50) İran hükümeti 17 Temmuz 1949'da Gass-Golshayan Anlaşması'nı imzalamış ve *Tamamlayıcı Anlaşma* olarak bilinen bu anlaşma ile İran petrol gelirlerini artırmıştır. Ancak sömürge karşıtı ideolojik bir temelden İranlılar bu anlaşmanın siyasi bir intihar olduğunu düşünmüşlerdir (Baktiari, 1996: 34). Gerçekten de 1949 yılı İran siyaseti bakımından otokrasinin dönüşü ile sömürge karşıtı duyguların bir araya gelmesi için uygun bir atmosfer yaratmıştır. Yukarda sözü edilen 1949 *Tamamlayıcı Anlaşmasının* şartlarından çok müzakerelerin meclisin bilgisi haricinde yapılmış olması tepki çekmiştir. Dahası anlaşmanın meclise sunulma zamanlaması da oldukça kötüydü. Öyle ki 15. Meclisin (17 Temmuz 1947-28 Temmuz 1949) sonlanmasına sadece 5 gün kala gündeme getirilmişti. Sömürge karşıtı duygularla otokrasi karşıtı duyguları bir araya getiren gelişme ise 1949 başarısız suikast girişimi sonrası M. Rıza Pehlevi'nin sarayın siyasal ağırlığını artırmaya karar vermiş olmasıydı. Bu anlamda 1949'un baharında Şah'a parlamentoyu dağıtma yetkisinin verileceği anayasa değişikliği için kurucu meclis oluşturma hazırlıkları yapıldı. İtirazlara rağmen bu kurucu meclis 21 Nisan-21 Mayıs 1949 arasında

toplandı. Anayasanın 48. maddesi değiştirilerek şaha meclisi dağıtma yetkisi verildi (Baktiari, 1996: 35). Bu adım 1941’de başlayan meclis hakimiyeti döneminin sona erme zamanının geldiğini işaret ediyordu. Mecliste bu değişikliğe en fazla itiraz eden isim Muhammed Musaddık’tı. Bu noktada M. Rıza Pehlevi’nin ikinci zayıf noktası Muhammed Musaddık’a kendi etrafında otokrasi ve sömürge karşıtı bir koalisyon kurma fırsatı yaratmıştır.

M. Rıza Pehlevi’nin ikinci zayıf noktası hem askeri danışman ve ekipman hem de ekonomik yardım konusunda ABD’den bir destek arayışı içinde olmasıydı. Bu dönemde M. Rıza Pehlevi’ye yardım konusunda o kadar da hevesli olmayan ABD Kongresi İran’a daha fazla ekonomik yardım için siyasal reformlar yapılmasını ve yolsuzluğun ortadan kaldırılmasını talep etmiştir (Abrahamian, 1982: 251). İşte bir ekonomik yardım için 1949’da ABD’ye bir ziyaret gerçekleştirmesinden sadece birkaç gün önce M. Rıza Pehlevi’nin bu zayıflığından yararlanmak isteyen politikacı, üniversite öğrencileri ve tüccarlardan oluşan bir kalabalık sarayın bahçesinde toplanarak özgür seçimlerin olmamasını protesto etti (Abrahamian, 1982: 251). Musaddık liderliğinde göstericilerden 20 kişiden oluşan bir komite kuruldu ve Saray Bakanı Hezhir ile müzakereye yapıldı. Bu 20’ler Komitesi içinde Musaddık dışında Kerim Sancabi gibi önemli isimler de vardı. Göstericiler M. Rıza Pehlevi’nin seçimlerde yolsuzluk yapılmayacağı sözü vermesinin ardından dağılsa da söz konusu 20’ler, Musaddık’ın evinde bir araya gelerek tarihi bir kararla Milli Cephe (Jebhe-i Melli) isimli gevşek bir koalisyon kurma kararı almışlardır (Abrahamian, 1982: 252).

Musaddık disiplinli ve hiyerarşik bir parti örgütlenmesine inanmadığı için MC’yi gevşek bir koalisyon biçiminde tasarlamıştır. Musaddık davasının bir parti davası değil, tüm millet davası olduğu duygusuyla hareket etti (Abrahamian, 1982: 253). Bu doğrultuda MC’ye daha sonraki aşamalarda sol kanat siyasetten İran Partisi ve İşçi Partisi (*Hizb-i Zahmetkeşan*) ile sağ kanattan İran Milleti Partisi (*Hizb-i Millet-i İran*) ve İslam Mücahitleri Cemiyeti (*Jamehe-i Mojahedin-i İslam*) katıldı (Abrahamian, 1982: 253). Bunlardan soldaki İşçi Partisi ve sağdaki İslam Mücahitleri Cemiyeti etkileri bakımından öne çıkmaktadır. İşçi Partisi eski bir Demokrat Partili olan Muzaffer Bakai ve Tudeh’in lider kadrosuyla görüş ayrılığı dolayısıyla ayrılan Halil Maleki’nin *Üçüncü Gücü* (*Nirou-ye Sevvam*) tarafından kuruldu (Baktiari, 1996: 39). İşçi Partisi de samimi bir anayasal monarşiyi, üst sınıfların ayrıcalıklarının ortadan kaldırılmasını ama en önemlisi Sovyet emperyaliz-

Tablo 3.4. Muhammed Musaddık'ın Milli Cephe Koalisyonunun Bileşenleri

Sol		Sağ	
Hizb-i Zahmetkeşan (İşçi Partisi) Muzaffer Bakai, Halil Maleki	İran Partisi Kerim Sancabi, Ahmed Zirakzadeh, Ali Shay- gan, Hüseyin Fatemi, Ahmed Razavi	Hizb-i Millet-i İran (İran Milleti Partisi) Daryuş Foruhar	Jameh-i Mojahedin-i İslam (İslam Mücahitleri Cemiyeti) Ayetullah Kaşani

mi de dahil her türlü emperyalizmden bağımsız bir milli egemenliği savunuyordu. Bu son yaklaşım 1946 Azerbaycan krizi sırasında Tudeh'in sol entelektüellerde yaratmış olduğu hayal kırıklığının bir ifadesiydi. Bu anlamda İşçi Partisi gençlik yayın organının adını da *Nirou-ye Sevvam* koymuştur. Mesaj açıktı: hem Batı hem de Sovyet emperyalizminden hem Tudeh hem de iktidar sınıfından, hem monarşinin militarizminden hem de uluslararası komünizmden bağımsız bir yolu ifade ediyordu (Abrahamian, 1982: 256-7). Halil Maleki,

“biz Batı emperyalizminde de Sovyet emperyalizminden de Tudeh'ten de, iktidar sınıfından da iç militarizmden de uluslararası komünizmden de uzağız... Biz Afrika, Asya ve Latin Amerika halklarıyla, Avrupa'nın sosyal demokrat hareketleriyle ve Tudeh'in Rus yanlısı ve demokratik olmayan liderliğinden şikayetçi olan tabanıyla dayanışma içindeyiz” diyordu (Baktiari, 1996: 39)

İşçi Partisi'ni Tudeh'ten ayıran çok daha kritik özelliği materyalist olmayan ontolojisiyle ilgilidir. İşçi Partisi, Tudeh'ten farklı olarak İslam'a saygı duyuyordu, çünkü onların ifadesine göre “İslam bizim halkımızın diniydi” (Abrahamian, 1982: 257). Tudeh sonrası solun İslam'la ilişkisinde yeniden köprüler kurmayı ifade eden bu özeleştir, oldukça kritik bir ideolojik aşılamanın ön işaretlerini vermesi bakımından kayda değerdir. Çünkü İran'da 1979'da gerçekleşen devrim *sol ile İslam'ın aşılması* ile mümkün olan bir devrimdir. *Sol ile İslam aşısının* anlamı ve önemi üzerinde daha sonra durulacaktır, ancak şu kadarını söylemek gerekir ki 1979 İslam Devrimi'nin önderi Ayetullah Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ile kurucu esneklik* arasındaki dengede solun yıkıcı radikalizminin eylemci ve ilerici toplumsal vizyonunun büyük bir katkısı olmuştur. İlerici olmayan ya da geleceğe dönük toplumsal bir umut vadetmeyen hiçbir hareketin salt nostaljik tarihsel referanslarla kitlesel bir devrime yol açması mümkün değildir. Bu, 1979 İslam Devrimi için de istisnası olmayan bir kuraldır. 1979 İslam Devrimi ilerici toplumsal vizyonunu solun ideolojik aşılmasıyla temin etmiştir.

MC içinde belki de sesi en gür çıkan İslam Mücahitleri Cemiyeti, sözünü sakınmaz bir politik ulema olan Ayetullah Ebul Kasım Kaşani tarafından kurul-

muştur (Baktiari, 1996: 38). İslam Mücahitleri Cemiyeti'nin temel destek tabanı ise Çarşı tüccarı ve küçük dükkân sahipleriydi. Tahmin edilebileceği gibi ideolojik olarak şahın seküler siyasi, toplumsal ve kültürel gündemine karşı çıkararak şeriatın uygulanmasını, kadınlar için tesettürün yeniden hayata geçirilmesini, Batı karşısında İslam birliğini savunuyordu (Abrahamian, 1982: 258).

MC gerçekten İran toplumunun iki farklı kanadını temsil etmiştir. İlk grup laik aydınlar ve teknokratlardan oluşuyor ve bunların çoğu dinin bireysel alanla sınırlandırılması ve Batılı modele dayalı hukuk sisteminin uygulanması gerektiğini savunuyordu (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 26). İkinci grup bunların tersine geleneksel orta sınıftan (tüccarlar, küçük girişimciler ve ulema) ve yeni orta sınıftan (Müslüman aydınlar, bazı kamu çalışanları, genç mezunlar) oluşuyordu. Bu ilk grup şeriatı insan yaşamına uygun bir hukuk olarak savunuyor ve 12 imam Şia'sına büyük bir itibar gösteriyordu (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 26).

Petrolün Millileştirilmesi

Gevşek bir koalisyon olarak MC'nin temel gündemi ise petrolün millileştirilmesiydi. MC, Musaddık liderliğinde 16. ve 17. İran meclislerinde AIOC'un millileştirilmesi gündemiyle hem otokrasi hem de sömürge karşıtı bir gündemle M. Rıza Pehlevi (devlet) ve İngiltere/ABD (uluslararası) cepheleriyle mücadeleye girecektir. 16. Meclis seçimleri tamamlanıp (Şubat 1950-Mayıs 1951) Şubat 1950'de toplandığında birkaç ay boyunca iç siyaset ve kabine kurma gündemiyle meşgul olmuştur. Önce Muhammed Said'in kabine önerisi üç İngiliz yanlısı ismi içerdiği için reddedilmiş ve M. Rıza Pehlevi kabine kurma görevini babasının döneminde de başbakanlık yapmış olan Ali Mansur'a (Mart 1950-Haziran 1950) vermiştir. Ali Mansur'un kabinesi ise şah yanlıları ile doldurulmuştur (Abrahamian, 1982: 261). Bu dönemde başta Musaddık olmak üzere, MC'nin diğer milletvekilleri mecliste aktif bir şekilde anayasal hakların ve toplumsal sorunların dile getirilmesiyle ilgilenmişlerdir. Ancak Haziran 1950'den itibaren meclisin gündemi iç sorunlardan dış politika meselelerine kaymıştır. Haziran 1950'de 1933 AIOC Anlaşması'nın yenilenmesi ve 1949 Tamamlayıcı Anlaşma gündeme geldiğinde 20 Haziran 1950'de Meclis AIOC konusunu özel bir petrol komisyonuna havale etmiştir. Bunun üzerine Kinzer'a göre İngiltere derhal M. Rıza Pehlevi'den Başbakan Ali Mansur'u görevden alarak yerine Genel Kurmay Başkanı Ali Razmara'yı (Haziran 1950-Mart 1951) atamasını istemiş ve bu istek

yerine getirilmiş, Başbakan Ali Razmara da 1949 Tamamlayıcı Anlaşmayı onaylaması için Britanya taraftarı Behram Şarug'u Maliye Bakanı olarak atamıştır (Kinzer, 2004: 98). Razmara'nın iç siyaset konusunda Pehlevi sarayından farklı bir yaklaşımı da vardı. Öyle ki radikal entelektüellere göz kırpmaya ve zengin sınıfları eleştirmeye eğilimli bir isimdi. Şah, Razmara'yı sosyal ve idari reformları savunan bir isim olarak ABD'nin güvenini kazanabilecek, dolayısıyla 7 yıllık ekonomik kalkınma planının gerektirdiği mali yardımı temin edebilecek bir isim olarak değerlendirmişti (Abrahamian, 1982: 264). Beklentilere uygun olarak Razmara kabineyi on iki yeni isimle doldurmuş, zengin kesimler için yeni vergiler önermiş, üst kademelerde gerçekleşen yolsuzlukları araştırmak için özel bir komisyon kurmuştur. Bunlara rağmen Ali Razmara petrol anlaşması konusunda Şahla iş birliği içindeydi ve petrol anlaşmasını geçirmekte de kararlıydı.

Bu arada meclis de petrol komisyonu başkanı ve üyelerini belirlemiştir. Başkanlığını Muhammed Musaddık'ın yaptığı komisyonun 18 üyesi vardı. Komisyon 25 Kasım 1950 tarihine kadar tam 25 kez bir araya gelmiş ve bu tarihte meclise sunulmak üzere bir rapor hazırlamıştır (Baktiari, 1996: 36). Rapor özetle Gass-Golshayan Anlaşmasının (1949 Tamamlayıcı Anlaşması) kabul edilemez olduğunu, çünkü İran'ın kendi kaynakları üzerindeki egemenliği konusunu görmezden geldiğini belirtiyordu. Rapor ayrıca AIOC'u yetersiz pay vermekle, vergi vermemekle, İranlı personeli eğitmemekle, kısaca ülkenin bağımsızlığını ihlal etmekle suçluyordu (Baktiari, 1996: 36).

Ali Razmara'nın petrol anlaşmasını geçirmekteki kararlılığına Musaddık Tahran'da on iki bin kişilik bir gösteriyle karşılık vermiştir. Musaddık bütün petrol sanayisi millileştirilene kadar bu konunun gündemden düşmeyeceğini dillendirmiştir. Musaddık'a bu kampanyasında en büyük destek ise Ayetullah Kaşani'den gelmiştir. Kaşani tüm Müslüman ve İranlıları petrolün millileştirilmesi mücadelesine destek vermeye çağırmıştır (Abrahamian, 1982: 265-6). Sonunda Başbakan Razmara İngiliz ajanı olmak ithamıyla Mart 1951'de bir Fedaiyan-i İslam üyesi olan Halil Tahmasbi tarafından öldürülmüştür (Kinzer, 2004: 103). Mart 1951 Razmara suikastından üç hafta sonra MC için de kabul edilebilir bir isim olan ve İngiliz karşıtı eski bir diplomat olarak bilinen Hüseyin Ala başbakan seçilmiştir (Mart 1951-Nisan 1951). O da kendisinden beklendiği gibi bir MC üyesini kabineye alırken, 1949'da M. Rıza Pehlevi'ye başarısız bir suikast girişimi sonrası Tahran'dan Lübnan'a sürülen Ayetullah Kaşani'nin Tahran'a dönmesine izin

vermiştir (Abrahamian, 1982: 266). Musaddık, Shaygan, Hairizade, Abbas İslami, Abdulkadir Azad ve Muzaffer Bakai gibi isimler tarafından hazırlanan petrolün millileştirilmesi tasarısı komisyondan, Meclisten (15 Mart 1951) ve en sonunda da 1951 Mart ayının sonunda senatodan geçmiştir (Kinzer, 2004: 104). Yasa gereği AIOC'un dağıtılması gerekiyor ve onun yerine İran Milli Petrol Şirketi kurulması gerekiyordu. M. Rıza Pehlevi, Musaddık'ın aniden yükselen popülaritesi karşısında gafil avlanmıştır. İngiliz hükümeti de 15 Mart'ta (1951) Başbakan Hüseyin Ala'ya bir mektup göndererek millileştirme konusundaki kaygılarını iletmış, AIOC ile ilgili İran'ın tek taraflı adımlarını kabul etmeyeceğini belirtmiştir (Baktiari, 1996: 37). İngiltere -ve M. Rıza Pehlevi'nin- endişelerini artıran bir diğer gelişme de Tudeh'in Nisan'da (1951) gösteriler ve grevler düzenlemeye başlamış olmasıydı. M. Rıza Pehlevi polis gücüyle Abadan'daki gösterilere ateşle karşılık verip 6 kişinin ölümüne neden olurken, paniğe kapılan ve petrolün millileştirilmesi girişimini geri püskürtmeye kararlı olan İngiltere de deniz ve kara gücünü harekete geçirmiştir (Abrahamian, 1982: 266-7). Britanya üçlü bir stratejiyle hareket etmeye karar vermişti. Buna göre M. Rıza Pehlevi, meclisi feshetmek için ikna edilecek, Seyid Ziya Başbakan olarak atanacak ve son olarak Washington'daki Truman yönetimi, Britanya pozisyonuna ikna edilmeye çalışılacaktı (Kinzer, 2004: 106). Seyid Ziya'nın atanmasını görüşmek için toplanan Meclis'te Musaddık'ı hedef alan konuşmasında Milletvekili Cemal İmamî, Musaddık'a gerçekten mücadele istiyorsa başbakan olmayı denemesi gerektiğini söyleyince Musaddık da kürsüye çıktı ve teklif edilen bu görevi kabul ettiğini belirtti (Baktiari, 1996: 40). Meclis'e bir teklif olarak gelmiş bu öneri 12'ye karşı 79 oy ile Musaddık'ı Mayıs 1951'de Başbakan yaptı. Başbakanlığı ancak petrolün millileştirilmesi şartıyla kabul eden Musaddık 1 Mayıs 1951'de M. Rıza Pehlevi'nin AIOC'un imtiyazını iptal edip onun yerine İran Milli Petrol Şirketi'ni kuran kanunu imzalamasının ardından 6 Mayıs 1951'de kabinesini Meclis'in onayına sunmuş ve resmen Başbakan olarak göreve başlamıştır (Kinzer, 2004: 118).

Başbakan Musaddık (6 Mayıs 1951-19 Ağustos 1953)

Yaklaşık 27 ay süren Musaddık'ın başbakanlık dönemi hem İran'ın tarihsel siyasal dinamikleri bakımından hem de İran toplumunun sömürge karşıtı tarihsel hafızasına Rusya ve İngiltere ile beraber ABD'nin de dahil olması ve bunun 1979 Devrimi'nin en sıra dışı vakalarından olan rehine krizinin temel motivasyonu haline

gelmesi bakımından hızlandırılmış bir film senaryosu gibidir. Öncelikle Mayıs 1951–Ağustos 1953 arası Musaddık Dönemi, 1905-11 Meşrutiyet Hareketi’nde de kendisini gösteren sömürge ve monarşi karşıtı bir koalisyon olarak bir araya gelen toplumsal güçlerin daha sonra gelecek vizyonu ve meşruiyetin temeli konusunda bölünmesi kuralının tekrar ettiği bir dönem olmuştur. İkincisi tıpkı 1907 Anglo-Rus anlaşması sonrası Meşrutiyetçi yönetime darbe yapılmasına benzer şekilde, ABD’de Eisenhower yönetiminin iktidara gelmesiyle Musaddık’ın devrilmesi mümkün olmuştur. Eisenhower yönetiminin Musaddık’ın devrilmesini sağlaması İranlıların tarihsel hafızasında ABD’nin de diğer sömürgeci büyük güçler kategorisine yerleştirilmesine yol açmıştır.

Muhammed Musaddık’ın Başbakanlık yaptığı dönem çok kısa olsa da birbirinden keskin bir şekilde ayrılabilir iki ara döneme sahiptir. Belki de iki dönem arasında değişmeyen tek şey meclisteki zayıflığını telafi etmek için sık sık sokak siyasetine başvurarak parlamentoyu ve muhaliflerini baskı altına alma stratejisidir. Musaddık ilk döneminde (Mayıs 1951-21 Temmuz 1952) kendisini yeteri kadar güvende ve güçlü hissetmemesinden dolayı daha ihtiyatlı bir kabine kurmuştur. İçişleri ve Dışişlerini MC’ye yakın isimlere verirken, Savaş Bakanlığı ve başka diğer 4 bakanlığı saraya yakın isimlere vermiştir (Abrahamian, 1982: 268). Bu tercihi Fedaiyan-ı İslam’ı daha baştan kaybetmesine neden olsa da MC’nin dini kanadını temsil eden Ayetullah Kaşani petrol konusunun diğer tüm meselelerden önemli olduğunu ve MC İngiltere’ye karşı olduğu ve milli mücadeleyi dalgalandırmaya devam ettiği müddetçe Musaddık’a tam destek vereceğini açıklamıştır (Abrahamian, 1982: 268).

Musaddık’ın ilk işi petrolü millileştirme yasasını hayata geçirmek oldu. Beş kişilik bir komite kurarak yasanın uygulanmasında hükümete yardım etmekle görevlendirdi. Musaddık 20 Haziran 1951’de Fransa’da eğitim görmüş bir mühendis ve 1979 Devrimi sonrası Humeyni’nin devrimci yönetiminin de ilk başbakanı olacak liberal bir İslamcı olan Mehdi Bazergan’ı İran Milli Petrol Şirketi’ne müdür olarak atadı. Bazegan’ın ilk talimatı Britanyalı tanker kaptanlarının bundan böyle demir almadan önce taşıdıkları petrol miktarını gösteren makbuzları kendisine getirmelerini istemek oldu (Kinzer, 2004: 121). AIOC’un millileştirilmesi karşısında İngiltere’nin pozisyonunu en iyi Savunma Bakanı Emmanuel Shinwell ortaya koymuştur:

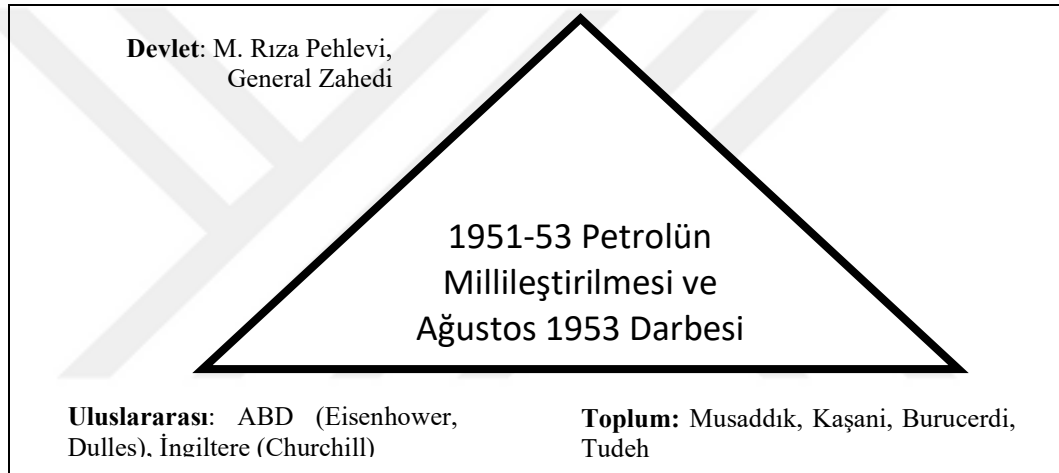
“Eğer şimdi İran'a istediğini yapma hakkı tanırsak, Mısır ve öteki Ortadoğu ülkeleri aynı hakkın kendilerine de tanınması için teşvik edilmiş olacaktır. Bundan sonraki aşamada sıra Süveyş'in millileştirilmesine gelir” (Yergin, 2001: 434).

Dolayısıyla İran petrolü üzerindeki İngiliz kontrolünün bir şekilde -her ne şekilde olursa olsun- tekrar sağlanması gerekiyordu. Britanya ve AIOC'un buna karşı tavrı gemileri boşaltmak ve Britanyalı uzmanların İran'ı terk etmelerini sağlayarak Musaddık'ı köşeye sıkıştırmaktı (Kinzer, 2004: 126-7). İngiltere'nin İran petrolüne güçlü bir uluslararası boykot organize etmesi, İran'ın petrol ihracat gelirini 1950'de 4 milyon doların üzerindeyken Temmuz 1951-Ağustos 1953 arasında 2 milyon doların altına düşmesine neden olmuştur (Baktiari, 1996: 40). Musaddık yönetiminin AIOC ile müzakerelerinin kesilmesi sonrası konu Ekim'de (1951) BMGK'ne taşındı. New York'ta Musaddık, İngiltere'yi İran'ın iç işlerine müdahale etmekle suçlamıştır. ABD'nin krize karşı yaklaşımı ilk başlarda Musaddık'ın bu millileştirme girişimini resmi olarak desteklemek şeklindeydi, öyle ki millileştirme girişimini İran'ın milli hakları içinde değerlendirdiğini açıklamıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı *“hiçbir hükümet kendi topraklarındaki bir endüstriyi millileştirme egemen hakkından kendisini mahrum edemez”* şeklinde açıklama yapmıştı (Saikal, 2019: 33). Bununla beraber, ABD petrol şirketleri bölgede bir ABD düzeni inşa etme çabasının parçası olarak İran petrol sanayisine girmeye çalışıyor, bu konuda İran'a baskı yapıyorlardı. Dolayısıyla Amerika'nın krizin çözümü için görevlendirdiği Herriman'ın Musaddık'la gerçekleştirdiği uzun müzakerelerden sonuç çıkmadı (Kinzer, 2004: 141).

1951'in son aylarından itibaren hem MC koalisyonu içinde dini ve seküler unsurlar arasında görülmeye başlayacak çatlaklar hem de uluslararası gelişmeler Musaddık'ın tam kontrolü eline aldığını düşündüğü bir zamanda devrilmesine neden olacaktır. Önce iç gelişmelerden başlamak gerekir. 1951'in sonuna gelindiğinde ulusal gündem 17. Meclis (Şubat 1952 Ağustos 1953) seçimlerine odaklanmıştır. Musaddık daha önce saray tarafından uygulanan ve kendisinin ve taraftarlarının şiddetle eleştirdiği seçimlere müdahale girişimini bu sefer kendisi yapmaya çalışmıştır. Daha önceki seçimler İçişleri Bakanlığı tarafından yürütülürken Musaddık her seçim bölgesi için bir Adalet Bakanlığı yetkilisinin görevlendirilmesini istemiş, tüm vali ve vekillerini görevden almıştır. Zabol'da 4 kişiden oluşan seçim komitesinin saldırganlar tarafından öldürülmesi de dahil Yezd, Zencan ve Meşhed'te çeşitli çatışmalar yaşanmıştır (Baktiari, 1996: 40).

AIOC'un millileştirilmesinin ötesinde, Musaddık şimdi meclisteki muhaliflerinin sayısını da azaltmaya odaklanmıştır. Bu isimlerden en önemlileri Tahran Cuma İmamı Seyyid Hasan İmami'dir. 8 Mayıs'ta (1952) Meclis Musaddık'ın talebi doğrultusunda 23 ismin vekilliğini reddetmiş, ancak İmami onaylanmıştır. Bu gelişmeler sırasında Musaddık çok önemli bir müttefiki olan Muzaffer Bakai'nin desteğini de kaybetmiştir. Muzaffer Bakai Tahran'dan seçilen Ali Zohri'nin reddedilmesini istemiyordu. Dolayısıyla Musaddık ile Bakai arasındaki ilişkiler koptu. Dahası Seyyid Hasan İmami sadece onaylanmakla kalmamış, meclis sözcüsü de seçilmiştir (Baktiari, 1996: 41).

Musaddık 17. Meclis seçimlerinden beş ay sonra, 16 Temmuz'da (1952) sarayla arasındaki gerilimi tırmandıracak çok daha önemli bir adım attı. Anayasa-

Şekil 3.4. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1951-53 Petrolün Millileştirilmesi ve Ağustos 1953 Darbesi

da Savaş Bakanı atama yetkisi başbakana verilmiş olmasına rağmen bugüne kadar bu atama ayrıcalığı hep şaha bırakılmıştı. Ancak Musaddık bu yetkiyi artık kendisi kullanmaya karar verdi ve beklendiği üzere şah tarafından reddedildi. Musaddık'ın tepkisi sokağı arkasına alarak şah üzerinde baskı kurmak oldu. Bunun için önce istifa etti ve ilk defa şahı açıktan anayasayı ihlal etmekle suçlayıp halkı protesto gösterileri yapmaya davet etti (Abrahamian, 1982: 270-2). Şah da bunun üzerine Britanya baskısıyla Ahmet Kavam'ı Başbakan olarak atadı. Bunun üzerine Tahran ve diğer şehirlerde kalabalıklar “ya ölüm ya Musaddık” sloganları atarak sokaklara döküldüler. 21 Temmuz'da MC liderleri genel grev çağrısı yaptı. Yine Ayetullah Kaşani de emperyalistlere karşı kutsal bir savaş olarak gördüğü bu isyana askerlerin de katılmasını emreden bir fetva yayınladı. Şahın ve ordunun tepkisi oldukça sert olsa da kontrolün tamamen kaybolduğunu fark ettiğinde şah, Kavam'ın istifasını

istemek zorunda kaldı. Şah, Musaddık'a Savaş Bakanlığı'nın kontrolünden vazgeçmeye razı olduğunu belirtti ve meclis tekrar Musaddık'ı Başbakan olarak seçti (Kinzer, 2004: 169-77). Musaddık'ın bu "zaferi" İran tarihine Siyeh-i Tir (21 Temmuz) olarak geçmiştir.

Musaddık'ın başbakanlığının ikinci döneminin başlamasına neden olan Siyeh-i Tir "zaferinin" tırnak içine alınmasının nedeni bu tarihle beraber yavaş yavaş müttefiklerini kaybetmeye başlayacak olmasıdır (Baktiari, 1996: 41). Musaddık artık kendisini daha güçlü hissediyordu ve bir taraftan saraya karşı daha tavizsiz, müzakereye daha az açık hale gelirken, diğer taraftan da MC içinde seküler kanada daha fazla dayanan bir politika izlemeye başladı. Öncelikle kabinde saray yanlılarına yer vermedi, Rıza Pehlevi'nin toprak mülklerini kamulaştırdı, saray bütçesini kısıtı ve Sağlık Bakanlığı'na aktardı, saraya bağlı yardım kuruluşlarını hükümet denetimine aldı. Hatta şahın yabancı diplomatlarla doğrudan temas kurmasını yasakladı, Tudeh'in şah karşıtı ve onu alenen yolsuzlukla suçlayan yayınlarının önünü açtı (Abrahamian, 1982: 273-4). Musaddık'ın bu kadar girişimi bile bir sorun yaratmayabilirdi belki ama onun ordu subaylarını da yabancılaştıracak adımlar atması, ordu içinde kendisine düşman bir örgütlenme oluşmasına neden oldu. Savaş Bakanlığı'nın adını Savunma Bakanlığı olarak değiştirdi, ordu bütçesini %15 düşürdü ve İran'ın artık sadece savunma ekipmanları satın alacağını duyurdu. Musaddık Savunma Bakan Yardımcısı olarak bir akrabası olan ve ordunun hiç hoşlanmadığı eski Başbakan Ahmed Kavam'ın da kuzeni olan General Vüsuk'u atadı. On beş bin kişiyi ordudan Jandarmaya kaydırды, gizli servisin bütçesinde önemli bir kısıtlamaya gitti. Ordunun üst kademelerinde yapıldığı düşünülen yolsuzlukları araştırmak için komisyonlar kurdu. İçinde 15 generalin de bulunduğu 136 subayı tasfiye ederek yerlerine güvendiği isimleri getirdi (Abrahamian, 1982: 273).

Musaddık başbakanlığının daha tavizsiz olan ikinci döneminde, yani 21 Temmuz 1952 sonrası izlediği siyasal yöntemlerle düşmanlarını değil, aynı zamanda eski müttefiklerini de yabancılaştırdı. MC'nin zaten gevşek bir koalisyon olduğunu ifade etmiştik, tıpkı 1906 Meşrutiyet zaferi sonrası 1. ve 2. Meclis'te seküler kanatla ulema arasındaki bölünmenin bir benzeri yaşanmıştır. Musaddık'ın desteğini kaybettiği isimlerden ilki 17. Meclis'te en fazla oyu alarak seçilmiş olan milletvekili Hüseyin Mekki'ydi. Mekki, MC içinde Musaddık'ın varisi olarak görülen bir isimdi (Kinzer, 2004: 197). Mekki petrolün millileştirilmesi sırasında

Musaddık'ın güçlü bir destekçisiydi. Ancak onun uygulanması sürecinde Musaddık'ın kendisini görmezden geldiğini düşünüyordu. Musaddık'tan ikinci kopuş yukarda da bahsedildiği gibi Muzaffer Bakai tarafından geldi. Bakai'nin kopuşu MC için oldukça kritikti ve onun Musaddık'la anlaşmazlıkları 17. Meclis seçimlerindeki tutumundan kaynaklanıyordu (Baktiari, 1996: 42). Bakai kamuya açık bir şekilde Musaddık'ı komünistlere yönelik oldukça hoşgörülü olmakla suçladı. Belki de hepsinden daha kritik üçüncü kopuş ise Ayetullah Kaşani tarafından geldi. Musaddık'ın MC içinde seküler unsurlara dayanmaya başlaması bu hareket içindeki geleneksel orta sınıf ve onların temsilcisi Ayetullah Kaşani liderliğindeki grup ile modern orta sınıf arasındaki fay hatlarını harekete geçirmiştir. Musaddık 21 Temmuz 1952 (Siyeh-i Tir) zaferi öncesi ilk döneminde MC içindeki geleneksel grupla uzlaşma ihtiyacı hissetmişti. Örneğin Dışişleri Bakanlığı'na getirdiği isim ulemanın güvendiği bir kişi olan Baqer Kazimi idi; yine İslam Cemiyeti'nin kurucusu Mehdi Bazergan Eğitim Bakan yardımcısı olmuştu. Alkol yasağı uygulaması, kadınların oy verme hakkının gündeme alınmaması, Razmara'nın katili de dahil Fedaiyan-ı İslam'ın tutuklu 28 üyesinin serbest bırakılması geleneksel grupların gönlünü almaya dönük tavizlerdi. Ama Siyeh-i Tir zaferi sonrası İçişleri, Tarım ve Ulaştırma Bakanlıklarına seküler İran Partisi'nden isimleri atadı. Adalet Bakanlığı'na atadığı Ebul Ali Lütfi, Rıza Pehlevi'nin (1925-41) adalet sistemini yeniden düzenlemesinde ona yardım etmiş olan ulema karşıtı bir yargıydı. Eğitim Bakanı bir Tudeh sempatizanı olan Mehdi Azar'dı (Abrahamian, 1982: 275). Bu gelişmeleri gözlemleyen Ayetullah Kaşani, Qonatabadi, Mekki gibi geleneksel unsurlar Musaddık'tan uzaklaşmaya başladı. Geleneksel kesimlerin itirazları, bir taraftan Musaddık'ın ekonomik alanda kamulaştırma çabasına ve devletçi politikalarına yönelirken diğer taraftan seküler eğilimlerini de hedef almıştı. Qonatabadi, Musaddık'ın bakan yardımcılarından Fatemi'nin alkol yasağından şikâyet etmesini eleştirirken, Ayetullah Kaşani kadınlara oy verme hakkının dillendirilmesinden dert yanıyordu (Abrahamian, 1982: 275-6). Bu ortamda Musaddık'ın ihtiyaç duyduğu seçim, yargı, eğitim ve ekonomik reformları hızlı bir şekilde geçirmek için olağanüstü hâl rejimini uygulamakta direktmesi koalisyonunu tamamen kaybetmesine neden oldu. Musaddık meclisten daha önce 6 aylık olağanüstü hâl yetkisi almıştı. Bu süre dolduğunda 12 ay daha uzatmak istedi (Abrahamian, 1982: 273). İşte Musaddık'ın en tartışmalı meclis girişimlerinden birisi, meclisin söz konusu 12 aylık olağanüstü

yetkileri vermeyi reddetmesi üzerine milletvekili sayısını 136'dan 172'ye çıkarması adımıydı. Bu adım meclisin minimum toplanma yeter sayısını 87'ye çıkaran bir karardı. 17. Meclisin 75 milletvekili olduğu düşünöldüğünde bu adım otomatik olarak meclisin düşürölmesi anlamına geliyordu. Amaçlarını meclis kanalıyla gerçekleştirmeyi mümkün görmeyen Musaddık, Temmuz 1953'te ulusal bir referandum çağrısı yaptı (Baktiari, 1996: 42). Musaddık *“başkası değil İran halkı bu meseleye karar verme hakkına sahiptir. Bizim temel yasalarımızı, anayasamızı, parlamentomuzu ve kabinemizi oluşturan İran halkıdır. Demokratik ve anayasal bir ölkede en üstün olan merccii millettir”* şeklinde kendisini savunmuştur (Baktiari, 1996: 42). Rıza Pehlevi ve M. Rıza Pehlevi'ye meclisi devre dışı bıraktıkları için saldıran kişiyle, şimdi meclisi devre dışı bırakan kişi de Musaddık'tı. Musaddık referandumda 2 milyon 44 bin 600 oyun 2 milyon 43 bin 300'nü alarak büyük bir güven tazeledi. Ağustos 1953'te dışarıdan bir gözlemci için İran'ın tam kontrolünün Musaddık'ta olduğu, monarşinin ise sembolik hale geldiği düşünölebilirdi, ama bunun tamamen bir serap olduğu 16-19 Ağustos 1953 arası üç günlük görece kolay bir askeri darbeyle indirilmesinden anlaşılacaktır.

İngiltere'de Ekim 1951'de İşçi Partisi hükümeti yerine 77 yaşındaki Churchill liderliğinde Muhafazakâr Parti iktidara gelmiş ve İran'a yönelik çok daha şahin bir politika izlemeye karar vermişti. Öyle ki İngiltere Ekim 1952'de Musaddık'a bir darbe tertibi planlamıştı. Bunun için ilk yöntemleri parlamento üyelerine rüşvet dağıtmak suretiyle güvensizlik oyu verip onu düşürmekti. Musaddık İngilizlerin kendisine yönelik bir darbe hazırlığı içinde olduğunu öğrenince, 16 Ekim'de (1952) Britanya ile diplomatik ilişkilerini kestiğini açıkladı (Kinzer, 2011: 109). Ekim 1952'nin sonunda bütün Britanyalı diplomatlarla beraber Britanya ajanları da İran'ı terk ettiler. Böylelikle Britanya'nın darbe düzenleme ümitleri Musaddık tarafından sona erdirilmişti. Dolayısıyla bir darbe için Amerikalılara muhtaç hale geldiler. Bununla beraber mevcut ABD yönetimi (Truman) İngiltere'den farklı olarak Soğuk Savaş'ın komünizm tehlikesi genel stratejisi içinde bir değerlendirme içindeydi. Truman yönetimi açısından Musaddık'ın düşmesi, daha kötü bir senaryo olan İran'da komünist bir hükümet kurulmasını sağlayabilirdi. Yani bu şartlarda ABD için Musaddık ehven-i şer görünmüştür (Yergin, 2001: 441). Ne var ki İngilizlerin uzun zamandır kafa yordukları Musaddık hükümetinin devrilmesi planının hayata geçirilme şartları, ABD'de 1952 Kasım seçimlerde Eisenhower hükümetinin işbaşına gelmesiyle

oluşt. Eisenhower'ın politikaları Dışışleri Bakanı John Foster Dulles ve CIA Başkanı Allen Dulles biraderler tarafından belirlendi (Yergin, 2001: 441). Britanyalılar yeni Başkan ve ekibinin masasına daha stratejik bir argümanla geldiler: Musaddık, komünist bir darbeye direnemeyecek kadar zayıftı ve komünistler gelmeden görevden alınmalıydı (Kinzer, 2011: 110). O dönem konjonktürünün Soğuk Savaş olduğunu ve ABD'nin dünyanın her yerinde kendilerine yakın yönetimleri gözetip, Sovyet yanlısı yönetimleri tehdit olarak gördüğünü ve Joseph McCarthy'nin de senatör olduğunu hesaba kattığımızda söz konusu argüman işe yarayacaktır (Kinzer, 2011: 111). 21 Temmuz 1952 Siyeh-i Tir zaferinden sonra Musaddık'ın Tudeh'e daha fazla dayanmaya başlaması da yeni yönetimin bakış açısını belirlemesine katkı sundu. Bu gelişmeleri ABD'nin algılama biçimini Dışışleri Bakanı Dulles belirlemiştir. Dulles, İran'ın Musaddık'ın yol açtığı koşullar nedeniyle çok yakında komünizme evrileceğini savunarak

“Bu taktirde tüm dünya sadece İran petrolünü kaybetmekle kalmayacak, bu imkanlar Rusların eline geçecek... daha da kötüsü İran'ın komünizme teslim olması halinde dünya petrol rezervlerinin %60'ını oluşturan Ortadoğu'da, komünist yönetimler zincirleme olarak iş başına geçecek” demiştir (Yergin, 2001: 444).

Yine darbenin bizzat uygulayıcılarından olan Kermit Roosevelt'in anılarına göre AJAX operasyonunun tartışıldığı toplantıların birinde Dışışleri Bakanı J. Foster Dulles İran'ın önemini şu şekilde anlatmıştır:

“İran tarih boyunca Uzakdoğu ülkeleri ile Akdeniz ve Avrupa ülkeleri arasında köprü vazifesi gördü. 1860'larda Süveyş kanalının açılışıyla ticari önemi azaldıysa da, süper devletler arasındaki bir ülke olarak kalması stratejik önemini büyüttü. Eskiden Fransa ve Almanya için önem taşıyordu, şimdi İngiltere ve ABD için önemlidir. Rusya içinse her zaman önemli oldu... [İran] Sovyetlerin güney tarafında, onların ılık denizlere inmesini engelleyen bir barikat görevi görüyor. Elbette Rusların elinde de Karadeniz var ama bu denizlerden dış dünyaya açılmak için İstanbul ve Çanakkale boğazından geçmeleri gerekiyor. Boğazlar bağımsızlığa çok önem veren Türklerin elinde ve Ruslar da Türklere güvenmemek, onlardan bir şey beklememek gerektiğini öğrendiler. Bu yüzden güneye bakıyorlar. Eğer İran'ı kontrol edebilirlerse İran körfezini de kontrol edebilecekler. Bu, Rusların büyük rüyası ve en önemli hedeflerinden biri. Deli Petro'dan beri böyle. Yani iki buçuk asırlık istek bu” (Roosevelt, 2007: 19).

Dolayısıyla ABD yönetimi de İngiltere gibi Temmuz 1953'te artık Musaddık'ın askeri bir darbeye devrilmesine onay vermişti.

Gerçekten AIOC'un ekonomik ve stratejik değeri İngiltere için tolere edilemez durumdayken, ABD için de stratejik bakımdan görmezden gelinemezdi.

Paylaşım oranının pazarlık edilmesi mümkündü ama şirketin kontrolünün tartışılmaya açılması bile düşünülemezdi. AIOC dünyanın en büyük petrol rafinerisine (Abadan) sahipti, ham petrolün ikinci en büyük ihracatçısıydı, dünyanın en büyük üçüncü rezervlerini elinde tutuyordu. İngiliz donanmasının yakıt ihtiyacının %85’ni karşılıyordu (Abrahamian, 2009: 157). ABD açısından İran petrollerinin millileştirilerek bir model oluşturması riski aynı şeyin Endonezya, Venezuela ve Irak’ta da tekrarlanma ihtimalini gündeme getirecekti. Küresel rekabette kritik bir faktör olarak petrol piyasasının denetimi Batılı şirket ve oyuncularından üreticilere geçecekti (Abrahamian, 2009: 157). Dönemin Amerikalı bir gazetecisi olan Drew Pearson’nin ifadesiyle “*böyle adamlar (Musaddık) bize petrol verilip verilmeyeceğine, muhtemel bir 3. dünya savaşına girip girmeyeceğimize karar verecekler*” diyerek gelmekte olan tehlike konusunda uyarıyordu (Abrahamian, 2009: 159).

Eisenhower, Musaddık’ı devirme işini henüz 6 yıl önce kurulan CIA’ye vermiştir. Bu anlamda yabancı bir lidere darbe yapılması CIA tarihi için ilk ama son olmayacak bir operasyon olacaktır. Darbe girişimi Ajax Operasyonu olarak adlandırılmıştır (Roosevelt, 2007: 12). Kinzer’a göre söz konusu Ajax Operasyonu dünyayı yeniden şekillendirecek olan müdahaleler çağını başlatacaktır (Kinzer, 2011: 111). Görev, CIA Ortadoğu Operasyonlar Şefi Kermit Roosevelt’teydi ve Roosevelt 19 Temmuz 1953’te İran’a gitti. Darbenin bir ayağı İngiltere ve ABD’den oluşan uluslararası boyutsa diğeri de Musaddık’ın kısa başbakanlığının daha uzlaşmaz ikinci döneminin başlamasına neden olan Siyeh-i Tir (21 Temmuz 1952) zaferi sonrası ordu içinde oluşan Musaddık karşıtı Vatanın Kurtuluşu Komitesi’dir (*Komiteh-i Nejat-ı Vatan*, VKK). Darbenin ordu içi ekibi çok daha önce oluşmaya başlamıştı. Musaddık’ın geleneksel müttefiklerini kaybettiği ortamda düşmanlığını kazandığı ordu mensupları Ona karşı bir girişim için hazırlıklara başlamışlardı. Tahran’daki *Subay Kulübünde* toplanan saray yanlısı askerler gizlice darbe planları yapmaya başlamışlardı. Bir grup eski ordu komutanı 21 Temmuz 1952’den (Siyeh-i Tir) sonra VKK isimli bir gizli oluşum içine girmişlerdi. Bunlar monarşi için mücadele etmeyi ve ülkeyi radikallerden korumayı bir “vatanseverlik” görevi olarak görüyorlardı. VKK’nin en önemli ismi 1943’te İngilizler tarafından Alman yanlısı faaliyetler yürüttüğü gerekçesiyle tutuklanmış olan General Fazlullah Zahedi idi. Diğer önemli isimler ise General Moghaddam (Jandarma komutanlığı yapmıştı), ordu içindeki İngiliz yanlısı kligin lideri General Arfa ve Arfa’nın yakın

arkadaşı General Hejazi'ydi (Abrahamian, 1982: 278). VKK, Raşidian isimli zengin bir iş adamı kanalıyla İngiliz gizli servisiyle de temas halindeydi. İşte VKK, yeni ABD yönetiminin İngiltere ile birlikte Musaddık'ı devirmeye karar vermesinden sonra ordu içinde önemli mevkileri işgal eden isimleri kazanmayı başarmıştı. Bu isimler İmparatorluk Muhafızları Komutanı Albay Nasiri, Hava Kuvvetleri Komutanı General Gilanşah Kirmanşah, Zırhlı Birlik Komutanı General Timur Bahtiyar, Jandarma Komutanı Albay Ardubadi'dir (Abrahamian, 1982: 279). VKK, aynı zamanda Ayetullah Behbehani ve Ayetullah Burucerci ile beraber kısmen Ayetullah Kaşani'nin de desteğini almayı başarmıştır.

Darbenin saha yöneticisi CIA Ortadoğu Operasyonlar Şefi Kermit Roosevelt öncelikle Musaddık'ı kötülemeleri için gazete köşe yazarlarına, mollalara ve parlamento üyelerine rüşvet dağıtmakla başladı (Kinzer, 2011: 111-2). Musaddık'a ateist, Yahudi, homoseksüel ve hatta İngiliz casusu bile dendi. Ardından önemli konumlardaki subay ve polislerin desteği kazanıldı. Tahran sokaklarında ateş açarak "Musaddık'ı ve Komünizmi seviyoruz" diye slogan atıp vitrinleri kırması için bir çete tutuldu. Ardından Musaddık'ın kendi başkentini bile kontrol edemediğini göstermek için ilk çeteye saldıracak ikinci bir çeteyi görevlendirdi (Kinzer, 2011: 112). Darbe planı 16 Ağustos'ta (1953) aktif hale getirildi. İmparatorluk Muhafızları Komutanı Albay Nasiri, Musaddık'a gelerek şahın onu başbakanlık görevinden azlettiğini ve yerine General Zahidi'yi atadığını ilan etti. Zahidi aslında Muhammed Musaddık'ın eski İçişleri Bakanı'ydı ancak 21 Temmuz 1952'den itibaren onun karşısında yer almaya başlamıştı (Djaili-Kellner, 2011: 90). Darbe girişimi ile ilgili haber daha önce ordu içindeki Tudeh yanlısı askerler tarafından Musaddık'a sızdırılmış olduğundan Musaddık da hazırlıklıydı ve Nasiri'yi derhal tutukladı. Ordu ise bağlılıklarını Zahidi'ye sunduklarını ilan etti. 17 Ağustos'ta Musaddık'ı destekleyen Tudeh sokağa çıkınca, 19 Ağustos'ta da Zahidi'yi destekleyenler -ki aralarında ulema da vardı- sokağa çıktı (Djaili-Kellner, 2011: 91). Ne var ki ertesi gün Musaddık'ın ABD Büyükelçisi ile görüşmesi onun için tam bir felaket oldu. Büyükelçi Musaddık'a göstericileri sokaktan çeker ve düzeni sağlarsa yardımcı olacağına söz vermişti. Musaddık da göstericileri dağıtmak için ordu şiddetine başvurarak kendisini destekleyenlere karşı, kendisini devirmeye çalışanları kullanan bir pozisyona düştü (Abrahamian, 1982: 280). Musaddık yanlılarının sokakları boşaltması sonrası 19 Ağustos akşamüzeri CIA tarafından idare edildiğinden habersiz birkaç bin kişilik bir kalabalık Musaddık'ın

evinin önünde bir araya geldi. Askeri birlikler de geldi ve ateş açmaya başladılar. İçerdeki korumalar ateşle karşılık verdiler: 300 kişi öldü. Ateş sona erdiğinde Musaddık dönemi de sona ermiş oldu (Kinzer, 2011: 112). Şah, birkaç gün sonra Roma'dan Tahran'a ve tahtına döndü. 71 yaşındaki Musaddık'ın vatana ihanetten yargılanıp hapse -sonra ev hapsine- mahkûm edilmesini emretti (Baktiari, 1996: 43). Darbe sonrası MC üyeleri en fazla 3 ve 5 yıllık mahkumiyetlere çarptırılırken Tudeh'e idamlar, müebbet hapis cezaları, işkencede ölümler gibi sert tedbirler uygulanarak kökü kazınmaya çalışılmıştır.

Musaddık'ın millileştirme adımı Ortadoğu'da İngiliz üstünlüğünün zayıflamaya başladığı ilk önemli işaretti ama Onun düşürülmesi de bir asırlık pasif ABD politikasının sonu, 1979 Devrimi'ne kadar devam edecek ABD'nin şaha aktif desteğinin başlangıcı olacaktır (Baktiari, 1996: 43). Kinzer'a göre bu darbe Musaddık'ı devirmekten fazlasını yapmıştır. İran'da "demokratik" yönetime son vermiş ve ülkeyi diktatörlüğe götürmüştür (Kinzer, 2011: 113). Musaddık'a yapılan darbe İran'la ABD'yi birbirine bağlamıştır. Nasıl ki 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra İngiltere, İran'daki hâkim yabancı güç haline geldiyse 1953'ten sonra da ABD İran'daki hâkim dış güç haline gelmiştir. 1953 sonrası İran, ABD'nin bölge politikasının ana payandalarından birisi haline gelirken; Pehlevi monarşisinin temel dış güvenlik dayanağı da ABD haline gelmiştir (Axworthy, 2016: 296). Birçok İranlı ülkelerinin modern "trajedisi" için ABD'yi suçlamaya başlamıştır. Öyle ki bu İranlılara göre eğer CIA Musaddık'ı devirip "demokratik" yönetime son vermemiş olsaydı İran on yıllar sürecek baskı rejiminin önüne geçebilirdi (Kinzer, 2011: 113). Hemen hemen tüm İran uzmanlarının anlaştığı üzere 1953 Darbesi modern İran tarihinin en travmatik olayı ve İran'ın siyasi yönünün belirleyici vakasıdır. Musaddık gibi sömürge karşıtı bir modernleşmeci unsurun İran siyasi tarihinde sömürgeci modernleşme yanlısı güçler tarafından ortaklaşa devrilmesi İran'ın 1979'la beraber sömürge karşıtı İslamcı güçlerin sahne almasının yollarını döşemiştir (Dabashi, 2008: 143). Bu darbenin ardından İranlılar için ABD artık Britanya ve Rusya'dan İran'ı koruyacak özgürleştirici bir güç değil, sömürgeci bir güç olarak görülmeye başlamıştır (Kinzer, 2011: 113-4). Yıllar sonra ABD dış politikasıyla ilgili bir makaleden alıntı yapan Kinzer, şöyle yazmıştır:

"...Özetle, Tahran'da yaşanan o bir haftalık kısa zaman dilimi tarihin akışını çok fazla etkiledi... 1953 Darbesi ve sonuçları bugün Ortadoğu ve Ön Asya'da meydana gelen siyasi saflaşmaların başlangıç noktası oldu." (Kinzer, 2004: 249-50).

Musaddık'a karşı darbe uluslararası, devlet ve toplum faillik rekabetinin en belirgin şekilde yüzeye çıktığı olay olarak gerçekten de İran tarihinin en önemli kırılma noktalarından birisini teşkil etmektedir. M. Rıza Pehlevi 1941'de olduğu gibi 1953'te de uluslararası failliğin desteğiyle ikinci kez koltuğa oturmuştur. Ancak bu ikinci defa geliş paradoksal bir şekilde ilkinde göre hem daha güçlü hem de daha zayıf bir gelişti. Daha güçlüydü çünkü artık orduya ve siyasi süreçlere çok daha hâkim bir pozisyondaydı, zira komünist Tudeh ve Musaddık'ın MC'si gibi iki önemli muhalifi etkisizleştirmişti. Muhalefet sahası tümünden ulemaya kalmıştı ama o da 1960'ların başına kadar şahla uzlaşmayı kendi çıkarlarına uygun bulacaktır. Zayıftı çünkü ilk gelişinden farklı olarak uluslararası faillikten aldığı destek doğrudan toplumsal failliğe karşıydı. Dolayısıyla o koltuğa CIA'in sayesinde ve topluma karşı oturmuş olduğu gerçeği yakasını hiçbir zaman bırakmayacak bir meşruiyet sorunu yaşamamasına neden oldu. Bu darbeyle M. Rıza Pehlevi hayatta kalmasını tamamen dışa bağımlı kılmış, iç meşruiyetini ise tamamen sorgulanır kılmıştır (Abrahamian, 2009: 162).

Ulema Müesses Nizamı

M. Rıza Pehlevi her ne kadar İslami fundamentalist partileri bastırda da babası tarafından başlatılan ulema karşıtı yasaları kaldırarak en azından 1963'e kadar Şii ulemanın güvenini kazanmaya çalışmıştır. Örneğin M. Rıza Pehlevi, devlet tarafından el konulan vakıf topraklarını iade etmiş, kadınların tesettür yasağını kaldırmış ve Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî ve Ayetullah Behbehani gibi Kum'daki bazı ulemanın otoritesini tanımıştır (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 25). M. Rıza Pehlevi yine daha önce yasaklanan ve Şii İslam'ın en önemli benlik pratiklerinden birisi olan Kerbela matem törenlerinin gerçekleştirilmesine de izin vermiştir. M. Rıza Pehlevi ulema ve diğer geleneksel unsurlara jest olarak 1935 Meşhed olaylarının baş sorumlusu Horasan valisini görevden almıştır. Ramazan'da dini kuralların devlet dairelerinde de uygulanmasına karar vermiştir. Suudi Arabistan'la yaşanan gerilim nedeniyle koyulan hac yasağını ise 1948'te kaldırmıştır (Ahavi, 1990: 120-2).

M. Rıza Pehlevi'nin bu uvertürleri 1963 Beyaz Devrim reform girişime kadar Kum ulema müesses nizamının temsilcisi Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî ve ona eşlik eden Ayetullah Behbehani'nin ulemanın apolitik tavrını muhafaza etmesine yol açmıştır. Kum ulema müesses nizamının devletle karışıklı faydacı

sessizlik politikasını sürdürme tercihi aynı zamanda Muhammed Musaddık'ın Ağustos 1953 Darbesiyle indirilmesinde şahı desteklemelerine de yol açmıştır. Diğer taraftan dönemin sesi en gür çıkan politik uleması ise Ayetullah Ebul Kasım Kaşani'dir. Kaşani'nin ulema müesses nizamının bütünlüğünden bağımsız politik tavrı her ne kadar Musaddık'a petrolün millileştirilmesi sırasında destek vermesine neden olsa da Musaddık'ın kısa başbakanlığının daha uzlaşmaz ve seküler unsurlara dayalı ikinci döneminde ondan uzaklaşarak Ağustos 1953 Darbesinde Ayetullah Burucerdî ve Seyyid Muhammed Behbehani kadar aktif olmasa da en azından kolaylaştırıcı bir rol oynamasına yol açmıştır. Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî, üst düzey ulema ve ulema kurumsal düzenini temsil ederken, Ebul Kasım Kaşani elit olmayan ve alt sınıflardan gelen mollaların dahil olduğu kesimi temsil etmiştir. Burucerdî ulema kurumsal düzeninin Pehlevî rejimi ile faydacı bir sessizliğe dayanan apolitik tutumunu, Ayetullah Kaşani ise ulemanın politik olarak aktif biçimini temsil eden, güçlü bir Şah ve İngiliz karşıtlığı ve dolayısıyla petrolün millileştirilmesini savunan anti-sömürgeci tutumunu temsil etmiştir (Ahavi, 1990: 132). Son olarak dini politik alanda Kaşani dışında bir de Nevap Safevî isimli genç bir molla tarafından önderlik edilen Fedaiyan-ı İslam örgütü de şiddet faaliyetleri ile öne çıkmıştır.

Apolitik Ulema Nizamı: Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî

Ulema müesses nizamının birliğini ve resmi görüşünü temsil eden Ayetullah Burucerdî'nin pozisyonu ulema sınıfının politikadan mümkün olduğu kadar uzak kalmasıydı (Ahavi, 1990: 132). Burucerdî Pehlevîler döneminin devlet inşası süreci ile çıkan Kum'un Şii ilim havzası olarak kurumsallaşma sürecinin Ayetullah Abdülkerim Hairî'den sonraki temsilcisidir. Burucerdî, Merce-i Taklit Hairî vefat ettikten sonra 1945'te Kum'a gelerek onun bıraktığı merce-i taklit boşluğunu doldurmuştur. Kum'da Burucerdî döneminde (1947-61) medreseler ve kütüphaneler restore edilmiş, buradaki öğrencilerin sayısı üç katına çıkmış ve Kum Şii dünyasının en prestijli havzası haline gelmiştir (Moazami, 2013: 110-2). Mottahedeh'e göre mollalar 13 yüzyıllık varlıkları boyunca statü bakımından Batı tipi din adamı sınıfı olmaya (clergy) en çok Burucerdî'nin merce-i taklit olarak hüküm sürdüğü dönemde yaklaşmışlardır (Mottahedeh, 2003: 217).

Burucerdî'nin apolitik tutumunun en belirgin yansıması kendisini 1949 Kum Deklarasyonunda göstermiştir. Şaha yapılan başarısız suikast girişiminden

sonra (1949) Burucerdî, ulemayı politikadan uzak tutma stratejisinin daha acil bir gereklilik olduğuna karar vererek ülkedeki yaklaşık 2000 ulemayı Şubat 1949'da Kum'daki Feyziye Medresesi'nde toplamıştır. Bu toplantıda Burucerdî ulemanın siyasi partilere katılmasını ve siyasete müdahil olmalarını yasaklamıştır. Aksi halde onların cübbelerini çıkarmakla tehdit etmiştir (Ahavi, 1990: 124). Gerçekten de ulema müesses nizamının birliğini temsil eden Burucerdî'nin uyarılarını dikkate almayan ve petrolün millileştirilmesi gibi konularda aktif bir kampanya yürüten Kaşani ve şiddeti bir araç olarak kullanan Fedaiyan-ı İslam'ın bu yaklaşımları dışlanmalarına neden olmuştur. Kaşani'nin aşırı politik yaklaşımı ve ulema müesses nizamının birliğine karşı aşırı duyarsız tutumu onun bu sınıfla mesafesini açmıştır. Bu tecrübeden hareketle Humeyni, kendi politik ulema stratejisinde daha dengeli bir yaklaşım belirleyecektir. Humeyni bir taftan ulemayı mümkün olduğu kadar politize etmeye çalışırken aynı zamanda nerede sessiz kalarak ulema müesses nizamının birliğine karşı duyarlı olduğunu göstermesi gerektiğini de bilecektir. Humeyni nasıl politik ulemanın muhalif tutumunu savunmuşsa, İran'da köklü bir siyasal değişimin ancak ulema müesses nizamının bütünlüğünün muhafaza edilerek mümkün olduğuna inandığından bu kurumun temsilcileri olan Hairî ve Burucerdî'nin apolitik strateji tercihlerine karşı tutum almaktan da kaçınmıştır. Hamid Algar'ın Ayetullah Burucerdî ve Humeyni ilişkisi ile ilgili ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Algar, Humeyni'nin faaliyetlerinin toplumun geniş bir kesimine ulaşmasında Burucerdî'nin Kum'da inşa etmiş olduğu ağın çok önemli olduğunu belirtmektedir (Algar, 1990: 39). Burucerdî, 1953 Darbesindeki rolüyle kaybettiği itibarını Kum'daki ilmiye havzasını daha da canlandırarak, zekât ve humusun toplanmasını yaygınlaştırarak tekrar kazanmıştır. Burucerdî'nin kurduğu ağ Ayetullah Humeyni ve diğer ulema tarafından etkili bir şekilde kullanılacaktır (Algar, 1990: 39).

Ayetullah Ebul Kasım Kaşani ve Fedaiyan-ı İslam

Rıza Pehlevî döneminde politik ulamayı nasıl Seyyid Hasan Müderris temsil etmişse M. Rıza Pehlevî döneminde de Ayetullah Ebul Kasım Kaşani temsil etmiştir. Gerçekten de 1941 sonrası ulemanın politizasyonunun en önemli temsilcisi kuşkusuz Seyyid Ebul Kasım Kaşani (Ö.1962) olmuş ve dini alanın radikal ve köktenci hareketi *Fedaiyan-ı İslam* ile belli bir süre ve bir belli düzeyde bağlantı kurmuştur. Kaşani'nin politikaya yönelik eğiliminin kökeni İngiliz ve sömürge

karşıtlığıdır (Ahavi, 1990: 131). Kaşani I. Dünya Savaşı esnasında İngiliz karşıtı direnişe katıldığı için Irak'tan sürgün edilen ulema arasındaydı. Kaşani yine İngilizler II. Dünya Savaşı sırasında İran'ı işgal ettiklerinde İngiliz karşıtı tutumu nedeniyle ve Alman yanlısı olmakla itham edilerek tutuklanmış (1942) ve 1945'te serbest bırakılmıştır (Moin, 2005: 67). Kaşani, Tahran Çarşı tüccarı ile bağlantısı olan orta düzey bir ulemaydı. İran'ın müttefik güçler tarafından işgal edildiği sırada ulemanın 1921-41 arasında Pehlevi devletine kaybetmiş olduğu zemini yeniden kazanması için dini güçleri harekete geçirmeye odaklanmıştı (Gheissari ve Nasr, 2006: 50). Diğer taraftan Kaşani doktriner bir görüş sergilemekten ziyade pragmatik bir politikacıydı. Kaşani bir İslam devleti teorisi ortaya koymamıştı veya ulema yönetimi iddiası da taşımıyordu. Daha çok dinsel desteği mobilize ederek ulemanın siyasal ve toplumsal rolünü yeniden kazanmayı amaçlıyordu (Gheissari ve Nasr, 2006: 50). Bu amacında Kaşani, Fedaiyan-ı İslam gibi güçlerle dirsek teması içinde olmuştur. Kaşani dinin siyasetteki rolünün yükselmesi konusunda başarılı olmuştur ama orta sınıfın hem akli hem de kalbini kazanmada liberal milliyetçilerle veya komünistlerle etkili bir şekilde rekabet edememiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 51).

Kaşani dışında dini unsurların aktif bir şekilde siyasete dahil edilmesinde Nevap Safevi önderliğindeki Fedaiyan-i İslam hareketinin de büyük katkısı olmuştur. Fedaiyan-i İslam 1945'te kurulmuş olan köktenci ve militan bir organizasyondur. Bu örgüt genç ve ateşli medrese öğrencileri ve alt-orta sınıf gençlerden oluşuyordu. Her ne kadar Fedaiyan-i İslam hiçbir zaman Mısır'daki İhvan-ı Müslimin veya Pakistan'daki Cemaati İslami gibi sistematik bir ideoloji ve program ortaya koymamış olsa da dünya görüşü benzer ilkelere dayanıyordu. Fedaiyan-i İslam büyük bir Müslüman ümmeti vizyonunu teşvik edecek şekilde Cemaleddin Afgani'nin pan-İslamcı fikirlerini savunuyordu (Gheissari ve Nasr, 2006: 51). Bu anlamda Fedaiyan-i İslam Kaşani'nin politik aktivizmine saygı duyuyor ve her ikisi de Şii mezhebi üzerinde düşünmekten çok Pan-İslami bir dayanışmaya odaklanıyordu. Fedaiyan-ı İslam'a göre ümmet düşüncesi ve İslam birliği, İslam'ın toplum içinde muhafaza edilmesini ve İslami devletin temellerini oluşturacaktı. İslami devlet de toplumun hastalıklarını tedavi edecek ve ütöpik bir düzen sağlayacaktı (Ahavi, 1990: 131). Arap dünyası veya Güney Asya'daki İslami fundamentalizmlerden farklı olarak, İran'daki Fedaiyan-i İslam bir siyasal parti kurmamış veya bir İslami platform etrafında kitleleri bir araya getirmeye

uğraşmamıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 51). Fedaiyan-i İslam daha çok terör taktiklerine ve devlet gücünün altını oymak için önemli siyasal liderlere suikasta ve şiddete başvurmuştur. Bu özelliği Fedaiyan-ı İslam'ı Kaşani'den ayıran en önemli noktadır. Gerçekten de Kaşani ve Fedaiyan-ı İslam iletişim içinde olsa da Kaşani bu örgütün ruhani lideri konumunda değildi. Bir şiddet örgütü olarak Fedaiyan-i İslam'ı Kaşani'den ayıran en önemli özelliği suikastı bir yöntem olarak benimsemiş olmasıydı. Öyle ki Fedaiyan-i İslam, Kasım 1949'da Saray Bakanı Abdülhüseyin Hazhir'e ve 7 Mart 1951'de de Başbakan Razmara'ya suikast düzenlemişti (Ahavi, 1990: 131). 1960'larda Fedaiyan-i İslam, Ayetullah Humeyni'nin protesto hareketiyle iş birliği yapmıştı ve onların birçok kıdemli üyesi 1979'dan sonra İran devrimci elitine iştirak etmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 51).

1949'da Şah'a yapılan suikast sonrası Kaşani Fedaiyan-i İslam'la bağlantıları dolayısıyla Lübnan'a sürgüne gönderilmiştir. Bu dönemde Humeyni Kaşani'nin sömürge karşıtı eylemci tavrını takdir ederken onun ulema müesses nizamı ile bağlarını koparmasını doğru bulmamış ve ulema hiyerarşik nizamının ve ulema dini liderliğinin aktif ve canlı tutulması gerektiğini savunmuştur (Moin, 2005: 68).

Ulemanın ittifak ilişkilerinin bu dönemde izlenebileceği en kritik süreçler petrolün millileştirilmesi ve bununla bağlantılı Başbakan Musaddık'a yönelik darbedir. Petrolün millileştirilmesi sürecinde Merce-i Taklit Burucerdi ulemanın kurumsal olarak apolitik tutumunu muhafaza etmesini sağlayarak M. Rıza Pehlevi'ye sessiz bir destek vermiştir. Moin'e göre Burucerdi de dahil ulemanın çoğunluğu petrolün millileştirilmesini içten içe desteklese de Musaddık'a aktif bir destek vermemiştir. Ancak Ayetullah Kaşani bir istisna olarak 1951'de Başbakan olan Musaddık'a destek olmak için MC'ye katılan tek ulema olmuştur (Moin, 2005: 68). Kaşani, Musaddık'ın davasına destek için birçok gösteri ve grevler düzenlenmesine çaba göstermiş ve hatta İngiltere'nin petrolün millileştirilmesi karşısında askeri müdahale tehdidine cihat ilan etmekle karşılık vermiştir (Moin, 2005: 68).

1953 Darbesi sürecinde ise Burucerdi, Roma'ya giden M. Rıza Pehlevi'nin İran'a dönmesi için oldukça saygın bir dille mektup yazarak ve Ayetullah Muhammed Behbehani de diğer dini unsurları Musaddık'a karşı harekete geçirerek doğrudan darbe içinde yer almışlardır. 1952'nin ikinci yarısından itibaren Musaddık ile Kaşani ilişkileri, Meşrutiyet Hareketi içinde yaşanan seküler unsurlarla ulema arasındaki bölünmenin bir tekrarını yaşamıştır. Meşrutiyet Devrimi sırasında nasıl Fazlullah Nuri Meşrutiyet Hareketi'ne önce destek vermiş

ve daha sonra desteğini geri çekmişse 1952'nin ikinci yarısından itibaren ulema ve Kaşani de Musaddık taraftarlarındaki ulema karşıtlığından tedirgin olmaya başlamışlardır. Musaddık'ın 21 Temmuz (1952) Siyeh-i Tir zaferi sonrası daha seküler unsurlara dayanmaya çalışması nedeniyle MC koalisyonundan uzaklaşan Ayetullah Kaşani'nin Musaddık'a karşı darbe içinde önemli bir rol oynadığı yorumu abartılı olsa da Musaddık'ın düşürülmüş olmasını umursadığı da söylenemez (Moaddel, 1992: 186-187).

Musaddık'ın başbakanlığı döneminin (1951-53) hemen başında kabine tercihinde saraya yakın isimlere yer vermiş olması Fedaiyan-ı İslam'ı ondan uzaklaştırırken, Fedaiyan-i İslam'ın yönetimde daha fazla söz sahibi olma taleplerine Kaşani'nin olumsuz tavrı da Kaşani'den uzaklaşmasına neden olmuştur. Musaddık'ın 21 Temmuz 1952 zaferinden sonra MC içindeki gelenekçiler ile ilericiler arasındaki iç gerilim, Musaddık'ın kendisini MC'nin modernist kanadı olarak tanımlayan taraftarlarının kadınları da kapsayan oy hakkı talep eden bir yasa teklif etmesiyle zirveye çıkmıştır (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 27). Ulema kadınlara oy hakkı vermenin şeriata aykırı olduğunu ve dolayısıyla kabul edilemez olduğunu iddia ederek buna karşı çıkmıştır. Geleneksel güçler koalisyondan desteğini çekmiş ve Kaşani'nin önderliğinde “*İslami Kardeşlik*” adıyla yeni bir grup kurmuştur. Bu grup militan bir İslami ideolojiye dayanan yapının temellerini döşemiş ve 1979 Devrimi'nde Ayetullah Humeyni liderliğinde daha da güçlenmiştir (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 27). Bu dönemde, yani 1940'ların sonu, 1950'lilerin başında temel grupların temel tartışma gündemlerine karşı pozisyonları aşağıdaki gibidir. Özellikle kadınlara oy hakkı meselesi tüm ulema ile Musaddık arasındaki temel yarılmayı teşkil etmektedir (Ahavi, 1990: 123-32).

Bu gelişmeler karşısında 50'li yaşlarına ulaşmış olan Humeyni'nin pozisyonu ise onun yıkıcı radikalizmi ve kurucu esnekliğini yansıtacak şekilde Burucerdi'yi de Kaşani'yi de önemseyen bir çizgideydi. Humeyni, İslam Peygamberinin hem politik hem de dini önder misyonu taşıdığını düşünerek Kaşani'de politik, Burucerdi'de ise dini önderlik misyonunu görüyordu. Humeyni için ikisi ayrı ayrı ideal modeller değildi, ancak bir arada bulunduklarında ideal bir model haline gelebilirlerdi. Humeyni hem Kaşani'deki politik mücadele ve sözünü sakınmaz radikalizmin; hem de Burucerdi'deki Kum ulema müesses nizamının birliğini muhafaza etme duyarlılığının öneminin farkındaydı (Moin, 2005: 71). Hu-

Tablo 3.5. 1940'ların Sonu ve 1950'lilerin Başında Temel Grupların Temel Tartışma Gündemlerine Karşı Pozisyonları.

	Burucerdî ve Behbehânî (Apolitik Ulema)	Fedaiyan-ı İslâm (Politik ve Eylemci)	Kaşânî (Politik Ulema)
Kadınlara Oy Hakkı	Karşı	Karşı	Karşı
Petrolün Millileştirilmesi	Sessiz	Güçlü Destek	Güçlü Destek
Bahailere Yönelik Tutum	Karşı	Karşı	Karşı
Siyasete Müdahale	Karşı	Karşı Değil	Karşı Değil
Fedaiyan-ı İslâm'a Karşı Tutum	Karşı		Karşı Değil
Komünizme Yaklaşım	Karşı	Karşı	Karşı

meyni, Kaşani'de ulemanın itibarını kaybetmenin sonuçlarını görmüştü, tıpkı Fedaiyan-i İslâm hareketinde ulemanın desteğinden yoksun kalmanın Nevap Safevi'nin idamdan kurutulamamasına neden olduğu gibi. Kaşani veya Fedaiyan-i İslâm gibi ulema hiyerarşik düzeninin desteğini kaybetmenin bedelinin ne olacağını yakından sezmişti Humeyni (Moin, 2005: 72).

Güç arayışı (modernleşme) ile *meşruiyet krizinin* çözülmemiş olması Meşrutiyet Hareketi'nin modernleşme girişimi gibi MC'nin modernleşme girişimini de akamete uğratmıştır. Gerçekten de Musaddık'ın gündemi modernleşmeyi amaçlıyordu ama *meşruiyet krizi* konusuna çözümsüzlüğü ne kadar kırılğan olduğunu da kanıtlamıştır. Öyle ki içerde sekülerleşme adına daha İslami geleneksel grupların dışlanması ulemanın yabancılaşmasına neden olmuştur.

Ağustos 1953 Darbesiyle 1941-53 arası siyasal çoğulculuk dönemi sona erse de Tudeh'in ve Musaddık'ın düşüşünden geriye oldukça önemli bir miras kalmıştır. O miras Tudeh ile başlayan ve MC'nin bir bileşeni olarak varlığını sürdüren seküler bir kamusal etik ya da kamusal ortak vicdanın ortaya çıkmasıdır. Seküler siyaset ilk defa sol ile *güç arayışı* ya da devlet inşası merkezli olmaktan toplum/*meşruiyet* merkezli bir paradigma üretmeye başlamıştır. Gerçekten ilk defa sol ile ulema müessesesinin temsil ettiği İran ortak kamusal vicdanına, Şii sosyo-politik bütünlüğe dayalı siyasal kimliğe alternatif bir toplumsal vicdan potansiyeli ortaya çıkmıştır. Daha önce söz edildiği gibi hem devlet/bürokrat aydın tipinin hem de batılılaşmacı muhalif aydın tipinin Şii sosyo-politik bütünlüğe alternatif vatandaş kimliği idi ve bu kimlik devlet eliyle seküler benlik pratikleri şeklinde inşa edilmeye çalışılmıştı. Dolayısıyla Şii sosyo-politik kimliğe alternatif olmak konusunda ulema müessesesinin direnciyle karşılaşmıştı. Tudeh ve MC ile ilk defa *meşruiyet/toplum* merkezli (devlet ya da *güç arayışı* merkezli değil)

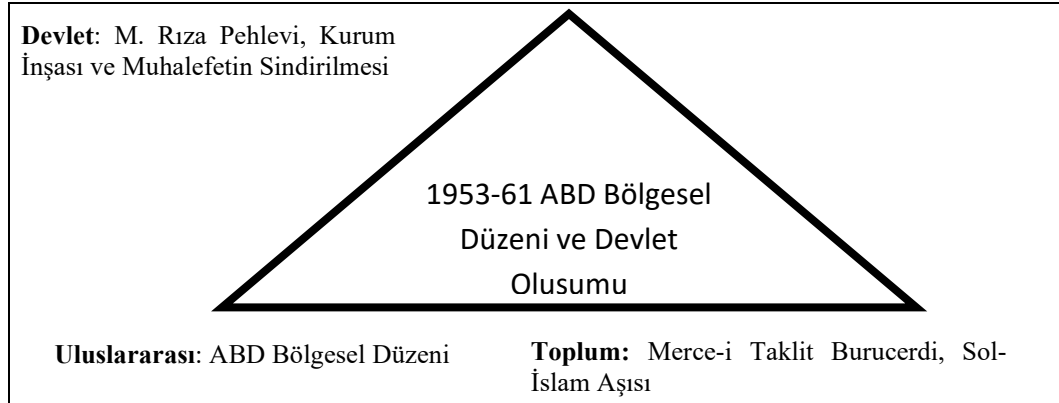
alternatif kamusal vicdan ya da kamusal etik potansiyeli sonraki döneme kalan en önemli miras olacaktır. Elbette Tudeh'in materyalist ontolojisi ve SSCB angajmanı; Musaddık'ın uluslararası gelişmeler yanında ulemayı yabancılaştırması gibi nedenlerle pasifize olmalarıyla seküler ve anayasal hareket sönümlenmiştir (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 28). Ancak hem Marksizmin materyalist ontolojisini reddeden sol eğilimler hem de yeşermekte olan İslami entelijansiya yeni bir kamusal ortak vicdan arayışı içinde olacaklardır. Bu aşığı bir araya getiren şey, sömürge karşıtlığına artık sadece askeri, siyasi ya da ekonomik sömürge karşıtlığı biçiminde değil kültürel sömürge karşıtlığı biçiminde yaklaşılacak olmasıdır. Abdolmohammadi-Cama ve Kinzer gibi uzmanların savunduğunun aksine Musaddık'ın siyasi sahneden çekilmesi ile İran laik düşüncesi askıya alınmış değildir, olan şey sol hareketin içinden bir damarın materyalist ontoloji bileşeninden kurtulması ile söz konusu laik düşüncenin devlet/güç arayışı merkezli çizgiden toplum merkezli çizgiye doğru kulvar değiştirmesidir. Bu kulvar değişimi 1979 İslam Devrimi'ni mümkün kılacak köprü aydınlar kuşağının ortaya çıkmasına ve onların İran Özgürlük Hareketi ya da Hüseyiniye-yi İrşad gibi örgütsel yapılarda kendisini gösterecek sol-İslam aşısına yol açacaktır. Musaddık'tan Humeynizme varan yol bir sapma (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 28) olmaktan ziyade 19. yüzyılın başından itibaren sömürgeci moderniteyi karşılama arayışının son durağıdır. Celal Ali Ahmed, Ali Şeriatî, Mehdi Bazergan, Murtaza Mutahhari ve Ayetullah Talegani gibi isimlerin oluşturduğu bu köprü aydınlar kuşağı 1950'lerin sonundan itibaren kendilerine İslami aydınlar (Ruşenfikran-e dini) diyen bir gruptur. Bunlar Kur'an'ın ilkelerinden ilham aldıklarını savunarak bir taraftan İran'da şahta cisimleşen iktidara muhalefet ederken diğer taraftan emperyalist güçlerin temsil ettiği dış tehditlere direnmede kitleyi harekete geçirmeye çalışmışlardır (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 28). Bu hareketin katılımcıları toplumun genel olarak alt-orta sınıflarından ve reformist bir İslam'ın modernite ile uyumlu olabileceğine inanan kesimlerinden oluşan ve sosyal adaleti, eşitliği, özgürlüğü ve anti-emperyalist bir dünya görüşünü içeren bir İslami sisteme can atan öğrenciler, genç toplumsal ve siyasal aktivistlerdir (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 28). Ancak yine de devrimci gündemlerini başarıya ulaştırmaları son iki yüzyıla damgasını vuran ve devlet oluşumuna takaddüm eden ulema müesses nizamının öncülüğüne bağlıydı. Bu nizamın Hairî ve Burucerdî'nin apolitik tutumunu aşan radikal bir ulema liderliğine ihtiyacı vardı. İşte 1961'de

Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi sonrası Humeynî'nin ulema müesses nizamının fiili liderliğini alması bu şartları bir araya getirecektir.

3.3.3 Ağustos 1953 Darbesinden Beyaz Devrime Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi: Devlet İnşası, ABD Angajmanı ve Ulema (1953-61)

1953-63 dönemi monarşi altında devlet gücünün kademeli olarak konsolide olduğu ve 1925-41 arasında hâkim olan devlet inşası çerçevesinin yeniden başladığı bir dönemdir. Bu dönemin devlet inşası bakımından temel karakteri *güç arayışının* (kalkınma ve güvenlik) *meşruiyet* konusuna üstün tutulduğu bir yaklaşımın benimsenmiş olmasıdır. Bu dönem öncelikle iç ve dış güvenlik sektörünün genişlediği ve ayrıca bürokrasinin diğer sektörlerinin de büyüdüğü bir kurum inşası dönemidir. Bu dönemde hem devlet inşası anlamında iç ve dış güvenlik sektörünün genişlemesi hem de bu genişlemenin bir sonucu olarak ortaya çıkan devlet-toplum ilişkileri 1953 Ağustos Darbesi'nden itibaren İran'ın temel uluslararası bağlamını oluşturan ABD etkisi çerçevesinde değerlendirilmelidir. ABD'nin İran'a olan stratejik ilgisinin geri planını İran'ı Batı'nın siyasi, ekonomik ve askeri-güvenlik sistemine entegre etmek oluşturmuştur. Bu dönemde devlet failliğini güçlendiren uluslararası faktörle beraber ulema müesses nizamı ile var olan karşılıklı faydacı sessizlik politikasının hala devam etmesidir. Ağustos 1953 Darbesi sonrası ulema müesses nizamının en önemli temsilcileri ile devlet arasında 1961'de başlayacak ve 1963'te hızlanacak toprak reformu ve Beyaz Devrim referandumuna kadarki süreçte karşılıklı çıkar birliği varlığını korumuştur. Bu dönemde ABD'nin ekonomik ve güvenlik desteğinin liberalleşme baskısıyla dengelenmesi ise hem devlet inşası hem de devlet-toplum ilişkilerini yeniden belirleyecektir. ABD'den orduya ve istihbarat birimi SAVAK'ın kurulmasına yapılan ekonomik ve teknik yardıma dayalı olarak monarşi nasıl muhalefete karşı tavizsiz hareket etmişse ve bu sayede Mili Cephe (Musaddık) kısmen, Tudeh Partisi ise etkin bir şekilde kovuşturulup ordu ve bürokrasiden temizlenirken; özellikle Kennedy yönetiminin liberalleşme baskısı şahın sonunun başlangıcını temsil eden, apolitik ulema müesses nizamının temsilcisi Ayetullah Burucerdî'nin ölümü ile çakışan ve söz konusu toplumsal yapıyla var olan faydacı ittifakı bozan Beyaz Devrim reform girişimine zorlayacaktır. Gerçekten şahın Beyaz Devrim girişiminin hayata geçişi ancak Şii müesses nizamın birliğini temsil eden Merce-i Taklit Ayetullah

Burucerdî'nin hayatını kaybetmesiyle mümkün olacaktır. Zira Beyaz Devrim'in içeriği seküler bir sosyo-politik gündeme dayandığından ulema müesses nizamına

Şekil 3.5. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1953-61 ABD Bölgesel Düzeni ve Devlet Oluşumu

bir meydan okuma anlamına gelmiştir. 1961’de apolitik ulema müesses nizamının bütünlüğünü temsil eden Burucerdî’nin hayatını kaybetmesi ve Kennedy yönetiminin baskıları sonucu ortaya çıkan Beyaz Devrim İran’ın son iki yüzyıllık Şii ulema müesses nizamının en radikal temsilcisi olan Humeyni’nin sahne almasına ve İran’ın uluslararası-devlet-toplum kompleksinde bir kırılma yaşanmasına neden olacak 1979 İran Devrimi’ne giden yolu açacaktır. Humeyni’nin ulema radikalizmini mümkün kılan ise bu dönemde ilk pırıltıları *köprü aydınlar kuşağı* ile ortaya çıkan *sol-İslam aşısıdır*. Öyle ki 1940’ların başından itibaren ulemanın rüesayı millet tekeli olma rolüne alternatif bir şekilde seküler vicdan hareketi olarak ortaya çıkan sol (Tudeh) ile İslam arasında köprüler kurulmaya başlanmıştır. Söz konusu iki toplumsal vicdan hareketi bazısı entelijansiyadan (Celal Al-i Ahmed ve Ali Şeriati), bazısı da ulemadan (Mutahhari, Talegani) olmak üzere belli öncüler kanalıyla bir aşılama süreci içine girmiştir.

Uluslararası: ABD Bölgesel Düzeni ve İran

Ağustos 1953 Darbesinin en önemli sonucu Musaddık’ın AIOC’u millileştirme kararıyla Ortadoğu’da İngiliz bölgesel düzeninin dağılarak ABD bölgesel düzeninin kurulmaya başlamasıdır. Gerçekten Ağustos 1953 Darbesiyle beraber İran’ın devlet oluşumu ve devlet-toplum ilişkileri ABD’ye bağımlı hale gelmeye başlamıştır. 1953 sonrası derinleşen İran-ABD ilişkileri hem devletin sosyolojisinde hem de İran’ın uluslararası ilişkilerinde temel belirleyici unsur olmuştur (Şen, 2016: 87). ABD’nin İran’a olan stratejik ilgisinin geri planını İran’ı Batı’nın siyasi, ekonomik ve askeri-güvenlik sistemine entegre etmek

oluşturmuştur. Bu anlamda ABD, birincisi İran'ı Sovyet karşıtı dünyanın bir parçası kılmak, yani Batı'nın güvenlik ve askeri sistemi içine dahil etmek, ikincisi muazzam petrol kaynaklarını Sovyetlerden korumak ve üçüncüsü de İran'ı kapitalist sisteme entegre etmeye odaklanmıştır (Şen, 2016: 87). Öncelikle 1954'te imzalan yeni petrol anlaşması ve kurulan *Petrol Konsorsiyumu* hem İran'da İngiliz stratejik ve ekonomik hâkimiyetinin yerini ABD'nin almasını (Şen, 2016: 88) hem de devlet inşasının gerektirdiği finans kaynaklarının temin edilmesini sağlamıştır. Yeni anlaşmayla İran petrolü 7 şirketin dahil olduğu bir konsorsiyum tarafından yönetilecektir. Bu konsorsiyumla İran Milli Petrol Şirketi arasındaki anlaşma 17 Eylül 1955'te imzalanmış ve 29 Ekim'de de Şah tarafından onaylanmıştır. Bu anlaşmayla yasal zeminde taraflar İran petrolünün İran'a ait olduğunu teyit ederken ve İran Milli Petrol Şirketi ülkenin tüm petrol kaynak ve tesislerine resmi düzeyde hâkim olurken, bu kaynağın fiilen yönetimi konsorsiyuma verilmiştir (Yergin, 2001: 451). Konsorsiyumun bileşenlerinin payı BP'nin (AIOC) %40, Shell'in %14, FP'nin %6 ve diğer 5 ABD şirketinin her birinin %8 olmak üzere toplam %40 olması şeklinde düzenlenmiştir. Konsorsiyumun kurulmasının ve hisselerin ortaya koyduğu gerçek ABD'nin Ortadoğu petrolünde en büyük oyuncu haline gelmesidir (Yergin, 2001: 442).

Bu dönemde İran gerçekten ABD bölge politikasının temel sac ayağı haline gelmiştir. Öyle ki İran, NATO dışındaki en fazla ABD yardımı alan ülke olmuştur. Bu ilişki bir taraftan İran'ı tarafsız bir ülkeden Sovyet komünizmine karşı bir ABD müttefiki haline getirmiş, bir taraftan İran'ın kalkınma stratejisinin temel payandasını teşkil etmiş, ama öte taraftan da İran'ın ABD'ye olan uzun vadeli bağımlılık ve kırılganlığının zeminini oluşturmuştur (Saikal, 2019: 35). 1953-1963 arası İran, ABD'den *Karşılıklı Güvenlik Paktı* kapsamında yaklaşık 500 milyon dolarlık askeri ödenek almıştır. Bu sayede şah ordusunu 120 binden 200 bine çıkararak orduyu devlet failliğinin payandası haline getirebilmiştir. Bu borç ve ödeneklerin yanı sıra İran'da bulunan Amerikalı askeri personel sayısı 10 bini aşmıştır. ABD'nin İran'a askeri teknik ve malzeme yardımları ARMISH (United States Military Mission with the Imperial Iranian Army), MAAG (The Military Assistance Advisory Group) ve Jandarma Teşkilatı ile ortak çalışmalar yaptıkları GENMISH (The US Military Mission with Imperial Iranian Gendarmerie) gibi birimler üzerinden söz konusu olmuştur (Ricks, 1979: 178-180). ABD 1950'de İran'a askeri yardım programını kurumsallaştırmak amacıyla Askeri Danışman-

lık Grubu MAAG'ı kurmuştur. 1962'de birleşecek olan ARMISH ve MAAG İslam Devrimi'ne kadar varlığını korumuş ve böylelikle iki ülke arasındaki kurumlaşmış askeri bağların devamını sağlamıştır (Şen, 2016: 90). ABD ile askeri bağlar sayesinde güçlenen ordu, devlet-toplum ilişkilerinin devlet lehine toplumun denetimini artırması için kullanılmıştır.

1953 sonrası İran'ın uluslararası sistemin Batı kanadındaki yerini ve rolünü tahkim eden en önemli adımlardan birisi Bağdat Paktı'na dahil olmasıdır. Ağustos 1953 Darbesi'nden iki yıl sonra İran'ın Bağdat Paktı'na girmesi birbirini tamamlayan gelişmeler olarak değerlendirilmelidir. Hem Ağustos 1953 Darbesi (CIA Başkanı Allen Welsh Dulles) hem de Bağdat Paktı (Dışişleri Bakanı John Foster Dulles) ABD'nin Sovyetleri Ortadoğu'dan uzak tutma stratejisinin birbirini tamamlayan parçalarıydı. İran açısından 1955'te Bağdat Paktı'na dahil olmak, Kaçarların sonundan itibaren tarafsızlık ve büyük gücün peşine takılma stratejileri arasında ikincisi lehine bir tercih yapıldığını göstermektedir. Kaçarların son dönemlerinden itibaren İran'da bir büyük güce, özellikle de İngiltere'ye dayalı kalkınma stratejisiyle tarafsızlık politikası arasında siyasi gruplar stratejik tercih arayışındaydı. Hatırlanacağı üzere 1919'da Başbakan Vüsuk ed-Devleh İngiltere ile Anglo-İran Anlaşmasını imzalayarak İran'ın güvenlik ve kalkınmasında İngiltere'ye dayanma stratejisini benimsemiş ve meclis tarafından reddedilmişti. Bu tartışma M. Rıza Pehlevi ile Musaddık arasında pozitif milliyetçilik ile negatif milliyetçilik şeklinde dile getirilmiştir. Musaddık büyük bir güce imtiyaz vermenin nihai sonucunun bir diğer güce de imtiyaz verilmesi olduğunu düşünüyordu. Gerçekten de M. Rıza Pehlevi bu stratejiyi "*pozitif dengeleme*" olarak değerlendirmiştir. Musaddık, bir uluslararası güce imtiyaz verilmişse onu diğer uluslararası güce de imtiyaz vererek dengeleme stratejisine inanmamak bir tarafa bunun ülkenin bağımsızlığının altını oyduğunu savunuyordu. Onun petrolün millileştirilmesi girişimindeki temel bakış açısı da buydu. Musaddık'ın stratejisi hiçbir büyük güce imtiyaz vermemek anlamında "*negatif dengelemeydi*" (Abrahamian, 2009: 151). Musaddık İran petrol endüstrisindeki İngiliz tekeli İran'daki yabancı rekabetin temel nedeni olarak görmüştür. Musaddık İran müttefik ülkelerin işgali altındayken ABD petrol şirketlerinin ve onları takip eden Rusların İran petrollerinden hisse talep etmesini bu düşüncesinin bir kanıtı olarak değerlendirmiş ve 1944'te herhangi bir güce artık petrol imtiyazı verilmemesini içeren bir yasa tasarısını meclise sunmuştur. 1951'de başbakan olduğunda ise petrolün millileştirilmesini hayata

geçirmiştir (Saikal, 2019: 32). İşte M. Rıza Pehlevi, Musaddık'ın bu anlayışını negatif milliyetçilik olarak değerlendirecek ve kendi yaklaşımını ise pozitif milliyetçilik olarak adlandıracaktır. Şah Bağdat Paktı gibi oluşumlara dahil olarak politikasını Musaddık'ın kendine zarar veren milliyetçiliğine karşı, ülkeyi ekonomik, askeri ve teknolojik olarak kalkındırmaya hizmet eden pozitif milliyetçilik olarak meşrulaştırmıştır (Şen, 2016: 92). M. Rıza Pehlevi petrolün millileştirilmesi sonrası İran'ın içine düştüğü kaotik durumu Musaddık'ın bu kendine zarar veren milliyetçilik anlayışına bağlamıştır.

Devlet İnşası: Güvenlik ve Kalkınma

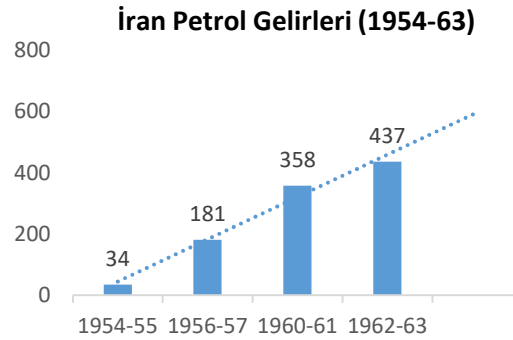
Ağustos 1953 Darbesi ile 1963 arası devlet inşasının vites yükselttiği 10 yıllık dönem M. Rıza Pehlevi'nin ve devletin gücünü tahkim ettiği bir dönem olmuştur. Darbenin bir numaralı uygulayıcısı General Fazlullah Zahedi başbakan olarak atanırken, General Bahtiyari Tahran Valisi ve General Hidayet Genel Kurmay Başkanı olmuştur. ABD teknik ve ekonomik yardımının katkısıyla İran iç güvenlik sektörünün kurumsal inşasının sembol organı 1957'de kurulan Sazman-ı Attılaat va Amniyat-ı Keshver (SAVAK) adındaki gizli servistir. Bu organ kurulurken İsrail istihbarat servisi MOSSAD ve CIA'den teknik destek alınmıştır. SAVAK İran içinde şahın askeri bir diktatörlük kurması ve özellikle Tudeh ve kısmen Milli Cephe kalıntılarını kovuşturmak için yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Saikal, 2019: 35). SAVAK dışında Tudeh ve Milli Cephe'yi, daha doğrusu tüm muhalif partileri ezmek için ayrıca olağanüstü hâl ve askeri mahkemeler de kullanılmıştır. Örneğin Milli Cephe'nin ana omurgasını oluşturan İran Partisi komünist hareketlerle bağlantıları gerekçe gösterilerek 1957'de yasadışı ilan edilmiştir (Abrahamian, 1982: 419). Bu noktada İran-ABD ilişkileri muhalefetin etkisizleştirilmesine müsaade ettiğinde devlet inşasını desteklemiş, müsaade etmediğinde ise devlet-toplum ilişkilerinin gerginleşmesinin önünü açmıştır. İlk aşamada Soğuk Savaş mülahazalarıyla ABD şahın bu muhalefet karşıtı kampanyasına destek vermiş ve SSCB ve komünizmin güneye yayılmasına karşı bir duvar olarak gördüğü İran devletini korumak için İran ordusu ve istihbaratının eğitimine yardım etmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 55). SAVAK'ın toplumun tüm katmanlarına yayılması sayesinde muhalefet büyük ölçüde pasifize edilmiştir. Öyle ki büyük sanayi kuruluşlarında gerçekleşen grev sayısı 1953'te 79 iken, 1954'te aniden 7'ye, 1955-57 arasında ise 3'e düşmüştür. Başbakan Manuçer İkbâl "*başba-*

kan olduğum sürece herhangi bir grev duymak istemiyorum” diyerek kişisel nefretini de açıkça ortaya koymuştur (Abrahamian, 1982: 420). Yine ABD finansal yardımı İran ekonomisinin ayakta kalmasına yardım etmiş ve mevcut düzene destek üretebilmesini sağlamıştır. Pehlevi monarşisi İran dış politikasını hem İran'ın ulusal güvenliğini hem de ülkenin hızlıca kalkınmasını temin etmek için Soğuk Savaş şartlarında sıkıca Batı'nın pozisyonuna eklemlemiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 55).

M. Rıza Pehlevi'nin bu dönemde devlet inşası gündeminde elini rahatlatan en önemli gelişme İngiltere ile olan petrol müzakerelerinin sonlanmış olmasıydı. Öyle ki AIOC yerine kurulan BP ve diğer sekiz Avrupalı ve ABD'li şirketlerden oluşan Petrol Konsorsiyumu ile yarı yarıya kâr oranı üzerinden bir anlaşma sağlanması sayesinde İran'ın petrol gelirleri hızla yükselmiştir. Belki daha da önemlisi yukarıda da ifade edildiği gibi 1953-63 arasında ABD'den 500 milyon dolarlık değerinde askeri bir yardım elde edilmesi silahlı güçlerin personel sayısının 120 binden 200 bine çıkarılmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca orduya ayrılan bütçe 1953'te 80 milyon dolardan 1963'te 183 milyon dolara yükseltilmiştir (Abrahami-

Tablo 3.6. İran'ın Petrol Gelirleri (1954-63)

İran'ın Petrol Gelirleri (1954-63)	
1954-55	34 Milyon Dolar
1956-57	181 Milyon Dolar
1960-61	358 Milyon Dolar
1962-63	437 Milyon Dolar

an, 1982: 420). 1950'lerin sonuna gelindiğinde M. Rıza Pehlevi siyasal alanda neredeyse tam bir kontrol sağlamıştır. Güvenlik sektörü etkin bir şekilde kullanılarak siyasal sistem ve toplumsal aktörler etkin bir şekilde kontrol altına alınmıştır.

M. Rıza Pehlevi bu dönemde aktif olan aydınlar ve işçi sınıfına karşı sert bir tutum içinde olmasına rağmen, destek tabanı olarak toprak sahibi sınıfa dayanmaya çalışmış, ulema ve geleneksel orta sınıfı ise karşısına almamayı tercih etmiştir. Bu dönemde Alem, Ala, Hikmet, Zulfikar, Karagözlü, Ardelen, Bayat, Davalou, Bahtiyari, Hidayet ve Fermanfermayan gibi aristokrat aileler yereldeki ve Tahran'daki güçlerini korumaya devam etmiştir. 17. (1952-53), 18. (1953-56) ve 19. (1956-60) meclislerde toprak sahipleri parlamentoların yaklaşık yarısını işgal

ederek siyasi ağırlıklarını koruduklarını göstermişlerdir. Şah için toprak sahiplerini ve aristokrat aileleri küstürmemek o kadar önemliydi ki 1955 Nisan'ında Başbakan Zahedi, Zülfikar ailesinin parlamentoya girişini engellemeye çalıştığında onu başbakanlıktan almıştır (Abrahamian, 1982: 420-1).

Toplum: Ulema

Ağustos 1953 Darbesi sonrası ulema müessesesinin en önemli temsilcileri ile devlet arasında 1961'de başlayacak ve 1963'te hızlanacak toprak reformu ve Beyaz Devrim referandumuna kadarki süreçte karşılıklı çıkar birliği varlığını korumuştur. Bu anlamda Şah düzen ve asayiş konusunda duyarlılıklarını ve apolitik duruşlarını ispat etmiş Burucerdî ve Behbehani gibi Kum ilahiyat havzası ve Şii Merce-i Taklit müessesesinin en önemli iki unsuruyla iş birliği içine girmiştir. Politikadan uzak durup faydacı bir sessizlik stratejisi izleyen ve dini/ulema çıkarlarını maksimize etmeye çalışan Burucerdî ve Behbehani ikilisi de bu apolitik konumlarının meyvesini almışlardır. 1953-55 arasında ulema camilere ve medreselere çekilmesinin karşılığında 1952'de 3200 olan Kum öğrenci sayısı 1956'da 5000'e çıkmıştır (Ahavi, 1990: 137). Dolayısıyla bu dönemde Burucerdî ve Behbehani sayesinde Kum Şii canlanmasının merkezi haline gelmiştir. Ancak resmi daha iyi görmek için bu isimlerin yaklaşımları arasında belli bir tasnife gitmek yararlı olacaktır.

Ağustos 1953 Darbesi sonrası Ayetullah Kaşani, aşırı politik karakterinden dolayı zaten ulemanın ana akımından dışlanmıştı. Bunun yanında bir de Musaddık'ın devrilmesindeki katkısı dolayısıyla milliyetçi ve sömürge karşıtı kesimler nezdinde de itibarı sarsılmıştı. Bu bağlamda Ağustos 1953 Darbesi sonrasında Başbakanı General Zahedi hükümetinin sivil ve güvenlik bürokrasisine atamalarını vakit kaybetmeden protesto ederek muhalif tavrını korumaya çalıştı. Buna karşılık Ayetullah Kaşani 1956'da hapisle cezalandırılmış ancak Fedaiyan-ı İslam'la bağlantısı olmadığı ve eski başbakan Ali Razmara'nın katilinin idamının aleyhine konuşmadığı için serbest bırakılmıştır.

Burucerdî ve Behbehani'nin tutumunun biraz önce bahsedildiği gibi siyasete yönelik faydacı bir sessizlik olduğunu söylemekle beraber Burucerdî ile Behbehani arasında önemli bir fark vardır. Burucerdî sessizlik politikasıyla şahın politikalarına itiraz etmekten kaçınıyor ve dolayısıyla onun elini rahatlatıyor olsa da şahı açıktan onaylayarak tarafsız duruşunu zedelemekten de imtina ediyordu.

Behbehani'nin duruşunu 1953 Eylül'ünde bir Fransız haber ajansına verdiği mülakattan anlamak mümkündür. Behbehani bu mülakatında açık bir şahıslık pozisyon almıştır. Behbehani şahıslık desteğini meşrulaştırırken onunla ilişkisi sayesinde alkollü içeceklerin yasaklanması talebini iletebildiğini ve şahsın da cevaben bu talebi meclise sunulmak üzere bakanlar kuruluna iletmeye söz verdiğini savunmuştur (Ahavi, 1990: 137-40). Yine M. Rıza Pehlevi, ulemaya taviz olarak medrese dışındaki laik devlet okullarında din derslerinin ağırlığını da artırmıştır. Karşılıklı çıkar uzlaşmasının bir gereği olarak ulema da devletin komünist Tudeh'i 1954-55'te etkisiz hale getirmesine doğrudan destek vermiştir.

Bu dönemde M. Rıza Pehlevi'nin ulemayı kazanma stratejisinin en önemli tarafı onların Bahai karşıtı taleplerine belli bir oranda karşılık vermesidir. 1844-52 arasında Kaçar sarayı ile ulema arasında uyumlu bir ortak gündem yaratılmasına olanak veren Babi karşıtı devlet-ulema ortak kovuşturmasının benzerini M. Rıza Pehlevi de darbeden sonra ulemanın Bahailere karşı saldırılarına kısmen yol vererek gerçekleştirmiştir. Daha önce bahsedildiği gibi Babi hareketinden türeyerek yeni bir din şeklinde ortaya çıkan Bahailik hareketi ulema tarafından başından itibaren tehlikeli bir sapkınlık olarak görülüyor ve yabancı parmağının varlığından dem vuruluyordu. Buna *Bahai Evrensel Adalet Sarayı*'nin Hayfa'da bulunması ve üstüne üstlük 1948'de İsrail'in kurulması Bahailiğin açık hedef haline gelmesine neden olmuştur (Moin, 2005: 69). Bahailik karşıtlığı o düzeydeydi ki 1953'te Tahran'da Bahailikle mücadele için Hüccetiye Cemiyeti adında bir dernek bile kurulmuştu. Hüccetiye'nin liderliğini bir Musaddık taraftarı olan Şeyh Mahmud Halebi yapmıştır (Moin, 2005: 69-70).

Bununla beraber M. Rıza Pehlevi, Bahai karşıtı ulema kampanyasını uluslararası toplumun eleştirilerini de dikkate alarak belli bir dengede tutmaya da çalışmıştır. M. Rıza Pehlevi 1955'ten itibaren bir taraftan ulemanın taleplerine karşılık vermek için Bahailere yönelik tedbirlerini artırırken diğer taraftan da bu tedbirlere yönelik uluslararası baskı karşısında daha dengeli bir tutum benimsemiştir. Öyle ki M. Rıza Pehlevi, Mayıs-Haziran 1955 Bahai karşıtı kampanyaya karşı ulemayı yatıştırmak için bir taraftan İran'ın resmi mezhebi olan Caferiliğin (12 İmam Şiiiliği) hakimiyeti için elinden geleni yapacağı garantisini verirken, diğer taraftan da uluslararası toplumun baskısına karşı Bahailiğin adını somut bir şekilde zikretmekten kaçınmış, ulemanın Bahai karşıtı sert kampanyasını

tam olarak karşılamaktan ziyade daha ılımlı bir şekilde yerine getirmeye çalışmıştır (Ahavi, 1990: 144-5).

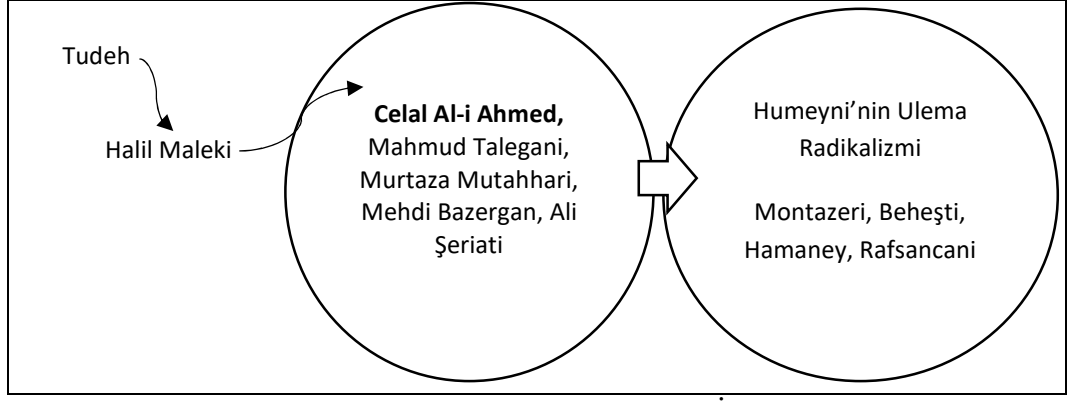
Bahai karşıtı kampanyanın öncüsü ulemanın talepleri kabaca i- Bahailiğin bir güvenlik tehdidi olduğunun kabul edilerek yasa dışı ilan edilmesi, ii- Bahai üyesi oldukları tespit edilenlerin 2-10 yıl hapse mahkûm edilmesi, iii- Bahailerin mallarının müsadere edilmesi, iv- Bahai unsurların devletten tasfiye edilmesi gibi maddelerden oluşuyordu (Ahavi, 1990: 145-6). Ulema söz konusu taleplerinin karşılanmasında hükümetin ve bakanlıkların idari olarak atacağı adımların yetersiz olduğunu düşündüğü için Bahailerle mücadeleyi kanunla bağlamak istiyordu. Devletin bu talepler karşısındaki pozisyonu zikredildiği gibi mümkün olduğu kadar ulemayı yabancılaştırmamak için taleplere karşı duyarlı olduğunu göstermek ama diğer yandan da uluslararası kamuoyunun baskısına karşı mümkün olduğu kadar talepleri asgari düzeyde hayata geçirmek şeklindeydi. Bu noktada 17 Mayıs 1955'te Şiraz'daki Bahai merkezi kapatılmış ancak aynı gün İçişleri Bakanı Esadullah Alem parlamentoda, Bahailere yönelik tedbirlerin mevcut kanunlar çerçevesinde olacağını, yeni bir kanuni düzenlemeye gerek olmadığını belirtmiştir (Ahavi, 1990: 147). Üstelik İçişleri Bakanı Esadullah Alem'in kararnamesi bir taraftan *“bütün ülkede dine karşı kampanyanın yasak olduğunu”* vurgulayarak *“İran'ın Caferi mezhebini korumadaki hassasiyetini”* belirtirken, öte yandan da *“hiç kimsenin halkı kandıran mezheplere karşı savaş adı altında düzeni bozamayacağını”* belirterek ulemayı da uyarmıştır (Ahavi, 1990: 149-50). Kısaca ulema, Bahai karşıtı kampanyada devletin tedbirlerini memnuniyetle karşılamakla beraber, tıpkı 1954-55'te Tudeh'in kökünün kazınmasına benzer bir süreç işletilmemesinden tatminsizlik duymuştur.

Bu kampanya sonucunda ulemanın elde ettiği kazanımlar: i-Tahran'daki Bahai Merkezi'nin kubbesinin yıkılması, ii-devlet okullarında din derslerinin artırılması, iii-Muharrem ayının ilk 15 gününde alkolün satışının yasaklanması ve müzikhollerin kapatılması, iv-Tahran Üniversitesi'nin kampüsünde bir Cami yapılmasına izin verilmesi, v-laik devlet lisesi yanında bir de dini çalışmalar lisesinin açılmasıdır (Ahavi, 1990: 157). Bununla beraber Pehlevi devlet oluşumuna eşlik eden Kum Şii ulema müessesesinin oluşumunun iki öncü ismi olan Merce-i Taklit Abdülkerim Hairi ve Merce-i Taklit Burucerdî ile tesis edilen devlet ulema karşılıklı anlayış birliği 1959'dan itibaren bozulmaya başlayacak ve 1961'de Burucerdî'nin hayatını kaybetmesiyle tamamen ortadan kalkacaktır. Ancak konuyu

1950'lerin sonu ve 1960'ların başından itibaren uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamına yerleştirmek, ondan önce toplumsal alanda yaşanan sol-İslam aşısının ilk pırıltılarına dikkat çekmek gerekir.

3.3.4 Toplum: Köprü Aydınlar Kuşağı ve Sol-İslam Aşısının İlk Pırıltıları (1953-61)

Devrim öncesi devlet-toplum ikiliğini *güç arayışı ve meşruiyet krizi* arasında bir denge arayışının neden olduğu gerilimlerle açıklamıştık. Devlet, bürokrat aydın tipi ve muhalif entelijansiyanın tamamının güç arayışına odaklananlar olarak devletle aynı gündeme angaje olduklarını da ifade etmiştik. Hatta muhalif entelijansiya devlete karşı harekete geçtiğinde bile temel hedefi yöneticilerin bu *güç arayışı* (devlet oluşumu, modernleşme) çabasında başarısız olmalarıydı. Diğer taraftan ise Kaçarların başından itibaren rüesayı millet (millet erkanı) ve meşruiyet aktörleri olarak tanımlanan Şii ulema müesses nizamı, toplum soyutlamasının temsilcisi olarak tanımlanmıştı. Seküler entelijansiya içinden bir hareketin/Tudeh'in kitlesel bir yaygınlık kazanmasında da görülebileceği gibi seküler toplumsal kesim içinden ilk defa solla seküler bir kamusal vicdan hareketi ulemanın meşruiyet tekeline bir alternatif olarak ortaya çıkmıştı. Bu anlamda Tudeh'i rüesayı millet olarak tanımlanan Şii ulema müesses nizamı yanında seküler rüesayı millet olarak düşünmek mümkündür. Elbette özel olarak Tudeh, genel olarak komünizm ile ulemanın birbirine karşı pozisyonları karşıt ve düşmancıldı. Özellikle Marksizm'in materyalist ontolojisinin ulema açısından kabul edilemezliği ya da solun din ve ulemayı mevcut devlet-toplum ilişkilerinin yeniden üretiminin bir enstrümanı olarak görmesi iki rüesayı millet ya da iki toplumsal vicdan hareketini bir araya getirmekten ziyade karşı karşıya getirmiştir. Ancak bu iki toplumsal vicdan hareketi bazısı entelijansiyadan (Celal Al-i Ahmed ve Ali Şeriatî), bazısı da ulemadan (Mutahhari, Talegani) olmak üzere belli öncüler kanalıyla bir aşılama süreci içine girmiştir. Söz konusu öncülere bu çalışmada *köprü aydınlar kuşağı* diyeceğiz. Köprü aydınlar kuşağı olarak kavramlaştırdığımız entelijansiya-dan ulemaya ya da ulemadan entelijansiyaya olan yakınlaşma, fikri akrabalıkların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. *Köprü aydınlar kuşağı*, İslami geleneksel anlatının gerçek hayattan kopuk ve demografik değişimin ortaya çıkardığı yeni kentli ve üniversiteli genç kuşak için çekici olmayan üslubuna karşı bu kuşak için çekici gelecek bir üsluba büründürmeye çalışan isimlerden oluşmuştur. Bu çabalar, entelektüel ve dinamik toplumsal kesimlerin dini alana kaymasına ve günün sonunda Humeyni-

Şekil 3.6. Köprü Aydınlar Kuşağı ve Sol-İslam Aşısı

nin entelektüel olmayan ve fakat kitleyi harekete geçirme gücü olan ulema radikalizmine taşınmasına neden olmuştur. *Köprü aydınlar kuşağı* kanalıyla gerçekleşen *sol-İslam aşılması* İslam Devrimi'nin salt Şii ulema temeline dayanmayıp ilerici (umutsuz kesimlerin umut arayışlarına yanıt verici) bir temele de sahip olduğunu göstermiştir. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki söz konusu ilericilik güç arayışı bakımından değil, meşruiyet/toplumsal adalet bakımından bir ilericilik olarak anlaşılmalıdır.

Celal Al-i Ahmed ve Garbzedegi Düşüncesi

İran'da 1960'ların entelektüel tartışma ortamına damgasını vuran en önemli isim ve bu *köprü aydınlar kuşağının* ilki kuşkusuz Celal Al-i Ahmed'tir. Celal Al-i Ahmed'in entelektüel babası sosyalist ve eski bir Tudehli olan ancak bu partinin SSCB angajmanı ve materyalist ontolojisi nedeniyle ondan ayrılıp *Üçüncü Güç* isimli bir parti kurarak Musaddık'ın Milli Cephe koalisyonuna katılan Halil Maleki'dir. Maliki, Celal Al-i Ahmed için Pehlevi hükümetiyle iş birliği yapmak gibi bir günaha bulaşmamış ve sömürgeci güçlere karşı sessiz kalmamış bir rol modeldi (Mottahedeh, 2013: 278). Celal Al-i Ahmed'in en önemli özelliği seküler muhalefet içinden uluslararası-devlet ilişkisine değer transferi açısından yaklaşan kültürel bir sömürge karşıtlığını dile getirmiş olmasıdır. Bu anlamda Celal Al-i Ahmed devlet ve uluslararası emperyalizmi aynı anda ötekileştirmiştir (Boroujerdi, 2001: 86). Konuyu daha yalınlaştırmak için *meşruiyet krizi* üzerinden tartışmak faydalı olabilir. Modernleşme/devlet oluşumu ile başlayan *meşruiyet krizinin* nedeni *güç arayışı* çabasının sömürgeci modernleşme biçimine dayanıyor olmasıydı. Meşruiyet aktörlerinin her harekete geçtiği vaka uluslararası-devlet ilişkilerinin sömürgeci ve bağımlı doğasına karşı toplumsal refleks şeklinde belirmiştir. Bu kendisini sadece ekonomik, askeri ve siyasi sömürge karşıtlığı

biçiminde değil, Meşrutiyet Devimi sırasında Şeyh Fazlullah Nuri, 1960'ların ikinci yarısından itibaren Celal Al-i Ahmed ve daha sonra da Ali Şeriatî gibi post-kolonyal aydınların *sol-İslam aşısında* temsil edilen kültürel sömürge karşıtlığı biçiminde de göstermiştir. Gerçekten de devlet oluşumuyla (modernleşme/*güç arayışı*) beraber ortaya çıkan *meşruiyet krizinin* en önemli boyutundan birisi değer transferi ile ilgiliydi. Devlet oluşumu, sömürgeci modernleşme biçiminde ortaya çıkan uluslararası-devlet ilişkileri kanalıyla devlet-toplum ilişkilerinin doğasını değiştirmiştir. Modernleşmeyle beraber devlet, aşağıdan yukarı toplumsal değerleri temsil etmek yerine uluslararası (modern Batı'nın) değerlerinin yukardan aşağı topluma transferinin aracı kurumu haline gelmiştir. Dolayısıyla devletin Batı değerlerinin topluma tepeden ve zorla transferinin aracı kurumu olması meşruiyet krizinin çözülmemesinin bir nedeni olmuştur. Bu okuma biçimi Celal Al-i Ahmed gibi isimler vasıtasıyla solun yerel kültürel unsurlara, yani İslam'a, Şiiliğe ve ulemaya bakış açısının değişmesine yol açmıştır.

İşte Pehlevilerin devlet destekli sömürgeci modernleşme tecrübesi toplumsal zeminde Milliyetçi-Sosyalist-İslamcı temelde sömürge karşıtı hareketleri bir araya getiren bir etki yaratmıştır. Bu siyasi atmosferi 1960'larda en iyi sembolize eden sosyalist, sömürge karşıtı ve "yerlici" yazar Celal Al-i Ahmed (1923-69) ve onun 1962'de yayınladığı *Garbzedeği* kitabıdır. Celal Al-i Ahmed 1943'te liseyi bitirdikten sonra 1944'te İran'da dönemin en örgütlü siyasal hareketi olan komünist Tudeh Partisi'ne katıldı (Algar, 2000: 13). Celal Al-i Ahmed'in 21 yaşında Tudeh'e katılmasıyla dinden uzaklaşması da eşzamanlı olmuştur. Celal Al-i Ahmed'in dinden uzaklaşması serüveninde Şiilik/din karşıtı hicivsel yazılarıyla ön plana çıkan tarihçi ve milliyetçi yazar Ahmed Kesrevi'nin ve elbette Tudeh Partisi macerasının önemli bir etkisi vardır (Algar, 2000: 14). Entelektüel babası Halil Maleki gibi Celal Al-i Ahmed de 1941-53 döneminin tüm İranlı entelektüelleri için bir cazibe merkezi haline gelen komünist Tudeh Partisi'ne katılsa da ikisi de Tudeh'in demokratik özelliğinin öne çıkarılmasını ve bununla beraber Sovyet taraftarlığının törpülenmesi gerektiğini savunmuşlardır (Mottahedeh, 2013: 278). Celal Al-i Ahmed, Tudeh'e katıldıktan sonra parti içinde hızlı bir şekilde yükselmiştir. Celal Al-i, 1944'te Tudeh'e katıldıktan sadece 4 yıl sonra Tahran Merkez Komitesi'ne girmiş, 1946'da partinin yayınevi müdürü olurken, partinin bir dergisi olan *Mahane-ye Merdum'un* yönetimini de üstlenmiştir (Algar, 2000: 14). Bu dönemde Ahmed için din demek, hurafe demektir.

Celal Al-i Ahmed, 1946-7 sürecinde Tudeh'in SSCB'nin İran'daki bir enstrümanı gibi hareket etmesi, SSCB'nin ise bu dönemde İran'ın toprak bütünlüğünü tehdit eden Azerbaycan ve Kürt ayrılıkçılığına destek vermesi, diğer Batılı emperyalist ülkeler gibi İran'dan petrol imtiyazı arayışında bulunması gibi nedenlerle Tudeh'ten kopan Halil Maleki grubuyla ortak hareket etmiştir (Algar, 2000: 15). Tudeh'in popülaritesinin erimesi sonrası onun bıraktığı boşluğu Musaddık ve Milli Cephe'nin doldurduğu süreçte Celal Al-i Ahmed de İran'daki bu yeni siyasal atmosfer içinde Musaddık çizgisine yaklaşmıştır. Aslında buna ideolojik bir kayma demek doğru değildir, zira Musaddık bu dönemde petrolün millileştirilmesi davasını bayraklaştırmıştı ve bunu ilk dile getiren de Tudeh hareketiydi. Tudeh'in toplumsal desteğini kaybettiği şartlarda bu davayı en cesur ve ikna edici bir dille Musaddık ve Milli Cephe üstlenmiştir. Celal Al-i Ahmed de bu süreçte Tudeh'ten ayrılan Halil Maleki grubuyla beraber Musaddık'ın çatı koalisyon yapısı Milli Cephe içinde yer alan Muzaffer Bakai'nin İşçi Partisi (Hizb-i Zahmetkeşan) ile ittifak kurmuştur (Algar, 2000: 15). 1952'de, yani Musaddık'ın Milli Cephe koalisyonundan kopuşların yaşanmaya başladığı bir zamanda, Bakai ve onun İşçi Partisi'nin Musaddık'tan kopması sonrası, Maleki de Bakai ile ittifakını sona erdirerek Üçüncü Güç (Nirou-ye Sevvam) yapısıyla yoluna devam etmiştir. Celal Al-i Ahmed de bu partiye çeşitli yazılar kaleme alarak hizmet etmiştir (Mottahedeh, 2013: 282). Celal Al-i Ahmed, 19 Ağustos 1953 Darbesi sırasında her ne kadar Musaddık için eylem yapanlar arasında yer almış olsa da darbe sonrası baskılar sonucunda Üçüncü Güç'ten istifa etmek zorunda kalmıştır. Celal Al-i Ahmed'in bundan sonraki serüveni daha az siyaset daha çok entelektüel faaliyetlere kaymıştır.

Celal Al-i Ahmed'in siyasal düşünce serüveninde 1960'lardaki pozisyonu onun sömürge karşıtlığının yerli kültürel kimlikle (Şiilik) bir araya geldiği nihai durak olmuştur. 1960'lar bu entelektüel arayışları içinde İran kentleri ve kentlilerinin akültürasyonunu ya da "kültürel hastalığını" keşfettiği bir dönüm noktasıydı. Bir kent hastalığı olarak akültürasyon Celal Al-i Ahmed'i o kadar etkilemişti ki bu hastalığı *garbzedegi*²⁴ olarak kavramsallaştırmış ve bu hastalığın henüz bulaşmadığı mekanlar olan köylerde gerçek, saf, temiz İran kültürünü aramıştır (Mottahedeh, 2013: 284-5). Bu gözlemleri ve arayışı içinde kaleme aldığı

²⁴ Euromania ya da batılılaşma, daha doğrusu batılılaşma hastalığı.

Garbzedegi (1962) denemesi bir kent hastalığı olan tüketim toplumu eleştirisidir. Celal Al-i Ahmed İranlı kentlileri bir tüketim toplumu modeli olarak eleştirirken “makine”, bağımlılık, dünya pazarı ve dünyayı açlar-toklar şeklinde tasnif eden iç içe geçmiş tahliller ortaya koymuştur. Ona göre makinanın İran gibi sanayileşmiş ülkelere girmesiyle makinayı üreten merkez, makinayı tüketen çevreyi kendine bağımlı ve asalak bir tüketici haline getirmiştir, tıpkı İran kentlerini getirdiği gibi (Mottahedeh, 2013: 286). Celal Al-i Ahmed’e göre makine bir dünya pazarı yaratarak aslında Marksizm’in sınıf analizinin açıklamakta aciz kaldığı bir şekilde dünyayı makine yapıcılar (buna Sovyetler de dahildi) olan toklar ile tüketicileri (buna İran da dahildi) olan açlar arasında ikiye ayırmıştır (Mottahedeh, 2013: 287).

Celal Al-i Ahmed’in yerlilik fikrinin meyvesi olan *Garbzedegi*, aynı zamanda İslam’a olan mesafesini kapatmasının da dönüm noktasıdır. 1960’larda tüm bölgede kendisini gösteren Batılı gelişim modelinin meşruiyet krizinin sorgulanması anlamında post-kolonyal düşünce dalgasının İran’daki yansımalarından birisi olan *Garbzedegi* düşüncesi; Batılı düşünce, fikir ve ideolojilerin yerli düşünce, fikir ve ideoloji/inançlar çerçevesinde uyarlanmadan ve doğrudan taklit edilmesine tepki olarak kaleme alınmıştır (Axworthy, 2016: 297). *Garbzedegi* kitabı batılılaşmaya cepheden saldıran radikal bir yerlilik savunusuyla İran’ın batılılaşma hastalığının/zehrinin panzehiri olarak İslam’ı görmüştür. Tarihsel İslam-Batı çatışmasından yola çıkan Celal Al-i Ahmed, batılılaşma hastalığına direncin merkezi gücünün de İslam olduğunu savunmuştur (Algar, 2000: 17-8).

Celal Al-i Ahmed’in garbzedegi düşüncesindeki yerlilik ve bu yerlilik düşüncesi içinde İslam’ın merkeziliği onun Meşrutiyet Devrimi’ndeki olayları ve aktörleri okuma biçimini de belirlemiştir. Meşrutiyet Devrimi’nin değerlendirilmesinde Şeyh Fazlullah Nuri ile ilgili analizler tarafların pozisyonlarını ortaya koymak bakımından bir mihenk taşıdır. Genelde Meşrutiyet Hareketi’ni İran tarihinin tartışmasız ilerici bir kesiti olarak değerlendiren seküler çevreler açısından Şeyh Fazlullah Nuri, Meşrutiyet Hareketi’ne karşı gerici monarşiye destek vermiştir. Ya da daha insaflı değerlendirmelerde devrimin ilk aşamasında destek verse de sonraki süreçte ona ihanet etmiş bir figür olarak sunulmuştur. Bu noktada Fazlullah Nuri’nin meşrutiyetçi yönetim tarafından idam edilmiş olmasının ulema/Şii müesseses nizam ve onun tarihsel hafızasında yarattığı travma görmezden gelinmiş, küçümsenmiştir. Celal Al-i Ahmed ise Tudeh’le başladığı sömürge karşıtı düşünce serüveninin garbzedegi aşamasında ulemaya özel bir önem atfetmiştir. Ulemayı

Batı'ya karşı direnişin son kalesi olarak değerlendiren (Ahmed, 2000: 64) eski bir Tudehli (ama hala sömürge karşıtı ve sosyalist olan) olarak Celal Al-i Ahmed, İranlı aydınlar arasında belki de açık bir şekilde ilk defa Fazlullah Nuri'ye iadei itibar eden isimdir. Fazlullah Nuri'yi şehit olarak anan Celal Al-i Ahmed, onun idam edilmesinin gerçek nedeninin anayasa karşıtlığı değil, Müslümanlar ile gayri Müslimler arası eşitliğe dayalı bir sosyo-politik bütünlük kimliği olan *vatandaşlığa* karşı Şii/İslam temelli bir sosyo-politik bütünlük kimliğini savunması olduğunu iddia etmiştir (Ahmed, 2000: 64). Celal Al-i Ahmed'e göre Fazlullah Nuri'nin "şehit" edildiği politik atmosferde hâkim siyasal düşüncüyü Ermeni kökenli laik Mirza Malkum Han ile laik sosyal demokrat Talibov temsil ediyordu. Fazlullah Nuri'nin idamı (1909), Celal Al-i Ahmed için öyle büyük bir kırılma noktasıydı ki İran'ın iki yüzyıllık batılılaşma hastalığının (*garbzedegi*) zirvesini ve zaferini temsil etmiştir (Ahmed, 2000: 65). Böylelikle diyor Celal Al-i Ahmed, "*şimdi hepimizin alınlarına batılılaşma hastalığının damgası vuruldu*" (Ahmed, 2000: 65). Gerçekten de Fazlullah Nuri'nin idamı ve Meşrutiyet Devrimi sonrası ulemanın, yani "*batılılaşma hastalığına karşı direnişin son kalesinin*" uzun bir süreliğine (1963'te Humeyni'nin sahne almasına kadar) kabuğuna çekildiği, devlet ve aydınlar bağlamında "batılılaşma hastalığına" yakalanmış Mirza Aga Han Kirmani, Malkum Han, Talibov gibi isimlerin ayak izlerinin takip edildiği kuşaklar dönemi olmuştur (Ahmed, 2000: 65-6). Halbuki Meşrutiyet döneminde Fazlullah Nuri'nin "*meşruta meşrua*" çizgisi aslında Batı'nın nüfuzuna karşı bir direnç, İran'ın iç bütünlüğünün muhafaza edilmesi refleksi idi (Ahmed, 2000: 66).

Celal Al-i Ahmed'i haklı çıkaracak şekilde 19. yüzyılın başından itibaren ulemanın Rusya'ya karşı cihat fetvalarına, Türkmençay Anlaşması'na tepki olarak Griboyedov baskınına, 1890-92 Tütün boykotunda zirveye çıkan ekonomik imtiyaz karşıtlığına, petrolün millileştirilmesine desteğine kadar ulemanın batılılaşma "hastalığının" son kalesi olduğunu söylememiz mümkün. Ama Celal Al-i Ahmed, biraz daha farklı bir şey ifade etmeye çalışıyor. Öncelikle ulemanın sömürge karşıtı tutarlı ve bütünlüklü bir tutumu yoktu. Ulema içinde Behbehani, Tütün boykotuna karşı çıkmıştı, zira İngiltere ile ilişkileri vardı; ulema içinde Fazlullah Nuri'ye sert cephe alanlar da vardı, Musaddık'ın düşürülmesinde rol alanlar da. Ama her halükârda "batılılaşma hastalığına" karşı yine de ulema son kale idi. Sömürge karşıtı olduğunda bile laik aydınlar "batılılaşma hastalığına" yakalanmış aktörlerdi, sömürge karşıtı aktif eylem içinde bulunmadıklarında bile ulema "batılılaşma hastalığına" karşı

son kaleydi. Çünkü Celal Al-i Ahmed'e göre sömürgecilikte asıl mesele ekonomik-siyasi bağımsızlık değil, kültürel bağımsızlıktı ve bu bağımsızlığı ulema temsil ediyordu. İşte anayasacılık hareketi “makinenin” (yani Batı'nın) ileri karakolu olarak ulemaya saldırmıştı. Nasıl? Eğitimde devletleşme ve laikleşmeyle medreseler marjinalize edilerek, hukuk ve noterlik işlerinden ulema tasfiye edilerek, kıyafet düzenlemeleriyle popüler otoritesi kontrol altına alınarak (Ahmed, 2000: 67).

Celal Al-i Ahmed *Garbzedegi* denemesinde, Heidegger'den ilham alarak Batı kapitalizmi ve onun toplumsal biçimi olan tüketim toplumuna karşı İslam'ı ve ulemayı son kale olarak ortaya koyarken aynı zamanda militan bir İslamcı söyleme de katkı yapmıştır. Celal Al-i Ahmed'in bir Marksist olarak anti-emperyalist dünya görüşünde, ulemayı Batı'ya karşı son kale görmesinin önemli bir yeri vardı. Çünkü Celal Al-i Ahmed, post kolonyal literatürün de altını çizdiği üzere emperyalizmin siyasi, askeri ve ekonomik boyutları yanında kültürel boyutu olduğunu erken kavrayan isimler arasındaydı. Bu anlamda Batı'nın kültürel emperyalizmine ve sömürgeci modernleşmeyle devletin uluslararası değerlerini topluma transfer eden aracı bir kurum haline gelmesine karşı Şii ulema, Ona göre bir direniş aktörü olarak ortaya çıkıyordu. Bu anlamda Celal Al-i Ahmed kendileri ile kitle arasına mesafe koyan ve Batılı fikirlere karşı son derece dirençsiz yüzeysellikleri ile öne çıkan seküler İran entelektüellerine garbzedegi hastalığının tedavisi olarak İran'da tarihsel ve kültürel olarak muhalefetin ve entelektüelliğin ikinci büyük sütunu olan ulema ile ittifak kurmaları gerektiğini tavsiye etmiştir (Boroujerdi, 2001: 108). Celal Al-i Ahmed bu tavsiyesinde İran tarihinde uluslararası-devlet-toplum faillik rekabetinin yüzeye çıktığı vakalarının tümünde toplum lehine kazanımların tamamının temelini ulema-entelijansiya ittifakı olduğundan yola çıkmıştır. Bu anlamda Celal Al-i Ahmed entelijansiyayı, ulema sınıfının İran'da garbzedegi hastalığına yakalanmayan tek kesim olduğuna; ulemayı da şahın otoriter idaresine meydan okumanın tek etkili yolunun bir ulema-entelektüeller ittifakı olduğuna ikna etmeye gayret etti. Dolayısıyla Celal Al-i Ahmed'in sol-İslam aşısının bir yansıması olarak eserlerinin hem üniversitelerde hem de medreselerde okunup tartışılması asla sürpriz değildir (Boroujerdi, 2001: 113).

Celal Al-i Ahmed'in *Garbzedegi*'yi yazdığı dönem aynı zamanda Haziran 1963 isyanıyla çakışıyordu. Celal Al-i Ahmed bu isyanı kastederek şu soruyu sormuştu: “*Mirza Hasan Şirazi döneminde Tütün boykotu (1891-2) ve Nasirüddin Şah suikastıyla (1896) sonuçlanan ve Anayasa Devrimi'nde Muhammed Ali Şah'ın*

indirilmesine (1909) neden olan mücadele bugün nasıl sonuçlanacak?” (Ahmed, 2000: 83-4). Sorunun cevabı Celal Al-i Ahmed’in 1964’te İran ile ABD arasında imzalanan Kuvvetler Statüsü Anlaşması’na karşı ateşli bir konuşma yaptığı için övdüğü (Ahmed, 2000: 24) Humeyni’den, ama ancak 1979’da gelecektir.

Tudeh’in materyalist ontolojisinden ulemayı ve Şii kimliği sömürge karşıtlığının son kalesi olarak görmeye varan düşünce serüveninde Celal Al-i Ahmed gerçekten de 1960’ların entelektüel tartışma ortamına büyük etki yapmış, bu anlamda solun sömürge karşıtlığının içine siyasi ve ekonomik boyutun yanı sıra kültürel boyutu da aşlamıştır. Celal Al-i Ahmed özelinde entelijansiyadan ulemaya yapılan aşım Mehdi Bazergan ve Ali Şeriatî ile devam edeceği gibi kendisini Mahmud Talegani ve Murtaza Mutahhari de gösteren ulemadan entelijansiyaya olan bir diğer aşımın temsilcileri de ortaya çıkacaktır. Bu köprü aydınlar kuşağını oluşturan isimler kendilerini Ağustos 1953 Darbesi sonrası çeşitli örgütlenmeler içinde gösterecektir.

Milli Direniş Hareketi (Nehzad-ı Mukavemet-i Milli, MDH)

1953 Darbesi sonrası devletin failliğinin toplumsal faillik karşısında büyük bir otonomi kazandığı çeyrek asırlık zaman diliminde seküler ya da dinsel, siyasi ya da kültürel veyahut da sınıfsal tüm muhalefet unsurlarının susturulması belli bir iç pasifizm süreci yaşandığı algısı yaratmıştır. Muhalif seslerin çıkmaması onların bastırılmış olduğu izlenimi vermiş olabilir, ancak muhalefet bastırılmamış, pasifize edilmemiş, sadece üzeri örtülmüştür. Hatta yüzeye çıkma fırsatı bulamayan muhalif sesler bir taraftan köprü aydınlar kuşağı ile sol seküler anti-emperyalist ve sınıfsal çıkarlarla Şii siyasi kültürü yeniden yorumlarken; diğer taraftan ise dini müesses nizam içinden radikal bir aktör (Humeyni) kendi açısından sol ile Şiilik arasında bir aşılama gerçekleştirmeye başlamıştır (Abrahamian, 1982: 450-1). Yeni, ama üstü örtülü bir şekilde bir dip dalga olarak biriken bu muhalefet Tudeh’in de Milli Cephe’nin de sınırlarını aşıyordu, ama aynı zamanda Humeyni liderliğinde ilk defa iki yüzyıllık *güç arayışı* (devlet inşası) ile *meşruiyet krizi* arasındaki çatışmaya orijinal bir çözüm getirecektir.

Söz konusu *sol ile İslam’ın aşılması* çabalarının kurumsal yapıları Milli Cephe/merkez sol içinden 1953-63 arasında çıkan Milli Dayanışma Hareketi (MDH) ve İran Özgürlük Hareketi (İÖH) şeklinde kendisini gösterirken; bir başka İslami entelijansiya kurumsal yapısı da yine 1953-63 arası Aylık Konuşmalar ve

1963 sonrası Hüseyiniye-yi İrşad şeklinde ortaya çıkmıştır. 1961’de Burucerdî’nin ölümü ve 1963 Beyaz Devrim gibi büyük olayları kapsayan 1959-63 arası dönemde Talegani ve Mutahhari gibi bazıları ulema içinden, Bazergan ve Ali Şeriatî gibi bazıları ise ulema dışından olmak üzere Şiilik içinde bir reform söylemi ortaya çıkmıştır. Bu 1959-63 Şii reform dalgasını birinci reform hareketi olarak tanımlamak mümkündür (Ahavi, 1990: 213). Bu süreçte özellikle Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî’nin ölmüş olması ve devletin de paralel bir reform sürecine (Beyaz Devrim) girmiş olması Şii düzende yeni bir arayışın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu hareketlerin tamamındaki ulema ve ulema dışı dini unsurlar bir taraftan İslam’ın modern dünyanın sorunlarına çözüm getirme kapasitesini, diğer taraftan da adalet, eşitlik ve sömürge karşıtlığı gibi sol ile İslam’ın ortak gündemini dillendirecektir. Aylık Konuşmalar ve onun yerine kurulan Hüseyiniye-yi İrşad gibi ortam ve merkezlerden bu doğrultuda bahsedeceğiz ve bahsettiğimiz zaman neden bu aşının zikredilen aktörler elinde başarısızlıkla sonuçlanıp, ancak Ayetullah Hüseyini ile başarıya ulaştığından da bahsedeceğiz. Ancak şimdiden şu kadarını belirtmek gerekirse ulemanın kurumsal düzeninin temsil ettiği İslami meşruiyet temeli

Tablo 3.7. Milli Direniş Hareketi Kadrosu (Nehzad-ı Mukavemet-i Milli, MDH)

Kerim Sancabi	İran Partisi’nin Sözcüsü, Hukuk Fakültesi Eski Dekanı, Musaddık’ın Kabinesinde Eğitim Bakanlığı Yaptı.
Hasebi	İran Partisi’nin Eski Liderlerinden, Musaddık Hükümetinde Önemli Görevlerde Bulundular.
Zirakzadeh	
Zanganeh	
Asghar Parsa	
Sahpur Bahtiyar	Paris’te Siyaset Bilimi Okudu, İran Partisi’nin Genç Bir Üyesi.
Foruhar	Hukukçu, Musaddık Yanlısı, 1953’ten Sonra 6 Ay Hapis Cezası Aldı.
Halil Maleki	Tudeh’ten Ayrıldıktan Sonra Nirou-ye Sevvam (Üçüncü Güç), 1953 Darbesinden Sonra İse İran Sosyalistleri Cemiyetini (Jam’eh-i Sossiyalist-ha-yi İran) Kuran Marksist Entelektüel.
Mehdi Bazergan	
Mahmud Talegani	

ve onun benlik pratiklerinin inşa ettiği Şii Müslüman kamuoyu (ortak vicdan) olguları, 1979’da tek başına bir devrimci hareket dinamiği yaratamayabilirdi. Yine tek başına solun İran’da Şii İslam’a alternatif bir yeni ortak kamusal vicdan (kamuoyu) yaratması ve istikrarlı bir düzen kurması da söz konusu olamazdı. Ulemanın önderliğinde bir devrimci hareket ancak solun ilerici vizyonunu

bünyesine aşılayarak söz konusu olabilirdi ve bu aşılama ancak meşruiyeti sorgulanamaz aktörlerin (ulema) öncülüğünde başarılı olabilirdi. 1979 İran Devrimi'nde göreceğimiz aşılama son iki yüzyıllık İran tarihsel sosyolojisinin neredeyse doğal akışı içinde vardığı nihai noktadır.

Ağustos 1953 Darbesi sonrası merkez solu temsil eden Milli Cephe üyelerinin önemli bir kısmı tutuklanmış olsa da sadece 5 yıldan fazla olmayan hapis cezalarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Halbuki radikal solun temsilcisi Tudeh'e idamlar, müebbet hapis cezaları ve işkencede ölümler gibi sert tedbirler uygulanarak kökü kazınmaya çalışılmıştır. Bu sayede Milli Cephe varlığını Milli Direniş Hareketi şeklinde sürdürebilmiştir (Abrahamian, 1982: 459). MDH'nin önemli isimleri arasında Kerim Sencabi, Hasebi, Zirakzadeh, Zanganeh, Asghar Parsa gibi İran Partisi'nin (Milli Cephe'nin sol ana bileşeni) eski öncü isimleri ile Şahpur Bahtiyar, Foruhar, Halil Maleki gibi diğer önemli isimler vardı (Abrahamian, 1982: 457). MDH'nin iki isminin özellikle İslam'la demokrasiyi (Mehdi Bazergan) ve sosyalizmi (Ayetullah Mahmud Talegani) bir araya getirme çalışmaları bakımından öne çıkarılması gerekir. Ayetullah Talegani (Kızıl Ayetullah) ve Mehdi Bazergan, yeni filizlenmeye başlayan İslam ve solun modernist reformculuk şeklinde aşılması çabasının aktörleri olarak köprü aydınlar kuşağını temsil etmektedirler.

Ayetullah Mahmud Talegani ve Mehdi Bazergan

Köprü aydınlar kuşağının öncü ismi Celal Al-i Ahmed'in dedesinin Taleganlı olmasından dolayı Talegan molla ailesiyle bağları, hatta uzaktan akrabalıkları vardı. Kızıl Ayetullah olarak ün yapmış olan Mahmud Talegani'nin babası Rıza Pehlevi'nin en önemli muhaliflerinden ve Pehlevi dönemi politik ulemanın öncü isimlerinden olan Seyyid Hasan Müderris'in bir dostuydu ve onun gibi politik ulema anlayışına yakındı (Mottahedeh, 2013: 312). Celal Al-i Ahmed 1940'ların sonundan itibaren Mahmud Talegani ile bağlar kurmuş, 1950'lerin başında Musaddık fenomeninin ortaya çıkmasıyla dostlukları daha da pekişmiştir. Ayetullah Mahmud Talegani kendine mahsus bir ulema portresi çizmektedir. Babası Meşrutiyet Hareketi'ne destek vermiş bir molla olan Talegani dini eğitimi Kum'un meşhur Feyziye Medresesi'nde almıştır. Rıza Pehlevi'nin müttefik ülkeler tarafından azlinden sonra Tahran'daki bir grup küçük radikal ulemanın toplanma merkezi olan Tahran'ın İstanbul Caddesindeki *Hidayet Camisi'nin* ana vaizi haline

gelmiştir (Algar, 1989: 13-22). Ayetullah Mahmut Talegani Musaddık'ın kısa süreli başkanlığının (1951-53) daha seküler unsurlara ve politikalara dayandığı ikinci döneminde Ayetullah Kaşani gibi önemli dini önderlerin onu terk ettiği şartlarda tıpkı Halil Maleki ve Celal Al-i Ahmed'in desteklemeye devam ettiği gibi Musaddık'ı desteklemeye devam etmiştir.

Yazdığı ilk eser İslam'ın otokrasiye karşı, demokrasiye taraftar olduğunu savunurken, *İslam ve Mülkiyet* kitabı ise İslam ve sosyalizmin birbiriyle uyumlu olduğunu iddia etmiştir (Talegani, 1989). Talegani her ne kadar İslam'ın mesajının hakikatine ve Şii yaklaşıma bağlı kalmış olsa da ve bundan dolayı retorik düzeyde hem Marksizm'e hem de kapitalizme eleştirel olsa da İslam tarihinin, Kur'an ve İslami sosyal ve yasal doktrinlerinin Marksist referanslarına başvurmadan çekinmemiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 49). *İslam ve Mülkiyet* eseri adeta Marksist iktisada giriş kitabı gibidir (Talegani, 1989).

Mahmud Talegani 19 Ağustos 1953 Darbesi'nden sonra dini aktörlerle entelijansiyayı yakınlaştırma çabasında Tahran Üniversitesi Mühendislik Fakültesi profesörü ve Musaddık'ın petrolü millileştirmesi sonrası kurulan İran Milli Petrol Şirketi'nin ilk müdürlüğünü yapan Mehdi Bazergan'la ortak hareket etmiştir. Bir mühendis ve dindar bir kişilik olarak entelijansiyayı temsil eden Bazergan diğer entelijansiyayı, Talegani ve onun vaazlarına taşıyan bir işlev görmüştür (Mottahedeh, 2013: 313). Celal Al-i Ahmed de bu toplantılara katılanlar ve Bazergan'la ilişki kuranlar arasındaydı. Ayetullah Mahmut Talegani ile Celal Al-i Ahmed'in yakınlıklarının en önemli göstergesi birinin soldan, diğerinin Şii İslam'ın kurumsal yapısından gelmesine rağmen benzer bir dünya tasavvuruna sahip olmalarıydı. Celal Al-i Ahmed dünyayı *açlar ve toklar* şeklinde tasnif etmişken, Mahmut Talegani ise Allah'ın insanlığın sömürenler ve sömürülenler olarak bölünmesini istemediğinden dolayı sosyalizm ve İslam'ın uzlaşabilir olduğunu vaaz ediyordu (Mottahedeh, 2013: 314). Talegani etrafına entelijansiyayı, çoğu kere de Marksist isimleri toplarken Celal Al-i Ahmed'in söz dağarcığından yararlanıyordu. İran'ın dini ve entelektüel fikir hayatının gittiği yönü göstermesi açısından Celal Al-i Ahmed'in entelektüel babasının bir sosyalist olan Halil Maliki'yken; Celal Al-i'nin fikri babalık yaptığı solcu genç kuşağın Ayetullah Talegani'yi entelektüel baba saymaya başladığını tespit etmek oldukça öğreticidir (Mottahedeh, 2013: 315). Bunun anlamı *köprü aydınlar kuşağının* solu İslam'a taşımaya başlamış olmasıdır.

Dindar bir aileden gelen ve kendisi de dindar bir yaşam tarzına sahip olan Mehdi Bazergan 1931’de mühendislik okumak için Paris’e gitmiş, 1936’da İran’a döndüğünde Bilim ve Teknoloji Koleji’nde ders vermiş, 1941’de Rıza Şah’ın azledilmesinden sonra hem Mühendisler Birliği’nin hem İran Partisi’nin hem de Tahran Üniversitesi Müslüman Öğrenciler Topluluğu’nun (TÜMÖT) kuruluşuna iştirak etmiştir. Güçlü bir anti-komünist²⁵ olarak bu topluluğu kurmasının amacının Tudeh’in etkisini kırmak olduğunu belirtmiştir (Abrahamian, 1982: 458-9). Bazergan, 1947-51 arasında Musaddık’la yakından çalışmış ve NIOC’un ilk müdürü olarak görev yapmıştır. Ağustos 1953 Darbesi’nden sonra ise Tahran Su İdaresi’nde çalışmasına, üniversitede ders vermesine ve TÜMÖT’nu teşvik etmesine müsaade edilmiştir. 1953’ten önce görece zayıf takipçi sayısına sahip olan TÜMÖT, bu tarihten sonra faaliyet yapmasına izin verilen tek öğrenci topluluğu olduğundan daha fazla taraftar toplama fırsatı yakalamıştır. Bazergan, Ayetullah Kaşani gibi Musaddık’a “ihamet” etmiş olan ulemayı eleştirmiş ve dini müesses nizamın 1953 Darbesi’ne sessiz bir onay verdiğini dillendirmiştir (Abrahamian, 1982: 458). Bazergan’ın çalışmaları Batılı liberal düşünce ve pozitivist felsefeyi tartışmıştır. Bazergan Batı’da rönesanstan beri liberal ve pozitivist felsefi halkalarda karşılaşılan benzer bilim ve sosyal eylem ile İman arasında bağlantılar kurmak suretiyle Şii düşüncesini bilimsel açıdan sistematize etmeye çalışmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 49).

Hem Bazergan hem de Talegani bir taraftan İslam’ın modern sorunlara çözüm üretebileceğini savunarak onun çağdaş dünyayla uyumlu olduğunu dile getirirken, diğer taraftan ise dini kesimlerle seküler reformcular, geleneksel çarşı ile modern meslek sahipleri, muhafazakâr rejim karşıtı ulema ile radikal entelektüeller, Kum’un Şii müesses nizamıyla Milli Cephe’nin heterojen entelijansiyası arasında bir köprü kurmaya çalışmıştır. Köprü ifadesi Talegani için sadece soyut bir analogi değildir. Gerçekten Talegani, Musaddık’la Kaşani arasında bir bölünme ortaya çıktığında bunu engellemek için bizzat aracılık yapmaya çalışan bir isimdir (Algar, 1989: 16). Talegani ve Bazergan teorik düzeyde ise 1905-11 Meşrutiyet Hareketi ve 1949-53 Milli Cephe’nin bileşenlerinin dağılmasına neden olan derin meseleleri çözmeye odaklanmışlardır. Aslında son iki yüzyıllık İran tarihinin temel siyasi dinamiği olan *güç arayışı ile meşrutiyet krizi* arasında bir

²⁵ Anti-komünizmi Tudeh’in materyalist ontolojisine ve SSCB angajmanına bir muhalefet şeklinde değerlendirmek gerekir.

adaptasyon sağlanamamasının köklü nedenlerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Ne var ki ne Bazergan ne de Talegani bu sorunu çözebilecek bir kapasiteye sahip değillerdi. Bunu 18. yüzyılın ortasından itibaren kurumsallaşmasını gerçekleştirmeye başlamış Şii ulema müesses nizamının bütünlüğü içinde hareket eden Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* dengesi başaracaktır.

MDH de daha öncekiler gibi kısa süre içinde dağılmaktan kurtulamamıştır. MDH'nin dağılmasının nedeni daha öncekiler gibi birincisi rejim baskısı ile liderlerinin tutuklanması, ikincisi ise iç ideolojik ve taktiksel farklılıklardan kaynaklı bölünmelerdir (Abrahamian, 1982: 459). 1956'da hareketin önemli liderleri anayasal monarşiye muhalefet gerekçesiyle tutuklanmıştır. Hareketin içinde iki eğilim vardı. Bunlardan bir kanadını Bazergan ve Talegani'nin oluşturduğu şahı doğrudan hedef almaktan çekinmeyen, rejimin tümünden devrilmesini savunan ve bu anlamda ulema ile iş birliği yapılmasını savunan daha tavizsiz ve radikal eğilimdi. Talegani gerçekten de 1940'ların ikinci yarısının Fedaiyan-ı İslam ve 1970'lerin Mücahidin-i İslam gibi şiddet eğilimli örgütlerle yakından ilişkili olmuştur (Algar, 1989, 16-7). MDH'nin diğer kanadında ise İran Partisi'nin daha laik unsurlarının rejimle daha az çatışmacı, hatta sistemin liberal unsurlarıyla iş birliği yaparak ve ABD'nin liberalleşme doğrultusundaki baskısını kullanarak SAVAK'ın sınırlandırılmasının mümkün olduğunu ve bu sayede belli bir reform gündeminin hayata geçirilebileceğini savunan Halil Maleki gibi eski sosyalist entelektüeller vardı. Bu iki grup arasındaki rejimle ilişkiler bağlamındaki farklılık Bazergan ve Talegani gibi daha dini unsurların rejime karşı daha tavizsiz bir muhalefeti temsil ettiği; seküler unsurların ise daha gevşek ve tavize müsait bir muhalefeti temsil ettiği algısını oluşturmuştur. Ayrıca bu ikinci grup, ulemayla da iş birliği yapmaktan özenle kaçınmıştır. Çünkü ulemanın aktif hale gelmesinin hareketin ilerici karakterine zarar vereceğini düşünmüştür (Abrahamian, 1982: 459).

1960-63 arası polis kontrolünün gevşemesiyle beraber MDH unsurlarının tekrar faaliyet alanı bulmaya başladığı bir dönemde Sancabi, Foruhar ve Halil Maleki sırasıyla İran Partisi'ni, Milli Parti'yi ve Sosyalist Parti'yi yeniden kurdular. Bunlar ayrıca Milli Cephe hareketini canlandırarak İkinci Milli Cepheyi de bir araya getirdiler. Bu arada Bazergan ve Talegani ve benzer düşüncelere sahip isimler biraz sonra ayrıntılandıracağımız İran Özgürlük Hareketi'ni (İÖH) kurarak İkinci Milli Cephe'ye iştirak ettiler. İkinci Milli Cephe'ye iştirak ederek temel amaçlarının Milli Cephe'yi güçlendirmek, halkın dini, sosyal ve milli ihtiyaçlarını karşılamak

olduğunu ifade ettiler (Abrahamian, 1982: 460). Ancak Haziran 1963 olayları sonrası İkinci Milli Cephe bir kere daha rejimin sert yıldırma politikası ve koalisyon içindeki bileşenlerin farklılıklarının daha da radikalleşmesi nedenleriyle dağılmıştır (Abrahamian, 1982: 460-1). Bu ayrılık sonrası 1965'te İkinci Milli Cephe iki ana bloğa bölünmüştür. İlk bloğu oluşturan İran Partisi bileşeni İkinci Milli Cephe'yi sürdürerek faaliyetlerini Avrupa'daki İran Öğrenciler Konfederasyonu içinde yoğunlaştırırken İran'da seküler demokratik bir devlet kurma çağrısı yapmıştır. Milli Parti ve Sosyalist Parti'nin oluşturduğu diğer blok ise kendisini Üçüncü Milli Cephe olarak isimlendirerek özellikle Humeyni gibi sürgündeki ulema ile aktif bir iş birliği içine girmiştir (Abrahamian, 1982: 461). "1963'ten Dersler" başlıklı bir yazı bu bloğun tarihsel ve siyasal konumuyla ilgili açık bir fikir vermektedir.

"1963 Muharrem'inde kitlelere ilham veren siyasal partiler değil dini liderlerdi. 1963'ten çıkaracağımız en büyük ders ulemanın anti-emperyalist mücadelede kritik bir role sahip olduğudur, tıpkı 1891-92 tütün krizinde, 1905-11 Meşrutiyet Devrimi'nde ve 1950-53 milliyetçi hareketinde olduğu gibi" (Abrahamian, 1982: 461).

İran Özgürlük Hareketi, (Nehzad-ı Azadi İran, İÖH)

İÖH, *güç arayışı* (devlet inşası, modernite) ile *meşruiyet krizi* arasında bir denge bulma serüveninde her ne kadar devlet inşası/modernleşme çabasını birincil önemde görse de meşruiyet konusunu laik aydınlar içinde en fazla önemseyen siyasal grubu oluşturması bakımından İran köprü aydınlar kuşağının merkezinde yer alan isimleri bünyesinde barındırmıştır. İÖH, biraz önce de ifade edildiği gibi hem 1905-11 Meşrutiyet Hareketi'nin hem de Milli Cephe içinde Musaddık ile Kaşani bölünmesinin köklü nedenlerinden olan seküler ve dini dünya görüşleri arasında bir uyarlamaya odaklanmışlardır. Bu anlamda İslam ile Batı bilimini uzlaştırma arayışında olan ya da İslami kültürel kimlik ile pozitif bilim arasında bir tercih yapmanın gerekli olmadığını, bunların birbirlerini dışlamadığını düşünen genç nesil İslami entelektüel çevreler için bir cazibe merkezi olmuştur. İÖH, dini kültürel kimlik (sosyo-politik kimlik) ile pozitif bilim arasında çelişki olduğu varsayımının yarattığı kimlik bunalımını aşmaya çalışan modern eğitim almış genç meslek sahibi, radikal teknokrat, mühendis gibi gruplar için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Geleneksel ya da nostaljik olmayan, modern bir İslami jargon arayışında olan kesimler İÖH'ne sempati beslemiştir. Dolayısıyla İÖH, ilerici yeni bir ortak kamusal vicdanla Şii İslami kamusal vicdanı aşılama sürecinde önemli bir aşamayı teşkil etmiştir. İÖH'nin MDH'nin daha seküler unsurlarından en önemli

farkı İslam'ı/Şiiliği İran siyasal ve kültürel kimliğinin kurucu değeri olarak değerlendirmesi, dolayısıyla bu kimliği hem sömürgeciliğinin hem de komünizmin

Tablo 3.8. İran Özgürlük Hareketi Lider Kadrosu

Mehdi Bazergan	1979 Devrim'i sonrası Geçici Hükümetin Başbakanı
Ayetullah Mahmud Talegani	1979 Devrim'i sonrası Cuma İmamı
Yadullah Sahabi	Bazergan'ın eski bir arkadaşı olan Yadullah Sahabi Tahran Üniversitesi'nde bir jeoloji profesörüydü. Bazergan'la birlikte İran Partisi'ne girmiş ve ayrılmışlardı. İran Partisi'nden ayrıldıktan sonra beraber TUMÖT'nu, MDH'ni ve en sonunda da İÖH'ni kurmuşlardır.
Ezzetullah Sahabi	Tahran Üniversitesi'nde mühendislik okurken TUMÖT'na katılmış ve 1964'te 4 yıl hapse mahkûm edilmiştir.
Hasan Nazeh	1979 Devrimi'nden sonra NIOC'un müdürü olan Hasan Nazeh, genç bir hukukçu olarak 1950'lerin başından beri Bazergan'la yakından çalışmıştır.
Abbas Shaybani	Bir tıp doktoru olan Abbas Shaybani siyasete TUMÖT'nda başlamış ve 1956'da Cemal Abdünnasır lehine bir gösteri organize ettiği gerekçesiyle Tahran Üniversitesi'nden kovulmuştur.
Sadık Tabatabai	İslam Cumhuriyeti'nin ilk iletişim bakanı olan Sadık Tabatabai, Lübnan ve Batı Almanya'da eğitim almıştır. Tabatabai aynı zamanda Humeyni ve Lübnan Şiilerinin lideri İmam Sadr'la da yakınlık kurmuştur.
Muhammed Nakhshab	İÖH'nin ABD yapılanmasının liderlerinden.
İbrahim Yazdi	İÖH'nin ABD yapılanmasının liderlerindendir. Yazdi, 1979 Devrimi sonrası Dışişleri Bakanlığı görevi yapmıştır.
Mustafa Camran	İÖH'nin ABD yapılanmasının liderlerindendir. 1979 Devrimi sonrası Savunma Bakanı olmuştur.
Abbas Amir Entezam	İÖH'nin ABD yapılanmasının liderlerindendir. 1979 Devrimi sonrası başbakan yardımcısı olmuştur.
Sadık Kutbizade	İÖH'nin Fransa yapılanmasının liderlerindendir. 1979 Devrimi sonrası İran Radyo ve TV kurumu başkanı olmuştur.
Ebul Hasan Beni Sadr	İÖH'nin Fransa yapılanmasının liderlerindendir. 1979 Devrimi sonrası İran'ın ilk seçilmiş cumhurbaşkanıdır.
Ali Şeriatî	Fransa'da eğitim almıştır. 1979 Devrimi'nin ideologlarından.

Kaynak: Abrahamian, 1982.

materyalist ontolojisinin panzehiri olarak görmesidir. İÖH'nin belli bir başarı göstermesinde Mehdi Bazergan ve Mahmud Talegani'nin söz konusu genç nesil ve entelektüelleri kendilerine yönlendirebilme yetenekleri kadar, radikal ulema ile iş birliğini savunmalarının da payı vardır. Öyle ki İÖH, Humeyni ile kurmuş oldukları yakın bağlantılar sayesinde etkinlik alanını genişletmiştir. İÖH'nin Humeyni ile yakınlaşması 1963 Haziran İsyanını (15 Hordad Kiyamı) desteklemesine ve sonrasında da kapatılmasına neden olmuştur. Ancak İÖH, İran içinde gizli

toplantılarla ve özellikle de ABD ve Fransa gibi yurt dışındaki örgütlenmesiyle varlığını korumasını bilmiştir (Abrahamian, 1982: 462).

İÖH'nin ABD'deki örgütlenmesinin dört önemli aktörü vardır. En yaşlısı ve 1944'te siyasete İran Partisi'nden giren Muhammed Nakhshab, Tudeh ile ittifaka karşı çıkarak İran Partisi'nden ayrılmış ve *Tanritapar Sosyalistler Hareketi'ni* (Nehzad-ı Khoda Parastan-ı Sosyalist, TSH) kurmuştur. Nakhshab daha sonra *İran Halkının Partisi'ni* (Hizb-i Mardum-ı İran) kurmuştur. Kurduğu örgütlerin hiçbirisi bir başarı kazanamasa da Şiilikle Avrupa sosyalizmini sentezlemeye çalışan ilk isim olmasıyla öne çıkmaktadır. 1953-54 hapis süreci sonrası ABD'ye gitmiş, BM'de çalışmış, New York Üniversitesi'nde kamu yönetimi alanında doktorasını tamamlamış ve İran Öğrenci Konfederasyonunun ABD birimi içindeki Üçüncü Milli Cephe'nin temsilciliğini yapmıştır (Abrahamian, 1982: 463). 1960'ların ortasında bu konfederasyondan çekilerek bir Müslüman Öğrenciler Topluluğu (Anjuman-ı Daneshjayan-i İslami, MÖT) kurmuş ve İÖH'nin sürgündeki yayın organı olan Muja-hid'e makaleler yazmıştır (Abrahamian, 1982: 463). Nakhshab, 1979 Devrimi'nin hemen öncesinde New York'ta hayatını kaybetmiştir. ABD'de Nakhshab'ın kurduğu MÖT'nda en önemli yardımcısı İbrahim Yazdi isimli Teksas'ta onkolog olarak çalışan bir doktordur. Yazdi siyasal faaliyetlerine MDH'nin bir öğrenci üyesi olarak başlamıştır. 1962'de tıp okumak için gittiği ABD'de 1979'a kadar kalmıştır. Yazdi, MÖT'nun Humeyni ile temasını sağlayan en önemli isim olarak öne çıkarken 1979 İslam Devrimi sonrası Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuştur (Abrahamian, 1982: 463). İÖH'nin ABD'deki örgütlenmesinin üçüncü aktörü Mustafa Camran, Berkeley'de inşaat mühendisliğinde doktora yapmıştır. Camran, MÖT'nun California Bürosunda faaliyet gösterdikten sonra 1960'ların ortasında ABD'den ayrılmış ve hem Mısır ordusundan hem de Güney Lübnan'daki Şii militan bir parti olan Emel'den gerilla eğitimi almıştır. Camran 1979'da İran'da Savunma Bakanı olarak görevlendirilmiştir (Abrahamian, 1982: 463). İÖH'nin ABD'deki örgütlenmesinin dördüncü ismi olan Amir Abbas Entezam ise öğrenci faaliyetleri sonrası kara listeye alınmış ve babası tarafından hukuk eğitimini tamamlaması için Calironia'ya gönderilmiştir. ABD'deyken hem İran Öğrenciler Konfederasyonu hem de MÖT'nda faaliyetlerde bulunmuştur. 1970'lerin başında İran'a döndüğünde İbrahim Yazdi ile bağlarını sürdürmüştür. Entezam 1979 Devrimi sonrası Başbakan yardımcısı olarak atanmıştır (Abrahamian, 1982: 463).

İÖH'nin Fransa kadrosunda ise iki isim öne çıkmaktadır. Sadık Kutbizade ve Ebul Hasan Beni Sadr. Kutbizade ve Beni Sadr, Fransa'da İÖH ve MÖT'nu organize etmişlerdir. Kutbizade 1950'lerin başında Ayetullah Kaşani'nin güçlü bir taraftarıydı ve 1960'larda ABD'de İran Öğrenci Konfederasyonu'nun faaliyetlerinde bulunsa da örgütte Maoculuğun hâkim olduğu gerekçesiyle ayrılmıştır (Abrahamian, 1982: 463-4). Kutbizade Paris'e gittikten sonra Avrupa'daki MÖT ile Cezayir, Suriye ve Irak gibi radikal Arap devletleri arasında temel aracı haline gelmiştir. Kutbizade 1979 Devrimi sonrası İran Radyo ve TV kurumunun başına getirilmiştir (Abrahamian, 1982: 464). Paris'e iktisat doktorası için giden Beni Sadr ise 1950'lerde bir Musaddık taraftarıydı. Beni Sadr, 1960'ların başında bir siyasal parti angajmanına girmekten kaçınsa da İÖH'ne ve Üçüncü Milli Cephe'ye destek vermiştir (Abrahamian, 1982: 464). Beni Sadr yazdığı makalelerde İran ekonomisinin uygulanan politikalarla sistematik olarak Batı'ya bağımlı hale getirildiğinden ve kendine yeterli bir ülke olmaktan çıkarıldığından şikâyet etmiştir (Abrahamian, 1982: 464). Zikredilen bu isimler dışında İÖH'nin belki de en etkili ismi Paris'te okumuş olan Ali Şeriatî'dir (1933-77) ancak onun İran'da popüler hale gelmesini sağlayan yıllar 1967-73 arası Hüseyiniye-yi İrşad merkezinde ders verdiği dönem olduğundan sonraki bölümde ele alınacaktır.

Aylık Konuşmalar Cemiyeti (Encümen-i Mohhare-yi Dini) ve Ayetullah Murtaza Mutahhari

1979 İslam Devrimi öncesi 1963'e kadar sol-İslam aşısının ilk pırıltılarını ulema arasından temsil eden önemli bir isim de kuşkusuz Ayetullah Murtaza Mutahhari ve onun öncülük ettiği Aylık Konuşmalar Cemiyeti'dir (AKC). Aslında Mutahhari ve AKC, *sol-İslam aşısının* nüvelerini içinde barındırsa da asıl merkezi konusu dini düşüncenin dinamik hale getirilmesi ve bu anlamda dini düşüncenin modern sorunlara yanıt verecek şekilde yeniden tanımlanmasıydı. Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde profesör olan Ayetullah Murtaza Mutahhari'nin öncülüğünde 1960 sonbaharından itibaren toplanmaya başlayan ve iki buçuk yıl devam eden Aylık Konuşmalar dizisi üç ciltlik bir kitap haline geldikten sonra *Encümen-i Mohhare-yi Dini* (Aylık Dini Cemiyet) olarak kurumsal bir çatıya kavuşturulmuştur (Ahavi, 1990: 215). İki buçuk yıl faaliyetlerini sürdürdüğü zaman boyunca fikri bakımdan ilham verici bir etki yaratırken Mart 1963 Feyziye olayları sonrası kapatılmıştır. Bu grubun yazılarının bir araya getirildiği "*Merceiyet*

Prensibinin Araştırılması ve Din Kurumu” başlıklı eser (1961), Şii metinler bakımından meşrutiyetçi ulemeden Ayetullah Naini’nin Anayasa tezlerinden (1909) sonraki en yaratıcı metin olarak diğerlerinden öne çıkmıştır (Ahavi, 1990: 216). Öyle ki nasıl radikal ulemanın temsilcisi Humeyni’nin Meşrutiyet Devrimi (1905-11) ulemasından kahramanı Şeyh Fazlullah Nuri (ö. 1909) ise 1959-63 reformistlerinin kahramanı da Naini olmuştur (Ahavi, 1990: 216-9). Bir Ayetullah ve üniversite profesörü olarak Mutahhari İslami felsefe geleneğini (Şiiliğin prizmasından) ve Şii teolojiiyi açıklamak ve hatta canlandırmak üzere yola çıkmıştır. Ama yine de epistemoloji ve etik gibi Batılı düşünce bakımından önemsenen meseleler etrafındaki tartışmalarla meşgul olmuştur (Gheissari ve Nasr, 2006: 49). Mutahhari Şii düşünceyi rasyonalize etmeye ve felsefe disiplini ile dini kaynaştırmaya çalışmıştır. Bu denemesinde Mutahhari sadece dini çevrelerdeki gençlere değil aynı zamanda Batılı eğitim almış seküler çevrelere de cazip gelmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 49).

AKC’nde Mutahhari gibi reformist ulemanın temel tezleri arasında tek bir merce-i taklit olması yerine birden fazla ulemanın dahil olduğu bir şurayı fetva kurulması vardı. Bu fikrin altında yatan pratik neden Mutlak Merce-i Taklit Burucerdî’nin hayatını kaybetmesi sonrası en önemli ulema arasında hala kesin bir şekilde öne çıkan bir ismin ortaya çıkmamasıydı. Ayrıca Mutahhari gibi AKC mensupları, teorik olarak hayatın karmaşık yönlerinin ortaya çıkardığı sorunlarla ilgili olarak tek bir merce-i taklitin uzman olmasının mümkün olamayacağına inanmışlardır. Bu ilk Şii reform hareketinin yaklaşımlarından bir diğeri de geleneksel medreselerin didaktik fıkıh merkezli yapısını eleştirmeleri ve onun felsefe ve sosyal bilim disiplinleri ile desteklenmesi gerektiğini savunmalarıydı. Öyle ki fıkıh merkezlik medreseleri dinamik bir bakış açısından uzaklaştırarak muhafazakarlaştırıyordu. Yine Mutahhari gibi AKC mensupları ulemayı muhafazakarlaştıran bir diğer sebebin de ekonomik olarak toplumun bağışlarına bağımlı olmasını göstermişlerdir. Onlara göre toplum genel olarak muhafazakârdı ve ulemanın ekonomik olarak topluma olan bağımlılığı onları da muhafazakarlaştırıyordu. Bunun önüne geçmek için ulemanın devletten özerk ve toplumun bağışlarına bağımlı olmayacağı bir ekonomik örgütlenme içine girmesi gerekiyordu (Ahavi, 1990: 221-6). Bu ilk Şii reformist hareket olarak AKC Mart 1963 olayları sonrası kapatılmış ve bunun bir devamı olarak ikinci reform hareketi Ali Şeriatî’nin entelektüel ağırlığındaki Hüseyiniye-yi İrşad’ta (1965-73) temsil edilmiştir (Ahavi, 1990: 226-8).

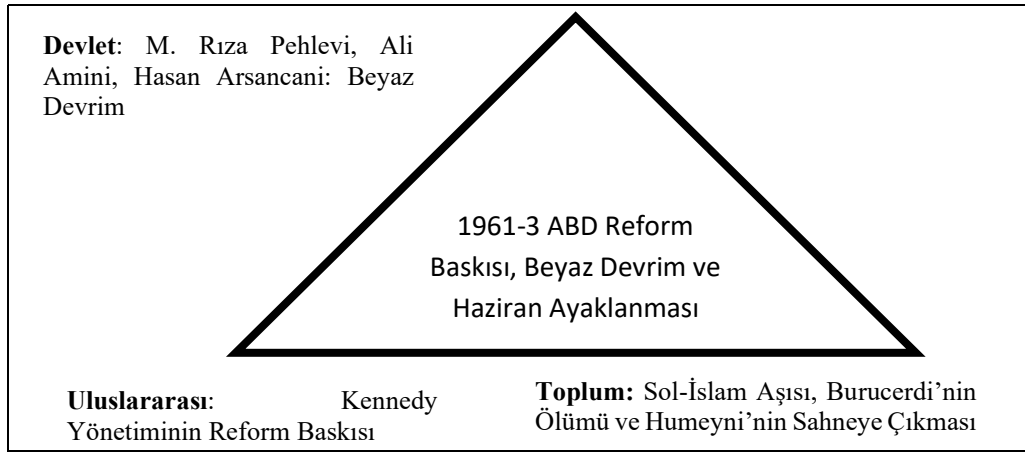
Nihayet 1960'ların ortasına gelindiğinde seküler ve dini iki toplumsal vicdan hareketi Celal Al-i Ahmed ile Mehdi Bazergan gibi entelijansiyadan; Mutahhari ile Talegani gibi ulemadan olmak üzere belli öncüler kanalıyla bir aşılama süreci içine girmiştir. Köprü aydınlar kuşağı olarak tanımlanan ve MDH, İÖH, AKC gibi örgütlenmelerde kendisini gösteren bu hareket, İslami geleneksel anlatının gerçek hayattan kopuk ve demografik değişimin ortaya çıkardığı yeni kentli ve üniversiteli genç kuşak için çekici olmayan üslubuna karşı dinamik ve entelektüel bir İslami retorik geliştirmiştir. Bu çabalar, entelektüel ve dinamik toplumsal kesimlerin dini alana kaymasına ve günün sonunda Humeyni'nin entelektüel olmayan ve fakat kitleyi harekete geçirme gücü olan ulema radikalizmine taşınmasına neden olmuştur.

3.3.5 Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksinde Fay Hatlarının Harekete Geçmesi: Beyaz Devrim ve Haziran (1963) Ayaklanması

1950'lerin sonu ve 1960'ların başından itibaren ABD desteği ve ekonomik büyümenin temel payandalarını teşkil ettiği devlet inşasının söz konusu her iki payandasında da olumsuz gelişmeler yaşanmaya başladı. Yine devlet-toplum ilişkilerini belli bir pasifizasyon/istikrar şartlarında tutan apolitik ulema müesses nizamında -her ne kadar daha önce de gerilim işaretleri görülmeye başlansa da- 1961'de Merce-i Taklit Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi radikal ulema unsurlarının hareket alanını genişletmesine ve Pehlevi devleti-Kum havzası sessiz dayanışmasının bozulmasına neden olmuştur.

M. Rıza Pehlevi Ağustos 1953 Darbesi'nden sonra hem ABD'nin siyasi, ekonomik ve güvenlik sektörüne teknik desteği, hem de artan devlet gelirleri sayesinde muhalefeti etkisizleştirirken, devleti güçlendirebilmişti. Muhalefeti etkisizleştirmenin yarattığı toplumsal destek sorununu hızlı kalkınma stratejisiyle ikame etmeyi planlamıştı. Bu strateji elbette ABD'nin teşvikiyle kapitalist ekonomiye hızlı bir şekilde entegre olma düşüncesiyle de bağlantılıydı. Bu anlamda 1955-62 yılları için tasarlanan 7 Yıllık Kalkınma Planı büyük harcamaları içeriyordu. Bu harcamalar artan iç ve dış kredi imkanlarıyla da desteklendi ancak ani ve yüksek bir enflasyon şeklinde kendisini göstermeye başladı (Parsa, 2004: 55). Petrol gelirleri tırmanan askeri harcamaları karşılamamaya ve dolayısıyla büyük borçlanmalara gidilmesine neden oldu. Bütçe açığı ve buna eşlik eden 1959-60 düşük tarımsal üretim 1954-7 arasına göre 1957-60 arasında hayat pahalılığının

%35 artmasına neden olmuştu. M. Rıza Pehlevi'nin kalkınma stratejisi toplumsal destek eksikliğini telafi etmek için aşırı hırslı bir şekilde tasarlanmıştı ama toplumsal memnuniyetsizliğin ve çatışmaların artması için gereken ekonomik şartların hazırlayıcısı oldu. Artan enflasyonu durdurmak için bir IMF programına başvurmak zorunlu hale geldi. Söz konusu IMF programı 35 milyon dolarlık kredi yardımını İran'ın yatırım projelerini rafa kaldırması, maaşları yükseltmemesi gibi bir kemer sıkma programına bağladı (Abrahamian, 1982: 420-22). IMF istikrar programı lüks tüketim ithalatını, ama çok daha önemlisi kolay kredi kullanımını yasaklıyordu. 1961-2'deki bu IMF kemer sıkma paketi İran'da ciddi bir resesyona ve bir ödemeler dengesi krizine neden oldu. Birçok banka battı, birçok şirket iflas etti (Parsa, 2004: 55). Petrol geliri çok az yükselmişti, kalkınma ve diğer ihtiyaçları karşılamıyordu. Sonraki hükümetin istikrar politikaları sorunu yatıştırmada başarılı olamadı; işsizlik yüksek seyretmeye devam etti ve dönemin genel siyasal gerilimli ikliminde rejime karşı geniş meydan okumalar beklenmeye başladı. Ekonomik zorluklar nedeniyle 1955-57 arasında sadece üç defa gerçekleşen büyük grevlerin sayısının 1957-61 arasında 20'ye çıktığını görmek söz konusu istikrarın çatırdamakta olduğunu işaret etmeye yeter (Abrahamian, 1982: 420). Mevcut rejime karşı algılanan tehdit devlet liderlerini uzun süredir devam eden ekonomik

Şekil 3.7. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1961-3 ABD Reform Baskısı, Beyaz Devrim ve Haziran Ayaklanması

krizin üstesinden gelemeyeceklerine ikna etmişti. Bundan dolayı siyasi reform ile ekonomik büyümenin el ele gitmek zorunda olduğuna dair bir kanaat oluşmaya başlamıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 58). Pehlevi devleti kalkınmayı sosyo-politik reformun tamamlayıcısı olarak görmeye başladı. Bu vizyon 1963 Beyaz Devrim girişiminde kendisini gösterecektir.

Bütün bunlar ABD'nin Pehlevi devletine koşulsuz desteğinde tereddütlerin başladığı bir zamanda meydana geliyordu. 1958'de Irak'ta Haşimi krallığının devrilmesi ve Irak'ın Bağdat Paktı gibi bir Batı ittifakından kopuşu, 1959'da da Küba'da bir başka sol rejim değişikliği ABD destekli rejimlerin toplumsal destek tabanlarının artırılması, dolayısıyla siyasi reform ve açılım yapılması gerektiğine dair bir baskı oluşturmaya başlamıştı. Öyle ki Ağustos 1953 Darbesi'nin siyasi kararını vermiş olan ve darbenin başarıya ulaşmasından sonra bizzat şahı tebrik etmiş olan ABD Başkanı Eisenhower, Aralık 1959'da İran parlamentosunda "...askeri güç tek başına huzuru getirmez. Özgür dünyanın manevi ve ekonomik sağlığı da aynı şekilde güçlendirilmelidir" şeklinde konuşmuştu (Parsa, 2004: 55).

Kalkınma stratejisinin beklendiği gibi toplumsal destek sağlamaması, hatta toplumsal gerilimlerin artmasının bir nedeni olmaya başlaması ve ABD tarafından gelen liberalleşme baskısı karşısında şah güdümlü bir siyasi açılım başlatmaya karar verdi. Bu doğrultuda şah 1960'ın başında yaklaşan seçimlere muhaliflerin katılmasına izin vereceğini açıkladı (Abrahamian, 1982: 420). Şah'ın açılımının önemli bir boyutunu da 1963'te Beyaz Devrim girişiminin ana omurgasını teşkil edecek toprak reformunun ilk adımlarını atmaktı. Eisenhower'ın Aralık 1959 konuşmasıyla neredeyse eş zamanlı olarak İran hükümeti Aralık 1959'da bir tarım reformu kanun tasarısı hazırlayarak meclise sundu. Dönemin merce-i taklidi olan Ayetullah Burucerdî ise 13 Şubat 1960 tarihli bir mektup yazarak meclisteki ulemanın sesi olan ve diğer Ayetullah-Uzma Behbehani'nin yeğeni Cafer Behbehani'ye ulaştırarak şikayetlerini belirtti (Ahavi, 1990: 169). Aralık 1959 tarihli bu toprak reformu kanun tasarısından itibaren Manuçer İkbâl hükümetiyle beraber ulema-devlet arasındaki ilişkilerin gün geçtikçe gerildiğini göreceğiz. Bunun sebebi devletin her ne kadar gerekli gördüğünde ulemaya taviz vermek zorunda hissetse de artık onun failliğini devlet failliği lehine geriletmeye kesin olarak karar vermiş olmasıdır. Ulema da Manuçer İkbâl hükümetiyle beraber, devletin kendilerini yavaş yavaş tümünden saf dışı bırakma eğiliminde olduğuna kanaat etmişti (Ahavi, 1990: 171). Aralık 1959 kanun tasarısı parlamentoda 17 Mayıs 1960'ta geçti ama teknik birçok sorun nedeniyle hayata geçirilemedi.

ABD tarafından gelen liberalleşme baskısı karşısında şahın güdümlü siyasi açılımının bir diğer yansıması 1960-63 arası polis kontrolünün gevşemesidir. Polis kontrolünün gevşetilmesi MDH unsurlarının yeniden örgütlenmesine zemin hazırladı. Öyle ki Sancabi İran Partisi'ni (merkez sol), Foruhar Milli Parti'yi (milliyetçi)

ve Halil Maleki de Sosyalist Parti'yi yeniden kurdular. Ayrı ayrı kurulan bu partiler gevşek bir koalisyon olarak yeniden İkinci Milli Cepheyi bir araya getirdiler. Bu arada Bazergan ve Taleгани de İÖH'ni kurarak İkinci Milli Cephe'ye iştirak etti. M. Rıza Pehlevi açılım stratejisinin bir parçası olarak, “çok partili bir sisteme” liderlik ediyormuş havası vermek ve Batı dünyasının bir parçası olduğunu göstermek için sözde iki partili bir meclis dizayn etti. Öyle ki M. Rıza Pehlevi faşizm döneminde yaşayan babasından farklı olarak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde yaşadığının farkındaydı. Bu anlamda parlamentoda birisi iktidar, diğeri güdümlü muhalefet şeklinde sözde iki partili bir sistem kurdu. İktidar partisi olan Hizb-i Milli (Milli Parti) Manuçer İkbāl, muhalefet partisi olan Hizb-i Mardum (Halk Partisi) Esadullah Alem tarafından başkanlık ediliyordu (Axworthy, 2016: 300). Her ikisi de M. Rıza Pehlevi'nin hizmetindeki iki siyasi aktördü (Abrahamian, 1982: 420).

1961'de birisi dış, diğeri iç kaynaklı iki gelişme şahı ABD'nin reform taleplerine karşı daha kırılğan, ulemanın direncine karşı daha cesur hale getirerek 1963 krizine giden yolu tetiklemiştir. Dış kaynaklı gelişme ABD'de iktidara gelen Kennedy yönetiminin şaha tam destek vermek konusunda istekli olmaması ve dahası İran'daki komünist etkinin sınırlandırılması için İran'da siyasal reform konusunda daha fazla baskı yapılmasına karar vermesiydi. Kennedy yönetimin baskısı iki yönde somutlaşıyordu. Birisi şahın reform yanlısı bir hükümet kurulmasına izin vermesi, yani reform konusunda ABD'nin güvenini kazanmış olan İran'ın eski ABD Büyükelçisi Ali Amini'yi başbakan ataması yönündeydi (Gheissari ve Nasr, 2006: 58). ABD'nin favori Başbakan adayı Ali Amini 1954'te petrol şirketleriyle yapılan müzakerelerde İran'ı temsil eden isim olarak “popülist” olmayan kararlar alabilecek özelliklere sahip olduğunu göstermişti. Ayrıca Musaddık hükümetinin Maliye Bakanı olarak Milli Cephe'nin çoğu lideriyle de temasını korumuştı. Hepsinden öte 1940'ların ortalarından itibaren toprak reformunu savunuyordu (Abrahamian, 1982: 422). Bu önemliydi çünkü Kennedy yönetiminin M. Rıza Pehlevi'ye baskısının somutlaştığı ikinci alan söz konusu toprak reformudur. M. Rıza Pehlevi, eski başbakanlar Musaddık ve Ahmed Kavām'la bağlantıları ve ekonomik reformlar kadar köklü bir siyasal değişim planlamasından da kaygı duyduğu Amini'den hoşlanmasa da Kennedy yönetiminin baskısı dolayısıyla Mayıs 1961'de onu başbakan atamak zorunda kalmıştır (Djaili-Kellner, 2011: 104).

Kennedy yönetiminin baskısının somutlaştığı söz konusu toprak reformu İran'da devlet-toplum ilişkilerinde kökten bir değişim ve Pehlevi rejiminin toplum-

sal dayanaklarında radikal bir dönüşüm anlamına geliyordu. Kennedy yönetimi, komünist devrimlerin önlenmesinde ABD yanlısı rejimlerin toplumsal destek tabanlarının artırılmasını ve bu rejimlerin toplumsal destek tabanlarının artırılmasında da toprak reformunu teşvik etmeyi hayati görüyordu (Parsa, 2004: 57). M. Rıza Pehlevi daha önce Başbakan Ahmed Kavam'la çalışmış olan ve 1940'ların başından itibaren toprak reformunu savunan radikal gazeteci Hasan Arsancani'yi Tarım Bakanı yaparak bu talebe de olumlu karşılık vermiş oldu (Abrahamian, 1982: 423).

Ali Amini hükümeti (Mayıs 1961-Temmuz 1962) göreve başlar başlamaz birçok tartışmalı karara imza attı. Öncelikle çoğunluğu muhafazakâr toprak sahibinden oluşan meclisi dağıttı. 1957'den itibaren SAVAK Başkanlığı yapan General Bahtiyar'ı sürdü. Milli Cephe'nin kamuya açık faaliyetlerine izin verdi. Dahası daha önce şahın siyasal etkisini ve toprak sahibi ailelerin yolsuzluklarını eleştirmiş olan modern orta sınıf üyesi isimlere üç bakanlık verdi (Abrahamian, 1982: 423). Adalet Bakanlığı eski bir Tudeh üyesi olan ama 1947'de Başbakan Ahmed Kavam'a katılmak için Tudeh'ten ayrılmış olan Nuraldin Alamuti'ye verildi. Eğitim Bakanlığı'na atanan Muhammed Derekhshesh hem Milli Cephe hem de Tudeh'ten destek aldı. Hepsinden önemlisi Tarım Bakanlığı'na getirilen Hasan Arsancani dört ay içinde İran'ın ilk ciddi toprak dağıtım girişimini başlattı. Toprak reformu girişimi oldukça kritik bir hamleydi çünkü M. Rıza Pehlevi'nin geleneksel destek tabanı olan toprak sahibi sınıfın desteğini kaybetmek pahasına daha geniş kesimlerin desteğini elde etmeyi ve feodal güç ilişkilerini dağıtmayı hedefliyordu. Toprak reformu aynı zamanda kurumsal olarak büyük toprak sahibi sınıfa giren ulemayı da etkiliyordu. Öyle ki tasarının hayata geçmesi ancak 1961'de Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin Mart 1961'de hayatını kaybetmesi sonrası mümkün hale gelmiştir. Ayetullah Burucerdî, M. Rıza Pehlevi ve devletle ilişkilerini karşılıklı çıkar birliği üzerine bina etmiş apolitik bir ulema olmasına rağmen toprak reformu onun bile tahammül edemeyeceği radikallikte bir girişimdi. Ayetullah Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi hem devleti hem de ulemayı radikalize etmiştir. Burucerdî gibi apolitik ama etkin bir merce-i taklitin ölümünün yarattığı boşluğu fırsat bilen şah toprak reformunu hayata geçirmede daha rahat hareket edebileceğini düşünürken; Burucerdî'nin merce-i taklit olarak ulemanın bütünlüğünü temsil ettiği şartlarda onu aşarak cepheden şaha muhalefet etmeyi ertelemiş olan Humeyni gibi politik ulemanın da bir engeli kalmamış oldu (Djaili-Kellner, 2011: 104-105).

Döneminin tek merce-i takliti olan Burucerdî'nin hayatını kaybetmesinden sonra Kum'daki muhtemel adaylar Ayetullah Şeriatmedari, Ayetullah Golpayegani, Ayetullah Maraşı-Necef-i ve belki de en zayıfı Ruhullah Humeyni idi (Moin, 2005: 72). Ali Amini toprak reformu konusunu müzakere etmek için Kum'a gelip Şeriatmedari, Golpayegani, Maraşı-Necefî ve Humeyni ile görüştüğünde net bir şekilde olumsuz bir tepkiyle karşılaştı (Moin, 2005: 74).

1962 Toprak reformu girişimi belli bir oran üzerindeki toprakların devlete satılmasını zorunlu kılıyordu. Devlet tarafından alınan bu topraklar, o topraklarda

Tablo 3.9. Merce-i Taklit Burucerdî Sonrası Ulema Grupları

Apolitik Ulema	İlmî Ulema Muhalefeti	Radikal Ulema Muhalefeti
Ayetullah Maraşı-Necefî	Ayetullah Kazım Şeriatmedari (Kum, Tebriz)	Ayetullah Humeyni
Ayetullah Hoi Necefî	Ayetullah Muhammed Rıza Golpayegani	Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri
Ayetullah Ahmed Horasani	Ayetullah Muhammed Hadi Milani (Meşhed)	Ayetullah Muhammed Beheştî (Reformist Şii)
	Ayetullah Zencani	Ayetullah Murtaza Mutahhari (Reformist Şii)
		Hüccetülislam Mahmud Talegani (Sosyalist Şii)
		Hüccetülislam Rafsancani
		Hüccetülislam Hamaney

çalışanlara uygun fiyattan satılacaktı. Arsancani'nin toprak reformundaki amacı bağımsız bir çiftçi sınıfı yaratmaktı, daha doğrusu toprak sınıfı ailelerin gücünü zayıflatmak, feodal ilişkileri ortadan kaldırmaktı (Abrahamian, 1982: 423). Amini yönetimi toprak reformunu uygulamaya geçirse de 14 ay sonra başbakanlığı sona erdi. Amini'nin düşürülmesinde IMF kemer sıkma programının hayata geçirilmesi sırasında sıkı tedbirlerin uygulanmasının toplumsal memnuniyetsizlik yaratması, hem Milli Cephe'nin SAVAK'ı dağıtmadan ona destek vermeyeceğini belirtmesi, hem de şahla askeri bütçenin düşürülmesi konusunda girdiği anlaşmazlıkta ABD'den destek alamamasının etkisi vardır. Ayrıca şah ve Amini'nin İran'ı meclisi devre dışı bırakarak kararnamelerle yönetmeyi tercih etmesi de Milli Cephe tarafından tepki çekmişti. Meclisin devre dışı bırakılmasını protesto eden Cafer Behbehani ve Milli Cephe liderleri Amini hükümeti tarafından tutuklanmıştı. Ali Amini'nin bu tedbiri öğrenci gösterilerinin 21 Ocak 1962'de tekrar alevlenmesinin önüne geçememiştir. Şah bu gösterileri, özellikle Tahran Üniversitesi protestolarını şiddetle

bastırıp, toprak reformu karşıtları da sesini daha fazla yükseltmeye başlayınca Ali Amini başbakanlıktan istifa etmek zorunda kalmıştır (Moin, 2005: 75).

Amini'nin gidişi sonrası şah, Mardom Partisi (Halk Partisi) lideri Esadullah Alem'i başbakan atamıştır. Bu dönemde tarım kooperatiflerinin fonları önemli ölçüde azaltılırken, Arsancani'nin toprak reformunun ikinci aşaması sulandırılmıştır. Arsancani'nin planladığı ilk halinden sapma gösterse de şah, içinde toprak reformunun da yer aldığı ve daha çok seküler kesimlere hitap eden altı noktadan oluşan Beyaz Devrim (*Enghelab-e Sefid*) reform girişimini bizzat yürütmeye karar verdi. Mart 1961'de Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi ve Temmuz 1962'de Ali Amini'nin istifası sonrası şah daha özgüvenli bir tutum benimsemiştir ama Humeyni gibi radikal bir ulema da Burucerdî'nin öldüğü koşullarda daha serbest ve radikal hareket etme fırsatı yakalamıştır (Moin, 2005: 75). Bu tarihten sonra M. Rıza Pehlevî'nin Beyaz Devrim reform girişimi üzerinden ulema müesses nizamı ile nihai bir hesaplaşmaya, Humeyni'nin de yine bu gündemi araçsallaştırarak ulema müesses nizamını radikalize ve politize etmeye başlayacağı bir sürece girilecektir.

Ulema, daha doğrusu Ayetullah Humeyni ile M. Rıza Pehlevî arasındaki ilk ciddi bilek güreşi Ali Amini sonrası Esadullah Alem hükümetinin yeni bir yerel yönetimler yasa tasarısı ilan etmesiyle başladı. Tasarıda iki nokta çatışmanın çıkmasının temel nedeniydi. Birincisi kadınlara oy hakkı, ikincisi adaylık yemininin “Kur'an-ı Kerim üzerine” yerine “kutsal kitap üzerine” şeklinde değiştirilmesiydi. Bu değişiklik adayların Müslüman olmasını zorunlu kılmayan, Yahudi ya da Hristiyanların da aday olabileceğini ima eden bir değişiklikti (Moazami, 2013: 118-9). Ulema sınıfını politize etmenin fırsatını kollayan Humeyni için bu girişim değerlendirilmesi gereken bir fırsattı ve 8 Ekim 1962'de Şeriatmedari ve Golpayegani ile bir araya gelerek ayrı ayrı şah'a geri adım atmasını isteyen bir telgraf çekmek üzere anlaştılar. Şahın bir hafta sonra gelen mesajı ulemanın politika- kadan uzak kalmaya devam etmelerini tavsiye ediyordu. Ayrıca bu üç isme de Hüccetülislam olarak hitap ederek onların dini pozisyonlarını çok da yüksek ve dikkate alınacak bir seviyede kabul etmediğinin işaretini vermişti (Moin, 2005: 78-9).

Yerel yönetimler yasa tasarısı sadece ulemayı değil, şahtan hoşnutsuz olan tüccar ve 1960'ta kurulmuş olan Mehdi Bazergan öncülüğünde kurulmuş olan köprü aydınlar kuşağının örgütü İÖH'nin de tepkisini çekti. İÖH, Ağustos 1953 Darbesi'nde Musaddık'ın devrilmesindeki rolleri dolayısıyla ulemaya güvenlerini kaybetmiş olsa da şimdi Humeyni'nin şah karşıtı muhalefetini takdir ediyordu (Mo-

in, 2005: 79). Humeyni de ulema dışı bir grup tarafından desteklenmiş olmasını şah karşıtı cephenin genişlemesi olarak değerlendirmiş ve bunu fırsata çevirmeyi ihmal etmemiştir. Öyle ki Humeyni bu aşamada anayasa vurgusunu artırarak retoriğini bu kesimleri kazanacak şekilde düzenlemiştir (Moin, 2005: 80). Tasarıya yönelik tepkilerin yoğunlaşması teklif edilmesinden altı hafta sonra başbakanın üç ana noktada da taviz vermesine yol açtı. Adaylar ve seçmenlerin sadece Müslüman olması ve sadece Kur'an üzerine yemin edilmesi Başbakan Esadullah Alem tarafından kabul edilmiş, ama kadınların oy kullanma hakkının iptal edilmesi yerine bir sonraki meclisin konuyu ele almasına karar verilmiştir. Başbakan Esadullah Alem'in bu tavizi ulema tarafından karşılık bulmadı, zira kadınlara oy hakkı iptal edilmemiş sadece ertelenmişti. Ayrıca Başbakan Esadullah Alem'in Golpayegani ve Şeriatmedari'yi muhatap alıp Humeyni'yi dışlaması onlar tarafından ulema arasındaki birliği bozmaya dönük bir hamle olarak algılanmıştır (Moin, 2005: 80-81). Nihayet hükümet gerilimin daha da tırmanmaması için geri adım atarak tasarıyı tamamen geri çekmiş ve en azından Golpayegani'yi ve Şeriatmedari'yi tatmin etmeyi başarmıştı. Moazami'ye göre bunun ürettiği sonuç muhalefet sahasında seküler güçlerin marjinalleşmesi, dini güçlerin baskın hale gelmesidir (Moazami, 2013: 119).

Humeyni diğer taraftan şahın ekonomi politiğinden zarar gören, yani ticari ve sanayi burjuvazisini desteklemeye yönelik olmasından hoşnutsuzluk duyan geleneksel tüccar loncalarını da örgütleyerek kendi saflarına çekmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda geleneksel çarşı tüccarının İslami Dernekler Koalisyonu (İDK) şeklinde örgütlenmesine ön ayak oldu (Moin, 2005: 82-83). Humeyni'nin söylemini gittikçe radikalleştirmesi çarşı tüccarı ve toplum nezdinde diğer ulema arasında hızla öne çıkmasına neden olurken aynı zamanda apolitik kalmayı faydalı bulan söz konusu ulemayı toplum karşısında pozisyon almaya zorlamıştır. Bu doğrultuda Humeyni, İDK'nu Murtaza Mutahhari ve Muhammed Hüseyin Beheştî gibi öğrencileriyle doğrudan yönetmeye başlamıştır.

Humeyni kendi taşlarını döşerken M. Rıza Pehlevî de kendi özgüveninin zirvesindeydi. Bu özgüvenle şah, ulemaya kararlı ve kesin bir yenilgi tattırmak için Ocak 1963'te Beyaz Devrim olarak anılan reform programını referanduma götürme kararı aldı (Moin, 2005: 85). Altı noktadan oluşan Beyaz Devrim reform programı toprak reformuyla beraber, ormanların devletleştirilmesini, devlet fabrikalarının özelleştirilmesini, sanayi çalışanlarına kar ortaklığı getirilmesini, kadınlara oy verme hakkını ve bir okuma-yazma ordusu (*Sepah-e Danesh*) kurularak özellikle

kırsal kesimde bir okuma yazma seferberliği başlatılmasını içeriyordu (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 30). M. Rıza Pehlevi, Beyaz Devrim reform programını meşrulaştırmak için Ocak 1963'te referanduma sunmaya karar vermesi, özelde Ayetullah Humeyni genelde İran muhalefetiyle girişeceği ve 1979'da devrimle sonuçlanacak ilk ciddi bilek güreşi ve devlet-toplum karşılaşmasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Referandum 26 Ocak 1963'te gerçekleştirilmiş ve düşük bir katılımı da olsa %99,9 oyla geçerek Başkan Kennedy'nin ve Sovyetler Birliği'nin takdirine mazhar olabilmıştır (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 30). Ancak Humeyni söylemini referandum sonrasında da yükseltmeye devam edecektir. Bu aşamadan sonra gerilimin tırmandığı zamanlar 1963 Mart ve Haziran ayı ile 1964'de Humeyni'nin sürgün döneminin başlaması olacaktır.

15 Hordad Kıyamı (5 Haziran 1963 İsyanı)

İran ve Humeyni için 1963 Mart'ından başlayıp Haziran'da büyük çaplı bir isyana dönüşen ve sonrasında Humeyni'nin tutuklanmasına yol açan olaylar bir dönüm noktası olmuştur. M. Rıza Pehlevi referandum sonrası özgüvenle ulema faaliyetlerini yıldırmak ve psikolojik bir korku atmosferi yaratmak için ajan provokatör operasyonları yapma kararı almıştır. Bunlardan birisi 1963'ün Mart ayına denk gelen Cafer-i Sadık'ın (6. Şii İmam) ölüm yıldönümü dolayısıyla düzenlenen anma törenlerini çeşitli çetelerle provoke etme girişimiydi. Kum'un Feyziye Medresesi'nde içinde Ayetullah Golpayegani'nin de bulunduğu törende talebelerle provokatörler arasında arbede çıkmış ve olaylara müdahale eden güvenlik güçleri doğrudan ateşle karşılık vermişlerdi. Talebelerin bir kısmı çatıdan atılarak öldürülmüş ve böylelikle kentte olağanüstü bir psikolojik korku atmosferinin hâkim olması sağlanmıştı. Mart 1963 Feyziye olayları cinin şişeden çıkmasını sağlamıştı. Mart 1963 Feyziye olaylarının yarattığı psikolojik atmosfer Şiiliğin zalim-mazlum, Yezid-Hüseyin ve şehadet diyalektiğini harekete geçirmiştir (Axworthy, 2016: 302). Artık Şiiliğin Hz. Peygamberin torunu olan ve 3. Şii İmam Hüseyin'in Kerbela'da dönemin zalim Emevi Sultanı Yezid tarafından katledilmesine dayalı seçilmiş travması genel siyasi ve toplumsal havayı hakimiyeti altına alacaktır. Şah, Feyziye olaylarında demir yumruğunu göstererek kısa vadeli bir galibiyet almıştı ama Şiiliğin seçilmiş travmasının harekete geçmesi ile oluşan diyalektik bakımından kesin bir şekilde Yezidi'n konumuna oturtulmuştu. Şah kazanmıştı ama gerçekte

kaybetmişti, Humeyni kaybetmişti ama Haziran 1963 isyanıyla beraber muhalefetin tartışmasız liderlik pozisyonuna evrilerek kazanmıştı (Baktiari, 1996: 44).

Mart 1963 Feyziye olaylarının ardından en kritik an, aynı yılın Haziran ayına denk gelen Muharrem matem törenleriydi. Muharrem ayına hem şah ve güvenlik bürokrasisi hem de Humeyni hazırlanıyordu. Humeyni'nin 3 Haziran Aşura vaazı bugüne kadar şaha yönelik en büyük meydan okuma olacaktır. Şah da hazırlık yapmış ve 1950'li yıllarda Tudeh'in askeri kanadının etkisiz hale getirilmesinde büyük bir başarı gösteren ve 1953 Darbesi'nde de büyük bir tecrübe kazanmış olan General Muhsin Mübasir'i Kum'u kontrol altında tutmak için görevlendirmişti. Humeyni'nin 3 Haziran 1963 vaazı için Feyziye'ye girişi de minbere çıkışı da tam bir teatral gösteriydi. Humeyni zaten Mart Feyziye olaylarının duygusal travmasını taşıyan dinleyicileri daha da yoğun bir duygusal atmosfere sokmak için sarığını bir kat çözüp çenesinin altından bağlayarak vaaza başladı (Moin, 2005: 104-105). M. Rıza Pehlevi'nin Humeyni ve taraftarlarını “kara gericiler” ve “parazitler” olarak nitelemesine cevap olarak 3 Haziran 1963 vaazında Humeyni,

“Şimdi hayatlarının en iyi ve en aktif zamanlarını bu dar medrese hücrelerinde geçiren ve aylık gelirleri 40 ve 100 tümen arasında olan bu talebeler mi parazit? Yoksa tek bir gelir kaynağından yüz milyonlarca tümen elde edenler mi parazit? Ulema mı parazit? Oğulları yiyecek hiçbir şeyleri olmadığı için geceleyin hayatını kaybeden Hacı Şeyh Abdülkerim ya da bu dünyadan göçtüğünde arkasında 600 bin tümen borç bırakan rahmetli Burucerdî gibiler mi parazit? Yoksa açlık çeken halkımızın petrolünden elde ettiği zenginlikle yabancı bankaları dolduranlar mı parazit? Bizim kaynaklarımızla kendi ve İsrail'in ceplerini dolduranlar mı parazit? Kimin parazit olduğunu dünya yargılasın!” şeklinde konuştu (Baktiari, 1996: 45).

Humeyni “seni alçak rezil adam ömrünün 45 yılı geçti artık biraz olsun bütün bunların seni nereye götürdüğünü düşünmenin ve babanın tecrübesinden ders almanın zamanı gelmedi mi?” diyerek söylemini daha da sertleştirdi. Humeyni devamında ABD, İsrail ve şaha birlikte saldırmaya devam etti. Humeyni'nin şaha yönelik üslubu tam anlamıyla bir put kırıcı işlev gördü. Yaklaşık üç ay önceki Feyziye olaylarının yarattığı korku atmosferini dağıtmak için özellikle üslubunu sertleştirmişti (Moin, 2005: 106).

Humeyni'nin 3 Haziran (1963) Aşura vaazı beklendiği gibi, 5 Haziran'da SAVAK tarafından tutuklanmasına neden oldu. 5 Haziran'da Humeyni'nin tutuklanması sonrası Kum'da kontrolü sağlaması için yine General Mübasir görevlendirilmiş ve bunu da hükümetin 28, Humeyni taraftarlarının ifadesiyle

yüzlerce kişinin öldürülmesi pahasına başarmıştı (Moin, 2005: 111-112). 5 Haziran'da Tahran'da da göstericiler polis karakollarına, SAVAK ofislerine, resmi bina ve bakanlıklara saldırılar düzenlemiştir. Gösteriler devamında Tahran'ın çevre kasabalarına ve Meşhed, Kum, İsfahan ve Şiraz'a sirayet ederek genel çaplı bir isyana dönüştü. Haziran 1963 isyanı arkasında yüzlerce, hatta binlerce ölü bırakarak bastırılabilmiştir. Olaylar, kısmen sanayi işçilerinin iyi organize olamaması kısmen de ordunun şaşkınlığını üzerinden kısa süre içinde atmasıyla daha fazla yayılmadan kontrol altına alınabildi. Ancak 1963 katliamının tarihsel hafızası potansiyel bir devrimin ateşlenmesi için İranlıların zihnine kazınmıştır. Nasıl ki 1891-92 Tütün Boykotu, 1905-11 Meşrutiyet Devrimi'nin bir provasası olmuşsa, 1963 olayları da 1979 Devrimi'nin provasası olmuştur (Abrahamian, 1982: 426).

M. Rıza Pehlevi 8 Mart 1964'te İran Nou (Yeni İran) Partisi Başkanı olan Hasan Ali Mansur'u başbakan olarak atadı. Başbakan Mansur ulemaya karşı mutlak bir zafer kazanıldığını düşündüğünden onlarla ilişkileri yatıştırmanın daha faydalı olduğuna karar vermiş ve tutuklanmasından yaklaşık 10 ay sonra 7 Nisan 1964'te Humeyni'yi serbest bırakmıştır (Moin, 2005: 120). Humeyni serbest bırakılmasından sonra da kavgasına kaldığı yerden devam etmek niyetindeydi ancak Şeriatmedari ve Golpayegani gibi Ayetullahlar aynı fikirde değildi. Bu büyük Ayetullahların destek açığını kapatmak için Humeyni, sol ve sömürge karşıtı genç eylemcilere hitap etmeye karar verdi. Bu doğrultuda Humeyni'ye harekete geçmesi için ilk fırsat yine doğrudan M. Rıza Pehlevi tarafından verilmiştir. M. Rıza Pehlevi Ekim 1964'te parlamentoya bir teklif sunarak İran'daki ABD askeri danışman ve personelinin İran topraklarında işlediği suçların yargılanmasını ABD makamlarına bırakılmasını istedi. ABD ile *Kuvvetler Statüsü Anlaşması* kapsamındaki bu teklifin meclisten geçmesi sonrası ABD 200 milyon dolarlık kredi vermeyi onaylamıştı. Bu şartlar altında Humeyni'nin, şahı hedef alarak sömürge karşıtı duyguları kendisine kanalize etmesi zor olmadı. Ancak Humeyni'nin bu adımı aynı zamanda 1979 Şubat'ına kadar sürecektir sürgün hayatının da başlamasına neden olacaktır (Axworthy, 2016: 303). Kaçarlar döneminden itibaren siyasi, hukuki ve ekonomik imtiyazlar monarşi ile sömürge karşıtı muhalefet arasındaki temel çatışma nedenlerinden birisi olmuştu. Humeyni, bu hukuki imtiyaza cepheden saldırarak destek tabanına sol eylemcileri de içine alacak şekilde retorikini radikalleştirdi. O sene (1964) 27 Ekim'e denk gelen Hz. Fatıma'nın doğum günü için Humeyni'nin

vaazını dinlemeye gelen büyük kalabalıklar Onun Kuvvetler Statüsü Anlaşması, ABD ve şah karşıtı ateşli bir manifestosunu dinlediler:

“...bazı ABD memurları ya da bazı Amerikalı aşçılar çarşının ortasında sizin merciinizi öldürseler, İran polisinin onları tutuklama hakkı yok. İran mahkemelerinin onları yargılama hakkı yok... onlar İran halkını bir Amerikan köpeğinden daha aşağı bir seviyeye düşürdüler... neden? çünkü onlar bir kredi istediler ve ABD de karşılığında bunu talep etti... İran bu dolarları elde etmek için kendisini sattı. Hükümet egemenliğimizi sattı, bizi bir sömürgeye dönüştürdü...”
(Baktiari, 1996: 46).

27 Ekim 1964 tarihli bu konuşmanın neticesi 4 Kasım’da Humeyni’nin tekrar tutuklanarak yaklaşık 11 ay kalacağı Türkiye’ye ve oradan da 1978’e kadar kalacağı Necef’e sürgün edilmesi oldu.

M. Rıza Pehlevi ile Ayetullah Humeyni’yi ve devletle toplumu sıcak bir çatışma içine çeken Beyaz Devrim gerçekten bu iki özne için ne anlam ifade ediyordu? Ne amaçla tasarlanmıştı ve nasıl bir etki yarattı? Beyaz Devrim devlet-toplum ilişkilerinin değişimine dönük köklü ve radikal bir girişimdi. Bu reform paketi İran devletinin şimdiye kadar monarşiyi desteklemiş olan büyük toprak sahibi sınıfla; monarşinin sadece cılız bir ilişki kurduğu -ama siyaseten sessizliğini temin ettiği- dini müesses nizamla; kalkınmanın ana unsurları ve fayda temin edenleri olan bürokrasi ve orta sınıfla ilişkilerini yeniden düzenlemesi anlamına gelmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 57). Beyaz Devrim geniş kapsamlı bir reform paketi idi ve İran’daki toplumsal ilişkilerin yapısını değiştirmeyi ve devlet inşası anlamında kapitalist kalkınma stratejisinde kaynakların daha etkin bir şekilde harekete geçirilmesini mümkün kılmayı amaçlıyordu. Beyaz Devrim sayesinde devlet; orta sınıf ve etkili Komünist hareketler için destek tabanı olarak hizmet edebilecek yoksul, köylü ve sanayi işçileri üzerindeki denetimini kurumsallaştırmayı umuyordu. Bu özellikle Tudeh Partisi ve Milli Cephe’nin ara sıra toprak reformunu savunduğundan beri önemliydi (Gheissari ve Nasr, 2006: 58). Bu reformlar İran toplumunu daha hızlı ve sağlam modernleştirecekti, öyle ki sanayileşmeye uygun şekilde bir toplumsal değişim getirecekti. Ancak Beyaz Devrim riskli bir hamleydi. Reformların temel kaybedenleri olan toprak aristokrasisi ve dini müesses nizam geçmişte monarşiyi destek vermişlerdi, ancak modern dönemde orta sınıf desteği hiç yoksa bile çok cılızdı (Garthwaite, 2011: 229) M. Rıza Şah, siyasi kaderini sadakati nihai olarak monarşiyi olmayan bir sosyal sınıfa bağlıyordu. Öyle ki 1963 reformları orta sınıfın oranını artıracak olsa ve bu sınıf her ne kadar kalkınma çabasından yararlı olsa da devlet inşasına çok az destek verecektir (Gheissari ve

Nasr, 2006: 59). Ek olarak Pehlevi devletinin sanayi yanlısı eğilimini göz önünde tutarak, köylüler arasında bir destek tabanı yaratmak da mümkün olmamıştır. Sanayi işçileri ise henüz monarşiyi destekleyecek kadar güçlü değildi ve o her ne kadar bir güç haline gelecek olsa da monarşinin onun sadakatine uzun süre sahip olması mümkün değildi. Diğer yandan bürokrasi ve onun ekonomik uzantıları M. Rıza Pehlevi'nin kalkınma modelinden en fazla yararlanan kesimler olduğundan reformları güçlü bir şekilde desteklemişlerdir. Reformlar monarşi ile bürokrasi arasında güçlü bir ittifak yaratmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 59).

Gerçekten Beyaz Devrim'le devlet, toplumla bağlarını yeniden düzenlemiş ve muhalefetin biçimini belirlemiştir. Toprak aristokrasisi, dini müesses nizam ve sol hepsi Beyaz Devrim'e karşıydı veya bunu devletin onların destek tabanlarını ellerinden almak için bir araç olarak kullandığını düşünüyor ve devlet karşıtı bir duruş sergiliyorlardı (Gheissari ve Nasr, 2006: 59). Yukarda da ifade edildiği gibi bu muhalefet ittifakının ilk yüzeye çıkışı Humeyni liderliğindeki Haziran 1963 isyanıydı. Protesto hareketine dahil olanlar arasında Milli Cephe taraftarları, demokrasi yanlısı ve sivil özgürlükler savunucuları, sosyalist ve komünistler vardı. İlk iki grup Beyaz Devrim'in belli maddelerine itiraz ederken, solcular reform paketini kendi siyasal konumlarına bir tehdit olarak görmüşlerdir (Gheissari ve Nasr, 2006: 60).

Beyaz Devrim ulema açısından ise temelden varlık nedenlerine bir saldırı olarak algılanmıştır. Toprak reformu ulemanın sınıfsal ittifaklarından çok ulemanın kendisini hedef aldığı için bu kadar dehşet vericiydi. Daha önce de belirtildiği gibi ulema Safeviler ve Kaçarlardan itibaren vakıf ve türbeleri kontrol etmek suretiyle büyük toprak sahibi bir toplumsal sınıfı oluşturuyordu. Tahmini rakamlara göre 1960'ların başında toprak reformunun hayata geçirilmesinden önce sadece İsfahan'daki büyük toprak sahiplerinin %47'si ulemaydı (Moaddel, 1992: 192). Toprak reformuyla, devletin büyük toprak sahiplerinin ve ulemanın elinden topraklarını alıp dağıtacak olmasının bu kadar büyük bir dirençle karşılaşmasının nedeni, toplum içindeki failliklerinin temel ekonomik dayanak noktasını toprak sahipliğinin oluşturmasıydı. Bu direncin temel sebebi sınıfsal çıkarlar olmaktan ziyade ulemanın yönettiği vakıf ve medreselerin, medreselerde okuyan talebelerin burs ve diğer ihtiyaçlarının, hocaların maaşlarının, sosyal yardımlaşma ağının gelirlerinin söz konusu gayri menkullerden elde edilen gelirler, kiraya verilen taşınmazlara dayanıyor olmasıydı. Devletin, ulemanın ekonomik dayanağını hedef

almış olmasını doğrudan din kurumunu hedef alması olarak değerlendirmişler ve konuyu bir hayat-memat meselesi haline getirmişlerdir.

Toprak reformu gibi radikal bir adımla devlet, ulemaya cepheden saldırmamış olsaydı, ulema diğer memnuniyetsizliklerini tolere edebilirdi belki ama, bu girişim ulemanın diğer rahatsızlıklarını da ortaya koymasına yol açtı. Ulema 1960'ların başına denk gelen Beyaz Devrim reformlarının toprak reformuyla beraber kadınlara oy hakkı getirmiş olmasına da, özellikle kırsal alanda okullaşmanın artırılarak kendi egemenlik alanına müdahale edilmesine de itiraz etti (Ahavi, 1990: 177-8). Şahın Beyaz Devrimi'nin 6 maddesinden birisi olan kadınlara oy hakkı konusu ulema için erkeklerin bile kendi temsilcilerini seçmede özgür olmadığı bir ülkede iki yüzlülükten başka bir şey değildi (Baktiari, 1996: 44). Sonuç itibarıyla şahın meşruiyet açığını kapatmak, destek temelini güçlendirmek niyetiyle giriştiği Beyaz Devrim, beklendiği şekilde sonuçlanmadığı gibi geleneksel iş birliği yaptığı toprak sahibi sınıfı da kaybetmesine yol açtı. 1960'ların başından itibaren uluslararası-devlet-toplum kompleksinde eş zamanlı gerçekleşen gelişmeler devlet oluşumuna takaddüm eden ulema müesses nizamının radikalize olmasına giden yolu tetiklemiş oldu. Bir taraftan İran'ın temel uluslararası bağlamını teşkil eden ABD'nin reform baskısı devleti içinde toprak reformu ve kadınlara oy hakkı gibi ulema müesses nizamının ekonomik ve ideolojik faillliğini hedef alan Beyaz Devrim girişimine zorlarken; diğer yandan ise devletle karşılıklı faydacı sessizlik yaklaşımına sahip apolitik ulema nizamının bütünlüğünü temsil eden Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin 1961'de hayatını kaybetmesi, Ayetullah Humeyni gibi politik bir ulemanın söz konusu ulema müesses nizamını radikalize etmesinin önünü açmıştır. Humeyni'nin ulema radikalizmini mümkün kılan ise bu dönemde ilk pırıltıları köprü aydınlar kuşağı ile görülmeye başlayan sol-İslam aşısıdır. Öyle ki 1940'ların başından itibaren ulemanın rüesayı millet tekeli olma rolüne alternatif olarak seküler vicdan hareketi olarak ortaya çıkan sol (Tudeh) ile İslam arasında köprüler kurulmaya başlanmıştır. Söz konusu iki toplumsal vicdan hareketi bazısı entelijansiyadan (Celal Al-i Ahmed, Mehdi Bazergan ve Ali Şeriatî), bazısı da ulemadan (Mutahhari, Talegani) olmak üzere belli öncüler kanalıyla bir aşılama süreci içine girmiştir. Bu bölümü, söz konusu uluslararası-devlet-toplum kompleksinin bir sonraki bölümün konusu olan 1979 Devrimi'nin de kuramsal temelini oluşturacağını belirterek bitirmek isabetlidir.

3.4 Bölüm Özeti

Pehlevi askeri “monarşisi” Kaçarlardan çok küçük bir sivil-askeri bürokrasi miras olarak neredeyse sıfırdan bir devlet inşa etmişlerdir. Bu sürecin ilk aşamasını oluşturan Rıza Pehlevi dönemini tek bir kavramla tanımlamak gerekirse devlet oluşum dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. Rıza Pehlevi dönemini (1921-41) Kaçarlardan itibaren kronik bir zayıflıkla malul olan ve Meşrutiyet Devrimi krizi (1905-11) ile I. Dünya Savaşı sonrası tamamen dağılan devlet failliğinin mümkün olduğu kadar güçlü, hızlı ve tartışılmaz bir şekilde inşası olarak resmetmek mümkündür. Devlet oluşumu ve bunu mümkün kılan kurum inşası Rıza Pehlevi’nin 1921-1925 arası Rıza Han, 1926-41 arası Rıza Şah olarak iktidar döneminin temel tanımlayıcı karakteri olmuştur. Rıza Pehlevi her ne yaptıysa, buna batıcılık, modernleşme, sekülerleşme densin fark etmez, bunu ulusal/egemen devleti ekonomi, siyaset, toplumsal tüm alanlarda inşa etmek adına yapmıştır. Bu bölümde söz konusu Rıza Pehlevi dönemi iki ara dönemde tahlil edilmiştir. Öncelikle 1926’da Pehlevi şahı olmasına kadar geçen sürede yükselişini mümkün kılan uluslararası şartları ortaya koyduktan sonra 1926’dan 1941’e kadar devlet oluşumu ve kurum inşası süreci ve bu süreçte izlediği otoriter modernleşme ile ittifak ve çatışma ilişkileri değerlendirilmiştir. 1926’da Pehlevi tacı giymesine kadar olan süreçteki dönemi için cevabını aradığımız soru nasıl oldu da Rıza Han’ın önce ordu (İran Kazak Tugayı) içinde bir darbenin (1918) önderliğinden, bir hükümet darbesinin (1921) liderliğine, oradan başbakanlığa (1923) ve nihayet Kaçar Hanedanlığının bir meclis kararıyla sona ermesinin ardından (1925) Pehlevi şahlığına yükseldiğidir (1926). İran’da Kaçarlar sonrası modern ulusal egemen devlet oluşumunun temel siyasal faktörü Rıza Han’ın yükselişidir. İran Kazak Tugayı’nın komutanıyken Şubat 1921’de gerçekleştirdiği darbenin ardından fiilen İran’ın yöneticisi olan Rıza Han’ın bu tarihten itibaren kendisini adanmış olduğu devlet oluşumuna ve bu misyonunu gerçekleştirirken uyguladığı otoriter modernleşme yöntemine verilen toplumsal desteğin ip uçlarını Anayasa Devrimi’nden itibaren baş göstermeye başlayan, ancak I. Dünya Savaşı öncesi Rus ve İngiliz işgali ve savaş sırasında onlara eklenen Alman ve Osmanlı gibi yabancı güçlerin savaş sahası haline gelmesinin neden olduğu merkezi otoritenin ortadan kalkması ve merkezkaç güçlerin yükselişine olan tepkide aramak gerekir. Gerçekten de İran’ın merkezkaç güçler karşısında aşırı bölünmüş manzarasının yarattığı bir kurtarıcı kahraman figürü arayışı ve Rıza Han’ın bunu karşılamadaki başarısı daha önce

temel gündemi meşrutiyet, anayasa, meclis ve kanun hakimiyeti gibi daha liberal içeriğe sahip olan aydınların, İran'ın toprak bütünlüğünü sağlamanın daha acil bir sorun olduğunu düşünmeye başlamasına ve bu konuda Rıza Han'ı desteklemeye karar vermesine neden olmuştur. İran'da merkezi yönetimin tamamen dağılmasında da, buna rağmen İran'ın bölünmekten kurtulmasında da, bu süreçte Rıza Han'ın önce ordu içinde bir darbe, ardından Şubat 1921'de bir hükümet darbesi ile yükselişinin arkasında da uluslararası gelişmeler vardır. Bu uluslararası gelişmelerden ilki 1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesidir. İngiltere ile Rıza Han'ın kaderlerini birleştiren, onları iş birliği içine iten şartlar da 1917 Bolşevik İhtilali gibi yine uluslararası gelişmelerdir. 1917 Bolşevik İhtilali'nin ardından İran Kazak Tugayı'na hâkim olma mücadelesi Rıza Han'ın önce tugay içindeki Rus unsurlarla iş birliği içinde ordu içi bir darbeyi gerçekleştirmesine, ardından Rus unsurlarla çatışması nedeniyle İngiltere ile iş birliğine gitmesine neden olmuştur. Kazak Tugayı komutanı olarak İngilizlerle iş birliği yapan Rıza Han yine bu iş birliğinin bir neticesi olarak 1921 hükümet darbesiyle yükselişine devam etmiştir. 1921 darbesinden sonra Rıza Han, devlet oluşumu genel vizyonu temelinde üç ayrı ama birbirleriyle bağlantılı bir gündem yürütmüştür. Bunlardan birincisi İran'da kendisinin bir otokrat olarak varlığını haklı kılacak olan birlik ve düzeni sağlamaktır. Bunun için konsantrasyonunu ayrılıkçı hareketleri bastırmaya, aşiretleri silahsızlandırmaya, güçlü bir merkezi ordu kurmaya adanmıştır. İkinci olarak Rıza Han, 1921 darbesi sonrası Serdar-ı Sepah (Ordu Komutanı) olarak başladığı siyasi kariyerine tüm rakiplerini elimine ederek siyaseten İran'ın en tepesine çıkmayı hedefledi. Bunun için ordu komutanı olduktan sonra 1921'de Savaş Bakanı, 1923'te Başbakan ve 1925'te ise Şah haline geldi. Üçüncü olarak modern, seküler, milli ve failliği yüksek bir devlet inşası 1926'dan 1941'de indirilmesine kadar geçen süreçteki Rıza Han'ın en önemli siyasal gündemi olmuştur. Rıza Han 1926'da Pehlevi tacını giyene kadar tüm bu süreçleri meclis ve anayasal uygulamaları işleterek yürütmüş, meclis içindeki dini ve seküler ana iki hizipten birincisine dayanmaya çalışmış ve ulema ile iş birliği içinde hareket etmiştir. Ancak daha bu ilk aşamada bile Rıza Han'ın zorunlu askerlik uygulaması ve bir cumhuriyet rejimi denemesini de kapsayan devlet oluşumu süreci ulema ile çatışmasının ilk işaretlerini vermiş ve onun ittifak ilişkisinin muhafazakarlardan seküler unsurlara kaymasına yol açmıştır. Rıza Han'ın cumhuriyet kampanyasına hem Tahran'dan Seyyid Hasan Müderris hem de Kum ulemasının tepkisi karşı bir kampanya yaparak bu girişimi geri çevirmek olmuştur.

Rıza Pehlevi devlet inşasına odaklandığı 1926-41 arasında siyasi, ekonomik ve toplumsal yapıda büyük değişiklikler gerçekleştirmiştir. Kendisi ve danışmanları İran'ın İslam öncesi antik mirasına dayalı bir kolektif hafıza inşa etmeye çalışırken seküler bir model ve otoriter bir yöntem kullanmıştır. Söz konusu model ve yöntem, siyasi sahneye çıktığında toplumun geniş kesimlerinde olmasa da en azından aydın kesimler nezdinde var olan desteğinin ortadan kalkmasına, 1941'de müttefik güçlerin (İngiltere ve SSCB) İran'ı işgal etmesi gibi uluslararası faktörlerin devreye girmesi ile tahttan indirildiğinde arkasında duracak hiçbir toplumsal tabana sahip olmamasına, hatta nefret edilen bir unsur haline gelmesine yol açmıştır. Rıza Pehlevi'nin devlet inşasının en önemli boyutu sivil ya da askeri bürokrasideki olağanüstü büyüme ve dayanağı ise devlet gelirlerindeki artıştır. Rıza Pehlevi döneminde devlet inşası süreci ile Kum'un Şii merceiyyetin merkezi olarak inşası süreci çakışmıştır. Pehlevilerin kuruluşundan Beyaz Devrim'e kadar olan süreç (1925-1963) Kum'un Şii ilim havzası olarak örgütsel genişlemesi dönemi olmuştur. Kum'un Şii ilim havzası olarak merkezileşmesi ve Irak/Atabat'ın yerini almaya başlaması tıpkı İran devlet oluşumunda olduğu gibi uluslararası gelişmelerin etkisi bağlamında değerlendirilmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra yaklaşık 83 üst düzey ulemanın Irak'tan İran'a sürgüne gönderilmesi İran'da Kum kentini Şiiliğin en önemli merkezi haline getirerek Irak-Atabat'ın yerini almasına neden olmuştur. Göç eden ulemeden en önemlileri Hacı Seyyid Abdülhasan İsfehani, Hacı Mirza Hüseyin Naini ve Hacı Şeyh Abdülkerim Hairi'ydi. İngiltere bu ulemayı Irak'ta İngiliz yanlısı bir hükümetin kurulmasını kınamış olmalarından dolayı sınır dışı etmişti. Bu dönemde Kum'un Şii merceiyyetin merkezi haline gelmesini sağlayan isim Mutlak Merce-i Taklit Ayetullah Abdülkerim Hairi'dir. Hairi'nin Kum'u yeniden Şii merceiyyet merkezi haline getirirken izlemiş olduğu devletle karşılıklı faydacı sessizliğe dayalı tavrı, apolitik ulema stratejisinin temelini ve gündemini başarıyla yürütmedeki nedenini oluşturmuştur. Bununla beraber Rıza Pehlevi döneminde güç arayışı ile meşruiyet krizinin somutlaştığı olaylar da kısa süre içinde kendisini göstermiştir. Ulemayla devleti zaman zaman karşı karşıya getiren olaylar zorunlu askerlik, tesettür yasağı ve şapka zorunluluğu gibi seküler benlik pratikleriyle Şii benlik pratikleri arasındaki çatışmadan kaynaklanmıştır. Rıza Pehlevi'nin zorunlu askerlik ve ona eşlik eden seküler benlik pratiklerine karşı ulemanın Şii benlik pratikleri üzerindeki ısrarı, devlet-toplum çatışmasının, dolayısıyla *güç arayışı ile meşruiyet krizinin* bu dönemdeki yansımaları

oluşturmuştur. Rıza Pehlevi'nin meşruiyet krizini aşmak için başvurduğu seküler benlik pratiklerine dayalı devlet oluşum süreci, son iki yüzyıllık sömürgeci modernleşmenin yaratmış olduğu güç arayışı ile meşruiyet krizinde bir sonuç alınamadığı için koşullar bir araya geldiğinde iflas etmekle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Anayasa Hareketi'ne dahil olan batıcı entelijansiya İran'da Meşrutiyet Hareketi'ni nifak-istibdat ve birlik-hürriyet kavramlarıyla ilişkilendiren bir bakış açısı geliştirmişti. Meşrutiyet Hareketi içindeki entelijansiyanın bu anlamda anayasacılığı daha fazla modernleşme ile ilişkilendirmesinin gerekçeleri anlaşılabilir. Zira muhalefetleri geleneksel bir monarşiye yönelikti. Ancak Rıza Pehlevi'nin iktidarının sonuna gelindiğinde söz konusu nifak-istibdat kavramları bu sefer Kaçarlar gibi geleneksel bir monarşiye değil, Pehleviler gibi otoriter modernleşmeci bir monarşiye yönelmiştir. Dolayısıyla otokrasi eleştirisinin muhatabı aynı zamanda modernleşme projesinin kendisi olmuştur. Rıza Pehlevi'nin kaderini, birincisi İran içinde kendisini savunacak bir destek tabanı ve tavanı bırakmaması gerçeği ile ikincisi uluslararası alanda gerçekleşen II. Dünya savaşı gelişmeleri belirlemiştir. Rıza Pehlevi'nin Londra ve Moskova'yı dengelemek için üçüncü bir güce dayanma stratejisi bağlamında Almanya ile yakınlaşması 1940'ların başında Almanya'yı İran'ın en büyük ticaret ortağı haline getirmiştir. İran-Almanya ilişkilerindeki bu seviye, 1939'da II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rıza Pehlevi ve İran'ın kaderini belirleyici noktaya gelmiştir. Savaş sırasında Almanların 1941'de SSCB'ye girmesi müttefik güçler olan İngiltere ve SSCB'nin İran ve İran'daki Alman varlığı ile ilgili endişesini artırmış ve iki ülke İran'ı işgal ederek Rıza Pehlevi'yi iktidardan indirmiştir. Rıza Pehlevi'nin iktidardan indirilmesi belli bir süre (1941-53) devlet failliğinin aleyhine toplumsal failliğinin lehine bir sonuç üretmiştir.

II. Pehlevi dönemi (1941-1979) devlet merkezli genel literatür tarafından iki ara döneme (1941-53 ve 1953-78) ayrılrsa da biz uluslararası-devlet-toplum kompleksi merkezli bir yaklaşımla üç ara döneme ayırdık. 1941'den Ağustos 1953 Darbesi'ne kadar olan ilk ara dönem M. Rıza Pehlevi'nin gücünü tahkim etmesine kadar sürecek bir siyasal çoğulculuk dönemi olarak değerlendirilmiştir. Bu dönem müttefik işgali altındaki İran'da bir önceki Rıza Pehlevi döneminde siyasetin çevresine itilmiş merkezkaç güçlerin tekrar güçlenmeye ve parlamentonun siyasetin merkezine yerleşmeye başladığı bir dönemdir. İkinci ara dönem olan 1953-63 arası pasif ulema müesses nizamı tavrıyla birleşen M. Rıza Pehlevi'nin gücünü tahkim etmesi döneminin ardından ABD'de Kennedy yönetiminin (1961-63) iktidarına

denk gelen Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin 1961'de ölmesinden 1979'a kadarki üçüncü dönemi de ayrı bir ara başlık olarak, ama bir sonraki bölümde inceledik. Çünkü ulema müessesesinin nizamının apolitik tutumunu garanti eden Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin ölümü ile Humeyni liderliğinde eylemci ve radikal ulema müessesesinin ortaya çıkışı bir üçüncü ara dönem olarak incelenmeyi gerektirmektedir. Bu çalışma 1963 sonrası ara dönemi 1979 İran Devrimi başlığı altında müstakil bir bölüm olarak incelemeyi planlamıştır.

1941-53 arası İran siyasetini ve toplumunu karakterize eden gelişmelerden ilki 1941-46 yılları arasında İran'ın müttefik işgali altında olmasıdır. İşgal İran'ın bağımsızlığını ve merkezi hükümetin gücünü zayıflatmış ve zayıf bir devlet failliğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1941 sonrası müttefiklerin işgali sürecinde saray da siyasi sahnenin aktörlerinden birisidir ama siyasal dinamizmin sıklet merkezi toplumsal güçlere kaymıştır. Bu dönemi karakterize eden ikinci unsur olan söz konusu siyasal çoğulculuk olgusunun en önemli siyasal aktörleri Komünist Tudeh Partisi ve Muhammed Musaddık'ın Milli Cephe koalisyonudur. İran tarihsel sosyolojisi içinde sömürgeci modernleşmeyi karşılama biçimi bakımından seküler unsurlar, ilk defa Tudeh ve Milli Cephe ile güç arayışı/devlet inşasına odaklanmaktan meşruiyete/toplum merkezli paradigmaya kaymışlardır. Rıza Pehlevî'nin ulemaya/dine alternatif bir meşruiyet arayışında seküler benlik stratejileriyle yeni bir İran kamuoyu (kamusal vicdan) yaratmadaki başarısızlığına (çünkü temel motivasyonu güç arayışıydı) karşıt olarak İran içinde kendisini sömürge karşıtı radikal sol ve merkez sol seküler siyasal hareketlerde gösteren yeni bir kamusal vicdan zemini ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak SSCB işgali nasıl Tudeh'in yükselişinde rol oynamışsa II. Dünya Savaşı sonrası askerlerini geri çekmekte direnmesi ve bununla bağlantılı ayrılıkçı hareketleri teşvik etmesi ve Tudeh'in de kendisi ile SSCB arasına mesafe koyamaması bu seküler sol Tudeh hareketinin düşüşünde de rol oynamıştır. Tudeh'in düşüşünün bir nedeni SSCB angajmanı ise diğeri de materyalist ontolojisidir. Tudeh'in düşüşünün ortaya çıkardığı boşluk Musaddık'ın Milli Cephe koalisyonu tarafından doldurulmuştur. Tudeh'in düşüşü Milli Cephe'nin 1940'ların sonu ve 1950'lerin başında etkinliğini artırması için fırsat yaratmıştır. SSCB'nin İran'dan çekilmek için tıpkı AIOC gibi bir petrol imtiyaz anlaşmasını şart koşması petrolün millileştirilmesi konusunu siyasetin merkezine, bu davanın şampiyonluğunu yapan Musaddık'ı başbakanlığa ve Milli Cephe'yi ise siyasetin merkezine taşımıştır.

Bununla beraber 1949'da M. Rıza Pehlevi'ye gerçekleştirilen başarısız suikast girişimi sonrası siyasal alanın daha sıkı bir şekilde denetlenmesi için şartların olgunlaşması, 1949'da M. Rıza Pehlevi'ye sıkı yönetim ilan ederek muhalif gazeteleri ve Tudeh'i kapatıp, Ayetullah Kaşani gibi önemli politikacıları siyasal alan dışına itmesi ve devletin failliğini artırması için bir fırsat yaratmıştır. M. Rıza Pehlevi'nin bununla eş zamanlı olarak petrol gelirlerini artırmak için 17 Temmuz 1949'da Gass-Golshayen Anlaşması'nı (Tamamlayıcı Anlaşma) imzalaması ise otokrasinin dönüşü ile sömürge karşıtı duyguların bir araya gelmesi için uygun bir atmosfer yaratmıştır. M. Rıza Pehlevi'nin bu atmosfer içinde ekonomik yardım için ABD ziyareti gerçekleştirmesi ve fakat Truman yönetimindeki ABD'nin de ona siyasal reform ve daha şeffaf bir yönetim baskısı yapması muhalefete harekete geçmesi için cesaret verici olmuştur. Sömürge karşıtı siyasal atmosfer ve cesaret verici uluslararası bağlam şartlarında Muhammed Musaddık'ın Milli Cephe koalisyonunun kurulması da mümkün olmuştur. Ne var ki Musaddık'ın kısa süreli başbakanlığı daha önce bir araya getirdiği koalisyon içinde yaşanan bölünme ve 19 Ağustos 1953'te gerçekleşen bir darbe nedeniyle sona ermiştir. Darbenin bir ayağı İngiltere ve ABD'den oluşan uluslararası boyutsa diğeri de Musaddık'ın kısa başbakanlığının daha uzlaşmaz ikinci döneminin başlamasına neden olan Siyeh-i Tir (21 Temmuz 1952) zaferi sonrası ordu içinde oluşan Musaddık karşıtı *Vatanın Kurtuluşu Komitesi'dir*. Gerçekten 1907 Anglo-Rus anlaşması sonrası Meşrutiyetçi yönetime darbe yapılmasına benzer şekilde, ABD'de Eisenhower yönetiminin iktidara gelmesiyle Musaddık'ın devrilmesi mümkün olmuştur. Eisenhower yönetiminin Musaddık'ın devrilmesini sağlaması İranlıların tarihsel hafızasında ABD'nin de diğer sömürgeci büyük güçler kategorisine yerleştirilmesine yol açmıştır.

Bu dönemin (1941-53) dini alanda öne çıkan tarihsel meşruiyet aktörleri ise Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî, Ayetullah Behbehani ve Ayetullah Ebul Kasım Kaşani'dir. Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî (ve ona eşlik eden Behbehani) ulema müesses nizamının bütünlüğünü ve bu bütünlüğün bir önceki dönemin pasifist Merce-i Taklit Hairî'nin devletle faydacı sessizlik ilişkisine dayanan apolitik tutumunu temsil ve garanti eden, dolayısıyla Kum'un Şii merceiyyetin merkezi olarak kurumsallaşması sürecine odaklanan bir yaklaşım benimsemiştir. Kum ulema müesses nizamının devletle karışıklı faydacı sessizlik politikasını sürdürme tercihi aynı zamanda Muhammed Musaddık'ın Ağustos 1953 Darbe-

si'yle indirilmesinde şahı desteklemelerine de yol açmıştır. Bir önceki dönemin politik ulema tavrını temsil eden Seyyid Hasan Müderris'in ardılı olarak nitelendirilebilecek Ebul Kasım Kaşani ise ulema müesses nizamının bütünlüğü dışında bağımsız ve politik muhalif bir tutum benimsemeyi tercih etmiştir. Dini politik alanda Kaşani dışında bir de Nevap Safevi isimli genç bir molla tarafından önderlik edilen Fedaiyan-ı İslam örgütü de şiddet faaliyetleri ile öne çıkmıştır. Kaşani'nin ulema müesses nizamının bütünlüğünden bağımsız politik tavrı her ne kadar Musaddık'a petrolün millileştirilmesi sırasında destek vermesine neden olsa da Musaddık'ın kısa başbakanlığının daha uzlaşmaz ve seküler unsurlara dayalı ikinci döneminde ondan uzaklaşmasına ve Ağustos 1953 Darbesi'nde, Ayetullah Burucerdî ve Seyyid Muhammed Behbehani kadar aktif olmasa da, en azından kolaylaştırıcı bir rol oynamasına yol açmıştır. Güç arayışı (modernleşme) ile meşruiyet krizinin çözülemediği olması Meşrutiyet Hareketi'nin modernleşme girişimi gibi Milli Cephe'nin modernleşme girişimini de akamete uğratmıştır. Gerçekten de Musaddık'ın modernleşmeyi amaçlayan gündeminin meşruiyet krizi konusundaki çözümsüzlüğü ne kadar kırılğan olduğunu da kanıtlamıştır. Öyle ki Musaddık'ın düşüşü içerde sekülerleşme adına daha İslami geleneksel grupların dışlanması ve ulemanın yabancılaşması gibi toplumsal; yeni ABD yönetiminin doğrudan müdahalesi gibi uluslararası faktörlerin birleşmesiyle kolayca gerçekleşmiştir.

1953-63 dönemi monarşi altında devlet gücünün kademeli olarak konsolide olduğu ve 1925-41 arasında hâkim olan devlet inşası çerçevesinin yeniden başladığı bir dönemdir. Bu dönemin devlet inşası bakımından temel karakteri güç arayışının (kalkınma ve güvenlik) meşruiyet konusuna üstün tutulduğu bir yaklaşımın benimsenmiş olmasıdır. Bu dönem öncelikle iç ve dış güvenlik sektörünün genişlediği ve ayrıca bürokrasinin diğer sektörlerinin de büyüdüğü bir kurum inşası dönemidir. Bu dönemde hem devlet inşası anlamında iç ve dış güvenlik sektörünün genişlemesi hem de bu genişlemenin bir sonucu olarak ortaya çıkan devlet-toplum ilişkileri 1953 Ağustos Darbesi'nden itibaren İran'ın temel uluslararası bağlamını oluşturan ABD etkisi çerçevesinde değerlendirilmiştir. ABD'nin İran'a olan stratejik ilgisinin geri planını İran'ı Batı'nın siyasi, ekonomik ve askeri-güvenlik sistemine entegre etmek oluşturmuştur. Bu dönemde devlet failliğini güçlendiren uluslararası faktörle beraber toplumsal faktör ise ulema müesses nizamı ile var olan karşılıklı faydacı sessizlik politikasının hala devam etmesidir. Ağustos 1953 Darbesi sonrası ulema müesses nizamının en önemli temsilcileri ile devlet arasında 1961'de başlayacak ve

1963'te hızlanacak toprak reformu ve Beyaz Devrim referandumu merkezli çatışmaya kadarki süreçte karşılıklı çıkar birliği varlığını korumuştur.

Bu dönemde ABD'nin ekonomik ve güvenlik desteğinin liberalleşme baskısıyla dengelenmesi ise hem devlet inşası hem de devlet-toplum ilişkilerini yeniden belirleyecektir. ABD'den orduya ve istihbarat birimi SAVAK'ın kurulmasına yapılan ekonomik ve teknik yardıma dayalı olarak monarşi nasıl muhalefete karşı tavizsiz hareket etmişse ve bu sayede Mili Cephe (Musaddık) kısmen, Tudeh Partisi ise etkin bir şekilde kovuşturulup ordu ve bürokrasiden temizlenmişse; özellikle Kennedy yönetiminin liberalleşme baskısı şahın sonunun başlangıcını temsil eden, apolitik ulema müesses nizamının temsilcisi Ayetullah Burucerdî'nin ölümü ile çakışan ve söz konusu toplumsal yapıyla var olan faydacı ittifakı bozan Beyaz Devrim reform girişimine zorlamıştır. Gerçekten şahın Beyaz Devrim girişiminin hayata geçişi ancak Şii müesses nizamın birliğini temsil eden Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin hayatını kaybetmesiyle mümkün olmuştur. Zira Beyaz Devrim'in içeriği seküler bir sosyo-politik gündeme dayandığından ulema müesses nizamına bir meydan okuma anlamına gelmiştir. 1961'de apolitik ulema müesses nizamının bütünlüğünü temsil eden Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi ve Kennedy yönetiminin baskıları sonucu ortaya çıkan Beyaz Devrim İran'ın son iki yüzyıllık Şii ulema müesses nizamının en radikal temsilcisi olan Humeyni'nin sahne almasına ve İran'ın uluslararası-devlet-toplum kompleksinde bir kırılma yaşanmasına neden olacak 1979 İran Devrimi'ne giden yolu açmıştır. Humeyni'nin ulema radikalizmini mümkün kılan ise bu dönemde ilk pırıltıları köprü aydınlar kuşağı ile ortaya çıkan sol-İslam aşısıdır. Öyle ki 1940'ların başından itibaren ulemanın rüesayı millet tekeli olma rolüne alternatif anlamında seküler vicdan hareketi olarak ortaya çıkan sol ile İslam arasında köprüler kurulmaya başlanmıştır. Söz konusu iki toplumsal vicdan hareketi entelijansiyadan Celal Al-i Ahmed, Mehdi Bazergan ve Ali Şeriatî, ulemadan Mutahhari ve Talegani olmak üzere belli öncüler kanalıyla bir aşılama süreci içine girmiştir. Köprü aydınlar kuşağı, İslami geleneksel anlatının gerçek hayattan kopuk ve demografik değişimin ortaya çıkardığı yeni kentli ve üniversiteli genç kuşak için çekici olmayan üslubunu, bu kuşak için çekici gelecek bir şekle büründürmeye çalışan isimlerden oluşmuştur. Bu çabalar, entelektüel ve dinamik toplumsal kesimlerin dini alana kaymasına ve günün sonunda Humeyni'nin entelektüel olmayan ve fakat kitleyi harekete geçirme gücü olan ulema radikalizmine taşınmasına neden olmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İRAN İSLAM DEVRİMİ: ULUSLARARASI-DEVLET-TOPLUM-KOMPLEKSİ, 1963-1979

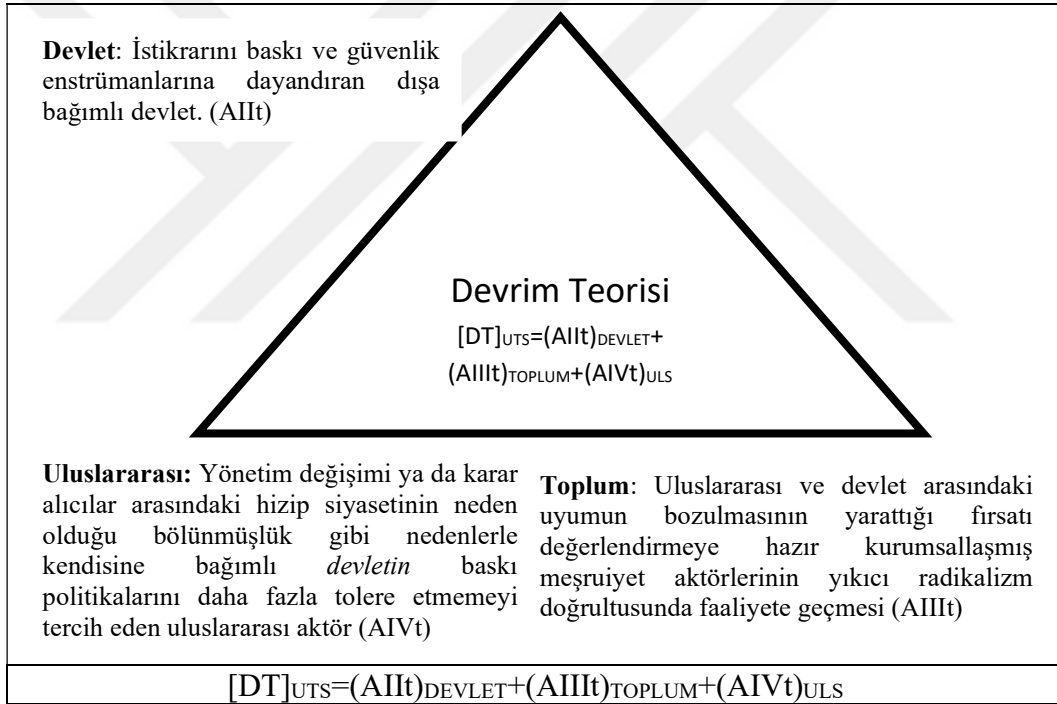
4.1 Giriş

Troçki, bir devrimin en belirgin özelliğinin tarihin akışına kitlelerin doğrudan müdahale etmesi olduğunu ifade etmektedir:

“Normal zamanlarda devlet ister monarşik ister demokratik olsun fark etmez kendisini toplumun üzerinde konumlandırır ve tarih krallar, bakanlar, bürokratlar, parlamenterler ve gazeteciler gibi elitler tarafından yapılır. Fakat devrimlerde kitleler onları siyasal sahneden atarak sınırları yıkarlar, müesses nizamın temsilcilerini süpürürler ve kendi müdahaleleri ile yeni bir rejim için ilk zemini yaratırlar. Bunun iyi mi, kötü mü olduğu ahlakçıların değerlendirmesidir... bizim için devrim tarihi her şeyden önce kitlelerin siyasal sahneye zorla girmesi tarihidir” (Trotsky, 2008: XV).

Gerçekten de devrimler birikmiş olan *toplumsal* failliğin potansiyel halden kinetik hale geçtiği ve bu enerji boşalması karşısında normal zamanlar için tasarlanmış güvenlik enstrümanlarının (*devlet* failliğinin) paralize olup çöktüğü olaylardır. Devrimler *toplumsal* failliğin potansiyel enerjisini kinetik hale getirecek belli faktörler bir araya geldiğinde onun karşısında *devlet* failliğinin kısa sürede dağıldığını gösteren istisnai vakalardır. Aslında *toplumsal* failliğin varlığı potansiyel olarak sürekli. Bu anlamda Tilly ve Skocpol gibi bazı devrim teorisyenlerinin “*neden devrimlerin olduğunun*” değil, “*neden devrimlerin olmadığının*”, yani neden *toplumsal* failliğin istisnai olarak yüzeye çıkarken, kural olarak gömülü kaldığının sorgulanması gerektiğine vurgu yapmaları isabetlidir (Fekri, 2011: 20). Neden *toplumsal* faillik normal durumda enerjisini pasifize etmeyi tercih ederken, istisnai zamanlarda onu açığa çıkarma eğilimindedir? Bu sorunun cevabı devrimlerin *meşruiyet krizinin* artık yönetilemez hale geldiği zamanlarda gerçekleştiği gerçeğinden hareketle verilebilir. Kitleler için mevcut siyasal statükonun, istikrarın ya da toplumsal pasifizasyon durumunun tolere edilebilecek bir haklılığı kalmamışsa, daha da ötesinde *devlet* bu istikrar durumunu rıza ile değil zor enstrümanlarıyla korumaya çalışıyorsa gerekli şartlar bir araya geldiğinde enerji boşalması yaşanmaktadır. Ancak söz konusu enerjinin açığa çıkma cesareti gösterebilmesi için statükonun baskı araçlarında bir gevşeme gözlemlenmesi de gerekmektedir. Baskı politikasının aktörü olan devlet ve bu baskı politikasını mümkün kılan

güçlü *devlet* failliği *uluslararası* faillığe bağımlıysa uluslararası talep ve eleştirilere karşı kırılgandır. Bu kırılganlık devlete yönelik reform ya da liberalleşme yönündeki uluslararası baskıların devrimci unsurların faaliyetlerini artırması için beklediği cesaret verici açılım atmosferinin yaratılmasına yol açabilir. İstikrarlı siyasal ve toplumsal pasif normal zamanlar meşruiyet aktörlerinin rollerini bu yönde oynamayı tercih ettiği zamanlardır. Meşruiyet aktörleri güçlü *uluslararası* faillikle bağımlı *devlet* arasındaki uyumda gözlemlediği bozulmadan aldığı cesaretle rollerini aksi yönde oynamaya başladıklarında *toplumsal* failliği potansiyel halden kinetik hale getirerek kitlesel seferberliği başlatabilirler. İran İslam Devrimi söz konusu olduğunda son iki yüzyıllık en güçlü toplumsal meşruiyet aktörünün Şii ulema olması gerçeği yaşanan tüm *toplumsal* failliklerin yüzeye çıktığı olayların Şii ulema önderliğinde olmasını da açıklamaktadır.

Şekil 4.1. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni Devrim Teorisi

1979 İran Devrimi, M. Rıza Pehlevi rejimine karşı bir araya gelmiş dini ve seküler muhalefetin dahil olduğu bir birleşik cephe ile mümkün olmuştur. Tıpkı 1891-2 Tütün Boykotu, 1905-11 Meşrutiyet Devrimi, 1951-53 petrolün millileştirilmesi süreçlerinde olduğu gibi. Bu özellik, yani dini ve seküler birleşik cephe olma karakteri devrimciler arasında gelecek vizyonu konusunda bölünmelerin ortaya çıkarak nihai aşamada başarısız olmalarına yol açtığı gibi söz konusu tarihsel süreci açıklayan ve gerçek aktörün kim olduğu konusunu araştıran akademik literatürün de en az devrimci aktörler kadar yanlı bir tutum almasına

neden olmaktadır. Bu çalışma, Şah rejimine karşı muhalefette seküler güçlerin etkisini görmezden gelmeden İran toplumu bakımından asıl meşruiyet aktörlerinin kim olduğu tarihsel sorusundan yola çıkmaktadır. Bu çalışmanın bakış açısına göre sorulması gereken temel soru, devrimci sürece ideolojik ve eylemsel bakımından dahil olan unsurların kimler olduğu değil, bu soru da önemli olmakla birlikte, hangi aktörün sürece dahil olması ya da olmamasının oyun değiştirici bir etki yarattığıdır. Bu soruyu meşruiyet merkezini temsil eden Şii ulema müesses nizamındaki faydacı sessizliğe dayalı apolitik tutumdan Humeyni ve ona eşlik eden radikal ulemanın *yıkıcı radikalizm* tutumuna doğru bir dönüşümün yaşanması gerçeği ile cevaplandırmak mümkündür. 1962'den itibaren muhalefet dilinin devrim süreci boyunca İslamcılık çerçevesinde inşasının teşvik edilmesinde Humeyni ve onun radikalizminin büyük etkisi vardır. Ama yine de bu süreç iç sosyo-ekonomik gelişmelerin (*devlet* faktörü) ve *uluslararası* gelişme ve değişmelerin (uluslararası faktör) çakışmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Devrimlerde meşruiyet konusu bir başka açıdan da önemlidir. Her başarılı devrimsel süreç en az iki devrimden oluşur. Birincisi eski rejimin yıkılması, ikincisi yeni rejimin kurulmasıdır. Eski rejimin yıkılması nasıl *meşruiyet krizinin* yönetilemez hale gelmesi sonucu gerçekleşmişse (*yıkıcı radikalizm*), yeni rejimin kurulması ve kalıcı hale gelmesi de *meşruiyet krizine* yönetilebilir bir çözüm (*kurucu esneklik*) bulunmasını gerektirir. Birinci devrimin, yani eski rejimi yıkma başarısının gösterildiği vakaların çokluğuna rağmen asıl devrimin, yani yeni rejimin başarılı bir şekilde kurulabildiği vakalar doğal olarak daha nadir görülmektedir. Çünkü eski rejimin *meşruiyet krizini* çözmemesinden doğan çöküşü sonrası yeni aktörler otomatik olarak *meşruiyet krizini* çözemezler. İran İslam Devrimi iki yüzyıllık *güç arayışı-meşruiyet krizine* denge arayışını içeren *uluslararası tarihsel sosyolojisinde* başarısızlıkla sonuçlanan 1905-11 Meşrutiyet Devriminden ya da 1951-53 Musaddık Milli Cephe dönemlerinden farklı olarak bu krizi yönetilebilir kıldığı için yeni bir İslam cumhuriyeti rejimi inşa edebilmiştir.

Yukarıdaki devrim teorisi üçgeninde de gösterildiği gibi 1979 İran Devrimi uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında açıklanmalıdır. Bu anlamda 1963 Beyaz Devrim ve Haziran (1963) ayaklanmalarından (15 Hordad Kıyamı) 1979'a kadar gelen süreçte bir devrimin gerçekleşmesini gerektirecek *devlet* alanında yaşanan gelişmelerin neler olduğunu ortaya koymak gerekir. Bu gelişmeleri merkeze alarak 1979 İran Devrimi'ni açıklamaya çalışan Abrahamian,

biri Pehlevi rejimi taraftarı diğeri ise karşıtı iki yorumun olduğunu belirtmektedir. Pehlevi rejimi taraftarlarına göre 1979'da bu rejimin bir devrimle yıkılmasının nedeni, M. Rıza Pehlevi'nin, geleneksel özelliklerini muhafaza eden İran toplumunda çok hızlı ve çok kapsamlı bir modernleşme programı yürütmesi idi (Abrahamian, 1982: 426). Gerçekten de toplumsal vicdanı hala Şii İslam'ın inşa etmeye devam ettiği İran'da alternatif bir seküler kamusal vicdan arayışı olarak solun da güvenlik tehdidi olarak belirlenmesi *meşruiyet krizinin* aşılmasına neden olmuştur. Pehlevi karşıtlarına göre ise rejim, sömürge karşıtlığı, dış politikada tarafsızlık ve cumhuriyetçiliğin popüler olduğu bir dönemde şahın 1953'te CIA tarafından koltuğa oturmuş olma lekesinden kurtulmasını sağlayacak boyutta ve hızda bir modernleşme programı yürütememesinden dolayı yıkılmıştır (Abrahamian, 1982: 426). Pehlevi rejiminin yıkılmasının nedeni olarak birincisi aşırı ve hızlı modernleşmeyi, ikincisi ise eksik modernleşmeyi tespit eden ve her ikisi de modernleşmeci bir geri plana sahip yaklaşım da Abrahamian'a göre gerçeğin sadece yarısını açıklamaktadır. Ona göre şah İran'ı sosyo-ekonomik düzeyde modernleştirerek modern orta sınıf ve sanayi işçi sınıfının genişlemesine yol açarken, siyasal düzlemde modernleşmede başarılı olamamıştır. Bu başarısızlık ya da tercih devlet ile toplum arasındaki uçurumu genişleterek toplumla devlet arasındaki bağların tümünden kopmasına neden olmuştur. Abrahamian'a göre gelişen sosyo-ekonomik sistem ile gelişmeyen siyasal sistem arasındaki uçurum öyle genişti ki bir ekonomik kriz anında tüm sistem yıkılmaya müsaitti. Yani ona göre 1979 İran Devrimi ne aşırı ve hızlı sosyo-ekonomik gelişmeden ne de gelişmemeden kaynaklanıyordu, eşitsiz gelişmeden kaynaklanıyordu (Abrahamian, 1982: 426). Pehlevi rejiminin modernleşme stratejisi hızlı ekonomik kalkınmaya ve düşük siyasal çoğulculuğa dayanan eşitsiz bir modernleşme tarzıydı. Bu ekonomist ve modernleşmeci açıklama, siyasi modernleşmeden neyi kastettiğini açıklamamakla beraber devletle toplum arasındaki bağlantıya, yani son iki yüzyıllık *güç arayışı ile meşruiyet krizine* modernleşme bağlamında çözüm getirememesinden şikâyet ettiğine göre siyasi modernleşme yokluğundan kastının demokratik kanalların genişletilmemesi, hatta muhalefetin tasfiye edilerek daraltılması olduğu tahmin edilebilir. Bu çalışma ise Pehlevi rejiminin devrilmesinin açıklanmasında devletle toplum arasındaki bağların kurulamaması tezini onaylamakla beraber, bunun eksik modernleşmeden kaynaklı bir kusur olmadığını, demokrasi eksikliği biçimindeki açıklamaların 1979 İslam Devrimi sonrası kurulan siyasal rejimden memnuniyetsiz

akademik literatürün mevcut demokrasi eksikliğini geriye dönük Pehlevi rejiminin çökmesine de yansıtmaktan kaynaklandığını iddia etmektedir. Bu çalışma Pehlevilerin yıkılmasının gerçek nedeninin İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojisini, yani modernleşme tarihini oluşturan *güç arayışı ile meşruiyet krizinin* son sürünmesi, ya da devlet inşası ile ulema müesses nizamı paralel oluşumunun, modernleşmenin radikalize olduğu bir vakayla (Beyaz Devrim) ulema müesses nizamının radikalize olduğu (Humeyni liderliği) bir vakanın çakışması sonrası süreç olduğunu iddia etmektedir. Bu çakışma, uluslararası, devlet ve toplumu karşı karşıya getirecek 1977-79 arası süreçte bir devrimle sonuçlanacaktır.

M. Rıza Pehlevi'nin modernleşme programı iddia edildiğinin aksine kesinlikle ekonomik kalkınmadan ibaret değildi. Elbette siyasal çoğulculuk ayağı eksikti, ama hem 1963 Beyaz Devrim reform programı hem de buna karşı Humeyni liderliğinde ortaya çıkan Haziran (1963) krizinin atlatılmasından sonra hız kazanan modernleşme programının önemli bir ayağını kültürel alanda sekülerleşme oluşturmuştur. Dolayısıyla M. Rıza Pehlevi'nin modernleşme programı salt ekonomik ayaklı değil kültürel ayaklıydı aynı zamanda. M. Rıza Pehlevi bu bölümde göreceğimiz üzere iktidarının belirgin bir şekilde sarsılmaya başladığı 1977'nin sonları ve 1978'in başlarında ekonomik göstergeler ve kalkınma rakamları açısından güçlü bir *devlet* failliği başarısı elde etmiştir. Devlet sivil ve askeri bürokrasi olarak hacmini ve boyutunu kırsal alanları da sıkı bir şekilde kontrol edecek kadar genişletmiştir. SAVAK vasıtasıyla iç güvenlik sektörü muhalif olduğu düşünülen tüm siyasal yapıları denetlerken, orduya yapılan büyük çaplı yatırım İran'ın bölgesel bir güç olmasını sağlamıştır. M. Rıza Pehlevi İran tarihinin Meşrutiyet Devrimi ve 1941-53 arası siyasal çoğulculuk dönemlerinin istikrarsızlık dönemleri olduğu tecrübesinden hareketle kendisini kalkınma ile demokrasi arasında ters bir bağlantı olduğuna ikna etmiştir. Bu açıdan ekonomik kalkınma ve kültürel modernleşme (sekülerleşme) programını yürütürken bunun bir tamamlayıcısı olarak muhalefetin faaliyet alanını kısıtlamıştır. Abrahamian, 1979 İran Devrimi'ni devletin ekonomik kalkınmada gösterdiği performansa paralel bir siyasal çoğulculuk üretememesinden kaynaklı olduğunu iddia eden modernleşme teorisi merkezli bir açıklama yapsa da bu yorum örtük bir şekilde Pehlevi devletinin *meşruiyet* sorununa çözüm üretemediği iması da taşımaktadır. Gerçekten de ekonomik kalkınma stratejisinin tamamlayıcı bir unsuru olarak siyasal baskının artırılmasını bir devlet-toplum krizi olarak değerlendirmek, dolaylı olarak İran'da

1979’da yaşanan devrimin bir *meşruiyet krizinden* kaynaklandığını da tespit etmek demektir. Bu çalışmada da savunduğumuz gibi son iki yüzyıllık İran tarihi başından itibaren *güç arayışı* (modernleşme/reform, devlet inşası) ile *meşruiyet krizi* arasında denge bulma tarihidir ve bu tahlile uygun şekilde M. Rıza Pehlevi’nin iktidarını gerçek anlamda tesis ettiği 1953’ten itibaren giriştiği hızlı ekonomik kalkınma programı meşruiyet konusunu çözmede başarılı olamamıştır. Ancak Abrahami-an’dan farklı olarak bu çalışma meşruiyet krizini siyasal çoğulculuk eksikliği olarak değil, kurumsal oluşumu devlet inşasına takaddüm eden ve nihayet 1963’ten itibaren radikalize olan ulema muhalefetinin harekete geçmesi şeklinde açıklamaktadır. *Meşruiyet krizinin* yönetilemez hale gelmesi Humeyni’nin radikal ulema muhalefetinin önderi olarak ortaya çıkıp yüksek sesle Şah’ı ve rejimini eleştirmeye başlamasıyla söz konusu olmuştur.

1979 İran Devrimi’nin açıklanmasında toplum sektörünü oluşturan radikal ulema ve onun lideri Humeyni’ye seküler entelijansiya ile köprüler kurmuş olan dini-reformist isimler eşlik etmiştir. Bu isimler birisi seküler, diğeri dini olmak üzere iki kamusal vicdan paradigması olarak *sol ile İslam’ın aşılmasını* mümkün kılmıştır. Bu isimleri çalışmamızda *köprü aydınlar kuşağı* olarak nitelendirdik. Gerçekten de belirtmek gerekiyor ki devrim literatürünün devrimci hareketlerin ilerici hareketler olması gerektiği varsayımı 1979 İran İslam Devrimi açısından da geçerliliğini korumuştur. 1979 İran İslam Devrimi’ne ilerici karakterini kazandıran sol ile İslam arasındaki aşıdır. İran’da solun ilk defa kitleselleşmesini sağlayan Tudeh’in (1941) materyalist ontolojisi ve 1946 Azerbaycan krizinde Sovyet angajmanından kurtulamamasının yarattığı başarısızlık sonrası Celal Al-i Ahmed, Mehdi Bazergan ve Ali Şeriatî gibi entelektüeller ile Ayetullah Mahmut Talegani, Murtaza Mutahhari gibi ulema üyeleri ve MDH, İÖH ve Hüseyiniye-yi İrşad (Hİ) gibi siyasi hareket ve merkezlerde kendisini gösteren sol ile İslam arasında gerçekleşen aşılama, 1979 İslam Devrimi’ne ilerici bir karakter kazandırmıştır. Zikredilen isimler ve hareketlerin yarattığı söylem evreni sayesinde devrimin lideri Ayetullah Humeyni solun ilerici/halkçı, anti-emperyalist, anti-statükocu ve revizyonist lügatinden oldukça faydalanmış ve devrim sonrası İİC’nin politikalarına yansımıştır. Yine 1979 İslam Devrimi’nde Marksist ya da İslami Marksist gerilla hareketlerinin eylemciliğinden de yararlanılmıştır.

Tekrar etmek gerekirse 1979 İran Devrimi uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında açıklanmalıdır. Bu anlamda istikrarını büyük oranda

güvenlik ve baskı enstrümanlarına dayandıran dışa bağımlı devletler uluslararası alanın desteğine büyük bir ihtiyaç duyarken, bu alandan gelecek reform ya da siyasal açılım gibi taleplere karşı da oldukça kırılgandır. Söz konusu kırılganlık devletle hesaplaşmaya girmeyi tercih eden meşruiyet aktörleri ve onlara eşlik eden devrimci unsurlar için cesaret verici koşulları hazırlamaktadır. M. Rıza Pehlevi Haziran 1963 ayaklanmasından sonra istikrarını aşağıda ifade edileceği üzere petrol gelirlerinin hızlı bir şekilde yükselmesiyle desteklenen ekonomik kalkınmaya ve yine ordu ile SAVAK gibi güvenlik enstrümanlarına dayandırmaya çalışırken ABD bölge politikasının en önemli sac ayağı haline gelmiştir. Özellikle Nixon-Kissinger hükümetinin daha önceki hükümetlerin çifte sütun (twin pillar) politikasından Körfez’de İran üstünlüğüne dayalı tek sütun politikasına geçişi M. Rıza Pehlevi’nin bölgesel tutkularını beslemiştir. Bununla beraber M. Rıza Pehlevi’nin kapitalist kalkınma ve bölgesel büyük güç haline gelme içerikli “büyük medeniyet” ülküsünü toplumsal meşruiyete tahvil etme çabası olarak ortaya çıkan Rastakhiz Partisi ve onun etrafında şekillenen tek partili siyasal sisteme geçiş ve uygulanma biçimi hedeflenenin aksine devletle toplum arasındaki ilişkileri daha da germiştir. Bu arada M. Rıza Pehlevi’nin büyük medeniyet ve bölgesel güç ülküsünün daha bağımsız bir dış politika ve bunun bir yansıması olarak yüksek petrol fiyatı politikası izleme çabası Nixon sonrası Ford yönetiminin Pehlevi devletinin ekonomik faillliğini zayıflatma kararı almasına neden olmuştur. İşte bu şartlarda 1977’de ABD’de Demokrat Carter yönetiminin işbaşına gelmesi ve insan hakları konusunu dış politikasının en önemli parametresi haline getirmesi, bu konuda İran’a siyasal açılım baskısı yapmasına neden olacak, bu baskı karşısında M. Rıza Pehlevi’nin ise devlet-toplum ilişkilerine dair mütereddit ve tutarsız bir karar alma süreci takip etmesi Pehlevi rejiminin bu kırılganlığından faydalanan muhalif unsurların faaliyetlerini çok daha cesur bir şekilde ortaya koymalarına neden olacaktır.

4.2 Devlet Oluşumu: Kurum İnşası, Yüksek Ekonomik Kalkınma ve Güvenlik Sektörünün Meşruiyet Krizini Çözememesi (1963-1977)

Haziran 1963 Ayaklanmasının bastırılması sonrası Pehlevi devletinin temel gündemi ekonomik kalkınma ve bölgesel bir askeri güç haline gelmekti. Haziran 1963 Ayaklanmasının bastırılmasının ardından hem İkinci Milli Cephe lider kadrosunun hem de İran Özgürlük Hareketi’nin (İÖH) lider kadrosunun başta Mehdi Bazergan ve Mahmut Talegani olmak üzere tutuklanarak etkisiz hale

getirilmesi, seküler muhalefet güçlerinin siyasal sahneden başarıyla temizlenmesi, Humeyni'nin de sürgüne gönderilmiş olması M. Rıza Pehlevi için bu gündemini engelsiz bir şekilde hayata geçirebilecek ortamı sağlamıştır. Pehlevi devletinin ekonomik kalkınma amacı kapitalist uluslararası ilişkilere daha doğrudan entegre olma ve bölgesel büyük bir askeri güç haline gelme amacı da özellikle Nixon-Kissinger (1969-74) hükümeti döneminde ABD'nin bölge politikasının sac ayağını teşkil etme anlamına geliyordu. Dolayısıyla M. Rıza Pehlevi'nin her iki amacını da özetleyen “Büyük Medeniyet” (Temeddünü Bozorg) inşası, muhalefetin bu gündemi ABD'ye daha fazla bağımlılık yarattığı şeklinde mahkûm etmesine neden olacaktır. İran'ın bu dönemde kalkınma rakamlarında gösterdiği olağanüstü başarı muhalefet açısından sömürgeci modernleşmenin bir türevi olarak değerlendirilecek ve günün sonunda ortaya çıkardığı toplumsal ve ekonomik anomali Pehlevi rejiminin devrilmesinin iç nedeni haline gelecektir.

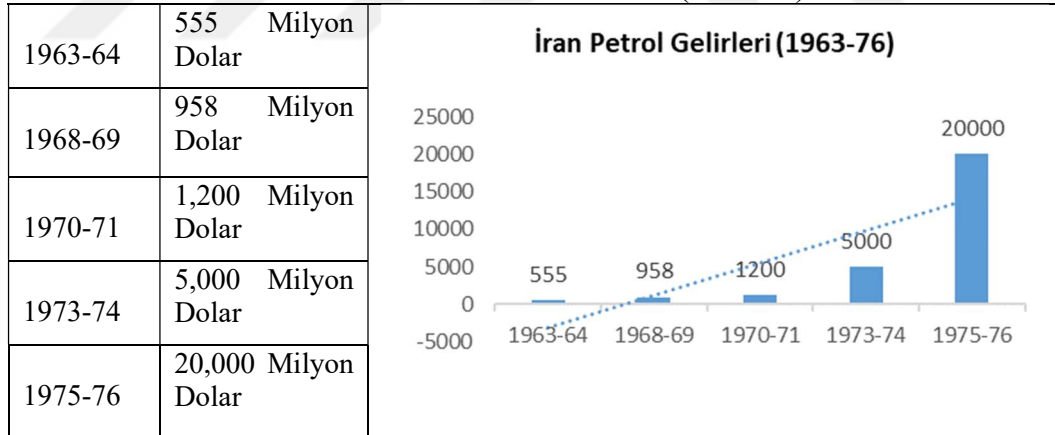
İran'ın 1963 sonrası ekonomik ve toplumsal modernleşmesinin iki sac ayağını teşkil eden Beyaz Devrim ve kalkınma planları ABD kanalıyla uluslararası kapitalist ilişkilere entegrasyonun birbirini tamamlayan araçlarıydı. Beyaz Devrim nasıl Kennedy yönetiminin toprak ve siyasal reform baskısının bir sonucu olarak ortaya çıkmışsa, kalkınma planları da ABD'li uzmanların danışmanlığında yürütülmüştür. Dolayısıyla M. Rıza Pehlevi'nin 1953 sonrası devlet inşasının en önemli boyutunu oluşturan kalkınma planları uluslararası-devlet ilişkilerinin bir türevi olmuştur. Öncelikle belirtmek gerekir ki 1970'ler ekonomik büyüme olarak bakıldığında gerçekten de küçük çaplı bir mucize dönemiydi. Sosyo-ekonomik kalkınma büyük oranda artan petrol gelirlerine dayalıydı. 1963'ten 1976'ya kadar petrol gelirlerindeki artış 1953-63 arası dönemden daha dramatik bir yükseliş göstermiştir. Bu sayede İran Milli Petrol Şirketi 1977'de dünyanın en büyük 7. şirketi haline gelmiştir. Petrolün İran'ın GSYİH içindeki payı 1963-64'te %21.28'den 1972-73'te %51.9'a çıkmıştır (Parsa, 20014: 89). Bu gelirlerin bir kısmı askeri harcamalar, nükleer santraller, bürokratik harcamalar gibi ekonomik bakımdan verimsiz kanallara aktarılsa da yine önemli bir kısmı da ekonomik kalkınmayı hızlandıracak rasyonel kanallara aktarılmıştır. Sanayi ve işletmelerin düşük faizli kredilerle teşvik edilmesi sayesinde İran'da oldukça hızlı bir ekonomik dinamizm yaşanmıştır. Öyle ki İran 1962-70 arasında yıllık ortalama %8, 1972-73'te %14 ve 1973-74'te %30 ve 1974-75'te %42 oranında büyüme göstermiştir. İran milli geliri 1972'de 17 milyar dolardan 1978'de 54 milyar dolara yükselirken,

kişi başı yıllık milli gelir 1971’de 450 dolardan 1978’de 2400 dolara yükselmiştir (Halliday, 1979: 138).

Şekil 4.2. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1963-77 Arası

Tablo 4.1. İran’ın Petrol Gelirleri (1963-76)

İran’ın petrol gelirlerindeki artışı ekonomik kanallara aktarması ABD danışmanlığında çerçevesi çizilen kalkınma planları uyarınca yapılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda İran Planlama Teşkilatı ABD’li uzmanların danışmanlığında çalışmıştır. Buna göre 1. Kalkınma Planı (1949-56) Morrison-Knudsen International isimli bir ABD’li şirket tarafından hazırlanırken (Baldwin, 1966: 28), 1950’lerin başında ise Planlama Teşkilatında Harvard Danışman Grubu görev almıştır. İran bu dönemde 3. (1963-68), 4. (1968-73) ve 5. (1973-78) Kalkınma Planlarında öncelikle alt yapı, ulaşım, tarım (sulama, makineleşme ve

gübreleme) sektörlerine; ikinci ve daha öncelikli olaraksa sanayi, madencilik, sağlık ve eğitim gibi sektörler ağırlık vermiştir (Abrahamian, 1982: 427-8). Kırsal kesimin sosyo-ekonomik yapısını tersyüz eden toprak reformunun bir benzeri işte bu kalkınma planları ve onun neden olduğu hızlı sanayileşme ile kentlerde yaşanmıştır (Abrahamian, 2009: 176). Abrahamian'ın ifadesiyle 1953-75 arası İran küçük çaplı bir sanayi devrimi yaşamıştır. Buna göre 1953'te 1500 olan küçük öl-

Tablo 4.2. 1953 ve 1975 Tarihleri Arasındaki Fabrika Sayısı

	1953	1975
Küçük ölçekli fabrikalar	1500	7000
Orta ölçekli fabrikalar	300	800
Büyük ölçekli fabrikalar	100	150

çekli fabrika sayısı 1975'te 7 bine, orta ölçekli fabrika sayısı 300'den 800'e ve büyük ölçekli fabrika sayısı ise 100'den 150'ye çıkmıştır (Abrahamian, 2009: 176). İran'ın petrol dışı GSYİH'sı 1973-77 arasında yıllık ortalama %15 civarında büyürken, sanayi sektöründeki büyüme de 1965-75 arasında yıllık ortalama %15 civarında gerçekleşmiştir. Bu oran diğer ülkelerin sanayi büyüme ortalamasının iki katına denkti (Parsa, 2004: 91).

Beyaz Devrim ve ekonomik kalkınma eğitim sektörünün de hızla büyümesini teşvik etmiştir. 1953'te kreşe giden çocuk sayısı 13,300'den 1970'lerin sonunda 222 bine; ilkökul öğrencilerinin sayısı 1 milyon 640 binden 4 milyon 80 bine; orta-öğretim öğrenci sayısı 370 binden 741 bine; meslek okulu öğrenci sayısı 14 bin 240'tan 227 bine ve üniversite öğrenci sayısı 18 binden 80 bine çıkmıştır. M. Rıza Pehlevi bunlar dışında bir de kırsal alanda okuma yazmayı yaygınlaştırmak için okuma-yazma ordusu adıyla bir kampanya başlatmıştır. Bu kampanya sayesinde okuma-yazma oranı %26'dan %40'a çıkarılmıştır (Abrahamian, 2009: 177). Beyaz Devrim'in önemli boyutlarından bir başkası da kadınların konumunun iyileştirilmesiyle ilgiliydi. Bu kapsamda kadınlara seçme-seçilme hakkı, avukatlık ve hakimlik yapma hakkı getirilmiştir (Abrahamian, 2009: 177). 1967 Aile Koruma Kanunu ile boşanma, çok eşliliğin yasaklanması ve çocuğun velayetinin anneye verilmesi gibi konularda kadın lehinde düzenlemelere gidilmiştir (Abrahamian, 2009: 177).

M. Rıza Pehlevi'nin devlet inşasının bir boyutu olan kalkınma çabalarının yansıması olarak sosyo-ekonomik gelişmeler İran'da dinamik, eğitilmiş, kentli, yani kısaca güçlü bir modern *toplumsal* failliğin ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Ne var ki M. Rıza Pehlevi bu güçlü toplumsal failliğin *meşruiyet* talebine olumlu cevap

vermek yerine *devlet* failliğini ya da devletin toplumdan göreceli özerkliğini artıracak stratejilere dayanmayı tercih etmiştir. Meşrutiyet Devrimi ve 1941-53 arası siyasal açıklık döneminin tecrübelerinden hareketle güçlü bir merkezi devlet inşası söz konusu olmadan demokrasinin kaosa yol açtığı kanaatine ulaşmıştır. Ona göre kurum inşası ile demokrasi arasında bir art zamanlılık vardı. Bu anlamda M. Rıza Pehlevi konsantrasyonunu ordu ve istihbarat gibi güvenlik sektörünü güçlendirmeye, saray patronaj ağını kullanmaya, geniş ve gittikçe merkezileşen devlet bürokrasisine, bu araçlarla dini ve sol muhalefeti etkisizleştirmeye ve ABD'nin uluslararası desteğine dayanmaya hasretmiştir (Abrahamian, 1982: 435). Bu dönemde ordunun personel sayısı 1941'de 185 binden 1979'de 454 bine çıkarken, bütçesi de 1963'te 293 milyon dolardan 1977'de 7,3 milyar dolara çıkmıştır (Afshar, 1985: 177). 1977'de İran donanması Basra Körfezi'nin en büyük donanması haline gelmiş, İran ordusu Ortadoğu'nun en büyük, dünyanın 5. en büyük ordusuna dönüşmüştür (Abrahamian, 1982: 435-6). Orduya yapılan olağanüstü yatırımın yapısal özelliği artan petrol gelirlerinin ABD'den yüksek oranda silah satın alınmasına dayanmasıydı. İran 1974'te ABD'den 3,91 milyar dolarlık silah satın alarak ABD'nin en büyük silah müşterisi haline gelmiştir (Parsa, 2004: 61). ABD'den alınan modern ve yüksek teknoloji silahları çalıştıracak İranlı askeri personelin yetersizliği dolayısıyla Pehlevi rejimi bu alanda da ABD'nin teknik personeline bağımlı hale gelmiştir. Yine M. Rıza Pehlevi ordunun tüm yüksek kapasitesine rağmen Pehlevilerin bir devrimle sona ermesine yakın 1978 yılı için ABD'den 12 milyar dolarlık bir askeri sipariş vererek artık sadece Basra Körfezi'nin değil, Hint Okyanusu'nun da en büyük gücü olma tutkusunu hayata geçirmeye çalışacaktır. Üstelik şahın planları arasında 1993'e kadar 20 nükleer reaktör inşa etmek de vardı (Abrahamian, 2009: 166).

M. Rıza Pehlevi'nin iktidarını dayandığı güvenlik sektörünün bir diğer ayağı da en önemli ve yaygını SAVAK olmak üzere 3 istihbarat aygıtıydı. SAVAK 1978'de 7000-10,000 kişilik tam mesaili personeli ve sayısı 3 milyon olduğu tahmin edilen informal kadrosu ile bir istihbarat örgütü olarak şahın gözü ve kulağı ve bazen de “gerektiğinde” işkence yöntemini de kullanan demir yumruğu olarak hareket ediyordu (Parsa, 2004: 60; Halliday, 1979: 80). Entelektüelleri, Marksist öğrencileri ve radikal mollaları izlemekle görevli SAVAK, İran'da tam anlamıyla bir gözetim devleti kurmuştur (Hüseyin, 2009: 90-91). SAVAK dışında 1958'de kurulmuş olan ve şahın çocukluk arkadaşı General Fardust tarafından yönetilen

Kraliyet Müfettişleri de ordu içinde kendisine karşı komploları izlemek ve zengin ailelerin ekonomik faaliyetlerini takip etmekten sorumluydu (Abrahamian, 1982: 436-7). Bunun dışında bir de J2 Bürosu denen ve Fransa'dan model alınan (Fransız 2. Bürosu), askerleri, SAVAK'ı ve Kraliyet M fettişlerini yakından izlemekle görevli bir yapı daha vardı (Abrahamian, 1982: 437). 1965'te Başbakan Mansur'a ve ardından Mayıs 1965'te şahın kendisine yönelik başarısız bir suikast yapılması şahın tutumunun daha da sertleştirmesine neden oldu. Bu suikast ve suikast girişimi sonrası M. Rıza Pehlevi varlığını tamamen güvenlik enstrümanlarına dayalı olarak korumaya çalışacak ve bir güvenlik devleti yaratarak kendisini muhalefetle diyaloga kapatacaktır (Moin, 2005: 159). Bu politikanın en belirgin göstergesi 1965'te ılımlı bir isim olarak bilenen General Hasan Pakravan'ın SAVAK başkanlığından alınarak onun yerine sertliğiyle bilinen ve 1978'e kadar bu görevi yürütecek General Nimetullah Nasiri'nin getirilmesidir (Moin, 2005: 159). General Nasiri zamanında devlet Moin'in ifadesiyle sürekli şişirilen, şişirildik e hacmi büyüyen, büyüdükçe gerilen bir balon gibiydi. Sistem emniyet supabı olmayan ve her an patlamaya hazır bir balon kıvamına getirilmişti (Moin, 2005: 159). General Nasiri'nin 14 yıllık SAVAK şefliği döneminde bütçesi şişirilen bu kurum tüm muhalefet için bir gölge haline getirilmiştir. SAVAK'ın elinden çıkan cinayetler, yapılan işkenceler politik sahnenin daha da radikalize olmasını sağlamıştır (Hüseyin, 2009: 90).

M. Rıza Pehlevi'nin iktidarının ikinci dayanağı saray-patronaj ilişkileriydi. Saray patronaj ağı Pehlevi ailesinde temerküz eden bir ekonomik imparatorluğa dayanmaktaydı. Bu ekonomik imparatorluğun dört önemli kaynağı vardı. Birincisi tarım topraklarıydı. Öyle ki şah ailesi İran'ın en büyük toprak sahibi ailesiydi (Abrahamian, 2009: 169). Pehlevi ailesinin ekonomik imparatorluğunun ikinci kaynağı petrol gelirine dayanmaktaydı. Batılı bir ekonomiste göre Pehlevilerin yıkılmasına yakın Pehlevi ailesi devletin kayıtlarına geçmeden 12 milyar dolar petrol gelirini yabancı banka hesaplarına aktarmıştı (Parsa, 2004: 105). Pehlevi ailesinin ekonomik imparatorluğunun üçüncü kaynağı ise ailenin sahip olduğu ticari ya da sanayi şirketleridir. Pehlevi ailesi makine parçaları, madencilik, tekstil, inşaat, sigorta, taşımacılık,  imento, otelcilik, bankacılık ve başka birçok büyük işletmeyi yönetmek suretiyle İran'daki en zengin girişimci ailesini oluşturuyordu. Pehlevi ailesinin ekonomik imparatorluğunun dördüncü dayanağı ise Pehlevi Vakfı'ydı. 1977'de vakfın 207 şirkette hissesi vardı ve bu şirketlere Krupp ve General

Electric, 8 madencilik, 10 çimento, 17 banka ve sigorta, 23 otel, 25 metal, 25 tarım, 45 inşaat şirketi de dahildi (Abrahamian, 2009: 169). Vakıf temel olarak rejim taraftarlarının ödüllendirilmesinde kullanılıyordu. M. Rıza Pehlevi bahsedilen ordu-bürokrasi-patronaj sistemi ayaklarını kullanarak kendisine bağımlı bir siyasal sistem dizayn etmişti (Parsa 2004: 105).

M. Rıza Pehlevi'nin iktidarının üçüncü sütunu devlet bürokrasisinin hiç olmadığı kadar genişletilmesidir. Hem bakanlık sayısının hem de bakanlıklarda çalışan memur sayısının olağanüstü sayıda artmasıyla İran'da devletin nüfuz edemediği hiçbir alan kalmamıştır. Devlet en sonunda uzun yıllardır rüyasını gördüğü kırsal kitleler üzerindeki mutlak otoritesini sağlamayı başarmıştır (Abrahamian, 1982: 435-39). Bunun için bakanlık sayısı 12'den 20'ye çıkarılmıştır. 1975'e gelindiğinde devlet 304 bin memur ve bağlı 1 milyon çalışana sahipti. Sadece Başbakanlığa bağlı 240 bin memur çalışırken, Eğitim Bakanlığı 515 bin kişi istihdam ediyordu. İran tarihinde görülmedik bir şekilde devlet artık sadece şehir ve kasabalara değil köy ve mezra gibi kırsal alanlara da ulaşabilir oldu (Abrahamian, 2009: 168).

Devletin büyüyen bürokrasisine, güvenlik sektörlerinin daha da güçlenmesine ve en önemlisi de hızla yükselen ekonomik verilere rağmen neden bu olağanüstü başarılar devletle toplum arasındaki bağları güçlendirmek şöyle dursun daha da bozulmasına neden oldu? M. Rıza Pehlevi güçlü *devlet* failliği çabasını *devlet-toplum* ilişkilerini geliştirmeye kanalize etmedi. Bunun bir nedeni daha önce ifade ettiğimiz gibi kalkınma ile demokrasi arasında kurduğu çarpık bağ ise bir diğer nedeni de İran ekonomisinin karakterinin böyle bir ilişki geliştirme konusunda onu teşvik etmemesidir. Devlet gelirlerinin önemli ölçüde petrole dayalı olması devlet-toplum ilişkilerinin yapısal zayıflığına neden olan rantie ekonomisinin özelliklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Rantie devlet, devlet gelirin aslan payının üretim faaliyetlerinden değil, dış yardım veya petrol ve maden gibi maddelerin satışından gelen ekonomileri ifade etmektedir. Rantie devletler, toplumdan görece özerklikleri güçlü olsa da toplumla ilişkileri genel itibariyle zayıf devletlerdir. Rantie devletler gelirlerinin çoğunu toplumdan elde etmedikleri için toplumdan kaynak elde etme kapasitesini artırmaya yatırım yapmazlar (Gheissari ve Nasr, 2006: 63). Sonuç olarak kaynaklar ve haklar üzerine devlet ile toplum arasında olması gereken müzakere devlet oluşumunun önemli bir karakteri haline gelmez. “Çok petrol, az demokrasi” (Tsui, 2010: 89-115) deyiimi

petrol gibi rantıye ürünlere dayalı ekonomilerde, devletin gelir üretmek için toplumdan gelecek vergi gelirine olan bağımsızlığını, bununla beraber topluma yönelik haklara karşı ise duyarsız olmasını ifade etmektedir. Rantıye devletler gelirlerini topluma dayandırabilmek için müzakereci politikalar geliştirmek yerine dağıtımcı mekanizmalara yatırım yapar ve onların toplumla ilişkileri bir hami-himaye edilen ilişkisini andırır ve dolayısıyla rantıye devletler toplumla güçlü ilişkiler geliştiremezler (Gheissari ve Nasr, 2006: 63). Bu yapısal karakter özellikle 1970'lerin başından itibaren İran'daki durumu yansıtmaktadır. İran'da bu dönemde devlet-toplum ilişkilerinin hami-himaye edilen rolüne sahip olması, devlet liderlerinin topluma hesap verme konusunda elini rahatlatmış, devlet faaliyetlerini apolitik hale getirmiş, devletin toplumdan aşırı özerkliğini teşvik etmiş ve hepsi birlikte *devletin* güçlenmesine ama *devlet-toplum* ilişkilerinin zayıflamasına neden olmuştur. Gerçekten de rant asla meşruiyeti ikame etmez, İran'da da etmemiştir. Devletle toplum arasındaki hami-himaye edilen ilişkisi, toplumsal pasifizasyonu belli bir süre rantın akışına bağımlı kılar. Petrol zenginliğine dayanan rant meşruiyeti ikame etmez çünkü ekonomik başarıların devletten kaynaklandığını iddia etme fırsatını da ortadan kaldırır. İran vakasında da petrol geliri kaynaklı zenginleşme, devletin kalkınmacı çabalarının petrol gelirine dayandığı algısını yerleştirerek, Pehlevi şahlarının kalkınma çabaları için gerekli olduğunu savundukları ne kadar siyasal aparat varsa onların aslında çok da gerekli olmadığını dolaylı olarak ima etmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 63).

Ekonomik kalkınma rakamlarında gösterilen olağanüstü başarıların devletle toplum arasındaki bağları güçlendirememesinin bir diğer nedeni petrol parası, Beyaz Devrim ve kalkınma planları doğrultusundaki sanayileşmenin yarattığı hızlı siyasal ve ekonomik değişimin toplumsal gerilimin fay hatlarını harekete geçirmiş olmasıdır. Öyle ki şahın Beyaz Devrim'inin amacı Kennedy'nin düşüncesine göre bir "kıızıl devrimin" önüne geçmektir, ancak 1979'da bir "yeşil devrimle" sonuçlandı. Öncelikle söz konusu değişim geleneksel olarak monarşiye ve Pehlevilere muhalif olan aydın ve kentli işçi sayısını dörde katlamıştır. Sanayi sektörüne yapılan yatırımlar dolayısıyla artan işçi sınıfı sayısı, sağlık hizmetlerinin iyileşmesiyle beraber bebek ölüm oranlarındaki kayda değer azalmanın genç nüfus sayısını artırması, ortaöğretim ve üniversite sayısındaki artışla beraber bu genç nüfusun okullarda siyasallaşması ve hızlı kentleşmenin yarattığı anomaliler toplamda 1977-79'un hareketli sokak siyasetinin sosyolojik arka planını

oluşturmuştur (Abrahamian, 1982: 426-35). Üstelik buna özellikle Tahran'da biriken yoğun göç nedeniyle gecekondu sakinleri de eklenmiştir. Devlet artan işçi sayısı ve demografik değişime karşı işçi sendikaları üzerindeki denetimini artırarak cevap vermeye çalışmıştır. Öyle ki 1959'da çıkarılan bir yasa uyarınca tüm sendikaların Çalışma Bakanlığı tarafından onaylanması şart koşulmuş, sendika liderlerinin seçimine SAVAK müdahale etmiştir (Parsa, 2004: 101). Bunun yanında sendikaların sanayi çapında konfederasyonlar şeklinde örgütlenmesine izin verilmeyerek büyüklüğü kontrol altında tutulmuştur. İşçi örgütlenmesinin böl ve yönet tarzıyla yönetilmesi ve grevlerin de yasaklanması sermaye ile işçinin pazarlık yapma koşullarını ortadan kaldırırken, artan memnuniyetsizliğin devlete kanallı olmasını da teşvik etmiştir (Parsa, 2004: 102).

Ekonomik kalkınma alanındaki başarının toplumsal gerilim üretmesinin bir başka nedeni de söz konusu kalkınmanın küçük ve geleneksel sektörler aleyhine, sermaye yoğun büyük modern sektörlerin lehine hizmet etmesidir (Parsa, 2004: 88). Devletin ithal ikame ekonomi stratejisiyle sanayileşmeyi teşvik ettiği bu politikanın çarpık tarafı, sayısı sınırlı belli sermayedarlara sübvansiyonlu kredi imkanları sunularak eşitsizliği daha da derinleştirmek şeklindeydi. Halbuki imalat sektörünün yaklaşık %98'ini oluşturan ve kentlerdeki istihdamın üçte ikisini üstlenen küçük ve geleneksel işletmeler söz konusu sübvansiyonlu ucuz kredilerden yararlanamadılar (Parsa, 2004: 101). Şah ve onun ekonomi yöneticileri, petrol parasını sarayla bağlantılı sermayedarlara vererek fabrika gibi yatırımlara aktarmayı, bu yolla zenginliğin damlama teorisi uyarınca en tepeden en alta kadar sızmasını ummuşlardı. Ne var ki petrol parasının bu şekilde sarayla bağlantılı sermayeye transfer edilmiş olması orada asılı kalmasına ve hiçbir şekilde aşağıya ulaşmamasına yol açtı (Abrahamian, 2009: 185). Ekonominin saray ve saray bağlantılı sermayedarda temerküz etmesinin doğal sonucu büyük yolsuzluklardı. Rubin'den aktaran Hüseyin, İran'da iş yapabilmek için Northop şirketinin 2,1 milyon dolar, Grunman Şirketinin 24 milyon dolar, Texton şirketinin ise 2,9 milyon dolar rüşvet dağıtmış olduğunu ifade etmektedir (Hüseyin, 2009: 97).

Bunun yanında Beyaz Devrim ve petrol fiyatlarındaki artışın yarattığı yüksek toplumsal beklentinin karşılanamaması da doğal olarak memnuniyetsizliği artmıştır. Beyaz Devrim'in en önemli amaçlarından olan köylülerin toprak sahibi olması büyük oranda başarısız olurken kırsal alanın önemli bir kısmı hala elektrik gibi alt yapı hizmetlerinden mahrum kalmıştır (Abrahamian, 2009: 188). Toprak

reformu sonucunda toprak sahibi olabilen köylülerin %72'den fazlası 6 hektardan daha az toprak elde edebildi. Bu durum köylülerin dörtte üçünün geçimlik için gerekli olan 7 hektarın altında toprağa sahip olması demekti (Parsa, 2004: 102). Toprak reformunun beklendiği gibi köylüleri toprak sahibi yapmada etkin bir başarı gösterememesinin bir nedeni de büyük toprak sahiplerinin topraklarını akrabalarına ya da güvenilir kimselerin üzerine kaydettirerek gerçekte yine kendilerinin kontrol etmeye devam etmeleri idi (Richards, 1975: 7). Tarım sektörünün sanayi lehine dışlandığını gösteren en belirgin işaret istihdamın yarısını bu sektörün üstlenmesine rağmen, GSMH'deki payının sadece %9.4 olmasıydı. Tarımsal üretimin makineleşmesi konusunda da yine eşitsiz bir dağılım gerçekleşmişti. 1975'te mevcut olan 41 bin traktörün dörtte biri ve yaklaşık 2,600 biçerdöverin yine dörtte biri sadece iki vilayette (Mazenderan ve Horasan) toplanmıştı (Parsa, 2004: 102-3).

Bu arada 1956'da yaklaşık 19 milyon olan İran nüfusunun 1976'da 33 milyona ulaşması tarımsal üretiminin yetersiz kalmasıyla sonuçlandı (Abrahamian, 2009: 186). Beyaz Devrim tarımsal nüfus lehine bazı düzenlemeler yapmıştı ama yine de kötü planlama ve yetersiz teşvik, nüfus hızla artarken tarımsal üretimin durgun seyretmesine neden oldu. Öyle ki 1960'ların başında İran gıda ihraç eden bir ülkeyken, 1977'de yılda 1 milyar 485 milyon dolar tarımsal ürün ithal eden bir ülke haline gelmiştir (Parsa, 2004: 103). 1970'lerin ortasından itibaren kırdan kente gerçekleşen hızlı göçün bir sebebi sanayileşen kentlerin çekici faktörleri ise bir nedeni de işte bu tarım sektörünün dışlanmasının yarattığı itici faktörlerdir. 1972-73'te ülke nüfusunun %16'sı yer değiştirmiş ve bu yer değiştirmelerin önemli bir kısmı kırdan kente, daha spesifik olarak Tahran'a doğru gerçekleşmiştir (Carey and Carey, 1976: 359-60). Kentlere iş bulmak için akın edenler ağırlıklı olarak 15-17 yaş arası dinamik demografiden oluşuyordu. Hüseyin'e göre İran Devrimi'nin kır değil de kent merkezli bir hareket olmasının geri planında kırdan Tahran, Meşhed, Tebriz, İsfahan ve Şiraz gibi kentlere gerçekleşen söz konusu dinamik demografi vardır (Hüseyin, 2009: 94).

Sınıfsal gelir adaletsizliğinin bir benzeri bölgesel bağlamda da kendisini göstermiştir. Kamu hizmetleri, ekonomik yatırımlar, kültürel, eğitim ve sosyal faaliyetler bakımından ağırlık merkezi Tahran'dır. Tahran'ın başkent olarak söz konusu alanlar bakımından merkez olması beklenen bir şey olsa da diğer bölgelerle aradaki dengesizlik beklenen ve tahammül edilebilen bir boyutta değildi. 1970'lerin ortasından itibaren Tahran genel nüfusun %20'sini barındırıyordu ama devlet

memurlarının %68'si, şirketlerin %82'si, imalat sektörünün %50'si, üniversite öğrencilerinin %66'sı, doktorların %50'si, sinemaya gidenlerin %40'ı ve gazete dağıtımının %82'si Tahran'da gerçekleşiyordu. İran genelinde 90 kişide bir kişiye otomobil düşerken bu oran Tahran'da 10'da 1'di (Abrahamian, 2009: 186-187). Tahran siyasetin, ekonominin ve sosyal-kültürel faaliyetlerin açık ara adaletsiz dağılmasının bir sembolüydü. Tahran'ın ekonominin, sanayileşmenin ve umut arayanların merkezi haline gelmesi kısa sürede buraya olan kırsal göçü teşvik etmiş ve Tahran'ın güneyi en ilkel şartların yaşandığı gecekondu yerleşimlerine ev sahipliği yapmıştır. Tahran'da konut kiralalarının yüksek olması çalışanların maaşlarının yarısını barınmaya ayırmaları anlamına gelmiştir (Parsa, 2004: 103). Konut kiralalarının aşırı yükselmesinin yarattığı baskı Tahran'ın eteklerinin gecekondu mahalleri ile dolmasına neden olmuştur. 1967-77 arasında kentlerde tek odalı evlerde barınma fırsatı yakalayan ailelerin oranı %36'dan %43'e çıkmıştır. Devrim arifesinde Tahran'ın %42'si yetersiz barınma imkanına sahip bir kent halindeydi (Abrahamian, 1982: 447). 1977'de Tahran'da 24 gecekondu mahallesinde yaklaşık 500 bin-1 milyon arası insan barınıyordu. Tenekeden barakalarda yaşayan gecekonducularla Hilton La Residence, The Key Club, The Bargaud ve The Imperial Country gibi mekanların bulunduğu yer de Tahran'dı (Hüseyin, 2009: 97). Bu durum genel kalkınma rakamları geçmişle kıyaslandığında ne kadar ilerleme yaşandığını gösterirse gösterebilir yoksulluk algısını tahrik etmiştir.

Belirtilmiş olduğu gibi 1963-77 arasında İran'ın milli geliri olağanüstü bir artış göstermiş ama bu artan gelir oldukça dengesiz bir şekilde dağılmıştır. ILO'nun (Uluslararası Çalışma Örgütü) 1970'lerdeki raporu İran'ın dünyanın en kötü gelir adaletine sahip ülke olduğunu ortaya koymuştur. İran devlet kaynaklarının resmi verilerine göre 1973'te en zengin %20'nin toplam gelirden aldığı pay %57'yken, bu 1975'te %63'e çıkmıştır. Kent yoksullarının da en zenginlerin de toplandığı yerin başkent Tahran olması gelir adaletsizliği algısının keskinleşmesine neden olmuştur (Abrahamian, 2009: 185). Hane halkı harcamaları dikkate alınarak yapılmış değerlendirmelere göre 1959-74 arasında en zengin %20'nin toplam harcamalar içindeki payı %52'den %56'ya çıkarken, en yoksul %40'ın harcamalar içindeki payı %14'ten %11'e gerilemiştir (Walton, 1980: 283). Tekrar etmek gerekirse ILO rakamlarına göre İran dünyanın en eşitsiz ülkelerinden birisiydi.

Kalkınmacılığın devlet-toplum ilişkilerini etkileyen bir diğer boyutu ise siyasi aktörler aleyhine teknokratların yükselişidir. Bu trend bağımsız ve siyasal bir

desteği olmayan genç, Batılı eğitim almış teknokratların etkisini artırmıştır. Massachussetçiler olarak adlandırılan bu yeni kadro bir taraftan İran'da daha fazla ABD etkisini temsil ederken, diğer taraftan da devlet inşasında kalkınmacılığın demokrasi üzerindeki üstünlüğünü temsil etmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 56). Bu noktadan itibaren siyaset gittikçe idari işlerle sınırlı olarak görülecek ve şah devlet işlerini yürütmede siyasi liderlerden çok idari görevlilere dayanacaktır. Teknokratik düzende güç mevkilerine gelmek için siyasi zekâ veya taban desteğinden çok teknik kabiliyet öne çıkacaktır. Teknokratların hanedanlığı 1963'te Hasan Ali Mansur'un (1964-65) ve Emir Abbas Huveyda'nın (1965-77) başbakanlığı ile başlamıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 56). Kalkınmaya odaklanması hükümet içinde bir teknokrasi kültürünün oluşmasına neden olmuştur. Bu eğilimin olumlu yanı bürokratik mükemmelliğe daha fazla dikkat edilmesi, çeşitli devlet kurumlarına yapılan yatırımın yükselmesi, nitelikli insan sermayesinin yetiştirilmesi ve bu alanda özellikle yüksek öğretim alanına yoğunlaşılmasıydı. Çünkü kalkınma teknik bilgi gerektiriyordu ve bunun yolu da yüksek öğretimin niteliğini yükseltmekten geçiyordu (Gheissari ve Nasr, 2006: 56). Süreç içinde İran büyük çapta bir beşerî sermaye elde etti. Bu beşerî sermaye Batılı fikirlere aşına ve sanat ile kültürün yeşermesine katkıda bulunacak bir eğitilmiş sınıfın yetişmesi anlamı taşımıştır.

Teknokratların yükselişinin *devlet-toplum* ilişkilerinin daha da bozulmasına neden olan olumsuz etkisi ise kültürel boyutla ilgiliydi. Teknokrasi kültürü aynı zamanda devlet ve Pehlevi yönetiminin kültürel yabancılaşmasını (akültürasyon) temsil eden somut gösterge haline gelmiştir. Rekabetçi siyasetin yokluğunda kalkınmaya odaklanması bürokratik eliti aşağıdan gelen taleplere karşı duyarsız hale getirmiştir. Bu aynı zamanda söz konusu bürokratik elitin Batılı kültür ve tavırları daha serbest bir şekilde sergilemesini de mümkün kılmıştır. Yani devlet ile toplum arasındaki kültürel bölünme oldukça belirgin hale gelmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 56). Bu bölünme şahın İranlıları kalkınma gündeminin hedef ve taahhütlerine ikna etmede zorlanmasına yol açmıştır. Kalkınma gündeminden faydalanması beklenen ve önemli ölçüde de faydalanan orta sınıf, şahın İran'ı lider sanayileşmiş ülkeler arasına dahil etme vizyonunu küçümsemeye başlamış ve söz konusu bu toplumsal sınıf iktidarın kalkınma ve büyük medeniyet ülküsünü bir megalomani olarak görmeye başlamıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 57).

M. Rıza Pehlevi'nin sosyo-ekonomik dengesizlikler içeren ve meşruiyet konusunu dikkate almayan bu politikaları ciddi toplumsal sarsıntılar üretecek bir

zemin yaratmıştır. Ülkenin yeni elde ettiği zenginliğin eşit bir şekilde paylaşılmaması, kültürel yabancılaşma, hızlı demografik değişim, hızlı kentleşmenin yarattığı kültürel şokun tümü İranlıların memnuniyetsizliğinin temel nedenlerindendir. M. Rıza Pehlevi'nin kalkınma stratejisi devrimci bir hareketlilik için sahneyi hazırlayan bir etki yaratmıştır. Ancak bunun tek başına bir devrimci harekete dönüşmesi söz konusu değildir. Bu zeminin yarattığı fırsatı kullanacak bir radikal toplumsal hareketliliğe ihtiyaç vardı. Bu radikalizm 1970'lerin başında ortaya çıkan gerilla hareketi, köprü aydınlar kuşağının son halkası Ali Şeriatî ve nihayet son iki yüzyıldır söz konusu olan devlet oluşumuna takaddüm eden ulema müesses nizamının son ve radikal lideri olan Ayetullah Humeyni'nin harekete geçmesiyle mümkün olmuştur.

4.3 Toplum: Gerilla Grupları, Köprü Aydınlar Kuşağının Son Halkası Ali Şeriatî ve Humeyni'nin Ulema Radikalizmi

Bir önceki dönemde Celal Al-i Ahmed'le başlayan sol gelenek içinden bir damarın, *garbzedegi* hastalığına karşı İslam'ın kültürel varlığını panzehir olarak değerlendirme girişimi, Aylık Konuşmalar Cemiyeti ve İran Özgürlük Hareketi gibi yapılar kanalıyla belli bir fikri olgunluğa erişmeye başlamıştı. Bu anlamda 1960'ların entelektüel tartışma ortamına damgasını vuran Celal Al-i Ahmed'in yerini 1970'lerde çok daha güçlü bir şekilde Ali Şeriatî ve onun Hüseyiniye-yi İrşad konuşmaları alacaktır. Gerçekten *sol-İslam aşılması* bakımından hiçbir isim Ali Şeriatî kadar etkili olmamıştır. Devrime giden süreçte Ali Şeriatî'nin militan İslami söylemi pasifist ve uzlaşmacı Şii tarihsel okumasının itibarını sarsarak eylemci bir Şii tarihsel okumasının yerleşmesine ve Humeyni'nin radikalizmi için taşların döşenmesine olanak sağlamıştır. Ancak öncelikle Şeriatî'nin entelektüel radikalizminin türemesine neden olan siyasal ortamın manzarasını ortaya koymak için önce 1971-1977 arasında varlık gösteren silahlı gerilla eylemciliğine bakmak yerinde olacaktır.

4.3.1 Gerilla Grupları

M. Rıza Pehlevi, dini sosyo-politik bütünlük temelini tümünden tasfiye etmek için 1971'den itibaren daha uzlaşmaz ve daha acilci bir yol izlemeye karar vermiştir. Bu anlamda İslami/Şii tarihsel hafıza yerine antik Pers göndermelerine dönük yeni bir tarihsel hafıza inşa etme politikasında daha cesur hareket etmeye başlamıştır. Bunun en somut örneği, M. Rıza Pehlevi'nin İran'ın uluslararası kimliğinin altını çizen 1971'deki antik Pers başkenti Persepolis'te iki düzine devlet

başkanı ve daha alt düzeydeki uluslararası katılımcıların iştirak ettiği Pers İmparatorluğu'nun kuruluşunun 2500. yıl dönümünü kutlayan aşırı lüks bir devlet töreniydi. Tören bir taraftan Şii sosyo-politik bütünlüğe alternatif olarak İslam öncesi Aryan köklere vurgu yaparken, öte yandan da “yoksulluk” içindeki İran toplumuna karşı lüks ve refah içindeki rejim unsurlarının kayıtsızlığını da temsil etmiştir. Bu kayıtsızlığa Humeyni Necef'ten bir kınamayla karşılık vermişti:

“İran halkı İsrail'e petrol veren ve İslam ve Müslümanların çıkarlarına düşman bir hainin hükümdarlığını kutlamak zorunda mıdır? ... İran şahlarının cinayetleri tarih sayfalarını karartmıştır... yaşamımız için İslam'a dayanan bizler, İslam ve Müslümanlar uğruna bir parmak bile kımıldatmayacak mıyız? İran'ın her yanından halk hamam inşa etmek için bize[ulemaya] başvuruyor, çünkü hamamları yok. Bütün o yaldızlı vaatlere, İran'ın dünyanın gelişmiş ülkeleriyle aynı düzeye yükselmekte olduğunu, halkın bolluk içinde ve memnun olduğunu iddia eden o sözlerle ne oldu...” (Mottahedeh, 2013: 317).

Yine M. Rıza Pehlevi, ulema müesses nizamının toplumsal etkisine bir saldırı girişimi olarak 1972'de devlet güdümlü bir “*din ordusu*” kurdu (Mottahedeh, 2013: 317). Bu gönüllü din ordusu, geleneksel ulema müesses nizamının “gerici” ve çoğu kere devletin modernleşme politikalarına ayak bağı olan dini anlayışı yerine “gerici” olmayan ve devletin modernleşmecî politikalarını meşrulaştıran bir kampanya yürüteceklerdi. Mottahedeh'e göre M. Rıza Pehlevi'nin dinin sosyo-politik görünümüyle mücadelede en radikal adımı 1976'da takvimin hicri 1355'ten, Pers İmparatorluğu'nun kuruluşunu referans alan 2535'e (M. Rıza Pehlevi 1941'de iktidara gelişini Pers İmparatorluğunun 2500. yılı olarak almış, 1941'den 1976'ya kadar geçen 35 yılı da ona eklemişti) dönüştürmesiydi. Mottahedeh bu adımın, ancak Fransız Devrimi gibi bir radikalizmin yaratabileceği keskinlikte bir meydan okuma olduğunu ifade etmiştir (Mottahedeh, 2013: 317-8). Kum'da Şeriatmedari'nin aylık gazetesi olan ve 200 bin satan *Mekteb-i İslam* yeni takvimi kullanmayı reddettiği gerekçesiyle kapatılmıştır (Ahavi, 1990: 285-286).

Hem Celal Al-i Ahmed, Murtaza Mutahhari, Mahmut Talegani ve Mehdi Bazergan gibi isimler ve onların kurumlarının toplumsal-entelektüel aşılması hem de devletin sosyo-politik ve sosyo-kültürel alanda daha özgüvenli hareket ettiği şartlarda muhalefet alanında bir başka gelişme daha ortaya çıkmıştır: gerilla hareketi. Kaçarların son yıllarında Gilan ormanlarında Mirza Küçük Han'ın Cengeli hareketinin yayıldığı yerlerden biri olan Siakal'da 8 Şubat 1971'de *Halkın Fedaileri* isimli bir grubu oluşturan 13 gerilla bir jandarma karakolunu basarak 3 polis memurunu öldürmüş ve karakoldan 2 arkadaşını kaçırmıştır (Mottahedeh,

2013: 318). Siakal vakası 1971-77 arası gerilla savaşının başlangıç olayı olarak kayıtlara geçmiştir.

Tablo 4.3. Gerilla Grupları

Marksist	Halkın Fedaileri (HF, <i>Sazaman-ı Cerikha-yı Feda'i Khalqi İran</i>)	Kır Birimi (Eski Tudehliler) Bezhan Jezani, Abbas Sourki, Ali Ekber Safai Farahani, Muhammed Aştıyani ve Hamit Eşref
		Kent Birimi (Eski Milli Cepheçiler) Mesud Ahmedzade, Amir Pervez Puyan
	Halkın Mücahitlerinin Marksist kolu, Marksist mücahitler	Mücteba Talegani
	Küçük Marksist gruplar: İran Halkın Kurtuluş Örgütü, Luristan Grubu, Halkın İdeali Örgütü, Tufan, Tudeh Devrimci Örgütü, Kürt Demokrat Partisi, Birleşik Komünist Grubu	
İslami	Halkın Mücahitleri (HM, <i>Sazaman-ı Mujahedin-i Khalqi İran</i>) (İslami Mücahitler)	Eski İÖH Mensupları: Muhammed Hanifzade, Said Mohsen, Muhammed Asgarizade, Resul Moshkinfam, Ali Asgar Badizadegan ve Ahmed Rezai
	Küçük Gruplar: Ebu Zer Grubu, Gerçek Şia, Allah-u Ekber, Fecir	

1971’de Siakal vakasıyla başlayan modern İran gerilla hareketinde Ekim 1977’ye kadar 341 gerilla öldürülmüştür. Aşağıdaki tabloda verilen gerilla hareketleri içinde en büyük olanlarını Marksist *Halkın Fedaileri* ve İslami *Halkın Mücahitleri* oluşturmaktadır (Abrahamian, 1982: 482). Bu gerilla hareketlerinden sadece Halkın Fedaileri, İslami Halkın Mücahitleri ve Marksist Halkın Mücahitleri 1979 Devrimi’nde rol alacak kadar hayatta kalacaklardır. Abrahamian’ın da belirttiği gibi yakın dönem gerilla hareketi 1971’de başlamış olsa da kökenleri Haziran 1963 Ayaklanmasına kadar geriye gitmektedir (Abrahamian, 1982: 482-483). Zira 1963’te sokak siyasetinin kanlı bir şekilde bastırılması muhalif gruplara artık sokak siyaseti ve grev gibi klasik yöntemlerin anlamsızlığı, onun yerine gerilla savaşı verilmesi gerektiği fikrinin yeşermesine sebep olmuştur. Ancak bunların tamamı kayda değer bir eylem yapmadan SAVAK tarafından ele geçirilmişlerdir (Axworthy, 2013: 92).

Halkın Fedaileri (Sazaman-ı Cerikha-yı Feda'i Khalqi İran)

İran’da 1979 Devrimi’ne giden süreçte siyasetin radikalize edilmesinde 1971’de Halkın Fedaileri’nin (HF) bir jandarma ofisine düzenlediği saldırıyla başlayan gerilla şiddet siyaseti bir kırılma etkisi yaratmıştır. HF’nin bir araya gelmesini sağlayan ortak fikir, sistemin paralize edilmeden bir devrimin gerçekleştirilemeye-

ceği idi. Sistemi paralyze etmek için de gerilla savaşıdan başka bir yöntem olamazdı (Axworthy, 2013: 92). Zira hem Tudeh hem de Milli Cephe barışçıl muhalefet tecrübesinin başarısızlığı, bunun karşısında Kastro, Giap ve Mao'nun başarıları bu İranlılar için bir fikir veriyordu: Barışçıl yöntemler küçük burjuva yöntemleriydi, ancak gerilla mücadelesi ile zafere ulaşılabilirdi (Axworthy, 2013: 92).

Bu fikirlerden hareketle HF'nin ilk eylemini teşkil eden 1971'de Siakal saldırısı, güvenlik güçleri tarafından yürütülen üç haftalık bir insan avı sonrası etkisiz hale getirildi. HF henüz ilk eylemde büyük bir hezimet yaşasa da propaganda faaliyetleri Siakal olayını İran gerilla tarihi açısından *“küçük ve korkusuz bir grubun bütün sistemin ödünü patlattığı”* algısını yerleştirmeyi başarmıştı. 8 Şubat 1971 Siakal olayını takip eden 9 ay boyunca güvenlik ve istihbarat birimlerinin çabası HF'ni zayıflatırsa da tamamen ortadan kaldıramamış, Hamit Eşref'in çeşitli kentlerde küçük hücrelerle örgütlenmeyi devam ettirmesi sayesinde gösteriler, bankalara, güvenlik güçlerine ve yabancı diplomatik unsurlara saldırılar gibi eylemlerle rejimi rahatsız etmeye devam etmiştir (Abrahamian, 1982: 487).

HF, bir devrimin gerçekleşmesi için silahlı eylem ya da saldırılarla rejimin istikrarsızlaştırılması fikriyle 1971'den itibaren faaliyet yürütse de bu silahlı eylemler bir halk devrimine yol açmamıştır. İşte HF bu tecrübeden hareketle ikiye bölünmüştür (Axworthy, 2013: 93). 1976'ın ortasında hayatını kaybedene kadar Hamit Eşref'in liderliğini yaptığı birinci grup, bir kitle isyanının patlak vermesine kadar silahlı mücadelenin sürdürülmesinde ısrar ederken, daha azınlık grubunu ihtiva eden ikinci grup ise artık silahlı mücadele ile değil özellikle sanayi işçileri arasında siyasal faaliyetlerle ve Tudeh'le iş birliği kurarak faaliyet yürütmeyi tercih etmiştir. Öyle ki bu ikinci grup 1976'da Tudeh'e katılmıştır. HF'nin bölünmüş olan her iki grubu da bir devrim başladığında kullanmak üzere silahlarını tamamen terk etmemiş bir kenara koymuşlardır.

Halkın Mücahitleri

HF nasıl Tudeh'ten ve Milli Cephe'nin Marksist kanadından gelenlerden oluşmuşsa, Halkın Mücahitleri de (HM, İslami Mücahitler) Milli Cephe'nin dini kanadından, özellikle İran Özgürlük Hareketi'nden (İÖH) gelenlerden oluşmuştur (Axworthy, 2013: 93). 1965'te altı öncü isim tarafından kurulan HM'nin bu öncü isimlerinin tamamı eski İÖH'nin mensuplarıydı. Örneğin 1963 Haziran Ayaklanmasına katıldıktan sonra kısa bir süreliğine hapse giren Hanifzade, burada Bazergan

ve Talegani ile tanışmış ve serbest bırakıldıktan sonra Küba, Cezayir ve Vietnam devrimleri üzerine yoğun okumalar yapmaya başlamıştır. 1965'te Tahran'a döndükten sonra eski arkadaşlarıyla bir araya gelerek İÖH'nin ılımlı bir yapı olduğuna karar verip HM'nin çekirdeğini oluşturmuşlardır (Abrahamian, 1982: 489). Bir diğer kurucu isim Said Mohsen de 1963 gösterileri sonrası hapsedilen bir figürdür. Asgarizade ise kurucular arasında işçi sınıfından gelen tek isim olarak öne çıkmıştır. Moshkinfam ve Badizadegan orta sınıf ailelerden gelen isimlerdir. Grubun temel entelektüel ismi olan Rezai ise İÖH'ne katılıp Hanifzade ile tanıştıktan sonra gizli toplantılara dahil olmuştur (Abrahamian, 1982: 490). Bu kurucuların en önemli özelliği hemen hemen tamamının bir süre ordu içinde çalışmış olmasıydı. Tahran'da kurulan bu çekirdek kadro çeşitli kentlerde hücreler kurarak yayılmaya çalıştı. Daha sonra Badizadegan, Moshkinfam ve harekete yeni katılan dört kişi daha Ürdün'e giderek FKÖ'den gerilla eğitimi almıştır. HM'nin daha ziyade entelektüel kanadını oluşturan Hanifzade ve Rezai, İÖH'nin İslami yorumuna benzer bir yaklaşım içinde olmuş ve daha da önemlisi Ali Şeriatî ile benzer kanaatlere ulaşmıştır (Abrahamian, 1982: 490). Bu durum bazılarının HM örgütüne Ali Şeriatî'nin ilham verdiğini belirtse de aslında bu kişiler, Ali Şeriatî 1967'de Hüseyiniye-yi İrşad derslerine başlamadan önce bu fikirleri edinmişlerdir ve hatta Şeriatî onlarla arasına mesafe bile koymuştur (Axworthy, 2013: 93). Ama yine de Ali Şeriatî Şiiliğin devrimci bir yorumunu yayarak HM'ne dolaylı olarak zemin kazandırmıştır.

HM'nin tarih ve din okumasına göre peygamber tevhidî bir toplumsal düzen kurmaya çalışmıştı. Bu tevhidî toplumsal düzenin en önemli özelliği sınıfsız bir eşitlikçi yapıya dayanıyor olmasıydı. Onlara göre Şii imamlar özellikle de Hz. Hüseyin isyan bayrağını çekerek feodal toprak ağalarına, sömürgeci tüccar kapitalistlere ve zalim halifelere karşı savaşmışlardı. Çünkü onlar Hz. Peygamber'in kurmayı amaçladığı tevhidî nizama, yani sınıfsız topluma ihanet etmişlerdi. HM, açısından Şii İslam kitlelerin devrime iştirak etmelerinde büyük bir ilham kaynağı olacaktı (Abrahamian, 1982: 491).

HF, terör eylemlerine Şubat 1971'de başladığı gibi HM de Ağustos 1971'de başlamıştır. İlk operasyonları M. Rıza Pehlevî'nin monarşinin 2500. yılını kutladığı aşırı lüks törenleri dağıtmaktı. Tahran elektrik santralini bombaladıktan ve bir İran Air uçağını kaçırmaya çalıştıktan sonra 9 HM üyesi tutuklandı. Daha sonra ise üyelerinden birisinin işkence ile konuşturulması sonrası önemli isimlerinin çoğu ifşa edilerek etkisiz hale getirildi (Abrahamian, 1982: 491). Ama yine de

Hüseyiniye-yi İrşad'tan mali yardım almaya, yayınlar çıkarmaya, Marksist isyancıların olduğu Umman'a eleman göndermeye devam etmişlerdir. Devam eden yıllarda banka soygunları, Tahran polis şefi ve bir ABD askeri danışmanına suikast, Rıza Pehlevi'nin mozolesi ile petrol şirketlerinin bombalanması gibi eylemler gerçekleştirmiştir (Abrahamian, 1982: 491).

HM her ne kadar İslami olsa da onun devrimci İslam yorumları HF'ninkinden pek farklı olmayan bir ideoloji üretmesine neden oldu. HM'ne göre İran emperyalizmin boyunduruğu altındaydı, özellikle de ABD emperyalizminin. Şahın Beyaz Devrimi İran'ı feodal bir toplumdan Batı kapitalizmine ağır bir şekilde bağımlı bir burjuva toplumuna dönüştürmüştü. HM'ne göre İran askeri, ekonomik ve siyasal emperyalizmin olduğu kadar kültürel emperyalizmin de tehdidi altındaydı (Abrahamian, 1982: 492). Tüm bu değerlendirmeler önce Celal Al-i Ahmed ve ardından Ali Şeriatî tarafından dilendirilen görüşlerdi. Pehlevi rejiminin komprador burjuva dışında herhangi bir sosyal destek tabanı yoktu, dolayısıyla varlığını “terör” yöntemi ve propagandaya dayandırıyordu (Abrahamian, 1982: 492). Gerçekten HM'nin bu görüşleri HF'nin görüşlerine o kadar benziyordu ki rejim onları İslami Marksistler olarak isimlendirmiş ve İslami referanslar kullanmalarını ise bir perdeleme olarak nitelendirmiştir (Abrahamian, 1982: 492). HM ise Marksizm'i ilerici bir toplumsal analiz yöntemi olarak saygın bulsa da onun materyalist ontolojisini reddetmişlerdir.

HM'nin 1972'den sonra Marksizm'le daha fazla ilgilenmeye başlaması ve 1973'ün sonuna gelindiğinde Küba, Vietnam, Çin ve Rus devrimleri üzerine geniş bir okuma çabası içine girmeleri 1975'in başına gelindiğinde içinden bir grubun pür Marksist bir çizgiye kaymasına neden olmuştur. 1975 Mayıs'ında hala özgür olan liderlerinin çoğu Marksizm'i onaylamayı ve örgütün Marksist ve Leninist bir çizgiye kayacağını ilan etmeyi tercih ettiler. Bu grup Mayıs 1975'te *İdeolojik Meseleler Hakkında Manifesto* el kitabını yayınlayarak on yıllık gizli örgütlenme, dört yıllık silahlı mücadele ve iki yıllık derin ideolojik değerlendirmeden sonra gerçek devrimci felsefenin İslam değil Marksizm olduğunu ilan ettiler. Manifestoya göre onların bu sonuca varmalarının nedeni İslam'ın orta sınıfın ideolojisiyken Marksizm'in işçi sınıfının kurutuluşu olduğunu keşfetmeleriydi (Abrahamian, 1989: 157-162). Bu ideolojik dönüşüm HM içinde keskin bir bölünmeye neden oldu. Çoğunlukla Tahran'dakiler olmak üzere bazıları söz konusu Marksist dönüşümü desteklerken, özellikle çevre eyaletlerdeki diğerleri İslamcı kalmaya ve

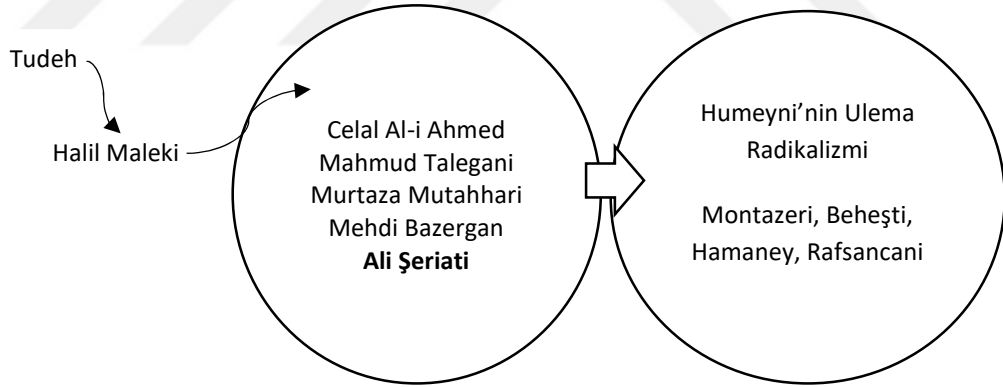
Mücahit ismini bırakmamaya karar vererek Marksizm'e evrilenleri darbe düzenlemekle itham ettiler. Dolayısıyla Mayıs 1975'ten sonra iki rakip HM vardı. 1976'nın başında bu iki HM tıpkı HF gibi ağır kayıplar vererek taktikleri üzerinde yeniden düşünmeye başladılar. İslami Mücahidin kampüslerdeki faaliyetlerini hızlandırdı, kendilerinin ve Ali Şeriatî'nin çalışmalarını dağıttı ve ABD ile Batı Avrupa'daki Müslüman Öğrenci Topluluğu ile temaslar kurdu. Bu arada Marksist Mücahidin ise işçiler arasındaki faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Yeni bir işçi sınıfı partisi kurulması çağrısı yaptı, İşçinin İsyanı (*Kiyam-i Kargar*) isimli bir yayın çıkarmaya başladı ve Batı Avrupa'daki İranlı Öğrenciler Konfederasyonu içindeki Maocularla bağlantılar kurdu (Abrahamian, 1982: 494).

Gerilla hareketi tıpkı kendinden önceki muhalefet örgütleri gibi rejimi devirmekte başarısız olmuştur. Fakat onun çabası tümüyle boşa gitmemiştir. 1977'nin sonunda devrimci hareket başladığı zaman bütün bu gerilla örgütleri durumdan çok iyi istifade etmişlerdir (Axworthy, 2013: 93). Gerilla hareketlerinin tamamı yer altı hücreleriyle temaslarını korumuş, silah stoklamış, yeni üyeler kazanmış ve dergiler, broşürler, bildiriler yayınlamıştır. Tüm bu gerilla örgütleri sadece silahlı tecrübe değil aynı zamanda mistik bir devrimci kahramanlık tecrübesi de kazanmışlardır (Abrahamian, 1982: 494). İşte bunların tamamı 1978'in sonunda çoğu siyasal tutuklunun serbest bırakılmasının ardından rejim düşmeye başladığında harekete geçmek için yeterli kadroya sahip olacaklardır. Gerçekten 9-11 Şubat 1979'da rejimin tabutuna son çiviye çakan bu gerilla örgütleri olacaktır (Axworthy, 2013: 93). Bu gerilla hareketleri *köprü aydınlar kuşağının* öncüsü Celal Al-i Ahmed'in düşüncesinin parçasını oluşturan servetin dağıtılması, yerlilik fikri, kültürel olarak Şii İslam'a bağlılık gibi fikirlerin tamamını paylaşarak bir taraftan *sol-İslam aşısını* ve diğer taraftan da zikredilen entelektüel muhalefetin silahlı şiddete evrilmesi aşamasını işaret etmiştir. İşte bu fikir-eylem kuluçkası içinden *köprü aydınlar kuşağının* en son ve en radikal halkasını temsil eden bir isim türeyecektir: Ali Şeriatî.

4.3.2 Köprü Aydınlar Kuşağının ve Sol-İslam Aşısının Son Halkası: Ali Şeriatî

1970'lerin belki de en önemli gelişmelerinden birisi Humeyni'nin liderliğini yapacağı devrimci harekete ideolojik taşıyıcı bir unsur olarak ortaya çıkan *köprü aydınlar kuşağının* belli bir olgunluğa ulaşmaya ve uluslararası-devlet ilişkilerine karşı toplumsal muhalefet söyleminin merkezini teşkil etmeye başlamasıdır. *Köprü*

aydınlar kuşağının diskurunun hâkim diskur olmasını sağlayan şey paradoksal bir şekilde M. Rıza Pehlevi'nin sanayileşme ve yüksek öğretimin yaygınlaşmasını da içeren modernleşme programının yarattığı demografik değişimdir. Öyle ki üniversite ve orta öğretim kurumlarındaki yaygınlaşma (Dabashi, 2008: 153) bir taraftan bir önceki kuşağın elitist Marksist ideolojisine uzak, sınıfsal ve ekonomik söylemi sol bile olsa onun materyalist ontolojisine mesafeli; diğer yandan ise geleneksel ulemanın söylemini de cazip bulmayan bir genç kuşak ortaya çıkarmıştır (Sachedina, 1989: 217-8). İran'da 1960'lı yılların kentli ve eğitilmiş genç kesimleri açısından geleneksel ulemanın kavram dünyasının anlamlı bir karşılığı yoktu. Geleneksel ulema, bu gençlerin diline hitap ederek onlarla iletişim kuracak bir söyleme, kavram dağarcığına ve ortak meselelere sahip değildi (Sachedina, 1989: 217-8). Bu kuşağı ulemaya taşıyacak bir *köprü aydınlar kuşağına* ihtiyaç vardı. Bu kuşak inancının sorgulandığı bir kültürel şok ortamı sunan Marksistlere uzaktı, ama Batılı yazarlardan alıntılarla yapılan yerel kültür savunusu, yani post-kolonyal bir söylem ve üslup onlara çekici geliyordu. 1960 ve 1970'lerde İran'da yükselen İslamcılık, bu yanı sıra post-kolonyal Batılı yazarların modernizm eleştirilerinin modernleşmenin güç arayışı anlamında ilerlemeci söylem üstünlüğünü elinden al-

Şekil 3.6. Köprü Aydınlar Kuşağı ve Sol-İslam Aşısı

ması ve bu sayede cazibesini yitirmesinden yararlandı. Öyle ki bu sayede İslamcılık post-kolonyalizmin lügatini kullanarak entelektüel alanda özgüvenle ve kolayca yaygınlık kazandı. İslamcılığın ideolojik olarak soldan beslenmeye başlaması böyle bir entelektüel konjonktürde mümkün olmuştur. İşte sol-İslam aşısını mümkün kılan bu dönemde post-kolonyalizm ile İslamcılığın çakışmasıdır. Sol-İslam aşısının temel fikri temsilcileri bir önceki bölümde temas etmiş olduğumuz Celal Al-i Ahmed, Ayetullah Mahmut Talegani, Mehdi Bazergan ve Murtaza Mutahhari

ile şimdi ele alacağımız Ali Şeriatî; Heidegger gibi tüketim toplumu eleştirilerinden, Fanon ve Sartre gibi post-kolonyal yazarlardan beslenmiştir.

1953'ten sonra sıkı çocukluk dostları olan Mehdi Bazergan ve Ayetullah Talegani'nin 1960'ta kurdukları İÖH, Musaddık'ın anti-emperyalizmini sürdürmekle beraber Milli Cephe içindeki laik unsurlardan farklı olarak modernist bir İslamcılığı dillendiriyordu. Bunlar yanında Ayetullah Murtaza Mutahhari de İslam'ın mülkiyet ile ilgili görüşlerinin sosyal adaletçi (sosyalist) karakter taşıdığını iddia ediyor ve Bazergan ile ikisi birlikte aydınlanmayla İslam arasında bir uyumsuzluk olmadığını savunuyordu (Moin, 2005: 163-164). İÖH'nin dini eğilimi 1963 Haziran isyanı sonrası onu Humeyni sempatzanı haline getirmiş ve açıkçası 1978-79 Devrimi'nde laik (ulema olmayan) muhalif unsurların ulema unsurlarına kanalize edilmesinde bir köprü görevi görmüştür (Moin, 2005: 164). Belirtmek gerekir ki zikredilen bu *köprü aydınlar kuşağı* içinde Humeyni'ye en yakın isim daha önce değinmiş olduğumuz Ayetullah Murtaza Mutahhari'ydi. Öyle ki Humeyni'nin kuruluşuna ön ayak olduğu İslami Dernekler Koalisyonu'nu (İDK, *Motalefeh*) Mutahhari idare ediyordu. Mutahhari'nin zikredilen *köprü aydınlar kuşağı* içinde ayırt edici vasfı geleneksel arka planıydı. Öyle ki Feyziye Medresesi'nde molla eğitim aldıktan sonra üniversitede ilahiyat dersleri vermeye başlamıştı. Bu ayrıcalığı onu ideolojik bakımdan diğer *köprü aydınlar kuşağından* daha güvenilir hale getirmiştir. Diğer aydınların eksik dini nosyonları modernite ile İslam'ı adapte etmekte çoğu kere yüzeysel ve hatalı çıkarımlara sürüklerken, Mutahhari'nin varsayımlarında daha güçlü gerekçelendirmelerde bulunmasını sağlamıştır. Mutahhari geleneksel dini literatüre hakimdi ve üslubu söz konusu yeni genç kuşağı cezbedecek denli modern, coşkulu ve uyarlamacıydı (Moin, 2005: 165).

Celal Al-i Ahmed'in, Mutahhari'nin, Bazergan'ın, Talegani'nin, AKC'nin, İÖH'nin, bunların toplumsal karşılık bulmasını sağlayan devletin modernleşme programının yarattığı demografik değişimin ve hepsinden önemlisi Fanon ve Sartre gibi post-kolonyal Batılı yazarların kültürel emperyalizm eleştirilerinin hazırladığı entelektüel ortam içinden Ali Şeriatî *sol-İslam aşısının* ikonik bir ismi olarak ortaya çıktı. Ali Şeriatî, kuşkusuz yeni üniversiteli ve kentli genç eylemci kuşağın pop starı ve Hüseyiniye-yi İrşad'ın (Hİ) en etkili konuşmacısı oldu. Hİ Merkezi, geçmiş 1960-63 arasında bir grup modern eğilimli Müslüman tüccar tarafından kurulan AKC'ne dayanıyordu. AKC'nin çoğu üyesi İÖH mensubuydu. 1967'de Mutahhari'nin öncülüğü ve zengin geleneksel tüccarın desteğiyle kurulan Hİ

Merkezi laik aydınlarla dini modernistlerin buluştuğu bir yer haline geldi. Ayetullah Talegani'nin İslam'ın ekonomi-politik yaklaşımı ile sosyalizm arasında bağlantılar kurduğu meşhur ve Türkçeye de çevrilmiş *İslam ve Mülkiyet* (1989) kitabı buradaki derslerin bir sonucuydu (Moin, 2005: 167). Hİ, döneminde orta sınıf eğitilmiş genç kuşağın ilgisini çekecek şekilde oluşturulmuş bir kültür merkezi-külliyeye bir biçime sahipti.

Hİ'ya sonradan dahil olsa da onun geniş bir katılımcı kitlesine sahip olmasını sağlayan, tarihsel sınıf analizini ve anti-emperyalist sol retoriği Şii İslami terminolojiyle aşılama çabası ise ateşli hatip Ali Şeriati'ydi (Abrahamian, 2009: 187-188). Ali Şeriati orta sınıf bir ulema ailesinden (babası Muhammed Taki Şeriati'ydi) gelen yeni kuşak üniversiteli serbest meslek sahibi sınıfın bir üyesiydi. Şeriati henüz okul yıllarındayken babasıyla beraber Tanrı Tapar Sosyalistler Hareketi'ne katılmıştı. Şeriati, Mısırlı bir romancı olan Abdülhamid Cevdet el-Seher'in *Ebu Zer: Tanrı Tapar Sosyalist* (Abu Zarr: Khoda Parast-i Sوسیالیست) kitabını çevirerek İslam tarihine yönelik sınıfsal bir okuma gerçekleştirmişti. Bu anlatıda Ebu Zer bir sahabe olarak Hz. Peygamber'in vefatı sonrası Hz. Ali ile diğer halifeler karşılaşmasında Hz. Ali'ye destek vermişti. Hz. Ali'nin mücadeleyi kaybetmesi sonrası çöle çekilen Ebu Zer oradan yoksulların davasını seslendirerek Hz. Ali'nin İslami geleneğini sürdürmeye çalışmıştı. Yani bu okumada Ebu Zer ilk Müslüman sosyalistti ve İslam tarihinin en büyük şahsiyetlerinin başında geliyordu (Abrahamian, 1982: 465).

1960'larda Şeriati sosyoloji doktorası için Paris'e gittiğinde Cezayir ve Küba devrimlerinin zirve yıllarıydı ve Şeriati kendisini öğrenci siyaseti ve radikal siyasal felsefenin ortasında buldu. Şeriati bu dönemde bir taraftan Fransa'daki İÖH ve İran Öğrenci Konfederasyonu'nun faaliyetlerine katılırken diğer taraftan da Cezayir'i desteklemek adına gösteriler organize etmiştir. Paris'teyken Jean Paul Sartre ve Frantz Fanon gibi Marksist profesörlerle tanışan ve onların çalışmalarından etkilenen Şeriati, Fanon'un eserlerini Farsçaya çevirmiştir (Abrahamian, 1982: 465). Şeriati, Fanon'un sömürge karşıtı tavrına hayran olmakla beraber onun üçüncü dünya ülkelerinin Batı emperyalizmine karşı savaşılabilemesi için kendi dinlerinden vazgeçmek zorunda oldukları savına karşı çıkarak bu ülkelerinin kültürel ya da dini kimliklerini yeniden kazanmadan Batı emperyalizmine karşı mücadele etmelerinin mümkün olmadığını savunmuştur (Abrahamian, 1982: 465). Şeriati'ye göre üçüncü dünya ülkeleri halkları Batı'ya

meydan okumadan önce dini köklerine geri dönmek zorundalardı. Bu anlamda Ali Şeriatî, emperyalizm, devlet ve muhafazakâr ulema yanında Stalinist Marksizm’i ve onun İran’daki temsilcisi Tudeh’i de eleştirmekten kaçınmamıştır. Klasik Marksistler milliyetçiliği, iktidar sınıfının toplumu sosyalizmden uzaklaştırmak için kullandığı bir araç olarak görüyordu. Halbuki Şeriatî’ye göre Afrika’da, Latin Amerika’da, Asya’da, tüm üçüncü dünya ülkelerinde halklar emperyalizmi ve akültürasyonu kendi köklerini, ulusal miraslarını ve popüler kültürlerini yeniden keşfetmeden yenemezlerdi (Abrahamian, 1982: 469). Şeriatî’ye göre “*islamsız bir İran kültürü bulmak, İransız bir İslam kültürü bulmak kadar imkânsızdır*” (Eşref, 2009: 117). Şeriatî’ye göre kültürel ve ulusal kendine yabancılaşmanın çaresi İran ulusuna ve Şiiliğe yapışmaktır (Eşref, 2009: 117). Bu yaklaşımıyla Şeriatî, Boroujerdi’ye göre Celal Al-i Ahmed’i tamamlıyordu. Celal Al-i Ahmed Garbzedegi ile İran’ın hastalığını tanımlamış, ancak ortaya reçeteyi koymamıştı. Ali Şeriatî “*bazgaşt beh hiştan*” (kendine dönüş) düşüncesi ile onu tamamlamıştır (Boroujerdi, 2001: 146-147).

1965’te İran’a döndükten sonra Şeriatî’nin entelektüel ve ideolojik gündemini Şiiliği dini-mezhebi bir karakterden bir isyan ideolojisine dönüştürecek şekilde yeniden yapılandırmak oluşturmuştur. Şeriatî’nin reddiyeci radikalizminin boyutu uluslararası-devlet-toplum aktörlerinin tamamını mahkûm edecek keskinlik ve kesinlikteydi. Bu anlamda Şeriatî, feodalizm kalıntıları olarak apolitik Şii ulema müesseses nizamı ile toprak sahibi sınıfı, kapitalist unsurlar olarak devleti ve onun eliyle semirtilen büyük komprador burjuvaziye ve uluslararası emperyalizmi tümünden mahkûm eden devrimci bir Şii kavramsal yeniden yapılandırmayla meşgul oldu. Şiilik esas itibarıyla doğası gereği aktif bir muhalefet ya da radikal bir protesto ideolojisi değildir. Bunu oldukça isabetli bir şekilde belirten Hegland, birisi pasifist ulema tavrının ortaya çıkmasının arka planını oluşturan şefaatçi Hüseyin imajı ile diğeri “zulme ve otokrasiye” isyan etmesi ve bunun sonucunda hayatını feda etmesi gibi eylemleriyle örnek/model Hüseyin imajının ortaya çıkardığı devrimci Şiilikten oluşan iki farklı yaklaşım tasnif etmiştir (Hegland, 1991: 119-136). İşte Ali Şeriatî, Kerbela paradigmasının üç boyutundan birisi olan şehadet kavramına yaptığı vurguyla *model Hüseyin* imajının beslediği radikal bir Şii eylemci kavramsal dağarcık geliştirmiştir. Şeriatî 1970 yılının Aşura günü öncesinde HM’ne mensup öğrenciler polis tarafından öldürüldüğü zaman yaptığı bir konuşmada bu şehadet kavramının net bir şekilde altını çizmiştir (Afary ve Anderson, 2012: 90). Kerbela

anlatısını bir kere de kendi penceresinden aktaran Ali Şeriati özellikle Hz. Hüseyin'in şehit olma arzusunu vurgulamıştır. Ali Şeriati, Kerbela olayında Hz. Hüseyin'in bir özne/fail olarak tarihin akışına müdahale etme azmini öne çıkarmıştır. Şeriati'ye göre Hz. Hüseyin'in Yezid'in ordusuna karşı kazanma olanağı yoktu, ancak ona sessiz kalması da ahlaken mümkün değildi. Bu durumda Ali Şeriati'ye göre Hz. Hüseyin iradi olarak üçüncü seçenek olarak ölümü/şehadeti tercih etmiştir (Afary ve Anderson, 2012: 90). İşte gerçek Şiilik Hz. Hüseyin'in temsil ettiği bu tavidir ve şehadet “*tüm nesillere ve çağlara bir çağrıydı*”. Şiiliğin baskıya ve monarşiye karşı isyan içinde olması gerektiğinin en büyük delili Hz. Hüseyin'in baş kaldırışı ve bu uğurda şehit olmasıydı. Ali Şeriati, bu anlamda kendi orijinal penceresinden ulemayı ikiye ayırarak iyi-kötü çizgisi çizmeye çalışmıştır. Ona göre Safevilerden itibaren Şii ulema şahların meşrulaştırıcı bir unsuru/enstrümanı olmaktan öte bir işlev görmemişti (Safevi Şia'sı). Halbuki gerçek Şiilik, yani Ali Şia'sı tıpkı Hz. Hüseyin gibi dönemin zalim ve yozlaşmış Emevi Halifesine başkaldıran ve şehadete eren Şiilikti (Şeriati, 2009). Gerçek Şiilik/Ali Şia'sı için “*her gün aşura, her yer Kerbela*” olmalıydı (Sachedina, 1989: 232). Ona göre Ali Şia'sında teslimiyet Allah'a iken, Safevi (Pehlevi) Şia'sında ise devleteydi.

Şeriati'nin Ali Şia'sı ile Safevi Şia'sı arasında ortaya koyduğu en büyük ayrımlardan birisi de *intizar* (gaip imamı bekleme) anlayışıdır. Ali Şia'sının tutumu *intizar-ı müsbet* (aktif bekleyiş) iken, Safevi Şia'sının tutumu *intizar-ı menfi* (pasif bekleyiş) şeklindeydi (Ahavi, 1990: 263). Aktif intizar tutumu gaip imamın zuhuruna yönelik reform ya da devrimle hazırlık yapmayı gerektiriyordu. Bu anlamda gaip imamın zuhurunu pasif bir şekilde bekleyip ondan Şiileri kurtarmasını ummak yerine, despotizmin ortadan kaldırılması, adaletin tesisi, ezilenlerin gasp edilmiş haklarının savunusu ile ideolojik ve eylemsel bir hazırlık yapmak gerekiyordu. Şeriati, geleneksel ulemanın bu aktif intizar yerine statükoya boyun eğmesini, siyasete müdahale ve itiraz ederek bedel ödeme riskinden kaçınmasını ve düzenle barışık bir şekilde gaip imamın zuhurunu beklemesini pasif intizar olarak resmetmiş ve Safevi (Pehlevi) Şia'sı olarak mahkûm etmiştir (Ahavi, 1990: 279-81).

Şeriati Şiilikten bir isyan ideolojisi türetmeye o kadar odaklanmıştı ki terminoloji içindeki mevcut kavramların anlamını yeniden yazdı. Buna göre tevhid sadece bir inanç değil, aynı zamanda bir toplumsal düzen anlamına geliyordu. Bu tevhidi toplumsal düzen adalete, eşitliğe, kardeşliğe, zenginliğin paylaşılmasına ve

sınıfsız bir topluma dayanıyordu (Abrahamian, 1982: 466). Yine imamet karizmatik liderlik, cihat kurtuluş davası, mücahit devrim savaşı, intizar devrim beklentisi anlamlarına kavuşmuştu. Şeriati, 1977’de hayatını kaybetmeden önce 1979 Devrimi’ne giden süreçte öncelikle Şii kelime dağarcığında bir devrim gerçekleştirmiştir (Abrahamian, 2009: 190).

Şeriati’nin radikalizminin bir hedefinin devlet ve emperyalizmken, bir diğer hedefinin de feodalizmin bir parçası olarak gördüğü geleneksel apolitik ulema nizamı olması ve Hİ’ta ateşli ulema karşıtı konuşmalar gerçekleştirmesi günün sonunda geleneksel kökenden gelen Mutahhari’nin kurumdan kopmasına yol açmıştır. Şeriati’nin, Hİ’ta 1973 yılına kadar görece uzun bir süre konuşmasına müsaade edilmiş olmasının nedeni de, onun şah rejiminden çok ulema müesses nizamını ve onun geleneksel dini anlayışını hedef almış olmasıydı. Şah rejimi Şeriati’nin ulema karşıtı söyleminin dini siyasal alanı bölme, dolayısıyla zayıflatmak bakımından kullanışlı olacağını düşündüğü için belli bir süre tolere etmeye karar vermişti (Sachedina, 1989: 220).

Ali Şeriati tam anlamıyla bahsedilen *köprü aydınlar kuşağının* en coşkulu örneğini sunmaktadır. Yukarda da ifade edildiği gibi *Tanrı Tapar Sosyalistler* içinden çıkan Şeriati, geleneksel ulemanın Tudeh’in Marksist söylemleriyle rekabet edemeyeceğini biliyordu (Moin, 2005: 167-168). Şeriati’nin *yıkıcı radikalizminin* sadece siyasi kurulu düzene değil, aynı zamanda dini kurulu düzene de yönelmesinin nedeni belki de 1950’lerin başında Musaddık hareketine katılması ve geleneksel ulemanın Musaddık karşıtı harekette yer almış olmasıydı. Şeriati dinleyicilerine iki müesses nizamın da yıkılması gerektiğini öğütlemişti. Humeyni ile Şeriati arasındaki farklardan birisi işte buydu. Humeyni’nin de mevcut apolitik ulema ile sorunları vardı ama Şeriati toptan ulema hiyerarşik düzeniyle kavgalıyken, Humeyni her zaman bu tutumu zararlı bulmuştur. Çünkü Humeyni, şah rejiminin devrilmesinde ulema müesses nizamının öncülüğüne inanıyordu. Humeyni’deki *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* sentezi Ali Şeriati’de yoktu. Ali Şeriati salt yıkıcı bir radikaldi. Ali Şeriati’nin etkisiyle popüleritesi ve etkisi artan Hİ 1972’de şah tarafından kapatıldı (Moin, 2005: 169).

Ali Şeriati’nin Sorbon’da eğitim almış olması onun bolca Batılı referanslar kullanmasını mümkün kılmış ve bu da yeni nesil eğitilmiş orta sınıf gençler için oldukça çekici gelmiştir. Şeriati’nin dini konuşmalarında Batılı sosyal bilim kavramları ve Batılı düşünörlere sıkça referans vermesi onu dinleyen genç kuşak

eğitimli kesimler için cazibesini bir kat daha artırmıştır. Tipik bir üçüncü dünya toplum refleksi olarak bu dönem İranlı eğitimli genç kuşağı, inançlarının Batılı referanslarla onaylanıyor olmasını oldukça çekici ve ikna edici bulmuştur. Yerli olanın Batılı tarafından onaylanması (post-kolonyal Batılı söylem) ve Batılı olanın Batılı tarafından eleştirilmesi (post-modernizm) Batı dışı dünya aydın ve toplumunun bir paradoksudur ve İran aydın ve toplumu da bu paradokstan payını almıştır. Paradoksun üzerinde biraz daha derinlemesine durmak gerekiyor. Şeriati bir taraftan geleneksel ulema karşıtı söylemi ve Batılı referanslarla daha dinamik bir İslami tarihsel-toplumsal analiz sunarak genç kuşak eğitimli İranlıların cazibe merkezi haline gelirken, diğer taraftan bu referansları İslami bir öz çerçevesinde ve temel İslami kaynaklara (mesela Kuran'a) göndermelerle gerçekleştiriyordu. İslam, İran'ın tarihsel, toplumsal, siyasal kimliğinin merkezine derinden yerleşmiş olduğundan meşruiyet konusunun da merkezini oluşturuyordu. Yani İranlılar her ne kadar Batılı referanslar duymaktan hoşlanıyor olsalar da, bunu ancak İslami kaynaklara (Kuran, Hadis) göndermelerle gönül rahatlığıyla meşru saymışlardır. Batıcı aydınların *garbzedegice* argümanları bu açıdan güvenilir bulunurken geleneksel ulemanın kavramsal dağarcığı statik ve demode bulunmuştur. Halbuki Ali Şeriati İslami kaynaklardan yola çıkarak bu kaynakların kavram dünyasına yepyeni anlamlar yükleyerek hem meşruiyet hem de dinamizm boşluğunu aynı anda doldurarak bir cazibe merkezi haline gelmeye çalışmıştır. Örneğin Şeriati'nin tevhid, taklit, içtihat/müçtehit kavramları arasında kurduğu ilişki gerçekten Ortodoks Şiilik açısından oldukça radikaldir. İctihadı *sürekli devrim* olarak yorumlayan Şeriati, İslam toplumunun İslam'ın çizdiği sınırlar içerisinde ilerlemesinin tek yolunun taklit karşıtı anlamda içtihat (bağımsız akıl yürütme) olduğunu savunmuştur. Geleneksel Şiiliğin *merce-i taklit* anlayışının tevhidle çeliştiğini söyleyecek kadar ileri gitmişti Şeriati. Çünkü tevhidin anlamı insanın Allah dışında hiçbir kimse ve hiçbir şeye mutlak anlamda güvenmemesi anlamına geliyordu. Bu anlamda Allah dışında bir başka varlığı/kişiyi/müçtehidi mutlak taklit şirkti. Dolayısıyla İslam'ı dinamik hale getirecek içtihat aynı zamanda tevhidin zorunlu kıldığı bir tutumdur (Sachedina, 1989: 228-9). Taklit kurumunun Şii müesses nizamının en merkezi kavramı olduğu düşünüldüğünde, geleneksel ulemanın Şeriati'nin bu argümanlarını kendisine yönelik cepheden bir saldırı olarak algılamaması düşünülemezdi.

Şeriatî, İslam Devrimi'nden yaklaşık bir buçuk sene önce Londra'da hayatını kaybetmesine rağmen devrimin ideoloğu olarak değerlendirilmiştir. Aslında Şeriatî'nin ve Hİ'nin temel işlevi Humeyni'nin ulema kurumsal yapısının varlığını önemseyen ve fakat bu yapıyı radikalize etmeyi amaçlayan stratejisi için köprü olmaktan ibarettir. Celal Al-i Ahmed *Garbzedegi* kitabında İran'ın hastalığının teşhisini koymuştu. Ne var ki Celal Al-i, Mottahedeh'in ifadesiyle bir toplum ve siyaset eleştirisi ustası olsa da eleştirilerinin yerine gelecek bir program ortaya koymada o kadar da usta değildi (2013: 325). Ali Şeriatî ise *Öze Dönüş* (2009) kitabıyla İran'ın kurtuluşunun tıpkı Afrika, Latin Amerika ve Asya'da ortaya çıkan post-kolonyal söyleme paralel şekilde köklere dönüşten geçtiğini savundu (Mottahedeh, 2013: 319). Ali Şeriatî, Celal Al-i Ahmed'ten devraldığı hastalığın teşhisine öze dönüş tedavisi öngörse de bunu uygulanabilir bir siyasi programa dönüştürecek *kurucu esnekliğe* sahip değildi. Ali Şeriatî'nin *yıkıcı radikalizmini* hem devralacak hem de tamamlayacak aktör, tıpkı devlet gibi kurumsal bir yapısı olan ulema müesses nizamı içinden gelen Humeyni olacaktır. Celal Al-i Ahmed ya da Ali Şeriatî gibi *sol-İslam aşısının* fikri aktörleri İslam Devrimi'nin merkezi ya da nihai durağı olmaktan çok ulema radikalizminin temsilcisi Humeyni'ye götüren bir *köprü* olmaktan ibaret kalmıştır.

4.3.3 Humeyni ve Ulema Grupları

Celal Al-i Ahmed, Ali Şeriatî, İÖH ve Hİ gibi *köprü aydınlar* ve kurumlar yanında bir de gerçek bir devrimsel başarıya ulaşılabilecekse bunun ancak devlet gibi kurumsal bir yapısı, merkezi hiyerarşik bir liderliği olan ve sadece azınlık durumundaki kentli-eğitilmiş orta sınıfı değil toplumun büyük kesimini oluşturan geleneksel kalabalıkları peşine sürükleyebilecek ulemanın varlığıyla mümkün olduğuna inanan Ayetullah Humeyni vardı. Mart 1963 Feyziye olayları ve Haziran 1963 Ayaklanması sonrası muhalefetin doğal lideri haline gelmiş olan ve o tarihten itibaren önce Türkiye (1964-65) ardından da Irak/Necef'te (1965-78) sürgünde yaşayan Humeyni, Şeriatî'nin kategorik ulema karşıtı propagandasını zararlı bulmuştur. Humeyni bütün dini ve siyasi kariyeri boyunca ulema müesses nizamının birliğini tehlikeye atmadan onun pasifizmini aşmaya ve politize etmeye çalışmıştır (Abrahamian, 2009: 191-192).

Bir önceki bölümde Tablo 11'de de ortaya koyduğumuz gibi Merce-i Taklit Burucerdî sonrası ulema grupları her ne kadar akışkan ve iç içe geçmiş olsa da onları üç ayrı kategoriye ayırmak yanlış olmayacaktır. Muhtemelen sayısal olarak

en geniş kesimi *apolitik ulema* grubu oluştuyordu (Abrahamian, 1982: 473). Liderleri Hoi, Horasani ve Maraşı-Necefi'den oluşan bu gruba göre ulema, siyasetin kirli işlerinden uzak durmalı ve dikkatini ruhani konulara vermeliydi. Bu apolitik tutumlarına rağmen 1975-77'de devletin çarşı ve dini kurumlara başlattığı saldırı sonrası siyasete bulaşmak zorunda kalmışlardır. Bu ulema için belki daha da önemlisi kırsal alandan kentlere olan kontrolsüz ve plansız göçün yarattığı “ahlaki erozyonu”. Bu erozyona karşı tedbir almada yöneticilerin sessiz ya da isteksiz kalması dünyanın diğer yerlerindeki din adamlarının gösterdiği tepkiye benzer şekilde tepkiler vermelerine neden oldu. Hızlı, kontrolsüz ve plansız kentleşme; alkolizm, intihar, hırsızlık ve uyuşturucu kullanımında gözle görülür bir artışa neden olmuştu. Bu manzarayı gören apolitik ulema bile ahlaki çürümenin toplumsal sorunlar ürettiğini ve bu sorunları çözmenin tek yolunun dini yasaları tavizsiz bir şekilde uygulamak olduğunu savunmuştur. Erken sanayileşme dönemi İngiltere'sindeki plansız ve hızlı kentleşmenin John Wesley ve onun Metodist hareketini yarattığı gibi çağdaş İran'da da benzer baskılar Humeyni fenomeni ve İslam Devrimi için sahneyi hazırlamış, daha doğrusu İslam Devrimi'nin nedenlerinden birisini oluşturmuştur (Abrahamian, 1982: 473).

İlmli ulema muhalefetinden oluşan ikinci grubun liderliğini Ayetullah Şeriatmedari (1905-86) yapmakta ve ona Golpayegani, Milani ve Zencani eşlik etmekteydi. Şeriatmedari Kum'da faaliyet göstermekle beraber Azeri olmasından dolayı Tebriz'de oldukça etkiliydi. Şeriatmedari geleneksel Şii doktrinin güçlü bir savunucusuydu. Yani ulemanın hükümetin işlerine rehberlik etme veya denetleme sorumluluğu olduğunu ama bizzat yönetme görevi olmadığını savunuyordu (Saikal, 2019: 45). Tahran'da faaliyet gösteren seksen yaşındaki Ayetullah Zencani ise daha önce Musaddık'a ve MDH'ne destek vermiş, dini eğilimli İÖH gibi seküler unsurlarla da ilişki kurmuştu (Abrahamian, 1982: 474). Bu grup kadınlara oy hakkı ve toprak reformu gibi konularda rejime muhalefet etse de şahla iletişim kanallarının açık tutulmasına dikkat etmiş ve dini müesseselerin çıkarlarını muhafaza etmek ve şahın politikalarını ılımlılaştırmak için bu kanalları kullanmayı tercih etmiştir. Özellikle anayasada varlığını koruyan beş ulemadan oluşan Müçtehit Komitesinin hayata geçirilmesi ve anayasanın tam anlamıyla uygulanması gibi talepleri dillendirmiştir. 1975-77'de şahın diyalog kanallarını kapattığı, çarşı ve medreseye doğrudan saldırmaya başladığı ve Rastakhiz Partisi'yle tüm dini

müesses düzene baskı yapmaya başladığı zaman ılımlı ulema pozisyonu da artık savunulamaz hale gelmiştir.

Üçüncü ve son grup ise radikal ulema muhalefeti olarak tanımlanabilir. Liderliğini Humeyni'nin yaptığı bu radikal grup İran içinde gizli bir ağ kurmuştur. Bu grubunun en eski üyelerinden olan Ayetullah Montazeri, Humeyni'nin bir öğrencisiydi ve Kum'da önde gelen bir İslam hukukçusuydu. 1963-64, 1974 ve 1975-78 tarihlerinde hapse mahkûm olan Montazeri, şah rejimine karşı uzlaşmaz muhalefetiyle şöhret kazanmıştır. Grubun siyasal olarak en öne çıkan ismi Ayetullah Beheştî de Humeyni'nin eski bir öğrencisiydi. Feyziye Medresesi'ni bitirdikten sonra Hamburg'da devlet tarafından finanse edilen camide çalışırken ve Eğitim Bakanlığı için ders kitabı içeriği hazırlıyorken bile Humeyni'yle bağlantılarını sıkı tutmuştur (Abrahamian, 1982: 475). Grubun diğer bir önemli üyesi Ayetullah Mutahhari de Humeyni'nin eski öğrencilerindendir. Daha önce de belirtildiği gibi Hİ'nin kurucuları arasında yer alan Mutahhari, İslam ile modern dünya arasında bir uyumsuzluk olmadığını savunan kitaplar yazmıştır (Mutahhari, 2000). Grubun temel organizatörü Rafsancani ise toprak sahibi bir aileden geliyordu. O da Humeyni'den ders almış ve 1963-64, 1967, 1972 ve 1975-77'de hepse mahkûm edilmiştir (Abrahamian, 1982: 475). Grubun en genç organizatörü olan Ali Hamaney ise Kum'da hem Milani hem Burucerdî hem de Humeyni'den ders almış ve Feyziye'de hocalık yapmıştı. Radikal grubun sayılan bu isimlerinin tamamı 1979 Devrimi'nin lider kadrosunu oluşturmuştur (Abrahamian, 1982: 475).

İran'da Ayetullah Burucerdî'nin 1961'de ölümünün ardından dünya Şiiileri arasında en fazla itibara sahip olan Necef'teki Ayetullah-uzma El-Hekim'in de Şubat 1970'te hayatını kaybetmesi Şii ulema arasında merce-i taklit konusunda bir rekabet başlatmıştı. Öne çıkan iki isimden birisi Necef'teki Ayetullah Hoi, diğeri ise Kum'daki Şeriatmedari'ydi (Moin, 2005: 149). Aynı zamanda Kum'da Ayetullah Golpayegani, Ayetullah Maraşı-Necefî ve Ayetullah Honsari de en azından ikinci sıra için öne çıkan isimlerdi. 3 Haziran 1963 Aşura vaazı sonrası 5 Haziran'da (1963) bir ayaklanmaya önderlik ederek radikal ulema eylemciliğini başlatan Humeyni ise 1964'ten itibaren sürgündeydi ve bu süreçte ulema ile böyle bir merce-i taklit rekabetine girmeyi yararlı bulmamış, bunun yerine zamanını praksisini oluşturmaya adanmıştır. Humeyni'nin praksisinin teorisini *Hükümet-i İslami* kitabı ve pratiğini de *Cihad-ı Ekber* çalışması oluşturmaktadır (Moin, 2005: 150-152).

1964'ten itibaren sürgünde olan Humeyni'nin rejimle uzlaşma içine girmesini gerektirecek bir bağı kalmamıştı. Bundan dolayı diğer gruplardan farklı olarak radikal grup anayasal monarşinin restore edilmesini değil yeni bir İslam devleti kurulmasını amaçlıyordu (Abrahamian, 1982: 475). Yine Humeyni'nin ikinci gruptan temel bir farkı da ulemanın toplumun tüm önemli alanlarında aktif olması, şeriatı yorumlaması ve uygulaması, halkın eğitilmesi ve gözetilmesi, siyaseti denetlemesi gerektiğini savunan ideal bir siyaset öngörmesiydi (Abrahamian, 1982: 476). Bu anlamda Humeyni'nin idealize ettiği devlet sadece bir İslam devleti değil aynı zamanda bir *ulema İslam devletiydi*. İkinci grubun öncü ismi Ayetullah Şeriatmedari için ulemanın en yüksek görevi şeriatı ve cemaati tabiatı gereği yolsuzluğa ve zulme eğilimleri olan devlete karşı korumakken, Humeyni için ulemanın en büyük vazifesi devleti ele geçirmek, şeriatın uygulanması için siyasal güç kullanmak ve gerçek bir Müslüman toplum yaratmaktı (Abrahamian, 1982: 476).

Humeyni Necef'te sürgündeyken her ne kadar Irak içi siyasi ve ulema ilişkilerine karşı apolitik ve sessiz kalmayı tercih etse de dikkatini çoğunluğu Batı ülkelerinde bulunan (ABD, Kanada, Fransa, Almanya, İngiltere) Milli Cephe ile ilişkili dindar öğrenci gruplarıyla bağlar kurmaya, *Hükümet-i İslami* (İslam Devleti) ve *Cihad-ı Ekber* eserlerinde ortaya çıkacak görüşlerini inşa etmeye vermiştir (Moin, 2005: 147-148). Humeyni İran'ın Batı ülkelerinde okuyan Milli Cephe'ye üye isimler vasıtasıyla düşüncelerini yurt dışındaki öğrenciler arasında yayma imkânı bulmuştur. Bu öğrencilerden birisi de Sorbon'da sosyoloji okuyan ve İslam Cumhuriyeti'nin seçilmiş ilk cumhurbaşkanı olan Ben-i Sadr'dı. Ben-i Sadr, İbrahim Yezdi'nin oğluydu. İbrahim Yezdi ise ABD'de tıp eğitimi almış bir doktor, 1978-79 sürecinde Humeyni'nin ABD ile temaslarını kuran danışmanı ve 1979'da kısa bir süreliğine Dışişleri Bakanlığı yapan bir isimdi (Moin, 2005: 147-148).

Haziran 1963 Ayaklanmasına Humeyni önderliğindeki radikal ulema önderlik etmiş olsa da 1970'lerin ortasından itibaren ortaya çıkan Pehlevi muhalefeti ve protestolarında ulema müesses nizamı genel olarak arka planda kalmış, protestocuları aktif bir şekilde teşvik ederken ön cephede yer almamayı tercih etmiştir. Ancak muhalefet hareketi konsolide olur olmaz bu Şii müesses nizam liderlik boşluğunu doldurmak için bir fırsatın ortaya çıktığını düşünerek ön cepheye çıkmaya karar verdi (Saikal, 2019: 43). Protestolara önderlik etmek için bu Şii müesses nizamın önde gelen ulema safları içinden çıkan ismi elbette Haziran

1963 Ayaklanması ve radikal ulemanın önderi Ayetullah Humeyni oldu. 1960'ların başına kadar Humeyni hocası Ayetullah Muhammed Hüseyin Burucerdî'nin gölgesi altında daha pasif bir konumdaydı. Ama hocasının Mart 1961'de ölmesinin ardından Humeyni, monarşinin aktif bir muhalifi haline geldi (Saikal, 2019: 44). İsyanların tam bir devrime doğru ilerlediği ortaya çıkmaya başladığında Humeyni sahnenin merkezine yerleşti. Şah rejimi açıktan örgütlenen siyasal muhalefeti, hatta yer altında silahlananları ezmeyi başarmıştı. Ama Şii müesses nizamın kökünü kazımayı başaramamıştı. Şii müesses nizam ve onun ulema ağı aktif ve koordinasyon içinde olmaya devam ediyordu, çünkü SAVAK'ın medrese ve cami ağlarına sızma çabası bizzat şah tarafından sınırlandırılmıştı. Çünkü şahın kendisini samimi bir Şii Müslüman olarak sunmaya ihtiyacı vardı (Saikal, 2019: 45).

Yukarıda da ifade edildiği gibi ulema müesses nizamı apolitik, ılımlı ve radikal olarak bölünmüştü. Zaten apolitik ulemanın siyasi pozisyon alma niyeti yoktu, Şeriatmedari gibi ılımlı ulema ise geleneksel Şii doktrine sadık kalarak doğrudan ulemanın yönetimi anlayışına uzaktı. Diğer yandan Ayetullah Mahmud Talegani (1911-79) İslami bir reformist, demokrasi taraftarı, Şii müesses nizam ve kitleler tarafından saygı duyulan bir isim olmasına ve devrimi desteklemesine rağmen ona rengini verecek kadar uzun süre yaşamamıştır (Saikal, 2019: 45). Ayetullah Murtaza Mutahhari ise Şii reform dalgası içinde yer alan bir isim olmasına rağmen Humeyni'ye en yakın isimlerden birisiydi. Bununla beraber kişisel bir özgün duruşu ve Humeyni'den farklı olarak ulemanın doğrudan yönetimi anlayışına mesafesi vardı. Mutahhari'nin *Furkan* isimli bir grup tarafından 1979'da suikastla öldürülmesi siyasal sistemin yapılandırılmasına katkı sunamaması anlamına gelmiştir. Son olarak Ayetullah Ali Montazeri ise devrimin ileriki aşamalarında daha demokrasi taraftarı bir çizgi benimsemiş olsa da siyasal sistemin inşası sırasında Humeyni'nin *velayet-i fakihine* destek veren isimler arasındaydı (Axworthy, 2013: 160). Humeyni dini siyasal görüş ve amaçlarını akranlarından çok daha radikal ve sade bir dille ifade etti (Saikal, 2019: 45). Humeyni sık sık basit kavramlarla konuştu, tarihsel Şii sembollerini ve olaylarını kullandı. Humeyni, İran halkının rejime karşı birikmiş öfkesini, duygularını ve hassasiyetlerini harekete geçirmek için Şii adalet temasına yoğunlaştı (Saikal, 2019: 46). Humeyni bir konuşmasında,

“bilmiyorum, çarpınıp durdukları bu Beyaz Devrim nerede... Allah biliyor, ben uzak köylerin ve kasabaların farkındayım, bizim Kum’u zikretmeye bile gerek yok. Ben halkın açlığının, tarım ekonomisindeki çürümüşlüğü farkındayım. Neden bu ülke, bu toplum için bir şeyler yapılmaya çalışılmıyor, borç isteyip kendilerini köle etmek dışında” diyordu (Saikal, 2019: 46).

Humeyni bu zayıf sosyo-ekonomik şartları yabancı müdahalesine bağlamaya ve “ABD ve şah İran halkının durumunu bir Amerikan köpeğinininkinden daha aşağıya düşürdüler” şeklinde konuşmaya devam etti (Saikal, 2019: 46). Humeyni saldırgan, yalın ve enerjik bir dille kendisini diğer tüm devrimci grupların liderlerinden ayırtırdı.

1978’in sonunda Humeyni çoğu İranlının gözünde ulusal çapta dini ve siyasal bir kahraman haline geldi. Milyonlarca İranlı onu sadece şaha değil aynı zamanda ABD’ye karşı da durabilecek bir lider olarak görüyordu (Saikal, 2019: 46). İran halkı Humeyni’ye itimat edecek kadar Humeyni’nin uzun süredir şaha olan muhalefetinin bilgisine sahipti, ama onun fikir ve niyetlerinin eleştirel bir değerlendirmesini yapacak bilgiye sahip değildi. Bu açıdan Humeyni gerçekten bir bilinmezdi (Saikal, 2019: 47). Hatta bazıları Humeyni’nin Gaip İmam Muhammed Mehdi olduğuna bile inanmaya başlamıştı. Humeyni ilk başlarda imam sıfatını kendisi için kullanmak suretiyle böyle bir imajın oluşmasına sessiz bir onay vermiştir (Saikal, 2019: 47).

Humeyni 1978’e gelindiğinde, yani İran devrimci dinamizm sürecine girdiğinde söylemi daha sol, daha doğrusu Şeriatî’ye yakın bir karakter kazanmıştır. Bunun nedeni kuşkusuz 1960’lardan itibaren *köprü aydınlar kuşağı* ile yeşermeye başlayan *sol-İslam aşısının* Humeyni’nin ulema radikalizmine dahil olmasıydı. Humeyni kesinlikle sokağı harekete geçirecek cazibeye sol kavram dünyasının sahip olduğunun farkındaydı. Buna göre monarşi kesinlikle İslam’la bağdaşmayan, tüm peygamberlerin temel amacının onları devirmek olduğu seküler tağuti bir sistemdi (Abrahamian, 2009: 192). Pasif ulemanın yaptığı gibi onlarla iş birliği ya da gerçek düşüncelerini gizleyerek takiye yapmak meşru değildi. Monarşinin tam bir şehadet fedakarlığıyla devrilmesi gerekiyordu (Abrahamian, 2009: 192-193). Humeyni’nin ulema radikalizmi, bir taraftan son iki yüzyıllık devlet oluşumuna takaddüm eden ulema müesses nizamının ve diğer taraftan da özellikle II. Dünya Savaşı sırası ve sonrasında kitleselleşen radikal sol ve merkez sol ile 1960’lardan itibaren yeşermeye başlayan *sol-İslam aşısının* mirasını devralmıştır. Bununla

beraber son dönemde toplumsal alanda HF ve HM'nden oluşan gerilla gruplarının, *köprü aydınlar kuşağının* son ve en radikal aktörü Ali Şeriatî'nin ve nihayet ulema müesses nizamının uzun süredir varlığını koruyan apolitik tavrı yerine radikal eylemci tavrının liderliğini yapan Ayetullah Humeyni ve yakın taraftarlarının, devletin yüksek ekonomik kalkınma programının ortaya çıkardığı demografik değişimin yarattığı sosyolojik anomaliye karşı güvenlik sektörü ve kurum inşasına yönelmesi karşısında *meşruiyet krizini* daha da derinleştirmek için harekete geçmesi tek başına devrimci süreci açıklamaz. Buna *uluslararası* faktörlerin de eklenmesi gerekir. İstikrarı baskı ve güvenlik araçlarına dayalı olan dışa bağımlı devletin politikalarının uluslararası güç tarafından daha fazla tolere edilmemesi kırılganlığını artırmaktadır. ABD'de Nixon sonrası 1974'te Ford hükümeti ve 1977'de Carter yönetiminin işbaşına gelmesi İran için benzer bir etki yaratmıştır. Ancak Carter yönetiminin Pehlevi devletini zayıflatma stratejisinin köklerini daha önceki Nixon yönetiminin İran'ın bölgesel üstünlük arayışlarını desteklemesi politikasında aramak gerekmektedir.

4.4 Uluslararası: Nixon Doktrininin Tek Sütun Stratejisinin İran'ın Bölgesel Üstünlük Arayışlarını Desteklemesi

M. Rıza Pehlevî'nin *Büyük Medeniyet* ülküsünün bir ayağı içerde ekonomik kalkınma ve kültürel sekülerleşme temelli otoriter bir modernleşme programıyken dışarda da Basra Körfezi'nde bölgesel bir hegemon güç haline gelmekti. M. Rıza Pehlevî gerçek anlamda iktidarını yerleştirdiği Ağustos 1953 Darbesi'nin ardından ABD ile yakın bir angajman içine girmiş olsa da Nixon yönetiminin (1969) iş başına gelmesine kadar çalışmış olduğu ABD başkanlarından hiç birisinden bu ülküsünü gerçekleştirecek bir yeşil ışık almamıştı. Çünkü Körfez stratejisi İngiltere tarafından belirlenmişti ve bu stratejinin temeli Körfez'deki statükonun korunmasına dayanıyordu. Körfez'deki statükonun korunması ise bu bölgede hegemon bir gücün ortaya çıkmasının önüne geçmek, yani Suudi Arabistan-İran dengesini korumak şeklinde belirlenmişti. Ancak İngiltere'nin 1968'de ilan ettiği ve 1971'de de fiilen uygulamaya başladığı Körfez'den çekilme kararı ile ortaya çıkan güç boşluğunun M. Rıza Pehlevî için İran tarafından doldurulması ve Nixon hükümetinin de bunu onaylaması fırsatını doğurmuştur. Nixon Doktrini, Körfez'deki Batılı statükoyu koruma sorumluluğunu İran'ın bölgesel üstünlüğüne bağlayarak M. Rıza Pehlevî'nin tutkularına karşılık verecektir (Djaili-Kellner, 2011: 109).

İngiltere'nin çizdiği Suudi Arabistan-İran dengesine dayalı Körfez statükosu Nixon'dan önce Lyndon Johnson yönetimi tarafından da korunmaya çalışılmıştır. Çoğu kere yaygın bir akademik yanlış algı olarak Nixon'ın bölge politikasının da çifte sütun (*twin pillars*) uyarınca Suudi Arabistan-İran dengesine dayandığı değerlendirilmiştir. Çifte sütun kavramı gerçekten yaygın bir akademik yanlış algıya dayanmaktadır, çünkü Nixon döneminin hiçbir ABD resmî belgesinde geçmemektedir. Bu kavram şahın 1979'da düşüşünün ardından gazeteci, analizci ya da tarihçiler arasında bir galat-ı meşhur olarak kullanılmış ve yerleşmiştir (Alvandi, 2012: 337). Halbuki Nixon Doktrini Basra Körfezi'nde ABD çevreleme stratejisinde bir dönüm noktasıdır. 1969-72 arasında Nixon belirgin bir şekilde Suudi Arabistan-İran dengesine dayanan bölgesel statükoyu İran lehine değiştirmeye başlamıştır. Bunun en önemli göstergesi ABD'den İran'a yönelik silah satışlarının daha önce belli kısıtlamalara ve dengeye dayalı olmasına rağmen Nixon döneminde -nükleer silah hariç- tüm kısıtlamaların kaldırılmasıdır (Alvandi, 2012: 338).

Yukarda da belirtildiği gibi Körfez'deki Batılı statükonun İran-Suudi Arabistan dengesine dayalı olması gerektiği stratejik paradigması Londra'ya aitti. Basra Körfezi'ni neredeyse bir asır boyunca bir İngiliz gölü olarak yöneten İngiltere yerel Arap yöneticileriyle önemli siyasi ve ekonomik bağlantılar kurmuştu. Londra bu statükonun Basra Körfezi'ne en büyük kıyısı olan Suudi Arabistan ve İran'dan herhangi birisinin egemen olması dolayısıyla tehlikeye girmesini engellemek istiyordu. Bunu sağlamanın en iyi yolu ise iki ülke arasındaki güç dengesinin bozulmasının önüne geçmektir. Ancak 1960'lardan itibaren İngiltere'nin kıta ötesi gücünde gözle görülür bir düşüşün yaşanması, söz konusu politikanın sürdürülmesini ABD inisiyatifine bırakmaya başlamıştır. 16 Ocak 1968'de Başbakan Harold Wilson liderliğindeki İşçi Partisi hükümeti 1971 yılına kadar bütün Britanya askeri güçlerinin Körfez'den çekileceğini ilan etmiştir. Bu kararın nedeni ciddi bir ekonomik kriz karşısında sosyal harcamalardan kısmak yerine askeri harcamaları kısma ve kemer sıkma politikaları uygulama arayışıydı (Louis, 2003: 83). İngiltere'nin Körfez'den askeri olarak çekilmesi sonrası bir Sovyet işgali ya da bölgesel bir hegemon gücün ortaya çıkışı gibi nedenlerle mevcut statükonun bozulmasını engellemek için Körfez'in en güçlü iki ülkesi Suudi Arabistan ve İran arasında karşılıklı anlayışa dayalı bir güç dengesinin kurulması gerekiyordu (Alvandi, 2012: 339). Bugüne kadar İngiliz donanması tarafından temin edilmiş olan bölgesel statüko (Pax-Britannica) bundan sonra iki ülke arasındaki güç

dengeinin korunmasıyla sürdürülecekti. Ancak İngiltere açısından M. Rıza Pehlevi'nin Körfez'de hegemon güç olma ülküsü taşıması ve İngiltere himayesindeki Bahreyn, Abu Musa ve Tunb gibi adalarda hak iddia etmesi bu dengeyi İran'ı dizginleyerek sağlamayı gerektirmiştir (Alvandi, 2012: 340). Öyle ki daha 1965 gibi erken bir tarihte şah, İngiltere'yi ziyaret ettiğinde İngilizler onu bölgeden çekilmeleriyle ortaya çıkacak güç boşluğunu doldurma hayallerinin boş bir kuruntu olduğu konusunda uyarmıştır. Bu anlamda İngiltere'nin çekilme sonrası denge anlayışı belirgin bir şekilde Araplar lehine İran'ın dizginlenmesi anlamına gelmiştir. Zaten M. Rıza Pehlevi de İngiltere'nin Körfez bölgesinde İran aleyhine Araplara ağırlık verdiğinden şikâyet etmiştir (Alvandi, 2012: 340). İşte İngiltere 1971'de Körfez'den askeri olarak çekildiğinde ABD'ye bırakmış oldukları bölgesel stratejik miras, Suudi Arabistan-İran dengesi, daha doğrusu M. Rıza Pehlevi'nin bölgesel tutkularının dizginlenmesiydi.

İngiltere'nin Körfez'den çekileceğini açıkladığı 1968 ile Nixon'un ABD başkanlığına geldiği 1969 gibi çok kısa bir zaman içinde ABD Başkanı Johnson'un ortaya çıkacak boşluğun nasıl doldurulacağını stratejik hesaplamasını yapacak yeterli zaman olmadı. Üstelik ABD yetkilileri Vietnam bataklığına saplanmış bir durumdayken İngiltere'nin söz konusu adımını küresel sorumluluklarından kaçmak olarak değerlendirerek öfkelenmişlerdi. ABD Başkanı Johnson, Körfez'de İngiltere'nin yerini almaktansa bu boşluğun İran-Suudi Arabistan arasındaki bir güç dengesine dayandırmayı, yani İngiliz stratejisini sürdürmeyi tercih etti. Bu politikanın uygulamasında ABD İngiltere'yle yakından bir iş birliği içinde olmuştur (Alvandi, 2012: 342-3). Burada ABD'nin üzerine düşen sorumluluk M. Rıza Pehlevi'nin bölgesel tutkularının önüne geçmek için İran'a baskı yapmaktı. Johnson yönetimindeki ABD'nin İngiliz politikasında herhangi bir esneme yapmadan uygulamaya devam etmesi M. Rıza Pehlevi'nin ABD'nin de İngilizler gibi Arap yanlısı bir Körfez politikası benimsediği algısına neden olmuştur (Alvandi, 2012: 344-5).

Şah defaatle Johnson'ı İran'ın bölgesel üstünlük arayışına destek olması için ikna etmeye çalışmıştır. Özellikle ABD'nin Vietnam gibi deniz aşırı müdahalelerde bulunduğu bir dönemde Basra Körfezi'nde bu sorumluluğun İran gibi bir müttefike yüklenmesinin avantajları ve Mısır ve Irak gibi anti-statükocu Arap ülkelerinin bölgesel istikrarı tehdit etmesini gerekçe göstermiştir. M. Rıza Pehlevi bu tehditlerin somut örnekleri olarak Mısır'ın Kuzey Yemen'e askeri müdahalesi ile Dofar'daki Sovyet ve Çin destekli komünist ayaklanmayı örnek göstermiştir

(Halliday, 1976: 125-128; Halliday, 1977: 258-60). Bu tehditleri savuşturabilmesi için İran'ın askeri olarak desteklenmesi gerektiğini düşünen M. Rıza Pehlevi, 1968'de silah alımı ve yüksek petrol fiyatı konusunda ABD yönetimine olan baskısını daha da artırmaya çalışmıştır. Ancak Körfez'de Suudi Arabistan lehine denge politikasını değiştirme konusunda Johnson yönetimini ikna etmede başarılı olamamıştır (Johns, 2007: 94). Şah'ın bu arayışları ancak 1969'da Nixon döneminde karşılık bulacaktır.

1969 sonrası dönemde ABD'de dış politika bağlamı oldukça karmaşık bir süreç haline gelmiştir. Vietnam ABD dış politikası üzerinde öyle büyük bir etki yaratmıştır ki hem Cumhuriyetçi hem de Demokrat Parti içinde dış politikaya dair yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. 1969'da Nixon-Kissinger Cumhuriyetçi hükümetinin Vietnam sonrası dış politika yaklaşımı kendisini Nixon Doktrini olarak ortaya koymuştur. Nixon Doktrini ABD'nin hakimiyetini devam ettirmek için doğrudan müdahil olmak yerine bölgesel müttefiklerinin gücünün artırılması anlamına geliyordu. Nixon Doktrini ABD'nin müttefiklerinin askeri kapasitesini artırarak, yani onlara büyük miktarlarda silah satarak ABD müdahalesine gerek kalmadan kendilerini koruyabilmelerini sağlamayı hedefliyordu (Ganji, 2006: 3). Öte yandan Vietnam sendromuna Demokrat Parti ya da liberal çevrelerin yaklaşımı ise ABD'yi üçüncü dünyadaki sağ kanat diktatörlüklerden uzak tutmak gibi daha moral-politik bir bakış açısına sahipti. 1960'larda etkili liberal akım Foreign Policy dergisi ile bağlantılı Anthony Lake, Leslie Gelb, Patricia Derian ve Morton Halperin gibi isimlerden oluşuyordu. Bu akımın bakış açısı Nixon-Kissinger gibi söz konusu müttefik ülkelerde rejimleri güçlendirmeye değil ABD'nin üçüncü dünyadaki değişim için hazırlık yapmasına, hatta bu değişimleri kucaklamasına dayalıydı (Ganji, 2006: 3). İşte M. Rıza Pehlevi'nin İran'ı hızlı bir şekilde kalkındırma ve bölgesel askeri hegemon haline getirme tutkusu Nixon-Kissinger döneminde desteklenmişken (Nixon Doktrini), 1974'te iktidara gelen Ford yönetiminin şahın yüksek petrol fiyatı ve daha bağımsız dış politikasını hedef alması ve 1977'de iktidara gelen Carter ve onun moral-politikçi dış politika ekibinin şahın insan hakları politikasını hedef alması nedeniyle zayıflatılmıştır.

Nixon hükümetinin yeni dış politika yaklaşımı bu anlamda bir taraftan Vietnam Savaşı dolayısıyla ABD'nin deniz aşırı bölgelere doğrudan askeri müdahalesine karşı çıkan ABD halkını yatıştırarak, diğer yandansa İran gibi müttefiklerine ABD'nin onları yalnız bıraktığı algısını engelleyecek bir dengeye

dayanıyordu. Buna göre ABD gerçekten artık deniz aşırı bölgelere doğrudan askeri müdahalelerden kaçınacak, ancak müttefiklerinin kendi güvenliklerini sağlamalarını temin edecek askeri yardımını daha da güçlendirecekti (Alvandi, 2012: 346). Kissinger'ın da itiraf etmiş olduğu gibi mevcut ABD yönetimi Ortadoğu politikasının karmaşık denklemlerinin ayrıntılarına hâkim değildi (al-Saud, 2003: 65) ve İran ve üçüncü dünya meselelerini ikinci planda tutarak Çin ile yumuşama siyasetine odaklanmıştı. Nixon yönetimi boyunca M. Rıza Pehlevi, Nixon doktrininin dilini kullanarak ve Nixon'la olan kişisel ilişkilerinden de yararlanarak bölge güvenliğinin bölge ülkelerinin askeri kapasitesini artırmaktan geçtiği argümanını işlemiştir. M. Rıza Pehlevi ile Nixon arasındaki ilişki Nixon'un Ağustos 1953 Darbesi sırasında ABD Başkanı Eisenhower'ın yardımcılığına kadar geri gitmektedir (Offlier, 2015: 136). Gerçekten Nixon, anılarında Ağustos 1953 Darbesi'nin ardından henüz 34 yaşında olan genç şahla bir araya geldiğinde onda *“içsel bir güç olduğunu ve yıllar içinde güçlü bir lider olacağını düşündüğünü”* ifade etmiştir (Nixon, 1978: 133). İngiltere'nin Körfez'den çekilme sürecinin belirgin bir şekilde İran lehine bir güç boşluğu yarattığını bilen M. Rıza Pehlevi, Temmuz 1969'daki ABD ziyaretinde artık bölgede İran-Suudi Arabistan dengesi politikasının terkedilerek İran üstünlüğü lehine bir değişikliğe gidilmesi konusunda yeni yönetimi ikna etmeye çalıştı. Bu çabasında M. Rıza Pehlevi, Amerikalıları mevcut Suud Kralı Faysal'ın bilge bir kişiliğe sahip olsa da Suudi iç istikrarsızlığının ve güçlü bir halefinin olmamasının ABD'nin Körfez güvenliği için onlara bel bağlayamayacağı bir durum yarattığı argümanını işledi (Alvandi, 2012: 353-4). Bu ilk denemesinde şah ABD'den bir garanti alamadan ayrılmak zorunda kalmıştır. Ancak 1970'ten itibaren ABD, M. Rıza Pehlevi'nin İran üstünlüğüne dayalı Körfez politikası taleplerini dikkate almaya başlayacaktır. Şubat 1970'te Nixon, şaha bir mektup yazarak İran'ın Nixon Doktrinde önemli bir rol oynayabileceğine dair şahın görüşlerine katıldığını ifade etmiştir (Alvandi, 2012: 354). Yine ABD Başkanı 1970 baharında Washington'daki CENTO Dışişleri Bakanları toplantısında ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Güney Asya İşleri Bakan Yardımcısı Joseph Sisco'dan İran'ın gerçekten böyle bir rol oynama kapasitesinin olup olmadığını araştırmasını istemiştir. ABD'nin şahın taleplerine yönelik tutum değişikliğinin ilk gerçek işareti, ABD'nin İran Büyükelçisi Douglas MacArthur II'nin Nisan 1970'te İran'a yönelik silah satışı kredi taahhütlerinin üç yıl daha uzatılması tavsiyesinde bulunmasıydı. Bu tavsiye İngiltere'nin Körfez'den

çekilmesi sonrası İran'ın bu role hazırlanması için daha fazla ABD silahlarına ihtiyacı olduğu şeklindeki şahın taleplerinin karşılanması anlamına geliyordu (Alvandi, 2012: 354). Her ne kadar Pentagon çevresi bu satışlara itiraz etmeye çalışmışsa da Dışişleri ve Ulusal Güvenlik Konseyi'ndeki isimler Körfez bölgesinde İran gibi bir müttefike güvenmenin en akıllıca yol olduğu kanaatine ulaşmışlardı. Dışişleri Müsteşarı Eliot Richardson'ın Genel Kurmay Başkanı General Earle Wheeler'e aktardığına göre ABD'nin *"İran'a güvenmekten başka çaresi yoktu"* (Alvandi, 2012: 355). Yine CIA Direktörü Richard Helms de Beyaz Saray'a İran'la özel ilişkiler kurma fikrinin desteklenmesinin ABD'nin çıkarlarına uygun olduğu tavsiyesinde bulundu ve ABD'nin Sovyetlerle ilgili topladığı hayati istihbaratların İran'ın kuzeyindeki dinleme istasyonlarından elde edildiğini de hatırlattı. Nisan 1970 gibi ABD yönetiminin çeşitli kademelerinde Sovyetleri tek başına Körfez'den uzak tutma konusunda İran'a dayalı politika geliştirilebileceği üzerinde bir konsensus oluşmuştur. Öyle ki M. Rıza Pehlevi de Büyükelçi MacArthur'a *"Körfez'de başka kim güvenilir bir askeri caydırıcılığa sahip olabilir ki? Pakistan mı, Suudi Arabistan mı, küçük Körfez ülkeleri mi? Elbette değil"* şeklinde konuşmuştur (Alvandi, 2012: 355). Dışişleri Müsteşarı Richardson şahın İran'ının Körfez'de hür dünyanın çıkarlarını savunmasına eşsiz katkılarını överek *tek sütun* politikasının başlayacağını işaret etmiştir. Gerçekten ABD için İngiltere'nin Körfez'den çekildiği şartlarda ve Vietnam çıkmazı bağlamında ABD'nin deniz aşırı müdahalelere toplumsal itirazların yoğun olduğu bir konjonktürde gerçekçi olan iki seçenek vardı. Bunlar ya Johnson'un denge politikasını sürdürmek ya da İran'ı desteklemektir (Alvandi, 2012: 355-6). ABD Körfez politikasında İran'ın üstünlüğüne yatırım yapma fikrinin Suudileri yabancılaştırmasının önüne geçmek için bu politikanın retoriği *"güçlü İran ile zayıf Suudi Arabistan arasındaki iş birliğini geliştirmek"* şeklinde düzenlense de 1970'in yazına gelindiğinde Nixon ve diğer hükümet organları Körfez'de İran üstünlüğü fikrine gittikçe daha fazla yaklaşmış oldular (Alvandi, 2012: 356). ABD'nin Körfez politikasında İran üstünlüğüne dayanma stratejik kararı sonrası yapılması gereken İran üzerindeki tüm silah satışı kısıtlamalarının kaldırılması ve İran'ın askeri olarak bölgede hiçbir bölgesel gücün tehdit edemeyeceği caydırıcılık kapasitesine ulaştırılmasıydı. Pentagon bunun bir silahlanma yarışına neden olacağı konusunda uyarıya da Nixon, Körfez'de İran üstünlüğüne dayanma stratejisini içeren 7 Kasım

1970 tarihli ve 92 sayılı Ulusal Güvenlik Karar Memorandumunu (92-UGKM) imzalayarak İngiltere'nin miras bıraktığı denge politikasında bir kırılma yarattı.

İran'ın Körfez bölgesinde üstünlüğünün desteklenmesi belgesi olan Kasım 1970 Tarihli 92-UGKM'nun hayata geçtiğinin işaretleri öncelikle petrol şirketleri ile üreticiler arasında petrol fiyatlarının yükseltilmesine dair 14 Şubat 1971 tarihli Tahran Anlaşması'nın imzalanması olmuştur. Ardından en az bunun kadar önemli bir adım da 30 Kasım 1971'de İngiltere'nin koruma taahhütlerinin resmen sona ermesinden sadece birkaç gün önce İran'ın, Sharjah ve Ras al-Khaimah emirliklerinin de egemenlik iddia ettiği Abu Musa ve Tunb adalarına asker konuşlandırmasıdır. İki girişimin anlamı da açıktı: İngiltere ne BP'nin çıkarlarını ne de Körfez'deki müttefiklerinin çıkarlarını şahtan koruyabilmişti. Yine açık olan bir gerçek de İran'ın ABD'nin desteğiyle Basra Körfezi'nde İngiltere'nin yerini almasıydı (Alvandi, 2012: 366-9).

Nixon Doktrini bağlamında şaha sadece İran'ın değil aynı zamanda ABD'nin bölgesel çıkarlarının da sorumluluğu yüklenmişti (Saikal, 2019: 39). M. Rıza Pehlevi, Nixon Doktrini bağlamında söz konusu pozisyonun sorumluluğunu yerine getirmek için 1971'deki Güney Asya krizinde üzerine düşeni yapacaktır. Pakistan'da Aralık 1970'te iktidarın askeri yönetimden sivil yönetime geçmesini sağlamak için yapılan seçimler sonrası ortaya çıkan krizde Pakistan ordusu ile Bengal unsurlar karşı karşıya gelmiş ve Bengalleri temsil eden Awami Ligi'nin doğu Pakistan'da Bangladeş olarak bağımsızlık ilan etmesi Hindistan'ın da krize dahil olmasını sağlamıştı. Sovyet desteğindeki Hindistan'ın Bangladeş'e destek vermesi ve Çin ile yumuşama döneminde olan ABD'nin Çin desteğine sahip Pakistan'a destek vermek istemesi İran'ın rol alması için şartları hazırlamıştır. Öyle ki ABD her ne kadar Pakistan'a silah desteği sunmak istese de Pakistan ordusunun Bengal toplumuna yönelik şiddetinin ABD kamuoyundaki yansımasından dolayı bunu bizzat yapmak yerine İran kanalıyla yapmayı tercih etti. Şah İran'ın stoklarındaki ABD silahlarını Pakistan'a ulaştırarak rolünü de oynamış oldu. Nixon Doktrininin tam anlamıyla hayata geçmesi anlamında bu vakada, ABD üçüncü dünya meselelerine doğrudan müdahil olmuyor ama İran gibi bir müttefiki kanalıyla CENTO üyesi Pakistan'ı Sovyet müttefiki Hindistan'a karşı silahlandırıyor (Alvandi, 2012: 366-9).

Nixon Doktrininin bir boyutu da OPEC üyelerinin aşırı yükselen gelirlerinin ABD ekonomisine geri dönüşünü sağlamaktı (Keddie, 2006: 163). Şah da petrol

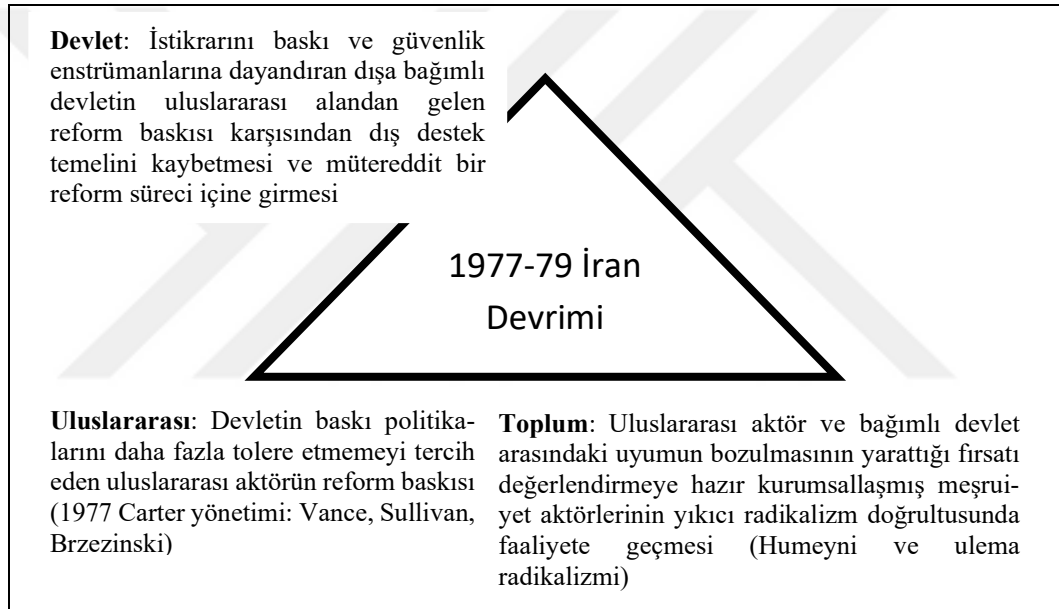
zenginliğindeki bu artışı ABD silahları, özellikle F-14 savaş uçakları almakta kullandı (Saikal, 2019: 39). 1975 Anlaşmasıyla, 1973-76 arasında 10 milyar dolar olan ikili askeri ticarete aynı dönem için 15 milyar dolar daha eklendi (Saikal, 2019: 39). Nixon Doktrini kapsamında 1972 rakamlarına göre 1 milyar 88 milyon dolara ulaşan İran'ın askeri harcaması Irak'ın (315 milyon dolar) üç, Suudi Arabistan'ın (556 milyon dolar) ise iki katına ulaşmıştır. İran kendi rakamlarıyla bile mukayese edildiğinde askeri harcaması 1968'deki 553 milyon dolarlık tutarın iki katına çıkmıştır (SIPRI, 1973: 238-9). Bu kapasitesi sayesinde Basra Körfezi tek başına neredeyse bir İran gölü haline gelirken, İran'ın Kürt isyanını Bağdat aleyhine kullanması iki ülke arasındaki Şattül Arap sınır sorununun 1975'te İran lehine çözülmesini de mümkün kılmıştır. Yine Körfez'deki bu güçlü konumu sayesinde İran 1972'den 1979'da kadar Dofar'a yerleşerek Umman Sultanına karşı isyan halindeki komünist hareketin mağlup edilmesinde de hayati bir rol oynamıştır (Halliday, 1976: 125-128; Halliday, 1977: 258-60).

Devletin ekonomik kalkınma ve modernleşme stratejilerinin toplumsal meşruiyet üretmede başarılı olmadığı ve muhalefetin radikalize olmaya başladığı şartlarda Nixon Doktrininin İran üzerindeki etkisi M. Rıza Pehlevi'nin kendisini yüksek petrol fiyatı politikası ve bölgesel hegemonya arayışında gösteren daha bağımsız politikalara yönelmesinde göstermiştir. Gerçekten Nixon döneminde ABD'nin İran'dan faydalanmasından ziyade İran ABD'den faydalanmıştır. Bu ilişki biçimi bir taraftan İran'ın bölgesel rakibi Suudi Arabistan'ın endişelerini tahrik ederken, diğer taraftan da Nixon sonrası Ford hükümetinin (1974-77) şahın yüksek petrol fiyatı politikasını hedef alarak M. Rıza Pehlevi'nin büyük medeniyet ve bölgesel büyük güç olma ülküsünün temel ekonomik dayanağına zarar vermesine, Carter yönetiminin (1977-81) ise insan hakları politikasını araçsallaştırarak şahın siyasal olarak zayıflatılmasını gündemlerine almasına neden olacaktır. ABD yeni yönetiminin şahı zayıflatma politikasıyla muhalefetin radikalleşmesi fenomenlerinin çakışması devrimci süreç için uluslararası-devlet-toplum kompleksinin tepkimeye girmesine neden olacaktır.

4.5 İran Devrimi: Uluslararası-Devlet-Toplum

Devletlerin dayanıklılığını değerlendirebilmemiz için sadece devlet inşasına ya da devlet kapasitesine bakmanın yeterli olmadığını, aynı zamanda devlet-toplum kompleksine de bakmak zorunda olduğumuzu en iyi gösteren vakaların başında 1979 İran Devrimi gelmektedir. Çünkü 1970'lerin ortasında İran devlet kapasitesi

bakımından oldukça sağlam bir manzara arz ediyordu. Güvenlik sektörü bakımından ABD’den alınan modern silahlarla bölgesel güç kapasitesini aşan bir ordu, etkin bir istihbarat servisi (SAVAK) gibi aygıtlara sahipti. Bu kapasitesiyle Umman’daki Marksist isyancıların bastırılması gibi uzak bölgelere dahi müdahale edebilecek bir etkinlik kurabilmiştir. Yine yaygın bir bürokrasi ve saray patronaj ağı ile toplum üzerinde derin bir denetim sağlanabilmiştir. Özellikle petrol sanayisinden elde edilen gelirin temin ettiği ekonomik kapasite sayesinde potansiyel muhalefetin susturulması kolaylaşmıştır. Bu özelliklere bakan bir kişi için rejim sağlam temellere sahipti, sarsılması da mümkün değildi. Rejimin istikrarı konusunda belli şüpheleri olanlar bile 1980’lerin sonu, yani petrol gelirlerinin düşebileceğinin tahmin edildiği zamana kadar toplumsal gerilimlerin rejimi yıkabi-

Şekil 4.3. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1977-79 İran Devrimi

leceğini hesap etmiyordu. Rejimin kapasitesinin onu muhafaza etmeye yeterli olduğunu düşünenlere göre de rejimin toplumsal destek tabanı ve artan tansiyonu absorbe edecek kanalları yoktu ama rejimin sağlam kurumsal temelleri eşitsiz gelişme ve “eksik modernleşmenin” neden olduğu baskılara karşı koyabilecek güçteydi (Abrahamian, 1982: 496-497). Ne var ki bu hesaplamalar üç faktörün bir araya gelmesiyle anlamını ve geçerliliğini yitirmiştir. Birincisi daha önce Ford yönetimi döneminde başlamış olsa da olsa da Carter yönetiminin ABD’de iş başına gelmesiyle şahın güvenlikçi politikalarını gevşetmeye zorlayan dış baskılardır. İkincisi ulema müesses nizamının liderliğini üstelenen pasifist Merce-i Taklid Ayetullah-uzma Burucerdî’nin hayatını kaybetmesi ve onun ardından radikal ulema

muhalefетinin liderliğini yapan Ayetullah Humeyni'nin rejimin meşruiyetini ortadan kaldıran sistematik, kararlı, tavizsiz ve radikal bir politika benimsemesidir. Humeyni'nin Pehlevi rejimine yönelik *yıkıcı radikalizminin* karşılık bulmasının bir boyutu İran'ın meşruiyet merkezi olarak Şii ulema müesses nizamının liderliği içinde eşitlerden birisi olması ve 1960'lardan itibaren yeşermeye başlayan *sol-İslam aşısıysa* bir diğer boyutu da M. Rıza Pehlevi'nin hızla yükselen petrol gelirlerine dayanan kalkınma politikasının ortaya çıkardığı anomalilerin bir devrim için iç siyasal sahneyi hazırlamasıdır. M. Rıza Pehlevi'nin kalkınma ve bölgesel askeri büyük güç olma tutkularının siyasal manifestosu olarak ortaya çıkan Büyük Medeniyet (*Temeddünü Bozorg*) gibi İslam öncesi geçmişe gönderme yapan milliyetçi retoriği ve devletin söz konusu büyük medeniyet yürüyüşüne toplumu kanallandırmaya çalışması olarak ortaya çıkan yeni bir siyasal parti (Rastakhiz Partisi) girişimleri enflasyondan kaynaklı ekonomik kriz nedeniyle dikiş tutmayacaktır. Hatta devletle-toplum ilişkilerini onarmak niyetiyle kurulan Rastakhiz Partisi hem tek parti fikrinin demodeliği hem de uygulaması bakımından tam tersi bir sonuç üretecektir. Dolayısıyla istikrarını baskı ve güvenlik enstrümanlarına dayandıran dışa bağımlı Pehlevi rejiminin meşruiyet krizini bir türlü aşamamasından dolayı, *uluslararası* güçten gelen ekonomik ve siyasal reform baskısıyla karşılaştığında devlet-toplum ilişkilerinde mütereddit ve tutarsız bir politika karar alma süreci izlemesi bir devrim için gerekli üçüncü faktörü de oluşturmuştur. Bu faktörlerden birincisi ve üçüncüsü konjonktürel nedenlerken ikincisi köklü meşruiyet krizi nedenini oluşturmaktadır.

4.5.1 Devlet: İstikrarını Baskı ve Güvenlik Enstrümanlarına Dayandıran Dışa Bağımlı Pehlevi Devletinin Kalkınma ve Büyük Medeniyet Retoriğinin Meşruiyet Açığını İkame Edememesi

1970'lerin başından itibaren güvenlik ve ekonomik bakımdan oldukça güçlenmiş olduğunu düşünen M. Rıza Pehlevi aynı zamanda *büyük medeniyet* amacı gibi milli bir misyonla ve mutlak bir haklılıkla hareket ettiğini düşünüyordu. M. Rıza Pehlevi mutlak kamusal iyilik olarak değerlendirdiği bu *büyük medeniyet* inşası misyonuna İran toplumunun da dahil olmasını sağlamak için kentleşme ve sosyal mobilitenin getirmiş olduğu artan siyasal talepleri karşılamanın yollarını aramaya başlamıştı. Bu arayış Pehlevi eliti içinde sanayileşme, kurum inşası ve siyasal sistemin çoğulculuştırılması üzerine tartışmaların yapılmasına neden olmuştur. Bu tartışmalar çeşitli Batılı entelektüel eğilimlerden besleniyordu. Bu

Batılı fikirlerin bir kısmı 1970'lerin başındaki *Roma Kulübü* toplantılarının sanayileşmenin bedelleri konusundaki uyarılarını, daha ağırlıklı bir kısmı da Samuel Huntington'un kurumsalcılığını içeriyordu. Bunlardan beslenen İran'daki tartışmalar 1975 ve 1977'de kraliçeye yakın entelektüel halkalarda ve *Aspen Enstitüsü* konferansları gibi forumlarda gerçekleştirildi. Bu forumlarda kraliçe ve onun birçok kıdemli danışmanı İran'daki siyasi değişim konusunu ele aldı (Gheissari ve Nasr, 2006: 64).

İşte sanayileşmenin artan bedeli ve siyasal katılım konusu üzerine yapılan bu tartışmalarda şahın birçok danışmanı onun iktidarını istikrara kavuşturacak tek yolun yeni ortaya çıkmış hareketli toplumsal gruplarla araya köprüler kurmaktan geçtiği sonucuna ulaştı. Bunun için de yeni seslerin temsil edilebileceği yeni siyasal kurumlar oluşturulması gerekiyordu (Gheissari ve Nasr, 2006: 64). Bu tartışmalarda özellikle Huntington'un tezlerinden yararlanılmıştır. Amerika'da siyaset bilimi alanında doktorasını tamamlamış İranlı öğrenciler 1970'lerin ortasında hükümet danışmanları olarak işe başlamışlardı. 1970'lerin başında ABD'de siyaset bilimi doktora öğrencilerinin başucu metni Samuel Huntington'un *Political Order in Changing Societies* (1973) kitabıydı. Bu kitap üçüncü dünya ülkelerindeki hızlı sosyal ve ekonomik gelişmelerin yarattığı toplumsal gerilimin devrimsel bir sürece yol açtığını ortaya koyuyordu. Tıpkı 1970'lerin ortalarında İran'daki hızlı siyasal ve ekonomik gelişmenin devlet ve toplumu karşı kaşıya getirmiş olduğu gibi. Huntington devrimleri önlemek için rejim lehine halkı mobilize edecek, rejimin emirlerini topluma, toplumun taleplerini rejime iletecek tek partili sistemler kurulmasını önermişti (Abrahamian, 2009: 195). Hastalığına şifa arayan çaresiz hasta misali şah, bu şifacı teoriye aşırı güvenerek büyük siyasal hareketlerle mücadele etmede siyasal kurumlar inşa edilmesi ihtiyacı hissetti. Şah, bu doğrultuda göstermelik, sadece meclisi kontrol etmeyi amaçlayan ve toplumsal hiçbir karşılığı olmayan mevcut çok partili siyasal sistemi lağvedip toplumun her sektöründe örgütlenecek tek partili bir sisteme geçti. Şah daha fazla siyasal temsil sağlayacağı ve toplumsal talepleri politika yapımına ulaştırmada bir yol olacağı umuduyla 2 Mart 1975'te Rastakhiz Partisi'ni (Rönesans/Diriliş Partisini) kurdu, dolayısıyla devletle toplum arasında yeni türde bir ilişki yarattı. Rastakhiz Partisi yabancılaşmış kentli İranlıları monarşi lehine siyasal sürece dahil etmeyi umut ediyordu (Amini, 2002: 131).

Tek parti sistemleri toplumun söz konusu partiye soğuk ve ilgisizliğini hoş görmezler ve İran da bunun istisnası olmadı. Rejim İranlıları partiye katılmaya ve parti içi ve parlamento seçimlerinde oy kullanmaya zorladı (Gheissari ve Nasr, 2006: 64). Rastakhiz Partisi farklı ideolojik eğilimlere sahip tüm İranlılara partinin sol, sağ veya merkez kanadına katılma çağrısı yaptı (Saikal, 2019: 41). Rastakhiz Partisi'ne her yurttaşın üye olması zorunluydu, aksi halde otomatik olarak Komünist, yani hain olduğu için üye olmuyor demektir. Partinin yönetim kadrosu eski *İran-ı Nou* ve *Merdum* partilerinden oluşturulmuş ve genel sekreterliğine Emir Abbas Hüveyda getirilmiştir (Abrahamian, 2009: 196).

Rastakhiz Partisi eş zamanlı olarak M. Rıza Pehlevi'nin ruhani liderliği üzerinden bir kişi kültü yaratma stratejisi de izlendi. Bu anlamda parti programında "rehber ve ulu önder (Fermendar) liderliğinde büyük uygarlık ve Beyaz Devrim'in yolunda ilerleneceğinden" söz ediliyordu (Abrahamian, 2009: 196). Parti programı şah için öyle mistik bir dil kullanmaya başlamıştı ki rejimin ve şahın otoritesinin tartışılmasına tahammülü olmayacağını gösteriyordu. Şah İran'ın sadece siyasi lideri değildi, aynı zamanda öğretmeni ve manevi lideriydi. Halka diğer konular yanında ruhsal, fikri ve duygusal bakımdan da önderlik ediyordu (Abrahamian, 2009: 197).

Rastakhiz Partisi'nin asırlardır devletin özerkliklerini bir şekilde dikkate almak zorunda hissettiği iki alana nüfuz etme çabası, amacı devletle toplum arasındaki mesafenin kapatılması olan bu girişimin devlet-toplum çatışmasının ivmelenmesine neden olmasıyla sonuçlandı. Rastakhiz Partisi *çarşıda* parti şubeleri açmaya, loncaları dağıtmaya, yerine lonca odaları kurmaya ve kendisine sadık isimleri başa getirmeye ve tüm çarşı esnafını Rastakhiz Partisi'ne üye olmaya zorlayarak asırlardır özerkliğini muhafaza eden bu kesimi kontrolüne almış oluyordu (Abrahamian, 2009: 198). Bu arada 1960'ların ikinci yarısında ortada olmayan enflasyon 1970'lerin başıyla beraber İran ekonomisini ciddi şekilde etkilemeye başladı. Bu enflasyon hayat pahalılığı sıralamasında İran'ın yerini 1970'te 100. sıradan 1976'ta 126'ya, 1975'te 160 ve 1976'da ise 190'a çıkardı. Enflasyon özellikle gıda ürünlerinde ve kentlerde ev kiralarda gerçekleşmeye başlamıştı. The Economist'in Nisan 1976 tahminine göre Tahran'da son beş yılda ev kiralari üç kat artmıştı (Abrahamian, 1982: 497). Yine 1975'te orta sınıf bir ailenin gelirinin yarısı barınmaya gidiyordu. Bu yüksek enflasyon birçok faktörün bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Yeterli konutun olmaması, 60 binin

üzerinde yüksek maaş alan yabancı teknisyenlerin varlığı, artan nüfusa yetecek tarımsal üretimin olmaması, küresel pazarlarda gıda fiyatlarının aniden artışı, hızlı sanayileşme programı, ordunun büyümesine devam edilmesi, ki bu emek sorunun yaşanmasına neden olmuştu, kırsal alanda maaşların yükselmesi ve hepsinden önemlisi aşırı ısınan ekonomi nedeniyle petrol milyarlarının büyük kalkınma projelerine akıtılması, ki 1974-75'te hükümet kalkınma yatırımlarını üç kat artırmış ve para arzını %60 yükseltmişti, hepsi aşırı enflasyonun nedenleriydi. Ekonomistler aşırı ısınan ekonominin tehlikeleri konusunda uyardığında M. Rıza Pehlevi “*devlet adamları asla ekonomistleri dinlememel*” şeklinde tepki göstererek (Abrahamian, 1982: 497) enflasyondan kaynaklı memnuniyetsizliği önce büyük sermayeye ardından çarşıya kanallere etmeye çalıştı. Bu anlamda şah *vurguncularla savaş* adı altında bir kampanya başlattı. İlk hedefi büyük iş adamlarıydı. El-Kaniyan ve Vahabzade gibi sanayi feodallerini tutukladı. Bu tutumu diğer büyük iş adamlarının sermayelerini başka güvenli yerlere kaydırmalarına sebep oldu (Parsa, 2004: 280). Bir Amerikan dergisinin ifadesine göre anti-vurgunculuk kampanyası zengin girişimciler arası bir paranoyaya neden olmuştu. Bir taraftan kalkınma planlarına dayalı sosyo-ekonomik sistemden beslenirken diğer taraftan zenginlik ve geleceklerini tek bir adamın eline verdikleri siyasal sistemden zarar görüyorlardı (Abrahamian, 1982: 497).

Rejimin büyük girişimciler aleyhine yürüttüğü kampanya enflasyonu düşürmede etkili olmayınca bu sefer küçük iş adamlarını ve dükkân sahiplerini hedef aldı. Hükümet birçok temel üründe sıkı fiyat kontrolleri uygulamış, yüksek miktarlarda tahıl, şeker ve et ithal ederek yerel tüccarın altını oymuştur. Bu arada Rastakhiz Partisi yaklaşık on bin öğrenciyi organize ederek onları müfettiş takımları olarak isimlendirmiş ve “vurguncular ve merhametsiz kapitalistlere” karşı fiyat teftişi yaptırmıştır. Ekim 1977’de fiyat denetimlerinin sonucunda Tahran’daki 200 bin dükkân sahibinin yarısından fazlasına soruşturma açılmıştı (Parsa, 2004: 287). Dükkân sahiplerine kesilen para cezasının toplamı 600 milyon riyalı bulmuştu (Bashiriyeh, 1984: 103). Yine sözde lonca mahkemeleri yaklaşık 250 bin ceza kesmiş, yaklaşık 23 bin tüccarın iş yeri ruhsatlarını iptal etmiş, 8 bin dükkân sahibine iki aydan üç yıla varan hapis cezalar vermiştir. Kızgın çarşının doğal refleksi geleneksel müttefiki ulemaya başvurmak şeklinde oldu.

Zaten Rastakhiz Partisi’nin nüfuzunu üzerinde hissettirmek istediği diğer aktör de *ulemaydı*. M. Rıza Pehlevi genelde ulema hakkında konuşurken dikkatli

bir dil kullanırdı ama artık onlar hakkında “*orta çağ kalıntısı karanlık gericiler*” şeklinde üst perdeden konuşmaya başlamıştı. 1975’te takvim Hicri 1355’ten İran İmparatorluk takvimine (2535) dönüştürüldü (Moin, 2005: 170). Dini vakıfların hesaplarına müfettişler gönderilerek taciz edilmeye başlanmış ve köylerde “gerçek”, yani modern İslam’ı öğretmesi için Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi görevlendirilmiştir. Rastakhiz Partisi aynı zamanda üniversite kampüslerinde kadınların çarşaf giymesini engellemeye çalışırken, meclis de kızlar için evlenme yaşını 15’ten 18’e, erkekler için 18’den 20’ye çıkarmıştır. Yine Adalet Bakanlığı 1967 Aile Koruma Kanunu’nun sıkı bir şekilde uygulanması için yargıçlara talimat vermiştir. Bu yasa geçerli nedenler olmaksızın erkeklerin eşlerini boşayamayacaklarını ve erkeklerin eşlerinin yazılı izni olmaksızın çok eşli evlilik yapamayacağını düzenliyordu. Ulema ile bağlantılı İran dışında yayın yapan bir gazete Rastakhiz Partisi girişiminin vakıfları devralmak suretiyle devlet yanlısı ulemayı teşvik etmesinin, dini kitapların yayınlanmasını devlet tekeline almasının, kırsal alanlara devlet kontrolündeki dini kadroları göndermesinin, dini ulemanın özerk alanı olmaktan çıkarıp devletleştirme girişimi olduğunu yazmıştır (Abrahamian, 1982: 435-46). Rastakhiz Partisi ve faaliyetleri ulema tarafından sert bir tepki aldı. Kum’daki en büyük medrese olan Feyziye Medresesi protesto için kapandı. Bunun arkasından yaşanan sokak çatışmalarında yaklaşık 250 medrese öğrencisi tutuklandı ve askere alındı. Tahran’daki 60 yaşındaki bir ulema olan Ayetullah Hasan Gaffari rejim aleyhinde yazı yazdığı için tutuklandı ve hapisteyken gizemli bir şekilde hayatını kaybetti. İsfahan’da önemli bir ulema olan Hüccetülislam Şems Abadi yeni takvim aleyhinde vaaz verdikten sonra öldürüldü. Başka bir önemli ulema olan Ayetullah Ruhani, Rastakhiz Partisi’nin hem anayasaya hem de İslam’ın ilkelerine aykırı olduğunu ilan etti (Abrahamian, 1982: 435-46). Ayetullah Humeyni de Eylül 1976’da Rastakhiz Partisi’nin haram olduğuna hükmederek kendi pozisyonunu ortaya koydu (Moin: 2005: 170). Bu fetvanın karşılığında devlet bugüne kadar görülmedik sayıda ulemayı göz altına alıp hapse gönderdi. Bu tutum devlet-toplum karşılaşmasında artık esneme olamayacağının da işareti olmuş ve tarafları daha da radikalize etmiştir. Sonuç olarak M. Rıza Pehlevi’nin 1970’lerin ortasında ortaya çıkan toplumsal gerilimi kontrol altına almak, devletle toplum ya da toplumun çeşitli sektörleri arasındaki bağları güçlendirmek, toplumu devletin modernleşme hedefi doğrultusunda mobilize etmek ve istikrar getirmek için tasarladığı Rastakhiz Partisi, tam tersi sonuçlar üreterek devlet-toplum

karşılaşmasının ivmesini artırmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 64). Sıradan bireylerin önüne koyulan ya Rastakhiz Partisi üyesi olursun ya da düşman olarak algılanırsın tercihi sistemin reforme edilebileceği ümitlerini boşa çıkarmış ve değişimin ancak bir devrimle gerçekleşebileceği inancının yerleşmesine neden olmuştur. Geleneksel orta sınıfın tasfiye edilmesi ve ulemanın etkinlik alanının zayıflatılması da bu kesimlerle bağların kopmasına neden olmuştur. Dolayısıyla devlet toplumla yeni bağlar kurmak şöyle dursun, eski bağlarını da kaybetmiştir (Abrahamian, 1982: 435-46).

1970'lerin sonuna gelindiğinde M. Rıza Pehlevi dönemin ulusal ve uluslararası ne kadar popüler meşruiyet kaynağı varsa onların tersini temsil eden bir sembol haline gelmiştir. Toplumsal sınıflar ve siyasal gruplar içinde birikmiş güçlü fay hatlarının kırılmasıyla oluşacak depremde M. Rıza Pehlevi'nin hayatta kalması olası değildi. Bir kere İran gibi Batı'yla çok yakın temasları olan bir ülkede ve cumhuriyetçilik çağında monarşiyi muhafaza etmeye çalışması başlı başına zamanın ruhuna aykırıydı. Üstelik 1953'te CIA-MI6 darbesiyle ikinci defa uluslararası destekle koltuğa oturan bir isimdi. Yani milliyetçilik, ulusal kurtuluş hareketleri ve anti-emperyalizm çağında bir "yabancı kuklası" olarak algılanması için yeterli tarihsel arka planı vardı (Abrahamian, 2009: 204). Sadece tarihsel arka planı değil dış politikada da bağlantısızlar hareketini küçümsemesi ve Basra Körfezi'nde ABD stratejik varlığının temel dayanağı haline gelmesi de bunu teyit ediyordu (Abrahamian, 2009: 204). Halbuki Filistin davası ve Vietnam Savaşı gibi enternasyonal anti-emperyalist davaların popüler hale gelmesi onun Batı/ABD merkezli dış politikasına ve dolayısıyla İran'ı yönetme meşruiyetine zarar veriyordu. Diğer taraftan stratejik ve güvenlik bakımından ittifak içinde olduğu ABD'de ise Carter yönetimiyle (1977-81) beraber demokrasi ve insan hakları konularının karar alma süreçlerini belirlediği bir dönemde tam tersi bir yönelimle tek parti ya da parti devleti modelini işletmeye çalışıyordu (Abrahamian, 2009: 204). Kısacası siyasal bir patlama anında şahın iktidarda kalmasını sağlayacak şartların hiç birisi onun lehine değildi. Onu desteklemesi muhtemel tek bir toplumsal/sınıfsal yapı varsa o da büyük toprak sahibi ayandı. Ne var ki 1963'te başlattığı Beyaz Devrim'in bir parçası olan toprak reformuyla bu destek temelini de kaybetmişti. Dolayısıyla şahın düşüş anında onu kurtarmak için riske girmeyecek kadar araları açılmıştı. Beyaz Devrim'in beklendiği gibi köylülerin önemli bir kısmını toprak sahibi yapamaması, kentlerde ortaya çıkan

gecekondulaşma ve kent yoksulluğu, hiper enflasyon ve bundan sorumlu tutulan çarşı tüccarının üzerine acımasızca gidilmesi, ulema müesses nizamıyla köprülerin atılması bir siyasal patlama için bir kıvılcım dışında tüm şartları hazır hale getirmişti. Bir kıvılcım çıktığında ve bir gedik bulunduğunda İran'da taşların yerinden oynaması mukadderdi (Abrahamian, 2009: 204-5). Bu gedik çok uzaklardan -ama aslında çok yakınlardan- gelecektir. ABD'de önce Ford yönetiminin iş başına gelerek şahın yüksek petrol fiyatları politikasını hedef alması ve fakat daha da önemlisi Carter yönetiminin işbaşına gelerek dış politikada insan hakları konusunu temel bir parametre haline getirmesi İran'da devlet-toplum ilişkilerinin karakterini etkileyecektir.

4.5.2 Uluslararası: Devletin Baskı Politikalarını ve Bağımsız Dış Politikasını Daha Fazla Tolere Etmemeyi Tercih Eden Uluslararası Aktör

İstikrarını büyük oranda güvenlik ve baskı enstrümanlarına dayandıran dışa bağımlı devletler uluslararası alanın desteğine büyük bir ihtiyaç duyarken, bu alandan gelecek reform ya da siyasal açılım gibi taleplere karşı da oldukça kırılgandır. Devletin iç istikrarını temin eden rantıye ekonomiye (Skocpol, 1979) ve uluslararası sistemdeki yeri bakımından dış güçlere, özellikle de asimetrik olarak tek bir tanesine aşırı bağımlılık, söz konusu aktörün politikasında yaşanan değişimlere karşı devleti oldukça hassas hale getirmektedir (Parsa, 2004: 39-40). Söz konusu uluslararası aktörün politikasında yaşanan değişim daha önce devletin toplumla kurduğu baskı ve güvenlikçi ilişkiye verdiği desteğin sürmeyeceğini işaret ettiğinde, devletle hesaplaşmayı tercih eden radikal meşruiyet aktörleri ve ona eşlik eden diğer devrimci bileşenler için harekete geçecek uygun şartları oluşturmaktadır.

İran'ın Nixon Doktrini bağlamında uluslararası-devlet ilişkilerinin devlet-toplum ilişkilerine yansısı nasıl devlet lehine güç kapasitesi artırımı sağlamışsa, Nixon dönemi sonrası uluslararası-devlet ilişkilerinin niteliğinin değişmesinin devlet-toplum ilişkilerine yansısı da toplumun devlet aleyhine harekete geçmesinin şartlarını yaratmıştır. Nixon döneminde inşa edilen uluslararası-devlet ilişkilerinin Nixon sonrası değişimi kendisini iki aşamada göstermiştir. Nixon (1969-74) sonrası Ford hükümeti döneminde (1974-77) şahın yüksek petrol fiyatı politikası hedef alınarak M. Rıza Pehlevi'nin büyük medeniyet ve bölgesel büyük güç olma ülküsünün temel dayanağına zarar verilmiştir. M. Rıza Pehlevi'nin büyük medeniyet ve bölgesel güç olma tutkusunun devlet-toplum ilişkilerine yansısı

nasıl toplumu devletin hedeflerine kanalize edecek politikalar izlemesi şeklinde olmuşsa, uluslararası-devlet ilişkilerine yansımaları da yüksek petrol fiyatları politikası izlemesi şeklinde olmuştur. M. Rıza Pehlevi'nin yüksek petrol fiyatı politikasında kendisini gösteren daha bağımsız dış politika uygulama girişimi, Ford yönetiminin petrol fiyatlarını düşük ya da dengeli tutma çabası, yani Pehlevi devletinin ekonomik failliğini hedef almasıyla sonuçlanmıştır. İkinci aşamada Carter yönetimi (1977-81) ise M. Rıza Pehlevi'nin devlet-toplum ilişkilerinin karakterini ve insan hakları ihlallerini hedef alarak meşruiyet krizini derinleştirmiştir. İşte bu aşamada M. Rıza Pehlevi'ye devlet-toplum ilişkilerini gözden geçirmesine yönelik uluslararasıdan gelen baskı, rejimin mütereddit ve tutarsız karar alma süreci izlemesine neden olarak toplumsal aktörlerin daha cesur ve maksimalist hareket etmesine yol açmıştır. Sonuçta 1977'nin başından itibaren uluslararası-devlet-toplum ilişkilerinin birbirini tetikleyen dinamiği ABD açısından önemli bir bölgesel müttefikin önemli bir jeopolitik düşmana dönüşmesine neden olmuştur. Gerçekten de ABD ve Batı bloku açısından 1979'da İran gibi büyük bir jeopolitik ve jeoekonomik partnerin kaybedilmesi özellikle ABD karar alıcı eliti ve akademik çevreleri arasında buna sebep olanın kim olduğu tartışmalarını ateşlemiştir. M. Rıza Pehlevi İran'ı, 19 Ağustos 1953'te Musaddık'ın devrilmesinin ardından ABD bölge politikasının temel sac ayağı ve 1969'da Nixon hükümeti döneminde ise Ortadoğu'daki "tek sütunu" haline gelmişti. İran'ın pozisyonunu en iyi Kissinger ifade etmiştir. Ona göre İran'ın etkisi her zaman ABD'nin yanındaydı. İran 1973 Paris Anlaşması sırasında Güney Vietnam'a yardım ederek, 1970'lerde ekonomik krize sürüklenen batı Avrupa'ya destek vererek, Sovyet-Küba saldırısında Afrika'daki "ılımlıları" destekleyerek ve Ortadoğu'da İsrail'le barış müzakereleri yürüten Enver Sedat'a destek vererek sistematik olarak Batı pozisyonuna katkı sunmuştu. Yine İran, 1973 Ortadoğu savaşında da Sovyetlere kıyası olup hava sahasını kullandırmayan tek ülkeydi. Batı ve İsrail'e uygulanan petrol ambargosuna katılmamıştı. Yani şahın İran'ı ABD'nin dünyadaki en iyi, en önemli ve en sadık müttefikiydi (Kissinger, 2021: 306-7). Bu bölgesel partnerin kaybedilmesinin sorumluluğu Demokrat ve Cumhuriyetçi çevrelerde birbirlerini suçlayan bir tartışmayı alevlendirmiştir. Burada söz konusu tarafların birbirlerine yönelik argümanları söz konusu edilmeyecektir ancak bu tartışmalarda ortaya konulan savlar İran'da 1979'da bir devrimin gerçekleşmesini mümkün kılan uluslararası faktörün ele alınmasında yalın bir bakış açısı sunacaktır. Ford ve

Kissinger gibi Cumhuriyetçi çevreler, Carter hükümeti ve görüşleri Vietnam sendromu tarafından belirlenmiş hükümet içindeki McGovern gibi demokratik sol (liberal sol) isimlerin karar alma sürecindeki etkilerini hedef almışlardır. Bu ekibin İran'la ilgili temel bakış açısı insan hakları ihlalleri, aşırı silahlanma ve liberalleşme yönünde baskı kurulması yönündeydi (Guerrero, 2016: xviii). Gerçekten M. Rıza Pehlevi, devrim sonrası kanser tedavisi için ABD'ye kabul edildiğinde kendisini ziyaret eden ve 1973-77 arasında İran'da ABD Büyükelçisi olarak görev yapan Richard Helms'e "*neden inşa ettiğimiz her şeyi mahvettiniz?*" diyerek Pehlevilerin düşüşünün nedeni olarak Carter yönetiminin zamansız liberalleşme baskısının İran'da kaosa ve şiddete neden olduğunu ifade etmiştir (Helms, 1981: 204). Helms'e göre de Carter yerine Nixon yönetimi olsaydı aynı sonuç ortaya çıkmayabilirdi.

Carter'ın İran'a yönelik politikası üç farklı aşama seyretmiştir. Carter'ın ilk aşamada İran politikası şah rejimini reforme etmek için liberalleşme baskısı yapmaktı. Ancak tıpkı M. Rıza Pehlevi ve Cumhuriyetçi çevrelerin öngördüğü gibi bu liberalleşme baskısı muhalefetin güçlenmesine neden olunca Carter ikinci aşamada M. Rıza Pehlevi'yi kurtarmaya çalışmıştır. Muhammed Rıza'nın kurtarılmaya çalışıldığı zaman İran'da devrimci sürecin geri döndürülemez bir şekilde harekete geçtiği bir zamandı. Dolayısıyla M. Rıza Pehlevi'nin iktidarda kalmasının mümkün olmadığına anlaşıldığı üçüncü aşamada Humeyni ya da sol grupların iktidarı almasını önlemek için onu ılımlı bir hükümetle değiştirmenin yolları aranmıştır. Ancak şunu söylemek gerekir ki bu aşamalar sistematik bir politika uygulaması olmaktan ziyade Carter yönetiminin kararsızlığının bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Carter başkanlığı, ifade edilen bu politikalardan hiçbirinde kararlı bir eylem planı ortaya koymamıştı çünkü daha sonra göreceğimiz gibi kendisini Dışişleri Bakanı Vance ve Ulusal Güvenlik Danışmanı Brzezinski'de gösteren tepe karar alıcılar arasında küresel ve bölgesel stratejiye dair bir bölünmüşlük vardı (Guerrero, 2016: xviii). Brzezinski bir reel-politikçi ve Soğuk Savaş çevreleme siyasetçisi olarak Sovyetlerin Körfez'den uzak tutulması için en önemli bariyer olarak şah rejiminin kesinlikle korunması gerektiğini düşünürken, moral-politikçi ve çok taraflılığı savunan yeni dünya düzeni savunucularından Vance ise şahın muhalefeti ezmesine yeşil ışık yakılarak onların yabancılaştırılmasına karşı çıkıyordu.

Buraya kadar ortaya konulan anlatı önemli bir ABD bölgesel müttefikinin devrilmesinden Carter yönetimini sorumlu tutan bir bakış açısı taşımaktadır. Ancak

bunun karşısında bir de ağırlıklı olarak Nixon ve daha az oranda Ford hükümetlerinin İran politikasını sorumlu tutan Demokrat bir bakış açısı da vardır. Özellikle Nixon döneminde ivmelenen ABD-İran arası silah anlaşmalarının şahı petrol fiyatlarını yüksek tutmaya sevk etmesi, petrol fiyatlarındaki artışın ise enflasyon olarak ortaya çıkması İran'da zincirleme bir etki yaratmıştır (Guerrero, 2016: xviii-xix). Buna göre Nixon Doktrini İran'ın Basra Körfezi'nin hegemon gücü olmasına yeşil ışık yakarak şaha daha önce yapılan silah satışı kısıtlamalarını kaldırmış ve İran'ın askeri yığınının artırmasına ön ayak olmuştur (Guerrero, 2016: xix.) Ancak zaman içinde şah söz konusu silah alımlarını karşılayabilmek için petrol fiyatlarını artırma politikası izlemeye başlamış ve bu da onu ABD ile karşı karşıya getirmiştir. Petrol fiyatlarının yükseltilmesi karşısında ABD silah sanayisi ve Pentagon da silah fiyatlarını yüksek tutmuştur. Sonunda ABD ekonomisinin yüksek petrol fiyatından zarar görmesi ve şahın bu konudaki şahin tutumu nedeniyle Ford hükümeti Suudi Arabistan'la petrol üretimini artırmak, dolayısıyla fiyatları düşürmek konusunda anlaşma yaparak İran'ı cezalandırmaya karar vermiştir. Bu sayede İran milyarlarca dolar petrol gelirini kaybederken kredilere bağımlı hale gelmiş ve birçok harcama kısıntıları yapmak zorunda kalmıştır (Guerrero, 2016: xx).

Petrol fiyatları şah rejiminin istikrarı için gerçekten belirleyici bir öneme sahipti ve enflasyon, petrol gelirlerinin azalması ve yüksek işsizlik İran ekonomisini tam anlamıyla felç etmiştir (Guerrero, 2016: xx). Nixon tarafından başlatılan silah satış mekanizması ve Ford'un Suudi Arabistan'la yeni ittifakının ortaya çıkardığı yapısal ilişkiyi tersine çevirmek için Carter'ın yapacak pek bir şeyi yoktu. Carter yönetimi geldiğinde şahın düşüş süreci zaten başlamıştı. Dolayısıyla Carter döneminde zirvesine ulaşan İran devrim sürecinde bu yönetimin rolü ikincildi, hatta önceki hükümetlerin politikalarının bir mağduruydu (Guerrero, 2016: xx).

Peki durum gerçekten böyle mi? Yani İran devrim sürecini anlamak için bu anlatılanlardan herhangi birisini tercih etmek gerekli ya da yerinde mi? Guerrero'ya göre Carter'ın rolünü hafife alan bu Demokrat anlatıya da Cumhuriyetçi anlatıya karşı da dikkatli olmak gerekir. Şayet Ford hükümetinin Suudilerle yaptığı petrol anlaşması şahı da buna uymaya mecbur bırakıp petrol fiyatlarının düşmesine yol açmış ve rantıye bir ekonomiye dayanan İran rejiminin temel hayatta kalma aracı haline gelmiş petrol gelirlerinin azalmasına neden olmuşsa Carter da fişi çeken bir rol oynamıştır. Öyle ki şah, Ford'un ekonomik manevrası karşısında hala ayakta durmayı başarmış olsa bile Carter'ın liberalleşme ve insan hakları konusundaki

siyasal baskısına karşı ayakta duramamıştır (Guerrero, 2016: xxi). İran devrim sürecinin uluslararası faktör ayağının ikna edici açıklaması ancak bu ekonomik ve siyasal unsuru birlikte içermelidir.

Gerçekten İran'ın Nixon sonrası uluslararası-devlet ilişkilerini belirleyen temel meseleler bir taraftan petrol fiyatları ile silah satışları gibi ekonomik-stratejik konularken diğer taraftan da insan hakları gibi siyasi-stratejik konulardı. Nixon Doktrininin Körfez bölgesinde İran üstünlüğünü onaylayan yaklaşımı bağlamında ABD'nin İran'ın askeri kapasitesini radikal bir şekilde artırması ve yükselen petrol gelirleri sayesinde 1970'lerin başından itibaren M. Rıza Pehlevi muazzam bir özgüven kazanmıştı. Ne var ki daha sonraki ABD hükümetleri şahın petrol fiyatlarını artırmada şahin tutumu ve söz konusu özgüveninden rahatsız olmaya başlamıştır. Petrol geliri ve Nixon dönemindeki anlaşmalar sayesinde şahın İran'ı bölgesel bir güç ve dünya ekonomisinde dikkate alınması gereken bir aktör haline getirme çabası, ABD yetkilileri açısından potansiyel riskler taşıyordu. Şahın fiyatların yükseltilmesi konusunda OPEC içindeki şahin tutumu ABD çıkarlarına zarar vermeye başladığında ve Nixon yerine Ford ABD başkanlığına geldiğinde Washington şaha bir ders vermeye karar verdi. Bir taraftan ABD ekonomisi petrol fiyatlarının da etkisiyle yüksek enflasyonla mücadele ederken, şah da başlattığı alt yapı yatırımları için petrol fiyatlarını daha da artırma arayışındaydı. Bu anlamda şahın yüksek petrol fiyatı politikası ABD'li yetkilileri kızdırmış ve onun Amerika'daki imajının bozulmasına neden olmuştur. Bu süreçle paralel olarak şahın ABD hükümeti içindeki Kissinger gibi destekçilerinin gücü azalırken, şah karşıtlarının gücü artmaya başlamıştır. Söz konusu şah karşıtlarından en önemlisi Hazine Bakanı William Simon'du. Simon medya önünde açıkça şahı eleştirmiş ve daha da önemlisi Suudi Petrol Bakanı Zeki Yamani gibi isimlerle iş birliği yapmaya başlamıştır (Guerrero, 2016: 23). Öyle ki İran'ın bölgesel üstünlük arayışı Nixon dönemi öncesi Pax-Britanica bağlamında Suudi-İran dengesini gözetken bölgesel aktörleri de yabancılaştırmıştı. Bu dönemde hem radikal hem de muhafazakâr Arap devletleri şahın güçlü İran vizyonunu rahatsız edici bulmaya başlamışlardı. Radikaller zaten uzun süredir şah rejimine karşı eleştireldi ama onların saflarına şimdi Suudi Arabistan'ın öncülük ettiği muhafazakârlar da katılmıştı. Suudiler bu gelişmeye sadece kendi askeri gücünü modernleştirmeye angaje olarak değil aynı zamanda OPEC içindeki en büyük üretici olarak konumunu petrol fiyatlarını dengede tutmak için kullanarak karşılık verdi. Bu durum şahın petrol fiyatlarını

yükseltme çabasını engellemeye başlamış ve daha da önemlisi onun İran'ı modernleştirme hayallerini sekteye uğratmıştır (Bashiriyeh, 1984: 96-7). İran'ın bölgesel olarak dizginlenmesi politikasına geri dönüşün işareti olarak ABD'nin girişimiyle Suudi Arabistan'ın petrol fiyatlarını düşük tutmak için petrol üretimini artırmayı kabul etmesi petrol fiyatlarının başarılı bir şekilde dengelenmesine yol açmış ve bu sayede şah milyarlarca dolar gelirden olmuştur. Bu, ithal ürünlerinin artan fiyatları dolayısıyla İran'ın yüksek enflasyon döngüsüne girdiği bir zamanda gerçekleşiyordu. Bu durum bütçe kısıtlarını, kemer sıkma tedbirlerini gerektirmiş ve sonuçları oldukça kaotik olmuştur. Bu krizin yanında İran'dan yaklaşık her ay 1 milyar dolar yabancı yatırım çıkışı gerçekleşmeye ve 20 bin İranlı zengin Londra, Fransa, ABD'de ev satın almaya başlamıştır (Arjomand, 1988: 111).

ABD'nin Nixon döneminin sona erdiğini ortaya koymak için şahın eskisi gibi yüksek petrol fiyatı politikasını tolere etmeyeceğini gösterdiği dönem, 1975'te sadece 5 olan grev sayısının 1976'da aniden 18'e, 1977'de ise 27'ye çıktığı bir zamandı. M. Rıza Pehlevi'nin meşruiyet sorunu başından itibaren çözülmemiş bir sorundu ancak rejimine yönelik itirazlar 1976'nın sonunda kendisini açıktan Kum, Meşhed ve Isfahan'da göstermeye başladı (Kurzman, 2005: 77). Bu protestoların ve ekonomik krizin yaşandığı dönemde ABD başkanlığına Carter'ın gelmesi, şah için durumu daha da kontrolden çıkardı. Carter'ın dış politikada insan hakları vurgusu ve silah satışının sınırlandırılmasını savunması şah ve rejiminin karar alma sürecini felç etmiştir. Carter dünyaya farklı bir şekilde bakacağını ve müttefiklerini baştan değerlendireceğini göstermiştir. Gerçekten M. Rıza Pehlevi'nin ABD içinde yakın olduğu grupların çoğu Cumhuriyetçilerdendi. Şahın Demokrat başkanlarla ilişkileri hiçbir zaman rahat olmadı, çünkü dış politikada moral değerlere vurgu yapmaları İran'daki rejimi eleştirmelerine neden oluyordu. Carter'ın seçimi kazanmasıyla hem şah hem de SAVAK Müdürü General Nasiri'nin endişeleri artmıştır. Bu endişeleri haklı çıkarırcasına M. Rıza Pehlevi, Carter'ın başkanlığını tebrik etmesine rağmen cevabını ancak 7 Şubat'ta (1977) alabilmiş, Tahran Büyükelçisi Richard Helms İran'ı terk ettikten sonra 6 ay boyunca İran'a büyükelçi atanmamıştır (Guerrero, 2016: 26-7).

Ford yönetiminin (1974-77) Suudi Arabistan'la petrol üretimini artırma konusunda anlaşması sonrası petrol fiyatlarını dengeleme ve İran ekonomisi üzerine büyük bir baskı kurmasına ek olarak şah rejiminin paralize olmasında Carter yönetiminin etkisinin büyük oranda siyasi-stratejik bağlamda gerçekleştiğini ifade

etmiştik. Ancak Carter yönetiminin İran politikası anlamında uluslararası-devlet ilişkilerinin devlet-toplum ilişkilerine yansması biraz daha karmaşık bir durum ihtiva etmektedir. Bu dönemde uluslararası-devlet ilişkileri büyük oranda Carter yönetimi içindeki uluslararası stratejiye yönelik olarak tepe yöneticiler arasındaki bölünmüşlük tarafından şekillenmiş, bu bölünmüşlük devlet-toplum ilişkilerinin devletin karar alma sürecinin paralize olması, toplumun ise radikalize olması biçiminde şekillenmesine neden olmuştur.

Carter Hükümeti İçinde Bölünmüşlük

Yukarda da belirtilmiş olduğu gibi Carter'ın İran politikasının üç aşaması vardı. İlk aşamada Carter İran'a insan hakları üzerinden liberalleşme baskısı yaparak bir taraftan onun güvenlikçi politikalarının eskisi gibi tolere edilmeyeceğini gösterirken, diğer taraftan ise örtülü olarak bölgesel hegemonya tutkularını dizginlemesi gerektiğinin işaretlerini vermiştir. Ekonomik nedenlerle devlet-toplum ilişkilerinin zaten gerilimli olmaya başladığı bir dönemde Carter'ın ilk aşamadaki bu liberalleşme baskısı İran'da olayların gidişatını hızlandırdı ve niteliğini değiştirdi. Carter'ın daha başkan adayırken yapmış olduğu M. Rıza Pehlevi'nin iktidarına yönelik eleştirileri, Batı medyasında İran'daki işkence ve sansürle ilgili haberlerin artışı, uzun süredir uyumakta olan İran muhalefetine uyanmasına neden oldu. Ford belki İran'ın ekonomik krizinin sorumlusu olabilirdi ancak Carter muhalefete can suyu, şaha engelleyici mesajlar göndererek ABD'nin de istemeyeceği ve kontrol edemeyeceği bir sürecin tetiklenmesine neden oldu (Guerrero, 2016: xxi). ABD yeni yönetiminden gelen işaretlere uygun olarak şah gönülsüzce de olsa belli bir liberalleşme sürecine girişti. Bu doğrultuda hapisteki siyasal tutukluları serbest bıraktı ve muhalefet üzerindeki baskıyı hafifletmek de dahil Musaddık zamanından beri görülmeyen bir ifade ve eylem hürriyeti getirdi. Ancak bu girişimler oldukça olumsuz ekonomik şartların yaşandığı bir dönemde sadece muhalefetin güçlenmesine yol açtı (Guerrero, 2016: xxiii). İşte Carter yönetiminin İran politikasında mütereddit bir şekilde şahı kurtarma aşamasına geçtiği ikinci aşama, Ocak 1978'de İttılaat Gazetesi'nde Humeyni aleyhinde yazılan bir makalenin tetiklediği isyan dalgasının başladığı bir zamandı. Bu ikinci aşama, altını çizmiş olduğumuz ABD hükümeti içinde tepe yöneticiler arasında İran politikasına dair bölünmüşlükten kaynaklanan kararsızlığın hem uluslararası-devlet, hem de devlet-toplum ilişkilerini belirlediği aşamadır. Ocak 1978'de isyanlar başladığında şahın tepkisi karmaşık ve tutarsız ol-

muştur. Şah bir yandan sıkı yönetim ilan edip gösterileri şiddetle bastırırken diğer yandan da siyasal tavizler vermeyi tercih etmiştir. Şahın yatıştırma girişimleri muhalefeti ikna etmekte başarısız olurken sert tedbirleri rejime yönelik nefreti daha da radikalize etmiştir. Şahın bu tutarsız ve karmaşık politikasının nedeni bir gözünün hep ABD’de olmasından kaynaklanmıştır. ABD hükümeti içinde ise Beyaz Saray (Ulusal Güvenlik Konseyi), Dışişleri Bakanlığı ve Büyükelçi Sullivan arasında eşgüdüm sorunu ve yaklaşım farklılıklarından kaynaklanan tutarsızlık şah ve rejimin karar alma sürecini de paralyze etmiştir. 1953’te de şah benzer bir krizle karşı karşıya kaldığında Eisenhower başkanlığındaki ABD bizzat müdahale ederek onun durumu kontrol altına almasına yardımcı olmuştu. Ancak bu dönemde CIA’in yabancı ülkelerdeki gizli operasyonlarını sert bir şekilde kamuoyu önünde eleştiren, Watergate gibi çeşitli skandallar ve Vietnam sendromu dolayısıyla başka bir mace-rayı ABD halkının tolere etmeyeceğinden emin olan ve temel dış politika gündemi Camp David anlaşmaları olan Carter hükümeti iş başındaydı (Guerrero, 2016: xxiii-xiv). Carter hükümeti bu şartlar altında İran’daki krizin gerçek boyutlarını hesap edememesinden dolayı 1953’te şaha verilen güvenceyi vermedi ve şah da böyle bir garanti olmadan muhalefeti bastırma girişimine kararlı bir şekilde başlayamadı.

Carter yönetimindeki kararsızlığın nedeni yukarda ifade ettiğimiz gibi Brzezinski ve Vance’ın temsil ettiği hükümet içindeki bölünmüşlüktü. Vietnam’ın izlerinin varlığını koruduğu bu dönemde Demokrat Parti içinde iki karşıt grup sert bir rekabet içindeydi. Brzezinski’nin içinde yer aldığı grup Soğuk Savaş uluslararasılığını savunuyor ve hala Sovyetler Birliği’ni ABD güvenliği ile dünya barışı için en büyük tehdit olarak görüyordu. Bu grubun büyük stratejisi ABD’nin Sovyetler karşısındaki askeri üstünlüğünün sürdürülmesi ve Moskova’ya meydan okumaya devam edilmesiydi (Guerrero, 2016: 6). Carter ve Vance’ın dahil olduğu diğer grup ise Soğuk Savaş sonrası uluslararasılıklar olarak değerlendirilmiştir. Bu grup için de Sovyetler ciddi bir rakipti ancak ABD’nin yüz yüze olduğu tek sorun değildi. Bu gruba göre ABD’nin artık tek taraflı hareket etmede belli sınırları vardı ve dünya meselelerini çözmek için geniş koalisyonlar oluşturması gerekiyordu. Bu grubun ABD’nin üçüncü dünya ile ilişkileri konusundaki yaklaşımı doğrudan askeri müdahalelerin çözüm getirmediği şeklindeydi (Guerrero, 2016: 6). Demokrat Parti içinde ilk ikisine göre daha küçük bir üçüncü grup daha vardı ki bunlar Senatör George McGovern ve George F. Kennan’ın öncülük ettiği radikal pasifistler ya da izolasyonculardı.

Tablo 4.4. Carter Yönetiminde Uluslararası Stratejiye Dair Yaklaşımlar ve İsimler

Soğuk Savaş Uluslararasııcılığı	Soğuk Savaş Sonrası Uluslararasııcılığı	Radikal Pasifistler
Brzezinski	Carter, Vance Foreign Policy: Anthony Lake, Richard Halbrooke, Morton Halperin, Leslie Gelb, Joseph Nye, Paul Warnke	George McGovern ve George F. Kennan

Brzezinski'yi bir istisna olarak değerlendirirsek Carter etrafını Soğuk Savaş sonrası uluslararasııcılar olan yeni dünya düzencileri, birkaç tövbekâr şahin ve bir demet McGovern'ci ile çevirmiştir. Carter'ın karar alma mekanizmalarına yerleştirdiği çoğu isim Vietnam Savaşı sonrası ABD dış politikasında liberal bir forum olarak ortaya çıkan *Foreign Policy* dergisiyle bağlantılı akademisyen ve entelektüellerden oluşuyordu. Söz konusu isimler kısa zaman içinde Demokrat Parti'nin dış politika müesses nizamını oluşturdular (Guerrero, 2016: 7). Bu grup Vietnam'dan sonra ABD'nin başka bir savaş veya çatışmaya müdahil olmasına tamamen karşıydı. İşte Carter hükümetinin en büyük zaafı Vance (Dışışleri Bakanlığı) ile Brzezinski (Ulusal Güvenlik Konseyi) arasındaki anlaşmazlıktı. Bu anlaşmazlık Carter hükümetinin uyumlu ve tutarlı bir dış politika geliştirmesini engellediği gibi şah ve güvenlik bürokrasisinin muhalefete karşı izleyeceği stratejiyi de kararsız kıldı.

Vance gibi moral-politikçi ekibin hem şah ve rejiminin güvenlikçi politikalarına hem de ulema muhalefetine karşı tutumu reel-politikçi Brzezinski'den farklılık gösteriyordu. Dışışleri Bakanı Vance ve danışmanları şahın yüksek petrol fiyatı, İran'ın nükleer program geliştirmesi, Basra Körfezi ve Hint okyanusunda hakimiyet kurmak amacıyla büyük bir askeri yapı oluşturma politikası ve muhalifleri bastırması gibi politikalarına güçlü bir şekilde muhalefet ediyorlardı (Ganji, 2006: 6). Vance ve danışmanlarının ABD'nin şah meselesini nasıl ele alacağı konusunda ortak bir görüşleri yoktu ancak birkaç noktada benzer görüşlere sahipti. Onlara göre muhalif grupların taleplerine kulak tıkamak, İran'daki siyasal gelişmelerde ABD'nin rolünü oynamasına engel olmak demekti. Onlar ayrıca ABD'nin özellikle Milli Cephe ve İÖH gibi İranlı muhalif gruplarla temasa geçmesi gerektiğini savunuyorlardı (Ganji, 2006: 6). Hatta Humeyni'nin öncülüğündeki bir rejim bile ABD'nin uzun vadeli çıkarlarına zorunlu olarak zarar vermek durumunda değildi. Şunu belirtmek gerekir ki Carter hükümeti İslami uyanış sorunu ile karşı karşıya kalan ilk ABD hükümetiydi ve Dışışleri Bakanı Vance her ne kadar solcular da devrimi destekliyor olsa da Humeyni ve

tarafklarlarının solu tasfiye edeceğine ve İran'ın ABD ile güvenlik ilişkilerini devam ettireceklerine inanıyordu. Başkan Yardımcısı Mondale, Ulusal Güvenlik Danışmanı Yardımcısı David Aaron ve Dışışleri Bakanlığı Politika Planlama Bürosu'nun Müdürü Anthony Lake'in hükümetin ikinci ve üçüncü düzeylerinde istihdam ettiği yeni uluslararasılar olarak adlandırılan Dışışleri Bakanlığı İnsan Hakları Müsteşarı Patricia Derian ya da İran'ın insan hakları işlerinden sorumlu olan Stephen Cohen gibi birçok kişi ABD'nin sağ kanat diktatörlere destek vermesine karşı olan Senatör George McGovern'i destekliyorlardı. Gerçekten hem Mondale hem de Aaron'un ABD'deki İran muhalefetiyle temasları vardı ve şahı davranışlarını değiştirmesi gereken zorba bir yönetici olarak değerlendiriyorlardı (Ganji, 2006: 7). şahın kendisi de daha sonra senatör McGovern taraftarlarının rejimin devrilmesinden sorumlu olduğunu savunmuştur. şaha göre ABD Dışışleri Bakanlığı'nın içinde ikinci düzeyde çalışan McGovern taraftarları kendisinin düştüğünü görmek için can atmışlardır (Ganji, 2006: 8).

Carter hükümeti göreve başlar başlamaz ABD'nin İran'la ilişkilerinin önemini azaltmış, seviyesini indirmiştir. Carter hükümetinin yetkililerine göre İran'da köklü bir değişime ihtiyaç vardı. ABD Dışışleri Bakanlığı İstihbarat ve Araştırma Bürosu'nun (INR) hazırladığı bir rapor, şahın yönetme tarzı ve rejimin istikrarı ile ilgili sorgulamalar yapıyordu (Bill, 1988: 423). Raporu kaleme alan ABD hükümeti içindeki şah karşıtları M. Rıza Pehlevi'nin sistemi ya liberalleştirmek ya da iktidarını terk etmek zorunda olduğunu savunuyordu. şahın zayıflatılması politikasının karşıtları ise, başta Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski, ani bir liberalleşmenin İran'ı daha da istikrarsızlaştıracağını savundu. Mart 1977 gibi Başkan Carter İran meselesini şahın petrol fiyatı ve aşırı silahlanma politikasını değiştirmek ve ABD'nin Basra Körfezi'ndeki çıkarlarının korunmasında şaha olan bağımlılığının azaltılması bağlamında değerlendirmiştir (Ganji, 2006: 18). Bu anlamda Carter şahın zayıflatılmasını isteyenlerin yanında yer almış ve ABD'yi şahtan uzaklaştırma yönünde bir politika izlemeye karar vermiştir. Bunun bir yansıması olarak Carter yönetimi INR'nin tavsiyeleri uyarınca şah üzerindeki insan hakları baskısını artırmaya başlamıştir. Mayıs 1977'de Vance'ın İran ziyareti bu baskının bir aşamasını teşkil ediyordu. Vance İran'a gitmeden önce ABD Büyükelçiliği, ABD Dışışleri Bakanlığı'na şahın en önemli entelektüel muhaliflerinden birisi olan Ali-Asghar Haj Seyyed Javadi'nin şahı insan hakları ihlalleri dolayısıyla sert bir şekilde eleştirdiği mektubun bir kopyasını

gönderdi. Vance, şahı insan haklarına saygı gösterilmesinin ABD dış politikasının temel taşı olduğunu söyledi. Dahası Vance, Haj Seyyed Javadi'nin sözlerini kelimesi kelimesine tekrarladı (Ganji, 2006: 23). Yine İran'a atanan yeni Büyükelçisi William Sullivan, muhaliflerle temas kurulması gerektiğini savunuyordu. Tahran'daki ABD elçiliğinde kıdemli bir çalışan olarak Charles Naas'a göre Sullivan, elçiliğin siyasal birimini aralarında dini liderlerle iyi ilişkileri olanların da olduğu muhaliflerle temas kurması konusunda cesaretlendirdi. Naas'a göre şah da ABD'nin muhalifleri cesaretlendirdiğinin farkındaydı. Carter hükümetinin şahı eleştirmesi konusunda yüreklendirdiği muhalif liderler de 1977'nin yazında eylemlerinin hızını artırmışlardır (Dreyfuss, 2005: 227).

Bu dönemde alınan en önemli karar ABD yönetiminin İran'a AWACS uçaklarının satışı ile siyasal reform sürecini ilişkilendirmesiydi. Beyaz Saray'ın silah satışı politikası Başkanlık Talimatı 13'de belirlenmiş ve “stratejik açıdan önemli ülkeler” hariç silah satışını sınırlandırmıştır. Zikredilen bu talimatta İran'ın istisna edilen ülkeler arasında sayılmaması Vance'ın, AWACS satışını İran'ın taviz vermesi için bir araç olarak kullandığı şeklinde değerlendirilmiştir (Ganji, 2006: 23). Carter hükümeti son kertede İran'a AWACS satmaya karar verse de bunu şahı ciddi bir şekilde zayıflatmak için bir fırsat olarak kullandı. ABD Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ise İran'a AWACS uçaklarının satışına karşı çıkanların başında geliyordu. Bunlardan en önemlisi Leslie Gelb, Anthony Lake, Patricia Derian'dı (Ganji, 2006: 24). Dahası Ulusal Güvenlik Danışmanı Yardımcısı David Aaron “*Şah artık Nixon-Kissinger hükümetinin mevcut olmadığını öğrenmek zorunda*” demişti. Nihayet Carter hükümeti 7 Temmuz 1977'de Kongre'ye satış tasarısını sunduğunda AWACS satışı konusunda Kongre görüşmeleri sırasında katılımcılar açıkça İran'daki istikrarsızlık üzerinde tartışma yürütmüşlerdir. Sonuç olarak Uluslararası İlişkiler Komitesi tasarıyı reddetti (Carter, 1982: 435). Ardından Carter, Kongre'nin tasarıyı tümünden reddetmesini önlemek için geri çekti. Gerçekten AWACS satışıyla ilgili görüşme şahın meşruiyetiyle ilgili bir tartışmaya dönmüştü (Carter, 1982: 435). Şah, yaşanan bu süreç karşısında Carter'a oldukça öfkelenmiş ve ona istediği askeri malzemeleri nereden olursa olsun alacağı tehdidinde bulunmuştur. Hatta Büyükelçi Sullivan'la bir görüşmesinde şah, İran'ın artık bir karar aşamasında olduğunu ve ABD ile ilişkiler meselesini gözden geçirmek zorunda olduğunu açıklamıştır (Carter, 1982: 435). Bununla beraber ABD Dışişleri Bakanlığı bu tehdidin ciddiyetini değerlendirerek şahla ABD'nin birkaç küçük değişiklikle

beraber AWACS satışını onaylayabileceğini garanti edince şah da yaklaşımını değiştirmiş ve tasarı Eylül’de tekrar Kongreye sunulmuştur (Bill, 1988: 231-2).

AWACS satışı üzerinden ABD aynı zamanda şahı Başbakan Hoveyda’yı görevden alması için de baskı kurmuştur. Hoveyda tam 13 yıl başbakan olarak hizmet eden ve çoğu İranlının ülkedeki yolsuzlukların yaygınlaşmasından sorumlu tuttuğu rejimin sembol isimlerindendi (Ganji, 2006: 24). Şah onu görevinden alarak ABD yanlısı olarak değerlendirdiği Cemşid Amuzegar’ı atadı ve Ağustos 1977’de liberalleşme programına başladı (Moin, 2005: 178). Zaten Mayıs ve Haziran ayında İran hükümeti uluslararası Kızılhaç’ı İranlı tutukluları incelemek için davet etmişti. Şah mahkûmların şartlarının iyileştirilmesi, SAVAK’ın işkence yapmasının yasaklanması, davalıların adli haklarının güçlendirilmesi ve ifade ve toplantı özgürlüğü üzerindeki kanunların serbestleştirilmesi sözü verdi (Ganji, 2006: 24).

Şahın Carter yönetiminin söz konusu liberalleşme baskısına yönelik devlet-toplum ilişkilerini yeniden biçimlendirmeyi amaçlayan bu adımlarını uluslararası-devlet ilişkileriyle tamamlama girişimi olarak 15 Kasım 1977’de gerçekleştirdiği Washington ziyareti ise beklediğinin tersi bir sonuç üretmiştir. Şah bu ziyaretle iki ülke arasında bir yakınlaşma sağlamayı amaçlıyordu ancak sonuçları açısından gerçekten dramatik oldu. Öyle ki bu ziyaret ABD’deki şah yanlıları ile karşıtlarının çatışmasına neden oldu. ABD polisi kalabalığı dağıtmak için göz yaşartıcı gaz kullandı, gaz Beyaz Saray’ın güney bahçesine sızdı ve şah mendiliyle yüzünü temizlemek zorunda kaldı. Bu olay ve şahın göz yaşlarını silerken çekilmiş fotoğraflarının İran’da yansması tam anlamıyla put kırıcı bir işlev görmüştür (Moazami, 2013: 128). Bu görüntülerin İran’da yayınlanması hiçbir zaman şahlarını bu kadar aciz ve zavallı bir durumda görmemiş olan İranlılar için hem şok edici hem de put kırıcı bir etki yarattı. Bu görüntülerin bu şekilde servis edilmiş olması bir taraftan şahın, ABD’nin kendisini gözden çıkarmış olduğunu düşünmesine, diğer taraftan da muhalif İranlıların ABD’nin şahtan desteğini çektiği yorumlarını yaparak eylemlerini artırmalarına neden olmuştur (Yergin, 2001: 605).

4.5.3 Toplum: Uluslararası Aktör ve Bağımlı Devlet Arasındaki Uyumun Bozulmasının Yarattığı Fırsatı Değerlendirmeye Hazır Kurumsallaşmış Meşruiyet Aktörlerinin Yıkıcı Radikalizm Doğrultusunda Faaliyete Geçmesi

Carter hükümetinin insan hakları baskısı anlamında uluslararası-devlet ilişkilerinin devlet-toplum ilişkilerine yansımalarının devletin muhalefeti yönetme politikasını içeren karar alma sürecinin paralyze hale gelmesi olduğunu belirtmiştik.

Bu felç hali kendisini M. Rıza Pehlevi'nin ortaya çıkan muhalefet karşısında siyasal açılım ve baskı politikasını eş zamanlı yürütmeye çalışan mütereddit ve tutarsız politikalar izlemesi şeklinde göstermiştir. M. Rıza Pehlevi öncelikle 1977'nin başından itibaren polis kontrolünü gevşetmiş ve bu politika aynı yılın yaz mevsiminde zirve yapmıştır. Bu sürece uygun olarak hükümet, Şubat'ta (1977) 357 siyasal tutukluya af çıkarmıştır. Mart'ta (1977) Uluslararası Kızılhaç Komisyonu'nun (UKK) hapisaneleri ziyaret etmesine izin verilmiştir. Nisan'da (1977) yabancı hukukçuların terörle suçlanan 11 muhalifin mahkemelerini izlemelerine müsaade edilmiştir (Abrahamian, 1982: 501). Mayıs'ın (1977) başında şah, Uluslararası Af Örgütü'nden (UAÖ) bir temsilciyle görüşerek hapisane koşullarının iyileştirileceğine söz vermiş, Mayıs'ın sonunda ise İsviçre'deki Uluslararası Hukukçular Komisyonu'ndan (UHK) temsilciler ile görüşerek siyasal tutukluların haklarının daha iyi korunacak şekilde mahkeme prosedürlerinin değiştirilmesi konusunda anlaşmıştır (Baktiari, 1996: 48). 13 Haziran 1977'de elli gazeteci ve yazar Başbakan Emir Abbas Huveyda'ya açık bir mektup yazarak *İran Yazarlar Birliği'nin* (İYB) Tahran'daki faaliyetlerine yeniden izin verilmesini talep etmiştir. İYB'nin daha önce siyasi faaliyetleri dolayısıyla kapatıldığı düşünüldüğünde bu oldukça cüretkâr bir talepti. Aniden kökleri 1950 ve 1960'lardaki milliyetçi hareketlere dayanan çok sayıda siyasal örgüt ortaya çıkmıştır. Mehdi Bazergan'ın İÖH, Kerim Sencabi'nin Milli Cephesi, R. M. Maraghehi'nin Radikal Hareketi ve Metin-Defteri'nin İran Hukukçular Birliği (İHB) bunlar arasındaydı (Baktiari, 1996: 47). Bir başka gelişme ise Haziran'da (1977) Rastakhiz Partisi'nin serbest tartışma ve yapıcı eleştirileri memnuniyetle karşıladığını ilan etmesidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Carter yönetiminin baskısıyla şah Temmuz'da (1977) 13 yıllık Başbakan Amir Abbas Huveyda'yı görevden almış ve onun yerine Rastakhiz Partisi'nin liberal kanadının liderliğini yapan ABD'de eğitim almış Cemşid Amuzegar'ı başbakanlığa getirmiştir. Ağustos'ta (1977) hükümet daha önce UHK'na söz verilen mahkeme reformlarını içeren bir girişim başlatmıştır. *Askeri Mahkemelerde Prosedür Kuralları* başlıklı bu reformlar dört önemli yenilik içeriyordu. Birincisi, sivillerin askeri mahkemelerden önce kendilerini savunmaları için sivil avukatları tercih etmeleri mümkün kılınıyor; ikincisi, tutukluların ilk 24 saat içinde mahkeme huzuruna çıkarılması garanti ediliyordu. Üçüncü olarak avukatlar mahkemelerdeki ifadelerinden dolayı soruşturulamayacak ve son olarak davalar kamu düzenini tehlikeye atmadan kamuya açık yapılacaktı (Abrahamian, 1982: 501). Bu kararları

açıklayarak şah UHK'na ilerde mahkemelerin ağırlıklı olarak askeri değil sivil mahkemeler şeklinde yapılacağı sözünü vermiştir. Bu arada ulemaya karşı da hükümet güvenlik tedbirlerini gevşetmeye karar vermiştir. Özellikle Mutahhari ve Montazeri gibi Humeyni'nin eski öğrencilerinin Humeyni'nin görüşlerini medreselerde, camilerde ve hüseyniyelerde yaymalarına göz yumulmuştur (Baktiari, 1996: 48). Şahın bu kararları 1949'da Musaddık hükümetinin kurulmasına yol açan serbest seçimlere izin vermesi kadar kritikti (Abrahamian, 1982: 501). 1896'da Nasirüddin Şah'ın suikastla öldürülmesi sonrası 1896-1907 Muzaffereddin Şah'ın siyasal açılımının Meşrutiyet Devrimi'yle sonuçlanmasına, 1941'de müttefik işgalinin Rıza Pehlevi'nin indirilmesiyle başlayan siyasal çoğulculuk döneminin Tudeh'in kitleselleşmesine yol açmasına ve 1949'da serbest seçimlere izin verilmesinin Musaddık'ın millileşme hareketine yol açmasına benzer şekilde 1977'den itibaren M. Rıza Pehlevi'nin siyasal reform ve açılımı rejiminin destek temelini artırmak yerine ona olan muhalefetin radikalleşmesine yol açmıştır. Çünkü M. Rıza Pehlevi'nin bu açılımı devlet-toplum ilişkilerinin meşruiyete dayalı bir şekilde yeniden organize edileceği şeklinde değil uluslararası-devlet ilişkilerinin bir baskısı olarak algılanmış ve beklenen sonucun tersini vermiştir. Bu dönemde muhalefet liderliği, *yıkıcı radikalizmi* ve şah rejimine karşı hiçbir uzlaşmayı onaylamayan tavizsiz tutumuyla Humeyni'nin kontrolüne geçmiş, muhalif unsurların gönüllü veya kerhen onun etrafında birleşerek şah rejiminin devrilmesine neden olmuştur. Bu anlamda öncelikle İran'da Humeyni'nin ağına değinilecek ve ardından devrimci sürecin ilk muhalefet eylemleri olarak açık mektup siyasetinden Ocak 1978 İttılaat Gazetesi makalesiyle başlayıp Şubat 1979'a kadar sürecek kesintisiz devrimci eylemciliğe odaklanılacaktır.

Humeyni ve Örgütlenmesi

Humeyni 1968'ten itibaren İran'daki faaliyet ve gruplarla bağlantısını Murtaza Mutahhari vasıtasıyla sürdürüyordu. Çünkü Montazeri, Rafsancani, Beheşti ve Hamaney gibi çoğu yakın taraftarı ulema hapsedilmişti. Bu doğrultuda Mutahhari İran'dan sık sık Necef'e gelerek Humeyni ile irtibatını korumaya ve talimatlarını almaya devam etmiştir. Bu ziyaretlerden en sonu olan 1976'daki buluşması devrimci süreç için en kritik olaydır (Moin, 2005: 174-175). Daha önce İran'da Humeyni'ye yakın isimler bir araya gelerek tüm militan din adamlarının eylemci bir örgüt çatısı altında örgütlenmesi için bir toplantı yapmıştı. İşte

Mutahhari bu toplantının sonuçlarını bildirmek üzere 1976'da Necef'e Humeyni'nin yanına gelmiş ve Militan Din Adamları Cemiyeti'nin (*Jame'eh-ye Ruhaniyyat-e Mobarez*, JRM) kurulmasını tavsiye ve teşvik eden onaylayıcı bir yanıtla geri dönmüştür (Moin, 2005: 175). 1976'da kurulan JRM'nin başına Mutahhari getirilmiş ve Beheşti, Bahonar ve Mufattah ile İDK öncüleri de kurmay kadroda yer almıştır. JRM, bir yıl içinde çeşitli kentlerde 8 şube açarak eğitici faaliyetler, grevler, Humeyni'nin kaset ve bildirilerinin dağıtılması ve gösteriler düzenleyen aktif bir örgüt haline gelmiştir. JRM, 1979 Devrimi sonrası devrim komitelerinin de temelini oluşturacaktır (Moin, 2005: 176). JRM'nin amacı şah rejimini devirip Humeyni'nin velayet-i fakihini model alan bir İslami düzen kurmaktır (Saikal, 2019: 53). JRM başlarda kapalı devre ve sahne gerisinde faaliyet yürütse de şah karşıtı toplumsal dalga ivme kazanır kazanmaz üyeleri devrimi İslami bir yöne doğru sürüklemeye daha yüksek sesle çalışmaya başlamışlardır (Saikal, 2019: 53).

Ulema müesses nizamının radikal eylemci ağını oluşturan JRM dışında İslami Öğrenci Birlikleri (*Anjuman-e İslami-e Daneshjuyan*, AID) ve İslam Birlikleri (*Anjuman-e İslami*, AI) gibi her biri devrimci hareket içinde önemli işlevler gören yapılar da ortaya çıkmıştır. Başlarda İran'da devrimin yürütülmesi konusunda farklı yaklaşımlar içinde olsalar da bu üç ağ arasında büyük bir iş birliği ortaya çıkmıştır. Devrimin hemen öncesinde bu ağlar Humeyni'yi ve onun siyasal Şii İslami referanslarını desteklemeye JRM'nin hâkim rolüne saygı duymayı faydalı bulmuşlardır (Saikal, 2019: 53).

Ulema müesses nizamı kurumsal temelini bu çalışmanın başından itibaren ifade ettiğimiz gibi son iki yüzyıllık Şii ulema müesses nizamının tarihsel oluşumu ve meşruiyet aktörleri olması ve özellikle Pehlevi devlet oluşumuyla eşzamanlı bir şekilde Kum Şii havzasının Şii merceiyyet merkezi haline gelmesi oluşturmaktadır. Söz konusu ulema müesses nizamı, 1961'de apolitik Merce-i Taklit Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi sonrası 1963 Haziran Ayaklanmasının mimarı olarak ortaya çıkan Humeyni'nin radikalleştirici önderliğiyle diğer faktörlerle bir araya gelerek devrimci süreci tetiklemiştir. Humeyni ile radikal politik bir eylemcilik içine giren ulema müesses nizamı bu dönemde ülkenin her yerindeki cami ve dini ağlarla organik bağlarını devleti paralyze etmek için kullanmıştır (Parsa, 2004: 193-200). Gerçekten M. Rıza Pehlevi'in Kum ulema müesses nizamını zayıflatma ve kontrol etme çabası onun dini ve kültürel etkisini azaltamamış ve İran toplumunun

çoğunluğu arasındaki popülerliğini ortadan kaldıramamıştır. Kum dini otorite ve siyasal canlılık kaynağı olarak geleneksel işlevine devam ederken, onun uleması ve takipçileri doğru zaman geldiğinde dini müesseses nizamın ön cephe askerleri olarak hizmet etmeye hazır olmuşlardır (Saikal, 2019: 53). İşte ulema müesseses nizamı içinden çıkan, onun hâkim temsilcisi olan ve Humeyni'nin liderliğe yükselişini desteklemede en önemli rolü oynayan yukarda belirttiğimiz gibi JRM ve ona eşlik eden ağlar olmuştur.

Açık Mektup Muhalefeti ve Devrim Öncesi Örgütlenmeler

1977 yılının başından itibaren gerçekleşen açılım politikası muhalefetin sesini daha cesur bir şekilde çıkarmasını teşvik etmiştir. Bu muhalefet kendisini ilk önce entelektüellerin *açık mektup siyasetinde* göstermiştir. Mayıs 1977'den 1978'in başına kadar devlete yönelik birçok eleştirel açık mektup şahı ve uygulamalarını doğrudan hedef almak için gereken psikolojik duvarın yıkılması işlevi görmüştür. Mayıs'ta (1977) çoğu Musaddık taraftarı olan 53 avukatın, Haziran'da (1977) Milli Cephe'den 3 önemli ismin ²⁶ ve yine Haziran'da önemli şair, romancı ve entelektüellerden oluşan 40 kişilik bir grubun açık mektupları; Temmuz'un (1977) başında birkaç yazar ve yayıncının kurduğu *Hür Kitaplar ve Hür Düşünce Grubu'nun* dergi ve gazetelere işkence edilmiş yazarlar ve sansürlenmiş çalışmalar ile ilgili detaylar veren mektupları; Temmuz sonunda 64 önemli avukatın Tahran'da bir otelde bir araya gelerek yayınladığı manifesto; sonbaharda İYB'nin 98 imzacıdan oluşan bir açık mektubu; eş zamanlı olarak 54 yargıcın Yüksek Mahkemeye göndermiş olduğu bir açık mektup; *İran İnsan Hakları ve Özgürlükleri Savunma Komitesi'nin* (İİHÖSK) BM Genel Sekreterine gönderdiği bir açık mektup; başlarında Nazez, Lahiji ve Matin-Dafteri'nin olduğu 120 avukatın kurduğu İHB; bir grup profesörün kurduğu *Üniversite Hocaları Milli Örgütü (ÜHMÖ)* ve Kum'daki medrese öğrencilerinin kurduğu *Eğitim Cemiyeti (EC)* devrimi tetikleyecek kıvılcım öncesi siyasal muhalefet dilinin her geçen gün radikalize olmasını sağlamışlardır. Açık mektuplar genel olarak basın ve ifade hürriyetinin yokluğundan, SAVAK'ın yaygın işkence uygulamalarından, siyasi tutuklamalar ve sürgünlerden, Rastakhiz Partisi'nde temsil edilen tek parti siyasetinden, Feyziye Medresesi ve Tahran Üniversitesi'nin kapalı olmasından ve

²⁶ Kerim Sencabi, Foruhar ve Bahtiyar

hapishane koşullarından şikâyet ederken özellikle Humeyni'nin İran'a dönüşüne izin verilmesini talep etmişlerdir (Abrahamian, 1982: 501-4).

Bu mesleki ve insan hakları örgütlerinin rejimin duvarlarını döverek direncini yumuşattığı şartlarda süreci daha da tırmandıracak eski ve yeni siyasi örgütler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar arasında Sancabi, Foruhar ve Bahtiyar ve Sosyalistler Cemiyeti'nden temsilcilerin Milli Cephe'yi yeniden canlandırmak adına kurdukları *Milli Cephe Güçleri Birliği* (MCGB, Ittehad-ı Niruha-yı Jabbeh-i Melli); Bazergan'ın canlandığı İÖH; Ayetullah Şeriatmedari ile yakın bağlantılı önemli bir Azeri aileden gelen ve Fransa'da eğitim almış liberal bir entelektüel olan Rahmatallah Mogaddam Maraghehi'nin, bir grup kendisi gibi seküler meslek sahibi ismi bir araya getirerek kurduğu *Radikal Hareket* (RH, Nahzat-ı Radikal) ve yeraltından yerüstüne çıkan ve Halkın Fedaileri örgütüyle işbirliği yapan Tudeh Partisi bunlar arasındaydı (Abrahamian, 1982: 504). Şunu belirtmek gerekir ki devrimin bu erken aşamasında büyük muhalefet partilerinin hiç birisi açıkça ne bir cumhuriyet ne de bir İslam cumhuriyeti kurulması çağrısı yapmamışlar daha çok 1906-07 Anayasası'nın tam olarak uygulanmasını talep etmişlerdir (Abrahamian, 1982: 504).

1977'nin sonları gibi dini muhalefet de Carter hükümetinin şahı devirmeye karar verdiğine kanaat getirmişti. ABD Dışişleri Bakanlığı'na İran meseleleriyle ilgili danışmanlık yapan ve Humeyni tarafıyla temas içinde olan Richard Cottam'ın 1978'in başlarındaki gözlemine göre, “*muhalefetin harekete geçme zamanlamasının Carter'ın insan hakları konusundaki açıklamalarıyla bağlantısının olup olmadığı sorusu hafife alınacak bir soru değildir*”. Kasım 1977'de şahın ABD ziyareti sonrası Humeyni'nin ABD'deki danışmanı Dr. İbrahim Yazdi, Humeyni'yle temasa geçmiş ve Carter hükümetinin şahı terk etmiş olduğunu söylemiştir (Ganji, 2006: 50). Aynı ay Humeyni şaha karşı bir fetva yayımlayarak dinin kendisine verdiği yetkiyi kullanıp şahı görevden aldığını, anayasayı yürürlükten kaldırdığını belirtmiş ve genel bir sivil itaatsizlik kampanyası çağrısında bulunmuştur. Humeyni'nin bu fetvası tüm ülkede binlerce adrese, özellikle de ulemaya gönderilmiştir. SAVAK fetvadan anında haberdar olmuş, ancak şahı bilgilendirmeyi tercih etmemiştir (Ganji, 2006: 50).

Gerçekten bu olaydan ancak bir hafta sonra şahın haberi olmuştur. 1977'nin sonları gibi SAVAK, artık Humeyni'nin dini takipçileri, milliyetçi gruplar ve İslamcılar arasında artan bir iş birliği olduğunu rapor ediyordu. Humeyni alt sınıflar

arasında oldukça popüler olmaya ve Humeyni taraftarları olumsuz sosyal şartlardan fayda temin etmeye başlamışlardır. 1977'nin sonuna doğru rejimi devirmek isteyen farklı gruplar faaliyetlerini koordine etmeye başlarken, çarşı ile iş adamları da radikal dini gruplara devasa finansal destek sağlıyordu (Ganji, 2006: 50).

Kasım'ın (1977) ortasından itibaren muhalefet sokaklara taşarak yeni bir aşamaya geçmeye başladı (Abrahamian, 1982: 505). Muhalefetin yeni bir aşamaya geçtiği en dikkat çekici faaliyet İran-Alman Kültür Topluluğunda İYB'nin başlattığı şiir okuma gecelerinin şahı hedef alan bir platforma dönüştürülmüş olmasıydı. Bu toplantılarda rejim ilk aşamada muhalefetin eleştirilerine tahammül etmeyi tercih etmiş ve askerler aldıkları talimat sonucu sadece dinlemekle yetinmişlerdi (Moin, 2005: 178). Ancak İYB'nin 19 Kasım'da (1977), yani şahın 15 Kasım (1977) ABD ziyareti sırasında Carter'ın İran'ı bölgede bir istikrar adası olarak resmettiği (Carter, 1977) ve polisin biber gazından etkilendiği için göz yaşlarını silerken görüntülendiği görüşmeden sadece dört gün sonra organize ettiği şiir okuma gecelerinin 10. akşamında polisin yaklaşık on bin öğrenci dinleyicisini şiddetle dağıtmaya çalışması bir dönüm noktası oldu. Polisin müdahalesinde bir öğrenci hayatını kaybederken, yetmişden fazlası yaralanmış ve yüz kişi tutuklanmıştı (Abrahamian, 1982: 505). Ertesi on gün de birçok öğrenci gösterisi düzenlenmiş, Tahran'daki büyük üniversiteler kapatılmıştı. Takip eden haftada daha önceki gösterilerde tutuklanmış olanlar sivil mahkemelerde yargılandıktan sonra serbest bırakılmışlardı. Bu serbest bırakılmalar SAVAK'ın artık muhalefeti sindirmek için askeri mahkemeleri kullanamayacağını işareti olarak algılanmıştır (Abrahamian, 1982: 505).

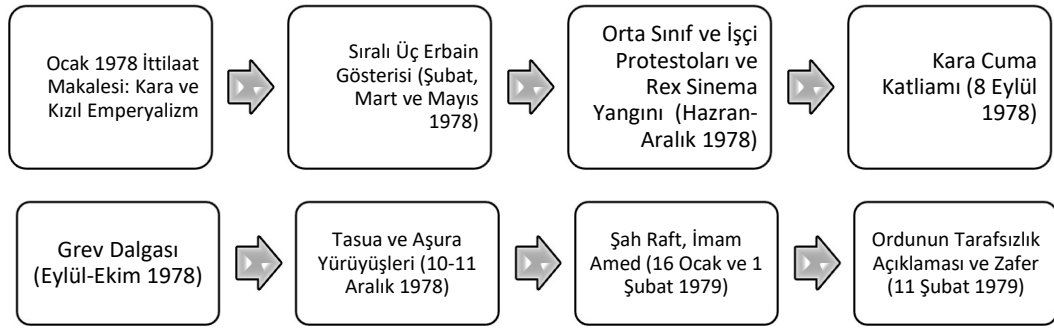
Bu arada Humeyni de ABD yönetimindeki değişimin yarattığı fırsatın farkındaydı. Tamamen bir tesadüf olarak toplumsal bakımdan bu denli hareketli İran'da 23 Ekim 1977'de Humeyni'nin oğlu Mustafa'nın ölmesi ve Humeyni taraftarlarının bunu SAVAK'la ilişkilendirmesi toplumsal huzursuzluğun yönetim merkezini Humeyni'ye doğru kaydırmıştır (Moazami, 2013: 128). Mustafa'nın cenaze törenine katılım ve bu törende muhalefet liderlerinin Humeyni'den övgü ile bahsetmesi önemliydi. Zira 13 yıl boyunca bunu yapmak bir tabu haline gelmişti ve bu tabunun yıkılması bir eşiğin aşılması anlamına geliyordu. Humeyni'nin ulusal olarak gündeme gelmiş olması muhalefet ve Humeyni taraftarları için Humeyni'nin İran'a dönüşüne izin verilmesiyle ilgili bir kampanya başlatmaları için bahane oldu. Aralık 1977'de Humeyni, Le Monde'a şahın devrilmesi çağrısı yapan bir demeç

verdi. Le Monde'un röportajına sinirlenen şah, Saray Bakanı Hüveyda'nın Humeyni'nin saldırılarına yanıt verilmesi gerektiği şeklindeki tavsiyesini dikkate alarak Humeyni'nin propagandasına cevap vermek ile ilgili ad-hoc bir *Komite* kurdu (Ganji, 2006: 50). Aralık 1977'de Carter'ın Tahran ziyareti sırasında şahın yönetimini takdir etmesini, İran'ın ABD ile yakın ilişkilerini övmesini, İran'ı "*dünyanın en zorlu bölgesinde bir istikrar adası*" olarak tanımlamasını ve İran'ın bu istikrarını şahın büyük liderliğine borçlu olduğunu ifade etmesini (Carter, 1977b) kendisine yönelik güçlü bir ABD desteği olarak düşünen şah, Humeyni'ye cepheden meydan okumaya karar verdi (Ganji, 2006: 50-1). Bu meydan okuma kararının bir yansıması olan İttılaat Gazetesi'nde Humeyni'yi hedef alan makale İran'da devrimci süreci başlatan cinin lambadan çıkmasına neden olmuştur.

4.5.4 Devrim Süreci (7 Ocak 1978-11 Şubat 1979)

İran'da devrim süreci sekiz aşamada patlak verdi, tırmandı ve sonuçlandı. İttılaat Gazetesi'nin Humeyni'ye yönelik bir makalesi (Ocak 1978) Kum'da gösterilerin patlak vermesine neden olurken (1), bu gösterilerin bastırılmasında ölümlerin gerçekleşmesi birbirini takip eden sıralı 3 erbain anmalarına (2) (Şubat, Mart ve Mayıs 1978) yol açmıştır. Haziran ve Aralık ayları ise orta sınıf protestolarına işçilerin de dahil olduğu ve ayrıca rejimle toplum arasındaki bağların daha da açılmasına neden olan Rex Sinema yangınının ortaya çıktığı bir dönem olmuştur (3). Bu arada 8 Eylül (1978) günü yaşanan Kara Cuma katliamı (4) devlet-toplum ilişkilerinin onarılamaz şekilde bozulmasına neden olmuştur. Bu aşamadan sonra özellikle petrol işçilerinin ve diğer sektörlerin yaygın grev dalgası ile Humeyni'nin Irak'tan Paris'e geçmesi bir taraftan rejimin daha da paralize olmasını, diğer taraftan ise Humeyni muhalefетinin Batılı basın tarafından uluslararasılaştırılmasını sağlamıştır (5). Humeyni'nin Pehlevi rejiminin devrilmesi için fiili sokak referandumu olarak değerlendirdiği 10-11 Aralık (1978) günlerine rastlayan ve milyonlarca İranlının katıldığı Tasua (9 Muharrem) ve Aşura (10 Muharrem) yürüyüşleri (6) gerçekten de devrimci talebin kitleleştiğinin en açık göstergeleri olmuştur. Bu aşamadan sonra şahın İran'ı terk edip (16 Ocak 1979) Humeyni'nin gelişi (1 Şubat 1979) (7) ve onun gelişi ile ordunun tarafsızlık ilan ettiği (11 Şubat) 10 günlük gelişmeler (8) devrimin zafer ilan etmesi öncesi son aşamaları teşkil etmiştir.

1979 Şubat'ında bir devrimle sonuçlanacak devlet-toplum karşılaşmasının patlak vermesi için gereken kıvılcım rejimin kendisinden geldi. 7 Ocak 1978 tarihi İran'ın potansiyel devrimsel dinamiğinin harekete geçtiği ve sokak gösterilerinin

Şekil 4.4. İran Devrimi'nin Sekiz Dalgası

üç katına çıktığı tarihtir. 7 Ocak 1978'de şahın kontrolündeki İttilaat (Haber) Gazetesi'nin baş makalesi "*İran'da Kara ve Kızıl Emperyalizm*" başlığıyla doğrudan Humeyni'yi ve dolaylı olarak tüm ulema sınıfını feodalizm, emperyalizm, komünizm, yani ne kadar suçlu kavram varsa onunla ilişkilendiren bir içerikte yayımlandı.²⁷ Makalenin yazılmasından bir gün sonra Humeyni'nin gizli komitesini oluşturan Ayetullah Beheştî, Mutahhari ve Mofatteh bir toplantı yapmış, 2 gün sonra ise Kum gösterilerle patlamıştır. Gösterilere ordunun şiddetle karşılık vermesi ve muhalefete göre 70, resmî açıklamalara göre ise 2 kişinin hayatını kaybetmesi sonrası devrimci dalganın ikinci aşamasını ihtiva eden arka arkaya üç erbain anma gösterilerinin yapılmasına neden olmuştur. Şubat, Mart ve Mayıs 1978 arasında gerçekleşen bu erbain anmaları bir taraftan sürecin kontrolünün Humeyni liderliğine geçmesine diğer taraftan ise siyasal psikolojik atmosferin Şii benlik pratiği olan Kerbela matem törenleri tarafından belirlenmesine neden olmuştur. Mart 1963'te Feyziye Medresesi katliamının sonucunda İran psikolojik atmosferini Şiiliğin Kerbela travmasının belirlemesi ve sonucunda Haziran Ayaklanmasına (15 Hordad Kıyamı) yol açmasına benzer şekilde, Kum olayları da Kerbela paradigmasının yeniden devreye girmesine neden olmuştur.

Şiilerin dünya görüşlerinin şekillenmesi, bir grup kimliği olarak ortak bir kamusal vicdan geliştirmesi ve ortak bir duygusal atmosfer içinde benzer refleksler göstermesi süreçlerinde Kerbela paradigması kadar etkili bir tarihsel anlatı yoktur. Bu paradigmayı ve geleneği yüzyıllardır canlı tutarak rakipsiz bir benlik pratiği haline gelmesini sağlayan onun her yıl tekrarlanan matem törenleri ve popüler tiyatral sunumlarıdır (Fischer, 2003: 13-21). Kerbela paradigması her şeyden önce

²⁷ Makalenin yazarının kim olduğuyla ilgili iddialar için bak: Axworthy (2013: 104) ve BBC Farsça (2011) (Darioush Homayoon: The writer of the article Rashidi Motlagh was Ali Shabani: <https://www.youtube.com/watch?v=PfBeHNeqfJ8>).

iyi ve kötü arasındaki çatışmada Şiiler için bir referans noktası halini almıştır. Miladi 680 yılında dönemin Emevi halifesi Yezid ve ordusu tarafından, halifelliğini tanımayan ve kendi hilafetini öne süren Hz. Peygamberin torunu, Hz. Ali'nin oğlu ve 3. Şii İmam Hz. Hüseyin'i ve 72 yoldaşını katletmesi hadisesinin her yıl Muharrem ayında kitlesel gösterilerle anılması Kerbela paradigmasının toplumsal bir benlik pratiği olarak merkezi bir kaynak haline gelmesini sağlamıştır. Bu paradigma seküler iktidar olarak “zalim” Yezid figürü ile mazlum Hz. Hüseyin figürü arasında evrensel bir iyi-kötü çatışması modeli yaratarak yüzyıllar boyunca aktarıla gelmiştir. 1963'te ilk defa muhalefet bayrağını çektiğinde de, 1978'in başından itibaren İran devrim sürecini başlattığında da Ayetullah Humeyni bu paradigmanın rakipsiz gücüne dayanarak kendisini Hz. Hüseyin, M. Rıza Pehlevi'yi ise Yezid rolüne yerleştirmiştir (Afary ve Anderson, 2012: 59).

Kerbela paradigması ritüellerinin Şii toplumsal vicdanı inşa ettiğinin ve sosyo-politik bütünlüğün kaynağı olarak benlik pratiği işlevi gördüğünün çok iyi farkında olan ve kendisini İran'ı hızlı bir şekilde sekülerleştirmeye adanmış olan Rıza Pehlevi ve M. Rıza Pehlevi'nin batılılaşma çabaları yanında, söz konusu Kerbela ritüellerini yasaklaması asla tesadüf ya da anlamsız değildir (Afary ve Anderson, 2012: 71). Kerbela paradigması ve Muharrem ritüelleri siyasal şartlar bir araya geldiğinde siyasal dengeyi ve dinamikleri yerinden oynatacak büyük bir potansiyeli içinde barındırmıştır. 1963 Haziran Ayaklanması ve çok daha önemlisi 1978'in başından itibaren devrimsel bir sürece girilmesinde Kerbela paradigmasının taşıyıcı etkisi merkezi bir önemde olmuştur. 1978'in başından itibaren Kerbela paradigması bağlamında şah tartışmasız bir şekilde Yezid'le özdeşleştirilirken Humeyni de Hz. Hüseyin'le özdeşleştirilmiştir. Yezid (M. Rıza Pehlevi) karşısında laik, milliyetçi ve solcu eylemciler de siyasi pozisyonları Kerbela paradigması içinden okumuş ve ona göre saf belirlemiştir (Afary ve Anderson, 2012: 76). 1978'in başından itibaren Kerbela paradigmasının siyasal atmosferi esir aldığı olaylar Ocak 1978 Kum katliamını takip eden üçlü kırkinci gün anmaları olmuştur.

Buna göre Kum katliamının kırkinci günü olan 18 Şubat (1978)'ta ölenleri anmak için Tahran, Kum, İsfehan, Meşhed, Ahvaz, Şiraz ve Raşt dahil 12 kentte yapılan gösteriler Tebriz'de iki günlük bir isyana dönüşmüş buna karşılık hükümet isyanı ancak askeri güçleri konuşlandırmak suretiyle bastırabilmiştir. Gösteriler sona erdiğinde hükümetin açıkladığı bilançoya göre 6, muhalefetin bilançosuna göre 300, Avrupalı görgü şahitlerine göre ise 100 ölü vardı (Bakhash, 1984: 178-

87; Abrahamian, 1982: 507). Ulema ve Milli Cephe bu gösterilerde ölenleri anmak için kırk gün sonra bir kere daha bir araya gelme çağrısı yaptı (Abrahamian, 1982: 507). İkinci kırkıncı gün anmaları 29 Mart (1978) tarihine denk geliyordu. 29 Mart ve takip eden 2 gün boyunca çok sayıda çarşı ve üniversite kapanırken 55 kent merkezinde anma törenleri organize edildi. Törenlerin çoğunda sükûnet hâkim olsa da Tahran, Yazd, Isfahan, Babol ve Johram gibi yerlerde şiddete evrildi ve göstericiler bankaları, parti ofislerini, lüks atelleri, porno sinemalarını, polis araçlarını, şah heykellerini ve alkol dükkanlarını da hedef aldılar (Axworthy, 2013: 105-6). En yoğun çatışmanın yaşandığı Yezd'de yaklaşık on bin kişiden oluşan matemciler Çarşı Camisinden çıkarak yürüyüş yapmaya başlamış ve polis karakollarına yönelmişlerdi. Bu yürüyüş esnasında ise “şaha ölüm”, “Humeyni'ye selam”, “çok yaşa Kum ve Tebriz şehitleri” sloganları atılmışlardı. Hedefleri olan karakollara ulaşmadan önce polis yayılım ateşi açtı. Üç gün süren kriz boyunca hükümetin açıklamasına göre 5 gösterici hayatını kaybederken, muhalefet sadece Yezd'de yüzden fazla kişinin öldüğünü savundu (Axworthy, 2013: 106). Tıpkı daha öncesinde olduğu gibi yine Humeyni ve diğer dini aktörler bu gösterilerde hayatını kaybedenler için takip eden kırkıncı günde de barışçıl bir şekilde bir araya gelme ve anma töreni yapılması çağrısında bulundu (Abrahamian, 1982: 507). Üçüncü kırkıncı gün anması 10 Mayıs (1978) tarihine denk geliyordu. Yine çarşı ve büyük eğitim kurumları greve gitmişler ve kapanmışlardı. Yine çok sayıda kentte anma törenleri organize edilmişti. Avrupa seyahatini iptal eden şah Tahran'da kent çarşısını kuşatması için iki bin asker görevlendirmiş ve ana caminin dışında gerçekleşen gösteriyi dağıtmak için göz yaşartıcı gaz kullanmıştı. Kum'da kargaşa tam 10 saat devam etmiş ve ancak ordunun müdahalesi, elektriklerin kesilmesi ve kalabalıklara hedef gözetmeksizin ateş açılması sonrası yatışmıştı (Abrahamian, 1982: 507). Ocak'taki (1978) Kum katliamı sonrası tam üç kez tekrarlanmış olan kırkıncı gün anmalarında (Şubat, Mart ve Mayıs 1978) hükümetin rakamlarına göre toplam 22 ölü, 200 yaralı varken; muhalefet 250 ölü, 600'ün üzerinde yaralının olduğunu iddia etmiştir (Abrahamian, 1982: 508). Rakamlar tartışmalı olsa da şurası kesin ki sağlam görünen Pehlevi rejiminde çatırdamalar belirginleşmeye başlamıştır.

İran rejimi krizi ele almada ABD karar alıcıları arasındaki anlaşmazlık gibi, daha doğrusu bundan dolayı, bölünmüş olduğundan ne liberalleşme ne de kararlı bir bastırma harekâtı konusunda istikrarlı bir politika izleyememiştir (Ganji, 2006:

51-63). Devletin bu mütereddit tutumu bir taraftan güvenlik sektörleri içinde şaha olan sadakatin sarsılmasına ve onu korumak için şiddete başvurmada tereddüt yaşamalarına, öte taraftan ise göstericilerin daha da cesaretlenmesine neden olmuştur. Hatta muhalefete bir taviz olarak Ağustos'ta (1978) parti faaliyetleri üzerindeki denetimler kaldırılır kaldırılmaz Milli Cephe, Tudeh ve başka parti mensupları faaliyetlerini hızlıca artırmışlar; ulama, sol, milliyetçiler ve liberaller daha organize bir şekilde mobilize olmaya başlamışlardır (Bakhash, 1984: 182).

M. Rıza Pehlevi'nin siyasal muhalefetle ilgili bir taraftan baskı ve diğer taraftan uzlaşma stratejisi dışında üçüncü bir stratejisi de ekonomiyi yavaşlatarak artan hayat pahalılığını durdurmaya çalışmaktı. Bu özellikle orta sınıfın memnuniyetsizliğinin temel nedeniydi. Son kırkinci gün anması olan Mayıs (1978) ayından itibaren iki ay boyunca sokakların sessizliği Şahın söz konusu kontrollü resesyon politikasının bir yansıması olarak ortaya çıkan yüksek işsizliğin protesto dalgasına orta sınıflarla beraber kentli işçi sınıfların da dahil olmasıyla bozuldu. Haziran'dan (1978) itibaren orta sınıfa işçi sınıfının da dahil olması devrimci sürecin üçüncü aşamasında kolektif eylemin on binlerden yüz binli rakamlara çıkmasına neden olmuştur (Abrahamian, 1982: 510-3; Axworthy, 2013: 108; Parsa, 2004: 240). Devrimci sürecin bu üçüncü aşamasında 19 Ağustos'ta (1978), yani Muhammed Musaddık'ın çeyrek asır önce bir CIA-MI6-Şah ortak darbesiyle devrildiği günün yıldönümünde Abadan'daki Rex Sinema Salonunda çıkan yangında 400'den fazla kişi hayatını kaybetmesi (Milliyet, 22 Ağustos 1978) SAVAK'ın olağan şüpheli olarak görülmesi nedeniyle devletle toplum arasındaki psikolojik mesafenin daha da açılmasına neden olmuştur.

Ancak devletle toplum arasındaki mesafenin bir daha kapanmayacak şekilde açılmasına neden olan asıl gelişme devrimci sürecin dördüncü aşaması olan Eylül 1978'de yaşanan Jale Meydanı Katliamıdır (Kara Cuma). M. Rıza Pehlevi'nin Ramazan Bayramı için muhalefetin gösteri yapmasına müsaade etmesi sonrası sokakların gittikçe kalabalıklaşması ve kalabalıkların sayısındaki artışla paralel olarak sloganların içeriğinin “Pehlevilere ölüm”, “şah bir piçtir”, “defol Amerika”, “Hüseyin rehberimiz, Humeyni liderimiz”, “istiklal, azadi, cumhuri İslami” şeklinde radikalleşmesi rejimi daha sert önlemler almaya sevk etmiştir (Abrahamian, 1982: 515; Axworthy, 2013: 112; Moazami, 2013: 130). 7 Eylül'de (1978) M. Rıza Pehlevi'nin olağanüstü hâl ilan etmesinin ertesi günü bu kararı dikkate almayarak Tahran Jale Meydanı'nda toplanan kalabalığa otomatik

silahlarla ateş açılması tarihe Kara Cuma olarak geçmesine neden olan yüzlerce kişinin ölmesine neden olmuştur (Abrahamian, 1982: 515; Axworthy, 2013: 112). Kara Cuma katliamından sonra şah ile toplum arasında bir kan davası başlamıştır. Kısa birkaç sessiz şok gününden sonra gösteriler sıradan bir eylem biçimi haline gelmiştir (Axworthy, 2013: 113). Bu aşamadan sonra 1906-07 Anayasası'nın uygulanması çağrısı yapan ılımlılar ya da monarşiyle uzlaşma arayışı içinde olanlar anlamını ve etkisini yitirmiştir. Kara Cuma aşamalı bir reform ihtimalinin ortadan kalkması ve ülkenin iki seçenekle karşı karşıya gelmesi anlamına gelmiştir: köklü bir devrim ya da askeri bir karşı devrim (Abrahamian, 1982: 516).

Devrimci sürecin beşinci dalgasını Eylül, Ekim ve Kasım aylarında (1978) kent ve kıyı da içine alan yaygın grevlerin rejimi ve ekonomiyi tamamen paralize etmesi ve 12 Ekim 1978'e Humeyni'nin Irak Necef'ten Paris'e geçerek devrimin uluslararası medyadaki sözcülüğünü yapmaya başlaması oluşturmaktadır (Parsa, 2004: 239-40; Abrahamian, 1982: 518; Axworthy, 2013: 114-6). Humeyni Paris günleri aşamasında etrafını Beni Sadr, İbrahim Yezdi, Hasan Habibi ve Kutbizade gibi Batı'da eğitim almış kişilerden oluşturarak Batılı toplumsal kesimlerde bir sempati elde etmeyi başarmıştır. Humeyni hem bu sempatiye yatırım yaparak hem de etrafının daha ılımlı kişilerin sarmış olmasının etkisiyle Paris'te İslam devletinden (Hükümet-i İslami) hiç bahsetmemiştir (Moin, 2005: 187). Paris'te gazetecilerin monarşi sonrası onun yerini neyin alacağı sorusuna geçmişte sık sık kullandığı “*Hükümet-i İslami*” kavramı yerine ilk defa “*Cumhur-i İslami*” kavramını kullanarak cevap vermiştir (Abrahamian, 1982: 520). Humeyni ve devrimci hareket gün geçtikçe güçlenirken Pehlevi rejimi ise ABD'den bir bastırma harekâtı için güçlü bir destek alamadığından gün geçtikçe paralize olup devrimi tanıma aşamasına yaklaşmıştır. Bununla ilgili en radikal gelişme M. Rıza Pehlevi'nin 6 Kasım'da (1978) televizyon ekranlarından yaptığı açıklamadır:

“...ben İran halkına yeminimi bir kere daha tekrar ediyorum ve geçmiş hataların, hukuksuz eylemlerin, zulüm ve yolsuzluğun yapılmasına izin vermeyip, durumu düzeltereğime de... halkımdan, İran milletinden devrimci bir mesaj duydum. Ben anayasal monarşinin muhafızıyım, ki o Allah'ın bir lütfudur, bir lütuf ki şaha emanet ettiği” demiştir (Ganji, 2006: 84).

Televizyon ekranlarından yapılan bu açıklamanın en kritik cümlesi “*halkın devrimci mesajının*” duyulmuş olmasıydı. Ne var ki Humeyni Paris'ten, “şah devrimin mesajını gerçekten almışsa hemen bırakması ve İslam mahkemesine

çıkması gerektiğini” söylemiştir. Humeyni aynı zamanda kim şahın hükümetine katılırsa onun İslam’a ihanet etmiş olacağını da ilan etmiş ve halka “*monarşi tarihin çöp kutusuna atılana kadar*” protestoya devam etme çağrısı yapmıştır (Abrahamian, 1982: 519-20).

Bu arada ABD’nde İran’la ilgili önemli gelişmeler ortaya çıkmıştır. 9 Kasım’da (1978) tarihi bir gelişme olarak ABD İran Büyükelçisi Sullivan, Beyaz Saraya “*Düşünülmeyeni Düşünmek*” (şahın olmadığı bir İran) başlıklı bir telgraf çekmiştir (Sullivan, 1978). Burada Sullivan, Humeyni ve genç subayların çok sert bir anti-komünist oldukları, dolayısıyla Humeyni’nin, dini muhalefetle ordunun uzlaşmasının bir parçası olarak İran’a dönebileceği fikrini işlemiştir (Sullivan, 1978, Telgrafın 9. maddesi). Sullivan’a göre Humeyni bir Gandhi rolü oynayacak ve güçlü bir şekilde Batı yanlısı olan bir İslam cumhuriyeti kurulması için seçimler yapılacaktı (Brzezinski, 1983: 368). Kendisini Sullivan’ın “*düşünülmeyeni düşünmek*” telgrafında gösteren ABD’nin şahsız bir İran için hazırlandığı ve dolayısıyla ordunun muhalefeti sert bir şekilde bastırmasını onaylamadığı şartlarda Ayetullah Humeyni 23 Kasım’da (1978) bir hafta sonra başlayacak Muharrem ayında İranlılardan ülkeyi kan ve intikama hazırlamasını istedi. Kerbela paradigmasının tüm kesifliği ile duygusal atmosfere ağırlığını koyacağı Muharrem matem törenleri şah karşıtı siyasi ajitasyon için uygun ortamı hazırlamıştır. Muharrem 2 Aralık’ta (1978) üç gün boyunca devam edecek bir şiddetle başladı. Tahran’da yüzbinlerce İranlı gecelerini evlerinin çatısında “Allah-u Ekber” diye bağırarak geçirirken binlerce İranlı da beyaz kefenler giyerek ölmekten korkmadıklarını göstermiş ve sokaklara akmışlardı. Bu eylemlerde bir tahmine göre tam 700 kişi hayatını kaybetmiştir (Abrahamian, 1982: 522). Hem Muharrem ayının duygusal atmosferi yoğunlaştırması, hem sıradan İranlıların çatılara çıkıp hep bir ağızdan geceleri tekbir getirme eylemi, hem de gündüz yaşanan ölümler üst rütbelilerde olmasa da alt kademe askerlerde büyük bir çözülme ve kinik bir ruh haline, dolayısıyla güvenlik bürokrasisinin felç olmasına neden olmuştur (Moin, 2005: 189). Öyle ki ordudan ayrılanların sayısı günde 1500 civarına ulaşmış ve üniformalı askerler de şah karşıtı gösterilere katılmaya başlamışlardır (Arjomand, 1988: 121). Bu arada Carter 7 Aralık’ta (1978) bir grup gazeteciye İranlıların şahı isteyip istemediklerinde bir karar aşamasında olduklarını söylemiştir. Carter’ın bu ifadeleri monarşi içinde şah için bir güvensizlik oyu olarak değerlendirilmiştir. Sullivan’ın aktardığına göre Carter’ın bu ifadeleri şahı derin bir bunalıma

sürüklemiştir (Ganji, 2006: 92). Muharrem'in ilk günlerinde yaşanan olaylar asıl matem günleri olan Tasua ve Aşura'da (Muharrem'in 9. ve 10. günü), yani 10-11 Aralık 1978'de 30 milyon civarında olan İran nüfusunun yaklaşık 17 milyonunun sokaklarda sessizce yürüyüş yaparak şahın artık devrilmesi gerektiği anlamına gelen bir fiili referanduma neden olmuştur (Moin, 2005: 190). Bu yürüyüşler aynı zamanda devrimci sürecin altıncı aşamasını oluşturmaktadır.

Tasua ve Aşura "fiili referandumundan" sonra uluslararası-devlet-toplum failleri koşullara göre pozisyonlarını ya tahkim ettiler ya da yeniden belirlediler. Birincisi toplum ya da muhalefet cephesinde gösterilerin, grevlerin, hatta resmi büro ve fabrikaların ele geçirilmesi eylemleriyle rejim ve onun güvenlik bürokrasisi iyice paralize olmuştur (Abrahamian, 1982: 523). Diğer yandan şah da iktidarda kalmanın son çabaları olarak MC lideri Kerim Sencabi'nin başbakanlığında kendisinin anayasal bir monark olmaya devam edeceği bir model sunmuştur (Axworthy, 2012: 123). Şahın orduyu kontrol etmeye devam etme ısrarı nedeniyle Kerim Sencabi'nin bu teklifi reddetmesinin ardından şah, 26 Aralık'ta (1978) ABD'nin ölümcül bir bastırma harekâtını destekleyip desteklemediğini açıkça belirtmesini istemiştir (Brzezinski, 1983: 375). ABD Dışişleri Bakanı Vance, 28 Aralık'ta Büyükelçi Sullivan'a şahı ABD'nin bastırmayı desteklemeyeceğini ve acil bir şekilde sivil bir hükümet kurması gerektiğini bildirmesi talimatını verdi (Vance, 1983: 332). Bunun üzerine Şah da 29 Aralık'ta (1978) İngiltere İşçi Partisi hükümetinin Dışişleri Bakanı Lord George Brown ile bir araya gelmesinin ardından MC'nin seküler kanadından olan Şahpur Bahtiyar'dan bir sivil hükümet kurmasını istemeye karar verdi ve 2 Ocak'ta (1979) Büyükelçi Sullivan'a Bahtiyar'ı başbakan atamaya karar verdiğini ilettiler (Pahlavi, 1980: 171; Vance, 1983: 334). Uluslararası güce bağımlı ve toplumla ilişkileri güvenlik enstrümanlarına dayalı devletin, istikrarını büyük ölçüde uluslararası faktöre borçlu olduğu, söz konusu uluslararası faktörün bağımlı devletin toplumla kurduğu rızaya dayalı olmayan ilişkisini daha fazla tolere etmemesinden kaynaklanan paralize olması teorik varsayımı, Pehlevi İran'ı ile ABD ilişkilerinin Carter dönemi için geçerliliğini ortaya koymuştur. Gerçekten de şah rejimini paralize eden en önemli faktör ABD tepe karar alıcılarının artık şah rejimini desteklememesi, ordunun sert bir bastırma girişimine engel olmasıdır.

MC lideri Kerim Sencabi'nin aksine Şahpur Bahtiyar, şahın başbakanlık teklifini kabul etmiş ancak Humeyni ise daha fazla grev ve gösteri çağrısında bu-

lunarak şah tarafından atanmış olan her hükümetin yasadışı olduğunu ilan etmiştir. Humeyni Bahtiyar'a itaatin şeytana itaat olduğunu açıklamış ve Kasım ayı grevleri sırasında fiilen kurulmuş olan İslam Devrimi Konseyi'nin varlığını ilan etmiştir (Moin, 2005: 191; Axworthy, 2012: 124). Şahın nihai kaderi ise 4-7 Ocak 1979'da Guadeloupe'daki Batılı liderler zirvesinde belirlenmiştir. Carter'ın anlatımına göre liderler arasında şahın kalmasını savunan kimse yoktu, liderler en kısa zamanda şahın İran'ı terk etmesi, sivil bir hükümet kurulması, ordunun bir bütün ve güçlü halde muhafaza edilmesi konusunda görüş birliği içindeydi (Carter, 1982: 445). Nihayet Şah 16 Ocak 1979'da İran'ı terk etti. Şahın İran'ı terk etmesiyle Humeyni ile Bahtiyar hükümetinin rekabeti de başlamış oldu. Humeyni 19 Ocak'ta (1979) halka hem şahın hem de Bahtiyar'ın kaderini belirleyecek bir "sokak referandumu" çağrısı yaptığında sadece Tahran'da bir milyondan fazla kişi sokağa çıkarak buna olumlu bir tepki verdi. Tasua ve Aşura yürüyüşlerinde olduğu gibi Ayetullah Talegani ve Kerim Sencabi'nin organize ettiği 19 Ocak yürüyüşünde Şahyad Meydanı'nda okunan bildiride şahın devrilmiş olduğu, İslami bir cumhuriyet kurulması gerektiği, meşru olmayan bir şah tarafından atanan Bahtiyar hükümetinin de meşru olmadığı ve ordunun devrimci hareket karşısında yer almaması gerektiği belirtilmiştir (Axworthy, 2012: 129). 16 Ocak'ta Şahın İran'ı terk etmesinin ardından 1 Şubat'ta da (1979) Humeyni'nin İran'a gelişi devrimci sürecin yedinci aşamasını oluşturmuştur. Humeyni 1 Şubat'ta (1979) sabah saat 09:30 gibi bir Air France 747 uçağı ile Tahran'daki Mehrabad Havaalanına indiğinde kendisini yaklaşık 3 milyon kişi karşılamıştır (Axworthy, 2012: 1).

Devrimci sürecin sekizinci ve son aşamasını 1-11 Şubat arası ordunun alacağı pozisyon belirlemiştir. Humeyni 1964'te İran'dan sürgün edildikten 15 yıl sonra 1 Şubat 1979 İran'a dönmüş olsa da ordu komuta kademesinin nihai sadakatinin kime olacağı, yani devrimin zaferi hala kesin değildi. Öncelikle İran'da Humeyni'nin, Bahtiyar'ın istifa etmesine kadar gösterilerin devam edeceğini ilan ettiği şartlarda mevcut hükümetin fiilen hiçbir toplumsal karşılığı kalmamıştı. Çünkü bir yıldan biraz daha fazla süren sokak gösterileri, grevler ve güvenlik bürokrasisinin paralyze olması gibi olgular nedeniyle devlet adeta iflas etmiş görüntüsü veriyordu. Humeyni'nin İran'a döndükten sonra temel stratejisi öncelikle iktidarını tam anlamıyla sağlama aldığından emin olana kadar Mehdi Bazergan ve Beni Sadr gibi daha ılımlı isimleri önemli konumlarda tutmaktı. Bu doğrultuda Humeyni 5 Şubat'ta (1979) hemen İÖH'nden Mehdi Bazergan'ı Geçici Hükümetin

başbakanı olarak atamıştır. Bu ilk gerginlik döneminde Bazergan gibi bir ismin atanmış olması hem uluslararası güçlerin yatıştırılması hem de ordunun yönetimi devralmak için kanlı bir darbeye girişmekten alıkoyulması için kritik bir hamle olmuştur (Moin, 2005: 197). Humeyni'nin Bazergan'ı aday göstermesi ve Bazergan'ın da ulemanın devrimin yol gösterici siyasal ve manevi gücü olsa da siyaseten arka planda kalmaya devam edeceğini açıklaması İran'da pürüzsüz bir geçiş arzulayan ABD Dışişleri Bakanı Vance'ı ikna etmişti. Sonuç olarak Vance, derhal Şahpur Bahtiyar hükümetini terk etmiştir (Vance, 1983: 340-1). Bu aşamadan sonra devrimciler için en kritik konu muhtemel bir askeri darbenin önüne geçmektir. Bahtiyar, şayet Humeyni cephesi taviz vermeye yanaşmazsa ordunun bir darbe yapmasına engel olamayacağı izlenimi vermeye çalışsa da General Fardust ve General Moghaddam Humeyni ile bir koalisyon kurmaya çalışarak bu çabasını boşa çıkarmıştır (Ganji, 2006: 115). Gerçekten de General Fardust ve General Moghaddam ordunun Humeyni cephesine karşı harekete geçmesini engellemede önemli roller oynamışlardır. Öyle ki Fardust, İran'da askeri bir darbe için İranlı yetkililere baskı kurmaya çalışan ABD'li bir "işadamı" olan George Nathanson'a bu darbe önerilerini geri çevirerek Humeyni'yi desteklemesi tavsiyesinde bulunmuştur (Ganji, 2006: 115-6). Ama yine de hala İmparatorluk Muhafızları gibi şaha ve monarşiye sadakatini sürdüren birimler varlığını koruyordu (Axworthy, 2012: 6). İşte 8 Şubat'ta (1979) Hava Kuvvetlerine bağlı 800 teknik subayın Humeyni'ye bağlılıklarını ifade etmesi ve şahın İmparatorluk Muhafız Birliği'nin Hava Kuvvetlerinin üslerine saldırması 10 Şubat'a kadar sürecektir bir çatışmanın yaşanmasına neden olmuştur (Moin, 2005: 199). Çatışmalar sırasında sonucu belirleyen şey Muhafız Birliği'nin yardım çağrısının karşılıksız kalırken, Hava Kuvvetleri personelinin yardım çağrısının geniş bir karşılık bulmasıdır. HF ve HM gerillaları Humeyni'ye bağlılıklarını açıklayan devrimci subayları desteklemek için çatışmalara dahil olmuştur. Bu olaydan sonra tüm İran'da polis karakolları ve ordu kışlaları gerillalar tarafından basılarak silahları ele geçirilmiştir (Axworthy, 2012: 7-8). Şah tarafından atanmış olan Şahpur Bahtiyar hükümeti ise 10 Şubat'ta (1979) ortaya çıkan manzara karşısında daha sert tedbirler almak gerektiği düşüncesiyle sıkı yönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan ettiğinde Humeyni ve onun ne dediğine bakan kitleler buna aldırış etmeyerek şahın Muhafız Birliği'nin kışlasına, ABD askeri tesislerine, Evin Hapishanesi'ne, radyo-TV binalarına, hükümet binalarına saldırmış ve ele geçirmiştir (Moin, 2005: 199). Bu

kaotik ortam ve askeri bir darbe seçeneğinin de kalmadığı şartlarda ordu komuta kademesinin 11 Şubat (1979) saat 10:20’de başlayan toplantısı bir tarafsızlık kararının alınmasıyla sonuçlanmıştır. Toplantıda alınan kritik kararın duyurusu saat 13:15’te Tahran Radyosu’na verildi:

“...ülkedeki son gelişmeler ışığında Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi 22 Bahman 1357’de bu sabah saat 10:20’de bir araya geldi. Daha fazla kaos ve kan akmasını engellemek için oy birliği ile alınan karara göre ordu tarafsızlığını ve ordu birliklerinin kışlalarına dönmesini ilan eder.” (Axworthy, 2012: 10).

Bu tarafsızlık ilanının ardından aynı gün Şahpur Bahtiyar hükümetinin istifasıyla yine Tahran Radyosu’ndan yapılan anonsla Humeyni resmen devrimin zaferini ilan etmiştir. 1 Şubat’ta (1979) başlayan şafağın on gününün (daheh-ya facr) sonunda, Ocak 1978’de İttılaat Gazetesi’nin Humeyni’ye hakaret içeren makalesi üzerine başlayan isyandan 13 ay sonra, 3 Haziran 1963 Aşura vaazı ve onun neden olduğu Haziran Ayaklanmasıyla 1963’de ulema müesses nizamının radikal politik temsilcisi Ayetullah Humeyni’nin şah rejimine aktif muhalefetinin başlangıcından 15 yıl sonra, Pehlevi devlet oluşuna eşlik eden Kum havzasının Şii müesses nizamının merkezi haline gelmesinin ardından yarım asır sonra, Safevilerin dağılması sonrası (1724) 70 yıllık siyasal fetret dönemi dolayısıyla Kaçar (1796-1925) devlet oluşumuna takaddüm eden Usuli Şii ulema müesses nizamının oluşumu tarihinden iki asır sonra uluslararası-devlet-toplum kompleksi 20. yüzyılın en dramatik devriminin ortaya çıkmasının koşullarını oluşturmuştur. Gerçekten de son iki yüzyıllık uluslararası-devlet-toplum karşılaşmasında toplum ne zaman sömürge karşıtı ya da otokrasi aleyhinde bu aktörlerle bir karşılaşma içine girmişse İranlıların gizli ikinci hükümet olarak adlandırdıkları ulema müesses nizamı sahneye çıkmıştır. Öyle ki Kaçar devlet oluşumundan itibaren İran’da iktidar ya da güç iki kompartımana ayrılmıştır (Fekri, 2011: 131). Birincisi, dinin iktidar alanı ve ikincisi, saltanatın/devletin iktidar alanıdır. Oldukça anlamlı bir kavramsallaştırma olarak monarşinin iktidarı *ruesay-ı devlet* (devlet erkânı); ulema müesses nizamının iktidarı ise *ruesay-ı millet* (millet erkanı) olarak adlandırılmıştır (Fekri, 2011: 131). Son iki yüzyıllık ulema müesses nizamının 1963’ten itibaren Humeyni liderliğinde radikalize olması ve yine 1960’lardan itibaren yeşermeye başlayan sol-İslam aşısı, 11 Şubat 1979’da İran tarihi ve aslında tüm İslam tarihi açısından ilk defa ulema-devlet bütünleşmesini içeren bir siyasal sistemin inşasını mümkün kılmıştır.

4.6 Bölüm Özeti

İran Devrimi'ni ele alan bu bölümde devrim teorisi, çalışmanın kavramsal çerçevesine uygun şekilde uluslararası-devlet-toplum kompleksinin karşılıklı etkileşim ve tepkimeleri bağlamında açıklanmıştır. Baskı politikasının aktörü olan devlet ve bu baskı politikasını mümkün kılan güçlü devlet failliği uluslararası faillğe bağımlıysa uluslararası talep ve eleştirilere karşı kırılmandır. Bu kırılmalık devlete yönelik reform ya da liberalleşme yönündeki uluslararası baskıların devrimci unsurların faaliyetlerini artırması için beklediği cesaret verici açılım atmosferinin yaratılmasına yol açabilir. İstikrarlı siyasal ve toplumsal pasif normal zamanlar meşruiyet aktörlerinin rollerini bu yönde oynamayı tercih ettiği zamanlardır. Meşruiyet aktörleri güçlü uluslararası faillikle bağımlı devlet arasındaki uyumda gözlemlediği bozulmadan aldığı cesaretle rollerini aksi yönde oynamaya başladıklarında toplumsal faillği potansiyel halden kinetik hale getirerek kitlesel seferberliği başlatabilirler.

Bu teorileştirmeye uygun olarak bu bölümde öncelikle 1963 Beyaz Devrim ve 5 Haziran (1963) ayaklanmalarından (15 Hordad Kıyamı) 1979'a kadar gelen süreçte bir devrimin gerçekleşmesini gerektirecek *devlet* alanında yaşanan gelişmelerin neler olduğu ortaya koyulmuştur. Bu çalışma Pehlevilerin yıkılmasının gerçek nedeninin İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojisi ile açıklanabileceğini iddia etmiştir. Buna göre 1979 Devrimi, İran'ın modernleşme tarihini oluşturan *güç arayışı ile meşruiyet krizinin* son sürütünmesi, ya da devlet oluşumu ile ulema müesses nizamı paralel oluşumunun, modernleşmenin radikalize olduğu bir vakayla (Beyaz Devrim) ulema müesses nizamının radikalize olduğu (Humeyni liderliği) bir vakanın çakışması sonrası süreç olduğunu iddia etmiştir. Bu çakışma, uluslararası, devlet ve toplumu karşı karşıya getirerek 1977-79 arası süreçte bir devrimle sonuçlanmıştır.

Bu bölüm 1963-79 arasını tarihsel olarak bir bütün olarak değerlendirse de kavramsal bakımdan 1963-77 arası ile 1977-79 arasını iki ayrı dönemde formüle etmiştir. Çünkü her ne kadar ilk dönem devlet-toplum kompleksi güç arayışı ile meşruiyet krizinin tetiklenmesi için şartları oluşturmaya başlamış olsa da uluslararası-devlet ilişkilerinin ittifaka dayalı biçimi siyasal istikrarın korunmasını mümkün kılmıştır. Bu ilk dönemde M. Rıza Pehlevi, iktidarının belirgin bir şekilde sarsılmaya başladığı 1977'nin sonları ve 1978'in başlarına kadar ekonomik göstergeler ve kalkınma rakamları, iç ve dış güvenlik bürokrasisi ve toplumsal muhalefeti kontrol etmesi bakımından güçlü bir devlet failliği başarısı elde etmiştir.

Devlet sivil ve askeri bürokrasi olarak hacmini ve boyutunu kırsal alanları da sıkı bir şekilde kontrol edecek kadar genişletmiştir. SAVAK vasıtasıyla iç güvenlik sektörü muhalif olduğu düşünülen tüm siyasal yapıları denetlerken, orduya yapılan büyük çaplı yatırım İran'ın Batı destekli bölgesel bir güç olmasını, başka bir ifadeyle ABD bölge politikasının en önemli sac ayağı haline gelmesini sağlamıştır. Özellikle Nixon-Kissinger hükümetinin (1969-74) daha önceki hükümetlerin Suudi Arabistan-İran dengesine dayalı çifte sütun (*twin pillar*) politikasından uzaklaşıp Körfez'de İran üstünlüğüne dayalı tek sütun politikasına geçişi M. Rıza Pehlevi'nin bölgesel tutkularını besleyen uluslararası bağlamı oluşturmuştur. Nixon dönemi uluslararası-devlet ilişkilerinin ittifaka dayalı karakterinin, devlet-toplum ilişkilerine yansması toplumsal muhalefetin pasifize edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. M. Rıza Pehlevi İran tarihinin Meşrutiyet Devrimi ve 1941-53 arası siyasal çoğulculuk dönemlerinin istikrarsızlık dönemleri olduğu tecrübesinden hareketle kendisini kalkınma ile demokrasi arasında ters bir orantı olduğuna ikna etmiştir. Bu açıdan ekonomik kalkınma ve kültürel modernleşme (sekülerleşme) programını yürütürken bunun bir tamamlayıcısı olarak muhalefetin faaliyet alanını kısıtlamıştır. Bu politikasını hayata geçirebilmesinde ifade edildiği gibi ABD-İran ilişkilerinin Nixon Doktrinine dayanıyor olmasının etkisi vardır. Ne var ki M. Rıza Pehlevi de güç arayışı ile meşruiyet krizini çözme konusunda başarılı olamamıştır.

Bu çalışma meşruiyet krizini siyasal çoğulculuk eksikliği olarak değil, kurumsal oluşumu devlet inşasına takaddüm eden ve nihayet 1963'ten itibaren radikalize olan ulema muhalefetinin harekete geçmesi şeklinde açıklamaktadır. Meşruiyet krizinin yönetilemez hale gelmesi Humeyni'nin radikal ulema muhalefetinin önderi olarak ortaya çıkıp yüksek sesle şahı ve rejimini eleştirmeye başlamasıyla söz konusu olmuştur. Bununla beraber bu bölümde 1979 İran Devrimi'nin açıklanmasında toplum sektörünü oluşturan radikal ulema ve onun lideri Humeyni'ye seküler entelijansiya ile köprüler kurmuş olan dini-reformist isimlerin eşlik ettiği iddia edilmiştir. Bu isimlerin ortaya çıkması, birisi seküler diğeri dini olmak üzere iki kamusal vicdan paradigmasını temsil eden sol ile İslam'ın aşılması ile mümkün olmuştur. Bu isimleri çalışmamızda *köprü aydınlar kuşağı* olarak nitelendirmiştik. Gerçekten de belirtmek gerekiyor ki devrim literatürünün devrimci hareketlerin ilerici hareketler olması gerektiği varsayımı 1979 İran İslam Devrimi açısından da geçerliliğini korumuştur. 1979 İran İslam Devrimi'ne ilerici karakterini kazandıran sol ile İslam arasındaki aşıdır. Bir önceki

dönemde İran'da solun ilk defa kitleselleşmesini sağlayan Tudeh'in (1941) materyalist ontolojisi ve 1946 Azerbaycan krizinde Sovyet angajmanından kurtulamamasının yarattığı başarısızlık sonrası Celal Al-i Ahmed'le başlayan sol gelenek içinden bir damarın, *garbzedegi* hastalığına karşı İslam'ın kültürel varlığını panzehir olarak değerlendirme girişimi, AKC ve İÖH gibi yapılar kanalıyla belli bir fikri olgunluğa erişmeye başlamıştı. Bu anlamda 1960'ların entelektüel tartışma ortamına damgasını vuran Celal Al-i Ahmed'in yerini 1970'lerde çok daha güçlü bir şekilde Ali Şeriatî ve onun Hüseyiniye-yi İrşad konuşmaları almıştır. Gerçekten sol-İslam aşılması bakımından hiçbir isim Ali Şeriatî kadar etkili olmamıştır. Devrime giden süreçte Ali Şeriatî'nin militan İslami söylemi pasifist ve uzlaşmacı Şii tarihsel okumasının tümünden itibarını sarsarak eylemci bir Şii tarihsel okumasının yerleşmesine ve Humeyni'nin radikalizmi için taşların döşenmesine olanak sağlamıştır. Zikredilen isimler ve hareketlerin yarattığı söylemsel atmosfer sayesinde devrimin lideri Ayetullah Humeyni solun ilerici/halkçı, anti-emperyalist, anti-statükocu ve revizyonist lügatinden oldukça faydalanmış ve devrim sonrası İslam Cumhuriyeti'nin politikalarına yansıtılmıştır. Yine 1979 İslam Devrimi'nde Marksist ya da İslami-Marksist gerilla hareketlerinin eylemciliğinden ve siyasal statükoyu istikrarsızlaştırıcı etkisinden de yararlanılmıştır. Gerçekten Şeriatî'nin entelektüel radikalizminin türemesine neden olan siyasal ortamı, 1971-1977 arasında varlık gösteren silahlı gerilla eylemciliği yaratmıştır. Hem köprü aydınlar kuşağının ve onların kurumlarının toplumsal-entelektüel aşılması, hem de devletin sosyo-politik ve sosyo-kültürel alanda daha özgüvenli hareket ettiği şartlarda muhalefet alanında ortaya çıkan gerilla hareketi İran'da 1979 Devrimi'ne giden süreçte siyasetin radikalize edilmesine katkı yapmıştır. Dolayısıyla Humeyni'nin ulema radikalizmi, bir taraftan son iki yüzyıllık devlet oluşumuna takaddüm eden ulema müesses nizamının ve diğer taraftan da özellikle II. Dünya Savaşı sonrası ve sonrasında kitleselleşen radikal sol ve merkez sol ile 1960'lardan itibaren yeşermeye başlayan sol-İslam aşısının mirasını devralmıştır.

Bununla beraber son dönemde toplumsal alanda ortaya çıkan gerilla hareketinin, köprü aydınlar kuşağının son ve en radikal aktörü Ali Şeriatî'nin ve nihayet ulema müesses nizamının uzun süredir varlığını koruyan apolitik tavrı yerine radikal eylemci tavrının liderliğini yapan Ayetullah Humeyni ve taraftarlarının; devletin yüksek ekonomik kalkınma programının ortaya çıkardığı demografik değişimin yarattığı sosyolojik anomaliye karşı güvenlik sektörü ve

kurum inşasına yönelmesi politikasına karşı meşruiyet krizini daha da derinleştirmek için harekete geçmesi tek başına devrimci süreci açıklamaz. Bu bölümde buna uluslararası faktörlerin de eklenmesi gerektiğini iddia ettik. Devrim teorisinde ifade etmiş olduğumuz gibi istikrarı baskı ve güvenlik araçlarına dayalı olan dışa bağımlı devletin politikalarının uluslararası aktör tarafından daha fazla tolere edilmemesi kırılganlığını artırmaktadır. Bu anlamda 1963-77 arasındaki toplumsal dinamiğin siyasal istikrarı kökten etkileyememesi uluslararası-devlet ittifakından kaynaklanmıştır. İran'ın Nixon Doktrini bağlamında uluslararası-devlet ilişkilerinin devlet-toplum ilişkilerine yansısı devlet lehine güç kapasitesi artırımı sağlamış ve toplumsal hareketliliğin siyasal istikrarı kökten yıkmasının önüne geçmiştir.

İşte bir bütün olarak değerlendirdiğimiz 1963-79 dönemini kavramsal bakımdan 1977-79 şeklinde ikinci bir ara dönemle daha formüle etmemizi gerektiren faktör, devlet-toplum ilişkilerinin gerilimli olmasına rağmen istikrarın korunmasını mümkün kılan uluslararası bağlamda gerçekleşen değişimdir. 1977'den itibaren başlayan devrimci süreç söz konusu devlet ve toplum faillerinin yanında uluslararası failin de devrimci dinamiğe katkısı nedeniyle mümkün olmuştur. Bu anlamda İran devrimi ikisi konjonktürel, birisi köklü üç faktörün çakışması ile mümkün olmuştur. Birincisi ABD'de önce Ford (1974-77) yönetimi döneminde şahın bağımsız petrol fiyatı politikasını cezalandırması ile başlayan, ancak Carter yönetiminin iş başına gelmesiyle onun güvenlikçi politikalarını gevşetmeye zorlayan dış baskılardır. Nixon (1969-74) sonrası Ford hükümeti döneminde (1974-77) şahın yüksek petrol fiyatı politikası hedef alınarak M. Rıza Pehlevi'nin büyük medeniyet ve bölgesel büyük güç olma ülküsünün temel dayanağına zarar verilmiştir. M. Rıza Pehlevi'nin büyük medeniyet ve bölgesel güç olma tutkusunun devlet-toplum ilişkilerine yansısı nasıl toplumu devletin hedeflerine kanalize edecek politikalar izlemesi şeklinde olmuşsa, uluslararası-devlet ilişkilerine yansısı da yüksek petrol fiyatları politikası izlemesi şeklinde olmuştur. M. Rıza Pehlevi'nin yüksek petrol fiyatı politikasında kendisini gösteren daha bağımsız dış politika uygulama girişimi, Ford yönetiminin petrol fiyatlarını düşük ya da dengeli tutma çabasıyla, yani Pehlevi devletinin ekonomik failliğini hedef almasıyla sonuçlanmıştır. Carter yönetimi (1977-81) ise M. Rıza Pehlevi'nin devlet-toplum ilişkilerinin karakterini ve insan hakları ihlallerini hedef alarak meşruiyet krizini derinleştirmiştir. İşte bu aşamada M. Rıza Pehlevi'ye devlet-toplum ilişkilerini

gözden geçirmesine yönelik uluslararasıdan gelen baskı, rejimin müteredit ve tutarsız karar alma süreci izlemesine neden olarak toplumsal aktörlerin daha cesur ve maksimalist hareket etmesine yol açmıştır. Pehlevi rejimi Ford'un ekonomik manevrası karşısında ayakta durmayı başarmış olsa bile Carter'ın liberalleşme ve insan hakları konusundaki siyasal baskısına karşı ayakta duramamıştır. İran devrim sürecinin uluslararası faktör ayağının ikna edici açıklaması ancak bu ekonomik ve siyasal unsuru birlikte içermelidir. Güçlü toplumsal dinamik karşısında uluslararası destekten yoksun devletin karar alma süreci paralyze olmuştur. Devletin karar alma sürecinin çökmesi kendisini M. Rıza Pehlevi'nin ortaya çıkan muhalefet karşısında siyasal açılım ve baskı politikasını eş zamanlı yürütmeye çalışan müteredit ve tutarsız politikalar izlemesi şeklinde göstermiştir.

İran devrimi sürecini mümkün kılan ikinci faktör ulema müesses nizamının liderliğini üstlenen pasifist Merce-i Taklid Ayetullah-uzma Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi ve onun ardından radikal ulema muhalefatinin liderliğini yapan Ayetullah Humeyni'nin rejimin meşruiyetini ortadan kaldıran sistematik, kararlı, tavizsiz ve radikal bir politika benimsemesidir. Humeyni'nin Pehlevi rejimine yönelik yıkıcı radikalizminin karşılık bulmasının bir boyutu İran'ın meşruiyet merkezi olarak Şii ulema müesses nizamının liderliği içinde eşitlerden birisi olması ve 1960'lardan itibaren yeşermeye başlayan sol-İslam aşısıysa bir diğer boyutu da M. Rıza Pehlevi'nin hızla yükselen petrol gelirlerine dayanan kalkınma politikasının ortaya çıkardığı anomalilerin bir devrim için iç siyasal sahneyi hazırlamasıdır. M. Rıza Pehlevi'nin kalkınma ve bölgesel askeri büyük güç olma tutkularının siyasal manifestosu olarak ortaya çıkan Büyük Medeniyet (*Temeddünü Bozorg*) ülküsü gibi İslam öncesi geçmişe gönderme yapan milliyetçi retoriği ve devletin söz konusu büyük medeniyet yürüyüşüne toplumu kanalize etme arayışı olarak ortaya çıkan yeni bir siyasal parti (Rastakhiz Partisi) girişimleri enflasyondan kaynaklı ekonomik kriz nedeniyle dikiş tutmamıştır. Hatta devletle-toplum ilişkilerini onarmak niyetiyle kurulan Rastakhiz Partisi hem tek parti sisteminin fikri olarak demodeliği hem de uygulama başarısızlıkları nedeniyle tam tersi bir sonuç üretmiştir. Dolayısıyla istikrarını baskı ve güvenlik enstrümanlarına dayandıran dışa bağımlı Pehlevi rejiminin meşruiyet krizini bir türlü aşamamasından dolayı, uluslararası güçten gelen ekonomik ve siyasal reform baskısıyla karşılaştığında devlet-toplum ilişkilerinde müteredit ve tutarsız bir politika karar alma süreci izlemesi bir devrim için gerekli üçüncü faktörü

oluşturmuştur. Bu faktörlerden birincisi ve üçüncüsü konjonktürel nedenlerken ikincisi köklü meşruiyet krizi nedenini oluşturmaktadır. İran'ın Nixon Doktrini bağlamında uluslararası-devlet ilişkilerinin devlet-toplum ilişkilerine yansımaları nasıl devlet lehine güç kapasitesi artırımı sağlamışsa, Nixon dönemi sonrası uluslararası-devlet ilişkilerinin niteliğinin değişmesinin devlet-toplum ilişkilerine yansımaları da toplumun devlet aleyhine harekete geçmesinin şartlarını yaratmıştır. Sonuçta 1977'nin başından itibaren uluslararası-devlet-toplum ilişkilerinin birbirini tetikleyen dinamiği son iki yüzyıllık devlet oluşumu ve ona takaddüm eden ulema müesses nizamı paralel oluşumlarının bir devrim ve ardından kurulan yeni bir siyasal rejimle entegre olmasını sağlamıştır. Güç arayışı ve meşruiyet krizine Kaçarlar ile Pehlevilerin temsil ettiği devlet merkezli ya da 1905-11 Meşrutiyet Devrimi ve 1951-53 Musaddıkçı Milli Cephe'nin temsil ettiği toplum merkezli çözüm arayışlarının başarısız örnekliğinden farklı olarak 1979 İran İslam Devrimi bu krizi yönetilebilir kıldığı için yeni bir İslam Cumhuriyeti rejimi inşa edebilmiştir.

Bu bölüm son olarak Ocak 1978-Şubat 1979 arası İran Devrimi'ni sekiz aralıktık tarihsel olaylar zinciriyle ele alınmıştır. Rejimle bağlantılı İttılaat Gazetesi'nde *Kara ve Kızıl Emperyalizm* başlıklı Humeyni'ye yönelik hakaretler içeren bir makale karşısında Kum'da gösterilerin patlak vermesi ve bu gösterilerin bastırılmasında ölümlerin gerçekleşmesi (1) Şubat, Mart ve Mayıs'ta birbirini takip eden sıralı 3 erbain anmalarına (2) yol açmıştır. Haziran ve Aralık ayları ise orta sınıf protestolarına işçilerin de dahil olduğu ve ayrıca rejimle toplum arasındaki bağların daha da açılmasına neden olan Rex Sinema yangınının görüldüğü bir dönem olmuştur (3). Bu arada 8 Eylül günü Jale Meydanı'nda yaşanan Kara Cuma katliamı (4) devlet-toplum ilişkilerinin onarılamaz şekilde bozulmasına yol açmıştır. Bu aşamadan sonra özellikle petrol işçilerinin ve diğer sektörlerin yaygın grev dalgası ile Humeyni'nin Irak'tan Paris'e geçmesi bir taraftan rejimin daha da paralyze olmasını, diğer taraftan ise Humeyni muhalefetine Batılı basın tarafından uluslararasılaştırılmasını sağlamıştır (5). Humeyni'nin Pehlevi rejiminin devrilmesi için fiili sokak referandumu olarak değerlendirdiği 10-11 Aralık (1978) günlerine rastlayan ve milyonlarca İranlının katıldığı Tasua (9 Muharrem) ve Aşura (10 Muharrem) yürüyüşleri (6) gerçekten de devrimci talebin kiteselleştiğinin en açık göstergeleri olmuştur. Bu aşamadan sonra Şah'ın İran'ı terk edip (16 Ocak 1979) Humeyni'nin gelişi (1 Şubat) (7) ve onun gelişi ile ordunun tarafsızlık ilan ettiği (11 Şubat) 10 günlük gelişmeler (8) devrimin zafer ilan etmesi öncesi son aşamaları ihtiva etmiştir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. İRAN İSLAM CUMHURİYETİ DEVLET OLUŞUMU VE İRAN DIŞ POLİTİKASI (1979-1989): YIKICI RADİKALİZM VE KURUCU ESNEKLİK TEMELİ ÜZERİNDE YÜKSELEN SEKÜLER TEOKRASİYE DAYALI BİR GÜVENLİK DEVLETİ

5.1 Giriş

*“Burası Tahran’ın sesi, Tahran’ın gerçek sesi,
devrimin sesidir, diktatörlük son bulmuştur”*

11 Şubat 1979 Tahran Radyosu

İran silahlı güçlerinin 11 Şubat 1979’da tarafsızlığını açıklamasından sonra eski rejimin yıkılışı ve devrimin zaferi ilan edildi. Bu ilk aşamada zorluk, her ne kadar meşruiyeti her zaman tartışmalı olsa da yaygın ve geniş bir güvenlik ve sivil bürokrasisi ile son iki yüzyıllık İran tarihinin en güçlü devlet failliğini teşkil eden Pehlevi devletini etkisiz hale getirmektir. Bu zorluk yine son iki yüzyıllık devlet oluşumuna eşlik eden ulema müessesesinin içinden radikal politik bir aktör olarak çıkan Humeyni liderliği ve diğer devrimci bileşenlerin ortak düşmana konsantre olarak farklılıklarını erteleyebilmeleri yoluyla aşılmıştır. Her başarılı devrim bir yıkıcı ve bir de kurucu aşamaya dayanmak zorundadır. Eski rejimin yıkılıp yerine yeni rejimin inşa edildiği aşama ikinci devrim aşamasıdır. İkinci devrim, yani yeni rejimin kurulması (devlet oluşumu) aşamasındaki zorluk, ilk aşamada farklılıklarını ve gelecek vizyonlarını gündeme getirmeyi erteleyerek ortak düşmana karşı bir araya gelmiş devrimci bileşenlerin bu farklılıklarını uyumlulaştırması, bu mümkün olmadığında ise bileşenlerden bir tarafın diğerini tasfiye etme sürecinin en az hasarla atlatılmasındadır. Öyle ki 1905-11 Meşrutiyet Devrimi’nde ya da 1951-53 arası kısa süreli Musaddık başbakanlığının ikinci döneminde seküler unsurlarla dini unsurlar arasında, hatta dini unsurların kendi arasında yaşanan ayrılıklar bu hareketlerin başarısız olmasına yol açmıştı. Bu tarihsel tecrübelerin hatırası Humeyni ve onun radikal ulema yaklaşımını destekleyenlerin, seküler unsurların kendilerini tasfiye etme girişimlerine karşı sürekli teyakkuzda olmalarına neden olacaktır. Gerçekten devrim sonrası devletin niteliğini belirleyen en önemli faktörler bir taraftan Humeyni’nin *yıkıcı radikalizm ile kurucu esnekliği*, diğer taraftan da kendisini Geçici Hükümet (Bazergan)-Devrim Konseyi, Cumhurbaşkanı Beni Sadr-İslam Cumhuriyeti Partisi (İCP), İslam

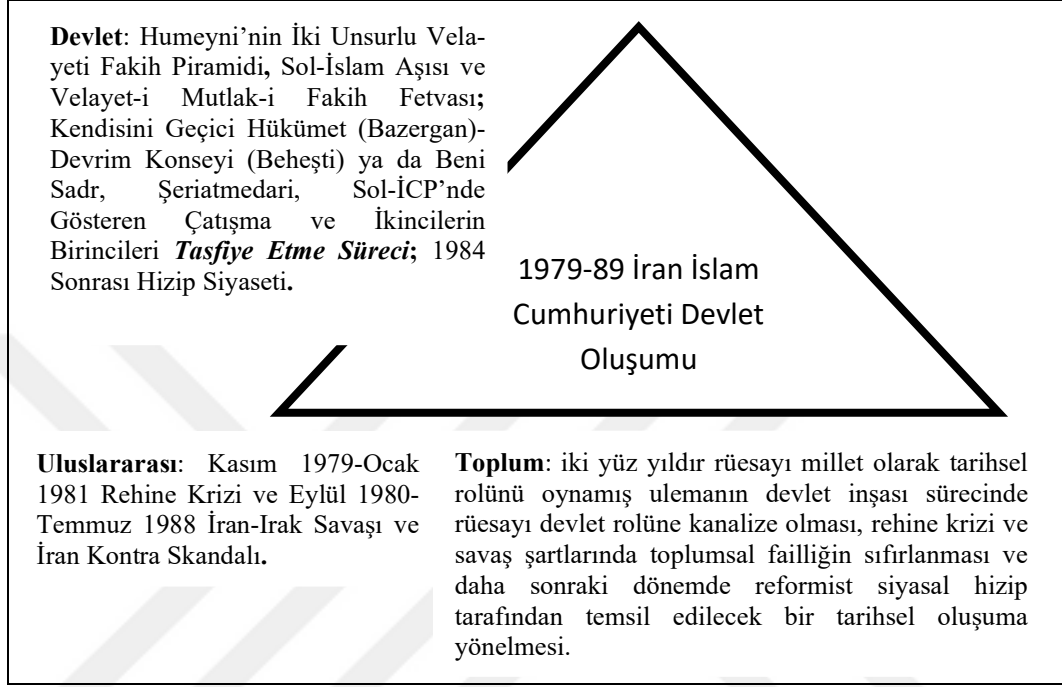
Cumhuriyeti-Halkın Mücahitleri arasındaki çatışmada gösteren rekabettir. Birincisinde sorulması gereken soru Humeyni'nin siyasal muhalefet dönemi koşullarında çerçevesini çizdiği ancak ayrıntılandırmadığı devlet-ulema bütünleşmesine dayalı siyasal teorisi olan velayet-i fakih doktrininin devlet oluşumu bağlamında teori ve uygulamada ne anlama geldiği ve zamanla nasıl bir değişim geçirdiğidir? Bu sorunun cevabını Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esnekliğini* ortaya koymasını mümkün kılan üç ara argümanla cevaplayacağız. İlk ara argüman Humeyni'nin son iki yüzyıllık devlet oluşumuna takaddüm eden Hamaney ulema müesses nizamının oluşumunun teolojik arka planını oluşturan bilgi-siyaset ilişkisine dair kesinlik paradigmasındaki tarihsel kırılmalardan üçüncüsü olan iki unsurlu velayet-i fakih teorisidir. Velayet-i fakihin Humeyni versiyonu, gerçekten siyasal teori bakımından Şiiliği içsel bir devrime sürüklemiştir. Bu anlamda Humeyni Pehlevi rejimine karşı bir devrimden önce neo-Şiizmle geleneksel Hamaney siyasal teoride bir devrim gerçekleştirmiştir. Ne var ki Humeyni'nin Hamaney kesinlik paradigmasında gerçekleştirdiği son devrim bu olmayacaktır. Humeyni teolojik bakımdan *yıkıcı radikalizminin* ve modern egemen ulus devlete uyarlanma bakımından *kurucu esnekliğinin* sınırlarını mümkün olduğunca genişlettiği 1988 tarihli velayet-i mutlak-i fakih fetvasıyla seküler bir teokrasi yaratmıştır. Humeyni'nin söz konusu fetvayı vermesine neden olan gelişme devrimci farklı ideolojik bileşenler arası tasfiye sürecinin 1983'ün ortasında tamamlanarak İCP içindeki gömülü hizipleşmenin gün yüzüne çıkmasıdır. Hizip siyaseti kendisini özellikle 1984'te meclise hâkim olan İslami-sol ile muhafazakâr cumhurbaşkanı Hamaney ve AKK arasındaki rekabette göstermiştir. Üstelik bu fetva İran kontra skandalının tetiklediği olaylar nedeniyle Ayetullah Montazeri'nin siyasal sistemden dışlanması ve bunun sonucunda yaşanan haleflik krizine rehberlik için merce-i taklit olma şartının kaldırılması çözümü bulunmasıyla eş zamanlı verilerek devletin niteliğinin seküler teokrasiye evrilmesine neden olmuştur. Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ve kurucu esnekliğini* oluşturan üçüncü ara argüman ise onun *sol-İslam aşısının* mirasını devralmasıyla ilgilidir. Siyasal sistemin salt ulema bütünleşmesine dayalı olmaması, Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik yaklaşımına köprü aydınlar kuşağı* ve onların en önemli temsilcileri olan Celal Al-i Ahmed ve Ali Şeriatî'nin *sol-İslam aşısının* mirası olarak devletin niteliğinin halkçı, anti emperyalist ve cumhuriyetçi unsurlar

barındırmasıyla sonuçlanmıştır. Bu tartışmalar bu bölümün giriş sonrası ilk ara bölümünü (5.2) oluşturacaktır.

İİC devlet oluşumunu belirleyen ikinci ana argüman olan devrimciler arası rekabete gelince, bu olgu devrim sonrası devlet oluşumunun bir tasfiye süreciyle paralel yürütülmesini gerektirmiştir. Devrim lideri Humeyni'nin samimi ya da siyasal pragmatizm gereği başta tarafsız bir yaklaşım sergilemeye çalışsa da daha sonra siyasal sürece ağırlığını koyması tasfiye sürecinin hızlı başlamasına ve anayasanın karakterinin velayet-i fakihi merkeze almasına neden olacaktır. Devrimci bileşenler arası rekabet süreci anayasanın, yani devletin niteliğini belirleyen temel kurucu metnin karakterini belirleyecektir. İİC devlet oluşumu tarihsel sürecinin bu anlamda en önemli belirleyici faktörü Humeyni ve velayet-i fakih taraftarlarının sol (Halkın Fedaileri, Halkın Mücahitleri) veya demokratik İslam cumhuriyeti (Bazergan, Şeriatmedari) vizyonunu savunanları *tasfiye etme sürecidir*. Tasfiye süreci sadece devletin velayet-i fakih etrafında örgütlenmesini değil aynı zamanda devlet-toplum ilişkilerinin sonraki süreçte alacağı niteliği de belirlemiştir. Öyle ki devrim sonrası devlet oluşumu aşamasında devrimin bir taraftan devrimci diğer bileşenlere, diğer taraftan ise uluslararası müdahalelere karşı muhafaza edilmesi kaygısı Humeyni ve iç halkası açısından diğer tüm kaygıların önüne geçmiştir. Bu anlamda söz konusu kaygının devlet oluşum sürecini tasfiye süreci ile paralel yürütmek durumunda bırakması devlet-toplum ilişkilerinin *bir güvenlik devleti* şekline bürünmesine neden olmuştur (Moazami, 2013: 136). Devlet inşasını teşkil eden anayasa, kurum inşası ve bu süreçte yaşanan sıcak çatışma şartlarında ortaya çıkan tasfiye süreci bölümün bir diğer ara bölümünü (5.3) oluşturacaktır. Tekrar etmek gerekirse Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ve kurucu esnekliği* devletin iki unsurlu velayet-i fakihe dayalı seküler bir teokrasi ve anti-statükocu halkçı bir cumhuriyet biçiminde; tasfiye süreci ise bir güvenlik devleti şeklinde oluşumuna neden olmuştur.

İİC devlet oluşumunu Humeyni ve onun ulema radikalizmi bakımından başarılı kılan ise bu tasfiye süreci ile çakışan ve bu süreci kolaylaştıran *uluslararası üç gelişmedir*: 4 Kasım 1979'da ABD Tahran Büyükelçiliği'nin kendisine Hatt-ı İmam (İmamın Yolunu Takip Eden Öğrenciler) ismini veren kalabalık bir öğrenci grubu tarafından ele geçirilmesi ve 444 gün sürecek rehine krizi ile Eylül 1980'de Irak'ın İran'a saldırısıyla başlayan 8 yıl sürecek savaş. Burada sorulması gereken soru 1979 Devrimi'nin hemen ardından patlak veren 1979-81 rehine krizi ile 1980-

88 arası İran-İrak Savaşı'nın devlet oluşumu sürecini nasıl etkilediğidir. Her iki olay da her ne kadar Humeyni'nin inisiyatifiyle ortaya çıkmamış olsa da Humeyni'nin "rahmet-i ilahi" ifadesini kullanmasını haklı çıkaracak şekilde rejimin yerleşmesi ve aykırı unsurlarının tasfiyesi için uygun bir siyasal ortam yaratmıştır. Son olarak 1985'te Lübnan Hizbullah'ının gerçekleştirdiği bir ABD

Şekil 5.1. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1979-89 İran İslam Cumhuriyeti Devlet Oluşumu

yolcu uçağı kaçırması olayının uluslararası-devlet-toplum faillikleri arasında zincirleme bir tepkime yaratarak İİC devlet oluşumu ve bununla bağlantılı devlet-toplum ilişkileri ile uluslararası-devlet ilişkilerinin biçimlenmesindeki etkisini analiz etmek gerekecektir. Burada sorulması gereken soru nasıl oldu da oldukça mevzi bir olayın İran'da Humeyni'nin velayet-i fakih siyasal teorisinin din ve devrim aleyhine ve fakat modern ulusal egemen devlet lehine yeniden ve son defa uyarlanmasıyla sonuçlandıdır. Bu tartışmalar da bu bölümün tasfiye sürecini ele aldığı ara bölümde (5.3) ele alınacaktır.

Devrim sonrası Humeyni dönemi devlet oluşum sürecinin önemli bir özelliği de velayet-i fakihe dayalı İİC'nin kurularak hem ulema-devlet bütünleşmesinin neden olduğu tarihsel rol değişiminin hem de rehine krizi, İran-İrak Savaşı ve tasfiye sürecinin neden olduğu güvenlik devleti formunun toplumsal failliği geçici olarak (1979-89) sıfırlanması olgusudur. Bu bölümün 1979-89 arası İİC devlet oluşumu dönemindeki toplum soyutlamasının tanımlanmasına ayrılmış

ara bölümü (5.4) ulemanın son iki yüzyıllık rüesayı millet tarihsel rolünden rüesayı devlet rolüne kayması ve buna eşlik eden güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesinin toplumsal failliği geçici olarak sıfırladığını ve fakat Humeyni sonrası dönemde seçim olgusu ve reform siyasetiyle tekrar ortaya çıkacağını savunmuştur. Gerçekten de devrim sonrası Humeyni döneminde (1979-89) toplumsal failliğin geçici olarak sıfırlanmasının nedenlerinden birisi bu tarihsel rol değişimi iken diğer nedenleri ise devrimci rejimin rehine krizi ve İran-İrak Savaşı gibi uluslararası ve bölgesel çatışmalar karşısında hayatta kalma güdüsünün toplumsal taleplerin tamamını baskılamış olmasıdır. Sekiz yıllık İran-İrak Savaşı devleti topluma daha fazla iştirilmiş, devletin varoluşu adına toplumsal faillikten feragat etme doğal sürecinin yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Humeyni dönemi (1979-89) devlet oluşum sürecinde geçici olarak devlet-toplum bütünleşmesi söz konusu olmuştur.

İİC devlet oluşumunun temel karakteri olan iki unsurlu velayet-i fakih piramidi, sol-İslam aşısı ve devlet-ulema bütünleşmesinin, yani ulemanın devlet-toplum ilişkilerinde devrim öncesinin rüesayı millet pozisyonundan rüesayı devlet pozisyonuna geçişinin, son iki yüzyıldır *güç arayışı ile meşruiyet krizi* arasındaki denge arayışı sorununu çözememekten kaynaklanan devlet-toplum gerilimini yönetilebilir kılmada nasıl bir yol izlediği ve bu yolun meşruiyet krizini gerçekten de yönetilebilir kılıp kılmadığı sorusu bu bölümün son ara bölümü (5.5) olan dış politikayla ilişkilendirilerek cevaplandırılacaktır. Bu çalışmada ayrıntılarıyla vurgulamış olduğumuz gibi *meşruiyet krizinin* nedeni *güç arayışı* (devlet oluşumu/modernleşme) çabasının sömürgeci modernleşme biçimine dayanıyor olmasıydı. Meşruiyet aktörlerinin her harekete geçtiği vaka, uluslararası-devlet ilişkilerinin sömürgeci ve bağımlı doğasına karşı toplumsal refleks şeklinde belirmişti. Bu kendisini sadece ekonomik, askeri ve siyasi sömürge karşıtlığı biçiminde değil, Meşrutiyet Devimi sırasında Şeyh Fazlullah Nuri, 1960'ların ikinci yarısından itibaren Celal Al-i Ahmed ve daha sonra da Ali Şeriati gibi post-kolonyal aydınların *sol-İslam aşısında* temsil edilen kültürel sömürge karşıtlığı biçiminde de göstermiştir. Gerçekten de devlet oluşumuyla (modernleşme/*güç arayışı*) beraber ortaya çıkan *meşruiyet krizinin* en önemli boyutu değer transferi ile ilgiliydi. İİC devlet oluşumu, söz konusu *meşruiyet krizini*, Kaçar ve Pehlevi dönemleri sömürgeci modernleşme biçimindeki uluslararası-devlet ve devlet-toplum ilişkileri denklemini değiştirerek çözmeyi vaat etmiştir. İİC'nde uluslararası-devlet ilişkisi

anti-statükocu, anti-emperyalist ve revizyonist bir temele dayandırılarak uluslararası-devlet-toplum ilişkileri, önceki dönemlerin *uluslararası-devlet ortaklığı karşısında toplum denklemine* değil; *uluslararası karşısında devlet-toplum ortaklığı denklemine* dayandırılmıştır. Humeyni döneminde devrim ihracı, rehine krizi, İran-İrak Savaşı ve üçüncü dünyacı retorik tümünden kurulması düşünülen bu devlet-toplum ortaklığına karşı uluslararası karşılaşmasının yansımalarıdır. Bu yansımalar Humeyni döneminde potansiyel ulema dışı meşruiyet kaynaklarının ya da aktörlerinin devlet-toplum bütünleşmesi ya da toplumsal failliğin sıfırlanması nedeniyle ortaya çıkmasını engellemiştir. Humeyni dönemi İİC dış politikasının *devlet-toplum ortaklığı karşısında uluslararası denklemi* şeklinde kurgulanması uygulamanın ağırlıklı olarak *yıkıcı radikalizm* tarafından belirlenmesine neden olmuştur. Humeyni dönemi dış politikasında *yıkıcı radikalizm*; devrim ihracı, rehine krizi ve onunla ilişkilendirilen anti-emperyalist, anti-Amerikancı söylem, İran-İrak Savaşı ve anti-emperyalist söylemle İslami enternasyonalist söylemin iç içe geçtiği Filistin meselesi ve devrim ihracı amacıyla ilişkili olarak ortaya çıkan Lübnan Hizbullah'ı gibi devlet dışı bir aktörün bir dış politika aracı olarak inşası pratikleriyle temayüz etmiştir. Kendisini en belirgin şekilde BM 598 sayılı ateşkes kararının Temmuz 1988 tarihinde kabul edilmesinde gösteren thermidor dönemine geçiş, yani *kurucu esneklik* ise bir taraftan geçici olarak sıfırlanan toplumsal failliğin yüzeye çıkmaya başlamasının neden olduğu devlet-toplum bütünleşmesi döneminin sona ermeye başlaması, diğer taraftan ise ortaya çıkmaya başlayan toplumsal faillik talebine ancak uluslararası ve bölgesel izolasyondan kurtularak cevap verilebileceği varsayımına dayandırılmıştır. *Kurucu esneklik* pratikleri kendisini zikredildiği gibi İran-İrak Savaşı'nı bitiren BM 598 sayılı ateşkes kararının kabul edilmesinde, devrim ihracının anlamının ılımlaştırılmasında, Körfez ülkeleriyle normalleşme süreci içine girilmesinde ve Hizbullah'ın Lübnanlaşma siyasetinin teşvik edilesinde göstermiştir. Ancak thermidor dönemine geçerken bile siyasal sistemin temel karakterini dönüşüme uğratma riskine karşı süreç, Salman Rüşdi karşıtı fetvanın *yıkıcı radikalizmi* ile dengelenmeye çalışılmıştır. Kısaca 1979 sonrası İran dış politikası, İİC devlet oluşum sürecinin ve bu sürecin bir parçası olan uluslararası-devlet-toplum ilişkilerinin karşılıklı etkileşimi bağlamında incelenecektir.

5.2 Ayetullah Ruhullah Musevi Humeyni (1902-1989): Yıkıcı Radikalizm ve Kurucu Esneklik

Ayetullah Humeyni'nin kişisel aktörlüğünü hesaba katmadan İİC devlet oluşumu ve bu devlet oluşumunun İran dış politikası ile ilişkisi açıklanamaz. Ayetullah Humeyni (1902-1989) yaşam öyküsü içinde bir geleneksel monarşinin (Kaçarlar) sonuna tanıklık, bir seküler askeri monarşinin (Pehleviler) yıkılmasına önderlik ve son olarak da bir İslam cumhuriyetinin inşasına kurucu liderlik yaparak siyasal tarihin en önemli aktörlerinden birisi sayılmayı hak etmektedir. Gerçekten de Humeyni Kaçarların son çeyrek asrına tanıklık eden, Pehlevilerin bizzat sonunu getiren ve kurduğu İİC'nin ilk on yılında onu siyasal olarak konsolide eden bir aktör olarak 20. yüzyılın en belirleyici siyasi-dini figürü olmuştur. Humeyni İran'da Kaçar geleneksel monarşisine karşı yürütülen 1905-11 Meşrutiyet Hareketi döneminde henüz 3-9 yaşındaydı ama bu olayları birincil aktörlerden dinleme avantajına sahipti. Öyle ki Humeyni 1905-11 Meşrutiyet Hareketi'nin en dramatik olaylarından birisi olarak anayasacılar tarafından idam edilmiş olan Şeyh Fazlullah Nuri'yi rol model almıştır. Yine Humeyni 1891-2 Tütün Boykotunun mimarı Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi'nin öğrenciliğini yapmış olan ve 1920'de İngiltere tarafından Necef'ten sürgün edildikten sonra Şii merceiyyetin merkezi olarak Kum'u ve Feyziye Medresesi'ni yeniden canlandıran Ayetullah Abdülkerim Hairi'nin uzun süre öğrenciliğini yapmıştır. Humeyni'nin rol modellerinden bir diğeri de Rıza Pehlevi'nin seküler politikalarının bir muhalifi olan politik ulema Seyyid Hasan Müderris'ti. Humeyni, Kaçarların tarihe karışarak Pehlevi Hanedanlığının resmen kurulduğu 1925'te artık gençlik yaşı denebilecek yirmi üçe ulaşmıştı. Humeyni, 1953'te Başbakan Musaddık'a yapılan ABD-İngiltere-şah darbesine tanıklık ederken 51 yaşındaydı. Humeyni 60 yaş gibi görece geç bir dönemine kadar mevcut ulema müesses nizamının yerleşik apolitik tavrının önüne geçerek yüksek sesli bir muhalefet söylemi içine girmese de 1961'de Kum'un Şii merceiyyetin merkezi haline gelmesinde Hairi'den sonra belki daha da önemli bir işlev gören Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi ile apolitik ulema patronajından kurtulduğunda radikal muhalif karakterini serbestçe ortaya koymaya başlamıştır. M. Rıza Pehlevi ile Humeyni arasında doğrudan sıcak çatışmanın yaşanmasına neden olan 1963 Beyaz Devrim ve ona karşı Humeyni'nin 3 Haziran 1963 Aşura vaazı ve 5 Haziran 1963 Ayaklanması (*15 Hordad Kiyamı*) ile karşılık vermesi, onun siyasetin en belirleyici ismi olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde Humeyni görece yaşlı sayılabilecek bir ömre erişmişti. Humeyni yönettiği İran muhalefetine nihai meyvesini verdiği ve şahın

İran'ı terk etmesi ve kendisinin de İran'a dönmesiyle sonuçlanan Pehlevilerin sonu ve İİC'nin ilan edildiği 1979 yılında tam 77 yaşına ulaşmış yaşlı ama siyasal olarak en radikal dönemindeydi. Humeyni, bu ilerlemiş yaşına rağmen İİC'nin ilk on yılında rejimin konsolidasyonunu üstlenecek ve bu arada da 20. yüzyılın en kanlı bölgesel savaşı olan 1980-88 İran–Irak Savaşı ile bir süper güçle 444 gün sürecek rehine krizini idare edecektir.

Humeyni bunlarla beraber uluslararası sistemin büyük kırılmalarını da bizzat yaşamış bir hayat tecrübesine sahiptir. Öyle ki, I. Dünya Savaşı başladığında 10'lu yaşlarındaydı ve 15 yaşındayken kuzeyde gerçekleşen Bolşevik Devrimi'ne tanıklık etti. II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra müttefiklerin İran'ı işgal ederek Rıza Pehlevi'nin yerine oğlu M. Rıza Pehlevi'yi getirdiği yıllar olgunluk yıllarıydı. Bu anlamda Humeyni Soğuk Savaş dönemi siyasal koşullarında siyasal bilincini çoktan kazanmıştı. Humeyni modernleşme hamlelerinin henüz başladığı Kaçarları, Pehlevi otoriter modernleşmesini, II. Dünya Savaşı sonrasında modernleşmeye olan küresel inancın yitirilmesi sonrası materyalizme yönelen Batılı post-modern şikayetleri ve bunun Ortadoğu'da otoriter modernleşme pratiklerinin zeminini kaydırmasını ve bizzat kendisinin teorik ve pratik temelini yarattığı İslam Devrimi ve İİC'ni tecrübe etmiş bir karizmatik liderdir.

Tüm bu tecrübeleri Humeyni'yi bir din adamı olarak siyaseten yetersiz gören ve devrimin ardından kısa bir süre sonra kabuğuna çekileceğini uman uluslararası ve devrimci diğer bileşenleri (özellikle Nureddin Kianuri liderliğindeki Tudeh'i) hayal kırıklığına uğratabilecek şekilde rejimin temel karakterinin belirlenmesinde de, aykırı iç unsurları tasfiye etmesinde de, rehine krizi ve İran–Irak Savaşı gibi iki büyük uluslararası kriz ve çatışma karşısında devlet oluşum sürecini tahkim etmesinde de yardımcı olacaktır.

Humeyni'nin devlet oluşumu sürecindeki amacı sadece İslami değil aynı zamanda modern, güçlü, etkin ve her iç ve dış meydan okumaya karşı sağlam bir rejim yaratmaktır. Bu amacını gerçekleştirmek için Humeyni iki boyutlu bir yaklaşım geliştirmiştir. Saikal bunları her ne kadar cihadi (dini ve devrimci radikalizm) ve içtihadî (rasyonel esneklik ya da maslahat) boyutlar olarak tanımlasa da (2019: 66) bu çalışmada biz İİC devlet oluşumunun en belirleyici faktörlerinden birisi olarak değerlendirdiğimiz Humeyni'nin radikal ulema anlayışını *yıkıcı radikalizm ile kurucu esneklik* olarak tanımlıyoruz. Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ile kurucu esnekliğinin* birkaç yönü vardır. Birincisi Şii ulema müesses nizamının

geleneksel apolitik tavrına karşıtlığı anlamında *yıkıcı radikalizmi* onu 1971 gibi bir tarihte *iki unsurlu velayet-i fakih* gibi Şiiliğin kesinlik teolojisi paradigmasındaki kırılmanın son halkasını ortaya koymasına neden olurken, *kurucu esnekliği* Şii ulema müesses nizamının kurumsal varlığını, bütünlüğünü ve liderliğini de vazgeçilmez bir önemde görmesini gerektirmiştir. Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi* Şiilik açısından bir neo-Şiizm yaratılmasına neden olurken, Şii siyasi geleneğin modern ulusal egemen devlete uyarlanması bakımından *kurucu esneklik* olarak işlev gördü. Humeyni'nin bu formülasyonunu, son iki yüzyıllık çift kulvarlı devlet-ulema müesses nizamı paralel oluşum sürecinin neden olduğu *güç arayışı ve meşruiyet krizine* ne devlet aktörünün (Kaçarlar, Pehleviler) ne entelijansiyanın (Meşrutiyet Hareketi) ne de radikal sol (Tudeh) ve merkez solun (Milli Cephe) çözüm bulamadığı tecrübesinden bağımsız düşünmemek gerekir. Humeyni söz konusu aktörlerin tamamının *güç arayışlarının* sömürgeci modernleşme bağlamında gerçekleşmesinin yarattığı *meşruiyet krizini*, akültürasyon riskini ya da Celal Al-i Ahmed'in garbzedegi hastalığı olarak nitelendirdiği yabancılaşma tehlikesini ortadan kaldırmak için İran'ın son iki yüzyılının rüesayı millet aktörü olan ulema müesses nizamı ve Şii kamusal vicdanı içinden formül üreterek bir çözüm bulmaya çalıştı. Bunu yapabilmesi için bir Şii içsel devrim gerçekleştirmesi gerektiğinde iki unsurlu velayet-i fakih versiyonu ile teorik inisiyatif almaktan çekinmedi. Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ile kurucu esnekliğinin* bir diğer yönü ise onun görüşlerinin salt dini fundamentalizmden ibaret sayılmamasını gerektiren İİC'nin kurumsal ve anayasal karakterini oluşturan dini ve halk egemenliği bileşenlerinden oluşmasını mümkün kılan halkçı/popülist ideolojisi. Onun bu halkçı ideolojisi daha önceki bölümlerde zikrettiğimiz *köprü aydınlar kuşağının* bir yansıması olarak görülmesi gereken *sol-İslam aşısının* bir sonucuyken (sol ile uyarlanma anlamında kurucu esneklik), halkçılığına eşlik eden anti-empyrialist, statüko karşıtı, üçüncü dünyacı, Vestfalyan egemenlikle çelişen İslami enternasyonalist ve Troçkist devrim ihracı söylemi ise *yıkıcı radikalizmini* teşkil etmektedir.

Humeyni hem şah karşıtı muhalefet dönemindeki *yıkıcı radikalizmine* rağmen ulema içi Şii müesses nizamın bütünlüğünü korumak için Ayetullah Kaşani'nin ya da Ali Şeriatî'nin radikalizminin stratejik tehlikelerini değerlendirerek dengeli bir strateji benimsemiş, hem de İİC'nin kurulması ve sonraki aşamalarında rejimin hibrit bir forma evrilmesini mümkün kılarak *kurucu esneklik* yaklaşımı sergilemiştir. Humeyni'nin uzlaşmaz *yıkıcı radikalizminin* de *kurucu*

esnekliğin de temellerini onun biyografik arka planını da oluşturan İran'ın son iki yüzyıllık *güç arayışı* (modernleşme/devlet oluşumu) ile *meşruiyet krizi* (ulema müesses nizamı oluşumu) arasındaki UTS'de aramak gerekir.

Humeyni'nin düşüncesinin *yıkıcı radikalizm* boyutunu i) Pehlevi devleti ve onun temsil ettiği otoriter ve sömürgeci modernleşmenin reddi, ii) Batı karşıtlığında kendisini gösteren ancak asla Batı'yla sınırlı olmayan bir sömürge karşıtı tutum ve iii) Hamid Dabaşı'nın (2008) inorganik aydın ya da Edward Said'in sürgün muhbirler (2016) olarak tanımladığı seküler aydınlara karşı uzlaşmaz tutumu oluşturmaktadır. Bununla beraber Humeyni, medrese eğitimi boyunca yaygın ve resmi didaktik fıkıh merkezli eğilimi, felsefe ve tasavvuf geleneği ile dengeleyen bir yaklaşıma sahip olmuştur. Bu tasavvuf/irfan ve felsefe eğilimi 1989'da Gorbacov'a yazdığı ve onu İslam'a davet ederken okuması için önerdiği isimlerin İbni Arabi, Sühreverdi, İbn Rüşt, Celaleddin Rumi, Molla Sadra olmasında görülebilir. Humeyni'nin irfani ve felsefi eğilimi onun şartlar gerektiğinde katı kuralların bile esnetilebilmesi fikrinin arka planını oluşturmaktadır. Yine Humeyni ister radikal modernleşmeci aydınlar ister Müslüman reformistler olsun fark etmez, elitist inorganik aydınların toplumsal ve siyasal dönüşüme önderlik edemeyecek kadar yabancılaşmış olduklarına ve amaçladığı toplumsal ve siyasal dönüşümün ancak resmi hükümet yanında ikinci bir [gizli] hükümet gibi örgütlenmiş ulema müesses nizamı ile gerçekleştirilebileceğine inanmıştır. Bu açıdan Humeyni, Ayetullah Kaşani veya Ali Şeriatî'nin apolitik ulemayı hedef alırken gösterdikleri yıkıcı radikalizmden kaçınmıştır. Değişimin ancak ulema müesses nizamının bütünlüğünü koruyarak mümkün olduğuna inandığı için bu bütünlüğe zarar vermekten imtina etmiştir.

Humeyni'nin Şiilik açısından *yıkıcı radikalizminin* ya da modern ulusal egemen devletle Şiiliği uyarılama açısından *kurucu esnekliğin* teorisini onun iki unsurlu velayeti fakih piramidi oluşturmaktadır. Bunu anlamak için Humeyni'nin düşünce serüvenini kısaca değerlendirmek gerekir. Humeyni'nin siyasi-dini serüvenini dört aşamada incelemek mümkündür. 1902-61 yılları Humeyni'nin dini-siyasi dünya görüşünün oluşum dönemidir. 1961-1978 arasını kapsayan ikinci dönem ise Humeyni'nin Pehlevi devletiyle çatışma içine girdiği ve doğrudan ulema yönetimi ya da ulema-devlet bütünleşmesi anlamına gelen İslam devleti (velayet-i fakih) yaklaşımını geliştirdiği aşamadır. Bu aşama Humeyni'nin bir taraftan Pehlevi devleti ve onun bileşenlerine yönelik *yıkıcı radikalizmini* ihtiva ederken

diğer taraftan da halkçılık ve sömürge karşıtı söylem anlamında *sol-İslam aşısını* uyarlayan bir *kurucu esneklik* anlayışını ihtiva etmektedir. Bu *kurucu esneklik* yaklaşımı, üçüncü dönem olan 1979'da İİC'nin kuruluş yıllarındaki velayeti fakihle halk egemenliğinin birlikteliğini mümkün kılan yeni anayasal sistemi onaylamasına neden olmuştur. Nihayet Humeyni, 1988-89 yıllarını kapsayan dördüncü dönemde velayeti fakihin siyasi etkisini mutlaklaştırırken, veliyi fakih olmak için merce-i taklit olma koşulunu ortadan kaldırarak onun dini niteliğinin gevşetilmesini sağlamıştır. Bu dönemlendirmeye paralel olarak *Keşfül Esrar* (1942), *Hükümet-i İslami: Velayeti Fakih* (1971), *Cihad-ı Ekber* (1972) kitapları, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren benimsediği halkçı muhalefet söylemi ve 1989'da vermiş olduğu *velayeti mutlak-i fakih* (fakihin mutlak yönetimi ya da ulema leviathanı) fetvası Ayetullah Humeyni'nin siyasal düşünce serüveninin gelişimini ortaya koymaktadır. Bu metinler, konuşmalar ve fetva Humeyni'nin devlet ve topluma dair görüşlerinin çerçevesini çizdiği gibi İİC'nin uluslararası-devlet ve devlet-toplum ilişkilerinin doğasını da belirlemiştir. Bu metinler aynı zamanda Humeyni'nin görüşlerinde zaman içinde gerçekleşen değişimleri, bir [ulema]devleti inşa etmek için geleneksel Şii siyasi teorinin dayandığı kesinlik teolojisi paradigmasının üçüncü kırılmasını (iki unsurlu velayet-i fakih piramidi), 1970'lerde *sol-İslam aşısının* öncü isimleri olan Celal Al-i Ahmed ve Ali Şeriatî gibi *köprü aydınlar kuşağının* kelime dağarcıklarının devralınması olan halkçı retoriğini, devlet fenomeninin Şii etiğe galebe çaldığı ve kesinlik teolojisi paradigmasının dördüncü kırılmasını oluşturan *fakih leviathanını* (fakihin mutlak yönetimi) ihtiva etmektedir.

5.2.1 Oluşum Döneminde Humeyni'nin Dini – Siyasi Dünya Görüşü (1902-1961)

Ayetullah Humeyni 17 yaşına ulaşp ciddi bir medrese eğitimine başlama kararı verdiğinde Irak'a Şeyh Muhsin Iraki'nin yanına gitmiştir. Iraki'nin önemi Humeyni'nin Irak'a gelişinden on sene önce meşrutiyetçi yönetim tarafından idam edilen Şeyh Fazlullah Nuri'nin yakın bir arkadaşı olmasıydı (Fisher, 1989: 175). Humeyni daha sonra meşhur bütün fetvasının sahibi Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi'nin öğrencisi ve Pehlevi devlet oluşumuna eş zamanlı olarak Kum'un Şii merceiyyetin merkezi haline gelmesi tarihsel sürecinin mimarı olan Şeyh Abdülkerim Hairî'nin öğrencisi oldu (Abrahamian, 2002: 14). Ayetullah Humeyni bu tarihten itibaren ulema müesses nizamının, yani Celal Al-i Ahmed'in (2000) ifa-

desiyle İran'ın tarihsel ikinci [gizli]hükümetinin bir üyesi haline gelecek ve o sistem içinde kişisel kariyerinin yükselişini tecrübe ederken bir bütün olarak ulema kurumsal düzenini ya da ulemanın İran siyasi ve toplumsal yapısı içindeki statüsel önemini içselleştirecektir. Bu içselleştirmesi onu, ulema nizamının Pehlevilerin otoriter modernleşmesine karşı pasifist tutumuna katılmadığında bile onun birlik ve bütünlüğünün korunmasına özen göstermesine neden olmuştur. Humeyni'nin inancına göre ulemaya bu rolü Hz. Peygamber'in "alimler peygamberlerin varisleridir" hadisi veriyordu (Algar, 1991: 63). Buradan yola çıkarak İran'ın toplumsal ve siyasal dönüşümünün önderleri, inorganik aydınlar değil, Celal Al-i Ahmed'in tanımladığı garbzedegi hastalığına karşı İran'ın son kalesi olarak nitelendirdiği ulemaydı. Ulema müesses nizamına bir tarihsel kurum olarak bağlılığı Humeyni'nin *kurucu esneklik* stratejisinin arka planlarından birisini oluşturmıştır. Bu anlamda ulema müesses nizamının apolitikliğine karşı ulema dışı arayışlar ve politik ittifaklar kuran Ayetullah Kaşani ve kızıl Ayetullah Talegani'nin radikalizminden, Ali Şeriati'nin ise ulema karşıtı radikalizminden ayrılmaktadır.

Humeyni'nin genç bir talebe olarak Şeyh Abdülkerim Hairi'nin yanında ulema müesses nizamına dahil oluşunun başladığı 1920 tarihi aynı zamanda Kum'un Şii dini havza olarak eski önemine kavuşturulması için Hairi'nin buraya gelerek seferber olduğu bir tarihtir (Fisher, 1989: 175). Kum'un canlanmasının etkisi kendisini bu bölgenin İslam Devrimi'ne gidecek olaylar dizisinin de başladığı merkezlerden (3 Haziran 1963 Feyziye vaazı ve 15 Hordad Kıyamı) birisi olmasıyla gösterecektir. Daha önceki bölümlerde gösterildiği gibi 1920'lerin başında Rıza Han'ın ve Onun Pehlevi devletinin yükselmesine paralel olarak Kum da İran içinde Şii merceiyyetin merkezi olarak kendi kozasını örmüştür. Zira hem Hairi'nin kendisi, hem de onun 1937'de hayatını kaybetmesinin ardından 1945-61 arasında merce-i taklit olan Ayetullah Burucerdî apolitik bir tutum sergileyerek konsantrasyonlarını büyük ölçüde Kum'u ve ulema alanını inşa ve tahkim etmeye adanmıştır. Hatırlanacağı üzere 1949'da M. Rıza Pehlevi'ye suikast girişimi sonrası Burucerdî'nin *1949 Kum Deklarasyonu*, ulema pasifizminin manifestosu olmuştur (Fisher, 1989: 175). Şurası çok açıktır ki Hairi ve Burucerdî önderliğinde Kum ve ulema müesses nizamı pasifist de olsa kurumlaşmasını ve iç bütünlüğünü tahkim ettikçe, Humeyni gibi bir politik radikal önderlikle beraber siyasi dinamizmin sıklet merkezi haline gelecektir.

Humeyni siyasal bilincini kazandığı küçük yaşlardan itibaren Pehlevi monarşisine karşı en ufak bir hoşgörü beslememiştir. 1924'te ve 1927'de zorunlu askerlik ve kıyafet düzenlemelerine karşı İsfahan'da Nurullah İsfehani'nin eylemine katıldığı, Tebriz'de ise Mirza Sadık Ağa ile dostluk kurduğu iddia edilmiştir (Fisher, 1989: 176). Bununla beraber Humeyni'nin Kum'da 1926-36 yılları aralıksız bir şekilde ulema konumu kazanmak için olmazsa olmaz görülen fıkıh ve fıkıh usulü tahsiline adanmıştır. Gerçekten fıkıh, İslami ilimler ve İslam düşüncesi içinde merkezi olarak görülen *gaye ilmi* şeklinde yer bulmuştur. Çünkü fıkıh, İslami ilimler içinde eyleme/davranışa yönelik, yani *nasıl bir hayat yaşamalı* sorusuna yönelik bir dünya görüşü anlamında *Hadis, Tefsir, Kelam ve Arapça* gibi diğer ilimleri kendisine kaynak ve alet (araç) ilimleri olarak çevrelemiştir. Daha doğrusu diğer ilimleri fıkıh ilminin bir enstrümanı seviyesine oturtmuştur. Humeyni'nin de fıkıhın merkeziliğine samimi olarak inancını, siyasal teorisinin *velayet-i fakih* (fakihin yönetimi) olmasından anlamak mümkündür. Ama o İslami ilimler arasında *gaye ilmi* olarak görülen fıkıhın kuralcı didaktizminin gaye ilmi olmasına gölge düşürdüğü inancından hareketle “*gayenin gayesi*” arayışına da girmiştir. İşte bu noktada kendisini klasik fıkıh merkezli tahsil hayatından yan alanlara yönelme ihtiyacında hissetti. Bu anlamda gayenin gayesini *hikmet* (felsefe), *irfan* (teorik tasavvuf) ve *ameli tasavvufta* buldu (Algar, 1991: 64). Algar'a göre Humeyni'nin gayenin gayesini arama safhasında rehberlik edindiği öncü hocalarından birisi bir irfan eseri olan *Şerh-i Manzume*'nin yazarı *Mirza Ali Akbar Yazdi* ve onun ölümünün ardından ise *Mirza Aga Cevad Maliki Tebrizi* (ö. 1924) olmuştur (Algar, 1991: 64). Yine Seyyid Ebul Hasan Rafii Kazvini'den (ö. 1975) de ders almıştır. Bununla beraber tasavvufta asıl etkilendiği isim Ayetullah Muhammed Şahabadi (ö. 1950) olmuştur (Abrahamian, 2002: 15). Humeyni 1920'lerin sonunda tanışmış olduğu ve 6 yıl ders aldığı Şahabadi ile büyük tasavvuf klasikleri olan İbni Arabi'nin *Füsus el-Hikem*'ini, Sadreddin Konevi'nin *Miftahul Gayb*'ını ve Hoca Abdullah Ensari'nin *Mirazil Sairin*'ini okumuştur. Bütün bunlar bilinmeden Humeyni'nin teori ve pratiğini, yani praksisini anlamak mümkün değildir. Humeyni söz konusu tahsil hayatı boyunca tasavvuf/irfan geleneğinin ulema müesses nizamı içinde en hafif ifadesiyle şüpheli, en ağır ifadesiyle heretik/sapkın bulunmasından sitemle bahsetmiştir (Algar, 1991: 65). Ulema müesses nizamı içinde belki de tasavvuftan çok daha fazla şüpheli bulunan diğer alan olan hikmet/felsefe ise Humeyni'nin 27 yaşında hocalık yapmaya başladığında

öğrettiği disiplindi (Algar, 1991: 65). Dolayısıyla denebilir ki Humeyni her ne kadar ulema müesses nizamına samimi bir aidiyet ve sadakat duyuyor olsa da bu kurumun tasavvuf ve felsefe alerjisini taşımamıştır.

Humeyni'nin Pehlevi dönemindeki ideal ulema tipolojisi uluslararası emperyal güçlere ve otokrat şaha karşı sözünü sakınmaz cesaretiyle ön plana çıkan Seyyid Hasan Müderris'ti. Humeyni'nin babası Seyyid Mustafa'nın hocası olan Mir Muhammed Taki Müderrisi aynı zamanda Seyyid Hasan Müderris'in babasıydı. Seyyid Mustafa 1891-92 Tütün Boykotunun mimarı olan Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi'nin de öğrenciliğini yapmıştı. Mirza Hasan Şirazi de tıpkı Şeyh Fazlullah Nuri gibi Humeyni'nin örnek aldığı ulema arasındaydı (Algar, 1991: 61-2). Humeyni, Seyyid Hasan Müderris'in 1924'te parlamentoda Rus ultimatoma karşı cesur itirazlarını, 40 yıl sonra M. Rıza Pehlevi'nin ABD ile imzaladığı Kuvvetler Statüsü Anlaşması'na (27 Ekim 1964) karşı tekrarlarken onu örnek aldığını açıkça ifade etmiştir (Algar, 1991: 71-2). Seyyid Hasan Müderris'in ultimatoma karşı cesur tutumundan cesaret alan Meclis (1924) nasıl onu reddettiğinde Rusya buna karşı hiçbir şey yapamadıysa, Humeyni de Kasım 1979 rehine krizine yönelik “*ABD hiçbir halt edemez*” diyerek yine Müderris'i referans alacaktır (Algar, 1991: 72).

II. Dünya Savaşı'nın 1939'da patlak vermesi ve 1941'de de Almanya'nın Sovyet topraklarına girmesi sonrası müttefik ülkelerin (İngiltere ve SSCB) İran'ı işgal edip Rıza Pehlevi'yi tahttan indirmesi sonrası 1941-53 arası siyasal serbestlik döneminde Humeyni de 1942'de *Keşfül Esrar* (Sırların Keşfi) eserini kaleme almıştır (Moin, 2005: 62-4). Humeyni 1942'de kaleme aldığı *Keşfül Esrar*'da Rıza Pehlevi'nin ulemaya dönük itibarsızlaştırma politikasını hedef almıştır (Moin, 2005: 64-5). Aslında *Keşfül Esrar*, Rıza Pehlevi'nin modernist İslam arayışına olumlu karşılık veren ve onun laik reformlarını destekleyen ulema üyesi Şeriat Sangalaci ve Şiiliğin benlik pratiklerini hicveden önemli bir tarihçi ve milliyetçi yazar Ahmet Kesrevi'ye bir reddiye amacıyla kaleme alınmıştır (Abrahamian, 2002: 16; Tıgılı, 2018). Humeyni'nin ilk politik içerikli eseri olarak nitelendirilmesi mümkün olan *Keşfül Esrar*'ın en önemli boyutu, Rıza Pehlevi'nin siyasi, hukuki ve eğitim alanındaki sekülerleşme politikalarını, ulemanın etkinliğini zayıflatmaya çalışmasını, Şii benlik pratikleri aleyhine Batılı benlik pratiklerini teşvik etmesini eleştirmekle beraber monarşi kurumunu kategorik olarak hedef almamasıdır (Abrahamian, 2002: 27). Hatta Humeyni, *Keşfül Esrar*'da “*kötü idarenin kaostan*

daha iyi olduğunu” bile söylemiştir. Bununla beraber Humeyni *Keşfül Esrar*’da monarşi kurumunun meşru bir yönetim olarak varsayılabilmesi için şeriata bağlı hale gelmesi gerektiğini de söylemiştir. Yani Humeyni, toplum şayet bir monarşi ile yönetilecekse o monarkın ancak müçtehitler tarafından atanmasıyla adil ve meşru bir şekilde yönetmesinin garanti edilebileceğini savunmuştur. Bu aşamada Humeyni’nin ulemaya öngörmüş olduğu siyasi pozisyon Molla Ahmed Naraki’nin *üç unsurlu velayet-i fakih piramidinde* öngörmüş olduğuna benzerdi. Humeyni burada ulemaya doğrudan yönetim değil bir denetleme (nezaret) rolü öngörmüştür, öyle ki bu her ne kadar hayata geçmemiş olsa da 1906-1907 Anayasası’nda yer almış olan *Müçtehit Komitesi*’ne de verilen bir konumdu. Anayasada ulema, yönetimde İslami ilkeleri gözetecek garantör olarak konumlandırılmıştı (Moslem, 2002: 12). Humeyni’nin velayet-i fakih kavramına ya da ulemanın doğrudan yönetimi düşüncesine (Khomeini, 2002: 60) genişlemesi zaman almıştır.

Keşfül Esrar metni dışında Humeyni’nin siyasi serbestlik dönemindeki (1941-53) siyasi tutumu da onun *yıkıcı radikalizm ile kurucu esneklik* yaklaşımının işaretlerini vermektedir. Humeyni bir taraftan çoğu kere şiddeti ve siyasi suikastları bir yöntem olarak kullanan Nevap Safevi ve Fedaiyan-i İslam’ın eylemciliğini takdir etse de (*yıkıcı radikalizm*) Merce-i Taklit Burucerdî’nin önderliğinde ulemanın hiyerarşik nizamına ve birliğine de (*kurucu esneklik*) büyük önem vermiştir (Moin, 2005: 63). Humeyni’nin *yıkıcı radikalizmi*, M. Rıza Pehlevî’nin 1949’da anayasayı değiştirmek için bir kurucu meclis toplama kararına Burucerdî’nin destek vermesi karşısında 21 Nisan 1949’da bir mektupla ondan açıklama talep etmesi ve Ayetullah Seyyid Ebul-Kasım Kaşani’nin (1882-1962) uzlaşmaz tutumunu takdir etmesiyle kendisini gösterirken (Algar, 1991: 75; Moin, 2005: 66-67); *kurucu esnekliği* ve ulemanın hiyerarşik nizamına inancı onu Burucerdî hayattayken serbest hareket etmesini engelleyen bir etki yaratmıştır. Humeyni, Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî hayatta olduğu müddetçe Ayetullah Kaşani gibi isimlerin benimsediği bağımsız politik eylemciliğe başvurmaktan kaçınmıştır. Daha önce de zikredildiği gibi Humeyni İran’da dönüşümün ancak ulema müesses nizamının bütüncül bir şekilde pozisyon almasıyla mümkün olacağına inanıyordu. Onun bütünlüğünü temsil eden merce-i taklidi hedef almanın bu bütünlüğe zarar vermekten başka bir sonucu olmayacaktı. Dolayısıyla her ne kadar tercih etmese de 1961’e kadar siyaseten daha sessiz kalmayı yararlı bulmuştur (Algar, 1991: 76).

Humeyni'nin bu dönemde siyaseten sessizliği ile ilgili Algar'ın bir açıklaması daha vardır. Ona göre 1941-53 arası siyasal serbestlik ve Musaddık liderliğinde Milli Cephe'nin yükselişi şartlarında Humeyni'nin aktif olarak pozisyon almamasının nedeni 1951-53 arası şah karşıtı Musaddık liderliğindeki muhalefetle 1905-11 Meşrutiyet Hareketi koalisyonu arasında bir benzerlik kurmasıydı (Algar, 1991: 77). Buna göre 1905-11 Meşrutiyet Hareketi sürecinde Şeyh Fazlullah Nuri başta harekete destek vermiş ama hareketin seküler muhtevasıyla karşılaşması sonrası karşı saflara geçtiğinde meşrutiyetçiler tarafından idam edilmişti. Yine Humeyni, başlangıçta Ayetullah Kaşani'nin petrolün millileştirilmesinde Musaddık'a destek verirken, daha sonra Musaddık'ın onu karar alma süreçlerinden dışlamasına ve hatta Musaddıkçı grupların Kaşani'nin evini 3 Temmuz 1953'te taşlamasına tanıklık etmiştir. Dolayısıyla Humeyni'nin ne 1905-11 arası laik meşrutiyetçiler ne de 1951-53'ün Musaddık hareketini ittifak edilebilir hareketler olarak görmemesi bu dönemde siyaseten sessiz olmasının bir diğer nedenidir.

Şii ulema müesses nizamının apolitik yerleşik siyasetinin değişme ihtimali Merce-i Taklit Burucerdî'nin hayatını kaybetmesiyle belirdiğinde Humeyni'nin dini-siyasi serüveninin de ikinci dönemine geçiş mümkün hale geldi. Artık Humeyni'nin ulema müesses nizamının bütünlüğüne zarar vermemek için sessiz kalmasına gerek yoktu, şimdi bizzat kendisi de -tek olmasa da- ulema bütünlüğünü temsil eden mercilerden birisiydi. Bu, onun Pehlevi monarşisine karşı daha serbest hareket etmesinin önünü açtı. Humeyni'nin bu alanda ilk girişimi bir önceki bölümde açıklanmış olduğu gibi Beyaz Devrim reform girişimine karşı muhalefeti olmuştur.

5.2.2 Politik Ulema Dönemi (1961-79)

Hem Burucerdî'nin 1961'de hayatını kaybetmesi, hem de 1960'ların başından itibaren M. Rıza Pehlevi'nin Beyaz Devrim reformlarına girişi Humeyni'nin şaha doğrudan cephe alma gerekçelerini hazırlamıştır. 1924, 1927 ve 1935 istisnaları ve Ayetullah Kaşani'nin istisnai ve ulema kurumsal düzeninden dışlanmasına neden olan politik tutumu dışında dini müesses nizam 1963'e kadar faydacı bir sessizlik anlayışını izlemeye devam etmiştir. Ancak önceki bölümde de açıklandığı gibi Mart 1963'te şahın askerlerinin Feyziye Medresesi'ni basarak birçok talebeyi (içinde 18 yaşında bir Seyyid de vardı) öldürmesi sonrası 10 Muharrem'de (3 Haziran 1963) Humeyni, doğrudan şahı hedef alan vaazıyla bir taraftan radikal ulema yaklaşımının, diğer taraftan da 1979 Devrimi'ne giden süreçteki liderlik pozisyonunun taşlarını döşemeye başlamıştır (Fisher, 1989: 178-

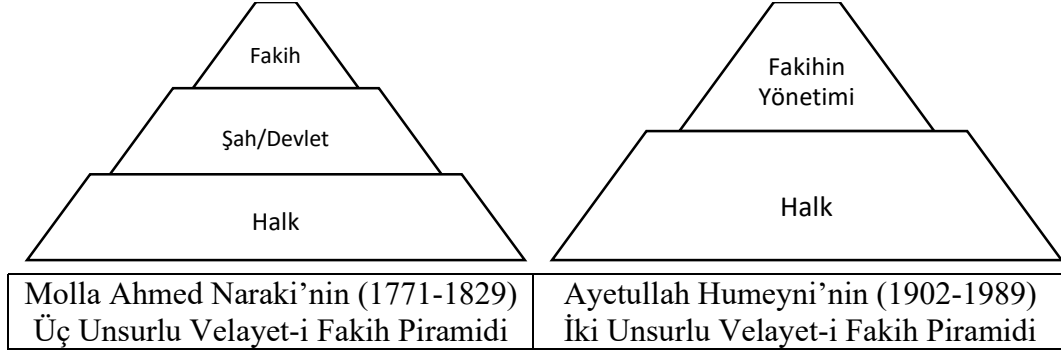
9). İşte bu sürecin sonucu, Humeyni'nin 1979'a kadar sürececek sürgün döneminin başlaması ve Necef sürgünündeysen siyasi teorisini oluşturacak *Hükümet-i İslami* metninin ortaya çıkması olmuştur.

Bu bölümün girişinde sorduğumuz soruyu tekrarlamak gerekirse Humeyni'nin velayet-i fakih doktrini devlet oluşumu bağlamında teori ve uygulamada ne anlama gelmiş ve zamanla nasıl bir değişim geçirmiştir? Humeyni'nin sürgün dönemi siyasallaşmasının bir meyvesi olan iki unsurlu velayet-i fakih piramidi *modern siyaset* bakımından bir taraftan dini sınıfa dayalı bir yönetim ihdas etmekle *yıkıcı radikal* bir vizyon sunarken, diğer taraftan ise bu sınıfı modern devletle bir araya getirmek için geleneksel Şii siyasi yaklaşımın yeniden uyarlaması anlamında *kurucu esnekliği* de içinde barındırmıştır. Bunun yanında Humeyni'nin velayet-i fakih, Şii siyasi teori açısından tam anlamıyla *yıkıcı radikal* bir yeni yorumu zorunlu kılmıştır. Bundan dolayı Humeyni'nin iki unsurlu velayet-i fakih piramidi neo-Şiizm olarak tanımlanmayı hak etmektedir. Humeyni'nin velayet-i fakih teorisinin ne kadar büyük bir devrim olduğunun altının önemle çizilmesi gerekir. Velayet-i fakih gerçekten hangi noktada devrimsel bir öneri sunmaktadır? Humeyni'nin velayet-i fakih versiyonundan önce Şii ulema ne zaman ulema sınıfının, müçtehitlerin, merce-i taklidin otoritesinden bahsetse bu her zaman topluma yönelik bir rehberlik anlamında kullanılmıştır. 12 İmam'dan sadece birincisi (Hz. Ali) ve ikincisi (Hz. Hasan) kısa süreliğine siyasi otoritenin sorumluluğunu üstlenmiştir. Şii ulema, Safevi imparatorluğunda devlet lehine asimetrik bağımlılık ilişkisi döneminde monarşinin bürokratik bir parçası olmayı onaylamışlardı. Kaçar döneminde çok daha özerk bir toplumsal tabaka haline geldiklerinde ve çoğu ulusal ve uluslararası gelişmelere yönelik kritik inisiyatifler aldıklarında ve Kaçar şahlarının otoritelerinin meşruiyetinin altını oyduklarında bile temelde toplumsal önderlik misyonu üzerinden hareket etmişler, doğrudan siyasi iktidar talebini dillendirmemişlerdi. Humeyni'nin kendisi de 1970'lerin başında Necef sürgünü yıllarında verdiği derslerin bir derlemesi olarak ortaya çıkan *Hükümet-i İslami* (Khomeini, 2008) kitabına kadar Pehlevi şahlarına olan muhalefetine genelde karar alma ve politika belirleme sürecinde ulemanın dışlanmasından şikâyet etmiştir. Ancak Humeyni'nin bir İslam devletinin (*Hükümet-i İslami*) var olmasının zorunluluğu düşüncesinin şekillenmesi ve belli bir olgunluğa ulaşmasıyla beraber ortaya çıkan iki unsurlu velayet-i fakih, ilk defa toplum temelli değil, devlet temelli bir Şii önderlik düşüncesi ortaya koymuştur.

Humeyni doğrudan ulemanın devleti yönetmesi fikrini ortaya koyarak Şii siyasi düşüncede içsel bir devrim gerçekleştirmiştir. Bugüne kadar ulemanın devlete karşı konumu belli dönemlerde yakın (Safeviler), belli dönemlerde özerk ve rakip (Kaçarlar), belli dönemlerde de iş birliği ve çatışma (Pehleviler) içinde olmuştur ve kendi alanını mümkün olduğu kadar devlete karşı muhafaza etme kaygısı taşımıştır. Ama şimdi iki unsurlu velayet-i fakihe dayalı İİC ile söz konusu olan bir İslam devleti, Zubaida'nın ifadesiyle bir İslam [ulus]devletiydi (Zubaida: 1994). Zubaida'nın *İslam, Halk ve Devlet* kitabında (1994) tartıştığı üzere Humeyni'nin velayet-i fakih teorisi ulus devlet olmaksızın var olamazdı. Cümleyi başka bir şekilde formüle etmek gerekirse, 1925-79 arası Pehlevilerin inşa ettiği güçlü devlet failliği, yani modern ulusal egemen devlet olmasaydı Humeyni'nin iki unsurlu velayet-i fakihe dayalı *Hükümet-i İslami* teorisi de dayanaksız kalacaktı. Bununla bağlantılı olarak tüm Ortadoğu'da dinamik bir toplumsal muhalefet hareketi şeklinde ortaya çıkan İslamcılık, onun otoriter modernleşme üzerine olan eleştirileri ve bir amaç olarak beliren İslam [ulus]devleti fikri de Humeyni'nin İslam [ulus]devletinin zorunluluğu düşüncesinin arka planını oluşturdu. Zubaida'nın iddiasına göre Humeyni'nin teorisinin radikalizmi o kadar derindi ve dini olmaktan çok ulus devlet paradigmasından etkilenmişti ki böyle bir devlet karşısında ulemanın daha önceki devlet tipleriyle ilişkilerinde olduğu kadar, hatta bir miktar bile bağımsız olması söz konusu olamazdı (Zubaida, 2008: 306). Humeyni'nin velayet-i fakih doktrini bir taraftan en yetkin ulemadan birisini devletin en tepesine çıkararak devlete teokratik bir karakter kazandırırken, diğer taraftan ise ulemayı devletleştirerek seküler bir teokrasi inşa etmekle sonuçlanacak süreci başlatmıştır. Yani velayet-i fakih doktrininin ortaya çıkardığı en kritik paradoks 18. yüzyılın başından itibaren devlet karşısında giderek özerkleşen, giderek bağımsızlaşan, giderek alternatif ve kimi zamanlarda çok daha güçlü toplumsal ve siyasal bir güç merkezi haline gelen ulema nizamının özerklik ve bağımsızlığını elinden almış olmasıdır (Zubaida, 2008: 306). Bu “tehlikenin” ilk ve en yalın şekilde farkına varan Hüccetiye Cemiyeti olduğundan velayet-i fakih doktrinini onaylamamış, ancak Humeyni'nin talebiyle kendisini tasfiye etmekten de kurtulamamıştır (Cohen, 2013: 109).

Humeyni'yi böyle bir Şii içsel devrime sürükleyen şey Şiiliğin pasifist bir politik felsefe için istismar edilmesine gösterdiği tepkidir. Öyle ki Ayetullah Ebul Kasım Hoi, Şii fıkında mevcut olan Naraki'nin üç unsurlu velayet-i fakih

teorisinin ulemaya asla politikayla ilgilenme, daha yalın bir ifadeyle doğrudan yönetme hakkı vermediği, bu teorinin sadece reşit olmayanlar veya dullar adına teknik bir hukuki velayetten ibaret olduğunu ileri sürünce Humeyni bu teze anti-tez olarak söz konusu eseri yazdı (Fisher, 1989: 181-83). Humeyni, Hükümet-i İslami

Şekil 5.2. Molla Ahmed Naraki'den Humeyni'ye Fakihin Dolaylı Yönetimi Anlayışından Doğrudan Yönetimi Anlayışına Geçiş

(Khomeini, 2008) kitabında bu reddiyeyi yapabilmek için Şii siyasal teorinin içsel devrim sürecinin üçüncü kırılması olan *iki unsurlu velayet-i fakih* düşüncesini ortaya koymak zorunda kalmıştır. Humeyni kişisel olarak zaten 1960'ların başından itibaren radikal bir politizasyon sürecinin İran'daki öncüsü haline gelmişti. Ancak 1965'ten itibaren bulunduğu Irak'ta Baas rejiminin özellikle Şii dini lider El-Hekim'e ve diğer Şii ulemaya gösterdiği muamele, onun seküler Ortadoğu rejimlerine karşı genel muhalefetin bir parçası olmasını sağlamıştır. Yani iki unsurlu velayet-i fakih piramidi aynı zamanda 1970'lerin Ortadoğu sekülerizmlerine karşı yükselen genel İslamcı muhalefetin bir parçasıdır. Çünkü Humeyni'nin Irak'taki derslerinde en fazla odaklandığı mesele İslam'ın siyasetle ayrılmaz ilişkisi konusunda dinleyicilerini ikna etmektir. Humeyni'nin bu aşamada kesinlik teolojisi paradigmasına dayanan Şii bilgi-siyaset anlayışını ve bununla paralel Gaip İmam'ın yokluğunda yönetimin gayri meşruluğu ilkesini aşması gerekiyordu. İkinci bölümde de ortaya koymuş olduğumuz gibi Şiiliğin kesinlik teolojisinde Safeviler dönemi (birinci kırılma) ile Kaçarlar öncesi ara dönem ve Kaçarların başlangıcındaki Usuli-Ahbari tartışmasında Usulilerin zaferi (ikinci kırılma) ile zaten belli kırılmalar yaşanmıştı. En son Molla Ahmed Naraki'nin velayet-i fakih yaklaşımıyla ulemaya doğrudan olmasa da dolaylı olarak siyasi bir pozisyon ihdas eden bir formül üretilebilmişti. İşte Humeyni'nin Şii kesinlik teolojisinde üçüncü kırılma anlamına gelen kendi velayet-i fakih versiyonu, Molla Ahmed Naraki'nin üç unsurlu piramidini iki unsura indiren bir neo-Şiizm ile

sonuçlanmıştır. Humeyni, Naraki'nin sınırlı velayet ilkesini 6. İmam Caferi Sadık'ın bir hadisinden yola çıkarak genişletebilmiş ya da meşrulaştırabilmiştir (Ahavi, 2012: 230). Hadise göre Caferi Sadık'a iki Şii'nin bir borç ya da miras konusunda devlet mahkemelerine (Sünni halifenin mahkemeleri-ne) başvurmasının caiz olup olmadığı sorulmuş, Caferi Sadık da kesin bir dille bundan menederek bir Şii ulemaya başvurmalarını söylemişti (Ahavi, 2012: 230). Humeyni bu Caferi Sadık hadisinden yola çıkarak İmam'ın (Caferi Sadık'ın) ulemayı Şiiler üzerine hâkim, yani Humeyni'ye göre siyasi, idari, hukuki tüm işlerinde yetkili olarak atadığı, bu atanan ulema dışındaki mercilere başvurmayı yasakladığı sonucuna varmıştır (Ahavi, 2012: 230-231). Şiilik açısından “takdiri ilahinin ne olduğu” ya da “ne yapılması doğrudur” sorusunda anahtar kavram masumiyettir (yanılmazlık) ve masumiyet de Hz. Peygamber, Hz. Fatıma ve 12 İmamla sınırlıdır. Humeyni bunu aşabilmek için masumiyet kavramını ikiye ayırmıştır. Birincisi ilahi olarak bahşedilen masumiyetti ve zikredilen 12 İmamı kapsamaktaydı. İkincisi ise takva ve münzevi aşk ile erişilen masumiyetti. Humeyni kuşkusuz velayet-i fakihin siyasi yönetimini meşrulaştırmak için söz konusu ikinci tür masumiyeti icat etmiştir (Moazami, 2013: 122).

Humeyni'nin *Hükümet-i İslami* kitabı üç ana konuya hasredilmiştir: İslami yönetimin gerekliliği, İslami yönetimin şekli ve İslami yönetimin inşası programı. Humeyni'ye göre İslami yönetim asrül-gaybette de gerekliydi çünkü şeriat zaman ve mekanla kayıtlı olmayan evrensel bir zorunluluktan (Moin, 2005: 152). Humeyni Gaip İmam'ın yokluğunda bir İslam devletinin kurulması zorunluluğunu “*Allah'ın şayet uygulanmasını istemeseydi şeriatı yaratmamış olacağı*” argümanı ile ifade etmeye çalıştı (Moin, 2005: 151). Ona göre 12. İmam'ın yokluğunda Allah'ın temel iradesi olan yeryüzünde adil bir toplum yaratma niyetine engel olunamazdı. Humeyni

“Gaip imamın yükselişinden bu yana 1000 yıldan fazla oldu. Eğer bir 100 bin yıl daha gelmeyi uygun bulmazsa ne olacak? İslami yönetim hala uygulanmamalı mı?... İslam hukuku uygulanmalıdır ve kim buna karşı çıkıyorsa İslam'a ve onun temel yaklaşımına karşıdır.”
(Khomeini, 2008: 19-35).

diyerek geleneksel pasif intizar yaklaşımının tersine Ali Şeriatî'nin aktif intizar yaklaşımını devralmıştır. Humeyni'ye göre Peygamber ve İmam Ali, Gaip İmam'ın yokluğunda bu adil toplumu kurma görevini fukahaya devretmiştir:

“Peygamber kutsal ritüelleri dikte etmek ve İslami düzeni kurmak için Tanrı tarafından gönderildiğinden ona itaat kaçınılmazdır; sadece

fukaha hem lider hem de yönetici (hakem) olabilir, kutsal direktifleri yerine getirebilir ve İslami düzeni kurabilir” (Khomeini, 2008: 19-35).

Humeyni'nin veli-yi fakih tarafından başkanlık edilen İslami hükümet sistemi platonik filozof kral kavramına benzetilmiştir (Saikal, 2019: 47). Fakihin yeteneğini ele alan Humeyni, zekâ ve yönetme kabiliyeti gibi genel niteliklere ek olarak iki temel nitelik daha sayıyordu: şariat ve adalet bilgisi. Humeyni, bu iki niteliğe sahip fakihin İslam [ulus]devletine başkanlık etmeye layık, İslam toplumunu yönetmede peygamber ile aynı otoriteye sahip olacağını ve tüm halkın ona itaat etme görevi olduğunu vurgulamıştır (Moazami, 2013: 122). Humeyni'ye göre “*alimlerin (fakihlerin) peygamberlerin varisleri*” olması onların otoritesinin peygamberlerin söylediklerini yorumlamakla sınırlı olmadığını gösteriyordu. Tersine peygamberlerin en önemli amacı adil bir toplum yaratmak ve yasaları uygulamaktı. Bu ancak yasaları zorlama gücüne sahip bir hükümet (ulus devlet) tarafından yapılabilirdi. Aynı şekilde hükümet peygamberlerde cisimleştiği gibi imamlar ve onların halefleri olan fakihlerde de cisimleşiyordu (Abrahamian, 1982: 477). Peygamberlere ne emanet edilmişse imamlara da o emanet edilmişti. Fakihler tüm meselelerde yetki sahibiydi. Onlara hükümet etme, iktidar ve halkın işlerini idare etme gücü verilmişti (Abrahamian, 1982: 477). Fakihler devlet idaresi, adaletin dağıtımı, güvenliğin sağlanması, adil toplumsal ilişkilerin sağlanması üzerinde otorite sahibi olmalıydı. Fakih halkın özgürlük, bağımsızlık ve ilerlemesini garanti etme bilgisine sahipti (Abrahamian, 1982: 477). Humeyni “*adaletsizlik, tiranlık ve baskının temelleri ortadan kalktıktan sonra ulemanın devlet yönetebileceğine eminim*” diyordu. Onların ihtiyaç duyduğu tüm düzenlemeler İslam'da vardı (Abrahamian, 1982: 477).

Humeyni velayeti fakih teorisini oluşturduğu *Hükümet-i İslami* eserinde daha önceki *Keşfü'l Esrar*'ın aksine monarşi kurumunun kategorik olarak gayri meşru bir tağuti (paganist) düzen olduğunu ilan etmiştir. Müslümanların görevi bu monarşik tağuti düzen karşısında takıyye yaparak sessiz bir rıza göstermek değil, onların devrilmesi için kıyam etmektir (Abrahamian, 2002: 31). Bu anlamda Humeyni İslami yönetimin şekli olan ikinci konuda anayasal rejim ya da parlamentarizme ulemanın bakışının Şeyh Fazlullah Nuri'den itibaren tipik bir örneğini sunmaktadır. Humeyni'ye göre İslami yönetim tiranlık değildi, mutlakiyetçi de değildi, anayasalıydı. Humeyni kuracakları İslam devletinin anayasal olacağını, despotik olmayacağını belirtmiş ama bu anayasallığın yöneticinin ülkeyi

yönetirken keyfi olmaması ve Kuran ve Sünnete bağlı olarak yönetmesi anlamına geldiğini belirtmiştir (Moin, 2005: 152).

Humeyni bu anlamda tıpkı rol modeli olan Şeyh Fazlullah Nuri gibi parlamentoyu asla bir yasama organı olarak görmez, yasama Allah'ın iradesidir. Parlamento ancak bir planlama grubu demektir ve görevi İslami ilkeler ışığında yürütmeyi oluşturan bakanlıklara programlar hazırlamaktır (Khomeini, 2002: 56; Ahavi, 1990: 290-291). Humeyni'nin anayasa konusuna yaklaşımı da Batılı olandan farklıdır. Batılı anayasacılık devletle-toplum ilişkilerinde bir sözleşme kuramını işaret ederken, Humeyni'de anayasal hükümet “*yönetenin Kuranı dikte etme ve uygulama görevini*” ifade etmektedir (Moslem, 2002: 18). Humeyni'nin siyasal teorisinde devlet-toplum ilişkilerin karakteri, fakihin söz konusu ilahi yasaların uygulanmasının garantörü, halkın ise ulemanın rehberliğinde bu fakihi seçmesinden oluşmaktadır (Moin, 2005: 153). Tüm Müslümanların dinin koruyucuları olan ulemanın yönetimini kabul etmesi bir vazifedir. Böyle bir sistemde Müslümanlar egemenliklerini ve haklarını gönüllü bir şekilde fukahaya devretmektedir. Başka bir deyişle halkın doğrudan rızasıyla ulemanın otorite ve egemenliği halk üzerinde öncelik kazanmıştır (Moslem, 2002: 13-14).

Üçüncü konuyu oluşturan İslami yönetimin oluşturulması programının en önemli boyutunu ise ulema müesses nizamının devletle faydacı sessizliğe dayalı geleneksel apolitik tavrını ortadan kaldırmak ve bu tarihsel-toplumsal kurumu radikalize etmektir. Bunun en önemli ayağını mevcut siyasal düzene karşı pasifist bir tutum sergileyen ulema sınıfının itibarsızlaştırılması oluşturmuyordu (Khomeini, 2008: 113-39). Kendisini dinleyenlere ve genç ateşli eylemcilere yönelik Humeyni, “*ulemayı uyandırmayı*” ve hatta gençlere bu ulemanın “*sarıklarını çıkarmalarını*” öğütüyordu (Khomeini, 2008: 113). Daha sonra Humeyni mevcut düzeni meşrulaştıracak her türlü ekonomik, siyasi, hukuki davranıştan kaçınma ve bir nevi bütüncül bir sivil itaatsizlik öğütledi (Moin, 2005: 154). Humeyni'nin 1972'de yayınlanan *Cihad-ı Ekber* kitabı, *Hükümet-i İslami*'nin üçüncü meselesi olan tasarlanmış teorinin pratiğinin üstlenecek kadronun vasıflarına ayrılmıştır (Moin, 2005: 154-5). Burada Humeyni dinleyenlerinin davasına adanmış kadrolar haline gelmesinde iradelerini, fedakarlıklarını ve serden geçmişliklerini artıracak ruhsal bir eğitim öngörmüştür (Humeyni, 2014: 190-239). Ruhsal arınma ve iradeyi güçlendirme konusuna bu anlamda o kadar kafa yormuştu ki Şii Ortodoks yaklaşımın “masumiyet” (ismet) anlayışını yeniden yazmıştır. Ortodoks yaklaşım

masumiyetin kesbi olmadığına, doğrudan Tanrısal iradenin bir yansıması (kevni) olduğu temeline dayanırken; Humeyni *Cihad-ı Ekber*'de masumiyetin sahibi olan 14 masumun bu özelliklerini çilecilikleri ve erdemlilikleriyle elde ettiklerini ifade ederek kevni ismet anlayışına meydan okudu (Axworthy, 2013: 139). Humeyni için masumiyet imanla, kararlı bir iradeyle ve en önemlisi eylemle elde edilmiştir. Ortodoks yaklaşım 12 İmamdan büyük çoğunluğun siyasi otorite sahibi olmaması apolitikliğine, Humeyni ise Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin siyasi otorite sahibi olma özelliğine vurgu yapmıştır (Moin, 2005: 155). *Hükümet-i İslami* ve *Cihad-ı Ekber* birbirinden ayrı düşünölmeyecek kadar birbirini tamamlayan Humeyni'nin praksisini oluşturmuştur.

Humeyni'nin *Hükümet-i İslami* kitabı neden bir İslam devletinin kurulmasının zaruri olduğu ve bunun neden velayet-i fakihe dayanması gerektiği konusunda görelî olarak açıklayıcıydı, ancak söz konusu fikirlerin hayata geçirilmesi fırsatı gündeme geldiğinde ayrıntılı bir siyasal sistem tasarımını içermekten ziyade genel geçer ifadelerle başvurmuştu (Axworthy, 2013: 139). Gerçekten velayet-i fakih, bir devlet, hükümet teorisi veya modeli olarak tanımlanacak ayrıntıya sahip değildi. Velayet-i fakihin odak noktası Şii geleneğin gaybet paradigmasının pasif ulama tutumuna yol açmasının haklı ve doğru bir yaklaşım olmadığını ortaya koymaktı. Bu anlamda siyaset felsefesinin en iyi yönetim nedir sorusunu, kim yönetmelidir sorusuna dönüştürerek en iyi yönetimin filozof kralın yönetimi olduğu şeklinde cevapladı. Humeyni'nin filozof kralı fakihti ve en iyi yönetim ancak fakihin yönetimi olabilirdi (Gheissari ve Nasr, 2006: 86-7). Velayet-i fakih teorisinin bir hükümet modeli olarak zayıf olmasından dolayı devrimin zafere ulaşmasının ardından bir anayasa yapımı sürecine girildiğinde boşluklar Humeyni'nin *Hükümet-i İslami* kitabından yararlanılarak değil, Irak ulemasından Ayetullah Muhammed Bakır Sadr'ın *İran İslam Cumhuriyeti Anayasa Projesi İçin Ön Yasal Notlar* kitabına başvurularak doldurulmuştur (Axworthy, 2013: 161-2). Bununla beraber Humeyni'nin iki unsurlu velayet-i fakih piramidini içeren siyasal teorisinin önemi, onun yıkıcı radikalizmi ile kurucu esnekliğinin bir sonucu olan Şii siyasal teoride içsel bir devrim gerçekleştirmiş olmasındadır. Ancak Humeyni'nin bu teorik devrimi ile ulema [ulus]devleti inşa edilebilmiştir.

5.2.3 Halkçılık ve Cumhuriyet

Humeyni'nin yıkıcı radikalizmi ve kurucu esnekliğini oluşturan ikinci ara argüman ise onun *sol-İslam aşısının* mirasını devralmasıyla ilgilidir. Siyasal

sistemin salt ulema bütünleşmesine dayalı olmaması; halkçı, anti emperyalist ve cumhuriyetçi unsurlar da barındırması Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* yaklaşımına *köprü aydınlar kuşağı* ve onların en önemli temsilcileri olan Celal Al-i Ahmed ve Ali Şeriatî'nin *sol-İslam aşısının* mirasıdır. Bu mirasın izlerini Humeyni'nin toplum görüşlerinden izlemek mümkündür. Devrim sonrası devlet oluşumu ve devlet-toplum ilişkilerinin biçimlenmesinde Humeyni'nin siyasal görüşü gibi toplum görüşü de etkili olmuştur. Humeyni'nin toplum görüşlerinde 1970'ler öncesi ve sonrası ciddi bir değişim yaşanmıştır. Bu değişim kendisini onun son dönem halkçı retoriğinde göstermektedir. Bu anlamda Humeyni'nin *kurucu esnekliğinin* bir diğer boyutu onun *köprü aydınlar kuşağından* devralmış olduğu halkçı ve sömürge karşıtı retoriğidir. *Sol-İslam aşısı* İran İslamcılığının diğer İslamcılıklardan istisnailiğini ortaya koymaktadır. İran İslamcılarının kendilerini entelektüel olarak meşrulaştırma ihtiyacı Humeyni'nin hareketini, en militanını bile, entelektüel argümanlarla ilgilenmek, Batı felsefesi, Marksist düşünce ve şaha karşı seküler muhalefetin söylemini devralmak zorunda bırakmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 66). Gerçekten de Humeyni konuşurken alışlagelmiş dini retoriğe başvurmadan ziyade sosyo-ekonomik sorunlara, sınıfsal çelişkilere, sömüren-sömürülen ilişkilerine atıf yapan bir söylem benimsemiştir (Abrahamian, 2002: 11). Daha önce toplumun tüm tabakalarının belli bir uyum içinde kendisine tanımlanmış statüye razı olmalarını, toplumsal kaosun ortaya çıkmaması için gerekli görmesine rağmen daha sonraki toplum görüşlerinde *sol-İslam aşısının* bir yansıması ve *köprü aydınlar kuşağının* kelime dağarcığını devralmasının bir sonucu olarak birbiriyle çatışma içinde olan iki tabakadan bahsetmeye başlamıştır. Ali Şeriatî'nin Frantz Fanon'un *Yeryüzünün Lanetlileri* (Fanon: 2007) kitabını Farsçaya çevirirken (*Mustazaafin-i Zemin*) kullandığı mustazaflar kelimesini ödünç alan Humeyni, toplumu müstekbirlerle (zalimler ve sömürenler) mustazaflar (mazlumlar ve sömürülenler) şeklinde ikiye ayırmıştır (Abrahamian, 2002: 34). Bu ayırım aynı zamanda Celal Al-i Ahmed'in *açlar ve toklar* ayırımından da ilham almıştır (Mottahedeh, 2003: 292). Humeyni,

“...siyasal ajanlar vasıtasıyla onlar (müstekbirler) halk (mustazaflar) üzerinde güç kurmuşlardır. Emperyalistler ayrıca bizim üzerimizde adil olmayan bir ekonomik düzen kurmuştur ve böylece halkımızı ikiye bölmüşlerdir: aç... olanlar bir tarafta; zevk, sefa ve yolsuzluk içinde bir zenginlik ve hayat süren azınlıklar diğer tarafta...”

diyerek Celal Al-i Ahmed'i (2000) tekrar etmiştir (Saikal, 2019: 51). Humeyni'nin popülist ve anti-emperyalist temalar içeren bu sözleri siyasal yelpazenin geniş bir kesimi üzerinde etki yaratmayı başarmıştır. Öyle ki siyasal yelpazenin bir ucu olan Ayetullah Kaşani'nin takipçileri ile Fedaiyan-ı İslam kalıntılarından, diğer ucu olan Tudeh, Halkın Mücahitleri, Marksist Halkın Fedaileri ve daha merkezdeki İran Özgürlük Hareketi ve Milli Cephe'den isimleri kendisine çekmeyi başarabilmiştir (Abrahamian, 1982: 532). Devrimin öncesinde mustazaflar kavramına sadece ezilen kalabalıkları dahil eden Humeyni, devrim sonrasında bu kavramın içine yeni yönetimi destekleyen orta sınıf ve zenginleri de dahil etmiştir. Zira yeni yönetimi desteklemek artık müstekbir uluslararası güçlere karşı mustazafların siyasal temsilcisi İİC'ni desteklemek anlamına da gelmiştir.

Humeyni'nin halkçı ve sömürge karşıtı söylemi 1978'in sonunda, özellikle de Paris sürgünü sırasında Batı kamuoyuna hitap ettiği dönemde cumhuriyet rejimini dillendirmesi aşamasına ulaşmıştır. Humeyni *Hükümet-i İslami*'de salt İslam devleti idealinden bahsetmişti. Bu devletin İslami niteliğini sağlayacak şey fakihin liderliği ve ülkenin tek yasası olarak şeriatın uygulanması olacaktı. Daha önce de belirtildiği gibi Humeyni *Hükümet-i İslami*'de bu ideallerini ortaya koymakla beraber siyasal sistemin kurumsal özellikleriyle ilgili ayrıntıya girmemişti (Moslem, 2002: 18). Paris sürgününde Humeyni'nin halkçı retoriğine cumhuriyet kavramı da dahil olmuştur ve bu açıkça *Hükümet-i İslami*'deki pür İslam devleti projesinden bir sapmadır (Moslem, 2002: 18). Bu aşama aynı zamanda çalışmanın başında da ifade ettiğimiz gibi İslam Devrimi'nin diğer toplumsal devrimler gibi ilerici karakteri olduğunu gösteriyordu. Buna göre Humeyni İslam Devrimi'nin bir İslam cumhuriyetine varacak yolu açacağını, bu İslam cumhuriyetinin gerçek anlamda bir İslam toplumunu yaratacağını vaat etti. Humeyni'nin vaat ettiği gerçek İslam toplumu, Ali Şeriatî'nin tevhidî İslam toplumu kavramını oluşturan eşitlikçi, Pehlevi rejiminin neden olduğu nepotizmin, yolsuzluğun, alkolizmin, fuhşun, cehaletin, yabancı sömürsünün olmadığı ideal bir toplumdur. Humeyni'nin ilerici toplum iddiası o kadar cüretkâr boyuta ulaşmıştı ki geleneksel Şii bakış açısının ideal İslami tarihsel dönemler olarak gördüğü Hz. Peygamber ve Hz. Ali dönemlerinin bile çözmekte eksik bırakmış olduğu toplumsal sorunları İslam Devrimi'nin sonuca ulaştırdığını savunmuştur (Abrahamian, 2002: 38). Humeyni'nin halkçı ve ilerici retoriği M. Rıza Pehlevî'nin 1963 Beyaz Devrim'indeki altı noktanın en önemli iki unsuru olan ve ulemanın itirazına yol açan toprak reformu ve kadınlara oy kullanma

hakkı verilmesinin İİC anayasasının tanımış olmasına da yansımıştır. İİC anayasasının halkçı maddeleri arasında bütün vatandaşlara sosyal güvenlik hakkı, işsizlik parası, ücretsiz eğitim ve sağlık hizmeti de vardı (Abrahamian, 2002: 40-41). Humeyni'nin devlet oluşumu sürecindeki amacının sadece İslami değil aynı zamanda modern, güçlü, etkin ve her iç ve dış meydan okumaya karşı sağlam bir rejim yaratmak olduğunu ifade etmiştik. İşte Humeyni'nin her ne kadar velayet-i fakihe dayalı bir İslam [ulus]devleti kursa da söz konusu siyasal rejimin karşı karşıya kalması muhtemel uluslararası ve toplumsal meydan okumalar karşısında varlığını koruyabilmesi için ona *kurucu esneklik* boyutu da kazandırmıştır. Humeyni'nin *sol-İslam aşısının* mirası olarak devraldığı halkçı ve cumhuriyetçi retorik bu boyutun bir yansımasıdır. Bu boyut Humeyni'nin, İran'ın iki yüzyıllık *güç arayışı ile meşruiyet krizi* sorununa yönetilebilir bir çözüm ya da uyarlanma sürecini işletmesini mümkün kılmıştır. Uyarlanma düzeyinin en ileri aşamasını ise Humeyni'nin velayet-i mutlak-i fakih fetvası oluşturmaktadır.

5.2.4 Velayet-i Mutlak-i Fakih

Daha önce de ifade edildiği gibi velayet-i fakihin Humeyni versiyonu, gerçekten siyasal teori bakımından Şiiliği içsel bir devrime sürüklemiştir. Ne var ki Humeyni'nin Şii kesinlik paradigmasında gerçekleştirdiği son devrim bu olmayacaktır. Humeyni teolojik bakımdan *yıkıcı radikalizminin* ve modern egemen ulus devlete uyarlanma bakımından *kurucu esnekliğinin* sınırlarını mümkün olduğunca genişlettiği 1988 tarihli velayet-i mutlak-i fakih fetvasıyla seküler bir teokrasi yaratmıştır. Üstelik bu fetva İran-kontra skandalının tetiklediği olaylar nedeniyle Ayetullah Montazeri'nin siyasal sistemden dışlanması ve bunun sonucunda yaşanan haleflik krizine rehberlik için merce-i taklit olma şartının kaldırılması çözümü bulunmasıyla eş zamanlı verilerek devletin niteliğinin seküler teokrasiye evrilmesine neden olmuştur. Konuyu başka bir şekilde formüle etmek gerekirse, Humeyni'nin ölümüne yakın iki kriz siyasal sistem ve Şii kesinlik paradigmasında son bir kırılmanın daha yaşanmasına neden olmuştur. Bu kırılmanın bir yönü velayet-i mutlak-i fakih fetvasıyla bir fakih leviathanı yaratmakken diğer yönü ise fakih için gereken dini kriterin gevşetilmesiyle “seküler” bir teokrasiye evrilmedir. Humeyni'nin söz konusu fetvayı vermesine neden olan gelişme devrimci farklı ideolojik bileşenler arası tasfiye sürecinin 1983'ün ortasında tamamlanarak İCP içindeki gömülü hizipleşmenin gün yüzüne çıkmasıdır. Hizip siyaseti kendisini özellikle 1984'te 2. meclise hâkim olan İslami-sol ile muhafazakâr cumhurbaşkanı Hamaney-

Anayasayı Koruyucular Konseyi (AKK) bloku arasındaki rekabette göstermiştir. İslami-solun hâkim olduğu 2. meclis halk lehine devletçi bir ekonomi-politik gündem yürütürken; muhafazakarların hâkim olduğu AKK, şeriatın dokunulmaz kabul ettiği özel mülkiyet konusunda ısrar ediyordu. Krizin nedeni meclisin yaptığı iş kanununun AKK tarafından İslam'ın özel mülkiyetin dokunulmazlığı ilkesine aykırılık dolayısıyla reddedilmesi üzerine çıkmıştır (El-Katib, 2016: 538). Çalışma Bakanı, Humeyni'den müdahil olmasını istediğinde, Humeyni bakana söz konusu yasayı AKK tarafından onaylanmasını beklemeden uygulama izni vermiştir (El-Katib, 2016: 538). Bakan da bu yetkiyi oldukça geniş bir şekilde uygulamaktan çekinmemiştir. Çalışma Bakanının bu inisiyatifi Cumhurbaşkanı Hamaney tarafından sert bir şekilde tepki görünce Humeyni, meşhur mektubu yazarak velayet-i mutlak-î fakih nazariyesini ortaya koymuştur (El-Katib, 2016: 538).

“hükümet, Resulullah'ın mutlak olan velayetinin bir parçasıdır ve İslam'ın öncelikli hükümlerinden biridir. Bu sebeple namaz, oruç, hac dâhil olmak üzere fer'i hükümlerin hepsinden önce gelir. Eğer hükümetin yetkileri ilahi olan fer'i hükümlerin çerçevesiyle sınırlı olsaydı o zaman İslam peygamberine havale edilmiş olan ilahi hükümet ve mutlak velayet tezinin bir anlamı kalmaz ve ilga edilmesi gerekirdi... Yönetici zaruret halinde camileri kapatabilir. Dırar Mescidi haline gelen ve yıkılmaktan başka çaresi bulunmayan camileri de yıkabilir... Yönetim halkla gerçekleştirdiği (meşru) ittifakları, ülkenin ve İslam'ın maslahatları doğrultusunda işlemediğini gördüğünde bunları tek taraflı olarak ilga edebilir... İbadetle ilgili olsun ya da başka bir konuyla ilgili olsun İslam'ın maslahatlarına zarar veren herhangi bir işi engelleyebilir... Öte yandan hükümet İslam ülkesinin maslahatlarıyla çeliştiği durumlarda önemli farzlardan haccı, lüzum gördüğünde geçici olarak menedebilir” (El-Katib, 2016: 417).

Bu fetvada Humeyni 1988'de İran'da devletin peygamberin mutlak otoritesini miras aldığını, hükümetin İslam'da birincil ilke; namaz, hac, oruç gibi ikincil ilkelere bile öncelikli olduğunu ve gerektiğinde kamu menfaati (maslahat) gereği dini ilkelerle çelişen kararlar alabileceği fetvasını (*velayet-i mutlak-i fakih*) verdi (Abrahamian, 2002: 59-60). Bu fetvasıyla Humeyni bir taraftan İslami sol ağırlıklı parlamento ve hükümete destek verirken diğer taraftan da velayet makamındaki fakihin konumunu peygamber ve masum imamların konumuyla eşitlemiştir (El-Katib, 2016: 539).

Kırılmanın ikinci yönü ise Humeyni'nin yerine geçmesi planlanan Ayetullah Montazeri'nin sistem dışına itilmesinin yarattığı haleflik kriziyle ilgilidir. Humeyni Mart 1989'da ulemayı şeriat konusunda uzmanlığıyla ön plana çıkanlar ve ekonomik, sosyal ve siyasi meseleler ile dünya ilişkilerini bilenler şeklinde ikiye

ayırmış ve İİC’ni ikincilerin yönetmesi gerektiğini açıklamıştır (Abrahamian: 2002: 40). Yani veliyi fakih için en kıdemli İslam fakihî olma şartını ortadan kaldırarak orta düzeyli bir ulemanın yeterli olduğuna karar vermiştir. Bu açıkça ulema-devlet bütünleşmesi adına Şii kesinlik teolojisi paradigmasında iki unsurlu velayet-i fakih piramidiyle yaşanan esnemenin sonucunun 1989’da seküler bir teolojiye evrilmesi ve devletin dini yutması anlamına gelmiştir. Devlet oluşum süreci tahlil edilirken de ifade edileceği gibi Humeyni’nin velayet-i mutlak-i fakih anlayışına ulaşması ve haleflik krizi nedeniyle veliyi fakih olmak için merce-i taklit olma şartını kaldırması bir taraftan Şii bilgi-siyaset ilişkisine dair *yıkıcı bir radikalizm* taşırken, öte yandan Şiiğin/dinin toplumsal ya da uluslararası gerekliliklere uyarlanması anlamında *kurucu bir esneklik* kazandırmıştır. Bu *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik*, ulema-devlet bütünleşmesi ile ulemanın artık toplumun değil (rüesayî millet) devletin (rüesayî devlet) temsilcisi haline gelmesinin doğrudan bir sonucu olan uluslararası ile doğrudan temasa geçmesinin yarattığı bir olgudur. Başka bir deyişle ulema leviathanı ya da İslam [ulus]devleti, ulemanın İran’ın son iki yüzyıllık tarihinde meşruiyet aktörleri olmaktan güç arayışının aktörleri olmaya evrilmesinin sonucu olarak dini paradigmayı radikal bir şekilde dönüşüme uğratmak zorunda kalmıştır. Zikredildiği gibi Humeyni sadece İslami bir devlet değil, aynı zamanda hem iç hem de uluslararası meydan okumalar karşısında varlığını devam ettirebilecek bir rejim kurmak amacıyla ve bu rejimin kendisini uluslararası etkisine karşı pozisyon alabilecek esneklikte olmasını zorunlu kıldı. Daha sonra ifade edileceği üzere ulemanın toplumsal rol yerine devlet rolüne soyunmasının yarattığı toplumu temsil boşluğu özellikle Humeyni sonrası dönemde İran reform siyaseti tarafından doldurulacaktır.

5.3 İran İslam Cumhuriyeti Devlet Oluşumunda Tasfiye Süreci

İİC’nin devlet oluşumuna etki eden iç faktörlerden birisinin Humeyni’nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esnekliği* ise diğerinin de Humeyni ve velayet-i fakih taraftarlarının demokratik İslam cumhuriyeti (Bazergan, Şeriatmedari) veya sol (Halkın Fedaileri, Halkın Mücahitleri) vizyonu savunanları tasfiye etme süreci olduğunu ifade etmiştik. Devrimin zaferini ilan etmesinden sonra temel gündem yeni siyasal rejimi inşa etmektir ancak bunu birisi iç diğeri dış kaynaklı olan iki meydan okuma karşısında hayatta kalarak yapmak zorundaydı. Humeyni ve iç halkası açısından devrimin bir taraftan devrimci diğer bileşenlere diğer taraftan ise uluslararası müdahalelere karşı muhafaza edilmesi kaygısı diğer tüm kaygıların önüne geçmiştir. Söz konusu kaygının devlet oluşum sürecine yansması kendisini devlet

inşasının tasfiye süreci ile paralel yürütülmesi olgusunda ve tasfiye sürecinin devlet-toplum ilişkilerine yansımaları ise kendisini İİC'nin Moazami'nin ifadesiyle *teolojik bir güvenlik devleti* şekline bürünmesinde göstermiştir (Moazami, 2013: 136). İşte İİC'nin devlet oluşum sürecine eşlik eden ve günün sonunda devlet-toplum ilişkilerinin teolojik bir güvenlik devleti biçiminde karakterize olmasına neden olan faktör, kendisini Geçici Hükümet (Bazergan)-Devrim Konseyi ya da Cumhurbaşkanı Beni Sadr-İCP arasındaki çatışmada gösteren rekabet ve bu rekabet sırasında HM'nin terör siyasetinin devrimin çekirdek dini kadrosunu ve Humeyni'yi daha sert ve tavizsiz bir tasfiye süreci izlemeye sevk etmesidir. Bu rekabet devrim lideri Humeyni'nin samimi ya da siyasal pragmatizm gereği başta tarafsız bir yaklaşım sergilemeye çalışsa da daha sonra siyasal sürece ağırlığını koymasıyla ve anayasanın karakterinin velayet-i fakihi merkeze almasıyla sonuçlanacaktır. Devrimci bileşenler arası rekabet süreci ve bu süreçte İCP'nde konsolide olmayı başaran İslamcılarının devrimin diğer bileşenlerini tasfiye etmesi anayasanın, yani devletin niteliğini belirleyen temel kurucu metnin karakterini belirleyecektir. İİC devlet oluşumu tarihsel sürecinin bu anlamda en önemli belirleyici faktörü üç devrimci bileşen olarak demokratlar, radikal sol ve velayet-i fakih taraftarları arasındaki rekabette Humeyni ve velayet-i fakih taraftarlarının, önce demokratik İslam cumhuriyeti (Bazergan, Şeriatmedari, Beni Sadr) fikrini savunanları, daha sonra da solu (Halkın Fedaileri, Halkın Mücahitleri, Tudeh) tasfiye etme sürecidir.

Tablo 5.1. Devrimci Bileşenler

	Kişiler-Gruplar	İdeolojiler
Demokrasi Yanlıları	Mehdi Bazergan, Kerim Sencabi, Daryuş Foruhar, Abdülkerim Lahiji, Hasan Nazih, Hidayetullah Metin-Defteri, Ayetullah Şeriatmedari: MC, MDC, MHCP.	Demokratik çoğulcu bir siyasal sistem
Sol Radikaller	Marksist-Leninistler, Trockistler, Maoocular, Kastrocu Che Guevaracılar, HM, eski Tudehliler, HF, Rah-e Kargar (işçilerin yolu), Peykar (savaş)	Marksist eşitlikçi bir toplum, siyasal ve ekonomik antiemperyalizm
Velayet-i Fakih Taraftarları	Montazeri, Beheştî, Rafsancani, Bahonar, Hamaney	Kültürel antiemperyalizm

5.3.1 Devrim Sonrası Devlet Oluşumu ve Farklılaşan Vizyonlar

İran Devrimi sadece Pehlevi rejimi, CIA ya da Batılı gözlemciler açısından değil aynı zamanda devrimcilerin kendileri açısından da “hızlı” ve “kolay” gerçekleşmiştir. Bu hız devrim sürecinde bir taraftan devrimcilerin ideolojik farklılıklarının aralarında bir bölünme yaratmasının önüne geçerken diğer taraftan

ise devrim sonrası devlet inşa sürecinde ideolojik çatışmalara ve tarafları birbirine yönelik tasfiye süreci işletmeye sevk etmiştir. Devrimci bileşenler kabaca demokrasi yanlısı, Marksist ve eşitlikçi bir toplum ile İran'ı ABD'nin siyasal, askeri ve ekonomik nüfuzundan kurtarmak isteyen sol gruplar ve son olarak Batılı kültürel hakimiyete İslami bir vizyonla direnilebileceğini düşünen velayet-i fakih taraftarı Humeynistlerden oluşuyordu (Gheissari ve Nasr, 2006: 80). Birinci grubu oluşturan Kerim Sencabi ve Daryuş Foruhar gibi eski Milli Cephe (MC) üyeleri Musaddık'ın mirası olarak gördükleri demokrasiyi canlandırmaya odaklanmışlardı. Devrim sırasında kalabalıkların taşıdığı dövizlerde üç fotoğraftan birisinin Musaddık'ın olması bu kesimlerin devrim sonrasındaki demokratik vizyonlarını işaret ediyordu. Çünkü devrim sırasında Musaddık ismi demokrasiyle eş anlamlı kullanılmaya başlanmıştı (Gheissari ve Nasr, 2006: 81). Bunlara aynı zamanda MC'nin solundan türeyen ve Hidayetullah Metin-Deferi'nin liderlik ettiği Milli Demokratik Cephe (MDC) ile Tebriz kökenli Ayetullah Şeriatmedari'nin desteklediği Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi (MHCP) isimli yeni siyasal oluşumları da eklemek gerekir (Axworthy, 2013: 153). Bu gruplar kendilerini yeni rejimin isminin İslam cumhuriyeti değil, demokratik İslam cumhuriyeti olması gerektiği konusundaki ısrarlarında göstermişlerdir.

Halkın Mücahitleri, Halkın Fedaileri ve çeşitli küçük sol fraksiyonlardan oluşan radikal sol ise devrimden sonra refahın yeniden dağıtımı, kaynakların üst sınıflardan alt sınıflara transferi ve Batı'yla ilişkilerin koparılması hedeflerini dillendirdiler. Ne var ki demokratlar gibi solun da zaafi elitist ve entelektüel ağırlıklarına rağmen kitlesel bir desteğe sahip olmamasıydı. Her iki grup da Humeynistlerle karşı karşıya kalacakları aşamada bu zaafı nereden tasfiye edilmekten kurtulamayacaklardır (Gheissari ve Nasr, 2006: 82). İslamcılara gelince öncelikle 1940'ların ortasında faaliyet göstermeye başlayan ancak liderleri Nevap Safevi'nin idamı sonrası pasifize olan *Fedaiyan-ı İslam* (Fİ), İslam devleti amaçlarıyla örtüşen velayet-i fakih düşüncesine ve Humeyni'ye kanalize olmuştur. Ayrıca *köprü aydınlar kuşağının* en önemli uleması olan Ayetullah Talegani de devrimin İslamcı söylemiyle halkçı ve sol söylemini bir araya getiren, bu anlamda Halkın Mücahitleri'nin İslami versiyonunu kendisine çeken bir işlev görmüştür. Elbette *sol-İslam aşısının* en önemli ismi entelijansiyadan Ali Şeriatî'ydi ancak 1977'de Londra'da hayatını kaybetmiştir. Hem Fİ'nin militan İslamcılığı hem de *sol-İslam aşısı*, Humeyni ve onun İCP içinde kümelenen velayet-i fakih taraftarlarına entelektüel ve eylemci bir

personaj taşısa da devlet oluşumu sırasındaki vizyon farklılıkları velayet-i fakihçilerin hem demokratları hem solcuları hem de İslamcılar içinde velayet-i fakihin daha ılımlı bir yorumunu savunanları tasfiye etmesine yol açacaktır.

Humeyni'nin İran'a döndüğü (1 Şubat 1979) ve fakat henüz devrimin zaferinin (11 Şubat 1979) ilan edilmediği bir zamanda (5 Şubat 1979) demokratların bir üyesi olan İran Özgürlük Hareketi (İÖH) lideri Mehdi Bazergan, Humeyni tarafından geçiş sürecini yönetmesi için Geçici Hükümetin başına atanmıştı. Bunun yanında bir de devlet inşası sürecinde Humeyni'nin iç halkasını oluşturan velayet-i fakih taraftarı kurucu İslamcı kadroların öncülüğünde devrimci kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumların temel işlevi rejimin karakterinin mümkün olduğu kadar İslami ilkeler tarafından belirlenmesini garanti etmektir. Bu kurumlardan en önemlileri Devrim Konseyi, İCP, İslam Devrimi Muhafızları Ordusu (IRGC, Pasdaran), Devrim Komiteleri ve onların merkez Komitesi (Komiteh-ye İnqelab-e İslami), Militan Din Adamları Cemiyeti (JRM), Devrim Mahkemeleri, Nehadlar (ya da Bonyadlar) ve Hizbullahiler'dir. Kurulacak yeni rejimde Humeyni'nin daha önce Paris'te söylediği gibi ulemanın en iyi ihtimalle minimal bir rolü olacağı umulurken bu kurumlar ve faaliyetleri sayesinde 1983'ün ortasına kadar, İİC Humeyni yanlısı güçlerin iktidar tekeline ve ulema iktidarının kurumsallaşmasına sahne oldu (Moslem, 2002: 21). İİC ve anayasasının karakteri bir taraftan muzaffer bir devrimci lider olarak İran'a gelen Humeyni'nin abartılı bir İmam karizmasına ulaşması (Moin, 2005: 194) ve bu sayede İran'da kitlenin başarılı bir şekilde mobilize edilmesi, diğer yandan da söz konusu devrimci kurumlarla merkezi hükümete paralel devrimci İslami siyasal düzenin yaratılması ile başarıldı (Moslem, 2002: 21).

Bazergan ve onun Geçici Hükümetinin konsantrasyonu bir an önce devrim sonrası merkezi hükümetin otoritesinin ve düzenin sağlanmasıyla devrimci kurumların odaklandığı temel konu rejimin İslami karakterinin garantiye alınmasıydı. Bu anlamda devrimin hemen öncesi ve sonrası kendiliğinden kurulmuş olan yerel devrim komiteleri, onların çatı örgütü olan Merkez Komite, Devrim Mahkemeleri, Devrim Konseyi, Hizbullahiler ve İCP'nin faaliyetleri merkezi hükümet aleyhine ve resmi hiyerarşinin dışında kendine mahsus bir gündem yürütmeye çalışmıştır. (Moslem, 2002: 23). Eski rejimin kurumlarının da varlığını koruduğu bu dönemde devrimci kurumlar ikili devlet olgusunun ortaya çıkmasına neden oldu. Bu dönemde devrim mahkemeleri yargıya, Devrim Muhafızları (DM) orduya, devrim komiteleri polis gücüne, Cuma imamları ve Humeyni'nin temsilcileri

valilere, vakıflar (bonyad) devletin sosyal ve ekonomik organlarına, Yeniden Yapılanma Cihadı (Cehad-e Sazendegi) Tarım ve Kırsal Kalkınma Bakanlığına paralel çalışarak siyasi ve idari yapıyı daha da karmaşıklştırmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 89).

Bu ikili yapı, devrimci güçlerin yavaş yavaş eski rejimle bağlantılı olduklarını düşündükleri resmi organlardan üniversitelere, çeşitli özel işletme ve fabrikalara kadar kamu ve özel birimlerde büyük bir kurum ve kadro tasfiyesi yürütmesiyle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 84). Bu sırada onlara eski rejim kalıntılarını burjuva bileşenleri olarak gören sol radikaller de destek vermiştir. Bu süreç eski tecrübeli, yetenekli ve profesyonel ancak Batılı burjuva kültürel etiğine sahip kadroların (*mütehassıs*) yerine devrime sadık olduğu düşünülen (*müteahhit*) ideolojik olarak güvenilir isimlerin getirilmesine evrildi (Gheissari ve Nasr, 2006: 86). Yine Humeyni taraftarı Hadi Ghaffari tarafından yönetilen Hizbullahiler kendilerini sokaklarda İslami ilkeleri uygulamakla sorumlu saydı. Hizbullahiler, Bazergan hükümetinin şikayetlerini hiçe sayarak velayet-i fakih muhaliflerine saldırmış, onların kamuya açık toplantılarını basmış ve muhalif gazeteleri kapatmaya zorlayarak bir korku iklimi yaratmaya çalışmıştır (Moslem, 2002: 23). Dolayısıyla devrim sonrası rejimin önemli karakteri merkezi hükümetin görevlileri tarafından hukukun uygulanması değil; devrimci örgütler ve Hizbullahiler tarafından uygulanması şeklindedir (Moslem, 2002: 23). Yine Humeyni'nin onaylamasıyla devrim mahkemeleri Adalet Bakanlığı'ndan bağımsız bir şekilde hareket etmiştir. Bazergan'ın merkezi bürokratik düzenin olmaması yönündeki şikayetleri Humeyni tarafından Bazergan ve hükümetinin muhafazakâr olmakla ve devrimci şekilde hareket etmemekle suçlanmasına neden olmuştur. Kısaca Bazergan'ı takiben söylenecek olunursa, devrimden birkaç ay sonra ikili bir otorite sistemi ortaya çıkmıştır (Moslem, 2002: 25-26).

Bazergan hükümeti ile birlikte Beni Sadr, İbrahim Yazdi ve Talegani gibi isimleri devrimci kuruluşlar ve Humeyni'nin iç halkasıyla karşı karşıya getiren ilk konulardan birisi Sadık Khalkhali öncülüğündeki devrim mahkemelerinin eski rejimin yöneticilerine dönük seri idam kararları olmuştur. Bazergan, Talegani, Beni Sadr ve İbrahim Yezdi gibi ılımlı ve tedrici bir yöntemden yana olanlara karşı radikal unsurlar (bunlara hem İslamcılar hem de sol gruplar dahildi) devrim sırasında şahın güvenlik güçleri tarafından katledilmiş yakınlarının intikamının alınmasını ve tavizsiz bir geçiş süreci yürütülmesini savunuyordu (Moin, 2005:

200). Bu aşamada militan İslamcı ve sol radikallerin yarattığı *yıkıcı radikalizm* atmosferi o kadar kesifti ki kurşuna dizilenlerin delik deşik bedenleri gazetelerde “*yeryüzünü ifsad edenler*” (*müfsid fil arz*) başlıklarıyla sergilenmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 85). İdamların ilk hedefi Pehlevi yönetiminin üst düzey isimleriydi ancak daha sonra devlet oluşumu sürecinde diğer muhaliflerin pasifize edilmesin-

Tablo 5.2. 1979-88 Arası Üç İdam Dalgası

	Tarihsel Dilim	İdamların Hedefi	İdam Edilenlerin Sayısı
I. İdam Dalgası	15 Şubat 1979- Haziran 1981	Eski Rejim	Eski Başbakan Emir Abbas Hüveyda, 6 Eski Bakan, 3 SAVAK Müdürü ve 90 SAVAK Ajanı, 33 Bahai, 1 Yahudi, 35 General, 25 Albay, 20 Binbaşı, 125 Astsubay
II. İdam Dalgası	Haziran 1981- Haziran 1985	Halkın Mücahitleri	8 bin Halkın Mücahitleri üyesi
III. İdam Dalgası	1988	Halkın Mücahitleri	2800 Halkın Mücahitleri Üyesi Mahkûm

de ve silahsızlandırılmasında da bir yöntem olarak kullanılacaktır. Bu anlamda devrim mahkemeleri 1989’a kadar üç dalga şeklinde seri idamlara başvurmuştur. Bu dalganın ilki 11 Şubat 1979’da devrimci zaferin ilan edilmesinden sadece 4 gün sonra gerçekleştirilen SAVAK Şefi General Nasiri’yle beraber dört generalin kurşuna dizilmesiyle başladı ve diğerleriyle devam etti (Abrahamian, 2009: 235). Bu süreç içinde Bazergan’ın düzen, ılımlılık, yasaya bağlılık sözleri ve istifa imalarında bulunması olumlu karşılık bulması bir yana devrimci atmosferin makul değerlendirmeyi ortadan kaldırdığı bir atmosfer içinde devrime olan sadakatinin sorgulanmasına yol açtı. Humeyni, her ne kadar Bazergan’ın MC ile eski bağlarını, laik unsurlara ve Batı dünyasına güven telkin eden duruşunu kısa vadeli olarak yararlı bulsa da devrimci radikal kadro için -hem İslamcı hem de sol- yeteri kadar güvenilir değildi (Moin, 2005: 213). İşte henüz devrimin bu ilk aşamasında Bazergan’ın Geçici Hükümeti aleyhine Beheştî’nin başkanlığında ve Hamaney, Rafsanjani, Bahonar gibi isimlerin katılımıyla İCP (Mayıs 1979-1987) devrimci unsurların konsolide olacağı ve rejim ile anayasanın İslami karakterinin garanti edileceği bir devrim partisi olması düşüncesiyle kuruldu. İCP, 1987’de kapatılmasına kadar söz konusu İslami garantörlüğü, bir taraftan devrimin ılımlı unsurlarını temsil eden Geçici Hükümete alternatif oluşturmak ve zaman içinde onları tasfiye etmek, diğer taraftan da sivil-askeri bürokrasiye atamalarda etkin olmaya çalışmak ve

Hizbullahiler denen sokak şiddet örgütünü kullanarak sokak hakimiyetini sağlamak suretiyle gerçekleştirmeye çalışmıştır (Moin, 2005: 203-204).

Humeyni ve taraftarları ile Bazergan arasındaki farklılığın çok daha net bir şekilde ortaya çıktığı bir başka konu ise rejimin niteliğinin belirleneceği 31 Mart (1979) referandumuyla ilgiliydi. Referandum “*İslam Cumhuriyetine evet ya da hayır*” alternatiflerinden oluşuyordu ve bu açıkça hayır demenin monarşiye evet demek olduğu anlamına geldiğinden sonucu önceden belirlenmiş bir tasarıydı. Bu arada devrimden hemen sonra Milli Cephe’nin solundan türeyen ve Hidayetullah Metin-Defteri’nin liderlik ettiği MDC ile Tebriz kökenli Ayetullah Şeriatmedari’nin desteklediği MHCP isimli yeni siyasal oluşumlar da ortaya çıkmıştı. İşte bu yeni oluşumlar ve Bazergan referandum pusulasına üçüncü bir şık olarak *Demokratik İslam Cumhuriyetinin* eklenmesini talep edince Humeyni açık, sade, anlaşılır ve kararlı bir ses tonuyla İslam Cumhuriyetinin başına başka bir sıfat eklenmesinin İslam’ı yetersiz görmek anlamına geldiğini belirterek reddetti. 31 Mart’ta yapılan referandumu MDC, MHCP ve Kürtler boykot etse de büyük bir katılımı ve %98,2 evetle geçerek İslam Cumhuriyeti kurulmuş oldu (Axworthy, 2013: 153).

Bu referandumla yeni rejimin bir İslam cumhuriyeti olacağı resmileşmiş olsa bile söz konusu İslam cumhuriyetinin çerçevesini çizecek bir anayasa henüz ortaya çıkmamıştı ve hala Humeyni’nin devlet-ulema bütünlüğüne dayalı velayet-i fakih anlayışının bu anayasada yer alacağı kaçınılmaz değildi. Yani Humeyni’nin ve ulema sınıfının yeni rejimin tam kontrolünü ele almasına dayalı bir yol izleyeceği şeklinde başından itibaren planlı bir programı olduğu şüphelidir. Axworthy’nin de belirttiği gibi Humeyni’nin başlangıçta idarenin günlük işleyişini seküler (ulema dışı) siyasetçilere bırakmayı, kendisinin de olayları uzaktan takip ederek gerektiğinde müdahil olmayı planladığına dair işaretler vardır (2013: 143). Gerçekten de Humeyni Mart’ın (1979) başından itibaren tam 9 ay boyunca Tahran’dan Kum’a yerleşerek buradan yönetmeyi uygun bulmuştu. Humeyni’yi doğrudan yönetme düşüncesine ve daha da önemlisi devrimci demokrat ya da sol bileşenleri tasfiye etmeye ikna eden, devlet inşa sürecinde ortaya çıkan gelişmelerdir. Bu gelişmelerden ilki devrimci süreçte bölgesel olarak özerk hareket etme eğilimi ortaya çıkan Kürtler, Araplar ve Türkmenlerin bu konumlarını koruma düşünceleriydi. Kürtler, İran Kürdistan Demokrat Partisi (İKDP) ve Komala gibi örgütler kanalıyla İran’ın Kürdistan bölgesinde isyan halindeyken, kuzeydoğuda da Türkmenler bir isyan halindeydi. Yine Huzistan ve Belucistan bölgelerinde de

Arapların etnik temelli huzursuzlukları ortaya çıkmıştı. Tüm bu bölgesel ve kimlik temelli kalkışmalara HF örgütü de destek veriyordu. İşte bu kimlik temelli özerklik talepleri devrimcilerin şahin isimlerinin, özellikle de devrim mahkemelerindeki hızlı idamlarıyla isim yapmış Sadık Khalkhali gibilerin yaklaşımlarının hâkim yaklaşım haline gelmesinin arka planını oluşturmuştur (Axworthy, 2013: 154-55).

Bir diğer gelişme ise Nisan (1979) sonunda kendisini Ali Şeriatî'nin takipçileri olarak gören Furkan isimli İslamcı bir grubun Humeyni'nin yakın çevresine seri suikastlar düzenlemeye başlamasıdır. Humeyni taraftarı 6 kişiye suikastı üstlenen Furkan grubu, 1 Mayıs'ta (1979) İşçi Gününün kutlandığı sırada *köprü aydınlar kuşağının* ulema üyesi, Devrim Konseyi'nin başı, İCP'nin başkanı ve Humeyni'nin iç halkasındaki en yakınlarından birisi olan Murtaza Mutahhari'yi öldürdü (Moin, 2005: 208). Olayın Humeyni'ye duygusal etkisi yanında çok daha önemli siyasi sonuçları olmuştur. Birincisi Mutahhari'nin ölümü hem Humeyni'ye yakınlığı hem de onun iç halkası içinde bağımsız düşünebilen ender isimlerden birisi olması nedeniyle devlet oluşumunda daha ılımlı bir yönlendirici etki ortaya koyma ihtimalini de ortadan kaldırmıştır. Öyle ki Mutahhari, velayet-i fakih düşüncesini fakihin doğrudan değil dolaylı yönetimi şeklinde yorumlayarak ulemanın idareyi eline almasına karşı çıkıyordu (Axworthy, 2013: 156). Mutahhari ayrıca hatırlanacağı üzere *köprü aydınlar kuşağı* içinde Humeyni'ye en yakın isimlerin başındaydı. Cinayetin bir diğer sonucu ise Humeyni ve devrimin militan ulema grubunun, yavaş yavaş diğer unsurlardan kurtulma ve onları tasfiye etme düşüncesine ulaşmaya başlamasıdır. Zira bu suikastlar ve daha sonrakiler 1909'da idam edilen Şeyh Fazlullah Nuri, Rıza Pehlevi döneminde suikasta uğrayan Seyyid Hasan Müderris, Musaddık'ın kısa süreli başbakanlığının ikinci döneminde dışlanan Ayetullah Ebul-Kasım Kaşani'nin hatıralarını canlandırmış ve tasfiye olmaktansa tasfiye etme düşüncesinin yerleşmesine yardım etmiştir (Axworthy, 2013: 156). Bu düşünce devletin niteliğini belirleyecek anayasa yazımı ve kurum inşası süreci ile tasfiye süreçlerinin paralel yürütülmesine neden olacaktır.

5.3.2 Anayasa Yazımı, Devrimci Bileşenler Arasındaki Farkların Keskinleşmesi ve Egemenliğin Kaynağı Tartışması

31 Mart (1979) referandumuyla rejimin karakteri İslam cumhuriyeti olarak belirlendikten sonraki aşama, onun gerçek niteliğini ortaya koyacak anayasanın yazılmasıydı. 1979'un Mayıs'ından Aralık ayına kadar ana gündem İİC'nin söz konusu kurucu temel metni ve bu metni kaleme alacak organla ilgili tartışmalar

olmuştur. Bu süreç aynı zamanda biraz önce ifade etmiş olduğumuz velayet-i fakihin anayasaya girmesinin kaçınılmaz değil, yaşanan siyasal gelişmelerin önceden tasarlanmamış ancak son iki yüzyıllık UTS birikiminin yüzeye çıkmasının bir sonucu olduğunu da gösterecektir. Gerçekten de velayet-i fakihin anayasaya girmesi demokrat bileşenlerin maksimalizminin ters tepmesinin bir sonucu olarak görülmelidir. Bu çalışmanın kavramsal dağarcığına uygun olarak belirtmek gerekirse, anayasa yazım sürecinde demokrat unsurların maksimalizmi, son iki yüzyıllık devlet oluşumu ile ona takaddüm eden ulema müesses nizamı paralel oluşumunun neden olduğu *güç arayışı ile meşruiyet krizi* tartışmasının tetiklenmesine, hatta Meşrutiyet Hareketi döneminde demokratların iktidardayken Fazlullah Nuri'yi idam etme hatıralarının canlanmasına neden olmuştur. *Güç arayışı ve meşruiyet krizi* tartışmasının tetiklenmesi velayet-i fakih taraftarlarının anayasanın onu içerecek şekilde yazılmasında inisiyatif almasına neden olmuştur. Anayasa yazım süreci Humeyni'nin anayasa taslağına nihai şeklini verecek bir 8 kişilik komite kurmasıyla başladı. Komite birkaç seküler (ulema olmayan) hukukçu, Geçici Hükümet üyeleri ve Murtaza Mutahhari'den oluşuyordu. Humeyni'nin kendisi ise 1 Mart 1979'dan itibaren Kum'a ders vermek üzere yerleşmişti (Moazami, 2013: 139). Görevi Humeyni'den alan Geçici Hükümet Başbakanı Bazergan, söz konusu anayasa taslağı metnini hazırlama sorumluluğunu kabine içindeki bir İÖH üyesi olan Yadullah Sahabi'ye verdi. Sahabi'nin hazırladığı ilk taslak Fransa'nın 5. Cumhuriyetini model alan güçlü bir başkanlığa dayanıyor ve velayet-i fakihî ise içermiyordu (Axworthy, 2013: 157). Bu ilk taslak seküler ve demokratik bir ruha sahipti, teokrasiyi öngörmüyor, imamet kavramına yer vermiyor, Şiiliği içermiyor ve kadınların da cumhurbaşkanı adaylığını açıkça tanıyordu (Moazami, 2013: 139). Hatta meclisten geçen yasaların anayasal ve İslami denetimini yapmakla yetkilendirilmiş Anayasa Koruyucular Konseyi'nin (AKK) yapısı bile özenle seküler ağırlıklı oluşturulmuştu (Moazami, 2013: 139). Konseyin 11 üyesinden sadece 5'i (yarısından azı) ulema arasından, geriye kalan 6'sı ise hukuk uzmanlarından seçilecekti. Ayrıca Konsey, kararlarını 2/3 nitelikli çoğunlukla alabilecekti. Yani ilk taslak metnin öngördüğü İslami ton oldukça ılımlı bir tondur (Moazami, 2013: 139). Taslak Humeyni'ye getirildiğinde sadece kadınların yargıç veya devlet başkanı olmasını engelleyen bir düzeltme ve referandumda halkın onayına sunulmasını içeren küçük müdahaleleri dışında bir değişikliğe uğramadı. Humeyni'nin bu ılımlı müdahalesi, projesini hayata geçirmek

için daha uzun vadeli bir geçiş sürecini öngörmüş olmasından kaynaklanmış olabileceği gibi gerçekten velayet-i fakihi anayasada tanımlanacak biçimde oldukça ayrıntılı yetki tanımına sahip bir formda düşünmemiş olmasından da kaynaklanabilir. Devrimci bileşenlerin demokrat isimleri olan Bazergan ve Beni Sadr'ın anayasa taslağının demokratik karakterini yetersiz bulması ve başkalarının da anayasanın seçilmiş bir meclis tarafından yapılması gerektiğini savunmaları, demokratik özelliği yetersiz bulunan taslaktan çok daha azıyla yetinmek zorunda kalmalarına neden olmuştur (Axworthy, 2013: 158). Bu aşamadan sonra Anayasayı yazacak organ konusunda iki taraf iki fikir üzerinde rekabet etmeye başlamıştır. Bazergan, Talegani, Beni Sadr, Şeriatmedari ve HM bir blok halinde yaklaşık 270 üyeden oluşması planlanan kurucu meclisten yanayken; Humeyni ve taraftarları olan İCP, JRM, Devrim Konseyi, Devrim Komiteleri, IRGC ise devrimin Kur'an'ı hâkim kılmak için yapıldığını ve buna karşı çıkmanın devrime karşı çıkmak olduğunu iddia ederek yaklaşık 70 üyeden oluşan -ama yine de halk tarafından seçilecek- bir Uzmanlar Meclisinin (UM, Meclis-i Hubregan) anayasayı yazması gerektiğini savundu (Moin, 2005: 210-1).

Anayasa tartışmaları gündemiyle paralel bir gündem de gittikçe belirginleşen basın hürriyeti ihlallerine dönük tartışmalardı. Mutahhari'nin Furkan grubu tarafından 1 Mayıs'ta öldürülmesi Humeyni ile Şeriatmedari arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Öyle ki devrimden sonra kurulan ve Musaddıkçı bir çizgiyi savunan MDC'nin gazetesi Ayandegan'ın söz konusu suikastı haber yapma biçimi Humeyni'nin olayı sunma biçiminden farklılık göstermiştir. Humeyni, Mutahhari'nin öldürülmesini CIA'ye bağlarken, Ayandegan Gazetesi bu cinayeti ulema karşıtı İslamcı bir örgüte bağlamış ve ulema ve dini saflarda bir bölünme olduğu imajını işlemiştir. Humeyni buna Ayandegan Gazetesini İslam karşıtı ilan ederek cevap verdi (Ahavi, 1990: 311). Şeriatmedari ise Ayandegan özelinde basınla ilgili daha serbest bir ifade ortamından yana tavır belirlemiştir. İşte Şeriatmedari ve diğer demokrat güçlerin basın hürriyeti şikayetleri ile çakışan anayasayı yazacak kurucu meclis oluşturulması talepleri devrimci saflar arasındaki farklılıkların belirginleşmesi işlevi görmüştür. Bu taleplere rağmen anayasayı yazacak organ Humeyni ve taraftarlarının tercihi olan UM olarak kararlaştırılmıştır. 73 üyeden oluşması planlanan UM seçimleri için 3 Ağustos (1979) tarihi belirlenmiştir. Seçimler yapıldığında daha önce Rafsancani'nin öngörmüş ve uyarmış olduğu gibi çoğunluk, ulema üyelerinden

oluşmuş, demokratlardan sadece Ayetullah Talegani, Ben-i Sadr ve İÖH'nden Esadullah Sahabi UM'ne girebilmiştir. UM seçimleri sonrası üyeleri 10 Ağustos'ta (1979) Humeyni'ye bağlılıklarını bildirmek için gittiklerinde, Humeyni kurumun temel çalışma ilkesinin şeriat olduğunu belirtmiştir. Humeyni buluşmada UM'ne karşı çıkanları ve MDC'nin Ayandegan Gazetesini savunanları azarlayan bir konuşma da yapmıştır (Moin, 2005: 211). MDC'nin 9 Ağustos'ta (1979) Ayandegan Gazetesinin kapatılmasını protesto etmek için düzenlediği gösteri ile beraber HF ve HM ofislerinin Hizbullahilerin saldırısına uğraması anayasa yazımı sürecinin atmosferini belirlemiştir. MDC'nin protestosunun ertesi günü yeni devrimci rejim, *“vermiş oldukları özgürlüklerin istismar edildiğini”* düşünerek 26 gazete ve derginin kapatılmasına karar vermiş ve yeni rejimin İslamizasyonuna barışçıl muhalefet imkânını ortadan kaldırmıştır (Moin, 2005: 212).

Bu atmosfer içinde bir araya gelen UM'ne Ayetullah Montazeri ve Beheştî liderlik etmiştir. UM'nin anayasa tartışmaları Geçici Hükümetin daha önce hazırlamış olduğu ve içinde velayet-i fakihin olmadığı taslak metin üzerinden yürütülmüştür. Tartışmalar sırasında velayet-i fakihe dolaylı olarak ilk atıf yapan, *“eğer halk İslam cumhuriyetini onaylamışsa rejimin gerçekten İslami niteliğini garantiye almak için fakih, sistemin tepesinde olmalıdır”* açıklamasıyla Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri olmuştur. Hamaney de velayet-i fakihin yeni anayasanın en önemli bileşeni olması gerektiğini ifade etmiştir (Moslem, 2002: 26). Humeyni ise anayasanın doğasıyla ilgili tercihini şöyle açıklamıştır:

“anayasa ve diğer tüm yasalar bu cumhuriyette yüzde yüz İslami olmalı, eğer bir madde İslam'a aykırı olursa bu halkın çoğunluğunun iradesine de karşı olacaktır. Maddelerin İslam'a uygun ya da aykırı olup olmadığını söyleme hakkı da sadece fukahaya aittir.” (Moslem, 2002: 26).

Anayasanın ulema merkezli doğası konusunda Humeyni'ye Montazeri, Beheştî ve Hamaney dışında başta Ayetullah Muhammed Mehdi Rabbani Amlashi, Hasan Ayat, Celaledin Farsi ve Muhammed Kiavashi gibi UM'nin çoğunluğu destek verirken, yelpazenin diğer ucundaki ulema dışı üyeler olan Beni Sadr, İzzetullah Sahabi, Rahmetullah Mogaddem-Managhehi ve Muhammed Ali Musavi-Jazayeri ile ulema üyesi Ayetullah Mahmut Talegani ve Muhammed Javad Hoccati Kermani *“rejimin cumhuriyetçi niteliğinin dini niteliğinden önemli değilse bile en azından eşit olması gerektiğini”* savunmuştur. Demokrat itirazlar önemli güç merkezlerini ulemanın domine etmesine karşı çıkmış ve fakih için sadece denetim yetkisini uygun görmüşlerdir (Moslem, 2002: 27). Egemenliğin kaynağı konusunda ateşli bir

tartışmaya dönen ve İİC'nin bundan sonraki siyasal gruplaşmalarının kuluçka yatağı işlevi gören velayet-i fakih ve cumhuriyetçilik tartışmaları Eylül (1979) ayında velayet-i fakihin anayasanın 5. maddesi olarak oylanması ve büyük çoğunlukla geçmesi ile yürürlüğe girmiş oldu. Anayasanın 5. maddesine göre “*Hazret-i Veliyi Asr'ın (On ikinci İmam) gaybetinde İran İslam Cumhuriyeti'nde ulusun liderliği adil, dindar, döneminin dünya gelişmelerine aşina, cesur, yönetme kabiliyeti olan fakihin sorumluluğunda*” olacaktı (CIRI, 2012: 29). Humeyni'nin projesini hayata geçirmede temkinli hareket ettiğini ve daha uzun vadeli bir geçiş süreci öngörmüş olduğunu düşündüğümüzde velayet-i fakihin bu kadar “kolay” ve “hızlı” hayata geçirilmiş olmasını, diğer demokratik ve sol bileşenlerin Humeyni'nin devrimin muzaffer liderliği ve İmam karizması karşısında toplumsal destek temin etmede çaresiz kalmasıyla açıklamak mümkündür. Gerçekten de Humeyni toplumun geniş alt toplumsal kesimleri tarafından *Naibi İmam* olarak görülmüş ve karizması Yezid'le özdeşleştirilen M. Rıza Pehlevi'yi devirmesiyle daha da perçinlenmişti. Humeyni'nin Hz. Hüseyin'in davasıyla özdeşleştirildiği durumda ona muhalefet eden tüm taraflar da ya *taghut*, ya yer yüzünü ifsat edenler, ya eski rejim taraftarı gericiler ya da karşı devrimciler safına düşüyordu. Bu atmosfer kitleleri doğal ve kendiliğinden Humeyni ve onun projesine kanalizasyon ederken, yine doğal ve kendiliğinden onun alternatiflerinden uzaklaştırmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 87-8).

UM'nin velayet-i fakihi Eylül'de onaylamasının ardından egemenliğin kaynağı ile bağlantılı ateşli tartışmalar bu sefer veliyi fakihin yetkilerinin düzenleneceği 110. maddeyle ilgili yaşanmıştır. Bu madde veliyi fakihe resmi ordu (Artesh) ve Devrim Muhafızları (DM) komutanlarını, devlet Radyo-TV kurumu başkanını atama; savaş, barış ve seferberlik ilan etme; İran'ın temel politikalarını belirleme, AKK'nin 12 üyesinden fakih olan 6 üyesini doğrudan belirleme yetkisi veriyordu (CIRI, 2012: 64-6). Maddenin en tartışmalı bölümü ise halk egemenliğini temsil eden ve seçimle gelen cumhurbaşkanı ile dini egemenliği temsil eden veliyi fakih arasındaki ilişkiye dairdi. Buna göre veliyi fakih belli durumlarda cumhurbaşkanını görevden alma yetkisine sahip oluyordu. Montazeri, cumhurbaşkanının fakihin kutsal denetimi olmadan meşruiyetinin garanti edilemeyeceği argümanı ile maddeyi haklılaştırmaya çalışırken, Ben-i Sadr, Ayetullah Hücceti Kermani ve Ayetullah Makarem Shirazi ise velayet-i fakihin bu şekilde yorumlanmasına itiraz etmişlerdir. Bu itirazlara rağmen velayet-i fakihin güçlü bir

yürütme pozisyonunu tanımlayan 110. madde de dahil toplamda 175 maddeden oluşan anayasa Aralık'ta (1979) referandumdan geçerek yürürlüğe girmiştir.

5.3.3 İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasal Kurumsal Yapısı

Anayasa'nın Aralık 1979 referandumuyla onaylanmasının ardından İİC'nin siyasal ve kurumsal yapısı ne resmi-biçimsel anlamda ne de devrimci aktörler arası güç ilişkileri anlamında ikmale kavuşmamıştır. Ancak yine de bu anayasal çerçeveye beraber, devlet oluşumu ile ona takaddüm eden ulema müesses nizamı paralel oluşumunun ve buna ilave olarak 1960'lardan itibaren gerçekleşen sol-İslam aşısının artık son iki yüzyıllık güç arayışı ile meşruiyet krizi gerilimini yönetilebilir -ama sorunsuz olmayan- bir çözüme kavuşturduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan Aralık 1979 referandumuyla onaylanan anayasa ile beraber nasıl bir siyasal ve kurumsal yapının ortaya çıktığı sorusu erken bir soru değildir. Bu sorunun cevabını son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimin yüzeye çıkmasının bir sonucu olan velayet-i fakihin Humeyni versiyonu ve ona sol-İslam aşısının nüfuz etmesi şeklinde vermek gerekir. İİC, söz konusu krizi son iki yüzyılın rüesayı millet rolünü oynayan meşruiyet aktörü Şii ulema müesses nizamının çözüm formülasyonu ve fakat kurucu esnekliğin bir yansıması olarak ona cumhuriyetçi unsurların da eklenmesi ile aşmıştır. Gerçekten İİC siyasal sistemini tanımlayabilmek için onun merkezine yerleştirilen velayet-i fakihî güçlü bir parametre olarak kabul etmekle beraber anayasal olarak oluşturulmuş diğer kurum ve organların tamamına bütünsel olarak bakmadan kapsamlı ve kuşatıcı tanımlama yapmak mümkün değildir. Öyle ki İİC'nin 1979 Anayasası içerdiği kurum ve onlara öngörmüş olduğu yasama, yürütme ve yargı yetkileriyle hem dini egemenlik (meşruiyet) hem de halk egemenliği (makbuliyet) kaygısını, bu çalışmanın bakış açısına uygun olarak söylemek gerekirse son iki yüzyıldır var olan *güç arayışı ile meşruiyet krizine* kendi özgün çözüm arayışını yansıtmıştır.

Dini Egemenlik Kurumları

İran'da siyasal sistemin dini meşruiyetinin garantörü üç kurumsal yapı vardır. Bunlardan ilki sistemin merkezi ve üzerine bina edildiği velayet-i fakih kurumu, ikincisi yaklaşık 80 ulemadan oluşan ve temel görevi yeni rehberi seçmek olan Uzmanlar Meclisi (UM) ve sonuncusu da yasama faaliyeti ile seçimlerin İslam'a uygunluğunu sağlamakla görevli Anayasayı Koruyucular Konseyi'dir (AKK).

Humeyni'nin iki unsurlu velayet-i fakih ilkesinin ele alındığı bölümde neden fakihin yönetiminin zorunlu olduğuna ve siyasal sistemin meşruiyetinin ona dayandırılması gerektiğine dair geniş ayrıntılar verilmişti. Ancak burada kavramın halk egemenliği ile ilişkisine dair belli arayışların da olduğunu ortaya koymak gereklidir. Zira Humeyni sadece bir İslam devleti değil, iç ve dış meydan okumalar karşısında ayakta kalabilecek bir uyarlanma esnekliğine sahip bir devlet de kurmayı amaçlamıştır. Bu anlamda velayet-i fakihin toplumsal gerekçelendirmesinin nasıl yapılmaya çalışıldığını tartışmak gerekir. Kavramın dini egemenlikle halk egemenliği kaygısının eş zamanlı var olduğuna dair önemli argümanları Humeyni'nin bir öğrencisi olan Hüccetülislam Nimetullah Salih-i Necefabadî'nin *Velayet-i Fakih: Hükümeti Salihan* kitabında bulmak mümkündür. Her ne kadar Abrahamian (2002: 39-40) gibi uzmanlar Necefabadî'nin propagandist kitabını ciddiye almasa da Necefabadî'nin, hocasının velayet-i fakih ilkesini *salihlerin devleti* olarak tanımladığı kitabında teoriye demokratik bir karakter kazandırmaya ya da ona toplumsal meşruiyet dayanağı (makbuliyet) inşa etmeye çalışması (Ahavi, 2012:232-233) bize göre değerlendirmeyi hak etmektedir. Necefabadî'ye göre velayet-i fakih doktrininin kilit noktası halk egemenliğiydi, çünkü ona göre bir kişinin bu velayete, yani yönetme hakkına sahip olmasının üç yolundan birisi tıpkı 656'da Hz. Ali'nin hilafetinde olduğu gibi insanların onun imametini onaylaması ve kabul etmesidir. Halkın çoğunluğunun somut bir bağlılık yemini ederek Hz. Ali'nin halifelğe çıkarılması olayı velayetin halk egemenliği temelini oluşturuyordu (Ahavi, 2012: 233). Necefabadî burada belirgin bir şekilde Hz. Ali'nin velayetinin nassa değil sıradan insanlara dayalı olduğunu, kitlesel bir atamaya dayandığını savundu. Necefabadî buradan yola çıkarak Humeyni'nin de bir devrimle yönetime getirilerek benzer şekilde kitlesel, halk egemenliğine dayalı yükselişine vurgu yaptı. Yönetme becerisine ve adalete dayalı olarak veliye fakih bir kere seçildikten sonra onu seçenlerin onun yönetimini desteklemesi bir yükümlülük haline geliyordu Necefabadî'ye göre (Ahavi, 2012: 233-234). Yukarıda da ortaya konduğu gibi Anayasanın 5. maddesi 12. İmamın gaybetinde veliye fakihini tek meşru yönetici olarak sayıp, 110. maddesi de onun yetkilerini ayrıntılandırmıştı. Veliye fakihin anayasaya dini egemenliğin bir garantörü olarak girmesi yanında onun “demokratik” bir arka planı olduğu iddiasını anayasal olarak sağlayan en önemli kurum ise UM'dir.

Uzmanlar Meclisi (Meclis-i Hubregan)

Anayasanın 107. maddesi Humeyni sonrası onun yerine geçecek halef sorunu ile ilgiliydi. Humeyni sonrası yeni veliyi fakih seçmekle görevlendirilen ve tamamı ulemadan oluşan bir UM, İİC Anayasasının ihdas ettiği en sıra dışı kurumlardan birisi olarak değerlendirilebilir. UM, ölüm ya da başka nedenlerle yeni bir veliyi fakih seçmek ya da mevcut veliyi fakihin görevini yerine getiremeyeceğine hükmetmekle görevlendirmiştir (CIRI, 2012: 63). Bu kurum dini egemenlikle halk egemenliğini bünyesinde toplayan oldukça dikkat çekici bir karaktere sahiptir. Öyle ki bir taraftan rejimin yasama, yürütme ve yargı erklerini kendisinde toplayan veliyi fakih seçmekte ve tamamı dini uzmanlardan oluşmakta (dini egemenlik), diğer taraftan ise üyeleri doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Humeyni'nin teorisine demokratik bir temel kazandırmaya çalışan Necefabadi, UM'ni de bu konuda argüman olarak ileri sürdü. Necefabadi'ye göre velayet-i fakihin halk egemenliği dayanağının en önemli noktasını UM oluştuyordu. Çünkü mevcut veliyi fakih görevden alma ve yeni bir veliyi fakih seçme yetkisine sahip yaklaşık 83 ulemadan oluşan bu heyet doğrudan halk oyuyla seçiliyordu. Bu da velayet-i fakihin Şii dini temelleri yanında demokratik temellerine de işaret etmekteydi (El-Kâtip, 2013: 192). Ancak UM'nin halk egemenliğine dayalı karakterinin anayasanın ihdas etmiş olduğu bir diğer kurumla zayıflatıldığını da belirtmek gerekir: Anayasayı Koruyucular Konseyi.

Anayasayı Koruyucular Konseyi (Şuray-ı Negahban-i Kanuni Esasi)

Anayasanın 91-99. maddelerinde tanımlanmış olan Anayasayı Koruyucular Konseyi (AKK), İİC'nin dini karakterini oluşturan en merkezi kurumdur. AKK'nin temel sorumluluk ve yetki alanı meclisten geçen tüm yasaların İslam'a ve anayasaya uygunluklarını inceleme ve uygun bulmadıklarını reddetmektir (CIRI, 2012: 58-9). Ancak AKK'nin bu hukuki denetim yetkisinden belki de çok daha önemli ve İran'da siyasal güç mücadelesini doğrudan etkileyen yetkisi cumhurbaşkanı, milletvekili ve UM üyelerinin seçilme yeterliliklerini ve referandumları denetleyebilmesidir (CIRI, 2012: 59). İİC'nin demokratik temelinin sınırlanması ya da dini meşruiyetle dengelenmesi işlevi gören bu kurum 12 üyeden oluşuyordu. Bu üyelerin seçimi, sistemin velayet-i fakih karakterinin altının daha da güçlü bir şekilde çizilmesi anlamına gelmiştir. Öyle ki AKK'nin 12 üyesinden 6'sı fakih olmak zorundaydı ve bu isimler doğrudan veliyi fakih tarafından atanıyordu. Kalan 6 hukukçu üye ise yargı

erkinden gönderilen adaylar arasından parlamento tarafından seçiliyordu. Yargı başkanını da doğrudan veliyi fakihin atadığı düşünülürse söz konusu 6 hukukçunun seçiminde de veliyi fakihin dolaylı bir etkisinin olduğu düşünülmelidir.

Halk Egemenliği Kurumları

Siyasal sistemin halk egemenliğine dayalı cumhuriyetçi yapısının yansıdığı asıl kurumlar ise cumhurbaşkanlığı ve meclistir. Humeyni, İslam devleti (*hükümet-i İslami*) yerine İslam cumhuriyeti (*Cumhuri-ye İslami*) kavramını kullanmak suretiyle sadece veliyi fakihin dini meşruiyetine değil aynı zamanda toplumsal meşruiyete de (makbuliyet) alan açmıştır. Humeyni'nin teorileştirdiği biçimiyle fakihin mutlak egemenliği, seçim sandığı vasıtasıyla iradesini ortaya koyan halk egemenliği tarafından törpülenmiştir (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 40). İşte İİC'nin halk egemenliğine dayalı olarak ihdas ettiği kurumların en önemlileri yürütmeyi temsil eden cumhurbaşkanlığı ile yasamayı temsil eden meclistir. Bu istisnai formülasyon, dini egemenliğin merkezde, halk egemenliğinin ise çeperde olduğu bir siyasal modelle sonuçlanmıştır. Bu açıdan Abdolmohammadi ve Cama gibi kimi uzmanlar İİC siyasal sistemini hibrit bir rejim olarak tanımlamışlardır (2020: 40).

Cumhurbaşkanlığı

Halkın iradesinin siyasal sisteme doğrudan yansıdığı kurum anayasanın 113-141. maddelerinde tanımlanmış olan ve doğrudan halk tarafından dört yıl için seçilen cumhurbaşkanlığıdır. Cumhurbaşkanlığı sadece doğrudan halk tarafından seçilmesi bakımından değil, özellikle 1989 Anayasa değişiklikleriyle başbakanlığın ilga edilmesi sonrası üstlendiği yetkiler bakımından da sistemin en önemli parçalarından birisini oluşturmaktadır. Cumhurbaşkanı yürütmenin başı olarak bakanlar kurulunu, büyükelçileri, valileri, Merkez Bankası, İran Milli Petrol Şirketi ve Milli Planlama ve Bütçe Teşkilatı'nın yöneticilerini atama yetkisine sahiptir. Dış politika da resmi ve formel düzeyle cumhurbaşkanının ve onun dışişleri bakanının uhdesindedir (CIRI, 2012: 68-76). Anayasaya göre cumhurbaşkanı, üç erk arasındaki eşgüdümü sağlamak, İran hükümeti ile diğer devletler arasındaki anlaşma ve sözleşmelere imza atmak, elçileri ve diğer devletlerin elçilerinin belgelerini onaylamak yetkilerine sahiptir (El-Katip, 2013:196). Ancak daha sonra da görüleceği gibi dış politika karar alma süreci ve uygulama alanı İslam Devrimi Muhafızları (Pasdaran) ve onun uluslararası operasyonlar birimi olan Kudüs Gücü

gibi informel ve resmi yürütme organı hiyerarşisinin dışındaki organların da dahil olduğu bir gelişim göstermiştir.

Şunu da belirtmek gerekir ki yürütme erki 1989'da gerçekleşen anayasa değişikliğinden önce başbakanlık kurumunun da olmasından kaynaklı çift başlı bir özellik göstermiştir. Bu durum cumhurbaşkanının, başbakanın, parlamentonun ve AKK'nin farklı siyasal grupların kontrolü altında olduğu durumlarda yönetim krizlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu istikrarsızlaştırıcı etkiyi ortadan kaldırmak için başbakanlık kurumunun 1989'da ilga edilmesinden sonra cumhurbaşkanı, başbakanla paylaştığı tüm hükümet güçlerini devralarak yürütmenin en tepesini teşkil etmiştir (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 61).

Meclis (Meclis-i Şuray-ı İslami)

Anayasanın 7. maddesinde ihdas edilen meclisin anayasanın 58. maddesinde halk tarafından dört yıl için seçileceği belirtilmiştir (CIRI, 2012: 29-30). Yine anayasanın 71. maddesine göre meclis, anayasal sınırlar çerçevesinde tüm alanlarda yasa yapma yetkisine sahiptir (CIRI, 2012: 52). Yasama organı olarak meclisin yürütmeyi denetlemesi anlamında ayrıca bakanlara güven(sizlik)oyu verme, meclis araştırması ve soruşturması yapma, bütçeyi onaylama veya reddetme ve uluslararası anlaşmaları onaylama gibi önemli yetkileri de vardır (Abrahamian, 2009: 217). İİC'nin parlamentosu siyasi tartışmalar bakımından oldukça canlı bir karakter sergilemiştir. Milletvekillerinin dokunulmazlığının bunda önemli bir payı vardır. Meclis aynı zamanda yargının kendisine gönderdiği isimlerden 6 tanesini AKK üyesi olarak atama yetkisiyle de donatılmıştır (Abrahamian, 2009: 217).

Hem cumhurbaşkanlığı hem de meclis seçimlerinin İran tecrübesi, velayet-i fakihe dayanan İİC siyasal sisteminin kolayca otoriter olarak tanımlanmasını zorlaştıran bir faktördür. Gerçekten de Abdolmohammadi ve Cama'nın da belirtmiş olduğu gibi İran'ın sandık tecrübesi ile seçimlerin kurumsal bir ciddiyete kavuşması onu birçok benzer rejimlerden ayırmaktadır (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 63). İran'da hem cumhurbaşkanlığı hem de meclis düzeyinde açık bir tartışma ve rekabetçi bir yarışma ortamında seçimler konusu hem siyasal gruplar hem de toplum tarafından önemsenmektedir. Ayrıca 2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri istisna tutulursa seçimlerin şeffaflığı konusunda da ciddi bir tartışma söz konusu değildir. Bununla beraber iki unsur İİC siyasal sisteminde seçimlerin demokratik doğasını sakatlayarak onun otoriter olarak tanımlanamasa da demokratik olarak tanımlanma-

sına da imkân vermemektedir. Birincisi İran'da Batılı anlamda siyasal parti örgütlenmeleriyle değil, seçim süreçlerinde belli sembolik adaylar etrafında kısa dönemli ittifaklarla seçimlere girilmesidir. Bu durum siyasal tarafların ideolojik ya da siyasal vizyonlarını bir parti örgütlenmesi içinde kurumsallaştırmasını ve yaygın bir örgütlenme içinde baskı unsuru olarak ortaya koymasını engellemektedir. Bundan çok daha önemli bir sakatlayıcı faktör ise hem cumhurbaşkanlığı hem meclis hem de UM seçimlerinde adayların AKK'nın ön değerlendirme sürecinden geçmek zorunda olmasıdır. Bu durum AKK'nin uygun görmediği adayları reddetmesini mümkün kılarak gerçek bir demokratik yarışın önüne geçmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki AKK bu veto yetkisini genel olarak İran'da muhafazakâr ve reformist/pragmatist iki siyasal hizbi de temsil edecek adayların yarışmasına olanak tanıyacak şekilde kullanmaktadır. 1980-2021 arasında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde pragmatist Rafsancani'nin (1989-97), reformist Hatemi'nin (1997-2005) ve yine pragmatist/reformist Ruhani'nin (2013-2021) cumhurbaşkanlıklarının, İİC'nin yaklaşık kırk yıllık siyasal hayatının 24 yılını kapsaması bu anlamda önemli bir fikir vermektedir. AKK'nin veto yetkisini kullanma biçimi İran siyasal, ekonomik ve uluslararası koşullarına göre değişmektedir. Buna göre AKK, toplumun İran rejimine yönelik rızasında bir erimenin olduğuna ve rejimin toplumsal bir meydan okuma ile karşı karşıya olduğuna hükmederse adayların ön değerlendirme aşamasında daha az katı davranarak güçlü reformist adayların yarışmasına izin vermektedir. Hem Hatemi'nin hem de Ruhani'nin cumhurbaşkanlığı dönemleri kritik zamanlarda toplumla devlet arasındaki ilişkinin restore edilmesinde bir emniyet supabı işlevi görmüştür (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 64-5). Ancak rejim varoluşuna dair ontolojik bir güvenlik riski hissettiğinde adayların ön değerlendirmesi sürecinde daha katı bir tutum benimseyerek yarış anlamsız hale getirebilmektedir. 2021 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde güçlü hiçbir reformist adayın yarışta yer alamaması muhafazakâr İbrahim Reisi'nin seçimini neredeyse daha başta garanti etmiştir. Tüm bunlardan hareketle İran siyasal sistemini rejim tipolojilerinden birisine yerleştirmek gerekirse onun zaman zaman otoriter yönü ağır basan, zaman zaman da bundan uzaklaşmaya çalışan hibrit bir karakterinin olduğu savunulabilir.

5.3.4 Uluslararası ve Devlet Oluşumu: Rehine Krizi, İran-İrak Savaşı ve Tasfiye Süreci

İİC siyasal ve kurumsal sistemini anayasal çerçevede tanımladıktan sonra baştaki argümanlarımızı hatırlatmak yerinde olacaktır. İİC devlet oluşumunu

belirleyen Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ile kurucu esnekliğinin* ardından ikinci faktör de devrimciler arası rekabetin devrim sonrası devlet oluşumunun bir tasfiye süreciyle paralel yürütülmesini gerektirmiş olduğuydu. Söz konusu tasfiye sürecini gerektiren devrimciler arası şiddet sarmalı ve ona eşlik eden uluslararası faktörler devlet-toplum ilişkilerinin bir güvenlik devleti formuna kavuşmasına neden olmuştur. İİC'nin siyasal ve kurumsal çerçevesini zikredilen şekilde çizen, UM tarafından hazırlanan ve velayet-i fakihe merkezi bir pozisyon veren anayasa metninin müzakereleri 15 Kasım'da sona erdikten sonra Aralık referandumunda onaylanarak resmileşmişti. Müzakereler sırasında zaten demokrat unsurlar ve radikal sol gruplar anayasanın velayet-i fakih merkezli biçimine olan itirazlarını üst perdeden yükseltmişlerdi. Onlara MHCP ve manevi liderleri Şeriatmedari de eklenmişti. Bu aşamada Bazergan ve Geçici Hükümet, mevcut taslağın devrimin "çalınması" olduğunu belirterek gözden geçirilmesini talep ettiler (Abrahamian, 2009: 219). İşte devlet oluşum sürecinde devrimci bileşenler arası çatışmaların yoğunlaştığı ve devrimci coşkunun yerini şikayetlerin almaya başladığı bir zamanda 4 Kasım 1979 rehine krizi ve 22 Eylül 1980'de başlayan Irak Savaşı gibi iki uluslararası gelişme devrimin velayet-i fakih taraftarı kesimlerini tartışmaları anayasadan ABD karşıtlığına yönlendirmelerini sağlayarak devrimciler içi ilk tasfiye sürecinin yaşanmasını mümkün kılmıştır. Gerçekten *uluslararası* bağlam, iç güç mücadelesinin çözülmesine yardım etmiş ve dolayısıyla devrim sonrası devlet-toplum ilişkilerini şekillendirmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 94). Hem rehine krizi hem de Irak'la savaş toplumsal odağın iç iktidar mücadelesinden, devrimin ABD ve onun tarafından desteklendiğini düşündükleri Irak'a karşı korunmasına kaymasına yardım etmiş, diğer taraftan da devrimci ve çatışmacı siyasal atmosfer içinde karşı karşıya kalınan kuşatılmışlık ve izole edilmişlik duygusu, toplumun Humeyni etrafında daha da kenetlenmesini sağlamıştır. Elbette Humeyni etrafında kenetlenme onunla iktidar mücadelesine girmeyi göze alanların tasfiyesini de kolaylaştırmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 94).

Rehine Krizi

M. Rıza Pehlevi'nin kanser tedavisi için ABD'ye girişine uzun çabalar sonucu 22 Ekim'de (1979) Henry Kissinger'ın aracılığıyla onay verilmiştir. ABD'nin M. Rıza Pehlevi'yi kabul etmiş olması Humeyni'nin ABD karşıtı retorikinin daha da şiddetlenmesine yol açtı. Üstelik bir hafta sonra, 1 Kasım'da

ABD ile ilişkilerin normalleştirilmesinden yana olan Geçici Hükümetin Başbakanı Bazergan'ın yanında Dışişleri Bakanı ve Humeyni'nin devrim sürecinde danışmanlığını yapmış olan İbrahim Yazdi ile beraber Cezayir Devrimi'nin yıl dönümü kutlamasında ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Brzezinski ile bir araya gelmesi, atmosferi daha da nazik hale getirmiştir (Moin, 2005: 213). Hem bir hafta önce M. Rıza Pehlevi'nin ABD'ye kabul edilmesi hem de Bazergan'ın Brzezinski ile el sıkışan fotoğraflarının İran'da servis edilmesi devrimcilerin hafızasında 1953'ün hatıralarının canlanmasına yol açtı. Sadece M. Rıza Pehlevi'nin ABD'ye kabul edilmesine odaklanan yaygın değerlendirmeler söz konusu toplumsal hafızanın sadece yeni bir CIA-Şah darbesinin tekrarlanmasına karşı teyakkuza geçtiğini savunsalar da Bazergan'ın Brzezinski ile görüntülerinin de değerlendirmeye eklenmesi başka bir analizin daha yapılmasını gerektiriyor. Öyle ki Humeyni ve taraftarı radikal ulema için sadece yeni bir CIA-Şah darbesinin tekrarlanması değil aynı zamanda 1905-11 Meşrutiyet dönemi ve 1952 Siyeh-i Tir zaferi sonrası seküler-demokrat yönetimlerin İslamcı bileşenlerini tasfiye etme hatıraları da canlanmıştır. Bu atmosfer içinde kendisine *Hatt-ı İmam (Danesjuan Müsülmanan Pıramun-i Hatt-ı İmam/İmamın Yolunu Takip Eden Öğrenciler)* diyen 400 öğrenciden oluşan bir grup 4 Kasım'da (1979) Tahran'daki ABD Elçilik binasını basarak diplomatik personeli rehin aldı.

Devrimin henüz başı olan Şubat (1979) ayında da Batılı elçilikler -buna ABD elçiliği de dahildi- devrimcilerin nefretinin doğal hedefi olarak basılmış, hatta ABD Büyükelçisi Sullivan da alıkonanlar arasında yer almıştı. Ancak bu ilk elçilik baskınında hem Başbakan Bazergan hem de Humeyni'nin hızlı müdahalesiyle elçiliğin tahliye edilmesi sağlanmıştı. Axworthy, Mart ayından beri Kum'da olan Humeyni'nin 4 Kasım'daki (1979) elçilik baskınının da kısa süre sonra dağılacığını düşündüğünü belirtmektedir (2013: 168). Hatta öğrencilerin başlangıçta sadece birkaç saatlik bir eylem planladığını da belirtmektedir. Ne var ki eylem tam 444 gün devam etmiş ve ABD tarihsel hafızasına tarihinin en çaresiz ve onur kırıcı olayı olarak kazanmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 94). Eyleme ilk tepki üç gün önce Brzezinski ile el sıkışan fotoğraflarının servis edildiği Başbakan Bazergan'dan geldi. Bazergan eylemi uluslararası hukukun ihlali olarak değerlendirerek diplomatların derhal serbest bırakılması çağrısı yaptı. Ne var ki Şubat ayındaki kararının aksine 22 Ekim'de M. Rıza Pehlevi'yi kabul etmiş olduğu için ABD karşıtı söylemini daha da yükselten Humeyni, elçiliğin bir “*casusluk yuvası*”

olduğunu söyleyerek eylemi onayladı. Bazergan'ın buna karşı çaresizliği ve aslında 1 Kasım fotoğrafları dolayısıyla savunulamaz duruma düşmesi nedeniyle 6 Kasım'da istifasını sunmak dışında seçeneği kılmamıştır. 4 Kasım rehine eyleminin Şubat'takinden farklı değerlendirilmesinin birkaç açıklaması yapılabilir. Humeyni açısından bakıldığında devrimci süreçte beraber hareket ettiği daha ılımlı ve laik unsurlara karşı zihninin bir tarafında sürekli 1906 Anayasa Devrimi'nde meşruiyetçi laik unsurlarla önce beraber hareket etmiş olan ancak daha sonra meşruiyetçilerin radikal laik programları dolayısıyla karşıt saflara geçen ve bu "ihneti" karşısında meşruiyetçi yönetim tarafından 1909'da idam edilen Şeyh Fazlullah Nuri'ye yapılanlar vardı. Bu hatıralar Humeyni'yi tasfiye edilmemek için tasfiye etmek gerektiği düşüncesine sevk etti. Ama özellikle kendisine en yakın isimlerden birisi olarak daha devrimin ilk aylarında 1 Mayıs'ta (1979) Mutahhari'nin öldürülmüş olması daha da teyakkuzda olmasına neden olmuştur (Moin, 2005: 215). Üstelik HF, HM, etnik azınlıklar ve Ayetullah Şariatmedari'nin MHCP'sinin referandum aleyhinde kampanyası isyan boyutunda gösterilere ulaşmıştı (Moin, 2005: 218). Humeyni bu anlamda 4 Kasım'da (1979) başlayan rehine krizini bir süre sessizce izleyip Batı dünyası ve ABD karar alma mekanizmasındaki bölünmüşlüğü fark eder etmez bunu kullanmayı yararlı buldu. Özellikle söz konusu anayasa referandumuna karşı çıkan sol gerilla hareketlerinin ABD karşıtlığına kanalize edilmesi bağlamında kullanılması işe yarayacak ve sol grupların dikkatini dağıtacaktır (Moin, 2005: 219). Humeyni'nin rehine krizini kastederek *"bu halkımızı birlik haline getirdi. Muhaliplerimiz bize karşı eylem yapmaya cesaret edemezken, anayasayı zorluk çekmeden referanduma sunabilir... bu işler bittiğinde de rehineri serbest bırakabiliriz"* demiştir (Moin, 2005: 219). Diğer yandan Humeyni rehine krizini devrimci yönetime muhtemel bir ABD müdahalesini engellemek için ön alıcı bir eylem olarak değerlendirmeye, daha doğrusu elçilik çalışanlarını rehin alarak aslında ABD'yi İran'a karşı harekete geçmemesi için rehin almaya karar vermiştir. Rehine eylemcileri dış politika yaklaşımları gereği rehine eylemini araçsallaştırarak İran'ın ABD ile bağlarını kalıcı olarak koparmayı, dolayısıyla ABD'nin İran'daki manevra kabiliyetini engellemeyi düşünmüşlerdir (Gheissari ve Nasr, 2006: 94-5).

Bu anlamda Humeyni, kendisine yeteri kadar güvendiği ve yeteri kadar güçlendiğini düşündüğü bir zamanda 6 Kasım 1979'da Bazergan'ın istifasını memnuniyetle kabul etmiş, onun istifasını bir safradan kurtulmak olarak

değerlendirmiştir. Gerçekten Humeyni ve onun velayet-i fakih taraftarlarının bu aşamadaki öncelikleri devlet oluşumu ve onun en önemli parçasını oluşturan anayasanın referanduma sunulacak olmasıydı. Rehine krizinin yaşandığı süreçte Humeyni ve iç halkası açısından temel kaygı siyasal sistemin inşasında, yani anayasanın karakteri konusunda yaşanan devrimciler arası anlaşmazlıktı ve iç ya da uluslararası yaşanan her hadiseye bu parametrenin merceğinden bakıyorlardı. Rehine krizi İran içinde 1978'in başından itibaren siyasal atmosferi esir alan ancak sönmeye yüz tutan devrimci teyakkuz ve coşku ateşinin yeniden harlanması sürecini başlattı (Gheissari ve Nasr, 2006: 95). Bu anlamda Humeyni rehine krizi için ikinci devrim ifadesini kullanmıştır. İşte bu atmosfer hem referanduma sunulacak anayasanın onaylanmasını hem de ılımlı/demokrat muhaliflerden kurtulma fırsatını verecektir (Axworthy, 2013: 169-70). Hazırlanan anayasa taslağının rehine krizi şartlarında referanduma götürülmesi, ABD ile doğrudan bir çatışma ortamı içinde onu boykot etmenin veya hayır oyu vererek bir yönetim kaosa yol açmanın düşmanla iş birliği yapmak ve dolayısıyla devrime ihanet etmek olduğu mesajını taşıyordu. Bu atmosfer içinde 2-3 Aralık'taki (1979) referandumda bir ay önce başbakanlıktan istifa etmiş olan ve olumsuz bir sonucun ortaya çıkaracağı anarşik bir siyasal ortamın daha büyük bir tehdit olduğunu düşünen Bazergan bile kerhen evet oyu verilmesini istemiştir (Abrahamian, 2009: 220). Sonuçta bir önceki referandumdan daha düşük bir katılım olsa da oy kullanan 15 milyon seçmenden sadece 30 bini hayır oyu vermiştir (Axworthy, 2013: 170). Bu arada Bazergan'ın istifasının kabul edilmesiyle başlayan demokrat unsurların tasfiyesi, elçilikte ele geçirilen belgelerde ABD ile temasları olduğu tespit edilen devrimin demokrat bileşenlerinden Abbas Amir Entezam'ın tutuklanmasıyla devam etti. Dolayısıyla rehine krizi Humeynistler açısından istenmeyen unsurların tasfiyesi için de kullanışlı bir ortam yaratmıştır (Abrahamian, 2009: 220).

Tasfiye sürecinin sonraki aşamasını Şeriatmedari'nin MHCP'si oluşturmuştur. İran'daki en büyük dört ulemadan birisi olan²⁸ ve özellikle Azerbaycan eyaletinin başkenti Tebriz'deki Azeriler arasında güçlü bir desteğe sahip olan Ayetullah Şeriatmedari ve onun MHCP'si, Humeyni'nin ve UM'nin anayasa taslağında yer alan velayet-i fakihe en güçlü itiraz eden merkezlerden birisi haline gelmişti. Ayetullah Şeriatmedari, İran'daki en büyük dört Ayetullah'ın özel

²⁸ Diğerleri Humeyni, Golpayegani ve Maraşi-Necefi idi.

bir toplantısında şayet velayet-i fakih ilkesi anayasa taslağından çıkarılmazsa 3 Aralık (1979) referandumunu boykot edeceğini söylemişti (Moin, 2005: 221). Humeyni ile arasındaki gerilim, taraftarları arasında kısa süreli bir şiddete evrilecek ve Humeyni'nin MHCP'sini ajan yuvası olarak niteleyen bir kampanya yapmasına neden olacaktır. Referandum sonrası Humeyni, Şeriatmedari taraftarlarını yatıştırmak için bizzat onu ziyaret etmiş olsa ve kendi taraftarlarının onun aleyhine gerçekleştirdiği aşırılıklar için özür dilemiş olsa da MHCP'lilerin gösterileri resmî kurumları ele geçirme seviyesine kadar ilerlemiştir. Bu aşamada DM'nin arabulucularla sorunu çözme çabası ile Humeyni taraftarlarının sokağa çıkması Şeriatmedari'nin geri adım atmasına neden olmuştur. Rehine eylemcileri ve Humeyni taraftarlarının Şeriatmedari taraftarlarını ABD ile ittifak kurmakla suçladığı bir siyasal hava içinde birçok MHPC üyesi tutuklanmış, bir kısmı idam edilmiş, MHCP 25 Ocak (1980) cumhurbaşkanlığı seçimlerinden önce kendisini feshetmiş ve Şeriatmedari de ev hapsine alınmıştır (Axworthy, 2013: 170-1). Tebriz'de yüzbinlerce taraftarıyla güçlü bir toplumsal desteğe sahip olan, İran'ın en büyük uleması içinde başta gelen ve doğrudan Humeyni'nin velayet-i fakih ilkesinin meşruiyetini hedef alan Şeriatmedari ve onun MHCP'si gibi büyük bir tehditten kurtulmuş olması, Humeyni ve taraftarları için tasfiye edilenlerin diğerlerinden çok daha kritik bir zafer anlamına gelmiştir. Bundan sonraki süreç İİC'nin ilk cumhurbaşkanlığı seçimleridir.

1980 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Ben-i Sadr-İCP Çekişmesi

25 Ocak'ta (1980) yapılması planlanan ilk cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi İCP'nin başkanlığını yürüten Beheşti favori aday olarak öne çıkıyordu ancak Ayetullah Humeyni'nin bu aşamada ulemayı aday olmamaları için uyarması seçimlere katılmasının önünü kapamıştır. Beheşti'nin ardından İCP'nin alternatif adayı olan Celaleddin Farsi'nin ise seçimlere çok kısa bir süre kala bir Afgan vatandaşı olduğunun ortaya çıkması anayasa gereği cumhurbaşkanlığı adaylığını düşürmüştü. Bu şartlarda en güçlü aday olarak ortaya çıkan ve Humeyni'ye Paris'teyken danışmanlık yapmış olan Ebul-Hasan Ben-i Sadr 14 milyon oydan 10 milyonunu alarak %75 oranla seçimi kazanmıştır (Boroujerdi and Rahimkhani, 2018: 84). Ben-i Sadr, 5 Haziran 1963 ayaklanması (15 Hordad Kıyamı) ile beraber bir Pehlevi muhalifi haline gelmiş, 1970'lerde Humeyni ile bir araya gelmesinden sonra ise aralarında yakın bir ilişki ortaya çıkmıştı. Ben-i Sadr'ın özelliği İslam

iktisadı üzerine kaleme aldığı eserin İran'da geniş kesimler tarafından beğenilmesi ancak burada ortaya koyduğu İslami siyasal teorinin Humeyni'nin velayet-i fakihinin aksine daha fazla halk egemenliğine dayanıyor olmasıydı (Axworthy, 2013: 173-4). Bu görüşleri bilinen Ben-i Sadr'ın cumhurbaşkanı seçilmesi ve 7 Şubat'ta (1980) Humeyni tarafından onaylanması Bazergan'ın istifasından ve Şeriatmedari'nin tasfiyesinden sonra etkisizleştirildiklerini düşünen demokrat unsurlar için bir umut ışığı anlamına gelmiştir. Onların bu umutlarını artıran bir başka gelişme de Humeyni'nin Ben-i Sadr'a cumhurbaşkanlığı yanında 7 Şubat'ta Devrim Konseyi Başkanlığı ve 19 Şubat'ta DM komutanlığını da vermesidir (Axworthy, 2013: 175). Ne var ki Beni Sadr'ın eski bir MC üyesi olması onu İCP'nden ve dolayısıyla Humeyni'den farklılaştıracak ve Bazergan'la yaşanan savaşın bir benzerinin yaşanmasına neden olacaktır. Humeyni, Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr'ı dengelemek için ilk iş olarak İCP lideri Ayetullah Beheşti'yi yargı başkanlığına atamıştır (Moin, 2005: 224). Beheşti'nin yargının başına atanması hukuk alanının İslamizasyonunun başlatılması, dolayısıyla Ben-i Sadr gibi isimlerin daha laik bir yargı taleplerinin en baştan reddedilmesi anlamına gelmiştir.

Ben-i Sadr'ın önündeki en önemli sınamalardan birisi rehine krizini sonlandırmaktı. Öyle ki Ben-i Sadr, tıpkı Bazergan gibi rehine eylemini kınayanlar arasındaydı. Bu tutumuna uygun olarak Ben-i Sadr ve Dışişleri Bakanı Kutbizade Şubat'ın (1980) sonuna doğru BM'nin rehine krizi için arabulucu olarak görevlendirdiği Olof Palme ile bir anlaşmaya varmak ve bu anlaşma kapsamında İran tarafının şikayetlerini dinlemek üzere bir BM heyetinin Tahran'ı ziyaret etmesine hazırlanıyorken, Humeyni'nin 23 Şubat'ta söz konusu müzakerelerin ancak parlamento seçimleri sonrası yapılabileceğini açıklamasıyla boşa düşmüş oldular (Axworthy, 2013: 175).

Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr ile İCP arasındaki gerçek çatışma meclis seçimleri ve sonrasında seçilecek başbakan ve hükümet konusunda yaşanacaktır. Meclis seçimlerinin siyasal atmosferini belirleyen gelişme ise ABD'nin 24 Nisan'da (1980) sonucu bir felakete yol açan başarısız rehine kurtarma operasyonuydu. 24 Nisan'daki *Kartal Pençesi* olarak isimlendirilen operasyonda 8 helikopter Umman Denizi'ndeki uçak gemisinden hareket etmiş ancak üçünün teknik arıza ve kum fırtınasına yakalanması nedeniyle plan daha baştan sakatlanmıştı. Operasyon bu şartlarda başarılı olma şansı kalmadığı için iptal edildi ancak bu sefer de geri dönüş yolunda helikopterlerin çarpışması sonrası 5 ABD askeri ve 3 mürettebat

hayatını kaybetti (Axworthy, 2013: 176-7). Başarısız kurtarma operasyonunu ve felaketi ABD televizyonlarından öğrendikten sonra Devrim Mahkemelerinin seri idamlarının başındaki isim Sadık Khalkhali'nin olay yerinden cesetleri alıp işgal altındaki ABD Büyükelçiliği önünde sergilemesi ve basın açıklaması yapması bir taraftan devrimci yönetime ve radikal unsurlara propaganda olanağı verirken diğer taraftan da ABD'nin İİC'ne olan nefretinin kurumsallaşmasına yol açmıştır. Gerçekten Carter'ın ifadesiyle rehine krizi ve başarısız kurtarma operasyonu ikinci defa başkan seçilmesini engelleyen en önemli neden olmuştur. Bu başarısız kurtarma operasyonu aynı zamanda ABD'nin yeni devrimci yönetime bir komplo ya da doğrudan müdahale edebileceği şeklindeki İranlı radikal unsurların görüşlerinin teyit edilmesi ve Ben-i Sadr gibi ılımlıların karşısında güçlenmesi sonucu da doğurmuştur (Axworthy, 2013: 178).

İran meclis seçimleri Mart ve Mayıs aylarında böyle bir siyasal atmosfer içinde gerçekleştirilmiştir. Bu gerilimli ve açıkça ılımlılar için değil, İCP gibi velayet-i fakih taraftarları için avantaj sağlayan siyasal şartlar iki gelişmeyle daha da perçinlenmiştir. Birincisi Temmuz 1979'da Saddam Hüseyin'in Irak'ta Hasan el-Bekir'i devirmesi sonrası İran-İrak ilişkilerindeki geriliminin tırmanmasıdır. İranlı devrimcilerin devrim ihracı söyleminden tehdit algılayan Saddam yönetiminin Irak Şii ulemasının en önde gelen iki isminden birisi olan Muhammed Bakır Sadr'ı tutuklaması ve buna cevap olarak da Nisan'da (1980) Saddam Hüseyin'in Dışişleri Bakanı Tarık Aziz'e suikast girişiminde bulunulması Sadr'ın ve kız kardeşinin öldürülmesiyle sonuçlandı. Sadr'ın ölümü İranlılar için bir başka Kerbela travması ve duygusal atmosferi yaratmıştır (Axworthy, 2013: 179-80).

Bir diğer gelişme ise devrim sonrası ilk yılda İCP'nin hâkim olduğu üniversitelerde 1980'in başından itibaren HM'nin ve sol grupların kontrolü ele geçirmeye başlamasıdır. Bu gelişme üniversitelerin komünistlerin kalesi haline gelmesinden şikâyet eden Humeyni'nin kültür devriminin (*enqelab-e farhangi*) bir parçası olarak Nisan 1980'de kapatılmasına neden oldu (Gheissari ve Nasr, 2006: 95). İşte bu siyasal atmosfer içinde Mart ve Mayıs (1980) ayında gerçekleştirilen meclis seçimlerinde İCP önemli bir hakimiyet kurmuştur. İCP'nin parlamentonun kontrolünü ele geçirmesi Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr ile başbakanın belirlenmesini bir krize sürüklemiştir. Anayasa gereği başbakan cumhurbaşkanının aday önerisi ve meclisin onayı ile atanıyordu. Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr ile İCP arasında iki ay süren aday çekişmesi Ağustos'ta (1980) Humeyni'nin bizzat müdahil olması ve

İCP'nin adayı olan Muhammed Ali Recai'nin atanmasıyla sonuçlandı. Ama bu sefer de Recai'nin oluşturduğu kabine sürekli Ben-i Sadr tarafından geri çevrildi. Eylül'de (1980) Irak'ın İran'a saldırısıyla başlayıp 8 yıl sürecek İran-Irak Savaşı'nın başlamasıyla beraber Humeyni, Cumhurbaşkanı ve İCP arasındaki hizipleşmenin sonlanması ve birlik çağrısı yapmasıyla yine duruma el koymak durumunda kaldı (Moin, 2005: 227). Ben-i Sadr, Recai'nin kabine önerisinin büyük kısmını Eylül'de (1980) ve diğerlerini Aralık (1980) ve Mart 1981'de kabul etse de Ben-i Sadr ve onun gazetesi *İnkilab-i İslami* ile İCP ve onun gazetesi arasındaki karşılıklı kampanyayı İran-Irak Savaşı bile durduramadı.

Bu arada 9-10 Temmuz'da (1980) Irak'ın fiili ve finansal desteği ile planlanmış bir darbe girişimi açığa çıkarılmıştır (Gasiorowski, 2002: 645). İsmi Nuzhih olan darbe planına göre, hali hazırda Bağdat'ta bulunan şahın atamış olduğu son başbakan ve MC'nin seküler kanadından olan Şahpur Bahtiyar'la ittifak içindeki İran Hava ve Kara Kuvvetleri, eski İmparatorluk Muhafızları ve SAVAK görevlilerinin olduğu bir grup, Humeyni'nin evine savaş uçaklarıyla bir saldırıda bulunacak ve ardından diğer devrim liderlerini tutuklayarak Bahtiyar'ı tekrar yeni yönetimin başına getirecekti (Gasiorowski, 2002: 645-66). Ancak darbe planı önceden ifşa edilmiştir. Darbe planının ortaya çıkarılması sonrası 144 darbeci idam edilirken ordu içinde de sayısı 2000-4000 arasında değişen büyük bir temizlik yapılmıştır. Bu tasfiyelerin İran ordusunu zayıflatması Eylül 1980'de Saddam Hüseyin Irak'ının İran'a saldırısının önemli faktörlerinden birisi olarak değerlendirilmelidir.

İran-Irak Savaşı

22 Eylül 1980'de Irak askerlerinin İran'ın petrol zengini Huzistan eyaletini işgaliyle başlayan ve sekiz yıl süren savaş İİC devlet oluşumu ile çakışan bir diğer uluslararası gelişmedir. Tıpkı rehine krizi gibi İran-Irak Savaşı da devrimci teyakkuz halinin toplumu yeni rejim ve Humeyni etrafında birleştirmesine yardım etmiştir. Savaş sadece İslami ideolojik bakımdan değil aynı zamanda İran topraklarının savunulması anlamında vatansever duyguların da Humeyni etrafında toplanmasını mümkün kılmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 98). Savaşlar devlet oluşum sürecine ve devlet-toplum ilişkilerine doğrudan etki eden uluslararası faktörlerdir. Charles Tilly'nin “*savaşlar devleti, devletler de savaş yapıyor*” tezine uygun olarak (1975: 42) İran-Irak Savaşı da devrim sonrası devlet oluşumu sürecinin parçaları olan politika önceliklerine, politika davranış tarzının güvenlikçi

bir şekilde biçimlenmesine, iç iktidar mücadelesinde radikal unsurların ılımlılar aleyhine öne çıkmasına ve devlet-toplum ilişkilerine doğrudan etki yapmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 99). Savaş doğal bir süreç içinde devrimci elitin toplumsal kaynakları mobilize etmesi için ideoloji ve onunla bağlantılı devrimci değerleri vurgulamaya sevk etmiştir. Savaşın sonlanmasına kadar (1980-88) İran siyaseti devrimci ülkü, devrimi muhafaza etme ile dışarda savaşı yürütmenin birbirinden ayıramaz süreçler olduğu anlayışıyla Troçkist bir karakter kazanmıştır. Troçkist karakter İran devriminin yaşayabilmesinin ancak ihraç edilmesiyle mümkün olduğu anlayışına dayanmaktadır. Troçkizm aynı zamanda İran dış politikasının statüko karşıtı, üçüncü dünyacı ve çatışmacı bir karaktere mahkûm olmasına neden olan patika bağımlılığının da temelidir. Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi* de bu yaklaşımın desteklenmesi ve beslenmesine yardım etmiştir çünkü savaş radikalizmi İİC rejiminin yerleşmesinde iç iktidar mücadelesinde radikal unsurların hâkim olmasını ve farklı seslerin ihanet pozisyonuna itilmesini mümkün kılan bir atmosfer yaratmıştır (Gheissari ve Nasr, 2006: 99). Savaş gerçekten de devrimciler içinde aykırı sesleri tasfiye sürecinin görece kolaylaşmasına neden olmuştur. Bunlardan en önemlisi HM'dir.

Halkın Mücahitleri'nin Devrimci Yönetimle Sıcak Çatışma İçine Girmesi ve Tasfiyesi

Ordu içindeki tasfiye ile birleşen bir diğer tasfiye de HM örgütüne yönelik olmuştur. Demokrat ılımlılardan kurtulan yeni rejimin devlet oluşumunun tasfiye süreciyle birleşmesinin son hedefi sol radikalizmdir. HM anayasa referandumundan itibaren Humeyni ve İCP karşısında muhalefete kim önderlik ediyorsa onun safında yer almıştır. Bu önce Bazergan sonra Şeriatmedari ve şimdi ise Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr'dı. Humeyni, Nuzhih Darbe girişiminin ortaya çıkarılmasından itibaren zaten Ben-i Sadr hükümetine güvenmiyordu. Öyle ki 20 Temmuz'da (1980) Humeyni, Ben-i Sadr hükümetini yeterince devrimci olmamakla itham etmiş ve orduya güvenmediğini açıklamıştır (Ganji, 2006: 197).

Ben-i Sadr ve İCP arasındaki çatışma Mart ve Haziran (1981) aylarında zirve yaptı. 5 Mart'ta Musaddık'ın ölüm yıldönümünü anmak için halka açık bir toplantıda Cumhurbaşkanı Beni Sadr'ın konuşma yaptığı sırada sonradan İCP üyesi oldukları anlaşılan bazı protestocular Ben-i Sadr'ı yeni "Pinochet" olarak itham etmişlerdi. Ben-i Sadr yanlıları bu eylemcileri yakalamış, İCP kimliklerini ifşa

etmiş ve sonunda da bu eylemciler yetkililer tarafından tutuklanmışlardı. Buna İCP'nin cevabı tutuklamaları kınamak oldu. Humeyni; Ben-i Sadr karşısında Beheşti, Recai, Rafsancani, Hamaney liderliğindeki İCP çatışmasına karşı yatıştırıcı, arabulucu ve tarafsız bir konum benimsese de kriz İran'ın meşru yöneticilerinin kim olduğu noktasına gelmiştir (Axworthy, 2013: 205-6). Mart meydan okumasının ardından Ben-i Sadr'ın serbest düşüşünün hızlandığını ifade etmek mümkündür. Nisan'da (1981) ABD elçilik binasında ele geçirilen belgelerden birisi de Ben-i Sadr'ın 1978'de Paris'te ve Tahran'da CIA ile temas kurmuş olduğunu gösteriyordu (Axworthy, 2013: 209-10). Bunun karşısında Humeyni, Mayıs ayında birçok kuruma atama yetkisini Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr'dan alıp Başbakan Recai'ye verdi. İCP açık açık Ben-i Sadr'ın yargılanmasından söz etmeye başlamış ve Ben-i Sadr'ın gazetesi olan *İngelab-e İslami* kapatılmıştı (Axworthy, 2013: 210). Bu gelişmelere karşı Ben-i Sadr'ın diktatörlüğe direnme çağrısı yapması, bu çağrıya tepki olarak Humeyni'nin ise radyodan Ben-i Sadr'ın meclis ve yargı kararlarına itaat etmezse sonunun şahinkine benzeyeceğini söylemesi gerilimi daha da tırmandırdı. Humeyni nihayet daha önce Ben-i Sadr'a vermiş olduğu başkomutanlık yetkilerini 10 Haziran'da (1981) ondan geri almış aynı gün HM düzenlediği büyük gösterilerde Hizbullahilerle yaşanan çatışmalar kanlı bitmiştir (Axworthy, 2013: 210). İCP ve Humeyni için asla kabul edilemez ve derhal müdahale edilmesi gereken tehdit, Ben-i Sadr'la HM arasında bir ittifak kurulması ihtimaliydi. Gerçekten de Meclis Başkanı Rafsancani her ne kadar ilk tercihi bu olmasa da 17 Haziran'da Ben-i Sadr'ın azlinin mecliste oylanmasına karar verdi (Axworthy, 2013: 211).

20-21 Haziran'da (1981) toplanan meclis, büyük bir çoğunlukla Ben-i Sadr'ı suçlu bulmuş ve bunun ardından Humeyni de onu cumhurbaşkanlığından azletmiştir. Ben-i Sadr'ın yerine İCP'den Muhammed Ali Recai yeni cumhurbaşkanı seçildi. Ben-i Sadr'ın cumhurbaşkanlığından azli gerilimin yatışmasına değil daha da tırmanmasına neden olmuştur. 28 Haziran 1981 tarihi İİC tarihinin bir kırılma noktası olacaktır. Bu tarihte İCP'nin Tahran'daki genel merkezinde toplantı yaptığı sırada yapılan bombalı saldırıda 70'ten fazla kişi hayatını kaybetmiştir. Ölenler arasında İran'ın Humeyni'den sonraki 2 numaralı ismi olan Ayetullah Beheşti, çok sayıda bakan ve milletvekili de vardı (Gheissari ve Nasr, 2006: 95). Eylemi HM üstlenmedi ama savundu. Humeyni ise doğrudan HM'ni sorumlu tuttu. Gerçekten de 28 Haziran patlamasından 30 Ağustos'a kadar

bir seri patlama ve suikastlar zinciri bu ihtimali güçlendirmiştir. Öyle ki 25 Haziran'da Kum'da bir bombalama eylemi, 27 Temmuz'da Ali Hamaney'in yaralanmasıyla sonuçlanan bir suikast girişimi gerçekleştirilmiş ve 5 Ağustos'ta İCP üyesi önemli bir radikal isim olan Hasan Ayet öldürülmüştür (Axworthy, 2013: 214). 28 Haziran eylemi Humeyni'nin hem HM'ni hem de tasfiye etmek istediği solu ve laik MC'yi siyaseten ortadan kaldırması için kullanılmış ve devrim sonrası devlet-toplum ilişkilerinin bir güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesine katkı yapmıştır. 20 Haziran (1981) gösterileri sonrası tutuklu olan hapisteki muhalifler bu bombalama eyleminin yarattığı atmosfer içinde hızlıca idam edildi. 28 Haziran (1981) patlaması İİC'nde ikinci idam dalgasının başlamasına neden olmuştur. Haziran 1981-Haziran 1985 arasını kapsayan ikinci idam dalgasında devrim mahkemeleri yaklaşık 8 bin kişiyi infaz etmiştir (Abrahamian, 2009: 235). Rejimin bu infazlarına karşı eylemciler de 30 Ağustos'ta (1981) Cumhurbaşkanı Muhammed Ali Recai ve Başbakan Muhammed Cevad Bahonar'ı hedef alan ve ölümlerine yol açan bir bombalama eylemiyle daha karşılık vermiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 96). Bu son saldırıyı HM doğrudan üstlenmiştir (Axworthy, 2013: 214). İİC'nin dışarda Irak ve içerde HM ile bir iç ve bir de dış savaş yürütmesi devlet oluşumu sürecinin ve devlet-toplum ilişkilerinin karakterinin bir güvenlik devleti şeklinde biçim almasına neden olmuştur.

Cumhurbaşkanı Recai'nin ölümü sonrası hem siyasal sistem hem de İran-Irak Savaşı'nın gelişim çizgisi değişmiştir. Öyle ki daha önce Humeyni'nin ulema sınıfının cumhurbaşkanlığına aday olma yasağını kaldırmasıyla 20 Ekim 1981 tarihli cumhurbaşkanlığı seçimlerini İCP'nin Beheşti sonrası liderliğini yapan ve Humeyni'nin yaşayan şehit (şehid-e zende) olarak övgülerine mazhar olmuş iç halkasının önemli isimlerinden birisi olan Ali Hamaney %80 katılımı ve %95 oy oranıyla kazandı (Boroujerdi and Rahimkhani, 2018: 87). Hamaney gibi ulema kökenli bir ismin cumhurbaşkanlığına gelmesi Humeyni'nin ulemayı bu görevden uzak tutma politikasının da değiştiğini işaret etmiştir (Moin, 2005: 235-236). Ulema sınıfından bir isim olarak Hamaney'in cumhurbaşkanlığına seçilmesiyle beraber rejimin sivil-askeri bürokrasisinde ulema kökenli unsurların ağırlığının hızlı bir şekilde arttırılması kampanyası başlamıştır. Bir bakıma Hamaney'in cumhurbaşkanlığına gelişiyle beraber, Humeyni'nin velayet-i fakih devleti, hücrelerine kadar bir mollarşi haline gelmiştir (Dabashi, 2008). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Hamaney'in başbakanlık için ilk tercihi olan Ali Ekber

Velayeti'nin meclis tarafından reddedilmesinin ardından atadığı 39 yaşındaki İslami-solun önemli ve sembol isimlerinden birisi haline gelecek Mir Hüseyin Musavi ile sonraki süreçte, özellikle de ekonomi politikasında krizler de yaşayacaktır (Axworthy, 2013: 216-7).

Hamaney'in cumhurbaşkanlığı İran-İrak Savaşı'nın gidişatını da değiştirmiştir. Gerçekten Ben-i Sadr'ın cumhurbaşkanlığı döneminde savaşın yürütülmesi konusundaki çift başlılık Rafsancani'nin Humeyni'ye yönelik mektuplarına bile yansımıştır. Rafsancani açıkça Ben-i Sadr'ın hükümetin başarısız olduğunu göstermek için savaşı bilinçli bir şekilde uzattığını savunmuştur (Rafsancani, 2006: 23). Hamaney'in cumhurbaşkanlığı Irak'la yapılan savaş ortamında devlet kurumları arasındaki -özellikle sivil yürütme ile DM- bütünlüğü sağlamada oldukça olumlu sonuçlar doğurmuştur. Öyle ki Eylül'de (1981) bir yıldan fazladır İran'ın en büyük petrol tesislerinin bulunduğu Abadan'daki kuşatma yarılmış ve Mayıs 1982'de ise Hürremşehr işgalden kurtarılmıştır (Moin, 2005: 238).

1982 Mayıs'ından itibaren Humeyni artık devrimin ve İİC'nin hayatta kalıp kalamayacağı konusunda daha özgüvenli hale gelmiştir. Gerçekten de 1982'nin sonuna doğru HM'nin küçük çaplı saldırıları olsa da silahlı muhalefet etkisiz hale getirilmiştir. HM lideri Mesut Recavi'nin Paris'e gitmesinin ardından İran'daki en önemli ismi olan Musa Hiyebani ve tepe ekibine yönelik 8 Şubat 1983'te yapılan baskında öldürülmesinin ardından İran'daki faaliyetleri fiilen etkisizleştirilmiş oldu. Bu aşamadan sonra HM taraftarları İran'ı terk ederek yurt dışında faaliyetlerine devam etmiştir (Axworthy, 2013: 224-5). Bazergan ve Ben-i Sadr gibi demokrat unsurlarla beraber HM gibi radikal sol da tasfiye edilmiştir. Bu arada 1981'in Eylül ayında Humeyni'ye yönelik bir suikast planında Humeyni'nin Paris'teki danışmanlarından olan ve devrim sonrasının dışişlerini bakanlığını yapmış Sadık Kutbizade'nin yakalanması ve onun velayet-i fakih yaklaşımının bir muhalifi olan Ayetullah Şeriatmedari'nin de bu plandan haberi olduğunu itiraf etmesi Humeyni'ye önemli bir muhalifini daha tamamen saf dışı bırakma fırsatı vermiştir. Şeriatmedari televizyon canlı yayınında tövbe edip nedamet getirerek Humeyni'den bağışlanma talep etmek zorunda bırakılmıştır. Humeyni'nin Şeriatmedari'nin cübbesini çıkararak onu ulemalıktan azletmesi (Moin, 2005: 241) muhalif ulema ile devlet ilişkisi bakımından Şiilik tarihi boyunca görülmemiş bir istisnai durum yaratmıştır. Rıza Pehlevi'nin ve M. Rıza Pehlevi'nin devlet failliği adına ulemanın etkinliğini ve otoritesini geriletme girişiminden çok daha radikal bir dışa vurumu-

nun bir mollarşik devlette tekrarlanması dönemin susmak zorunda kalan Ayetullah Golpayegani gibi en önemli ulemasını derinden sarsmıştır. Şeriatmedari'nin 1985'te hayatını kaybedip törensiz bir şekilde gömülmesini Golpayegani kibarca *“kıdemli bir ulema olan Şeriatmedari'nin daha iyi bir muameleyi hakkettiğini”* söyleyerek sitemini dile getirmiştir (Moin, 2005: 241-242).

1982'nin sonu ve 1983'ün başı gibi artık devlet oluşumunun bir parçası olarak işleyen tasfiye sürecinin tamamlanmaya yaklaşmış olduğunu görmek mümkündür. Humeyni de bu özgüvenle 15 Aralık'ta (1982) bir kararname yayınlayarak olağanüstü şartlara göre işleyen siyasi ve hukuki hayatın artık olağan döneme geçişinin işaretlerini vermiştir. Kararnameye göre devrim mahkemelerinin, devrimci komitelerin ve DM'nin keyfi ve sıkı uygulamalarına karşı önlemler alınmaya başlanmıştır. Örneğin tutuklamalar ve mal müsadere etmenin ancak prosedüre uygun olarak atanmış hakimler tarafından alınabileceği karara bağlanmıştır. Humeyni'nin bu kararnamede ciddi olduğunu gösterircesine devrim mahkemelerinde daha önce keyfi hareket ettiği tespit edilen savcılar görevden alınmıştır. Ayrıca söz konusu kararnamenin uygulanmasını garanti etmek için bir İcra Merkezi kurulmuştur. Axworthy'e göre kararnamenin amacı devrimci olağanüstü şartlar sonrası yabancılaştırılan orta sınıfın artık rahatlatılmasıydı (2013: 231-2).

Humeyni toplumsal şikayetleri bu şekilde yatıştırmaya çalışırken diğer taraftan da siyasi yelpazenin hem solundan hem de sağından kalan son muhalifleri de tasfiye etmeye devam etmiştir. Solda hala varlık gösteren ve o zamana kadar Humeyni'nin anti-emperyalist ve anti-Amerikancı politikasına destek veren Tudeh Partisi vardı. Tudeh Partisi devrimin başından itibaren Bazergan, Ben-i Sadr, HM ve Şeriatmedari gibi aktörlerin tasfiyesi sürecinde istikrarlı olarak İCP'yi desteklemişti, çünkü Humeyni'nin İslam Devrimi'nin temelde bir burjuva devrimi olduğunu ve onu kaçınılmaz olarak bir sosyalist devrimin izleyeceğini düşünüyordu (Axworthy, 2013: 235). Ancak 1982'nin ortasında bir Sovyetler Birliği vatandaşı olan Vladimir Kuzichkin'in İngiltere'ye Tudeh'in Sovyetlerle bağlantısını gösteren ve İran'da 400 Sovyet ajanının listesini içeren belgeleri vermesi, İngiltere'nin de bunları İran yönetimine ulaştırmasıyla Tudeh'in tasfiye edilmesi için gerekçeler de oluşmuş oldu. Bunun yanında Tudeh, Humeyni'nin Irak'la savaşa devam etme politikasını da eleştirmeye başlayınca (çünkü Sovyetler Birliği de eleştiriyordu) 1983 Şubat'ından itibaren parti dış güçlerin bir aparatı olarak değerlendirilmeye başlanmış ve genel sekreteri Nureddin Kiyanuri ile ideologu İhsan Taberi

tutuklanarak Şeriatmedari gibi televizyonda Sovyet ajanı oldukları konusunda itiraf ettirilmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 96).

Tasfiye edilmesi gereken son grup ise siyasi yelpazenin sağında yer alan, temel misyonu Bahai ve Komünizm karşıtlığı olan ve geleneksel çarşı tüccarı tarafından desteklenen Hüccetiye Cemiyeti'ydi (HC). HC'nin ayırt edici vasfı Humeyni'nin velayet-i fakih doktrinini açıkça eleştirmesi ve meşru bir İslam devleti için kesinlikle Gaip İmam'ın zuhurunun beklenmesi gerektiğini savunmaya devam etmesiydi (Moslem, 2002: 59). Ayrıca HC, dini cemaatin bireysel liderliğine değil kolektif liderliğine inanmaktaydı. Son olarak HC, ulemanın siyasete doğrudan katılmasına karşı çıkmış, ulemanın murakabe (gözetim ve denetim) rolü oynaması gerektiğini savunmuştur. HC'ye göre ulemanın siyasete doğrudan müdahalesi İslam'a zarar verdiği gibi ulemanın tarihsel konumu ve işlevine de aykırıydı (Moslem, 2002: 59). HC, velayet-i fakihi de içeren anayasa referandumunda olumsuz bir sonucun çıkmasının daha büyük bir sorun yaratacağını düşünerek evet oyu vermiş olsa da eleştirilerini yapmaya devam etmiştir (Axworthy, 2013: 242-3). Ne var ki Humeyni'nin, kurduğu siyasal sistemin merkezine Şii geleneksel argümanlarla saldırı yapılmasına tahammül göstermesi mümkün değildi ve “12. İmam'ın zuhur etmesine kadar günahların artmasına izin vermemiz gerektiğini düşünenler bunu gözden geçirmeli ve değiştirmeliler... bunu demekle şahın İslam'ının doğru olduğunu söylüyorlar...” açıklamasını yapmak zorunda hissetmiştir (Moin, 2005: 245). Humeyni aynı zamanda HC'nin mustazafların ve alt sınıfların sorunlarından uzak sadece bazarilerin (çarşının) çizgisini dile getiren liberal ve muhafazakâr İslami anlayışını Amerikan İslam'ı olarak nitelendirmiştir. Humeyni benzer bir nitelendirmeyi şah döneminin ve Suudilerin İslami anlayışını mahkûm etmek için de kullanmıştı (Moin, 2005: 245). HC aynı gün (12 Temmuz 1983) kendisini feshettiğini açıklayarak Humeyni'ye dikensiz gül bahçesi sunmuş oldu. Ne var ki bahsedilen tüm muhalif unsurların siyasal alandan temizlenmiş olması iktidar-muhalefet diyalektiğinin bir tabiatı olarak devrimci unsurların kendi içinde hizip siyasetinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

5.3.5 İran İslam Cumhuriyeti'nde Hizip Siyaseti

İCP devrim sonrası devlet oluşum sürecinin doğal bir parçası olan tasfiye sürecini 1983'ün ortasında tamamladıktan sonra kendi içindeki gömülü hizipleşmenin de su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Daha önce zikredildiği gibi İslam Devrimi *sol-İslam aşısının* da bir ürünüydü ve devrimin bu ilk yıllarında

devlet oluşumuna söz konusu *sol-İslam aşısı* etki etmişti. 1979 Devrimi Şii bazarilerin muhafazakâr bir devrimi olduğu kadar mustazafların İslami-solunun da bir devrimiydi (Abrahamian, 2009: 232). Devrim bu anlamda bazarilerin özel mülkiyetin kutsallığı ve geleneksel dini sosyo-kültürel taleplerinin bir yansıması olduğu gibi alt sınıfların ekonomik refah taleplerinin de bir yansımasıydı. Muhafazakârların kültürel olarak Batı karşıtlığı ile solun siyasal ve ekonomik anti-emperyalizmi birbirini tamamlasa da ekonomi ve dış politikanın yürütülüş biçimi alanları çatışma konularıydı. İCP içindeki hizip siyasetinin su yüzüne çıkması kendisini söz konusu *sol-İslam aşısının* sola ağırlık verenleri ile geleneksel Şii İslam'a ağırlık verenleri arasında bir hizip siyaseti şeklinde göstermiştir. Açıkça söylemek gerekirse İCP içindeki hizip siyasetinin şiddeti *sol-İslam aşısının* tutup tutmayacağına da sınaması anlamına gelmiştir. İCP içinde söz konusu hizip siyaseti kendisini özellikle 1984'ten itibaren ekonomi, dış politika ve sosyo-kültürel konulardaki yaklaşım farklarında göstermiştir. Hizipler, ekonomide öncelikli sınıflar ve dış politikada pragmatizm ile radikal devrim ihracı tartışması bağlamında birbirinden ayrılmışlardır.

1984'ten Humeyni sonrası döneme kadar (1989) hizip siyasetinin tarafları İslami-sol (bazen radikaller şeklinde de tanımlanmışlardır) ve muhafazakârlar şeklinde tasnif edilebilirler (Moslem, 2002: 47). Radikallerin bu dönemde siyasi temsilcisi Başbakan Mir Hüseyin Musavi, manevi temsilcisi ise Ayetullah Montazeri'ydı. 1984'teki ikinci meclis seçimlerinden sonra bu grup kurumsal olarak meclisin kontrolünü ele geçirmişti. İslami-sol, devletin sosyal adaleti tesis etmesi için gerekirse geleneksel fıkıhın özel mülkiyetçi ve ekonomik alanda serbestiyete dayalı yaklaşımının terk edilmesinden yanaydılar. İslami-sol, iç politika veya sosyal-kültürel politikada görece daha demokratik ve katılımcı bir tutuma sahip olsa da dış politikada üçüncü dünyacı anti-emperyalist bir anlayışa ve İslam Devrimi'nin İran dışına ihraç edilmesine dayanıyordu (Moslem, 2002: 47). Dolayısıyla iç ve sosyo-kültürel politikada Şii geleneğinden tavize, ama dış politikada devrimden tavizsizliğe dayanan bir ideolojik duruşları vardı. Humeyni'nin öğrenci ve halefi Ayetullah Montazeri, Başbakan Mir Hüseyin Musevi dışında ABD elçilik baskınına dahil olan birçok isim de bu grup içindeydi (Moin, 2005: 246). İCP içinde diğer hizip ise Cumhurbaşkanı Ali Hamaney ve AKK'nin kurumsal olarak temsil ettiği çarşı tüccarıyla ilişkili muhafazakârlardı. Muhafazakârlar devrim sonrası rejimin doğası üzerinde devrimci olmayan ve

muhafazakâr bir yaklaşım içindelerdi (Moslem, 2002: 48). Bunlar özel mülkiyetin kutsallığına inanıyor, özel sektörün vergilendirilmesine karşı çıkıyor, sosyo-kültürel alanda şeriatın tam olarak uygulanmasını istiyorlar ve diğer İslam ülkelerine devrimin ihraç edilmesine karşı çıkıyorlardı (Moslem, 2002: 48). Bu hizbin arkasındaki toplumsal güçler geleneksel İran burjuvazisi, çarşı tüccarı, ortodoks ulema ve İran toplumunun en dindar kesimleriydi. Bu arada Meclis Başkanı Rafsancani, Humeyni hayattayken muhafazakârlarla bir blok olarak hareket etmiştir. Bunun nedeni genel olarak ekonomik konulara yaklaşımları ve pragmatik dış politika anlayışlarıdır (Moslem, 2002: 48-9).

Devrim ve ona eşlik eden savaş şartlarında devletin ekonomide ağırlık sahibi olması anormal bir durum değildi. Bu anlamda devrim sonrası alt sınıfların durumlarının iyileştirilmesi, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişiminin artırılması, sosyal güvenceye kavuşturulması için gerçek ve samimi adımlar atılmıştır (Axworthy, 2013: 241). Hatta devrimci kaotik şartlarda köylülerin kendiliğinden el koydukları topraklar Nisan 1980’de Devrim Konseyi tarafından meşrulaştırılmıştır (Moslem, 2002: 64). 850 bin hektar civarında el konulmuş tarım arazisi köylülere dağıtılmış ve köylüler topraklandırılmıştır (Abrahamian, 2009: 233). Meclisin söz konusu toprak mülkiyetleriyle ilgili düzenlemelerin hayata geçirilmesinde yasal alt yapıyı oluşturmaya çalışması hizip siyasetinin en önemli tartışma konusu olacaktır. Meclisin bu adımı atmasını mümkün kılan gelişme, 1984’teki ikinci parlamento seçimleri sonrası mecliste Başbakan Mir Hüseyin Musavi’nin radikal/İslami-solunun hâkim duruma gelmesidir. Halbuki temel görevi meclisin yasama faaliyetini şeriat ve anayasa bakımından denetlemek olan AKK’nin yapısı ise muhafazakâr/gelenekçilerin ağırlıkta olduğu bir manzara gösteriyordu. AKK’nin Temmuz 1980’de Humeyni tarafından atanan ilk üyelerinin hepsi JMHEQ’den muhafazakâr üyelerdi (Moslem, 2002: 62). Yasamanın ve başbakanın İslami-sol ve onu denetleyen yargının ise geleneksel/muhafazakâr ağırlıkta olması 1980’ler boyunca özellikle ekonomiye dair politikada gerilimin yükselmesine yol açmıştır. Musevi’nin kötüye giden ekonomik durum ve kötüleşen toplumsal şartlar karşısında daha devletçi ekonomik tedbirler alma inisiyatifi ve onu destekleyen meclisin yasama girişimleri AKK’nin şeriat denetimine takılıyor ve geri gönderiliyordu (Moin, 2005: 246-247). Humeyni bu gibi ikincil konularda tartışmayı serbest bırakmaktan yanaydı ya da açıkça pozisyon almanın konumunu hizipleştirmesinden imtina ediyordu. Bir taraftan şeriatın özel mülkiyetçi tutumu-

nun doğruluğuna inanırken diğer yandan da devrimin halkçı ve ezilmişlerden yana olan vaat ve umutlarının boşa çıkarılmasını istemiyordu. Bir yandan İDK gibi çarşı kökenli muhafazakâr kesimleri yabancılaştırmak istemezken diğer yandan da devrim sonrası beklentileri artan yoksul alt sınıfları hayal kırıklığına uğratmak istemiyordu (Moin, 2005: 247). Toprak reformu konusunda Başbakan Mir Hüseyin Musavi ve meclisle muhafazakarların kontrolündeki AKK ve Cumhurbaşkanı Hamaney arasındaki bilek güreşi 1986'da köylülerin devrimci kaotik şartlarda kendiliğinden el koydukları toprakların yasal zemine kavuşturulması ve bu toprakların köylülerin mülkiyetine geçirilmesiyle, dolayısıyla İslami-solun zaferiyle sonuçlanmıştır (Axworthy, 2013: 244). Bu aynı zamanda fıkıh-ı puyanin (dinamik fıkıh) da zaferi olmuştur.

Tablo 5.3. 1984 Sonrası Hizipler, Kaynak: (Moslem, 2002: 47-61)

	Muhafazakârlar	Radikaller/İslami Sol
Önemli isimler	Ali Hamaney, Ayetullah Muhammed Mehdevi Kani, Ayetullah Ahmed Cenneti, Ayetullah Muhammed İmamî Kashani, Ayetullah Ahmed Azeri Kumî, Ayetullah Lütfullah Safi, Ayetullah Abul-Kasım Khazali ve Hüccetülislam Ali Akbar Natık Nuri.	Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri, Mir Hüseyin Musavi, Behzad Nabavî, Hüccetülislam Muhammed Musavi Khoeiniha, Mehdi Kerrubi, Ali Akbar Muhteşempur ve Ayetullah Mir Karim Musavili Ardabili
Kurumlar	Militan Din Adamları Cemiyeti (1977) (Jame'ehe-ye Rouhaniyete Mobarez, JRM) ve ona bağlı örgütler olan (Tashakkolha-ye Hamsu) İslami Dernekler Koalisyonu (Jamiyet-e Mo'talefeh-ye İslami, Motalefeh) ve Kum Medrese Öğretmenleri Cemiyeti (Jame'ehe-ye Moderresin-e Howzah-ye Elmiyeh-ye Qum, JMHEQ).	İslam Devrimi Mücahitleri (Mojahadin-e İnqelabe İslami-MII), Mektebiler, Militan Din Adamları Birliği (1988, Majma-e Rouhaniyun-e Mobarez, MRM)
Ekonomi politikası	Özel mülkiyetin kutsallığına inanıyor, özel sektörün vergilendirilmesine karşı çıkıyor.	Yoksulların davasını dillendiriyor
Sosyo-kültürel politika	Sosyo-kültürel alanda şeriatın tam olarak uygulanmasını istiyorlar.	Hoşgörölü
Fıkıh Anlayışları	Fıkıhı Sünneti (Geleneksel Fıkıh)	Fıkıhı Puya (Dinamik Fıkıh)
Dış politika	Diğer İslam ülkelerine devrim ihraç edilmesine karşı çıkıyorlar.	Devrim ihracını savunuyor

Hiziplerin ekonomiye dair farklılıklarının bir benzeri sosyal ve kültürel politika alanına yansıyan fıkıh yöntemi konusunda da söz konusuydu. İran'da fıkıha geleneksel ve çağdaş yaklaşım tarzları olarak beliren fıkıh-ı sünneti (geleneksel fıkıh) ile fıkıh-ı puya (dinamik fıkıh) şeklindeki iki farklı yaklaşım, hiziplerin sosyo-kültürel politikalarını dini bakımdan meşrulaştırmaları için bir referans haline getirilmiştir. Fıkıh-ı sünneti, İslam'ının iki temel direği olan Kuran ve Sünnete dayanan birincil ahkâmın (ahkâmı evveliyeye) İslami toplumu yönetmek için yeterli

olduğu anlayışına dayanmaktadır. Hukukçular sadece özel şartlarda ve toplumsal gereklilik oluştuğunda bu gelenekten ayrılabilir ve yeni dini kuralları ihdas edebilir, dolayısıyla da ikincil ahkâma (ahkâmı sanaviyeh) başvurabilir. Çünkü esas olarak İslami rejim Hz. Peygamberin kurduğu düzene benzemelidir (Moslem, 2002: 49). Fıkıh-ı puya ise her ne kadar birincil İslami ahkâm ülkenin yönetiminde sağlam temeller sağlasa da, Müslümanların farklı bir dönemde yaşadığı ve Peygamber zamanında mevcut olmayan sorunlarla karşılaştığı paradigmasından konuya yaklaşmaktadır. Dolayısıyla toplumda yeni meseleler ortaya çıktığında şeriat da değişmeli, uyum sağlamalı ve yeni hükümler ihdas etmelidir. Bu anlamda ikincil ahkâmın üretilmesi çok büyük bir ihtiyaçtır (Moslem, 2002: 49).

Buna göre radikal/İslami-sol, daha gevşek kültürel ve sosyal politikaları veya özel mülkiyet aleyhine devletçi politikaları dinen meşrulaştırmak için dinamik fıkıh anlayışını ortaya atmış ve hükmün zaman ve zemin gözetilerek değişebileceğini savunmuştur. Humeyni ise dinamik fıkıhın sınırlarının belirsizliğinden dolayı ilke olarak fıkıh-ı sünnetiye, yani geleneksel fıkıha bağlı kalsa da zorunlu veya maslahatın gerekli kıldığı durumlarda geleneksel hükümlerin askıya alınabileceğini savunmuştur. Örneğin geleneksel kesimler devlet-medya organlarından müzik yayını yapılmasını eleştirirken Humeyni müziğin kategorik olarak yasak olmadığı hükmüne varmıştır (Moin, 2005: 247-248).

Tarafların pozisyonlarını meşrulaştırmak için hukuki yöntem tartışmasıyla temellendirilen bu çekişmeler 1987'den başlayarak 1989'a kadar İİC'nin teorik temellerinde dikkat çekici bir seküler teokrasi üretilmesiyle sonuçlanmıştır. İslami-sol ile muhafazakârlar, Başbakan Mir Hüseyin Musevi ile Cumhurbaşkanı Ali Hamaney, Meclisle AKK ya da fıkıh-ı puya ile fıkıh-ı sünneti arasındaki gerilim 1987'nin sonu ve 1988'in başında teorik bir sonuç üretmiştir. Aralık 1987'de Çalışma Bakanı Abdul-Kasım Sarhadizadeh, Humeyni'ye hükümetin özel sektör için elektrik, telefon ve su gibi hizmetler sunup sunamayacağı ve özel sektörün bakanlık tarafından çizilen kural ve düzenlemeler içinde faaliyet göstermesi gibi konuları sordu. Humeyni ilkesel bir yanıt vererek "hükümetin bu gibi zorunlu ve gerekli durumları zorunlu kılabilmesini" açıkladı (Moslem, 2002: 73). Bunun karşısında şeriata göre hüküm vermekle görevli AKK adına sekreter Ayetullah Lütfullah Safi dikkatli bir dille Humeyni'ye mektup yazarak bu hükümle [İslam ulus]devlet[in]in artık köklü (geleneksel) İslami hukukun ve sosyo-ekonomik sisteminin yerini aldığı doğru olup olmadığını sordu. Humeyni'nin Safi'ye

cevabı “halkın kamusal hizmetleri kullandığı tüm alanlarda İslam [ulus]devleti koşulsuz bir şekilde bunu karşılamaya yetkilidir. Bu tüm alanlarda böyledir, sadece çalışma bakanının zikrettiği alana özgü de değildir” şeklinde olmuştur (Moslem, 2002: 73). Humeyni İİC’nin herhangi bir yönetim değil doğrudan Peygamberin yönetiminin bir devamı olduğunu, İslami hükümetin (İİC) çıkarlarının ve maslahatının birincil önemde, diğer tüm konuların ise ikincil önemde olduğunu ekledi (Moin, 2005: 248). Cumhurbaşkanı Hamaney 1 Ocak 1989’da, Humeyni’nin bu hükmünün ne anlama geldiğini anlamayanlar ya da anlamak istemeyenler için bir tevilini yaptığında Humeyni görüşlerini daha net ve kesin bir şekilde ortaya koyma fırsatı elde etmiştir. Hamaney imamın bundan kastettiğinin, devletin eylemlerinin kutsal hükümlerle sınırlı olduğu konusunda ısrar etti:

“örneğin, bir fabrika işçisi işveren tarafından adil bir muamele görmüyorsa devlet müdahale edebilir ve işverenin adil davranmasını sağlayacak tedbirleri alabilir” (Moslem, 2002: 73-4).

Buna karşı Humeyni açık, sade ve anlaşılabilir şekilde onu düzeltmiş ve yukarda da değinmiş olduğumuz gibi literatüre *velayeti mutlak-i fakih* olarak geçecek fetvasını vermiştir:

“hayır öyle değil... Hz. Muhammed’in mutlak velayetinden (velayat- e motlaq) kaynaklanan İslam [ulus]Devleti, İslam’ın namaz, oruç ve hac gibi ikincil ilkelerinden önceliklidir. Hükümet şayet devletin çıkarlarına zararlı hale geldiği sonucuna varırsa halkla yapılan anlaşmaları da feshedebilir. Yani Fakihi anayasa bile bağlamamaktadır” (Axworthy, 2013: 273).

Bu, İslami-sol ve Başbakan Mir Hüseyin Musevi’nin Cumhurbaşkanı Hamaney ve AKK’nin muhafazakarları karşısında kazandığı bir zafer olarak kayıtlara geçecektir. Öyle ki fıkıh-ı puya ve fıkıh-ı sünneti konusunda muhafazakarlardan farklılaşan Rafsancani, “şimdi imamın yolunun ne olduğu konusunda şüphe kalmamış olmalı” derken, Musavi son hükmün “ülkenin karşı karşıya kaldığı sorunları aşmada hükümetin elini kolaylaştırdığını” savunmuştur (Moslem, 2002: 75). Ne var ki maslahat enstrümanı ilkenin şartlara uyarlanması bakımından iki ucu keskin bir bıçak gibidir. Velayet-i mutlak-i fakihle devletin, yani İİC’nin varoluşunun birincil, diğer ilkelerin ise (buna dini ilkeler de dahildir) ikincil görülmesi bu ilk aşamada muhafazakârlar aleyhine, İslami-sol lehine işlemiş olsa da, daha sonra aleyhlerine çalışacaktır. 1989’da HM’ne yönelik üçüncü kitlesel idam dalgasında ceza evlerindeki yüzlerce çocuk yaştaki hükümlünün devletin varoluş maslahatı gerekçe gösterilerek yeniden yargılanması ve idam edilmesi süreci, maslahat ilkesinin bu

sefer muhafazakarların lehine işlediğini göstermiştir. Hatta bu seri idamları Batı medyasında ifşa etmesinden dolayı Montazeri sistemin tamamen dışına itilmiştir.

Kurumlararası (Meclis-AKK) anlaşmazlıkların Humeyni vasıtasıyla çözülmesinin ardından daha kurumsal bir çözüm bulunmasını talep eden Ahmed Humeyni, Rafsancani, Musevi Erdebili (yargı başkanı) ve Hamaney, Humeyni'ye başvurduğunda çözüm olarak Düzenin Yararını Teşhis Heyeti (DYTH, *Mecme-i Teşhisi Maslahatı Nizam*) isimli 13 kişilik bir heyet kurulması talimatı vermiştir (Axworthy, 2013: 274). Heyete cumhurbaşkanı başkanlık edecek, AKK'nin 6 ulema üyesi ve yasama ve yürütme organından 6 üye ve bir de Humeyni'nin özel temsilcisi katılacaktı (Moin, 2005: 249). Heyette AKK'nin 6 ulema üyesi diğer "laik" üyelere nazaran azınlıkta olduğundan kararların alınmasında temel kaygının dini ilkelerden çok pragmatik devlet çıkarının olacağı anlaşıyordu. Gerçekten de bu yapının kurulmasının amacı kesinlikle muhafazakârların hâkim olduğu AKK'nin gücünü kırmak içindi ve solun yararınaydı (Moslem, 2002: 75). Hem velayet-i mutlak-i fakih hem de DYTH gibi bir kurumun ihdası İslami-sol ve onun devletçi ekonomi politikaları için kısa süreli bir üstünlük kazandığı algısına neden olmuştur. Bu algıyı besleyen bir diğer gelişme de Nisan 1988'de yapılan Meclis seçimlerinde İslami-solun 160 sandalye karşısında muhafazakarların sadece 80 sandalye elde etmiş olmalarıdır (Axworthy, 2013: 274-5). İslami-sol için bir diğer önemli gelişme de muhafazakâr Militan Ulema Cemiyeti'nden (*Jame-ye Ruhaniyat-e Mobarez, JRM*) ayrılarak reformist ve İslami-solun bir ulema birliği olarak Militan Ulema Birliği'nin (*Majma-e Ruhaniyat-e Mobarez, MRM*) kurulmasıdır. Yeni kurulan bu MRM'nin üyeleri arasında rehine eyleminin lideri olan Muhammed Musavi Khoiniha, seri idamların baş yargıç Sadık Khalkhali, daha sonra İran reformist hareketinin en önemli isimleri olarak ortaya çıkacak Mehdi Kerrubi ve Muhammed Hatemi vardı (Axworthy, 2013: 275).

Humeyni'nin 1988 velayet-i mutlak-i fakihle lidere mutlak otorite vermesinin, liderin Humeyni olduğu şartlarda dini meşruiyeti konusunda çok büyük sorun görülmemiş olabilir. Zira merce-i taklit olarak ilahi iradenin hangi yönde olduğu konusunda en yetkin kişi ancak o olabilirdi. Ama 1989'da Humeyni'nin halefi olan Ayetullah Montazeri'yi bu konumdan azlettikten sonra yerine seçilebilecek bir merce-i taklit olmaması, bu şartı ortadan kaldırmasına ve alt düzey bir isim de bu görevi yapmasının mümkün olduğuna karar vermesine yol açtı. Tüm bu süreç teorik olarak sistemin seküler bir teokrasiye kayması demekti. Çünkü Hu-

meyni İslam [ulus]devletinin meşruiyetini onu liderin en bilgili fakih olmasına dayandırarak sağlamıştı. Şimdi ise daha alt seviyede bir ismin, yani dini hiyerarşide düşük ve hata yapma ihtimali çok yüksek bir ismin bu görevi yapabilecek olması bilgi-siyaset ilişkisi bakımından kesinlik paradigmasına dayanan Şii siyasal teoride en az iki unsurlu velayet-i fakih teorisi kadar radikal bir etki yaratmıştır.

5.3.6 İran-Kontra Vakası, Üçüncü İdam Dalgası ve Montazeri'nin Azli: Halef Krizi ve İran İslam Cumhuriyeti Siyasal Sisteminin Seküler Teokrasiye Evrilmesi

Humeyni'nin velayet-i fakih, sol-İslam aşısının mirası olarak halkçı cumhuriyetçiliği ve ardından velayet-i mutlak-i fakih teorisine dayanan siyasal rejim tamamen Humeyni'nin kişisel karizması dikkate alınarak şekillendirilmişti. Dolaısıyla onun halefinin kim olacağı ve hangi vasıfları taşıyacağı konusunun sistemin devamı ve Humeyni sonrası alacağı biçimi açısından temel bir kırılma noktası olacağı belliydi. Humeyni daha erken dönemde, yani silahlı-silahsız iç muhalefet bastırılır bastırılmaz ve Irak güçleri İran'dan kovulur kovulmaz kendisinin yerine şimdiden halefinin ve yardımcısının bulunmasıyla görevli bir UM'nin (Hubregan) seçiminin yapılması talimatını verdi. UM'nin ilk toplantısı Temmuz 1983'te yapıldı. UM, Humeyni'nin halefi için ideal olarak Humeyni profilinde, yani teolojik yeterliliği bakımından bir merce-i taklit, pratik bakımdan siyasal yönetim kabiliyeti yüksek ve tarihsel bakımdan adanmış bir devrimci isim belirleyecekti. Böyle ideal bir tek ismin yokluğu durumunda ise üç-beş kişiden oluşan bir “ulema kurulu” bu görevi yerine getirmek için atanabilirdi. UM'nin bu şartlar altında yaklaşık iki yıl düşündükten sonra siyasal pratik gereği tek bir kişinin mantıklı olduğuna ve 1985 Kasım'ında da bu ismin Humeyni'nin kendisinden 20 yaş küçük öğrencisi ve onun “hayatımın meyvesi” dediği Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri'yi uygun buldu (Moin, 2005: 250). Montazeri'nin 1966'dan devrime kadar hayatının önemli bir kısmını şahın hapishanelerinde ve sürgünde geçirmiş olması, Humeyni'nin öğrencisi olması ve ona olan sadakati, dindarlığı ve ilmi yeterliliği ile adaylar arasında ideal bir isim olarak öne çıktı (Axworthy, 2013: 245-6). Montazeri daha önce zikredilen devrimci hizipler arasında sosyal-kültürel politikalar bakımından daha katılımcı, esnek, “demokratik” bir tutuma sahip olması ve dış politika bakımından güçlü bir ABD karşıtlığı ve devrim ihracı politikasını savunmasıyla radikallere/İslami sola mensuptu (Moin, 2005: 251). Bu dış politikadaki esnemez ABD karşıtlığı ve iç politikada Bazergan gibi demokratlara daha ılımlı tavrı onun

1986'da bizzat inşasına dahil olduğu rejimle arasının açılmasına ve güvenilir bulunmasına yol açacaktır (Moin, 2005: 251).

Montazeri, Humeyni'nin ardılı olarak seçilirken UM'nin başkan yardımcılığını yapan Rafsancani'nin diğer tutucu, geleneksel ve muhafazakarlara karşı daha makul görmesi dolayısıyla öne çıkmıştı ama yine Rafsancani'nin merkezinde yer aldığı bir dış politika konusu dolayısıyla sistem dışına itilecektir. Öncelikle belirtmek gerekir ki Montazeri her ne kadar Humeyni'nin halefi seçilmiş olsa ve Onun "hayatımın meyvesi" övgüsüne mazhar olsa da devrim sonrası Humeyni'nin Mutahhari, Beheştî, Hamaney ve Rafsancani gibi iç halkasının bir üyesi değildi ve bu konumu onu hem diğerlerine göre daha güçsüz hem de daha bağımsız kılıyordu. Bu açıdan Rafsancani; Mutahhari ve Beheştî'nin hayatını kaybetmiş olduğu şartlar içinde rejimin en etkili üç isminden birisiydi. Montazeri devrimin aktif olarak ihracı politikasının en önemli savunucuları arasındaydı. Öyle ki damadı Hadi Haşimi'nin kardeşi Mehdi Haşimi özel olarak Lübnan'daki *İslam Dünyası Kurtuluş Hareketleri Örgütü'ne* (İDKHÖ/SAJAJI-Sazman-i Jonbesh-hay-i Azadibakhsh-i Jahan-i İslam) liderlik ediyordu (Cohen, 2015, 126). Diğer taraftan ise İran-İrak Savaşı'nın ortasına gelindiğinde İran, savaşın başından beri olmadığı kadar askeri malzeme ve yedek parça sıkıntısı içindeydi. Bu şartlarda Lübnan Hizbullah'ının Yunanistan'da bir ABD yolcu uçağını kaçıırarak Lübnan'a getirmesi ve içindekileri rehin alması ABD ile İran arasında bir rehine-silah anlaşmasının zeminini ve İran-kontra skandalının arka planını oluşturmuştur.

Rehine-silah anlaşması ve ifşa edilmesiyle ortaya çıkan İran-kontra skandalının İran, ABD, İsrail ve bir de Suudi silah tüccarından oluşan dört aktörü vardır. İran'da silah-rehine anlaşmasının yürütücüsü Meclis Başkanı Haşimi Rafsancani ve onun arkadaşı Manuçer Gorbanifer'ken, anlaşmanın ifşa edilmesinde rol alanlar ise Montazeri ve damadının kardeşi Mehdi Haşimi'ydi. Silah-rehine anlaşmasının ABD'li aktörleri ise Ulusal Güvenlik Danışmanı Robert McFarlane ve danışmanı Michael Ledeen'dir. İsrail tarafı ise görüşmelere aracılık eden bir pozisyondaydı. Anlaşmanın mantığı İran'a Irak'la savaş sırasında acil ihtiyaç duyduğu askeri malzemelerin ABD tarafından temin edilmesi, ABD'nin de ikinci bir rehine krizine dönüşmeden pazarlıklarla Lübnan'daki rehineelerin serbest bırakılmasını sağlaması ve silahların satışından elde ettiği paraları Nikaragua'daki isyancılara vermesi şeklindeydi (Axworthy, 2013: 252-3). Rafsancani'nin arkadaşı Gorbanifer'in İran'ın ihtiyaç duyduğu silahları temin etme arayışı içindeyken, Suudi

silah tüccarı Adnan Kaşıkçı ABD'nin bu silahları verme konusunda dikkatini çekmek için İsrail'i araya sokmasını tavsiye etti. Rafsancani ilişkileri kurmak için İran tarafında Gorbanifer'i görevlendirirken, Kaşıkçı İsrail'le temas kurmuş, İsrail de ABD'ye ulaşmıştı.

Haziran, Temmuz ve Ağustos'ta (1985) gerçekleşen görüşmelerde ABD Başkanı Reagan, Rafsancani'den uçağın serbest bırakılması için arabulucu olmasını talep etti. İİC Meclis Başkanı olarak Rafsancani, ABD ile diyaloga kategorik olarak karşı çıkan İslami-sol üyesi Başbakan Mir Hüseyin Musavi hükümetini atlamak zorunda kaldı. Rafsancani'nin hükümeti atlayarak bir dış politika inisiyatifinde bulunması Musavi ve hükümetinin tepkisini çekse de Humeyni'nin de İran'ın askeri malzemeye ihtiyaç duyduğu bir zamanda bu teklifin kullanılabileceğini düşünmesi olayların seyrini belirlemiştir (Moin, 2005: 252). Bu doğrultuda İsrail arabuluculuğunda ABD ile İran arasında rehinelere serbest bırakılması karşılığında İran'ın silah satın alabilmesi için gizli görüşmeler yürütüldü. Görüşmelerin zirve noktası ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı McFarlane'nin Mayıs 1986'da Tahran'a yaptığı gizli bir ziyaretti. İşte bu ziyaret hem Montazeri'nin hem İİC'nin hem de Humeyni'nin İslam devleti teorisinin kaderini belirleyecek zincirleme bir tepkime yarattı (Axworthy, 2013: 254). ABD ile diyaloga kategorik olarak karşı çıkan İslami-sol üyesi olan Ayetullah Montazeri'nin damadı Hadi Haşimi'nin kardeşi Mehdi Haşimi, DM'nin devrim ihracıyla görevli İDKHÖ örgütünün lideriydi ve konuya İran'ın milli çıkarları bağlamında değil anti-Amerikancı ve Pan-İslamcı bir ideolojik zeminden yaklaşıyordu. Mehdi Haşimi icra ettiği pozisyonda İslami enternasyonal davalar olarak ilişki kurduğu Lübnan Hizbullah'ı ve Afgan Mücahitleriyle Dışişleri Bakanlığı gibi resmî kurumlara paralel ve onlardan özerk bir politika yürütüyordu (Moin, 2005: 252). Dışişleri Bakanlığı ve Rafsancani gibi rejimin Arap devletleriyle ilişkilerini normalleştirmesi için çabalayan tutumuna karşı yine uzlaşmaz bir ideolojik tutumdan yanaydı. Bunlar bir tarafa Haşimi'nin temsil ettiği İslami-sol hizip İran içinde Montazeri etrafında bir araya gelmişti ve Humeyni'nin ölümü sonrası diğer hizipler aleyhine hâkim konuma gelme ihtimali Rafsancani, Ahmet Humeyni ve UM Başkanı Ali Meşkini için iç iktidar mücadelesinde bir tehditti (Moin, 2005: 252). Bu şartlar altında hem Montazeri'nin damadı Hadi Haşimi hem de onun kardeşi Mehdi Haşimi, McFarlane ile İran arasındaki pazarlıkları haber almışlar ve sabote etmeye dönük girişimlerde bulunmaya çalışmışlardır. Hükümet de ön almak için bu isimleri, yani Mehdi

Haşimi ve radikal mollayı vatana ihanet ve sabotajdan (12 Ekim 1986) tutuklamıştır. Ne var ki bu radikal isimlerin Lübnan bağlantıları gizli görüşmeleri 3 Kasım'da (1986) Lübnan gazetesi el-Şiree'de ifşa etmiş ve Rafsancani de söz konusu pazarlıkları doğrulamak zorunda kalmıştır (Axworthy, 2013: 254). Ama Rafsancani'nin intikamı çok sert oldu. Mehdi Haşimi yargılanması için mahkemeye sevk edildi. Bir molla olduğundan Ulema Özel Mahkemesi'nde yargılanarak suçlu bulundu ve 27 Ekim 1987'de idam edildi.

Rafsancani ve radikal hizip arasındaki bu hesaplaşmada Humeyni sessiz kalarak bir şekilde Mehdi Haşimi'nin idamına varan sürece onay vermiştir. Humeyni'nin 1986'dan itibaren vites yükseltmiş olduğu devrim ihracı ve İslami enternasyonalizm retoriği, bununla doğru orantılı olarak artık sadece İranlılara değil tüm dünya Müslümanlarına seslendiği ve ABD, İsrail ve onların "işbirlikçisi" Körfez Arap monarşileri ile SSCB'ye karşı tüm dünya Müslümanlarını gösteriler düzenlemeye çağırdığı şartlarda devrim ihracını savunan ve İslami enternasyonalist bir ismin idamına bu onayı, anlaşılması zor bir durumdur. Gerçekten Humeyni'nin devrim ihracı retoriğinde Montazeri'nin ve İslami-sol hizbin de dış politika tutumuyla tutarlılık arz eden bir vites yükseltilmesi söz konusuydu. Peki neden Humeyni, Montazeri'nin yabancılaştırılması pahasına böyle bir tutum aldı? Bu sorunun cevabı Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmle kurucu esneklik* dengesine dayalı anlayışı bağlamında verilebilir. Bu sorunun cevabı yine buna uygun olarak aslında Humeyni'nin gerçek amacının zaten Montazeri'yi yabancılaştırmak olduğu şeklinde verilebilir. Öyle ki Humeyni kurduğu siyasal sistemi hem sağdan hem de soldan aşırı uçlara karşı ayakta tutmak güdüsüyle hareket ediyordu (Moin, 2005: 264). Onun sağdaki tutuculara dönük çatışması 1989'un Ocak ayında SSCB lideri Gorbaçov'un açılım (Glastnost) politikası içindeyken Ona yönelik yazdığı mektubun içeriği konusunda ortaya çıktı. Gorbaçov'a katı komünist politikasından vazgeçtiği için takdirini sunan Humeyni, onu kapitalizme kaymaması için uyarıyor ve tıpkı Hz. Muhammed'in Pers ve Bizans imparatorlarını İslam'a davet eden diplomatik mektuplarına benzer şekilde İslam'a davet ediyordu (Humeyni, 1989). Buraya kadar sağ kanat gelenekçi muhafazakârların mektubun içeriğine bir itirazları yoktu. Ancak ne zaman mektupta Humeyni, Gorbaçov'u İslam'ı araştırmaya davet ederken Sühreverdi, Molla Sadra, İbni Arabi, İbni Sina gibi felsefe ve tasavvuf ağırlıklı isimleri tavsiye etti, o zaman gelenekçiler gardını yükseltti. Muhafazakâr sağın Humeyni'nin Gorbaçov'a mektubuna yönelik açık mektupları "*sapkın İbni*

Sina'yı, vahdet-i vücudçu panteist İbni Arabi'yi, yine ana yoldan sapmış isimler olarak idam edilen Sühreverdi ve Molla Sadra'yı model olarak sunmasına” saldırılar. Humeyni'nin buna yönelik “Ulemaya Mektupta” verdiği cevap ise “*bu yaşlı babanızın gerici aptal mollalardan çektiğini kimse çekmedi*” ve “*bu ulema sınıfı ortaçağ Hristiyan kilisesinin yolundan gitmekte*” şeklinde olmuştur (Axworthy, 2013: 301). Oğlu Ahmet Humeyni'ye göre Humeyni'nin en büyük eseri İİC'ni kurmak değildi, onun en büyük eseri “*gerici, aptal, riyakâr ulemaya karşı verdiği savaştı. Ancak bu savaşla muzaffer bir İslami akım üretebildi ve İslam Cumhuriyeti'ni kurabildi*” (Moin, 2005: 265). Öyle görünüyor ki Humeyni en az ABD ve İsrail kadar bu “*gerici*” muhafazakâr ulemadan nefret ediyordu (Moin, 2005: 264). Dolayısıyla Humeyni nasıl İİC'ni kurma zaferine sağ muhafazakâr ulema ile savaşıp ulaşırsa onu muhafaza etmede de yine onlara karşı tetikte olmalıydı.

Humeyni'nin tetikte olmasını gerektiren diğer kanat ise Montazeri'nin İslami-soluydu. Bu anlamda Humeyni devrim ihracı, İslami enternasyonalizm gibi İslami-solun gündemini takip ettiğinde bile Montazeri'ye karşı mesafesini korudu, öyle ki onun yakınları olan Mehdi Haşimi'nin 1986'daki İran-ABD pazarlıklarını ifşa eden vakadaki dahli dolayısıyla idamına sessiz onay vererek sistemin merkezinden uzaklaşmasına yol verdi. Bu olayla beraber 1986'dan itibaren Montazeri ile Humeyni arasındaki yapıcı iletişim kopmuş ve karşılıklı itham edici mektuplarla gerilim gittikçe tırmanmıştır. Montazeri'yi Humeyni için güvensiz kılan Bazergan gibi “bir avuç satılmış liberale” olan hoşgörüsü ve İİC'nin kültürel-sosyal politikalarını açıkça eleştirmesiydi. İİC'nin büyük düşmanlarıyla mücadele ettiği bir dönemde devrimi desteksiz bırakmış olan Montazeri, Humeyni'ye göre ahmak ve kolay etkilenen duygusal bir karaktere sahipti (Moin, 2005: 265). Montazeri, aslında Humeyni'nin velayet-i fakih tezine samimi olarak inanıyordu, ama özellikle 1986 Mehdi Haşimi krizi ve daha da önemlisi 1989'da HM'ne yönelik seri idamların sonuncusu, siyasal sistemin yeni bir diktatörlük haline geldiğini söyleyerek daha demokratik ve katılımcı bir karaktere kavuşturulmasını savunmasına neden oldu (Moin, 2005: 266).

Humeyni ile onun “hayatının meyvesi” olan Montazeri arasındaki gemileri yakan gelişme ise, 1982'den beri Irak'ta askeri bir üs kurmuş olan Mesud Recavi'nin liderliğindeki HM'nin İran-İrak ateşkes anlaşmasından (17 Temmuz 1988) iki gün sonra İran'a bir saldırı girişimi yaparak 80 mil İran sınırından içeri girmiş olmasının tetiklediği bir gündemle bağlantılı ortaya çıktı (Moin, 2005: 266).

İranlı güçlerden yüzlerce ölüm pahasına saldırı püskürtüldü ama bunun bedelini İran'da tutuklu bulunan binlerce HM üyesi (ama hepsi HM üyesi değildi) iki ay içinde infaz edilerek ödedi (Axworthy, 2013: 281-89). HM'nin saldırısının yarattığı travma atmosferi içinde kurunun yanında yaşın da yanmasına Montazeri sessiz kalmadı ve Ağustos'ta (1988) Humeyni'ye iki ve bu infazları organize eden kurula bir özel mektup yazdı (Moin, 2005: 267). İnfazlar savcı, cezaevleri genel müdürü ve istihbarat şefinden oluşan üç kişilik bir komisyon tarafından karara bağlanıyordu. Humeyni'ye yönelik ilk mektupta Montazeri bu atmosferde birçok masum ve olayla ilgisi olmayan insanların idam edilme açık riskinin olduğunu ve bu durumun İİC'nin uluslararası arenadaki imajı ve çıkarlarına aykırı olduğunu belirtti (Axworthy, 2013: 287-8). İkinci mektupta ise söz konusu idam kararlarının sadece üç kişilik bir komisyon tarafından alınmasının da açıkça masumların canına mal olacağını belirtti (Moin, 2005: 267). Montazeri salvolarına özel mektuplar dışında kamuya açık platformlarda da devam ederek vites yükseltti. İlki Ocak (1989) ayında Kayhan Gazetesi'ndeki makalesinde devrimci ilkelerden sapıldığını belirtmesi ve “yeniden yapılanma” konusuna politik ve ideolojik yeniden yapılanmanın da dahil edilmesi gerektiğini ve halkın liderden (Humeyni'den) bunu beklediğini belirtti (Moin, 2005: 268).

Yukarda belirtmiş olduğumuz gibi velayeti mutlak-i fakih fetvasıyla devletin nasıl İran ekonomisine dair İslami özel mülkiyet ilkelerini görmezden gelme ve maslahata göre hareket etme otoritesine kavuşması İslami-solun yararına işlemişse, bu sefer de devletin maslahatı gereği dini ilkelerin görmezden gelinmesi, seri idamları mümkün kılmış ve hatta buna itiraz eden Montazeri gibi İslami-solun manevi liderini oyun dışına itmiştir. Montazeri'nin ortaya çıkan manzaraya sessiz kalmaması, bir taraftan Şii ulemanın devletle tam entegre olmamış bir damarın hala toplumsal vicdanı temsil etme karakterini koruduğunu gösteriyorken (Axworthy, 2013: 290), diğer yandan ise onun hızlı bir şekilde Humeyni'nin halefi ve yardımcısı olmaktan çıkarılması, egemen ulusal devlet fenomeninin tarihsel olarak toplumsal vicdanı temsil etmiş olan Şii ulemayı yutmuş olduğunu da göstermiştir. HM'ne seri idamlar ve Montazeri'nin azli gerçekten de velayet-i mutlak-i fakihte temsil edilen maslahat enstrümanının iki ucu keskin bıçak olduğunu kanıtlamıştır (Axworthy, 2013: 291).

Montazeri, Humeyni ile özel mektuplaşmalar yoluyla susturulamadı. Montazeri, on yıllık bir İİC muhasebesinin yapılarak geçmiş hataların telafi

edilmesi çağrısı yaptı. Devrimciler arası sert hizip çatışmasını işaret ederek birlik düşüncesine ne olduğunun hesabını sordu. Devrimin ilke ve idealleriyle mevcut sistemin arasında gerçekten bir uyum olup olmadığını sorguladı (Axworthy, 2013: 300). Devrimin 10. yıl dönümünde (11 Şubat 1989) yaptığı konuşmada ise Irak’la yürütülen ve büyük insani, manevi ve ekonomik yıkımlara neden olan savaşın İran açısından kaybedilmiş bir savaş olduğunu belirtti (Moin, 2005: 268). Montazeri büyük bir cüret göstererek ve açıkça Humeyni’nin velayet-i mutlak-i fakih ilkesine dayalı İslam [ulus]devletini hedef alarak konuşmanın sonunda “*eğer devlet ilkelerimizden vazgeçmek demek ise devlet olmasın daha iyi*” diyecek kadar ileri gitti (Moin, 2005: 269). Halbuki Humeyni’nin 1988 velayet-i mutlak-i fakih fetvası devletin varoluş çıkarını tüm İslami ilkeler içinde en üst noktaya koymuştu ve bu Humeyni’ye cepheden bir saldırı anlamına geliyordu (Moin, 2005: 269).

Humeyni, Montazeri’ye 22 Şubat’ta (1989) “Ulemaya Mektupta” cevap verdi. Humeyni öncelikle hem devrimin hem de Irak’la yürütülen savaşın başarılı olduğunu ve Irak’la yürütülen savaş sayesinde riyakâr ve müstekbir Batılı ve doğulu uluslararası güçlerin iki yüzlülüğünü kanıtlamış olduğunu belirtti. Ayrıca savaş sayesinde İslami devrim köklerini sağlamlaştırmıştı (Axworthy, 2013: 302). Sonra doğrudan Montazeri’yi hedef alarak “*bir avuç satılmış liberali (Bazergan) memnun edeceğiz diye, sanki Hizbullahiler devrimden sapmış gibi göstermenin*” kabul edilemez olduğunu belirtti (Axworthy, 2013: 302). Montazeri’nin İran-Irak Savaşı’nın ateşkes kararı ve ardından HM’nin İran’a saldırısı sonrası 1988’in sonbaharında başlayan cezaevi idam dalgasını eleştiren Humeyni’ye özel mektuplarının Mart’ta (1989) uluslararası medyada (BBC Farsça) yayınlanması idamların gizli tutulduğu düşünülürse Montazeri için affedilemez bir noktaya gelinmesi anlamını taşımıştır. Mektuplar Paris’te Ebul Hasan Ben-i Sadr’ın (yani Humeyni’nin ifadesiyle bir avuç satılmış liberalden birinin) evinde bulunmuş ve BBC’ye teslim edilmişti (Moin, 2005: 274). Humeyni önce derhal UM’ne yeni bir halef bulması için talimat verdi, 26 Mart’ta (1989) bu konuyu görüşmek için Hamaney (Cumhurbaşkanı), Rafsancani (Meclis Başkanı), Ali Meşkini (Yargı Başkanı) ve İbrahim Amini’yi çağırdı ve Montazeri’nin yerine Hamaney’in yeni halef olabileceğinin işaretlerini verdi (Axworthy, 2013: 302-3). Ayrıca Humeyni, Montazeri’ye ulaştırılmak ve kamuoyuna da açıklanmak üzere görece uzun bir mektup teslim etti. Mektubun içeriğine vakıf olan Ahmet Humeyni gizli tutulması kararı aldı ve mektup ancak 22 Kasım 1997’de açıklandı:

“benden sonra bu ülkeyi, ... devrimimizi ve İran’ın Müslüman halkını liberallere, münafıklara (Halkın Mücahitleri) teslim edeceğiniz belli olduğu için artık benim halefim olmaya layık değilsiniz...” (Moin, 2005: 275-6).

Humeyni’nin gizli tutulan mektubuna Montazeri’nin 27 Mart (1989) tarihli cevabı soğukkanlı ve kolaylaştırıcı olmuştur: “... görevi almaya hazır olmadığımı ilan ediyorum...” Humeyni bir gün sonra Montazeri’nin istifasını onayladı ve halka “... hayatımın meyvesini, devleti ve İslam’ı korumak için görevinden aldım” açıklamasını yaptı (Moin, 2005: 276-7).

Montazeri, devrimin başından bu yana tasfiye edilenlerin hiçbirisiyle karşılaştırılamayacak kadar devrimci bir isimdi. HF ve HM daha baştan devrimle silahlı mücadeleye girmiş gruplar olarak karşı devrimci saflara geçmişti; Ayetullah Şeriatmedari devrimin başından itibaren devrim, Humeyni ve onun velayet-i fakihine mesafeliydi ve ismi Humeyni’ye bir suikast girişimine bulaşmıştı; Ben-i Sadr ve Bazergan “bir avuç satılmış liberal” konumuna düşürülmüştü; Kutbizade yine Humeyni’ye yönelik bir suikast tertibine bulaşmıştı. Montazeri ise tasfiye edilmesiyle siyasal sistemin içinde teorik bir kriz çıkaracak kadar devrime adanmış, ilmi yeterliliğini kanıtlamış, uzun yıllar şah yönetiminin hapisanelerinde kendisini kanıtlayarak bedel ödemiş bir isimdi. Durumu daha da vahim kılan ise Montazeri’nin tasfiyesi sonrası onun yerini dolduracak devrimci bir merce-i taklidin olmamasıydı. Bu dönemde Rehberlik makamı için merce-i taklit olmak koşulu varlığını koruyordu ve Kum’da Golpayegani gibi dini bakımdan Ayetullah-uzmalar da vardı. Ama onların hiçbirisi devrimciliğini kanıtlamış politik Ayetullahlar değildi. Bu şartlar altında Humeyni inisiyatif olarak rehberlik için gereken şartların değiştirilmesini sağlayacak *Şura-yı Baznigari-yi Kanuni Esasi’nin*, yani Anayasayı Gözden Geçirme Meclisi’nin (AGGM) 24 Nisan 1989’de toplanarak anayasa değişikliğine hazırlanması talimatını verdi (Axworthy, 2013: 304). Bu değişiklikler siyasal sistemin teorik temellerini değiştirecek ve sistemin seküler teokrasiye biraz daha yaklaştıracaktır (Moin, 2005: 279). Montazeri’nin azli sonrası Humeyni’nin favori adayı Hamaney’di ama Hamaney sadece 50 yaşında olan orta düzeyli bir Hüccetül-islamdı. Humeyni anayasanın 109. maddesinin rehberlik için merce-i taklit olma koşulunun kaldırılması talimatını verdi (Moslem, 2002: 78-9). Rafsancani’ye göre Humeyni, rejimin dini meşruiyetinin garantörü olan merce-i taklit koşulunun varlığının İİC’nin, yani İslam[ulus] devletinin çıkarlarına aykırı olduğunu görmüş ve din ile siyaset

alanlarının farklı uzmanlıklar gerektirdiğine ve şu an rejimin ihtiyacı olan şeyin siyasi uzmanlık olduğuna inanmıştır (Moslem, 2002: 80). Montazeri'nin azli ile beraber Humeyni sonrası siyasal düzene hazırlık için diğer anayasal düzeltmeler de yapılmıştır. Liderlik meselesinin çözümü ile rejimin cumhuriyetçi boyutu cumhurbaşkanının gücünün ve yürütmenin yetkisinin artırılması yoluyla güç kazanmıştır. Eski anayasada cumhurbaşkanı seremonik bir unsurdu, küçük bir anayasal güce sahipti, birkaç idari atama yapabiliyordu, hükümeti fiili olarak başbakan yönetiyordu. Yeni anayasada başbakanlık makamı lağvedilip yetkileri seçilmiş cumhurbaşkanına aktarılarak rejimin cumhuriyetçi boyutu güçlendirilmiş oldu. Ayrıca yeni anayasanın 178. maddesi İC'nin dış politikasını oluşturmak ve koordine etmekten sorumlu bir Milli Güvenlik Konseyi (MGK, Shora-ye Amniyat-e Melli) kuruyordu. Cumhurbaşkanının bu konseye başkanlık ettiği düşünüldüğünde onun karar alma gücünün daha da artırılmış olduğunu söylemek mümkündür (Moslem, 2002: 81). Bununla beraber üç erkin eşgüdüm görevi ile yargı başkanı ataması da rehberlik kurumuna kaydırıldı (Axworthy, 2013: 304-5).

Beklenen ama yine de hazırlıksız yakalanılan Humeyni'nin ölümü 3 Haziran 1989'da, yani onun siyaset sahnesine çıktığı 3 Haziran 1963 aşura vaazından tam 26 yıl sonra gerçekleşti. 4 Haziran'da yeni lideri seçmekle görevli 83 kişiden oluşan UM toplandı. Humeyni'nin ölümü sonrası hem rejimin kilit üyeleri hem de genel toplumsal psikolojik bir histeri halinin oluştuğu durumda, psikolojik inisiyatifi alan kişi Rafsancani oldu (Moin, 2005: 286). Haber 9 saat sonra halka duyuruldu ve Cumhurbaşkanı Hamaney'in, Meclis Başkanı Rafsancani'nin, Başbakan Musavi'nin, Yargı Başkanı Erdebili'nin ortak bildirisinin Rafsancani tarafından okunmasıyla bir birlik havası içinde verildi (Moin, 2005: 289). 4 Haziran'da (1989) toplanmış olan UM önce Humeyni'nin vasiyetini okudu. 29 sayfalık vasiyette Humeyni birinci olarak Suudi Monarşisi ve Vahhabiliği ve ABD'yi hedef alıyordu (Humeyni, 2016). Vasiyetin okunması sonrası tekrar toplanan UM, tek liderlik formülü ile ortak liderlik formülü üzerinde tartıştıktan sonra tek liderlik üzerinde karar kıldı. UM Başkanı Amini, AGGM Başkanı Ayetullah Meşkini'ye, Humeyni'nin ölmeden önce haleflik şartlarını belirleyen kuralın değiştiğini belirten ancak henüz açıklanmamış olan talimatın mektubunu gönderdi. Mektup rehberlik için merce-i taklidin gerekli olmadığını, adil ve erdemli bir müçtehidin yeterli olduğunu belirtiyordu (Moin, 2005: 293). UM'de konu adayın kim olduğuna geldiğinde, Hamaney'in ismini ilk zikreden Sadık Khalkhali

oldu (Moin, 2005: 294). Bunun ardından UM, Hamaney'in ismini tartışmaya açmış oldu. Bu noktada inisiyatifi alan kişi Haşimi Rafsancani'dir. Rafsancani, Humeyni ile yapmış oldukları muhtemel haleflik adayı görüşmesinde onun Hamaney'i işaret etmiş olduğu bilgisini verdi. UM'nin yeni veliyi fakihi seçme video kaydından Hamaney'in kendisiyle ilgili bu görevi kabul etmeyi tercih etmediği, buna yetkin olmadığını söylediği ve gönülsüz bir şekilde üstlenmek zorunda kaldığı anlaşıyor (Youtube, 2009 ve 2018). Rafsancani, Humeyni'nin ölümü sonrası ilk Cuma namazı hutbesinde “... *Uzmanlar Meclisi'nin... Ayetullah Seyyid Ali Hamaney'i İslam Cumhuriyeti'nin liderliğine seçtiği*” açıklamasıyla kararı halka duyurmuş oldu. Rafsancani UM üyelerinin 83'ünden 60'ının Hamaney'i Rehber olarak seçtiğini duyurdu (Moslem, 2002: 87). Hamaney bu göreve geldiğinde sadece 50 yaşında genç bir Hücetül-islamdı ama liderlikle beraber Ayetullah konumuna da yükseltildi (Moin, 2005: 296). Bazı çekincelere rağmen Hamaney üç hizip tarafından da tercih edildi. İki Sağ (geleneksel ve modern) açısından Hamaney kuşkusuz en iyi seçenektir. Sol açısından dini havzadan aşırı muhafazakâr bir ismin rehber olmasındansa Hamaney'in liderliği kerhen de olsa makul bulunmuştu. Gerçekten sol, Hamaney'i tebrik ederken ondan İmamın yolunu takip etmesini umdukları şerhini koymak zorunda hissetmiştir (Moslem, 2002: 87-8).

Humeyni döneminin sonuna gelindiğinde devlet oluşumunun nihai olarak tanımlanabilir bir forma kavuştuğunu söylememiz mümkündür. Bu form uluslararası-devlet-toplum kompleksinin karşılıklı tepkimelerine yol açan gelişmelerin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. 1989'da ortaya çıkan devlet formunu *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik temeli üzerinde yükselen seküler teokrasiye dayalı bir güvenlik devleti* olarak tanımlıyoruz. Humeyni'nin kesinlik paradigmasına dayalı Şii bilgi-siyaset anlayışında üçüncü kırılma anlamına gelen iki unsurlu velayet-i fakihi, devlet-ulema bütünleşmesini mümkün kılmışken, *köprü aydınlar kuşağından* devralınan *sol-İslam aşısı* sisteme halkçı cumhuriyetçi bir biçim kazandırmıştır. Yine 1984'ün başından itibaren İCP içinde kendisini gösteren hizip siyasetinde Humeyni'nin inisiyatif alma zorunluluğunda kalması, kesinlik paradigmasına dayalı Şii bilgi-siyaset teorisinde dördüncü kırılma anlamına gelen velayet-i mutlak-i fakih fetvasını vererek devletin niteliğinin seküler bir teokrasiye bürünmesinin yolunu açmıştır. Sistemin tam anlamıyla seküler bir teokrasiye evrilmesi ise İran-kontra skandalı gibi uluslararası bir gelişmenin tetiklediği haleflik krizine merce-i taklit olma koşulunun kaldırılarak çözüm bulunmasıyla

mümkün olmuştur. İİC'nin niteliklerinden birisi de hem dış hem de iç meydan okumalara karşı kendisini bir güvenlik devleti şeklinde biçimlendirmesidir. İİC'nin bir güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesi bir taraftan devlet oluşumu ile tasfiye sürecinin paralel yürümesi, diğer taraftan ise yine bu gelişmelere eşlik eden rehine krizi ile İran-İrak Savaşı gibi uluslararası gelişmeler bağlamında söz konusu olmuştur. İİC'nin bir güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesinin devlet-toplum ilişkilerine yansımaları kendisini en azından Humeyni döneminin şartları bağlamında toplumsal failliğin sıfırlanması ile göstermiştir. Dolayısıyla Humeyni döneminde toplumsal failliğin tanımlanması ve Humeyni sonrası döneme nasıl bir toplumsal temsil sorunu bıraktığının analizi yapılmalıdır.

5.4 Devrim Sonrası Devlet Oluşum Sürecinde (1979-89) Toplumsal Failliğin Geçici Olarak Sıfırlanması

1989 anayasa değişiklikleriyle yönetimin meşruiyeti için geleneksel Şii siyasal teorinin daha da esnetilmesi ve en bilgili fakih olma koşulunun (merce-i taklid) bile artık gerekli görülmemesi Şii siyaset felsefesi bakımından Humeyni'nin on yıl önce başlattığı Şii içsel devrimin son aşamasını oluşturmuştur. Artık yöneticinin rehberlik makamına gelmesi için zamanının şartlarının farkında olan, cesur, dindar, adil ve önsezileri güçlü bir kişi olması yeterlidir (Moin, 2005: 280). Bunun anlamı 10 yıllık bir İİC tecrübesinde en kestirme ifadeyle [ulus]devletin kavramsal olarak din olgusuna mutlak olarak galebe çalmasıdır. Humeyni'nin velayet-i fakih teorisi ve ardından velayet-i mutlak-i fakih teorisi devletin meşruiyetini, onu yönetenin merce-i taklit olmasına bağlamıştı. Yani devlet, meşruiyetini en bilgili olan kişi tarafından yönetiliyor olmaktan alıyordu. Merce-i taklit yukarıda, devlet aşağıdaydı. Velayet-i fakih bağımsız, devlet bağımlı faildi. Buradan hareketle fakih anayasayla bile bağlı değildi (velayet-i mutlak-i fakih). Ancak 1989 anayasa değişiklikleriyle devletin varlığı daha üst bir değer haline geliyor, merceiyyet devlete bağımlı oluyordu (Moin, 2005: 280-1). Humeyni'nin 10 yıl içinde inşa ettiği ve sonunda seküler bir teokrasiye evrilen rejimde Şii ulemanın Şii tarihsel geleneğinde var olan muhalefet rolü ya da devletten bağımsız ve devlet failliği karşısında ulema failliğinin rekabet rolü ortadan kalkmış oldu. Şii ulema rüesayı millet rolü ile 1500'e kadar Sünni yöneticiler (devlet failliği) karşısında mutlak bir muhalefet unsuru olan; 1500'den sonra Şii Safevi devletinin kurulmasıyla beraber devlet lehine asimetrik bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi kuran; Kaçarlar döneminde devletten bağımsız ve çoğu durumda onun failliğinden çok

daha güçlü bir faillğe sahip olan; Pehleviler döneminde devlet oluşum sürecine paralel olarak Kum ulema havzasının oluşumu ya da merkezileşmesi sürecini yaşayan ve 1961'den sonra pasifist Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi ile beraber sahneye çıkan Humeyni sayesinde devlet failliğini bir devrimle ortadan kaldıran bir tarihsel seyir izlemişti. Ancak 1979 İslam Devrimi ve velayet-i fakihle beraber ulema-devlet bütünleşmesi devletin dinileşmesinden çok, dinin devletleşmesine, yani ulema-devlet bütünleşmesine, ulemanın devlet içinde erimesine neden olmuş ve bir seküler teokrasi inşa edilmiştir. Bunun en büyük nedeni ulemanın bir faillik alanı olarak toplumdan, bir faillik alanı olarak devlete kaymış ve devletin seküler değirmeninde öğütülmüş olmasıdır. Bunun en büyük nedeni ulemanın, uluslararası alanla doğrudan ilişkiye girmeyen toplumsal alandan, uluslararasına doğrudan temas eden devlet alanına dalmış olmasıdır. Ulemanın devletle bütünleşmesi ile beraber, uluslararası alanla doğrudan temasa geçmesi, devletin hayatta kalma temel güdüsü ve kaygısını devralmasına neden olmuştur. Bu hayatta kalma güdüsü dini ilkelerin esnetilmesini ve siyasal sistemin sekülerleştirilmesini gerektirmiştir. Montazerî'nin *“ilkelerimizden taviz vereceksek varsın devlet olmasın”* manifestosu bu “tehlikenin” farkında olduğunu göstermiştir. Humeyni'nin bu anlamda 10 yılda yarattığı siyasal rejim Şii siyasal teori bakımından, kendisinden önce yaşanan birikimsel değişimden çok daha büyük bir dönüşüm yaratmıştır (Moin, 2005: 281).

Konuyu ulema-toplum ilişkisi bağlamında derinleştirmek için İslam Devrimi öncesi devlet-toplum soyutlamasını kolayca birbirinden ayırmamızı mümkün kılan rüesayî devlet (Kaçar ve Pehlevî yöneticileri) ile rüesayî millet (ulema) ayırımının devrim sonrası nasıl bir forma kavuştuğu sorusunu sormak zorundayız. İslam Devrimi sonrası İran tarihiyle beraber tüm İslam tarihi için de bir istisna olarak değerlendirilmesi gereken ulema-devlet bütünleşmesi söz konusu oldu, bunu sağlayan şey Humeyni'nin Molla Ahmed Narakî'nin üç unsurlu velayet-i fakih piramidini yeniden biçimlendirmesidir. Narakî'nin velayet-i fakihinde, ulema ve devlet/şah iki ayrı unsur olarak tanımlanmış ve ulema rüesayî millet olmasından kaynaklı, devleti/şahî toplum adına denetlemek ve meşruiyet vermek bakımından devletin üstünde konumlandırılmıştır. Humeyni'nin iki unsurlu velayet-i fakihinde ise fakih ve devlet bütünleşmiştir. Bu bütünleşmenin belirleyici karakteri devletin ulemayı/dini yutması şeklinde olduğundan artık ulemayı devrim öncesinin rüesayî milleti olarak değil rüesayî devleti olarak tanımlamak daha tutarlı

görülmektedir. Devrim sonrası Humeyni döneminde (1979-89) toplumsal failliğin geçici olarak sıfırlanmasının nedenlerinden birisi bu tarihsel rol değişimidir.

Toplumsal failliğin Humeyni dönemi devlet oluşumu sürecinde sıfırlanmasının bir başka nedeni de devrimci rejimin rehine krizi ve İran-İrak Savaşı gibi uluslararası ve bölgesel çatışmalar karşısında hayatta kalma güdüsünün toplumsal taleplerin tamamını baskılamış olmasıdır. Sekiz yıllık İran-İrak Savaşı devleti topluma daha fazla ilıştirmiş, devletin varoluşu adına toplumsal faillikten feragat etme doğal sürecinin yaşanmasına neden olmuştur. Devrimci İran'ın devlet oluşumu ile çakışan bu savaş İran toplumunun tüm kaynaklarını mevcut rejimi ve İran'ı hayatta tutabilmek için seferber etmelerine yol açmıştır. Ne var ki toplumun kaynaklarını İran'ı ve yeni devleti hayatta tutabilmek için seferber etmesi devletle toplum arasında bir hak-sorumluluk dengesine dayalı bir sözleşmeye yol açmamıştır. Tam tersine en azından savaş sonrası döneme kadar toplumsal failliğin sıfırlanması sonucunu üretmiştir. Devrimci elitin bunu başarabilmesi ve toplumun da bu sürece gönüllü kanalize olması hem devrimci coşku ve teyakkuz halinin hala devam ediyor olması, hem devrimi ABD ve onun bölgesel olarak desteklediği Irak ve Körfez monarşilerine karşı koruma motivasyonu, hem de Humeyni'nin ve onun şahsında Şii Kerbela paradigmasının etkisi ile açıklanabilir. Savaş yılları boyunca İİC devrim sürecinde kitleleri mobilize etmek için kullandığı Şii mitleri, sembolleri ve tarihsel-ideolojik anlatıyı tekrar tekrar kullanmıştır. Şii Kerbela paradigması devrim sürecinde devlet karşısında toplumsal failliği artıran bir işlev görmüştü, çünkü İran tarihsel sosyolojisinin son iki yüzyıldır bir gerçeği olan ulemanın rüesayı millet rolü, devrimde en radikal ve aktif biçimine kavuşmuştu. Ancak İİC ile beraber ulemanın rüesayı devlet rolüne geçişiyle Şii Kerbela paradigması toplumsal failliğin devlet failliği karşısında sıfırlanması işlevi görmüştür. İran-İrak Savaşı boyunca İranlı çocuk ve yaşlı askerler, Irak pozisyonlarına insan dalgaları şeklinde akmışlardır. Bu insan dalgalarının yarattığı yüksek insani kayıplar daha sonraki yıllarda İran demografisinde bir kuşak boşluğunun (*generational gap*) ortaya çıkmasının da yüksek sayıdaki göçle beraber nedenlerinden birisi olacaktır. İnsan dalgaları şeklinde kendilerini feda eden İranlıları motive eden şey, saldırı altındaki İran topraklarını koruma vatanseverliği yanında ve belki de daha fazla devrimi ve İslam davasını korumak için şehit olma dürtüsüdür. Şehadet kültü de Kerbela paradigmasının bir parçasıdır. Öyle ki tıpkı devrim sürecinde olduğu gibi Şii sembollerle şehadet kültü, İİC tarafından sürekli beslenmiştir. Örneğin Tahran Mezarlı-

ğı'nda kanı sembolize eden kırımızı su akan bir çeşme yapılmış, askerlerin muharebe alanına gitmesinden önce Gaip İmam'ın mesiyani dönüşünü andıran geçitler düzenlenmiş, askerlere cesaret kazandırmak ve ölümü sıradanlaştırmak için kefenli törenler ve şehit olduklarında cennete gidecekleri duygusunu yerleştirmek için cennetin anahtarını sembolize eden plastik anahtar kolyeler takılmıştır. Savaş doğal bir süreç içinde devrimci elitin toplumsal kaynakları mobilize etmesi için ideoloji ve onunla bağlantılı devrimci değerleri vurgulamaya sevk etmiştir. Savaşın sonlanmasına kadar (1980-88) İran siyaseti devrimci ülkü, devrimi muhafaza etme ile dışarda savaşı yürütmenin birbirinden ayrılamaz süreçler olduğu anlayışını işlemiştir.

Ulemanın devletle bütünleşmesi sonrası rüesayı devlet olarak tanımlanması, bir taraftan rüesayı milletin, diğer taraftan ise devlet-toplum aktörlerinin tanımlanmasının zorluğunu ortaya çıkarmıştır. Devrim öncesi *meşruiyet* aktörlerinin ulema, seküler aktörlerin ise (ister devlet, ister bürokrat, ister entelijansiya olsun) devlet oluşumu/*güç arayışına* odaklanan aktörler olmasının tersine devrim sonrası meşruiyet aktörlerinin *güç arayışının* (devlet oluşumu) temel unsuru olan devletle bütünleşmesi, yani toplumu temsil eden meşruiyet aktörleri olmaktan devleti temsil eden aktörlere dönüşmesi, tanımlanması bakımından toplumun temsili sorununu ortaya çıkarmıştır. Ulema-devlet bütünleşmesi, Humeyni dönemi devlet oluşum sürecinde biraz önce ifade ettiğimiz gibi toplumsal failliğin sıfırlanmasına neden olmuştur. Bunun anlamı ulema-devlet bütünleşmesinin Humeyni dönemi (1979-89) devlet oluşum sürecinde geçici olarak devlet-toplum bütünleşmesine de yol açmasıdır. Gerçekten Humeyni dönemi devlet ve toplum soyutlamasının tanımlanması daha sonraki dönemlerden farklılık arz etmektedir. Bu dönemde bahsedildiği gibi ulema artık rüesayı devlet pozisyonuna yerleşmiştir ve bu dönemin devrimci atmosferi ile rehine krizi, Irak'la savaş ve tasfiye süreci şartlarında toplumsal failliğin sıfırlanması anlamında toplumu tanımlamak oldukça zorlaşmıştır. Ancak her şeye rağmen devlet oluşumu dönemi olarak Humeyni'nin liderliği döneminde merkezi hükümetin hiyerarşik formel yapısından bağımsız olarak tanımlanmış bazı yapıların devrimciler tarafından algılanış biçimleri, belli bazı ip uçları verebilir. Humeyni liderliğinde devlet oluşumu döneminde hükümet organları inşa edilirken ayrıca kendisine devrimci kuruluşlar denenen *nehadlar* ya da *bonyadlar* (vakıflar) da kurulmuştur. Bugün bu devrimci kuruluşların en güçlüsü ve etkilisi Pehlevi Vakfı'nın varlıklarını devralan Mustazaflar Vakfı'dır (*Bonyad-e Mostaz'afin*) (Moslem, 2002: 42). En başından

itibaren Mustazaflar Vakfı hükümet denetiminden bağımsız bir organ olarak tanımlanmış ve sadece Fakih'ten ve Devrim Konseyi'nden emir aldığıının altını çizmiştir (Moslem, 2002: 42). Mustazaflar Vakfı'nın tüzüğünün 4. ve 9. maddelerine göre Vakıf, *“finansal ve yasal olarak bağımsız bir kurumdur ve onun işlemlerinde sadece İmam tam bir otoriteye sahiptir”* (Moslem, 2002: 43). Vakıfların oldukça büyük ekonomik alanı kapsaması ve bununla beraber başkanlıklarını İmam'ın temsilcisi olarak atanan isimlerin yürütmesi bu ara dönemde (1979-89) toplumun tanımlanması bakımından belli bir ipucu vermektedir. Devrimin ilk on yılında Mustazaflar Vakfı'ndaki İmam'ın temsilcisi olan Musavi, *“vakıf bir devrimci kurum olduğundan idari ya da bürokratik kısıtlardan azadedir”* demiştir (Moslem, 2002: 43). Yine Mustazaflar Vakfı'nın ikinci yöneticisi Sadık Tabatabai, hükümetin Vakfı soruşturması gerektiği ve yönetim ile varlıkları hakkında hesap vermesi gerektiği düşüncelerini reddederek, sadece İmam'ın bu konularda ne yapılması gerektiğini belirleyeceğini ifade etmiştir. Tabatabai'nin görüşlerini ortaya koyarken devlet ve toplum ayırımında merkezi hükümetle fakihi yerleştirdiği pozisyonlar oldukça dikkat çekicidir:

“Devrimci nehadlar halka aittir ve esnek olmayan bürokratik kurallar ve düzenlemelerden çok halk tarafından yönetilir. Bundan dolayı, eğer vakıflarda istismar ve yasa dışılık varsa bu halkın kontrolündedir. Biz vakfın hükümete ait olmasına karşıyız, çünkü bu onun devrimci ruhunu ortadan kaldıır. Bu devrimci kurum ile diğer... kurumlar arasındaki fark İmam'ın yönetimine dayalı, Vakfın varlıklarının halka ait olmasıdır ve Veliyi Fakihin denetiminde olmasıdır. Dolayısıyla Vakfın kullanımı, işleyişi diğer kamusal varlıklardan ayrılmaktadır.” (Moslem, 2002: 4).

Humeyni'nin iki unsurlu velayet-i fakih piramidinin anayasal hale gelmesiyle İİC'nde devlet-ulema bütünleşmesine dayalı bir siyasal model kurulmuştu ve ulema Kaçarlardan itibaren elinde olan tarihsel rolünü rüesayı milletten rüesayı devlete transfer etmişti. Humeyni'nin liderliği döneminde veliyi fakihin rolünün yukardaki alıntılarda algılanış biçimi onun hala merkezi devletten bağımsız olarak toplumun bir temsilcisi olarak algılanmaya devam ettiğini göstermektedir. Öyle ki bonyadlar bir taraftan *“hükümet tarafından değil halk tarafından yönetilmektedir”* şeklinde ifade edilirken, aynı zamanda onun halka ait olması hükümetin hiyerarşik ve ekonomik birimleri tarafından değil veliyi fakih tarafından denetlenmesine bağlanmıştır. Bu geçiş sürecinde devlet-ulema bütünleşmesi inşa aşamasındayken, bunun devlet-toplum bütünleşmesine yol açan

etkisinin maskelenmesinin nedeni ulemanın (fakihin) hala toplumla ilişkilendirilme geleneğinin devam etmesinden kaynaklanmıştır.

Ancak devlet-toplum bütünleşmesinin sürekli varlığını koruması ontolojik olarak mümkün değildir. Öyle ki Humeyni sonrası bunun pratik olarak da mümkün olmadığını, devlet ve toplumun iki ayrı faillik ve analiz birimi olduğunu göreceğiz. Bunun için Humeyni sonrası toplumun ulema dışında bir temsilinin tanımlanması gerekir. Bunu sistemin *kurucu esnekliğinin* bir boyutu olan cumhuriyetçi kurumlardan meclis ve cumhurbaşkanlığı gibi organların şekillenmesinde belirleyici olan seçim olgusu ve bu seçimlerin her anlamlı yarışa sahne olduğunda ipi göğüsleyen reformcu siyaset olması gerçeğinden yola çıkarak tanımlayacağız. Bu süreçle beraber, yani ulemanın devlet ile toplum arasında devleti temsil etmeye başlamasının ardından, toplumun temsilinin reform siyasetine kaydığını göreceğiz. Devrim sonrası geçici olarak (1979-89) sıfırlanan toplumsal failliğin Humeyni sonrası tanımlanmasını İran'daki seçim olgusu ve reformist hareketle açıklamaya çalışacağız.

5.5 İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikası

Bu çalışmanın temel argümanı, 1979 sonrası İran dış politikasının ancak uzun dönemli devlet oluşumu süreciyle açıklanması gerektiğiydi. Çünkü 1979 İran İslam Devrimi sonrası kurulan İİC, yaklaşık iki asırlık bir devlet oluşum sürecinin ürünüdür. Bu süreçte devletin hangi makro tarihsel (İran açısından son iki yüzyıllık sömürgeci modernlik bağlamında) ve hangi makro uluslararası normlar (modernite/güç arayışı: parlamento, anayasa, meşruiyet, batılılaşma) bağlamında oluştuğu cevabını aradığımız ilk büyük soruydu. Bununla beraber çalışmanın teori ve yöntemine uygun olarak uluslararası ilişkilere bir aktör olarak dahil edilmesi gereken toplum faktörü de cevabını aradığımız büyük sorunun bir diğerini oluşturmuştur: Devlet hangi toplumsal bağlam (*meşruiyet*: ulemanın toplumsal failliğinin oluşumu) içinde oluşmaktadır? Bu soruların cevabını, yani İran'da devlet oluşum süreci ile dış politika ilişkisini bu çalışmada Uluslararası Tarihsel Sosyoloji (UTS) teori ve yöntemiyle vermenin en kullanışlı teorik-yöntemsel yaklaşım olduğu iddia edildi. Bu aşamaya kadar da İran devlet oluşum sürecinin son -ancak sonlanmayan- durağı olan İİC devlet oluşumunun Humeyni dönemine kadar gelen uluslararası tarihsel sosyolojisinin derinlemesine analizi yapıldı. Bundan sonraki görev İİC'nin dış politikasının bu devlet oluşum süreciyle ve UTS ile açıklamasını yapmaktır. UTS dışın/uluslararası alanın etkisini, iç unsurların (devlet-toplum kompleksi) etkisiyle ve karşılıklı olarak birbirlerini belirleyici karakteriyle

açıklamaktadır. UTS, dış politikayı ve onun dayandığı devlet oluşum sürecini uluslararası-devlet-toplum kompleksi biçiminde ele alma imkânı vermektedir.

Çalışmanın iki büyük argümanından ilki olan dış politikanın devlet oluşumu ile açıklanması gerektiği varsayımını; uluslararası, devlet ve toplum failliklerinin karşılıklı etkileşimleri bağlamında formüle ettik. Buna göre 19. yüzyıldan itibaren devlet oluşumu kendisini, geleneksel bir monarşinin mütereddit modernleşme çabalarından (Kaçarlar) otoriter modernleşmeci bir monarşiye (Pehleviler), oradan modernleşmenin radikal bir aşamasıyla (1963 Beyaz Devrim) ulema müesses nizamının radikal aşamasının (5 Haziran 1963 ayaklanması) çakışmasının neden olduğu 1979 İslam Devrimi'nin yarattığı seküler teokrasiye dayalı bir güvenlik devletine (İran İslam Cumhuriyeti) doğru evrilme şeklinde göstermiştir. İran 19. yüzyıl başından itibaren kendisini *güç arayışı* ya da modernleşme şeklinde ortaya koyan devlet oluşumu yanında, bu sürece takaddüm eden ve rüesayı devlet (devlet erkanı) karşısında rüesayı millet (millet erkanı) olarak isimlendirilen ulema müesses nizamı oluşumu fenomenini tecrübe etmiştir. Söz konusu kurumsal-toplumsal fenomenin oluşumu kendisini bir taraftan kendi içinde yaşadığı teorik paradigmatik değişimde (kesinlik paradigmasına dayalı Şii bilgi-siyaset ilişkisinde 4 ayrı kırılma), bir taraftan Kaçarlardan Pehlevilere kadar uluslararası-devlet ilişkilerine dönük çeşitli tepkilerde (cihat fetvaları, Griboyedov vakası, Babi hareketi, Reuter imtiyazı karşıtlığı, Tütün Boykotu, Meşrutiyet Hareketi, petrolün millileştirilmesi), bir taraftan devletin sömürgeci modernleşme girişimlerine tepkilerde (Şeyh Fazlullah Nuri olayı, Pehlevilerin sekülerleşmeye dönük benlik pratikleri ve sosyo-politik kimlik inşası, 1963 Beyaz Devrim) ve diğer taraftan ise özellikle 1960'lardan itibaren *köprü aydınlar kuşağının* yol açtığı *sol-İslam aşısında* göstermiştir. Bu devlet-toplum kompleksinin bağlamını oluşturan uluslararası faillikse kendisini İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki kolonyal ve ekonomik imtiyaz rekabet ve ittifaklarında, İran'da işgalci güçler olarak bulunmalarında, petrolün millileştirilmesi karşısında devlet oluşum sürecine doğrudan darbe ile müdahale etmelerinde, İran'ın otoriter modernleşmesine desteklerinde ve siyasal reform baskılarında gösteren sömürgeci modernleşmedir. Dolayısıyla son iki yüzyıllık devlet oluşumunu, uluslararası-devlet-toplum kompleksinin karşılıklı etkileşimleri olarak tanımladığımızda İİC'nin hem inşası hem de varlığını sürdürmesi bakımından bu etkileşimin tetiklediği *güç arayışı* ve *meşruiyet krizi* gerilimine çözüm formülünün de çalışmanın ikinci ana argümanı

olan *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* olduğunu iddia ediyoruz. Gerçekten de İİC siyasal sistemi ve onun ideoloji-pragmatizm döngüsü şeklinde hareket eden iç ve dış politikası iki yüzyıllık devlet oluşumu sürecine takaddüm eden ulema müesses nizamının oluşumunun son halkası olan Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* yaklaşımıyla açıklanabilir, açıklanmalıdır.

Daha da yalınlaştırmak gerekirse son iki yüzyıllık İran uluslararası tarihsel sosyolojisinin temel karakteri olan sömürgeci modernleşme (*uluslararası*) şartlarında devlet-toplum faillik rekabetinin (*güç arayışı ile meşruiyet krizi gerilimi*) doğasını anlamak için İran'ın tarihsel din sosyolojisine başvurmanın zorunluluğundan yola çıkmıştık. Zira 19. yüzyılın başından itibaren İran devlet oluşumu sömürgeci modernleşmeyle karşılaşmasının bir sonucu olarak *güç arayışına* (modernleşmeye) odaklanmışken, yine bu devlet oluşumuna takaddüm eden meşruiyet aktörleri olarak ulema müesses nizamı da devlet oluşum sürecine meşruiyet kaygısıyla bir pozisyon belirlemişti. Son iki yüzyıllık devlet oluşumunun uluslararası tarihsel sosyolojisi güç arayışı ile meşruiyet krizi sorununu yönetilebilir kılma süreciydi. Güç ve meşruiyet gerilimine ne Kaçar geleneksel monarşisinin mütereddit modernleşme çabaları, ne Meşrutiyet Hareketi'nin düzen ve istikrarı sağlama ve sömürgeci modernleşmeye karşı koymada başarısız olan kısa dönemi, ne Muhammed Musaddık'ın temel meşruiyet aktörlerini dışlamasıyla sonuçlanan milliyetçi hükümeti, ne de Pehlevi otoriter modernleşmesi yönetilebilir bir çözüm getirebilmiştir. Özellikle Pehlevi devlet oluşumunun güç arayışı (modernleşme) tercihinde İran'ın yerleşik meşruiyet yapısını dikkate alarak bir uyarılama kabiliyeti gösterememesi uluslararası-devlet faillik ortaklığının toplum karşısında pozisyonlanması sonucunu doğurmuştur. Bu sonuç 11 Şubat 1979'da toplumsal failliğin uluslararası-devlet ortaklığına karşı bir devrim şeklinde refleks göstermesine yol açmıştır. İşte İİC, *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik temeli üzerinde yükselen seküler teokrasiye dayalı bir güvenlik devleti* olarak son iki yüzyıllık sömürgeci modernleşme karşısında güç arayışı ile meşruiyet krizi sorununa meşruiyet aktörlerinin (politik ulema+sol-İslam aşısı) inisiyatif alarak çözüm bulma süreci olarak değerlendirilebilir. İşte İran dış politikasını ancak bu devlet oluşumu ve İran'ın uluslararası tarihsel sosyolojisi bağlamında açıklayabiliriz.

İİC devlet oluşumunun temel karakteri olan iki unsurlu velayet-i fakih piramidi, sol-İslam aşısı ve devlet-ulema bütünleşmesinin, yani ulemanın devlet-toplum ilişkilerinde devrim öncesinin rüesayı millet pozisyonundan rüesayı devlet

pozisyonuna geçişinin, son iki yüzyıldır güç arayışı ile meşruiyet krizi arasındaki denge arayışı sorununu çözememekten kaynaklanan devlet-toplum gerilimini yönetilebilir kılmada nasıl bir yol izlediği ve bu yolun meşruiyet krizini gerçekten de yönetilebilir kılıp kılmadığı sorusu bu çalışmada dış politikayla ilişkilendirilerek cevaplanmaktadır. Daha önce de vurgulamış olduğumuz gibi meşruiyet krizinin nedeni güç arayışı (devlet oluşumu/modernleşme) çabasının sömürgeci modernleşme biçimine dayanıyor olmasıydı. Meşruiyet aktörlerinin her harekete geçtiği vaka, uluslararası-devlet ilişkilerinin sömürgeci ve bağımlı doğasına karşı toplumsal refleks şeklinde belirmişti. Bu kendisini sadece ekonomik, askeri ve siyasi sömürge karşıtlığı biçiminde değil, Meşrutiyet Devimi sırasında Şeyh Fazlullah Nuri, 1960'ların ikinci yarısından itibaren Celal Al-i Ahmed ve daha sonra da Ali Şeriatî gibi post-kolonyal aydınların sol-İslam aşısında temsil edilen kültürel sömürge karşıtlığı biçiminde de göstermiştir. Gerçekten de devlet oluşumuyla (modernleşme/güç arayışı) beraber ortaya çıkan meşruiyet krizinin en önemli boyutu *değer transferi* ile ilgiliydi. İİC devlet oluşumu söz konusu meşruiyet krizini, Kaçar ve Pehlevî dönemleri sömürgeci modernleşme biçimindeki uluslararası-devlet ve devlet-toplum ilişkileri denklemini değiştirerek çözmeyi vaat etmiştir. Kaçar ve Pehlevî modernleşmeleriyle beraber devlet, toplumsal değerlerin muhafızı olmaktan uluslararası modern Batılı değerlerinin topluma transferinin aracı kurumu haline gelmiştir. Başka bir ifadeyle İİC öncesi devlet oluşumu toplumsal değerlerin uluslararası alanda temsiline dayalı bir aşağıdan yukarıya doğru değer transferini değil, uluslararası değerlerinin topluma transferinin bir aracı kurumu şeklinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla devletin Batılı değerlerin topluma tepeden transferinin aracı kurumu olması meşruiyet krizinin çözülmesinin de nedeni olmuştur. İİC'nde ise uluslararası-devlet ilişkisi anti-statükocu, anti-empyralist ve revizyonist bir temele dayandırılarak uluslararası-devlet-toplum ilişkileri, önceki dönemin *uluslararası-devlet ortaklığı karşısında toplum denklemine* değil; *uluslararası karşısında devlet-toplum ortaklığı denklemine* dayandırılmıştır. Humeyni döneminin devrim ihracı, rehine krizi, İran-Irak Savaşı ve üçüncü dünyacı retorik tümünden kurulması düşünülen bu devlet-toplum ortaklığına karşı uluslararası karşılaşmasının yansımalarıdır. Bu yansımalar Humeyni döneminde potansiyel ulema dışı meşruiyet kaynaklarının ya da aktörlerinin devlet-toplum bütünleşmesi ya da toplumsal failliğin sıfırlanması nedeniyle ortaya çıkmasını engellemiştir. Bu anlamda Humeyni dönemi İİC dış politikasının *devlet-*

toplum ortaklığı karşısında uluslararası denklemi şeklinde kurgulanması, uygulamanın da ağırlıklı olarak *yıkıcı radikalizm* tarafından belirlenmesine neden olmuştur. Humeyni dönemi dış politikasında *yıkıcı radikalizm*; devrim ihracı, rehine krizi ve onunla ilişkilendirilen anti-emperyalist, anti-Amerikancı söylem, İran-Irak Savaşı ve anti-emperyalist söylemle İslami enternasyonalist söylemin iç içe geçtiği Filistin meselesi ve devrim ihracı amacıyla ilişkili olarak ortaya çıkan Lübnan Hizbullah'ı gibi devlet dışı bir aktörün bir dış politika aracı olarak inşası pratikleriyle temayüz etmiştir. Kendisini en belirgin şekilde BM 598 sayılı ateşkes kararının Temmuz 1988 tarihinde kabul edilmesinde gösteren thermidor dönemine geçiş, yani *kurucu esneklik* ise bir taraftan geçici olarak sıfırlanan toplumsal failliğin yüzeye çıkmaya başlamasının neden olduğu devlet-toplum bütünleşmesi döneminin sona ermesi, diğer taraftan ise ortaya çıkmaya başlayan toplumsal faillik talebine ancak uluslararası ve bölgesel izolasyondan kurtularak cevap verilebileceği varsayımına dayanmıştır. *Kurucu esneklik* pratikleri kendisini zikredildiği gibi İran-Irak Savaşı'nı bitiren BM 598 sayılı ateşkes kararının kabul edilmesinde, devrim ihracının anlamının ılımlaştırılmasında Körfez ülkeleriyle normalleşme süreci içine girilmesinde ve Hizbullah'ın Lübnanlaşma siyasetinin teşvik edilmesinde göstermiştir. Ancak thermidor dönemine geçerken bile siyasal sistemin temel karakterini dönüşüme uğratma riskine karşı süreç, Salman Rüşdi fetvasının *yıkıcı radikalizmi* ile dengelenmeye çalışılmıştır. Kısaca Humeyni sonrası İran dış politikası ancak İİC devlet oluşum sürecinin ve bu sürecin bir parçası olan uluslararası-devlet-toplum ilişkilerinin karşılıklı etkileşimi bağlamında incelebilir.

Humeyni dönemi İran dış politikasının temel karakterini kuşkusuz devrim ihracı kavramsal çerçevesi içine yerleştirerek uluslararası-devlet-toplum kompleksine uygun bir analiz yapabiliriz. Devrim ihracını ise ancak devrim öncesinin İran uluslararası tarihsel sosyolojisinde sömürgeci modernleşmenin bir yansıması olan *uluslararası-devlet faillik ortaklığına karşı toplum diyalektiğinin*; anti-emperyalizm, üçüncü dünyacılık, sol ve İslami enternasyonalist bir retorikle *devlet-toplum faillik ortaklığına karşı uluslararası diyalektiğine* dönüştürülme çabası bağlamında açıklayabiliriz. Söz konusu uluslararası-devlet-toplum faillik diyalektiğini bu şekilde yeniden kurma çabası, güç arayışının anti-emperyalist bir zemine oturtularak eş zamanlı biçimde potansiyel meşruiyet açığını da kapatma çabası olarak değerlendirilmelidir. Böyle bir teorik zemine başvurmadan İran dış politikasının devrimin hemen ardından ABD ile rehine krizi gibi uluslararası bir

çatışma içine girmesini, İran-Irak Savaşı gibi bölgesel ve yıkıcı bir çatışmayı 1982'den sonra da sürdürme tercihini, bir taraftan Irak'la ateşkes anlaşmasını kabul ederken diğer yandan Salman Rüşdi fetvasını, İran kontra skandalı olarak uluslararası ilişkiler literatürüne giren İran-ABD silah-rehine takası anlaşmasını açıklamak kolay değildir. İİC dış politikasını analiz eden neo-realist ve konstrüktivist sarkacın seçmecî vaka analizlerinin kapsamlı ve kavramsal bir İİC dış politikası analizi yapamamalarının arkasında bu uluslararası tarihsel sosyoloji arka planını hesap dışı bırakmaları vardır.

İran'da 1979'da gerçekleşen devrim 19. yüzyılının başından itibaren uluslararası-devlet-toplum öznelerinin rekabet, iş birliği ve etkileşimlerinin belli bir siyasal ve toplumsal model bağlamında kesiştiği zirve noktasıdır. Bu argüman iki asırdan fazla yaşanan tarihsel sürecin 1979'da bir İslam Devrimi ve ardından bir İslam cumhuriyetiyle sonuçlanmak zorunda olduğu anlamına gelmiyor elbette. Böyle bir tarihsel zorunluluktan bahsetmiyoruz, ancak söylemek istediğimiz şey 1979'da İran'da gerçekleşen devrim ve ardından inşa edilen İslam cumhuriyetinin belli siyasal, toplumsal ve uluslararası dinamiklerin sürtünmesi sonucu ortaya çıkmış olduğudur. Bu dinamikler 1979'da bölgesel bağlamda oldukça güçlü, iç güvenlik sektörü bağlamında yüksek kapasiteli, uluslararası destek bakımından akredite bir rejimin çökmesine ve bir neo-Şiizm yorumu olarak formüle edilen velayet-i fakih siyasî-teolojik temeline dayalı bir İslam cumhuriyetinin kurulmasına yol açtı. Bu sonuç tarihsel bakımdan zorunlu olmayan ama nedenselleştirilebilir dinamiklere dayalı bir sonuçtur. Çalışmanın başından beri vurguladığımız gibi 1979 İslam Devrimi son iki yüzyıldır İran'ın yaşadığı sömürgeci modernleşme tecrübesinde 1829 Griboyedov vakası, 1872 Reuter imtiyazı protestosu, 1891-92 Tütün Boykotu, 1896 Nasirüddin Şah suikastı, 1905-11 Meşrutiyet Hareketi, 1941-53 sol ve milliyetçi hareketlerin yükselişi, 1963 isyanlarında yüzeye çıkan meşruiyet krizleri zincirinin son ama en şiddetli parçasını oluşturmaktadır. Ama diğerlerinden farklı olarak ortaya çıkardığı rejim modeli meşruiyet krizini ilk defa yönetilebilir bir siyasal ve toplumsal model içine alabilmiştir. Bu tarihsel süreci çalışmanın başından itibaren *güç arayışı* (devlet inşası, modernleşme) ile *meşruiyet krizi* geriliminin dengelenme arayışı olarak nitelemiştik. İşte 1979'da bu iki yüzyıllık tarihsel süreçte ilk defa ortaya çıkan şey, nihai zaferin aktörlerinin devlet inşası/modernleşme güçleri değil, meşruiyet (İslami/gelenek) güçleri olmasıdır. 1979'da ortaya çıkan siyasal rejim devlet ile ulemanın entegre olduğu bir modeldir.

Ancak 1979’da rejimin çökmüş olmasından yola çıkarak İran’da devlet oluşumunun da çöktüğü sonucu ya da devlet failliğinin kâğıttan kaplan olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. 1925’ten itibaren Pehleviler döneminde gerçekten askeri veya polis gücü olsun güvenlik sektörüyle; adli, eğitim ve mali bürokrasisiyle; ekonomik büyümesiyle ve uluslararası ilişkileriyle çok güçlü bir devlet inşa edilmiştir. Pehlevilerin inşa ettiği devletin gücünü 1979’da devrilen seküler askeri monarşik rejim sonrası neo-Şii velayet-i fakih doktrinine dayalı bir “teokratik rejimin” son tahlilde bir “seküler teokratik rejim” karakterine bürünmüş olmasından anlayabiliyoruz. Dini güçler bir devrimle otoriter modernleşmeci askeri bir monarşiyi tasfiye etmesine rağmen, egemen ulusal devletin dini kendi çarkları içinde öğüttüğü, adapte ettiği ve protestanlaştırdığı bir süreç yaşanmıştır. Bu vestfalyan devletin ya da Weberci anlamda egemen devletin gerçekten de modernite öncesi yönetimlerden bambaşka bir siyasal fenomen olduğunu göstermektedir: modern devlet, yani vestfalyan egemen devlet, yöneticileri dini aktörler bile olsa onu öğütme, dönüştürme ve adapte etme mekanizmaları üretmektedir. Dolayısıyla İİC rejimini kolaylıkla teokratik bir devlet olarak resmetmek mümkün değildir; İİC, Humeyni’nin *yıkıcı radikalizmi* ile *kurucu esnekliğine* dayanan ve iki yüzyıldır devam eden modernite (devlet inşası) ile meşruiyet krizini dengeleyen hibrit bir karaktere sahiptir. İşte bu hibrit yapının dış politika alanına yansıyan en önemli taraflarından birisi de devrim ihracı konusudur. Devrim ihracı İİC’nin *dava (yıkıcı radikalizm)* olması olgusunun mu (Kissinger böyle düşünüyor) yoksa İran’ın normal bir *ulus devlet (kurucu esneklik)* olarak güvenlik ihtiyaçlarının karşılanması mı bir yansımasıdır? Gerçekten de devrim ihracı konusu son iki yüzyıllık devlet inşası ile meşruiyet krizini dengeleme arayışından kaynaklanan hibrit yapısının; *yıkıcı radikalizmiyle kurucu esnekliğinin* test edilebileceği en elverişli vakalardan birisidir. Devrim ihracını anlamak İran’ın bu hibrit karakterini anlamaktan geçiyor (Seliktar and Rezaei, 2020: 1).

5.5.1 Devrim İhracı (Sudur-i İnkılap): Kavramsal Değerlendirme

İİC’nin 44 yıllık iç ve dış politika tecrübesi konusundaki gözlemimizde karşımıza çıkan en önemli özellik bir taraftan devrimci yıkıcı radikalizme dayanan anti-statükocu, revizyonist, ideolojik bir politika izlerken, diğer taraftan da kurucu esneklik olarak nitelendirmemiz gereken devletler topluluğunun herhangi bir normal üyesi bir ulusal devlet gibi rasyonel çıkar, kar-zarar hesabıyla hareket ediyor oluşudur. Zikredilen sözde paradoksun yıkıcı radikalizm ayaklarından en

önemlisini dış politikada devrim ihracı oluşturmaktadır. Fred Halliday’in de ifade ettiği gibi devrimci süreçlerin devlet oluşumu ile tamamlanması devrimlerin ihrac edilmesiyle mümkündür. İslam Devrimi’nin de bu devrim sonrası kurulan İİC’nin devrim ihracı politikasının da üzerine oturduğu iki radikal enternasyonalizm vardır. İİC, *sol-İslam aşısının* ortaya çıkardığı bir devrimin ürünüdür ve bu durum rejimin dış politikasının iki enternasyonalist meşruiyet/toplumsal vicdan misyonu ile hareket etmesine neden olmuştur. İİC’nin devrim ihracı bu doğrultuda hem anti-empyrist bir sol enternasyonalizme hem de İslami dayanışma merkezli bir enternasyonalizme dayanmaktadır (Halliday, 2004: 155). Her devrim thermidor dönemine kadar enternasyonalisttir, çünkü devrimler bir taraftan devlet-toplum ilişkilerinin yıkıcı bir şekilde dönüşümünün bir sonucu ve onu yeniden düzenleme vaadine sahipken diğer taraftan da uluslararası-devlet ilişkilerine dair de yıkıcı ve dönüştürücü bir vaat taşımaktadır (Halliday, 2004: 3). Devrimci rejimlerde enternasyonalist dış politika söylemi içeride devlet-toplum ilişkilerinin yeniden kurulması süreciyle çakışmaktadır. Şöyle ki bu enternasyonalist dava söylemi devrim sonrası devlet oluşumu dönemlerinde rejimlerin tahkim edilmesi süreciyle çakışmakta ve bu süreci beslemektedir. Çünkü yeni bir rejime doğal bir haklılık kazandırmakta ve toplumun genelinin de bu davayla özdeşleşmesine yol açmaktadır. Enternasyonalist dava misyonunu ifade etmenin en pratik yollarından birisi devrimci rejimlerin sınır ötesi dayanışma günleri ihdas ve ilan etmeleridir. İİC de bu genellemenin bir kuralı olarak 1982’de Hz. Muhammed’in doğum gününe denk gelen haftayı “*haftey-i vahdet* (birlik haftası)” ilan ederek tüm dünyanın mustazaf (ezilen) Müslümanlarına dayanışma çağrısı yapmıştır (Halliday, 2004: 122). İİC bu haftayı Şii ve Sünni tüm Müslümanların bir araya geldiği bir İslami birlik ülküsünü ortaya koyduğu bir platforma dönüştürmüştür.

Devrim ihracı, devrimci bir rejimin kendi devrimini, onun dünya görüşünü ve devrimci fikirleri sınırları ötesine, özellikle de çevre ülkelere taşıma çabası anlamına gelmektedir (Halliday, 2004: 117). Devrimci rejimler nasıl devlet-toplum ilişkilerinin kökten değişiminin bir sonucu ve nedeni ise devrim ihracı da yine devlet-toplum ilişkilerinin dış politikaya etkisinin bir sonucudur. Bu açıdan devrimci rejimler ve onların devrim ihracına dayalı dış politikası geleneksel yerleşik diplomasi pratiğini söz konusu etmemektedir. Devrimci rejimlerin dış politikası resmi düzeyde devlet-devlet ilişkisinin sınırlarını aşma eğilimi göstermektedir, bu anlamda devrim ihracının muhatabı yönetimler değil doğrudan

halklardır. Devrim ihracının geleneksel diplomasinin sınırlarını zorlayan uygulamaları kendisini özellikle devrimci rejimlerin yabancı elçiliklerinin faaliyet ve temaslarının resmi hükümet yetkililerinden çok, halklar ve onların siyasal, askeri örgütlenmeleriyle gerçekleştiriyor olmasıdır (Halliday, 2004: 118-9). İİC dış politikasının analiz edileceği bu ara bölümde önce İİC'nin anayasa metnine de yansıyan devrim ihracı konusundaki yaklaşımını ortaya koyabilmek için resmi söylemin kendisini bu konuda nasıl sunduğuna bakılacaktır. Bunun için önce anayasa metninde devrim ihracı konusunu temellendirdikten sonra devrimci bileşenler arasında devrim ihracıyla ilgili yaklaşım farklılıklarını ortaya koyarak resmi söylemin Humeyni'nin yaklaşımını bunlar arasında nereye konumlandırmış olduğuna bakılacaktır. Ardından İİC'nin devrim ihracı politikasının pratik yansımaları analiz edilecektir.

İİC Anayasasının 3. maddesinin 16. fıkrası İran'a dış politikasının İslami ilkeler, tüm Müslümanlara yönelik kardeşlik hukuku ve dünya mustazaflarının koşulsuz korunması gibi ilkeler tarafından biçimlendirilmesi çağrısı yapmaktadır (CIRI, 2012: 29). 11. madde İslam ümmetinin birliğinin sağlanmasına çalışılmasını teşvik etmekte ve hükümete tüm politikalarını İslam ülkeleriyle dostluk ve uyum temelinde yapmasını ve sürekli İslam dünyasının birliğine göre hareket etmesini salık vermektedir (CIRI, 2012: 31). İİC Anayasasında devrim ihracından bahsedildiği 154. madde ise *yıkıcı radikalizmle kurucu esneklik* arasındaki dengenin resmiyet kazanmış hali gibidir:

“İran İslam Cumhuriyeti, yeryüzündeki tüm toplumlarda, insanlığın saadetini kendi gayesi bilir ve bağımsızlık, özgürlük, hak ve adil yönetimi yer yüzündeki tüm insanların hakkı olarak tanır. [yıkıcı radikalizm: devrim ihracı]. Dolayısıyla diğer ülkelerin iç işlerine her türlü müdahaleden tam anlamıyla kaçınmakla beraber [kurucu esneklik: uluslararası hukuk], zalimlerin mazlumlara karşı haklı mücadelesini dünyanın neresinde olursa olsun himaye eder [yıkıcı radikalizm: devrim ihracı].” (CIRI, 2012: 79-80; Recai, 1992: 47).

Anayasa maddesinin dilinden de anlaşıldığı gibi asıl vurgu devrim ihracına yapılmıştır. Humeyni ve etrafındaki devrimci İslamcıların vizyonları da bu anlamda ulus devlet ile sınırlı değildir. Onların ideolojik envanterindeki sosyo-politik bütünlük kimliği bir taraftan egemen ulusal devlet oluşumunun bir yansıması olan *yurttaşken*, diğer taraftan da devlet oluşumuna takaddüm eden ulema müesses nizamı oluşumu ve ona 1960'larda dahil olan sol-İslam aşısının bir yansıması olan *ümme*t ve enternasyonal *mustazaflardır*. Humeyni'nin salt yıkıcı radikalizmi bağlamında ulus devlet bir Batı ürünü olarak emperyal tasarının bir parçasıdır. Bu anlamda

Humeyni'ye göre sınır ötesindeki mustazaflara kayıtsız kalmak İslami bir tutum olamayacağından devrim ihracı (*sudur-ı inkılap*) ideolojik ve ahlaki bir zorunluluktur (Seliktar and Rezaei, 2020: 5): “Biz kâfirlere karşı bir savaş veriyoruz, ben tüm Müslüman milletlerden, bütün Müslümanlardan bu kutsal savaşa katılmalarını istiyorum ...” (Humeyni, 14 Ocak 1980).

Devrimci sürecin militan aktivizmi, Humeyni'nin yıkıcı radikalizmi ve sol-İslam aşısının kelime dağarcığı Gheissari ve Nasr'ın ifadesiyle dış politika alanında bir “savaş fundamentalizmi” ya da cihadi radikalizm üretmiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 78). Bu anlamda yıkıcı radikalizm kendisini sınır aşan İslami aktivizm ve Batı karşıtlığı şeklinde ortaya koymuştur. Öyle ki İran'ı küresel İslami devrimin muhafızı, Batı kültür emperyalizmi ve ABD hegemonyasına karşı bir direnç noktası olarak konumlandırmıştır. Yani İİC formunda [İslam ulus] devlet ancak Kissinger'ın ifadesiyle davaya hizmet için, bu çalışmanın teorik ve kavramsal yaklaşımına göre ise son iki yüzyıllık sömürgeci modernleşme sürecine eşlik eden ulema müesses nizamı oluşumu ile 1960'larda ona dahil olan sol-İslam aşısında temsil edilen toplumsal failliğin meşruiyet arayışı için bir araçtı. İran devrim ihracı söyleminin arka planında böyle bir yıkıcı radikalizm düşüncesi vardır (Gheissari ve Nasr, 2006: 78). Devrim ihracı bu anlamda İran'ı Asya, Afrika ve Ortadoğu'daki İslami grup ve faaliyetlerin desteklenmesine sevk etmiştir. İran Devrimi; Afganistan, Pakistan, Körfez Emirlikleri, Suudi Arabistan, Irak ve Lübnan'da - Hizbullah'ın güçlü bir bölgesel faktör haline geldiği yer- Şii devrimci örgütlere önce ilham vermiş, daha sonra ise onları örgütlemiş ve finansal destek sunmuştur (Gheissari ve Nasr, 2006: 78).

Devrim ihracıyla ilgili resmi söylemi ortaya koymak için İİC resmi organlarından birisi olan İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu'nun (İHETYMUIB) *İmam Humeyni Açısından İslam İnkılabının İhracı* (İHETYMUIB, 1997) başlıklı yayını önemli ip uçları vermektedir. *Yayın*, devrim ihracı konusunda üç ayrı yaklaşım farkını ortaya koyarak başlamaktadır. Buna göre 11 Şubat 1979'da devrimin zaferini ilan etmesi ile 4 Kasım 1979 rehine eylemi arasında Geçici Hükümetin başkanlığını yapan Bazergan ve onun İÖH mensupları daha önce Musaddık'ın MC'siyle ilişkilerinin ideolojik bir yansıması olarak vestfalyan uluslararası sistemin norm, kural ve değerlerine saygıya dayalı bir dış politika anlayışını savunmaktaydılar. Bu kesime göre İİC yöneticileri, kendilerini sadece İran ulusu ile sorumlu tutmalı, İranlıların

milli çıkarlarını hayata geçirmekle ilgilenmeli ve sınır ötesindeki diğer ulusların kaderleriyle ilgili aktif bir müdahale içinde olmamalıydı. İranlı yöneticilerin sadece İran'ın kalkınmasına odaklanmaları gerektiğini düşünen bu kesim, İİC'nin dış politikada uluslararası anlaşma, sözleşme ve ülkenin yasal metinleriyle sınırlı bir dış politika uygulaması gerektiğini dillendirmişlerdir (İHETYMUIB, 1997: 18-9). “*Kalkınmış, bağımsız ve özgür bir İran kuralım, diğer ülkelerle karşılıklı çıkarlara dayalı ilişkiler kuralım ve mevcut dünya düzeni çerçevesi içinde kendimize bir yer bulalım*” sözleriyle uluslararası sistemin mevcut norm, değer ve kuralları ile güç ilişkilerini veri almayı, revizyonist bir dış politikadan uzak durmayı savunmuşlardır (İHETYMUIB, 1997: 19). Buna göre devrimci değerler sadece İran topraklarıyla sınırlı kalmalı, bu değerleri sınır ötesine taşımak için bir çaba içine girmenin doğuracağı zararlardan kaçınılmalıydı. İslam Devrimi'ni sınır ötesine ihraç etmek hem İran'ın ulusal çıkarlarına hem de mevcut uluslararası anlaşma ve konvansiyonlara aykırıydı. İran, devrimci değerleri İran içinde yerleştirmek suretiyle model ülke (*ümmul qura/erdemliler toplumu*) olarak diğerlerinin kendisini taklit etmesini beklemeliydi.

Humeyni ve İİC'nin resmi politikasının bu milliyetçi ve uluslararası statükoyla barışık yaklaşımdan farkını ortaya koymak için söz konusu yayın, ikinci bir yaklaşımı daha tasnif etmektedir. Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri'nin manevi liderliğini yaptığı bu salt yıkıcı radikalizm ve enternasyonalist yaklaşım, birincisinin tam tersine mevcut İran resmi sınırlarının sömürge döneminin bir dayatması olduğunu belirterek İslam dünyasının bütünlüğünü ortadan kaldırmayı amaçlayan bir geri plana sahip olduğunu savunmaktadır. Bu yaklaşım seküler milliyetçiliği emperyalizmin bir türevi olarak değerlendirmektedir. Çünkü seküler milliyetçilik ve milli sınırların ötesiyle ilgilenmeme düşüncesi, Müslümanların bir bütün olarak güçlerini birleştirmelerini engelleyen, dolayısıyla onların sömürgeci-ler karşısında zayıf bir konuma indirgenmesine neden olan bir arka plana sahiptir (İHETYMUIB, 1997: 20). Sosyalist enternasyonal söylemin milli sınırların enternasyonalist işçi sınıfını böldüğü şeklindeki argümanı, İslami söz dağarcığında milli sınırların ümmeti böldüğü şeklinde dillendirilmektedir. Gerçekten Montazeri devrim ihracı politikasının ve bir küresel İslamcı devrimin en ateşli Troçkistiydi (Seliktar and Rezaei, 2020: 5-6). Öyle ki Montazeri “tek ülkede devrim”, yani model ülke inşasını (*ümmul qura/erdemliler toplumu*) savunanlardan ziyade volkan teorisini (*nazariye-yi ateşfeşan*), yani sürekli devrimi savunuyordu (Recai,

1992: 54). Montazeri, devrim ihracını mazlum Müslüman milletlerin savunulması olarak sunuyor ve sık sık Hz. Peygamberin hadislerine atıf yapıyordu: “*kim Müslümanların dertleriyle ilgilenmeksizin bir gece geçirirse o Müslüman değildir ve kim Müslümanların bir yardım çağrısını duymuş ve karşılık vermemişse Müslüman değildir*” (Seliktar and Rezaei, 2020: 6). Montazeri’ye göre Müslümanlara ve ezilenlere yardım etmek dış politika alanını da kapsayan bir zorunluluktan (Ostovar, 2016: 107).

Vestfalyan egemen ulusal devlet ve onun ulusal çıkar tanımlamasıyla devrimci ve İslamcı dava ideolojisinin dengelenmesi sorunu daha baştan devrim ihracı konusunda kendisini göstermiştir. Mehdi Bazergan gibi rejimin ılımlı isimleri, hatta Ayetullah Beheştî ve Rafsancani gibi Humeyni’nin iç halkasını oluşturan devrimciler bile devrim ihracının tavizsiz bir şekilde dış politikayı belirlemesinin İran’ın ulusal çıkarlarına zarar vereceğini düşüneneler arasındaydı, dolayısıyla Troçkistleri dengelemeye çalışmışlardır (Seliktar and Rezaei, 2020: 6). Bu anlamda uluslararası ilişkilerin dinamikleri, güç siyasetinin gerçekleri ve İran’ın bu gerçekler içindeki kapasitesini veri olarak devrim ihracından zamanla “model ülke” (*ümmul qura/erdemliler toplumu*) anlayışının uygulamada ve söylemde ağırlık kazanmasına ön ayak olmuşlardır (Recai, 1992: 54).

Radikal bir devrim ihracını savunanlar İslam’ın sınır tanımadığı sloganından hareket etmişlerdir. Mevcut uluslararası sistemin norm, kural ve değerlerini veri almak ve sınır ötesiyle ilgilenmemek, uluslararası değerlerinin topluma transferinin onaylanması anlamında statükocu ve uzlaşmacı bir sapmaydı ve İslam Devrimi tam da bu uzlaşmacılığa ve yukardan aşağı değer transferine karşı yapılmıştı (İHETYMUIB, 1997: 20). Devrimin ve İİC’nin hayatta kalması *sürekli devrime* bağlıydı. Mevcut uluslararası güçler, İİC ve onun temsil ettiği değerlere karşı yıkıcı bir saldırıya geçmeden önce aralıksız bir saldırı başlatmak ve İran çevresindeki rejimleri tehdit olmaktan çıkarmak için devrimi ihraç etmekten başka çare yoktu. Bunun için sadece resmi araçlardan değil gayri resmi araçlar olarak gerilla gruplarından da faydalanılmalıydı. İran Devrimi’ne benzer şekilde çevre ülkelerde de devrimci halkalar oluşturulmasına yatırım yapılmalıydı (İHETYMUIB, 1997: 21). İslam’ın (*meşruiyetin*) İran (devlet ya da *güç arayışı*) için değil, İran’ın İslam için bir araç olduğunu düşünen bu ideolojik anlayışa göre ulusal çıkarlar ancak *davaya* hizmet ettiği sürece savunulabilirdi. Aynı şekilde mevcut uluslararası norm, kural ve değerlerin İİC için bir bağlayıcılığı yoktu, bilakis İran

Devrimi adil olmayan dünya düzeninin bu norm, kural ve değerlerin temel sonucu olduğundan hareketle yapılmıştı. Nasıl otoriter modernleşmeci Pehlevi askeri monarşisi devrilmişse, mevcut uluslararası kurum, örgüt, anlaşma ve sözleşmeler de geçersiz kılınmalıydı (İHETYMUIB, 1997: 21).

İİC ve Humeyni'nin devrim ihracı yaklaşımını ortaya koymaya çalışan söz konusu *yayın* son bir yaklaşım olarak pragmatist barışçılıktan bahsetmektedir. Pragmatist barışçılar da öncelikle yapılması gerekenin İran içinde model alınacak bir ümmet (*ümmul qura, tek ülkede devrim*) yaratmak olduğunu savunmaktadırlar. Pragmatistler ulusal çıkarlara uygun olması durumunda ve İran'ın güç kapasitesinin yeterli olduğu şartlarda statükocu rejimlere darbe indirilebileceğini ancak şartların elverişsiz ve İran ulusal çıkarlarının aleyhine olduğu durumlarda ise söz konusu rejimlerle barışçıl ilişki kurulması gerektiğini savunmaktadırlar (İHETYMUIB, 1997: 21-2). Pragmatistler öncelikle İran içinde istikrarın sağlanması ve güç kapasitesinin artırılması gerektiğini, bu başarılmadan dış dünyaya karşı saldırgan bir politikanın İİC'ne zarar vereceğini savunmuşlardır. Kısaca dış dünyaya karşı revizyonist politika İran ulusal çıkarlarına zarar veriyorsa, söz konusu güçlerle mevcut uluslararası norm, değer, kural, anlaşma ve sözleşmeler uyarınca ilişki içinde bulunmak gerekiyordu.

Bu üç yaklaşımı tasnif ettikten sonra Humeyni ve İİC'nin resmi devrim ihracı yaklaşımını daha net bir şekilde ortaya koymaya çalışan *yayın*, öncelikle milliyetçi değerleri ve salt ulusal sınır ve çıkarları veri alan, bu doğrultuda statükocu bir dış politika benimseyen ilk yaklaşımı reddettiğini belirtmektedir (İHETYMUIB, 1997: 22). Milliyetçi ve yerleşik diplomatik geleneğin uygulamalarını takip etmeyi savunan ilk görüşle ilgili Humeyni, “*İran eksenli olmakla İslam eksenli olmanın*” bağdaştırılamaz olduğunu, çünkü İslam'ın sınır tanımadığını belirtmektedir. Humeyni “*devrim kesinlikle ihraç edilmelidir*” diyerek ilk yaklaşımı kategorik olarak reddetmektedir (İHETYMUIB, 1997: 23):

Humeyni'nin devrim ihracı yaklaşımının arkasında yaklaşık bir asır önce Şeyh Fazlullah Nuri ile Meşrutiyet yönetimi arasında sosyo-politik bütünlük kimliği ile ilgili bir tartışma vardır. Hatırlanacağı gibi meşrutiyetçiler eşit yurttaşlığa dayalı yeni bir ulusal vatandaşlık kimliği ihdas ettiklerinde Şeyh Fazlullah Nuri bu eşitliğe Müslüman sosyo-politik kimliğin referans olmaktan çıkarılması noktasından itiraz etmişti. Humeyni de devrim ihracı politikasına

milliyetçilerin ulusal sınırların dışındaki mekân, sorun ve topluluklarla ilgilenmeme yaklaşımına sosyo-politik bütünlük kimliği üzerinden itiraz etmiştir. Humeyni,

“...dünyanın herhangi bir köşesindeki bir Müslümandan gelen ‘ey Müslümanlar yardım edin’ çağrısına yanıt vermek bizim görevimizdir... Müslüman derken kastım İranlılar değil, tüm Müslümanlardır. Bir Müslümanın yardım çağrısına aldırmayan, Müslüman değildir. İslam yalnızca İran’a hizmet etmeye gelmemiştir. İslam tüm dünyayı kapsamaya gelmiştir. Peygamberin ulvi görevi herkes içindir ve herkes de ona uymak zorundadır...”

diyerek sosyo-politik kimlik olarak enternasyonal ümmet dayanışmasının altını çizmiştir (Halliday, 2004: 158).

Humeyni’nin bu yaklaşımı gerçekten hem anayasaya hem de diğer devrimci liderlerin ifadelerine yansımıştır. Anayasanın girişi Kuran-ı Kerim’den Kasas Suresi’nin 5. ayetine referans vererek²⁹ İran Devrimi’nin tüm mustazafların (ezilenlerin) müstekbirlere (ezen küstahlara) karşı zaferi için yapılan bir hareket olduğunun ifadesiyle başlamaktadır (CIRI, 2012: 20-21). Anayasanın uzun 3. maddesi de İran hükümetini dış politikada tüm Müslümanlara kardeşçe bağlılık ve dünyanın tüm mustazaf halklarına destek vermekle sorumlu tutmaktadır (CIRI, 2012: 29). Anayasanın 11. maddesi ise Enbiya Suresi 92. ayeti³⁰ ile başlayarak Müslümanları tek bir ümmet (*ümmeten vahiden*) saymakta ve İran hükümetinin görevlerinden birisinin de söz konusu İslam birliğini sağlamak olduğunu belirtmektedir (CIRI, 2012: 31). Anayasanın 154. maddesi yukarıda da ifade edildiği gibi İslami enternasyonalizmle vestfalyan iç işlerine karışmama ilkesi arasındaki tereddüdü yansıtmaktadır. Bu madde bir taraftan diğer ulusların iç işlerine müdahaleden uzak durmayı taahhüt ederken, diğer taraftan ise dünyanın herhangi bir yerinde mustazafların müstekbirlere karşı mücadelesini desteklemeyi de taahhüt etmektedir (CIRI, 2012: 79-80).

Humeyni ve Anayasa dışında devrimci liderlerden Hamaney de 1981’de devrim ihracı ile ilgili *“imam [Humeyni] demiştir ki: devrimimizin ihraç edilmemesi gerektiğini söylemeyin... İmanın kendisi de çok kereler devrim kavramının tatlı bir bahar havasına benzediğini söylemiştir. Sınır tanımaz, geçer gider”* diyerek resmi görüşü tekrarlamıştır (Halliday, 2004: 157). 1984’te İran Meclis Başkanlığını yürüten Rafsancani ise *“hiç kimsenin saklayamayacağı ve*

²⁹ “Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım” (Diyanet İşleri Meali, Yeni).

³⁰ “Şüphesiz bu (İslâm), tek ümmet (din) olarak sizin ümmetiniz (dininiz)dir. Ben de Rabbinizim. Onun için sadece bana kulluk edin” (Diyanet İşleri Meali, Yeni).

gizlemeye de niyetinin olmadığı, İslam Devrimi'nin ihracıdır. İslam Devrimi, gerçek ve asil doğasını coğrafi sınırlarla kısıtlamaz ve devrimin, İslam'ın mesajıyla aynı şey olan mesajını yaymayı kendi görevi olarak görür” demek suretiyle devrim ihracının İİC dış politikasının yadsınamaz bir parçası olduğunu teyit etmiştir (Halliday, 2004: 157).

Bu yaklaşım Humeyni'nin yıkıcı radikalizminin, yani sol ve İslami enternasyonalizminin yalın bir ifadesidir. Bununla beraber resmi söylemi ortaya koyan metin (İHETYMUIB, 1997) devrim ihracından anlaşılması gereken şey konusunda Humeyni'nin esnekliğini yukarıda tasnif edilen ikinci kategorideki radikal unsurlardan da ayırmaktadır. Resmi görüş, Montazeri gibi radikal İslami-sol unsurların gerilla ve milis güçlerin partizan yöntemlerine dayalı, şiddet ve terörü de meşru gören yaklaşımının geniş çaplı bir halk hareketini teşvik etmekten ziyade devrimci değerlere zarar vereceğini savunmaktadır. Humeyni'ye göre birinci kesimin ulusal sınırların ötesindeki halklarla dayanışma içine girmemek düşüncesi nasıl kabul edilemezse (*yıkıcı radikalizm*), ikinci kesimin mevcut sınırların tümünden ortadan kaldırılması gerektiği radikal revizyonizmi de kabul edilemezdi (*kurucu esneklik*). Mevcut sınırlar bütün dünya ülkeleri tarafından kabul edilmiş olduğundan sonuçları umulandan daha zararlı olacaktı. Humeyni “*kimsenin toprağında görümüz yok*” diyerek mevcut teritoryal statükoyu onayladığını ortaya koymuştur (İHETYMUIB, 1997: 24). Bu anlamda Humeyni açıkça vestfalyan bir dil kullanmıştır. Resmi yaklaşıma göre Humeyni pragmatist barışçılığı da dış politika davranışında normatif kaygılara değil tümünden fırsatçılığa dayalı olduğundan kabul edilemez bulmuştur. Humeyni'nin devrim ihracını üç yaklaşımdan da ayıran resmi görüş onun değerler hiyerarşisinin tepesinde İslam'ın olduğunu belirtmektedir. Buna göre her programın başında İslam'ı birincil referans almak bir zorunluluktur. İslam tüm insanlık için indirilmiş olduğuna göre tüm insanlığın sorumluluk bilinciyle hareket etmek gerekiyordu (İHETYMUIB, 1997: 24-5). Ancak bu sorumluluğun doğal yansıması mevcut uluslararası yerleşik teritoryal gerçekliği ve diplomatik geleneği tümünden yok saymak değil, komünist ve kapitalist devlet modellerinin temeli olan materyalist kültür ve değerlerin geçersizliği konusunda tüm dünya halklarını bilinçlendirmektir. Yani devrim ihracı demek mevcut materyalist siyasal kültürlerle dayalı iki kutuplu dünyanın süper güçlerine karşı propagandayla halkları uyandırmak demektir. Devrim ihracı demek tüm hegemonyacı modellerin alternatifinin statükoyu reddetmenin bir örnekliğini

ortaya koyan İslam Devrimi olduğunu göstermek demektir. Yani İİC'nin devrim ihracı politikasının resmi yaklaşımı, kendisini *ümmül qura* (erdemliler toplumu/model ülke) kavramıyla ifade eden tek ülkede devrim pozisyonundan da, *nazariye-yi ateşfeşan* (volkan teorisi) kavramıyla ifade eden Troçkist sürekli devrim pozisyonundan da ayırtmıştır. Bu anlamda devrim ihracı bir taraftan İİC'nin içeride İslam Devrimi'yle beraber bir erdemliler toplumu (ümmül qura) yaratılması ve model ülke olarak belirmesini ve fakat bununla yetinmeyerek mevcut uluslararası statükonun üyeleri olan devletlerin halklarını muhatap alarak propaganda faaliyetleriyle onları hem uluslararası statükoya hem de vatandaş oldukları devletlerin bu statükonun gönüllü üyesi olmalarına karşı bilinçlendirmeyi içermektedir (İHETYMUIB, 1997: 25-6).

Troçkist sürekli devrim pozisyonunun gösterdiği saldırgan veya aşırı coşkulu dil, devrim ihracının hedeflerini gerçekleştirmede tam tersi sonuçlara yol açabilir. Devrim ihracı söylemi bir taraftan rejimin yerleşmesi sürecinin neden olduğu kırılmalı iç siyasal şartlarda uluslararası sistemin büyük güçlerinin dolaylı veya doğrudan cezalandırıcı tepkilerine yol açabileceği gibi, öte yandan devrimin ilkelerinin ihraç edilmek istendiği halklarda olumsuz tepkilere de yol açabilir. Bunun için devrimci liderler ve aktörler söylemlerinde belli bir ihtiyat dili inşa etmelidir. İşte Humeyni bu pozisyonlardan kendisini ve resmi politikayı ayırtmak için “*ideolojinin ihracı için kılıca gerek yoktur. Güç kullanarak fikir ihracı, ihraç değildir*” demek durumunda kalmıştır (Halliday, 2004: 123). Yine Humeyni “*biz bu devrimi ihraç edeceğiz derken onun manasını, hakikatini ihraç edeceğimizi kastediyoruz. Kılıç çekmek, silahla saldırmak gibi bir gayemiz yok*” şeklinde de eklemiştir (İHETYMUIB, 1997: 75). Humeyni sadece bir İslam cumhuriyeti kurmayı (*yıkıcı radikalizm*) amaçlamamıştır, O aynı zamanda oldukça karmaşık bölgesel ve uluslararası şartlar ile iç siyasette keskin rekabet koşullarında varlığını devam ettirecek kadar esnek bir devlet kurmayı (*kurucu esneklik*) da amaçlamıştır. Humeyni en temel dini ve siyasal fikirlerinde tavizkar olmasa da eğer İİC'nin varlığı ile bu ilkeler arasında bir çelişme söz konusu olursa hem iç, hem dış politika ve hatta teolojik kabullerde bile esneme yapmaktan kaçınmamıştır. Humeyni'nin iç siyaset ve Şii teolojik varsayımlar konusundaki esnekliğinin örneklerini daha önce ifade etmiştik. Benzer şekilde dış politika alanında da şartlar İİC'nin varlığının korunmasını gerektirdiği durumlarda gerekli esneklik gösterilebilmiştir. Devrim

ihracının kavramsal ve resmi yaklaşımı ortaya konduktan sonra artık dış politika pratiğine yansımaya bakılabilir.

5.5.2 Devrim İhracı ve Dış Politikada Karar Alma ve Uygulama Süreci

Yukarıdaki argümanımızı tekrar etmek gerekirse devrim ihracı İran'ın son iki yüzyıllık devlet inşası ile meşruiyet krizini dengeleme arayışından kaynaklanan hibrit yapısının; yıkıcı radikalizmiyle kurucu esnekliğinin test edilebileceği en elverişli vakalardan birisidir. Bu anlamda devrim ihracını anlamak İran'ın bu hibrit karakterini anlamaktan geçmektedir (Seliktar and Rezaei, 2020: 1). İİC'nin siyasal sisteminde mevcut olan hibrit karakter öncelikle dış politika karar alma ve uygulama süreci ve yapılarına yansımıştır. Bu hem Humeyni'nin yıkıcı radikalizmi ile kurucu esneklik dengesi yaklaşımını, hem devletçi realizm ile devrimci idealizm rekabetini bünyesinde taşımaktadır. İran'da dış politika karar alım süreci bir taraftan resmi düzeyde Cumhurbaşkanlığı, Dışişleri Bakanlığı, 1989 Anayasa değişiklikleri sonrası ihdas edilen Milli Güvenlik Yüksek Konseyi (MGYK) gibi hükümet ve yürütme organları tarafından şekillendirilmekte diğer taraftan ise Rehber ve onun Rehberlik Ofisi ile sorumluluk olarak ona bağlı formel-informel yapılar tarafından belirlenmektedir.

Daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi İran Anayasasına göre veliyi fakih veya İslam devrimi rehberi, İran siyasal sisteminin karar alma sürecinin tepesindedir. Rehber siyasal sistemin dini egemenlik boyutu ve devrimci karakterinin garantörüdür. Anayasa, rehberi (ya da lideri) hükümet aygıtının bir parçası olmaktan çok onun üstünde konumlandırmıştır. Bu anlamda siyasal güç onun elinde toplanmıştır ve yetkileri hem idari/bürokratik ve hem de dini ve ideolojiktir. Buna uygun olarak Rehberlik Bürosunun kadrosu kurumsal karar alma süreçlerinin tüm düzeylerinde, dolayısıyla da dış politika planlamasında da yer almaktadır. Uygulamada kural olarak Rehber, cumhurbaşkanının inisiyatiflerini desteklese de Batı'yla ve ulus ötesi İslamcı gruplarla ilişkiler, devrim ihracı gibi konularda belli farklılıklar da ortaya koyabilmektedir (Posch, 2013: 11). Humeyni döneminde rehine krizi ve Irak'la savaşın devamı ve ateşkes kararları ile İran-kontra skandallarında Humeyni yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik yaklaşımıyla mutlak inisiyatif sahibi olarak son karar vericiydi. Humeyni sonrası Lider Hamaney döneminde ise Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığında karar alma ağırlık noktası kural olarak hükümet olsa da daha sonra hizip siyasetinin keskinleşmesi nedeniyle

Rehber Hamaney, Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı döneminde sık sık olduğu gibi belli konularda elçiliklerdeki kültürel ateşeler ve savunma ataşeleri kanalıyla paralel bir dış politika yürütülebilmiştir (Posch, 2013: 11).

İran'da Rehberden sonra en güçlü siyasal figür, siyasal karar alma sürecinde merkezi bir rol oynayan cumhurbaşkanıdır. Cumhurbaşkanı siyasal sistemin toplumsal egemenlik boyutu ve cumhuriyetçi karakterinin bir parçasıdır. Anayasa ve cari ideolojik çerçeve bağlamında cumhurbaşkanı dış politika vurgu ve önceliklerinin belirlenmesinden sorumludur. Tek sınırlama bu dış politika öncelikleri konusunda Meclis, Rehber ve 1989 Anayasa değişiklikleri sonrası ihdas edilen MGYK önünde sorulara cevap vermek zorunda olmasıdır (Posch, 2013: 8). Seçilmiş cumhurbaşkanlarının dış politikada güçlü bir ağırlığının olması, içinde yer aldıkları siyasal hizbe göre İran dış politikasının biçimlenmesinde kendilerine sınırlı bir özerklik vermektedir. Bunun en somut örneklerini Humeyni döneminde rehine krizi sürecinde hükümetle Devrim Konseyi, İran-Irak Savaşı'nın yürütülmesinde Cumhurbaşkanı Ebul Hasan Ben-i Sadr ile Devrim Konseyi arasındaki çatışmada, İran-kontra skandalı şeklinde ortaya çıkan ABD ile rehine-silah takası anlaşması konusundaki çatışmada görmek mümkündür (Posch, 2013: 8).

Biri siyasal sistemin dini ve devrimci karakterinin garantörü ve diğeri de cumhuriyetçi karakterinin yansıması olan iki en önemli formel karar alma yapısı dışında Dışişleri Bakanlığı ve ona bağlı birimler ile MGYK gibi özellikle Humeyni sonrası kurumsal bir kimliğe kavuşan ve ihdas edilen organlar da formel karar alma süreci içinde değerlendirilmelidir. Ancak Humeyni döneminde ya kurumsal cılızlıkları ya da var olmamaları nedeniyle bu kurumlardan sonraki dönemde bahsetmek daha yerindedir. İran dış politikasının formel karar alma süreci dışında bir de informel karar alma süreci daha vardır ki bu durum yukarıda bahsedilen siyasal sistemin hibrit yapısından kaynaklanmaktadır. Informel yapılar hükümete değil doğrudan Rehberlere karşı sorumludurlar. İİC'nde Rehber kendisini sadece İran'ın resmi sınırları ve vatandaşlarının çıkarlarıyla değil, aynı zamanda tüm Şiiilerin, Müslümanların ve mustazafların çıkarlarıyla da sorumlu ve yetkili gördüğünden İran dış politikasının informel yapılarının da merkezini oluşturmaktadır. Rehberin dini pozisyonu, yani veliyi fakih konumu; Lübnan, Irak ve Afganistan gibi Şii nüfuslu ya da güçlü Şii azınlığa sahip ülkelerle ilişkiler bağlamında önem kazanmaktadır. Bu açıdan Lübnan Hizbullah'ı ile ilişkiler özel bir öneme sahiptir. Rehber Hamaney veliyi fakih rolüne vurgu yaparak bu durumu

meşrulaştırmaktadır. Bu anlamda Hizbullah'ın her ne kadar İran devletinin olmasa da İran rejiminin bir parçası olduğunu söylemek mümkündür (Posch, 2013: 12).

İİC'nin dış politikada hükümete karşı sorumlu olmayan, yetkisini doğrudan Rehber'den alan, dolayısıyla dış politikada belli sahalarda güçlü bir özerkliği olan en önemli kurum kuşkusuz DM ve onun dış operasyonlar birimidir. Devrimciler, Humeyni ve devlet inşası döneminde İİC'nin konsolidasyonu ve devrimin muhafazası için devletin bürokratik mekanizmasının dışında belli kurumsal yapıların yaratılmasının da gerekli olduğunu düşünmüşlerdi (Seliktar and Rezaei, 2020: 6). Bu ihtiyacın bir yansıması olarak Humeyni 22 Nisan 1979'da DM ordusunun kurulduğunu ilan etti. Görünüşte DM her ne kadar İran içi operasyonlarla sınırlı olsa da aslında devrim ihracı da onun gündeminin bir parçası olmuştur (Seliktar and Rezaei, 2020: 6-7). Montazeri'nin DM'na yönelik bir konuşmasında belirttiği üzere

“ey kardeşlerim siz İslam'ı ve İslam Devrimini korumalısınız ve sizin çabalarınızla İslam devrimimiz diğer ülkelere ihraç edilecek. Biz devrimimizden etkilenmiş olan bölge halkından uyanmalarını ve kendi devrimci hareketlerine başlamalarını bekliyoruz” (Seliktar and Rezaei, 2020: 7).

Zaman içinde DM misyonlarını ulus aşırı bir terminoloji içinde ifade etmiştir:

“İslam devriminin bir sınırı yoktur... İslam Devrimi Muhafızları Ordusu isminde İran ifadesi yoktur. Bu Devrim Muhafızlarının İslam devrimi ve onun kazanımlarını belli bir sınırı dikkate almaksızın korumayı amaçladığı anlamına gelir” (Seliktar and Rezaei, 2020: 7).

Bu açıklama ideolojik bir temelden vestfalyan sisteme bir itiraz anlamına gelmektedir. Açıkça söylemek gerekirse DM ulus aşırı retoriği hayata geçirecek finansal araçlara da sahipti. DM; İslam Devrimi Mustazaflar ve Gaziler Vakfı (İDMGV, kısaca Mustazaflar Vakfı), İmam Rıza Vakfı (İRV), İmam Humeyni Yardım Komitesi (İHYK) ve Setad (Setad-e Ejray-e Farman-e Imam / İmamın Emirlerini Uygulama Merkezi) gibi Bonyadların (vakıf) mali olanaklarından faydalanmaktadır. Bunlar dışında DM doğrudan kendisine ait Hatemül Enbiya İnşaat Şirketi (HEİŞ) gibi kuruluşları da Lübnan ve Sudan'da desteklediği grupları finanse etmek için kullanma imkanına sahiptir (Seliktar and Rezaei, 2020: 7).

DM'nın ve onun özerk finansal yapısı ile çoğu kere Dışişleri Bakanlığı gibi yürütme erkinden bağımsız hareket etme özelliğinin rejimin formel yapıları ve devletçi unsurlarıyla bir çatışma yaratmaması düşünülemezdi. Bu durum karar alma sürecinde karmaşa yaratmasının ötesinde teorik olarak devrimci idealizmle (*yıkıcı radikalizm*) devletçi realizm (*kurucu esneklik*) arasında da bir çatışma demektir. Yani

devletçi realistler ne zaman yetki ve sorumlulukların hiyerarşik doğasına yönelik vurgu yapsalar, devrimci idealistler Batı karşıtı retorikleri ve ideolojik haklılıklarına dayanarak karşı koymaya çalışmışlardır (Seliktar and Rezaei, 2020: 8).

DM yanında ona bağlı Besic-i Mustazafin ve Hizbullahiler gibi ideolojik gönüllü milis grupları da İsrail ve ABD ile ilişkiler gibi nazik konularda dış politika kararlarının yönlendirilmesine müdahale etmeye çalışmaktadır. Besic, devrimden sonra (26 Kasım 1979) Humeyni'nin 20 milyonluk ordu çağrısının ardından kurulan gönüllü bir milis gücüdür. Besic'in sistem ve toplum içindeki gücü özellikle İran-Irak Savaşı'nda (1980-88) üstlendiği rol nedeniyle oldukça artmıştır. Öyle ki resmi olarak DM'na bağlı Besic gönüllüleri, bu savaşta 90 bin civarında kayıp vererek kendisini İİC ve devrimin dış meydan okumalara karşı muhafazasına adanmış olduğunu göstermiştir (Yeğin, 2013: 62-3). Besic sadece dış değil toplumsal protestoların sert bir şekilde bastırılmasında üstlendiği rol nedeniyle iç meydan okumalar karşısında da rejimin muhafazasına adanmıştır. Özellikle 2009 gösterilerinin bastırılmasında Besiciler etkili olmuştur (Yeğin, 2013: 63). Bu gücüne dayanarak Besiciler dış politika karar alımı sürecine siyasal sistemin devrimci ve İslami enternasyonalist idealizmi lehine etki etmeye çalışmaktadır. Örneğin Rafsancani hükümeti (1989-97) dış politikadaki gerginliği azaltma arayışı ve temkinli bir liberalleşme arayışı içinde olduğunda, Humeyni'nin Salman Rüşdi hakkındaki ölüm fetvasını sahiplenerek bu adımları dengelemeye çalışmışlardır. Hatemi'nin liberalleşme politikasına ya da ABD ile müzakere isteğini açıklamasına itiraz ederek (Posch, 2013: 8) dış politikanın İran'ın son iki yüzyıllık devlet inşası ile meşruiyet krizini dengeleme arayışından kaynaklanan hibrit yapısının; yıkıcı radikalizmiyle kurucu esnekliğinin bir yansıması olduğunu göstermiştir.

Humeyni dönemi İİC dış politikasının *devlet-toplum ortaklığı karşısında uluslararası denklemi* şeklinde kurgulanmasının (*yıkıcı radikalizm*), devrim ihracı boyutu teorik olarak değerlendirildikten sonra rehine krizi ve onunla ilişkilendirilen anti-emperyalist, anti-Amerikancı söylem bağlamındaki ilk uygulama alanına geçmek mümkündür.

5.5.3 Rehine Krizi ve ABD Karşıtlığı

Ağustos 1953 Şah-ABD Darbesinden sonra Pehlevi İran'ı Sovyet karşıtı bölgesel cephenin en önemli parçası haline gelmişti. İran'ın bölgeden Sovyetleri uzak tutma stratejisinin bir yansıması olan Bağdat Paketi'ne 1955'te dahil olması (1958'de Irak'ın pakttan ayrılması ile CENTO olmuştur) bu ülkeyi bir nevi “NATO

üyeyi” haline getirmişti (Ehteshami, 1995: 127). Yine İran 23 Temmuz 1960 tarihinde İsrail’i açıkça tanıdığını açıklayarak Arap dünyası ile ilişkileri pahasına söz konusu Batı blokundaki yerini sağlamlaştırmaya çalışmıştı. Buna uygun olarak Pehlevi yönetimi, ABD’nin teşvikiyle Camp David süreciyle muhtemel bir İran-İsrail-Mısır ittifakının da önemli bir unsuru olarak belirginleşmişti. Ne var ki Şubat 1979 İran Devrimi böyle bir ittifakın doğmadan sona ermesine neden olmuştur (Ehteshami, 1995: 129). İslam Devrimi sonrası İİC, hızlı bir şekilde uluslararası pozisyonunu yeniden tanımladı. Öncelikle 1980’nin sonunda Batı ülkeleriyle yapılan 9 milyar dolarlık silah anlaşmalarını iptal etti, İsrail ve Güney Afrika ile diplomatik ilişkilerini sonlandırdı, CENTO’dan ayrıldı, Bağlantısızlar Hareketi’ne (Non-Aligned Movement/NAM) dahil oldu, Komünist Kuzey Kore ile diplomatik ilişkiler kurdu. Yine 1979-86 arasında açılan 17 yeni diplomatik misyonun 12’si Afrika’daydı. Buna karşılık İİC; Mısır, Ürdün ve Fas gibi ülkelerle diplomatik ilişkilerini kesti (Ehteshami, 1995: 131). Kısaca 1979 sonrası ilk birkaç yılda dış politikada atılan adımlar devrimin İran’ın uluslararası konumu ve rolüyle ilgili güçlü bir yeniden yapılanma talebinin bir yansıması olduğunu ispat etmiştir. Devrim sadece Pehlevi rejimine karşı değil, onun temsil ettiği ABD merkezli bölgesel düzene de yapılmıştı, dolayısıyla devrim sonrası dış politikada ilk uyarılama ABD ile ilişkilerde yaşanacaktır. Bu uyarlamayı mümkün kılan şey, devrimin hemen ertesinde yaşanan, henüz devlet oluşumu süreci devam ederken ortaya çıkan biri küresel diğeri ilk aşamada bölgesel ve ilerleyen safhasında küresel iki uluslararası krizdir. Bu iki kriz aynı zamanda yeni rejimin ideolojik kabullerini de konsolide ederek revizyonist dış politika izlemesinin somut gerekçeleri ve gerçekleri olarak işlev görmüştür. Bunlardan birisi Kasım 1979-Ocak 1981 rehine krizi ve diğeri de Eylül 1980-Temmuz 1988 İran-İrak Savaşı’dır. ABD ile ilişkiler İran’ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojisinin temel dinamiği olan devlet oluşum sürecinin sömürgeci modernleşmeye dayanması nedeniyle (uluslararası-devlet ortaklığı karşısında toplum denklemi nedeniyle) çözemediği güç arayışı ile meşruiyet krizinin, *uluslararası karşısında devlet-toplum ortaklığı denklemine* dayandırılarak çözme girişiminin en somut uygulama sahası olacaktır. Bu açıdan rehine krizi bu çalışmada İran’ın uzun vadeli uluslararası tarihsel sosyolojik birikimi üzerine bina edilerek analiz edilmiştir.

ABD açısından devrim sürecinde Pehlevi rejiminin düşmesi sonrası İran’daki en iyi senaryo Humeyni ve onun İslamcı kadrolarının iktidara gelmesi

olmasa da en kötü senaryo da değildi. Hatta ABD Dışışleri Bakanı Vance ve Ulusal Güvenlik Danışmanı Brzezinski, Carter başkanlığının (1977-81) başından beri İran'la ilgili zıt stratejileri savunmuş olsalar da Soğuk Savaş şartlarında militan İslamcılığın Sovyetlere ve müttefiklerine karşı güçlü bir müttefik olabileceği konusunda benzer yaklaşımlara sahipti (Ganji, 2006: 131). Öyle ki üst düzey bir ABD elçilik yetkilisi olan George Lambrakis'in 2 Şubat'ta (1979) yaptığı değerlendirmeye göre *"İran'daki Şii İslami hareket oldukça iyi örgütlenmiş, aydınlanmış ve komünizme karşı durabilecek"*, dolayısıyla ittifak kurulabilecek bir hareketti (Dreyfuss, 2005: 2019). Bazergan hükümetinin ABD ile ilişkileri muhafaza etmeye çalışan tutumu da buna yardımcı olmuştur. Devrim sonrası İran hızlı bir şekilde CENTO'dan ayrılmıştı ancak bu örgüt zaten askeri bakımdan önemli bir etkiye sahip değildi (Ramazani, 1989: 205). Önemli olan yeni rejimin ABD ile ikili askeri ilişkilerini sürdürmesi ve Sovyet yayılmacılığına karşı durup durmamasıydı. Çok daha pratik olarak ABD, İran'ın kuzeyinde Sovyetleri dinlediği tesislerinin güvenliğinin sağlanıp sağlanamamasıyla ilgileniyordu (Ramazani, 1989: 205). Oldukça dikkat çekici bir şekilde İİC-ABD ilişkilerinde kırılma noktası oluşturacak Kasım 1979 elçilik baskını ve rehine eyleminden önceki ilk elçilik baskını henüz devrimin 3. günü olan 14 Şubat'ta (1979) gerçekleşmiş, büyükelçi Sullivan ve üst düzey yetkililer alıkonulmuş, ancak ulema hızlı bir şekilde eylemi kınayarak özür dilemişti. Humeyni de baskının kısa sürede sonlandırılmasını sağlamıştı (Ganji, 2006: 132-3). Özetlemek gerekirse ABD açısından en kötü İran senaryosu Sovyetlerin etki alanına girmiş bir İran'dı, yani Humeyni ve taraftarlarının kontrolü sol gruplar lehine kaybetmesi riskiydi. Gerçekten devrim sonrası ilk aylarda yeni rejimin unsurlarıyla ABD'li yetkililer arasında temaslar kurulmuştu. Devrim sonrası SAVAK yerine kurulan istihbarat örgütü SAVAMA'nın başına getirilen General Hüseyin Fardust eski CIA şefi Richard Helms ile Mayıs 1979'da temasa geçmişti. Fardust, M. Rıza Pehlevi ve Helms İsviçre'de Le Rosey okulunda yakın dönemlerde okumuşlardı (Helms, 1986). Yine CIA'in en tecrübeli İran yetkililerinden birisi olan George Cave de dönemin başbakan yardımcısı İbrahim Yazdi, Savunma Bakanı Mustafa Camran ve diğer Başbakan Yardımcısı Abbas Emir İntizam'la yakın ilişkiler kurmayı başarmıştı. Hatta Cave, Humeyni'nin en yakınlarından olan Ayetullah Beheştî ve Ayetullah Musavi Ardebili ile de temas halindeydi. Devrim sonrası söz konusu ilk temaslardan yola çıkarak İslam Devrimi'nin otomatik olarak İran-ABD ilişkilerinin çatışmacı bir doğaya sahip

olmasına neden olmadığını, rehine krizinin İİC-ABD ilişkilerinde bir patika bağımlılığı yaratarak çatışmacı ilişkilerin yerleşik hale gelmesine neden olduğunu savunan Ganji (2006) gibi uzmanlar konuya salt ABD karar alımı süreci açısından bakmanın neden olduğu bir yanılsama içine düşmüşlerdir.

ABD'nin devrim sonrası ilk aylarda yeni rejimle ilişkiler konusundaki bu "iyimserliğine" rağmen devrimci yönetimle ABD arasındaki bu temas trafiği ilişkilerin kurumsallaşmasıyla sonuçlanmamıştır. Bunun bir yakın konjonktürel bir de yapısal iki nedeni vardır. İİC-ABD arasındaki ilk temasların ikili ilişkilerin kurumsallaşmasına engel olan konjonktürel neden gerçekten de M. Rıza Pehlevi'nin ABD'ye kanser tedavisi için kabul edilme girişimlerinin 22 Ekim 1979'da olumlu karşılık bulması ve bunun tetiklediği rehine krizidir. Daha önce de bahsedildiği gibi M. Rıza Pehlevi'nin Nixon döneminde (1969-74) Henry Kissinger ve onun ABD'deki bağlantılarıyla yakın temasları vardı. Kissinger daha önce Rockefeller ailesinin şirketlerinde yöneticilik yapmış ve M. Rıza Pehlevi de varlıklarını ve İran Milli Petrol Şirketi'nin (NIOC) paralarını ABD'de Rockefeller'in Chase Manhattan Bankası'nda tutmuştu (Bill, 1988: 332). Devrimci yönetimin bankanın bu eski ilişkilerinden dolayı İran ekonomisine zarar vermek için İran varlıklarını dondurmasından endişe ederek NIOC'nin varlıklarını bankadan çekme kararı, David Rockefeller'in de şahın ABD'ye kabul edilmesini sağlamada Kissinger'a yardımcı olmasına neden olmuştur (Ganji, 2006: 134-5).

Halbuki şahın bu talebinin kabul edilmesinin doğuracağı risklerin farkında olan ABD yönetimi şahı bugüne kadar ısrarla geri çevirmeye çalışmıştı. Carter yönetiminin, özellikle de Dışişleri Bakanlığı'nın devrimci yönetimle ilişkileri koparmama tercihinine rağmen ABD Başkanı Carter; David Rockefeller ve Henry Kissinger'ın siyasal baskısına daha fazla direnemeyerek 22 Ekim'de (1979) şahın girişine onay vermiştir (Carter, 1982: 454). Humeyni'nin buna ilk açık tepkisi görece gecikmiş bir tarih olan (11 gün sonra) 31 Ekim'de halka ABD Elçiliği önünde gösteriler yapılması talimatını vermesiyle geldi (Ganji, 2006: 149). Devrimcilerin öncelikli kaygısı devrimi şaha ve ABD'ye karşı korumak ve bunu garantiye aldıktan sonra kendi aralarındaki iktidar mücadelesine odaklanmaktı. Bu anlamda Humeyni açısından hem 1953'te şahın ABD tarafından yeniden tahta oturtulması (Houghton, 2004: 61) hem de 1909'da Meşrutiyetçi Hareket'in laik bileşenlerinin Fazlullah Nuri'yi idamı hatıraları onun olayları değerlendirme biçimini belirlemiştir. Devrimciler ABD'nin devrime yönelik bir karşı-devrim çabasına karşı teyak-

kuzdaydı, her gelişmeyi ve işareti bu pencereden değerlendirmeye eğimliydi ve birbirlerine karşı da tam bir güven beslemiyorlardı. Bu güvensizlik ortamında İran'ın ABD ile hala yakın ilişkiler sürdürmesi gerektiğini düşünen Başbakan Bazergan'ın M. Rıza Pehlevi'nin ABD'ye girişinin onaylanmasından bir hafta sonra, 1 Kasım'da (1979) Cezayir'in bağımsızlık günü kutlamaları için bulundukları bu ülkede ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Brzezinski ile bir araya gelmesi, olayların bundan sonraki gelişimi ve değerlendirmesinde psikolojik inisiyatifin ulema radikalizmi ve radikal sol tarafından ele geçirilmesine neden olmuştur (Houghton, 2004: 61). Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi (The National Liberation Front, FLN: Cabhatu'l Taħriri'l-Waṭani) içindeki komünistlerin Bazergan-Brzezinski görüşmesinin bilgisini bu aşamada Humeyni ile beraber hareket eden Tudeh Partisi'ne aktarması ve onun da bu bilgiyi diğer devrimci radikal unsurlarla paylaşması devrimin kendisine karşı korunmasının doğrudan muhatabı olan ABD Büyükelçiliğini açık hedef haline getirmiştir. Tudeh'in bu bilgiyi paylaştığı gruplar 4 Kasım'da (1979) ABD'nin Tahran Büyükelçiliğini işgal etmiştir. Humeyni zaten 31 Ekim'de şahı iade etmesi konusunda ABD'yi baskı altına almak için İran halkına ABD elçiliği önünde gösteriler yapma çağrısı yapmış ve 1 Kasım'da da bu çağrıya kulak veren yaklaşık 3500 kişi elçilik önünde protesto gösterileri yapmaya başlamıştı. Kayda alınan Bazergan-Brzezinski buluşmasının görüntülerinin İran Radyo-TV kurumu tarafından yayınlanması toplumsal atmosferi daha da nazikleştirmiştir (Ganji, 2006: 149). Humeyni'nin şahın ABD'de olmasından kaynaklı devrimin uluslararası bakımdan tehlikede olduğu konusunda endişelenmesini gerektiren tarihsel hatıralar yeteri kadar canlıydı. Humeyni'nin devrimci bileşenlerden bazılarının ulemayı tasfiye etmek için uygun fırsatları kolladığını düşünmesini gerektirecek tarihsel hatıralar da canlıydı. Dolayısıyla 22 Ekim'de şahın ABD'ye kabul edilmesi sonrası ABD'nin onu sınır dışı etmediği her geçen gün Humeyni'nin bu yöndeki kaygılarının güçlenmiş olması oldukça mantıklıdır. Gerçekten Humeyni şahın ABD'de olmasını devrim için bir komplo olarak değerlendirmiştir (Sick, 1986: 205).

İran-ABD çatışmacı ilişkilerinin köklü tarihsel sosyolojik nedenlere değil söz konusu rehine krizinin yarattığı patika bağımlılığına dayalı olduğunu savunan yaklaşıma göre rehine krizi, Humeyni'nin başından itibaren planlayarak hesapladığı bir karara dayalı değildir (Houghton, 2004: 54). Gerçekten de Walt (1996: 220), Amir-Arjomand (1988: 102), Ramazani (1989: 209) ve Bill'in (1988:

293-303) rehine eyleminin Humeyni tarafından siyasal tasfiye amaçlı kurgulanmış olduğu yönündeki iddialarına rağmen eylemin Humeyni tarafından önceden planlandığına ya da haberdar edildiğine dair kayda değer bir kanıt olmadığı gibi daha sonra rehine eylemcileri ile yapılmış mülakatlar eylemin bilgisinin özellikle Humeyni'den saklandığını göstermektedir (Ioannides, 2012: 12-35). Buradan yola çıkarak Ganji (2016) gibi uzmanlar İİC-ABD çatışmacı ilişkilerinin devrimin doğal bir sonucu değil, uluslararası-devlet ilişkilerinin devlet oluşumu ve devlet-toplum ilişkilerine doğrudan yansımaya neden olan 4 Kasım 1979 rehine krizinin oluşturduğu patika bağımlılığı olduğunu iddia etmiştir. Yine buradan yola çıkarak Ganji (2016) rehine krizinin yaşanmadığı şartlarda İİC-ABD ilişkilerinin de mevcut düşmancıl ilişkilere evrilmeyeceğini iddia etmiştir. Bu yaklaşım neden İran-ABD ilişkilerinin düşmancıl ilişkilere evrildiği sorusunu rehine krizi ile açıklasa da neden İİC-ABD arasında yaklaşık bir buçuk sene devam eden bir rehine krizinin yaşandığı sorusunu cevaplamamaktadır. Daha kuşatıcı bir açıklama için, yani şayet rehine krizi yaşanmasaydı İran-ABD ilişkilerinin düşmancıl ilişkilere evrilmeyeceği varsayımını test edebilmemiz için söz konusu çatışmacı ilişkileri tetikleyen rehine krizinin de tetikleyicisi olan İran'ın uluslararası tarihsel sosyolojik bir arka plan okumasının yapılması gerekir. Bu devrim sonrası İİC-ABD arası ilk temasların neden ilişkilerin kurumsallaşmasıyla sonuçlanmadığı sorusunun yapısal cevabını da oluşturacaktır.

İİC-ABD arası ilk temasların ilişkilerin kurumsallaşmasıyla sonuçlanmamasının yapısal nedeni ve rehine krizinin de tetikleyicisi son iki yüzyıllık devlet oluşumunun sömürgeci modernleşme paradoksunu aşamamasından kaynaklanan meşruiyet krizi gerilimini Humeyni'nin yönetme biçiminin ulema radikalizmi ve sol-İslam aşısının mirasını devralmasının sonucu olan yıkıcı radikalizm (sömürge karşıtlığı) şeklinde olmasıdır. Bu yaklaşım İİC'nin kendisinden önce var olan *uluslararası-devlet ittifakına karşı toplum denklemini, devlet-toplum ittifakına karşı uluslararası denkleme* dönüştürerek meşruiyet krizini yönetilebilir kılmayı amaçlamıştır. Gerçekten de yeni rejimin dış politikasının söylemi ve pratiği İran-ABD karşıtlığı üzerine inşa edilmiştir. Bunu devrimin hemen ardından 1959 İran-ABD Savunma Anlaşmasının, ülkede bulunan ABD askeri personeline diplomatik dokunulmazlık sağlayan 1964 Kuvvetler Statüsü Anlaşmasının ve ABD ile yapılan 9 milyar dolarlık silah anlaşmasının iptal edilmesi ile CENTO'dan çıkılarak Bağlantısızlar Hareketi'ne dâhil olunmasında görmek mümkündür (Ehteshami,

1995: 131; Şen, 2016: 124). Yani İslam Devrimi sonrası İran-ABD çatışmacı ilişkilerinin nedeni rehine krizi değil; rehine krizinin nedeni devrimin sömürgeci modernleşme tecrübesi üzerinde yükselen iki yüzyıllık tarihsel birikime dayanıyor olmasıdır. Muhammed Musaddık'ın (1951-53) söz konusu sömürgeci modernleşme karşıtlığının dış politikaya yansımaları nasıl hem ABD'ye hem de Sovyetler Birliği'ne verilen ekonomik, siyasi ve askeri imtiyazların eş zamanlı kaldırılması anlamında negatif dengelemeye dayanıyorsa İİC'nin dış politika sloganı olan “*ne doğu, ne Batı, İslam cumhuriyeti*” (*na shargi, na gharbi, jumhuri-ye İslami*) de, süper güçlerle ittifak politikasını reddetmeye dayanmıştır (Rakel, 2007: 160). Bu anlamda Musaddık'ın negatif dengeleme stratejisinin nedenleri ile İİC'nin hegemonya karşıtı (Posch, 2017: 70-74) dış politikasının nedenleri benzerdir. Tarihsel olarak İran-ABD ilişkileri İran'ın bağımsızlığına bir tehdit olarak algılandığı için söz konusu tehdit algılaması İİC'nin yeni dış politika yönelimini de belirlemiştir. İİC'nin dış politika öncelikleri İslam Devrimi'nin üzerinde yükseldiği uluslararası tarihsel sosyolojik birikim bağlamında belirlenmiştir (Boer, 2009: 72). Dolayısıyla bu çalışmanın kavramsal çerçevesine uygun olarak ifade etmek gerekirse İİC-ABD çatışmacı ilişkilerinin doğası, rehine krizi ve onun yarattığı patika bağımlılığına değil, rehine krizinin de yaşanmasına neden olan İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikime dayanarak açıklanmalıdır.

Rehine krizi bakımından argümanı yalınlaştırmak gerekirse, İran-ABD çatışmacı ilişkilerinin konjonktürel nedeni 4 Kasım 1979'da başlayan Tahran'daki ABD Büyükelçiliğinin 444 gün boyunca işgal edilmesi olayı olsa da rehine krizinin yaşanmasına neden olan uluslararası tarihsel sosyolojik arka plan, İran'ın son iki yüzyıllık devlet oluşumunun (güç arayışının), ona takaddüm eden ulema müesses nizamı oluşumu ile bu oluşuma 1960'lardan itibaren aşıl原因an sol ideolojinin oluşturduğu toplumsal faillik direncinin meşruiyet krizi yaratması ve bu iki paralel oluşuma eşlik eden sömürgeci modernleşme olgusudur. 1953 sonrası Pehlevi devlet-toplum ilişkileri nasıl İran-ABD ittifak ilişkilerinin bir türevi olarak biçimlenmişse devrim sonrası devlet-toplum ilişkileri de yine İran-ABD çatışmacı ilişkilerinin bir türevi olarak biçimlenmiştir, ya da onu biçimlendiren en önemli uluslararası faktördür. İran devlet oluşumu ile ona takaddüm eden ulema müesses nizamı oluşumu ve sol-İslam aşısından teşekkül eden toplumsal failliğin karşılıklı etkileşimi sömürgeci modernleşme uluslararası failliği tarafından karakterize edilmiştir. İşte 19. yüzyılın başından itibaren Rusya ve İngiltere tarafından temsil

edilen sömürgeci modernleşme 1953'ten itibaren ABD tarafından temsil edilmeye başlanmıştır (Houghton, 2004: 65). Dolayısıyla devrim sonrası İran-ABD ilişkileri, hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum ilişkilerinin karakterinin belirlenmesinde en önemli dış faktörü oluşturmuştur. Devrimci bileşenlerden demokrasi taraftarı Bazergan gibi unsurlar bir kenara bırakılırsa hem Humeyni ve iç halkasını oluşturan dini unsurlar, hem de sol radikal unsurlar açısından ABD, devrimin ve dış politika söyleminin doğal ötekisidir.

Rehine krizi esnasında üretilen retorik bundan sonraki İran-ABD ilişkilerinin üzerine bina edilecek söylem ve pratiği belirlemiş olsa da bu retorikğin ortaya çıkmasının uluslararası tarihsel sosyolojik kuluçka yatağı hazırды. Rehine krizi yeni rejimin kimliğini ortaya koymasına neden olmamış, onu belirginleştiren bir araç vazifesi görmüştür. Humeyni ABD'ye yönelik "büyük şeytan" ifadesini ilk defa bu kriz ile kullanmış olabilir ancak 1964'te sürgün edilmesine ve İran muhalefetine doğal liderliğine yükselmesine neden olan vakanın İran-ABD arasında imzalanan Kuvvetler Statüsü Anlaşmasına karşı sert retorikği olduğunu unutmamak gerekir. Yani ABD karşıtlığı, rehine krizi ile beraber genel toplumsal atmosferi esir almış olsa da İran Devrimi'nin kültürel emperyalizm karşıtı retorikğinin kökleri son iki yüzyıllık sömürgeci modernleşme karşıtlığına, köprü aydınlar kuşağının sol-İslam aşısına ve bunun yansıması olarak İİC'nin siyasi kültür ve söylemine dahil olan halkçı ve anti-emperyalist güçlü bir retorikğe dayanmaktadır. Rehine krizinin kamu sektörünün İslamizasyonunu hızlandırmak için araçsallaştırıldığı ve tasfiye sürecini kolaylaştırdığı doğru olmakla beraber (Şen, 2016: 127) sürecin neden İslamizasyona evrildiği sorusu, İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimi, bu birikim içinde cereyan eden devlet oluşumu, yani güç arayışı ve bu güç arayışının sömürgeci modernleşme paradoksunu aşamamasından kaynaklanan meşruiyet krizi gerilimine Humeyni'nin yıkıcı radikalizm (üçüncü dünyacılık, anti-statükoculuk, anti-emperyalizm ve ABD karşıtlığı) ve kurucu esneklikle yönetilebilir bir çözüm bulduğu şeklinde cevaplandırılabilir.

Rehine krizi gerçekten İİC'nin devlet oluşum süreci ile çakışan ilk dış politika vakasıdır. Krizin uluslararası ile devlet oluşumunun çakıştığı en önemli noktası konunun diğer aktörü olan ABD'nin İran'daki son iki yüzyıldır sömürgeci modernleşmenin temsilcileri olan İngiltere ve Rusya'nın 1953'ten beri yerini alan aktör olmasıyla ilgilidir. Devrimci yönetimin kendisinden önceki rejimlerin *uluslararası-devlet ittifakına karşı toplum denkleminin yarattığı meşruiyet krizine*

çözümü *devlet-toplum ittifakına karşı uluslararası denklemi* kurmak olmuştur. Devrimin ideolojisiyle de örtüşen bu yaklaşım İİC'nin dış politikasının sömürge karşıtlığını bayraklaştırmasına neden olmuştur. Rehine krizi, söz konusu *devlet-toplum ittifakına karşı uluslararası denkleminin* kurulmasını mümkün kılmış ve toplumun İİC ve devrimin muhafaza edilmesi motivasyonu ile Humeyni etrafında bütünleşmesi sürecini konsolide etmiştir. Meşruiyet krizinin devlet-toplum ittifakına karşı uluslararası denklemi kurularak çözülmesini gerektiren arka plan ise sol-İslam aşısıdır. Sol-İslam aşısına dayanan devrimin dış politika alanına yansıyan en önemli yanı sömürge karşıtı doğasıdır. Devrim gerçekten sol, İslam ve bunların ortak paydaları olan anti-empyrialist ideolojik sac ayağına dayanmaktaydı. Bu anlamda İİC ve kurucularının düşman tanımlarının belirlenmesinde 19. yüzyılın başından itibaren İran'ın doğrudan topraklarını kaybettiği ve ekonomik imtiyazlar vermek zorunda kaldığı, tütün ve petrol gibi ürünlerde sembolleşen ekonomik varlıklarını sömüren Rusya ve İngiltere; 1953'ten sonra onların yerini alan ABD rol oynamıştır. Sömürgeci modernleşme sürecinin kültürel çözülme (akültürasyon ya da yabancılaşma) boyutunu ele alan denemesiyle çığır açan Celal Al-i Ahmed, batılılaşmanın Farsça sözcük dağarcığına garbzedegi olarak, yani bir hastalık olarak girmesini sağlamış ve Batı'nın kategorik olarak zehirli olduğu inancını yerleştirmiştir. Batı karşıtlığını en yoğun işleyen ve devrimin ideolojik bakımdan temellerini atanlardan birisi olan Ali Şeriatî de Fanon ve Sartre gibi post-kolonyal yazarların etkisiyle Batı karşıtı bir bilincin gelişmesine ön ayak olmuştur (Seliktar and Rezaei, 2020: 8). Humeyni'nin Batı'ya yönelik söz dağarcığının köprü aydınlar kuşağının en önemli entelijansiya üyeleri olan Celal Al-i Ahmed'den ve Ali Şeriatî'den yoğun bir şekilde etkilendiğini söylemek mümkündür. Bu değerlendirmeye uygun olarak Humeyni açısından “*ABD'nin İran'a en büyük ihaneti İranlılara Pehlevi rejimini empoze etmiş olması ve ön şartsız bir şekilde bu rejime destek vermesiydi*” (Seliktar and Rezaei, 2020: 9). Humeyni “*bütün Müslümanları ABD'ye karşı dik durmaya*” çağırarak, “*ABD varlığını koruduğu sürece dünyanın mevcut adaletsizliğinin devam edeceğini*” savunmuştur. ABD karşıtlığında Humeyni ile yarışan bir diğer önemli devrimci Ayetullah Montazeri ise “*ABD ve İsrail'e karşı durmanın tüm Müslümanların sorumluluğu olduğunu*” yazmıştır (Seliktar and Rezaei, 2020: 9). Montazeri'ye göre halkın, İslam'ın bir numaralı düşmanı olarak ABD'yi akıllarından çıkarmamaları gerekiyordu. Dolayısıyla rejimin resmi söyleminde ABD'nin “büyük şeytan” olarak

resmedilmesinde rehine krizinden bağımsız -ama onun da katkı sağladığı- bir ideolojik birikim vardı.

Rehine krizinin bir diğer boyutu ise devlet oluşumunun bir parçası olan kurucu hâkim söylemin belirlenmesi ve belirleyici aktörlerin aynı zamanda iç iktidar mücadelesinde avantajlı konuma geçmesiyle ilgilidir. Rehine krizi bu anlamda devrimci bileşenler arasında ABD karşıtı İslami-solun (yani yıkıcı radikalizm taraftarlarının) devrimin muhafazakarlaşmasını engellemek için kullandığı bir araç işlevi görmüştür. Rehine krizi, İİC'nin dış politikasını radikalize etmiştir, devrimci bileşenler arasına ılımlı demokratların tasfiyesine de neden olmuştur ancak bu kriz, ortaya çıktığı 22 Ekim'den (1979) nihai şeklini aldığı aşamaya kadar radikal devrim ihracı savunucularının inisiyatifi ele geçirmesi ve Humeyni'nin de bu yönde pozisyon belirlemesi biçiminde gerçekleşmiştir. Bu noktada rehine krizi bağlamında Humeyni dışında İran içindeki aktörleri İCP'ndeki Ayetullah Beheşti, Hüccetül-İslam Cevad Bahonar, Hüccetül-İslam Ali Hamaney, Hüccetül-İslam Rafsancani'yi bir grup, rehine eylemcileri olan İmamın Yolunu Takip Eden Öğrencilerin lideri Muhammed Musavi Khoiniha'yı bir diğer grup olarak ortaya koymak gerekir. Yaygın kanaatin aksine İCP lideri Beheşti rehine eylemini destekleyen radikal unsurlar içinde değil, desteklemek zorunda kalanlar içindeydi. Öyle ki Beheşti devrimin hemen öncesinde ve sonrasında ABD'li yetkililerle temas içinde olan isimler arasındaydı ve bu temaslarla ilgili belgeler rehine eylemcileri tarafından ele geçirilmiş ve Humeyni'ye aktarılmıştı (Ganji, 2006: 150-1). Beheşti radikal devrim ihracı görüşlerinden uzaktı. Diğer grup ise tam anlamıyla radikal devrim ihracı politikasını savunan İslami-sol unsurlardan oluşuyordu. Rehine eylemcileri olan İmamın Yolunu Takip Eden Öğrencilerin lideri Khoiniha solcu ve sert bir ABD karşıtı ulemaydı ve hem kendisi hem de liderlik ettiği eylemciler, İCP'nin Beheşti, Bahonar ve Rafsancani grubuyla taban tabana zıt görüşlere sahipti (Ganji, 2006: 151). Ayetullah Humeyni'nin rehine eylemine karşı tutumu istikrarlı bir çizgi şeklinde değil gittikçe eylemi sahiplenme ve araçsallaştırma şeklinde gelişmiştir. Zaten Khoiniha da eylemden önce Ayetullah Humeyni'ye haber vermekten kaçındığını çünkü kendisini engelleyeceğinden endişe ettiğini belirtmiştir (Houghton, 2004: 55-6). Dolayısıyla rehine krizi Khoiniha-Beheşti, devrimin İslami-sol radikal unsurlarıyla İCP'nin muhafazakâr unsurları ya da yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik arasındaki gerilimde meşruiyetini ABD karşıtlığına dayandıran Humeyni'nin devrimin lideri

olarak pozisyonunu Koiniha-İslami-sol/yıkıcı radikalizmden yana belirlemesi bağlamında anlaşılmalıdır. İCP içinde Beheşti, Bahonar, Hamaney ve Rafsancani geleneksel çarşı tüccarıyla bağlantılı İDK ve Hücetiye ile yakınken; Khoiniha ise sol kanat İslam Devrimi Mücahitleri (MII, Mojahadin-e Inqelabe İslam) ve radikal sol unsurlara yakındı. İCP içindeki muhafazakâr unsurlar devrim ihracı gibi radikal dış politika vizyonunu paylaşmıyor (Seliktar and Rezaei, 2020: 6; Recai, 1992: 54), yukarda da ifade edildiği gibi öncelikle rejimin içerde güçlendirilmesi gerektiğini savunuyordu. Diğer taraftan ise radikal İslami-sol olarak nitelendirilmesi mümkün olan Khoiniha, militan öğrenciler, genç ulema ve DM içindeki bazı unsurlar, İran'ın dış politikada Sovyetlerle birlikte hareket etmesini ve çevre bölgelere devrim ihracı politikasını aktif olarak hayata geçirmesini savunuyordu. Hatta İslami-sol, muhafazakâr unsurların yakın olduğu geleneksel burjuvaziye yakın Hücetiye'yi Amerikan İslamını savunmakla itham ediyordu. Rehine eylemine iştirak eden ana gruplar işte bu İslami-solun temsilcisi MII ve Habibullah Peyman'ın Mücadeleci Müslümanlar Hareketi'ydi (MMH, Combatant Muslims Movement). Rehine eylemcilerinden Abbas Abdî ve Masume Ebtakar'ın daha sonra İran reformist hareketine dahil olmasına benzer şekilde 1990'larda kendisi de reformist harekete dahil olan ve 1999'da kapatılan Hatemi yanlısı reformist Salam Gazetesi'ni çıkaran rehine eylemcilerinin lideri Khoiniha, Sovyetlerin İran Büyükelçisi Ninagrodov'a yakın bir isim olarak biliniyordu (Ganji, 2006: 154-5). Bu dönemde Khoiniha, Sovyetlerle yakın ilişkilerden yana olan sol gruplara yakındı. Bu anlamda Khoiniha'nın eylemi uzun süre araçsallaştırmasındaki temel motivasyonu İran dış politika yönelimiyle ilgiliydi. İCP lideri Ayetullah Beheşti ve ona yakın bazı ulema ABD ile ilişkilerin koparılmaması gerektiğini düşünüyordu. Khoiniha rehine kriziyle İran-ABD ikili ilişkilerine kalıcı ve geri döndürülemez bir zarar vermek için rehine eylemini ve onun uzun süre sürdürülmesini bir araç olarak kullanmıştır (Ganji, 2006: 156). Bu amacıyla tutarlı olarak Khoiniha elçilikte ele geçirilen belgeleri Humeyni'yi ABD ile ilişkilerin muhafaza edilmesini savunanları tasfiye etmeye ikna etmek için kullanmıştır.

Humeyni'nin pozisyonu baştaki tereddütlü tutumdan yavaş yavaş İslami-solun pozisyonunu benimsemek şeklinde gerçekleşmiştir (Ganji, 2006: 152). Humeyni, Bazergan'ın rehine eyleminin durdurulması çağrısına değil eylemcilere destek vermiştir. Bunun üzerine istifa eden Bazergan'ın bu adımını Humeyni'nin kabul etmesi konuyla ilgili Humeyni'nin pozisyonunun İslami-sola kaymış oldu-

ğunu göstermiştir. Rehine krizi bağlamında dış politika İİC'nin zaten ideolojik olarak var olan ABD karşıtı pozisyonunu pratik olarak hayata geçirmiştir. İslami-sol'un rehine krizi inisiyatifiyle ABD karşıtı gündemi devlet oluşum sürecinin ayrılmaz bir parçası kılma politikası, devrimin sadece şaha değil aynı zamanda dünya "istikbarına" ve onun mevcut temsilcisi ABD'ye karşı da yapıldığı retoriklerinin dillendirildiği şartlarda Humeyni'nin de bu pozisyonu desteklemesine neden olmuştur. Bu anlamda Humeyni, her ne kadar belli bir süre ABD ile temaslara izin vermişse de ABD karşıtlığının devlet oluşumunun bir parçası haline geldiği şartlarda ABD ile ilişkili görünerek devrimin lideri olarak tartışılmaz olması gereken karizmasının zarar görmesine müsaade etmemiştir. Zira rehine krizi mevcut rejimin ve onun kurucu liderinin ABD gibi bir dünya istikbarıyla mücadele ettiği en somut vaka olarak İİC devlet oluşumuna mutlak bir haklılık kazandırıyordu. İİC devlet oluşumu, bu devlet oluşumunun son iki yüzyıllık güç arayışı-meşruiyet krizi gerilimine sömürgeci modernleşme karşıtı anti-emperyalist ve halkçı bir pozisyonundan çözüm arayışı, bu arayışın ABD karşıtı ideolojik haklılık temeline bağlanması ve nihayet bu temelin rehine kriziyle pratik olarak hayata geçirilmesi arasında bir denklem ortaya çıkmıştır. Bu denklemde ABD elçiliği baskına uğrayıp rehine eylemine Humeyni tarafından bir kere onay verildikten sonra talep edilen şartlar yerine getirilmeden atılacak her geri adım ya da taviz devlet oluşum sürecinde devrimcilerin üzerinde yükseldikleri ideolojik zeminin, yani mutlak haklılık pozisyonunun kaymasına neden olabilecekti. Dolayısıyla ilk iradi onaylama aşamasının ardından Beheşti gibi devrimciler de rehine eyleminin sürdürülmesine rehin kalmıştır.

1980'nin sonbaharından itibaren rehine krizi bir taraftan ABD'de yaklaşan Kasım seçimleri bağlamına diğer taraftan ise 22 Eylül'de (1980) Irak'ın İran'a saldırısıyla başlayan İran-İrak Savaşı bağlamına oturmaya başlamıştır. 1980'in son aylarına doğru hem Bazergan gibi ılımlı demokratların sistem dışına itilmesi, hem İİC'nin ilk meclis seçimleri sonrası İCP'nin gücünü konsolide etmesi hem de Khoiniha'nın da partiye dahil olması iç iktidar mücadelesi bakımından rehine eyleminin sürdürülmesini artık gereksiz kılmıştır. Gerçekten İran iç siyasi güç mücadelesi bakımından İranlı radikallerin artık rehinelere ihtiyacı kalmamıştı çünkü devlet aygıtlarının kontrolünü büyük oranda ele geçirmişlerdi. Rehine eylemcilerinin lideri ve artık bir İCP milletvekili olan Khoiniha,

“yaptığımız eylemin tüm meyvelerini topladık. Liberallerin devlet mekanizmasını kontrol etme çabalarını yenilgiye uğrattık. Bazergan hükümetini istifa etmek zorunda bıraktık. Devrim ağacı büyüdü ve güç kazandı. Hem halkımıza hem de uluslararası kamuoyuna bizi avucunda tuttuğunu zanneden ABD’ye karşı sadece direnmekte değil onu mağlup etmede de gerekli silahlara sahip olduğumuzu gösterdik” demiştir (Axworthy, 2013: 204).

Şimdi asıl kaygıları Kasım seçimleri sonrası iktidara gelme ihtimali yüksek olan Cumhuriyetçi Reagan yönetiminin İran’a askeri olarak saldırması ve İİC’ni devirmeye çalışmasıydı (Ganji, 2006: 223). Bu anlayışla İran meclisi 2 Kasım’da (1980) Humeyni’nin rehinelerin serbest bırakılması için yaklaşık bir ay önce önermiş olduğu şahın varlıklarının İran’a iadesi, ABD’nin İran’a müdahil olmayacağı sözünün verilmesi, İran’a karşı tüm ABD iddialarının terk edilmesi ve dondurulmuş İran varlıklarının serbest bırakılması şartıyla rehinelerin serbest bırakılması müzakerelerini kabul etmiştir. Bu kararın ardından Başbakan Recai’nin uhdesinde bir komite oluşturuldu. Müzakere komitesinin başkanlığına rehine eylemini destekleyen ve Sovyetler Birliği ile yakınlaşmaktan yana olan Behzad Nabavi atanmıştır. Rehine krizi bu aşamada her iki ülkenin iç siyasetinin bir parçası haline gelmiştir. Ganji, rehinelerin Kasım 1980 ABD Başkanlık seçimlerinden sonra serbest bırakılması konusunda ABD’li Cumhuriyetçi siyasetçilerin Beheşti ve Rafsancani gibi İCP’nin liderleriyle anlaştığını iddia etmiştir (Ganji, 2006: 206-24). Rehine krizi ile ilgili literatürde “Ekim sürprizi” olarak geçen bu iddiaya göre ABD’li Cumhuriyetçi siyasetçiler, Kasım’da gerçekleşecek seçimler öncesi rehinelerin serbest bırakılarak Carter yönetiminin avantaj elde etmemesi için İCP ile rehinelerin seçimlerden sonra serbest bırakılması konusunda anlaşmaya varmışlardır. İşte bu iddiayı haklı çıkarırcasına İİC Meclisinin rehinelerin serbest bırakılması konusunda aldığı karara rağmen rehinelerin serbest bırakılması ABD seçimleri sonrasına ertelenmiştir. İran’da İCP’nin meclisi bu kararı almaya ikna etmesiyle eş zamanlı olarak Humeyni’den Ben-i Sadr’ı silahlı güçlerin komutanlığından azletmesini içeren mektubunun da gösterdiği gibi iç siyasi rekabette İCP gittikçe gücünü tahkim etmiştir.

Kasım 1980 seçimlerinden Cumhuriyetçi Reagan ezici bir galibiyetle ayrılmış ve onun resmen göreve başlama tarihi olan 20 Ocak (1981) tarihine kadar rehine krizi yine Carter yönetimiyle müzakere edilmiştir. Müzakereler sırasında ABD tarafı İranlıları rehineleri serbest bırakmada bir anlaşmaya ikna etmek için Reagan yönetiminin işbaşına geçeceği 20 Ocak’tan (1981) sonra askeri bir

müdahale ile karşılaşabilecekleri imasında bulunmuştur (Ganji, 2006: 233-4). İranlılar, baş müzakereci Behzad Nabavi'nin “*şayet İran bir uzlaşmaya varmayı reddetmiş olsaydı ABD'nin Irak'a Kuveyt Savaşı sırasında yaptığı gibi büyük bir zarar vereceği*” iddiasına uygun olarak 19 Ocak'ta, yani Reagan'ın resmen göreve başlamasından bir gün önce rehineleri serbest bırakmayı içeren anlaşmayı kabul ettiklerini açıklamışlar ve rehineler de 20 Ocak'ta İran'dan uçakla ayrılmışlardır (Axworthy, 2013: 205). Bununla beraber rehine krizinin çözülmesi asla İran dış politikasında yıkıcı radikalizm karakterinin dışlanması anlamına gelmemiştir.

Özetlemek gerekirse 444 süren rehine krizi bu çalışmanın teorik çerçevesine uygun olarak İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimi bağlamında açıklanmalıdır. Bu uluslararası tarihsel sosyolojik birikim kendisini devlet oluşumu ile ona takaddüm eden ulema müesses nizamı oluşumu ve sol-İslam aşısından teşekkül eden toplumsal failliğin karşılıklı etkileşimi ve bu etkileşimin sömürgeci modernleşme uluslararası failliği nedeniyle meşruiyet krizine neden olması şeklinde göstermişti. Sömürgeci modernleşme 1953'ten sonra Rusya ve İngiltere'nin yerini alan ABD tarafından temsil edilmeye başlanmış ve Pehlevi devlet-toplum ilişkileri İran-ABD ittifak ilişkilerinin bir türevi olarak biçimlenmişti. İşte rehine krizi sömürgeci modernleşmeye karşı iki yüzyıllık toplumsal birikimin ve ona 1960'lardan itibaren eklenen sol-İslam aşısının anti-empyralist ve halkçı ideolojisinde zaten var olan ABD karşıtı pozisyonunu pratik olarak hayata geçirmiştir. İslami-sol'un rehine krizi inisiyatifiyle ABD karşıtı gündemi devlet oluşum sürecinin ayrılmaz bir parçası kılma politikası şartlarında Humeyni de ABD ile ilişkili görünerek devrimin lideri olarak tartışılmaz olması gereken karizmasının zarar görmesine müsaade etmemiştir. İİC devlet oluşumu, bu devlet oluşumunun son iki yüzyıllık güç arayışı-meşruiyet krizi gerilimine sömürgeci modernleşme karşıtı anti-empyralist ve halkçı bir pozisyondan çözüm arayışı, bu arayışın ABD karşıtı ideolojik haklılık temeline bağlanması ve nihayet bu temelin rehine kriziyle pratik olarak hayata geçirilmesi denkleminde ABD elçiliği baskına uğrayıp rehine eylemine Humeyni tarafından bir kere onay verildikten sonra talep edilen şartlar yerine getirilmeden atılacak her geri adım ya da taviz devlet oluşum sürecinde devrimcilerin üzerinde yükseldikleri ideolojik zeminin, yani mutlak haklılık pozisyonunun kaymasına anlamına gelecekti. Dolayısıyla rehine krizi ile anti-empyralizm ve ABD karşıtlığı devlet oluşumunun vazgeçilmez bir parçası kılındıktan ve bu yaklaşıma aykırı düşünen ılımlı demokrat

unsurlar siyasal sistemden tasfiye edildikten sonra Ocak 1981’de rehineler serbest bırakılmıştır.

5.5.4 İran-Irak Savaşı: Ceng-i Tahmiliden Sudur-ı İnkılaba

İran-Irak Savaşı İİC’nin devlet oluşumu süreciyle çakışan ve devlet oluşumunun niteliğine doğrudan etki eden ikinci büyük dış politika krizidir. İran-Irak Savaşı’nın İran devlet-toplum ilişkileriyle ve dış politikasıyla ilgili birkaç boyutu vardır. İran-Irak Savaşı’nın devlet toplum ilişkileri ve devlet oluşumun bir güvenlik devleti karakteri kazanmasına etkisi yukarda ele alınmıştı. Bir cümle ile tekrar etmek gerekirse Eylül 1980’de başlayan İran-Irak Savaşı siyasal tasfiye sürecini kolaylaştırarak devlet oluşumunun İslamcıların saflarında gerçekleşmesini mümkün kılmış, savaş sayesinde bir güvenlik devleti yaratılabilmiş ve toplumun İİC devlet oluşumu ve Humeyni etrafında failliğini sıfırlamasını sağlamıştır. İran-Irak Savaşı’nın dış politika ile ilgili boyutları ise birincisi 1982’den sonra savaşa devam etme kararında kendisini gösteren *yıkıcı radikalizm* ikincisi ise 1988’de ateşkes kararının alınmasında kendisini gösteren *kurucu esneklikle* ilgilidir. Irak’la savaş İranlıların tercih ettiği ya da başlattığı bir çatışma değil, onların ifade etmiş olduğu gibi dayatılmış bir savaştı (*ceng-i tahmili*). Saldırgan taraf Irak, işgale uğrayan ve savunma pozisyonunda olan ise devrimci İran’dı. Devrimci İran yönetimine karşı saldırgan tarafın Irak olması ve İran’ın askeri malzeme bakımından izole edilmiş durumdayken Irak’ın hem Batı’dan hem de Sovyetlerden destek görmesi sürekli devrim taraftarı troçkist unsurların görüşlerini teyit etmiştir. İranlı devrimcilerin ideolojik olarak zaten sahip oldukları sol ve İslami enternasyonalist varsayımları Irak Savaşıyla beraber doğrulanmış oluyordu. Bu yaklaşıma göre İİC, devrimini dışarıya, en azından kendisini çevreleme ihtimali yüksek rejimlere ihraç etmezse devrimin içerde de ayakta kalamayacağı düşüncesi güçlü bir zemin kazanmıştır. Devrim ve İİC’nin lideri Humeyni, Mart 1980 tarihli yeni yıl konuşmasında açıkça

“çevrelenmiş bir [bölgesel] ortamda kalmaya devam ettiğimiz sürece nihai olarak yenilgiyle karşı karşıya kalacağız... [bölgesel] güç ve süper güçlerle hesabımızı görmeliyiz ve onlara ideolojimizle dünyanın karşısına çıkacağımızı göstermeliyiz”

demek suretiyle devlet oluşumu ile devrim ihracı arasındaki sıkı ilişkinin altını çizmiştir (Ehteshami, 1995: 131). Devrimin içerde varlığını koruması devrim ihracına bağlandı, devrim ihracının ilk somut alanı ise Irak rejiminin devrilmesi olarak belirlendi. Gerçekten Humeyni ve devrimciler bu dönemde anti-emperyalist İslami ve sol enternasyonalist davanın en sembolik misyonu olan Filistin’in

özgürleştirilmesi konusunu bile Bağdat rejiminin devrilmesiyle ilişkilendirdi. İİC devrimci kadrolarına göre Kudüs'te zafere giden yol Bağdat'tan geçiyordu. Bağdat'la başlayacak devrim ihracı zincirleme bir tepkime ile Şii yoğunluklu nüfusa sahip Bahreyn, BAE, Kuveyt ve Lübnan'la devam edecekti ((Ehteshami, 1995: 131). Bu tehdit nedeniyle ki 1981 tarihinde Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) kurulmuştur.

Bu açıdan savaşın başlatılması anlamında her ne kadar saldırgan taraf İran olmasa da 1982'de Irak güçlerinin İran'dan püskürtülmesi ve zaferin ilan edilmesinden sonra savaşın sürdürülmesi kararı devrim ihracı yaklaşımıyla açıklanabilir ancak. Savaşın başlamasında inisiyatif İran'da değildi, ancak hem bu savaşın tetiklenmesinde İran'ın devrim ihracının en doğal ve kolay yayılma alanının Şii çoğunluklu Irak olmasının yarattığı güvenlik ikileminin etkisi vardı, hem de 1982'den sonra savaşın sürdürülmesi inisiyatifi tamamen İran'daydı. Yani 1982'ye kadar savaşta savunma pozisyonunda olan İran, bu tarihten sonra savaşın karakterini devrimci bir savaşa dönüştürmüştür. İran'ın savaşa devam etme kararı, kendisini sömürgeci modernleşme biçiminde gösteren uluslararası sisteme yönelik iki yüzyıllık tarihsel-toplumsal birikimiyle ilgiliydi. İİC'nin savaşa devam etme kararı, onun bu sistem içindeki yerinin *uyuma* dayalı olmaktan *çatışmacı* role doğru değişmesiyle ilgiliydi. İİC, tarihsel devlet oluşumunun sömürgeci modernleşme paradoksunu aşamamasından kaynaklanan meşruiyet krizini, sistem içindeki konumunu *uluslararası-devlet ittifakına karşı toplum denkleminde* (uyum), *devlet-toplum ittifakına karşı uluslararası denkleminde* (çatışma) geçiş şeklinde değiştirerek yönetmeye çalışmıştır. 1982'den sonra İran için İran-Irak Savaşı bir *ceng-i tahmili* (dayatılmış savaş) değil, *sudur-ı inkılap* (devrim ihracı) özelliği kazanmıştır. Artık İran'ın savaştaki temel amacı Irak'ta bir rejim değişikliğine kadar savaşın sürdürülmesi olmuştur. Bununla beraber Irak'la savaşın sürdürülmesi anlamında İran devrim ihracı politikasının bir sınırı vardır. Devrim ihracı politikasının hem başarılı olma şansının kalmadığı anlaşıldığında, hem de savaşın sürdürülmesinde ısrar etmenin İran'ı daha da izole ederek varoluşsal bir zarar vermeye başlaması söz konusu olduğunda bu politikadan uzaklaşmayı tercih etmiştir (kurucu esneklik). Bu uzaklaşma İslami-sol unsurları karar alma ve uygulama mekanizmalarından tasfiye etmek ve/veya devrim ihracının sadece propaganda faaliyetlerinden ve İran'ın model olma özelliğinin (ümmul qura) ortaya konulmasından ibaret olduğunu belirtmekle kendisini göstermiştir (Halliday, 2004: 160).

İran-Irak Savaşı'nın (1980-88) başlama kararı Irak tarafının, sürdürülmesi kararı ise İran tarafının bir inisiyatifiydi. Irak'ın savaşı başlatmadaki en önemli gerekçesi 1975'te M. Rıza Pehlevi ile imzalanan Cezayir Anlaşması'nda Şattülarap su yolunun egemenliği konusunun İran lehine çözülmüş olmasıydı (Özcan: 2003: 97-8). Cezayir Anlaşması'nın imzacıları arasında cumhurbaşkanı yardımcısı sıfatıyla Saddam Hüseyin'in kendisi de vardı (Axworthy, 2013: 188-9). Bunun dışında Irak'ın demografik yapısının devrimci Şii İran'ın etkisi karşısında oldukça kırılgan olması da Saddam Hüseyin Irak'ının İran'a müdahale etmek için en ideal zamanı kollamasına neden oldu (Arı, 2007: 398). Bu anlamda İran'ın iç istikrarsızlıkla, ordu içinde tasfiyelerle ve rehine krizi dolayısıyla uluslararası izolasyonla boğuşması Irak'ın saldırıya geçmesi için en ideal zamanı yaratmıştır (Özcan, 2003: 100). Gerçekten Saddam Hüseyin Irak'ın Şii, Sünni ve Kürt kimlikler şeklinde bölünmesinden ve İran rejiminin de özellikle Şii Irak toplumunu bu yönde teşvik etmesinden rahatsızdı. Nisan 1980 gibi Saddam Hüseyin, istikrarsızlaştırıcı bir önlem olarak İranlı rejim muhalifi liderler olan Şahpur Bahtiyar ve General Gholamali Oveisi ile temaslara başlamıştır. Bahtiyar'ın İran'ın yabancı bir müdahale ile kısa sürede düşeceği konusunda Saddam'ı ikna ettiği iddia edilmiştir (Axworthy, 2013: 188).

Mart'ta Irak rejiminin İİC'nin desteklediği Şii Dava Partisi'nden 40 kişiyi idam etmesine misilleme olarak Nisan'ın başında Irak Dışişleri Bakanı Tarık Aziz'e suikast girişiminde bulunulması Irak Baas rejimiyle Şii toplumu, dolayısıyla Irak-İran arasındaki ilişkilerin daha da gerilmesine neden olmuştur. Bu suikast girişimine Irak Baas rejimi, el-Dava lideri Muhammed Bakr Sadr ve kız kardeşini 9 Nisan'da idam ederek cevap verdi (Arı, 2007: 400). İran-Irak arasındaki gerilim Irak, Suudi Arabistan, Ürdün ve Kuveyt'i bir blok, İran ve Suriye'yi bir diğer blok olarak kutuplaştırdıkça Humeyni'nin Saddam rejiminin devrilmesine yönelik çağrıları da vites yükseltmiştir. Mayıs gibi (1980) Irak artık İran'a karşı bir savaşa girmek dışında bir seçeneği olmadığına kanaat etmiştir (Wright, 1980: 279-80). Temmuz 1980'de Saddam Hüseyin 1975 Cezayir Anlaşmasıyla İran lehine çözülen Şattülarap sınır sorununu tekrar gündeme getirdi ve Şattülarap'ın tamamının Irak'ın kontrolünde olması gerektiğini ilan etti (Özcan, 2003: 100). Bu arada ABD de Saddam Hüseyin'in İran'a saldırması konusunda teşvik edici eylemlerde bulunmuştur. Bir Pentagon yetkilisi olan Tercher'e göre, Saddam Hüseyin İran'ı işgal etmeden önce Suudi Arabistan liderliği ve Ürdün Kralı Hüseyin'den İran'ın

askeri kapasitesi ile ilgili istihbarat istediğinde ABD'den almış oldukları raporları teslim etmişlerdir. Rapor İran'ın askeri kapasitesinin çok ciddi zarar görmüş olduğunu savunarak İran'ın işgalini teşvik edici bir dil kullanmıştır (Aburish, 2001: 188). Yine 9-10 Temmuz'da Irak tarafından desteklenen Nuzhih Darbe girişiminin başarısızlığa uğraması da Saddam Hüseyin'i İran'a saldırmak dışında başka bir seçenek olmadığına ikna etmiş olmalıdır (Ganji, 2006: 199). Saddam Hüseyin Irak'ı Nuzhih Darbe girişiminde nasıl Şahpur Bahtiyar'ı teşvik etmişse, Ağustos ayında da bu sefer Bahtiyar, Saddam Hüseyin'i mevcut İran rejiminin yabancı bir askeri müdahale ile çökecek kadar kırılgan olduğuna ikna etmiştir. Ayrıca 4 Ağustos'ta ABD'nin Irak'a 8 denizaltı tribünü, 5 adet 747-Boeing jeti satacağını açıklaması da Saddam Hüseyin rejimine verilen bir güvenoyu ve diplomatik destek olarak algılanmıştır. Benzer bir destek Suudi veliaht prensi Fahd'ın Irak'a milyarlarca dolar para yardımı ve Cidde limanını kullanma izni taahhüdü ile gelmiştir (Aburish, 2001: 188-9). Saddam Hüseyin işgal planına Suudi Arabistan'dan onay alır almaz 18 Ağustos'ta Suriye elçiliğinin Irak'ı karıştırmayı planladığı suçlamasıyla bütün elçilik personelinin sınır dışı ederek planını uygulamaya başladı. Planın bir devamı olarak Irak, Ürdün'le Şattülarap ve Hürmüz Boğazı'nın kapanması durumunda iletişim kanalını garantiye alan bir anlaşma imzaladı (Ganji, 2006: 200). Saddam Hüseyin'in planında belki eksik hesapladığı şey daha önce Sovyetleri yabancılaştırmış olmasıydı. Zira Sovyetler Birliği, Nuzhih Darbe planında ABD'nin de iştiraki olduğunu düşünüyordu. Bu düşüncesine uygun olarak Sovyetler her ne kadar İran'ın Irak'a silah satmaması talebine olumsuz karşılık verse de Irak'ın savaş planı hakkında İran'a istihbarat paylaşımında bulunmuştur. İran savaştan yaklaşık iki ay önce bu sayede Irak'ın savaş planlarını ele geçirmiştir (Ganji, 2006: 200).

Saddam Hüseyin 17 Eylül'de (1980) tek taraflı olarak Cezayir Anlaşması'nı iptal ettiğini ve Şattülarap'ın Arap egemenliğine döndüğünü ilan etti (Özcan, 2003: 101). 20 Eylül'de de yedek kuvvetlerini askere çağırarak 22 Eylül'de 45 bin askerle İran topraklarını işgale başladı (Axworthy, 2013: 191). İlk aşamada Irak, İran'ın Abadan, Ahvaz, Dezful, Hürremşehr ve Mescid-i Süleyman gibi petrol zengini bölgelerini ele geçirmeyi planlıyordu (Ganji, 2006: 208). Irak'ın saldırgan işgal girişimiyle başlayan savaşa karşı ABD, resmi olarak herhangi bir pozisyondan yana olmadığını açıklamış olsa da İran Dışişleri Bakanlığı İran'ın tüm sorunlarında olduğu gibi savaştan da ABD'yi sorumlu tutmuştur (Axworthy, 2013: 191). Dolayısıyla İran meclisi savaş bitene kadar rehine krizini müzakere etmeyi erteleme kararı

almıştır. Savaşın başladığı 22 Eylül’le 10 Ekim arasında (1980) gerçekte ABD Irak tarafını, Sovyetler Birliği ise İran tarafını desteklemiştir (Ganji, 2006: 209).

Irak’ın savaş stratejisi hızlı ve ani bir baskınla çok kısa sürede İran’ı kendi şartlarında bir ateşkese zorlamaktı. Bu açıdan Irak tıpkı 1967’de İsrail’in Mısır hava kuvvetlerini daha havalanmadan imha etmesine benzer şekilde saldırının ilk günü 200 savaş uçağıyla saldırarak İran’ın hava gücünü henüz kullanma imkânı vermeden etkisiz hale getirmeyi hedefliyordu. Ne var ki Saddam’ın hava operasyonları İran hava gücüne ya hiç zarar veremedi ya da çok önemsiz zararlar verebildi (Axworthy, 2013: 192). Hatta Pehlevi döneminden kalma İran’ın üstün hava gücü kaynaklarıyla İran kava saldırıları çok daha zarar verici bir etki ortaya koydu. Bundan dolayı Irak hava gücü envanterinin yarısından fazlasını Suudi Arabistan, Ürdün, Kuveyt, Kuzey Yemen ve Umman’a taşımak zorunda kaldı (Hiro, 1991: 41). Savaşın ilk aşamasında havada İran, karada ise açık bir Irak üstünlüğü ortaya çıkmıştır. Irak, savaşın ilk haftasında Abadan, Dezful, Ahvaz ve Hürremşehr’e yaklaşmıştır. Karada İran’ın savaşın ilk haftalarında başarısız olmasının nedeni, ordu ve tecrübesiz kadrolardan oluşan DM arasındaki uyum sorunuydu. Karada Irak’ın tank ve zırhlı birliklerinin üstünlüğü savaşın ilerlemesiyle beraber İran kara birliklerinin sayısındaki artış ve Irak güçlerinin İran meskûn mahallerine saplanarak ilerlemelerinin duraklamasıyla ortadan kalkmıştır (Axworthy, 2013: 195).

Saddam Hüseyin bir yıldırım saldırısıyla çok kısa sürede İran’a diz çöktürme planına fazlasıyla güvenmişti ve savaşın uzaması tercih ettiği bir durum değildi. Öyle ki Saddam Hüseyin savaşın henüz ilk haftasının sonunda 28 Eylül’de BM Güvenlik Konseyi’nin 479 sayılı ateşkes çağrısını İran’ın Irak’ın “meşru haklarını” tanıması karşılığında kabul edeceğini açıklamıştı. Humeyni vakit kaybetmeden bu öneriyi geri çevirmiştir. Hem işgal edilmiş ve savunma pozisyonunda olan bir ülke, hem de devlet oluşumunun sömürge karşıtı devrimci bir retoriğe bağlandığı şartlarda bu ateşkes teklifini kabul etmek, devrimin ve mustazafların lideri olarak Humeyni’nin karizmasına vereceği zarar düşünüldüğünde olanaklı değildi. Ancak bunun yanında İİC yetkililerini özgüvenli kılan maddi faktörler de vardı. Bu maddi faktör İran’a olan İsrail silah arzının hala devam ediyor oluşuydu. Öyle ki 28 Eylül’de (1980) İsrail Savunma Bakan Yardımcısı Mordachei Zipari İsrail’in İran’a silah sağlamaya istekli olduğunu belirtmişti (Ganji, 2006: 210). Bu dönemde İran aynı zamanda Sovyet uydusundaki ülkelerden de silah temin etmiştir. Ekim’in ilk haftasında İran; Libya, Kuzey Kore, Suriye ve Vietnam’dan silah tedarik etmeye

başlamıştır. Bu dönemde Sovyetler her ne kadar Irak'a da silah sağlasa da söz konusu ülkelerin İran'a silah sağlaması Moskova'nın sayesinde gerçekleşmiştir. 11 Ekim'de ise Irak Suriye, Kuzey Kore ve Libya ile diplomatik ilişkilerini kestiğini açıklamıştır (Ganji, 2006: 212).

4 Kasım 1980'de ABD başkanlık seçimlerini Cumhuriyetçi Reagan'ın kazanmasıyla resmen göreve başlayacağı 20 Ocak 1981 arasındaki geçiş sürecinde Carter, İran-Irak Savaşı'nda Brzezinski'nin de çabalarıyla Irak tarafına daha fazla yaklaşmıştır. Muhtemelen bu nedenle Saddam Hüseyin 11 Kasım'da Irak'ın savaş hedeflerini yinelemiştir. Buna göre Irak'ın Şattülarap üzerindeki egemenlik haklarının kabul edilmesi, İran'ın Arap ülkelerinin iç işlerine karışmayacağı taahhüdünün verilmesi isteniyordu. Saddam Hüseyin daha da ileri giderek İran rejiminin devrilmesinden de bahsetmiştir (Ganji, 2006: 226). Carter yönetiminin Irak lehine pozisyonunu güçlendirmesi ve Saddam Hüseyin'in savaş hedeflerinde tavizsiz bir yaklaşımın altını çizmesi aşaması ile İİC içinde İCP ve Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr arasındaki krizin derinleşmesi süreci çakışmıştır. Söz konusu İCP ve Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr arasındaki krizin İCP lehine çözülmesi, savaşın yönetiminde İran lehine bir değişim yaşanmasına ve İran açısından çatışmanın karakterinin bir savunma savaşından devrim ihracına kaymasına neden olmuştur.

Savaşın Yönetimi Konusundaki Bölünmüşlüğü'nün Sonlanması ve Ceng-i Tahmiliden Sudur-i İnkılap Aşamasına Geçiş

Hatırlatmak gerekirse bu dönemde İran içinde birbiriyle mücadele eden iki iktidar bloğu ortaya çıkmıştı. Bir tarafta İCP, İslam Devrimi Mücahitleri (İDM) ve Tudeh, diğer tarafta ise Cumhurbaşkanı Beni Sadr, İCP karşıtı ulema ve Halkın Mücahitleri (Ganji, 2006: 226). Bu bölünmüşlük İran'ın Irak'la olan savaşın yönetimine oldukça olumsuz yansiyordu. Hatta İCP liderlerinden ve Meclis başkanlığını yürüten Rafsancani Humeyni'ye yazdığı mektupta Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr'ın hükümeti zor durumda bırakmak için savaş sahasında İran'ın savaş çabalarını bilerek baltaladığından şikâyet etmiştir (Rafsancani, 2006: 23). Ben-i Sadr ise İCP'nin orduya güvenmemesinden kaynaklı tecrübesiz ama devrime sadık isimleri ordu içinde siyasal komiserler olarak atamasından şikâyet etmiştir (Axworthy, 2013: 199).

Bu iç siyasal iktidar mücadelesi, İCP'nin teşvikiyle Hizbullahilerin muhalif grupları ezerek kitleleri Humeyni'nin etrafında toplanmaya mobilize etme

faaliyetleri ve medya sansürünün yaygınlaşması gibi gelişmelerle daha da sertleşmiştir. 6 ve 14 Aralık'ta (1980) Humeyni son bir girişim olarak Ben-i Sadr ve İCP liderlerinden aralarındaki sorunları çözmeleri talimatını verdi. Ancak 16 Aralık'ta mecliste 60 milletvekilinin Ben-i Sadr'ı devlet sırlarını ifşa etmek suretiyle ordu ile millet arasında bir çatışmayı kışkırtmakla suçlaması Humeyni'yi artık taraflardan birisini kesin olarak tercih etmek zorunda bırakmıştır (Ganji, 2006: 231). Yukarda da belirtmiş olduğumuz gibi İran-Irak Savaşı'nın bile ortadan kaldıramadığı ve savaşın yürütülmesinde oldukça olumsuz bir etki yaratan Ben-i Sadr-İCP bölünmesi meclisin Ben-i Sadr'ı 20-21 Haziran 1981'de cumhurbaşkanlığından azletmesi ile sonuçlanmıştır. Ben-i Sadr'ın cumhurbaşkanlığından azli savaşın yürütülmesi konusundaki bölünmeyi ortadan kaldırarak savaşın gidişatına olumlu yansımıştır. Öyle ki Eylül ayında (1981) İran güçleri işgalci Irak askerilerini Abadan'dan çıkarmayı başarmışlardır. Bu hem İranlılara moral vermiş hem de askeri taktik yolların ele geçirilmesini mümkün kılmıştır (Axworthy, 2013: 217-8). 29 Kasım'da ise İran-Irak Savaşı literatürüne insan dalgası olarak geçecek hücum taktiğinin ilk defa kullanılması söz konusu olmuştur. Yaşları 13 ve 60-70'in üzerindeki DM ve Besic güçlerinden oluşan kalabalıkların (yaklaşık 13 bin kişilik bir taarruz söz konusuydu) ani saldırılarından oluşan bu taktik, Irak güçlerinin şok olmasına ve geri çekilmesine neden olmuştur. Aralık ayına (1981) gelindiğinde Irak güçleri İran topraklarından daha da geriye çekilmek zorunda kalmışlardır. İran'ın ilerlemesi ve Irak'ın geri çekilmesi Mart ve Nisan aylarında (1982) yine insan dalgaları taarruzlarıyla devam etmiştir. Savaşta kırılma noktası 22-23 Mayıs'ta İran güçlerinin Hürremşehr'i alarak işgali fiilen sonlandırmasıdır (Axworthy, 2013: 217-21). Hürremşehr'in işgal edilmesi İranlılar üzerinde nasıl moral bozucu bir etki yaratmışsa geri alınması da savaşın kazanılmış olduğu duygusunun yerleşmesine yol açmıştır. Irak tarafında da tam tersi Hürremşehr'in kaybedilmesi Saddam Hüseyin'in yeni siyasal kararlar almasını gerektirmiştir. İran'ın bu zaferinden sonra Irak içinde Şii bölgelerinin bazılarında ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Saddam Hüseyin buna karşı iki yönlü bir siyaset takip etmiştir. Bir taraftan muhalif Şiilere yönelik baskıyı artırırken diğer yandan yönetiminde "iyi" Şiilere yönelik daha fazla yer vermeye başlamıştır (Axworthy, 2013: 221). Öyle ki Saddam Hüseyin bir taraftan İran yanlısı Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi (İİDYK) lideri Muhammed Bakr el-Hekim'in ailesinden 90 kişiyi tutuklayıp önce altısını, ardından onunu idam ederken, diğer taraftan da mecliste Şiilere daha fazla temsil garantisi

ve Şiilerin dini mekanlarının desteklenmesi ile yaşam standartlarının artırılmasına dönük teşvik edici politikalar izlemeye çalışmıştır (Karsh, 2002: 70). Ayrıca İran'a yönelik barış ve ateşkes çağrısını da yineleyerek 20 Haziran'da (1982) savaş öncesi sınırlara çekilmeyi vaat etmiştir.

Hürremşehr işgalinin sona erdirilmesinden sonra İİC savaşı bitirilebilirdi. Öyle ki İran'ın bu zaferiyle eş zamanlı olarak İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesi Saddam'ın İsrail'e karşı ortak cephe açmak adına İran'daki diğer birliklerini de çekmeyi teklif etmesine bile yol açmıştı. Ama Humeyni ve savaş sonrası İran'ın Irak'a karşı pazarlık gücünün artırılması taraftarı olan komutanlar savaşı Irak topraklarına taşıyarak devam etme kararlılığındaydı (Axworthy, 2013: 227). İran'ın ateşkesi reddetme ve savaşa devam etme kararı savaşın karakterini ve amacını değiştirmiştir. İran açısından savaş artık anavatanın topraklarını savunmaktan devrim için her zaman bir güvenlik riski taşıyacak Saddam rejiminin devrilmesine dönüşmüştür. 12 Temmuz'da DM'nin yaptığı açıklamaya göre “*şimdi Saddam'ın devrilme, Baas rejiminin yok edilme zamanıydı*” (Axworthy, 2013: 229).

İran-Irak Savaşı 1984'ten itibaren bölgesel olmaktan uluslararası bir niteliğe bürünmüştür. Saddam Hüseyin 1984'le beraber savaşı bir taraftan Basra Körfezi'nde petrol taşıyan tankerleri hedef alarak uluslararasılaştırmış, diğer taraftan karada ise Sovyetler Birliği'nden edinmiş olduğu füzelerle (Scud) İran şehir yerleşim yerlerine füze ve hardal gazı saldırılarıyla İİC için savaşın toplumsal maliyetini artırmıştır (Arı, 2007: 407-8). 1980-84 arasında Irak'ın 23, İran'ın 3 tanker saldırısı kaydedilmişken sadece 1984'te Irak tarafından 37, İran tarafından 17 tanker saldırısı gerçekleştirilmiştir (Karsh, 2002: 50). Irak açısından tanker savaşını yoğunlaştırmanın anlamı Batılı güçleri de savaşın içine çekmekti. İran'ın tanker saldırılarının hedefinde ise Irak'ın en güçlü ekonomik destekçisi Suudi Arabistan ve Kuveyt vardı. Öyle ki bu iki ülkenin savaş boyunca Irak'a yapmış olduğu maddi yardımın boyutunun 50 milyar dolar olduğu iddia edilmiştir (Arı 2007: 411-2). Ama Irak bu saldırılardan bir sonuç elde edemediği gibi İran'ın Şubat 1986'da Fao yarımadasını ele geçirmesine de engel olamamıştır (Axworthy, 2013: 239-49; Moin, 2005: 239-240). İran'ın Fao yarımadasını ele geçirmesi Şattülrap su yolunun güney kısmını kontrol altına alması ve Irak'ın denize çıkmasını engellemesi bakımından son derece önemli olmuştur (Karsh, 2002: 48). Fao yarımadasının İran tarafından ele geçirilmesi tüm savaş boyunca İİC'nin sahadaki en büyük kazanımıydı. Bununla beraber bu kazanım İİC karşıtı bölgesel ve uluslararası aktörlerin

Irak lehine daha kararlı bir şekilde inisiyatif almasına neden olmuş ve savaşın İİC tarafından sürdürülemez hale gelmesi sürecini de tetiklemiştir. Dolayısıyla Fao yarımadasının ele geçirilmesi İİC'nin ateşkes kararını kabul etmek zorunda kalmasına neden olacak izolasyonunun da derinleşmesine yol açmıştır. Bu sürece geçmeden önce 1982'de Hürremşehr'in kurtarılmasından sonra İİC karar alıcılarının neden savaşa devam etmeyi tercih ettiklerini kısaca hatırlatmak yerinde olur.

Humeyni'nin ve rejimin çoğunluk elitlerinin neden işgal ve saldırı girişimini püskürtmüş olmasına ve 1982'de zafer kazandıklarını ilan etmesine rağmen savaşıma devam etme kararı verdiklerini, Humeyni'nin oğlu ve iç halkasının bir mensubu olan Ahmed Humeyni'nin ifadelerinden anlamak mümkündür.

“Savaş bize bütün dünyaya devrim, imam ve..... kültürel ve ideolojik değerlerimizin gücünü ifade etme imkanı verdi. Irak'a fırlattığımız her füze İmam'ın düşüncesini dünyaya taşıdı. Bu İmam'ın her Müslümanla kişisel olarak iletişim kurma yoluydu. Müslümanlar arasında direniş hücrelerinin oluşmasına yol açtı.” (Moin, 2005: 240).

Anlaşıldığı kadarıyla devrimin hemen ardından Irak'ın İran'ın topraklarının bir kısmını işgali ile başlayan savaş Humeyni ve çevresine troçkist bir mantık kazandırmıştır. Irak Savaşı, Humeyni ve çevresinin İran Devrimi'nin yaşayabilmesinin ancak tüm Müslüman ülkelere, en azından komşu bölge ülkelere ihraç edilmesiyle mümkün olacağına dair bir kanaate varmalarına yol açmıştır. Bu anlamda savaşın sürdürülmesi bir taraftan içerde toplumun sıkı bir şekilde İslamizasyonu için bir dayanak noktası oluştururken, diğer taraftan da Saddam Hüseyin Irak'ının temsil ettiği Batılı kapitalist dünyanın ve Sovyet emperyalizminin desteğini alan iki rakip emperyalist bloğa karşı Müslümanların direnişinin doğal liderliğini üstlenme fırsatı vermiştir. Öyle ki Humeyni 1986'dan itibaren konuşmalarında daha enternasyonalist bir kelime dağarcığı kullanmıştır (Moin, 2005: 240). İran-Irak Savaşı Humeyni'ye hem içerde hem de tüm İslam dünyasında İslami bir propaganda fırsatı sunmuştur

Savaşın Sürdürülmesinin İİC'nin Varlığını Tehdit Etmeye Başlaması ve Ateşkes

Kararı

İran'ın Fao yarımadasını ele geçirmesi sahada elde ettiği en önemli kazanım olmuş olsa da hem Arap Körfez monarşilerinin hem de ABD'nin Irak tarafını daha kararlı desteklemesine yol açması bakımından stratejik kayıplar zincirinin de başlangıcı olmuştur (Arı, 2007: 408). 1986'nın sonu ve 1987'nin başında İran'ın

ağır kayıplar verdiği çeşitli saldırı operasyonlarıyla Irak içlerine daha da ilerlemeye çalışması ve Hürmüz Boğazı'nı gemi trafiğine kapama tehdidi karşısında Irak, İran şehirlerine özellikle de Tahran'a olan füze saldırılarını yoğunlaştırmıştır. Bu arada İran-kontra skandalı ile karşı karşıya kalan ABD de Irak'a yönelik desteğini artırmıştır. Yine İran tarafından petrol tankerlerinin hedef alındığı şartlarda Kuveyt de Mayıs 1987'de ABD donanmasından koruma talep etmiş ve tankerlerine ABD bayrağı asmıştır (Karsh, 2002: 51). 1987'de Basra Körfezi'nde ABD savaş gemilerine ek olarak hem Sovyetler Birliği hem de İngiltere donanmasının da varlığını genişlettiğini, dolayısıyla İran'ın yaklaşık 50 savaş gemisinden oluşan çok uluslu bir donanmayla karşı karşıya kaldığını görmek mümkündür (Axworthy, 2013: 257-64; Karsh, 2002: 51). Bu arada BM Güvenlik Konseyi bir yıl önce ilan ettiği 598 sayılı ateşkes kararını 27 Haziran 1987'de tekrar etmiştir (UN, 1987).

İşte bu şartlar altında Temmuz 1987'de ABD bayrağı taşıyan bir Kuveyt tankerinin İran'ın döşemiş olduğu bir mayına basması ve İran'ın 20 Temmuz 1987'de BMGK'nin 598 sayılı ateşkes kararını, saldırgan taraf olarak Irak'ın resmen kınanmamış olmasını bahane ederek reddetmesinin ardından savaş sahasında da İran gerilemeye başlamıştır (Arı, 2007: 408; Djaili-Kellner, 2011: 131). İlave olarak 21 Eylül 1987'de ABD savaş gemilerinin Basra Körfezi'ndeki gemi trafiğini koruma görevi yaparken mayın döşediğinden şüphelendikleri bir İran gemisine saldırı düzenlemesi artık İran ve ABD'nin savaşta doğrudan karşı karşıya gelmeye başladığı bir durum yaratmıştır (Axworthy, 2013: 264). İran'ın ABD ve tüm Batı'daki imajı ve olağan kötücül taraf olma algısı o kadar yerleşmişti ki 16 Mart 1988'de Irak rejimi, Celal Talabani liderliğindeki KYB'li (Kürdistan Yurtseverler Birliği) Kürtlerin desteğiyle İran'ın ele geçirdiği Halepçe'ye kimyasal saldırı düzenleyip en az 4-5 bin insanın ölümüne yol açtığında ABD, Irak yerine İran'ı suçlamış, BM ise ABD'nin baskısıyla kimyasal katliamdan Irak'ı sorumlu tutmak yerine genel ifadelerle kınamakla yetinmişti (Axworthy, 2013: 269; Karsh, 2002: 53-7). Saddam Hüseyin Irak'ının 1987 boyunca savaşta kimyasal gaz kullanması ve buna yönelik İran'ın propagandasının Batı başkentlerinde ve medyasında herhangi bir ciddi etki uyandırmaması İran tarafının savaşma azmini daha da bozmuştur. Öyle ki Humeyni artık Irak savaşının sürdürülmesi konusunda daha esnek düşünmek zorunda kalmıştır. Halepçe'de Saddam Hüseyin rejiminin kimyasal saldırıyla binlerce insanı öldürmesinin ardından bile en az Irak kadar İran rejiminin suçlanmış olması, İran'ın uluslararası izolasyonunun boyutunu ve İran-

Irak savaşının artık sürdürülemez olduğunu işaret etmiştir. Üstelik Irak, 28 Şubat 1988 tarihinden itibaren Başkent Tahran'ı hedef alan seri füze saldırılarını daha da yoğunlaştırmıştır. Irak'ın füze saldırıları yaklaşık bir ay sürmüş ve Tahran nüfusunun dörtte birinin kenti terk etmesine neden olmuştur (Moin, 2005: 255). 8 yıldır süren savaş yorgunluğunun üzerine başkent Tahran'ın nüfusunun dörtte birinin yer değiştirmesine neden olan son bir aylık füze saldırıları savaşın sürdürölmesine olan toplumsal desteğin, dolayısıyla rejime verilen rızanın erimesine yol açmıştır. Irak tarafından gönderilen füzeler, İİC'nin İranlıları korumada gösterdiği zaafın altını çizmiş ve rejimin meşruiyetinin altını oymaya başlamıştır (Djaili-Kellner, 2011: 131). Bu gelişmelere bir de Irak güçlerinin 1988'in baharından itibaren Fao yarımadası, Irak Kürt bölgesi, Mecnun Adaları ve Selamçe (Basra'nın doğusunda) bölgelerinden İranlıları geri püskürtmeye başlaması da eklenmiştir (Axworthy, 2013: 270; Karsh, 2002: 57). Hem uluslararası izolasyon, hem sahada savaşın aleyhte seyretmeye başlaması, hem de petrol gelirlerinin serbest düşüşe geçmesiyle daha da bozulan İran ekonomisinin savaşı daha fazla sürdüremeyecek duruma gelmesi İran açısından bir ateşkesi kabul etme zamanının geldiğinin düşünölmesine neden olmuştur (Axworthy, 2013: 272). Gerçekten İran'ın 1982'de Hürremşehr'in kurtarılmasından itibaren ceng-i tahmiliden sudur-i inkılap karakterine evrilen savaşı artık sonlandırmaya sevk eden toplumsal gerekçe kendisini savaşın başındaki insan dalgası akınlarını mümkün kılan gönüllü katılımının durmasında, hatta asker kaçaklarının sayısının artışında göstermiştir. Toplumsal bakımdan da savaş artık taşınabilecek bir yük ve fedakârlık konusu olmaktan çıkmıştır (Moin, 2005: 255). İİC'nde savaşın sonlandırılmasına doğru evrilen karar alma süreci konusundaki işaretler Haziran (1988) ayının başında Meclis Başkanı Haşimi Rafsancani'nin Ordu Başkomutanlığına vekaleten atanmasında ve DM Komutanı Muhsin Rezai'nin savaş sahasındaki son mağlubiyetleri açıkça üstlenmeye zorlanmasında görölmüştür (Karsh, 2002: 59). Bu şartlarda bile BM'nin ateşkes çağrısını kabul etmemekte direnen Humeyni'nin tereddütlerini 3 Temmuz'da (1988) ABD'nin bir İran yolcu uçağını düşürerek 290 sivil insanı öldürmesi gidermiştir.

Olay İran Körfezi'nde Irak petrol tankerlerine koruma sağlayan ABD'nin USS Vincennes savaş gemisinin radarlarında kendilerine yaklaşmakta olan ve Dubai havaalanına tarifeli sefer yapmakta olan bir İran Airbus A300 yolcu uçağını bir İran F-14'ü olarak yorumlaması ve iki füze fırlatarak uçağı imha etmesi netice-

sinde ortaya çıktı (Axworthy, 2013: 275-6). Patlama sonrası uçağın mürettebatı ve 290 yolcu hayatını kaybetti. Olay, ABD, uluslararası kamuoyu, İran toplumu ve devrimci İran yönetimi bakımından İran-Irak Savaşı'nın bitirilmesi ve BM 598 sayılı ateşkes kararının kabul edilmesi yönünde zincirleme bir etki yaratmıştır. Tıpkı Saddam Hüseyin Irak'ının Halepçe'de kimyasal silah kullanarak 4-5 bin insanın ölümüne neden olmasının uluslararası toplum nezdinde İran'ın da suçlanmasına engel olmaması gibi ABD'nin bir İran yolcu uçağını düşürmüş olması Reagan yönetiminin pişmanlık göstermesi bir yana İran'ı suçlamasına neden olmuştur. ABD özellikle BM'nin yapmış olduğu ateşkes çağrısını İran'ın reddetmesini eleştirmiştir. Hatta olaydan iki yıl sonra ABD Başkanı George Bush, USS Vincennes komutanına bir liyakat madalyası bile takmıştır (Axworthy, 2013: 276-7). Olayın İran toplumunda anti-Amerikan duyguları yükseltmesi beklenirken görece sönük bir toplumsal tepki verilmesi, toplumun devrimci teyakkuz halinden, sekiz yıllık savaştan, uluslararası yalıtılmışlıktan ve uluslararası güçlerle çatışmacı ilişkilerden artık oldukça yorulmuş olduğunu göstermiştir (Djaili-Kellner, 2011: 132). Savaşın yürütülmesinden sorumlu İranlı yetkililer açısından, özellikle de Rafsancani ve DM Komutanı Muhsin Rezai açısından ise yolcu uçağının ABD tarafından düşürülmesi büyük Batılı güçlerin her ne olursa olsun savaşı İran'ın kazanmasına müsaade etmeyecekleri şeklinde değerlendirilmiştir (Afoney, 2010).

22 Eylül 1980'de Irak'ın İran'a saldırısıyla başlayan, 1982'de Hürremşehr'den Irak askerlerinin çıkarılması sonrası devrim ihracı, yani *yıkıcı radikalizm* bağlamına yerleşen savaş, nasıl İran devlet oluşumunun bir enstrümanı olarak işlevselleştirilmişse, 1988'e gelindiğinde artık İran toplumunu ekonomik ve manevi olarak tüketen ve rejime olan bağlılıklarını sorgulayacak noktaya gelmiştir. 18. yüzyılın sonundan itibaren savaş olgusu profesyonel ordular arasında yürütülmekten kitlesel olarak halklar arasında yürütülen bir niteliğe kavuştuğundan itibaren onun sürdürülmesi de toplumsal moralle doğrudan bağlantılı hale gelmiştir (Karsh, 2002: 66). Dolayısıyla toplumun önemli bir kesiminin bir savaşın devamını desteklemediği şartlarda hiçbir rejimin söz konusu savaşı uzun süreli sürdürmesinin de imkânı yoktur. Bu bölümün argümanlarından birisi toplumsal failliğin Humeyni döneminde (1979-89) İİC'nin devlet oluşumuna entegre olması nedeniyle geçici olarak sıfırlanmış olduğuydu. Toplumsal failliğin devlet oluşum sürecine entegre olmasını ve geçici olarak sıfırlanmasını mümkün kılan gelişmelerden birisi de İran-Irak Savaşı'ydı. Ancak İran-Irak Savaşı'nın sonuna

doğru artık devrimci coşku, Humeyni'nin karizması, sol-İslam aşısının anti-empyralist ve halkçı retoriği, rehine krizi, İran-İrak Savaşı ve savaş sırasında sıklıkla kullanılan Şii şehadet hamaseti gibi faktörler dolayısıyla toplumsal failliğin sıfırlanması ya da başka bir ifadeyle toplumun İİC devlet oluşumuna tam entegre olması sürecinin de sonuna gelinmiştir. Özellikle 1987'nin ikinci yarısından itibaren devrimin, İİC'nin ve Irak'la savaşın temel dayanağını oluşturan yoksullar arasında artan memnuniyetsizlik ve gönüllü sayısındaki belirgin düşüş savaşa ve onunla doğrudan bağlantılı İİC rejimine olan moral desteğin gözle görülür bir şekilde eridiğini işaret etmiştir (Karsh, 2002: 74). Bu moral erimeyle paralel olarak uzun süreli bir yıpratma savaşı niteliğini kazanan 8 yıllık çatışma, onun öncesindeki bir yıldan biraz daha fazla bir zamana yayılan devrimci istikrarsızlık nedeniyle zaten kötüleşen ekonomik durumun daha da sürdürülemez olmasına neden olmuştur. Bir tarafta döviz rezervleri 1979'daki 14.6 milyar dolardan 1981'in sonunda 1 milyar dolara düşerken ters orantılı olarak askeri harcamalar da artış göstermiştir. Yine petrol gelirlerinde de savaşın sonuna doğru, özellikle tanker savaşlarının başladığı 1984'den itibaren belirgin bir düşüş yaşanmaya başlamıştır (Karsh, 2002: 74). Devletin temel gelir kaynağında yaşanan bu gerilemenin anlamı savaşın büyük ölçüde toplumsal fedakarlığa dayalı olarak sürdürülmek zorunda olduğuydu. Savaşın toplumsal fedakârlığa bağımlı hale gelmesi ve fakat savaşın sonuna doğru söz konusu moral desteğin ortadan kalkması İİC devlet oluşumunun hem toplumsal hem de ekonomik olarak sürdürülemez bir aşamaya geldiğini göstermiştir. Bu aşamada karar alıcılar *yıkıcı radikalizm* bağlamında aldıkları devrim ihracı (sudur-ı inkılap) kararlarını *kurucu esneklik* bağlamında ateşkesi kabul etme noktasına taşımak zorunda kalmışlardır.

Tüm bu şartlar altında savaşın yürütülmesinde birincil aktör olarak ortaya çıkan Rafsancani ateşkes kararının alınmasında da önemli bir rol almıştır. Humeyni yukarda da belirtildiği gibi bir ateşkes moderatörlük yapması için öncelikle Rafsancani'yi başkomutan olarak atayıp savaşla ilgili bir durum değerlendirmesi raporu hazırlamasını istedi. Bu adım 1982'de savaşa devam kararı alınmasında DM içindeki savaş yanlısı komutanların tutumunun etkili olduğu düşünüldüğünde onları ateşkes ikna etmenin ya da susturmanın bir yolu olarak düşünülmüş olmalıdır (Axworthy, 2013: 277-8). Rafsancani ilk iş olarak DM Komutanı Muhsin Rezai'den İran'ın savaşı kazanması ya da sürdürebilmesi için gerekli olan koşulların ne olduğunu sormuştur. Rezai cevabında en önemli sorunun yeterli asker sayısına

sahip olmaması, Irak'ın kimyasal silah kullanması, asker kaçaklarının artarken gönüllülerin azalması ve yetersiz askeri malzeme olduğunu söylemiştir. Rezai eğer yakın zamanda 350 tugay, 2500 tank ve 3000 top bataryası ve 300 savaş uçağı temin edilir ve bunun yanında da nükleer silah üretilebilirse savaşı sürdürme olanaklarının var olduğunu da eklemiştir. Bu cevap İran'ın savaşma ve bir zafer kazanma kapasitesinin olmadığına dair diplomatik bir yanıtı (Axworthy, 2013: 278-9). Rezai'den aldığı cevabı 14 Temmuz'da (1988) Humeyni ile ayrıntılı bir şekilde tartışan Rafsancani onun da İran'ın savaşı artık daha fazla sürdürmeyeceğine kanaat ettiğini ifade etmiştir (Rafsancani, 2006:). Bu tartışmadan sonra Rafsancani 17 Temmuz'da (1988) bir yıl önce BMGK'nin savaşın bitirilmesi yönündeki 598 sayılı kararını İran'ın ön şartsız kabul ettiğini açıklamıştır (Moin, 2005: 257). Ateşkesin bizzat Humeyni tarafından kabul edildiğinin açıklanmadan kabul etmeyeceğini belirten Saddam Hüseyin'in itirazının ardından savaşın bitirilmesini Irak Baas rejiminin yıkılmasına ve devrim ihracına bağlayan Humeyni, 20 Temmuz'da (1988) ateşkesi “zehir içmek gibi acı ama İslam'ın ve Müslümanların çıkarı için gerekli” olduğunu söyleyerek onaylamıştır. Humeyni,

“ne mutlu şehitlikle yola çıkanlara... hala hayatta kaldığım için mutsuzum... herkes için, ama özellikle de benim için çok acı verici ve trajik, zehirden daha ölümcül, ama ben Allah'ın iradesine boyun eğiyorum ve onun rızası için bu zehri içiyorum...”

diyerek bu ateşkes kararının sistemin ve devrimin çıkarını gözeterek alınmış olduğunu savundu (Hiro, 1991: 243). Irak'ın da ateşkesi 6 Ağustos'ta (1988) kabul etmesinin ardından ateşkes BMGK tarafından 20 Ağustos'ta resmen yürürlüğe konuldu. Humeyni'nin ateşkesle ilgili zehir benzetmesi salt bir söz sanatından ibaret değildi. Gerçekten de bu ateşkes kararı Humeyni'yi manevi olarak zehirlemiştir. Bu karardan sonra Humeyni halka açık herhangi bir konuşma yapmadı, bir daha yürüyemedi ve Haziran 1989'da ölümüne kadar sürecektir hastane tedavisi sürecine girdi (Moin, 2005: 259).

1982'de Hürremşehir'in kurtarılması sonrası İran açısından seküler Irak Baas rejiminin devrilmesi amacına evrilen savaşın 17 Temmuz'da (1988) ateşkes kararının kabul edilmesiyle ortaya çıkan sonucu, İran ya da Irak gibi doğrudan savaşan taraflardan birisinin kazanması ya da kaybetmesi olmamışsa da uluslararası ve bölgesel statükonun devrimci revizyonizm karşısında bir zaferi olarak değerlendirilmelidir. İİC ateşkesi kabul ederek Baas rejimini devirememiş, devrimini ihraç edememiş, Ortadoğu'da İslamcı devrimci bir dalga yaratamamıştır

(Karsh, 2002: 85). Savaş yukarıda da belirtildiği gibi İİC devlet oluşumunun bir parçası haline gelerek bu oluşuma meşruiyet sağlamanın, toplumu bu devlet oluşumu etrafında toplamanın bir aracı olarak kurgulanmıştı. Dolayısıyla savaşın söz konusu amacın tam tersine bir sonuç üretmeye başlaması nedeniyle, İİC'nin ateşkes kararını almasını belki devrim ihracı *yıkıcı radikalizminden* bir kopuş olarak değerlendirmek mümkün olsa da *kurucu esnekliğin* devreye sokulmasının devrimin içerde korunması amacına yönelik olduğunu da belirtmek gerekir. Bu esneklik aynı zamanda sürekli devrim taraftarı troçkist devrim ihracından, tek ülkede devrim ve model ülke olma (ümmü kura) şeklindeki devrim ihracına dönüş anlamına gelmiştir (Karsh, 2002: 86).

Ateşkes İİC liderliği için kolay ve tartışmasız alınmış bir karar değildir. Ateşkes kararının alınmasından hemen önce ve sonra İİC liderliğinde devrim sonrası İİC'nin ikinci on yılına girerken iç siyasette reform ile dış politikada revizyonizmden uzaklaşmayı birbirine bağlayan bütüncül bir thermidor dönemine geçişin zorunluluğuna dair tartışmalar kendisini göstermeye başlamıştı. Humeyni bu tartışmaları tümünden zararlı bulmasa da şüpheli bir şekilde takip ediyordu. 1989 yılı devrimin onuncu yıl dönümü olması itibarıyla İİC'nin iç ve dış politikası konusunda daha kamusal bir muhasebenin yapıldığı bir yıl olmuştu. Bu muhasebe esas olarak İran'ın içerde siyasal sistemi gevşetme ve dışarda ise uluslararası izolasyonuna son verme arayışlarını yansıtmıştır (Ehteshami, 1995: 137). Gerçekten İİC'nin onuncu yılına girerken devrim sonrası normalleşme sürecinin başlatılması troçkist devrim ihracı politikasının manevi önderi olarak kabul edilen Ayetullah Montazeri tarafından bile dillendirilmiştir. İİC'nin iç ve dış politikasında çatışmadan uzlaşmaya ve yayılmacılıktan bir arada yaşamaya geçişin en belirgin işareti olarak Rafsancani'nin başkomutan olarak atanmasından dört gün sonra yaptığı konuşmaya uygun olarak Ayetullah Montazeri de şayet İran halkı için siyasal ve ekonomik özgürlük garanti edilecekse devrim ihracı (*sudur-ı inkılap/sürekli devrim*) yerine model ülke (*ümmul qura/tek ülkede devrim*) uygulamasının kabul edilebilir olduğunu ifade etmiştir:

“ülke [İİC] diğerlerine örnek olabilir ve şüphesiz tüm Üçüncü Dünya ülkelerini ve İslam devletlerini etkileyebilir ve isteyerek ya da istemeyerek bizim modelimizi takip edebilirler. Tek yapmamız gereken ülkemizi bir model haline getirmek... devrimi ihraç etmenin anlamı budur. Devrimi ihraç etmenize gerek yok.” (Ehteshami, 1995: 138).

İran-Irak Savaşı nasıl devlet oluşum süreci ile birleşerek velayet-i fakihe dayalı siyasal sistemin konsolide olmasını ve aykırı seslerin tasfiyesini sağlamışsa ateşkes kararı da Humeyni sonrası thermidor dönemine geçiş sürecinin başlangıcı anlamına gelmiştir. Devrimin içerde korunması amacıyla alınan ateşkes kararının ardından Humeyni sonrası Rafsancani döneminin ekonomik yeniden yapılanmaya adanması devrim sonrası thermidor döneminin, yani *kurucu esnekliğin* yerleşmesi dönemi olmasını sağlamıştır. Bu dönem ayrıntılarıyla bir sonraki ve son bölümün konusudur. Ama burada da işaretlerini gösteren değişime, thermidor sürecine girişin temellerinin Humeyni döneminde atıldığını ve bu sürecin *yıkıcı radikalizm* uygulamasıyla da dengelenmeye çalışıldığını ifade edebilmemiz için değinmemiz gerekir. Gerçekten ateşkes thermidor dönemine geçişin en somut işareti olsa da süreç daha önce başlamıştır. Öyle ki ateşkes kararının resmi olarak hayata geçirilmesinden önce realistler daha önce yabancılaştırdıkları ülkelerle ilişkileri onarmakla meşgul olmuşlardır. Bu doğrultuda ilk girişim İran'ın Körfez ülkeleri ile ilişkilerini onarmakla başlamıştır. 10 Ağustos 1988'de Umman Dışişleri Bakanı, ateşkes sonrası İran ve Körfez ülkeleri arasındaki ilişkileri görüşmek adına Rafsancani ve başbakanla görüşmek için Tahran'a gelmiştir. Bir diğer olumlu adım da 15 Ağustos 1988'de İİC'nin Basra Körfezi'nde İran'ın döşediği mayınların temizlenmesinde KİK yardımını memnuniyetle kabul edeceğini açıklamasıyla gelmiştir (Ehteshami, 1995: 138). Eylül ve Aralık (1988) ayları arasında üst düzey İranlı Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Bahreyn, Katar ve BAE gibi KİK ülkelerine üç ziyaret gerçekleştirmiştir (Ehteshami, 1995: 138; Karsh, 2002: 87). Eylül 1988'de İİC hem Kuveyt hem de Bahreyn'le diplomatik ilişkilerini yükseltirken, Suudi Arabistan'la ikili ve bölgesel konular konusunda müzakereler yapmaya başlamıştır. İİC'nin bu girişimlerine karşı Suudi Arabistan da 25 Ekim'de devlet televizyonunda İİC hakkında ani-propaganda faaliyetlerinin durdurulması emrini vermiştir (Karsh, 2002: 87). Belki çok daha kritik gelişme İİC'nin Haziran 1988'de Fransa, Temmuz'da Kanada, Ekim'de İngiltere ile diplomatik ilişkilere yeniden başlamasıdır (Ehteshami, 1995: 138; Karsh, 2002: 87). Ayrıca Kasım'da da Batı Almanya Dışişleri Bakanı Hans-Dietrich Genscher'ın İran'a resmi bir ziyarette bulunması İran'ın *kurucu esneklik* uvertürlerinin Batı Avrupa nezdinde de karşılık bulduğunu göstermiştir (Karsh, 2002: 87). Ancak devrimci dönemden thermidor dönemine ya da *yıkıcı radikalizmden kurucu esnekliğe* geçiş pürüzsüz bir şekilde olmamıştır.

Humeyni, Rafsancani'yi sürecin yönetimine atayarak thermidora destek verdiğini de göstermiştir. Ancak bu sürecin kontrolsüz bir siyasal reforma evrilmesine karşı Humeyni şüphesini de korumuştur. Bu sürecin raydan çıkma riski konusunda Humeyni'nin şüphelerini en fazla uyandıran belki de 7 Ağustos 1988'de eski Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr'ın (Humeyni'ye göre bir avuç satılmış liberalden birisi) bir ulusal birlik hükümetine katılmaya davet edilmesi idi (Ehteshami, 1995: 138). Dolayısıyla geçiş sürecinin iç ve dış politikayla bağlantılı değişim konularının çok kritik olan iç iktidar mücadelesini etkilememesi düşünülemezdi. Bu anlamda thermidor sürecinin yönetiminin kontrolü sürecin dengelenmesini gerektirmiştir. Bu kontrolsüz geçiş kaygısını thermidor dönemine geçişin somut uygulamaları olan ateşkesin kabulü, devrim ihracının anlamının ılımlaştırılması, Körfez ülkeleriyle normalleşme süreci içine girilmesi, Hizbullah'ın Lübnanlaşma siyasetinin teşvik edilesini Salman Rüşdi karşıtı fetvanın takip etmesinde görmek mümkündür. Sistemik olarak kurucu esneklik eğilimini yansıtan bu kararların Salman Rüşdi karşıtı fetva gibi *yıkıcı radikalizmle* dengelenmesi kaygısı sürecin kontrolden çıkmasını engelleme amacına matuftur. Ancak Salman Rüşdi karşıtı fetvaya geçmeden önce radikal devrim ihracı politikasının en önemli pratiği olan Lübnan Hizbullah'ı konusunu değerlendirmek gerekir. Lübnan Hizbullah'ı konusu anti-emperyalist söylemle İslami enternasyonalist söylemin iç içe geçtiği Filistin meselesi ve radikal devrim ihracıyla bağlantılı olarak ele alınmalıdır.

5.5.5 Devrim İhracı ve Lübnan Hizbullah'ı

İİC'nin dış politikasının *yıkıcı radikalizm* boyutunu oluşturan anti-emperyalist ve İslami enternasyonalist misyonunun en önemli yansıması Filistin davasının liderliğini üstlenmek oluşturmıştır. Filistinliler ve onları İsrail'e karşı destekleme konusu yeni devletin sol-İslam aşısına dayalı karakterinin dış politikadaki yansımasının en belirgin şekilde izlenebileceği örnektir. Öyle ki Humeyni bir taraftan İslam tarihinin başlangıcına ve çağdaş döneme referanslarla Yahudilerin İslam'a karşı bir komplo içinde olduğunu belirtirken, diğer taraftan belki de çok daha önemlisi Celal Al-i Ahmed ve Ali Şeriatî gibi yazarların İsrail'e yönelik emperyalizmin İslam dünyasındaki 5. kolu olduğu söylemini tekrarlamıştır (Seliktar and Rezaei, 2020: 9). Devrimin hemen ardından Humeyni, Filistin'in Siyonist rejimden kurtarılmasının İran İslami ideolojisinin en önemli parçası olduğunu duyurdu. Hatta İran İslam Devriminin Kudüs tekrar Müslümanların eline

geçmeden tamamlanmış sayılamayacağını ilan etti. Filistin'in kurtuluşu sadece Filistinlilerin meselesi değildi, liderliğini Tahran'ın yaptığı tüm dünya Müslümanlarının enternasyonal bir sorumluluğuydu (İHETYMUIB: 26). Dolayısıyla Filistin davası, yeni rejimin anti-emperyalist ve İslamcı söylemini somut olarak pratize edebileceği bir fırsat vermiştir. Bu fırsat devrimci yönetimin sınır ötesindeki devlet dışı örgütleri desteklemesi ve organize etmesi anlamında devrim ihracı yaklaşımıyla iç içe geçmiştir. Bu anlamda devrim ihracı politikasının şampiyonları olan Ayetullah Humeyni ve Ayetullah Montazeri'nin ikisinin de stratejist olmamaları sorun yaratmamıştır. Çünkü Mustafa Çamran gibi tecrübeli gerilla savaşçıları ile bağlar kurmuşlardı. Camran'ın Filistinliler ve Lübnan'daki Filistinli gruplarla bağlantıları devrimden önceye dayanıyordu. İİC'nin kurulması sonrası kısa bir dönem savunma bakanlığı yapan Mustafa Camran, 1971'de Lübnan'a Filistinli direniş gruplarıyla bağlar kurmak için giderek 1972'de Filistin Halk Kurtuluş Cephesi (FHKC) lideri George Habbaş'ın organize ettiği Baddawi zirvesine katılan bir isimdi. Zirvede Yaser Arafat'la da yakın bağlar kuran Çamran, Arafat'tan içinde Humeyni ve Montazeri'nin oğullarının (Ahmed Humeyni ve Muhammed Montazeri) olduğu diğer İranlılara gerilla eğitimi verme teklifi dahi almıştı (Seliktar and Rezaei, 2020: 12). İşte 1979'da bu devrimci kadrolar İran'a gelmiş ve özellikle DM ile Lübnan'a devrim ihracıyla sorumlu SATJA'nın (The People's Revolutionary Organization of the Islamic Republic of Iran/ Sazman-e Enqelabi-e Todehay-e Jomhory-e Islami-e Iran) kurulmasında öncü roller oynamıştır (Seliktar and Rezaei, 2020: 13). SATJA'nın liderliğini 1981'de hayatını kaybedene kadar Ayetullah Montazeri'nin oğlu Muhammed Montazeri yapmıştır. Ayrıca SATJA'nın bir alt grubu olarak İslam Dünyası Kurtuluş Hareketleri Örgütü (İDKHÖ/SAJAJI-Sazman-i Jonbesh-hay-i Azadibakhsh-i Jahan-i Islam)³¹ isminde kurulan bir başka yapı da Ayetullah Montazeri'nin damadı olan Hadi Haşimi'nin kardeşi Mehdi Haşimi tarafından yönetilmiştir (Cohen, 2015: 126-7). Dolayısıyla İİC'nin devrim ihracı ve İslami enternasyonalist dava bağlamında devlet dışı örgütleri destekleme ve organize etme (bunlardan en önemlisi Lübnan Hizbullah'ıydı) politikası özellikle 1970'ler sonrası Filistin-Lübnan etkileşimi bağlamında açıklanmalıdır.

³¹ Dünya İslami Kurtuluş Hareketi 1984'te İran Dışişleri Bakanlığı bünyesine katılmıştır. Ayrıca devrim ihracından sorumlu diğer yapılar 1989'da DM içinde Kudüs Gücü'nü oluşturacaktır.

1975-89 arası Lübnan İç Savaş'ı Lübnan Şiilerinin radikalize olmasına ve Lübnan siyasetindeki ağırlıklarının artışına neden olmuştur. Şiilerin siyasal ağırlığının artışının bir yansıması, önemli bir Şii lider olan Musa Sadr tarafından Emel Hareketi'nin kurulmasında kendisini göstermiştir. Emel Hareketi, 1978'de Musa Sadr'ın ölümü sonrası İİC devrim ihracı politikasının çekim alanına girmiştir. Bu süreç Lübnan Hizbullah'ının da çekirdeğini oluşturacak Emel Hareketi içinde bir bölünmeyle başlamıştır. 1978'de Musa Sadr'ın Libya ziyareti sırasında gizemli bir şekilde ortadan kaybolması sonrası lidersiz kalan Emel Hareketi içindeki gerilim hızlı bir şekilde gün yüzüne çıktı. Seküler bir hukukçu olan Nebih Berri, hareketi devralırken bu durum hareket içindeki İslamcılar İİC'ne yaklaşmaya ve Humeyni'nin velayet-i fakih ilkesini benimsemeye itmiştir (Seliktar and Rezaei, 2020: 23). 1979'da İran'da gerçekleşen devrim sonrası İranlı devrimciler Emel içinde Humeyni yanlısı isimleri güçlendirmek için harekete geçmiş ancak bunda başarılı olamayınca alternatif bir Şii yapılanma arayışı içine girmiştir (Erdem, 2018: 49). İran Devrimi'nin başarıya ulaşmasıyla başlayan Emel içindeki gerilim kendisini Sadrcılar ve Humeyniciler şeklinde göstermiştir. Uzun yıllar Necef'te kaldıktan sonra 1966'ta Lübnan'a gelen Şeyh Hasan Fadlallah, Humeyni grubunun de facto lideri olarak ortaya çıkmış ve Şeyh Suphi Tufeyli, Ragheb Harb, Abbas Musavi ve Hasan Nasrallah da bu gruba katılmıştır. Harb, Humeyni'ye olan sadakatının bir işareti olarak İran İslam Devrimini Destekleme Komitesi'nin başkanı olmuş ve 1979'un yazında yanında büyük bir heyetle beraber Tahran'a giderek Mustafa Çamran'la (kısa süre sonra İran Savunma Bakanı olacaktır) bir araya gelmişlerdir (Seliktar and Rezaei, 2020: 23).

İşte bu sırada İran devrim ihracının en önemli manevi lideri olarak ortaya çıkan Ayetullah Montazeri'nin oğlu Muhammed Montazeri, SATJA'yı kurmuş ve Lübnan'da İslami bir devrimin başlatılması için İranlı gönüllüleri Lübnan'a göndermeyi tasarlamıştır. Devrimi ihraç etmek için tasarlanan SATJA, Bazergan'ın Geçici Hükümeti zamanında kurulmuştur (Şubat-Aralık 1979). Ayrıca SATJA'nın bir alt grubu olarak İDKHÖ isminde kurulan bir başka yapı da Ayetullah Montazeri'nin damadı olan Hadi Haşimi'nin kardeşi Mehdi Haşimi tarafından yönetilmiştir (Cohen, 2015: 126-7). SATJA'nın kurucusu Muhammed Montazeri'nin amacı Lübnan'da bir devrim başlatmak için silahlı bir siyasal parti kurmaktır (Cohen, 2015: 127). Bu anlayışla SATJA ilk önce tamamı silahlı 40-50 genç militanla Tahran'daki Takht-i Jamshid Caddesinde kurulmuştur. SATJA'nın yayın

organı olan *Omid-i İran*'ın içeriğinden anlaşıldığına göre Libya'yla da derin bağlantıları vardı ve Kaddafi taraftarı yayın yapıyordu (Cohen, 2015: 128). Derginin bir diğer özelliği ise Lübnan'daki 1978 sonrası Humeyniciler ve Sadrcılar şeklinde bölünen Emel Hareketi'nin Sadrcı tarafını eleştirmekti. 28 Haziran 1981'de Halkın Mücahitleri'nin İCP merkezinde gerçekleştirdiği bombalı saldırıda Muhammed Montazeri'nin ölümünden sonra SATJA'nın misyonunu İDKHÖ ve onun lideri Mehdi Haşimi devralmıştır (Cohen, 2015: 132).

Musa Sadr sonrası Nebih Berri liderliğinde daha seküler ve sol bir ideolojik tutum belirleyen Emel Hareketi'nin 1982'de iç savaşın bitirilmesi için Maruniler öncülüğünde kurulacak hükümet koalisyonuna destek vermesi ve Lübnan'da İİC benzeri bir siyasal sistemin kurulmasına itiraz etmesi hareketin bölünmesini daha da hızlandırmıştır (Yetim, 2018: 36). Öyle ki hareket içinde Hüseyin Musavi liderliğinde İslami Emel (*Harakat AMAL al-Islamiyya*) adında yeni bir örgütlenme ortaya çıkmıştır (Dionigi, 2014: 93). Hizbullah, İslami Emel'in bir devamı olarak nitelendirilebilir. Ancak dönemin İİC Suriye Büyükelçisi Ali Ekber Muhteşempour'un (ya da Muhteşemi) ifadesiyle "Lübnan'da İran'ın güvenlik ve askeri yapısının merkezi bir parçası" (Seliktar and Rezaei, 2020: 23) olan Hizbullah'ın kurulmasını hızlandıran asıl gelişme 1982'de İsrail'in Lübnan işgalidir.

İsrail'in Londra büyükelçisi Shlomo Argov'a yapılan bir suikastı bahane ederek FKÖ'yü Lübnan'dan çıkarmak ve Lübnan'da Falantist Parti'nin lideri ve Pierre Cemayel'in oğlu Beşir Cemayel kontrolünde İsrail yanlısı bir hükümet kurmak niyetiyle 6 Haziran'da (1982) Lübnan'ı işgal etmesi ve Hristiyan Falanjistlerin Sabra ve Şatilla kamplarında 800 Filistinliyi katletmelerine neden olmaları, İranlı devrimcilerle Lübnan Şii toplumu arasında zaten var olan ilişkilerin daha da derinleşmesine yol açmıştır (Axworthy, 2013: 222; Seliktar and Rezaei, 2020: 26). Bu sayede İİC'nde yayılmacı dış politikaya karşı olanların eli zayıflarken, DM müdahaleci dış politika yürütmede oldukça özerk bir konum elde etmiştir. Daha sonra Hasan Nasrallah'ın da kabul etmiş olduğu gibi 1982'de İsrail'in Lübnan işgali olmasaydı Hizbullah da olmayacaktı (Seliktar and Rezaei, 2020: 26). İsrail'in 1982'de Lübnan'a müdahalesi ve Nebih Berri liderliğindeki Emel Hareketi'nin İsrail'le savaşmakta isteksizliği Hizbullah gibi yeni bir Şii örgütün yükselişini ve Lübnan siyasetinin en önemli fenomeni haline gelmesini mümkün kılmıştır (Yetim, 2015: 76). Bir taraftan İran Devrimi'ni Lübnan'a ithal etmek isteyen, diğer taraftan da Emel Hareketi'nin İsrail'le savaşmakta isteksiz

davranmasından şikâyet eden çeşitli Şii gruplar birleşerek 1982’de Hizbullah’ı kurmuşlardır. Emel Hareketi’nin mevcut Lübnan siyasal sisteminin bir parçası olarak hareket etme eğiliminden farklı olarak Hizbullah hem İsrail’le savaşı önceleyen hem de İran modeli bir rejim kurmayı amaçlayan radikal iki amaç etrafında birleşmiştir (Lourer, 2022: 218-9).

1982 yılında İsrail’in Lübnan işgali sonrası Hizbullah’ın önemli bir siyasi-askeri faktör olarak ortaya çıkmasında İran’ın DM’ından 1500 savaşçıyı Lübnan’a göndermesi önemli bir rol oynamıştır. Başka bir ifadeyle İsrail’in Lübnan işgaline karşı İslami enternasyonal dava bağlamında Hizbullah’ın öncü kadrolarının eğitilmesi için gönderilen DM unsurlar İran’ın devrim ihracı politikasının somut uygulama olanağı bulmasına neden olmuştur (Dionigi, 2014: 92). Bu arada devam eden İran-Irak Savaşı’nda İran’ın Hürremşehr’i Irak güçlerinden kurtarması ile İsrail’in Lübnan’ı işgal tarihi hemen hemen çakışmıştır. Hürremşehr’in alınması DM ve muvazzaf İran askerlerinin buradan Lübnan’a getirilerek Bekaa vadisine yerleştirilmesini ve Lübnan Hizbullah’ının tohumlarının ekilmesini mümkün kılmıştır (Axworthy, 2013: 222-3). İsrail’in Lübnan’dan çıkardığı FKÖ ile ilişkili Şii unsurlar da bu süreçte İran’ın çekim alanına girmiştir. Bu isimlerden birisi de daha sonra İslami Cihad örgütünü kuracak olan İmad Muğniye’dir. Ayrıca Humeyni’nin talimatları doğrultusunda 1983’ün başında Bekaa vadisindeki Lübnanlı Şiiler tarafından bir de Lübnan Konseyi kurulmuştur. İşte bu konsey Lübnan Hizbullah’ının inşasını üstlenmiştir (Axworthy, 2013: 223). İİC ile kuruluş döneminde Lübnan Hizbullah’ı arasındaki organik ilişkiyi gösteren önemli bir bilgi de Hizbullah’ın hem velayet-i fakihî ve İran’ın dini liderliğini benimsemesi ve hem de Lübnan’da İİC benzeri bir siyasal sistem kurmayı hedeflemesidir (Daher, 2016: 45; Samii, 2008: 35-7). Öyle ki Hizbullah’ın resmi kuruluş manifestosu olan 1985 tarihli *Açık Mektup*’ta

“biz, Hizbullah milletin çocukları, İran’da kendisine Allah tarafından zafer bahşedilmiş olan ve [enternasyonal] İslam devletinin çekirdeğini kuran tek bilge ve adil komutan Ayetullah-Uzma Ruhullah Musavi Humeyni’nin emirlerine itaat ediyoruz”

diyerek İran merkezli enternasyonal İslami davanın ve İran devrim ihracının bir parçası olduğunu deklare etmiştir (Samii, 2008: 36-7). Yine 1995 yılında Hizbullah Hamaney’i de dini lider (merci) olarak tanıdığını açıklamıştır (Daher, 2016: 45; Samii, 2008: 35-7).

İran'ın desteklemiş olduğu Hizbullah ve İslami Cihad gibi yapıların ilk faaliyetleri yabancı büyükelçiliklere, havaalanlarına ve askeri karargahlara bombalı intihar eylemleri gerçekleştirmekti. Örneğin, İslami Cihad Beyrut'ta 1983 Nisan'ı ve Ekim'inde önce ABD Büyükelçiliği ve ardından askeri kışlasına iki intihar saldırısı gerçekleştirdi. Elçilikteki saldırının sonucu 63, kışla saldırısının sonucu 300'den fazla askeri-sivil görevli hayatını kaybetmiştir (Axworthy, 2013: 223). Yine Kasım'da (1983) İsrail ordusunun Tier'deki karargahına düzenlenen saldırıda 28 İsrailli hayatını kaybetmiştir. İsrail'in buna cevabı Beka Vadisini vurarak 23 İran DM askerini öldürmek olmuştur.

Hizbullah'ın bu dönemde gerçekleştirdiği sonuçları bakımından en ciddi eylem kuşkusuz Haziran 1985'te bir Trans World Airlines (TWA) uçağının Yunanistan'da kaçırılması ve çoğunluğu ABD yurttaşı olan 153 yolcusuyla beraber Lübnan'a götürülmesidir. Daha önce de ayrıntılarıyla açıklandığı gibi bu eylem İran'da devrimciler arası iç çatışma ve belki de çok daha önemlisi rejimin dini-teorik temelleri üzerinde ciddi sonuçlar doğurmuştur. Bu eylem gerçekten de devrimciler arasında devlet aklı ile devrim aklı arasındaki çatışmayı gün yüzüne çıkarmıştır (Seliktar and Rezaei, 2020: 31). ABD'nin Tahran Büyükelçiliğinde gerçekleşen rehine krizinde Carter'ın yaşadığı kaderi yaşamamak için Reagan yönetimi İran'ı devreye sokarak rehineleri kurtarmaya karar vermiştir. Bu plan ABD ulusal güvenlik danışmanı Robert McFarlane ve CIA Direktörü William Casey'in İsrail'in yardımıyla rehineler ile silah takasını içeren bir plandı. Daha sonra İran-kontra skandalı olarak uluslararası ilişkiler sözlüğüne girecek müzakerelerde rehinelerin teslim edilmesi karşılığında İran'a 700 Tow füzesi teslim edilmesi konusunda anlaşıldı. Anlaşma sonrası 3 rehine serbest bırakıldı ancak İran'ın Şam Büyükelçisi olarak görev yapan ve tavizsiz bir devrim ihracı politikasını savunan radikal unsurlardan Muhteşempur'un emriyle 3 Amerikalı da eş zamanlı olarak kaçırılmıştır. Rehine-silah takası müzakereleriyle eş zamanlı olarak 3 Amerikalının daha kaçırılmasından anlaşıldığına göre İİC eliti içinde dış politikanın yürütülmesi konusunda bir çatışma vardı. Öyle ki radikal devrim ihracının tavizsiz savunucularından birisi olan Muhteşempur, 1985'te Şam Büyükelçiliğinden alınıp 1985'te Dışişleri Bakanlığına kaydırılarak dış politika kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Seliktar, 2012:62-65). Muhteşempur ABD ile herhangi bir ilişkiye kategorik olarak karşı çıkan devrimci unsurlar arasındaydı. Halbuki dönemin Meclis Başkanı Rafsancani gibi daha üst düzey devrimciler devrim ihracını

savunanların saldırgan politikasının İİC'ne faydası konusunda oldukça şüpheli bir bakış açısına sahipti (Seliktar and Rezaei, 2020: 33). İran-İrak Savaşı'nın 1984 sonrası tanker savaşlarıyla uluslararasılaşmaya ve İran'ın silah sıkıntısı çekmeye başladığı bir dönemde Rafsancani bu tip eylemlerle İran'ın haydut devlet imajının dışarıdan silah alımını oldukça zorlaştırdığının farkındaydı. Rafsancani resmi düzeyde her ne kadar oldukça güçlü bir isim olsa da devrim ihracını yürüten aktörler üzerinde tam bir nüfuz sahibi değildi (Seliktar and Rezaei, 2020: 33). Bu aktörler üzerinde en fazla nüfuz sahibi isim kendisi de devrim ihracını coşkuyla savunan ve ABD ile ilişkiler kurulmasına kategorik olarak karşı çıkan Ayetullah Montazeri'ydı. Montazeri devrim ihracının bizzat uygulayıcılarından olan oğlu Muhammed Montazeri'nin 1982'de hayatını kaybetmesinin ardından duygusal olarak da oğlunun mirasını sürdürmeye kararlıydı. Montazeri İDKHÖ'nden birkaç ismi Kum'daki yerine taşımış ve bu örgütün başına da hayatını kaybetmiş olan oğlu Muhammed'in yakın arkadaşı ve damadının kardeşi olan Mehdi Haşimi'yi getirmişti. Lübnan onlar açısından devrim ihracının model ülkesi olması bakımından oldukça önemliydi (Seliktar and Rezaei, 2020: 33).

Haşimi kardeşlerin İİC'nin bürokratik yapısından bağımsız hareket etmelerinin istikrarsızlaştırıcı etkisinden kaygılanan Cumhurbaşkanı Ali Hamaney ve Meclis Başkanı Rafsancani, İstihbarat Bakanı Muhammed Reyshahri'ye Montazeri ve takipçilerine karşı harekete geçme emri verdi. 12 Ekim'de (1986) Haşimi Kardeşler ve İDKHÖ'nün diğer üyelerinden 3 milletvekili ile Artesh (ordu) ve DM'ndan bazı etkili subaylar tutuklandı. Montazeri karşıtı bu tasfiye sürecinin anlamı devlet aklı ve ulusal çıkar (*kurucu esneklik*) taraftarlarının devrim aklı ve radikal dış politika (*yıkıcı radikalizm*) taraftarlarını kontrol altına almak istemeleriydi. Bu hücumla karşı Montazeri ise Hattı-ı İmam'ı (İmam'ın Yolunu Takip Eden Öğrenciler) harekete geçirdi. Bu eylemciler İstihbarat Bakanı Reyshahri'yi İran'a ve Haşimi kardeşlere komplo kurmakla suçlayarak protesto ettiler (Seliktar, 2012: 62-65). Montazeri taraftarları, Rafsancani üzerinde daha fazla baskı kurmak için Muhteşempur'un onlara temin etmiş oldukları Rafsancani-McFarlane müzakerelerini son derece radikal bir karar alarak ifşa ettiler. Haber 3 Kasım 1986'da Lübnan'da Al-Shiree gazetesinde yayınlandı. Olayı sızdıran makale, devlet aklı ile devrim aklı arasında ortaya çıkan bölünmeden ve devrimci dış politikadan sapma riskinden şikâyet ediyordu. Makale sadece söz konusu müzakereleri ifşa etmiyor, aynı zamanda McFarlane'ın muhatabının (Rafsancani)

ona İran'ın devrim ihracı politikasına son verme ve Körfez devletlerinin istikrarını bozmama garantisi verdiğini de savunuyordu. Makalenin vermek istediği mesaj oldukça açıktı: Rafsancani ABD ile ilişkileri düzeltme (*devlet akli*) adına devrimi “satmaya” hazırdı (Seliktar and Rezaei, 2020: 34).

Skandalın radikal ulema içindeki muhalefeti tırmandırmasının önüne geçmek için devlet aklını temsil eden pragmatik unsurlar inisiyatifi elden kaçırmamak adına hızlı hareket etmişlerdir. Ulema Özel Mahkemesi hızlı bir şekilde Mehdi Haşimi'yi yargılamış ve idama mahkûm etmiştir. Montazeri'nin aracılık ederek Humeyni'den infazın gerçekleştirilmesini durdurmasını talep etmesinden önce idam uygulanmıştır (Eylül 1987). Mehdi Haşimi'nin idamı devlet aklını (ulusal çıkar) temsil eden pragmatik ana akım liderlik açısından inisiyatifi radikallere kaptırmamak açısından önemli bir zaferdir (Seliktar and Rezaei, 2020: 34).

Gerçekten kendisini en somut şekilde İran-Irak Savaşı'nı bitiren gelişme olarak Temmuz 1988'de İİC'nin BM 598 sayılı ateşkes kararını kabul etmesinde gösteren thermidor dönemine geçiş sürecine uygun olarak Hizbullah'ın İran devrim ihracı enstrümanı olma işlevinde de değişim yaşanmıştır. Bu değişim kendisini İİC'nin Hizbullah'ın Lübnanlaşma siyasetini teşvik etmesinde göstermiştir. Temmuz 1988 ateşkes kararı, İran'ın Humeyni sonrası (Haziran 1989) thermidor dönemine girişi ve Lübnan İç savaşını bitiren Taif Anlaşması'nın İmzalanması (22 Ekim 1989) yaklaşık olarak eş zamanlı gerçekleşen önemli bölgesel gelişmelerdir. Bu gelişmelerle beraber Hizbullah da Lübnan siyasetinin bir parçası olmaya ve radikalizmden uzaklaşmaya başlamıştır. Ancak İİC'ndeki sürekli devrimci troçkistlerle İran-Irak ateşkes anlaşması sonrası thermidor dönemine hazırlanan Rafsancani öncülüğündeki ana akım siyasetçiler arasındaki farklılığa benzer şekilde Hizbullah içinde de fikri bir bölünme kendisini göstermiştir. Şeyh Subhi Tufeyli, Seyyid Abbas Musavi ve Seyyid Hüseyin Musavi'nin temsil ettiği gruba göre İran'ın ateşkes anlaşmasını kabul ettiği şartlarda Hizbullah'ın da Lübnan'da devrimci bir gündem yürütmesi imkansızdı (Hamzeh ve Gökmeciyan, 1993: 86). Bu şartlarda Hizbullah'ın yapması gereken diğer Lübnanlı siyasi gruplarla ilişkiler kurmak ve Lübnan siyasetine entegre olmaktı. Bu grup belirgin bir şekilde Humeyni sonrası thermidor dönemine geçişin yönlendirici ismi olan İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin vizyonu doğrultusunda hareket etmek istiyordu. Diğer taraftan Seyyid Hasan Nasrallah, Seyyid İbrahim el-Emin, Hacı Hüseyin Halil ve İmad Mugniye gibi isimler ise Lübnan'da bir İslam devrimi fikrini

savunmaya devam etmişlerdir. İki grup arasındaki tartışmada Rafsancani'nin etkisi ile birinci grup etkili çıkmıştır. Bunun en somut ve sembolik göstergesi 1991'de Hizbullah genel sekreterliğine birinci grubun bir temsilcisi olan Seyyid Abbas Musavi'nin getirilmesidir. Musavi'nin genel sekreterliği ile beraber Hizbullah'ın bayrağında yer alan “Lübnan'da İslam devrimi” sloganı 1991'den itibaren kullanılmamaya başlanmış ve Hizbullah 1992'den itibaren siyasal partileşme sürecine girmiştir. Bu politika Abbas Musavi 1992'de öldürüldükten sonra Genel Sekreter olan Hasan Nasrallah'tan sonra da devam etmiştir. Ayrıca bu tarihten itibaren Hizbullah Lübnan seçimlerine Emel Hareketi'yle ittifaklar kurarak katılmaya ve çeşitli sosyal ve yardım faaliyetlerine odaklanmaya başlamıştır (Hamzeh ve Gökmeciyan, 1993: 87; Lourer, 2022: 221-2; Yetim, 2018: 39). Hizbullah'ın partileşme ve seçimlere katılarak Lübnanlaşma siyaseti İran Lideri Hamaney'in 1992 fetvasıyla açıkça desteklenmiştir (Azani, 2009: 99).

Hizbullah'ın Lübnanlaşma ya da Lübnan'a entegre olma siyasetinin İİC tarafından teşvik edilmesi, BM 598 sayılı ateşkes kararının kabul edilmesi, devrim ihracının anlamının ılımlaştırılması ve Körfez ülkeleriyle normalleşme süreci içine girilmesi, Humeyni sonrası thermidor döneminin *kurucu esnekliğinin* dış politikaya sistematik olarak yansıdığını gösteriyordu. Bununla beraber yukarıda da ifade edildiği gibi dış politikadaki esnekliğin, devlet oluşum sürecinde kontrolün elden kaçmasına neden olma riski vardı ve Humeyni açısından bu kontrolsüzlüğün *yıkıcı radikalizmle* dengelenmesi gerekiyordu. Sürecin dengelenme fırsatını ise Hint asıllı bir İngiliz yazar olan Salman Rüşdi'nin “Şeytan Ayetleri” romanı vermiştir. 1988'in ortasından itibaren başlayan ve ateşkes kararıyla zirvesine çıkan İran iç ve dış politikasının normalleşme süreciyle eş zamanlı olarak Salman Rüşdi'ye karşı ölüm fetvası verilmesi ve bunun sonucunda henüz filizlenmekte olan Avrupa ile ilişkilerin yeniden bozulması inisiyatifini ancak söz konusu *kurucu esnekliğin* kontrolsüz bir reform sürecine evrilmeden dengelenmesi arayışı ile açıklayabiliriz.

Salman Rüşdi Karşısı Fetva ve Kurucu Esnekliğin Yıkıcı Radikalizmle

Dengelenmesi Arayışı

BM 598 sayılı ateşkes kararının kabulü Humeyni'nin kendisinin de ifade ettiği gibi devrimci ve İslami ilkeler (*yıkıcı radikalizm*) gözetilerek değil maslahat (*kurucu esneklik*) gözetilerek alınmış bir karardır. Bu kararlar hemen hemen eş zamanlı olarak anayasada yapılan değişikliklerle de siyasal sistem maslahat

enstrümanı uyarınca çok daha sekülerleştirilmişti. Ancak 1988'in Eylül ayında Hint asıllı bir İngiliz vatandaşı olan Salman Rüşdi'nin Şeytan Ayetleri (*The Satanic Verses*) romanını yazması Humeyni'nin sekülerleşme ve ılımlılaşma trendini dengeleme fırsatı vermiştir. Humeyni romanın Pakistan, Bangladeş ve Keşmir gibi yerlerde kitlesel protestolara neden olmasının ardından İslami enternasyonal davayı temsil etme işlevinin farkına vardıktan sonra 14 Şubat'ta (1979) Salman Rüşdi hakkında ünlü ölüm fetvasını yayınlamıştır:

"... dünyanın bütün cesur Müslümanlarına bildirmek isterim ki İslam'a, Peygamber'e ve Kuran'a karşı yazılmış... Şeytan Ayetleri başlıklı kitabın yazarı ve onunla birlikte kitabın içeriğinden haberdar olarak yayınlayan yayıncılar ölüm cezasına mahkûm edilmiştir... bütün gayretli Müslümanlara bunları nerede bulurlarsa infaz etmeleri çağrısı yapıyorum, öyle ki artık kimse İslam'a hakaret etmeye cüret etmesin..."
(Axworthy, 2013: 298).

Ateşkes kararının ardından İran üzerindeki yarı uluslararası tecridin hafifletilmesi bakımından Avrupa ülkeleriyle diplomatik ilişkilerin yeniden başladığı bir aşamada Salman Rüşdi fetvası, İİC'nin bu ülkelerle ilişkilerinin yeniden kesilmesine neden olmuştur. İran resmi düzeyde fetvanın uygulanması için herhangi bir çaba içine girmedi ancak fetvanın yayınlanmasından sonra kurulan 15 Hordad Vakfı, fetvanın hayata geçirilmesi için zamanla para ödülleri ilan ederek inisiyatif almaya çalışmıştır (Axworthy, 2013: 298). Cumhurbaşkanı Hamaney hem bu vakfın kurulmasına tepki göstermiş hem de Rüşdi'nin tövbe ederse affedileceğini açıklamıştır ama Humeyni'nin ters yöndeki açıklamasıyla refüze edilmiş ve 28 Şubat'ta İngiltere ile diplomatik ilişkilerin kesilmesine neden olmuştur. Gerçekten 15 Hordad Vakfı ve diğer bonyadlar İran'da egemenliğin kaynağı konusundaki seküler ve dini iki farklı boyutun ve bunun karar alma süreçlerine olan etkisinin somut yansımaları olmuştur. Salman Rüşdi fetvası da 15 Hordan Vakfı üzerinden Bonyadların hizip siyasetinde nasıl bağımsız rol oynadığı konusundaki en çarpıcı örnek olmuştur.

Hem Humeyni'nin hem de thermidor dönemine geçişte kontrolsüz esnekliğin risklerinden kaygılanan unsurların Salman Rüşdi fetvasıyla Avrupa ile gelişmeye başlayan ilişkileri durdurarak sürecin dengelenmesinde belli bir sonuç alındığını gösterse de trendin tersine çevrilmesiyle de sonuçlanmamıştır. 1989'da Salman Rüşdi vakası nedeniyle Avrupa Topluluğu (AT) ile ilişkiler gerginleşmiş olsa da Körfez ülkeleriyle başlayan normalleşme süreci üzerinde olumsuz bir etki yaratmamıştır (Ehteshami, 1995: 140). Öyle ki Humeyni sonrası İİC Cumhurbaş-

kanı Rafsancani 1990'da Irak Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin'le karşılıklı mektup diplomasisi yürütmüş, Temmuz 1990'da ise iki ülke Dışişleri Bakanları BM himayesinde Cenevre'de doğrudan görüşmeler konusunda anlaşmışlardır. Yine İİC Dışişleri Bakanı Velayeti, Kuveyt'e ziyarette bulunarak ateşkes sonrası kurucu esneklik ve thermidor döneminin en azından bölgesel bağlamda devam edeceğini işaret etmiştir (Ehteshami, 1995: 140).

5.6 Bölüm Özeti

İİC'nin devlet oluşumunun kurucu liderlik tarafından belirlenen ilk on yılını analiz eden bu bölüm, devrim sonrası devletin niteliğini şekillendiren en önemli faktörlerin bir taraftan Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi* ile kurucu esnekliği, diğer taraftan da kendisini Geçici Hükümet (Bazergan)-Devrim Konseyi, Cumhurbaşkanı Ben-i Sadr-İCP, İslam Cumhuriyeti-Halkın Mücahitleri arasındaki çatışmada gösteren rekabet olduğunu iddia ederek başlamıştır. Birincisinde Humeyni'nin siyasal muhalefet dönemi koşullarında çerçevesini çizdiği devlet-ulema bütünleşmesine dayalı siyasal teorisi olan velayet-i fakih doktrininin devlet oluşumu bağlamında teori ve uygulamada ne anlama geldiği ve zamanla nasıl bir değişim geçirdiği sorusunun cevabı verilmeye çalışılmıştır. Bu sorunun cevabını Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esnekliğini* ortaya koymasını mümkün kılan üç ara argümanla cevapladık. İlk ara argüman Humeyni'nin son iki yüzyıllık devlet oluşumuna takaddüm eden Şii ulema müessesesinin oluşumunun teolojik arka planını oluşturan bilgi-siyaset ilişkisine dair kesinlik paradigmasındaki tarihsel kırılmalardan üçüncüsü olan iki unsurlu velayeti fakih teorisidir. Velayet-i fakihin Humeyni versiyonu, gerçekten siyasal teori bakımından Şiiliği içsel bir devrime sürüklemiştir. Bu anlamda Humeyni Pehlevi rejimine karşı bir devrimden önce neo-Şiizmle geleneksel Şii siyasal teoride bir devrim gerçekleştirmiştir. Ne var ki Humeyni'nin Şii kesinlik paradigmasında gerçekleştirdiği son devrim bu olmamıştır. Humeyni teolojik bakımdan *yıkıcı radikalizminin* ve modern egemen ulus devlete uyarlanma bakımından *kurucu esnekliğinin* sınırlarını mümkün olduğunca genişlettiği 1988 tarihli velayet-i mutlak-i fakih fetvasıyla seküler bir teokrasi yaratmıştır. Humeyni'nin söz konusu fetvayı vermesine neden olan gelişme, devrimci farklı ideolojik bileşenler arası tasfiye sürecinin 1983'ün ortasında tamamlanarak İCP içindeki gömülü hizipleşmenin gün yüzüne çıkmasıdır. Hizip siyaseti kendisini özellikle 1984'te meclise hâkim olan İslami-sol ile muhafazakâr Cumhurbaşkanı Hamaney ve AKK arasındaki rekabette

göstermiştir. Üstelik bu fetva İran-kontra skandalının tetiklediği olaylar nedeniyle Ayetullah Montazeri'nin siyasal sistemden dışlanması ve bunun sonucunda yaşanan haleflik krizine rehberlik için merce-i taklit olma şartının kaldırılması çözümü bulunmasıyla eş zamanlı verilerek devletin niteliğinin seküler teokrasiye evrilmesine neden olmuştur. Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ve kurucu esnekliğini* oluşturan üçüncü ara argüman ise onun sol-İslam aşısının mirasını devralmasıyla ilgilidir. Siyasal sistemin salt ulema bütünleşmesine dayalı olmaması, Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik yaklaşımına köprü aydınlar kuşağı* ve onların en önemli temsilcileri olan Celal Al-i Ahmed ve Ali Şeriatî'nin *sol-İslam aşısının* mirasının dahil olması, devletin niteliğinin halkçı, anti-emperyalist ve cumhuriyetçi unsurlar barındırmasıyla sonuçlanmıştır.

İİC devlet oluşumunu belirleyen ikinci ana argüman olan devrimciler arası rekabete gelince, bu bölümün ikinci ara bölümünde (5.3) bu olgunun devrim sonrası devlet oluşumunun bir tasfiye süreciyle paralel yürütülmesini gerektirdiğini iddia ettik. Devrim lideri Humeyni'nin samimi ya da siyasal pragmatizm gereği başta tarafsız bir yaklaşım sergilemeye çalışsa da daha sonra siyasal sürece ağırlığını koyması tasfiye sürecinin hızlı başlamasına ve anayasanın karakterinin velayet-i fakihî merkeze almasına neden olmuştur. Devrimci bileşenler arası rekabet süreci anayasanın karakterini belirlemiştir. İİC devlet oluşumu tarihsel sürecinin bu anlamda en önemli belirleyici faktörü Humeyni ve velayet-i fakih taraftarlarının demokratik İslam cumhuriyeti (Bazergan, Şeriatmedari) ve sol (Halkın Fedaileri, Halkın Mücahitleri, Tudeh) vizyonunu savunanları tasfiye etme sürecidir. Tasfiye süreci sadece devletin velayet-i fakih etrafında örgütlenmesini değil aynı zamanda devlet-toplum ilişkilerinin sonraki süreçte alacağı niteliği de belirlemiştir. Öyle ki devrim sonrası devlet oluşumu aşamasında devrimin bir taraftan devrimci diğer bileşenlere, diğer taraftan ise uluslararası müdahalelere karşı muhafaza edilmesi kaygısı Humeyni ve iç halkası açısından diğer tüm kaygıların önüne geçmiştir. Bu anlamda söz konusu kaygının devlet oluşum sürecini tasfiye süreci ile paralel yürütmek durumunda bırakması devlet-toplum ilişkilerinin bir güvenlik devleti şekline bürünmesine neden olmuştur. Kısaca devlet inşasını teşkil eden anayasa, kurum inşası ve bu süreçte yaşanan sıcak çatışma şartlarında ortaya çıkan tasfiye süreci bölümün bir diğer ara bölümünü (5.3) teşkil etmiştir. Tekrar etmek gerekirse Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ve kurucu esnekliği* devletin iki unsurlu velayet-i

fakihe dayalı seküler bir teokrazi ve anti-statükocu halkçı bir cumhuriyet biçiminde; tasfiye süreci ise bir güvenlik devleti şeklinde oluşumuna neden olmuştur.

Ayrıca bu bölümün ilk iki ara bölümüyle (5.2 ve 5.3) ilgili son bir hatırlatma yapmak gerekirse burada Anayasa'nın Aralık 1979 referandumuyla onaylanması-nın ardından İİC'nin siyasal ve kurumsal yapısının ne resmi-biçimsel anlamda ne de devrimci aktörler arası güç ilişkileri anlamında ikmale kavuşmasa da bu anayasal çerçeveye beraber, devlet oluşumu ile ona takaddüm eden ulema müesses nizamı paralel oluşumunun ve buna ilave olarak 1960'lardan itibaren gerçekleşen sol-İslam aşısının artık son iki yüzyıllık *güç arayışı ile meşruiyet krizi* gerilimini sağlam ve yönetilebilir bir çözüme kavuşturduğunu iddia ettik. Bu açıdan Aralık 1979 referandumuyla onaylanan anayasa ile beraber nasıl bir siyasal ve kurumsal yapının ortaya çıktığı sorusunun cevabını son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimin yüzeye çıkmasının bir sonucu olan velayet-i fakihin Humeyni versiyonu ve ona *sol-İslam aşısının* nüfuz etmesi şeklinde verdik. İİC, söz konusu krizi son iki yüzyılın rüesayı millet rolünü oynayan meşruiyet aktörü Şii ulema müesses nizamının çözüm formülasyonu ve fakat kurucu esnekliğin bir yansıması olarak ona cumhuriyetçi unsurların da eklenmesi ile aşmıştır. Gerçekten İİC siyasal sistemini tanımlayabilmek için onun merkezine yerleştirilen velayet-i fakihi güçlü bir parametre olarak kabul etmekle beraber anayasal olarak oluşturulmuş diğer kurum ve organların tamamına bütünsel olarak bakmadan kapsamlı ve kuşatıcı tanımlama yapmak mümkün olmamıştır. Öyle ki İİC'nin 1979 Anayasası içerdiği kurum ve onlara öngörmüş olduğu yasama, yürütme ve yargı yetkileriyle hem dini egemenlik (meşruiyet) hem de halk egemenliği (makbuliyet) kaygısını, bu çalışmanın bakış açısına uygun olarak söylemek gerekirse son iki yüzyıldır var olan *güç arayışı ile meşruiyet krizine* kendi özgün çözüm arayışını yansıtmıştır.

Çalışmanın yöntemine uygun olarak devlet oluşumu aynı zamanda uluslararası failliğe dayandırılarak (5.3.4) da açıklanmıştır. İİC devlet oluşumunu Humeyni ve onun ulema radikalizmi bakımından başarılı kılan fenomen bu tasfiye süreci ile çakışan uluslararası üç gelişmedir. Bunlardan ilk ikisi 4 Kasım 1979'da ABD Tahran Büyükelçiliği'nin kendisine *Hatt-ı İmam* (İmamın Yolunu Takip Eden Öğrenciler) ismini veren kalabalık bir öğrenci grubu tarafından ele geçirilmesi ve 444 gün sürecek rehine krizi ile Eylül 1980'de Irak'ın İran'a saldırısıyla başlayan 8 yıl sürecek savaştır. Burada 1979 Devrimi'nin hemen ardından patlak veren 1979-81 rehine krizi ile 1980-88 arası İran-Irak Savaşı'nın devlet oluşumu sürecini nasıl

etkilediği sorusunun cevabı aranmıştır. Her iki olay da her ne kadar Humeyni'nin inisiyatifıyla ortaya çıkmamış olsa da rejimin konsolide olması ve aykırı unsurlarının tasfiyesi için uygun bir siyasal ortam yaratmıştır. Son olarak 1985'te Lübnan Hizbullah'ının gerçekleştirdiği bir ABD yolcu uçağı kaçırmayı olayının uluslararası-devlet-toplum faillikleri arasında zincirleme bir tepkime yaratarak İran devlet oluşumu ve bununla bağlantılı devlet-toplum ilişkileri ile uluslararası-devlet ilişkilerinin biçimlenmesindeki etkisini analiz ettik. Burada da nasıl oldu da oldukça mevzi bir olayın İran'da Humeyni'nin velayet-i fakih siyasal teorisinin din ve devrim aleyhine ve fakat modern ulusal egemen devlet lehine yeniden ve son defa uyarlanmasıyla sonuçlandığı sorusunun cevabı aranmıştır.

İİC devlet oluşumunu tahlil ettiğimiz bu iki ara bölümün (5.2 ve 5.3) sonunda, Humeyni döneminin sonuna gelindiğinde devlet oluşumunun nihai olarak tanımlanabilir bir forma kavuştuğunu savunduk. Bu form uluslararası-devlet-toplum kompleksinin karşılıklı tepkimelerine yol açan gelişmelerin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada 1989'da ortaya çıkan devlet formunu *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik temeli üzerinde yükselen seküler teokrasiye dayalı bir güvenlik devleti* olarak tanımladık. Humeyni'nin kesinlik paradigmasına dayalı Şii bilgi-siyaset anlayışında üçüncü kırılma anlamına gelen iki unsurlu velayet-i fakih, devlet-ulema bütünleşmesini mümkün kılmışken, *köprü aydınlar kuşağından* devralınan *sol-İslam aşısı* sisteme halkçı-cumhuriyetçi bir biçim kazandırmıştır. Yine 1984'ün başından itibaren İCP içinde kendisini gösteren hizip siyasetinde Humeyni'nin inisiyatif alma zorunluluğunda kalması, kesinlik paradigmasına dayalı Şii bilgi-siyaset teorisinde dördüncü kırılma anlamına gelen velayet-i mutlak-i fakih fetvasını vererek devletin niteliğinin seküler bir teokrasiye bürünmesinin yolunu açmıştır. Sistemin tam anlamıyla seküler bir teokrasiye evrilmesi ise İran-kontra skandalı gibi uluslararası bir gelişmenin tetiklediği haleflik krizine merce-i taklit olma koşulunun kaldırılmasıyla mümkün olmuştur. İİC'nin niteliklerinden birisi de hem dış hem de iç meydan okumalara karşı kendisini bir güvenlik devleti şeklinde biçimlendirmesidir. İİC'nin bir güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesi bir taraftan devlet oluşumu ile tasfiye sürecinin paralel yürümesi, diğer taraftan ise yine bu gelişmelere eşlik eden rehine krizi ile İran-Irak Savaşı gibi uluslararası gelişmeler bağlamında söz konusu olmuştur. İİC'nin bir güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesinin devlet-toplum ilişkilerine

yansıması kendisini en azından Humeyni döneminin şartları bağlamında toplumsal failliğin sıfırlanması ile göstermiştir.

Bu bölümün analiz ettiği konulardan birisi de söz konusu toplumsal failliğin Humeyni döneminde (1979-89) geçici olarak sıfırlanması olmuştur (5.4). Devrim sonrası Humeyni dönemi devlet oluşum sürecinin önemli bir özelliği de velayet-i fakih'e dayalı İC'nin kurularak hem ulema-devlet bütünleşmesinin neden olduğu tarihsel rol değişiminin hem de rehine krizi, İran-Irak Savaşı ve tasfiye sürecinin neden olduğu güvenlik devleti formunun toplumsal failliği geçici olarak (1979-89) sıfırlaması olgusudur. Bu bölümün 1979-89 arası İC oluşumu dönemindeki toplum soyutlamasının tanımlanmasına ayrılmış ara bölümü (5.4), ulemanın son iki yüzyıllık rüesayı millet tarihsel rolünden rüesayı devlet rolüne kaymasının ve buna eşlik eden güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesinin toplumsal failliği geçici olarak sıfırladığını ve fakat Humeyni sonrası dönemde seçim olgusu ve reform siyasetiyle tekrar ortaya çıkacağını savunmuştur. Gerçekten de devrim sonrası Humeyni döneminde (1979-89) toplumsal failliğin geçici olarak sıfırlanmasının nedenlerinden birisi bu tarihsel rol değişimiyle diğer nedenleri ise devrimci rejimin rehine krizi ve İran-Irak Savaşı gibi uluslararası ve bölgesel çatışmalar karşısında hayatta kalma güdüsünün toplumsal taleplerin tamamını baskılamış olmasıdır. Sekiz yıllık İran-Irak Savaşı devleti topluma daha fazla iştirik, devletin varoluşu adına toplumsal faillikten feragat etme doğal sürecinin yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Humeyni dönemi (1979-89) devlet oluşum sürecinde geçici olarak devlet-toplum bütünleşmesi söz konusu olmuştur.

İC devlet oluşumunun temel karakteri olan iki unsurlu velayet-i fakih piramidi, sol-İslam aşısı ve devlet-ulema bütünleşmesinin, yani ulemanın devlet-toplum ilişkilerinde devrim öncesinin rüesayı millet pozisyonundan rüesayı devlet pozisyonuna geçişinin, son iki yüzyıldır *güç arayışı ile meşruiyet krizi* arasındaki denge arayışı sorununu çözememekten kaynaklanan devlet-toplum gerilimini yönetilebilir kılmada nasıl bir yol izlediği ve bu yolun meşruiyet krizini gerçekten de yönetilebilir kılıp kılmadığı sorusu, bu bölümün son ara bölümü olan dış politikayla ilişkilendirilerek cevaplandırılmıştır. Bu çalışmada ayrıntılarıyla vurgulamış olduğumuz gibi meşruiyet krizinin nedeni *güç arayışı* (devlet oluşumu/modernleşme) çabasının sömürgeci modernleşme biçimine dayanıyor olmasıydı. Meşruiyet aktörlerinin her harekete geçtiği vaka, uluslararası-devlet ilişkilerinin sömürgeci ve bağımlı doğasına karşı toplumsal refleks şeklinde

belirmişti. Bu kendisini sadece ekonomik, askeri ve siyasi sömürge karşıtlığı biçiminde değil, Meşrutiyet Devimi sırasında Şeyh Fazlullah Nuri, 1960'ların ikinci yarısından itibaren Celal Al-i Ahmed ve daha sonra da Ali Şeriatî gibi post-kolonyal aydınların *sol-İslam* aşısında temsil edilen kültürel sömürge karşıtlığı biçiminde de göstermiştir. Gerçekten de devlet oluşumuyla (modernleşme/güç arayışı) beraber ortaya çıkan meşruiyet krizinin en önemli boyutu değer transferi ile ilgiliydi. İİC devlet oluşumu, söz konusu *meşruiyet krizini*, Kaçar ve Pehlevî dönemleri sömürgeci modernleşme biçimindeki uluslararası-devlet ve devlet-toplum ilişkileri denklemini değiştirerek çözmeyi vaat etmiştir. Kaçar ve Pehlevî modernleşmeleriyle beraber devlet, toplumsal değerlerin muhafızı olmaktan uluslararası modern Batılı değerlerinin topluma transferinin aracı kurumu haline gelmiştir. Başka bir ifadeyle İİC öncesi devlet oluşumu, toplumsal değerlerin uluslararası alanda temsiline dayalı aşağıdan yukarıya doğru bir değer transferini değil, uluslararası değerlerinin topluma transferinin bir aracı kurumu şeklinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla devletin Batı değerlerinin topluma tepeden transferinin aracı kurumu olması *meşruiyet krizinin* çözülememesinin de bir nedeni olmuştur. İİC'nde ise uluslararası-devlet ilişkisi anti-statükocu, anti-emperyalist ve revizyonist bir temele dayandırılarak uluslararası-devlet-toplum ilişkileri, önceki dönemin *uluslararası-devlet ortaklığı karşısında toplum denklemine* değil; *uluslararası karşısında devlet-toplum ortaklığı denklemine* dayandırılmıştır. Humeyni döneminde devrim ihracı, rehine krizi, İran-Irak Savaşı ve üçüncü dünyacı retorik tümünden kurulması düşünülen bu devlet-toplum ortaklığına karşı uluslararası karşılaşmasının yansımalarıdır. Bu yansımalar Humeyni döneminde potansiyel ulema dışı meşruiyet kaynaklarının ya da aktörlerinin devlet-toplum bütünleşmesi ya da toplumsal failliğin sıfırlanması nedeniyle ortaya çıkmasını engellemiştir. Humeyni dönemi İİC dış politikasının *devlet-toplum ortaklığı karşısında uluslararası denkleme* şeklinde kurgulanması uygulamanın ağırlıklı olarak *yıkıcı radikalizm* tarafından belirlenmesine neden olmuştur. Humeyni dönemi dış politikasında *yıkıcı radikalizm*; devrim ihracı, rehine krizi ve onunla ilişkilendirilen anti-emperyalist, anti-Amerikancı söylem, İran-Irak Savaşı ve anti-emperyalist söylemle İslami enternasyonalist söylemin iç içe geçtiği Filistin meselesi ve devrim ihracı amacıyla ilişkili olarak ortaya çıkan Lübnan Hizbullah'ı gibi devlet dışı bir aktörün bir dış politika aracı olarak inşası pratikleriyle temayüz etmiştir. Kendisini en belirgin şekilde BM 598 sayılı ateşkes kararının Temmuz 1988 tarihinde kabul edilmesinde

gösteren thermidor dönemine geçiş, yani *kurucu esneklik* ise bir taraftan geçici olarak sıfırlanan toplumsal failliğin yüzeye çıkmaya başlamasının neden olduğu devlet-toplum bütünleşmesi döneminin sona ermeye başlaması, diğer taraftan ise ortaya çıkmaya başlayan toplumsal faillik talebine ancak uluslararası ve bölgesel izolasyondan kurtularak cevap verilebileceği varsayımına dayandırılmıştır. *Kurucu esneklik* pratikleri kendisini zikredildiği gibi İran-Irak Savaşı'nı bitiren BM 598 sayılı ateşkes kararının kabul edilmesinde, devrim ihracının anlamının ılımlaştırılmasında, Körfez ülkeleriyle normalleşme süreci içine girilmesinde ve Hizbullah'ın Lübnanlaşma siyasetinin teşvik edilesinde göstermiştir. Ancak thermidor dönemine geçerken bile siyasal sistemin temel karakterini dönüşüme uğratma riskine karşı süreç, Salman Rüşdi karşıtı fetvanın *yıkıcı radikalizmi* ile dengelenmeye çalışılmıştır. Kısaca 1979 sonrası İran dış politikası İİC devlet oluşum sürecinin ve bu sürecin bir parçası olan uluslararası-devlet-toplum ilişkilerinin karşılıklı etkileşimi bağlamında incelenmiştir.

ALTINCI BÖLÜM

6. HUMEYİNİ SONRASI İRAN İSLAM CUMHURİYETİ ULUSLARARASI-DEVLET-TOPLUM KOMPLEKSİ VE DIŞ POLİTİKASI (1989-2021)

6.1 Giriş

Humeyni sonrası dönem, bazı yazarlar tarafından ikinci cumhuriyet olarak nitelendirilirken (Ehteshami, 1995), bazı yazarlar ise Humeyni sonrası dönemi de kendi içinde bölerek Rafsancani dönemini ikinci, Hatemi dönemini ise üçüncü cumhuriyet olarak tanımlamaya çalışmıştır (Çamurcu, 2000). Yine bir başka yazar da Humeyni sonrası İİC'nin temel sorununun sonlanmayan bir devrim girdabı içine girmek, bir türlü iç pasifizasyon ve dış tanınma aşamasına geçememiş olmak olduğunu savunmuştur (Bayart, 2015). Bu çalışma ise Humeyni sonrası dönemi daha öncesini olduğu gibi İran'ın son iki yüzyıllık devlet oluşumu ve uluslararası tarihsel sosyolojik birikimi üzerine yerleştirmeye çalışmaktadır. Bu çalışma hem İran Devrimi'ni hem de İİC'ni, Kaçarlardan başlayan ve Pehlevilerle devam eden İran'ın sömürgeci askeri, siyasi ve ekonomik müdahaleler biçiminde kendisini gösteren uluslararası faillik karşısında, devlet failliğini artırma çabası olan ve sömürgeci modernleşme biçiminde ortaya çıkan devlet oluşumunun neden olduğu *güç arayışı ile meşruiyet krizine* kendi özgün toplumsal şartları bağlamındaki son (ama sonlanmayan) bir model arayışı olarak değerlendirmişti. İran'ın toplumsal faillik aktörü olan ulemanın devlet oluşumuna takaddüm eden oluşum ve kurumlaşma sürecinin 1963'ten itibaren uluslararası-devlet-toplum kompleksinin biçimlenmesinde temel bir parametre haline geldiği iddia edilmişti. Yine İran Devrimi'nin söz konusu iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimin 1963'te aldığı biçimin bir sonucu olarak ortaya çıktığı savunulmuştu. Buna ilave olarak İİC siyasal sisteminin son iki yüzyıllık güç arayışı ve meşruiyet krizi gerilimine ilk defa meşruiyet aktörü ulemanın bir çözüm modeli bağlamında şekillendiği ileri sürülmüştü. Devlet ya da seküler entelijansiyanın temsil ettiği modernleşme modellerinin *güç arayışına* odaklanması tecrübesinden farklı olarak İİC devlet oluşumu -kurucularının meşruiyet aktörleri olması nedeniyle- güç arayışına değil *meşruiyet* konusuna odaklanan bir model tasarlamışlardı. Ancak buna rağmen söz konusu modelin ortaya konması ancak Humeyni'nin Şii siyasal teoride Safeviler döneminden itibaren yaşanan dört temel kırılmanın son ikisini

ortaya koyup seküler bir teokrazi icat etmesiyle mümkün olmuştu. Ne var ki Humeyni dönemi devlet oluşumunun kendine mahsus modeli olan devlet-ulema bütünleşmesi anlamında velayet-i fakih ve ona eşlik eden faktörler olarak Humeyni'nin İmam karizması, devrimci coşku, rehine krizi, iç tasfiye süreci ve İran-İrak Savaşı toplamda bir güvenlik devleti yaratarak toplumsal faillğin sıfırlanmasına neden olmuştu. İşte Humeyni sonrası dönem bu tartışmaların ve arayışların demokratik bir İslam cumhuriyeti inşasına doğru daha da rafine edilmeye çalışıldığı, buna çalışılırken muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksi-nin ortaya çıktığı dönem olarak hem Humeyni döneminin hem de son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimin ya da uluslararası-devlet-toplum kompleksinin bir devamı olarak değerlendirilmelidir.

Uluslararası

Humeyni sonrası döneminin belirleyici faktörleri kendisini uluslararası-devlet-toplum kompleksinde yaşanan değişimde göstermiştir. Öncelikle uluslararası alanda Soğuk Savaş sonrası döneme geçişle beraber hem ABD'nin tek küresel güç olarak ortaya çıkmasının yarattığı riskler, hem de iki kutuplu sistemin istikrarlı yapısının ortadan kalkmasıyla beliren bölgesel güç boşluklarının ortaya çıkardığı risk ve fırsatlar İİC'nin devlet oluşumu ve dış politikasını belirlemiştir. Bu çalışmada Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan uluslararası bağlamın bölgesel düzene yansımalarının, tek bir dönem olarak kavramsallaştırılmak yerine üç ara dönemde incelenmesinin daha isabetli bir yaklaşım olduğu değerlendirilmiştir. Bu anlamda Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen 1990-2001 arası ilk ara dönem, 11 Eylül 2001 saldırılarıyla başlayan ve 2010 Arap Baharına kadar devam eden süreç ikinci ara dönem ve nihayet 2009'da ABD'de Barack Obama'nın iktidara gelişi ve 2010 Arap Baharı sonrası dönem ise son ara dönem olarak tasnif edilmiştir. ABD'de Baba Bush'un son yılları ile Clinton başkanlığına denk gelen ilk ara dönemi Körfez Savaşı ve Arap-İsrail Madrid Barış Süreci domino etmiştir. Bu dönemde Körfez Savaşı sırasında İİC yeni liderliği thermidor dönemine geçişin dış politikaya yansımaları anlamında kurucu esneklik politikası olarak değerlendirilebilecek aktif bir tarafsızlık politikası izleyerek ABD karşıtı bir pozisyon almaktan kaçınırken; Madrid Barış görüşmelerine karşı ise statüko karşıtı radikal bir politika izlemeyi tercih etmiştir (*yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik*).

Soğuk Savaş sonrası ikinci ara dönem ise ABD topraklarında gerçekleşen 11 Eylül (2001) saldırıları tarafından biçimlenmiştir. 11 Eylül saldırıları sonrası ikinci ara dönem ABD’de Bush hükümetiyle kesişmiştir. Bu dönem 11 Eylül saldırılarına karşı ABD’nin Afganistan müdahalesi ve Irak işgali ile doğrudan müdahaleci bir politika izlemeye başladığı, bu müdahaleciliğin askeri enstrümanlarla demokrasi ihracı ve rejim değişikliği biçimine evrildiği bir bölgesel yeniden oluşum dönemi olarak İran’ın uluslararası bağlamını teşkil etmiştir. Afganistan müdahalesi ve Irak işgali ve sonrasında gerçekleşen rejim değişiklikleri bir taraftan İran’ın bölgesel iki rakibini ortadan kaldırmış, diğer taraftan İran’ın en büyük düşmanı tarafından askeri olarak çevrelenmesini ve ABD Başkanı Bush’un şer eksenli ülkeleri arasına İran’ı da dahil etmesiyle bu ülkenin rejim değişikliği politikasının radarına İİC’nin de girmesi tehdidini gündeme getirmiştir. Bu anlamda ikinci ara dönem ayrıca ABD’nin rejim değişikliği ajandasına İran’ı dahil etmesiyle İran’ın nükleer faaliyetlerinin uluslararası gündeme taşınması ve İran’ın söz konusu nükleer çalışmalarının bir uluslararası güvenlik sorunu olarak tanımlanması ile de çakışmıştır. 2002’de gizli nükleer tesislerinin ortaya çıkarılmasından itibaren İran’ın ABD ve uluslararası toplumla ilişkilerinin en önemli gündemi uranyum zenginleştirme çalışmaları haline gelmiştir. İran nükleer çalışmaları dolayısıyla 2002’den itibaren önce ABD’nin tek taraflı, 2006’dan itibaren ise BMGK’nin çok taraflı olmak üzere şiddeti 2015 Nükleer Anlaşmasına kadar artan bir uluslararası izolasyonla karşı karşıya kalmıştır. İran söz konusu ikinci ara dönemde ABD’nin Afganistan ve Irak müdahalelerinde uluslararası toplumla yapıcı bir ilişki içinde *kurucu esneklik* politikası izlerken, nükleer diplomasiye yönelik politikası ise hem değişen ABD yönetimlerinin politikaları hem de değişen İran hükümetlerinin yaklaşımları çerçevesinde *yıkıcı radikalizm* ve *kurucu esneklik* sarkacı şeklinde şekillenmiştir.

2009’de başlayan son ara dönem ise ABD’de Obama başkanlığı, onunla çakışan bölgesel bir yeniden yapılanma arayışı olarak Arap Baharı ve 2017 iktidara gelen Donald Trump başkanlığı tarafından şekillenmiştir. Obama Başkanlığı bir önceki Bush döneminin müdahaleci ve rejim değişikliği politikalarına mesafe koyarak İran’la 2015 Nükleer Anlaşmasının gerçekleşmesini mümkün kılarak, Arap Baharı gelişmesine yönelik İran bütünsel bir politika izlemekten çok ülkelere göre farklı bir davranış biçimi izlemiştir. İran’ın Obama ABD’siyle bir nükleer anlaşma imzalaması ancak 2009 tartışmalı seçimleriyle ikinci defa cumhurbaşkanı

seçilen ve devlet-toplum ilişkilerini güvenlikçi, uluslararası-devlet ilişkilerini ise çatışmacı bir zemine (*yıkıcı radikalizm*) dayandıran Ahmedinejad'ın görevini tamamlaması ve 2013'te devlet-toplum ilişkilerini demokratik, uluslararası-devlet ilişkilerini ise diplomasiye (*kurucu esneklik*) dayandıran Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesi ile mümkün olmuştur. İİC'nin Arap Baharı politikası ise değişen hükümetlerden bağımsız olarak devlet-toplum ilişkilerindeki güvenlikçi devlet oluşumu ile demokratik İslam cumhuriyeti arasındaki çözülememiş gerilim tarafından belirlenmiştir.

Devlet

Humeyni döneminin (1979-89) devlet oluşumu bakımından kendine özgü şartları vardı. Bu dönem tam anlamıyla İİC'nin hem iç hem de dış meydan okumalar karşısında rejimin/devlet oluşumunun ya konsolide olma ya da paralize olarak dağılma aşaması dönemi idi. Rehine krizi, Irak'la savaş, devrimci bileşenler arası tasfiye süreci İİC'nin seküler teokrasi yanında bir de güvenlik devleti olarak biçimlenmesine neden olmuştu. Güvenlik devleti olarak biçimlenen İİC'nde ulema da rüesayı millet tarihsel rolünden radikal bir sapmayla rüesayı devlet rolüne kaymıştı. Ortaya çıkan sistem, bir [ulema]ulusal güvenlik devletiydi. İşte Humeyni sonrası dönemin devlet oluşumunu İİC'nin güvenlik devletinden demokratik İslam cumhuriyetine geçiş tartışmaları anlamında reform siyaseti ve reform siyasetine devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi belirlemiştir.

Devlet oluşumu bakımından Humeyni sonrası 2021 yılına kadar İİC, Ali Hamaney'in hala devam eden dini-siyasi liderliği ve dört ayrı cumhurbaşkanlığı tarafından belirlenmiştir. Devlet oluşumu bakımından bu süreci, Haşimi Rafsanjani (1989-1997) ile Muhammed Hatemi (1997-2005) dönemlerini kapsayacak şekilde thermidor ve Mahmud Ahmedinejad (2005-2013) ile Hasan Ruhani (2013-2021) dönemlerini kapsayacak şekilde thermidor sonrası olarak iki ara bölümde tasnif ettik. Birinci ara bölümde Humeyni sonrası Rafsanjani cumhurbaşkanlığının ekonomik yeniden yapılanma programının yarattığı sosyo-kültürel değişim ve ona eşlik eden demografik değişimin devrimci etikten uzaklaşma dinamiği ve söz konusu dinamiğin Hatemi döneminde siyasi reform talebi ve girişimi şeklinde ortaya çıkma süreçleri ele alınmıştır. Ne var ki thermidor döneminde devlet oluşumunu bu iki faktör kadar, belki daha fazla söz konusu devrimci etikten uzaklaşma sürecine devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi belirlemiştir.

Thermidor sonrası olarak tanımladığımız ikinci ara dönemin ilk Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad ise Humeyni sonrası ilk on altı yılın devrimci etikten uzaklaşılmasına tepki olarak yeni-muhafazakâr restorasyon politikası yürütmüştür. Bu anlamda Ahmedinejad dönemi, devlet oluşumu bakımından yeni-muhafazakâr siyasetin yükselişi, DM'nin siyasi ve ekonomik ağırlığının artması ve nihayet bir taraftan devletin güvenlikçi karakterinin artmasına tepki olarak 2009 olaylarının neden olduğu devlet-toplum gerilimi ile nükleer yaptırımlardan kaynaklı uluslararası-devlet geriliminin yaşandığı bir uluslararası tarihsel sosyolojik süreç olmuştur. Hasan Ruhani dönemi (2013-21) ise hem 2015 Kapsamlı Ortak Eylem Planı Anlaşması ile Batı'yla nükleer faaliyetlerden kaynaklı uluslararası-devlet geriliminin çözüldüğü, hem de bir sosyo-kültürel açılım girişimi ve 2016 Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin ilan edilmesiyle devlet-toplum geriliminin ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bir süreç olmuştur. Ruhani'nin bu çabalarının ilk dört yıllık cumhurbaşkanlığında başarılı olmasını sağlayan faktör ABD'de Obama yönetimi olurken, ikinci cumhurbaşkanlığı döneminde başarısız olmasına neden olan gelişme ise yine ABD'de iktidara gelen Donald Trump yönetimi olmuştur.

Toplum

Nasıl Humeyni sonrası dönemin temel karakterini İİC'nin güvenlik devletinden demokratik İslam cumhuriyetine geçiş tartışmaları ve buna karşı devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi belirlemişse, toplum sektörünün temel karakterini de ulemanın tarihsel rüesayı millet rolüne dönüşü tartışmaları bağlamındaki reform siyaseti ve teolojik tartışmalar belirlemiştir. Başka bir ifade ile Humeyni sonrası dönem devlet oluşumu, nasıl muhafazakâr-güvenlikçi bir formda rutinleşmişse, toplumsal failliğin temsili de reform siyaseti tarafından temsil edilecek bir tarihsel oluşuma girmiştir. Humeyni sonrası toplumsal failliğin değerlendirildiği bölüm de devlet oluşumunda olduğu gibi iki ara dönem şeklinde tasnif edilmiştir. İlk olarak thermidor dönemini kapsayan Rafsancani ve Hatemi dönemi (1989-2005), devrim sırası ve sonrası ilk on yılda sıfırlanan toplumsal failliğin belirginleşmesi ve kendisini reform siyaseti bağlamında ortaya koyduğu faktörlerin birlikte değerlendirilmesiyle açıklanacaktır. Buna göre Humeyni sonrası dönemde toplumsal failliğin belirginleşmesini, bu failliğin reform siyaseti tarafından temsil edilmesini ve reform siyasetinin teolojik temellerinin ancak İslami entelijansiyanın ulemanın rüesayı millet tarihsel rolünü devralmasıyla mümkün

olduğunu iddia ettik ve bunu birkaç faktörle açıkladık. Bunlardan birisi Humeyni gibi bir imam karizmasının ortadan kalkmasının bıraktığı boşlukta cumhuriyetçi kurumların fiili toplumsal ağırlığının artmış olmasıdır. Toplumsal failliğin belirginleşmesini mümkün kılan en önemli faktör, dini ve toplumsal ikili egemenlik yapısına sahip olan İİC'nin toplumsal egemenlik boyutunu teşkil eden cumhurbaşkanlığı ve meclis gibi kurumların oluşumunda başvurulan seçim olgusunun rutinleşmiş olmasıdır. Toplumun Humeyni dönemi şartlarında failliğinin geçici olarak sıfırlanmasının hemen ardından devletin muhafazakâr-güvenlikçi karakterinden özerk bir faillik arayışına girmesinin bir diğer faktörünü de Rafsancani dönemi ekonomik yeniden yapılanma döneminin ortaya çıkardığı ekonomik ve demografik değişim ile yeni bir kamusal alan anlayışının neden olduğu devrimci etikten uzaklaşma süreci olarak tespit ettik. Söz konusu değişimin neden olduğu devrimci etikten uzaklaşma süreci, toplumsal failliğin kendisini İİC'nin muhafazakâr-güvenlikçi karakterinin reforme edilmesi talebinde ortaya koymuştur. İşte bu talebe cevap veren reform siyasetini ve reform siyasetinin teolojik-felsefi temellerini inşa eden yeni İslami entelijansiyayı, Humeyni sonrası toplumsal failliğin yüzeye çıkmasının bir diğer faktörü olarak açıkladık.

Thermidor sonrasının toplumsal failliğinin değerlendirildiği ikinci ara dönemde (2005-2021) ilk olarak, Hatemi sonrası Ahmedinejad cumhurbaşkanlığının devlet oluşumunun bir özelliği olan güvenlikleşmeye karşı İİC'nin bugüne kadarki en ciddi devlet-toplum gerilimi olarak ortaya çıkan 2009 Yeşil Hareket, demokratik bir İslam cumhuriyeti talebi bağlamında ele alındı. İkinci olaraksa yeni-muhafazakâr Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad sonrası iktidara gelen Hasan Ruhani cumhurbaşkanlığını, zikredilen devlet-toplum geriliminin yatıştırılması amacıyla sosyo-kültürel bir açılım denemesi ve bir Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin ilan edilmesi bağlamında değerlendirdik. Ruhani döneminin 2017-18 ve 2019 toplumsal protestolarını ise 2009 Yeşil Hareket'ten farklı olarak ekonomik kaynaklı itirazlar şeklinde değerlendirdik.

Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi ve Dış Politika

Bu bölümün son ara başlığı olan 1989 sonrası İran dış politikasının tahlili de çalışmanın kavramsal ve yöntemsel çerçevesine uygun olarak uluslararası-devlet-toplum kompleksinin bir bütün olarak ele alınmasıyla gerçekleştirilmiştir. İİC'nin dış politika uygulama sahası; bir taraftan Soğuk Savaş'ın sona erdiği bir

uluslararası bağlam, bir taraftan kurucu lider ve imam karizmasına sahip Humeyni sonrası *devlet oluşumu* süreci olan reform siyaseti ile muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksi çatışma dinamiği ve diğer taraftan ise devrim sonrası ilk on yıl geçici olarak sıfırlanan *toplumsal* failliğin yeniden belirginleşmesi ve bunun bir yansıması olarak İslami entelijansiyanın demokratik İslam cumhuriyeti arayışının oluşturduğu uluslararası tarihsel sosyolojik bir dinamikten müteşekkildir. Bu çalışma söz konusu dinamikten yola çıkarak Humeyni sonrası İran dış politikasını devlet oluşum sürecini merkeze alarak thermidor dönemi ve sonrası şeklinde iki ayrı alt dönemde inceleyecektir. Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma, Hatemi'nin siyasal reform ve bu iki girişime muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksinin biçimlendirdiği ilk alt dönem, toplumsal alanda seçim olgusunun rutinleşmiş olmasının, ekonomik ve demografik değişimin devrimci etiği gevşetmesinin ve reform siyasetinin üzerinde yükselen toplumsal faillik ve demokratik bir İslam cumhuriyeti talebinin teolojik-felsefi temellerinin de atıldığı bir süreç olmuştur. İşte bu ilk alt dönemde dış politikada devrimci etiğin (*yıkıcı radikalizm*) yerini *kurucu esneklik* olarak ifade edilmesi gereken özgürlük, refah, zenginlik, barış, diplomasi, uzlaşma etiği almıştır. Bununla beraber devletin güvenlikçi-muhafazakâr direncini sürdürmesine paralel olarak Ortadoğu barış sürecine dirençte kendisini gösteren *yıkıcı radikalizm* pratiklerini gözlemlemek de mümkündür.

Bu çalışma Humeyni sonrası İran dış politikasını iki alt dönemde incelemekle beraber İİC'nin uluslararası çevresini Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzenin üç ayrı tarihsel evresi bağlamında değerlendirecektir. Dolayısıyla thermidor döneminin (1989-2005) uluslararası bağlamını hem Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının ilk tarihsel evresi olan 1991-2001 arası sıkı iki kutuplu sistemin dağılması ve ABD'nin tek taraflılığına dayalı bölgesel düzen girişimleri olan 1991 Körfez Krizi, Madrid Barış Süreci ve Çifte Çevreleme hem de ikinci evresi olan 2001-2010 arasını kapsayan yeni-muhafazakar Bush hükümeti, 11 Eylül 2001 sonrası Afganistan ve Irak müdahaleleri ile İran nükleer faaliyetlerinin uluslararası güvenlik meselesi haline gelmesi faktörleri belirleyecektir. Bölgesel düzenin bu ikinci tarihsel evresinin özellikleri thermidor sonrası (2005-2021) dönemin uluslararası bağlamını da belirlemeye devam edecektir.

Mahmud Ahmedinejad (2005-2013) ve Hasan Ruhani (2013-2021) cumhurbaşkanlıklarını kapsayan thermidor sonrası İran dış politikası ise öncelikle, İran içinde muhafazakâr-güvenlikçi restorasyon ve bu restorasyona 2009'da toplumun

gösterdiği demokratik İslam cumhuriyeti talebi tepkisinin bir yansıması olan Yeşil Hareket tarafından belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın devlet-toplum ilişkilerinde güvenlikçi yaklaşımının dış politikada yansıması uranyum zenginleştirme faaliyetlerinde Batı'yla daha az uzlaşmacı bir stratejide kendisini göstermiştir. Bu anlamda Ahmedinejad dönemi hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum geriliminin aynı anda yaşandığı bir kriz dönemi olmuştur. Uluslararası-devlet ilişkilerinin normalleştirilmesi için bölgesel düzenin üçüncü tarihsel evresine geçilmesini sağlayan 2009 Obama başkanlığı bir fırsat sunmuş, ancak İran'da 2009'da yaşanan devlet-toplum gerilimi bunu mümkün kılmamıştır. Dolayısıyla uluslararası-devlet gerilimi ile devlet-toplum gerilimi ancak Obama'nın ikinci dönemi ile (2013-2017) Ruhani'nin ilk döneminin (2013-2017) çakışmasıyla söz konusu olabilecektir. Dış politikada *kurucu esnekliğe* dayalı Ruhani liderliği uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme akabinde ve sayesinde devlet-toplum ilişkilerini de reform siyasetinin bir devamı olarak demokratik İslam cumhuriyeti talebini karşılayacak şekilde bir sosyo-kültürel açılım denemesi ve bir de Yurttaş Hakları Beyannamesi ilan ederek normalleştirmeye çalışacaktır. Ruhani'nin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme çabası nasıl Obama başkanlığının olumlu karşılık vermesiyle başarılı bir sonuç üretmişse ve bu sayede devlet-toplum ilişkilerinin normalleştirilmesi umutlarını artırmışsa, 2017'de ABD'de başkanlık koltuğuna oturan Donald Trump'ın İran'ı izole etme politikasına geri dönmesi nedeniyle de başarısızlığa uğrayacaktır. Bunlara ilave olarak thermidor sonrası dönemin bölgesel düzen bakımından üçüncü tarihsel evresinin en önemli gündemlerinden birisini de Arap Baharı oluşturmuştur. İran'ın Arap Baharı politikasını devlet-toplum ilişkilerindeki güvenlikçi devlet oluşumu ile demokratik İslam cumhuriyeti arasındaki çözülememiş gerilim belirlemiştir.

6.2 Uluslararası: Soğuk Savaş Sonrası Bölgesel Düzen Arayışının Üç Evresi

Soğuk Savaş sonrası İran'ın da içinde yer aldığı bölgesel düzen üç farklı dönemden geçmiştir. 1990-2001 arasını kapsayan yıllar iki kutuplu istikrarlı uluslararası düzenin yıkıldığı ve ortaya çıkan bölgesel güç boşluklarını doldurmak isteyen statüko karşıtı bölgesel güç inisiyatiflerine karşı ABD'nin liderliğinde tek kutuplu bir bölgesel düzen inşa edilmeye çalışıldığı bir dönemdir. 11 Eylül (2001) saldırıları ile başlayıp Arap Baharı (2010) kadar devam eden 2001-2010 arası yıllar ise İran'ın da içinde yer aldığı bölgesel düzenin radikal bir şekilde uluslararası

müdahaleye maruz kalarak dönüştüğü bir dönem olmuştur. 2010'un son günlerinde Tunus'ta başlayarak kısa süre içinde Mısır, Libya, Suriye, Yemen ve Bahreyn'i içine alan Ortadoğu ve Kuzey Afrika halk hareketlerini ifade eden 2010 Arap Baharı sonrasını kapsayan dönem ise üçüncü dönem olarak tasnif edilebilir (Altunışık, 2013: 72).

6.2.1 Birinci Ara Dönem: Körfez Krizi ve Ortadoğu Barış Süreci

Soğuk Savaş'ın bitmesinin küresel sistem bakımından en önemli sonucu, İİC'nin ideolojik hasmı olan ABD'nin tek süper güç olarak belirmesi (Şen, 2016: 163), ancak bunun yanında iki kutuplu istikrarlı sistemin gevşemesinin İİC gibi bölgesel güçler bakımından doldurabilecekleri güç boşlukları ortaya çıkarmasıdır (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 167). Soğuk Savaş'ın iki kutuplu düzeni gerçekten uluslararası sistemi istikrarlı bir dengede tutuyordu. Dünya birbirine karşı konumlanmış iki büyük askeri ve ideolojik güç etrafında toplanmıştı. Bu yapı içinde dengelenmiş güç ilişkisi uluslararası politikayı düzenliyor, güç dengesi de bir sıcak savaş yokluğunu temin ediyordu (Badie, 2008a: 1). Bu sistem içinde küçük ülkelerin korunma ve ulusal güvenlik ihtiyacı, ittifak içinde ittifak lideri tarafından karşılanıyordu. Ama egemenlik hiyerarşik olarak tanımlanmıştı, öyle ki kutup içindeki liderin sert egemenliğinden, küçük üyelerin muğlak egemenliğine doğru bir ast-üst ilişkisi söz konusuydu (Badie, 2008a: 1). İki kutupluluk merkezildi, yani kutup liderlerinin temsil ettiği ideolojinin küçük üyeleri kendine çeken ve dolayısıyla bir hegemonik istikrar tesis eden karakteri vardı (Badie, 2008b: 39-40).

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından iki kutuplu istikrarlı sistemin gevşemesinin yarattığı istikrarsızlıkları ABD, tek hegemonik güç misyonu üstlenerek gidermeye çalışmıştır. ABD tek kutupluluğuna dair peşin yargılar, Sovyetlerin sınırlandırılması, İsrail'in güvenliği ve petrol arz güvenliği gibi parametrelerden oluşan Soğuk Savaş dönemi ABD bölge politikasının tamamının Soğuk Savaş sonrası birkaç yıl içinde gerçekleşmiş olmasıyla doğrulanmış sayıldı. Sovyetler Birliği Aralık 1991'de ortadan kalkmadan önce bile hem Körfez Savaşı'nda hem de Madrid Görüşmeleri bağlamında başlayan İsrail-Filistin barış sürecinde ABD'ye destek vermiştir. ABD Körfez krizine müdahale ile petrol arz güvenliği bakımından Irak gibi statüko karşıtı bölgesel güçleri dizginlemeyi başarırken, Madrid Görüşmeleri ile de İsrail'in bölgesel meşruiyetini artırmayı planlamıştır (Cleveland, 2008: 567).

ABD Başkanı George H. W. Bush'un son yıllarında ve Clinton'ın iki başkanlık döneminde çerçevesi çizilen ve uygulanan Soğuk Savaş sonrası hegemonya politikasının ve bu anlamda Sovyetlerin dağılması sonrası ABD'nin tek hegemonik güç olarak ortaya çıkmasının bölgesel yansıması kendisini iki bölgesel inisiyatifle göstermiştir. İlk bölgesel inisiyatif ABD'de George H. W. Bush Başkanlığı dönemine denk gelen 1990-91 Körfez Krizi'dir. Hem Soğuk Savaş'ın sonlanması hem de ABD'nin Saddam Irak'ı Kuveyt işgaline karşı müdahale ederek I. Körfez Savaşı'nda oldukça hızlı bir zafer elde etmesi, tartışmasız tek hegemonik güç olarak ortaya çıktığı ve dünyanın tek kutuplu hale geldiği erken değerlendirmelerinin yapılmasına neden olmuştur (Altunışık, 2013: 72). Öyle ki 1991'de ABD tarafından tanımlanmış güç hiyerarşisine meydan okuyan Saddam Hüseyin Irak'ının Kuveyt'i işgaline karşı müdahale etmesine Sovyetler Birliği'nin destek vermesi ve Çin'in de karşı çıkmaması hem bu hegemonik gücün onaylanması hem de istikrarlaştırmacı bir özelliğe sahip olduğunun kabul edilmesi olarak değerlendirilmiştir (Badie, 2008b: 40). 1990-1991 Körfez Krizi'nde Irak'ın Kuveyt işgaline karşı oldukça hızlı bir müdahale ile statüko karşısı ekonomik ve siyasal bölgesel düzen arayışlarına müdahale ederek Soğuk Savaş sonrası dönemde denge ve istikrarın tek garantörü olarak ortaya çıkan ABD, bölgesel hegemonyasını pekiştirmek amacıyla Ortadoğu Barış Süreci ile yeni bir inisiyatif daha almaya çalışmıştır. Her iki gelişme de çifte çevreleme politikası tarafından sürdürülecek olan İran için sistem dışına itilme ya da bölgesel izolasyon anlamına gelmiştir (Şen, 2016: 163).

Körfez Krizi (1990-1991)

Soğuk Savaş'ın iki kutupluluğu uluslararası sistemde görece bir istikrar yaratmıştı. Ancak Sovyetlerin dağılması ve iki kutupluluğun sona ermesi tek kutuplu ABD hegemonyasına dayalı bir istikrar yerine birçok nedenden kaynaklanan küresel, bölgesel ve yerel istikrarsızlıklar yaratmıştır (Hook ve Spanier, 2014: 210-1). Birincisi Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve uluslararası sistemin gevşemesi Kafkaslar, Orta Asya ve Balkanlarda milliyetçi, etnik ve dini gerilimler, çatışmalar ve savaşların yaşanmasına neden oldu. Bu gerilimleri gözlemleyen kimi akademisyen ve siyaset bilimcileri Soğuk Savaş'ın bitmesinin hemen ardından aceleci bir şekilde ilan edilen "Tarihin Sonu" (Fukuyama, 2016) tezi yerine "Medeniyetler Çatışması" (Huntington, 2019) iddiasında bulunmuşlardır. İki kutuplu istikrarlı düzenin dağılmasının yarattığı bölgesel güç boşlukları bazı

orta büyüklükteki bölge devletlerinin bu güç boşluklarını saldırgan politikalara başvurarak doldurma fırsatı yaratmıştır (Hook ve Spanier, 2014: 211). Gerçekten de Soğuk Savaş'ın bitişi Kantçı bir ebedi barışın gelişini değil, iki kutuplu uluslararası istikrarın bitişini, bölgesel güç boşluklarının ortaya çıkışını, dolayısıyla birçok bölgede Hobbesçu bir çatışma halinin ortaya çıkışını tetiklemiştir (Hook ve Spanier, 2014: 319). Bunlar arasında Yugoslavya'da ve Somali'de iç savaş, eski Zaire'de ve Kafkasya'da çatışmalar, 1994 Ruanda soykırımı vardır (Hook ve Spanier, 2014: 319-20). İki kutuplu istikrarlı düzenin gevşemesinin yarattığı güç boşluğundan yararlanma fırsatı yakaladığını hesaplayan aktörlerden birisi de Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak'tı. İran-Irak Savaşı'ndan (1980-88) İran'ın aksine büyük bir dış borçlanmayla çıkan Irak tarafının bu zararını Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal ederek telafi etme girişiminde bulunmasının gerisinde söz konusu güç boşluğundan yararlanma düşüncesi vardır. Irak'ın bu saldırgan girişiminin kolaylaştırıcı nedeni, bu gibi ihtirasları dizginleme özelliği olan iki kutuplu disiplinli uluslararası sistemin artık var olmamasıdır (Hook ve Spanier, 2014: 211).

Irak'ın Kuveyt'i işgali (2 Ağustos 1990) ile sonuçlanan gerginlik resmi olarak Bağdat'ın 16 Temmuz 1990'da Arap Birliği'ne gönderdiği Kuveyt'e yönelik şikayetlerin yer aldığı mektupla başlamıştır. Irak mektupta kendisine ait olduğunu iddia ettiği el-Rumeyna petrol bölgesinde Kuveyt'i 1980'den itibaren kuyu açmakla ve petrol üretimini artırmak suretiyle fiyatların aşağı yönlü hareket etmesine neden olmakla suçlamıştır (Arı, 2007: 436). Bağdat, Kuveyt'in bu adımlarıyla Irak'ı 14 milyar dolar zarara uğrattığını savunarak bu ülkeden 2,4 milyar dolar tazminat talep etmiş ve bununla da yetinmeyerek Temmuz sonlarına doğru Kuveyt sınırına asker yığmaya başlamıştır (Arı, 2007: 436). Gerçekten de İran-Irak Savaşı sonrası Bağdat yönetimi için en önemli sorun Irak'ın yeniden inşası anlamında ekonomik dar boğazdı. Irak yönetimi, içinde Kuveyt'in de yer aldığı Arap ülkelerine olan savaş borçları ve bunun karşısında azalan petrol gelirleri karşısında Soğuk Savaş'ın sona ermesinin de yarattığı güç boşluğunu hesap ederek Kuveyt'i işgal etme kararı aldı (Heykel, 1993: 210). Irak'ın 2 Ağustos'ta (1990) Kuveyt'i işgal etmesi ve 28 Ağustos'ta da artık kendi toprakları olduğunu ilan etmesi bölgesel jeopolitik dengeler bakımından ciddi bir statüko değişimi riski taşımıştır. Öyle ki Kuveyt'i ilhakı ile beraber Irak, Suudi Arabistan'ın ardından dünyanın ikinci büyük petrol rezervine sahip ülkesi konumuna geliyordu. Yine bu sayede Irak dünya petrol rezervlerinin %20'sini ele geçirmiş olacaktı (Cleveland, 2008: 525-7).

Irak'ın askeri kapasitesi de düşünöldüğünde bu gelişme Irak'ın bölgesel bir hegemonya tesis edeceği anlamına geliyordu. Bir diğör açıdan Irak, ABD çıkarları açısından büyük önem taşıyan Körfez ekonomik ve siyasal bölgesel düzenini de tehdit etmişti. Öyle ki Suudi Arabistan, BAE ve Kuveyt, ABD ve Batı ölkeleri açısından makul fiyattan petrol arz güvenliğı sağlıyor, ayrıca petrol paralarından elde ettiğı gelirlerden 200-300 milyar dolarlık bir yatırımlar toplamını başta ABD olmak üzere Batı ölkelerinde değeriendiriyordu (Cleveland, 2008: 530-1). Irak'ın Kuveyt işğali karşısında bu girişimini sonlandırmasına yönelik birçok BMGK kararı alınmasına rağmen olumlu bir sonuç elde edilememesi karşısında, BMGK 29 Kasım 1990'da 678 sayılı kararla askeri müdahale izni verdi. 678 sayılı karar Irak'a Kuveyt'ten çekilmesi için 15 Ocağı (1991) kadar süre veriyordu (UN, 1990). Soğuk Savaş sonrası iki kutuplu sistemin ortadan kalkmasının neden olduğı bölgesel güç boşluklarını doldurmak isteyen Irak gibi bir aktöre karşı ABD'nin tepkisi bu boşlukların ABD öncölüğünde yeni bir bölgesel düzen tarafından doldurularak bölgesel statükonun muhafaza edilmesini sağlamaya dönük olmuştur. BMGK'nin 678 sayılı kararını da meşrulaştırıcı bir gerekçe olarak kullanan ABD Kongresi, 12 Ocak 1991'de Başkan'a Irak'ı Kuveyt'ten çıkarması için her türlü yönteme başvurma yetkisi verdi. Bu karardan sonra ABD öncölüğündeki koalisyon güçleri ilk aşaması 16 Ocak – 24 Şubat (1991) arasını kapsayan hava harekâtı, ikinci aşaması ise 24 Şubat'ta başlayan kara harekâtından oluşan Çöl Fırtınası Operasyonu'na (ÇFO) başlamıştır (Arı, 2007: 448-51). 42 gün aralıksız süren ağır hava bombardımanında Irak'ın askeri ve sivil tüm alt yapısı çökertilmiştir (Cleveland, 2008: 531). Irak güçlerinin koalisyon güçlerinin operasyonu karşısında 27 Şubat'ta Kuveyt'ten tamamen çekilme kararı almasının ardından ABD Başkanı Bush, 28 Şubat'ta (1991) ÇFO'nun başarıyla tamamlandığını ilan etti. Irak'a yönelik askeri müdahale kararının alınmasında Moskova'nın da BMGK'de ABD ile hareket etmiş olması ve Çin'in karşı çıkmamış olması ABD'nin bölgesel hegemonyasının uluslararası bir onay aldığı ve Ortadoğı'da rakipsiz bir güç haline geldiğı şeklinde değeriendirmelerin yapılmasına yol açmıştır (Cleveland, 2008: 525).

Madrid Süreci

ABD'nin Ortadoğı'da yeni düzen, bir pax-Amerikana kurma planının en önemli ayağını ise Ortadoğı Barış Süreci oluşturmuştur (Şen, 2016: 181). Bu anlamda ABD'nin Soğuk Savaş sonrası yeni bölgesel düzen arayışının Körfez

Savaşı'ndan sonraki yansıması Bush döneminde başlayan ve Clinton başkanlığı (1993-2000) döneminde devam eden Arap-İsrail Barış görüşmeleri girişimidir. 1991'de başlayan Madrid Süreci, Arap-İsrail çatışmasına nihai bir anlaşmayla son vererek yeni bir istikrarlı bölgesel düzen kurma arayışının bir sonucuydu (Altunışık, 2013: 72). Şunu da belirtmek gerekir ki Bush ve Clinton yönetimlerinin Arap-İsrail çatışmasına nihai bir barış anlaşmasıyla son vermeye çalışması aynı zamanda kurguladığı bölgesel düzenin statüko karşıtı oyuncularını olan Irak ve İran'ın her ikisini de izole etme çabası olan çifte çevreleme stratejisinden de bağımsız değildi (Altunışık, 2013: 72). Bush yönetimi Körfez Savaşı bittikten sonra bölgesel istikrarsızlığın temel nedenlerinden birisi olarak değerlendirdiği Filistin-İsrail çatışmasına nihai bir çözüm ve barış sağlamak için en uygun zamanın Soğuk Savaş sonrası ABD'nin tek hegemon güç haline geldiği dönem olduğuna karar verdi. Nasıl Körfez Krizi sırasında Sovyetler Birliği BMGK'nde ABD ile iş birliği içinde hareket etmişse, 1993 Oslo I Anlaşmasıyla sonuçlanan Filistin-İsrail barış görüşmelerinin mantığı da Sovyetler Birliği'nin desteğiyle toplanan 30 Ekim 1991 Madrid görüşmeleri ile başlamıştır (Cleveland, 2008: 547). Gerçekten de Soğuk Savaş'ın sona ermiş olması İsrail'le bir barış anlaşmasına radikal bir şekilde karşı çıkan Arap ülkelerini uluslararası bir hamiden yoksun bırakarak ABD baskısına karşı daha kırılgan hale getirmiştir (Shlaim, 2019: 639). Bunun en önemli göstergesi Madrid görüşmelerine İsrail'le bir barışa en sert muhalefet eden Suriye devlet başkanı Hafız Esad'ın da iştirak etmiş olmasıdır (Shlaim, 2019: 639). Lübnan hükümeti ve Ürdün kralını da buna dahil etmek gerekir. Madrid görüşmeleri ve Oslo I Anlaşması girişimi nihai bir barış anlaşmasına ulaşmadı ancak Ürdün'ün İsrail'i tanımasını mümkün kılarak İsrail'in bölgesel meşruiyetini artırdı. Madrid konferansı gerçekten de Ürdün, Lübnan ve Suriye gibi ülke temsilcilerinin İsrailli yetkililerle barış müzakereleri için bir araya gelmeleri açısından tarihiydi. Aynı zamanda İsrail'in varlığını her zamankinden daha güvenli kılacağı için İİC'nin statüko karşıtı dış politika söyleminin zayıflaması bakımından da İran tarafından ciddiye alınmış ve baltalanmaya çalışılmıştır.

Barış görüşmeleri kapsamında Arap yetkililer ile İsrailli yetkililer Aralık 1991 ile 1993 arasında Washington ve Moskova'da birkaç kez bir araya geldiler (Cleveland, 2008: 548). Bu süreçte İsrail'de Likud Partisi'nden İzak Şamir'in başkanlığının yerleşim birimleri inşaatını durdurmakta direnmesi nedeniyle görüşmelerin ilerlemesi 1992 Haziran seçim sonuçlarına bağlı hale gelmiştir.

Şamir'in tavizsiz yaklaşımı aynı zamanda İsrail-ABD ilişkilerinin de tarihin en gerilimli zamanının yaşanmasına neden olmuştur. Haziran seçimlerini bu anlamda ABD ile ilişkileri düzeltme vaadi veren İşçi Partisi'nden Rabin'in kazanması ABD'de Bush yönetimini fazlasıyla memnun etmiştir (Arı, 2007a: 676). Bu seçimler Madrid görüşmelerinin on birincisi olan 1993 yazında Washington'da İsrail ile FKÖ arasında karşılıklı tanıma ve Batı Şeria ile Gazze'de Filistin özerkliği içeren bir anlaşmayla sonuçlandı (Cleveland, 2008: 549). Washington'da varılan anlaşma bahar ve yaz aylarında Rabin hükümeti ile Arafat'ın FKÖ'sü arasında Oslo'da gerçekleşen gizli görüşmelerin sonucuydu (Shlaim, 2019: 675). Oslo I Anlaşmasının (1993) temel mantığı İsrail'in FKÖ'yü Filistin'in resmi temsilcisi olarak tanınması, FKÖ'nün de İsrail'in var olma hakkını tanımasıydı (Cleveland, 2008: 551). Buradan bakıldığında Oslo I nihai bir barış anlaşması değil, nihai bir barış anlaşmasına ulaşmak için bir yol haritasına giriş anlaşmasıydı. Oslo I Anlaşması, Beyaz Saray'da ABD Başkanı Clinton, İsrail Başbakanı Rabin ve FKÖ lideri Arafat'ın el sıkışmasıyla 13 Eylül 1993'te ilan edildi (Shlaim, 2019: 680). Oslo I, ilk aşamada belli kazanımlar elde etmeyi başarmıştı. Örneğin Arafat 1994'te Gazze'ye girebilmiş, Ürdün ile İsrail 26 Ekim 1994'te karşılıklı olarak birbirlerini tanımış (Shlaim, 2019: 712) ve ABD Başkanı Clinton, Hafız Esad'ı İsrail'le barış müzakereleri yapmaya teşvik etmek için Suriye'yi ziyaret etmişti (Cleveland, 2008: 553). Ancak bu olumlu hava Eylül 1995 Oslo II Anlaşmasının maddelerinin ortaya çıkması ve Filistinlilerin bu maddelere itirazı nedeniyle dağılmaya başlamıştır. Oslo II Anlaşması Batı Şeria'ya İsrail askerlerinin yeniden konuşlanmasını ve Filistin yönetimine egemenlik kısıtlamalarını içeriyordu (Cleveland, 2008: 553). Hamas gibi gruplar Oslo I'e bile karşıyken Oslo II, Filistinlilerin geneli tarafından kabul edilemez bulunmuştur. Hamas sürece olan karşıtlığını bombalama eylemleri gerçekleştirerek göstermiştir. Ayrıca sürece sadece Filistin toplumu değil İsrailli gruplar da itiraz etmiştir. İsrailli gruplardan bazılarının sürece olan itirazları kendisini İsrailli Baruch Goldstein'in 25 Şubat 1994'te el-Halil kentindeki Hz. İbrahim Camisini tarayarak 29 Filistinliyi katletmesi ve 4 Kasım 1995'te ise Yahudi bir fanatik olan Yigal Amir'in Başbakan Rabin'i suikastla öldürmesinde göstermiştir (Shlaim, 2019: 688-715). İsrail toplumunun genelinin barış sürecine olan inancını kaybettiğinin ve desteğini çektiğinin en önemli göstergesi ise 1996 seçimlerinde barış sürecini yavaşlatmayı, yani sona erdirmeyi vaat eden Likud'tan Benyamin Netanyahu'yu başbakan seçmiş olmasıdır. Netanyahu hükümeti vaat

ettiği gibi Oslo Anlaşmasını ihlal ederek yerleşim yerlerini artırma politikası izlemiştir. Buna karşı tepki olarak Hamas'ın bombalama eylemleri gerçekleştirmesi (Cleveland, 2008: 559) ve bu şartlarda Filistin Yönetimi lideri olarak Arafat'ın da Filistinliler nezdinde büyük bir meşruiyet kaybına uğraması karşısında sürece olan desteğini çekmesiyle ABD'nin İsrail-Filistin barışına dayandırmayı planladığı bölgesel pax-Amerikana sonuçsuz kalmıştır.

Çifte Çevreleme

Arap-İsrail çatışmasının çözümünü içeren bu süreçte ABD'nin İran'ı dışlayıcı bir politika izlemesi, İran'ın ABD'nin öncülük ettiği Madrid sürecini baltalamasına ve İsrail-Filistin barış sürecine karşı çıkan gruplara aktif destek vermesine neden olmuştur (Şen, 2016: 186-7). İİC'nin bu politikası ise 1993'te Clinton yönetiminin Körfez Savaşı ve İsrail-Filistin barış sürecine ilave olarak bölgesel ve İran açısından bir diğer önemli girişimi daha izlemesine yol açmıştır: çifte çevreleme politikası. Müdahale etmediği takdirde, İran'ın beş yıl içinde İsrail'e, Arap dünyasına ve esas olarak ABD'nin bölgedeki çıkarlarına meydan okuma gücüne erişecek bir aktör haline geleceğini hesaplayan ABD bunun önüne geçmek için Irak yanında İran'ı da çevreleme politikası başlatmıştır. Bu politika İran'a karşı yaptırımlar siyasetinin hızlandırılmasını ve derinleştirilmesini içeriyordu (Şen, 2016: 186-7). ABD'nin yaptırımlar siyaseti arasında 1991'de ABD Hazine Bakanlığı tarafından empoze edilen İran'ın uluslararası finans kuruluşlarından kredi ve fon erişiminin engellenmesi, 1992'de İran ve Irak'a bazı silahların temini için parça ve teknoloji sağlayan kişi ve ülkelerin yaptırım kapsamına alınması, ABD Başkanı Clinton'ın 1995'te imzaladığı Başkanlık kararnamesiyle ABD'nin İran'a dönük tüm ticari ve yatırım faaliyetlerinin yasaklanması vardır (Şen, 2016: 188-9). Yine 1996'da Kongre, İran-Libya Yaptırımlar Yasasını (Iran-Libya Sanctions Act, ILSA) kabul ederek İran'ın enerji sektörüne yıllık 20 milyon dolardan fazla yatırım yapan yabancı şirketlere yaptırım uygulama kararı almıştır. Clinton'un 1997'de imzaladığı yeni kararname ise önceki yaptırımların ölçeğini daha da genişletmiştir (Cleveland, 2008: 568-9).

Bu ilk ara dönemde Suriye gibi Batı karşıtı bir aktörün hem Körfez Savaşı'nda ABD öncülüğündeki koalisyonu, hem de Madrid barış görüşmelerine destek vermesi ABD'nin belli bir başarı elde ettiğini gösterse de, özellikle Irak politikasının bölgesel güçler tarafından eleştirilmesi ve Körfez Savaşı sonrası

devam eden Irak'a yönelik askeri ve ekonomik ambargonun kaldırılmasına yönelik Fransa ve Rusya gibi BMGK ülkelerinin itirazları 1998'de Saddam Hüseyin yönetiminin silah denetimlerine kapılarını kapatmasıyla sonuçlanmıştır (Altunışık, 2013: 73). Diğer taraftan hem Clinton döneminde bir önceki ABD hükümetinin izlediği İsrail'i barışa zorlama inisiyatifini sürdürmemesi, hem de İsrail ve Filistin toplumunun barış sürecine olan desteklerini kesmesi Ortadoğu barış girişiminin olumlu sonuçlanmamasına neden olmuştur. Yine ABD'nin çifte çevreleme politikası karşısında Rafsancani ve Hatemi'nin ilk cumhurbaşkanlığına rastlayan bu dönemde, İran hem Körfez Savaşı'nda tarafsızlık politikasıyla hem Körfez ülkeleriyle normalleşme adımlarıyla hem de AB ülkeleriyle ilişkileri geliştirme çabasıyla çevreleme politikasını etkisizleştirmeyi başarmıştır (Altunışık, 2013: 73). Bu anlamda Soğuk Savaş sonrası ikinci ara dönemde (2001-2010) uluslararası sistemde ABD hegemonyasına dayalı bölgesel düzen arayışı, hem 2001'de ABD'de yeni muhafazakâr kadroların karar alma pozisyonlara gelmesi hem de 11 Eylül 2001 saldırıları ile daha fazla sert güce ve ABD tek taraflılığına dayalı olarak inşa edilmeye çalışılacaktır.

6.2.2 İkinci Ara Dönem: 11 Eylül 2001 Saldırıları ve Bush Doktrini

Büyük oranda George W. Bush başkanlığına (2001-2008) rastlayan 2001-2009 arasını kapsayan ikinci ara dönem, ABD'ye yönelik gerçekleşen 11 Eylül (2001) saldırıları ve bu saldırılar sonrası şekillenen ABD'nin küresel ve bölgesel politikası tarafından belirlenmiştir. Öncelikle belirtmek gerekir ki ABD'de işbaşına gelen yeni karar alma kadroları ideolojik olarak daha müdahaleci bir bölge politikasını benimseyen neo-muhafazakâr isimlerden oluşmaktaydı. Bu kadrolar ABD'nin Soğuk Savaş sonrası mutlak hegemonyasının gerekirse askeri güç kullanılarak inşa edilmesini savunan isimlerdi. Bu anlamda 11 Eylül (2001) saldırıları daha müdahaleci bir dış politika taraftarı olan karar alıcıların ihtiyaç hissetmiş olduğu kamuoyu ve uluslararası destek için gerekli olan ortamı yaratmıştır (Altunışık, 2013: 73). Soğuk Savaş sonrası ikinci ara dönem olan 2001-2009 arasının bölgesel düzeni belirleyen yeni muhafazakar ABD dış politikası söylemini rejim değişikliği, iyiliksever hegemonya, tek taraflılık/tek kutupluluk, önleyici müdahale ve Amerikan ayrıcalığı kavramları oluştururken; pratik yansımaları ise 2001 Afganistan müdahalesi, 2003 Irak işgali ve rejimlerinin devrilmesi ile Irak ile Kuzey Kore ile birlikte şer ekseninin bir parçası ilan edilen

İİC'nin nükleer faaliyetleri dolayısıyla ABD'nin tek taraflı ve BMGK'nin çok taraflı yaptırımlar rejimine tabi tutulması oluşturmuştur (Altunışık, 2013: 74).

Bush Doktrini ve Yeni Muhafazakârların Uluslararası Siyaset Yaklaşımı

Fukuyama, ABD'de dış politikaya ilişkin dört ayrı yaklaşımdan bahsetmektedir. Bunlardan birincisi Henry Kissinger'ın temsil ettiği güç olgusunu öne çıkaran, diğer ülkelerin iç yapıları ve rejim biçimlerini ya da onların insan hakları karnesini karar alma sürecinde bir faktör olarak görmeyen realistlerdir. İkinci yaklaşım bunun tam tersi olarak güç politikasını karar alma sürecinin belirleyici bir faktörü olarak değerlendirmeyen, bunun yerine uluslararası hukuk ve kurumları ön plana çıkaran liberal enternasyonalistlerdir. Liberal enternasyonalistler, uluslararası hukuk ve kurumların oluşturduğu bir uluslararası düzen oluşturmayı amaç edinenlerden oluşmaktadır. Üçüncüsü, temel perspektifi kıtasal olarak Amerikan güvenliğini birincil önceliği olarak değerlendiren, çok taraflılık politikasına ve uluslararası hukuk ve kurumların işlevselliğine inanmayan izolasyonculardan oluşmaktadır (Fukuyama, 2006: 20-1). Son yaklaşımı ise yeni-muhafazakârlar temsil etmektedir. İşte Soğuk Savaş sonrası ikinci ara dönemin (2001-2011) uluslararası karakterini yeni-muhafazakâr Bush hükümeti ve bu hükümetin vizyonunu uygulayacağı uluslararası şartların oluşmasını sağlayan 11 Eylül 2001 saldırıları biçimlendirmiştir. Yeni-muhafazakârların dış politikaya ilişkin yaklaşımlarının çerçevesi rejim değişikliği, iyiliksever hegemonya, tek taraflılık/tek kutupluluk ve önleyici müdahale kavramları tarafından çizilmiştir (Fukuyama, 2006: 16).

Yeni-muhafazakârların dış politikada rejim değişikliği görüşlerinin kökeninde Leo Strauss'un iç politikaya, öğrencilerinin ise dış politikaya dair görüşlerinin önemli bir etkisi vardır (Fukuyama, 2006: 29-47). Strauss, belli önemli siyasi sorunların rejim değişikliği olmadan çözülemeyeceğini, çünkü bir ülkenin siyasal rejiminin o ülkenin genel yaşam biçimini etkilediğini ve onun tarafından etkilendiğini savunmuştur. Bu düşüncenin doğal uzantısı ülkelerin siyasal rejiminin söz konusu toplumların dış dünyaya ve dış aktörlere bakışını ve davranış biçimini de belirlediğiydi. Kısaca Leo Strauss'un öğrencileri siyasal rejim ile dış politika davranışı arasında bir neden sonuç ilişkisi olduğundan söz etmiştir. Liberal düşünce okulunun demokratik barış teorisine de paralel olarak iç siyasal davranış biçimi demokratik olmayan rejimlerin dış politikada da barış sever olamayacağını savunmuşlardır (Fukuyama, 2006: 39). Bu düşüncenin doğal sonucu, totaliter

rejimlerin dış politikaya dair davranış biçimini değiştirmenin yaptırımlar gibi cezalandırıcı çabalar tarafından değil ancak temel davranış kaynağı olan rejimin değiştirilmesiyle mümkün olduğuydu. Dolayısıyla Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'nın Avrupa için tehdit olmaktan çıkarılması nasıl onların liberal demokrasilere yönelmesiyle mümkün olmuşsa, Afganistan, Irak ve İran gibi ülkelerin ABD veya diğer ülkeler için oluşturduğu tehdit de ancak rejimlerinin değiştirilmesiyle mümkün olabilirdi (Fukuyama, 2006: 40).

Yeni-muhafazakâr düşünce 1990'ların ortalarından sonlarına kadar *The Weekly Standard* dergisinde William Kristol ve Robert Kagan tarafından yazılan makalelerde dillendirildi. Bu iki isim de ABD için yeni bir dış politika davranışı öneren yazılarında uluslararası ve bölgesel düzen içindeki güç hiyerarşisindeki pozisyonuna razı olmayan anti-statükocu, “diktatör” ve düşman ideolojilere sahip devlet ya da devlet dışı aktörlere doğrudan müdahale ederek bunları her yerde yıkmayı savundu. ABD çıkarları ile liberal demokrasinin desteklenmesi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu savunan yazarlar, toplumları diktatörlerinden kurtarmanın ve onları liberal demokrasiyle buluşturmanın ABD'nin iyiliksever hegemonya sorumluluğuna bağlı olduğunu yazmışlardır (Fukuyama, 2006: 51). Zorba rejimlerin davranışlarının uluslararası normlar, kurumlar ve çok taraflılık devreye sokularak değiştirilemeyeceğini savunan Kristol ve Kagan'a göre gerçekçi politika değişiminin ancak rejim değişikliği ile mümkün olduğunu dillendirmişlerdir (Fukuyama, 2006: 52). Söz konusu isimler açısından rejim değişikliği önerisi sadece Irak, İran ve Kuzey Kore gibi şer eksenine ya da haydut devletlere karşı değil, aynı zamanda Çin'e karşı da uygulanmalıydı. Rejim değişikliği konusu henüz 11 Eylül 2001 saldırıları gerçekleşmeden önce yeni küresel çatışma alanının Batı'yla İslam arasında kültürel bir bağlamda yaşanacağını savunan medeniyetler çatışması teziyle de çakışmıştır. Bu tezin haklılığından da yola çıkarak 11 Eylül 2001 sonrası dönemin yeni-muhafazakâr ABD hükümetiyle ideolojik bir yakınlık içinde olan ABD basını, medyası ve yeni-muhafazakâr ideologları Amerika'nın kendi evinde Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a karşı saldırıya uğramış olmasını ABD'nin temsil ettiği özgürlük ve demokrasiden duyulan nefrete ve Amerika'nın sahip olduğu refah düzeyinden duyulan kıskançlığa bağlamıştır (Malik, 2002: 202). Bazılarına göre de 11 Eylül 2001 saldırıları, medeniyetin barbarlığa karşı vereceği savaşı başlatmıştı (Gökay, 2002: 48). Huntington'un medeniyetler çatışması tezi

kullanılarak saldırıların kökeni kültürel ve kimliksel bir zemine dayandırılmıştır (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 186).

ABD ve müttefiki İngiltere’de karar alıcıların en tepesindeki isimler de 11 Eylül 2001 saldırılarına karşı dünyayı böyle bir medeniyet ve barbarlık çatışması diyalektiği içinde okumaya ve tercihlerini buna göre yapmaya davet etmiştir. 11 Eylül 2001’den 9 gün sonra ABD Başkanı Bush, ABD Kongresinde tüm dünya uluslarına seslenerek bir tercihle karşı karşıya olduklarını açıklamıştır: Ya ABD ile berabersiniz ya da teröristlerle (Hook ve Spanier, 2014: 279). ABD Başkanı Bush ABD’nin terörizme karşı savaş yürüttüğünü ve bunun barbarlığa karşı medeniyetin savunulması adına yapıldığını savunmuştur. Dolaysıyla ABD’nin yanında yer alanlar medeniyetin, yer almayanlar ise barbarlığın yanında konumlanmış oluyordu (Bowden, 2002: 30). Benzer bir bölünmüş dünya tasviri İngiltere Başbakanı Tony Blair’in danışmanı Robert Cooper tarafından da yapılmıştır. Ona göre Soğuk Savaş sonrası ortada iki yeni tip devlet vardı. Birisi soyu tükenmekte olan modern öncesi döneme ait uluslararası kural ve normları tanımayan Somali ve Afganistan gibi devletlerdir. Bunun karşısında ise AB devletleri gibi post emperyal ve post modern devlet tipleri vardır. Cooper’a göre arkaik devletlerin Weberci anlamda şiddet tekeli egemenliğinde bulundurma kabiliyeti yoktur. Dolaysıyla terörün kök salması için uygun bir ortam sunmaktadır. Buradan yola çıkarak Cooper post-emperyal Batı ülkeleri için savunmacı emperyalizm önermiştir (Bowden, 2002: 40-1). Cooper’ın savunmacı emperyalizm kavramı ABD’de yeni-muhafazakarların rejim değişikliği ve iyiliksever hegemonya kavramlarıyla kesişmektedir. Öyle ki dünyayı medeniler ve barbarlar olarak böldükten ve barbarların Weberci egemenlik hakkını elinde bulundurma otoritesini sorgulayıp savunmacı emperyalizm önerdikten sonra ABD ve onun müttefiklerinin misyonu bu ülkeleri aydınlanmış dışardan yönetimle dönüştürmekti (Bowden, 2002: 38-9). Bunun anlamı bu ülkelerin medenileştirilmesi için askeri müdahale ile demokratikleştirilmesi, yani rejim değişikliği politikası izlenmesiydi.

Buraya kadar özetlemek gerekirse yeni-muhafazakarların görüşlerini oluşturan ilkeler öncelikle ülkelerin rejimleri ile dış politika davranışları arasında doğrudan bir ilişki olduğu ve barışçıl dış politikanın ancak liberal demokratik değerleri taşıyan rejimler tarafından takip edilebileceğiydi (Fukuyama, 2006: 58). İkinci olarak ABD dünyanın askeri ve ekonomik olarak en büyük gücü olma sorumluluğuyla bu gücünü diğer rejimleri demokratikleştirme ahlaki amacı doğrultusunda

kullanması gerektiği (iyiliksever hegemonya) (Hook ve Spanier, 2014: 288). Bu ahlaki amacını gerçekleştirmek için ABD, güç kullanmaktan kaçınmamalıydı. Yeni-muhafazakarların bu görüşleri onları demokratik olmayan rejimlerin demokratikleştirilmesinde uluslararası norm ve kurumlara yönelik şüphecilik hale getirmiş ve bu şüphecilik bir başka yeni-muhafazakâr ilke olan tek taraflılık düşüncesini savunmalarına neden olmuştur. Yeni-muhafazakarların tek taraflılık ve önleyici müdahale kavramlarının bütünü resmi metinlerden takip etmek mümkündür.

Zikredilen bu kavramsal çerçeveden oluşan yeni-muhafazakâr dış politika yaklaşımının yansımasını ABD Başkanı Bush'un birliğin durumu, başkanlık açılış konuşması, Haziran 2002-Şubat 2003 arasında West Point ve Amerikan Enterprise'da yaptığı konuşmalar ile Eylül 2002'de ABD Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde (UGSB) görmek mümkündür (Fukuyama, 2006: 17; Hook ve Spanier, 2014: 287-8). Dünyanın her yerinde demokratik rejimlerin desteklenmesi ve piyasa ekonomisinin korunmasının ABD dış politikasının öncelikleri olduğunu belirten UGSB'nin en dikkat çekici yönü, kitle imha silahlarına sahip olan devlet dışı örgütlerle mücadelede klasik caydırma veya çevreleme stratejilerinin işe yaramayacağını, bir meşru müdafaa hakkı olarak ABD'nin bu tehditler ortaya çıkmadan harekete geçmesi gerektiğini (önleyici müdahale) belirtmesidir (Fukuyama, 2006: 90). UGSB, ABD'nin önleyici müdahale bağlamında harekete geçmesi için uluslararası kurum veya yapıları beklemeden inisiyatif alacağını da belirterek tek taraflılığa dayanacağını da ortaya koymuştur (Fukuyama, 2006: 90-1). Bush yönetiminin tek taraflılık ve bu anlamda uluslararası hukuk ve kurumlara yönelik şüphecilik bir politika izleyeceğinin bir başka göstergesi de 2001'de Silahların Denetlenmesi ve Uluslararası Güvenlikten Sorumlu Müsteşar olarak John Bolton'u atamasıydı. Zira Bolton, ABD'nin uluslararası alanda hareket serbestisini kısıtlayan uluslararası norm ya da anlaşmaların en bilindik muhalifi olarak ABD Dışişleri Bakanlığı'nda bu anlaşmaları engellemeye veya zayıflatmaya çalışan bir isimdi (Hook ve Spanier, 2014: 270).

Tüm bu ideolojik ve kavramsal yeni-muhafazakâr siyasi ve entelektüel hazırlık içinde 11 Eylül saldırıları ABD'nin askeri ve tek taraflı yöntemlerle rejim değişikliklerini içeren politikasına uluslararası ve iç kamuoyu desteğinin verilmesini sağlamıştır. 11 Eylül 2001 saldırıları sonrası 2001 Afganistan ve 2003 Irak işgalleri ve rejim değişikliklerinin fikri arka planında ABD'nin söz konusu bölgesel ve küresel kaostan ancak ABD askeri müdahalesi sonrası hayata geçirilecek

demokrasi inşası ile çıkılacağı ve bu örnekleri diğer demokratik devrimlerin takip edeceği düşüncesi vardı. Bu bir bakıma Dwight Eisenhower tarafından Vietnam Savaşı için gündeme getirilen domino teorisinin yeniden yürürlüğe konmasıydı. Bu teoriye göre “terörle savaşta öncü olmak” ve “demokrasiyi diğer toplumlara da bahşetmek” ahlaki sorumluluğuna sahip olan ABD’nin Afganistan ve Irak’ta askeri müdahalelerle mevcut diktatörlükleri düşürmesi, diğer İslam ülkelerinde de demokratik devrimleri tetikleyecekti (Hook ve Spanier, 2014: 212). Domino teorisi ve Vietnam analojisi kurulmuş olmasından anlaşıldığına göre ABD’nin Vietnam Savaşı sonrası sınır ötesi askeri müdahalede bulunma sendromuna girmiş olduğu düşünüldüğünde 11 Eylül 2001 saldırıları bu sendromu aşmak için ciddi bir fırsat vermiştir (Neale, 2006).

11 Eylül 2001 Saldırıları ve Afganistan Müdahalesi

Usame bin Ladin liderliğindeki el-Kaide terör örgütü, 11 Eylül 2001’de Pentagon ve Dünya Ticaret Merkezi’ne (DTM) saldırmadan önce Taliban yönetimindeki Afganistan’da üslenmiş durumdaydı. Suudi Arabistan’ın en zengin müteahhit ailesinin bir üyesi olan Usame bin Ladin, 1980’lerde Afganistan’da Sovyet işgaline karşı Afgan Mücahitleriyle savaştığından beri ABD tarafından tanınan ve desteklenen bir aktördü. Bu dönemde Usame bin Ladin, Sovyetlere karşı savaşında ABD’nin mali, askeri ve lojistik desteğine sahipti (Hook ve Spanier, 2014: 275). Sovyetler Birliği’nin devrilmesinin ardından Suudi Arabistan’a dönen ancak burada Suudi yönetimiyle ABD arasındaki ilişkileri sert bir şekilde eleştirmesi nedeniyle kovulan Usame bin Ladin, 1991’de Sudan’a giderek burada el-Kaide’yi örgütlemiştir. Ladin, Sovyetlerin dağılmasından itibaren Afganistan’da güçlenen Taliban yönetimi sayesinde 1996’da Sudan’ı terk ederek buraya yerleşmiştir (Hook ve Spanier, 2014: 276).

El-Kaide’nin 11 Eylül 2001’de New York ve Washington’da DTM ve Pentagon’a düzenlediği saldırı, ele geçirdiği 4 yolcu uçağıyla gerçekleştirilmişti. Boston’dan kalkan birinci uçak 8: 48’de DTM’nin kuzey kulesine, ikinci uçak da 18 dakika sonra güney kulesine çarpmıştı. Üçüncü uçak yarım saat sonra Pentagon’a dalış yaparken, dördüncü uçak ise içerde yaşanan arbede nedeniyle eylemini gerçekleştiremeden zorunlu iniş yapmak zorunda kalmıştır (Hook ve Spanier, 2014: 277).

Saldırılarından 9 gün sonra ABD Başkanı Bush Afganistan’a “topraklarındaki tüm el-Kaide liderlerini teslim etmesi ve bir daha faaliyet göstermemelerini garantiye almak için ABD askerlerinin Afganistan’daki terör kamplarına girişine izin vermesi” ultiyatomu verdi (Kissinger, 2016: 346). Taliban yönetiminin bu ultiyatoma olumsuz karşılık vermesi karşısında Bush yönetimi iki aşamalı bir Afganistan stratejisi belirledi. Birinci aşaması askeri olarak Taliban yönetiminin devrilmesini içeren Sonsuz Özgürlük Operasyonu ile Anakonda Operasyonu’ndan oluşurken ikinci aşaması ise Afganistan’da yeni bir devlet inşasını içermiştir (Hook ve Spanier, 2014: 295-9). İlk aşama ABD’nin Taliban karşıtı Afgan milislere destek vererek el-Kaide militanlarını ele geçirmelerini teşvik etmeyi içeriyordu. Bu anlamda Sonsuz Özgürlük Operasyonu ile karada Taliban karşıtı Kuzey İttifakı ve Güney Paştun kuvvetlerinin ilerlemesini sağlamak için havadan yoğun bombardımanla destek verilecekti. Bu kapsamda Kuzey İttifakı güçleri Taliban mevzilerine saldırılarına 22 Eylül 2001 gibi oldukça erken bir tarihte başladı. ABD ve İngiliz hava saldırıları ise 7 Ekim’de destek vermeye başlamış ve oldukça hızlı bir şekilde başkent Kabil, Taliban’dan 12 Kasım 2001’de ele geçirilmiştir (Malik, 2002: 207). Bush yönetimi Afganistan işgalini NATO’nun tarihinde ilk defa devreye sokulduğu 5. maddesi olan “*bir NATO ülkesine yapılmış saldırı tüm NATO ülkelerine yapılmıştır*” kuralına dayandırarak bir uluslararası konsensusla gerçekleştirmiştir (Kissinger, 2016: 346). Askeri bakımdan ikinci operasyon olan Anakonda Operasyonu ise el-Kaide militanları ile lideri Usame bin Ladin’in yakalanmasını hedefliyordu ancak Usame bin Ladin ele geçirilemeden kaçmayı başarmıştır (Hook ve Spanier, 2014: 296-7).

ABD’nin Afganistan stratejisinin ikinci aşaması ise çok daha zorlu ve karmaşık olan devlet inşasını içeriyordu. Yeni rejimin anayasal, demokratik ve insan haklarını gözetten bir karakteri olması ABD müdahalesinin temel amaçlarından birisi oldu. Bu kapsamda Aralık 2001’de Almanya’nın Bonn kentinde varılan anlaşma ile terörle, uyuşturucuyla ve diğer örgütlü suçlarla mücadelede uluslararası toplumla iş birliği yapacak, temsili, kadın-erkek eşitliğini ve etnik çoğulculuğu gözetten bir yönetim kurulması planlandı (Kissinger, 2016: 348). Bonn Anlaşmasıyla seçimler yapılana kadar ülkeye liderlik etmesi için CIA ile eskiden ilişkileri olan Hamid Karzai seçildi (Mamdani, 2005). Kasım 2004’te yapılan seçimlerde ise Afganlılar Hamid Karzai’yi devlet başkanı seçmiştir. Bu arada Taliban liderleri ve milisleri de Sovyet işgali döneminde Mücahitlerin yapmış

oldukları gibi Afganistan'ın dağlık bölgelerine çekilerek güç toplamaya çalışmışlardır. Hamid Karzai hükümetinin otoritesi ise başkentle sınırlı olduğundan Taliban'a karşı kırılğan yapısı onu hem askeri hem de ekonomik olarak uluslararası desteğe muhtaç hale getirmiştir (Hook ve Spanier, 2014: 299). Bu ihtiyaçtan dolayı ABD ve İngiltere 2003'te NATO'nun Afganistan'da konuşlanmasını sağlamıştır. Bu tarihten itibaren NATO güçleri Kabil ve Afganistan'ın kuzeybatı bölgelerinde, 2007'den itibaren ise tüm Afganistan'da asker bulundurmaya başlamıştır (Hook ve Spanier, 2014: 299).

Mart 2003 Irak İşgali

ABD'nin Afganistan müdahalesini gerçekleştirmesinden sonra yeni-muhafazakarların önleyici savaş ve rejim değişikliği politikalarını hayata geçirecekleri ikinci ülke, Başkan Bush'un 2002 Birliğin Durumu konuşmasında şer ekseni olarak sıraladığı üç ülkeden birisi olan Irak -diğerleri İran ve Kuzey Kore'ydi- olmuştur. Bush Doktrininin önleyici savaş kavramının en önemli haklılaştırıcı savını terörle kitle imha silahları arasında muhtemel bir araya gelmenin yaratacağı risklerdi. Bu riskler 1998'de Saddam Hüseyin'in ülkesini BM silah denetçilerine kapamasıyla beraber belirginleşmiş ve henüz Clinton başkanlığı döneminde mevcut Irak rejimin devrilmesiyle ilgili hazırlıkların başlamasına neden olmuştur. Öyle ki ABD Kongresinden hem Demokrat hem de Cumhuriyetçilerin desteğiyle ezici bir çoğunlukla geçen Irak'ın Kurtuluşu Yasası "*Irak'ta Saddam Hüseyin rejiminin iktidardan indirilmesi çabalarını desteklemeyi ve onun yerine demokratik bir rejimi teşvik etmeyi*" tavsiye etmiştir (Kissinger, 2016: 352). Yasa 31 Ekim 1998'de Başkan Clinton tarafından "*ABD... halk destekli bir devlet yönetimine katkıda bulunabilecek muhalefet gruplarına destek verecektir*" sözleriyle onaylanmıştır (Kissinger, 2016: 352-3). Bunun ardından ABD Başkanı Clinton, CIA'ye söz konusu rejimin devrilmesi için gerekli yol ve yöntemleri araştırması görevi vermiştir (Seliktar, 2008: 75-6). CIA'in bu arayışında Londra merkezli Irak Ulusal Kongresi (IUK/INC) lider Ahmet Halebi cazip bir isim olarak öne çıkmıştır. George W. Bush'un Kasım 2000 seçimleri sonrası ABD Başkanı olmasıyla beraber Amerikalı yeni-muhafazakâr isimlerle Ahmed Halebi arasında temalar da hızlanmıştır. Bu anlamda ABD Savunma Politikası Danışma Kurulunda yer alan Richard Perle, Ahmed Halebi'nin "*Irak'ta kendisiyle çalışılmak için güvenilir bir isim*" olduğu referansını vermiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 130). ABD'lilerle temalarında Halebi, Saddam Hüseyin'in devrilmesi konusunda yeni-

muhafazakarların Ortadoğu’da demokratik bir rejim inşasının diğer ülkelerdeki toplumlara da model olacağı şeklindeki domino teorisi görüşlerine dayanmaya çalışmıştır. Bu anlamda Halebi, ABD’lileri iki argümanla ikna etmeye çalışmıştır. Birincisi Iraklıların ABD yardımıyla Ortadoğu’da demokrasi modeli yaratacak bir toplumsal temele sahip olduğunu ve ikincisi Irak Şiiilerinin İran Şiiliğinin doğal bir uzantısı olmaktan çok, İran Şiiliğinin etkisini dengeleyecek bir karaktere sahip olduğunu savunmuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 130). Bu argümanlar 2003 Irak işgali ve Saddam Hüseyin yönetiminin devrilmesi sonrası devlet inşası sürecinde ABD’nin İİC’nin Irak ve bölgedeki etkisinin hiç olmadığı kadar artacağına dair strateji tahminlerinde neden hesap hatası yaptığını da açıklamaktadır. ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney’nin danışmanı David Wurmser, Saddam rejiminin devrilmesi sonrası Şii çoğunluğa sahip demokratik bir Irak’ta İİC’nin etkisini artıracığını değil, İran’ın Irak’taki Şii temellerinin zarar göreceğini savunmuştur. Öyle ki Irak’taki tiranlarından (Saddam Hüseyin) kurtulan Şiiler İran ve İran Devrimi’nin etkisine karşı bir set oluşturabileceklerdi. Çünkü Irak Şiilerinin özellikleriyle İran Şiilerinin özellikleri arasında çok az bir yakınlık vardı (Seliktar ve Rezaei, 2020: 130).

Bu arka plan üzerine Saddam Hüseyin’i devirme planları 11 Eylül’den 2001 saldırılarından itibaren daha da ivme kazanmıştır. Saddam Hüseyin rejiminin doğrudan kendisi kullanmasa bile elinde gizlediği iddia edilen kimyasal silahları terör örgütlerine ulaştırma ihtimali 11 Eylül 2001 saldırılarının yaşandığı bir siyasal atmosfer içinde güvenlik kaygılarını artıran bir argüman haline gelmiştir. Bu kaygılar üzerine politika geliştiren yeni-muhafazakâr kadrolar Saddam Hüseyin rejiminin harekete geçmeden önce önleyici müdahale ile devrilmesi görüşünü işlemiştir. 11 Eylül saldırılarından sadece bir hafta sonra Richard Perle, 19 Eylül 2001’de Halebi’yi Savunma Politikası Danışma Kuruluna hitap etmesi için davet etmiş ve Halebi de burada yaptığı konuşmada, Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesinin demokratik bir Irak yaratacağını, ABD’nin Irak’ta memnuniyetle karşılanacağını savunmuş ve Amerikalılara Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi (İİDYK) ile temas kurmalarını tavsiye etmiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 131). Hatta Halebi Ağustos 2002’de İİDYK’nden Abdülaziz el-Hekim’le ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld’i bir araya getirmiştir. Bu görüşmede el-Hekim, İİDYK’nin ABD müdahalesini memnuniyetle karşılayacağını ve destek vereceğini belirtmiş ve bu görüşmeden İran DM’nı da haberdar etmiştir (Seliktar ve Rezaei,

2020: 131). Bu görüşme trafiğinden kısa bir süre sonra Irak'ın işgaliyle ilgili ilk açıktan ve somut ifade, Başkan Yardımcısı Dick Cheney'in 26 Ağustos 2002'de yaptığı konuşmayla gelmiştir. Cheney, "... *Saddam Hüseyin'in kitle imha silahına sahip olduğuna kuşku yok... [bunu] dostlarımıza karşı, müttefiklerimize karşı ve bize karşı kullanmak için yığdığına hiç şüphe yok*" şeklinde konuşmuştur (Hook ve Spanier, 2014: 300). Dolayısıyla ABD, Irak işgal planına uluslararası toplumu ikna etmek için ortaya koyduğu gerekçelerden birincisini kitle imha silahına sahip olmasının oluşturduğu uluslararası güvenliğe yönelik tehdit, bir diğeri de Irak'ta demokrasiye doğru bir rejim değişikliğinin diğer Ortadoğu toplumları tarafından model alınacağı şeklindeydi. Rejim değişikliği konusunda ABD'li yeni-muhafazakâr karar alıcılar görüşlerini nasıl Londra merkezli rejim muhalifi IUK'nden Ahmed Halebi'ye dayandırmışsa, Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğu istihbaratını da yine ona dayandırmışlardır. Bush hükümeti Eylül 2002'de, yani Irak işgalinden yaklaşık 6 ay önce bir istihbarat birimi olarak Özel Planlar Bürosu'nu (ÖPB) kurmuştur. ÖPB, Ahmed Halebi'nin sağladığı verilere dayanarak Irak'ın kitle imha silahları depoladığını ortaya koymuştur (Hook ve Spanier, 2014: 303). İşte bu istihbarata dayanarak ABD Başkanı Bush, Kongreden Ekim 2002'de "BM destek verse de vermese de" Irak'a bir operasyon kararı elde etmeyi başarmıştır (Hook ve Spanier, 2014: 304). Ancak 8 Kasım 2002'de BM'nin Irak'a derhal denetimlere açılma ultimatomu vermesi ve buna olumlu karşılık verilmesinin ardından BM denetçilerinin 27 Ocak 2003'te hazırladığı rapor, Irak'ta askeri bir müdahaleyi gerektirecek bir bulgu olmadığını ifade etmiştir. Bununla beraber rapor Saddam yönetiminin denetim için yeteri kadar iş birliği yapmadığından da şikâyet etmiştir (Hook ve Spanier, 2014: 305). Bu rapor ABD'nin kararlılığını etkilemese de Fransa ve Almanya'nın açıktan bir askeri müdahaleye karşı çıkmasının önünü açmıştır. Fransa gibi bir BMGK üyesi yanında Rusya ve Çin'in de Irak işgaline karşı çıktığı şartlarda ABD, BMGK'de sadece Tony Blair İngiltere'sinden destek bulabilmiştir. Buna ilave olarak en büyükleri Londra ve Paris olmak üzere Avrupa ve dünyanın birçok yerinde henüz işgal gerçekleşmeden dünya kamuoyu işgale karşı gösteriler düzenlemiştir.

Bu itiraz ve eleştirilere rağmen ABD, İngiltere'nin de desteğini alarak 20 Mart 2003'te *Irak'a Özgürlük Operasyonu* ismiyle işgal sürecini fiilen başlatmıştır. Harekatın başlamasından oldukça kısa bir süre sonra, Nisan 2003'ün sonuna doğru başkent Bağdat dahil Irak'ın bütün büyük kentleri kontrol altına alınmış ve

Başkan Bush 1 Mayıs 2003'te Irak görevinin başarıyla tamamlandığını ilan etmiştir (Hook ve Spanier, 2014: 305-7). Rejimin devrilmesinden sonraki hedef ise çok daha zorlu bir görev olan yeni rejimin inşası olacaktır. Başkan Bush bu amaçla bir anayasa yazılması ve seçimlerin düzenlenmesi görevini Dışişleri Bakanlığına değil Pentagon'a vermiştir. Irak'ta yeni ve demokratik bir siyasal sistem kurulması görevi, 2003'ün sonunda işgalin gerekçesi olarak öne sürülen kitle imha silahlarının varlığı istihbaratının yanlışlığı ortaya çıktıktan sonra çok daha önemli hale gelmiştir, çünkü işgalin tek makul gerekçesi demokratikleşme olarak kalmıştır (Hook ve Spanier, 2014: 307-8). Ne var ki rejim inşasının rejimin devrilmesinden çok daha zor olduğu, kısa süre içinde ortaya çıkan yaygın isyan, ayaklanma ve işgal karşıtı direniş hareketleri ile kendisini göstermiştir. Nasıl ABD'nin kitle imha silahlarının varlığına dair yanlış istihbarat, Ahmed Halebi'ye dayalı olmuşsa, ABD karşıtı isyan dalgasının bu kadar yaygınlık kazanmasının nedeni de Ahmed Halebi'nin danışmanlığına dayanan radikal bir Baassızlaştırma politikası olmuştur. Halebi'den etkilenecek Baas'ı reforme edilmesi mümkün olmayan faşist bir parti olarak değerlendiren ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney'nin danışmanı David Wurmser, *“Baas'ın kökünün kazınmasının [otomatik olarak] Irak'ın siyasal kültürünün liberal demokratik fikirler doğrultusunda şekillenmesine yardım edeceğini”* savunmuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 135). Gerçekten de işgal karşıtı isyan dalgasının en önemli aktörleri Mukteda el-Sadr'ın Şii taraftarları yanında Mayıs 2003'te yasaklanan eski Baas Partisi ve Cumhuriyet Muhafızları üyeleri olmuştur. 21 Nisan'da (2003) Irak'ın yeniden yapılanması görevini üstlenen L. Paul Bremer'in ordu ve bürokraside radikal bir Baassızlaştırma politikası uygulaması 300 bin tecrübeli askerin terhis edilmesine ve ordunun sıfırdan tecrübesiz personelden kurulurken, direnişe profesyonel askerlerin dahil edilmesine neden olmuştur (Hook ve Spanier, 2014: 309-10). ABD, Baassızlaştırma misyonunun başına da bir Şii olan Halebi'yi atamıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 135-6). Halebi'nin Baassızlaştırma misyonunu yürütürken uyguladığı saldırganlık Irak'ta mezhep gerilimi pandorasının da açılmasına neden olmuştur. Şii Halebi'nin yönettiği Baassızlaştırma politikasıyla ABD'nin Şiiilerle ortak bir şekilde Irak'ta Sünnileri dışlayan bir politika izlediği inancı yerleşmiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 136). Bu arada direnişi artıran bir diğer gelişme de Nisan 2004'te Irak'taki Ebu Garip hapishanesinde ABD askerlerinin Iraklı mahkumlara yönelik taciz, işkence fotoğraflarının ifşa edilmesidir (Hook ve Spanier, 2014: 310).

2004 Kasım Başkanlık seçiminde Bush yeniden seçilirken, Ocak 2005'te de Irak'ta meclis seçimleri gerçekleştirilmiştir. Katılımın %60 olduğu seçimlerde sandalyelerin %70'ten fazlasını Şii adaylar, kalan kısmını ise Kürt adaylar kazanırken, Sünniler seçimleri boykot etmiştir. 2005 ve 2006'dan itibaren ABD kamuoyunun Irak işgali ile ilgili kanaatleri de gittikçe olumsuz bir yöne doğru ilerlemiştir. ABD kamuoyunun belirgin şekilde savaş karşıtı bir tutum almaya başlaması Başkan Bush'a yönelik ABD askerlerinin Irak'tan çekilmesi ile ilgili baskının da artması anlamına gelmiştir (Hook ve Spanier, 2014: 311-2). Bu baskı kendisini en açık bir şekilde Kasım 2006 Kongre seçimlerinde Demokratların 12 yıl sonra ilk defa yasama çoğunluğunu ele geçirmesiyle göstermiştir. Seçim sonuçları Başkan Bush'un Savunma Bakanı Rumsfeld'i görevden alarak yerine askeri güç kullanımı konusunda daha şüpheci bir isim olan Robert M. Gates'i atamasına neden olmuştur (Hook ve Spanier, 2014: 313). 2006'da Şii ve Sünniler arasındaki gerilim tırmanırken Ocak 2007'de hem Irak'taki asker sayısının artırılması hem de General Petraeus'un yeni askeri planlaması sayesinde ABD zaiyatlarında ve saldırı girişimlerinde ciddi bir azalma elde edilmiştir (Hook ve Spanier, 2014: 307-8). Dolayısıyla Bush'un başkanlığının sonuna doğru Amerikan askerlerinin Aralık 2011'e kadar çekilmesi kararının alınması için de uygun şartlar sağlanmış oldu.

Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen inşası ile ilgili ikinci ara dönemin en önemli gelişmesi olan Afganistan ve Irak müdahaleleri konusunu kapatırken tekrar etmek gerekir ki söz konusu işgaller ve rejim değişiklikleri 11 Eylül 2001 saldırılarının bir sonucu olmaktan çok Soğuk Savaş sonrası küresel hegemonya arayışı çabasıdır (Gökay, 2002: 49). Afganistan ve Irak işgalleri, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber yaklaşık 40 yıldır küresel sistemin istikrarını sağlayan iki kutupluluğun sona ermesiyle ortaya çıkan güç boşluklarının ABD hegemonyası ile doldurulması çabasının bir sonucuydu.

İran'ın Nükleer Faaliyetlerinin Uluslararası Güvenlik Meselesi Haline Gelmesi ve Yaptırımlar

Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzenin ikinci ara döneminin temel karakterini belirleyen Bush ve yeni-muhafazakâr ABD yönetiminin bir diğer hedefi doğrudan İran'ın izole edilmesi idi. Bush yönetiminin (2001-2008) İran'ı izole etme politikasının temeli İran'ın nükleer faaliyetlerine karşı askeri ve ekonomik yaptırımların sistematik olarak sıkılaştırılması ve tek taraflı yaptırımlara ilave olarak BM kapsamında çok taraflı yaptırımların organize edilmesi idi. Bu bağlamda

Bush döneminde İran'a yönelik Aralık 2006'da 1737, Mart 2007'de 1747, Mart 2008'de 1803 ve Eylül 2008'de 1835 sayılı kararlar olmak üzere kapsamı gittikçe ağırlaşan 4 ayrı BMGK yaptırım kararı alınmıştır.

1970'lerin başında Batılı ülkelerin desteğiyle ve Alman Kraft Werk Union (KWU) şirketinin eliyle Buşehr'de iki reaktörün inşasıyla başlayan İran nükleer faaliyetleri İran Devrimi ile beraber Bazergan'ın geçici hükümeti döneminde durdurulmuştur (Axworthy, 2013: 381). Bununla beraber 1984'ten sonra İran-Irak Savaşı'nın nitelik değiştirerek uluslararasılaşmaya başlaması ve Irak'ın İran'a karşı kimyasal silah kullanması İİC'ni yeniden nükleer faaliyetlere başlama arayışlarına yöneltmiştir. İİC'nin uzun bir aradan sonra nükleer faaliyetlerine yeniden başlaması ancak Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığı dönemine denk gelen 1995'in başında ve Rusya ile iş birliği sayesinde mümkün olabilmektedir. Bu arayışlarından itibaren İran, 1968'de imzalanan ve 1970'te yürürlüğe giren NPT'nin (Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması) imzacısı bir ülke olarak bir taraftan sivil ve barışçıl amaçlı nükleer enerji üretimi hakkını savunurken diğer taraftan da bu faaliyetlerinin bir nükleer silah aşamasına gelmeyeceğini de taahhüt etmiştir. Dolayısıyla İran'ın yeniden başladığı nükleer çalışmalarının sivil amaçlı karakterini aşip askeri amaçlı seviyeye ulaşma ihtimali uluslararası toplumun merceği altındaydı. İsrail ve ABD karşıtı bir rejime sahip olan İran'ın nükleer silaha sahip olma ihtimalinin dünya politikasının en stratejik bölgelerinden birisinde dengeleri radikal bir şekilde etkileyecek ve ABD'nin Ortadoğu siyasetini belirleme kapasitesini azaltacak olması, Soğuk Savaş sonrası ABD bölgesel düzen arayışları bakımından bir tehdit olarak değerlendirilmiştir (Şen, 2016: 272).

Bu endişeler 2001'de İran'ın Şahap 3 füzesini test ederek sınırlarının çok ötesinde bir vuruş kabiliyetine eriştiğini göstermesi (Axworthy, 2013: 381), 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra ABD Başkanı George W. Bush'un Ocak 2002'de yapmış olduğu Birliğin Durumu konuşmasında şer eksenine Kuzey Kore ve Irak yanında İran'ı da dahil etmesi (Dabashi, 2007: 217) ve Ağustos 2002'de İran rejim muhalifi Halkın Mücahitleri örgütünün İran'ın Natanz ve Arak bölgesinde Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'na (IAEA) bildirilmeyen gizli nükleer tesis ile ağır su reaktörünün inşa edildiğini ifşa etmesiyle daha da artmıştır. Hem yeni-muhafazakâr ABD yönetiminin İran'ı şer eksenli ülkeleri arasına dahil etmiş olması hem de İran'ın gizli nükleer tesislerinin ortaya çıkması şartlarında, İİC kendisine yönelen uluslararası baskı karşısında öncelikle müzakereye açık bir siyaset

belirlemiştir (Şen, 2016: 233). Bu dönemde İran'da görev yapan Muhammed Hatemi'nin uluslararası-devlet ilişkilerinde müzakereci, devlet-toplum ilişkilerinde reformcu hükümeti, baş müzakereci olarak görevlendirdiği Hasan Ruhani başkanlığında AB troykası olarak isimlendirilen AB-3 (İngiltere, Fransa ve Almanya) ile diyalog yürütmüş ve Ekim 2003'te UAEA'nın İran'a sıkı ve ani teftişlerini içeren anlaşmasını kabul etmiştir. İİC, bununla tutarlı olarak Ekim 2004'te nükleer çalışmalarını geçici olarak, yani AB-3 ile nihai bir anlaşmaya varma beklentisiyle kabul etmiştir (Yeşiltaş, 2006: 81). Ancak müzakereci süreç, hem anlaşmanın 2004'te muhafazakârların kontrolündeki meclisten onay alamaması hem de ABD'nin İran'ın nükleer faaliyetlerinin askeri nitelikte olduğu suçlamalarına devam etmesi ve hatta İran'a yönelik bir askeri müdahale seçeneğini dillendirmesiyle başarıya ulaşamamıştır (Yeşiltaş, 2006: 83).

2002'de uluslararasılaşmasından itibaren İran'ın AB-3 ülkeleri ve UAEA bağlamında diplomatik araçlarla yönetmeye çalıştığı nükleer anlaşmazlık, 2005'te Ahmedinejad hükümetinin işbaşına gelmesiyle nitelik değiştirerek BMGK'nin çok taraflı yaptırımlarının bir konusu haline gelmiş ve müzakere yapısı AB-3 olmaktan P5+1 (ABD, İngiltere, Fransa, Rusya, Çin ve Almanya) ülkelere kaymıştır. İran, Haziran 2005'te Ahmedinejad hükümetinin işbaşına gelmesiyle beraber tekrar uranyum zenginleştirme faaliyetlerine başlamıştır (Şen, 2016: 233). Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın Ocak 2006'da Natanz'da uranyum zenginleştirme işlemine başladığını duyurması, UAEA'nın İran'ın nükleer faaliyetlerinin barışçıl olduğu konusunda güven vermediği açıklaması yapmasına neden olmuştur. UAEA'nın bu açıklamasına yanıt olarak İran'ın artık kurumun teftişlerine izin vermeyeceğini ve uranyum zenginleştirmeyi başararak nükleer kulübün bir üyesi olduğunu ilan etmesi ise ABD'nin İran'ı BMGK'ne havale etmekle tehdit etmesine neden olmuştur. (Axworthy, 2013: 385; Yeşiltaş, 2008: 87). Süreç böylece İran nükleer faaliyetlerinin ilk defa BMGK'ne taşınması ve çok taraflı yaptırımlar döneminin başlamasına evrilmiştir (Şen, 2016: 277). Bu kapsamda İran nükleer faaliyetlerine yönelik ilk tur yaptırımlar Aralık 2006 tarihli BMGK'nin 1737 sayılı kararı ile gündeme gelmiştir (Uzun, 2013: 65). Söz konusu karar, İran'ın nükleer faaliyetleri ya da nükleer silah gönderme sistemlerinin geliştirilmesini destekleyen kişi ve kurumların finansal kaynaklarını donduruyor, hassas nükleer materyal ve ekipmanların ithalat ve ihracatı yasaklıyordu (Şen, 2016: 278).

Bush döneminde İran'a yönelik ikinci BMGK yaptırım kararı İran'ın uranyum zenginleştirme faaliyetlerini durdurma çağrısına tam tersi zenginleştirme faaliyetini daha da hızlandırarak yanıt vermesi sonrası Mart 2007'de geldi. BMGK, bu kez 24 Mart 2007'de **1747** sayılı kararla İran'a hassas nükleer malzeme ve balistik füze satışını yasaklayan bir yaptırım kararı daha aldı (Uzun, 2013: 65). Bu karara yönelik Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın tepkisi "geçersiz bir kâğıt parçası" olduğu şeklindeydi (Yeşiltaş, 2009a: 70). Ancak İran, UAEA'nın 23 Mayıs 2007'de İran'ın uranyum zenginleştirme işlemini askıya almadığını, tam tersine genişlettiğini açıklaması sonrası sert yaptırımların gelme ihtimali karşısında sorunu mümkün olduğu kadar BMGK çerçevesinden uzak tutma ve eskisi gibi İran-UAEA denkleminde geri döndürme stratejisi izlemiş ve pozisyonunu yumuşatmaya karar vermiştir. Bu anlamda UAEA ile İran yetkilileri 20-21 Ağustos'ta (2007) Tahran'da gerçekleştirdikleri görüşmelerde İran, kurumun talep ettiği denetim kolaylıklarını karşılamayı kabul etmiştir (Yeşiltaş, 2009a: 72-4). İran'ın müzakereci tutumuna karşılık UAEA da hem 31 Ağustos hem de 10 Eylül 2007 yapmış olduğu açıklamada İran'ın iş birliğinden memnuniyetini ilan ederken, 15 Kasım 2007 tarihindeki raporunda İran'ın kurumla tatmin edici bir iş birliği içinde olduğunu belirtmiştir (Yeşiltaş, 2009a: 75). Rapora ABD Başkanı Bush "*İran uranyum zenginleştirmeyi durdurmadıkça baskı sürmeli ve sürecek, artacak*" şeklinde tepki göstermiştir (Yeşiltaş, 2009a: 76). Başkan Bush'un bu tepkisine rağmen Aralık 2007'de ABD'de 16 istihbarat teşkilatının ortaklaşa hazırladığı Ulusal İstihbarat Tahmininde İran'ın bir nükleer silah programının olmadığını tespit etmiş ve yine 22 Şubat 2008 tarihli UAEA raporunda İran'ın birçok konuda kurumun sorularına tatmin edici cevap verdiğini açıklamıştır. Ancak bunlara rağmen 26 Şubat 2008'de Avrupa ülkelerinin İran'ın uranyum zenginleştirme işlemini durdurmaması halinde BMGK'ne İran'la ilgili yaptırım teklifi sunulacağını açıklaması gerilimin yeniden tırmanmasına neden olmuştur (Yeşiltaş, 2009b: 73-5). Bu gerilim BMGK'nin 3 Mart 2008'de **1803** sayılı kararı kabul ederek Bush döneminde gerçekleşen üçüncü BM yaptırım kararının alınmasıyla sonuçlanmıştır. 1803 sayılı karar, İran'a uranyum zenginleştirme faaliyetlerini durdurması için 3 ay süre verirken, İran'ın nükleer ve füze programına dahil olan kişilere seyahat yasağı ve varlıklarının dondurulması yaptırımları getiriyordu (Yeşiltaş, 2009b: 76). Üç aylık sürenin dolmasının ardından P5+1'in yeni bir teklifini İran'a sunmak için Haziran 2008'de Tahran'a gelen Javier Solana bir kez daha uranyum zenginleştirme faaliyetlerinin

durdurulması şartını dile getirmiştir. İran'ın bir kez daha zenginleştirme işlemini durdurmaya reddetmesi karşısında ABD Hazine Bakanlığı İran'ın nükleer programıyla ilgili şirket ve kişilere yönelik aldığı ambargo kararını yürürlüğe koymuştur (Yeşiltaş, 2009b: 78). Bu arada İran'ın 2000'lerin başında elinde bulunan 200 santrifüj sayısının 27 Temmuz 2008'de 6 bine çıkmış olduğu açıklaması ve Hamaney'in İran'ın taviz vermeden yoluna devam edeceğini belirtmesi 27 Eylül 2008'de BMGK'nin eski kararların uygulanmasını içeren 1835 sayılı dördüncü ambargo kararını almasına neden olmuştur (Uzun, 2013: 65). Bu kararın sonucunda ABD ve İngiltere İran'a yönelik bir finansal tecrit uygulamaya çalışmışlardır. İran ise bu tecridi Rusya ve Çin'in sayesinde aşmaya ve tam anlamıyla izole edilmekten kurtulmaya çalışmıştır (Yeşiltaş, 2009b: 81). ABD'de Bush dönemi, 2008 Kasım seçimleriyle beraber sonlanmıştır. Dolayısıyla ABD'nin İran nükleer faaliyetleri ile ilgili politikası Kasım 2008 Başkanlık seçimleri sonrası iktidara gelen Obama hükümeti tarafından belirlenecektir. Obama'nın İran'a yönelik ılımlı mesajları her ne kadar yaptırımlar rejiminin gevşetilmesi ihtimaline işaret etmişse de bir nükleer anlaşmaya varmak ancak İran'da Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının sona ermesi ve Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesi sonrası mümkün hale gelecektir.

6.2.3 Üçüncü Ara Dönem: Obama Başkanlığı, Arap Baharı ve 2015 Kapsamlı Ortak Eylem Planı Anlaşması

Soğuk Savaş sonrası İran'ın uluslararası çevresini oluşturan bölgesel düzen arayışlarının üçüncü ara dönemini belirleyen faktörler ABD'nin Bush döneminde zarara uğrayan uluslararası imajını onarmak vaadiyle işbaşına gelen Obama başkanlığı, 2015 Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) Nükleer Anlaşması ve Arap Baharı olarak isimlendirilen Kuzey Afrika ve Ortadoğu halk hareketleridir. Bununla beraber 2017'de ABD'de Trump yönetiminin işbaşına gelmesi de İran'ın uluslararası-devlet ilişkilerinin yeniden gerginleşmesine neden olduğu için son bir uluslararası faktör olarak değerlendirilmelidir. Soğuk Savaş sonrası üçüncü ara döneme denk gelen Obama başkanlığının en önemli özelliği Irak ve Arap Baharı jeopolitiğinde bir güç boşluğunun oluşmasıdır. Güç boşluğunun oluşmasının en önemli nedeni ise Bush dönemi demokrasi teşvikinin askeri müdahalecilik yöntemiyle rejim değişikliği politikası radikalizmine evrilmesinin yarattığı ABD karşıtı toplumsal tepkilerin yatıştırılması için mümkün olduğu kadar müdahalecilikten uzak bir politika benimsenmesi ihtiyacıdır. Bush döneminin olumsuz ABD imajı

mirasını devralan Obama hükümetleri, dış politika davranışını askeri maceracılıktan uzak durmak bağlamında restore etmeye çalışmıştır (Özşahin, 2016: 71).

Obama yönetiminin işbaşına gelmesinin bölgesel düzen bakımından en önemli yansıması Irak'tan çekilme kararı sonrası bu ülkedeki Nuri el-Maliki yönetiminin iç politikadaki tercihlerinin de etkisiyle DAESH'in ortaya çıkması ve Suriye'yi de içine alan bölgesel bir etkinlik kurması olmuştur. Hem Irak'tan çekilme kararı hem de 2015 Nükleer Anlaşması Obama döneminde İran'ın bölgesel nüfuzunu artıran gelişmeler olarak ortaya çıkmıştır. Obama hükümetlerinin Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan gelişmelere karşı düşük profilli bir angajman izlemesi ya da eylemsiz kalması aynı zamanda ortaya çıkan güç boşluğunun toplumsal güçler ya da halk hareketleri tarafından doldurulmasını mümkün kılmıştır: Arap Baharı. Bu durum 2011'in başından itibaren Arap Baharı olarak nitelendirilen toplumsal protestolar karşısında Tunus ve Mısır gibi ülkelerde çeyrek yüzyıllık iktidarların neden ABD güvenlik garantisi alamadıklarını ve bu nedenle de neden iktidardan düştüklerini açıklamaktadır. Toplumsal faillik karşısında uluslararası faillik müttefikinin güvenlik desteğini kaybeden devlet failliği meşruiyetini hızlı bir şekilde kaybetmiş ve varlığını sürdürememiştir.

ABD'de Obama Başkanlığı ve Irak'tan Çekilme

Kasım 2008 başkanlık seçimlerine ABD seçmenleri ve uluslararası kamuoyunun Irak Savaşı, Irak'ta mahkumlara yapılan muamelenin ifşa olmasının yarattığı tepki ve ABD dış politikasının tek taraflılığına, sert güç politikasına ve Amerikan üstünlüğüne vurgusuna olan memnuniyetsizlik atmosferinde girildi. Bu atmosferde Amerikalı seçmenler hem Irak işgaline karşı çıkmış olan hem de ABD'nin tek taraflılık yaklaşımını eleştirerek diplomasi ve uluslararası kurumların daha fazla kullanılması gerektiğini savunan Demokrat aday Obama'yı Başkan olarak seçti (Hook ve Spanier, 2014: 329). Gerçekten Obama önceliğini, Bush dönemi yeni-muhafazakarların dış politikası nedeniyle zarar gören ABD imajının yeni dönemde çok taraflılığa başvurarak düzeltmek olduğunu açıkladı (Özşahin, 2016: 74).

Obama göreve gelmesinden itibaren bir taraftan liberal çevrelerin çok taraflı güvenlik yaklaşımı ile ortaklarla iş birliğine dayanmaya çalışmış diğer yandan da tek taraflı müdahalelerden kaçınma anlamında izolasyoncu bir strateji takip etmiştir (Yalçın, 2015: 56). Yalçın'a göre söz konusu müdahalesizlik ya da izolasyoncu

strateji hegemonik istikrara dayalı bir düzen kurulmasının önüne geçerken bölgesel güçler ve toplumsal aktörler için de güç boşlukları yaratmaktadır (Yalçın, 2015: 56)

Obama, Kasım 2008 seçimleri sonrası 20 Ocak 2009'da resmen başkanlık görevine geldiğinde dış politikada üç hedef belirledi. Birincisi Bush dönemi ABD tek taraflılığının neden olduğu uluslararası tecritten, uluslararası kurumlara yeniden dahil olarak çıkmaktı. Bu, yeni-muhafazakarların ilkelerinden birisi olan tek taraflılığın reddi ve onun yerine uluslararası hukuk, BM, Uluslararası Ceza Mahkemesi, Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumlara daha fazla katılım anlamına geliyordu. Yeni-muhafazakâr kadrolar için bu kurumlar ABD'nin hareket kabiliyetini sınırlandıran bir işleyişe sahipken, Obama bu kurumlara daha fazla başvurmanın ABD'yi daha güvenli hale getireceğini savunmuştur (Hook ve Spanier, 2014: 330). Obama'nın Başkan Yardımcısı Joseph Biden *“uluslararası ittifak ve örgütlerin ABD'nin gücünü azaltmadığına inanıyoruz, onların kolektif güvenliğimizi, ekonomik çıkarlarımızı ve değerlerimizi geliştirmeye yardım ettiğine inanıyoruz. Bu yüzden katılacağız, dinleyeceğiz, danışacağız”* demiştir (Hook ve Spanier, 2014: 330).

Obama'nın ikinci hedefi de bir başka yeni-muhafazakâr dış politika pratiği olan sert güce dayanma konusundaki eleştiriye dayanıyordu. Obama ABD'nin küresel çıkarlarını geliştirmek için sert değil yumuşak güç unsurlarına daha fazla dayanacağını belirtti. Bu anlamda ABD demokratik model olma örnekliğine yatırım yapacak, böylelikle diğer ülkelere demokrasinin fazileti konusunda ilham verecekti (Hook ve Spanier, 2014: 330). Obama dış politikasının üçüncü hedefi ise Bush döneminin tek taraflılığı tarafından ihmal edilen diplomasiyi dış politikanın temel aracı haline getirmektir. Obama bu konudaki kararlılığını ABD'nin en ihtilaflı olduğu ülke liderleri olan Suriye, İran, Çin yetkilileriyle konuşmaya hazır olduğunu belirterek gösterdi.

Obama göreve geldiğinde Afganistan ile Irak'tan çekilme süreci, diplomasiyle çözmeyi planladığı İran nükleer müzakereleri ve yeni bir bölgesel gelişme olarak Arap Baharı halk hareketleri gündemi ile karşı karşıya kalmıştır. Afganistan'da Hamid Karzai merkezi yönetimi tüm ABD ve NATO çabalarına ve eğitimlerine rağmen askeri olarak Taliban'a karşı güçlü bir varlık göstermeyi başaramamıştır. Obama, General David Petraus'un önerisiyle 2009'un sonunda Afganistan'a 30 bin asker daha konuşlandırsa da bu asker takviyesi Afganistan-Pakistan sınırını kontrol etmede başarılı olamamıştır. Daha da önemlisi NATO

içinde Almanya, İtalya, Polonya ve İspanya gibi birçok Batılı ülke, askerlerinin Afganistan’da sıcak çatışma ve operasyonlara katılmasına şerh koymaya başlayarak NATO içindeki farklılıklarını ortaya koymuşlardır. NATO’nun kendi içindeki bu farklılıklar, Afgan güvenlik güçleri ile NATO yetkileri arasında da baş göstermeye başlamıştır. Bu şartlar altında Obama Amerikan askerlerinin 2013 sonu itibariyle Afganistan’dan çekilmiş olacağı planını açıklamıştır (Hook ve Spanier, 2014: 337).

Irak’tan Çekilme

Obama yönetiminin liberal izolasyoncu ve müdahaleden uzak stratejisinin en önemli uygulaması 2011’de Irak’tan ABD askerlerini çekme sürecini tamamlamış olmasıdır. ABD’nin Bush döneminde Irak’a askeri müdahalesi nasıl bir güç boşluğu ortaya çıkardıysa 2011’de Obama döneminde çekilmesi de yine bir güç boşluğuna neden olmuş ve bölgesel güçlerin rekabetini tetiklemiştir. Bu aynı zamanda söz konusu ülkelerde gerçekleşecek gelişmelere karşı ABD’nin mümkün olduğu kadar müdahaleden uzak kalacağı, dolayısıyla ABD yanlısı rejimlerin karşı karşıya kalacağı devlet-toplum gerilimlerinde ABD’nin bu rejimlere bir güvenlik garantisi sağlamayabileceğine işaret etmiştir.

Obama’nın Irak politikasının belirlenmesinde Ben Rhodes ve Yeni Amerika Güvenlik Merkezi (CNAS) üyesi olan Colin Kahl etkili olmuştur. Bu isimlerin Irak politikası önerisinin iki ayağı vardı. Birincisi ABD askeri varlığının hızlıca azaltılması ve Irak’ta İran yanlısı Nuri el-Maliki grubuyla çalışılmasıydı (Seliktar ve Rezaei, 2020: 152). Obama’nın Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Irak Büyükelçiliğine Crocker’ın yerine Ortadoğu konusunda tecrübe ve uzmanlığı olmayan bir Kuzey Kore uzmanı olan Christopher Hill’i atadı. Hill, halefini Irak politikasının belirlenmesinde askeri unsurlara aşırı bağımlı olmakla eleştirmiş ve bu görüşüyle tutarlı olarak Irak’taki Çok Uluslu Güç’ün (ÇUG) komutanı Ray Odierno ile anlaşmazlık içine girmiştir. Odierno’ya göre Obama’nın çekilme kararı el-Kaide ve İran yanlısı grupların saldırısını artırmada onları cesaretlendirmiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 152). Obama yönetiminin vaat ettiği Irak’tan çekilmenin yöntem ve boyutunun tartışıldığı bir dönemde yapılan oldukça rekabetçi bir seçimden sonra Obama yönetiminin desteğiyle yeniden hükümet kuran Maliki, her ne kadar Irak ordusu bir miktar ABD askerinin kalmasının faydalı olacağı tavsiyesinde bulunsa da İran DM-KG Komutanı Kasım Süleymani’nin isteğiyle 10 Aralık 2010’da ABD askerlerinin Irak’ı terk etmesini talep etmiştir (Seliktar ve

Rezaei, 2020: 154). ABD Başkanı Obama ise 21 Ekim 2011’de yaptığı açıklamada yılın sonunda son ABD askerinin de Irak’ı terk edeceğini ilan etmiştir. Bu ilan İran’ın 2003’ten itibaren Irak’ta izlediği strateji için bir başarı ve Kasım Süleymani için de kişisel bir zafer anlamına gelmiştir. Maliki ise ABD’nin bıraktığı boşluğu Irak Güvenlik Gücü’nün doldurabileceğini oldukça isabetsiz bir iyimserlikle savunmuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 154).

ABD’nin Irak’tan çekilmesinin yarattığı boşluk mevcut Irak Başbakanı Maliki’nin mezhepçi politikalarının da etkisiyle Irak el-Kaide’sinin Ebu Bekir el-Bağdadi liderliğinde Irak İslam Devleti ve ardından Irak Şam İslam Devleti (DAEŞ) şeklinde ortaya çıkmasına neden oldu. Maliki yönetiminin politikaları DAEŞ terör örgütüne olan kitlesel Sünni katılımların gerekçesini oluşturmuştur. Kendisine katılan insan gücü sayesinde 2013’te Suriye’ye de genişleyen DAEŞ, Ocak 2014’te Irak’a yönelik başlattığı saldırı sonrası Haziran 2014’te Irak ordusuna büyük bir mağlubiyet tattırmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 156). Gerçekten DAEŞ terör örgütünün Ortadoğu’da kısa sürede dengeleri değiştiren rolü Haziran 2014’te Musul’u ele geçirmesiyle başlamıştır (Caner, 2015: 48-52). DAEŞ’in Iraklı Yezidileri hedef almasının ardından Ekim’de (2014) ABD yönetimi Irak ve Suriye’de DAEŞ hedeflerini bombalama kararı almak durumunda kalmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 155).

2015 Kapsamlı Ortak Eylem Planı Anlaşması (KOEP)

Obama hükümetinin diğer ülkelerin rejimlerini bir meşruiyet sorunu olarak değerlendirmeden onlarla ilişki kurma yaklaşımı ve müdahalesizlik politikasının en somut yansımalarından birisi de İran’la 2015 Nükleer Anlaşmasının yapılması olmuştur (Özşahin, 2016: 76). Bu süreç doğrudan İran dış politikası ile ilgili olduğundan ilgili bölümde tahlil edilecektir. Ancak yine de sürecin Obama’nın ilk dönemi, ikinci dönemi ve daha sonra Trump döneminde yaşanan değişimini özetlemek aydınlatıcı olacaktır.

2009 yılında ABD’de İran’la diyaloga dayalı yeni bir politika belirleyeceğini vaat eden Obama’nın başkan seçilmesi nükleer müzakereler için de bir iyimserlik atmosferinin oluşmasına neden olmuştur (Sinkaya, 2009: 42). Ancak 2009 Haziran’ında yapılan İran cumhurbaşkanlığı seçimlerine hile karıştırıldığı iddiasıyla İran’ın 30 yıldır karşılaşmadığı büyüklük ve yaygınlıkta bir toplumsal protesto hareketiyle karşılaşması ve protestoların sert bir şekilde bastırılması

nükleer diyalog sürecinden sert yaptırımlar politikasına ani bir geçiş yaşanmasına neden olmuştur (Sinkaya, 2009a: 30). Haziran 2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası ortaya çıkan yeşil protestolar ve devlet-toplum geriliminin neden olduğu nükleer müzakere sürecinin bozulması kendisini en somut bir şekilde Obama yönetiminin işbaşına geldiği bir önceki seneden farklı olarak ABD'nin, 2010'dan itibaren nükleer meselede İran üzerindeki baskıyı artırmasında göstermiştir. Bunu 2010 senesi içinde İran nükleer faaliyetleri ile ilgili Mayıs, Eylül ve Kasım aylarında UAEA'nın üç ayrı rapor hazırlaması, Türkiye ve Brezilya'nın 17 Mayıs'ta (2010) İran'la bir takas anlaşmasına varmasına rağmen ABD'nin bunu görmezden gelmesi ve Mayıs'ta (2010) BMGK'nin İran'a yaptırım kararı almasından çıkarmak mümkündür (Sinkaya, 2010: 70-5). Bu süreçle tutarlı olarak BMGK, 9 Haziran 2010'da İran'a yönelik 1929 sayılı yaptırım kararını almıştır (Uzun, 2013: 65). 9 Haziran 2010 yaptırım kararının ardından UAEA'nın Eylül ve Kasım'da yayınladığı raporlarda da İran'ın kurumla yeterli iş birliği içinde olmadığı tespitinde bulunmaya devam etmiştir (Çakmak, 2011: 78). Devamında 2011 yılı boyunca en ağırı Kasım ayında olmak üzere UAEA İran'la ilgili 4 ayrı rapor yayınlamıştır. Kasım ayındaki UAEA raporu İran'la ilgili bugüne kadarki en somut ve ağır değerlendirmelerde bulunan rapor olarak kayıtlara geçmiştir (Çakmak, 2012: 77). Bu raporda İran'ın nükleer santrallerinde nükleer silah amaçlı başarılı deneyler yapıldığı, İran'ın nükleer savaş başlığı üretmek amacıyla bilgisayar simülasyonları yaptığı ve nükleer başlıkların füzelere entegre edilmesi girişiminde bulunduğu rapor edilmiştir (Çakmak, 2012: 78).

2012 yılı İran'ın ekonomik olarak direncinin kırılması için bugüne kadarki en ağır ambargo kararlarının alındığı yıl olmuştur. ABD 31 Aralık 2011'de İran Merkez Bankası (İMB) ile işlem yapılmasını yasaklayan, İran'ın sattığı petrolün ödemesinin yapılmasını imkansızlaştıran, dolayısıyla devlet gelirlerinin en önemli parçasını oluşturan petrol ihracatını durduran bir yasa geçirdi. Yine Şubat'ta (2012) İran'ın uluslararası alanda finansal işlemlerini durduran SWIFT'ten dışlanması ve ABD'deki varlıklarının dondurulması kararı alınmıştır (Yeşiltaş, 2014a: 70-1).

2013 yılının ortasından itibaren ise İran'da uluslararası-devlet ilişkilerini diplomasiye, devlet-toplum ilişkilerini ılımlılığa dayandırma vaadiyle cumhurbaşkanı olan Hasan Ruhani hükümetiyle beraber Batı'yla İran arasında nükleer anlaşma müzakereleri yeniden başlamıştır. Bu kapsamda P5+1 ile İran arasında Cenevre'de 15-16 Ekim'de (2013) yapılan ilk tur görüşmelerin ardından 11 Kasım'da

UAEA ile İran arasında daha şeffaf bir iş birliğini içeren Ortaklık İçin Çerçeve Anlaşması imzalanmış ve bunu 24 Kasım'da P5+1 ile İran arasında Ortak Eylem Planı (OEP, Joint Plan of Action) anlaşması takip etmiştir (Arıkan, 2014: 27). OEP İran'ın %20 zenginleştirilmiş uranyumunun etkisiz hale getirilmesini, Fordo tesislerinin denetime açılmasını, Arak ağır su reaktörünün aylık denetimini, İran'ın %5'in üzerinde uranyum zenginleştirme yapmamasını karara bağlarken, karşılığında İran'ın altın ve değerli metal ticareti, otomotiv sektörü, petro-kimya ihracatı üzerindeki yaptırımların hafifletilmesini içeriyordu (Yeşiltaş, 2014b: 62-3). OEP, nihai bir anlaşma değil, nihai bir anlaşmaya götürecek bir kılavuz olarak düşünülmüştür.

OEP çerçevesinde nihai bir anlaşmaya ulaşmak için 2014'ün başından Temmuz 2015'e kadar İran ile P5+1 ülkeleri arasında çok sayıda müzakere gerçekleşmiş ve nihayet 14 Temmuz 2015'te Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP/Comprehensive Joint Plan of Action/Berjem) adıyla nihai bir anlaşmaya ulaşıldığı dünya kamuoyuna açıklanmıştır (Doğrusözlü, 2016: 59-61). Belirtmek gerekir ki 15 yıllık bu anlaşmayla İran nükleer silah elde etmeme konusunda ciddi bir taahhüt altına giriyor, İran'ın barışçıl nükleer hakkı uluslararası toplum tarafından teslim ediliyor ve yaptırımlar kaldırılarak İran'ın uluslararası toplumun meşru bir aktörü olduğu teyit ediliyordu.

Bununla beraber bir kez daha İran'ın uluslararası ilişkileri ve dolayısıyla KOEP'in kaderi ABD'deki başkanlık seçim sonuçları tarafından belirlenmiştir. 2017'de seçim kampanyasında 14 Temmuz 2015 KOEP anlaşmasını tam bir felaket olarak niteleyerek yeniden müzakere etme vaadinde bulunan Trump'ın ABD Başkanı seçilmesi KOEP ve İran-ABD ilişkilerinin kaderini belirlemiştir (Soylu, 2017: 11). Başkanlık kampanyası boyunca KOEP'in bir felaket olduğunu söyleyen Trump, anlaşmanın devamını İran'ın yeni müzakere şartlarını kabul etmesine bağlamış ve aksi halde ABD'nin anlaşmadan çekileceğini ve yaptırımlara yeniden başlayacağını ilan etmiştir. Trump yönetimi anlaşmaya İran'ın füze programını ve İran dışındaki silahlı gruplarla ilişkilerini kesmesi konularını eklemek istemiştir. İran'ın anlaşmayı yeniden müzakereye açmaması karşısında Trump da söylemiyle tutarlı bir şekilde 8 Mayıs 2018'de ABD'nin KOEP'ten çekildiğini ve aşamalı olarak yaptırımların yeniden uygulanmaya başlayacağını açıklamıştır (Caner, 2019: 50). Bu adımının devamında Trump hükümeti İran DM'nı "yabancı terör örgütleri" listesine alarak ve İran üzerindeki yaptırımları daha da sıkılaştırarak İran'ı izole etmeye devam etmiştir.

Arap Baharı

Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemin iki kutuplu istikrarlı dengesinin bozulmasın ardından yeni bir dengeyin de kurulamamasının bir başka yansıması 2010'un sonu ve 2011'in başında Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkan zincirleme halk hareketleridir. Tunus'ta başlayan ancak Mısır'da Mübarek yönetiminin devrilmesiyle bölgesel bir deprem yaratan Arap Baharı halk hareketleri gerçekten bu iki ülkeyle sınırlı kalmamış Libya, Suriye, Bahreyn ve Yemen'e de yayılarak yeni bir istikrarsızlık ve yeni bölgesel eksenler ortaya çıkarmıştır. Arap Baharı olarak nitelendirilen bu kitlesel halk hareketleri bazı ülkelerde iktidar değişimleri (Tunus, Mısır, Yemen, Libya), bazı ülkelerde bölgesel askeri müdahale ile statükonun korunması (Bahreyn) ya da uluslararası müdahale ile mevcut yönetimin devrilmesi (Libya), bazı ülkelerde müzmin bir iç savaş (Suriye, Libya ve Yemen) ve bazı ülkelerde ise yeniden eski düzene dönüşle (Mısır) sonuçlanmıştır.

Arap isyanları aynı zamanda Obama'nın müdahalesizlik ve Bush döneminin ABD karşıtı toplumsal tepkiler üreten politikalarını tamir etme yaklaşımının test edileceği önemli bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır. ABD'nin Arap isyanlarına karşı politikasını belirleyen, Bush döneminin müdahaleci mirasından kaçınmak olduğu kadar bu hareketlerin İslamcı bir dalga mı yoksa demokratikleşme dalgası mı olduğuna dair tanımlama sorunudur. Öyle ki İslamcı bir dalga tanımlaması, olayları daha güvenlikçi ve jeopolitik bir eksenle okumayı ve mümkün olduğu kadar ABD dostu rejimleri muhafaza etmeyi gerektirirken; demokratikleşme yönünde bir okuma söz konusu toplumsal hareketlere siyasi destek vermeyi gerektirmiştir (Özşahin, 2016: 81).

Yeni-muhafazakârlar nasıl demokratik rejimlerin ABD'nin liderliğini üstlendiği uluslararası statükoya karşı barışçıl bir onay verdiğini savunmuşsa, Barack Obama da demokrasinin teşviki politikasını savunmuştur. Ancak yeni-muhafazakârlar bunu tek taraflı sert güce dayalı araçlarla gerçekleştirmeyi tercih ederken, Obama ise Irak'ta olduğu gibi askeri araçlarla rejim değişikliği politikasına ve ordu eliyle devlet inşasına karşı çıkmıştır. Bu yaklaşımı açık bir şekilde ilk defa başkanlığının erken bir tarihi olan 4 Haziran 2009'da Kahire'de yaptığı bir konuşmada göstermiştir: *“hiçbir yönetim sistemi bir ülke tarafından başka herhangi birisine zorla kabul ettirilemez ve ettirilmemeli... Amerika herkes için en iyisinin ne olduğunu bildiğini varsaymıyor”* (Özşahin, 2016: 75). Ancak Obama konuşmasını demokrasinin hikmetinin altını çizerek tamamladı: *“...ama*

tüm insanların bazı şeyler için arzu duyduklarına dair kararlı bir inancım var: ne düşündüğünü açıkça söyleyebilme ve yönetimde söz sahibi olma; hukukun üstünlüğü ve adalet... Şeffaf ve yolsuzluğa bulaşmamış yönetim...” (Hook ve Spanier, 2014: 351). Dolayısıyla Obama Ortadoğu’da askeri araçlarla ve zorla rejim değişikliğini benimsemediğini açıklarken bile bu bölgede demokrasi eksikliğinin altını çizmekten ve teşvik edeceği işaretini vermekten kaçınmamıştır.

Obama’nın demokrasi teşviki ile ilgili ilk somut adımı, Ağustos 2010’da, yani Arap Baharı olarak siyasi tarihe geçen Ortadoğu ve Kuzey Afrika halk ayaklanmalarının başlangıcı olan Aralık 2010’dan sadece 3 ay önce beş sayfalık bir “*Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da Siyasi Reform*” başlıklı bir yol haritası hazırlamakla attı. Bu yol haritası, zikredilen bölgedeki rejimlere olan halk memnuniyetsizliğinin nedenlerinin ne olduğunu tespit etmeye çalışırken, bu memnuniyetsizliğin devam etmesi durumunda rejimlerin halklar üzerindeki baskıyı artıracaklarını tahmin ediyordu. Böyle bir durumda Obama, halklarına karşı baskıyı artıran rejimlere destek verdiği imajının ABD’ye zarar vereceği fikrini savunmuştu (Hook ve Spanier, 2014: 351). Obama yol haritasında zikredilen bölgede şayet bir halk hareketi ortaya çıkarsa her ülke için uygulanacak ayrı planlar hazırlaması için danışmanlarına talimat verdi.

17 Aralık 2010’da Tunus’ta başlayan ve kısa süre içinde Mısır, Libya, Suriye, Yemen ve Bahreyn’e sıçrayan halk hareketlerine yönelik Obama yönetimi gerçekten de birbirinden farklı stratejiler izlemiştir. ABD; Tunus’ta karışmama ve Mısır’da önce rejime destek ardından desteğin geri çekilmesi ve eski rejime dönüşün sağlanması, Libya’da Kaddafi’nin devrilmesi için Fransa öncülüğünde bir NATO müdahalesine destek vermek, Suriye’de rejimin düşürülmesi için doğrudan müdahaleden kaçınma ama muhalefete güçlü destek vermek, Yemen ve Bahreyn’de ise rejimlere destek vermek şeklinde bir politika benimsendi.

Kuzey Afrika’da Arap Baharı: Tunus, Mısır ve Libya

Arap Baharının patlak verdiği Tunus 1956’da Fransa’dan bağımsızlığını elde etmesinden 1987’ye kadar Habib Burgiba’nın tek parti rejimi ve bu tarihten 2010 yılına kadar ise Zeynel Abidin bin Ali’nin (1987-Ocak 2011) devlet başkanlığı tarafından yönetildi. Burgiba’nın Soğuk Savaş dönemine ve Bin Ali’nin Soğuk Savaş sonrası dönemlerine gelen iktidarları Arap milliyetçiliğini, komünizmi ve İslamcılığı kontrol altında tutmasından dolayı ABD’nin desteğini ve hamiliğini elde

etmişti. 17 Aralık 2010'da üniversite mezunu bir seyyar satıcı olan Muhammed Buazizi'nin bir polis memuru tarafından gördüğü muamele nedeniyle kendisini yakması, önce Tunus'ta ve ardından tüm Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da bir halk hareketinin başlamasını tetiklemiştir. Arap Baharının ilk gerçekleştiği ülke olan Tunus'ta Obama, Zeynel Abidin Bin Ali'yi telefonla arayarak gösterileri askeri yöntemlerle bastırmaya çalışmaması için uyarmıştır (Yalçın, 2015: 67). Gösterilerin tüm Tunus'a yayılması ve ordunun devrimi savunma sözü vermesinin ardından 1987'den itibaren ülkeyi yöneten Zeynel Abidin Bin Ali'nin 14 Ocak'ta ülkeyi terk etmesi rejimin de sonunu getirmiş oldu (Hook ve Spanier, 2014: 354). Zeynel Abidin Bin Ali'nin devrilmesi sonrası Ekim 2011'de Tunus'ta yapılan seçimleri Tunus ihvanı olarak nitelendirilen Nahda hareketi kazanmıştır (Djalili ve Kellner, 2013: 24-5).

Tunus'ta Yasemin Devrimi ile 24 yıllık Zeynel Abidin Bin Ali yönetiminin devrilmesi 1981'den beri Hüsnü Mübarek (1981-Şubat 2011) tarafından yönetilen Mısırlılar açısından da değişim için bir model teşkil etti. Mısır, 1978 Camp David Anlaşmasından itibaren İsrail'in güvenliğinin ve bölgesel statükonun korunmasının bir karşılığı olarak ABD'nin dış yardım ve diplomatik desteğine sahip bir ülkediydi (Özşahin, 2016: 83). Yani Mısır'da bir yönetim değişikliği Tunus'tan çok daha fazla bölgesel sistemi etkileme potansiyeline sahipti. Dolayısıyla Mısır'da gösteriler ortaya çıkmaya başladığında Obama yönetiminin ilk tepkisi Mübarek yönetiminin bir reform sürecini yürütme yeteneğinin olduğu yönündeydi. Öyle ki 25 Ocak 2011'de Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, *“değerlendirmemiz Mısır hükümetinin istikrarlı olduğu ve Mısır halkının meşru talep ve çıkarlarına cevap verme yolları aradığıdır”* açıklaması yaptı (Hook ve Spanier, 2014: 355). Ancak 31 Ocak'ta 250 binden fazla Mısırlı gösterici, Kahire'nin Tahrir Meydanı'nda toplanıp Mübarek'in istifa etmesine kadar gösterilere devam etmeye yemin ettiğinde ve Mübarek bu taleplere hiçbir olumlu karşılık vermediğinde ABD Başkanı Obama da 1 Şubat 2011'de *“sistemli bir geçiş anlamlı olmak zorunda, barışçıl olmak zorunda ve şimdi başlamak zorunda”* açıklaması yaparak mevcut yönetimden desteğini çekmiştir (Hook ve Spanier, 2014: 355). ABD desteğinin çekilmesinden sadece 10 gün sonra 11 Şubat'ta da Mübarek görevden ayrılmak zorunda kalmıştır. Hem Tunus hem de Mısır yönetimlerini değiştiren halk hareketleri karşısında ABD'nin pozisyonu müdahil olmaktan kaçınarak, dolayısıyla mevcut yönetimleri korumayarak değişimlerin önünü açmak şeklinde oldu.

Tıpkı Tunus'ta olduğu gibi Mısır'da da seçimler sonrası yeni yönetime İhvan hareketinden Muhammed Mursi (Haziran 2012-Temmuz 2013) seçilmiştir (Djalili ve Kellner, 2013: 27-30). Hüsnü Mübarek iktidarının devrilmesinin önünü açan Obama yönetimi, Haziran 2012 seçimleri sonrası iktidara İhvan hareketinden Muhammed Mursi'nin gelmesiyle yeniden bir değerlendirme yapmak zorunda hissetmiştir. Öyle ki ABD Dışışleri Bakanı John Kerry, Mısır ordusunun 3 Temmuz 2013 tarihli darbesi sonrası süreci bir darbe olarak değil demokrasinin yeniden tesisi olarak nitelendirmiştir (Özşahin, 2016: 83). Kerry, 3 Temmuz darbesine olan desteğini meşrulaştırmak için Mursi'nin cumhurbaşkanı olmasını devrimin İslamcılar tarafından çalınması olarak nitelendirmiştir. Gerçekten de Mısır'da 30 yıllık Mübarek yönetiminin devrilmesini memnuniyetle karşılayan Obama yönetimi, onun yerini İslamcıların alması sonrası gelişmeleri daha çok jeopolitik ve güvenlik merkezli bir değerlendirmeye tabi tutarak Mısır'ın bölgesel statükoya dönüşünü, Körfez ülkelerinin iş birliği ile temin etmiştir. ABD darbe sonrası Mısır'a olan askeri yardımlarını sürdürerek fiili destek verdiğini göstermiştir (Özşahin, 2016: 83).

Arap Baharının ilk iki ülkesinde ABD'nin pozisyonu her ne kadar pasif bir tutum alarak değişimin önünü açmak şeklinde olsa da üçüncü ülkesi olan Libya'daki pozisyonu bunlardan çok daha aktif bir şekilde değişimi desteklemek şeklinde olmuştur. Arap Baharı halk hareketleriyle uzun yıllar varlığını sürdüren iktidarların devrildiği iki Kuzey Afrika ülkesi olan Tunus ve Mısır'ın ortasında yer alan bir başka Kuzey Afrika ülkesi olan Libya, 40 yıldan fazla bir zamandır Muammer Kaddafi (1969-2011) tarafından yönetiliyordu. Şubat 2011'de başlayan Libya halk gösterileri diğer iki örneğin aksine hızlı bir şekilde sonuç alamamış ve Kaddafi yönetimi 8 ay direnmiştir. Muammer Kaddafi yönetimi ancak bir NATO müdahalesi sonrası devrilebilmiştir. Kaddafi yönetimi, 1980'lerin ortasından itibaren çeşitli Avrupa ülkelerinde Amerikalı hedeflere yapılan terör saldırılarından sorumlu tutularak ABD'nin yaptırımlarıyla muhatap bir ülkeydi. Ancak 2004'te ABD ve Avrupa'nın baskıları karşısında nükleer ve kimyasal silah programını sonlandırmaya ve terörle ilişkisini kesmeye razı olduğundan itibaren Bush yönetimi tarafından terörü destekleyen ülkeler listesinden çıkarılmıştı (Djalili ve Kellner, 2013: 38). Libya'da Şubat'ta (2011) başlayan gösteriler karşısında Kaddafi askerlerine ateş açma yetkisi vererek bir katliam pahasına yönetimde kalmaya direneceğini göstermişti. Bu şartlar karşısında Obama yönetimi Fransa'nın öncü-

lüğünde bir NATO müdahalesine yeşil ışık yakma kararı almıştır (Özşahin, 2016: 82). Bu yeşil ışıkla beraber 24 Mart'ta Libya üzerinde uçuşa yasak bölge ilan edilerek Kaddafi'nin askeri varlığına hava saldırıları düzenlenmesi kararı alınmıştır (Hook ve Spanier, 2014: 357). Dolayısıyla ABD'nin Tunus ve Mısır'da sürece müdahil olmaktan kaçınarak değişimin önünü pasif bir şekilde açma politikası, Libya'da değişimi aktif olarak destekleme politikasına evrilmiştir. Şubat 2011'de başlayan gösteriler Ağustos itibariyle isyancıların Trablus ve başkentteki resmi binaları ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Son olarak 20 Ekim'de de Muammer Kaddafi memleketi Sirte'de saklandığı yerden göstericiler tarafından ele geçirilerek öldürülmüştür (Hook ve Spanier, 2014: 357-8). Obama yönetimi, Kaddafi'nin düşüşüne aktif destek verse de müdahale sonrası yeni rejim inşasına yönelik aktif bir çalışma içinde olmamıştır. (Özşahin, 2016: 82). ABD Libya'da hem bir iç savaşın içine çekilmemek hem de Kaddafi karşıtı güçlerin demokratik ya da İslamcı niteliğinden emin olamadığı için müdahil olmaktan kaçınmıştır.

Suriye

Arap Baharının Suriye'ye sıçraması Şubat 2011'de Dera'da lise öğrencisi bir grubun duvara hükümet karşıtı resimler yapması sonrasında tutuklanmasıyla başladı. Öğrencilerin serbest bırakılması için başlayan gösteriler tüm ülkeye yayıldı ve ölümcül bir şekilde bastırıldı. İlk aşamada isyan dalgası Suriye muhaberatı tarafından kontrol altına alınabilecek seviyede olsa da 2012'nin ortasında Esad karşıtı subayların, Suriye İhvanı'nın ve diğer Esad karşıtı unsurların Özgür Suriye Ordusu'nu (ÖSO) kurmasıyla beraber Suriye yönetiminin kontrol kapasitesinin üzerine çıktı (Seliktar ve Rezaei, 2020: 169).

ABD-Suriye diplomatik ilişkileri 2005'te Lübnan Başbakanı Refik Hariri suikastında Suriye'nin iştiraki dolayısıyla kesilmişti. Obama yönetimi, siyasal rejimleri ikili ilişkilerin bir parametresi haline getirmeden tüm Ortadoğu ülkeleriyle ilişki kurma yaklaşımının bir yansıması olarak 2010'da Suriye'ye yeniden büyükelçi atadı. Ancak Arap Baharının 2011 Şubat'ında Suriye'ye yansımasından itibaren Obama yönetimi bu ülkede rejim aleyhine, muhalif güçler lehine düşük profilli bir müdahale içine girmiştir. Obama yönetimi bir taraftan Suriye yönetimine karşı önce reform telkini, ardından kınama ve ardından yaptırım kararları alarak izole etmeye çalışırken, Suriye'de rejim değişikliği için doğrudan askeri bir müdahaleden de kaçınmıştır. ABD, rejim değişikliği için doğrudan askeri

müdahaleden kaçınması yanında Esad yönetimine karşı ayaklanan silahlı güçlere ise seçici ve ılımlı bir destek vermiştir (Harunoğlu, 2019: 1165-8). Ayaklanmaların Esad yönetimi tarafından sertlikle bastırılması karşısında Obama yönetimi öncelikle Esad yönetimine reform çağrısı yapmış, ancak reform çağrısı kısa süre sonra Esad yönetiminden istifa talebine evrilmiştir (Harunoğlu, 2019: 1165). ABD'nin ayaklanma sonrası Suriye politikasının netleşmesinde iki kritik tarih vardır. Birincisi Obama yönetimi Bush dönemi sonrası müdahalesizlik genel politikası gereği Suriye'de Esad yönetiminin devrilmesi için askeri bir müdahalede bulunmayacağını, ancak rejimin isyancılara karşı kitle imha silahları kullanmasının müdahale etmesini gerektiren bir kırmızı çizgi olduğunu açıklamasıdır. Ancak 25 Nisan 2013'te ABD Savunma Bakanı Hagel'in Esad yönetiminin isyancılara yönelik sarin gazı kullanıldığının tespit edildiği açıklamasına rağmen (Güner, 2016: 281) Obama, askeri müdahaleden kaçınma politikasına devam etmiştir (Harunoğlu, 2019: 1171). ABD, doğrudan müdahale etmek yerine ÖSO şeklinde birleşen silahlı isyancılara askeri ve ekonomik destek sağlamıştır. Bu anlamda Obama, 2013'te Senato ve Temsilciler Meclisi'nden yetki olarak ÖSO'ya yardım kararı almış, bu tarihle beraber ÖSO-CIA temasları başlamıştır (Harunoğlu, 2019: 1168). ABD'nin Suriye politikasındaki ikinci kırılma noktası ise temel önceliğinin muhaliflere destek vererek Esad yönetiminin devrilmesinden 2014'te Musul'u ele geçirmesinden itibaren Irak ve Suriye'de temel uluslararası güvenlik tehdidi olan DAESH terör örgütünün mağlup edilmesine kaymasıdır (Harunoğlu, 2019: 1171-2). ABD'nin Suriye'de doğrudan askeri müdahaleden uzak durduğu ve 2014'ten itibaren de önceliğinin DAESH olduğu şartlarda, İran ve 2015'ten itibaren Rusya'nın doğrudan Suriye'ye askeri olarak Esad yönetimi lehine angaje olduğu konjonktürde Arap Baharının diğer ülkelerde gerçekleşen yönetim değişikliği Suriye'de gerçekleşmemiş ve Suriye müzmin bir iç savaşa sürüklenmiştir.

Körfez'de Arap Baharı: Bahreyn ve Yemen

Basra Körfezi'nde bir ada devleti olan Bahreyn, %70 Şii çoğunluktan oluşan ancak Sünni el-Halife ailesi tarafından yönetilen bir ülke olarak aynı zamanda ABD Merkez Komutanlığı Donanma Kuvvetlerine (5. Filo) ev sahipliği yapmaktadır (Efegil, 2013: 14). Arap Baharı demokratik ve siyasi reformlar talebiyle Şubat 2011'de Bahreyn'e sızradığında hem Şii çoğunluklu demografisi hem de tarihsel hak iddiaları nedeniyle gösterilere İran ve medyası büyük bir ilgi göstermiştir. El-

Halife yönetimi de halk hareketini İran'ın teşvik ettiği iddiasıyla KİK'nden gösterileri bastırması için askeri birlik talep etmiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 212). 14 Mart'ta (2011) KİK bünyesinde Suudi Arabistan askerlerinin Bahreyn'e gönderilmesi ve onlara BAE ve Kuveyt askerlerinin de iştirak etmesiyle düzenlenen *Yarımada Kalkanı Operasyonu*, Bahreyn rejiminin düşmesini engellemiştir (Akdoğan, 2014: 477). Bu anlamda Arap Baharının Bahreyn ayağı uluslararası müdahale ile rejim lehine gösterilerin bastırıldığı istisnai bir model olarak statükonun kısa zamanda muhafaza edildiği bir örnek sunmuştur. KİK ve Suudi Arabistan'ın öncülüğündeki askeri birliklerin gösterilerin bastırılmasına müdahale etmesi başkent Manama'da 5. Filoda gücü bulunan ABD'nin de pasif onayını almıştır (Efegil, 2013: 14).

Arap Baharının Suriye gibi müzmin bir iç savaşa neden olduğu ülkelerden bir diğeri de Yemen'dir. Soğuk Savaş dönemi boyunca Sana merkezli Kuzey Yemen Arap Cumhuriyeti ve Aden merkezli Güney Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti şeklinde ikiye bölünmüş olan Yemen, Mayıs 1990'da Sana'da Kuzey Yemen Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'in cumhurbaşkanlığında (1990-2011) birleşmiştir. Ancak bu birleşme hiçbir zaman istikrarlı bir düzen inşa edememiş, 2004'te Şii/Zeydi Husilerin silahlı isyanı ve 2007'de güneyde ayrılıkçı bir muhalefet ortaya çıkarmıştır (Djalili ve Kellner, 2013: 46). Yine bunlara Arap Yarımadası El-Kaidesi'nin (Al-Qaida of Arab Peninsula/AQAP) Yemen'deki faaliyetleri de eklenmiştir. Bu şartlar altında Arap Baharının Yemen'e sıçraması Mart 2011'de muhalif grupların Ali Abdullah Salih yönetimine karşı gösteriler yapmasına ve Kasım 2011'de de Ali Abdullah Salih yönetiminin düşmesine neden olmuştur (Djalili ve Kellner, 2013: 47). Abdullah Salih'in baskılar sonucu istifasının ardından yerine 2012'de yapılan seçimler sonrası daha önce Onun yardımcılığını yapmış olan Abdurrahman Mansur el-Hadi gelmiştir. Arap Baharı süreciyle Hadi'nin cumhurbaşkanı olduğu şartlarda Ali Abdullah Salih de kendisine sadakati devam eden Yemen ordusunun yaklaşık yarısını yanına alarak eski düşmanı Husiler'in safına katılmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 218-9). Bu ittifak 2014'te birleşik Husi-Salih güçlerinin büyük bir kuvvetle başkent Sana'ya saldırı başlatmasına ve Ocak 2015'te Husiler'in Başkanlık Sarayını ele geçirerek parlamentoyu dağıtmasına yol açtı. Hadi, Aden'e kaçarak burada Yemen'in resmi cumhurbaşkanı olduğunu iddia etmeye devam etti. Uluslararası güçler, büyük Hashid Aşireti ve Hadi'ye bağlı ordu birlikleri yeni Devrim Komitesini tanımasalar

da Husi güçleri Yemen'in büyük bir bölümünü fiilen yönetmeyi başarmışlardır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 219). Ancak 2017'den itibaren başını Suudi Arabistan'ın çektiği koalisyon güçleri Yemen topraklarının önemli bir kısmını yeniden ele geçirmeye başlarken ve Husiler alan kaybederken kontrolü altındaki bölgelerde bile yerel muhalefetle karşılaşmaya başlamışlardır. Husiler'in gerilemesinin en önemli faktörlerinden birisi Ali Abdullah Salih'in yeniden saf değiştirerek Suudi öncülüğündeki koalisyon yanlısı bir pozisyona geçmesiydi. 2017'nin sonunda Suudi Arabistan ve BAE, Salih'i Hadi öncülüğündeki güçlere katılmaya ikna etmiş ancak 4 Aralık 2017'de Ali Abdullah Salih bir Husi suikast timi tarafından öldürülmüştür (Seliktar ve Rezaei, 2020: 228). Husiler'in zayıflamasının bir diğer nedeni de koalisyon güçleriyle beraber aynı zamanda Aden merkezli Hirak hareketi ve DAESH ile de mücadele etmek zorunda kalmasıdır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 228). Husiler el-Hodeida Limanını da kaybetme riskiyle karşılaştığında BM uhdesinde bir müzakere teklifi yapmak zorunda kalmış ve 13 Aralık 2018'de Stockholm Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma Taiz bölgesinin askersizleştirilmesi, karşılıklı tutukluluk takası ve bir komite gözetiminde yeniden yerleşim yapılması gibi konuları içermiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 229).

2011 Arap Baharı sürecinin Ortadoğu bölgesinde jeopolitik bir deprem yarattığını söyleyen Yeşiltaş, bununla beraber ne eski düzenin tümüyle tasfiye edilebildiğini, ne de yeni bir jeopolitik düzenin kurulabildiğini savunmuştur (Yeşiltaş, 2016: 13). Bununla beraber Arap Baharı, yeni Ortadoğu jeopolitiğinde birbirinden ayırt edilebilecek 3 ayrı eksen oluşmasına neden olmuştur. Suudi Arabistan-BAE öncülüğündeki Körfez ekseni, Suriye'de Esad karşıtı muhalefetin bir bölümüne destek verirken özellikle Mısır, Bahreyn ve Yemen gibi ülkelerdeki halk hareketlerinden büyük bir tehdit algılamıştır. Bu anlamda Suudi Arabistan-BAE ekseni 2013'te Mısır'da Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'ye yönelik askeri darbeye destek verirken Bahreyn ve Yemen'deki halk hareketlerini engellemek için askeri müdahalede bulunmuştur. Suudi Arabistan-BAE ekseni İran-Suriye-Hizbullah'tan oluşan statüko karşıtı eksenden olduğu kadar Türkiye-Katar'ın destek verdiği İhvan hareketinden de tehdit algılamıştır (Yetim, 2021: 26).

Türkiye-Katar ittifakından oluşan ikinci eksen ise Tunus, Mısır, Suriye, Libya'da muhaliflere tam destek vermiş, Bahreyn ve Yemen'de ise Körfez ekseni dahil olmuştur (Yetim, 2021: 26). Merkezinde İran'ın yer aldığı, ona büyük güç olarak Rusya'nın dahil olduğu İran-Rusya-Suriye ise son ekseni oluşturmaktadır.

1990’lardan itibaren sistematik olarak gelişmeye başlayan İran-Rusya ilişkileri, İran’ın nükleer programı bağlamında daha da artmıştır (Sinkaya, 2016: 25). İran ve Rusya önce Suriye iç savaşı ardından Rusya’nın Kırım işgali ile Batı’ya karşı daha da yakınlaşmak durumunda kalmıştır (Sinkaya, 2016: 25-26). İran-Rusya bölgesel ekseninin en somut adımı İran’ın ikna etmesi sonrası Rusya’nın Eylül 2015’te Suriye’de muhalif güçlere yönelik hava saldırıları başlatmış olmasıdır (Sinkaya, 2016: 27). Suriye’de DAESH karşıtı eksene İran’ın çabasıyla Irak da dahil olmuş ve Eylül (2015) ayının sonunda Bağdat’ta DAESH karşıtı faaliyetleri koordine etmek için “enformasyon” merkezi kurulmuştur (Sinkaya, 2016: 27).

6.3 Devlet: Ekonomik Yeniden Yapılanma ve Siyasi Reform Girişimi Karşısında Devletin Muhafazakâr ve Güvenlikçi Oluşumu

Humeyni sonrası 2021 yılına kadar İİC, Ali Hamaney’in hala devam eden dini-siyasi liderliği ve dört ayrı cumhurbaşkanlığı tarafından yönetildi. Devlet oluşumu bakımından bu süreci, Haşimi Rafsancani (1989-1997) ile Muhammed Hatemi (1997-2005) dönemlerini kapsayacak şekilde thermidor ve Mahmud Ahmedinejad (2005-2013) ile Hasan Ruhani (2013-2021) dönemlerini kapsayacak şekilde thermidor sonrası olarak iki ara bölümde tasnif ettik. Birinci ara bölümde Humeyni sonrası Rafsancani cumhurbaşkanlığının ekonomik yeniden yapılanma programının yarattığı sosyo-kültürel değişim ve ona eşlik eden demografik değişimin devrimci etikten uzaklaşma dinamiği ve söz konusu dinamiğin Hatemi döneminde siyasi reform talebi ve girişimi şeklinde ortaya çıkma süreçleri ele alınmıştır. Ne var ki thermidor döneminde devlet oluşumunu bu iki faktör kadar, belki daha fazla söz konusu devrimci etikten uzaklaşma sürecine devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi belirlemiştir.

Thermidor sonrası olarak tanımladığımız ikinci ara dönemin ilk Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad ise Humeyni sonrası ilk on altı yılın devrimci etikten uzaklaşılmasına tepki olarak yeni-muhafazakâr restorasyon politikası yürütmüştür. Bu anlamda Ahmedinejad dönemi, devlet oluşumu bakımından yeni-muhafazakâr siyasetin yükselişi, DM’nin siyasi ve ekonomik ağırlığının artması ve nihayet bir taraftan devletin güvenlikçi karakterinin artmasına tepki olarak 2009 olaylarının neden olduğu devlet-toplum gerilimi ile nükleer yaptırımlardan kaynaklı uluslararası-devlet geriliminin yaşandığı bir uluslararası tarihsel sosyolojik süreç olmuştur. İşte Hasan Ruhani dönemi (2013-21) hem 2015 Kapsam-

lı Ortak Eylem Planı Anlaşması ile Batı'yla nükleer faaliyetlerden kaynaklı uluslararası-devlet geriliminin çözüldüğü, hem de sosyo-kültürel açılım girişimi ve 2016 Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin ilan edilmesiyle devlet-toplum geriliminin ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bir süreç olmuştur. Ruhani'nin bu çabalarının ilk dört yıllık cumhurbaşkanlığında başarılı olmasını sağlayan faktör ABD'de Obama yönetimi olurken, ikinci cumhurbaşkanlığı döneminde başarısız olmasına neden olan gelişme ise yine ABD'de iktidara gelen Donald Trump yönetimi olmuştur.

6.3.1 Haşimi Rafsancani ve Muhammed Hatemi Dönemleri: Ekonomik ve Siyasal Thermidor ve Devletin Muhafazakâr-Güvenlikçi Refleksi (1989-2005)

Humeyni sonrası ilk 16 yılı teşkil eden bu ilk thermidor ara döneminde devlet oluşumunu karakterize eden temel faktörler neler olmuştur? Rafsancani döneminin yeniden yapılanma siyasetinin odaklandığı ve hedef aldığı alanla Hatemi döneminin reform siyasetinin odaklandığı alan arasındaki fark nedir? Devlet oluşumunun bir parçası olan hizip siyasetinin bu dönemki temel karakteri ve süreklilik-değişim dinamiği nasıl biçimlenmiştir? Cumhurbaşkanlığı düzeyinde gerçekleştirilmeye çalışılan ekonomik ve siyasal yeniden yapılanma çabasına karşı Rehberlik, AKK ve yargı düzeylerinde gösterilen refleks, devlet oluşumu bakımından nasıl bir sonuç üretmiştir? Bu ara bölüm bu soruların cevabını vermeye çalışacaktır.

Thermidor döneminin İİC devlet oluşumunu karakterize eden temel faktörü kuşkusuz devrim lideri Humeyni'nin hayatını kaybetmesi sonrası onun bıraktığı liderlik boşluğunun muhafazakâr Hamaney ve pragmatist sağcı Rafsancani ikilisinin iş birliği tarafından doldurulmuş olmasıdır. Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığının ikinci döneminin sonuna kadar iş birliği içinde varlığını sürdüren bu çifte liderlikte, 1989 Anayasa değişiklikleri ile güçlendirilmiş cumhurbaşkanlığına Rafsancani'nin ve merce-i taklit olma zorunluluğu kaldırılmış Rehberlik (Veli-yi Fakih) makamına ise dini karizması başından itibaren tartışmalı bir isim olarak Hamaney'in gelmiş olması, siyasi ağırlığın Rafsancani'de olacağı bir güç denklemi yaratmıştır. Dolayısıyla bu durum daha sonra devlet oluşumunun bir parçası olan hizip siyaseti ve güç dengesi üzerinde önemli bir etki yapacaktır (Moslem, 2002: 91). Humeyni sonrası devlet oluşumunun belirleyici faktörleri bu anlamda en azından cumhurbaşkanlığının ikinci döneminin son yıllarına kadar Rafsancani, daha az oranda Hamaney ve fakat çok daha önemlisi bu thermidor siyasetine muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksi olmuştur (Moslem, 2002: 90).

Haşimi Rafsancani'nin Yeniden Yapılanma Gündemi: Ekonomi

Rafsancani'nin Humeyni sonrası yeniden yapılanma siyasetinin temel alanı kuşkusuz İran-Irak Savaşı sonrası İran ekonomisinin toparlanmasıydı. Rafsancani, ilk on yıllık devrimci coşku ve ideolojik retorik döneminin ardından gerçek anlamda bir devrim sonrası normalleşmeye geçişi hedefleyen bir siyaseti inşa etmek istemiştir. Bu anlamda yeni cumhurbaşkanı İİC'nin, devrimci durumdan çıkarılması, rasyonelleştirilmesi ve en önemlisi de ekonomik olarak yeniden yapılandırılması hedeflerinin tümünü ifade eden *Towse-eh* politikası uygulamaya çalışmıştır (Moslem, 2002: 142). Rafsancani İİC'ni devrimci durumdan çıkarmak için ideolojik düzeyde devrimin ilk on yılının aşırı söylemlerini yumuşatmaya, kurumsal düzeyde yönetimde daha fazla merkezileşmeye ve bürokrasiye dayanmaya, ekonomik düzeyde ise ilk on yıla nazaran daha fazla liberal ekonomi kurallarını uygulamaya çalışmıştır (Moslem, 2002: 144). Dolayısıyla Rafsancani'nin *Towse-eh* politikası daha az dini-devrimci retoriğe başvurulacağı, yönetimde doktrinden çok uzmanlığın önemseneceği, ekonomide devletçilikten piyasaya daha fazla ağırlık verileceği, dış politikada *yıkıcı radikalizmden çok kurucu esnekliğe* başvurulacağı ve sosyo-kültürel alanda daha serbest politikalara uyumlu dinamik fikhın (fikh-ı puya) benimseneceği anlamına geliyordu. Bununla beraber Rafsancani'nin yeniden yapılanma döneminin odaklandığı asıl alan kuşkusuz ekonomi olmuştur. Humeyni'nin on yıllık devrimci coşku, savaş, uluslararası izolasyon ve *yıkıcı radikalizme* dayalı dış politika tecrübesi sonrası sekiz yıl cumhurbaşkanlığı göreviyle ülkenin thermidor döneminin mimarı olan Rafsancani'yi ekonomik ağırlıklı yeniden yapılanma dönemine geçmek zorunda bırakan faktör neydi? Rafsancani'yi devrim sonrası normalleşme aşamasına geçmek zorunda bırakan iki neden vardır. Birincisi uluslararası izolasyona son vermek ikincisi de bir önceki dönemin şartları içinde sıfırlanmış olan toplumsal failliğin ekonomik refah ve siyasal açılım talebi şeklinde yeniden ortaya çıkmasına karşılık vermektir. Rafsancani cumhurbaşkanlığı bu iki ihtiyaca uluslararası izolasyonu sona erdirmekle ekonomik yeniden yapılanma arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurarak cevap vermeye çalışırken, söz konusu yeniden yapılanmanın kontrolsüz bir reform sürecine evrilmesi riskine karşı bu yeniden uyarlamaya siyasal reformu dahil etmemiştir. Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının Rafsancani'den ayrılan yönü işte ilk thermidor döneminin eksik bırakılmış olan siyasal reform boyutunu tamamlamak olacaktır. Rafsancani nasıl uluslararası izolasyonun

sonlandırılması ile ekonomik yeniden yapılanma arasında bir ilişkilendirme kurmuşsa Hatemi de uluslararası izolasyonun sonlandırılması ile siyasal reform arasında bir ilişkilendirme kurmuştur.

Devrim, rehine krizinin yaratmış olduğu uluslararası izolasyon, İran-Irak Savaşı, ekonomi yönetiminin rasyonel değil ideolojik güdülerle belirlenmesi gibi nedenlerle Humeyni dönemi sonraki yıllara kötü bir ekonomik büyüme mirası bırakmıştır. 1978-88 arasında İran milli geliri yıllık ortalama %1,5 düşmüştür. 1988 rakamları 12 yıl önceki 1976 rakamlarının yaklaşık yarısı (Esfahani ve Pesaran, 2009: 192) ya da 1974 yılı seviyesinde gerçekleşmiştir (Amuzegar, 1992: 418). Devrim sonrası sanayi üretimi 6 yıl boyunca küçülmeye devam etmiş, reel üretim ve özel tüketim 1990'da 1977 rakamlarının altında performans göstermiştir. İşsizlik 1988'de %30 gibi oldukça yüksek bir seviyede seyrederken devrimden bu yana daha da zayıflayan özel sektör, istihdamı karşılamada ya da yeterli iş üretmede başarılı bir performans gösterememiştir (Gheissari ve Nasr, 2006: 104). Hükümet bu sorunu kamu sektöründe istihdam yaratarak çözmeye çalışmış ve bu da 1988'de toplam istihdamın üçte birinin kamu tarafından gerçekleştirilmesine neden olmuştur (Amuzegar, 1992: 418). Humeyni döneminde İran ekonomisinin en önemli dayanaklarından birisi olan petrol gelirlerinde de oldukça ciddi bir gerileme yaşanmıştır. Milli gelir içinde petrolün ağırlığı 1970'lerdeki %30-40'lardan 1980'lerde % 9-17'lere düşmüştür. Milli gelir içinde petrolün ağırlığının düşmesi sağlıklı bir ekonomi için olumlu bir gelişme olarak nitelendirilebilirse de devrim sonrası İİC'nde bu gerileme diğer sektörlerin ekonomideki ağırlığının artmasından değil petrol gelirindeki mutlak rakamın hızlı bir şekilde düşmesinden kaynaklanmıştır. Petrol fiyatlarının sert bir şekilde düştüğü bir zamanda İran petrol üretimi de günlük 5,6 milyon varilden 2,2 milyon varile gerilemiştir (Amuzegar, 1992: 418). Halbuki bu dönemde İran döviz gelirinin %85'i petrolden temin ediliyordu. Ekonomide küçülme, işsizlik yanında bir de yüksek enflasyonun (1989'da %23) varlığı genel bir ekonomik kriz demektir. Özel sektörün küçültülmesi, devlet sübvansiyonları ve Bonyadların varlığı yoksulluğun, özellikle de kent yoksulluğunun tolere edilebilir bir seviyede tutulmasına yardımcı olmuştur ancak devrim öncesi refah beklentisini de karşılayamamıştır. Devrim, rehine krizinin neden olduğu uluslararası izolasyon, savaş ve ekonomik zorluklar 1988'e gelindiğinde siyasal sistemin kendisini ve toplumun ona olan sadakatinin altını oyma riski ortaya çıktığında *yıkıcı radikalizmden kurucu esnekliğe* geçişin

koşullarını da hazırlamıştır. İİC, devrimci coşku ve savaşla sıfırlanan toplumsal failliğin yavaş yavaş baskısı altına girmeye başlayınca devrimin kendisi için devrimci radikalizmden taviz vermek tercihi ile karşı karşıya kalmıştır. Nasıl 1988'de BM'nin 598 sayılı ateşkes kararının kabul edilmesi ve 1989'da gerçekleştirilen anayasa değişikliklerinin arka planında söz konusu toplumsal failliğin kısa süreli devrimci bir teyakkuz döneminin ardından tekrar belirmeye başlaması gerçekliğine uyum sağlama arayışı varsa, Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma girişiminin arkasında da bu zorunluluk vardır.

Bu şartlarda Rafsancani, daha önce ideolojik bir retorikle takip edilen "*İslami kalkınma modeli*" ya da 1980'lerin ekonomik popülizmini ikinci plana iterek 1989'dan itibaren ekonomik liberalleşme ve özelleştirme stratejisiyle kapitalist uluslararası ekonomiye bütünleşme siyaseti izlemeyi hedefledi. Ekonominin romantizmi tolere edemeyeceğinden hareketle Rafsancani, ekonomik kadrolarını profesyonellerden oluşturmaya çalıştı (Şen, 2016: 167). Bu anlamda Rafsancani'nin kabinesindeki 22 bakanın 7'si doktora derecesine sahipken, 9'u mühendisti. Bakanların 6'sı yurt dışında eğitim alırken, bunların da 4'ü ABD'de okumuştur (Şen, 2016: 167). Rafsancani'nin planı oldukça yalındı: üretimi artırmak ve bunun için de özel sektör kaynaklarını harekete geçirmek. Bunun için daha önce özel sektör için yasak olan alanlar yeniden serbest kılınacak ve ilk aşamada 800 kamu işletmesi özelleştirilecekti (Axworthy, 2013: 309; Ehteshami, 1995: 104).

Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma hedefi, Muhsin Nurbaşı tarafından hazırlanan 5 yıllık kalkınma planları ile hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır (Saikal, 2019: 132). Buna göre 1989/90-1993/4 yıllarını kapsayan ilk beş yıllık kalkınma planı, 11 ekonomik uygulamayı gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunlar sanayi ve madenlerin ve diğer üretim sektörlerinin özelleştirilmesi, bankacılık ve finans sektörlerinde de-regülasyon, Tahran borsasının yeniden güçlendirilmesi, dış borçlanmaya gidilmesi, serbest ticaret bölgelerinin kurulması, riyalin devalüe edilmesi, sübvansiyonların azaltılması, ticaretin özelleştirilmesi, fiyatların serbestleştirilmesi ve ülke dışına çıkan sermaye ve teknik uzmanlığın yeniden ülke içine girişinin teşvik edilmesidir (Ehteshami, 1995: 104-5; Moslem, 2002: 164). Rafsancani'nin ekonomik reformlarından önemli bir tanesi de tek ve dalgalı bir döviz kuruna geçmektir. Bunun için 21 Mart 1993'te riyal %95 oranında devalüe edilerek tek dalgalı kura geçilmiştir (Ehteshami, 1995: 108). Rafsancani hükümetinin uluslararası ekonomiye entegre olma çabasının en dikkat çekici bir başka noktası da

IMF içinde daha fazla nüfuz sahibi olmak için kotasını 850 milyon dolara çıkarmak ve 1993'te Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmalarına katılım başvurusu yapmaktı. Her iki adım da uluslararası kapitalizmin kaleleri olması bakımından İran adına ideolojik bir sapma özelliği taşımıştır (Ehteshami, 1995: 112).

Rafsancani'nin ekonomik programı birinci 5 yıllık kalkınma dönemi için büyüme rakamları açısından oldukça başarılıydı. İran 1989/1990'da %3, 1990/1991'de %12,1 ve 1991/2'de %9,9'luk bir büyüme ile ortalama %8'lik bir büyüme yakalamıştır (Axworthy, 2013: 312-313). Buna ilave olarak İİC nüfus artış oranını da %2,3'ten %1,8'e düşürmeyi başarmıştır. Rafsancani yine 1989/90'da devlet gelirlerinin devlet harcamalarını karşılama oranını %49,4'ten %86'ya çıkarma başarısı elde edebilmiştir. Rafsancani işsizlik rakamlarını ise 1993'te %11'e ve 1994'te %10'un altına indirmeyi başarmıştır (Ehteshami, 1995: 115-6).

Bu başarılarla rağmen İran'ın ekonomik sorunları 1991'den itibaren artmaya başlamıştır. Birincisi artan aşırı ithalat dış ticaret dengesinin bozulmasına neden olmuştur (Saikal, 2019: 132). İran 1993'ün sonuna gelindiğinde dış borcu 30 milyar dolara yaklaşmış ve borç ödemelerinde sıkıntılar baş göstermiş, borç ödemesi için döviz ihtiyacı daha da artmış bir ekonomi görünümü vermiştir (Ehteshami, 1995: 117). İkincisi, 5 yıllık planlama hesaplarını petrol varil fiyatlarının en az 30 dolar olacağı üzerinden yapan hükümet, ABD'nin Kuveyt'in Irak işgalinden kurtarılması için yaptığı *Çöl Fırtınası Operasyonunu* hızlı bir şekilde başarıya ulaştırması nedeniyle petrol fiyatlarının da hızlı bir şekilde 14 dolara düşmesi sonucuyla yüzleşmek zorunda kalmıştır (Axworthy, 2013: 314-315). Ayrıca ekonomik liberalleşme gereği tarifelerin indirilmesi ve 1993 devalüasyonu da yerel sanayiye zarar vermeye ve işletmeler hem nakit hem de hammadde sıkıntısı yaşamaya başlamıştır (Ehteshami, 1995: 116). Bu durum ise fabrikaların kapanması, işsizliğin yeniden yükselişe geçmesi anlamına gelmiştir. İran ekonomisi 1993'ten itibaren serbest düşüşe geçmiştir, öyle ki 1993'te riyal dolar karşısında %8'den fazla değer kaybetmiştir. Riyaldeki değer kaybının 1992'ye doğru %50'ye varan bir enflasyona neden olması ve diğer ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemesi dalgalı tek kur sisteminden taviz verilmesi zorunluluğunu doğurmuştur (Moslem, 2002: 187).

Gerçekten de Rafsancani'nin en önemli zorluğu ve çözmesi gereken çelişkisi, yoksulların ekonomik çıkar ve kültürel değerlerinin bir yansıması olarak ortaya çıkan bir İslam devletinde (İİC) zenginliğin orta sınıf lehine nasıl dağıtılacağı ve orta sınıfın kültürel açılım taleplerine nasıl yanıt verileceğiydi (Gheissari and

Nasr 2006: 116). Bu çelişki hem kendi döneminde hem de Hatemi döneminde (1997-2005) çözülemediği için 2005 cumhurbaşkanlığı seçimleri Ahmedinejad'ın sürpriz zaferiyle sonuçlanacaktır. Rafsancani'nin yapısal uyum politikaları toplumun alt kesimlerine zarar vermiştir. 1989'da %19 olan enflasyonun 1993'te %40'a çıkması, sübvansiyon, fiyat kontrolü ve pazar regülasyonu gibi popülist politikalardan kaçınılması toplumsal memnuniyetsizliklere yol açmıştır. Bu memnuniyetsizlik kendisini Tahran ve Meşhed gibi yerlerde protestolar şeklinde göstermiştir (Gheissari and Nasr 2006: 121).

Bu şartlarda yapılan 1993 cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılım oranı sadece %55 olurken (bir önceki seçimde %70'ti) bir önceki seçimlerde %90'ın üzerinde bir oy oranıyla seçilen Rafsancani ikinci döneminde %63 oy alabilmiştir (Boroujerdi and Rahimkhani, 2018: 90). Rafsancani'nin bir önceki ekonomik politikalarının onaylanmadığının göstergesi görece kendisine yakın meclisin bile bir önceki dönemin Ekonomi Bakanı Muhsin Nurbaşı'nın yeniden atanmasını veto etmesi olmuştur (Baktiari, 228-229). Humeyni ve savaş sonrası ekonomik yeniden yapılanma ve İran'ı uluslararası izolasyondan çıkarma vaadiyle İİC siyasal sisteminin en güçlü ismi olmasına imkân verilen Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığının birinci döneminin sonu, ikinci dönemimin başında bu politikalarının başarısız olduğu ortaya çıktığında Hamaney'le olan iş birliğine dayalı çifte liderlik anlaşmasında da çatlaklar oluşmaya başlamıştır (Axworthy, 2013: 315). Bu aynı zamanda İran sağının, modern sağ ve geleneksel sağ şeklindeki bölünmesinin de başlangıcı olmuştur. Rafsancani'nin ilk döneminin liberalleşme politikalarının başarısız olması nedeniyle ekonomide devletin rolüne başvurmak zorunda kalması ve merkezi bir ekonomi politikasına yönelmesi muhafazakâr müttefiki olan bazar tüccar sınıfı ile ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur (Moslem, 2002: 193-6). Rafsancani enflasyonla mücadele etmek için devlet mülkiyetinde (en fazla %35) refah marketleri açmak zorunda kalmıştır. Bu onun orta sınıf ve özel teşebbüslerin temsilcisi olarak müttefiklerinin memnun olmadığı bir hamleydi. Rafsancani'nin özelleştirme programı ise irrasyonel bir şekilde uygulanmıştır. Öyle ki 1994'te Meclis'in özelleştirilecek varlıkları ancak İran-Irak Savaşı'na katılmış olanların ya da Besicilerin alabileceği şeklinde bir yasa kabul etmesi, özelleştirilecek varlıkların Mustazaflar Vakfı'nda kalmasını sağlayarak özelleştirmenin ekonomik anlamda verimsiz kalmasına neden olmuştur. Görev süresinin sonuna doğru Rafsancani'nin çoğunluğun aleyhine azınlık bir grubun çıkarlarının temsilcisi olduğu algısı da

yerleşmeye başlamış, hatta M. Rıza Pehlevi ile kıyaslanmaya başlamıştır (Axworthy, 2013: 321-2). Yukarda da ifade edildiği gibi bu süreç, Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığının sonuna doğru devlet oluşumunun biçimlenmesinde de etkili olan sağ içinde modern ve muhafazakâr şeklinde bir bölünmeyle sonuçlanmıştır. Ancak bunun daha iyi anlaşılması için Rafsancani dönemindeki hizip pozisyonlarını ortaya koymak gerekir.

Rafsancani Dönemi Hizip Siyaseti

Aralık 1994 ile Mayıs 1995 arasında İslami-sol ve reformist eğilimli iki haftalık Asr-e Ma dergisinde Behzad Nabavî, İİC'ndeki hizipleri ele alan bir seri makale yayınlarak yeniden kavramsallaştırmış ve bu yayınların ardından İran'daki hiziplerin tanımlanmasında temel referans haline gelmiştir. Humeyni döneminde İslami-sol, 1989 cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadar 1980-84 ilk meclisine ve 1984-1988 ikinci meclisine, yürütme ve yargı erkine hâkim durumdaydı (Rakel, 2008: 68). Rafsancani döneminin ekonominin liberal ve piyasacı bir yaklaşımla yeniden yapılandırılmasına odaklanması hizip siyasetinin de merkezini ekonomi politik tercihlerin oluşturmaya neden olmuştur. İslamcı popülizm, ekonomik tam bağımsızlık gibi kavramlar etrafında birleşen ve *Mektebiler* olarak bilinen İslami-sol, bu vizyona muhalefet etmiştir (Şen, 2016: 168). Humeyni döneminin Başbakanı olan Mir Hüseyin Musavi yapısal reform gerekliliğini onaylamakla beraber devrimin sosyal adalet ilkesinin asla ikinci plana atılmaması gerektiğini savunan önemli Mektebiler (İslami-sol) arasındaydı (Şen, 2016: 169).

İslami-sol toprak reformu, gelirin yeniden bölüştürülmesi, dış ticaretin millileştirilmesi, sosyal adalet, gecekondularda yaşayan yoksullar, yalın ayaklılar gibi konulara ağırlık verirken; Rafsancani ve hükümeti verimlilik, özelleştirme, iş fırsatları ve serbest piyasa işleyişi gibi konuları önemsemişlerdir (Şen, 2016: 169). Rafsancani ilk döneminde ekonomik liberalleşme, özelleştirme, yabancı yatırımın teşvik edilmesi ve uluslararası kapitalist ekonomiye entegrasyon çabası içine girerken İslami-sol, siyasi bağımsızlığın olmazsa olmaz şartı olarak bağımsız ekonomiden taviz verilmesine, dış borçlanmaya, sübvansiyonların kaldırılmasına, Şah dönemi kapitalistlerinin ülkeye tekrar çağrılmasına karşı çıkarak, bunu Humeyni'nin ve İslam Devrimi'nin ilkelerinden bir sapma olarak değerlendirmiştir (Şen, 2016: 170). Bu dönemde İslami-sol dış politikada devrim ihracı, statüko karşıtlığı, üçüncü dünyacılık, anti-emperyalizm, İslami enternasyonalizm gibi yıkıcı

radikalizm politikalarını savunurken, muhafazakârlar daha ılımlı bir dış politikayı dillendirmişlerdir.

Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığının ilk döneminde (1989-93) Hamaney'in temsil ettiği muhafazakârlarla Rafsancani'nin temsil ettiği pragmatistler, İslami-sola karşı ittifak içinde olsa da Nabavî, 1992'deki 4. Meclis seçimlerinden sonra muhafazakârlar arasında belli konu ve politikalarla ilgili bir bölünmenin ortaya çıktığını iddia etmektedir (Gheissari and Nasr 2006: 107-9). Devrimin ilk günlerinden itibaren var olan bu farklılıklar 1989'da gün yüzüne çıkmış, gittikçe yoğunlaşmış ve 1992 meclis seçimlerinden sonra doruk noktasına ulaşmıştır (Moslem, 2002: 92). Bu ayrışma Rafsancani'nin ikinci cumhurbaşkanlığı döneminin başlangıcı olan 1993'ten itibaren modern sağ (Rafsancani, pragmatistler) ve geleneksel sağ (Hamaney, muhafazakârlar) şeklinde bölünmeyle sonuçlanmıştır (Saikal, 2019: 102). Ayrışmanın kurumsal yansıması kendisini 16'lar grubu olarak bilinen 4 Cumhurbaşkanı Yardımcısı, 10 Bakan ve Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbaşi ile Merkez Bankası Başkanı Muhsin Nurbaşi'nin 17 Ocak'ta (1996) bir bildiri yayınlarak gelecek meclis seçimlerinde Rafsancani'yi destekleyeceklerini açıklamalarıyla göstermiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 63-5). Lider

Tablo 6.1. Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığının Sonuna Doğru Sağın Bölünmesi ve Hizipler

Hizipler ve İdeolojik Yaklaşımları	Muhafazakâr Sağ	Modern Sağ	İslami-Sol
Örgütler	JRM	Kargozaren-i Sazendegi	MRM
İç Siyaset	Velayeti Fakihi Destekliyor	Velayeti Fakihi Destekliyor	Velayeti Fakihi Destekliyor
Ekonomi	Geleneksel (Geleneksel Ekonomik Sektörleri Destekliyor) /Liberal (Pazar Ekonomisi)	Liberal (Pazar Ekonomisi)	Devletçi (Devlet Kontrollü Ekonomi)
Sosyo-Kültürel Politikalar	Muhafazakâr (Bireysel Özgürlüklerin İkincil Önemde Olduğunu Düşünüyor.)	Liberal (İslam'ın Meşruiyet Sınırları İçerisinde Bireysel Özgürlüklere İnanıyor.)	Liberal (İslam'ın Meşruiyet Sınırları İçerisinde Bireysel Özgürlüklere İnanıyor.)
Dış Politika	Muhafazakâr (İç Kapanmacı/ ABD İle Diyalogdan Yana)	Liberal (Uluslararası İlişkilerde Entegrasyon)	Devrim İhracı İslami Enternasyonalist, Anti Emperyalist, ABD Karşısı.

Hamaney de 16'ların bir grup olarak hareket edebileceğini ancak bakanların dahil olamayacağını açıklayarak bu girişime izin vermiştir. Bakanların resmi olarak yer almaması sonrası 6'lar grubu olarak adlandırılan bu hareket, ismini Hizb-i Kargozaran-ı Sazendegi-yi İran (İran Onarımın/Yeniden Yapılanmanın Hizmetkarları Parti-

si) olarak belirlemiş ve genel sekreterliğine Tahran Belediye Başkanı Kerbaşı getirilmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 64). Dolayısıyla Rafsancani'nin birinci döneminde (1989-93) mevcut olan Rehber-Cumhurbaşkanı uyumu ikinci döneminde (1993-97) mevcut olmamıştır. Bu ayrışma aşağıda ele alınacağı gibi Rehberlik, AKK, yargı gibi kurumlar vasıtasıyla devletin muhafazakâr ve güvenlikçi bir refleks geliştirmesine neden olacaktır. Ayrışmayı ekonomik ve sosyo-kültürel politikadaki görüş ayrılıkları oluşturmuş ve elbette dış politikaya yansıyan ve dış politikadan kaynaklanan tarafları da olmuştur (Şen, 2016: 195). Bu dönemde modern sağın Rafsancani dışında öne çıkan bir diğer ismi Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbaşı'yken muhafazakâr sağın öne çıkan ismi ise Meclis Başkanı Natık Nuri olmuştur (Axworthy, 2013: 323).

Sağın modern ve geleneksel şeklinde bölünmesinin ardından 1996 tarihli 5. Meclis seçimleri hizipler arası yeni bir ittifak ilişkisinin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öyle ki Rafsancani'nin temsil ettiği modern sağ, bu seçimlerde muhafazakarlara karşı İslami-sol ile ittifak kurmuştur (Moslem, 2002: 227). Bu ittifak bir taraftan benzer sosyo-kültürel görüşlere sahip olmaları bakımından doğal bir yakınlaşmaydı. Ancak diğer taraftan da hiziplerin sahip olduğu dış politika yaklaşımlarında belli bir değişimin ortaya çıkmasıyla da sonuçlanan bir etki yaratacaktır. 1996'daki 5. Meclis seçimleriyle başlayan modern sağ-İslami sol ittifak, özellikle 1997 cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası bir İslami-sol üyesi olan Muhammed Hatemi'nin seçilmesi ile beraber İslami-sol'un dış politikada *yıkıcı radikalizm* pozisyonunu terk etmesine ve daha diyaloga dayalı bir yaklaşım benimsemesine yol açacaktır. Bu değişim sonrası İslami-sol artık reformistler şeklinde tanımlanmaya başlayacaktır (Şen, 2016: 199).

Muhammed Hatemi'nin Yeniden Yapılanma Gündemi: Siyasal Reform

Yukarıda da ifade edildiği gibi Rafsancani'nin yeniden yapılanma programı Humeyni dönemi devrimci coşku ve İran-İrak Savaşı sonrası ekonomik kalkınmaya odaklanırken, bu sürecin kontrolsüz bir reform sürecine evrilesinden kaçınmak için siyasal reformu içermemişti. Bu anlamda Rafsancani dönemi gerçek anlamda devrim sonrası dönem olarak değil bir geçiş süreci özelliği göstermiştir. Öyle ki Rafsancani döneminde hem devlet hem de toplum devrimci aktivizmden uzaklaşmaya başlamış olsa da ekonomik yeniden yapılanmaya odaklanılmış ve fakat devlet-toplum ilişkilerinin yeniden tanımlanmasını mümkün kılacak bir

siyasal ve kültürel reform sürecinden kaçınılmıştır (Gheissari and Nasr 2006: 127). Rafsancani'nin yapmaya çalıştığı ekonomik kalkınmacı bir devletin ihtiyaçlarıyla seküler teokrasiye dayalı bir güvenlik devletinin varlığını korumasını gerektiren özellikleri bir araya getirmektir. Dolayısıyla İİC'nin güvenlik devleti biçiminde reforma giderek devlet-toplum ilişkilerini yeniden tanımlamak ihtiyacı hissedilmedi (Gheissari and Nasr 2006: 127). Ne var ki Rafsancani döneminin ekonomik yeniden yapılanma sürecinin neden olduğu devrimci etğin gevşemesi ve yeni kamusal alan ve bunlara eşlik eden demografik değişim, siyasal reform talebinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bir sonraki dönemde ekonomik yeniden yapılanmanın siyasal reformla tamamlanması gerektiği bilinci ve talebinin ortaya çıkması söz konusu olmuştur. İşte Muhammed Hatemi (1997-2005) bir önceki thermidor döneminde eksik olan siyasal reformu tamamlama vaadiyle ve muhafazakarlara karşı İslami-sol ile modern sağın ittifakıyla 1997 seçimlerinde cumhurbaşkanı olmuştur. Nasıl Rafsancani uluslararası izolasyondan kurtulma ile ekonomik yeniden yapılanma arasında bir bağ kurmuşsa, Hatemi de İran'ın Batı ile ilişkilerini diplomasiye dayalı olarak onarma ile siyasi reform arasında bir bağ kurmuştur (Saikal, 2019: 133). Muhammed Hatemi bir taraftan İran siyasal sisteminde demokratik reformlar yaparak onun güvenlikçi boyutunu gevşetmeyi, diğer taraftan İran'ın uluslararası izolasyonunu sona erdirmek için Batı'yla diyalog geliştirmeyi vaat etmiştir (Saikal, 2019: 104).

23 Mayıs 1997 tarihli cumhurbaşkanlığı seçimlerinde muhafazakarların (JRM) aday olan ve meclis başkanlığını yürüten Ali Ekber Natık Nuri, İİC müessesesinin desteklediği aday olduğundan favori olarak gösteriliyordu. Aslında 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Humeyni döneminin devrimci dindarlık etiğine en uygun kampanya yürüten aday muhafazakâr Muhammed Reyşehri'ydi. Ancak Humeyni döneminin devrimci dindarlık etiğinin değil, liberal bir İslami retoriğinin çekici bulunduğu bir toplumsal değişimin yaşandığı bir zamanda muhafazakâr siyasi bloklar bile Reyşehri'nin Hatemi'nin kampanya platformu karşısında tutunamayacağını hesap ettiklerinden onu değil daha pragmatik bir figür olan Natık Nuri'yi desteklemeye karar vermişlerdir (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 88). İslami-sol (MRM) ise ilk başta aday olarak Mir Hüseyin Musavi'yi çıkarmak istemişse de (Moslem, 2002: 241-5) başbakanlığında (1980-1989) dönemin Cumhurbaşkanı, mevcut Rehber Hamaney'le aralarındaki siyasal çatışma nedeniyle bu teklifi geri çevirmiştir. MRM'nin alternatif aday ise hem İslami-sola mensup

Mir Hüseyin Musavi'nin başbakanlığı döneminde hem de muhafazakarların eleştirileri karşısında 1992'de istifa edene kadar Rafsancani'nin ilk döneminde İslami Kültür ve İrşad Bakanı olarak görev yapmış olan Muhammed Hatemi oldu. Hatemi, İslami-solun en önemli örgütü olan MRM'nin kuruluşunda yer alan bir isim olarak soldan geliyordu, ancak Rafsancani'nin hükümetinde yer almasından da anlaşılacağı üzere İslami-solun radikalizminden de uzaktı. İslami-sol ile Rafsancani'nin modern sağı açısından Muhammed Hatemi sosyal ve kültürel politikalara "liberal" yaklaşımı dolayısı ile ortaklaşabilecekleri bir isim olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla Rafsancani'nin modern sağı olan Karguzaran, Hatemi'nin adaylığı açıklandıktan sonra onu destekleme kararı almakta tereddüt etmedi (Axworthy, 2013: 324; Moslem, 2002: 245).

Hatemi, 1992'de İslami Kültür ve İrşad Bakanlığı'ndan istifa ettirilmesine neden olan liberal yaklaşımlarından da bilindiği gibi İİC'nde siyasal reform ve açılım merkezli bir platformun temsilcisi olarak ortaya çıktı. Hatemi'nin daha açık bir İran yaklaşımı bir konuşmasında, "*ekonomik kalkınmaya, siyasal kalkınma eşlik etmelidir*" ifadesiyle dillendirilmiştir (Moslem, 2002: 246). Hatemi bu anlamda Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma politikasının hitap ettiği orta sınıfın siyasal açılım beklentisini karşılayacak isim olarak İİC'nin thermidor döneminin doğal bir sürdürücüsü olarak öne çıkmıştır. Hatemi, kampanyasında güler yüzlü, ağır başlı bir imaj çizmiş, sivil toplum, insan hakları, hukukun üstünlüğü, kadınlar ve azınlıklar, Kürtler ve Araplar gibi etnik grupların hak ve özgürlüklerinin geliştirilmesi üzerine bir kampanya yürütmüştür. Muhafazakârların sert sosyo-kültürel politikalarının gençleri yabancılaştırdığının farkında olan Hatemi, "*onları uzaklaştırmaktan çok, gençlerin siyasete, ekonomiye ve ülkenin meselelerine dâhil etmeliyiz*" görüşünü savunmuştur (Moslem, 2002: 246). Natic Nuri statükonun temsilcisi, Hatemi ise değişimin temsilcisi olarak yarışmışlardır (Axworthy, 2013: 326-7). Birçok defasında Hatemi yeni cumhurbaşkanının en önemli görevinin anayasayı uygulamak ve vatandaşların bireysel haklarını korumak olduğunu ifade etmiştir. Hatemi velayet-i fakihe olan inancını ortaya koyarken, zekice onun mutlakiyetçi versiyonuna meydan okumuştur. Örneğin, bir keresinde "*velayet-i fakih İİC'nin temel direğidir*" derken, aynı zamanda "*bizim rejimimizin misyonlarından birisi de İslami sistemi anayasaya dayalı olarak kurumsallaştırmak ve siyasal sisteminin temeli olarak anayasayı kabul etmektir*" demiştir (Moslem, 2002: 247).

1997 cumhurbaşkanlığı seçim kampanyası siyasal reform üzerine oturduğundan tartışma konularının merkezine de kaçınılmaz olarak velayet-i fakih ve onun nasıl anlaşılması gerektiği ya da dini ve cumhuriyetçi kurumlar arasındaki ilişki yerleşmiştir. 1997'nin ilk aylarında Mobin Dergisi ile bir mülakatta İslami-sol'un önemli bir ismi olan Hashem Aqajari, oldukça tartışmalı bir açıklama yapmıştır. *“İmam Ali'nin Düşüncelerinde Siyasal Katılım”* konusunu tartışırken Aqajari, *“meşruiyet ve haklılık iki ayrı şeydir. Haklılık içsel bir konudur. İmam Ali tabi ki kendisinin yönetmek için kutsal hakka sahip olduğunu düşünüyordu... Ancak hiçbir zaman kendi yönetimini halka onların rızası olmaksızın zorlamadı... Siyasal meşruiyet dışsal bir meseledir ve o ancak halktan neşet eder.”* (Moslem, 2002: 248).

Buna karşı muhafazakâr kanattan Mahdavi Kani sert bir karşılık verdi:

“velayeti fakihten, onun temel taşlarından şüphe etmek ve onun tüm kuşatıcı karakterine inanmamak, rejimin cumhuriyetçiliğine islamiliğinden öncelik vermek, rejimin egemenliğinin yukarıdan aşağıya olduğu hakkında konuşmak, derin dini meseleleri gündeme taşımak, hukuk devleti adı altında uzmanlık meselelerini ön plana çıkarmak, anayasanın rejimin temeli olduğunu öne sürmek ve halk egemenliğinin ve siyasal katılımın şampiyonluğunu yapmak, sanki halk ülke meselelerine hiç iştirak etmiyormuş intibai uyandırmak, hepsi alternatif düşünürler ve düşmanı cezbediyor... Bu sözler devrimin ilk yıllarında Ben-i Sadr gibi velayet-i fakihi anayasadan tamamen dışlamak isteyen liberallerin sözlerinin aynısıdır... Sol, imamın velayet-i fakih hakkındaki tüm sözlerini yanlış değerlendirip, imamın şu cümlesine sarılıp duruyor: ‘ben halkın desteklediği bir hükümeti tercih ederim’ veya ‘ölçü halkın iradesidir’ ... Ben korkuyorum ki anayasal devrim macerası tekrarlanabilir.” (Moslem, 2002: 248-249).

Mahdavi Kani'nin sözlerine Hatemi, *“eğer halkın siyasal alanda yer almasına izin verilirse, anayasal devrim tekrar etmeyecektir... Cumhuriyetçiliği, İslamiliği ve velayet-i fakihi de kabul edecektir”* şeklinde cevap vermiştir (Moslem, 2002: 249). Mahdavi Kani'ye karşı en kaba ifadeler bir başka önemli İslam-sol üyesi olan Khoeiniha'dan gelmiştir: *“velayet-i fakihin iktidarının hangi unsurları tehlike altındadır ki bazı soytarılar onu güçlendirmek istiyor?”* (Moslem, 2002: 249).

Başlangıçta seçimlerin favori adayı her ne kadar muhafazakâr Natık Nuri olsa da Hatemi'nin kampanyası popülerleştikçe rekabet artmış ve rekabetin artması ile Hatemi'nin kampanyasına yönelik sabotaj girişimleri seçimlere müdahale edileceği endişelerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İşte bu atmosfer içinde İİC müesses nizamının en önemli ismi Rafsancani inisiyatif alarak bir Cuma hutbesinde muhtemel bir seçim yolsuzluğunun affı olmayan bir günah olacağı uyarısında bulunmuştur (Moslem, 2002: 250). Rafsancani'nin uyarısı 23 Mayıs

1997 (2 Hordad) seçimlerinin gerçek bir yarış içinde geçmesini sağlamıştır. Öyle ki %80 katılımın olduğu seçimlerde hiç kimsenin beklemediği şekilde Muhammed Hatemi %70 civarında oy alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir. Hatemi'nin cumhurbaşkanı seçilmesi ve seçilme oranı öyle sıra dışıydı ki söz konusu gelişme, salt bir seçim değil, bir devlet-toplum karşılaşmasını ifade edecek şekilde 2 *Hordad* (23 Mayıs) *Hareketi* olarak adlandırılmıştır. Gerçekten bu seçim kitlesel barışçıl bir sokak hareketinin taşıdığı anlamı taşımıştır: sistem siyasal olarak reforme edilmeli (Axworthy, 2013: 328). Seçmenler Muhammed Hatemi gibi sistem içi ılımlı bir ulemayı cumhurbaşkanlığına ezici bir çoğunlukla taşıyarak ve onun demokratik İslam cumhuriyeti söylemini satın alarak İİC'nin güvenlik devleti boyutunun reforme edilmesi gerektiği mesajını vermiştir. Seçimler açık bir şekilde devlet-toplum ilişkilerinde bir açılım ve reform talep edildiğini göstermiştir.

Seçim sonuçlarını değerlendiren Asr-ı Ma Dergisi'nden Behzad Nabavi, sonuçların dört aktöre ayrı ayrı mesajlar verdiğini savunmuştur. Birinci mesaj emperyalizmin mevcut temsilcisi olan ABD ve İngiltere'yeydi. Buna göre halk emperyalizme İslam cumhuriyetinden farklı Batılı bir model arayışında olmadığı mesajını vermişti (Oğuz ve Çakır, 2000: 105). Seçimlerin ikinci mesajı muhafazakâr hizbe olmuştur. Buna göre halk artık kendisine reşit olmayan muamelesi yapılmasına itiraz ederek, kendi kaderini kendisi çizeceği bir siyaseti tercih ettiği mesajını vermiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 106). Seçimlerin üçüncü mesajı ise müesses nizamaydı. Halkın müesses nizama verdiği mesaj İİC rejiminin varoluşunun garantisinin toplumsal meşruiyet temelini güçlendirilmesinde olduğu şeklindeydi. Seçimlerin son mesajı ise doğrudan Hatemi ve onu destekleyen reform siyasetineydi. Buna göre halk değişim iradesi göstermiş ve bu konuda cesur hareket etmek için Hatemi'ye bir fırsat ve talimat vermiştir. Hatemi'nin bu talebi hayata geçirmede cesur olması gerekiyordu (Oğuz ve Çakır, 2000: 106).

Bu güçlü destek ve mesaj karşısında Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi, Rafsancani döneminin ekonomik yeniden yapılanmaya odaklanan ancak sürecin kontrolden çıkması riskine karşı siyasal reformu dışlayan thermidoruna reform boyutunu da eklemeye çalıştı. Hatemi'nin siyasal reform gündeminin belirleyici birkaç kavramı vardı. Bunlar hukuk devleti, sivil toplum, basın ve ifade özgürlüğü gibi demokratik bir İslam cumhuriyetine dönüşümün temel referanslarını oluşturmuştur. Bu anlamda Hatemi keyfî ve kötü yönetim ile yaygın yolsuzluğun örselediği siyasal sistemin ancak hukukun üstünlüğünü tesis etmekle reforme

edilebileceğini savunmuştur (Şen, 2016: 205). Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı görevini devralırken 4 Ağustos 1997'de mecliste yaptığı konuşma İran reform siyasetinin temel kavramlarının özetlendiği bir manifestoydu adeta. Hatemi adalet, özgürlük, akıl, bilim gibi kilit kavramlar üzerinden İİC'nin mevcut muhafazakâr çıkmazının altını çizmiş ve bu kavramlara yer açmadan çıkmazdan çıkılamayacağını savunmuştur. Hatemi İslam'ı tüm zamanlarda ihtiyaçlarımızı karşılayacak şekilde anlamamız gerektiğini söyledikten sonra *“kendi dini anlayışımızı vahiy yerine koyarak mutlaklaştırmamalıyız”* diyerek muhafazakâr dini yorumun diğer herhangi bir yorumdan farksız olduğunu belirtmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 161). Hatemi konuşmasında insani adalet ve maslahatın sağlanmasının temel bir zorunluluk olduğunu ve bunun için de akıl ve bilime başvurulmasının kaçınılmaz olduğunu dile getirmiştir. Hatemi, toplumsal adaleti sağlamayla bilim arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur. Öyle ki ancak en doğru araştırmalar ve uzmanlıkla gelişmenin sağlanabileceğini savunmuştur. Bilimle özgürlük arasında da koparılmaz bir ilişki vardı ona göre. Zira bilim ancak özgür düşünce ortamında gelişebilirdi. Bu anlamda Hatemi adaletle gelişmeyi birbirine bağlamıştır (Oğuz ve Çakır, 2000: 161-2).

Hatemi cumhurbaşkanlığı boyunca yaptığı çeşitli konuşmalarında özgürlük konusunun altını çizmeye devam etmiştir. 23 Mayıs 1998'de yaptığı konuşmada tarihsel olarak din ile özgürlüğün ya da adalet ile özgürlüğün çatıştığı hiçbir savaşı özgürlüğün kaybetmediğini, diğerlerinin kaybettiğini belirtmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 163). Özgürlüğü ise iktidarların değil muhaliflerin özgürlüğü olarak anlamak gerektiğini savunmuştur. Ancak muhalefetin özgürlüğü varsa özgürlükten bahsedilebileceğini dillendirmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 163). Bir başka konuşmasında Hatemi tıpkı 1905-11 Meşrutiyet Devrimi söyleminin istibdat ile nifak (ayrılık) kavramlarının panzehiri olarak hürriyet ve ittihat kavramlarını kullanmasına benzer şekilde İİC'nin varlık ve birliğinin, hatta İslam'ın varlığının özgürlükle mümkün olacağını belirtmiştir: *“özgürlüğün olmaması İslam'ı yok eder. Fikirlerimizi serbest bir ortamda haklılaştırmak ...(yerine) ...dayatmayı seçerek gençlerimizin İslam'dan uzaklaşma ihtimali doğar.”* (Oğuz ve Çakır, 2000: 164).

Hatemi bir başka konuşmasında bu argümanları ilerleterek İİC'nin varlığının özgürlükle tamamlanarak garantiye alınabileceğini ima etmeye çalışmıştır. Ona göre 23 Mayıs 1997'de (2 Hordad) cumhurbaşkanı seçilmesinin anlamı toplumun faillik talebiydi (Oğuz ve Çakır, 2000: 165). İİC'nin özgürlükleri

genişletmek suretiyle toplumsal meşruiyetinin glendirilmesi sayesinde varlığını koruyacağına inanan Hatemi, 2 Hordad zaferi ile ilgili seküler çevrelerin devrimin bittiği anlamına geldiği şeklindeki yorumlarına da, muhafazakârların devrimin tehlikeye girdiği şeklindeki yorumlarına da karşı çıkmıştır. Hatemi'ye göre 2 Hordad zaferi, ancak halkın hem İşlam'ı hem de cumhuriyeti istediği şeklinde yorumlanabilirdi (Oğuz ve akır, 2000: 165).

İşlam Devrimi'ne yürekten inanan bir kişi olarak Hatemi, İİC'nin varlığını koruyabilmesi ve daha sağlam bir toplumsal meşruiyet temeli üzerine oturabilmesi için çoğulcu ve demokratik bir İşlami yorumun gerekli olduğunu dillendirmiştir. Buna göre Hatemi İşlam'ı zgr düşünce (azad-endishi), refah ve barış gibi ilkeleri kucaklayan bir din olarak tanımlamıştır (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 38). Bu ilkeler emperyalizm, Batılı kültürel işgal, şehadet ve cihat gibi devrimci sloganlardan köklü bir kopuşu işaret etmektedir. Humeyni döneminin devrimci dindarlık etiğinin yerini reform söylemi almıştır (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 38). Rejimin tüm yetkilileri, Rehber ve ona yakın isimler de dahil hesap verebilir bir konuma getirilmeliydi (şen, 2016: 205). Hatemi'nin, hukukun üstünlüğü, demokrasi gibi söylemleri Asef Bayat'a göre köklü bir değişim değil sistem içi bir düzeltme amacı taşıyordu. Buna göre Hatemi öncülüğündeki reformcular esas olarak 1979 Devrimi'ni tamamlayan ve ona daha kapsayıcı, eşitlikçi, demokratik bir ereve kazandırmaya çalışan, yani devrimi normalleştirmeye çalışan bir amaç taşıyordu (şen, 2016: 205). Bu açıdan reformcular sivil toplum kavramını kullandıklarında bile bunu Batı'nın seküler sivil toplum anlayışına referansla yapmama konusunda hassasiyet göstermişlerdir (şen, 2016: 206). Onlar sivil toplumun Batı dışı, İşlami/şii referansları üzerinden meşruiyet elde etmeye çalışmışlardır (şen, 2016: 206). Dolayısıyla Hatemi'nin öncülüğündeki tartışma Batı dışı modernite, demokrasi ile İşlam'ın uzlaşması tartışması üzerinden yürümüştür. Hatemi demokrasi değil, demokratik bir İşlam cumhuriyeti (mardomsalari) arayışı içinde olmuştur (şen, 2016: 206).

Politika uygulama alanında Hatemi dönemi gerçekten de ifade ve basın hürriyeti bakımından hızlı bir şekilde olumlu bir atmosfer yaratmıştır. Hatemi'nin atadığı İşlami Kültür ve İşşad Bakanı Mohacarani öncülüğünde bakanlık bir sansür merkezi olarak değil, kültürel faaliyetlerin nitelik ve niceliğinin artırılmasını teşvik eden bir merkez olarak çalışmıştır. Bu dönemde yayınların hem sayısında

muazzam bir artış olmuş hem de dilinde İİC siyasal sistemine açıkça eleştirel bir hava hâkim olmuştur (Axworthy, 2013: 335).

Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı dönemi sosyo-kültürel politikalar bakımından kontrollü bir gevşemeyle başlamıştır. Devrim sonrası sıkı kontrol altında tutulan müzik yayını ve eğlence ortamı Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının ilk yılında başta Tahran olmak üzere İran toplumsal hayatına yeniden giriş yapmıştır. Kuzey Tahran'daki restoran ve otellerde canlı müzik icra edilmeye, devrimden sonra yasaklanan şarkı ve şarkıcılar görülmeye başlarken, edebi eserlerdeki sansür de gevşetilmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 113-4).

Ne var ki aşağıda devletin güvenlikçi refleksinin ele alınacağı ara bölümde de görüleceği gibi Hatemi'nin reform siyaseti ve demokratik İslam cumhuriyeti konusunda yarattığı toplumsal atmosfer, devletin direnciyle karşılaşmıştır. Yargı ve Vezarat (İstihbarat ve Güvenlik Bakanlığı) kanalıyla Hatemi ve onun reform gündemine destek veren siyasetçi ve gazetelerin susturulması, Vezarat'ın reformist olduğu bilinen siyasetçi ya da entelektüellere yönelik sindirme operasyonları karşısında Cumhurbaşkanı Hatemi seçmenlerini tatmin edecek bir varlık göstere-memiştir. Buna rağmen Hatemi'nin elini biraz daha güçlendirmek için Şubat-Ma-yıs 2000 tarihlerinde yapılan meclis seçimlerinde reformist güçler güçlü bir kam-panyayla Hatemi'ye destek vermeye devam etmiştir. Ayetullah Montazeri ev hap-sinde olmasına rağmen halka reformistler lehine seçimlere katılmalarını teşvik et-miştir (Axworthy, 2013: 350). AKK seçim öncesi Haziran 1999 öğrenci olaylarını da dikkate alarak reformcu adayların seçime katılımında veto yetkisini görece makul bir şekilde kullanmıştır. 290 sandalyeli mecliste reformcular ilk turda 189 milletvekili çıkartarak büyük bir ağırlık elde etmeyi başarmışlardır (Boroujerdi and Rahimkhani, 2018: 176). Hatemi 2001 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de yine %80 gibi büyük bir oranla seçilmeyi başarmıştır (Boroujerdi and Rahimkhani, 2018: 93). Hatemi her iki döneminde de reform gündeminin aşağıda tartışılacağı üzere yargının muhafazakâr-güvenlikçi refleksi ile engellenmesine karşı yeteri kadar varlık gösteremediği eleştirileriyle karşılaşmıştır. Bu eleştirilere bir yanıt olarak son defa Eylül 2003'te cumhurbaşkanlığının yetkilerini artıran ve AKK'nın yetkilerini kısıtlayan 2 kanun teklifinde bulunmuştur. Ancak bir kez daha AKK'dan veto almasıyla Nisan 2004'te teklifi geri çekmek zorunda kalmıştır. Hatemi, teklifi geri çekerek cumhurbaşkanlığının sonuna geldiğinde İran thermidorunun da sonunu ilan etmiş oldu. Bu anlamda Hatemi'yle ilgili bir değerlendirme yapmak gerekirse onun

İİC'ni reforme etmekteki amacının mevcut iç ve dış meydan okumalar karşısında hayatta kalmasını sağlamak için esnetilmesine yönelik bir politika izlediğidir. İİC'nin siyasal sistemini bir bütün olarak riske edecek bir gündemi ve bakış açısı olmamıştır (Axworthy, 2013: 368).

Hatemi Dönemi Hizip Siyaseti

Hem 1997 Mayıs seçimleri hem de 2 Hordad Hareketi mensuplarına bakıldığında söz konusu seçimlerin İran hizip siyasetinin ideolojik eğilimleri bakımından bir yeniden değerlendirme noktası teşkil ettiğini söylemek mümkündür. 2 Hordad Hareketi içinde İslami-solun radikal devrim ihracı savunucularından, bizzat uygulayıcılarından ve Lübnan Hizbullah'ının kurucularından Ali Ekber Muhteşemi, rehine eylemi lideri Khoiniha, rehine eylemi katılımcılarından Said Haccarian, Mary lakaplı Masume Ebtekar ve Abbas Abdi, Devim Mahkemelerinin hızlı idam kararlarının öncüsü Sadık Khalkhali, Hacc ibadetini enternasyonal bir devim ihracı mekanı haline getirmekten sorunlu Mehdi Kerrubi (1990), Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbaşi, Abdullah Nuri, Ali Hamaney'in kardeşi Hadi Hamaney vardı (Axworthy, 2013: 329). Hatemi'nin zaferi ile beraber bu isimler İslami-sol olarak nitelendirilmek yerine reformistler olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Çünkü odak noktaları dış politikada *yıkıcı radikalizmden* iç siyasetin demokratikleşmesine kaymıştır. Dış politikada ise Hatemi'nin Batı'yla diyalog platformunu paylaşmaya başlamışlardır. 23 Mayıs 1997 seçimleri siyasal tarafları reformistler ve muhafazakârlar olarak bölmüş, 2 Hordad Hareketini destekleyenlerle (İslami-sol, modern sağ, İslami entelektüeller, ilerici ulema) Hamaney'i destekleyenleri (muhafazakâr sağ, yeni fundamentalistler) karşı karşıya getirmiştir. Kendisi de reform siyasetini destekleyen genç nesil ulemadan bir isim olan Muhsin Kadivar bu iki cepheyi sivil toplum (Jame-eh ye madani) destekçileri ile velayet toplumu (Jame-eh ye velai) savunucuları olarak tanımlamıştır. Buna göre birincisi, gücün paylaştırılmasını, bağımsız örgütlenmeyi, siyasal partileri, hukuk devleti ve bireysel hak ve özgürlükleri savunurken; ikincisi sosyo-kültürel katılık, riyakâr dindarlık, gerici-elitist eğilimler ve toplumun haklı güç talebine kayıtsız kalanlardan oluşmaktadır (Moslem, 2002: 252).

Hatemi'nin siyasal reform girişimini devletin engelleme stratejisinin bir parçası olan önemli reformist isimleri siyaseten yasaklama çabası Rafsancani'nin reformistlere verdiği desteği geri çekmek zorunda kalmasına neden olmuştur.

Yargının reform siyasetini durdurma stratejisi olarak reformist Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbaşı'yi yolsuzluk suçlamasıyla tutuklama ve siyasi yasaklı hale getirme adımı Rafsancani'nin Kargozaren grubunun Hatemi ile ilişkilerine de bir mesafe koymasına neden olmuştur. Rafsancani'nin Hatemi ile arasına mesafe koyması aslında Rafsancani'nin iç halkasının bir üyesi olan Kerbaşı'nın cezasının azaltılması ve Rafsancani'nin Uzmanlar Meclisi seçimine katılımının engellenmemesi için Hamaney'le yaptığı bir uzlaşmaya dayanıyordu. Gerçekten de Kerbaşı'nın cezası indirilmiş Rafsancani de Uzmanlar Meclisi seçimlerine katılarak üye olabilmıştır (Axworthy, 2013: 340-341).

Devletin Muhafazakâr ve Güvenlikçi Refleksi: Gücün Rehberlik Makamında Temerküz Etmesi, AKK ile Yargının Siyasal Rolünün Artması ve Siyasi Cinayetler

İİC'nin cumhuriyetçi (cumhurbaşkanlığı ve meclis) ve dini (rehberlik, AKK, yargı, Hubregan Meclisi) çifte egemenliğe dayalı siyasal yapısında önce Rafsancani'nin, ardından Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı düzeylerinde izlemiş oldukları ekonomik ve siyasal yeniden yapılanma çabaları siyasal sistemin dini egemenlik kurumlarında muhafazakarlaşma ve güvenlikçi bir refleks ortaya çıkarmıştır. Humeyni sonrası devlet oluşumunun biçimlenmesinde bu refleks büyük bir faktör haline gelmiştir. Devlet oluşumunun muhafazakarlaşma ve güvenlileşme biçiminde ortaya çıkması öncelikle Rehberlik makamını işgal eden Hamaney'in kendisini sistematik olarak temel güç merkezi haline getirmesinde gözlemlendi. Hamaney'in selefi Humeyni gibi dini ve imam karizmasına sahip olmaması onun bu boşluğu Rehberlik Ofisi (Beyt-i Rehberi) etrafından bir güç bloğu oluşturarak kapatmasına neden olmuştur (Gheissari and Nasr 2006: 109-10). Hamaney İİC'nin temel güç merkezi olma programını seçilmiş hükümet organlarını tamamen göz ardı etmeden, ulema ve devlet idari ve güvenlik yapılarını kendisine sadık isimlerle doldurmaya çalışarak gerçekleştirmeye çalışmıştır (Saikal, 2019: 96). Hamaney; ulema, Hizbullahiler, lağvedilmiş bulunan İCP'nin kalıntıları arasında yer alan muhafazakâr ulemayı etrafına toplamaya çalışarak ve hızlı bir şekilde önemli stratejik noktalara kendisine sadık isimleri atayarak sistematik olarak gücünü artırmıştır. Hamaney, silahlı güçlere, Besic'e, DM'a, diğer güvenlik birimlerine, yargıya, devlet enformasyon birimine, dini örgütlere ve Bonyadlara yaptığı atamalarla her geçen gün devlet oluşum sürecinin kontrolünü eline almasını başarmıştır (Saikal, 2019: 98). Onun yönetim kompleksi olan Beyt-i Rehberi

teolojik ve siyasal güç ve bürokratik bir merkez olarak kurumsallaşmıştır. Öyle ki karar alma süreçleri resmi hükümetten daha fazla buradan kontrol edilmiştir. Gücün Hamaney etrafında temerküz etmesi devletin muhafazakâr ve güvenlikçi bir karakter çerçevesinde oluşumunun en önemli faktörlerinden birisi olmuştur.

Devlet oluşumunun muhafazakârlaşma ve güvenlikleşme biçiminde ortaya çıkması kendisini en iyi iç siyaset, sosyo-kültürel politikalar ve devlet-toplum ilişkileri bakımından daha demokratik bir pozisyonu temsil eden İslami-solun (daha sonra reformistler şeklinde tanımlanacaktır) gittikçe güç kaybetmesinde göstermiştir. Öncelikle Hamaney'in rehberlik makamına yükselişi ile İslami-sol AKK'daki temsilcilerini de kaybetmiştir. Öyle ki Mehdi Kerrubi ve Abdülkerim Musevi Erdebili gibi İslami-sol siyasetçilerin AKK'daki destekçileri yerlerini Ahmed Cenneti, Ali Meskhini ve Muhammed Yezdi gibi muhafazakâr ulemaya terk etmek zorunda kalmıştır (Gheissari and Nasr 2006: 107-9).

Rafsancani döneminde muhafazakarların İslami-sol aleyhine güç kazandığı en önemli gelişmelerden birisi rehberi seçmekle görevli Hubregan Meclisinde muhafazakarların tam kontrol elde etmiş olmasıdır. Bu kontrol 15 Haziran 1990'da Hubregan'ın yasasında yapılan değişiklikle sağlanmıştır. Yasal değişiklik Hubregan üyeliğine adaylık yeterliliğinin onayının AKK'ne verilmesidir (Moslem, 2002: 157). Muhafazakârların hâkim olduğu AKK'nin ya da muhafazakâr Rehber Hamaney'in dini yeterliliklerini onaylamadığı hiçbir durumda adayların Hubregan'da herhangi bir koltuk elde edilmesi imkânsız hale gelmiştir.

Devlet oluşumunun muhafazakarlaşması ve güvenlikleşmesinin bir başka boyutu da yine AKK'nin siyasal sistem içindeki ağırlığının bir kez daha artmasıdır. Aralık 1991'de AKK, anayasanın 99. maddesine açıklık getirerek milletvekilliği ve cumhurbaşkanlığı adaylarının yeterliliğine onay yetkisini de üzerine almıştır. Bu otorite hem cumhurbaşkanlığı hem de meclisin şekillenmesinde muhafazakâr ve rejim güvenliği kaygısıyla hareket eden AKK'nin siyasal ağırlığının artması, devlet-toplum ilişkilerinde daha demokratik bir pozisyonu savunan İslami-sol ve reformistlerin ağırlığının azalması anlamına gelmiştir. Gerçekten de AKK, bu gücü 4. ve 5. meclis seçimlerinde (1992 ve 1996) uygun görmediği adayları elemeye kullanmıştır (Moslem, 2002: 160). 1992'de gerçekleşen meclis seçimleri muhafazakarların Rehberlik, AKK, Hubregan Meclisi'nden sonra parlamentoda da gücü ele geçirmesini, dolayısıyla İslami-solun tamamen zayıflaması sürecini getirmiştir. Humeyni sonrası Rafsancani, Hamaney'le iş birliğine dayalı ikili liderlik

bağlamında bu ilk döneminde muhafazakarlarla birlikte hareket ederek sağa karşı solu mümkün olduğu kadar marjinalize etmede kolaylaştırıcı olmuştur. Halbuki dini-siyasi yaklaşımlar ve sosyo-kültürel konular konusunda İslami-solla daha yakın görüşlere sahipti. Gerçekten Rafsancani'nin siyasal sistemin tüm kademelerinde muhafazakârların hâkim olmasında iş birliği yapması ve İslami-solun gücünün büyük oranda tasfiye edilmesine iştirak etmesi, ikinci döneminde sağ içinde geleneksel ve modern biçiminde bir bölünme ortaya çıktığında kendi aleyhine olmuştur.

Devletin güvenlikçi refleksinin kendisini gösteren bir diğer özelliği ise yargının siyasal rolünün ve uygulamalarının artması ve siyasal cinayetler şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelere Rafsancani döneminde birçok örnek verilebilir. Öyle ki *Özgürlüğün Savunucusu ve İran Milletinin Hakimiyeti Cemiyeti* (Cemiyet-i Defa'az Azadi-va Hakimiyet-i Mellat-i Iran, ÖSİMHC) üyesi 90 kişi, hürriyet talep eden mektup yazmaları sonrası tutuklanmışlardır (Gheissari and Nasr 2006: 112). Hamaney'i eleştirdikten sonra tutuklanan yazar Ali Ekber Saidi Sirjani, 1994'te şüpheli bir şekilde hapisanede hayatını kaybetmiştir. 1996-97'de reformist entelektüeller sert bir TV kampanyasıyla hedef gösterilmeye başlanmıştır. İran'ın uluslararası imajını en fazla etkileyen gelişme ise 1991'de şahın son atadığı başbakan ve Milli Cephe'nin seküler kanadında yer almış olan Şahpur Bahtiyar'ın Paris'te öldürülmesidir (Gheissari and Nasr 2006: 112). Buna benzer bir gelişme ise 1992'de bu sefer Almanya da gerçekleşmiştir. Berlin'de Mykonos restoranında İranlı Kürt muhalif liderlere yapılan suikast sonrası Alman hükümeti Hamaney'i, Rafsancani'yi ve Vezerat Bakanı (İstihbarat) Ali Fallahian'ı suçlamıştır.

Muhammed Hatemi'nin siyasal reform girişimlerine karşı devletin güvenlikçi ve muhafazakâr refleksi ise çok daha engelleyici ve sistematik olmuştur. Bu engelleme girişimi ya kurumlardan reformistlerin temizlenmesi ya yargının siyasal olarak hareket etmesi ya da Vezerat'ın karıştığı siyasal cinayetlerle gerçekleştirilmiştir. Hatemi'nin reform siyaseti, Hamaney'in çevresindeki, AKK'ndeki, DM ve Vezerat'taki muhafazakarları teyakkuza geçirmiştir (Axworthy, 2013: 340). Muhafazakarların ilk stratejisi kaleleri olarak gördükleri devrimci kurumlara reformistlerin sızmasını engellemek olmuştur. Bu kurumlardan en önemlisi DM'ydı. Bu açıdan hızlı bir şekilde DM'nin komutanları değiştirilmiştir. DM'yla ulema liderliği arasındaki bağlar daha da güçlendirilmiş ve onun yeni komutanı Yahya Rahim Safevi Hatemi'nin en ciddi muhaliflerinden

birisi olarak hareket etmiştir (Gheissari and Nasr 2006: 137). Bu tarihten itibaren DM'nın siyasi etkisi sistematik olarak artmıştır.

Muhafazakarların bir diğer stratejisi de Hatemi'nin politikalarının destekleyicisi ve uygulayıcısı isimleri hedef almaktır. Bunlardan ilki Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbaşı ve ikincisi ise İçişleri Bakanı Abdullah Nuri olmuştur. Gulam Hüseyin Kerbaşı Tahran Belediye Başkanı olarak Nisan 1998'de yolsuzluk suçlamasıyla (kamu kaynaklarını Hatemi'nin seçim kampanyasında kullanması suçlamasıyla) tutuklanıp 5 yıl hapse ve 20 yıl siyaset yasağına mahkûm edilmiştir (Axworthy, 2013: 340; Moslem, 2002: 259). İçişleri Bakanı ve kararlı bir reformist olarak Abdullah Nuri de muhafazakârlar için potansiyel bir başka tehdit ve dolayısıyla da hedefti. Abdullah Nuri bakanlıkta birçok sağcı görevliyi azlederek ve yerini değiştirerek onların öfkelerini kazanmıştı. Abdullah Nuri'nin, Tahran Belediye Başkanı Kerbaşı'yi görevden almayı reddetmesi muhafazakârları kızdırmakla kalmadı, aynı zamanda Rehberin isteklerine karşı çıktığı şeklinde de yorumlandı. Abdullah Nuri'nin muhafazakârların öfkelerini daha da artıran bir başka adımı ise Ali Hamaney'in dini yeterliliğini sorgulayan Montazeri'ye destek vermesi olmuştur. Abdullah Nuri'nin Montazeri'ye desteği karşısında başını Muhammed Rıza Bahonar'ın çektiği 31 Milletvekili Abdullah Nuri'nin azlini oylamış ve meclisteki çoğunluk vekillerin oyuyla Nuri, bakanlıktan azledilmiştir (Moslem, 2002: 261). Muhafazakarların Kerbaşı ve Abdullah Nuri'yi hedef alarak yapmak istedikleri şey aslında reform siyasetinin önünü kesmektir. Hatemi'nin muhafazakârlar karşısında direnmede gösterdiği zaaf ise onların daha da cesaret kazanmasına neden olmuştur (Axworthy, 2013: 342).

Buna ilave olarak Ulema Özel Mahkemesi de (Dadgah-e Vijah-ye Rouhaniyet) Hatemi'nin reform siyasetine teorik-teolojik temel kazandırmaya çalışan, Muhsin Kadivar ve Yusuf Hasan Eshkeveri gibi ulemayı yargılayan bir engizisyon gibi hareket etmiştir. Muhafazakârlar, reform siyasetini engellemek için AKK ve yargıda özellikle Ayetullah Muhammed Taki Misbah Yazdi, Ayetullah Ahmed Cenneti, Ayetullah Ali Meşkini, Ayetullah Ali Teşkini, Ayetullah Ebulkasım Hazali ve Ayetullah Muhammed Yezdi gibi etkili muhafazakâr ulema isimlerin desteğinden yararlanmıştır (Gheissari and Nasr 2006: 137). Bu isimlerden özellikle Ayetullah Cenneti ve Ayetullah Misbah Yazdi velayet-i fakih kavramını ve kurumunu sorgulayanlara karşı propaganda ve fiziki saldırıların yürütülmesinde görev almıştır.

Yargının reform siyasetini engelleme girişimi ve güvenlikçi-muhafazakâr reflekslerinden diğeri de Hatemi'nin destekçisi ve reform yanlısı gazete ve dergilerin hedef alınmasıydı. Bu kapsamda DM Komutanı Rahim Safevi'nin konuşmalarını ifşa etmek ve iftira atmak suçuyla 1998'de reformist gazete *Jame'eh* kapatılmıştır. Jame'eh'in kapatılmasının hemen ardından aynı kadronun kurduğu *Tus* Gazetesi Ekim 1998'de bir kez daha kapatılmıştır (Moslem, 2002: 263). Tus'un da kapatılmasının ardından *Neshad* yayınlanmış ancak onun da kapatılmasının ardından *Asr-e Azadegan* gazetesi açılmıştır. Tüm bu bilek güreşi sonunda Kültür Bakanı Mohacarani, bakanlıktan istifa ettirilerek reformistler mağlup edilmiştir (Gheissari and Nasr 2006: 138). 1999'a gelindiğinde 19 reformist gazete kapatılmış ve birçok önemli reformist tutuklanmıştır.

Hedef alınan reformist gazetelerden birisi de rehine eyleminin liderliğini yapmış Khoiniha tarafından yönetilen *Selam Gazetesi'dir*. Selam, yazar ölümleri ve siyasal aktivist Darioush Forouhar ve eşi Parvareh'in cinayetlerinden Vezerat Bakanı Saied Eslami'yi sorumlu tuttuğu için Haziran 1999'da kapatılmıştır (Rakel, 2008: 134). Selam Gazetesi'nin kapatılması, 8 Haziran'da (1999) önce küçük bir öğrenci grubunun protestosuna, bu gösterilere polis müdahalesi sonrası ise geniş çaplı bir öğrenci ayaklanmasına neden olmuştur (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 101). Olayların yaygınlaşması karşısında İİC tarihi açısından oldukça sıra dışı bir gelişme olarak DM'nin 20 komutanı Hatemi'ye muhtıra vermiştir (Şen, 2016: 229). Komutanlar Cumhurbaşkanı Hatemi'ye mektup yazarak olayların yatışmaması halinde müdahale etmekle tehdit etmiştir. Hatemi bu tehdit karşısında Humeyni'nin askerin siyasetten uzak durması gerektiği talimatını hatırlatmakla yetinmiştir (Axworthy, 2013: 349).

Hatemi'nin reform siyasetine devletin güvenlikçi refleksinin bir diğer boyutu da Vezerat'ın Hatemi'nin inisiyatifinden bağımsız adımlar atarak onun reform siyasetini baltalamasıdır. Gerçekten de Vezerat, hizip siyasetinin bir sonucu olarak attığı adımlarla Hatemi'nin reform siyasetinin başarısızlığa uğramasının nedenlerinden birisi olmuştur. Vezerat'ın, bu adımlarından en önemlisi Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı görevine gelmesinin hemen ardından yaşanan siyasetçi, yazar ve sanatçılara yönelik seri cinayetlerdir. Bu seri cinayetlerden en göze çarpanı Kasım 1998'de İİC'nin siyasal sistemi konusunda eleştirel bir yazar-çevirmen olan Macid Şerif'in, daha da önemlisi devrim sonrası geçici hükümette çalışma bakanlığı yapmış Daryuş Foruhar ve eşinin öldürülmesi olaylarıydı (Moslem, 2002: 264).

Yine bu cinayetlerin ardından, bu sefer de yazarlık yapan Muhammed Mulari ve Cafer Puyande'nin cesetleri bulunmuştur (Axworthy, 2013: 344). Cinayetlerin faili ile ilgili ilk açıklama Ocak 1999'da Vezerat'tan gelmiştir. Bu açıklamaya göre Vezerat'ın içindeki hiyerarşi dışı bir birim söz konusu cinayetleri işlemiştir (Axworthy, 2013: 345). Ancak Hatemi'nin eski bir Vezerat görevlisi olan Said Haccarian'ı cinayetleri soruşturmakla görevlendirmesi sonrası elde edilen kayıtlar özellikle Daryuş Foruhar ve eşinin cinayetini işleyenlerin kurumun yetkilileriyle iletişim halinde olduğunu gösteriyordu (Gheissari and Nasr 2006: 138). Hatemi, kayıtları Hamaney'e dinleterek Vezerat'tan sorumluluğu üstlenmesi gerektiğini, aksi halde halka duyuracağını ifade etmiştir. Sonuçta cinayetlerden Said Emami isimli bir Vezerat çalışanı suçlu bulunmuş, o da cezaevindeyken intihar etmiştir. Bu seri cinayetlerin amacı tıpkı Kerbaşi ve Nuri'nin tasfiye edilmesinin de gerekçesi olan Hatemi ve onun reform siyasetini baltalamaktı. Soruşturmacı Haccarian, Vezerat içinde ucu kurumun Bakanı Ali Fallahian'a da uzanan bir çetenin varlığını yakalamışsa da Fallahian'ın cinayetlerde Hamaney ve Rafsancani'nin de dahil olduğunu gösteren belgeleri sızdırma ihtimali, Hatemi'nin tüm sistemin istikrarını etkilemesini göze alamamasından dolayı daha fazla ilerleyememesine neden olmuştur (Axworthy, 2013: 345). Ancak bu seri cinayetlerin faillerinin ortaya çıkarılmasından sonra reform siyasetini baltalayacak benzer stratejiler izlenmeye devam edilmiştir. Bunlardan birisi de Şirazlı 13 Yahudi'nin İsrail'e casusluk yaptığı suçlamasıyla göz altına alınmasıydı (Axworthy, 2013: 346). Vezerat bu eylemiyle seri cinayetler nedeniyle bozulan imajını Siyonizm'le mücadele ettiği görüntüsü vererek düzeltmeyi amaçlıyordu (Axworthy, 2013: 346). Şiraz Yahudilerinin tutuklanması hadisesi rehine eylemi ya da Salman Rüşdi fetvasının neden olduğuna benzer bir uluslararası izolasyona neden olmuştur. AB, İran'la ilişkilerin normalleştirilmesi adımlarını yavaşlatmış, İngiltere Dışişleri Bakanı Cook, planlanan Tahran ziyaretini iptal etmiştir (Axworthy, 2013: 347). Hatemi, Kerbaşi ve Nuri'yi korumada gösterdiği zafiyete benzer şekilde bu adımlar karşısında da ciddi bir direnç gösteremeyerek kendisinden beklentileri olan kesimleri hayal kırıklığına uğratmıştır.

Yargının reform siyasetini baltalama girişimi Şubat-Mayıs 2000 meclis seçimlerinde Hatemi'nin desteğini artırması nedeniyle daha da hızlanmıştır. Nisan'da (2000) 12 ve Ağustos'ta (2000) yine bir 12 gazete daha kapatılmış; Ekber Genci, Hasan Yusufi Eşkeveri, İzzetullah Sahabi ve Şirin Ebadi gibi çok önemli

reformist isimler tutuklanmıştır. Özellikle bu tarihte Berlin’de reform siyasetinin ve meclis seçimlerinin tartışıldığı Heinrich Böll Vakfı’ndaki konferansa katılanların İran’a dönmelerinin ardından tutuklanması dikkat çekmiştir (Dabashi, 2007: 214-5). Reformcu ağırlıklı meclis, gazetelerin kapatılmasını zorlaştıran bir kanun teklifi ile karşılık verdiğinde ise bu sefer Hamaney tarafından engellenmiş, 6 Ağustos’ta (2000) mecliste açıkça Hamaney’in basın kanunun değiştirilmesini onaylamayan mektubu okunmuştur (Axworthy, 2013: 352). Sonuç olarak cumhurbaşkanlığı ve mecliste reformist ağırlığın olmasına rağmen lider Hamaney, AKK, yargı ve onlara dahil olmak zorunda hisseden Rafsancani söz konusu reformist siyaseti basını susturarak dengelemeyi başarmıştır. Reformist gazetelerin kapatılması sonrası Mart 2000’de 3,12 milyon olan genel gazete tirajı Mart 2001’de 1,75 milyona düşmüştür (Baktiari, 2005: 124).

Hatemi bu muhafazakâr direnç karşısında İİC kurulu düzeniyle çatışma içine girecek bir siyasi pozisyonda olmamıştır. Hatemi İİC’nin istikrarına ve İslami niteliğine zarar vermeden onun toplumsal meşruiyet temelini güçlendirmek suretiyle iç ve dış meydan okumalar karşısında daha dirençli bir forma kavuşturulmasıyla ilgilenmiştir. Bu açıdan Hatemi, İİC’nin Humeyni sonrası toplumsal meşruiyet temelini güçlendirilmesini onun bir güvenlik devleti formundan demokratik bir İslam cumhuriyeti formuna kavuşturulmasına bağlamıştır. Hatemi ne zaman muhafazakâr bir dirençle karşılaştıysa ve bu çatışmanın İİC’nin istikrarına zarar vereceğine kani olduysa, geri adım atmayı tercih etmiştir.

Özetle Humeyni sonrası 1989-2005 arası thermidor dönemi, İİC devlet oluşumunun bir demokratik İslam cumhuriyeti şeklinde mi yoksa muhafazakâr–güvenlikçi bir biçimde mi rutinleşeceği tartışma ve mücadelesi tarafından belirlenmiştir. Bu mücadele ve tartışma içinde seçimle gelen organların temsilcileri olarak cumhurbaşkanları Rafsancani ve Hatemi’nin daha az güvenlikçi-muhafazakâr ve daha fazla demokratik bir İslam cumhuriyeti çabaları karşısından devlet Rehberlik, AKK ve Yargı organları eliyle güvenlikçi-muhafazakâr bir refleks geliştirerek bu oluşumun ikincisi lehine rutinleşmesini sağlamıştır. Dolayısıyla 1989-2005 arası devlet oluşum sürecinin belli bir düzeyde olgunlaşmış ve rutinleşmiş olması bir sonraki 2005-2021 arası dönem tartışmalarının doğrudan devlet-toplum gerilimleri şeklinde yaşanmasına neden olmuş ancak 2009 devlet-toplum travmasının ardından İİC’nin gündemini nükleer müzakere ve Arap Baharının neden olduğu jeopolitik değişim belirlemiştir.

6.3.2 Mahmud Ahmedinejad ve Hasan Ruhani Dönemleri: Uluslararası-Devlet ve Devlet-Toplum İlişkilerinin Gerginleşmesinden Normalleşmesine Geçiş (2005-2021)

Bu bölüm, Humeyni sonrası devlet oluşumunun rutinleştiği Rafsancani ve Hatemi thermidor dönemlerinin ardından 2005-2021 arasını kapsayan Ahmedinejad ve Ruhani dönemlerini iki alt başlık altında inceleyecektir. Ahmedinejad döneminin (2005-2013) devlet oluşumu bakımından temel karakterini Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanmaya ve Hatemi'nin siyasi reforma dayalı thermidor dönemlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasının neden olduğu yeni-muhafazakâr siyasetin yükselişi ve DM'nin siyasi ve ekonomik ağırlığının artışı oluşturmuştur. Bu gelişme devlet oluşumunun askerileşmesi ve daha da güvenlikleşmesi anlamına gelmektedir. Bu dönem aynı zamanda bir taraftan Ahmedinejad'ın İran nükleer faaliyetlerinde Batı'yla daha tavizsiz bir diplomasi yürütmesi nedeniyle uluslararası-devlet, diğer taraftan ise 2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası patlak veren Yeşil Hareket gösterileri nedeniyle de devlet-toplum geriliminin zirve yaptığı bir dönemdir. Ahmedinejad dönemi, uluslararası-devlet ve devlet-toplum gerilimi yanında ikinci döneminden itibaren (2009-2013) Hamaney-Ahmedinejad arası gerilimde kendisini gösteren devlet içi çatışmaya da sahne olmuştur. Dolayısıyla Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının sonuna gelindiği 2013'te İİC'nin hem uluslararası izolasyonunun gevşetilmesi hem de devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacı kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu anlamda Hasan Ruhani hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacının ortaya çıktığı bir dönemde, söz konusu yeniden düzenleme ihtiyacına karşılık verebilecek en ideal isim olarak öne çıkmıştır. Ruhani yönetimi, tıpkı Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma ile uluslararası izolasyonların kaldırılması ya da Hatemi'nin siyasi reform girişimi ile Batı'yla diyalog arasında kurduğu ilişkiye benzer şekilde İran'ın ekonomik krizden kurtulması ile nükleer faaliyetlerde Batı'yla müzakereci bir diplomasi yürütülmesi arasında bir ilişki kurmuştur. Ruhani'nin bu anlamda birinci gündemi nükleer faaliyetlerde müzakereci bir yaklaşım sergileyerek İran'ın uluslararası izolasyondan kurtarılmasını sağlamak ve İran'ı ekonomik krizden çıkarmaktı. Bu gündem Ruhani'nin cumhurbaşkanlığının ilk döneminin (2013-2017) odağı olmuştur. Hasan Ruhani'nin ikinci gündemi ise bir önceki Ahmedinejad döneminin neden olduğu devlet-toplum gerilimini bir Yurttaş Hakları Beyannamesi (YHB) ilan

ederek, bir sosyo-kültürel açılım gerçekleştirerek ve Mir Hüseyin Musevi ile Mehdi Kerrubi gibi reformist siyasetçilerin ev hapsinden çıkarılmasını sağlayarak ortadan kaldırmaktı. Ruhani'nin birinci gündemi olan nükleer müzakerelerin bir anlaşmayla sonuçlanması girişimi, ABD'de Ruhani'nin müzakereci diplomasisine olumlu yanıt veren Obama başkanlığı sayesinde mümkün olmuşken, ikinci döneminde ABD'de Trump başkanlığının gelişi ve İran'a maksimum baskı politikasına geri dönüşü nedeniyle hem birinci hem de ikinci gündemini gerçekleştirmede başarısız olmuştur.

Mahmud Ahmedinejad Dönemi: Uluslararası-Devlet ve Devlet-Toplum

İlişkilerinin Gerginleşmesi (2005-2013)

Ahmedinejad döneminin devlet oluşumu bakımından temel karakterini Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanmaya ve Hatemi'nin siyasi reforma dayalı thermidor döneminin başarısızlıkla sonuçlanmasının neden olduğu yeni-muhafazakâr siyasetin yükselişi ve DM'nin siyasi ve ekonomik ağırlığının artışı belirlemiştir. Dolayısıyla Hamaney'in Ahmedinejad'la ilişkilerinin dengeli bir iş birliğine dayalı ilk döneminde (2005-2009) devlet oluşumunun güvenlikleşmesi ve askerileşmesinden söz etmek mümkündür. Bu dönem aynı zamanda bir taraftan Ahmedinejad'ın İran nükleer faaliyetlerinde Batı'yla daha tavizsiz bir diplomasi yürütmesi nedeniyle uluslararası-devlet ilişkilerinin, diğer taraftan ise 2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası patlak veren İİC tarihinin bugüne kadar karşılaştığı en büyük toplumsal protesto olan Yeşil Hareket gösterileri nedeniyle de devlet-toplum geriliminin zirve yaptığı bir dönemdir. Ahmedinejad dönemi sadece uluslararası-devlet ve devlet-toplum gerilimi değil, özellikle ikinci dönemden itibaren (2009-2013) kendisini Hamaney ve Ahmedinejad geriliminde gösteren bir muhafazakârlar içi rekabet ve çatışmanın da yaşandığı bir dönemdir. Dolayısıyla Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının sonuna gelindiği 2013'te İİC'nin hem uluslararası izolasyonunun gevşetilmesi hem de devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacı kaçınılmaz hale gelmiştir.

Yeni-Muhafazakâr Siyasetin Yükselişi

Yukarıda da belirtildiği gibi Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının sonlarına doğru devlet oluşumunun güvenlikçi-muhafazakâr bir biçimde rutinleştiği ve Hatemi'nin reform siyasetinin başarısız olduğunun belirginleştiği bir atmosferde 2003, 2004 ve 2005 yılları İran'da seçim dönemi idi. 2003 yerel seçim sonuçları,

hem Hatemi'nin reform siyasetine olan toplumsal güvenin eridiğinin bir işareti hem de Tahran Belediye Başkanlığına seçilen yeni-muhafazakâr Mahmud Ahmedinejad'ın siyasi kariyerinin yükselişinin de başlangıcıydı. Ahmedinejad Tahran Belediye Başkanı olduğu süreçte Hatemi'nin reform siyasetinin bir muhafifi ve muhafazakâr siyasetin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Ahmedinejad reform siyasetini baltalamak için söz konusu reformistlerin mekanlarını basarak bir tedhiş ortamı yaratan Besic güçleriyle de yakın ilişki içindeydi (Axworthy, 2013: 372). Ahmedinejad'ın yükselişi reform siyasetinin düşüşünü ve yeni-muhafazakâr siyasetin kısa bir dönem de olsa yükselişini işaret etmiştir.

Ahmedinejad'ın temsil ettiği yeni-muhafazakâr siyaset, kurumsal varlığını yeni kurdukları Abadgaran Hizbi (Etelafe Abadgaran-e İran-e İslami/İslami İran Kalkınmacıları İttifakı, İİKİ) ile ortaya koymuştur (Gheissari and Nasr 2006: 141). Bu grubun üyeleri kendilerini velayet-i fakih ve dini-devrimci ilkelerin muhafızları olarak gören, çoğunlukla genç ideologlardan oluşmaktaydı. Behzad Nabavî'ye göre yeni-muhafazakârların görüşleri geleneksel sağ ve eski İslami-solun bir karışımıydı (Moslem, 2002: 93). Ahmedinejad ve onun temsil ettiği Abadgaran, Humeyni sonrası dönemde devrimci ilke ve vaatlerden uzaklaşmış olduğu düşüncesinden hareket ediyorlardı (Dabashi, 2007: 247). Abadgaran ve Ahmedinejad, rotasından saptırılmış devrimi rayına oturtmak, yani İİC'ni mustazaflar lehine vaatlerini yerine getirecek şekilde restore etmeyi misyon edinmişlerdir. Abadgaran ve Ahmedinejad bir önceki Cumhurbaşkanı Hatemi'nin iç ve dış politikasının Humeyni'nin devrimci ve İslami vizyonundan uzaklaşma anlamına geldiğini ve İran'ı hem iç politikada hem de dış politikada Batı etkisine karşı kırılğanlaştırdığını savundu (Saikal, 2019: 112). Bir anlamda Abadgaran veya Ahmedinejad hükümetleri (2005-13) devrim içinde devim ülküsünü temsil etmişlerdir (Dabashi, 2007: 247). Yeni-muhafazakârlar, artık geçmişte kalmış İslami-sol gibi hem sert bir anti-Amerikancılığa ve hem de eşitlikçi bir İİC inşa edilmesi gerektiğine dayanıyorlardı. Diğer taraftan sosyo-kültürel alanda muhafazakârlara (geleneksel sağ) uygun olarak şeriatın tam anlamıyla uygulanmasını ve Batı kültürünün İİC'ne sızmasının engellenmesini savunuyorlardı (Moslem, 2002: 93). Ahmedinejad ve yeni-muhafazakârların iç ve dış politikaya dair bu yaklaşımları, ABD'de George W. Bush hükümetinin yeni-muhafazakâr uluslararası siyasetiyle çakıştığı süreçte hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum gerilimi üretilmesiyle sonuçlanmıştır.

2003 yerel seçimleri sonrası ve 2005 cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi arada Şubat 2004 meclis seçimleri vardı. Bu seçimlerin özelliği, Hatemi'nin 2. döneminin başından itibaren Rafsancani'nin reformistlerden uzaklaşması ve muhafazakarlarla iş birliği yapması nedeniyle AKK'nın aralarında mevcut 80 milletvekilinin de olduğu reformist adayların yarısına yakını veto etmesiydi. Hem Hatemi'nin reform vaatlerini yerine getirme konusundaki zaafı hem de AKK'nın söz konusu seçim mühendisliği girişimi karşısındaki toplumsal tepki, 2004'te İİC tarihinin en düşük katılımlı (%51) meclis seçimlerinin yaşanmasına ve muhafazakarların zafer elde etmesine neden oldu (Axworthy, 2013: 374-376). Rafsancani'nin de desteğiyle reformistlerin 2004 meclis seçimlerinde önünün kesilmesi 2005 cumhurbaşkanlığı seçimleri için hazırlanan Rafsancani'nin muhafazakarlarla ilişkisini düzelttiğini gösteriyordu. AKK, 2005 cumhurbaşkanlığı seçimleri için de önemli reformist adayların çoğunu veto etti ancak Rehber Hamaney'in müdahalesiyle Mehdi Kerrubi ve daha az bilinen Mustafa Moin'in reformist adaylar olarak seçimlere katılmasına izin verildi. Rafsancani dışında muhafazakâr isimler olan Kalibaf, Ahmedinejad, Muhsin Rezai seçimlerde adaylığına izin verilen 8 isimden öne çıkanlardı (Axworthy, 2013: 376).

2005 cumhurbaşkanlığı seçim kampanyası öncesi Rehber Hamaney'in favori adayının muhafazakarlardan Kalibaf olduğu tahmin edilirken, Onun kampanya sırasında kendisini Pehlevi devlet oluşumunun kurucu ismi Rıza Han'la karşılaştırma gafı yapması gözden düşmesine neden olmuştur. Hamaney, Kalibaf'ın bu gafının ardından kampanyasını sıradan halkın adamı imajına dayandıran Mahmud Ahmedinejad'a yönelmiştir. Öyle ki DM'a Ahmedinejad'ın kampanyasını desteklemesini ima etmiştir (Axworthy, 2013: 376-377). Ahmedinejad'ın yeni-muhafazakâr Abadgaran Hizbi, kampanyasında zaten reform siyasetinin başarısız olmasının da verdiği fırsatla ideolojiyi ön plana çıkarmaktan çok pragmatik ve kalkınmacı bir söylemi ön plana çıkarmıştır (Gheissari and Nasr 2006: 143). Kendilerine Abadgaran (Kalkınmacılar) ismini uygun görmelerinin arka planında da bu vardır. Abadgaran, yeni-muhafazakâr siyasetin temsilcisi olarak kendisini, Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma ve kalkınma vaadinin, yani Kargozaran-e Sazendegi grubunun temel rakibi olarak sundu (Gheissari and Nasr 2006: 143). 2005 cumhurbaşkanlığı seçimleri yaklaşırken demokrasi, siyasal reform, kültürel açılım gibi meta anlatılardan ziyade daha pratik ve pragmatik kalkınma ve

iyi yönetim, istikrar gibi konular ağırlık kazanmış ve Abadgaran bu konuda daha ikna edici bir performans ortaya koymuştur (Gheissari and Nasr 2006: 143).

Ahmedinejad'ın yeni-muhafazakâr kampanyasının karşısında ise İİC'nin en merkezi isimlerinden birisi olan Rafsancani vardı. Seçimlerin ilk turunda Rafsancani'nin destekleyicileri hem Hamaney'in gücü tekelleştirmesinden hem de DM'nin siyasal ağırlığının artmasından endişe eden muhafazakâr isimlerden oluşuyordu. Öyle ki muhafazakâr bir yapılanma olan ve içinde Ayetullah Mahdavi Kani, Meşkini ve Natık Nuri'nin olduğu Motalefeh (Koalisyon) bu saiklerle Ahmedinejad ve Abadgaran karşısında Rafsancani'ye destek vermiştir (Gheissari and Nasr 2006: 149).

17 Haziran'da (2005) yapılan cumhurbaşkanlığı seçimleri İİC tarihinde ilk ve tek olacak şekilde seçimlerin ikinci tura kalmasıyla sonuçlandı. İlk turda Rafsancani %21, Ahmedinejad %19 ve Kerrubi %17 oy alarak ilk üç sırayı paylaştılar. Bir hafta sonra yapılan seçimlerin ikinci turu, zenginliği ve statükoyu temsil eden Rafsancani ile alt sınıfları temsil eden Ahmedinejad arasında geçti. Seçimlerin ikinci turunda Ahmedinejad'a karşı orta sınıfı ve kentlileri temsil eden bazı kesimler Rafsancani'ye destek açıklamasında bulunsa da sağ ve alt sınıf Ahmedinejad'a yöneldi. İkinci turda Ahmedinejad alt sınıfların durumlarının iyileştirilmesi ve “petrol paralarının İranlıların akşam yemeği sofrasına getirilmesi” vaadiyle bir kampanya yürüttü (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 107; Saikal, 2019: 133). İkinci turda Rafsancani'ye destek veren reformistlerin Ahmedinejad'ı sıkıştırdığı nokta, sosyo-kültürel politikalarda muhafazakârlığa ve dış politikada çatışmacı retoriğe dönüş riskiydi. Reformistler Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı olması durumunda sosyo-kültürel özgürlüklerin, kadın ve azınlık haklarının zarar göreceği ve dış politikada normalleşme ve müzakerenin yerini çatışmanın alacağı üzerine propaganda yaptılar (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 108). Ne var ki reformistlerin sinema, müzik gibi sosyo-kültürel özgürlük vaatleri orta sınıf için çekici gelse de sosyal adalet ve dağıtımcı ekonomi talep eden geniş alt kesimlerin birincil önceliği değildi. Gerçekten de ikinci turda Ahmedinejad oyların %61,7'sini alarak Rafsancani (%38,3) karşısında cumhurbaşkanı seçildi (Boroujerdi and Rahimkhani, 2018: 95).

Hem 2004 meclis seçim sonuçları hem de 2005 cumhurbaşkanlığı seçim sonuçları, İİC'nin ilk çeyrek yüzyılını sonlandırırken Rafsancani'nin (1989-97) ekonomik yeniden yapılanma ve Hatemi'nin (1977-2005) siyasal reform progra-

mının başarısız olduklarını göstermiştir. Dabashi'ye göre thermidor dönemine geçişin mimarı Rafsancani'nin de İran'ın siyasal özgürlük talep eden çoğunluğunun umutlarını bağladığı Hatemi'nin de 2004 ve 2005 yenilgisinin nedeni tamamen sınıfsaldı. Her iki isim de kent yoksullarını ve köylü alt sınıfları görmezden gelmişti. Özellikle 2005'te cumhurbaşkanlığı seçimlerinde orta sınıfı temsil eden Rafsancani karşısında yoksulları temsil eden Ahmedinejad'ın beklenmedik başarısı bunu göstermiştir (Dabashi, 2007: 230). Rafsancani ekonomik olarak uluslararası kapitalist sisteme yeniden entegre olmayı, Hatemi ise iç siyasal reformlarla uluslararası normatif düzene ve yerleşik diplomasinin kurallarına entegre olmayı ve bu anlamda Batı'yla normalleşmeyi temsil ediyordu. Ancak Hatemi'nin ABD ile diyalog uvertürleri, 1999'da ABD'nin İran'ı petrol ve ticaret yaptırımlarına ve daha da önemlisi 2002'de şer eksenine dahil etmesiyle olumlu bir karşılık bulmamıştı. Bu şartlarda 2005 cumhurbaşkanlığı seçim sonuçları, İranlıların thermidor döneminin mimarları tarafından yürütülen İran'ı küresel sistemin ekonomik ve siyasi yapısıyla uyumlulaştırma çabalarının reddedilmesi karşısında tepkisel bir karşı reddediş sergilediklerini göstermiştir.

2005 seçimleri gerçekten de muhafazakâr-reformist ayırımına dayanan ideolojik çatışmayı değil, orta sınıf ile alt sınıf arasındaki ayırımı yansıtmıştır. Ahmedinejad belirgin bir şekilde Rafsancani'nin orta sınıf lehine ve DM, Besic ve Hizbullahilerin yoksul ailelerinin aleyhine olan politikalarından olumsuz etkilenenlerin oyunu alırken, Rafsancani ise en popüler ünlü İranlı yönetmen olan Abbas Kiarostami'nin olduğu elitler ve orta sınıftan destek almıştır (Dabashi, 2007: 235). Dabashi'ye göre Rafsancani'nin orta sınıf lehine uygulanan ekonomi politikalarının sonucu olan kent ve kır yoksulluğu ile kentleşme ve yüksek öğrenimin artmasının neden olduğu sosyal özgürlük taleplerinin artması karşısında, Hatemi yönetiminin yine orta sınıfın siyasal özgürlükler ve reform taleplerine odaklanırken bu yoksul kesimlerin temsili adına hiçbir şey yapmaması, Ahmedinejad'ın seçilmesini mümkün kılmıştır (Dabashi, 2007: 245; Dorraj, 2014: 133). Üstelik hem Rafsancani'nin hem de medeniyetler arası diyalog söyleminde kendisini gösteren Hatemi'nin bölgesel ve uluslararası izolasyondan kurtulma çabaları da bu ekonomik-siyasal yeniden yapılanmayla ilişkilendirilmiş olduğundan Ahmedinejad, dış politikada da iç politikanın popülizmini izlemiştir.

Siyasetin Askerileşmesi ve Güvenlikleşmesi: Devrim Muhafızları'nın Siyasi ve Ekonomik Ağırlığının Artışı

Ahmedinejad ilk döneminde (2005-2009) Rehber Hamaney'le dengeli bir iş birliğine sahipti. Bu iş birliğinin de etkisiyle Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı döneminin devlet oluşumu bakımından en önemli özelliği DM'nın siyasi ağırlığının artması nedeniyle devletin güvenlikçi karakterinin daha da tahkim edilmesi olmuştur. Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı ile beraber askeri-muhafazakâr blok yürütme gücünü ele geçirmiş, dolayısıyla da pragmatik ve reformistler çevreye itilmiştir (Şen, 2016: 249). Ahmedinejad'la beraber İran'da yürütme gücü savaş jenerasyonu tarafından idare edilmiştir. Bu dönemde devlet yönetimi ve dış politika aktörleri, Irak Savaşı'nı (1980-88) tecrübe etmiş asker kökenli kişilerden oluşmuştur (Şen, 2016: 250-1). Öyle ki Ahmedinejad cumhurbaşkanı olduktan sonra kabinesini DM mensuplarıyla doldurmuştur. Bunlardan ikisi özellikle dikkat çekiciydi. Zira 1990'ların ikinci yarısından sonra ortaya çıkan seri cinayetler soruşturması sonrası Vezerat'taki görevlerini kaybeden Gulam Hüseyin Muhsini Ecei Vezerat Bakanı ve Mustafa Pur Muhammedi İçişleri Bakanı olmuştur (Axworthy, 2013: 379). Ahmedinejad'ın 22 bakandan oluşan kabinesinin yarısı ya eski DM üyesi ya da onunla bağlantılı isimlerdi (Şen, 2016: 253).

DM, Ahmedinejad döneminde sadece siyasi olarak değil ekonomik olarak da güç kazanmıştır. DM, 1990'larda Hatemül Enbiya Şirketleri (Gharargah-e Sazendegi Khatam al-Anbia, Ghorb) vasıtasıyla zaten ekonominin inşaat, üretim, hidrokarbon ve telekomünikasyon gibi sektörlerinde başat aktör olmaya başlamıştı (Şen, 2016: 252). 2005'ten bu yana DM'nın ekonomi alanındaki nüfuzu o denli artmıştı ki cumhurbaşkanlığının sonu olan 2013'e gelindiğinde Tahran Borsasının %21'ini DM unsurlarının kontrol ettiği tahmin ediliyordu (Saikal, 2019: 133). Bunun dışında İran ekonomisinde oldukça büyük bir yere sahip vakıflar da DM eski komutanları tarafından yönetiliyordu. Ahmedinejad hükümeti, DM'nı güçlendirmesinin yanında, Besic güçlerinin de ekonomik durumunu iyileştirdi. Örneğin 2008'in başlarında meclis, özel sektörden Besiclere proje aktarılmasını ve onlara ait bir inşaat şirketinin kurulmasını öngören bir tasarıyı kabul etti (Şen, 2016: 257).

Ahmedinejad DM'nı siyasi ve ekonomik olarak güçlendirmesine paralel olarak bürokrasi içinde de büyük bir tasfiye süreci izlemiştir. Rafsancani ve Hatemi dönemlerinde devrimci ilkelerden sapıldığından hareketle bu dönemde atanmış vali, banka yetkilileri, Vezerat ve İçişleri Bakanlığı gibi kurumlarda büyük bir

kadro değişimi yaşanmıştır (Rakel, 2008: 75). Dışışleri bürokrasisinde ise Tahran'ın İngiltere, Fransa, BM Cenevre Ofisi memurları görevden alınmıştır. Zamanlamanın nükleer müzakerelerin yürütüldüğü döneme denk gelmesinin de ayrıca anlamları olmuştur (şen, 2016: 255).

Bu arada yukarıda da ifade edildiği gibi Ahmedinejad'ın ilk döneminde Hamaney'in cumhurbaşkanı ile ilişkisi dengeli bir iş birliğine dayalıydı. Bu anlamda Hamaney, Ahmedinejad'ın gücünü dengeleyecek adımlar atmaktan da kaçınmamıştır. Hamaney'in Ahmedinejad'ı dengeleme siyasetinin aracı ise Rafsancani'nin başkanlığını yaptığı DYTH'nin gücünü artırmak olmuştur. Yargı Başkanı Ayetullah Mahmud Hashemi Sahrudi ve Uzmanlar Meclisi Başkanı Ayetullah Ali Ekber Meshkini gibi bazı isimler, seçimleri Ahmedinejad'ın kazanmasının ardından Rehber Hamaney'e DYTH'nin Cumhurbaşkanı, Meclis Sözcüsü ve Yargı Başkanı  zerindeki denetimini artırmasını sağlayacak düzenlemeler yapmasını teklif etmişlerdir. Hamaney de bu teklifi onaylamak suretiyle bu kurumun başkanlığını yapan Rafsancani'nin Ahmedinejad karşısındaki konumunu güçlendirmiştir (Rakel, 2008: 76-77).

Hamaney ayrıca 25 Haziran 2006'da bir genelge yayımlayarak eski bakanların oluşturduğu bir Dış İlişkiler Stratejik Konseyi (DİSK) kurmuştur (Rakel, 2008: 77). DİSK'e Hatemi döneminin Dışışleri Bakanı Kemal Harrazi başkanlık etmiştir. DİSK'in kurulması Hamaney'in Ahmedinejad'ın dış politika üslubundan duyduğu rahatsızlığın bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Rakel, 2008: 77). Kaldı ki İranlı seçmenler de 15 Aralık 2006 yerel seçimlerinde Ahmedinejad muhalifi muhafazakâr hizbe büyük bir destek vererek onun gücünün dengelenmesine onay vermişlerdir (Rakel, 2008: 77). Nihayet Ahmedinejad ve yeni-muhafazakârlar Eylül 2007'de Rafsancani'nin Uzmanlar Meclisi başkanlığına seçilmesiyle bir darbe daha yemiştir (Rakel, 2008: 78).

2009 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri Sonrası Devlet-Toplum, Uluslararası-Devlet ve Muhafazakârlar Arası İlişkilerin Gerginleşmesi

Ahmedinejad'ın DM'nin siyasi ve ekonomik gücünü artırmaya dönük güvenlikçi politikası ve ılımlı kadroları bürokrasiden tasfiyeye dönük i politikası ile uranyum zenginleştirme faaliyetlerine yeniden başlaması ve anti-semitizm sınırlarını zorlayacak boyuta ulaşan Siyonizm karşıtı retoriğinin uluslararası izolasyonla sonuçlanan dış politikasından oluşan 4 yıllık ilk dönemi, kendisine karşı reformist

ve pragmatist siyasetçiler ve toplumsal kesimlerin birleşmesine neden olmuştur. Bu kutuplaşma 2009 cumhurbaşkanlığı seçimlerinin bir devlet-toplum krizine dönüşmesine yol açmıştır. 2009 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde İslami-sol'dan gelen siyasetçiler olan eski Başbakan Mir Hüseyin Musavi ve eski Meclis Başkanı Mehdi Kerrubi, Hatemi ve Rafsancani'nin de desteğiyle Ahmedinejad'a karşı adaylıklarını koymuşlardır. Musevi ve Kerrubî'nin her ikisinin de adaylıkları Hamaney'in doğrudan müdahalesi ile AKK tarafından onaylanmıştır (Saikal, 2019: 115). Öyle ki Hamaney, toplumsal memnuniyetsizliğin arttığı şartlarda rejimin, toplumsal meşruiyeti önemseddiğini göstermek istemiştir.

2009 seçim sonuçları Ahmedinejad'ın %60'ın üzerinde bir oranla zafer elde ettiğini gösteriyordu. Ancak bu sonuçlar reformist-pragmatist blok ve onların toplumsal tabanının hiç beklemediği ve dolayısıyla seçimlere hile karıştırıldığını iddia ettikleri bir süreci tetiklemiştir. Hamaney, henüz AKK sonuçları onaylamadan önce Ahmedinejad'ın zaferini tebrik ederek seçimler üzerinde olası tartışmaların önünü almak istese de Musavi, Kerrubi, Hatemi, Rafsancani ve Montazeri'den oluşan reformist-pragmatist blok ve onların toplumsal tabanı, “*Yeşil Hareket*” adıyla sokaklara dökülmüştür. Yeşil Hareket, toplumsal failliğin değerlendirildiği bir sonraki bölümde (6.3) etraflıca analiz edilecektir ancak belirtmek gerekir ki söz konusu toplumsal protesto, İİC'nin bugüne kadar karşılaştığı en büyük iç meydan okuma olarak devletin sert güvenlik refleksiyle karşılaşmıştır. İİC'nin 30. yılında ilk defa bu kadar yaygın ve uzun süreli bir toplumsal protestonun gerçekleşmesi muhafazakâr devlet organlarının da telaşla “ikinci bir devrimi” engellemek için gösterileri orantısız bir güç kullanarak bastırma kararı almalarına neden olmuştur (Saikal, 2019: 116). Gösterilerin bastırılmasında DM ve Besic aktif olarak rol almıştır. Gösteriler kanlı bir şekilde bastırılmış ancak klasik medya sansürü olayların boyutunun tam olarak anlaşılmasını mümkün kılmamıştır. Bu sansürün aşılmasında ise ilk defa 2009 seçim kampanyası sırasında kullanılan sosyal medya ve BBC Farsça gibi uluslararası ajansların önemli bir etkisi olmuştur. Sosyal medya ve uluslararası haber ajansları 2009 yeşil protestolarının uluslararasılaşmasını sağlamış, bu ise söz konusu Yeşil Hareket'in Hamaney ve muhafazakârlar tarafından uluslararası Batılı güçlerin İİC'ne karşı bir komplosu olarak resmedilmesini mümkün kılmıştır (Saikal, 2019: 117). Gösterilerin bastırılmasıyla beraber reform siyasetinin liderleri de etkisiz hale getirilmiştir. Mir Hüseyin Musavi ve Mehdi Kerrubi 2011'de ev hapsine alınmış, MRM ve Hatemi'nin İslami İran

Katılım Cephesi (Jabhe-ye Moshareket-e İran-e İslami) liderleri olan Muhammed Rıza Hatemi (Hatemi'nin kardeşi), Muhammed Ali Abtahi ve Muhsin Aminzade hapisle cezalandırılmıştır (Saikal, 2019: 117).

Muhafazakârlar, 2009 seçimleri sonrası reform siyasetini geçici olarak susturmuş olsalar da, bu defa da kendi içlerinde, özellikle Hamaney-Ahmedinejad düzeyinde kendisini gösteren bir gerilim yaşamaya başlamışlardır. Rehber Hamaney temsilinde muhafazakârlarla, Cumhurbaşkanı Ahmedinejad temsilinde yeni-muhafazakârlar arasında baş gösteren ayrışma özellikle atamalarda kendisini göstermiştir (Şen, 2016: 325). Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, Rehber Ali Hamaney'e yakınlığı ile bilinen Dışişleri Bakanı Manuçer Mottaki'yi görevden almış, İstihbarat Bakanı Haydar Muslahi'yi görevden almasına ise Rehber Hamaney engel olmuştur (Şen, 2016: 325-6). Yine parlamentoda Meclis Başkanı Ali Laricani ve Rehberine yakın muhafazakârlardan oluşan parlamenterler, Mahmud Ahmedinejad'ı ekonomi politikaları ve yolsuzluk iddialarıyla eleştirmişlerdir. Hamaney-Ahmedinejad çekişmesi nedeniyle 2010'dan itibaren cumhurbaşkanını DM da eleştirmeye başlamıştır (Saikal, 2019: 117).

Cumhurbaşkanı ve mevcut dini statüko arasındaki gerilimin bir nedeni de bazı ideolojik farklılıkların belirginleşmeye başlamasıdır. Örneğin Ahmedinejad'ın yardımcısı Esfendiyar Rahim Meşhai'nin savunduğu "Maktab-e İran" (İran İslam Ekolü) fikri bunlardan birisidir (Saikal, 2019: 118). Bu yaklaşıma göre İİC, dünyaya İslam yerine İran'ın ideolojisini tanıtmayı gerekiyordu. Muhafazakâr nizam bu fikirdeki seküler ve milliyetçi tondan rahatsız olmuş, ancak Ahmedinejad yardımcısına sahip çıkmaktan geri adım atmamıştır (Şen, 2016: 327). Bu yaklaşımıyla tutarlı olarak Ahmedinejad'ın büyük Ahameniş Kralı Kiros'a (MÖ. 600-530) verdiği referanslar ve İran medeniyetini İslami çerçevenin ötesine geçerek kültür ve milliyetçilik üzerinden tanımlaması, Hamaney'in ona bir uyarıda bulunmasını zorunlu kılmıştır (Şen, 2016: 327). Bu bölünme Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ile lider Hamaney arasındaki doğrudan temasların kesilmesine varacak boyuta kadar ulaşmıştır (Saikal, 2019: 118). Bu durumda Ahmedinejad'ı hocası Ayetullah Muhammed Taki Misbah Yazdi bile savunamamıştır (Şen, 2016: 327). Bu gerilim şartlarında yapılan 2012 Meclis seçimleri Cumhurbaşkanı ile Rehber Hamaney arasındaki mücadeleyle geçmiş ve Rehber galip gelmiştir (Şen, 2016: 327).

Ahmedinejad dönemi, devlet-toplum gerilimi ve muhafazakârlar arası rekabetin arttığı bir dönem olmakla beraber aynı zamanda İran'ın nükleer

faaliyetleri konusunda izlenen daha tavizsiz politika nedeniyle uluslararası–devlet ilişkilerinin de gerginleştiği bir dönemdir. İran nükleer faaliyetleri konusunda ABD politikası ilk bölümde (6.2) ayrıntılı olarak ele alınmış ve yine İran dış politikasının analiz edileceği bölümde (6.5) detaylı olarak değerlendirilecektir. Ancak yine de değinmek gerekir ki 2002’de uluslararasılaşmasından itibaren İran’ın AB-3 ülkeleri ve UAEA bağlamında diplomatik müzakere ile yönetmeye çalıştığı nükleer anlaşmazlık, 2005’te Ahmedinejad hükümetinin işbaşına gelmesiyle nitelik değiştirerek BMGK’nin çok taraflı yaptırımlarının bir konusu haline gelmiş ve müzakere yapısı AB-3 olmaktan P5+1 ülkelerine kaymıştır. İran, Haziran 2005’te Ahmedinejad hükümetinin işbaşına gelmesiyle beraber tekrar uranyum zenginleştirme faaliyetlerine başlamıştır (Şen, 2016: 233). İran’ın yeniden uranyum zenginleştirme faaliyetlerine başlaması ile ABD’de Bush yönetiminin (2001-2008) İran’ı izole etme politikası da çakışmıştır. Bush yönetiminin İran’ı izole etme politikasının temeli İran’ın nükleer faaliyetlerine karşı askeri ve ekonomik yaptırımların sistematik olarak sıkılaştırılması ve tek taraflı yaptırımlara ilave olarak BM kapsamında çok taraflı yaptırımların organize edilmesi idi. Bu bağlamda Bush döneminde İran’a yönelik Aralık 2006’da 1737, Mart 2007’de 1747, Mart 2008’de 1803 ve Eylül 2008’de 1835 sayılı kararlar olmak üzere kapsamı gittikçe ağırlaşan 4 ayrı BMGK yaptırım kararı alınmıştır. 2009’da ABD’de işbaşına gelen Obama yönetimi her ne kadar ilk başta İran’la diyaloga dayalı bir ilişki kurma girişimi başlatsa da Haziran 2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası ortaya çıkan yeşil protestolar ve devlet-toplum gerilimi nükleer müzakere sürecinin başlamadan sonlanmasına neden olmuştur. Öyle ki Obama yönetimi işbaşına geldiği bir önceki seneden farklı olarak 2010’dan itibaren nükleer meselede İran üzerindeki baskıyı ve yaptırımlarını artırmaya başlamıştır. Bu bağlamda BMGK, 9 Haziran 2010’da İran’a yönelik 1929 sayılı yaptırım kararını almıştır (Uzun, 2013: 65). 2012 yılı ise İran’ın ekonomik olarak direncinin kırılması için bugüne kadarki en ağır ambargo kararlarının alındığı yıl olmuştur. ABD, 31 Aralık 2011’de İran Merkez Bankası (İMB) ile işlem yapılmasını yasaklayan, İran’ın sattığı petrolün ödemesinin yapılmasını imkansızlaştıran, dolayısıyla devlet gelirlerinin en önemli parçasını oluşturan petrol ihracatını durduran bir yasa geçirmiştir. Yine Şubat’ta (2012) İran’ın uluslararası alanda finansal işlemlerini durduran SWIFT’ten dışlanması ve ABD’deki varlıklarının dondurulması kararı alınmıştır (Yeşiltaş, 2014a: 70-1).

2013'te Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının sonuna gelindiğinde siyasi, ekonomik, toplumsal ve diplomatik manzara İİC'nin hem iç hem de dış politikada 8 yıllık bir *yıkıcı radikalizm* döneminden *kurucu esneklik* dönemine geçişi zorunlu kılan şartlarla doluydu. Öncelikle İran uluslararası izolasyon ve kötü yönetim dolayısıyla makro ekonomik rakamlar açısından oldukça kötü bir performans göstermiştir. Yaptırımlar sonucunda İran'ın petrol ihracatı 2011'de günlük 2,3 milyon varilden 2012'de 1,2 milyon varile ve 2013'te ise 1 milyon varile düşmüştür. Riyal %50 değer kaybetmiş, enflasyon %31,5 olarak ölçülmüştür (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 134; Saikal, 2019: 133). Ahmedinejad döneminde İran bankacılık sektörü de oldukça irrasyonel yönetilmiştir. Bankacılık sektörünün liberalleşmesi eğilimini geriye çeviren Ahmedinejad yeniden ucuz kredi politikalarına başvurmuş, söz konusu politika kötü kredilerin yaygınlaşarak kredi piyasasının çökmesine yol açmış ve sonunda terkedilmek zorunda kalınmıştır (Saikal, 2019: 134). Ahmedinejad'ın göreve başladığı 2005 tarihinde İİC büyüme hızı %6,9'ken, 2011'de %3,7, 2012'de ise %-6,6 şeklienden gerçekleşmiştir. 2013'te resmi enflasyon rakamları %40, işsizlik oranı %12,9 (kentlerde %14,9) olarak açıklanmıştır. Genç işsizlik rakamlarının %25 olduğu da eklenmelidir (Saikal, 2019: 135). Bu ekonomik şartlar yanında İran 2009'dan itibaren bir devlet-toplum gerilimi ile nükleer faaliyetleri dolayısıyla sistematik olarak artan bir uluslararası-devlet gerilimi çifte baskısı altına girmiştir. Nasıl 2009 Yeşil Hareket bağlamında kontrolsüz bir reform siyaseti İİC'nin varlığını tehdit etmişse, Ahmedinejad'ın içerde güvenlikçi, dışarda çatışmacı (*yıkıcı radikalizm*) politikaları da İİC'nin varlığını tehdit etmiştir. Ciddi bir ekonomik durgunluk, boşalmış bir hazine, uluslararası yaptırımlar, Hamaney-Ahmedinejad gerilimi şartlarında İran; iç siyaset, ekonomi ve dış politikada yeni bir uyarılama yapma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla 2013 cumhurbaşkanlığı seçimlerine giderken İİC'nin uluslararası izolasyonunun gevşetilmesi ve İran içinde devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacı kaçınılmaz hale gelmiştir (Saikal, 2019: 119).

Hasan Ruhani Dönemi: Uluslararası-Devlet ve Devlet-Toplum İlişkilerinin Normalleştirilmesi Çabası (2013-2021)

Hasan Ruhani hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacının ortaya çıktığı bir dönemde, söz konusu yeniden düzenleme ihtiyacına karşılık verebilecek en ideal isim olarak öne çıkmıştır. Hasan

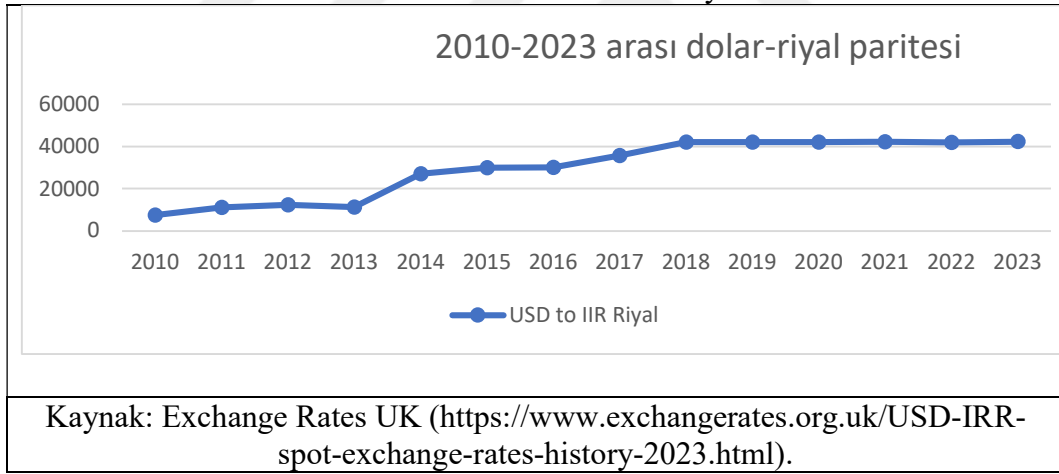
Ruhani gibi ılımlı ve diplomaside müzakereye öncelik vereceğini vaat eden bir ismin Hamaney tarafından da önünün açılması hem toplumsal hoşnutsuzluğu dindirmek hem de İran üzerindeki Batı baskısını azaltmak için tek seçenek olarak görülmüştür (Saikal, 2019: 120). İİC, Ahmedinejad döneminde nükleer faaliyetleri dolayısıyla yaşadığı uluslararası–devlet geriliminin bedelini ağır ekonomik yaptırımlarla öderken, 2009 Yeşil Hareket protestoları nedeniyle de devlet-toplum ilişkilerinde tamir edilmesi gereken bir gerilim yaşamaktaydı. Üstelik cumhurbaşkanlığının ikinci döneminde Ahmedinejad ayrıca Hamaney’le de siyasi bir rekabet içine girerek devlet içi gerilimin de bir nedeni olmuştu. Ahmedinejad döneminin uranyum zenginleştirme programından taviz vermeyen diplomasisi, İİC tarihinin en sert yaptırımlarıyla karşılaşmasına neden olmuş ve İran ekonomisi müdahale edilmesi gereken bir kriz içine girmişti. Ruhani yönetimi, tıpkı Rafsancani’nin ekonomik yeniden yapılanma ile uluslararası izolasyonların kaldırılması ya da Hatemi’nin siyasi reform girişimi ile Batı’yla diyalog arasında kurduğu ilişkiye benzer şekilde İran’ın ekonomik krizden kurtulması ile nükleer faaliyetlerde Batı’yla müzakereci bir diplomasi yürütülmesi arasında bir ilişki kurmuştur. Ruhani’nin bu anlamda birinci gündemi nükleer faaliyetlerde müzakereci bir yaklaşım sergileyerek İran’ın uluslararası izolasyondan kurtarılmasını sağlamak ve ekonomik krizden çıkarmaktır. Bu gündem Ruhani’nin cumhurbaşkanlığının ilk döneminin (2013-2017) odağı olmuştur. Hasan Ruhani’nin ikinci gündemi ise bir önceki Ahmedinejad döneminin neden olduğu devlet-toplum gerilimini bir Yurttaş Hakları Beyannamesi (YHB) ilan ederek, sosyo-kültürel açılım gerçekleştirerek ve Mir Hüseyin Musavi ile Mehdi Kerrubi gibi reformist siyasetçilerin ev hapsinden çıkarılmasını sağlayarak ortadan kaldırmaktır. Ruhani’nin birinci gündemi olan nükleer müzakerelerin bir anlaşmayla sonuçlanması girişimi, nasıl ABD’de Ruhani’nin müzakereci diplomasisine olumlu yanıt veren Obama başkanlığı sayesinde mümkün olmuşsa, ikinci döneminde ABD’de Trump başkanlığının gelişi ve İran’a maksimum baskı politikasına geri dönüşü nedeniyle hem birinci hem de ikinci gündemini gerçekleştirmedi başarısız olmuştur.

2013 Cumhurbaşkanlığı Seçimlerine Giderken Ekonomik Koşullar ve Hasan Ruhani’nin Cumhurbaşkanı Seçilmesi

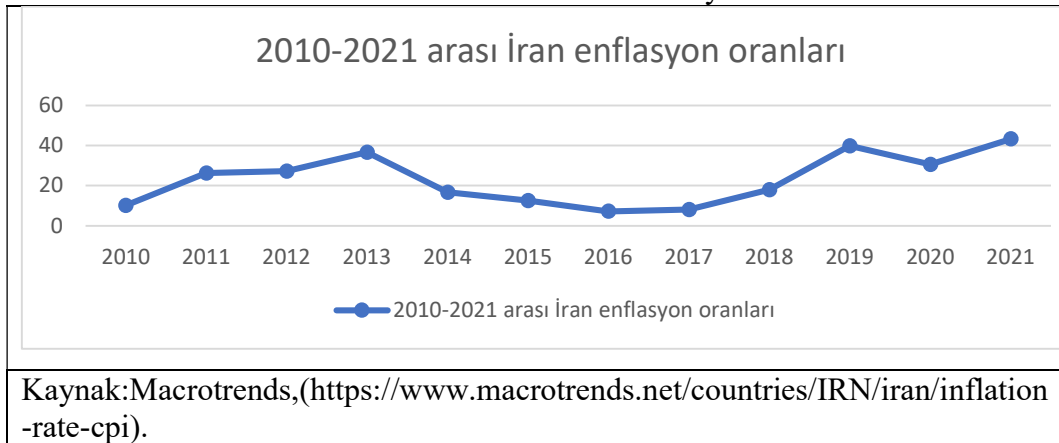
Ahmedinejad döneminde İran’ın nükleer faaliyetleri dolayısıyla sistematik olarak ağırlaşan yaptırımların İran ekonomisi üzerindeki etkisi oldukça ağır

olmuştur. 2011 tarihinde günlük 2,5 milyon varil olan İran'ın toplam petrol ihracatı bu tarihten sonra uygulanan petrol yaptırımları sonrası 2014'e gelindiğinde günlük 1 milyon varile gerilemiştir (Yanar, 2015: 91). İran devlet gelirleri büyük oranda hidrokarbon ihracatına dayalı olduğundan bu gerileme İran ekonomisi üzerinde oldukça yıkıcı bir etki yaratmıştır. Öyle ki 2012'de İran GSYİH'sı % -6,5 oranında büyürken, bu trend 2013'te % -1,9 oranında gerçekleşmiştir. 2012'de İran'ın 512,7 milyar dolar olan GSYİH'sı 2013'te 368,9 milyar dolara gerilemiştir. Halbuki 2000-2010 arası İran'ın büyüme ortalaması %5 olarak gerçekleşmişti (Yanar, 2015: 91-2; Yeşiltaş, 2014b: 68). İran ekonomisiyle ilgili bir başka gösterge de İran riyalinin dolar karşısında yaşadığı erimedir. 2012'de 1 ABD doları 12,254 İran riyaliyken, 2014'te 27,118 riyal civarına çıkmıştır (Yanar, 2015: 92). Yine bir başka ekonomik gösterge olan enflasyonda da yaptırımlar nedeniyle istikrarlı bir yükseliş gözlemlenmiştir. 2010'da %10,9 olan enflasyon, 2011'de %26,29'a, 2013'te ise %36,06'ya çıkmıştır (Yanar, 2015: 92).

Tablo 6.2. 2010-2023 Arası Dolar-Riyal Paritesi

Tablo 6.3. 2010-2021 arası İran enflasyon oranları

Bu şartlar altında Haziran 2013 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olan Hasan Ruhani, uluslararası-devlet ilişkilerinde çatışmacı politikayla devlet-toplum ilişkilerindeki güvenlikçi politikanın her ikisini de birbirine bağlayan ve değişim vaat eden bir kampanya ile İranlı seçmenlerin karşısına çıkmıştır. Bir başka ifade ile Ruhani, ekonomi ile iç ve dış politikada ılımlılık arasında bağlantı kuran bir kampanya yürütmüştür. Bu anlamda Ruhani, Ahmedinejad döneminin radikal dış politikasına alternatif olarak uluslararası toplumla müzakere ve diyalogu, iç siyasette ise güvenlikçi politikalardan “demokrasiye” dönüşü vaat etmiştir (Yeşiltaş, 2014b: 55). Ruhani seçim kampanyasında umut ve itidal hükümeti kavramlarıyla bir önceki Cumhurbaşkanı Ahmedinejad dış politikasından keskin bir değişim beklentisi yaratmıştır (Akbarzadeh ve Conduit, 2016a: 1). Canlı bir televizyon mülakatında medya sansürünü eleştirmiş, yoğun devlet güvenlik aygıtının gerekliliğini sorgulamış ve 2009 seçimleri sonrası protestoların doğal olduğunu ifade etmiştir. Ruhani söz konusu televizyon konuşmasında ayrıca “*şunu bilmelisiniz ki nükleer mesele ve yaptırımlar da... çözülecektir ve ekonomik refah da sağlanacaktır*” demiştir. Yine bir seçim kampanyası filminde “*santrifüjleri çalıştırmak iyidir ancak ülkenin çalışması ve sanayinin çarklarının dönmesi de önemlidir*” demiştir (Yeşiltaş, 2014b: 55). Daha önceki hükümetlerin yaklaşımı olan dış politika için ekonominin bedel ödemesi anlayışını Ruhani, ekonomi için dış politikanın bedel ödemesi şeklinde tersine çevirmiştir (Akbarzadeh ve Conduit, 2016a: 5).

Hasan Ruhani, sadece uluslararası aktörler ve toplumun duymak istediklerini söyleyen değil, aynı zamanda İran'ın uluslararası izolasyonla devlet-toplum gerilimi arasındaki sıkışmışlığını aşma ihtiyacı hisseden Hamaney için de uygun bir aday olarak ortaya çıkmıştır. Öyle ki İngiltere’de Glasgow Caledion Üniversitesi’nde uluslararası hukuk doktorası yapmış olan Hasan Ruhani, aynı zamanda İİC yerleşik düzeniyle de güçlü bir bağa sahipti. Hatta bu konuda Ahmedinejad bile Ruhani’ye göre siyasal sistemin merkezine daha uzaktı. Ruhani, Şah’ın temel muhaliflerinden biriydi, 1979 Devrimi öncesi Humeyni ve Rafsancani Paris’te sürgündeyken onlarla birlikteydi. Ruhani, Uzmanlar Meclisi ve DYTH üyelikleri, 1989-2005 arasında MGYK Sekreterliği, Meclis Başkan Yardımcılığı, Hatemi döneminde İran'ın Batı'yla yürüttüğü nükleer müzakerelerde baş müzakerecilik gibi görevlerde bulunarak İİC karar alma merkezlerinin çoğunda bulunmuş bir isimdi (Akbarzadeh ve Conduit, 2016a: 4). Ruhani aynı zamanda 1992-2013 arasında İran'ın Stratejik Araştırma Merkezi’nin müdürlüğünü yaparak

akademik olarak da kendisini kanıtlamıştı. Dolayısıyla Ruhani, İran siyasi yelpazesinde hem muhafazakâr hem de reformist unsurlarla bir güven ilişkisine sahipti (Colleau, 2016: 42). Hamaney için Ruhani, 2009 Yeşil Hareket protestolarından itibaren zayıflayan devlet-toplum ilişkilerinin güçlendirilmesi açısından da İİC-Batı gerilimini dindirmek için de ideal bir isimdi (Saikal, 2019: 120). Ruhani, bu nitelikleriyle İİC'nin temel kırmızı çizgilerini aşmadan ona yeni bir dinamizm kazandıracak ideal bir aday profili çizmiştir (Akbarzadeh ve Conduit, 2016a: 34).

Bir önceki Ahmedinejad dönemlerinde karşılaşılan ekonomik yaptırımlar dolayısıyla İran ekonomisinin yaşadığı kriz, bu politikaların toplumsal olarak sürdürülemez olduğunu gösterdiği için İran toplumu Ruhani'nin değişim vaadine destek vererek onu cumhurbaşkanlığına taşımıştır. Seçim sonuçlarının açıklanmasıyla ilk turda oyların %50'sinden biraz daha fazlasıyla seçildiği açıklanan Hasan Ruhani (Boroujerdi and Rahimkhani, 2018: 100), yaptığı konuşmada seçim kampanyasına da uygun olarak *“yeni İran hükümetinin dünya ile iletişim için yeni bir fırsat olduğunu... bütün ülkelerin bu fırsatı değerlendirmesini umduğunu”* ifade etmiştir (Yeşiltaş, 2014b: 57). Bu çağrıya ilk karşılık veren ABD Dışişleri Bakanı John Kerry, yeni İran hükümetiyle temasa geçmeye hazır olduklarını belirtmiştir (Yeşiltaş, 2014b: 57).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Ruhani, İran ekonomisini iyileştirmeyi uluslararası izolasyonu sona erdirmeye bağlamıştı. Dolayısıyla Ruhani, Batı'yla nükleer müzakereleri bir anlaşmayla sonuçlandırarak İran'ı uluslararası izolasyon ve yaptırımlardan kurtararak hızlı bir şekilde ekonomik iyileşme sağlamayı planlıyordu. Bu yaklaşımında Ruhani'ye 17 Eylül 2013 tarihinde DM komutanlarına yaptığı konuşmayla Hamaney de destek vermiştir. Rehber Ali Hamaney, söz konusu konuşmada Ruhani'nin girişimini *“kahramanca esneklik”* olarak niteleyerek onun dış politikasını onayladığını göstermiştir. Hamaney aynı zamanda Ruhani'nin dış politika inisiyatiflerine şüpheyle bakan DM'na yönelik siyasete müdahil olmama çağrısı ile de Ruhani'ye destek vermiştir (Arıkan, 2014: 28).

Hamaney'in onayını almasıyla beraber Hasan Ruhani, 24 Kasım 2013'te P5+1 ile Cenevre'de bir araya gelerek Ortak Eylem Planı (OEP) geçici anlaşmasını imzalamayı başarmıştır (Arıkan, 2014: 27). İran'ın nükleer faaliyetlerindeki denetimi artırarak zenginleştirme işlemini yavaşlatmayı içeren bu geçici anlaşma İran'a uygulanan para transferi, sivil havacılık, tıbbi malzeme yaptırımlarının hafifletilmesi ve 8 milyar dolarlık varlığının serbest bırakılmasını içeriyordu

(Arıkan, 2014: 27). OEP 6 aylık geçici bir anlaşma olsa da yapılacak müzakerelerle 2015 anlaşması için de yolu açan en somut anlaşma olarak kayıtlara geçmiştir. İran'ın Batı'yla bir müzakere zeminin oluşmasıyla bile İran ekonomisi olumlu bir eğilim içine girmeye başlamıştır. Buna göre 2013'te bir nükleer anlaşma ihtimalinin belirginleşmesi ile beraber enflasyon 2014'ten 2018'e kadar düşme eğilimine girmiş, daha önceki iki yılda sırasıyla % %6,5 ve %1,9 küçülen İran ekonomisi 2014'te %1,5 büyüme trendine girmiştir (Yanar, 2015: 91-2).

Nükleer Müzakereler ve 2015 Kapsamlı Ortak Eylem Planı Anlaşması (KOEP)

Ruhani öncesi nükleer görüşmeler Batı ile İran arasında tarafların karşılıklı kendi pozisyonlarında ısrar ettikleri diplomatik yıpratma savaşı şeklinde gerçekleşmişken, Obama'nın ABD başkanlığının ikinci dönemi ile Ruhani'nin cumhurbaşkanlığının birinci döneminin çakışmasıyla beraber Batı-İran nükleer görüşmeleri nihai bir anlaşmaya odaklanma niyetiyle gerçek bir müzakereye dönüşmüştür (Yeşiltaş, 2014b: 58). OEP'in imzalanmasında Hamaney'in Ruhani'ye vermiş olduğu desteğin de katkısıyla Cumhurbaşkanı Ruhani, 14 Temmuz 2015'te P5+1 ülkeleriyle 15 yıllık bir nükleer anlaşma imzalamayı da başarmıştır (Saikal, 2019: 123). İki yıllık bir müzakerenin ardından imzalanan 2015 Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) nükleer anlaşması, bir taraftan İran'ın barışçıl nükleer enerji hakkını teyit ederken diğer taraftan ise İran'ın nükleer faaliyetlerini uluslararası toplumun kaygılarını giderecek şekilde azaltmayı ve denetime açmayı karara bağlamıştır. Karşılığında ise Batılı güçler, en önemlisi de ABD İran üzerindeki yaptırımları kaldırmayı kabul etmiştir (Saikal, 2019: 123).

KOEP anlaşması reformcu ve pragmatik isimler tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmakla beraber, DM Komutanı Muhammed Ali Caferi, Genel Kurmay Başkanı Hasan Firuzabadi ve Meclis Başkanı Ali Laricani gibi isimler tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır. Anlaşmaya başından itibaren ihtiyatlı bir destek veren lider Hamaney'in olumlu yaklaşımı da düşünüldüğünde meclisten onay almasının kuvvetle muhtemel olduğu ortaya çıkmıştır (Doğrusözlü, 2015: 34). Elbette Batı şüphecileri olarak ortaya çıkan daha muhafazakâr kesimler içinde anlaşmaya karşı çıkanlar da olmuştur. Bunlar arasında Kayhan Gazetesi editörü ve Ali Hamaney'in danışmanı olan Hüseyin Şeriatmedari anlaşmayı “*yarış atından inip sakat ata binmek*” olarak nitelendirmiştir (Doğrusözlü, 2015: 35). Reform siyasetinin 2015 KOEP Anlaşmasını coşkuyla karşılamasının en önemli nedeni uluslararası-

devlet ilişkilerinde yaşanacak normalleşme sayesinde güç kazanacak Ruhani hükümetinin devlet-toplum ilişkilerinde de bir demokratikleşme süreci başlatma konusunda elinin rahatlayacak olmasıydı. Bu anlamda 2015 KOEP anlaşmasını İran sokaklarına çıkarak kutlayan toplumsal kesimler artık sıradaki anlaşmanın sivil ve demokratik haklar için yapılması çağrısı yapmışlardır (Şen, 2015: 64).

Ruhani'nin ilk döneminde KOEP ile düzenlediği uluslararası-devlet ilişkilerinin bir diğer parçası da devlet-toplum ilişkilerini demokrasi lehine yeniden düzenlemektir. Ruhani'nin bu yönde attığı sosyo-kültürel açılım denemesi ve ilan ettiği Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin ayrıntısı bir sonraki bölümde (6.4) tahlil edilecektir. Ancak belirtmek gerekir ki, Ruhani'nin Aralık 2016'da ilan ettiği Yurttaş Hakları Beyannamesi ve onun tamamlayan sosyo-kültürel açılım denemesi muhafazakâr bir devlet direnciyle karşılaşmıştır. Reformist Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin (1997-2005) reform siyasetinin muhafazakâr yargı tarafından engellenmesine benzer şekilde, Ruhani döneminde de yargı basın ve sosyal medya üzerindeki kontrolünü artırarak güvenlikçi devlet-toplum ilişkilerini korumaya çalışmıştır. Bu çaba nedeniyle Aralık ayında (2016) Cumhurbaşkanı Ruhani, basın fuarında yargıyı işaret ederek *“kalemleri kırmamak, ağızları kapatmamak gerekir”* şeklinde konuşmuştur (Caner, 2017: 65-66).

Muhafazakâr devlet kurumlarını ve ideolojisini temsil eden yargı ile İran siyasal sisteminin halk egemenliğini temsil eden parlamentonun reformist siyasetçileri arasındaki rekabet 2016'nın Kasım ayında daha da tırmanmıştır. Meclis Başkan Yardımcısı olan ve hali hazırda ev hapsinde bulunan Mehdi Kerrubi ve Mir Hüseyin Musevi ile yakınlığı ile bilinen ılımlı Ali Mutahhari'nin 20 Kasım'da (2016) Meşhed'de yapmayı planladığı konuşma yargı tarafından iptal edilmiştir (Caner, 2017: 66-67). Bu iptal kararı üzerine büyük tepkilerin ortaya çıkması ve Ali Mutahhari'nin iptal kararını Deaşvari olarak nitelendirmesi, Cumhurbaşkanı Ruhani'nin *“Meşhed'te olanların utanç verici”* olduğu açıklamasıyla devam etmiştir (Caner, 2017: 67). İç siyasi gerilimin bir örneği de reformist Milletvekili Mahmud Sadiki'nin Yargı Başkanı Sadık Amuli Laricani'ye yönelik yolsuzluk suçlaması nedeniyle 27 Kasım'da (2016) tutuklanması girişimidir. Mahmud Sadiki taraftarlarının engellemesi nedeniyle güvenlik güçlerinin tutuklamadan vazgeçmesi sonrası Meclis Başkan Yardımcısı Ali Mutahhari de Mahmud Sadiki'ye destek vermiştir. (Caner, 2017: 68).

2017’de İran iç siyasetindeki en önemli gelişme kuşkusuz 19 Mayıs tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimleridir. Mayıs 2017 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hasan Ruhani muhafazakâr İbrahim Reisi ile yarışmış ve katılımın %70 olduğu seçimlerin ilk turunda oyların %57’sini alarak dört yıllık ikinci bir dönem için de halktan destek almıştır. Ruhani ikinci döneminde her ne kadar ilk dönemki KOEP’in ekonomik meyvelerini toplamak ve buradan elde ettiği siyasal güçle devlet-toplum ilişkilerini demokratikleştirmek istemişse de bir kez daha uluslararası-devlet ilişkilerinin gerilmeye başlaması nedeniyle devlet-toplum ilişkilerini demokratikleştirme amacını gerçekleştirememiştir. Kuşkusuz bunun en önemli nedeni 2017’de ABD başkanlığına KOEP’ten çekilme sözü veren Donald Trump’ın seçilmiş olmasıdır. Trump seçim kampanyasında KOEP’i tarihin en kötü anlaşması olarak nitelemiş ve kendisine göre anlaşmanın eksik tarafları olan İran’ın balistik füze programını, Hizbullah gibi bölgedeki devlet dışı aktörlere verdiği desteği sonlandırmasını, Irak ve Suriye’deki askeri varlığını çekmesini de eklemeyi müzakere etmeyi şart koşturmuştur. Trump, İran’ın bu şartları müzakere etmeyi reddetmesi üzerine 8 Mayıs 2018’te ABD’yi KOEP’ten tek taraflı olarak çekmiştir (Afacan, 2018: 53). ABD’nin nükleer anlaşmadan tek taraflı çekilmesinin ardından İran üzerindeki yaptırımları yeniden sıkılaştırmaya başlaması, Ruhani’nin beklediği ekonomik iyileşmenin gerçekleşmesinin önüne geçmiştir. Öyle ki ABD’nin anlaşmadan çekilmesi İran’da iş yapmaya başlamış olan birçok şirket ve iş adamına sahip Avrupalı ülkelerin kararlarını da olumsuz yönde etkilemiştir (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 74). İki aşamadan oluşan Trump’ın yaptırımlarının ilk aşaması 7 Ağustos 2018’te yürürlüğe girmiş ve İran’a dolar kısıtlamasını; altın, halı ve gıda ürünleri ticaretinin yasaklanmasını içermiştir (Yorulmaz, 2019: 77). 5 Kasım 2018’te yürürlüğe giren ikinci aşama yaptırımlar ise İran’ın petrol ihracatının yasaklanmasını, İran merkez bankasına kısıtlamalar getirilmesini ve İran’ın deniz ticaretinden izole edilmesini içermiştir (Yorulmaz, 2019: 77). Trump’ın yaptırım kararları sonrası Renault ve Peugeot gibi uluslararası büyük firmalar İran’ı terk ederek ekonomiye büyük bir darbe vurmuştur (Yorulmaz, 2019: 78).

KOEP’in 2018’de fiilen askıya alınması ve Trump yaptırımlarının İran ekonomisi üzerindeki etkisi hızlı bir şekilde rakamlara yansımıştır. Buna göre Temmuz 2015 KOEP anlaşmasının etkisiyle İran ekonomisi 2016’da %13 civarında büyürken, Mayıs 2018’de ABD’nin anlaşmadan çekilmesi İran’ın 2018’de %-6 ve 2019’da da %-6 negatif büyümesine yol açmıştır (Ertan, 2021: 5). KOEP etkisi

kendisini enflasyondaki iniş ve çıkışta da göstermişti. 2013'te %36 olan enflasyon, KOEP etkisiyle 2016'da %7,25'e ve 2017'de %8,04'e düşmüştü. Ancak ABD'nin KOEP'ten çekilmesi sonrası enflasyon, 2018'de %18'e ve 2019'da %40'a ve 2020'de %30'a çıkmıştır (Caner, 2021: 63; Ertan, 2021: 5-6). Yine İran petrol ihracatı KOEP sayesinde 2017'de günlük 2,1 milyon varilken, ABD'nin anlaşmadan çekilmesi sonrası 2018'de günlük 1,85 milyon varile, 2019'da ise 651 bin varile düşmüştür. 2020 yılına gelindiğindeki durumun vahametini Cumhurbaşkanı Yardımcısı Muhammed Bakır Nabaht'ın "*İran bir damla bile petrol satamaz hale gelmiştir*" ifadesi ortaya koymuştur (Caner, 2021: 63). Yaptırımların yeniden empoze edilmesinin en önemli yansıması kendisini asgari ücretteki değişimde göstermiştir. KOEP öncesi 2013'te asgari ücret 164 dolarken, KOEP sonrası 2017'de 232 dolara kadar yükselmiştir. Ancak ABD'nin KOEP'ten çekilmesi ve yeniden yaptırımlara başlaması sonrası asgari ücret 2018'de 130 dolara, 2019'da 141 dolara kadar gerilemiştir (Ertan, 2016: 7).

Ruhani'nin öncelikle uluslararası-devlet gerilimini ortadan kaldırma ve bu sayede İran ekonomisini düzelterek devlet-toplum ilişkilerini restore etme hedefi Trump'ın ABD başkanlığına gelişi ve İran üzerindeki baskıyı yeniden artırmasıyla tersine dönmüş oldu. Gerçekten de İran ekonomisinin bir kez daha kontrolden çıkışı devlet-toplum geriliminin 2017'nin sonundan itibaren sistematik olarak artmaya başlamasına neden olmuştur. Ruhani döneminin en ciddi toplumsal gösterileri 2017'nin sonu ve 2018'in başında gerçekleşen kış protestolarıdır (*day protests*). Bir diğer protesto dalgası ise 15 Kasım 2019'da benzine yapılan %300 zam sonrası gerçekleşmiştir. Benzin protestolarında İran'ın en büyük kentleri olan Tahran, Tebriz, Isfahan, Ahvaz, Meşhed ve Şirvan'da binlerce İranlı sokaklara öncelikle ekonomik şikayetlerle çıkmış, ardından İran'ın dış politikasını ve Hamaney gibi rejimin kutsal kırmızı çizgilerini hedef almıştır (Caner, 2020a: 13). Hükümet binaları ve benzin istasyonlarının da hedef alındığı gösteriler, 200 kişinin hayatını kaybetmesiyle bastırılmıştır. ABD'nin petrol yaptırımları sonrası en önemli gelir kaynağını kaybeden hükümetin benzin zammı aynı zamanda Hamaney tarafından da desteklenmiştir (Caner, 2020a: 15). ABD, Dışişleri Bakanı Pompeo açıkça göstericilere destek verirken, Amerika'da yerleşik olan Pehlevi ailesinin üyeleri ya da Halkın Mücahitleri gibi örgütler ise söz konusu gösterileri ekonomik memnuniyetsizlik mecrasından rejime yönelik daha siyasi bir alana taşımaya çalışmıştır (Caner, 2020a: 15). Bu durum ABD'nin İran'a yönelik maksimum baskı

politikasının devlet-toplum gerilimi yaratmadaki etkisini kanıtlamıştır. ABD'nin maksimum baskı politikası sadece ekonomik izolasyondan ibaret kalmamıştır. 3 Ocak 2020'de İran'ın DM-KG Komutanı General Kasım Süleymani ve Haşdi Şabi'nin Başkan Yardımcısı Ebu Mehdi El-Mühendis, Bağdat hava alanında bir ABD hava saldırısıyla öldürülmüştür (Duman, 2020: 36). İran'ın bu suikastlara yanıtı 7 Ocak'ta Irak'ın Ambar vilayetindeki Ayn El-Esed ve Erbil'deki Harir isimli ABD üslerine füze saldırıları gerçekleştirmek olmuştur (Duman, 2020: 36).

Uluslararası-devlet ilişkilerinin gerilmesi sadece devlet-toplum ilişkilerinde gerilime neden olmakla kalmamış, aynı zamanda hizip rekabetini de tırmandırmıştır. 2015 KOEP anlaşmasının ardından DM'nin füze denemeleri ve bu denemelerde füzelerin üzerine Siyonizm karşıtı ifadeler yazması zaten Ruhani hükümetiyle DM arasında politika uyumsuzluğu ve rekabeti ortaya çıkarmıştı. 2017 cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında DM'nin Hasan Ruhani karşısında muhafazakâr aday İbrahim Reisi'yi desteklemesi de Ruhani'nin DM'ni hedef almasına neden olmuştur. Ruhani aynı zamanda DM'nin ekonomideki rolünü de sorgulamıştır. Ruhani ve DM arasındaki gerilimin DM'nin ABD tarafından terör örgütü listesine dahil edilmek istendiği haberlerinin yapıldığı bir konjonktürde yaşanması, reform siyasetinin İran'ın milli güvenliği konusunda yeteri kadar özenli olmadığı değerlendirmelerine neden olmuştur. Hamaney'in DM'ndeki temsilcisi Ali Saidi “...*hem Amerikalılar hem de içimizdeki bazıları DM'na saldırıyor: Ben-i Sadr da DM'na saldırıyor*” diyerek Ruhani'yi hedef almıştır (Sinkaya, 2017d: 51). DM ile Ruhani hükümeti arasındaki gerilim 2019'da dış politikada karar alma inisiyatifi konusunda bir tartışmaya evrilmiştir. Öyle ki Suriye sahasında fiili karar alıcı pozisyonda olan DM-KG Komutanı Kasım Süleymani'nin Suriye lideri Beşar Esad'ı Dışişleri Bakanlığı'nı haberdar etmeden Tahran'da Hamaney'le görüşürmesi bir krize neden olmuştur. Buna tepki olarak 25 Şubat 2019'da Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa eden Cevad Zarif, Cumhurbaşkanı Ruhani'nin isteğiyle istifasını geri çekmek zorunda kalmıştır.

Ruhani'nin Batı'yla normalleşme siyasetinin Trump tarafından baltalanması ve sonuçta başarısızlıkla neticelenmesi reform siyasetinin de zayıflamasına neden olmuştur. Bunun en belirgin göstergesi 21 Şubat 2020 tarihinde gerçekleşen meclis seçimlerinde reformist/ılımlı kanadın neredeyse tümünden tasfiye edilmesi ve muhafazakarların büyük bir çoğunluk elde etmesidir (Caner, 2020b: 67). Bu seçimlerin en önemli özelliği İİC tarihinin en düşük katılımlı seçimleri olmasıdır.

İİC tarihinin en düşük katılımlı (%42,5) meclis seçimlerinin sonuçları Ruhani'nin Batı'yla diyalog platformunun ekonomik ve toplumsal açılım vaadine olan inancın da yitirildiğinin bir teyidi olmuştur. 290 sandalyelik meclis seçimlerinin ilk turu sonucunda kesinleşen 276 milletvekilliğinin 230'unun muhafazakârlar, 30 sandalyenin bağımsızlar ve sadece 16 sandalyenin reformist oldukları bilinen adaylar tarafından kazanıldığı görülmüştür (Caner, 2021: 49-50). Elbette bu sonuçların ortaya çıkmasında AKK'nin reformcu aday adaylarını elemesinin de bir katkısı olmuştur, ancak sonuçların reform siyasetini adeta siyasi sahneden tasfiye edici boyutu, aynı zamanda yaşanan uluslararası-devlet ilişkilerindeki istikrarsızlıktan da kaynaklanmıştır. Öyle ki İİC'nin 40 yıllık tarihinde ilk defa İran-ABD ilişkilerinin Ruhani ve Obama dönemleriyle sonuç aldığı bir süreçten kısa bir süre sonra çökmesi, reformist geniş toplumsal kesimleri hayal kırıklığına uğratmış ve muhafazakârların ABD şüphecilğine dayalı yaklaşımlarının teyit edilmesine neden olmuştur. Meclis seçimleri sonrası Meclis Başkanlığına da bir pragmatist muhafazakâr olan Muhammed Kalibaf seçilmiştir (Caner, 2021: 50).

İran'da KOEP'in uygulanamaz hale gelmesi sonrası toplumun reform siyasetinden umudunu kestiğinin bir göstergesi olan Şubat (2020) meclis seçimlerine benzer şekilde Haziran 2021 cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılım oranı da (%48) tarihin en düşüğü olarak gerçekleşmiştir. Haziran 2021 Cumhurbaşkanlığı seçimleri de muhafazakârların adayı olan İbrahim Reisi'nin %62 oranla kazanmasıyla sonuçlanmıştır. Reisi'nin seçimi kazanmasıyla beraber yasama organından sonra yürütme organında da muhafazakârlar kontrol sağlamış oldu (Caner, 2022: 57-8).

6.4 Toplum: Humeyni Sonrası Dönemde Toplumun Bir Fail Olarak Belirginleşmesi

İİC'nin 1979-89 yıllarını kapsayan ilk döneminin devrimci İslami etiği Humeyni'nin devrimci, kurucu ve Şii İmam karizması, kendisini cihat ve şehadet retoriğinde gösteren Kerbela paradigması, İran-Irak Savaşı ve bunların tümünün bir sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal failliğin geçici olarak sıfırlanması bağlamında şekillenmişti. Bu dönemde Humeyni'nin kutsallaşan karizması, devrimci coşku ve İran-Irak Savaşı'nın neden olduğu duygusal atmosfer, İİC'nin ilk on yılında ulema-devlet bütünleşmesine paralel olarak devletle toplumun geçici olarak bütünleştiği ve toplumsal failliğin sıfırlandığı bir devrimci etik yaratmıştı (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 23). Önce İran-Irak Savaşı'nın sona ermesi, ardından devrim lideri İmam Humeyni'nin hayatını kaybetmesi ve bunlara eşlik eden şehadet ve Kerbela

paradigmasının da dağılması, toplumsal failliğin devletten özerkleşmesi sürecinin başlamasına neden olmuştur (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 67). Irak'la savaşın sona ermesi, aynı zamanda hâkim söylemin toplumu savaşa kanalize eden cihat ve şehadetten savaşın neden olduğu ekonomik kriz ve yıkıntıyı telafi edecek yeniden yapılanma ve onarıma kaymasına neden olmuştur. Thermidor dönemi devlet oluşumunun bu sürece karşılık vermeye çalıştığı önceki bölümlerde tahlil edilmişti.

Bu anlamda 1988'de İran-Irak Savaşı'nı sona erdiren BM 598 sayılı ateşkes kararı ve 1989'da Humeyni'nin hayatını kaybetmesi devlet-toplum ilişkilerinde yaşanan köklü dönüşümün tetikleyicisi olmuştur. Humeyni sonrası yerine gelen Ali Hamaney'in onun karizmasıyla ve dini otoritesiyle mukayese edilemez zayıflığı, devlet-toplum ilişkilerinin dönüşümüne, geçici olarak sıfırlanan toplumsal failliğin tekrar yüzeye çıkması sürecinin başlamasına neden olmuştur. Yeni liderin dini karizmasının düşüklüğünün iki önemli sonucu ortaya çıkmıştır. Birincisi cumhurbaşkanlığı ve meclis bağlamında seçim siyasetinin öneminin artması ve ikincisi de rehberlik makamının muhalefet edilebilir bir pozisyon haline gelmesidir. Kısaca İİC'nin sosyo-politik ortamı Humeyni döneminin devrimci dindarlık etiğinin ötesine geçerek onun yerini seçim ve reform siyasetinin almasını mümkün kılmıştır (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 37).

Humeyni sonrası İran'ın devlet oluşumunu, bu çalışmanın kavramsal çerçevesi olan son iki yüzyıllık İran uluslararası tarihsel sosyolojisi içinde değerlendirmek gerekirse, süreci toplumsal failliğin aktörü olarak tanımlanan ulemanın tarihsel-toplumsal rolündeki değişimle irtibatlandırmak zorunludur. Son iki yüzyıldır *rüesayı millet* tarihsel rolü oynamak suretiyle toplumun bir fail olarak ortaya çıkmasının temel aktörü olan ulemanın, 1979 Devrimi sonrası devlet oluşum sürecinde *rüesayı devlet* rolüne kanalize olması biraz önce de ifade edildiği gibi Humeyni döneminin devrimci etiğini oluşturan faktörlerin toplamı şartlarında toplumsal failliğin de geçici olarak sıfırlanması ara döneminin (1979-89) yaşanmasına neden olmuştu. Bu ara dönemin ardından devrimci etiğin gevşemesine neden olan Rafsanjani ve Hatemi thermidor sürecinde ise ulemanın *rüesayı devlet* rolünden kaynaklanan ulema-devlet bütünleşmesi, devlet oluşumunun muhafazakâr ve güvenlikçi bir biçimde rutinleşmesiyle sonuçlanmıştı. İşte Humeyni sonrası dönem devlet oluşumu nasıl muhafazakâr-güvenlikçi bir formda rutinleşmişse, toplumsal failliğin temsili de reform siyaseti tarafından temsil edilecek bir tarihsel oluşuma girmiştir.

Bu tarihsel sosyolojik dinamik içinde Humeyni sonrası dönemde toplumsal failliğin belirginleşmesini, bu failliğin reform siyaseti tarafından temsil edilmesini ve reform siyasetinin teolojik temellerinin ancak İslami entelijansiyanın ulemanın *rüesayı millet* tarihsel rolünü devralmasıyla mümkün olduğunu iddia ediyoruz. Bu iddiayı birkaç faktörle açıklamak mümkündür. Bunlardan birisi yukarda da ifade edildiği gibi Humeyni gibi bir imam karizmasının ortadan kalkmasının bıraktığı boşlukta cumhuriyetçi kurumların fiili toplumsal ağırlığının artmış olmasıdır. Gerçekten de toplumsal failliğin belirginleşmesini mümkün kılan en önemli faktör, dini ve toplumsal ikili egemenlik yapısına sahip olan İİC'nin toplumsal egemenlik boyutunu teşkil eden cumhurbaşkanlığı ve meclis gibi kurumların oluşumunda başvurulan *seçim* olgusunun rutinleşmiş olmasıdır. Seçimlerin düzenli bir şekilde gerçekleştiriliyor olması, siyasi kararların biçimlendirilmesinde toplumsal iradenin bir faktör olduğu bilincinin yerleşmesine ve toplumun failliğini tahkim etmesine neden olmuştur. Toplumun Humeyni dönemi şartlarında failliğinin geçici olarak sıfırlanmasının hemen ardından devletin muhafazakâr-güvenlikçi karakterinden özerk bir faillik arayışına girmesinin bir diğer faktörü ise Rafsancani dönemi ekonomik yeniden yapılanma döneminin ortaya çıkardığı ekonomik ve demografik değişim ile yeni bir kamusal alan anlayışının neden olduğu devrimci etikten uzaklaşma sürecidir. Söz konusu değişimin neden olduğu devrimci etikten uzaklaşma süreci toplumsal failliğin kendisini İİC'nin muhafazakâr-güvenlikçi karakterinin reforme edilmesi talebinde ortaya koymuştur. İşte bu talebe cevap veren reform siyaseti ve reform siyasetinin teolojik-felsefi temellerini inşa eden yeni İslami entelijansiya, Humeyni sonrası toplumsal failliğin yüzeye çıkmasının bir diğer faktörü olmuştur. Humeyni'nin imam karizmasının ortadan kalkmasının da kolaylaştırıcı etkisiyle İslami entelijansiya, ulema-devlet bütünleşmesine dayalı mevcut velayet-i fakih anlayışının güvenlikçi okunma biçimini hedef almıştır. İslami entelijansiya, Humeyni döneminde ulema-devlet bütünleşmesine dayalı olarak ortaya çıkan devlet oluşumunun hem bir nedeni hem de bir sonucu olan ulemanın *rüesayı devlet* rolünü üstlenmesinin yarattığı *rüesayı millet* tarihsel rolü boşluğunu doldurma iddiasıyla, İslam'ı güvenlikçi bir İslam cumhuriyetini meşrulaştıracak biçimde değil, demokratik bir İslam cumhuriyetini meşrulaştıracak biçimde okuma teklifinde bulunmuştur. Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı dönemiyle özdeşleşen bu tartışmalar reform siyasetinin temel ideolojik zeminini oluşturmuştur. Hatemi sonrasında ortaya çıkan İİC'nin bugüne kadarki en ciddi

devlet-toplum gerilimi olan 2009 Yeşil Hareket'in de temel itirazı muhafazakâr-güvenlikçi devlet karakterine olmuştur. Yeni-muhafazakâr Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad sonrası iktidara gelen Hasan Ruhani'nin de en önemli gündemlerinden birisi reform siyasetinin söz konusu ideolojik temellerinin bir devamı olarak bir Yurttaş Hakları Beyannamesi ilan etmektir. Ruhani döneminin 2017-18 ve 2019 toplumsal protestoları ise 2009 Yeşil Hareket'ten farklı olarak ekonomik kaynaklı itirazlar şeklinde gelişmiştir. Bu bölüm, toplumsal failliğin belirginleşmesi konusunu burada ifade edilen faktörler bağlamında ve burada ifade edilen sırayla ortaya koymaya çalışacaktır.

6.4.1 Humeyni Sonrası Toplumun Bir Özne Olarak Yeniden Belirginleşmesi: Seçimler

Humeyni sonrası toplumsal failliğin belirginleşmesini mümkün kılan en önemli faktör kuşkusuz İİC'nin ikili egemenlik yapısından birisini teşkil eden toplumsal meşruiyetin bir aracı olan seçimlerin rutinleşmiş olmasıdır. 1979 İslam Devriminden itibaren siyasal sistemin cumhuriyetçi karakterinin temelini oluşturan seçimler, rejimin kurumsallaşmasını ispatladığı boyutlardan birisidir. İİC, 1979'dan Haziran 2021 yılına kadar 4 anayasal referandum, 13 cumhurbaşkanlığı, 11 parlamento, 4 yerel yönetim ve 5 Uzmanlar Meclisi seçimleri olmak üzere toplam 37 seçim tecrübesi yaşamıştır (Boroujerdi ve Rahimkani, 2018: 79-80). Seçimler kural olarak İran'da oldukça rekabetçi bir atmosferde gerçekleşmiştir. Seçim kampanyalarında ciddi tartışmaların yapıldığı İran'da, 2009 cumhurbaşkanlığı se-

Tablo 6.4. 1980-2021 Arası Cumhurbaşkanlığı, Meclis ve Uzmanlar Meclisi Seçimleri Katılım Oranları

Seçimler	Cumhurbaşkanlığı	Meclis	Uzmanlar Heyeti
Birinci	67.4% 1980	52.1% 1980	77.4% 1982
İkinci	64.2% 1981	64.6% 1984	37.1% 1990
Üçüncü	74.3% 1981	59.7% 1988	46.3% 1998
Dördüncü	54.8% 1985	57.8% 1992	60.8% 2006
Beşinci	54.6% 1989	71.1% 1996	61.0% 2016
Altıncı	50.7% 1993	67.3% 2000	
Yedinci	79.9% 1997	51.2% 2004	
Sekizinci	66.8% 2001	55.4% 2008	
Dokuzuncu	62.8% 2005	63.8% 2012	
Onuncu	85.2% 2009	61.6% 2016	
On Birinci	72.9% 2013	42,5% 2020	
On İkinci	73.3% 2017		
On Üçüncü	48.8% 2021		
ORTALAMA	65.7	58,8	56,2
Kaynak: (Boroujerdi ve Rahimkani, 2018: 83).			

çimleri dışında seçim sonuçlarının meşruiyeti konusunda genel bir kabul vardır. Özellikle cumhurbaşkanlığı seçimleri siyasal sistemin cumhuriyetçi karakterinin ana sütunu olmasıyla hem rejimin devamlılığının sağlanması hem de İran siyasetinde güç paylaşımı üzerindeki etkisi bakımından oldukça önemlidir. Sistemin en belirleyici faktörü değildir, bu konuda velayet-i fakih makamı güç hiyerarşisinin zirvesindedir ve herhangi bir demokratik denge-kontrol mekanizmasına tabi değildir, ama yine de cumhurbaşkanının belirlenmesinde başvurulmuş seçimler, İran siyasetini belirleyen güç paylaşım mekanizmasının en önemli iki boyutundan birisidir (Gheissari ve Nasr, 2006: v). Seçimler siyasal tartışmaların ve politika yapımının yönünü önemli oranda belirlemektedir. Seçimler aynı zamanda hem ulusal hem de yerel düzeyde gücün ve siyasal makamların paylaşımını belirlemektedir. Bunun yanında seçimler doğrudan veya dolaylı olarak ekonomik kaynakların bir taraftan bölgeler arası dağıtımı, öbür taraftan da kırsal ile kent arasındaki paylaşımı üzerinde etkili olmaktadır (Gheissari ve Nasr, 2006: v). Seçimler bu anlamda çeşitli siyasal güç ve grupların göreceli gücünü, ülkedeki siyasal, kültürel ve ekonomik tartışmaların alanını belirlemekte ve yansıtmaktadır. Kısaca İran'da seçimler ciddi ve önemlidir.

İran'da düzenli seçimlerin yapılması, bu seçimlere katılımın ve seçimlerin işleyişinin Ortadoğu'nun başarılı örneklerinden birisi olması, 1979 Devrimi'nden bu yana belki demokratik bir devlet yaratmamış olabilir, ama toplumsal bakımdan seçimlerin bizatihi kendisi bir toplumsal faillik bilinci kazandırmıştır. İranlılar seçimlerle siyasal işleyişte değişim yapabilecekleri kanaatini uzun süre muhafaza ettiklerinden katılım oranları da görece yüksektir. Rekabetin en yoğun yaşandığı cumhurbaşkanlığı seçimlerinin bugüne kadarki katılım ortalaması yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere % 65.7 gibi görece yüksek bir orandır.

İran lideri Rehber Ayetullah Ali Hamaney'in 1993'ten başlayarak neredeyse her seçim öncesi katılımı teşvik etmek amacıyla sürece dahil olması, seçim konusunun İran elitleri tarafından rejimin halk tarafından onaylandığı bir referandum şeklinde görülmesinin bir sonucudur (Tahran Times, 2021: 2). Siyasal sistemin dini egemenlik boyutunu teşkil eden organlarını yöneten aktörler, sistemin devamlılığı gereği halk oyuyla belli sınırlar dahilinde değişimin gerçekleştirilmesine razı olmaktadır. Bu bir demokrasi oyunu olarak nitelenemeyecek kadar ciddiyette işleyen bir süreçtir. 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimleri kampanyasında “*devrimin demokrasi için yapılmadığını*” ifade eden Mahmud Ahmedinejad bile cumhurbaşkanı olabilmek için sandık yoluyla toplumun oylarını almak zorunda olduğunun far-

kındaydı. Bu hem demokrasi rejiminin kendi iç teorik çelişkisinden kaynaklanan, hem de İran'ın siyasal ve sosyal yapısından kaynaklanan bir paradokstur.

Seçim konusu Humeyni ve muhafazakârlar açısından dini egemenliği tamamlayacak halk egemenliği bağlamında değerlendirilmemiştir. Bundan dolayı seçimleri Batılı anlamda toplumsal meşruiyet kavramının bir parçası olarak değil, İİC siyasi literatürü içinde toplumsal makbuliyet şeklinde tanımlamak gerekir. Gerçekten de muhafazakâr devrimciler seçimlere toplumun devrime aktif bir şekilde angaje olması için bir mobilizasyon aracı olarak ya da devrim sonrası siyasal rejim inşasına toplumsal destek sağlamak açısından bakmışlardır (Gheissari ve Nasr, 2006: 91). Hem İran toplumunun geniş alt ve alt-orta sınıflarının dindar eğilimli olması hem de bu kesimlerin yoğun bir şekilde seçimlere katılarak sistemin meşruiyetine destek vermiş olması devrimci elitin seçim meselesini ciddiye almasını sağlamıştır. Ancak seçim fenomeni zamanla toplum içinde bir öznellik bilincinin inşa edilmesi, toplumun devrimci süreç içinde devlet failliği içinde sıfırlanan varlığının ondan bağımsız bir şekilde ortaya konulması ve toplumun devletten ve sistemden memnuniyetsizliğini ifade etmesi için en önemli araç haline gelmiştir. Seçimler ve reform siyaseti birbirini tamamlayan unsurlar haline gelmiştir.

6.4.2 Rafsancani Döneminin Ekonomik Yeniden Yapılanma Sürecinin Ortaya Çıkardığı Sosyo-Kültürel ve Demografik Değişim

Pargoo ve Akbarzadeh, Humeyni ve sonrası dönem arasındaki karşılaştırmayı devrimci dindarlık etiğinden sekülerleşmeye doğru bir değişim olarak değerlendirmektedir (2021: 17-40). Ancak bu çalışmanın bakış açısına göre dini sekülerleşme Humeyni sonrası dönemde değil, bilakis Humeyni döneminde ve bizzat onun önce velayet-i fakih, ardından velayet-i mutlak-i fakih teorisi ve 1989 anayasa değişiklikleriyle söz konusu olmuştur. Bu sekülerleşme sürecinin paradoksal olarak devlet ve ulemanın bütünleşmesi süreciyle başladığını tekrar etmek gerekir. Ancak Humeyni sonrası dönemde devlet-toplum ilişkilerinde bir değişim yaşandığı da bir gerçektir. Bu çalışma, İİC'ni seküler teokrasiye dayalı bir güvenlik devleti olarak tanımlamıştı. Bu tanımlamadan yola çıkarak Humeyni sonrası devlet-toplum ilişkilerinde yaşanan değişimin Humeyni döneminde geçici olarak sıfırlanan toplumsal failliğin yukarıda sayılan faktörler dolayısıyla yeniden belirginleşmeye başlamasından kaynaklandığını ve toplumsal failliğin belirginleşmesiyle beraber onu temsil etmek adına ulemanın bıraktığı rüesayı millet rolü

boşluğunu İslami entelijansiya ve reform siyasetinin doldurduğunu söylemek mümkündür. Toplumsal failliğin yeniden belirginleşmesine koşut olarak İslami entelijansiyanın rüesayı millet rolünü devralması, onun temel gündeminin de İİC’ni bir güvenlik devletinden demokratik bir İslam cumhuriyetine dönüştürmek şeklinde şekillenmesine neden olmuştur. Bu anlamda İİC devlet oluşumunda değişen şey sekülerleşme yönünde değil güvenlikçi karakterinin reforme edilmesi yönündedir. Bu anlamda hem Rafsancani’nin yeniden yapılanma (1989-97) hem de Hatemi’nin reform (1997-2005) dönemi tartışmaları, İİC devlet oluşumunun bir karakteri olduğu üzere İslam’ın bir güvenlik devletini değil, güvenliğin özgürlükle dengelendiği bir devleti haklılaştıracak şekilde okunması üzerine yoğunlaşmıştır

İslam’ın güvenlikçi olmayan bir devlet biçimine kaynaklık edecek şekilde yorumlanması anlamında reform siyaseti her ne kadar Hatemi’nin cumhurbaşkanlığında belirginlik kazanmış olsa da, bu talebin ortaya çıkmasının arka planını Rafsancani’nin ekonomik yeniden yapılanma ve serbest piyasa mantığına dönüş döneminin güvenlikçi ve devrimci radikal etiğin altını oyması oluşturmaktadır. Öyle ki ekonomik reformlar, özel sektör ve orta sınıfı güçlendirirken bu değişim, Hatemi dönemi için siyasal reform talebinin canlanmasının temelini oluşturacak bir toplumsal değişim yaratmıştır (Gheissari and Nasr 2006: 105-6). Rafsancani’nin ekonomik yeniden yapılanma döneminin neden olduğu ideolojik radikalizmde yaşanan esneme ya da gevşeme, Hatemi döneminde devlet-toplum ilişkilerine dair köklü bir reform talebinin ortaya çıkması ve reform siyasetinin buna karşılık vermeye çalışmasıyla sonuçlanmıştır. Kısaca Rafsancani dönemi ekonomik politikaları sonraki dönemde demokrasi talebinin canlanmasına neden olmuştur (Gheissari and Nasr 2006: 107).

Rafsancani’nin ekonomi politikası ve onu takip eden sosyo-kültürel değişim talebi İİC’nin hızlı bir şekilde Humeyni döneminin devrimci dindarlık atmosferinden çıkmasına yol açmıştır. Cumhurbaşkanı Rafsancani kültürel ve sosyal politikalarda gevşemeyi ve entelektüel ve sanat hayatının serbestleştirilmesini içeren bir tolerans atmosferinin oluşmasını sağlamaya çalışmıştır. Cumhurbaşkanı Rafsancani’nin özellikle gençlik meseleleri ile ilgili danışmanı olan Mir Baqeri, rejimin gençlerin ihtiyaçlarını anlaması gerektiğini, sorunlarını seslendirecek ve sistematik olarak çözecek bir platform sağlaması gerektiğini ifade ederek artık sorunların devrimci etikle çözülemeyeceğini dillendirmiştir (Moslem, 2002: 133). Yine Cumhurbaşkanı Rafsancani, “İslam’ın bir hoşgörü ve merhamet dini

olduğunu” açıkladığı Tahran Vaizler Cemiyeti’ndeki bir konuşmasında, sanat ve sanatçılar için daha fazla ifade özgürlüğünün gerekliliğinden bahsetmiştir (Moslem, 2002: 169). 1992’ye kadar Rafsancani’nin Kültür Bakanı olan Muhammed Hatemi de daha serbest sosyo-kültürel politikalardan yana olmuştur. Hatemi, İran’ın kültürel olarak kapanmasının İranlıların zihninin de kapanmasıyla sonuçlanacağını savunmuştur. Hatemi, İslami İran’ın Batı kültürüyle sansür yoluyla değil, kendi aydınlanma ve entelektüellerini üretmek yoluyla mücadele edebileceğini savunmuştur (Moslem, 2002: 122).

Rafsancani’nin daha esnek sosyo-kültürel politikalarının mimarlarından birisi de 1996’da kurulan Kargozaran Partisi’nin en önemli siyasi figürü olan Tahran Belediye Başkanı Gulam Hüseyin Kerbaşı’dır. Kerbaşı’nin belediye başkanıyken izlediği mekân siyaseti, yeni ve daha serbest bir kamusal alan anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yeni kamusal alanın en önemli mekânlarından birisi kuşkusuz Tahran Belediyesi’nin parklarıdır. Söz konusu parklar Kerbaşı’nin popüleritesinin de temel nedeniydi. Tahran Belediye Başkanı Kerbaşı, Tahran’da Sadabad, Niyavaran, Piruze parklarını yeniden düzenleyerek, devlete ait başka alanları kullanıp parkların sayısını artırarak yeni ve modern toplumsallaşma mekanları üretmiştir. Söz konusu parklar hem ailecek gidilen geleneksel ilişkilerin sürdürüldüğü, bununla beraber gençlerin göreceli olarak rahat ve özgürce dolaştığı yerler haline gelmiştir. Adelkhah’a göre bu parklar bireylerin toplumsal farklılıklarını ve özerkliklerini ortaya koydukları mekanlar olmuştur (2001: 40). Parklar bir taraftan orta ve yaşlı kuşağın seccadesini sererek namaz kıldığı, diğer yandan ise genç ve karşı cinsten insanların tanıştığı, moda sporlar yaptığı, pizza ve hamburger yediği yerler olarak yeni toplumsallaşma mekânı haline gelmiştir (Adelkhah, 2001: 40). Pierre Sansot’tan aktaran Adelkhah’a göre karşı cinsten gençlerin gizlice tanışma alanları olarak da işlev gören bu yerler, seyrek de olsa besic unsurlarının uyarılarına maruz kalınan “*ittifak ve gerilim*” alanları olarak gerçek anlamda bir kamusal alan olmuştur (2001: 41).

Rafsancani döneminde yaşanan bu hızlı değişim karşı bir kampanyanın da ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. İİC’nde yaşanan hızlı değişimi Batılı kültürel işgal (*tahaccüm-ü ferhengi*) olarak niteleyen bu kampanya, süreci kontrol altına almak için hem hükümeti hem de toplumu bilinçli olmaya davet etmiştir. Muhafazakârların en önemli örgütü olan JRM’ye göre Batı kültürünün İran’a sızması, gençler arasında ahlaki yozlaşmayı yaygınlaştırıyor ve devrim öncesi

kültürün geri dönüşü tehlikesiyle karşı karşıya bırakıyordu (Moslem, 2002: 108). Bu muhafazakâr kampanya devletin sosyo-kültürel alanda birçok kısıtlayıcı politikalar izlemesi için gerekçe oluşturmuştur. Kampanyanın ilk sonucu Rafsancani'nin İslami Kültür Bakanlığını yapan Muhammed Hatemi'nin 1992'de istifa etmesi olmuştur. Yine 1994'te Batılı TV programlarının etkisini kısıtlamak için uydu kullanımı yasaklanmıştır (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 78).

Kültürel işgal söylemi özellikle 6. cumhurbaşkanlığı seçimi öncesi (1993) kampanyalarda merkezi bir yer işgal etmiştir. Bu söylemi Rafsancani'ye karşı kullanan en belirgin isim rakibi olan Ahmed Tavakkoli'ydi. Tavakkoli, Rafsancani'yi Humeyni ve devrimci ideallerden kopmakla, lüks hayat tarzını (tajammol) ve geçici dünya hazlarını (donya gerayi) teşvik etmekle suçlamıştır (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 78-81). Rafsancani ise bu eleştirilere kısıtlayıcı sosyo-kültürel politikalara yönelerek kültürel işgale karşı koyulamayacağını savunarak cevap vermiştir.

Rafsancani'nin devrimci etikten uzaklaşma ve normalleşme girişimlerinden birisi de üniversitelerin devrim sonrası İslamileştirilmesi anlamına gelen kültür devrimine son vermeye çalışmaktır. Öyle ki Rafsancani cumhurbaşkanı olur olmaz, üniversite öğrencilerinin öğretim üyelerinin otoritesini sarsmayacaklarına dair bir sözleşme imzalatarak öğretim üyelerinin ideolojik baskı altına alınmasını engellemeye çalışmıştır (Gheissari and Nasr 2006: 115). Bunun yanında Rafsancani, üniversite sayısını hızla artırma girişiminde de bulunmuştur. Bu girişim üniversite öğrenci sayısında büyük bir artış yaşanmasına yol açmıştır. Öyle ki 1977'de 154 bin olan üniversite öğrenci sayısı Rafsancani döneminin sonlandığı 1997'de 1 milyon 250 bine ulaşmıştır (Gheissari and Nasr 2006: 115). Söz konusu artış aynı zamanda demografik artış ve değişimle de birleşerek hem reform içerikli yeni bir kamusal söylemi hem demokrasi talebini hem de cinsiyet eşitliği gibi daha köklü değişim talebinin kökenlerini oluşturmuştur. Doğal olarak muhafazakarların Batılı kültürel işgale karşı tedbir alınması söylemlerinin bir hedefini de üniversitelerin İslamiliğini muhafaza etmek oluşturmuştur. Bu anlamda Rehber Hamaney, üniversitelerin İslamiliğini garanti altına almak, yani “Batılı sapkın” düşüncelerin yaygınlaşmasını önlemek için görevi üniversitelerde müfredatın İslami hükümlere uygunluğunu denetlemek olan temsilciler atamıştır (Moslem, 2002: 109).

Özetle Rafsancani'nin ekonomi politikalarının sonucu olarak orta sınıfın güçlenmesi, bu sınıfın kültürel ve siyasal açılım taleplerinin de İİC devleti üzerinde baskı kurmaya başlaması anlamına gelmiştir. Özel sektörün büyümesi, özellikle

yüksek öğretimde niceliksel artış, bürokraside ideolojiye değil uzmanlığa ve liyakate olan vurgu, orta sınıf ve onun değerlerinin de güçlenmesine yol açmıştır. Orta sınıfın tüketim toplumu değerleri ve daha serbest kültürel politikalar talebi siyasal demokrasi talepleriyle at başı gitmiştir (Gheissari and Nasr 2006: 124). Gerçekten Humeyni dönemi İİC, alt ve alt-orta sınıfları güçlendirmişken; Rafsancani dönemi İİC, orta sınıfın ekonomik olarak güçlenmesine ve bu sayede kültürel ve siyasi taleplerinin artışına yol açmıştır (Gheissari and Nasr 2006: 125).

Rafsancani döneminin sonuna gelindiğinde (1997) İİC, Humeyni döneminde sahip olduğundan çok farklı bir demografik yapıya sahip hale gelmiştir. İran'ın 1976'da 33,7 milyon olan nüfusunun %46,9'u kentlerde yaşarken, 1996'da 60,1 milyon olan nüfusun %61'i kentlerde yaşamaya başlamıştır (Khosrokhavar ve Roy, 2000: 93). 1986'da 15,9 milyon olan kentli nüfus, 1996'da 36,8 milyona çıkmıştır. Daha da önemlisi 1990'ların sonuna gelindiğinde İİC nüfusunun yarısından fazlasının 24 yaşın altında olduğu görülmektedir. Bunun anlamı söz konusu kuşağın M. Rıza Pehlevi dönemini ve devrimci mücadeleyi bizzat tecrübe etmeyenlerden oluşmasıdır (Tazmini, 2009: 42-3). Bu genç kuşağın bir önceki devrimci kuşaktan farklı olarak önemsedikleri değerler; İslam, sol, anti emperyalizm değil, refah, yaşam tarzı özgürlüğü, tüketim gibi liberal demokratik taleplerdi. Gerçekten Batılı tarz giyinme, imaj, eğlenme, müzik, sinema ve cinsiyet ilişkilerinde serbesti talebi değerlerin değişimini özetliyordu (Oğuz ve Çakır, 2000: 80-5). Söz konusu gençlerin en önemli şikayetleri dinin didaktik ve zora dayalı bir şekilde kendilerine dayatılmasının dine olan samimi inancı ortadan kaldırdığı, besic gönüllülerinin ya da ahlak polislerinin kendilerine belli bir dini davranış biçimi ve giyinme tarzı dayatması, eğlence sınırlandırmasına tabi tutması ve kişiliklerini örselemesidir (Khosrokhavar ve Roy, 2000: 124-5). Yani genç kuşak açıkça dinle vicdan özgürlüğünün çelişmesine neden olduğunu iddia ettikleri bir “devlet dini anlayışının” kendilerini dinden uzaklaştırdığını savunmuşlardır (Khosrokhavar ve Roy, 2000: 134).

İşte reform siyaseti, söz konusu bu genç kuşak ve demografik-kültürel değişime cevap verebilecek bir devlet-toplum ilişkisi inşa etme teklifiyle ortaya çıkmış ve 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerini bu sosyolojik gerçeklik belirlemiştir. Katılımın %80 olduğu bir seçimde Hatemi'yi %70 gibi ezici bir çoğunlukla iktidara taşıyan gerçek, bu demografik-toplumsal değişimle devletin muhafazakâr-güvenlikçi bir formda rutinleşmesi arasındaki çelişkide yatmaktadır (Oğuz ve Çakır, 2000: 81). Yeni genç kuşak Hatemi'yi desteklerken “Hatemi'nin zaferi

düşünce özgürlüğüdür” (*piruzi-yi Hatemi istiklali endişe*) sloganı ile motive olmuşlardır. Hatemi onlar açısından devrim sonrası normalleşme ve siyasal açılım dönemine geçişin sembolü haline gelmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 80).

6.4.3 Reform Siyaseti ve Rüesayı Milletin Yeni Temsilcisi İslami Entelijansiya: Güvenlik Devletinden Demokratik İslam Cumhuriyete Geçiş Talebi

Rafsancani döneminde yaşanan değişimin tetiklediği devrimci etikten uzaklaşma süreci, toplumsal failliğin kendisini İİC’nin muhafazakâr-güvenlikçi karakterinin reforme edilmesi talebinde ortaya koymasına neden olmuştur. İşte bu talebe cevap veren reform siyaseti ve reform siyasetinin teolojik-felsefî temellerini inşa eden yeni İslami entelijansiya, Humeyni sonrası toplumsal failliğin yüzeye çıkmasının bir diğer faktörüdür. Humeyni’nin imam karizmasının ortadan kalkmasının da kolaylaştırıcı etkisiyle İslami entelijansiya, ulema-devlet bütünleşmesine dayalı mevcut velayet-i fakih anlayışının güvenlikçi okunma biçimini hedef almıştır. İslami entelijansiya, Humeyni döneminde ulema-devlet bütünleşmesine dayalı olarak ortaya çıkan devlet oluşumunun hem bir nedeni hem de bir sonucu olan ulemanın rüesayı devlet rolünü üstlenmesinin yarattığı rüesayı millet tarihsel rolü boşluğunu doldurma iddiasıyla, İslam’ı güvenlikçi bir İslam cumhuriyetini meşrulaştıracak biçimde değil, demokratik bir İslam cumhuriyetini meşrulaştıracak biçimde okuma teklifinde bulunmuştur. Hatemi’nin cumhurbaşkanlığı dönemiyle özdeşleşen bu tartışmalar reform siyasetinin temel ideolojik zeminini oluşturmuştur.

1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinin salt kendisi bile toplumsal bir hareket olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. Bu anlamda İİC’nin 18. yılındaki en rekabetçi seçimlerde toplumun bu kadar net ve açık ara reform siyasetini desteklemesi, devlet-toplum ilişkileri bakımından toplumsal failliğin sert bir yüzeye çıkış biçimi olarak tanımlanmayı hak etmektedir. Yukarıda İİC’nde toplumsal failliğin belirginleşmesinde seçim fenomeninin en önemli faktörlerden birisi olduğunu ifade etmiştik. 1997 seçimleri toplumun temsilinin reform siyasetine yerleştirilmesini mümkün kılacak nicelik ve nitelikte bir sonuca sahiptir. Bunun yanında İİC öncesi ulema müesses nizamının rüesayı millet rolünün İİC sonrası rüesayı devlete kaymasının bıraktığı boşluk reform siyasetinin ideolojik-teolojik bileşeni/tamamlayıcısı olan İslami entelijansiya tarafından doldurulmuştur. Bu anlamda tarihsel olarak cihat fetvaları, ekonomik imtiyaz karşıtlığı, sömürgeci

modernleşme karşıtlığı misyonlarını üstlenen ve Mirza Hasan Şirazi, Behbehani, Tabatabai, Şeyh Fazlullah Nuri, Naini, Ahund Molla, Seyyid Hasan Müderris, Seyyid Ebul Kaşani ve Ayetullah Humeyni'nin üstlendiği toplumsal muhalefet rolü; Celal Ali Ahmed, Ali Şeriati gibi köprü aydınlar kuşağının bir devamı olarak nitelendirilmesi gereken Müslüman entelijansiyyaya (*ruşenfikran*) geçmiştir. Kuşkusuz bunların en önemli temsilcileri Abdülkerim Suruş, Muhsin Kadivar ve Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri'dir (Axworthy, 2013: 331; Şen, 2016: 202). 1982-92 arası Kültür ve İslami Rehberlik Bakanlığı yürüten ve reformist siyaset sahnesinde yer alan Muhammed Hatemi'nin "liberal" kültür politikalarından cesaret alan bu isimler, dini-felsefi çıkarımlarla velayet-i fakih doktrininin mutlakiyetçi tezine karşı çıkarak dini-felsefi referanslarla güvenlik devletini eleştirmişlerdir (Şen, 2016: 202-3).

Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri'nin Yeniden Siyasi Sahneye Çıkışı

1980'lerin sonunda Humeyni'nin haleflüğinden tasfiye edildiğinden beri sessizliğini koruyan Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri, reform siyasetinin yükselişiyle beraber 14 Kasım 1997'de sessizliğini bozmuştur. Reform siyasetinin manevi destekçisi olarak yeniden popülerleşmeye başlayan Montazeri, her ne kadar oluşum aşamasında velayet-i fakih düzeninin en önemli teorik destekçisi olsa da konuşmasında onun cari uygulanma biçiminin güvenlik devleti lehine ulemanın bağımsızlığını ortadan kaldırmasını hedef almıştır. Montazeri doğrudan Hamaney'e yönelik "*Şii merceiyyet her zaman bağımsız bir güçtü. Bu bağımsızlık sizin elinizle ortadan kaybolmasın*" dedi (Oğuz ve Çakır, 2000: 151). Montazeri daha da ileri giderek "*medreseler düzenin uşağı olmasın*" diye de ekledi. Montazeri konuşmasının devamında bu sefer doğrudan Hamaney'in dini yeterliliğini sorgulamaya açtı: "*siz rahmetli İmam Humeyni'nin dini konumunu elde edemezsiniz.*" "*Kendisi [Hamaney] merceiyyet ve fetva seviyesinde değildir... Şii merceiyyeti rezil ettiler... çocuk oynacağı haline getirdiler... bir sürü istihbaratçı çocukla...*" (Axworthy, 2013: 334-5; Moslem, 2002: 256; Oğuz ve Çakır, 2000: 151). Montazeri reform siyasetinin, siyasal özgürlüklerin genişletilmesinin, devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikçi olmayan bir açıdan yeniden tanımlanmasının tartışıldığı ve bu tartışmayı yürütenlerin iktidara geldiği bir süreçte konuyu, ulemanın tarihsel misyonu, özerkliği ve devletin değil toplumun çıkarlarının temsilcisi olma (rüesayı millet) konumu ile güvenlik devleti adına bu misyonun yozlaştırılması bağlamında değerlendirdi. Reform siyaseti ve ona olumlu anlamda

dahil olan her tartışma bir şekilde ulemanın tarihsel rolüne dönüş talebi ile güvenlik devletinin geriletilmesi talebini birbirine bağlamıştır.

Abdülkerim Suruş

Abdülkerim Suruş, Humeyni sonrası İİC’nde Karl Popper’ın (2018) epistemik çoğulculuk kavramı üzerinden siyasal çoğulculuk (güvenlik devletinin demokratikleştirilmesi) talebini dillendiren entelektüalizmin en popüler temsilcisidir (Rakel, 2008: 121). Suruş, aynı zamanda devrim sonrası üniversitelerin/bilginin İslamileştirilmesini içeren Kültür Devrimi Konseyi’ni 1983’te terk etmesine kadar devrimin öncülerinden olması nedeniyle de öne çıkan bir isimdir (Dabashi, 2007: 205). Suruş’un özellikle Humeyni sonrası dönemde İslami muhalif söylemin öncüsü olarak popülaritesinin de, seküler teokraziye dayalı bir güvenlik devleti olan İİC açısından ciddi bir tehdit olarak görülmesinin de arka planında devlet-toplum bütünleşmesinin sürdürülmesinin ontolojik olarak mümkün olmaması vardır. Tekrar etmek gerekirse İİC’nin ilk on yılının devrimci İslami etik şartlarında Şiiliğin benlik pratiklerinin toplumsal failliği geçici olarak sıfırlaması ya da devlet oluşumu aşamasında ona kanalize olması söz konusu olmuştu. Ancak devlet ve toplum ontolojik olarak iki ayrı öznedir ve bu geçici dönemden sonra toplumsal failliğin temsili konusunun belirginleşmemesi düşünülemezdi. Tarihsel olarak toplum öznesinin temsiline odaklanmış Şii ulema müesses nizamının, İİC ile rüesayı devlet rolüne bürünmesinin ortaya çıkardığı boşluk, Abdülkerim Suruş, Muhsin Kadivar gibi İslami entelijansiya ya da muhalif genç jenerasyon ulema tarafından doldurulmuştur.

Abdülkerim Suruş’un bu çalışma açısından asıl değeri onun şeriatın tarihsel bağlamı üzerine yazdığı “*Şeriatın Teorik Genişlemesi ve Daralması*” (Kabz-ı Bast-ı Teorik-i Şeriat) kitabıdır (Dabashi, 2007: 206). Bu çalışma açısından söz konusu kitabın önemi, İran’ın son iki yüzyıllık devlet oluşumu/modernleşme/güç arayışı ile meşruiyet gerilimini bu sefer şeriatı epistemolojik bir yapı-bozuma uğratarak yeniden değerlendirme girişimidir. Suruş, şeriatın herhangi bir zamanda entegrist/geniş olarak (maksimum) ya da entegrist olmayan/dar (minimum) olarak yorumlanmasının tarihsel ve toplumsal bağlamla ilgili olduğunu savunarak meşruiyet meselesinin merkezine teorik bir giriş yapmıştır (Oğuz ve Çakır, 2000: 131). Üstelik Suruş, bu görüşlerini Kaçar ve Pehlevi dönemlerindeki güç arayışına odaklanan modernleşmeci entelijansiya pozisyonundan değil, devlet failliği karşısında toplumsal faillik pozisyonundan yola çıkarak açıklıyordu. Daha doğrudan söylemek gerekirse Suruş, güç arayışı lehine bir pozisyon

konusmaktan çok, meşruiyet pozisyonundan konuşuyordu. Öyle ki Suruş, meşruiyet pozisyonundan hareket ederek, İİC siyasal sisteminde şeriatın mevcut kurgulanış biçiminin, onun tarihsel okumalarından sadece birisi olduğunu, üstelik bunun hatalı bir okuma olduğunu savundu. Dolayısıyla Ona göre şeriatın mevcut İİC’nde olduğu gibi bir güvenlik devletini haklaştıracak şekilde okunması hiç de meşru/şeri sayılamazdı. Suruş’un bu tezleri, İİC siyasal sisteminin dini-felsefi temellerine karşı radikal bir meydan okumaydı (Dabashi, 2007: 206). Suruş’un mevcut İİC siyasal sisteminin (seküler teokrasiye dayalı bir güvenlik devleti) meşruiyet temelini ve onun gediklileri olan ulemayı modernleşmeci ya da seküler demokrasi pozisyonundan değil de yine meşruiyet/şeriat temelinden yapı bozuma uğratması sadece İran muhafazakâr kesimlerini değil, Dabashi gibi İran için “sömürgeci olmayan bir modernleşme” arayışı içinde olan yazarları da hayal kırıklığına uğratmıştır:

“Suruş’un İslam Cumhuriyeti’ne yönelik düşünsel müdahalesi ve ideolojik altüst edişinin olumsuz tarafı ise, bu teorik okumayı son derece yetkin bir İslami dil çerçevesinde sunarak... İran siyasi kültürünün İslamileşmesini daha da şiddetlendirmiş olmasıdır”
(Dabashi, 2007: 207).

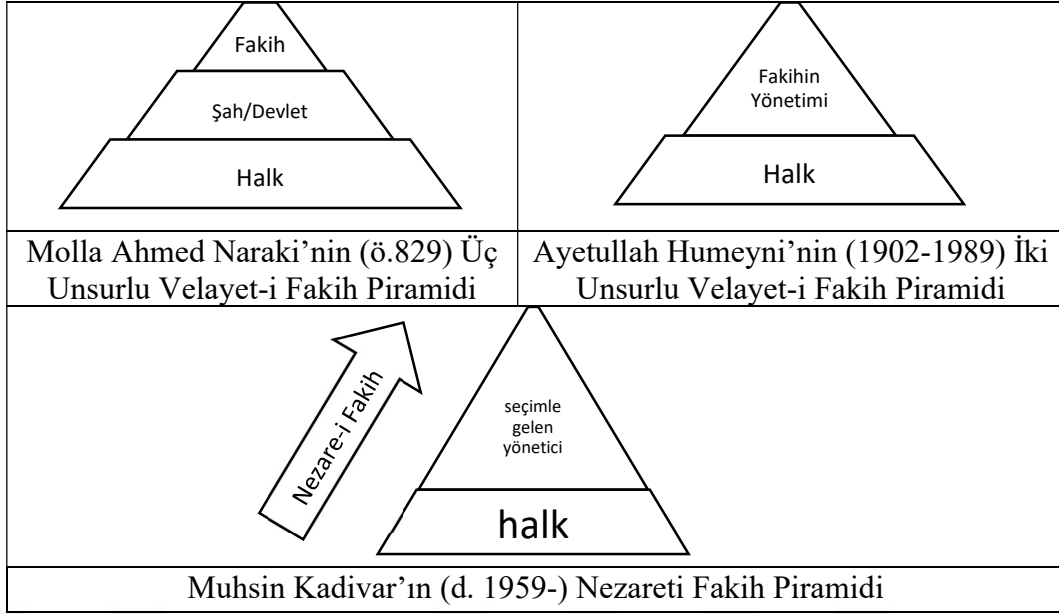
Mevcut ulema [ulus]devlet biçiminin (İİC) güvenlikçi boyutundan duyduğu endişeden yola çıkan Suruş, bir İslami entelijansiya düşüncesi geliştirmiştir (Gheissari and Nasr 2006: 118). İslami entelijansiyanın Suruş’a göre can alıcı özelliği siyasi yönetimde yer almamaları gerektiğidir (Çamurcu, 2000: 45). İslami entelijansiya siyasi değil, toplumsal önderlik rolünü üstlenmeliydi. Öyle anlaşıyor ki ulema-devlet bütünleşmesinin ulemanın toplumsal rolünü ortadan kaldırması sonucunun maliyetini dini düşüncenin ödediğinden yola çıkan Suruş, toplumsal önderlik boşluğunun yine İslami entelijansiyanın doldurması gerektiğini savunmuştur (Çamurcu, 2000: 45).

İİC bağlamında ulema-devlet bütünleşmesine en köklü eleştirileri getiren Suruş, bununla birlikte kendisiyle yapılan bir mülakatta ideolojik pozisyonunun [ulema]ulus devleti tarafından tekelleştirilen din anlayışına karşı çıkmak olduğunu, laik olmadığını belirtmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 125). İran Devrimi’ne hayranlığını hala koruduğunu ifade eden Suruş, Hatemi’yle beraber artık devrimin değil mevcut “despotik” güvenlik devletinin reforme edilmesi gerektiğine inandığını belirtmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 125-6).

İslami entelijansiya toplumsal kategorisinden gelerek ulema-devlet bütünleşmesinin neden olduğu güvenlik devletine toplumcu bir muhalif söylemle itiraz eden Abdülkerim Suruş'a Muhsin Kadivar gibi genç nesil ulema üyeleri de dahil olmuştur. Suruş gibi ulema dışı entelijansiyadan bir ismin bile meşruiyet pozisyonundan muhalif ve toplumcu bir söylem ürettiği bir tartışmada Kadivar gibi genç nesil bir ulemanın, temelleri daha sağlam ve meşruiyet merkezli muhalif bir söylem üretmesi çok daha etkili olmuştur. Dolayısıyla İİC'nde ulemanın rüesayı devlet rolünü üstlendiği şartlarda bile rüesayı millet, yine ulema ya da ulema dışı İslami entelijansiya tarafından üstlenilmiştir. Bu durum İran'da sömürgeci olmayan bir modernleşme ihtimalinin bile ancak İslami kamusal söylem içinde gerçekleşebileceğini göstererek, İslam dışında sömürgeci olmayan bir modernleşme arayışı içinde olan Dabashi'nin (Dabashi, 2007) umutlarını kırmıştır.

Muhsin Kadivar, İİC'nin bir güvenlik devleti biçiminde oluşumunun temelini ulema-devlet bütünleşmesini mümkün kılan velayet-i fakih sistemi olduğundan hareketle eleştirilerinin merkezine bu teoriyi yerleştirmiştir. Muhsin Kadivar, reform siyasetine teorik zemin kazandırmaya çalışan entelijansiyadan Abdülkerim Suruş'tan farklı olarak velayet-i fakih kavramına merkezi bir alandan, yani fıkıh disiplininin müdahil olmuştur. Dolayısıyla temellendirmeleri çok daha ciddi bir içerik taşımaktadır. Kadivar, *Şii Hukukunda Devlet Kuramları* (Nazari-yi Ha-yi Devlet Der Fıkh- Şii) kitabı ve *Rah-ı Nev* (Yeni Yol) dergisinde çıkan yazılarında fıkıh usulü ve eleştirel analiz (critical analysis) yöntemlerinden yola çıkarak ulemanın doğrudan yönetimi anlamına gelen Humeyni'nin velayet-i fakih teorisini sorgulamaya açmıştır (Rakel, 2008: 124). Kadivar, Şii fıkıhında velayet (doğrudan yönetim) kavramının hiçbir zaman merkezi bir yer işgal etmediğini savunarak, ulemaya en fazla nezaret (gözetim) rolü öngörülmüş olduğunu savunmuştur (Khosrokhavar ve Roy, 2000: 77-8).

Kadivar'ın nezaret-i fakih teorisi, ulemanın doğrudan yönetmekten kaçınması, sadece yasama faaliyetlerinin İslam'a uygunluğunu denetlemekle yetinmesi gerektiği anlamına gelmektedir (Khosrokhavar ve Roy, 2000: 78). Kadivar belirgin bir şekilde ulemanın Şii tarihinde bir istisna teşkil eden rüesayı devlet rolünden yeniden rüesayı millet rolüne dönüşünün teorik temellerini döşemeye çalışmaktadır. Nezaret-i fakihin, velayet-i fakihten farklı olarak “demokratikleştirici” doğası, İslamiliğin aktif fukaha müdahalesinden pasif ulema müdahalesine geçişi içeriyor olmasındadır. Yani nezaret-i fakih anlayışında bir şeyin dinen açıkça

Şekil 6.1. Molla Ahmed Naraki'den Humeyni'ye ve Humeyni'den Kadivar'a fakihin Dolaylı Yönetimi Anlayışından Doğrudan Yönetimi Anlayışına ve Oradan Da Fakihin Gözetimi Anlayışına Geçiş

yasaklanmamış olması (pasif onay) tabii olarak meşru olması anlamına gelmektedir. Halbuki velayet-i fakih dinen bir şeyin meşrulaştırılmasını doğrudan fakihin yetki alanına bırakmaktadır (Khosrokhavar ve Roy, 2000: 78).

Kadivar, sadece nezaret (gözetim) yetkisi öngördüğü fakihin bu yetkisini bile halk tarafından alması gerektiğini savunmuştur. Bu görüşünü *velayet-i intihabiye mukayyide* kavramıyla açıklayan Kadivar'a göre veliyi fakih doğrudan seçimle gelmeli ve seçildikten sonra da demokratik bir denetime tabi olmalıydı (Axworthy, 2013: 333). İşin gerçeği İİC'nde veliyi fakihin seçimi hali hazırda dolaylı bir yöntemle sağlanmış durumdadır. Ancak bu, Kadivar açısından sakatlanmış bir demokratik süreç içermektedir. Şöyle ki yeni veliyi fakih Hubregan Meclisi olarak nitelendirilen 88 ulemadan oluşan bir Uzmanlar Meclisi tarafından atanmaktadır. Söz konusu meclisin üyeleri ise doğrudan halk tarafından sekiz yıllığına seçilmektedir. Sürecin demokratik doğasını sakatlayan ise bu meclis seçimlerinin de tıpkı cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimleri gibi AKK'nın denetimine tabi olmasıdır. AKK'nın 12 kişiden oluşan üye yapısının yarısının doğrudan, diğer yarısının da dolaylı olarak mevcut veliyi fakih tarafından atanması, sürecin muhafazakâr bir kontrol mekanizmasına sahip olmasıyla sonuçlanmaktadır.

Özetlemek gerekirse hem Montazeri hem Suruş hem de Kadivar İİC'ni demokratik bir İslam cumhuriyetine dönüştürmek amacıyla toplumun İslami ilkelere doğrudan aykırı olmayacak şekilde kendi kendisini yönetmesini içeren bir

Şii teorik temel inşa etmeye çalışmışlardır. Suruş, Kadivar, Montazeri ve reform siyasetinin bu varsayımları ulemanın İİC’nde devletleştirilmiş pozisyonundan kurtarılacak tarihsel rolüne dönüşünü zorunlu görmektedir. Ulemanın gözetim rolü oynaması onun mevcut rüesayı devlet rolünden sıyrılarak rüesayı millet rolüne dönmesini gerektirmektedir. Ulema doğrudan yönetmeyle değil, hukuk ve toplum meseleleriyle ilgili pozisyonuna dönmelidir. Bu, Khosrokhavar ve Roy’un belirttiği gibi ulemanın Pehlevi dönemi pozisyonlarına geri dönüş savunusu değil, bir İslam cumhuriyetinde ulemanın siyaseti seçimle gelenlere bırakması, kendisinin de toplumsal rolüne dönmesi arayışıdır (Khosrokhavar ve Roy, 2000: 82).

Bu bağlamda İran reform siyasetini gelenek-modernlik ya da muhafazakâr-reformist dikotomisi bağlamında değerlendiren analizler başarılı olamamıştır. Muhafazakâr-reformist ya da gelenek – modernlik dikotomisi bilindik dini-seküler ayrımıyla tanımlanmıştır. Bu anlamda İran’da muhafazakarlık geleneğe sıkı sıkıya bağlı olmak, reformculuk ise sekülerleşme yolunda ilerlemek olarak tanımlanmıştır. Bu çalışma, İran’ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojisini güç arayışı (modernleşme/devlet oluşumu) ile meşruiyet krizi gerilimi olarak tanımlamıştır. İİC’nin mevcut muhafazakâr-reformist çatışma dinamiğini de bu geri plana uygun olarak tanımlamak söz konusu dikotomiyi hatalı değerlendirmekten alıkoyacaktır. Birkaç noktayı tekrar hatırlamak gerekiyor: *i*-ulema İran’ın Kaçarlar ve Pehleviler döneminde rüesa-yı millet (millet erkânı) toplumsal önderlik rolünü üstlenmiştir. *ii*- İİC’nde devlet-ulema bütünleşmesi ulemanın rüesa-yı millet rolünden rüesa-yı devlet rolüne kaymasına neden olmuştur. *iii*- İİC’nin devlet oluşumunun bir karakteri seküler teokrazi ise bir diğer karakteri de güvenlik devletidir. İİC, hem devlet-ulema bütünleşmesi anlamında seküler bir teokraziye dayandığı, hem de bir güvenlik devleti şeklinde oluştuğu için Humeyni döneminde (1979-89) İslam, iki yüzyıllık tarihsel rolü olan rüesayı millet açısından, yani meşruiyet bağlamında okunmaktan ziyade güç arayışı bağlamında okunmuştur. Başka bir ifade ile İslam/Şiilik güvenlik devletini haklılaştırıcı bir şekilde okunmuştur. İşte thermidor döneminin reform siyasetini bu zemin üzerinde değerlendirmek, onu hatalı İslam-sekülerleşme dikotomisinden de kurtarmaktadır. İran’da reform gündemini hem reformcu siyasetçiler hem reformcu İslami entelijansiya ve genç kuşak ulema bağlamında değerlendirdiğimizde talep edilenin İslami dünya görüşü dışında bir değişim olmadığını, odaklanılan değişimin İİC’nin güvenlik devleti boyutunu ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. Reform siyaseti

İslam'ın güvenlikçi bir devlet anlayışını haklılaştıracak şekilde okunması yerine, çoğulcu bir İİC'ni haklılaştıracak biçimde okunması gerektiğini savunmaktadır. Bu anlamda son iki yüzyıllık güç arayışı-meşruiyet krizi geriliminde İslam/Şiilik, İİC öncesi temel tarihsel rolü olan -ancak devrim sonrası Humeyni döneminde (1979-89) rol değiştiren- rüesa-yı millete, yani toplumsal meşruiyete dönüşü savunmuştur (Bayat, 2016: 414). Reform siyaseti, İslam'dan sekülerleşmeye doğru bir değişimi değil, ulemanın tarihsel rolüne dönüş talebi olarak tahlil edilmelidir.

6.4.4 Hatemi Sonrası Devlet-Toplum Gerilimi: 2009 Yeşil Hareket ve Ruhani'nin Sosyo-Kültürel Açılım Denemesi ve Yurttaş Hakları Beyannamesi

Cumhurbaşkanı Hatemi'nin ve İslami entelijansiyanın öncülüğündeki reform siyaseti bir önceki bölümde (6.3) belirtildiği gibi muhafazakâr-güvenlikçi bir devlet refleksiyle karşılaşmış ve 2005'te Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığına gelmesi sayesinde muhafazakâr-popülist söylem sentezinin iktidara taşınmasıyla durdurulmuştur. Reform siyasetinin durdurulması Vezarat'ın bulaştığı zincir siyasi suikastlar, reformist siyasetçilerin tasfiyesi, baskıcı basın kanunun değiştirilmesi girişiminin engellenmesi ve reformist gündemin Batılı kültürel işgal olarak damgalanması gibi stratejilerle mümkün olmuştur. Hatemi'nin bu muhafazakâr-güvenlikçi refleks karşısındaki zayıflığı onu geri adım atmaya sevk etmiştir. Bu geri adım ise ona olan toplumsal desteği kesmiş ve reform siyasetinin motivasyonunun sönmelenmesiyle sonuçlanmıştır. Bu atmosfer içinde gerçekleşen 2005 cumhurbaşkanlığı seçimleri Ahmedinejad'ın seçilmesini mümkün kılan siyasi denklemi yaratmıştır. Ne var ki dört yıllık yeni-muhafazakâr Ahmedinejad cumhurbaşkanlığının ilk döneminin sona ermesinin ardından reform siyaseti kendisini bu kez devlet-toplum geriliminin bir tarafı olarak ve Yeşil Hareket şeklinde yeniden göstermiştir. 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hatemi'nin seçilmesini sağlayan toplumsal dalga nasıl 2 Hordad Hareketi olarak anılmışsa, 2009 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bu dalgayı tekrar yaratmak için sandığa giden toplumsal kesimler Ahmedinejad'ın ikinci bir dönem için daha seçildiği ilan edilir edilmez seçimlerin ve iradelerinin çalındığı iddiasıyla sokaklara dökülmüş ve Yeşil Hareket olarak anılmıştır.

2009 Yeşil Hareket

2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri mevcut Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ile reform siyasetinin bir parçası olan Mir Hüseyin Musavi arasındaki bir rekabet

şeklinde gelişti. Seçimler öncesi reformist seçmenlerin katılımı konusundaki yüksek motivasyonu hem katılımın rekor seviyede olacağı hem de Musavi'nin büyük bir farkla kazanacağı bir hava oluşturmuştu (Axworthy, 2013: 400-2). Gerçekten de katılım %85'le rekor seviyede gerçekleşti ve fakat sonuçlar %63 gibi büyük bir farkla Ahmedinejad lehine açıklandı. Seçimlerin adil olduğu konusunda Ahmedinejad, Hamaney ve muhafazakâr hizip dışında uluslararası ya da ulusal bir aktör bulmak gerçekten zordur. En baştan belirtmek gerekirse ne o süreçte ne de ondan sonra, seçimlerin hileli olduğuna dair ortaya ikna edici somut kanıtlar koyulamamıştır. Ancak seçim öncesi, sırası ve sonrasında İİC'nin seçim rutiniyle uyuşmayan istisnai gelişmelerin yaşanması belli şüphelerin uyanmasına neden olmuştur. Öncelikle daha önceki seçimlerde sonuçlar seçim bölgelerine göre ayrı ayrı belli olur, daha sonra genele teşmil edilirken, bu seçimlerde en başından genel sonuçların açıklanması tercih edildi (Axworthy, 2013: 402-3). Ayrıca belki çok daha kuşku uyandıracak şekilde daha önce etnik dağılıma ya da kır-kent bölgelerine göre muhafazakâr-reformist adayların tercih edilmesinde farklılaşan oy dağılımı söz konusu olurdu. Ancak bu seçimlerde adayların genel oy oranlarıyla benzer şekilde bölgesel oylar da aynı oranda dağılmıştı. Bu durum seçimlerin önceden tasarlanmış genel oy oranına göre bölgesel olarak da ayarlandığı şüphelerini doğurmuştur (Axworthy, 2013: 403).

Seçimleri Ahmedinejad'ın kazandığının ilan edilmesinden sonra başını Mir Hüseyin Musavi ve Mehdi Kerrubi'nin çekmiş olduğu ve onlara Hatemi ve Ayetullah Montazeri'nin de destek verdiği bir toplumsal protesto hareketi başlatılmıştır. Seçimlere hile karıştırıldığından yola çıkan ve güvenlik güçlerinin sert müdahalesi karşısında gittikçe yaygınlaşan ve kalabalıklaşan isyan, Musavi'nin seçim kampanyasında yeşil rengini kullanması dolayısıyla Yeşil Hareket (Janbesh-e Sabz) olarak anılmıştır. Gösterilerin ana gündemini oluşturan seçimlere hile karıştırıldığı iddiası “oyum nerede?” (*Ro'ye man kojast?*) sloganıyla ifade edilmiştir. Ancak gösterilerde belki Yeşil Hareket'in çoğunluğunu oluşturmaya bile bileşenlerinden birisi olması bakımından önemli sayılması gereken 1979 Devrimi sonrası inşa edilen rejimle hesaplaşmak isteyen kesimlerin yer aldığı da görülmüştür. Bu kesimler, İslam Devrimi'nde kullanılan “*istiklal azadi, cumhuri İslami*” sloganına gönderme yaparak “*istiklal, azadi, cumhuri İranî*” sloganıyla daha seküler bir sosyo-politik kimlik talebini dillendirmişlerdir (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 71-2). Ama yine de Yeşil Hareket'in temel özelliğini, Montazeri'nin “*bugün biz bir*

İslam cumhuriyetine değil, askeri bir cumhuriyete sahibiz” ifadesiyle ortaya koyduğu gibi rejimin İslami değil güvenlikçi karakterine itiraz oluşturmuştur. 2009’da yaşanan toplumsal gösteriler ve bu gösterilerin liderlerinin Musavi, Kerrubi, Montazeri gibi isimlerden oluşması çatışma dinamiğinin devrimci ve devrim karşıtı şeklinde değil devrimciler içi çatışma olduğunu göstermektedir.

Bu bölümde toplumsal failliğin belirginleşmesini mümkün kılan en önemli faktörlerden birisi olarak İİC siyasal sisteminde seçimlerin rutinleşmiş olduğu iddia edilmişti. İşte 2009 cumhurbaşkanlığı seçiminde Ahmedinejad’ın ikinci defa seçilmesinde hile olduğunu düşünen kalabalıkların hızlı bir şekilde sokaklara dökülerek buna itiraz etmesi, sadece bir seçim sonucuna yönelik bir itiraz değil, daha ziyade toplumsal failliğin belirginleşmesini mümkün kılan en önemli aracın ortadan kaldırılmasına tepkiydi. Bu anlamda Ahmedinejad her ne kadar dış politikada anti-emperyalist bir retorik ve pratikle İran’ın uluslararası siyasette öznellik arayışını savunsa da bu çabası toplumsal failliği besleyen bir dinamiğe dayanmamıştır. Öyle ki Bayat’a göre Ahmedinejad’ın anti-emperyalizmi madunları özneleştirmeye ya da failliğini artırmaya değil, içinde alt-orta ve üst sınıftan gelenlerin de olduğu rejim sınıfının iktidarını restore etmeye matuftu (2016: 416-8). Ahmedinejad muhafazakâr restorasyonun temsilcisidir, Musavi ise iktidara geldiğinde kontrol dışı bir reform siyaseti yürütmesinden endişe edilen dalgayı temsil etmiştir. Bu dalgayı durdurmak pahasına 2009 seçimlerine kuvvetle muhtemel hilenin karıştırılması, İİC’nin 30. yılına girildiğinde bugüne kadarki en yaygın protesto hareketi olan Yeşil Hareket’in ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Protestoların üç önemli dalgası yaşandı. Birincisi 12 Haziran’da yapılan seçimlerin hemen ardından 15 Haziran’da (2009) Tahran’daki bir milyonluk sessiz yürüyüş ve onu takip eden haftalardaki sokak siyasetidir (Bayat, 2016: 419-20). İkinci dalga, 18 Eylül’deki (2009) Kudüs Gününde 2 milyon Yeşil Hareket eylemcisinin çeşitli kentlerde sokaklara akmasıydı (Bayat, 2016: 420). Nihayet 27 Aralık’a (2009) rastlayan Aşura Gününde sokağa çıkan Yeşil Hareket’e polisin kesin, sert, kararlı ve ölümcül bir karşılık vermesiyle hareket, sokak siyasetinden sosyal medya siyasetine kaymak zorunda kaldı (Bayat, 2016: 420). İfade edildiği gibi liderliğini Mir Hüseyin Musavi ve Mehdi Kerrubi’nin yaptığı ve onlara Montazeri ve Hatemi’nin destek verdiği, kentlerde yoğunlaşan Yeşil Hareket’in katılımcıları genel olarak orta sınıf, öğrenci ve kadınlardı. İslam’ın güvenlik devletini değil, özgürlük fikrini haklılaştıracak şekilde okunmasını talep ediyorlardı

(Bayat, 2016: 422). Rejim ise Yeşil Hareket'i bir yumuşak savaş (*ceng-i narm*) aracı olarak yorumlayarak ABD'nin, İsrail'in, BBC'nin İran'da bir kadife ya da turuncu devrim yaratmaya çalışan bir fitnessi olarak sundu (Axworthy, 2013: 406). Bu doğrultuda temel talebi İİC'nin güvenlik devleti boyutunun reforme edilmesi olan Yeşil Hareket, tam anlamıyla onun güvenlik aygıtı tarafından mağlup edilmiş oldu. Yeşil Hareket'in sosyal medya ağları denetim altına alınmış, Tahran iki ay boyunca DM tarafından yönetilmiş, 70 gösterici öldürülmüş, 4 bin aktivist tutuklanmış, hareketin fikri, stratejist ekibi tutuklanmış ve Musavi ile Kerrubi ev hapsine alınmıştır (Bayat, 2016: 425).

Hasan Ruhani: Sosyo-Kültürel Açılım Denemesi ve Yurttaş Hakları Beyannamesi

Nükleer yaptırımlar nedeniyle Batıyla yaşanan uluslararası-devlet gerilimi ve 2009 Yeşil Hareket protestoları nedeniyle yaşanan devlet-toplum gerilimi şartlarında her iki krizi de diplomasi ve siyasi ılımlılıkla çözme vaadiyle 2013'te cumhurbaşkanlığına Hasan Ruhani seçilmişti. Hasan Ruhani'nin bu şartlarda en önemli iki gündemi olmuştur. Birincisi Batıyla bir nükleer anlaşmaya ulaşarak uluslararası-devlet gerilimini sona erdirmek ve ekonomiyi krizden çıkarmak, ikincisi de 2009'da Yeşil Hareket protestoları bağlamında yaşanan devlet-toplum krizini bir sosyo-kültürel açılım denemesi (buna Yeşil Hareket'in sembol isimleri olan Mir Hüseyin Musavi ile Mehdi Kerrubi'yi ev hapsinden çıkarmak da dahildi) ile bir de Yurttaş Hakları Beyannamesi ilan ederek sonlandırmaktı. Bu anlamda Hasan Ruhani'nin ikinci gündemi, 2 Hordad Hareketi (23 Mayıs Hareketi), reform siyaseti ve 2009 Yeşil Hareket'in doğal bir devamı olarak nitelendirilebilir.

Hasan Ruhani, sosyo-kültürel açılım politikasına Nesrin Sotoudeh, Mohsen Aminzadeh ve İsa Sahorkhiz gibi bazı insan hakları aktivistlerinin serbest bırakılmalarını sağlayarak başladı (Arıkan, 2014: 29). Ancak siyasi özgürlükler konusunda asıl sembol isimler olan Yeşil Hareket liderleri Mehdi Kerrubi ve Mir Hüseyin Musavi'yi ev hapsinden çıkarmakta başarılı olamamıştır (Arıkan, 2014: 29). Siyasi özgürlüklerin bir parçası olarak değerlendirilen kadın hakları konusunda ise Ruhani, önemli resmi makamlara üç kadın ismi atamıştır. Buna göre Masume Ebtekar ve Elham Aminzadeh Cumhurbaşkanı Yardımcılığına, Marzieh Afkham ise Dışişleri Bakanlığı sözcülüğüne atanmıştır (Arıkan, 2014: 29).

Ruhani döneminde 2010'da kapatılan en önemli reformist parti olan İran İslami Katılım Cephesi (Cebhe-ye Müşareke-te İran-e İslami/İİKC) yerine İran

Milli Birlik Partisi (Ettihad Mellat İran/İMBP) ve İranlıların Sesi (Neda) partileri kurularak reform siyaseti yeniden canlanmaya başlamıştır. İMBP, reformist Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin kardeşinin başkanlık etmiş olduğu ve İİKC'nin eski üyelerini bünyesinde barındıran bir partiyken, Neda ise Hatemi'nin Paris büyükelçiliğini yaparken ABD hükümetine büyük pazarlık teklifinin mimarı olan Sadık Kharazi tarafından başkanlık edilmiştir (Caner, 2015: 43; Şen, 2015: 65).

Ruhani'nin açılım çabası kısa sürede muhafazakâr bir refleksle karşılaşmaktan kurtulamamıştır. 2009 protestoları muhafazakâr müesses nizamın İİC tarihinde karşılaştığı en ciddi toplumsal meydan okuma olduğundan ona karşı ciddi bir devlet hafızası ve refleksi oluşmuştur. Dolayısıyla Ruhani'nin muhafazakâr hiziple ilk sorunu 2009 protestoları bağlamında gerçekleşmiştir. Hasan Ruhani, söz konusu muhafazakâr meydan okumayla Ağustos 2014'te Bilim Araştırma ve Teknoloji Bakanı Feraci Dana'nın muhafazakâr ağırlıklı meclis tarafından bakanlığının düşürülmesi ve daha sonra bakan atama krizi yaşamasiyla karşılaşmıştır. Bakan Feraci'nin 2009 protestolarında yer aldıkları için üniversitelerle ilişkileri kesilen öğrencilerin yeniden üniversitelere dönmesini sağlaması, muhafazakâr milletvekillerinin temel itiraz gerekçesini oluşturmuştur (Caner, 2015: 42). Muhafazakâr çevreler ve müesses nizam 2009 gösterilerinde yer alan eylemcileri "fitneciler" olarak tanımlamakta ve bunların affedilmesini ideolojik bir güvenlik sorunu olarak değerlendirmektedir. Muhafazakarların kırmızı çizgisi haline gelen "2009 fitnecilerinin" üniversitelere dönüşü karşısında Meclis, Bakan Feraci'nin bakanlığını düşürmüştür. Meclis sadece Feraci'nin bakanlığını düşürmekle kalmamış, Ruhani'nin daha sonra bakan atamaya çalıştığı 2 ismi de (Mahmud Nili Ahmetabadi, Fahreddin Ahmed Daniş Aştıyani) onaylamayarak bunu Ruhani'ye karşı bir siyasi bilek güreşine çevirmiştir. Nihayet Ruhani'nin önerdiği üçüncü isim olan Muhammed Ferhadi, 26 Kasım'da (2014) bakan olarak meclis tarafından onaylanmıştır (Caner, 2015: 42).

Hasan Ruhani'nin dış politikada Batıyla diyalog politikasının tamamlayıcısı olan iç politikada güvenlik devletini gevşetmenin önemli bir boyutu da kültür politikalarının serbestleştirilmesiydi. Ruhani bu anlamda Kültür Bakanlığı'na Hatemi döneminin kültür politikalarını öven bir isim olan Ali Cenneti'yi atamıştır. Ali Cenneti'nin atanması sonrası Ahmedinejad hükümeti tarafından kapatılmış olan *Sinema Evi* 2015'te yeniden açılmıştır (Arıkan, 2016: 47). İran'ın uluslararası itibarını artırmanın sanatçıların itibarını artırmaktan geçtiğini düşünen Ruhani

hükümeti bu adımla sanatçılara daha özgür bir ortam sağlamaya çalışmıştır. Yine Ocak 2015'te kadın sanatçı Nuşin Tafi'nin erkek sanatçılarla düetini de içeren albümü kültür bakanlığı tarafından onaylanmıştır (Arıkan, 2016: 47). Ruhani buna ilave olarak, Mart 2015'te Vahdet Opera Salonu'nu, Mayıs 2015'te ise İran Milli Orkestrası'nı yeniden faaliyete geçirmiştir. Kültür Bakanı Cenneti bu girişimleri sonucu Haziran 2015'te Meclis tarafından bir gensoruya muhatap kalmıştır. Diğer taraftan yargı da konser organizasyonlarını iptal kararları alarak hükümetin kültürel açılımını baltalamaya çalışmıştır. Bu bilek güreşi karşısında geri adım atan hükümet olmuş ve Kültür Bakanı Ali Cenneti 20 Ekim 2016'da istifa etmiştir (Arıkan, 2016: 48).

Hasan Ruhani'nin devlet-toplum ilişkilerini yeniden düzenleme vaadinin en önemli parçasını ise ancak KOEP anlaşmasından sonra hayata geçirebildiği bir Yurttaş Hakları Beyannamesi ilan etmek oluştuyordu. Hasan Ruhani'nin 19 Aralık 2016'da ilan ettiği Yurttaş Hakları Beyannamesi 120 maddeden müteşekkildi (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 73). Bu beyanname Humeyni sonrası dönemden itibaren reform siyasetinin, devlet-toplum ilişkilerinin demokratik bir temelde yeniden tanımlanması çabalarının en son girişimlerinden birisi olarak kayıtlara geçmiştir. Beyanname; örgütlenme, gösteri, ifade ve düşünce özgürlüğü, adil yargılanma hakkı gibi siyasi ve sosyal haklar konusunda bir manifesto niteliği taşımış ve 2017 cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi Ruhani'nin kampanya platformunun temelini oluşturmuştur (Caner, 2017: 64-65). Ruhani'nin Yurttaş Hakları Beyannamesi, hiçbir biçimde ezber bozucu seviyede liberal bir içerikte olmasa da etnik azınlıklar olan Araplar, Türkmenler, Beluciler ve Kürtleri rahatlatıcı bir temel sağlamış ve dolayısıyla Humeyni'nin İslami çerçevesi içinde güçlü ve çoğulcu bir sivil toplumun gelişimi için bir mihenk taşı haline gelmiştir. Bu beyanname Hatemi döneminde temelleri atılmış sivil toplum ve demokratik İslam cumhuriyeti söyleminin ve İİC'nin güvenlikçi boyutunun zayıflatılması talebinin Ahmedinejad ara döneminin ardından canlılığını kaybetmemiş olduğunu göstermesi bakımından da dikkat çekicidir (Saikal, 2019: 124). Resmi bakımdan bağlayıcı olmayan beyannamenin 15. maddesi, *“vatandaşların kendi siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel kaderlerini belirlemede eşit haklara sahip olduğunu”* ve *“bu haklarını özgür ve adil seçimler veya referandumlarda kullanabileceklerini”* ifade etmişti. Yine Yurttaş Hakları Beyannamesi'nin 13. maddesi *“hiçbir otoritenin güvenlik gerekçesiyle vatandaşların meşru hak ve özgürlüklerini ve onların insanlık onuru ve bütünlüğünü engellemeye veya tehdit etmeye hakkı olmadığını”* ifade etmiştir

(Saikal, 2019: 124). Yurttaş Hakları Beyannamesi her ne kadar yasal bakımdan bağlayıcı olmasa da bu belge siyasal, toplumsal ve kültürel değişim ve reform için bir temel sağlamıştır (Saikal, 2019: 124).

Ruhani'nin Batıyla bir nükleer anlaşmaya vararak İran üzerindeki yaptırımları kaldırma ve İran'ı ekonomik krizden çıkarma ile bunu bir Yurttaş Hakları Beyannamesi ve sosyo-kültürel açılımla sürdürerek devlet-toplum ilişkilerini yeniden düzenleme planı, 2017'de ABD'de Donald Trump'ın başkanlığa seçilmesi ile boşa düşmüştür. Trump'ın başkanlığa seçilmesi ve 2018'de ABD'yi tek taraflı olarak 2015 nükleer anlaşmasından çekerek yeniden yaptırımlar politikasına geçmesi zincirleme bir etkiyle İran ekonomisinin düşüşe geçmesine ve toplumun Ruhani hükümetinden umudunu kesmesine neden olmuştur. Toplumun Ruhani ve reform siyasetçilerinden umudunu kestiğinin en önemli göstergeleri 2017-8 ve 2019'da ekonomik şikayetlerle gerçekleşen protestolar olmuştur. Gerçekten de Hasan Ruhani'nin ikinci döneminde ABD'nin KOEP'ten çekilmesinin, başka bir ifade ile uluslararası-devlet ilişkilerinde yeniden gerilim yaşanmasının neden olduğu ekonomik dalgalanma doğrudan devlet-toplum gerilimine yansımıştır. İran 2017-8 ve 2019'da ekonomik kaynaklı 2009 sonrasının en kapsamlı protestolarına sahne olmuştur. Meşhed'te banka mudilerinin mağduriyetiyle başlayan 2017'nin sonu ve 2018'in başında gerçekleşen kış protestoları sırasında 22 kişi hayatını kaybederken 3700 kişi tutuklanmıştır (Ertan, 2021: 12). Yine Kasım 2019 protestolarının temel nedeni de benzine yapılan %300'lük zamdır. Huzistan'da başlayan ancak kısa sürede İran'ın büyük kentlerine yayılan protestolarda Uluslararası Af Örgütü'ne göre 304 kişi hayatını kaybederken, 7000 civarında kişi de tutuklanmıştır (Ertan, 2021: 12). Toplumun reform siyasetinden umudunu yitirdiğinin son göstergesi ise 2020 meclis seçimleri ile 2021 cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılım oranlarının düşüklüğü ve reformcu adayların tercih edilmemesi olmuştur.

6.5 Humeyni Sonrası İran İslam Cumhuriyeti Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi ve Dış Politikası (1989-2021)

İlk on yıllık oluşum döneminin (1979-89) ardından Humeyni sonrası İİC'nin UTS'si hem *uluslararası* hem *devlet* hem de *toplumsal* alanda gerçekleşen büyük değişimler tarafından belirlenmiştir. Bu anlamda 1989 sonrası İran dış politikası ancak uluslararası-devlet-toplum kompleksinin bir bütün olarak ele alınmasıyla açıklanabilir. İİC, ilk on yılının ardından Soğuk Savaş'ın sona erdiği bir uluslararası manzara, kurucu lider Humeyni'nin hayatını kaybettiği ve

dolayısıyla liderlik değişiminin yaşandığı bir devlet oluşum süreci ve nihayet devrim sonrası ilk on yıl geçici olarak sıfırlanan toplumsal failliğın yeniden belirginleşmesi gibi uluslararası tarihsel sosyolojik bir dinamik içine girmiştir.

Bu çalışma söz konusu dinamikten yola çıkarak Humeyni sonrası İran dış politikasını devlet oluşum sürecini merkeze alarak thermidor dönemi ve sonrası şeklinde iki ayrı alt dönemde inceleyecektir. Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma, Hatemi'nin siyasal reform ve bu iki girişime muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksinin biçimlendirdiği ilk alt dönem, toplumsal alanda seçim olgusunun rutinleşmiş olduğu, ekonomik ve demografik değişimin devrimci etiğı gevşettiğı ve reform siyasetinin üzerinde yükselen toplumsal faillik ve demokratik bir İslam cumhuriyeti talebinin teolojik-felsefi temellerinin de atıldığı bir süreçtir. İşte bu ilk alt dönemde dış politikada devrimci etiğın (*yıkıcı radikalizm*) yerini *kurucu esneklik* olarak ifade edilmesi gereken özgürlük, refah, zenginlik, barış, diplomasi, uzlaşma etiğı almıştır. Bununla beraber devletin güvenlikçi-muhafazakâr direncini sürdürmesine paralel olarak Ortadoğı barış sürecine dirençte kendisini gösteren *yıkıcı radikalizm* pratiklerini gözlemlemek de mümkündür.

Bu çalışma Humeyni sonrası İran dış politikasını her ne kadar iki alt dönemde inceleyecek olsa da İİC'nin *uluslararası* çevresini Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzenin üç ayrı tarihsel evresi bağlamında değerlendirecektir. Dolayısıyla thermidor döneminin (1989-2005) uluslararası bağlamını hem Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının ilk tarihsel evresi olan 1991-2001 arası sıkı iki kutuplu sistemin dağılması ve ABD'nin tek taraflılığına dayalı bölgesel düzen girişimleri olan 1991 Körfez Krizi, Madrid Barış Süreci ve Çifte Çevreleme hem de ikinci evresi olan 2001-2010 arasını kapsayan yeni-muhafazakar Bush hükümeti, 11 Eylül 2001 sonrası Afganistan ve Irak müdahaleleri ile İran nükleer faaliyetlerinin uluslararası güvenlik meselesi haline gelmesi faktörleri belirleyecektir. Bölgesel düzenin bu ikinci tarihsel evresinin özellikleri thermidor sonrası (2005-2021) dönemin uluslararası bağlamını da belirlemeye devam edecektir.

Mahmud Ahmedinejad (2005-2013) ve Hasan Ruhani (2013-2021) cumhurbaşkanlıklarını kapsayan thermidor sonrası İran dış politikası ise öncelikle, İran içinde muhafazakâr-güvenlikçi restorasyon ve bu restorasyona 2009'da toplumun gösterdiği demokratik İslam cumhuriyeti talebi tepkisinin bir yansıması olan Yeşil Hareket tarafından belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın devlet-toplum ilişkilerinde güvenlikçi yaklaşımının dış politikada yansıması uranyum zenginleş-

tirme faaliyetlerinde Batı'yla daha az uzlaşmacı bir stratejide kendisini göstermiştir (*yıkıcı radikalizm*). Bu anlamda Ahmedinejad dönemi hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum geriliminin aynı anda yaşandığı bir kriz dönemi olmuştur. Uluslararası-devlet ilişkilerinin normalleştirilmesi için bölgesel düzenin üçüncü tarihsel evresine geçilmesini sağlayan 2009 Obama başkanlığı bir fırsat sunmuş olsa da 2009 devlet-toplum gerilimi bunu mümkün kılmayacaktır. Dolayısıyla uluslararası-devlet gerilimi ile devlet-toplum gerilimi ancak Obama'nın ikinci dönemi ile (2013-2017) Ruhani'nin ilk döneminin (2013-2017) çakışmasıyla söz konusu olabilecektir. Dış politikada *kurucu esnekliğe* dayalı Ruhani liderliği uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirilmesi akabinde ve sayesinde devlet-toplum ilişkilerini de reform siyasetinin bir sürdürücüsü olarak düzenlemeye çalışacaktır. Bu anlamda devlet-toplum ilişkilerini demokratik İslam cumhuriyeti talebini karşılayacak şekilde bir sosyo-kültürel açılım denemesi ve bir de Yurttaş Hakları Beyannamesi ilan ederek normalleştirmeye çalışacaktır. Ruhani'nin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme çabası nasıl Obama başkanlığının olumlu karşılık vermesiyle başarılı bir sonuç üretmişse ve bu sayede devlet-toplum ilişkilerinin normalleştirilmesi umutlarını artırmışsa, 2017'de ABD başkanlık koltuğuna oturan Donald Trump'ın İran'ı izole etme politikasına geri dönmesi nedeniyle de başarısızlığa uğrayacaktır. Bunlara ilave olarak thermidor sonrası dönemin bölgesel düzen bakımından üçüncü tarihsel evresinin en önemli gündemlerinden birisini de Arap Baharı oluşturmuştur. İran'ın Arap Baharı politikasını ise değişen hükümetlerden bağımsız olarak, devlet-toplum ilişkilerindeki güvenlikçi devlet oluşumu ile demokratik İslam cumhuriyeti arasındaki çözülememiş çelişki ya da uluslararası-devlet ilişkilerindeki statüko karşısı *yıkıcı radikalizm* ile devlet-toplum ilişkilerindeki otoriterlik arasındaki tercih belirlemiştir.

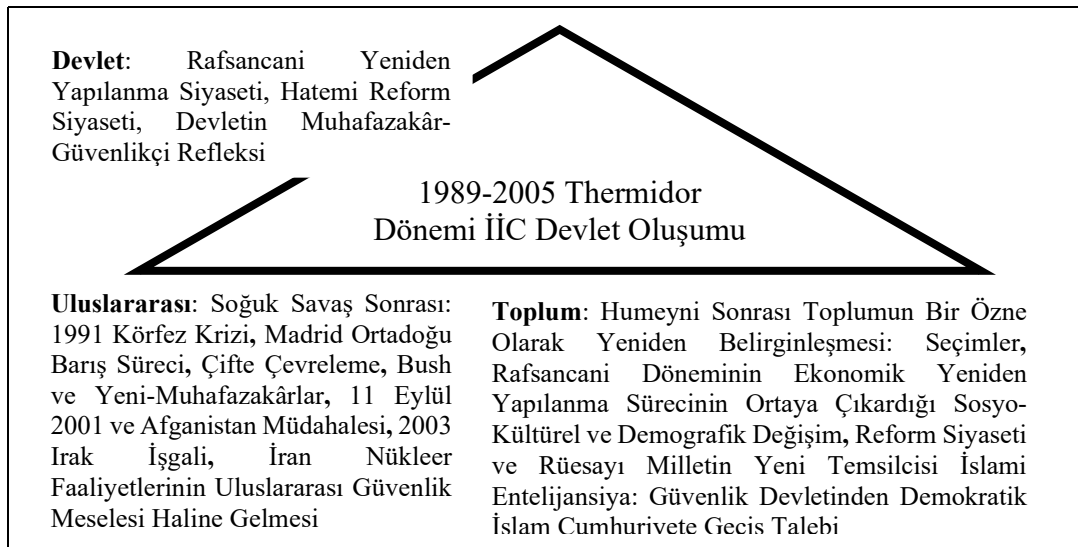
6.5.1 Thermidor Dönemi Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi ve İran Dış Politikası (1989-2005)

Thermidor döneminin uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında İran dış politikasının değerlendirileceği bu bölümde öncelikle Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışlarının ilk evresine (1991-2001) denk gelen Rafsancani cumhurbaşkanlığı ele alınacaktır. Rafsancani dönemi dış politika uygulamasının ele alınmasının ardından Hatemi cumhurbaşkanlığı dönemi hem devlet ve toplumsal alanda gerçekleşen gelişmeler hem de Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışlarının birinci ve ikinci evresi bağlamında tahlil edilecektir.

Haşimi Rafsancani Dönemi: Devrimci Radikal Etiğin Gevşemesi

Bu dönem Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzenin üç evresinden ilki olan 1990-2001 arası ilk ara dönemini kapsamaktadır. ABD’de Baba Bush’un son yılları ile Clinton başkanlığına denk gelen bu ilk ara dönem, Amerikan destekli bir bölgesel düzenin inşa edilmesine dönük girişimler olan Körfez Savaşı ve Arap-İsrail Madrid Barış Süreci tarafından domino edilmiştir. Bu dönemde Körfez Savaşı sırasında İİC yeni liderliği thermidor dönemine geçişin dış politikaya yansımaları anlamında *kurucu esneklik* politikası olarak değerlendirilebilecek aktif bir tarafsızlık politikası izleyerek ABD karşıtı bir pozisyon almaktan kaçınırken; Madrid Barış görüşmelerine karşı *yıkıcı radikalizm* politikasının bir sürekliliği olarak statüko karşıtı radikal bir politika izlemeyi tercih etmiştir.

Humeyni’nin imam karizması, İran-İrak Savaşı ve uluslararası izolasyonun neden olduğu devrimci etik, devlet-toplum bütünleşmesine ya da başka bir ifade ile toplumsal failliğin sıfırlanmasına neden olmuştu. İmam karizmasına sahip Humeyni’nin hayatını kaybetmesi ve İran-İrak Savaşı’nın sona ermesi devrimci etiğin gevşemesini de beraberinde getirmiştir. Devrimci etiğin gevşemesi devlet-toplum bütünleşmesinin gevşemesine ve toplumsal failliğin devletten özerkliğinin yeniden belirginleşmesine yol açmıştır. İşte Rafsancani cumhurbaşkanlığı devlet-toplum bütünleşmesinin sona ererek toplumsal failliğin devletten özerkleşmeye başladığı bir zamanda bu failliği ekonomik yeniden yapılanmayla karşılamaya çalışmıştır. Ekonomik yeniden yapılanmayı ise bir taraftan özelleştirmeyi teşvik ederek diğer taraftan ise uluslararası izolasyonu ortadan kaldırmaya çalışarak ger-

Şekil 6.2. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 1989-2005 Thermidor Dönemi İİC Devlet Oluşumu

çekleştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Humeyni dönemi devrimci etiğinin dış politikaya yansması kendisini nasıl devrim ihracı, İslami enternasyonalizm, anti-emperyalizm, batı karşıtlığı, üçüncü dünyacılık, Siyonizm karşıtlığı gibi *yıkıcı radikalizm* uygulamalarında göstermişse; thermidor döneminde devrimci etiğin gevşemesinin dış politikaya yansması da kendisini *kurucu esneklik* uygulamaları olan barış, diplomasi, ikili ve bölgesel angajmanlara girmek gibi mevcut uluslararası sistemin normlarına entegre olma girişimlerinde göstermiştir. Rafsancani'nin yeniden inşa döneminin gündemini, uluslararası yalıtılmışlık ve devrimci etiğin gevşeyerek devlet-toplum bütünleşmesinin ortadan kalkmaya başladığı şartlarda rejimin ve devrimin ayakta kalabilmesi için ekonomik kalkınmanın zorunluluğu belirlemiştir (Şen, 2016: 234). Ekonomik yeniden yapılanma zorunluluğu devrimci etiğin gevşemesini hızlandırdığı gibi dış politikada revizyonizmin de gerilemesine ve uluslararası normlarla barışık, diyalog ve iş birliğine açık bir yaklaşımın kullanılması gerektiği düşüncesinin benimsenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla Cumhurbaşkanı Rafsancani (ve çok daha belirgin bir şekilde Cumhurbaşkanı Hatemi) uluslararası yerleşik norm, kural ve değerlerle uyumlu bir dil ve siyaset ile uluslararası-devlet ilişkileri arasında köprüler kurma arayışı içinde olmuştur (Şen, 2016: 240).

Rafsancani'nin Dış Politikaya Dair Genel Yaklaşımı ve Söylemi

Rafsancani dış politikada izolasyonizmi terk etmeye çalışmış ve bu dönem için hala enternasyonal, devrim ihracı odaklı, anti-Batıcı duruşunu koruyan İslami-solu eleştirmiştir (Moslem, 2002: 148). Bu dönemde 1997'den sonra reformist olarak nitelendirilecek İslami-solun dış politikaya yaklaşımı *yıkıcı radikalizm* tarafından belirlenirken, Humeyni sonrası Hamaney-Rafsancani ikili liderliğinin dış politika yaklaşımını ise *kurucu esneklik* belirlenmiştir. Rafsancani büyük şeytanla (ABD) anlaşmayı reddetmek yerine muhtemel gelecek ilişkiler için açık kapı bırakmıştır: “*bizim amacımız asla devrimimizi zorla ihraç etmek değildir... Eğer insanlar bizim kapalı kapılar arkasında yaşadığımızı düşünüyorsa, yanılıyorlar. Bizim bağımsız olmamız gerektiği gibi, dünyada müttefik ve dostlara da ihtiyacımız var... ABD adam gibi davranmadığı sürece, bizimle ilişki kuramaz.*” (Moslem, 2002: 148). Bu çatışmacı olmayan duruş Rafsancani tarafından sıklıkla tekrar edilmiştir: “*bizim dış politikamızda ve dünya ülkeleriyle ilişkilerimizin biçimlenmesinde uluslararası düzenlemelere saygı... ve hegemon olmama... politikasına bağlılığımız... [belirleyicidir]*” (Moslem, 2002: 175). Ancak

Rafsancani dönemi -buna Hatemi dönemini de dahil etmek gerekir- kurtuluş hareketlerine verilen destek ya da Madrid Barış görüşmelerine karşıtlıkta kendisini gösteren *yıkıcı radikalizm* ve statüko karşıtlığı uygulamalarının da varlığını koruduğu bir dönem olmuştur.

Rafsancani, yeniden yapılanma ve bunun bir tamamlayıcısı olan *kurucu esneklik* dış politikasını hayata geçirmek için öncelikle dış politikada bölgesel ve söylemsel bir açılım yapmaya ve bununla paralel olarak karar alma sürecini ideolojik olmaktan bürokratik olana kaydırmaya çalışmıştır. *Yıkıcı radikal* dış politikanın nedeni bürokrasi dışı güç unsurları olduğundan, Rafsancani *kurucu esnekliği* hayata geçirebilmek için karar alma sürecini de bürokratikleştirmeye çalışmıştır. Rafsancani'nin bölgesel açılım politikasının muhatabı Arap komşularıydı. Rafsancani, İran'ın Arap komşularıyla ilişkilerini geliştirmek için Suudi Arabistan'ı ziyaret etmiş ve Arap hükümetlerinin İran'ın devrim ihracı konusundaki endişelerini gidermeye çalışmıştır (Ramazani, 2010: 60; Saikal, 2019: 101). Humeyni'nin vasiyetinde dahi söz konusu ettiği Suudi Arabistan'la olan ideolojik ve tarihsel husumete rağmen Rafsancani, bu ülkeyle yakınlaşmayı denemiştir. Öyle ki 1991'de İran ve Suudi Arabistan diplomatik ilişkilerini yeniden kurarak siyasi bir açılım için bir başlangıç yapmaya çalışmıştır (Djaili-Kellner, 2011: 144-145). İran'ın Körfez ülkelerine açılım politikası KİK'in Aralık 1990'daki Katar zirvesinde, bölgesel güvenlik yapılanmalarında İran'la gelecekte muhtemel bir iş birliğini memnuniyetle karşılayacağını ilan etmesine neden olmuştur (Rakel, 2008: 159). Ne var ki aşağıda Körfez Krizi değerlendirilirken de görüleceği gibi İran'ın bölgesel güvenlik yapılanmasına dahil olma çabası Körfez ülkeleri, Mısır ve daha da önemlisi ABD tarafından onay bulmamıştır.

Rafsancani, dış politikada ideolojik meselelerin tonunu düşürerek Batı'nın kaygılarını da gidermeye çalışmıştır. Bu anlamda Humeyni'nin Salman Rüşdi fetvasını kaldırmakta başarılı olamasa da uygulamasını teşvik etmekte İran devletinin rolünü sınırlandırmıştır (Saikal, 2019: 101). Rafsancani, Humeyni'nin Salman Rüşdi fetvasının şahsi bir hüküm olduğunu ve kendi hükümetinin bu hükmün yerine getirilmesini desteklemediğini açıklamıştır (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 83). Bunun ötesinde İran'ın Lübnan'daki müttefiki Hizbullah'ın rehin aldığı bazı Batılıların serbest bırakılmasını sağlamada İran'ın etkisini kullanmıştır. Bunu yaparak İran'ın Batı'yla ve mümkünse ABD ile ilişkilerini düzeltmeyi hedeflemiştir (Saikal, 2019: 101). Rafsancani, ABD karşıtlığı söylemini kullanmaya devam ettiği

durumda bile ideolojik bir gerekçeye değil ulusal çıkar merkezli bir terminolojiye dayanmaya çalışmıştır. ABD, Humeyni döneminde “büyük şeytan” ve “küfrün küresel lideri” olarak hiç bitmeyecek ideolojik bir savaşın ötekisi şeklinde nitelendirilmişken, Rafsancani döneminde jeopolitik tehdit bağlamında değerlendirilmiştir (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 83). 1993 cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi gazeteciler Rafsancani’ye İran-ABD ilişkilerinin onarılmasının mümkün olup olmadığını sorduğunda, ideolojik konuları değil, ABD’nin İran’a olan borçlarını ve dondurulmuş varlıklarını ödememesi konusunu gündeme getirmiştir (Pargoo and Akbarzadeh, 2021: 83).

Rafsancani’nin İran ekonomisini yeniden yapılandırma ve İran’ı uluslararası izolasyondan kurtarma çabasının doğal sonucu olarak statüko karşıtı inisiyatif almaktan uzak durma politikasının hayata geçirilme zorluklarından birisi de dış politika karar ve uygulamasında DM gibi hükümetten bağımsız yapıların varlığıdır. Rafsancani bu zorluğu aşmak için dış politikada bürokratikleşme, Dışişleri Bakanlığı bünyesinde komisyon ve alt komisyonlar kurulması gibi rasyonelleşme adımları atmaya çalışarak karar alma sürecini merkezileştirmeye gayret etmiştir (Şen, 2016: 178). Rasyonelleşmenin en önemli boyutu dış politika kadrolarının ulema gibi ideolojik unsurlardan profesyonel uzman kadrolara kaydırılması çabasıdır (Şen, 2016: 178). Rafsancani dış politikada karar alma yetkisini ideolojik tartışmalardan soyutlamak için Milli Güvenlik Yüksek Konseyi’ne (MGYK/*shura-e amniat-e melli*) taşımıştır (Ehteshami, 2002: 293; Moslem, 2002: 176). MGYK, cumhurbaşkanının başkanlık ettiği ve silahlı güçlerin (ordu ve DM), gizli servisin en önemli temsilcileri ile dışişleri bakanının, Rehberin temsilcileri ve gerektiğinde diğer bakanların katılımıyla oluşan ülkenin iç ve dış güvenlik meselelerinin ele alındığı bir yapıdır (Posch, 2013: 9).

Rafsancani’nin cumhurbaşkanlığı döneminde dışişleri bakanlığına bağlı çeşitli alt kurumlar da güçlendirilerek diplomasi uygulama ve strateji geliştirme alanında kurumsal bir ağırlık elde edilmeye çalışılmıştır. Bunlardan birisi olan diplomasi okulu temelde bir eğitim kuruluşudur ancak bunun yanında araştırma kuruluşu olarak da faaliyet yürütmektedir. Dış politika ve güvenlik politikası alanında temel merkez ise bakanlığa bağlı *Uluslararası Araştırma ve Eğitim Merke-*

zi'dir (CIRE). Söz konusu merkez uluslararası tanınırlığa sahip olan Siyasal ve Uluslararası Çalışmalar Enstitüsü'nü (IPIS) de içermektedir (Posch, 2013: 10).³²

Rafsancani'nin revizyonist olmayan dış politika yaklaşımının test edileceği olay 1990-91 Körfez Krizi'yken, revizyonist dış politikanın varlığını koruduğu olay ise Filistin-İsrail barış görüşmeleri olan Madrid Sürecine yönelik olumsuz tutumu olacaktır.

Rafsancani'nin Körfez Krizi Politikası: Karşılıksız Kalan Kurucu Esneklik

Körfez Savaşı sırasında İİC yeni liderliği, thermidor dönemine geçişin dış politikaya yansımaları anlamında *kurucu esneklik* politikası olarak değerlendirilebilecek aktif bir tarafsızlık politikası izleyerek ABD karşıtı bir pozisyon almaktan kaçınmıştır. Körfez Krizi, 1980-88 arası yaşanan İran-Irak Savaşı'ndan büyük bir borç yüküyle çıkan Irak tarafının Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesiyle tetiklenmiştir. Irak'ın Kuveyt işgali İran'da Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanmayla bölgesel ilişkilerini normalleştirme amacını birbirine bağlayan politikasında belli bazı ikilemler yaratmıştır. Öncelikle devrimin hemen ardından kendisi de Saddam Hüseyin rejimi tarafından işgal edilmiş olan İİC'nin ilk tepkisi işgal girişimini kınamak olmuştur (Axworthy, 2013: 310). Ne var ki işgale karşı ABD'nin müdahil olması durumu İİC açısından karmaşıklaştırmıştır. Her ne kadar cumhurbaşkanlığında iç ve dış politikanın thermidor dönemine geçişinin mimarı Rafsancani olsa da meclis hala İslami-sol ağırlıklı bir yapıya, İslami-sol da hala radikal bir Amerikan karşıtlığına sahipti. Bu dönemde İslami-sol açısından ideolojik olarak anti-Amerikancılık diğer tüm meselelerden öncelikliydi. Dolayısıyla İslami-sol ve onun ağırlıkta olduğu meclis açısından Saddam Hüseyin'in Kuveyt işgalindense ABD'nin bölgeye güç yığınağı yapması çok daha büyük bir tehditti. Rafsancani hükümeti açısından ise temel öncelik, Humeyni ve İran-Irak Savaşı sonrası yeniden yapılanmaya zarar verecek her türlü politikadan uzak durmaktır (Axworthy, 2013: 311). Bu anlamda Rafsancani, İslami-solun ABD'nin artan bölgesel varlığına karşı daha fazla tepki gösterilmesi taleplerine de, Saddam Hüseyin'in İran'la iş birliği tekliflerine de sessizlikle (olumlu cevap vermeyerek) karşılık verdi. Hatta Ocak-Şubat 1991'de ABD öncülüğündeki koalisyon güçleri *Çöl Fırtınası Operasyonu* ile Kuveyt lehine işgale müdahale ettiğinde Rafsancani, Saddam Hüseyin'in Irak'ın hava kuvvetlerine ait uçaklarının önemli bir kısmını

³² Institute for Political and International Studies (IPIS): <https://ipis.ir/en>.

İran'a taşıma teklifini kabul ettiğinde bile İran savaşa müdahil olmaktan kaçınmaya devam etti (Axworthy, 2013: 311). İslami-sol ağırlıklı meclisteki milletvekillerinin Amerikan karşıtlığı o düzeydeydi ki sekiz yıl boyunca savaşmış oldukları Irak rejiminin desteklenmesi çağrısında bile bulunmuşlardır. Öyle ki İslami-solun en önemli örgütü olan MRM, ABD'nin Basra Körfezi'ndeki faaliyetlerini artıracak olmasından kaygı duymuş, İran'ın güçlü bir şekilde Irak'ın arkasında durması gerektiğini ve Irak'a karşı bir İsrail saldırısı durumunda İİC'nin Siyonist rejime ve ABD'ye karşı cihat çağrısı yapması gerektiğini dile getirmiştir (Moslem, 2002: 178). Cumhurbaşkanı Rafsancani de söz konusu Amerikan maceracılığını kınamış ancak *"İran'ın çıkarları tehdit edilmediği sürece müdahale etmeyeceğini"* açıklamıştır. Buna uygun olarak MGYK, resmi olarak savaşta İran'ın pozisyonunu tarafsızlık olarak ilan etmiştir. Hamaney-Rafsancani ikili liderliğinin bu kararına mecliste Hasan Ruhani de destek verirken muhafazakarların en önemli örgütü olan JRM de veliyi fakihin yönetimi altında birlik ve cumhurbaşkanına destek çağrısı yaparak bu kararı onaylamıştır (Moslem, 2002: 178).

Humeyni sonrası devrimci etişin ve devlet-toplum bütünleşmesinin gevşediği şartlarda Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma girişimi, İran ekonomisinin küresel sisteme entegre edilmesinden geçiyordu. Körfez Krizi, İİC'nin ekonomisini entegre etmeyi planlandığı küresel sistemde, Soğuk Savaş sonrası ABD bölgesel düzeni çabasının ilk girişimiydi. Bu anlamda Rafsancani, Körfez Savaşı'nda İİC'nin dış politikasını bu küresel ve bölgesel jeopolitik gerçekliğe uyarlamaya çalışmıştır. Rafsancani yukarda da ifade edildiği gibi savaşta resmi olarak tarafsızlık ilan etse de (Ehteshami, 2002: 301) bu tarafsızlık Trita Parsi'ye göre *"pozitif bir tarafsızlıktı"*. Çünkü savaş sırasında İran, hava sahasını ABD güçlerine açmış, Irak'ın yardım taleplerini geri çevirmiştir (Şen, 2016: 175). Dönemin ABD Dışişleri Bakanı James A. Baker, İran'ın kriz boyunca izlediği siyaseti takdir etmiş ve savaş sonrası bölgesel güvenlik mimarisinde İran'ın da rol alabileceğini ifade etmiştir. Kriz, Rafsancani hükümeti tarafından İran'ın revizyonist değil, statüko yanlısı, iş birliği ve istikrar unsuru olarak ortaya çıkmasının bir fırsatı olarak değerlendirilmiştir (Şen, 2016: 176).

Bununla beraber Kuveyt Krizi'nin yaşandığı bir konjonktürde 6 Körfez ülkesi ile beraber Mısır ve Suriye, Şubat 1991'de bölgesel bir güvenlik yapılanması için bir araya geldiklerinde bu yapılanmadan İİC'ni dışlamışlardır. İran'ın dışlanmasında özellikle Kahire'nin aktif itirazı etkili olmuştur. KİK ülkelerinin bölgesel

güvenlik yapılanmasında İran'ı dışlamış olmaları bu konuda ABD'ye dayanmayı tercih ettiklerini göstermiştir (Ehteshami, 2002: 301; Rakel, 2007: 173). Öyle ki Mayıs 1991'de söz konusu bölgesel güvenlik yapılanmasının varlığına son verilmesinin ve Mısır ile Suudi Arabistan'ın Kuveyt'ten askerlerini çekmeye başlamasının ardından KİK ülkeleri Batı askeri güvencesi altına girmiştir. Rafsancani'nin İran'ın bölgesel ve uluslararası ilişkilerini normalleştirme çabasına rağmen söz konusu bölgesel güvenlik yapılanmasından dışlanmış olmasının en önemli nedeni buna ABD'nin aktif bir şekilde karşı çıkmış olmasıydı (Boer, 2009: 79). Körfez ülkeleri bölgesel güvenliklerini ABD güvencesine bağlama adımı olarak bu ülkeyle bir seri güvenlik anlaşması imzalamıştır. İlk anlaşmayı imzalayan ülke Eylül 1991'de Kuveyt olmuştur. ABD, bu anlaşmalar sonucunda KİK ülkelerine sadece yüksek miktarda silah satmakla kalmamış, aynı zamanda bu ülkelerin su alanlarını kullanma ve ortak askeri tatbikat yapma hakkı da elde etmiştir (Rakel, 2008: 161). İran, Körfez ülkeleri ile ABD arasında ortaya çıkan güvenlik düzenlemeleri anlaşmalarından rahatsızlığını belirtmekten kaçınmamıştır (Ehteshami, 2002: 301-2). Dışişleri Bakan Yardımcısı Besharati, *“komşularımız birbiri ardına Batılı ülkelerle savunma anlaşmaları imzalıyor. Dolayısıyla bu bizim askeri teçhizat, silah almamızın gerekçesini oluşturuyor”* demiştir (Rakel, 2008: 161).

ABD'nin Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen inşasının ilk ara döneminin bir girişimi olan Körfez Savaşı'nın hızlı bir şekilde başarıya ulaşmasının ardından ikinci girişimi de Ortadoğu'nun en ciddi sorunu olan Arap-İsrail çatışmasını çözme konusunda baskılarını artırmaktı. İran, Kuveyt Krizi'nde izlemiş olduğu bölge ülkeleri ve uluslararası aktörlerle uyumlu politikasına rağmen bölgesel güvenlik yapılanmasından dışlanmıştı (Ehteshami, 2002: 302). Madrid Süreci ile başlayan Arap-İsrail barış görüşmeleri İran'ın bölgesel düzenlemelerden daha da izole edilmesi riskini içerdiğinden ve Filistin meselesinin İİC'nin siyasal kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğundan Rafsancani hükümeti Kuveyt krizinden farklı olarak bu girişimin karşısında bir pozisyon belirlemiştir.

Madrid Arap-İsrail Barış Girişimi: Yıkıcı Radikalizme Dönüş

ABD'nin Soğuk Savaş sonrası yeni bölgesel düzen arayışının Körfez Savaşı'ndan sonraki yansıması baba Bush döneminde başlayan ve Clinton başkanlığı (1993-2000) döneminde devam eden Arap-İsrail barış görüşmeleri girişimidir. 1991'de başlayan Madrid Süreci, Arap-İsrail çatışmasına nihai bir

anlaşmayla son vererek İsrail'in varlığının tartışma konusu edilmediği yeni bir istikrarlı bölgesel düzen kurma arayışının bir sonucuydu (Altunışık, 2013: 72). Bush yönetimi Körfez Savaşı bittikten sonra bölgesel istikrarsızlığın temel nedenlerinden birisi olarak değerlendirdiği Filistin-İsrail çatışmasına nihai bir çözüm ve barış sağlamak için en uygun zamanın Soğuk Savaş sonrası ABD'nin tek hegemonik güç haline geldiği dönem olduğuna karar vermiştir. Ancak belirtmek gerekir ki ABD'nin bölgesel istikrarsızlığın temel nedeni olan Filistin-İsrail çatışmasına söz konusu bu barış anlaşmasıyla son vermeye çalışması aynı zamanda kurguladığı bölgesel düzenin statüko karşıtı oyuncuları olan Irak ve İran'ın her ikisini de izole etme çabası olan çifte çevreleme stratejisinden de bağımsız değildi (Altunışık, 2013: 72). Öyle ki söz konusu süreçte ABD, özellikle İran'ı dışlayıcı bir politika izlemiştir (Şen, 2016: 181). İran'ın hem Körfez güvenlik yapılanmasından dışlanması hem de Arap-İsrail barış görüşmelerinden dışlanması bölgesel izolasyon algısını derinleştirmiş ve Rafsancani döneminin uluslararası sistemle uyumlu genel açılım, başka bir ifade ile *kurucu esneklik* siyasetinden farklı olarak radikal bir şekilde engelleyici politika izlemesine neden olmuştur.

İran, Ortadoğu barış sürecinden, yani Madrid Barış Konferansından dışlanmasına tepki olarak öncelikle 1991'de "*Uluslararası Filistinlilerin İslami Devrimine Destek Konferansı*" düzenlemiştir. Öyle ki bu konferans, Madrid sürecine İslami ve muhalif bir alternatif teşkil ediyordu (Şen, 2016: 183). Konferansta İranlı yetkililer barış görüşmelerinin boşa çıkarılması için çeşitli öneriler getirmiştir. Dönemin Cumhurbaşkanı Rafsancani, İsrail'e karşı Filistinlilerin yanında savaşması için asker göndermek suretiyle İran'ın Filistin'in kurtuluşu için verilecek cihada iştirak etmeye hazır olduğunu açıklamıştır (Seliktar and Rezaei, 2020: 62). Yine devrim ihracı politikasının en önemli savunucularından birisi olan ve bu dönemde İslami-solun bir üyesi olan Ali Ekber Muhteşempur barış sürecini engellemenin küresel müstekbirler ittifakına (ABD, İsrail ve Batı) karşı büyük savaşın bir parçası olduğunu ilan etmiştir (Seliktar and Rezaei, 2020: 62-3). 18 Ekim (1991) tarihli bu konferans aynı zamanda barış görüşmelerini dinamitlemek için İran'ın Hamas'la ve sürece muhalif diğer örgütlerle iş birliği sürecinin ivmelenmesinin de başlangıcıdır.

Arafat liderliğindeki FKÖ'nün de barış görüşmelerine dahil olması karşısında İİC, sürece muhalif olan Filistinli grupları destekleyerek ve süreci bal-talamalarını teşvik ederek ABD-İsrail bölgesel statükosunun oluşmasını engel-

lemeye çalışmıştır. Bu anlamda İran Dışışleri Bakanı Ali Ekber Velayeti FKÖ'yü Filistin halkının taleplerini görmezden gelmekle suçlayıp İran'ın Hamas veya başka grupları desteklemeye devam edeceğini açıklamıştır (Parsi, 2007: 177). Bu açıklamayla tutarlı olarak Velayeti'nin tavsiyesi üzerine 1992'nin başında Hamas'a Tahran'da bir ofis açma izni verilmiştir (Seliktar and Rezaei, 2020: 63).

Barış görüşmelerin sonuçsuz kalması için atılan ilk adım öncelikle bir itiraz cephesi yaratmaktır. Bu görev heyetlerin Madrid'de bir araya gelmesinden hemen önce Filistin İslami Cihadı (FİC) lideri Fethi Şikaki ve Hamas lideri Ahmed Yasin'e verilmiştir. 4 Ekim 1991'de eski İran Yargı Başkanı ve Uzmanlar Meclisi üyesi Abdülkerim Musavi Erdebili, Filistinliler ve herkese ABD'ye karşı direniş hücreleri oluşturmaları ve her yerde ABD çıkarlarını tehdit etmeleri çağrısı yapmıştır (Seliktar and Rezaei, 2020: 62).

Madrid süreci, 13 Eylül 1993'te Washington'da resmi ismi İlkeler Deklarasyonu (Declaration of Principles) olan Oslo I Anlaşmasının İsrail ve FKÖ tarafından imzalanmasıyla sonuçlandı (Şen, 2016: 183; Shlaim, 2019: 680). Bu aynı zamanda İran'ın FİC ve Hamas gibi örgütlere desteğini daha da artırmasına neden olmuştur. 1994'ün başından itibaren İranlı yetkililer süreci, Kudüs'ün kurtarılmasını rejimin temel ideolojik meşruiyet konusu haline getiren Humeynizm ve onun devrim ihracı politikası bakımından bir varoluş tehdidi olarak değerlendirmişlerdir (Seliktar and Rezaei, 2020: 64-5). DM-KG Komutanı Ahmed Vahidi, Kudüs Tugayı ve Hamas'ın askeri kanadı olan İzzeddin el-Kassam Tugaylarına çeşitli eylemler yaparak anlaşmayı dinamitleme emri vermiştir. Lübnan Hizbullah'ı da Batı Şeria ve Gazze'deki Filistinlilere yardım etmek için Birim 1800'ü kurmuştur (Seliktar and Rezaei, 2020: 65).

Bu eylemlerin İsrail kamuoyu üzerindeki yansıması Oslo I Anlaşmasına dönük desteklerinin azalması şeklinde oldu. İsrail'de İşçi Partisi hükümeti ve Başbakan Rabin ne İsrail'de güvenliği sağlamakta ne de Filistin Otoritesinin Başkanı Arafat'ın İslamcılarını kontrol etmesini sağlamada başarılı olabildi. Hatta Rabin, 4 Kasım 1995'te Yahudi bir fanatik olan Yigal Amir tarafından suikastla öldürüldü (Shlaim, 2019: 688-715). Bu suikast Cumhurbaşkanı Peres'in Mayıs 1996'da erken seçim kararı almasına neden olmuş, seçim öncesi Filistinli gruplar ve Hizbullah'ın eylemlerini artırması, İsrail'in *Gazap Üzümleri Operasyonu*yla Kana katliamının yaşanmasına yol açmıştır. Bu şartlarda gidilen İsrail seçimlerinde barış sürecini yavaşlatmayı, yani sona erdirmeyi vaat eden sağcı Likud Partisi ve Benyamin

Netanyahu başbakan olarak seçilmiştir (Seliktar and Rezaei, 2020: 65-6). Netanyahu hükümeti vaat ettiği gibi Oslo Anlaşmasını ihlal ederek yerleşim yerlerini artırma politikası izlemiştir. Buna karşı tepki olarak Hamas'ın bombalama eylemleri gerçekleştirmesi (Cleveland, 2008: 559) ve bu şartlarda Filistin Yönetimi lideri olarak Arafat'ın da Filistinliler nezdinde büyük bir meşruiyet kaybına uğramamak için sürece olan desteğini çekmesiyle beraber ABD'nin İsrail-Filistin barışına dayandırmayı planladığı bölgesel statüko girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Bu arada Rafsancani döneminde İİC ile Batı ülkeleri arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyen faktör sadece Madrid Sürecini sabote etmesi değildir. Bunun dışında Vezarat gibi kimi kurumların siyasi cinayetleri nedeniyle de İİC, Batı dünyası açısından bir güvensizlik kaynağı olmuştur. Bu anlamda İran'ın uluslararası imajını en fazla etkileyen gelişmelerden birisi daha önce de belirttiğimiz gibi M. Rıza Pehlevi'nin son atadığı başbakan ve Milli Cephe'nin seküler kanadında yer almış olan Şahpur Bahtiyar'ın 7 Ağustos 1991'de Paris'te öldürülmesidir. İİC ile Fransa arasında diplomatik bir krize neden olan bu suikast sonrası Fransa Cumhurbaşkanı, İran'a planladığı resmi ziyareti iptal etmiştir (Gheissari and Nasr 2006: 112). Yine benzer bir gelişme de 1992'de Almanya'da gerçekleşmiştir. Berlin'de Mykonos restoranında İranlı Kürt muhalif liderlere yapılan suikast sonrası Alman hükümeti Hamaney'i, Rafsancani'yi ve Vezarat Bakanı Ali Fallahian'ı suçlamıştır. Bu olayın ardından Yunanistan dışındaki Avrupa Topluluğu (AT) ülkeleri büyükelçilerini Tahran'dan çekme kararı almışlardır (Djaili-Kellner, 2011: 145). İran'ın uluslararası izolasyonunu daha da artıran bir diğer gelişme ise 1995'te Arjantin'in Başkenti Bounes Aires'te bir Yahudi kültür merkezinin bombalanması olayıyla ilişkilendirilmesidir. Yine İİC, Haziran 1996'da Suudi Arabistan'da El-Huber kulelerinde kalan ABD askeri personeline yapılan ve 19 Amerikan askerinin ölümüyle sonuçlanan saldırılarla da ilişkilendirilmiştir.

ABD, Ortadoğu Barış sürecini baltalaması gerekçesiyle zaten Clinton başkanlığının başlangıcı olan 1993'te İİC'ni de içine alan çifte çevreleme politikasına başlamıştı. Bu süreçte ABD'nin değerlendirmesine göre müdahale edilmediği takdirde beş yıl içinde İran, İsrail'e, Arap dünyasına ve esas olarak ABD'nin bölgedeki çıkarlarına meydan okuma gücüne erişecekti. Bu değerlendirmeler bağlamında ABD, İran'a karşı yaptırımlar siyasetini hızlandırdı ve derinleştirdi (Şen, 2016: 186-7). ABD, çifte çevrelemeyi içeren yeni Körfez politikası ile İran ve Irak'ı ekonomik, siyasal ve askeri olarak izole etmeyi planlamıştır (Boer,

2009: 82). Bu kapsamda Clinton hükümeti, 1995'te imzaladığı Başkanlık kararnamesiyle ABD'nin İran'a dönük tüm ticari ve yaptırım faaliyetlerini yasaklamıştır. Bu kararnameyle bütün Amerikan şirketlerine İran'ın petrol endüstrisinin gelişimine katkıda bulunma yasağı getirilmiştir. Yaptırımları daha sonra İran ile Dupont şirketi tedarikçisi arasındaki Conoco anlaşmasının iptali izlemiştir (Boer, 2009: 82; Şen, 2016: 188-9). Son olarak bu yaptırımlara 1996'da ABD Kongresi'nin ILSA (Iran-Libya Sancions Act/İran Libya Yaptırımlar Yasası) yaptırımları ilave edilmiştir. ILSA, ABD'li olmayan şirketlere bile İran ve Libya'da 20 milyon dolar üzerinde petrol ve doğalgaz sektöründe yatırım yapmayı yasaklıyordu (Rakel, 2008: 164). İran'a uygulanan bu yaptırımlar bir taraftan Rafsancani'nin çekmeye çalıştığı büyük ölçekli uluslararası yatırımdan mahrum kalmasına neden olurken (Gheissari and Nasr 2006: 112) diğer taraftan da ABD Başkanı George W. Bush'un Ocak 2002'de yaptığı Birliğin Durumu konuşmasında İİC'ni şer ekseni ülkeleri arasına dahil etmesinin gerekçelerini hazırlamıştır (Axworthy, 2013: 317).

Muhammed Hatemi: Siyasal Reform ve Batı'yla Diyalog

Rafsancani cumhurbaşkanlığı, Humeyni sonrası thermidora bir geçiş dönemi idi. Bu dönemin temel karakterini bir taraftan Humeyni sonrası devrimci etiğin gevşediği şartlarda toplumsal faillik talebini ekonomik yeniden yapılanma ile karşılamak, bunu da İİC'ni uluslararası izolasyondan kurtararak gerçekleştirmektir. Bu anlamda Rafsancani dönemi sadece ekonomik yeniden yapılanmayı içermiş, siyasal reformu dışlamıştır. Ne var ki Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığının sonuna gelindiğinde hem 1996 ILSA yaptırımlarında kendisini gösteren uluslararası, hem de ortaya çıkan demografik değişimin siyasal reform talebinin toplumsal olmak üzere çifte baskısı ile karşılaşılması, bu dönem stratejisinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerine gelindiğinde İİC, Batı'yla ilişkilerinde daha kararlı bir *kurucu esneklik* politikası ile içerde reform siyasetinin birlikte yürütülmesini gerektiren bir süreçle karşı karşıya kalmıştır. İşte 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Muhammed Hatemi bir önceki dönemde eksik olan siyasal reformu tamamlama vaadiyle muhafazakarlara karşı İslami-sol ve modern sağın ittifakıyla cumhurbaşkanı olmuştur. Daha önceki bölümlerde Hatemi döneminin reform siyaseti ile toplumsal alanda İslami entelijansiyanın bu siyasete teolojik zemin hazırlayarak İİC'ni bir güvenlik devletinden demokratik bir İslam cumhuriyetine dönüştürme çabalarını tahlil etmiştik. Dış po-

litikanın tahlil edildiği bu bölümde ise Hatemi'nin reform siyasetiyle uluslararası ilişkileri birbirine bağladığı yaklaşımı tahlil edilecektir. Nasıl Rafsancani uluslararası izolasyondan kurtulma ile ekonomik yeniden yapılanma arasında bir bağ kurmuşsa, Hatemi de İran'ın Batı ile ilişkilerini diplomasiye dayalı olarak onarma ile siyasi reform arasında bir bağ kurmuştur (Saikal, 2019: 133). Muhammed Hatemi bir taraftan İran siyasal sisteminde demokratik reformlar yaparak onun güvenlikçi boyutunu gevşetmeye, diğer taraftan İran'ın uluslararası izolasyonunu sona erdirmek için Batı'yla diyalog geliştirmeye çalışmıştır (Saikal, 2019: 104). Hatemi İİC'nin varlığını devam ettirebilmesini siyasal sistemin ancak güvenlikçi boyutunu zayıflatarak ve katılımcı/demokratik boyutunu güçlendirerek söz konusu olabileceğini savunmuştur. İİC'nin demokratikleşmesi aynı zamanda onun uluslararası izolasyonunun da gevşetilmesi anlamına gelecekti. Bu açıdan Hatemi içerde ifade özgürlüğü, demokratikleşme, sivil toplum, cinsiyet eşitliği, hukuk devleti gibi reformlardan bahsederken, dışarda da gittikçe karşılıklı bağımlılık içine giren dünya ile yapıcı bir angajmana girilmesi gerektiğini savunmuştur (Saikal, 2019: 106).

Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının ilk dört yılı uluslararası alanda Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının üç evresinden ilki olan 1990-2001 arası ilk ara dönemin özelliklerini devam ettirdiği ancak ikinci 4 yıllık cumhurbaşkanlığının ABD'de George W. Bush ve 11 Eylül 2001 olaylarının bölgesel düzene yansıdığı şartlar bağlamında şekillenmiştir. Hatırlatmak gerekirse Soğuk Savaş sonrası ikinci ara dönem ABD topraklarında gerçekleşen 11 Eylül (2001) saldırıları tarafından biçimlenmiştir. 11 Eylül saldırıları sonrası ikinci ara dönem ABD'de Bush hükümetiyle kesişmiştir. Bu dönem 11 Eylül saldırılarına karşı ABD'nin Afganistan ve Irak operasyonları ile doğrudan müdahaleci bir politika izlemeye başladığı, bu müdahaleciliğin askeri enstrümanlarla demokrasi ihracı ve rejim değişikliği biçimine evrildiği bir bölgesel yeniden oluşum dönemi olarak İran'ın uluslararası bağlamını teşkil etmiştir. Afganistan ve Irak müdahaleleri ve sonrasında gerçekleşen rejim değişiklikleri bir taraftan İran'ın bölgesel iki rakibini ortadan kaldırarak İİC'nin jeopolitik nüfuzunun artışıyla sonuçlanırken, diğer taraftan ise hem bu işgallerle İran'ın en büyük düşmanı tarafından askeri olarak çevrelenmesi tehlikesini hem de ABD Başkanı Bush'un şer eksenli ülkeleri arasına İran'ı da dahil etmesiyle bu ülkenin rejim değişikliği politikasının radarına İİC'nin de girmesi tehlikesini gündeme getirmiştir. Bu anlamda ikinci ara dönem ayrıca ABD'nin rejim değişikliği ajandasına İran'ı dahil etmesiyle İran'ın nükleer faaliyetlerinin uluslararası gündeme taşınması

ve İran'ın söz konusu nükleer çalışmalarının bir uluslararası güvenlik sorunu olarak tanımlanması gelişmesi ile de çakışmıştır. 2002'de gizli nükleer tesislerinin ortaya çıkarılmasından itibaren İran'ın ABD ve uluslararası toplumla ilişkilerinin en önemli gündemi uranyum zenginleştirme çalışmaları ve bunun karşısında uluslararası yaptırımlar konusu haline gelmiştir. İran, nükleer faaliyetlerinin uluslararası güvenlik gündeminin temel konularından birisi haline gelmesi sonrası bu sorunu Hatemi döneminde Batı'yla uzlaşmacı, Ahmedinejad döneminde çatışmacı ve Ruhani döneminde ise müzakereci diplomasiye dayalı olarak yönetmiştir. Bu anlamda İran, 2001-2009 yıllarını kapsayan ikinci ara dönemde ABD'nin Afganistan ve Irak müdahalelerinde uluslararası toplumla yapıcı bir ilişki içinde *kurucu esneklik* politikası izlerken, nükleer diplomasiye yönelik politikası ise hem değişen ABD yönetimlerinin politikaları hem de değişen İran hükümetlerinin yaklaşımları çerçevesinde uyum ve çatışma sarkacı şeklinde şekillenmiştir.

Hatemi'nin Uluslararası-Devlet ve Devlet-Toplum İlişkilerine Dair Genel Söylemi

Muhammed Hatemi oldukça incelikli bir şekilde (muhafazakârlar içinse oldukça tehlikeli bir biçimde) İran içinde dinin özgürlükçü bir devlet-toplum ilişkisini inşa edecek şekilde yorumlanması gündemi ile İran'ın Batı, özellikle ABD ile ilişkilerini normalleştirme gündemini bir araya getirmeye çalışmıştır. Cumhurbaşkanı Hatemi için İran'da demokrasi ve uluslararası toplumla barış madalyonun iki yüzüdür (Rakel, 2008: 167). Hatemi, cumhurbaşkanlığı görevini devralırken 4 Ağustos 1997'de mecliste yaptığı konuşmada, dış politikayla ilgili olarak diğer ülkelerle ilişkilerin nasıl yürütüleceğinin de işaretlerini vermiştir. Hatemi, “uluslararası toplum içinde onurlu, kalkınmış ve bağımsız bir İran'ın varlığının” tüm İranlıların hedefi olduğunu ifade ederek uluslararası toplum içinde saygın bir İran imajının gerekliliğine işaret etmiştir (Oğuz ve Çakır, 2000: 162). Hatemi “dünyanın her yerinde İran vatandaşlarının, dünya Müslümanlarının ve mazlum Filistin halkının haklarını savunmaya” ve “emperyalist saldırılar karşısında teyakkuzda olmaya” devam edileceğini belirttikten sonra “uluslararası toplumun yüceltilmesinde aktif bir oyuncu” olmaya çalışacaklarını savunmuştur (Oğuz ve Çakır, 2000: 162). Hatemi devamında meşhur medeniyetler arası diyalog kavramından söz etmiştir: “hükümet medeniyetler arası diyalogu, günümüz dünyasının temel bir meselesi olarak görmektedir. Bu nedenle gerginlik yaratacak her türlü tutum ve davranıştan kaçınılacaktır. Milli çıkarlarımıza saygı duyan ve

bağımsızlığımıza riayet eden her ülkeyle ilişki kuracağız. Ancak bize üstünlük kurmak isteyenlerin karşısında duracağız” (Oğuz ve Çakır, 2000: 162).

Bu anlamda Hatemi'nin söyleminin önemli bir parçasını içerde İslam'ın güvenlikçi devleti haklılaştıracak şekilde okunmasına karşı çoğulcu bir siyasal modeli haklılaştıracak şekilde okunmasını savunmak oluştururken, diğer parçasını da bunu dış politikada medeniyetler arası diyalog kavramıyla tamamlamaya çalışması oluşturmaktadır. Gerçekten de Hatemi söyleminin önemli bir parçasını 1993 tarihli makalesi ve 1996 tarihli hacimli kitabıyla Huntington'un ortaya attığı medeniyetler çatışması tezinin anti-tezi olan medeniyetler arası diyalog oluşturmuştur (Saikal, 2019: 106). İslami entelijansiyanın demokrasi, insan hakları, cinsiyet eşitliği, hukuk devleti, sivil toplum gibi uluslararası sistemin liberal norm, kural ve değerlerini İİC'nin güvenlik devleti formunu dönüştürmek için kullandığı bir zamanda, bir reform siyasetçisi olarak Hatemi, dış politikasının felsefi temeline İslam-Batı çatışmasına gönderme yapan *Medeniyetler Çatışması* tezine karşı anti-tez olarak medeniyetler diyalogu kavramını yerleştirmiştir. Reform siyasetinin öncüsü İslami entelijansiyanın İslami bir dili merkeze alarak demokrasi ile İslam arasında bir uyarılama amacıyla İİC'nin güvenlikçi karakterini reforme etme çabasına benzer şekilde Hatemi de dış politikada medeniyetler diyalogunu kullanarak mevcut uluslararası sistemle hesaplaşmaya dayalı radikal bir dış politikadan; mevcut uluslararası sistem içinde İİC'nin ve İslam'ın da temsil edileceği bir diyalogun arayışı içinde olmuştur.

Hatemi mevcut ABD dış politikasını yürütenlerin kasıtlı bir Batı karşıtı İslam imajı çizmeye çalıştığını ve bunun nedeninin de Soğuk Savaş mantalitesinden kurtulamamış olmaktan kaynaklandığını belirtmiştir (Hatemi, 2001: 89-90). Öyle ki komünizmin çökmesinden sonra bazı siyasi-entelektüel çevreler Batı'nın/ABD'nin yeni düşmanı olarak İslam'ı ikame etmeye karar vermişlerdir (Hatemi, 2001: 90). Bunun tersine Hatemi, İİC'nin mevcut hükümetinin medeniyetler arası çatışma karşısında medeniyetler arası diyalogun mümkün olduğuna inandığını savunmuştur. İİC'nin kurucu temelini oluşturan *sol-İslam aşısının* en önemli tarafı kendisini Celal Al-i Ahmed'in *Garbzedegi* kavramında gösteren Batı karşıtı retorikti. İslami-sol hizip de radikal ve Batı karşıtı dış politikanın en önemli savunucusuydu. Dolayısıyla daha önce de ifade ettiğimiz gibi bir İslami-sol hizip üyesi olan Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı ile beraber İslami-sol'un radikal Batı karşıtı dış politika görüşlerinde bir dönüşüm yaşandığını hatırlatmak

gerekir (Şen, 2016: 208-9). Hatemi, Huntington'un Batılı kültürel mutlakiyetçilik anlamına gelen medeniyetler çatışması tezine karşı, medeniyetler arası diyalog anti-teziyle hem İİC'nin tarihsel Batı karşıtı söylemine hem de batıcı kültürel mutlakiyetçiliğe karşı çıkarak kendi reform siyaseti ile Batılı sol-liberal çevreler arasında temas kurmaya çalışmıştır (Khosrokhavar ve Roy, 2000: 193).

Bir tespit daha yapmak gerekir ki, nasıl İslami entelijansiyanın reform siyaseti Batılı norm, değer ve kuralların doğrudan iktibasına dayalı batılılaşma karakteri taşııyorsa, Hatemi'nin medeniyetler diyalogu da uluslararası sistemin Batılı norm, değer ve kurallarının hegemonyasının kabulüne değil, uluslararası sistemin tekçi/Batılı karakterine karşı İİC'nin temsili ile çoğulcılaştırılmasını talep etmeye dayalı olmuştur. Hatemi'nin reformist olduğu kadar İslami-sol içinden gelen bir siyasetçi olması, onun gündeminin de İİC'nin mevcut uluslararası toplumun norm, değer ve kuralları uyarınca sosyalleştirilmesini değil, mevcut uluslararası sistemle diyalog kurarak hali hazırdaki tek medeniyetli ve tek temsilli yapısının çoğulcılaştırılmasını sağlamayı gerektirmiştir. Hatemi 1997'de İKÖ'nün Tahran'daki toplantısında “*İslam medeniyetinin gelişiminin Batı'nın motamot taklidi ile de tümünden tepkisel bir tarzla reddedilmesiyle de mümkün olmadığını*” savunmuştur (Axworthy, 2013: 338). Hatemi'nin *mardomsalari* (demokrasi) kavramı ne Batı'yı taklit edecek ne de kendisini Batı'nın kurum ve değerlerinden soyutlayacaktı. Hatemi İran'ın çoklu kimliklerinden İslam'ın ve modernliğin uzlaşısına çalışmıştır (Şen, 2016: 210).

Hatemi'nin dış politika konusunda yaptığı ilk değişiklik 1981'den bu yana dışişleri bakanlığını yürüten Ali Akbar Velayeti'nin yerine ABD ile ilişkilerde ılımlı görüşleriyle bilinen Kemal Harazi'yi ataması olmuştur. Hatemi'nin bu tercihinin yansıması kendisini Kemal Harazi'nin, 1998 Eylül'ünde İngiliz mevkidaşı Robin Cook'la Salman Rüşdi fetvası konusunda bir anlaşmaya varması ve Mayıs 1999'da karşılıklı olarak diplomatik misyonların açılmasını sağlamasıyla göstermiştir (Axworthy, 2013: 339).

Hatemi'nin hem reform siyaseti hem de dış dünya ile yapıcı ilişkiler kurulması söylemini en yalın haliyle 1998'de CNN International'da Christian Amanpoor'a verdiği meşhur mülakatta görmek mümkündür. Mülakatta Hatemi, İslam ile özgürlük arasında çelişki varsayımını yanlış bir ön yargı olarak niteleyerek hem seküler mutlakiyetçiliğe hem de teokratik mutlakiyetçiliğe aynı anda itiraz etmiştir (Axworthy, 2013: 338-339). Yine mülakatta Hatemi, İİC için tasarlamış

olduğu din ile özgürlüğün barıştırılması vizyonuna ABD'nin kuruluşundan referanslar vermiştir. Öyle ki Hatemi, ABD 16-17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da din ile özgürlük düşüncesinin çatışmasından kaçan püritenlerin Amerika'ya gelerek -elbette başka amaçlarla gelenler de vardı- din ile özgürlüğün birlikte var olabileceğini gösterdiğini savunmuştur (Hatemi, 2001: 86). Hatemi, Alexis de Tocqueville'in "*Amerika'da Demokrasi*" kitabını hatırlatarak ABD'nin kuruluşunun kökeninde, özgürlüğün dini kendi beşiği, dinin de özgürlüğü ilahi bir görev olarak ele aldığı düşüncesinin yattığını belirtmiştir (Hatemi, 2001: 86-7). Hatemi, ABD örneğinin demokrasi ve özgürlüğün tutarlı bir şekilde yaşadığı bir model sunduğunu, bu modelde dinin toplumsal tutkal işlevi gördüğünü dillendirerek "*eğer insanlık mutluluğu arıyorsa tıpkı Anglo-Amerikan medeniyetinin temelinde olduğu gibi din ile özgürlüğün faziletlerini birleştirmeli*" ifadesini kullanmıştır (Axworthy, 2013: 338-339). Hatemi, 1979 İran Devrimi'nin de İran'ın iki yüzyıllık bağımsızlık, özgürlük ve dindarlık güçlerinin ideallerinin kristalize olduğu tarihi bir an olduğunu söyleyerek Amerikan devrimiyle paralellik kurmaya çalışmıştır (Hatemi, 2001: 87-8).

Ancak yukarda da belirtildiği gibi Hatemi'nin diyalog söylemi Batı'yla edilgen bir ilişki kurmak üzerine değil eşitler arası bir ilişki kurmak üzerine kurgulanmıştır. Bunun örneğini yine Hatemi'nin CNN mülakatından anlamak mümkündür. Christian Amanpour, Hatemi'nin medeniyetler arası diyalog gibi soyut kavramlar kullanması karşısında somut olayları değerlendirmesini istediğinde ve 1979-81 rehine eylemi ile ilgili görüşlerini sorduğunda Hatemi'nin verdiği cevap ABD ile ilişkileri normalleştirme ve ABD halkına sempatik mesaj vermek isteyen bir kişinin mahcubiyetinden uzaktı. Hatemi, Amerikan halkının duygularının incinmesinden üzüntülerini belirttikten sonra bu üzüntüye sebep olanların ABD'li maceracı ve onların emperyalist girişimleri olduğunu ima etmiştir. Öyle ki ABD halkı Vietnam'dan Amerikan askerlerinin cesetlerinin dönüşüne de üzüldüğünü ancak bu üzüntüden dolayı Vietnam'ı değil ABD'li karar alıcıları suçladıklarını hatırlatmıştır. Aynı şey 1979-81 rehine olayı için de düşünülmeliydi. Özellikle 1953'ten itibaren İran halkının duygularının ABD politikaları tarafından örselenmiş olduğunu hatırlatmış ve 1979'un devrimci coşku anında bu örselenmişliğin bu tür bir aşırılığa neden olduğunu belirtmiştir (Hatemi, 2001: 90-1). Söz konusu rehine eylemi normal olmayan koşullarda, normal olmayan bir aktöre, normal olmayan bir tepkiydi. Ancak Hatemi'ye göre şu anda İİC, istikrar

döneminde bir devlet olarak uluslararası toplumun normal işleyişine tam anlamıyla bağlıydı (Hatemi, 2001: 91).

Hatemi'nin ilk dört yıllık cumhurbaşkanlığında sergilediği bu diyalog söylemi ikinci döneminin başlangıcıyla çakışan 2001 Bush yönetimi ve 11 Eylül olaylarına kadar uluslararası toplumdaki belli bir olumlu karşılık bulmuştur. Öyle ki Hatemi'nin bu söyleminin ahlaki üstünlüğü BM'i 2001 yılını medeniyetler diyalogu ilan etmeye teşvik etmiştir. ABD'de ise Clinton hükümetinin (1993-2000) İran'ın bu yaklaşımına karşı tepkisi, öncelikle İran'a güven inşa edici bazı adımlar atması olmuştur. Bunlar arasında vize kısıtlarını gevşetmek, ABD güreş takımını Tahran'a göndermek, Halkın Mücahitleri örgütünü ABD Dışişleri Bakanlığı'nın terör listesine dâhil etmek ve ILSA'yı esnetmek vardı. Yine Başkan Clinton Nisan 1999'da Batılı devletlerin İran konusundaki müdahaleci politikaları dolayısıyla özre varacak bir üslupta konuşmuş ve 17 Mart 2000'de ABD Dışişleri Bakanı Madeleine Albright'ın, ABD'nin 1953 darbesindeki rolü ve İran-Irak savaşındaki pozisyonu için özür dilemesini sağlamıştır (Pollack, 2004: 322-3).

Hatemi'nin reform siyaseti ve İran dış politikasını bu siyasetle tutarlı olarak çatışmacı olmaktan iş birliğine doğru yöneltme girişimi aynı zamanda hem AB ülkeleri ve hem de KİK ülkelerinden de belli oranda olumlu karşılık bulmuştur (Axworthy, 2013: 340; Saikal, 2019: 107). Hatemi 1999'da İtalya, Vatikan, Fransa'yı; 2000'de Almanya'yı ziyaret ederek İran'ın uluslararası prestijini artırmak ve bazı ekonomik fırsatlar elde etmek amacını gütmüştür (Abrahamian, 2009: 245-6). Ayrıca İngiltere ile ilişkiler tam diplomatik seviyeye yükseltilmiştir. Bunda Hatemi'nin yazar Salman Rüşdi hakkında Humeyni'nin fetvasını uygulamayacağını garanti etmesinin önemli bir etkisi olmuştur (Abrahamian, 2009: 246). Tüm bu temaslar neticesinde İran Dünya Bankasından kredi alabilmiş; Avrupalı, Rus ve Japon firmalar ABD itirazlarına rağmen İran'ın petrol, doğalgaz ve otomobil sanayisine 12 milyar dolar yatırım kararı almışlardır (Abrahamian, 2009: 246).

Hatemi'nin *kurucu esneklik* dış politikasının karşılık bulduğu ülkelere birisi de bölgesel ve ideolojik rakibi Suudi Arabistan'dır. Hatemi'nin girişimiyle ve buna Suudi Arabistan'ın rızasıyla 8. İslam Konferansı zirvesi 1997'de Tahran'da toplanmıştır. İKÖ zirvesi en az iki nedenden ötürü önemliydi. Birincisi zirvenin günü öyle bir zamandaydı ki, birçok Arap ülkesi, Filistin ile İsrail arasındaki Oslo Barış anlaşmalarının uygulanmasında herhangi bir ilerleme olmamasından dolayı hayal kırıklıklarını açıklamışlardı. Bunlar arasındaki en Batı yanlısı ülkeler olan

Mısır ve Suudi Arabistan bile barış sürecini hızlandırması konusunda İsrail'e yeterli baskı yapmamasından ötürü ABD'yi suçlamışlardı. İkincisi, bu zirve gerilim yıllarının ardından İran'a Körfez ülkelerine olan dostluğunu göstermesi açısından bir fırsat sunuyordu. Zirve açısından en önemlisi ise Kuveyt Emiri ve Suudi Arabistan prensinin de katılacak olmasıydı. Zirvede yaptığı konuşmada Prens Abdullah, Cumhurbaşkanı Hatemi'yi ve İran'ın medeniyete olan tarihsel katkısını kutlayarak bir jest bile yapmıştır (Rakel, 2008: 168).

Söz konusu Suudi Arabistan-İran temasları bununla sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde geniş bir Suudi heyeti İran'ı ziyaret etmiş ve bu ziyaret iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesini ivmelendirmiştir (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 175). Gerilimin azalmasıyla beraber Cumhurbaşkanı Hatemi de 1999'da Riyad'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaretin gerçek nedeni her ne kadar petrolün varil fiyatının 13 doların altına inmesinin her iki ülke ekonomisi için tahrip edici etkisini ortadan kaldırmak olsa da (Rakel, 2008: 161) yine de iki ülke ilişkileri açısından tarihi olarak değerlendirilmiştir, zira bir İran cumhurbaşkanının Suudi Arabistan'a ilk ziyareti olarak kayıtlara geçmiştir (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 175). İran'la Suudi Arabistan arasındaki ilişkilerin normalleşmeye başladığına yönelik bir işaret de 1996'da Suudi Arabistan'ın al-Khobar kentindeki bir ABD askeri birimine gerçekleştirilen ve 19 Amerikalı görevlinin öldüğü ve 370 kişinin de yaralandığı bombalı saldırıda, ABD'nin İran'ın dahli olduğuna yönelik suçlamalarının bizzat Suudi Arabistan tarafından reddedilmesi olmuştur (Rakel, 2008: 168).

Bununla beraber Hatemi'nin uluslararası-devlet ve devlet-toplum ilişkilerini bir araya getirme, başka bir ifade ile içerde demokratik bir İslam cumhuriyeti inşa etme reform gündemiyle dışarda Batı'yla diyalog gündemini eş zamanlı yürütme stratejisi içerde muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksi ve ABD'de yeni-muhafazakâr ABD yönetiminin iş başına gelmesi ve 11 Eylül olayları gibi uluslararası gelişmeler tarafından sekteye uğramıştır.

Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığının İkinci Dönemi: 11 Eylül Sonrası Bölgesel

Düzen Arayışının İkinci Evresi ve İran Devlet-Toplum İlişkileri

Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının ikinci dört yıllık dönemi İran devlet oluşumu ve dış politikasının uluslararası tarihsel sosyolojik bağlamı açısından birinci dört yıllık dönemden çok farklı bir uluslararası ortamda şekillenmiştir. Hatemi'nin ikinci dönemi Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışlarının ikinci evresinin

başlangıcı ile çakışmıştır. Bu dönemde İran dış politikasının uluslararası bağlamını 2001’de ABD’de askeri müdahale yöntemi de dahil Ortadoğu’da rejim değişikliği politikalarını savunan George W. Bush ve onun yeni-muhafazakâr kadrolarının iktidara gelmesi, 11 Eylül 2001 saldırıları sonrası ABD’nin 2001 Afganistan ve 2003 Irak müdahaleleri ve ABD’nin rejim değişikliği için gündeme aldığı şer eksenli ülkeleri arasına İİC’ni de dahil etmesi oluşturmuştur. ABD’nin İİC’ni şer eksenine dahil etmesiyle eş zamanlı olarak İran nükleer faaliyetleri de uluslararası güvenlik gündeminin temel meselesi haline gelmiştir. 2001 sonrası ABD’nin İran’ın bölgesel çevresini ve doğrudan kendisini ilgilendiren ilk iki gelişme (Afganistan ve Irak müdahaleleri) bir taraftan İran’ın bugüne kadar hiç olmadığı kadar bölgesel nüfuzunu artırmış, diğer taraftan ise İİC’nin temel ideolojik düşmanı olan, üstelik rejim değişikliği ajandasına kendisini de dahil ettiği ABD tarafından askeri olarak çevrelenmesine neden olmuştur. Bununla beraber her üç gelişme de devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikleşmesi sonucunu üretmiştir. Afganistan ve Irak müdahalelerinin yarattığı ulus devlet boşluklarının ya da jeopolitik güç boşluklarının ABD tarafından doldurulmakta başarısız olunması, bu boşlukların İİC tarafından vekil örgütlerden oluşan bir bölgesel güvenlik mimarisi ile doldurulmasını mümkün kılmıştır. Oldukça dikkat çekici bir şekilde Afganistan ve Irak müdahaleleri ve yeniden inşa süreçlerinde İİC, hükümet düzeyinde ABD ile bir taraftan diyalog içinde *kurucu esneklik* politikası sürdürürken, askeri düzeyde rejim değişikliklerinin yaşandığı bu ülkelerde ortaya çıkan güç boşluklarını *radikal* politikalarla dolduran eş zamanlı bir siyaset izlemiştir. Bu durum ise İran siyasal karar alma süreçlerinde DM gibi askeri yapıların gücünün artması ve devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikleşmesi sonucunu üretmiştir. Yine Afganistan’ın işgali ve yeniden yapılanma sürecinde İran’ın uluslararası toplumla işbirliği içinde olmasına rağmen ABD Başkanı Bush’un Ocak 2002 tarihli Birliğin Durumu konuşmasında şer eksenine dahil ettiği ülkeler arasında İİC’ni de zikretmesi, devlet-toplum ilişkilerinin demokratikleşmesini savunan Hatemi hükümetinin ikinci döneminde daha güçlü bir şekilde muhafazakâr-güvenlikçi bir devlet refleksiyle karşılaşması gerçekliğiyle çakışarak söz konusu İİC’ni demokratik bir İslam cumhuriyetine dönüştürme planlarının uluslararası faillik tarafından da karşılıksız kalmasına ve nihayet reform siyasetine toplumsal desteğin erimesine yol açmıştır.

11 Eylül 2001 Saldırıları ve Afganistan Müdahalesi Karşısında İİC Politikası

11 Eylül 2001 saldırıları, daha önceki bölümlerde (6.2) detaylı olarak tahlil edildiği gibi İran ve Şiilerin de mezhebi düşmanı olan El-Kaide terör örgütü tarafından gerçekleştirilmiştir. Saldırı İran'da resmi düzeyde hem muhafazakâr kanadı temsil eden Rehber Hamaney, hem de reform siyasetini temsil eden Cumhurbaşkanı Hatemi tarafından kınanmıştır. Hatta saldırılar karşısında kendiliğinden sokaklara çıkarak Amerikalı mağdurlar lehine mumlar yakan ve onların acılarını paylaştıklarını gösteren İslam dünyasındaki tek toplum İranlılar olmuştur (Saikal, 2019: 109). Dolayısıyla 11 Eylül saldırılarının, rasyonel değerlendirmeler bakımından İran-ABD ilişkilerini onarma potansiyeli çok daha muhtemel görünmüştür.

Mısır ve Suudi Arabistan vatandaşlarından oluşan saldırının faillerinin yer aldığı El-Kaide terör örgütüne Afganistan'da Taliban yönetimi ev sahipliği yapıyordu. İİC ise Afganistan sahasında Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmesinin ardından çıkan iç savaşta Taliban'a karşı Ahmed Şah Mesud öncülüğündeki Kuzey İttifakı'na destek veriyordu. Taliban, 1998'de Afganistan'ın Hazara Şiilerine yönelik saldırılar gerçekleştirmiş, hatta İran konsolosluğundaki 10 İranlı diplomatın da ölümüne yol açmıştı (Axworthy, 2013: 355). 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra Taliban yönetiminin ABD'nin El-Kaide militanlarını teslim etme ultimatoomunu reddetmesi, ABD öncülüğündeki Batılı koalisyon güçlerinin Afganistan'a askeri olarak müdahale etmesiyle sonuçlandı. Bu askeri müdahaleye Afganistan içinde İİC ile iş birliği içinde olan Kuzey İttifakı da destek vermiştir. Daha da önemlisi İran, koalisyon güçleriyle Kuzey İttifakı arasındaki iş birliğinde aracılık etmiştir. Taliban'la savaşta ABD, İran'ın hava sahasını kullanmıştır. 13 Kasım 2001'e gelindiğinde koalisyon güçlerinin hava desteği ve Kuzey İttifakı'nın kara operasyonları sonucunda Kabil, Taliban'dan alınmıştır (Axworthy, 2013: 357). Dolayısıyla 11 Eylül saldırıları sonrası ABD'nin Afganistan müdahalesinde İran, Taliban'a karşı ABD ile iş birliği içinde olmuştur.

Hatemi yönetiminin Afganistan'da ABD askeri müdahalesi öncülüğünde bir rejim değişikliğine destek vermesindeki düşünce, hem ideolojik bir hasım olan Taliban rejiminden kurtulmuş olacağı, hem Pakistan'ın elini zayıflatarak İran'ın bölgesel nüfuzunu güçlendirecek olmasıydı. Ama daha da önemlisi Hatemi koalisyon güçlerine destek vererek ABD ile ilişki kurulması ve ortak bir tehdit etrafında bir araya gelmesi için de bir fırsat yaratacağı (Şen, 2016: 220). Hatemi'nin kendi pozisyonunu savunmadaki en temel savı, ABD'nin Afganistan'da

İran'ın yardımına muhtaç olduğu ve bu durumun ilişkilere daha eşitlikçi bir dinamik kazandıracağı şeklindeydi (Şen, 2016: 220). ABD'nin Afganistan'a yönelik Kalıcı Özgürlük Operasyonu (*Operation Enduring Freedom*) başladığında İran, El-Kaide üyelerine sınırlarını kapatacağını, ABD askeri personelinin topraklarına sığınma hakkı tanıyacağını, Afganistan'a gidecek gıda ve insani yardımın toprakları üzerinden geçişine izin vereceğini ilan etti (Şen, 2016: 220-1). Tahran başka işbirlikçi adımlarda da bulunmuştur. İran, Afganistan'da insani yardımın dağıtılmasını kolaylaştırmak için Chabahar limanını da kullanmıştır. Dahası İran, birçok Taliban ve el-Kaide üyelerinin tutuklanması için ABD'ye istihbarat sağlamıştır (Abdolmohammadi ve Cama, 2020: 180).

İİC sadece savaş sırasında değil savaş sonrası Afganistan'ın yeniden siyasal yapılanmasında da Batılı koalisyon güçleriyle iş birliği içinde hareket etmiştir. Bu anlamda Aralık 2001'de Afganistan'ın siyasal geleceğinin belirleneceği Bonn konferansını desteklemiş, Hamid Karzai hükümetinin iş başına gelmesine ve ülkenin yeniden yapılandırılmasına siyasi-ekonomik destek vermiştir (Axworthy, 2013: 357). İİC, 2002 Tokyo Afganistan Yardım Konferansı'nda 560 milyon dolarlık yardım sözü verirken, bu miktara 2006'da 100 milyon dolar ve 2008'de de 50 milyon dolar daha eklemiştir. İran bir yandan Afganistan'ın alt yapı, okul ve sosyal hizmetlerine yatırım yaparken diğer taraftan da kültürel, dini ve ekonomik bağlarını geliştirmiştir (Saikal, 2019: 178).

Yukarıda da ifade edildiği gibi 11 Eylül saldırıları ve sonrasında Taliban'ın devrilmesi ve Afganistan'ın yeniden inşası ortak gündeminin ABD-İran ikili ilişkilerinin ilerlemesine yol açması muhtemel ve makul bir beklentiydi. Kendisi de böyle bir makul beklenti içinde olan İİC, 29 Ocak 2002 tarihli ABD Başkanı Bush'un Birliğin Durumu konuşmasıyla tam bir hayal kırıklığına uğramıştır. Bush, konuşmasında Kuzey Kore, Irak ve İİC'nin şer eksenini olduğunu ilan ediyordu (Rakel, 2008: 174). Konuşmaya göre, sayılan bu şer eksenini ülkeleri teröre destek veriyor ve kitle imha silahları elde etmeye çalışıyorlardı. Bu konuşma muhtemel bir İran-ABD normalleşmesini başlamadan sona erdirmiştir (Axworthy, 2013: 358). Konuşma Hatemi'nin medeniyetler arası diyalog temelli dış politika tezinin çürümesi, muhafazakarların ABD'ye yönelik şüpheli tutumunun ise teyidi anlamına gelmiştir (Axworthy, 2013: 359). Bu konuşmanın bir devamı olarak ABD Eylül 2002'de açıkladığı Ulusal Güvenlik Stratejisinde "haydut devletlere" ABD'nin gerekirse önleyici müdahale ile askeri karşılık vereceğini belirtmiştir

(Rakel, 2008: 175). Ancak ABD'nin önleyici müdahale ile rejim değişikliği yapacağı sıradaki ülke Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak olacaktır. İİC, bu rejim değişikliği girişiminde de ABD'ye destek vermiştir.

2003 Irak İşgali

Daha önceki bölümlerde de (6.2.2.3) açıklandığı gibi Saddam yönetimi, 1998'de ülkesini BM silah denetçilerine kapattığından itibaren ABD'nin rejim değişikliği gündemine girmiş, 1998'de Kongre'den bir *Irak'ın Kurtuluşu Yasası* geçirilmiş ve Bush yönetiminin gelişile beraber Irak'ta muhtemel bir rejim değişikliği için Londra merkezli Irak Ulusal Kongresi (IUK/INC) lideri Ahmet Halebi ile temaslar kurulmaya başlanmıştır. Ahmed Halebi'nin danışmanlığı ve öncülüğünde ABD yeni-muhafazakâr karar alıcıları, Irak'ta muhtemel bir rejim değişikliğinin bölgede demokratik bir domino etkisi yaratacağı ve Irak'ın çoğunluğunun Şii olmasının İran'ın etkisi altına girmesine neden olmak bir yana İran'ın Şii temellerinin önüne set çekeceği tezlerini işlemişlerdir. İşte bu arka plan üzerine Saddam Hüseyin'i devirme planları 11 Eylül 2001 saldırılarından itibaren daha da ivme kazanmıştır. ABD yeni-muhafazakâr karar alıcıları, Irak işgalini 11 Eylül siyasi atmosferi içinde Saddam Hüseyin rejimi gibi bir haydut devlet aktörünün elinde olduğunu iddia ettiği kitle imha silahlarını, terör örgütlerine ulaştırma riski üzerine temellendirmişlerdir. Buna göre Saddam Hüseyin harekete geçmeden önce bir önleyici müdahale ile bu uluslararası güvenlik tehdidi ortadan kaldırılmalıydı. Irak işgal planlarında ABD'ye danışmanlık yapan Ahmed Halebi hem bir Şii hem de İİC ile ilişkileri olan bir isim olarak aynı zamanda ABD'lilerin Ağustos 2002'de Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi (İİDYK) lideri Şii lider Abdülaziz el-Hekim'le görüşmelerinin de arabuluculuğunu yapmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 131). Bu görüşmede el-Hekim, ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'e İİDYK'nin ABD müdahalesini memnuniyetle karşılayacağını ve destek vereceğini belirtmiş ve bu görüşmeden İran DM'nı da haberdar etmiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 131). Bu görüşmelerin ardından ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney'in 26 Ağustos 2002'de yaptığı konuşma muhtemel bir Irak işgali için ilk açıktan işaret olarak kayıtlara geçmiştir: "... *Saddam Hüseyin'in kitle imha silahına sahip olduğuna kuşku yok... [bunu] dostlarımıza karşı, müttefiklerimize karşı ve bize karşı kullanmak için yığıldığına hiç şüphe yok*" (Hook ve Spanier, 2014: 300). ABD, Irak işgal planları konusunda Ahmed Halebi'nin danışmanlığına

dayandığı gibi Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğu konusunda da ona dayanmıştır (Hook ve Spanier, 2014: 303). Bu istihbarata dayanarak ABD Başkanı Bush, Kongre'den Ekim 2002'de BM destek verse de vermese de Irak'a bir operasyon kararı yetkisi elde etmeyi başarmıştır. Bu yetkiyi elde etmesiyle beraber Bush yönetimi İngiltere hükümetinin de desteğiyle, 20 Mart 2003'te *Irak'a Özgürlük Operasyonu* ismiyle işgal sürecini fiilen başlatmıştır. Harekatın başlamasından oldukça kısa bir süre sonra, Nisan 2003'ün sonuna doğru başkent Bağdat dahil Irak'ın bütün büyük kentleri kontrol altına alınmış ve Başkan Bush 1 Mayıs 2003'te Irak görevinin başarıyla tamamlandığını ilan etmiştir (Hook ve Spanier, 2014: 305-7).

ABD'nin Irak işgali ve neticesinde Baas rejiminin devrilmesi bölgesel alt sistemik bir kırılma yaratmıştır. İran tıpkı, Afganistan'da Taliban gibi bir düşmanından kurtulduğu gibi, bu sefer de Saddam gibi en büyük düşmanlarından birisinden daha kurtulmuştur. Hamaney bunu "*Saddam'ın devrilmesi Allah'ın bir lütfuydu*" şeklinde konuşarak ortaya koymuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 131). İşgal sonrası oluşan devlet yapısıyla İran'ın Irak'taki nüfuzu da Şii çoğunluk vasıtasıyla artmıştır (Şen, 2016: 224). Ne var ki İran aynı zamanda kendi rejimini de değiştirme tehdidinde bulunan ABD tarafından çevrelenme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu açıdan İİC'nin Irak politikası bir taraftan Saddam sonrası yeni Irak'ta Şii çoğunluklu demografik yapının avantajını da kullanarak kendisine yakın bir güç dengesi inşa etmek, diğer yandan da ABD'nin Irak'tan çekilmesini hızlandıracak bir strateji izlemek olmuştur. Başka bir ifade ile İİC, Irak'ta iki politika biçimi belirlemiştir: önleyici ve teşvik edici. Önleyici politika işgal sonrası Irak'ta ABD'nin İran'a zarar verecek ya da tehdit edecek şekilde bölgesel bir kazanım elde etmesinin önüne geçmeye çalışmaktı. İİC bu stratejide özellikle ABD'nin Irak'ın yeniden inşasında başarısız olmasına katkı sağladı (Saikal, 2019: 184-5). Öyle ki ABD, Saddam yönetimini kolayca devirmiş olmasına rağmen devletin çöküşü sonrası Irak etnik ve mezhebi çatışmalara sürüklenmiş ve bu çatışmaların neden olduğu güç boşluğu İran'la beraber diğer bölgesel rakipler (Suudi Arabistan, Türkiye) tarafından doldurulmaya çalışılmıştır (Saikal, 2019: 185). Bu rekabette İran, hem Irak'ın Şii ağırlıklı bir nüfusa sahip olması hem de İİC'nin Irak'la savaş döneminden itibaren çeşitli Şii parti ve gruplarla yakın iş birliğinin kurulması nedeniyle daha avantajlıydı (Saikal, 2019: 185). Bu partilerin en önde geleni İİDYK'dir. İran aynı zamanda Mukteda Sadr'ın Mehdi Ordusu ve

Bedir Tugaylarına da ekonomik destek vermek suretiyle onları koalisyon güçlerine karşı yerel ayaklanmaları organize etmeye teşvik etmiştir (Saikal, 2019: 185). İİC ayrıca DM-KG'nü söz konusu militanlara destek vermek için gönderme avantajına da sahipti. Bu desteğin amacı ABD askerlerinin Irak'tan çekilme sürecini hızlandırmaktı. İkinci hedef olan teşvik edicilik ise İran'ın Saddam sonrası Şii ağırlıklı Irak merkezi yönetimiyle iş birliği içinde olmasını ifade etmektedir. Bu anlamda 2003'ten itibaren İran ile Irak arasında yüzden fazla iş birliği anlaşması imzalanmıştır (Saikal, 2019: 186).

Gerçekten de ABD'liler Irak'ta belli Şii önderlerin hoşgörüsünü elde etmeyi başarmışlarsa da İran yanlısı olanların etkisini hesap etmede o kadar da başarılı olamamışlardır. ABD, 4 Nisan 2003'te Londra'dan Irak'a dönmüş olan Ayetullah Macid el-Hoi ve onun ikna ettiği Ayetullah el-Sistani'nin yeni Irak Koalisyon Yönetimine karşı isyan etmemeleri konusunda anlaşmışlardı. El-Sistani, Hoi'nin teşvikiyle, Şiilerin ABD askerleriyle savaşmasını yasaklayan bir fetva bile vermiştir (Vallely, 2003). Ne var ki İran, Kum'da birçok Irak ulemasını misafir ediyordu ve bunlardan Ayetullah Kadim el-Hüseyni el-Haeri Irak rejiminin çökmesinden doğan boşluğu kendilerinin doldurması gerektiği fetvasını vermişti (Seliktar ve Rezaei, 2020: 137). Yine Necef'teki İran yanlısı Şii ulema, ABD askerlerine saldırlmaması talimatını veren El-Sistani'den şehri terk etmesi ultimatому vermiş, 10 Nisan 2003'te ise Mukteda Sadr yanlıları Hoi'yi öldürerek cesedini sokağa atmıştır (Indepentent, 2003). Bu tarihten sonra İran DM, Irak'ta Mukteda Sadr'ın yeni Hasan Nasrallah, onun Mehdi Ordusu'nun ise yeni Hizbullah olacağı beklentisi ve çabası içinde oldu. Öyle ki Mukteda Sadr'ın 2 Haziran 2003'te İran ziyareti büyük bir coşkuyla ve yüksek bir kabulle karşılanmıştır. Sadr, ilk aşamada işgal altındaki Irak'ta yağma yapmayı meşru kılan fetvası, ABD karşıtı kampanyası ve faaliyetleri ile Irak'ta ABD istikrar ve düzeninin yerleşmesini engelleyerek İran'ın beklentisini karşılamıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 138).

Bununla beraber ABD'nin işgal sonrası Irak'ta istikrar yaratamamasının önemli bir diğer nedeni de bir taraftan 2004'te Ebu Garip Hapishanesi'nde ABD askerlerinin Iraklı mahkûmlara yönelik istismar görüntülerinin servis edilmesi, diğer taraftan da yine Ahmed Halebi'nin teşvikiyle Irak'ın yeniden inşası sürecinde radikal bir Baassızlaştırma siyaseti izlenmesidir. Ordu ve bürokrasideki radikal Baassızlaştırma politikasıyla tasfiye edilen 300 bin civarındaki tecrübeli askerler, Irak'taki işgal karşıtı direnişin temelini oluşturmuştur. ABD'nin Irak'ta radikal

Baassızlaştırma politikasını yürütmekle görevlendirdiği Ahmed Halebi'nin Şii ve İran'la ilişkili olması ve tasfiye edilen Baas unsurlarının da Sünnilerden oluşması Irak'ta mezhep gerilimi pandorasının da açılmasına neden olmuştur. Öyle ki ABD'nin Şiilerle ortak bir şekilde Irak'ta Sünnileri dışlayan bir politika izlediği inancı yerleşmiş ve yaygınlaşmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 136).

2004 Kasım Başkanlık seçiminde Bush yeniden seçilirken, Ocak 2005'te de Irak'ta milletvekilliği seçimleri gerçekleştirilmiştir. Katılımın %60 olduğu seçimlerde sandalyelerin %70'ten fazlasını Şii adaylar, kalan kısmını ise Kürt adaylar kazanırken, Sünniler seçimleri boykot etmiştir. Meclisin büyük çoğunluğunu İİC benzeri bir İslami anayasal düzen arzulayan Şiilerin kazanması ABD'nin işgalin bir diğer gerekçesi olarak öne sürdüğü laik demokratik bir Irak hedefinin de gerçekleştirilemeyeceğini ortaya koymuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 132-3). Öyle ki 2005'te onaylanan yeni Irak anayasası, İran modeli ile sivil-demokratik modelin bir sentezi olması bakımından İran etkisinin altını çizmiştir. Anayasa İslam'a aykırı yasaları iptal etme görevi olan bir organ öngörürken, aynı zamanda da sivil haklar ve demokratik ilkeleri de garanti ediyordu. Anayasanın 2. maddesinin A fıkrası, hiçbir yasanın İslam'a aykırı olamayacağını, B fıkrası ise hiçbir yasanın demokratik ilkelere aykırı olamayacağını ifade ediyordu. Anayasanın bir diğer önemli özelliği ise geniş bir bölgesel özerklik içeriyor olmasıydı (Iraq Constituiton, 2005).

Ocak 2005 Irak Meclis seçim sonuçları bu ülkede İran etkisinin daha da artacağına işaret etmiştir. 275 kişilik meclis için Şii koalisyon olan Birleşik Irak İttifakı (Bİİ) 140, Iyad Allavi'nin listesi 40, Kürtlerin listesi ise 75 sandalye kazanmıştır. Bİİ 22 partiden oluşuyordu ancak içinde sadece üç parti güçlü bir örgütlenmeye sahipti ve üçünün de İİC ile yakın ilişkileri vardı: İİDYK, Bedir Örgütü, Dava Partisi (Seliktar ve Rezaei, 2020: 145). Seçimlerde Bİİ'nin başarısı İİC'nin Irak'ı güçlü bir İran etkisi altına alma yolunda en kritik kavşaklardan birisi olmuştur. Seçimler sonrası başbakanlığa Dava Partisi'nden ve uzun yıllar Suriye ve İran'da yaşamış olan bir isim olan İbrahim Caferi getirilmiştir. İbrahim Caferi'nin başbakanlığı İran açısından Sadr'ın Mehdi Ordusu'nun güçlendirilmesi, dolayısıyla İran DM-KG'nün bir planı olan Sadr'ın Irak'ın yeni Hasan Nasrallah'ı, Mehdi Ordusu'nun da yeni Hizbullah'ı haline getirilmesi için bir fırsattı. Ancak Caferi sonrası artan mezhebi gerilim 2006'da onun yerine yeni bir başbakan arayışına girilmesine neden olmuştur. Bu arayış içinde ABD Büyükelçisi Zalmay Halilzad, Nuri el-Maliki'yi keşfetmiştir. Öyle ki Büyükelçi Halilzad, Nuri el-Maliki

konusunda ABD Başkanı Bush'u ikna etmek için “*güçlü bir liderlik gösterecek temiz bir adam*” referansında bulunmuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 146). Bununla beraber biraz sonra thermidor sonrası Ahmedinejad dönemi İran dış politikası tahlil edilirken görüleceği gibi Nuri el-Maliki yönetiminde mezhebi gerilim daha da tırmanacak ve buna 2010'dan itibaren eklenen Arap Baharı ve DAESH'in ortaya çıkması ile beraber bölgesel güç boşluğu daha da derinleşecektir.

İran Nükleer Faaliyetlerinin Uluslararası Güvenlik Gündemi Haline Gelişi ve Hatemi'nin ABD'ye Büyük Pazarlık Teklifi

Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışlarının ikinci evresi olan 2001 sonrası Afganistan ve Irak müdahaleleri İran'ın vekil örgütler ve müttefik hükümetler vasıtasıyla bir güvenlik mimarisi inşa edebileceği güç boşlukları ortaya çıkarmıştı. Ancak İran'ın kendisi de ABD'nin şer eksenine dahil ettiği, dolayısıyla rejim değişikliği gündeminde bir ülke durumundaydı. Bu anlamda İran, Mart 2003 Irak müdahalesiyle bölgesel rakibi Saddam yönetiminden kurtulmakla beraber en büyük düşmanı ile (ABD) üç yönden çevrelenmiş olmanın yarattığı güvenlik tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Gerçekten İran güneyde Katar üssünde, doğuda Özbekistan ve Afganistan'da konuşlanan ABD güçleriyle şimdi de Batı'da Irak'ta komşu haline gelmişti. Bu arada ABD Başkanı Bush'un Ocak 2002 şer eksenini konuşmasından sadece altı ay sonra İran rejim muhalifi Halkın Mücahitleri örgütünün İran'ın Natanz ve Arak bölgesinde UAEA'na bildirilmeyen gizli nükleer tesis ve ağır su reaktörünün inşa edildiğini ifşa etmesi İran nükleer faaliyetlerini uluslararası güvenlik gündeminin tepesine taşımıştır. Bu tarihten sonra İran-Batı ilişkilerinin temel çatışma ve müzakere konusu İran nükleer faaliyetleri olacak ve bu süreç İİC'nin thermidor sonrası Ahmedinejad ve Ruhani dönemlerinin uluslararası-devlet-toplum ilişkilerinin belirleyicisi haline gelecektir.

İşte İİC, uluslararası-devlet ilişkilerinde diyalog, devlet-toplum ilişkilerinde reformcu politikaları savunan Hatemi'nin cumhurbaşkanı olduğu ve ABD tarafından çevrelenmiş ve rejim değişikliği söylemine muhatap olduğu şartlarda müzakereci bir yaklaşımla *kurucu esneklik* politikası benimsemiştir. Hatemi bu aşamada bir taraftan İran'ın nükleer faaliyetleri konusunda AB-3 ülkeleri ile müzakere ederken, diğer yandan da ABD'ye *büyük pazarlık teklifi* olarak nitelendirilen bir yol haritası önerisinde bulunmuştur (Parsi, 2007: 449-450). 21 Nisan 2003'te hazırlanan *Yol Haritası* başlıklı büyük pazarlık teklifi, İran'ın Fransa

Büyükelçisi, İran Dışışleri Bakanı Kemal Harazi'nin yeğeni Sadık Harazi ve ABD'nin İran'daki fiili temsilciğini yapan İsviçre Büyükelçisi tarafından kaleme alınarak 4 Mayıs'ta (2003) ABD'ye sunulmuştur (Axworthy, 2013:360-361). İran, bu büyük pazarlık teklifinde Hamas ve İslami Cihad'a verdiği desteği kesmeyi, İsrail'e karşı saldırıları durdurması konusunda bu gruplara baskı yapmayı, Hizbullah'ın silahsızlanması ve tam manasıyla bir siyasi partiye dönüşmesine destek olmayı, nükleer programını uluslararası gözlemcilere açmayı ve hatta ABD'nin nükleer programa müdahil olmasını sağlamayı, El-Kaide gibi terör örgütlerine karşı beraber hareket etmeyi, Irak'ta ABD ile işbirliği yapmayı ve Arap Birliği'nin Beyrut Deklarasyonuna (Filistin konusunda iki devletli çözümü kabul manasına geliyor) destek sunmayı öneriyordu (Posch, 2013: 16). Karşılığında ise karşılıklı saygı temelinde bir diyalog, Halkın Mücahitleri üyelerinin kendisine teslim edilmesini, tüm yaptırımların kaldırılmasını, Irak'taki meşru çıkarlarının tanınmasını, savaş tazminatı taleplerinin desteklenmesini, nükleer, biyolojik, kimyasal tüm teknolojiye tam erişim hakkının tanınmasını ve bölgedeki güvenlik çıkarlarının tam manasıyla kabul edilmesini talep ediyordu (Şen, 2016: 261).

Axworthy, İran'ın büyük pazarlık teklifinin ABD Dışışleri Bakanı Colin Powel ve Ulusal Güvenlik Danışmanı Condoleezza Rice tarafından ciddiye alınarak olumlu karşılandığını ve fakat bu dönemde Irak'taki hızlı zaferin birincil aktörü olan Pentagon'un bu konuda gerçek söz sahibi olduğunu savunmuştur (Axworthy, 2013: 361). Dolayısıyla İran'ın büyük pazarlık teklifi ABD Savunma Bakanlığı (Donald Rumsfeld) ve Başkan Yardımcısı Dick Cheney tarafından ABD'nin şeytanla konuşamayacağı ileri sürülerek reddedilmiştir. Büyük pazarlık teklifi her ne kadar teklif olarak kalsa da İran'ın dış politikada ne kadar esneyebileceğiyle ilgili 2015 nükleer anlaşmasını önceden haber vermiştir. ABD'li yetkililer, Irak'taki hızlı zafer nedeniyle İran teklifini geri çevirseler de daha sonra ortaya çıkan gelişmeler bu karardan pişman olmalarına neden olacaktır. ABD'nin söz konusu karardan pişman olmalarını sağlayan şartlar 2005'in başından itibaren Irak'taki siyasi, askeri ve toplumsal gelişmelerde İran'ın nüfuzunun giderek artması, gittikçe yaygınlaşan bir işgal karşıtı direnişle karşılaşılması ve İran'ın bu şartlarda Ahmedinejad hükümetiyle beraber (2005-2013) daha tavizsiz bir dış politika benimsemesidir.

Hatemi yönetimi büyük pazarlık teklifine paralel olarak nükleer faaliyetleri ile ilgili de müzakereci ve *kurucu esnekliğe* dayalı bir politika benimsemiştir. İran'ın nükleer faaliyetlerinin bölgesel ve uluslararası güvenlik sorunu çerçevesin-

de uluslararası gündemin temel konusu haline gelmesi Aralık 2002’de ABD Başkanı George W. Bush’un İran’ı gizli nükleer silah çabası içinde olma suçlamasıyla başladı (Al Jazeera, 2019). Bundan birkaç ay öncesinde, yani Ağustos 2002’de İran Halkın Mücahitleri Örgütünün siyasi kanadı olan İran Milli Direniş Konseyi (İMDK, *Sura-ye Melli-e Moqawemat-e Iran*) bir basın açıklamasıyla İran’ın Nantanz’da bir uranyum zenginleştirme tesisi ve Arak’ta da bir ağır su reaktörü inşa ettiğini ifşa etmiştir (Davenport, 2019). Bu ifşa sonrası özelde İran-ABD, genelde İran-Batı ilişkilerinin temel parametresi İran nükleer faaliyetleri ve yaptırımlar dinamiği haline gelmiştir. Bu ifşaya koşut olarak UAEA, 12 Eylül 2003’te İran’a tüm zenginleştirme ve ilgili faaliyetlerini askıya almasını içeren bir karar almıştır. Bu kararda UAEA, İran’ın uranyum zenginleştirme ile ilgili tüm materyallerini açıklamasını, İran’ın ajansın tam denetimine açılmasını ve tüm bunları 31 Ekim 2003’e kadar karşılamasını talep etmiştir (Davenport, 2019). İİC ise süreci, baş müzakereci Hasan Ruhani başkanlığında AB troykası olarak isimlendirilen AB-3 ülkeleri ile diyaloga dayalı olarak yürütmüştür. Hatemi’nin cumhurbaşkanlığında Batı’yla yürütülen müzakereler Ekim 2003’te İran’ın UAEA’nın sıkı ve ani teftişlerini içeren anlaşmayı kabul etmesiyle sonuçlanmıştır (ICG, 2019). İİC, bununla tutarlı olarak Ekim 2004’te de nükleer çalışmalarını geçici olarak, yani AB-3 ile nihai bir anlaşmaya varma beklentisiyle kabul etmiştir (Yeşiltaş, 2006: 81). Ancak müzakereci süreç, hem anlaşmanın 2004’te muhafazakârların kontrolündeki meclisten onay alamaması hem de ABD’nin İran’ın nükleer faaliyetlerinin askeri nitelikte olduğu suçlamalarına devam etmesi ve hatta İran’a yönelik bir askeri müdahale seçeneğini dillendirmesiyle başarıya ulaşamamıştır (Yeşiltaş, 2006: 83). İran’ın nükleer faaliyetleri bu aşamadan sonra uluslararası-devlet ilişkilerinde çatışmacı, devlet-toplum ilişkilerinde güvenlikçi bir yaklaşıma sahip olan Cumhurbaşkanı Ahmedinejad’la müzakere edilecektir. Bu müzakerelerin bir sonuca ulaşamadığı yerde İran 2006’dan itibaren çok taraflı hale gelen tarihinin en sert yaptırımlarıyla karşılaşacaktır.

*Hatemi’nin Batı’yla Diyalog Söylemine ABD’nin Rejim Değişikliği Söylemiyle
Yanıt Vermesinin Devlet-Toplum İlişkilerine Yansıması*

Hatemi hükümetinin sonuna doğru demokratik İslam cumhuriyeti gündeminin hem içerde Hamaney ve çevresindeki muhafazakâr güç yapılarının karşı stratejileriyle engellenmesi hem de dışarda Batı’yla ilişkileri normalleştirme çabasının ABD tarafından karşılık bulmaması nedeniyle reform siyasetinin toplumsal desteği

erimiştir. Hatemi'nin devlet-toplum ilişkilerinde güvenlikçi devletin esnetilmesi ve uluslararası-devlet ilişkilerinde Batı'yla diyalog denklemine dayandırdığı politika-sının başarısızlığa uğramasının dış faktörü yeni-muhafazakâr ABD yönetiminin rejim değişikliği siyasetidir. ABD'nin rejim değişikliği politikası Hatemi'nin reform siyasetinin de güvenlikleştirilmesine ve terk edilmesine neden olmuştur.

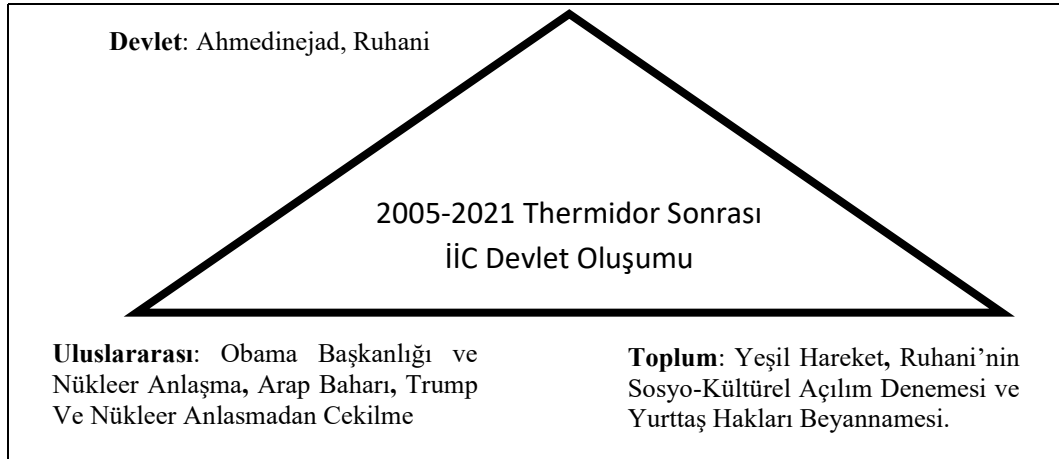
Ocak 2002'de İran'ın şer eksenine dahil edildiği konuşma ile Ağustos 2002'de gizli nükleer tesislerinin İran'da rejim değişikliği arayışında olan Halkın Mücahitleri örgütü tarafından ifşa edilmesi tam anlamıyla uluslararası-devlet-toplum ilişkilerinin karşılıklı tepkimelerini sembolize etmiştir. M. Rıza Pehlevi yönetimine karşı devrimci mücadele içinde yer alan ve radikal sol bileşenlerden birisi olan, ancak devrim sonrası devlet oluşum aşamasında terör eylemlerine başvurma da dahil radikal bir muhalefet pozisyonuna geçen HM'nin kendi gündemi olan İİC'nde bir rejim değişikliği amacını, İran'ı uluslararası alanda izole etmeye bağlayan bu ifşası gerçekten de o tarihten itibaren İran ve uluslararası toplumun en önemli gerilim noktası olmuştur.

ABD'nin İİC'ni şer eksenine dahil ettiği bir konjonktürde İran bir ABD müdahalesi tehdidi altındayken siyasal reform talep ederek istikrarsızlık yaratma ihtimali reformcuları otomatik olarak ABD safına düşürecek bir atmosfer yaratmıştır. ABD müdahalesi riskiyle karşı karşıya kalan İİC'ne her muhalefetin ya da reform talebinin hainlikle yaftalanması ihtimali reform siyasetini dinamitlemiştir. Hatta Dabashi gibi uzmanlar 2002 Şer Ekeni konuşmasının İran'da demokrasinin gelişimine en az Ağustos 1953 Darbesi kadar zarar verdiğini savunmuşlardır (Dabashi, 2007: 218). Üstelik İranlı muhafazakâr çevrelerin içerdeki reform talebini bir uluslararası müdahale aracı olarak tasvir edecekleri ya da gerekçelendirecekleri gelişmeler de olmuştur. ABD Başkanı Bush'un Şer Ekseni konuşmasından hemen sonra Savunma Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz'in desteğiyle Azer Nefisi'nin "*Tahran'da Lolita Okumak*" (2003) kitabının İranlı kadınların İİC rejimi tarafından gördüğü muameleye karşı özgürleştirilmesi için bir dış müdahale gerekliliğini ima eden içeriği, bir taraftan İİC'ne muhalif söylemin uluslararası komplo ile işbirliğini "kanıtlıyor", diğer taraftan da tüm muhalif söylemin gayri meşru bir konuma oturmasına neden oluyordu (Dabashi, 2007: 311). Söz konusu ABD'nin İran iç siyasetine müdahil söylemleri İran'daki emperyal müdahalelere karşı hassas tarihsel hafızayı teyakkuza geçirmiştir (Şen, 2016: 230). ABD'nin İranlı muhalifleri desteklediğini açıkça ifade etmesi, tüm reform gündeminin

emperyalizm, ABD karşıtlığı, devrimin muhafazası gibi güvenlik alanına yerleştirilmesine neden olmuştur. ABD Başkanı Bush'un İran'a yönelik söylem ve siyaseti tarihsel hafızadaki emperyalizm ve dış müdahale hassasiyetini körükleyerek reform ve dış müdahale arasında bir bağ kurulmasına yol açmıştır (Şen, 2016: 231). Devrim sonrası uluslararası-devlet ilişkilerinde bağımsızlık ile devlet-toplum ilişkilerinde özgürlük arasında ortaya çıkan paradoks tekrar nüksetmiş ve bağımsızlık gündemi reform gündemine galebe çalmıştır.

6.5.2 Thermidor Sonrası Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi ve İran Dış Politikası: Uluslararası-Devlet ve Devlet-Toplum İlişkilerinin Gerginleşmesinden Normalleşmesine Geçiş (2005-2021)

Thermidor sonrası dönemi tek bir cümleyle özetlenmek gerekirse Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığında (2005-2013) uluslararası-devlet ilişkilerinin gerginleşmesi ile devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikleşmesinden Hasan Ruhani cumhurbaşkanlığında (2013-2021) bu ilişkilerin normalleşmesi sürecine geçiş olarak değerlendirmek mümkündür. Ahmedinejad ve Ruhani cumhurbaşkanlıklarını kapsayan bu dönemin uluslararası bağlamını bir taraftan Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının ikinci evresinin bir devamı olan İran nükleer faaliyetlerinin 2006'dan itibaren ilk defa çok taraflı BM yaptırımlarının konusu haline gelmesi oluştururken diğer taraftan ise 2009'da Obama hükümeti ile beraber

Şekil 6.3. Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi Üçgeni 2005-2021 Thermidor Sonrası İİC Devlet Oluşumu

söz konusu bölgesel düzenin üçüncü evresine geçişin özellikleri biçimlendirmiştir. Daha yalın bir şekilde ifade etmek gerekirse Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının ikinci dönemiyle çakışan ve 2009'da başlayan üçüncü bölgesel evre, ABD'de Obama başkanlığı, onunla çakışan bölgesel bir yeniden yapılanma arayışı olarak

Arap Baharı ve 2017’de iktidara gelen Donald Trump başkanlığı tarafından şekillenmiştir. Obama Başkanlığı bir önceki Bush döneminin müdahaleci ve rejim değişikliği politikalarına mesafe koyması anlamında İran’da uluslararası-devlet ilişkilerinin normalleşmesi için bir potansiyel sunuyordu. Ancak bu potansiyelin bilfiil hale gelmesi, Ahmedinejad hükümetinin uluslararası-devlet ilişkilerinde çatışmacı, devlet-toplum ilişkilerinde ise güvenlikçi siyaset benimsemesi nedeniyle mümkün olmamıştır. Özellikle 2009 Yeşil Hareket’in güvenlikçi devlet refleksiyle karşılaşma biçimi Obama yönetiminin İran üzerindeki nükleer yaptırım baskısını sistematik olarak sıkılaştırmasıyla sonuçlanmıştır.

İran’ın Obama ABD’si ile bir nükleer anlaşma imzalaması ancak 2009 tartışmalı cumhurbaşkanlığı seçimleri ile ikinci defa cumhurbaşkanı seçilen ve devlet-toplum ilişkilerini güvenlikçi, uluslararası-devlet ilişkilerini ise çatışmacı bir zemine (*yıkıcı radikalizm*) dayandıran Ahmedinejad’ın görevini tamamlaması ve 2013’te devlet-toplum ilişkilerini demokratik, uluslararası-devlet ilişkilerini ise diplomasiye dayandıran Hasan Ruhani’nin cumhurbaşkanlığına seçilmesi ile mümkün olmuştur. Ne var ki Hasan Ruhani’nin iç siyasette demokratik açılım, dış politikada diplomasiye dayalı gündemi Obama’nın başkanlığı şartlarında bir mesafe alırken, 2017’de Trump başkanlığı şartlarında başarısızlıkla sonuçlanmak durumunda kalmıştır. Trump yönetimiyle beraber yeniden uluslararası-devlet ilişkilerinde yaşanan gerilim İran’da devlet-toplum ilişkilerinde güvenlikçi siyasetin yükselişini tetiklemiştir.

Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzenin üçüncü tarihsel evresinin en önemli gelişmesi ise Arap Baharı olarak nitelendirilen Tunus, Mısır, Libya, Suriye, Bahreyn ve Yemen’i kapsayan çeyrek asırlık yönetimlerin ya devrilmesi ya da müzmin bir iç savaşa sürüklenmesi sürecidir. İİC, Arap Baharı sürecinde Tunus, Libya, Mısır, Bahreyn ve Yemen’deki değişimleri desteklerken, Suriye’deki değişimin engellenmesinin en önemli dış aktörü olarak hareket etmiştir. İİC’nin dış politikasının Arap Baharı sürecinde mevcut statükoları ya da değişimleri destekleme konusunda bütünlüklü bir yaklaşım sergileyememesinin nedeni demokratik bir İslam cumhuriyetine dayalı bir devlet-toplum ilişkileri ile güvenlikçi bir İslam cumhuriyetine dayalı devlet-toplum ilişkileri arasındaki gerilimi çözememiş olmasıdır. Başka bir ifadeyle İİC’nin Arap Baharı karşısında bütünlüklü bir dış politika değil seçmeci bir dış politika izlemesi, devlet-toplum ilişkilerinde demokratik, uluslararası-devlet ilişkilerinde ise hegemonya karşıtı yaklaşımlar

arasında bir uyum sağlanamamasından kaynaklanmıştır. Arap Baharına yönelik İran dış politikası değişen hükümetlerden bağımsız olarak thermidor sonrası Ahmedinejad ve Ruhani dönemlerinde bir süreklilik unsuru olduğundan her iki dönemde ayrı ayrı olarak değil tek başlık altında incelenecektir.

Mahmud Ahmedinejad Dönemi: Uluslararası-Devlet ve Devlet-Toplum

İlişkilerinin Gerginleşmesi (2005-2013)

Thermidor sonrasının ilk dönemi olan Mahmud Ahmedinejad cumhurbaşkanlığı, devlet oluşumu bakımından muhafazakâr-güvenlikçi yapının bir restorasyonu, uluslararası-devlet ilişkileri bakımından ise uranyum zenginleştirme faaliyetlerinde daha tavizsiz bir yaklaşım benimsenmesi nedeniyle gerilim süreci olmuştur. Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı, 2001'den itibaren ABD müdahaleleri sonucunda ortaya çıkan bölgesel güç boşluklarının, İran tarafından doldurulma süreci içinde güçlenen DM'nin aynı zamanda İran siyasi ve ekonomik yapısında da hiç olmadığı kadar güçlendiği bir dönem olmuştur. Dolayısıyla Ahmedinejad döneminde devlet-toplum ilişkilerinin muhafazakâr-güvenlikçi karakteri daha da tahkim edilmiştir. Devlet oluşumunun güvenlikçi karakterine ise kısa süre sonra ortaya çıkan toplumsal tepki, kendisini 2009 Yeşil Hareket protestolarında göstermiştir. İİC'nin 30. yılına girerken bugüne kadarki en büyük toplumsal meydan okuma olan Yeşil Hareket karşısında devletin gösterdiği refleks, uluslararası-devlet ilişkilerinin de karakterini belirlemiştir.

Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının ilk döneminin uluslararası bağlamını Bush hükümetinin rejim değişikliği politikasının bir sonucu olan Irak'taki askeri varlığı oluşturduğundan, İCC bu dönemde de temel Irak politikası olan mevcut güç boşluğunu doldurma ve en kısa sürede ABD askeri varlığının sona ermesini sağlama çabasını sürdürmüştür. Dolayısıyla burada öncelikle İran'ın Irak politikası ele alınacaktır. Ardından Ahmedinejad'ın uluslararası-devlet ilişkilerinin gerginleşmesiyle sonuçlanan nükleer politikası değerlendirilecektir. Bu anlamda Ahmedinejad'ın ikinci dönemine denk gelen Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının üçüncü evresine girilmesinin başlangıcı olan 2009'da Barack Hüseyin Obama'nın iktidara gelişinin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme potansiyelinin Yeşil Hareket protestolarının güvenlikçi-muhafazakâr devlet refleksiyle karşılanması nedeniyle gerçekleşmediği, hatta daha da gerilmesine neden olduğu görülecektir.

Ahmedinejad Dönemi Irak Politikası

Bir önceki bölümde de ifade edildiği gibi Irak'ta 2005 meclis seçimleri ve anayasa yazımı sonrası Irak Başbakanı olan İbrahim Caferi'nin kısa sürede mezhebi gerilime neden olan yönetimi dolayısıyla İran ve ABD, 2006'da Nuri el-Maliki'nin Irak Başbakanı (2006-2014) olması konusunda uzlaşmıştı. Ancak Maliki yönetimi, mezhebi gerilimin çok daha fazla tırmanmasına neden olan bir politika izlemiştir.

Nuri el-Maliki başbakanlığı döneminde Irak'ta mezhebi gerilimi daha da artıracak Sünni karşıtı bir politika izlemiştir. Maliki kabineye birçok Mukteda el-Sadr yanlısı ismi almış, mezhebi gerilime neden olduğu düşünülen Mehdi Ordusu gibi Şii milislerin ve grupların soruşturulmasını engellemiş, ordunun mezhebi bakımdan daha dengeli bir yapıda olması çabalarına direnmiştir. Maliki, kurduğu Genel Kurmay Ofisi'ne de (GKO) Sadr yanlılarını doldurmuş ve Sünnilerin orduya girişini sistematik olarak engellemiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 146). Bununla beraber süreç içinde Maliki hükümetinin mezhebi politikalarının neden olduğu şiddet sarmalı Irak'ta hem Sadr ile Maliki hükümeti hem de Sadr ile İran arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olacaktır. Bunun arkasında birkaç neden vardır. Öncelikle artan şiddet sarmalına karşı Maliki'nin, ABD'nin askeri varlığına 20 bin daha ilave edilmesi (toplamda 158 bin olacaktır) teklifini kabul etmek zorunda kalması İran açısından ciddi bir sorundu (Sanger, 2007). Şii gruplar Irak'ta ABD'lilere yönelik isyan ve saldırılarda aktifti ve ABD söz konusu İran'ın kontrol ettiği Şii unsurlara Kasım 2006'da müdahale edilmesi kararı almıştı (Seliktar ve Rezaei, 2020: 148). Bu karar sonrası Irak'taki Çok Uluslu Güç'ün (ÇUG/MNF) komutanı General Petraeus, şiddet seviyesinin yatıştırılmasında belli bir mesafe kaydetmiş, ancak Sadr yanlılarını kontrol etmeyi başaramamıştır. Mukteda el-Sadr, Maliki'nin son inisiyatiflerinden rahatsızlığını ortaya koymak için saldırılarını artırdığında ve Irak Güvenlik Gücü'yle (IGG/ISF) de çatışmaya başladığında Başbakan Maliki 2008'de Sadr'ın Mehdi Ordusu'nun merkezi olan Basra'yı ele geçirerek eski müttefikine karşı doğrudan müdahale etmiş oldu (Seliktar ve Rezaei, 2020: 149). Hem IGG hem de ABD hava desteğiyle Mehdi Ordusu'na karşı bir ilerleme sağlanmasının ardından Sadr, Kum'a çekilerek İran DM-KG Komutanı Kasım Süleymani'ye Maliki yönetimiyle bir ateşkes müzakeresi yapma yetkisi vermiştir. Ancak Bağdat'taki Mehdi Ordusu taraftarları bunu reddederek bir isyan başlatmıştır. İsyen General Petraeus'un başında olduğu ÇUG'ün Mehdi Ordusu'na karşı müdahalesine ve 28 Ağustos 2008'de de Sadr'ın Mehdi Ordusu'nu dağıtma kararı almasına yol açmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 149). Sadr, dağıttığı Mehdi

Ordusu yerine 28 Kasım'da (2008) Liva el-Yum el Mevud (Vaad Edilmiş Gün) isimli yeni bir örgüt kurmuştur.

Bu süreç İİC ile Mukteda Sadr arasındaki ilişkilerin de bozulmasına neden olmuştur. İran artık kontrol edilemez ve öngörülemez olarak değerlendirdiği Sadr'ın etkisinin zayıflatılmasının yararlı olduğunu düşünmeye başlamıştır. Sadr ile İran arasındaki ilişkilerin gerildiğini gösteren en önemli işaret Sadr'ın 2008 ve 2009'da al-Jazeera'ye verdiği iki mülakatta açıkça Maliki yönetimini eleştirmesi ve İran'ın Irak üzerindeki etkisini sorgulamasıydı (Seliktar ve Rezaei, 2020: 149). Sadr-İran ilişkilerinin bozulması DM-KG'nün eski Mehdi Ordusu mensuplarından devşirdiği isimlerle yeni gruplar kurmasına yol açmıştır. Bunlar arasında Kays el-Hanzala liderliğinde *Asaib Al el-Hak* (AAH) ve Ebu Mehdi el-Mühendis liderliğinde *Ketaib Hizbullah* (KH) vardı. Yine Mustafa el-Şabani liderliğinde Şabani Ağı İran yanlısı milislere silah tedarikinde faaliyet gösterirken, Bedir Örgütü de DM-KG ile yakından ilişkili olmaya devam etmiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 150). İran'ın temel stratejisi olan ABD'nin askeri varlığının Irak'tan çekilmesi politikasının aracı olarak DM-KG, kontrolündeki bu yapılarla petrol hatlarına, elektrik santrallerine, eski Sünni Baas yetkililerine saldırılarla Irak'taki istikrarsızlığı mümkün olduğunca tırmandırmaya ve müzmin hale getirmeye çalışmıştır. Bu saldırılara koalisyon güçleri ve ABD askerlerine yönelik olanlar da dahildi (Seliktar ve Rezaei, 2020: 150). Bu politika aynı zamanda Irak müdahalesinin insani ve maddi maliyetleri konusunda Bush yönetimi üzerinde kamuoyu baskısı oluşturmaya da dönüktü.

Gerçekten da 2008 Kasım başkanlık seçimlerine girilirken Amerikan kamuoyunun Irak'ta ABD askeri varlığına olan desteği azalmış ve demokrat aday Obama seçim kampanyasında asker çekme vaadinde bulunmuştu. Obama'nın başkan seçilmesiyle beraber Irak'tan asker çekme süreci de başlamış oldu. Önce Irak Başbakanı Maliki 10 Aralık 2010'da, ardından da Başkan Obama 21 Ekim 2011'de yaptığı açıklamada 2011 sonuna doğru tüm ABD askerlerinin Irak'tan çekileceğini açıkladılar (CFR, 2023). Bu ilan İran'ın 2003'ten itibaren Irak'ta izlediği strateji için bir başarı ve Kasım Süleymani için de kişisel bir zafer anlamına gelmiştir. Maliki ise ABD'nin bıraktığı boşluğu IGG'nün doldurabileceğini oldukça isabetsiz bir iyimserlikle savunmuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 154). ABD'nin Irak'tan çekilmesinin yarattığı boşluk mevcut Irak Başbakanı Maliki'nin mezhepçi politikalarının da etkisiyle Irak el-Kaide'sinin Ebu Bekir el-Bağdadi liderliğinde Irak İslam Devleti ve ardından Irak Şam İslam Devleti (DAEŞ) şeklinde ortaya çıkmasına ve bu terör

örgütünün 2014'te Irak ordusuna büyük bir yenilgi tattırarak Musul'u ele geçirmesine ve nihayet Maliki'nin istifa etmesine neden olmuştur (Griffin, 2016: 98).

Ahmedinejad'ın Yeni Nükleer Politikası ve Uluslararası-Devlet İlişkileri

Ahmedinejad 2005 cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası iktidara geldiğinde İran'ın nükleer faaliyetleri dolayısıyla İran-ABD ilişkilerindeki gerilim zaten tırmanmaya başlamıştı. Ama yine de Onun cumhurbaşkanlığıyla beraber devrimden çeyrek asır sonra İİC'nin ikinci defa devrimci bir teyakkuz haline girmesi ve iç politikadaki popülist dilinin dış politikaya çatışmacı bir biçimde yansması, uluslararası (ABD, AB ve İsrail) ve bölgesel (Körfez) çatışma riskinin maksimum seviyeye çıkmasına neden olmuştur. Ahmedinejad döneminde uluslararası-devlet ilişkilerinin çatışmacı bir biçime evrilmesinde thermidor sonrası onunla beraber iktidara taşınan DM'nin siyasi ve ekonomik ağırlığının hiç olmadığı kadar artması, karar alma süreçlerinin askerileşmesi ve güvenlikleşmesinin önemli bir payı vardır. Ahmedinejad'la beraber İran'da yürütme gücü savaş jenerasyonu tarafından idare edilmiştir. Bu dönemde devlet yönetimi ve dış politika aktörleri Irak Savaşı'nı tecrübe etmiş asker kökenli kişilerden oluşmuştur (Şen, 2016: 250-1). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Ahmedinejad döneminde nasıl devlet oluşumunun askerileşmesi uluslararası-devlet ilişkilerinin güvenlikleşmesine neden olmuşsa, tersinden Bush yönetiminin rejim değişikliği politikası, Afganistan ve Irak müdahaleleri ve doğrudan İran'ı da şer eksenine dahil etmesi devlet-toplum ilişkilerinin de güvenlikleşmesine neden olmuştur.

Uluslararası-devlet ilişkilerinin gerginleşmesinde Ahmedinejad faktörüne gelinirse, Cumhurbaşkanının İran'ın nükleer faaliyetleri konusunda Hatemi döneminden daha farklı ve daha tavizsiz bir diplomasi yürüttüğünü söylemek mümkündür. Ahmedinejad hükümetinin bu tercihinin arkasında bir taraftan Hatemi'nin diyalog yönteminin karşılıksız kalması diğer yandan da Bush hükümetinin İran'da bir rejim değişikliği politikasını açıktan desteklemesi vardır. Gerçekten de İran'ın bir rejim değişikliğine muhatap kalma korkusu, Mart 2003'te ABD'nin Irak işgaliyle daha da artmış ve nükleer faaliyetleri daha da hızlanmaya başlamıştır. Öyle ki 2003 Eylül'ünde Rus uzmanlar İran'ın Buşehr nükleer reaktörünün inşasına başlamışlardır (Dabashi, 2007: 253). Ama yine de Cumhurbaşkanı Hatemi, bu süreci UAEA ve AB-3 ülkeleriyle iş birliğine dayalı

olarak yönetmişti. İşte bu iş birliğine dayalı diplomasi, 2005'te Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığına gelmesiyle sona ermiştir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Hatemi hükümeti Ekim 2004'te İran nükleer faaliyetlerini geçici olarak durdurma konusunda uluslararası toplumla mutabakata varmış ancak buna rağmen Bush hükümeti tarafından bu girişim geri çevrilmişti. Bununla beraber 2005'e gelindiğinde ABD hem Irak'ta istikrar ve güvenliği sağlayacak bir düzen üretmekte başarısız olmuş hem de İran bu ülkede temel belirleyici dış aktörlerden birisi haline gelmişti. Irak'ta Amerikan işgaline karşı güçlü bir direniş ortaya çıkarken İran bu ülkede sağlam bir pozisyon elde etmişti. Yani İran artık ABD'ye büyük pazarlık teklifini yaptığı dönemdeki gibi izole edilmişlik atmosferinde olmadığı gibi, ABD de Saddam rejimini kısa sürede devirmiş olmanın verdiği özgüven içinde değildi. Bu şartlarda baş müzakereci Hasan Ruhani'nin uzun zamandır AB-3'ten beklediği uzun vadeli çerçeve anlaşması teklifi geldiğinde reddeden taraf bu sefer Ahmedinejad olmuştur. Ahmedinejad'ın bu teklifi reddetmesi baş müzakereci Hasan Ruhani'nin istifasına, onun yerine Ali Laricani'nin baş müzakereci olarak atanmasına neden oldu (Axworthy, 2013: 384-385).

Ahmedinejad hükümeti nükleer faaliyetleri konusunda uluslararası toplumla ilişkilerinde bir kırılma noktası olacak şekilde 10 Ocak 2006'da Natanz'daki zenginleştirme tesislerinde BM mührünü sökerek yakıt araştırma faaliyetlerine tekrar başlamış ve kısa süre sonra İran'ın da artık nükleer kulübün bir üyesi olduğunu ilan etmiştir. İran'ın nükleer faaliyetlerde atağa geçtiği şartlarda uluslararası toplum da yaptırımlar konusunda atağa geçerek ilk defa BMGK kapsamında çok taraflı yaptırım kararları almaya başlamıştır (Küpeli, 2016: 99). İran'ın uranyum zenginleştirme işlemine yeniden başlaması üzerine UAEA İran'ı BMGK'ne rapor etmiş (Al Jazeera, 2019), bunun üzerine BMGK de 31 Temmuz 2006'da **1696** sayılı kararını kabul etmiştir. Bu karar, İran'ın nükleer faaliyetleri ile ilgili BMGK tedbirleri serisinin ilki olarak tarihe geçmiştir (ICG, 2019). 23 Aralık 2006'da ise BMGK, **1737** sayılı kararı kabul ederek İran'ın uranyum zenginleştirme ve ilgili faaliyetlerini askıya alma konusunda sorumluluklarını yerine getirmediği gerekçesiyle İran'a yaptırım kararı almıştır. Bu yaptırımlar üçüncü ülkelerin İran'a hassas nükleer ve füze teknoloji transferini yasaklıyor ve İran'ın nükleer ve füze programlarına dâhil olan 10 İran kurumu ve 12 kişinin varlıklarına dondurma kararını içeriyordu (Davenport, 2019). İran bu yaptırımı illegal olarak

değerlendirmiş ve çalışmalarının barışçıl olduğu konusundaki pozisyonunu korumaya devam etmiştir. Bunun karşılığında BMGK 24 Mart 2007’de **1747** sayılı kararı alarak ve İran’ın zenginleştirme faaliyetlerini durdurma konusunda başarısız olduğunu teyit ederek finansal ve askeri yaptırımların derecesini artırmıştır. BMGK ek olarak 3 Mart 2008’de **1803** sayılı kararı da alarak İran üzerindeki yaptırımları genişletmiştir (Davenport, 2019). Buna göre ülkelerin İran’a hassas nükleer ve füze teknolojisi sağlaması kısıtlanmış ve BM yaptırım listesine 13 yeni kişi ve 7 yeni kurum eklenmiştir. Dolayısıyla Bush döneminde tek taraflı yaptırımlar haricinde İran üzerinde BMGK’nin üç yaptırım kararı aldığını söylemek mümkündür.

2009’da ABD’de Barack Hüseyin Obama’nın iktidara gelişi İran-ABD ilişkilerinin normalleşmesi bakımından yeni bir dönemin başlayacağı beklentilerini doğurmuştu. Öyle ki Bush döneminin askeri müdahalelerle rejim değişikliği politikasının özellikle Irak’ta bir başarı hikayesi yazamaması bu politikalara olan uluslararası ve ABD iç kamuoyunun desteğini azaltmış, Barack Obama da seçim kampanyasında yeni dönemde söz konusu müdahaleci politikalardan kaçınma sözü vermişti. Obama aynı zamanda yeni dönemde ABD’nin diğer ülkelerin rejimlerini bir meşruiyet sorunu olarak değerlendirmeyeceğini de açıklamıştı. Bu anlamda 2009’da başkan seçilmesinin ardından Obama hükümetinin diğer ülkelerin rejimlerini bir meşruiyet sorunu olarak değerlendirmeden onlarla ilişki kurma yaklaşımı ve müdahalesizlik politikasının en somut yansımalarından birisi İran’la 2015 Nükleer Anlaşmasının yapılması olacaktır (Özşahin, 2016: 76). Gerçekten de Obama ile beraber İran-ABD ilişkilerinin normalleşeceğine dair iyimserlik UAEA Başkanı el-Baradey’in Ocak ayında (2009) İran uranyum zenginleştirme işlemini son üç ayda %5 azalttığını duyurması ve Cumhurbaşkanı Ahmedinejad’ın Obama ile diyaloga hazır olduğunu açıklaması ile daha da güçlenmiştir (Yeşiltaş, 2011: 62). Bu atmosfer içinde İran’ın uranyum zenginleştirme işleminin İran toprakları dışında gerçekleştirilmesi ve ardından İran’a teslim edilmesine dayalı bir takas formülü gündeme getirilmiştir. Başkan Obama da doğrudan P5+1 kapsamında İran’la görüşmelere katılacağını açıklayarak ve Haziran’da (2009) İran lideri Hamaney’e bir mektup göndermek suretiyle ikili, bölgesel ve nükleer meselede diyalog teklifinde bulunarak müzakere sürecini tahkim etmeye çalışmıştır (Yeşiltaş, 2011: 64).

Takas formülü ile ilgili ilk diplomatik girişim 2009 yılının Ekim-Kasım aylarında Cenevre ve Viyana’da gerçekleşmiştir (Şen, 2016: 307). Buna göre Tahran zenginleştirdiği 1200 kg uranyumu Rusya’ya gönderecek, karşılığında ise

10 ay içinde Fransa'dan Tahran araştırma reaktöründe kullanılmak üzere yakıt çubuğu alacaktı (Şen, 2016: 307). Ancak bu dönemde İran'da yaşanan sert hizip çatışması İran nükleer varlıklarının üçüncü bir ülkeye teslim edilmesi kararının verilmesini engellemiş ve takas formülü İran tarafından reddedilmiştir. Bununla beraber ABD'nin yaptırım siyasetine kaldığı yerden devam etmesini sağlayan asıl gelişme 2009'da İran'da yaşanan devlet-toplum gerilimidir. 2009 Haziran'ında yapılan İran cumhurbaşkanlığı seçimlerine hile karıştırıldığı iddiasıyla İran'ın 30 yıldır karşılaşmadığı büyüklük ve yaygınlıkta bir toplumsal protesto hareketiyle karşılaşması ve protestoların sert bir şekilde bastırılması nükleer diyalog sürecinden sert yaptırımlar politikasına ani bir geçişin yaşanmasına neden olmuştur (Sinkaya, 2009a: 30). Söz konusu protestoları rejimin sert bastırma politikası, aynı zamanda uluslararası-devlet ilişkilerinin de gerilmesine ve devlete yönelik hem yukardan (uluslararası) hem de aşağıdan (toplum) bir meşruiyet baskısı yapılmasına neden olmuştur. Ocak 2009'da göreve başlamadan hemen önce ve hemen sonra İran'a doğrudan diyalog mesajları veren, İran rejimine saygı duyduğunu ifade ederek rejim değişikliği politikasıyla arasına mesafe koyduğunun işaretlerini veren ABD Başkanı Obama'nın Yeşil Hareket protestolarının bastırılmasında ortaya çıkan devlet şiddetini kınaması uluslararası-devlet ilişkilerinin devlet-toplum ilişkileri ile kesişmesine neden olmuştur. ABD'nin açıktan göstericileri ve onların tezlerini desteklemesi, İranlı yetkililerin Yeşil Hareketi ABD'nin bir kadife devrim teşebbüsü olarak nitelemesini mümkün kılarken devlet-toplum ilişkilerini daha da güvenlikleştirmiş oldu (Sinkaya, 2009a: 37).

Haziran 2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası ortaya çıkan protestolar ve devlet-toplum geriliminin neden olduğu nükleer müzakere sürecinin bozulması kendisini en somut şekilde Obama yönetiminin işbaşına geldiği bir önceki seneden farklı olarak ABD'nin 2010'da nükleer meselede İran üzerindeki baskıyı artırmasında göstermiştir. Bunu 2010 senesi içinde İran nükleer faaliyetleri ile ilgili Mayıs, Eylül ve Kasım aylarında UAEA'nın üç ayrı rapor hazırlaması, Türkiye ve Brezilya'nın 17 Mayıs'ta (2010) İran'la bir takas anlaşmasına varmasına rağmen ABD'nin bunu görmezden gelmesi ve Mayıs'ta (2010) BMGK'nin İran'a yaptırım kararı almasından çıkarmak mümkündür (Sinkaya, 2010: 70-5). UAEA Mayıs, Eylül ve Kasım aylarında hazırladığı tüm raporlarda daha öncekilerde kullandığı dilden daha net ve kararlı bir şekilde İran'ın UAEA ile yeterli iş birliği yapmadığının ve bunun kaygı verici olduğunun tespitini yapmıştır (Çakmak, 2011: 74-82). Bu

tespitlerden hareketle ve 17 Mayıs 2010'da İran-Brezilya-Türkiye arasında yapılan takas anlaşmasının yeterli olmadığı açıklamasının ardından BMGK, 9 Haziran 2010'da İran'a yönelik **1929** sayılı yaptırım kararını almıştır (Uzun, 2013: 65). Söz konusu yaptırım kararında İran'a olan silah ambargosunun kapsamı genişletilmiş, nükleer müzakerelerle ilgili finansal ve ulaşım tedbirleri ağırlaştırılmış, daha önceki listelere ilave olarak 41 kişi ve kurum yaptırımlara dahil edilmiştir (UN, 2010). 1929 sayılı BMGK kararının ardından ABD'nin baskısı nedeniyle Avrupa ülkeleri ve Shell gibi şirketlerin İran'dan aldığı petrolü azaltması söz konusu olduğu gibi Rus petrol şirketi Lukoil de İran'a satış yapmama konusunda ikna edilebilmiştir. Yine Avrupa bankaları İran'daki faaliyetlerini askıya almak zorunda kalmışlardır (Çakmak, 2011: 93). 9 Haziran 2010 tarihli yaptırım kararının ardından UAEA Eylül ve Kasım'da yayınladığı raporlarda da İran'ın kurumla yeterli iş birliği içinde olmadığı tespitinde bulunmaya devam etmiştir (Çakmak, 2011: 78). ABD, söz konusu yaptırım siyaseti yanında İran'a karşı nükleer programını yavaşlatmayı amaçlayan paralel bir politika da takip etmiştir. Buna göre “gölge savaş” olarak anılan siber saldırı, casusluk, sabotaj, suikast gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Bunun en bilindik örneği İran'ın uranyum zenginleştirme sürecini bir süre aksatmasına neden olan 2010 stuxnet virüs saldırısıdır (Axworthy, 2013: 386).

ABD öncülüğündeki Batılı büyük güçlerin 2010'dan itibaren İran'ın nükleer faaliyetlerinden ötürü baskı politikasını artırma trendi 2011'de de artarak devam etmiştir. 2011 yılı boyunca en ağırı Kasım ayında olmak üzere UAEA İran'la ilgili 4 rapor yayınlamıştır. Şubat, Mayıs, Eylül ve Kasım aylarında yayınlanan bu raporların ilk üçü görece dengeli bir dil kullanmaya çalışsa da özellikle İran'ın uranyum zenginleştirme faaliyetlerini askıya almadığı, ağır su reaktörü faaliyetlerini sürdürdüğü ve söz konusu faaliyetlerin askeri niteliği ile ilgili şüphelerin olduğu konularını dillendirmiştir (Çakmak, 2012: 74-77). Ancak Kasım ayındaki UAEA raporu İran'la ilgili bugüne kadarki en somut ve ağır değerlendirmelerde bulunan rapor olarak kayıtlara geçmiştir (Çakmak, 2012: 77). Bu raporda İran'ın nükleer santrallerinde nükleer silah amaçlı başarılı deneyler yapıldığı, İran'ın nükleer savaş başlığı üretmek amacıyla bilgisayar simülasyonları yaptığı ve nükleer başlıkların füzelere entegre edilmesi girişiminde bulunduğu rapor edilmiştir (Çakmak, 2012: 78).

2012 yılı İran'ın ekonomik olarak direncinin kırılması için bugüne kadarki en ağır ambargo kararlarının alındığı yıldır. ABD 31 Aralık 2011'de İran Merkez Bankası (İMB) ile işlem yapılmasını yasaklayan, İran'ın sattığı petrolün ödemesinin

yapılmasını imkansızlaştıran, dolayısıyla devlet gelirlerinin en önemli parçasını oluşturan petrol ihracatını durduran bir yasa geçirmiştir. Yine Şubat'ta (2012) İran'ın uluslararası alanda finansal işlemlerini durduran SWIFT'ten dışlanması ve ABD'deki varlıklarının dondurulması kararı alınmıştır (Yeşiltaş, 2014a: 70-1). İran'ın buna cevabı geri adım atmak değil Hürmüz Boğazı'nı kilitleme ve uranyum zenginleştirme faaliyetini daha da ilerletme tehdidi şeklinde olmuştur (Yeşiltaş, 2014a: 71). 2012'de İran'la P5+1 arasında birincisi 14 Nisan'da İstanbul'da, ikincisi 23 Mayıs'ta Bağdat'ta ve sonuncusu 18-19 Haziran'da Moskova'da olmak üzere üç tur müzakere gerçekleşmiştir. Bu hızlı müzakerelerin amacı yılın başında alınan yaptırım kararlarının Temmuz'da hayata geçirilmesinden önce diplomatik bir yol bulmaktır. Bu süreçte P5+1'in İran'dan beklentisi “*durdur, kapat ve gönder formülü*” olarak nitelendirilen uranyum zenginleştirmeyi durdurması, Fordo santralini kapatması ve %20 zenginleştirilmiş uranyum stoklarının teslim edilmesi ve karşılığında yaptırımların kaldırılmasıydı. İran ise uranyum zenginleştirme hakkından taviz vermeyeceğinde ısrar etmiştir (Yeşiltaş, 2014a: 72-4). Temmuz ayına gelindiğinde müzakerelerin bir sonuca ulaşmaması nedeniyle belirlenen yaptırımlar da hayata geçirilmiştir (Yeşiltaş, 2014a: 74).

2009'da Obama yönetiminin işbaşına gelmesine rağmen bir İran-ABD normalleşmesi üretememesinin nedeni olarak Ahmedinejad ve onun yönetiminin 2009 Yeşil Hareket protestolarını devlet-toplum gerilimini tırmandıracak şekilde bastırmasının ardından 2013 yılı bu faktörün ortadan kalktığı yıl olmuştur. 2013'te İran cumhurbaşkanlığına uluslararası-devlet ilişkilerini diplomasiye, devlet-toplum ilişkilerini ılımlılığa dayandırma vaadiyle cumhurbaşkanı olan Hasan Ruhani'nin gelmesi 2015 nükleer anlaşmasına ve İran-ABD ilişkilerinin normalleşmesine giden süreci başlatacaktır. Bu konu Hasan Ruhani dönemi dış politikasının inceleneceği bölümün de ana temasını oluşturacaktır. Ancak buraya kadar Ahmedinejad yönetiminin nükleer politikasının nükleer adalet söylemi üzerinden uluslararası-devlet-toplum kompleksi analizini yapmak gerekir.

Ahmedinejad'ın Nükleer Adalet Söylemi

Nükleer meseleyle ilgili ABD-İran arasında gerçek bir müzakereci dönemin başladığı Hasan Ruhani dönemine gelindiğinde İran, tarihinin en sert yaptırımları ve izolasyonu muhatap bir ülke haline gelmişti. Dolayısıyla Ruhani döneminde yaşanacak değişime geçmeden önce İran'ın nükleer programı konusunun uluslar-

arası-devlet ve devlet-toplum ilişkileri açısından içerdiği anlamları tahlil etmek için tarihsel süreç yeteri kadar olgunlaşmıştır. Bu tahlili Ahmedinejad'ın İran'ın nükleer faaliyetleri konusunda Batı'yla yaşadığı çatışmayı *nükleer adalet* ya da *nükleer ırk ayrımcılığı* söyleminden (Boer, 2009: 95) yola çıkarak ya da İran nükleer meselesinin uluslararası sistemin norm, kural ve değerlerinin hiyerarşik doğasını söz konusu ederek yapabiliriz. İran nükleer faaliyetleri nasıl Batılı uluslararası güçler tarafından salt bir materyal güvenlik meselesi olarak değil, liberal demokratik barış teorisi bağlamında İran gibi statüko karşıtı ve İslami “radikal” rejimlerin siyasal sistemiyle ilişkilendirilmişse, İİC açısından da salt maddi güvenlik konusuyla ilişkilendirilmemiş, İİC'nin kurucu söylemleri olan anti-emperyalizm, kendine yeterlilik, Batı karşıtlığı, uluslararası adalet, çok taraflılık gibi statüko karşıtı kimliğinin yeniden üretilmesinde (Yeşiltaş, 2014c: 42-3) 1890'ların tütün ve 1950'lerin petrol ürününden sonraki yeni sembol kaynak olarak öne çıkmıştır.

Öncelikle Ahmedinejad, İran'ın NPT üyesi bir ülke olarak uluslararası camianın üyesi her devletin olduğu gibi İİC'nin de barışçıl nükleer enerji hakkının tartışılmaz olduğunu ilan etmiştir (Axworthy, 2013: 384-385). Ahmedinejad konuyu İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikiminin en önemli parçasını teşkil eden sömürge karşıtlığı bağlamına yerleştirerek *devlet-toplum ortaklığına karşı uluslararası denklemi* kurmaya çalışmıştır. Gerçekten Kaçarlar döneminde tütünün üretim, işletim, dağıtımının bir İngiliz şirketine tekel olarak satılmasına karşı 1891-2 sömürge karşıtı harekette ya da Pehleviler döneminde petrolün millileştirilmesi kampanyasındaki sömürge karşıtı mücadelede olduğu gibi İİC'nde de nükleer enerji hakkı “*nükleer adalet*” retoriğiyle anti-emperyalist davanın sembol bir metası haline getirilmeye çalışılmıştır. Öyle ki Ahmedinejad'ın ne iç ne de dış politikasına sempati beslemeyenler bile İran'ın nükleer enerji hakkını savunmaktan uzak duramamıştır. Ahmedinejad oldukça dikkat çekici bir şekilde *nükleer adalet* söylemini anti-semitizm sınırlarını zorlayan bir İsrail karşıtı kampanyayla tamamlamıştır. Ahmedinejad İran'ın ilk defa çok taraflı yaptırımlara maruz kaldığı Aralık 2006 tarihiyle eş zamanlı olarak dışişleri bakanlığı himayesinde bir uluslararası *Holokost İnkâr Konferansı* düzenleyerek daha saldırgan bir anti-semitik kampanyaya başvurmuştur (Axworthy, 2013: 390-1). Öyle ki İran, nükleer programına yönelik eleştiriler karşısında Batılı devletlerin İsrail'in nükleer silahlarına göz yumup, İran'ın sorgulanmasının “*nükleer bir apartheid*” olduğunu ve Batı'nın

İran'ın en doğal hakkı olan nükleer teknoloji elde etmesine engel olmasının kabul edilemez olduğunu savunmuştur (Kıbaroğlu, 2006: 90; Şen, 2016: 285).

Ahmedinejad konuyu nükleer adalet kavramı etrafında değerlendirerek mevcut uluslararası sistemin hiyerarşik doğasına vurgu yapan bir söylem stratejisi izlemiştir. Bu anlamda nükleer adalet talebi, devrim ve İİC'nin devlet oluşumunun en önemli kurucu temelini oluşturan *sol-İslam aşısının* bir yansımasıdır. Söz konusu *sol-İslam aşısı* nükleer adalet talebiyle adil olmayan bu sistemi daha adil hale getirecek statüko karşıtı yeni bir direnç noktası olarak hizmet etmektedir. İran'ın barışçıl nükleer enerji hakkının Batılı güçler tarafından engellenmeye çalışılması hem İİC'nin mevcut statükonun adil olmadığı ve mevcut hiyerarşik düzeni korumaya yönelik olduğu tezini teyit etmekte hem de İİC'nin buna karşı direnen uluslararası rolünün altını çizmektedir. İİC uluslararası tarihsel rolünü sistem karşıtlığı üzerinden tanımladığı için nükleer direnç aynı zamanda onun uluslararası sistemde güç hiyerarşisini reddeden ve eşitlik talep eden devlet kimliğinin de yeniden belirginleşmesi işlevi görmüştür (Yeşiltaş, 2014c: 42, 63).

Ahmedinejad'ın konuyu nükleer adalet bağlamında uluslararası sistemde nükleer enerji hakkı konusundaki hiyerarşiye karşı eşitlik talebine dayandırması gerçekten İİC'nin mevcut siyasal sistemi ile mevcut uluslararası sistemdeki meşru yeri tartışmalarını yürütmek için oldukça elverişlidir. Uluslararası sistemin norm, kural ve değerleriyle uyumlu olmayan bir aktör olarak İran'ın nükleer enerjiyi üreten bir ülke olmasının ya da nükleer eşikte bir ülke haline gelmesinin onaylanması ya da kategorik olarak reddedilmesi, konunun sistemin hiyerarşik doğası ve buna sömürge karşıtlığı bağlamında itiraz edilmesi bağlamında yerli yerine oturmaktadır. İran'ın nükleer bir güç olarak belirmesi olasılığı, hem mevcut uluslararası sistem hem de bölgesel güç dengesi açısından geri dönüşü olmayan bir deprem olarak değerlendirilmektedir. Sistem karşıtı bir nükleer aktörün bölgesel güç yapılanması ve hiyerarşisindeki dönüştürücü etkisi aynı zamanda sistem dışı bir norm, kural ve değer arayışına sahip bir aktörün dizginlenememesi anlamına da gelecektir. Kissinger'ın da belirttiği gibi İran'la uluslararası toplum arasındaki nükleer müzakereler, teknik ve bilimsel açıdan İran'ın nükleer kapasitesiyle ilgili olmaktan çok daha varoluşsal bir meseledir. Konu, hem sistem karşıtı bir aktörün nükleer kapasiteye sahip olmasını engelleme bakımından uluslararası toplumun kapasitesi hem NPT rejiminin bir sistem karşıtı aktör tarafından delinip delinmemesi ve hem de bunun Ortadoğu devlet düzeni içinde yaratacağı

denge(sizlik) bakımından (Kissinger, 2016: 177) uluslararası düzenle ilgilidir. Kissinger'a göre geleneksel güç dengesini muhafaza etmede toprak fetihleri temel bir parametreyken modern güç dengesinde teknik ve bilimsel kapasitenin radikal değişimi yeni bir parametre olarak gün yüzüne çıkmıştır. Özellikle nükleer silah sahibi olmayan bir aktörün yer aldığı dengenin, nükleer silaha sahip olmasıyla varlığını aynı şekilde koruması imkansızdır. Dolayısıyla İran'ın Ortadoğu devlet düzeni içinde nükleer silah kapasitesine ulaşmış bir sistem karşıtı aktör olması, bölgesel ve uluslararası güç dengesinin kaymasına yol açacaktır.

Nükleer silah sahibi olmanın stratejik değeri onun kullanılmasından ziyade caydırıcılık etkisindedir. Nükleer silah sahibi aktörün, yani sistemin hiyerarşik bakımdan davranış dikte eden aktörünün diğer aktörleri belli bir şekilde davranmaya veya belli bir şekilde davranmaktan caydırmaya ikna etme olasılığı oldukça yüksektir. Dolayısıyla mevcut nükleer rejimin tabakalaştırıcı ve hiyerarşik bir kökeni vardır. Diğer aktörün de bu kapasiteye erişmesi söz konusu caydırıcılıkta yeni bir denge yaratacak, ya da en azından tek aktörün değeri üzerindeki caydırıcılığını ortadan kaldıracaktır. Nükleer kapasitenin yaygınlaşması sistemin tabakalaştırıcı ve hiyerarşik kökenlerini tehdit etmektedir. Mahmud Ahmedinejad'ın konuyu *nükleer adalet* kavramı üzerinden gündeme getirmesi ve eş zamanlı olarak İsrail'in bölgesel nükleer tekeli sorgulaması bu bakımdan oldukça anlamlıdır. Mevcut nükleer güçleri “nükleer kulüp” olarak değerlendirirsek içeridekilerin dışarıdan üye kabul etmesi konusunda oldukça muhafazakâr davranmasını bu kapasitenin gerçek bir güç değişimi yaratacak olmasına bağlamak yanlış değildir. İran gibi iç siyasal normları uluslararası normlarla çatışan sistem karşıtı bir ülkenin bu kulübe katılması aynı zamanda siyasal sisteminin meşruiyet konusu olmaktan çıkması anlamına gelecektir. Konunun bu boyutu özellikle Bush hükümeti döneminde rejim değişikliği politikasıyla iki ülke yönetiminin devrildiği şartlarda özellikle anlamlıdır.

2002'de gizli nükleer tesislerinin ifşa edildiği tarihten itibaren UAEA, AB-3 ya da P5+1'den oluşan uluslararası sistemin büyük aktörleri İran'ın nükleer bir ülke olmasının önüne geçmek için sistematik olarak ağırlaşan yaptırımlar rejimi uygulamaktadır. Biraz sonra ele alınacağı gibi 2013 Obama-Ruhani hükümetleri dönemine kadar da müzakereci bir çözüme ulaşamamıştır. Şimdiye kadar uluslararası sistem İran'ın karşısına dolaylı olarak iki seçenek çıkarmıştır. Buna göre İran'ı normal bir *ülke* olmakla bir *dava* olmak arasında bir tercihle yüz yüze bırakmaktadır. Bunu en iyi Kissinger ifade etmektedir: “[İran] *bir ülke mi yoksa bir*

dava mı olduğuna karar vermeli...” (Kissinger, 2016: 186). İİC ise iki yüzyıllık uluslararası-devlet-toplum kompleksinin belirlediği devlet oluşumunun bir yansıması olarak ülke olmakla dava olmak arasında bir denge tutturmaya çalışmaktadır. Siyasal sistemini muhafaza ederek ve onun değerlerini ontolojik güvenliğinin bir parçası kılarak sistemin hiyerarşik kökenlerine *yıkıcı radikalizm* paradigmasıyla direnç gösterirken (dava); diğer taraftan da Vestfalyan egemen bir devlet olarak mevcut sistem içinde hayatta kalma maddi güvenliği adına *kurucu esneklik* paradigmasıyla hareket etmektedir (ülke). Dava ile ülke arasında bir denge tutturmaya çalışan bir siyasal arayıştan söz edilebilir. Bu aynı zamanda modernite ile gelenek arasında bir denge arayışıdır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse bu, İslam ile Cumhuriyet arasında bir denge arayışıdır. Ahmedinejad bu arayışın muhafazakâr-güvenlikçi kanadına ait bir siyasi aktör olarak *yıkıcı radikalizm* pozisyonuna yerleşirken, bir sonraki Hasan Ruhani, hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum ilişkilerini normalleştirme arayışının bir parçası olarak *kurucu esneklik* pozisyonuna oturacaktır.

Ahmedinejad’ın *yıkıcı radikalizm* politikasından Ruhani’nin *kurucu esneklik* politikasına geçişi, uluslararası sistemin sosyalleştirici etkisi bakımından da kavramsallaştırabiliriz. Devletlerin kamuoyu yaratmada benlik stratejisine benzer şekilde uluslararası devletler topluluğunun ya da uluslararası toplumun da (modern, Batılı, liberal) sistemin değerlerine uygun bir kamuoyu (devletler) yaratmada benlik stratejileri vardır. Bazen yaptırımlar rejimi gibi cezalandırıcı bazen de 2015 nükleer anlaşması gibi ödüllendirici olan bu stratejilere uluslararası toplumun sosyalleştirici etkisi demek yanlış olmaz. Uluslararasıın sosyalleştirici bir etkisi vardır ve bu topluluğun üyeleri olan devletler o topluluğun norm, değer ve kuralları uyarınca (modern, Batılı, liberal) sosyalleşmektedirler. Sosyalleşme benlik stratejileri, bahsedildiği gibi cezalandırıcı veya ödüllendirici olabilir. Dolayısıyla söz konusu uluslararası topluluk içinde hareket eden devletlerin norm, değer ve kuralları ile bu topluluğun (modern, Batılı, liberal) değerleri arasında uyumsuzluk, tutarsızlık, hatta çatışma ortaya çıktığında devletlerin yukarıdan (uluslararasıından) bir meşruiyet krizi içine girmemesi mümkün değildir. Bu krizin devlet lehine çözümü, uluslararası topluluğun norm, değer ve kurallarının daha kapsayıcı hale gelerek söz konusu devletin norm, değer ve kurallarını da sistemin bir parçası haline getirmek (bu kalıcı ve sürdürülebilir kesin çözümdür) ya da bugün İİC’nin uluslararası toplumla yaşadığı krizde de görüldüğü gibi zikredilen

uluslararası norm, değer ve kuralların kapsayıcı olmamakta ısrarcı olması durumunda devletin, yani İİC'nin zikredilen uluslararası norm, değer ve kurallar uyarınca bir adaptasyonunu gerektirir. Bu adaptasyon çabası ise iç norm, değer ve kurallarda bir esneklik anlayışını zorunlu kılar. İşte İran dış politikasını *yıkıcı radikalizmle kurucu esneklik* arasında denge arayışı şeklinde tanımlama nedenimiz böyle bir adaptasyon zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Uluslararası sistemin sosyalleştirici etkisi karşısında salt *yıkıcı radikalizmin* devletin hayatta kalma (survival) şansını ortadan kaldırdığını, sistem tarafından elimine edildiğini düşünürsek İran dış politikasındaki *kurucu esnekliğin* onun dayanıklılığını garanti ettiğini; ama diğer taraftan ise “teokratik” bir norm, değer ve kurallara ve benlik stratejisine dayanan rejimin dini protestanlaştırmasına neden olduğunu belirtmek gerekir. Yani 1979'daki devrim Pehlevilerin sömürgeci modernleşmeye karşı güç arayışı olarak ortaya çıkan otoriter modernleşme yanında meşruiyet açığını, İslam Cumhuriyeti ile çözmekle beraber, sonrasında ortaya çıkan uluslararası meşruiyet krizi ve ondan kaynaklanan toplumsal [seküler]meşruiyet krizini *yıkıcı radikalizm* ve *kurucu esneklik* dengesiyle çözmeye çalışmaktadır. Başarı ya da başarısızlığı uluslararası sistemin hem güç hiyerarşisindeki hem de norm, değer ve kurallarındaki mevcut oynaklığının alacağı biçime bağlı olacaktır.

Hasan Ruhani Dönemi: Uluslararası-Devlet ve Devlet-Toplum İlişkilerinin Normalleştirilmesi Çabası (2013-2021)

İran'da 2013 Cumhurbaşkanlığı seçimleri sürecine gelindiğinde ülke nükleer faaliyetleri bağlamında ABD ve Batı ülkeleriyle yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle tarihinin en sert yaptırımlarına muhatap haldeydi. 2012'ye gelindiğinde BMGK'nin (ve bunun dışında ABD, İngiltere, İsrail gibi tek tek ülkelerin) 6 ayı yaptırım ve ambargo kararı İran ekonomisine ciddi bir zarar vermeye başlamıştı. Söz konusu yaptırımların İran ekonomisi üzerindeki etkisini bir önceki bölümde rakamlarla açıklamıştık. Bu ekonomik izolasyonun boyutu, Ahmedinejad'ın *nükleer adalet* söylemi üzerinden Kaçar döneminin bütün tekeli protestosu, Pehleviler döneminin petrolün millileştirilmesi davasına benzer şekilde sömürge karşıtı bir kampanya yürüterek *uluslararasına karşı devlet-toplum ortaklığı* stratejisinin de sınırlarına gelindiğini göstermiştir. Öyle ki 2012'ye gelindiğinde söz konusu yaptırımlar İran ekonomisi açısından İran-Irak Savaşı'nın neden olduğu tahribata benzer bir krize sürüklemiştir (Yeşiltaş, 2014a: 69). Ortaya çıkan toplumsal maliyet İran'ın nükleer enerji hakkının sorgulanmasa da bu meselenin

uluslararası güçlerle müzakere edilme biçiminin, yani Ahmedinejad'ın dış politikasının sorgulanmasına neden olmuştur. Öyle ki söz konusu sorgulama Mart 2012 parlamento seçimlerinde muhafazakarların kendi aralarındaki bölünmenin belirginleşmesi ve farklı listelerle seçime girmelerine neden olmuştur (Yeşiltaş, 2014a: 69). Dolayısıyla 1988 tarihli 598 sayılı BM ateşkes kararının kabul edilmesine ya da 2004 tarihli ABD'ye büyük pazarlık teklifine benzer bir esnekliğin uranyum zenginleştirme konusunda da yapılması gerektiğinin toplumsal şartları belirginleşmiştir. Üstelik İran sadece uluslararası-devlet geriliminin neden olduğu ekonomik krizle değil aynı zamanda 2009 devlet-toplum geriliminden itibaren muhafazakâr-güvenlikçi devlet oluşumunun yarattığı bir toplumsal memnuniyetsizlikle de karşı karşıyaydı. Bu açıdan da 2013 seçimlerine gidilirken devletin güvenlikçi-muhafazakâr karakterinin esnetilmesine dair bir toplumsal beklenti oluşmuştu. İİC'nin kuruluşundan itibaren nasıl uluslararası-devlet ilişkilerinin gerginleşmesiyle devletin güvenlikçi karakterinin belirginleşmesi, yani devlet-toplum ilişkilerinin devlet lehine, toplum aleyhine biçimlenmesi arasında bir bağ ortaya çıkmışsa (*yıkıcı radikalizm*) akabinde de, bu uluslararası-devlet ilişkilerindeki gerginliğin boyutu ne zaman devlet-toplum ilişkilerindeki mesafenin bir devlet-toplum krizine evrilmesi seviyesine ulaşsa uluslararası toplumla müzakereci siyasetin (reform siyasetinin) öne çıkması ve devlet-toplum ilişkilerinin tamir edilmesine alan açılması mümkün olmuştur (*kurucu esneklik*).

İşte bu şartlar altında 2013 cumhurbaşkanlığı seçimlerini hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum ilişkilerini normalleştirme vaadinde bulunan Hasan Ruhani kazanmıştır. Ruhani yönetimi tıpkı Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma ile uluslararası izolasyonların kaldırılması ya da Hatemi'nin siyasi reform girişimi ile Batı'yla diyalog arasında kurduğu ilişkiye benzer şekilde İran'ın ekonomik krizden kurtarılması ile nükleer faaliyetlerde Batı'yla müzakereci bir diplomasi yürütülmesi arasında bir ilişki kurmuştur. Ruhani'nin bu anlamda birinci gündemi nükleer faaliyetlerde müzakereci bir yaklaşım sergileyerek İran'ın uluslararası izolasyondan kurtarılmasını sağlamak ve ekonomik krizden çıkarmaktır. Bu gündem Ruhani'nin cumhurbaşkanlığının ilk döneminin (2013-2017) odağı olmuştur. Ruhani'nin ilk dört yıllık döneminde söz konusu ilk gündeminde başarıya ulaşmasını sağlayan faktör uluslararası failliğin de bu yaklaşıma olumlu karşılık veren bir aktörden oluşmasıydı. ABD'de Barack Obama başkanlığının varlığı, Ruhani'nin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme çabasına 2015'te

uluslararası alandan da olumlu karşılık verilmesini ve bu sayede ikinci gündemi olan devlet-toplum ilişkilerini normalleştirmek için 2016'da bir Yurttaş Hakları Beyannamesini ilan etmesini mümkün kılmıştır.

Bununla beraber Ruhani hükümetinin ilk döneminde planını başarıyla uygulama fırsatı veren uluslararası faillik, 2017'de başlayan ikinci dört yıllık cumhurbaşkanlığının ABD'de Trump başkanlığı ile çakışması nedeniyle bu fırsatı vermemiş ve uluslararası-devlet ilişkilerinde nükseden gerilim, toplumun reform siyasetinden umudunu keserek yeniden muhafazakâr siyasetin yükselişine yol açmıştır.

Ruhani Dış Politika Söylemi

Ruhani hem seçim kampanyası sırasında hem de seçilmesinin ardından dış politika yaklaşımını Ahmedinejad'ın anti-tezi olarak *itidal* kavramı üzerinden ortaya koymuştur. Ruhani'nin "itidalli dış politika" kavramının dört unsuru vardır. Birincisi itidal, İran dış politika ve hedeflerinin daha gerçekçi bir yaklaşımla elde edilmeye çalışılacağı ve ikincisi dış politika alanının aşırı yaklaşımları ifade eden sloganlardan arındırılması gerektiği anlamına gelmektedir (Sinkaya, 2014: 32). Bir diğer açıdan itidal İran'ın dış politikada muhataplarıyla güven artırıcı bir davranış biçimi benimseyeceği, "yapıcı bir etkileşim" izleyeceği anlamına gelmektedir (Sinkaya, 2014: 32). İtidalli yaklaşımın son unsuru ise dış politikada ideolojik hedefleri değil, ekonomik hedefleri referans almak gerektiğini ifade etmiştir. Yani Ahmedinejad döneminde olduğu gibi ekonomi dış politika için değil, dış politika ekonomi için araçsallaştırılacaktı.

Gerçekçi, sloganlardan uzak, özellikle Batı'yla ilişkilerde güven artırıcı ve yapıcı diyalog ve nihayet ekonomi odaklı dış politikanın kavramsal özeti uluslararası toplumla izolasyonu sona erdirmektir. Seçim kampanyası sırasında Ruhani "İran-ABD ilişkileri karmaşık ve zor bir sorundur...ancak iki ülke arasında iyi niyet ve karşılıklı saygı ile sağlanması imkânsız değildir" demiştir (Akbarzadeh ve Conduit, 2016a: 7). Ruhani aynı zamanda As-Sharq al-Awsat gazetesine "öyle görünüyor ki her iki taraftaki aşırımcılar iki devlet arasındaki nefret ve düşmanlığın devam etmesine kararlılar, ancak mantık diyor ki bu istikrarsız duruma yeni bir sayfa açmak ve iki ülke arasındaki husumet ve güvensizlik durumunu en aza indirmek için bir değişim olmalı" (Akbarzadeh ve Conduit, 2016a: 7). Bu çaba Ruhani'nin hem Davos'a giden hem de ABD Başkanı Obama ile bir telefon görüşmesi yaparak 1979'dan beri bir ABD başkanı ile doğrudan temas kuran ilk

cumhurbaşkanı olmasını sağladı (Sinkaya, 2014: 33). Ancak bu çabanın en önemli sonucu ABD ile nükleer meselede müzakereci bir çözüme doğru kararlı ve sonuç alıcı bir yola girilmiş olmasıdır.

Hasan Ruhani'nin Uluslararası-Devlet İlişkilerini Normalleştirme Girişimi: 2015 Kapsamlı Ortak Eylem Planı Anlaşması (KOEP)

2013'ün ilk yarısında Obama İran'a yönelik ambargo ve yaptırımları sıkılaştırma politikasına devam etmiştir. Bu anlamda Ocak ayında (2013) İran'ın enerji, gemicilik ve denizcilik faaliyetlerine dönük ambargosunu daha da genişletmiş, Mart ayındaki (2013) İsrail ziyaretinde “nükleer bir İran'ı engellemek için ne gerekiyorsa yapacaklarını” açıklamıştır (Yeşiltaş, 2014b: 59). Buna benzer şekilde UAEA da İran'ın yeteri kadar şeffaf bir şekilde kurumla iş birliği yapmaması nedeniyle İran'ın nükleer faaliyetlerinin barışçıl niteliğini garanti edemediğini açıklamıştır (Yeşiltaş, 2014b: 59). P5+1 ile İran arasında Şubat'ta Almatı'da, Mart'ta İstanbul'da ve Nisan'da yine Almatı'da gerçekleşen müzakerelerde P5+1 durdur (uranyum zenginleştirme), kapat (Fordo tesislerini) ve gönder (%20 zenginleştirilmiş uranyum stokları) formülünde; İran ise barışçıl nükleer haklarının tanınması talebinde ısrar etmeye devam ettiği için bir sonuca ulaşamamıştır (Yeşiltaş, 2014b: 60). Dolayısıyla ABD Haziran'da (2013) bir yaptırım kararı daha alarak İran riyalinin İran dışında kullanımını engelleme girişiminde bulunmuştur. Yine Temmuz'da da ABD, İran'a altın satışını ve İran'la ticarete altın kullanımını yasaklayarak İran ekonomisini daha da izole etmiştir (Yeşiltaş, 2014b: 61).

Ne var ki 2013 yılının ortasından itibaren İran'da uluslararası-devlet ilişkilerini diplomasiye, devlet-toplum ilişkilerini ılımlılığa dayandırma vaadiyle cumhurbaşkanı olan Hasan Ruhani'nin söylemi ABD'de de karşılık bulmaya başlamıştır. Ruhani hükümeti ile P5+1 arasında Cenevre'de 15-16 Ekim'de (2013) yapılan ilk tur görüşmelerin ardından 11 Kasım'da UAEA ile İran arasında daha şeffaf bir iş birliğini içeren Ortaklık İçin Çerçeve Anlaşması imzalanmış ve bunu 24 Kasım'da P5+1 ile İran arasında Ortak Eylem Planı (OEP, Joint Plan of Action) anlaşması takip etmiştir (Arıkan, 2014: 27; Akbarzadeh ve Conduit, 2016a: 6). OEP, İran'ın %20 zenginleştirilmiş uranyumunun etkisiz hale getirilmesini, Fordo tesislerinin denetime açılmasını, Arak ağır su reaktörünün aylık denetimini, İran'ın %5'in üzerinde uranyum zenginleştirme yapmamasını karara bağlarken, karşılığında İran'ın altın ve değerli metal ticareti, otomotiv sektörü ve petro-kimya ihracatı üzerindeki yaptırımların hafifletilmesini içeriyordu (Yeşiltaş, 2014b: 62-3;

Colleau, 2016: 46). OEP, nihai bir anlaşma değil, nihai bir anlaşmaya götürecek bir kılavuz olarak düşünülmüştür.

OEP çerçevesinde nihai bir anlaşmaya ulaşmak için 2014'ün başından Temmuz 2015'e kadar İran ile P5+1 ülkeleri arasında çok sayıda müzakere gerçekleştirilmiştir. Buna göre 2014 yılının ilk 6 ayı taraflar arasında yoğunluğu Viyana'da olmak üzere 6 ayrı görüşme yapılmıştır. İlki 18-20 Şubat'ta olmak üzere, 17-19 Mart'ta, 7-9 Nisan'da, 13-16 Mayıs'ta, 16-20 Haziran'da ve nihayet 3 Temmuz'da P5+1 ile İran arasında yapılan görüşmelerin ardından AB Dış Politika Şefi Catherine Ashton ve İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif tarafından 19 Temmuz'da yapılan açıklamada nihai bir anlaşma için somut bir ilerleme sağlandığı ve nihai bir anlaşma için son tarihin 24 Kasım'a (2014) uzatılmasına karar verdiklerini belirtmişlerdir (Caner, 2015: 53-4). Senenin geri kalanında da yoğunluğu New York'ta olmak üzere 4 görüşme daha gerçekleştirilmiştir. 18-26 Eylül'de, 14-16 Ekim'de, 9-11 Kasım'da ve 18 Kasım'da gerçekleştirilen görüşmelerin en önemli tarafı New York'ta yapılması ve Ashton-Zarif müzakerelerine ABD Dışişleri Bakanı John Kerry'nin de eşlik etmesiydi. P5+1 ile İran arasındaki nükleer müzakerelerde nihai anlaşmanın bu kez de 30 Haziran 2015'e ertelenmesinin ardından taraflar öncelikle 31 Mart-2 Nisan'da (2015) bir araya geldikten sonra 30 Haziran-14 Temmuz arası Viyana'da yoğun mesainin ardından 14 Temmuz'da resmi adı The Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA, Kapsamlı Ortak Eylem Planı/KOEP) ya da Barnameye Jame'e Eqdame Moshtarak (BARJAM) olan nihai bir anlaşmaya ulaşıldığını dünya kamuoyuna açıklamışlardır (Doğrusözlü, 2016: 59-61).

Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışlarının bir yansıması olarak Bush döneminin müdahaleci ve sert güç politikasının eleştirisiyle diplomasiyi ön plana çıkararak süreci yöneten Obama hükümeti, 2015 Nükleer Anlaşmasını söz konusu bölgesel istikrar ve güvenliğin sağlanması bakımından diplomasinin bir zaferi olarak nitelendirmiştir. Öyle ki ABD Dışişleri Bakanı John Kerry, anlaşmayla "*İran'ın nükleer silah elde etmesi engellendi*" derken; ABD Başkanı Obama da "*daha önce Sovyetler Birliği ile yapılan anlaşmayla nükleer silahların Ortadoğu'ya yayılması engellenmişti. Bugün de büyük bir adım atıldı. Bugün bu anlaşmayla İran nükleer silah elde edemeyecek*" açıklamasında bulunmuştur (Doğrusözlü, 2016: 60). Belirtmek gerekir ki 15 yıllık bu anlaşmayla İran nükleer silah elde etmeme konusunda ciddi bir taahhüt altına giriyor, İran'ın barışçıl nükleer hakkı uluslararası toplum tarafından teslim ediliyor ve yaptırımlar kaldırılarak İran'ın uluslararası toplumun

meşru bir aktörü olduğu teyit ediliyordu. 14 Temmuz 2015 KOEP anlaşması, 16 Ocak 2016 tarihinde UAEA'nın İran'ın anlaşmayla belirtilen taahhütlerini yerine getirdiği şeklindeki raporuyla uygulamaya geçmiştir. Uygulamaya geçişle beraber anlaşmada planlandığı şekliyle yaptırımlar da kaldırılmıştır.

Anlaşmayla elde edilen en önemli kazanım İran'ın barışçıl nükleer yakıt seviyesi olan %3,67 üzerinde uranyum zenginleştirmemeyi kabul etmesi; ABD'nin de İran'ın nükleer programının tamamen durdurulması talebinden geri adım atması olmuştur (Saikal, 2019: 216). Özetle KOEP'in maddeleri; *i*-UAEA'nın İran nükleer faaliyetleri ve programı üzerindeki denetimlerinin genişletilmesi, *ii*-yüksek düzeyde uranyum ve plütonyum zenginleştirme faaliyetinin durdurulması ve zenginleştirilmiş uranyum stokunun 7500 kg'dan 300kg'a indirilmesi, *iii*-gelecek 15 yıl içinde %3,67 seviyesinin üzerinde uranyum zenginleştirme faaliyetinin yapılmaması, *iv*-15 yıl boyunca toplam santrifüj sayısının 19 binden 5,060 IR-1 (ilk nesil) gaz santrifüj sayısına indirilmesi, *v*-İran'ın 8 yıllığına uranyum zenginleştirmesini araştırma ve geliştirme amaçlı olarak sınırlandırması, bunun ardından “sadece barışçıl amaçlı” olarak ileri aşama zenginleştirme faaliyetine izin verilmesidir (Saikal, 2019: 217). En önemlileri bunlar olan söz konusu taahhütler karşılığında İran'a yönelik nükleer faaliyetleri ile ilgili uygulanan tüm ekonomik ve finansal yaptırımlar kaldırılacaktı. 5 yıl boyunca silah ambargosu ve 8 yıl boyunca füze teknolojisi yasağı ise devam edecekti. Anlaşmanın maddelerine uyduğu sürece İran'a yeni yaptırımlar uygulanmayacaktı. ABD yaptırımların kaldırılması için yerel ya da federal düzeyde ihsas edilmiş yasaların kaldırılmasını da taahhüt ediyordu. Yine İran dışlanmış olduğu uluslararası finansal faaliyetlere (SWIFT) yeniden katılabilecekti (Saikal, 2019: 217).

Anlaşmanın yapılmasının ardından ABD ve Batı'da İran'ın 15 yıl boyunca nükleer silah elde etmesinin önüne geçildiği, tahmini nükleer eşik atlama süresinin (İran'ın nükleer silah elde etmesi için gerekli uranyum zenginleştirme seviyesini yükseltme zamanı) 3 ay ile 1 yıl arasında uzatıldığı, İran'ın NPT taahhütlerinin çok ötesinde bir denetim rejimi altına girdiği ve İran'da reform siyasetinin güçlenmesinin sağlanarak demokratik taleplere daha açık hale getirildiği gibi lehte değerlendirmeler yapıldığı gibi; İran'ın nükleer programının tamamen ortadan kaldırılmadığı, anlaşma sonucunda İran'ın 100 milyar dolar dondurulmuş varlıklarının serbest bırakılmasının İran'ın bölgesel nüfuzunu artıracığı, bu sayede İİC siyasal rejiminin daha da konsolide olacağı gibi aleyhte değerlendirmeler de yapılmıştır (Saikal,

2019: 218-20). Ancak hem İran'ın uluslararası-devlet ilişkileri hem de KOEP'in kaderi bir kez daha 2017 ABD başkanlık seçim sonuçları tarafından belirlenecektir.

Donald Trump Hükümeti ve İran'ın İzolasyonu Politikasına Geri Dönüş

İran'ın uluslararası ilişkileri ve dolayısıyla KOEP'in kaderi bir kere daha ABD'deki başkanlık seçim sonuçları tarafından belirlenmiştir. 2017'de ABD başkanı olan cumhuriyetçi Donald Trump, bir önceki Obama yönetiminin aksine bölge politikasında klasik iktidar üçgeni olan (Kinzer, 2011) ABD-İsrail-Suudi Arabistan ittifakını güçlendirmeye ve İran'ı yeniden izole etmeye yönelik bir politika izlemiştir. Bu politikayla tutarlı olarak Trump, seçim kampanyasında 14 Temmuz 2015 KOEP anlaşmasını tam bir felaket olarak niteleyerek yeniden müzakere etme vaadinde bulunmuştur (Soylu, 2017: 11). Trump, seçim kampanyası sırasında Mart 2016'da AIPAC'ta (Amerika-İsrail Kamu İşleri Komitesi) yaptığı konuşmada birincil önceliğinin İran'la yapılmış olan “*korkunç anlaşmayı yırtıp atmak*” olduğunu belirtmiştir (Sinkaya, 2017a: 24). Obama yönetimi İran'la anlaşma yaparak aynı zamanda onun bölgesel etkisini de tanımış olduğunu göstermişti. Trump yönetiminin bu tanımadan kaynaklı İran'ın artan bölgesel nüfuzunu sınırlandırmak amacıyla olması, KOEP'in de kaderini belirlemiştir.

Trump'ın karar alma kadrosu da İran karşıtlığıyla bilinen isimlerden oluşmuştur. Trump, Savuma Bakanlığı'na 2001 Afganistan ve 2003 Irak müdahalelerine katılan ve İran'a yönelik savaş söylemini dillendiren yeni-muhafazakâr bir isim olan James Mattis'i atarken, CIA'ye de KEOP'in iptali ile ilgili açıklamalar yapmış olan Mike Pompeo'yu atamıştır. Dahası Trump, Ulusal Güvenlik Danışmanı olarak sıklıkla İran'da rejim değişikliğinden bahseden General Michael T. Flynn ve Mike Pence gibi isimleri atayarak ABD-İran ilişkilerinin çatışmacı eski dinamiğine döneceğinin işaretlerini vermiştir (Sinkaya, 2017a: 25; Soylu, 2017: 11). Ayrıca Newt Gingrich, Rudi Giuliani ve John Bolton'un ABD'de rejim karşıtı İranlı kişi ve gruplarla ilişkileri, mevcut ABD yönetiminin İran içinde istikrarsızlık yaratma ihtimalini daha da belirginleştirmiştir (Sinkaya, 2017a, 25). ABD Dışişleri Bakanı Rex Tillerson'un 14 Haziran'da (2017) Temsilciler Meclisi'nde “*İran'ın bölgesel hegemonyasını kırmak, nükleer silah kapasitesine ulaşmasını engellemek ve rejimin barışçıl bir şekilde değişimini sağlamak için İran içindeki unsurları desteklemekten*” bahsetmesi (Sinkaya, 2017d, 49) İran açısından ABD-İran ilişkilerinin salt dış politika değil bir devlet-toplum ilişkileri sahasına girdiğini bir

kez daha teyit etmiştir. Bu atmosfer içinde HM'nin 1 Temmuz'da (2017) Paris'te düzenlediği yürüyüşte Rudi Giuliani ve John Bolton'un da bulunması ve HM lideri Meryem Recevi'nin İran'da “*seküler, demokratik ve nükleersiz bir hükümet*” istediklerinden bahsetmesi (Sinkaya, 2017d: 50) İranlılar açısından ABD ve iç muhalefet arasındaki ilişkinin teyidi anlamına gelmiştir. Yürüyüşe katılanlar arasında Suudi Arabistan eski İstihbarat Bakanı Prens Turki el-Faysal'ın da olması İranlıları daha da teyakkuza geçirmiştir. Bu gelişmelerin İran'da devlet-toplum ilişkilerinin daha da güvenlikçi bir biçime evrilmesine neden olmasını tahmin etmek zor değildir (Sinkaya, 2017d: 50). ABD'nin İran'da rejim değişikliği söylemini dillendirmesi ve rejim karşıtı gruplarla söz konusu teması en fazla İran içindeki ılımlı ve reformist siyasi çevrelere zarar vermiştir (Sinkaya, 2017d: 50).

Başkanlık kampanyası boyunca KOEP'in bir felaket olduğunu söyleyen Trump, anlaşmanın devamını İran'ın yeni müzakere şartlarını kabul etmesine bağlamış ve aksi halde ABD'nin anlaşmadan çekileceğini ve yaptırımlara yeniden başlayacağını ilan etmiştir. Trump yönetimi anlaşmaya İran'ın füze programını ve İran dışındaki silahlı gruplarla ilişkilerini kesmesi konularını eklemek istemiştir. İran'ın anlaşmayı yeniden müzakereye açmaması karşısında Trump da söylemiyle tutarlı bir şekilde 8 Mayıs 2018'de ABD'nin KOEP'ten çekildiğini ve aşamalı olarak yaptırımların yeniden uygulanmaya başlayacağını açıklamıştır (Caner, 2019: 50). Bunun ardından ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo ise yeni müzakere maddelerini sıralamıştır. Buna göre İran Lübnan'da Hizbullah'a, Filistin'de Hamas ve İslami Cihad'a, Yemen'de Husilere olan desteğini çekmeli, balistik füze programını sonlandırmalı, Irak'taki Şii milisleri silahsızlandırmalı, Suriye'deki askeri varlığını boşaltmalıydı (Caner, 2019: 50-1). Nükleer faaliyetlerinin de sınırlandırıldığı hesap edildiğinde Trump yönetimi tarafından İran'ın savunma doktrininin ve bölgesel güvenlik mimarisinin baştan aşağı ortadan kaldırılması talep ediliyordu. Pompeo'nun yeni müzakere şartları olarak öne sürdüğü maddeler sadece İran'ın müesses nizamının muhafazakâr unsurları açısından değil aynı zamanda KOEP'in mimarı Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ve reformist eski siyasetçi Muhammed Hatemi gibi isimler tarafından da onur kırıcı olarak değerlendirilmiştir (Afacan, 2018: 53).

Trump yönetiminin İran'ı izole etme stratejisinin birinci büyük adımı 2018'de KOEP'ten çekilmekse ikinci büyük adımı da Nisan 2019'da ABD Dışişleri Bakanlığı'nın İran DM'nı “yabancı terör örgütleri” listesine alması olmuştur

(Caner, 2020: 47). Bu karar gerçekten uluslararası ilişkiler tarihi bakımından oldukça istisnai radikal bir karardır. Egemen bir devletin resmi ordusunun terör örgütü listesine alınmış olması başlı başına o devletle ilgili bir uluslararası meşruiyet, tanınma krizi anlamına gelmektedir. 1979'dan itibaren İİC ile ABD arasındaki ilişki İran'ın uluslararası meşruiyeti zeminine oturmuş, George W. Bush başkanlığından itibaren açıkça İran'da bir rejim değişikliğinden söz edilmeye başlanmış ve Trump yönetimi 2019'daki bu kararıyla egemen bir devletin ordusunu terör örgütü ilan ederek onun uluslararası meşruiyeti konusunda bir kriz üretmeye çalışmış oldu. İİC de bu karara yönelik ABD Merkez Komutanlığı Ordusunu (CENTCOM) ve ona bağlı güçleri terörist ilan ederek karşı bir meşruiyet misillemesinde bulunmuştur (Caner, 2020: 47).

Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak 22 Nisan'da (2019) İran'dan petrol ithalatı ambargosundan (Kasım 2018) istisna edilen 8 ülkenin bu süresi dolmuş ve İran askeri ve siyasi izolasyona ilave olarak ekonomik bakımdan da izole edilmiştir. İran bu gelişme karşısında kendisinin de artık KOEP yükümlülüklerini yerine getirmeyeceğini ve 60 gün içinde anlaşmanın diğer tarafları gerekli adımları atmazsa uranyum zenginleştirmeye kaldığı yerden devam edeceğini açıklamıştır (Caner, 2020: 48). Bu açıklamasının bir gereği olarak İran, 17 Haziran'da (2019) %3,67 oranında zenginleştirilmiş uranyum stokunda belirlenen 300 kg'ı 10 gün içinde aşacaklarını ilan etmiştir (Caner, 2020: 52). Gerçekten de 8 Temmuz itibarıyla İran %3,67'lik zenginleştirme oranını UAEA'nın da teyidiyle aşmıştır. İran aşamalı olarak nükleer anlaşmadan çekilmesinin son aşaması olarak Kasım'da (2019) Fordo nükleer tesislerini faaliyete geçirmiştir (Caner, 2020: 52).

Siyasi ve diplomatik alanda yaşanan gerilime paralel olarak Körfez sahasında da gerilim tırmanmaya başlamıştır. 12 Mayıs'ta (2019) BAE'nin Fuceyre Limanı yakınlarında birer Norveç ve BAE ve 2 Suudi Arabistan petrol tankerine saldırı düzenlenmesinin ardından ABD, uçak gemisi USS Abraham Lincoln'ü ve USS Arlington amfibi çıkarma gemisi ile Patriot füze sistemini Körfez'e göndermiştir (Caner, 2020: 49). Bunun ardından 19 Haziran'da (2019) İran'ın Hürmüz Boğazı üzerinde bir ABD İHA'sını (RQ-4A Global Hawk) düşürmesi gerilimi sıcak çatışma evresine kadar yükseltmiştir. ABD bu eyleme karşılık olarak yaptırım listesine İran lideri Hamaney'i ve 8 DM komutanını daha eklemiştir (Caner, 2020: 50). İran DM'nin terör listesine alınmasının ardından İran dini-siyasi liderinin de yaptırım listesine alınması belirgin bir şekilde İİC'nin uluslararası meşruiyetinin

sorgulanmasına dönük sistematik bir karar olmuştur. Petrol tankerlerine yönelik saldırılar 14 Eylül’de (2019) bu sefer Suudi Arabistan’a ait dünyanın en büyük petrol rafinerisi olan Abbayk tesisleri ve Hureys petrol sahalarının Yemen’deki İran destekli Husi güçleri tarafından vurulmasıyla devam etmiştir. Günlük 9 milyon varil petrol üreten Suudi Arabistan bu saldırının ardından petrol üretimini 5 milyon varile düşürmek zorunda kalmıştır (Caner, 2020: 51).

2019’da petrol tankerlerine yapılan saldırılar ve İran tarafından bir ABD İHA’sının düşürülmesinin ardından, 2020 yılında da İran’ın iki önemli ismine yönelik suikast ve çeşitli askeri ve enerji tesislerine yapılan sabotajlar söz konusu oldu. 2020’nin hemen başında 3 Ocak’ta İran DM-KG’nün efsanevi komutanı Kasım Süleymani Bağdat Havaalanında uğradığı suikast sonucu hayatını kaybederken, İran nükleer programının mimarlarından Muhsin Fahrizade Tahran yakınlarında silahlı saldırılar sonucu hayatını kaybetmiştir. Donald Trump yönetiminin 2015 KOEP anlaşmasından çekilirken dile getirdiği yeni müzakere şartları arasında İran’ın balistik füze programı ve bölgedeki çeşitli silahlı gruplara verdiği desteğin sonlandırılması vardı. Bu açıdan her iki suikast de oldukça stratejik seçilmiş hedefler olarak öne çıkmıştır. Yine 2020 yılı içinde İran’ın Perçin askeri tesisine, Natanz nükleer tesisine, Isfahan elektrik santraline sabotajlar düzenlenmiştir (Caner, 2021: 54).

Trump iktidarı, son yılında (2020) İran’a uyguladığı yaptırımları daha da artırmıştır. Buna göre AB ülkelerinin İran’la finansal ilişkilerini geliştirmek için uyguladıkları INSTEX mekanizması ABD’nin 18 İran bankasını yaptırım listesine almasıyla uygulanamaz hale gelmiştir (Caner, 2021: 57-8). 2021’de ABD başkanlığına Demokrat Joe Biden’ın gelişi ve Trump döneminin sona ermesi İran açısından izolasyonun sona ermesi için başlı başına bir kazanım olarak görülse bile bu değişim otomatik olarak KOEP’e dönüşü sağlamamıştır. ABD, İran’la KOEP’e ek şartların getirilmesi konusunda müzakere etmeye devam etmektedir.

Trump yönetimiyle beraber İran’ın uluslararası-devlet ilişkilerinde bir kez daha çatışmacı bir döneme girilmesi, bir kez daha devlet oluşum sürecini etkilemiştir. İran’ın uluslararası-devlet ilişkilerinde yaşadığı kriz, Batı’yla diyalog tezini savunan Ruhani-Zarif hükümetinin zayıflamasına ve ekonomik vaatlerini yerine getirememesine neden olmuştur. Ruhani hükümetinin vaatlerini yerine getirememesi 2017’nin sonu ile 2018’in başında ve 2019’da devlet-toplum geriliminin tırmandığı toplumsal protesto hareketlerinin ortaya çıkmasına neden

olurken, daha da önemlisi toplumun reform ve Batı'yla diyalog siyasetinden ümidinin kesilmesine yol açmıştır. Toplumun bu siyasetten ümidini kestiğini gösteren en önemli işaret 21 Şubat 2020 meclis seçimlerinde (ve onu takip eden 2021 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde) söz konusu olan düşük katılım oranları ve seçim sonuçlarıdır. İİC tarihinin en düşük katılımlı (%42,5) meclis seçimlerinin sonuçları Ruhani'nin Batı'yla diyalog platformunun ekonomik ve toplumsal açılım vaadine olan inancın da yitirildiğinin bir teyidi olmuştur. 290 sandalyelik meclis seçimlerinin ilk turu sonucunda kesinleşen 276 milletvekilliğinin 230'unun muhafazakâr isimler, 30 sandalyenin bağımsızlar ve sadece 16 sandalyenin reformist oldukları bilinen adaylar tarafından kazanıldığı görülmüştür (Caner, 2021: 49-50). Elbette bu sonuçların ortaya çıkmasında AKK'nin reformcu aday adaylarını elemesinin de bir katkısı olmuştur, ancak sonuçların reform siyasetini adeta siyasi sahneden tasfiye edici boyutu sadece bununla açıklanamaz. İİC'nin 40 yıllık tarihinde ilk defa İran-ABD ilişkilerinin Ruhani ve Obama dönemleriyle sonuç aldığı bir süreçten kısa bir süre sonra çökmesi, reformist geniş toplumsal kesimleri hayal kırıklığına uğrattırken, muhafazakârların ABD şüpheciliğine dayalı yaklaşımlarını haklı çıkarmıştır (Caner, 2021: 50).

Arap Baharı ve İran Dış Politikası

Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının üçüncü evresinin başlamasına neden olan 2009 Obama başkanlığı, 2009 Yeşil Hareket protestoları karşısında İran devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikçi niteliği dolayısıyla 2013'e kadar İran-ABD ilişkilerinin normalleşmesine yol açmamış olsa da İran'ın bölgesel çevresinde büyük bir kırılma olan Arap Baharı sürecinin tetiklenmesine yol açmıştır. Obama yönetiminin bir önceki George W. Bush hükümetinin rejim değişikliği gibi müdahaleci politikalarının neden olduğu bölgesel itibar kaybını ortadan kaldırmak için doğrudan müdahalelerden uzak ve ülkelerin rejimlerini meşruiyet sorunu yapmama politikası, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da zincirleme bir etkiyle yayılan halk hareketlerinin iktidar değişimleri ve müzmin iç savaşlar üretmesinin dışsal faktörü olmuştur. Bu bölümün ilk ara bölümünde (6.2) detaylı olarak ifade edildiği gibi 2010'un Aralık ayında Tunus'ta başlayan ancak Şubat 2011'de Mısır'da Mübarek yönetiminin devrilmesiyle bölgesel bir deprem etkisi yaratan Arap Baharı halk hareketleri, bu iki ülke ile sınırlı kalmamış, Libya, Suriye, Bahreyn ve Yemen'e de yayılarak yeni bir istikrarsızlık ve yeni bölgesel eksenler

ortaya çıkarmıştır. Söz konusu halk hareketleri yayıldığı tüm ülkelerde benzer bir sonuç üretmemiştir. Tunus, Mısır ve Yemen’de iktidar değişimleri, Libya’da mevcut iktidarın devrilmesi için önce bir uluslararası müdahale ve ardından müzmin bir iç savaş, Suriye ve Yemen’de yine müzmin bir iç savaş, Bahreyn’de bölgesel güçlerin askeri müdahalesiyle statükonun korunması ve nihayet Mısır’da eski düzene dönüşle sonuçlanmıştır. İran, Arap Baharını Tunus, Mısır, Bahreyn ve Yemen’de güçlü bir şekilde desteklemiş, Libya’da kısa bir tereddütten sonra şüpheli bir destek vermiş ve Suriye’de ise mevcut statükoyu korumak için doğrudan müdahale etmiştir. Bu ara bölüm, 2010 Aralık ayında başlayan Arap Baharına yönelik İran politikasını üç ayrı saha bağlamında üç ayrı başlıkta değerlendirecek ve bunlara ilave olarak bir teorik analizle sonlandıracaktır. Öncelikle Tunus, Mısır ve Libya’yı kapsayan Kuzey Afrika sahasında İran’ın Arap Baharını İslami uyanış olarak tanımlama söylem ve davranış biçimini, ardından bu söylemini sürdürmesini mümkün kılmayan Suriye silahlı isyanına yönelik devlet-toplum ilişkilerinde statükocu, uluslararası-devlet ilişkilerinde statüko karşıtı çelişkisini, nihayet Körfez’de Bahreyn ve Yemen’deki halk hareketlerinin bölgesel güç rekabeti boyutunu dikkate alarak inceleyeceğiz. Üç ayrı sahada İran dış politikasının davranışları ortaya konulduktan sonra söz konusu davranışın bütünsellik ve tutarlılıktan uzak olmasını ise İİC’nin uluslararası-devlet-toplum kompleksi bakımından tahlil edeceğiz.

Kuzey Afrika’da Arap Baharı ve İran Dış Politikası: İslami Uyanış

Tunus’ta 2010’un sonunda başlayan ve Zeynel Abidin Bin Ali’nin (1987-Ocak 2011) 24 yıllık iktidarının Yasemin Devrimi’yle sona ermesiyle sonuçlanan halk hareketi ve onu 2011’de takip eden Mısır’da Tahrir gösterileri sonucu Hüsnü Mübarek’in (1981-Şubat 2011) 30 yıllık yönetiminin devrilmesi, ilk başta İran tarafından 1979 Devrimi’nin bir uzantısı olarak değerlendirilmiştir. İran bu yönetimlerin devrilmesine her şeyden önce Batılı/ABD bölgesel düzeninin sarsılması bakımından bakmış ve mutlak bir kazanç olarak değerlendirmiştir. Bununla beraber hem Tunus hem de Mısır’daki yeni Nahda ve İhvan iktidarlarının kendilerini ve devrimlerini 1979 Devrimi’yle ilişkilendirmekten kaçınmaları, İİC’nin bu devrimlerle ilgili söylemini 1979 İran Devrimi’nin bir uzantısı olmaktan daha kapsayıcı olan “İslami uyanış” biçiminde tanımlamasına neden olmuştur (Djalili ve Kellner, 2013: 21-22).

Tunus'ta Aralık 2010'da genç bir seyyar satıcının kadın bir güvenlik görevlisi tarafından tokatlanması sonrası kendisini yakmasıyla başlayan protestolar, 20 yıldan fazladır ülkeyi yöneten seküler ve Batı bölgesel statükosunun bir parçası olarak hareket eden Zeynel Abidin Bin Ali'nin Ocak 2011'de ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanmıştır. İİC, 2000'lerin başından itibaren Zeynel Abidin Bin Ali Tunus'uyla ilişkilerini normalleştirmeye başladığı için halk hareketinin başladığı ilk günlerde nasıl bir tepki vermesi gerektiği konusunda tereddüt yaşasa da 2011'in Ocak ayında Zeynel Abidin Bin Ali'nin ülkeyi terk etmesiyle tereddüt yaşamamasını gerektirecek faktör de ortadan kalkmış oldu (Djalili ve Kellner, 2013: 22-3). Bu tarihten itibaren İİC, Tunus'ta gerçekleşen Yasemin Devrimi'ni uluslararası siyasete yönelik ideolojik değerlendirmesine uygun şekilde okumuş ve retoriğini buna uygun olarak kurmuştur. Bu anlamda İİC, Zeynel Abidin Bin Ali'nin devrilmesini batıcı iç ve dış politikasına bağlamıştır (Djalili ve Kellner, 2013: 23). İİC yetkilileri, İran Devrimi söylemine uygun olarak Tunus vakasında diktatörlükle seküler iç siyaseti arasında bir ilişki kurmuş ve diktatörlerin Batı tarafından halkın iradesi aleyhine desteklendiği propagandasını yeniden devreye sokmuştur. İran medyası ve Rehber Ali Hamaney Yasemin Devrimi'ni "*İslami bir devrim*" ve "*İslami bir uyanış*" olarak değerlendirmişlerdir (Djalili ve Kellner, 2013: 23). Bu okuma biçimi Ekim 2011'de Tunus'taki seçimleri Tunus ihvanı olarak nitelendirilen İslami Nahda'nın kazanması sonrası daha da güçlenmiştir. Nahda'nın zaferi İİC için Tunus'la ilişkileri hızlı bir şekilde geliştirme fırsatı olarak değerlendirilmiştir (Djalili ve Kellner, 2013: 24-5).

Bununla beraber görece küçük bir mağrip ülkesi olan Tunus, Arap dünyası üzerinde sınırlı etkiye sahip bir ülkedir. Bu açıdan Arap dünyasının en etkili ülkesi Mısır'dı ve Mısır'da gerçekleşen gelişmeler bölgesel jeopolitik üzerinde çok daha belirleyici olacaktı. Öyle ki Mısır'da Hüsnü Mübarek yönetimi (1981-2011) İsrail'le ilişkileri dolayısıyla ABD bölgesel düzeninin en önemli parçasını oluşturuyor, 1979 İran Devrimi'nden itibaren İran'la diplomatik ilişkileri bulunmuyordu. Mısır'ın Cemal Abdünnasır (1958-70) döneminde Arap milliyetçiliğinin merkezi haline gelmesi ve Pehlevi İran'ının İsrail'le yakın ilişkileri 1960'ta İran-Mısır ilişkilerinin tamamen kopmasına yol açmıştı (Uygur, 2012: 7). Yine Mısır'da Enver Sedat (1970-81) iktidarıyla beraber yakınlaşan Mısır-Pehlevi İran'ı arası ilişkiler, Mısır'ın İsrail'le Camp David anlaşmasını imzaladığı 1978'den birkaç ay sonra 1979 İran Devrimi'yle beraber tamamen kopmuştu. İİC, Mısır'ı İslam

dünyasına ihanet etmekle suçlayarak ilişkilerini sonlandırmıştı (Uygur, 2012: 7). İran-Irak Savaşı'nda (1980-88) Mısır'ın Irak'a aktif desteği, 1981'de Enver Sedat'ı öldüren Halid İslambuli'nin isminin Tahran'da bir caddeye verilmesi ilişkileri daha da germişti (Uygur, 2012: 8). Bu anlamda İran açısından Hüsnü Mübarek rejiminin düşmesi bile tek başına büyük bir kazanım olarak değerlendirilmiştir. Henüz 11 Şubat'tan, yani Hüsnü Mübarek'in resmen iktidarının sonlanmasından önce 31 Ocak 2011 tarihli konuşmasında Ali Hamaney, Mısır'daki olaylardan yola çıkarak Batı'nın tıpkı 1979'da İran'da İslam'ın toplumsal ve siyasal rolünü görmezden geldiği gibi, 2011 Arap ayaklanmaları dalgasında da İslam'ın temel toplumsal meşruiyet kaynağı olduğu gerçeğini görmezden gelmesinin şaşkınlığını yaşadığını savunmuştur:

“Mısır'daki çatışmanın bizimle nasıl bir ilgisi var? Mısır halkının uyanmış olmasından mutluyuz. Biz Müslüman halkın din düşmanlarına karşı yumruğunu sıkmış olmasından mutluyuz... Mısır halkı doğru bir anlayışa ulaştı. Bu doğru anlayış temelinde Mısır gençleri İslam ideallerine, Filistin halkının ideallerine ve İslam ülkelerinin kaderine ihanet eden hükümete karşı başkaldırdı. Onlar (Batı) İslam'ın gücünü anlamayarak yanıhtırlar” (Arıkan, 2011: 32).

Hamaney yine 12 Şubat'taki (2011) hutbesinde söz konusu Tunus ve Mısır rejimlerinin devrilmesini ABD ve emperyalizme olan bağımlılıklarına, seküler olmalarına ve Filistin davasına ihanet etmelerine bağlamış ve bu üç faktörün bu yönetimlerin meşruiyetini ortadan kaldırdığını ifade etmiştir (Arıkan, 2011: 32). İİC yetkilileri 11 Şubat 2011'de Hüsnü Mübarek'in düşmesini bir başka değerlendirmelerinde yine benzer şekilde *“hegemonik ABD ve Siyonistlerin desteklediği bir diktatörün devrilmesi”* olarak nitelendirmiştir (Djalili ve Kellner, 2013: 28). Tunus'taki süreç, Yasemin Devrimi olarak daha lokal bir tanımlamayla nitelendirilmesine rağmen, Mısır'da Mübarek'in düşüşü daha bölgesel bir tanımlama olarak Arap Baharı şeklinde değerlendirilmiştir.

Tıpkı Tunus'ta olduğu gibi Mısır'da da yeni yönetime ihvan hareketinden Muhammed Mursi'nin (Haziran 2012-Temmuz 2013) gelişi, İİC'nin 2011 halk hareketlerini İslami uyanış olarak nitelendirmesini teyit etmiştir. İİC, Tunus'ta Nahda hükümetiyle olduğu gibi Mısır'da Mursi hükümetiyle de derhâl yakınlaşma çabasına girmiştir. Gerçekten de Arap Baharı sonrası Mısır yönetiminin 30 yıldan fazla bir süreden sonra ilk defa İran savaş gemilerinin Süveyş kanalından geçişine izin vermesi, bölgesel denklemin eski statükoyu terk etme eğiliminde olduğunun işaretleri olarak değerlendirilmiştir (Çakmak, 2012: 78-9). Bu işaretler Mursi iktidarıyla

beraber Mısır'la İran arasında diplomatik ilişkilerin yeniden başlaması, Mısır Dışişleri Bakanı'nın 32 yıl aradan sonra İran'ı ziyaret etmesi, Mısır Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'nin Ağustos 2012'de Tahran'ı ziyaret etmesi ve Refah sınır kapısını açması ile daha da güçlenmiştir (Çakmak, 2012: 80-1; Yeşiltaş, 2014a: 76).

Bununla beraber İİC ile yeni Mısır yönetiminin ilişkilerinin bir sınırı olduğu hemen ortaya çıkmıştır. Birincisi yeni Mısır yönetimi İran'la ilişkilerini hızlı bir şekilde geliştirmelerinin sadece Batı başkentlerinde değil, Suudi Arabistan gibi Körfez ülkelerinde de yaratacağı endişeyi kontrol etmek için dengeli ve itidalli hareket etmek istemiştir. Suudi Arabistan'da 1,5 milyon Mısırlının istihdam edildiği ve Suudi Arabistan-Mısır ekonomik ilişkilerinin boyutu düşünüldüğünde bu temkinli politika yeni yönetim için bir zorunluluktan (Djalili ve Kellner, 2013: 27-30). Üstelik İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın Mısır'a nükleer enerji deneyimleri konusunda iş birliği önerisinde bulunması ve İran'ın nükleer faaliyetleri dolayısıyla uluslararası bir izolasyon içinde bulunması, yeni Mısır yönetiminin Batılı merkezler tarafından algılanma biçimini etkileyeceğinden olumlu karşılanmamıştır (Djalili ve Kellner, 2013: 33). Yeni Mısır yönetimiyle İİC arasındaki ilişkilerin sınırlarını belirleyen asıl önemli faktör ise İran'ın Suriye'deki silahlı isyana dönük Esad yönetimini destekleyen politikası olmuştur. İran'ın uzun dönemli müttefiki olan Suriye Esad yönetimi, Arap Baharının bir devamı olarak içinde Suriye İhvan hareketinin de olduğu muhalif güçler tarafından hedef alınmıştı. Bu gelişmeler karşısında Tahrir Devrimi sonrası yeni Mısır Cumhurbaşkanı olan İhvan hareketinden Muhammed Mursi, 27 Ağustos 2012 tarihli Tahran ziyaretinde Suriye'de Esad yönetimini sert bir şekilde eleştirmiştir. Bu anlamda Arap Baharının kendi içindeki çelişkileri eski bölgesel düzen yerine, yeni bölgesel düzen arayışlarının da kolayca kurulamayacağını işaret etmiştir (Yeşiltaş, 2014a: 77).

Suriye'de Arap Baharı ve İran Dış Politikası: Batı Komplosu ve Değişime Direnç

İran-Suriye ilişkileri her ne kadar İran Devrimi ve İran-Irak Savaşı sonrası stratejik bir konum kazansa da Suriye'nin İran patronajına girmesi Arap Baharı sonrası gerçekleşmiştir. Suriye'de Baas yönetimi; İran'ın Lübnan Hizbullah'ı, Hamas, Filistin İslami Cihadı, Yemen'de Husiler, Irak'ta ilişkilerin gerginleşmesi öncesi Mukteda Sadr'ın Mehdi Ordusu gibi güçlerden oluşan bölgesel güvenlik mimarisinin en önemli halkasını oluşturuyordu. İran-Suriye ilişkileri Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile beraber Suriye'nin Sovyet hamisini kaybetmesi sonrası

Baas yönetimi açısından daha da gerekli hale gelmiş ve 1990'da iki ülke arasında Yüksek İşbirliği Komitesi kurulmuştu (Seliktar ve Rezaei, 2020: 168). Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın 2000'de hayatını kaybetmesi ve yerine oğlu Beşar Esad'ın gelişi ile beraber iki ülke ilişkileri daha da yakınlaşmıştır. Öyle ki 2005'te Lübnan Başbakanı Refik Hariri'ye yapılan suikastta Suriye yönetiminin de dahil olduğuna dair BM Mehlis Raporu'nun ardından (UNIIIC, 2005a ve 2005b) Suriye askeri varlığının Lübnan'ı terk etmesi konusundaki yoğun uluslararası baskıya karşı iki ülke arasında 2006'da İran-Suriye Yüksek Savunma Komisyonu kurulması ile askeri bir işbirliği anlaşması imzalanmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 169). Arap Baharının 2011'de Suriye'yi de etkisi altına alması sonrası ise Esad yönetimi tam anlamıyla İran patronajına girmiştir.

Arap Baharının Suriye'ye yayılması Şubat 2011'de Dera'da lise öğrencisi bir grubun duvara hükümet karşıtı resimler yapması sonrasında tutuklanmasıyla başladı. Öğrencilerin serbest bırakılması için başlayan gösteriler tüm ülkeye yayıldı ve sert bir şekilde bastırıldı. İsyen dalgası 2012'nin ortasında Esad karşıtı subayların, Suriye İhvanının ve diğer Esad karşıtı unsurların Özgür Suriye Ordusu'nu (ÖSO) kurmasıyla beraber Suriye yönetiminin kontrol kapasitesinin üzerine çıktı ve İran DM-KG teyakkuza geçti (Seliktar ve Rezaei, 2020: 169).

İran, Arap Baharı genel söyleminin aksine Suriye'deki halk hareketini İslami bir uyanış olarak değil; İran, Suriye, Hizbullah, Hamas ve İslami Cihat'tan oluşan direniş eksenine karşı bir ABD-İsrail komplosu olarak değerlendirmiştir (Yeşiltaş, 2014a: 78). Mısır'daki halk hareketi ABD-İsrail bölgesel eksenine karşı anti-empyralist İslami bir hareketken; Suriye'deki halk hareketi ABD-İsrail eksenini tahkim etmek ve direniş ekseninin önemli bir halkasını düşürmek için ortaya çıkmış bir komploymdu (Velayati, 2016). Bu değerlendirme ışığında İran DM'nin Ansar el-Mehdi Birliği askerleri Suriye'ye gönderilmiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 170). İsyanın bastırılmasında durum değerlendirmesi yapmak için DM-KG'nden bir grup 18 Mayıs 2012'de Şam'a gelmiş ve Besic unsurlarıyla beraber kitle kontrol ekipmanları da getirmişlerdir. İranlıların Suriye'deki iç karışıklığa müdahil olduğunun ilk somut kanıtı Suriye muhalefetine Ağustos 2012'de 48 İran vatandaşını ele geçirmesiyle ortaya çıkmıştır (Milani, 2013: 86).

Temmuz 2012'de Suriye Savunma Bakanı ve diğer üst düzey yetkililerin de hayatını kaybettiği patlamalar sonrası İran DM-KG Komutanı Kasım Süleymani, Suriye Arap Ordusu'nun (SAO) güçlendirilmesini kapsayan bir planı uygulamak

için harekete geçmiştir. Zira 220 bin kişilik SAO'nun yarısının dağıldığı şartlarda bunu yapmak kaçınılmaz hale gelmiştir. Kasım Süleymani, düzenli ve gönüllülerden oluşan esnek bir askeri yapı oluşturma planı kapsamında öncelikle bir Ulusal Savunma Gücü (USG) ve ona destek gücü olarak Yerel Savunma Gücü (YSG) oluşturmuştur. Süleymani bu iki yapıya kısa süre içinde 150 bin gönüllü ve diğer unsurların katılmasını başarmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 172). Ancak her şeye rağmen Suriye muhalefетinin ortaya çıkan boyutu ile mücadele edecek kapasitede olmadığı kısa sürede ortaya çıkacaktır.

2013'e gelindiğinde Esad mücadele etmek zorunda kaldığı üç büyük muhalefet koalisyonuyla karşı karşıyaydı. Birincisi 2012'nin sonuna doğru eski üst düzey ordu mensuplarını da kazanan ve 25 bin kişilik bir orduya dönüşen ÖSO; İdlip, Halep, Hama ve Humus, Lazkiye ve Dera'da Esad yönetimine meydan okumaya başlamıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 173). İkincisi 2013'ün sonuna doğru içinde Ahrar eş-Şam, Ceyşül İslam, Suqour el-Şam, Liva et-Tevhid, Liva el-Hak, Ensar eş-Şam ve Kürt İslami Cephesi'nin yer aldığı bin kişilik bir bağımsız İslamcı koalisyon kurulmuştur. Bunlara bir de Suriye el-Kaidesi olan Nusret Cephesi ve Nusret Cephesi'nin en önemli rakibi olan DAEŞ terör örgütü de eklenmiştir (Ignatius, 2012; Seliktar ve Rezaei, 2020: 173). Esad yönetiminin karşı karşıya kaldığı üçüncü muhalefet bloğu ise Suriye Kürtlerinden oluşmuştur. Bunlar arasında terör örgütü PKK'nın Suriye uzantısı olan YPG (halk koruma birlikleri) en öne çıkan ve güçlü olanıydı (Seliktar ve Rezaei, 2020: 174). Esad yönetimi bir tarafta ülkenin kuzey sınırları boyunca YPG, diğer tarafta Irak sınırları boyunca DAEŞ ve nihayet ülkenin her tarafına yayılmış halde bulunan ÖSO varlıklarıyla mücadelesinde ayakta kalmaya çalışıyordu. İşte bu şartlarda Esad için kurtarıcı olarak İİC ve DM-KG Komutanı Kasım Süleymani devreye girmiştir. Bu güçlü silahlı muhalif yapılar karşısında Kasım Süleymani, dünyanın her yerindeki Şii gönüllülerin mobilize edilerek katılacağı bir pan-Şii niteliğe sahip *Şii Kurtuluş Ordusu* kurulmasını sağlamıştır. Söz konusu gönüllülerin katılımını motive etmek için de tüm Şiiler, selefi saldırılarına karşı Şam'da bulunan Hz. Seyyide Zeynep Türbesini korumaya çağırılmıştır (ONA, 2016). Bu çağrıya kitlesel olarak cevap veren Şii gönüllülere *Türbe Muhafızları* denmiştir. Kasım Süleymani bu katılımcılardan Aralık 2013'te Seyyide Zeyneb'i Savunma Halk Komitesi (SZSHK) isimli bir yapı kurmuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 176). SZSHK içinde Şii Hazaralardan oluşan Fatimiyyun Birliği, yine Afganlardan oluşan Lima Kadim el-Aqıla grubu, AAH, KH, Bedir

Örgütü, Lima Abu el- Fadl el Abbas (LAFA) gibi oluşumlar vardı (Smyth, 2015: 21-36). Türbeleri muhafaza etmek dünyanın her tarafından gelerek bir küresel Şii cihadına katılanların oluşturduğu *Şii Kurtuluş Ordusu* Suriye’de bir taraftan Suriyeli muhaliflere karşı savaşmış aynı zamanda da İran’ın ajandası olan Esad yönetimini ayakta tutmaya çabalamıştır. Bu anlamda Esad saflarında en tepede İran DM-KG unsurlarının yer aldığı, *Şii Kurtuluş Ordusu* cihatçılarının personel ihtiyacını karşıladığı ve Esad’ın düzenli ordusunun da dahil olduğu bir üçlü rejimi kurtarma askeri yapısı oluşturulmuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 178). Tüm bu çabalara rağmen Esad yanlısı söz konusu güçlerin Suriye muhalefetine karşı sahada anlamlı hiçbir başarısı söz konusu olmamıştır. 2015’in sonuna gelindiğinde Esad yönetimi Suriye topraklarının ancak beşte birini kontrol edebilir duruma gelmişti ve tümünden devrilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu şartlarda İran, Esad yönetiminin kurtarılması için Rus yardımına başvurmaya karar vermiştir.

Bu arada İran’da 2013’te Batı’yla ilişkileri normalleştirme gündemiyle cumhurbaşkanı seçilen Hasan Ruhani’nin çabalarına rağmen Suriye politika-sında anlamlı bir değişim gerçekleştirmediğini de belirtmek gerekir. Bunun birinci nedeni Suriye sahasında temel karar alıcı aktörün İran DM-KG olması yanında Batılı ve bölgesel güçlerin Ruhani’nin politika değişimi çabalarını sonuçsuz bırakmış olmasıdır. Ruhani, İran üzerindeki uluslararası izolasyonu hafifletmek için nükleer programında olduğu gibi Suriye’de de İran’ın pozisyonunu yumuşatmayı amaçlıyordu. Bu anlamda Ruhani, Suriye muhalefeti kategorik şekilde terörist olarak değerlendirmek yerine uluslararası toplumun diline yakın bir dil benimsemeye başladı. Örneğin Ruhani bir basın toplantısında Suriye’de çözümün ancak hükümet ve muhaliflerin katılacağı tüm Suriyelileri içeren bir katılımı mümkün olduğunu belirtmiştir (Akbarzadeh ve Conduit, 2016b: 140). Ruhani Suriye’de teröristlerden bahsederken bunları yabancı terör gruplarıyla sınırlandırmaya dikkat etmiştir (Akbarzadeh ve Conduit, 2016b: 140). Ruhani’nin Suriye konusunda Batı ile yakınlaşma çabasının en önemli adımı ise bir Batı inisiyatifi olan Cenevre II görüşmelerini desteklemesi olmuştur. Ruhani, 2014 Cenevre II görüşmeleriyle ilgili olarak “*çözüm için bir fırsat*” ifadesini kullanmış ve “*eğer İran Cenevre II görüşmelerine katılırsa diğer ülkelerle müzakerelerde bulunacak*” diyerek bu Batı girişimine destek vermiştir (Akbarzadeh ve Conduit, 2016b: 142).

Ancak Ruhani’nin çabaları hem Suriye sahasındaki gerçek karar alıcı olan DM-KG’ne hem de uluslararası toplumun İran’ı dışlayan yaklaşımına takılmıştır.

Daha önce de ifade edildiği gibi Ruhani göreve geldiğinde Suriye iç savaşı ikinci yılına girmiş ve DM-KG bu sahada gerçek karar alıcı pozisyon elde etmişti. Kaldı ki daha öncesi de olmakla beraber Cumhurbaşkanı Ahmedinejad döneminde DM İran iç siyasetinde de önemli bir güç elde etmeye başlamıştı. Ruhani'nin DM'nin Suriye üzerindeki kontrolünü gevşetme çabası ancak bir temenni olarak kalmıştır. Bunun yanında Ruhani'ye gerçek darbe yakınlaşmaya çalıştığı uluslararası toplum tarafından gelmiştir. Öyle ki BM Genel Sekreteri, Ocak 2014'te Cenevre II görüşmelerine son anda İran'a yapılan daveti geri çekmiştir (Akbarzadeh ve Conduit, 2016b: 143). Ruhani, Suriye konusunda DM-KG'ne karşı bir inisiyatif alacaksa bunu ancak Cenevre II görüşmelerine dahil olarak yapabilirdi, ama bu görüşmelerden İran'ın dışlanmış olması Ruhani'nin de hareket alanını daraltmış ve politika değiştirme olanaklarını ortadan kaldırmıştır. Bu karar hem Ruhani'nin İran içindeki gücünü zayıflatarak onu Suriye konusunda yerleşik politikaya angaje olmak zorunda bırakmış, hem de DM-KG'nün Batı konusundaki şüpheli yaklaşımını teyit etmiştir. Bu karardan sonra Ruhani Cenevre II gibi Batılı girişimlerin Suriye'de çözüm getirmeyeceği söylemini kullanmaya ve Suriye rejiminin tümünden terörle mücadele ettiği argümanını kullanmaya başlamıştır. Cenevre II'den dışlanmasından sonra İran bir bütün olarak ne pahasına olursa olsun Esad'ı koruma politikasına konsantre olmuştur (Akbarzadeh ve Conduit, 2016b: 143-4).

2014 yılı İİC'nin Esad yönetiminin ne pahasına olursa olsun korunması politikasında daha açıktan ve daha güçlü bir şekilde harekete geçmesini mümkün kılan bir başka gelişmeye daha sahne olmuştur. Bu gelişme Haziran 2014'te DAEŞ terör örgütünün Musul'u ele geçirmesi ve sonrasında hızlı bir şekilde Irak ve Suriye'de yayılmaya başlamış olmasıdır. Bu gelişme ABD ve Batılı güçlerin odaklarını Suriye'de Esad yönetiminin devrilmesinden DAEŞ'in mağlup edilmesine kaydırmıştır. DAEŞ'in birincil uluslararası tehdit olarak ortaya çıkışı, İİC'nin Suriye'de Esad yönetimini muhafaza etme çabalarını kategorik olarak terörle mücadele şeklinde sunmasında ciddi bir haklılık zemini kazanmasına neden olmuştur (Akbarzadeh ve Conduit, 2016b: 145).

Daha önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi Obama hükümetinin dış müdahalelerden uzak durma politikasının bir yansıması olarak 2011'in sonunda Irak'tan askeri olarak çekilme sürecinin tamamlanması, bu çekilmenin yarattığı güç boşluğu ve İran destekli Irak Başbakanı Maliki hükümetinin mezhepçi politikaları terör örgütü DAEŞ'e olan kitlesel Sünni katılımının arka planını oluşturmuştu. Bu

politikalara karşı Iraklı Sünnilerin Arap Baharını Irak'ta da tekrar etme çabasına Maliki hükümeti 19 Nisan 2013'te Kerkük'te 50 göstericiyi öldürerek, yine bunu takip eden çatışmalarda ise 300 kişiyi öldürerek cevap vermesi gerilimin daha da tırmanmasına neden olmuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 155). Tırmanan mezhebi gerilim şartlarında radikalize olan Sünnilerin kitlesel katılımıyla büyük bir insan gücü elde eden DAESH, 2013'te Suriye'ye de genişlemiş ve nihayet Ocak 2014'te Irak'a yönelik başlattığı saldırıda Haziran 2014'te Irak ordusuna büyük bir mağlubiyet tattırarak Musul'u ele geçirmiştir (Griffin, 2016: 98). DAESH'in Irak ve Suriye'de hızlı ilerlemesi aşamasında Iraklı Yezidileri de hedef alması Ekim 2014'te ABD ordusunun DAESH'i hedef alan bombardıman kararı almasına, dolayısıyla İran ve Batı'nın uluslararası tehdit gündeminin ortaklaşmasına neden olmuştur (Colleau, 2016: 47). Söz konusu süreç aynı zamanda İran'da Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani karşısında DM ve Kasım Süleymani gibi sertlik yanlısı aktörlerin güçlenmesini de sağlamıştır (Akbarzadeh ve Conduit, 2016a: 9).

İşte söz konusu bölgesel ve uluslararası güvenlik şartları bağlamında İran'ın 2015'te Suriye'de Esad yönetimini isyancılar karşısında hayatta tutabilmek için Rusya'ya başvurma çabasının olumlu karşılık bulması, Arap Baharının Suriye sahasının kaderini değiştirmiştir. Suriye zaten İran ve Rusya'nın Batı eksenine karşı doğal stratejik ortaklık sahasıydı. Rusya açısından Suriye, 1971'de kiralamak suretiyle elde ettiği ve Akdeniz'e açılmasını sağlayan Tarsus'taki donanma tesislerini koruması için önemliydi (Saikal, 2019: 226). Suriye iç savaşı nedeniyle bu üssün elden gitmesi Rusya için stratejik bir kayıp olacaktı. Bunun yanında Rusya, Mart 2014'te Kırım'ı ilhak ettiği için kendisine uygulanan Batılı yaptırımlara karşılık Suriye'de Esad rejimini destekleyerek cevap vermeyi de uygun bulmaya başlamıştı. Bu değerlendirmeler ışığında Suriye bağlamında İran-Rusya ilişkileri her zamankinden fazla gelişmeye başlamıştır. Öncelikle Ekim 2014'te iki ülke arasında terörle mücadele konusunda bir mutabakat zaptı imzalanmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 180). Bu gelişmenin ardından İran-Rusya diplomatik temasları ivmelenmiştir. Ocak 2015'te Hamaney'in danışmanı Ali Ekber Velayeti, Rusya Devlet Başkanı Putin'i ziyaret ederken (Faghihi, 2015), Rusya'nın Suriye iç savaşına dahil olmasını sağlayan asıl gelişme Temmuz 2015'te Kasım Süleymani'nin Rusya ziyareti olmuştur. Bu ziyaret esnasında Süleymani isyancıların konumlarını gösteren haritaları da yanında getirmiş ve Putin'i bu noktaları bombalamaya ikna etmiştir (Bassam and Perry, 2015). En sonunda

Putin'in Kasım 2015 İran ziyareti ve Hamaney'le görüşmelerinden sonra Rusya'nın Suriye'ye müdahale anlaşması gerçekleşmiştir (RFE/RL, 2015).

Rusya'nın savaşa müdahil olmasıyla beraber Suriye iç savaşının seyri de değişmiştir. 2017'de Rus Genel Kurmayının yaptığı açıklamaya göre Rus uçakları Suriye'de 19,260 uçuş, muhalif unsurlara yönelik 71,000 saldırı gerçekleştirmiştir. Bu operasyonlara yaklaşık 48,000 Rus personeli katılmıştır (Reuters, 2017). İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün (HRW/Human Rights Watch) 2015'teki açıklamasına göre Suriye ordusunun neden olduğu sivil ölümlere ek olarak 6000 sivilin hayatını kaybettiği Rus saldırılarının %90'ı ÖSO'yu hedef alırken %10'u terör örgütü DAESH'i hedef almıştır (Guardian, 2015). Obama yönetiminin Suriye'ye olan angajmanını gevşettiği şartlarda Rusların müdahalesiyle muhalif güçler büyük bir gerileme içine girmişlerdir. Nihayet Rusların hava desteği, İran DM-KG ve Şii milislerden oluşan personel desteği ve Suriye ordusunun 2015 sonunda başlayan Halep saldırısının 2017'nin sonunda başarıya ulaşmasıyla Suriye iç savaşında bir dönüm noktasına gelinmiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 183).

Halep'in alınması İran DM-KG Komutanı Kasım Süleymani'yi yaşayan bir efsane haline getirirken, aynı zamanda İran'ın Suriye'ye angaje olmasından kaynaklı iç siyasetteki eleştirilerin de önünün kesilmesine neden olmuştur. Halep'in alınması İranlı yetkililer için bu savaşta kaybedilen 35'i general, 25'i albay olmak üzere üst rütbeli İranlı askerlerin açıkça anılması ve İran'ın Suriye'ye ne kadar derinden müdahil olduğunun anlaşılmasını da sağlamıştır. Halep'in alınması ile Hamaney, İİC'nin stratejik derinliğinin arttığını ifade etmiştir (Seliktar ve Rezaei, 2020: 184-6). Gerçekten bu ifadeyi haklı çıkaracak şekilde Suriye'de İran DM-KG'ne ve Şii milislerden oluşan gruplara irili ufaklı çok sayıda askeri üs, tesis ve faaliyet alanı tahsis edilmiştir. Halep'in alınması sonrası Suriye fiilen İran ve Rus askeri ve siyasi patronajına girmiştir. Suriye iç savaşına İran'ın müdahil olması sonrası Sünnilerin boşalttığı alanlara yapılan Şii nüfus aktarımıyla gerçekleşen demografik mühendislik, İran ve onun kontrolündeki grupların askeri üs ve tesisleri, İran'ın Esad yönetiminden bağımsız olarak kurmuş olduğu siyasal hareketler, yine İran'ın eğitim ve kültürel kurumlarının Suriye'de faaliyetlerini artırması gibi gelişmeler Suriye'de derin bir İran etkisi yaratmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 192-5).

Bu arada Irak'ta 2014'te terör örgütü DAESH'in Musul'u ele geçirmesi sonrası Başbakan Nuri el-Maliki istifa etmek zorunda bırakılmış ve yerine Dava

Partisi'nden Haydar el-İbadi getirilmiştir. Bu süreçte İran desteğiyle Irak'ta DAESH'le mücadele kapsamında Hashd el-Shaabi (HS) adıyla çok sayıda Şii grubun ittifakıyla askeri yapılar kurulmuştu. Bunlar arasında Hamaney ve velayet-i fakih taraftarı AAH (Asaib Al al Haq), Bedir Örgütü, Süreyya Horasani ve Abul Fadhl el-Abbas da vardı (Seliktar ve Rezaei, 2020: 157). DAESH'in 2017'de mağlup edilmesinin ardından HS'nin yaklaşık 50 bin militanı *Irak Güvenlik Gücü*'ne dahil edilmiştir. Yani İran DM-KG'nün vekil organları Irak ordusunda kurumsallaşmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 157). Ne var ki Irak'ta 2018 seçimleri İran için hiç de sevindirici olmamıştır. 329 sandalyelik meclis seçimleri için yarışan İran yanlısı iki liste vardı. Bunlardan Maliki'nin Hukuk Devleti Koalisyonu 24, Bedir Örgütü lideri Hadi el Amiri'nin ve HS'nin Fetih listesi 47 sandalye kazanmıştır. Bunun dışında Başbakan Haydar el-İbadi'nin listesi 42, İran'ın Irak üzerindeki etkisini açıktan eleştirmeye başlayan Mukteda Sadr'ın listesi ise 54 sandalye elde etmiştir (Aljazeera., 2018). Kasım Süleymani Irak başbakanı olarak Maliki veya el-Amiri için lobi yaparken, ABD temsilcisi Bred McGurk de Haydar el-İbadi lehine çalışmıştır. Ancak ara bir formül olarak Adel Abdül el-Mehdi üzerinde karar kılınmıştır. El-Mehdi başbakanlığı süresince İran ile ABD arasında eşit bir mesafede bulunsa da 2019'da ABD Başkanı Trump'ın İran DM'nı terör örgütü ilan etmesi bu politikasını sürdürülemez hale getirmiştir. Irak'ın artık DM'n faaliyetlerini tolere etmede zorlanacağı bir durumda Kasım Süleymani'nin Irak'ı yeni bir Lübnan yapma hedefi de ortadan kalkmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 159-60).

Körfez'de Arap Baharı ve İran Dış Politikası: Suudi Arabistan'la Rekabet

Arap Baharının Bahreyn ve Yemen'e yayılması gelişmelerini İran-Suudi Arabistan arasındaki bölgesel rekabet belirlemiştir. Bu anlamda Arap Baharının Bahreyn'deki yansıması bölgesel bir askeri müdahale ile mevcut statükonun kısa sürede muhafaza edilmesi, Yemen'de ise Suudi Arabistan-İran rekabeti dolayısıyla müzmin bir iç savaşa dönüşmesi şeklinde olmuştur.

Bahreyn hem demografik yapısının %60 Şiilerden, siyasal iktidarın ise Sünni el-Halife ailesinden oluşması hem de İran'ın tarihsel egemenlik iddiaları nedeniyle İİC'nin etkisine açık ülkelerden birisiydi. Suudi Şii liderlerinden Ayetullah Muhammed el-Şirazi'nin 1968'de Irak'ta kurduğu *Hareket el-Risaliyin el-Talai'nin* (HRT) 1971'de Kuveyt'e taşınması ve burada kurulan okullar kanalıyla siyasallaşan Şiilerin Şiraziyyin olarak nitelendirilmeye başlanması Körfez ülkelerini biraz daha İİC'nin etkisine açık hale getirmiştir. Öyle ki 1979

Devrimi'nden sonra Şirazi, okulunu İran'a taşımıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 204). HRT'nin etki alanı ve hedefindeki ülkelerden birisi de Şii çoğunluklu bir Körfez ülkesi olan Bahreyn'di. HRT'nin kurucusu ve 1979'da İran'a yerleşen Ayetullah Şirazi'nin yeğeni Muhammed Taki, 1981'de Bahreyn İslami Kurtuluş Cephesi'ni (BİKC, al-Jebha al-Islamiyaa al-Tabrin al-Bahrain) kurmuştu (Seliktar ve Rezaei, 2020: 208). Bu hareket 1981'de el-Halife iktidarına yönelik başarısızlıkla sonuçlanan bir darbe gerçekleştirmeye çalışmış ve göz altına alınanların ifadelerinden planın İran'la bağlantıları tespit edilmiştir (Alhasan, 2011: 603-613). Bu bağlantılar içinde İran'ın eğitim desteği, Bahreyn'e silah sokulması gibi faaliyetler de vardı.

2010'da patlak veren Arap Baharı İran devrim ihracı politikasını savunan DM-KG gibi aktörler için bir başka tarihsel fırsat olarak algılanmıştır. Şiraziye hareketinin kurucusu Ayetullah el-Şirazi 2002'de hayatını kaybettikten sonra yeğenleri olan Muhammed Taki el-Müderris ve Hadi el-Müderris Suudi Arabistan'da daha öncekilerden daha radikal olan *Müderriye* hareketini kurmuşlardır. İran'da da Suudi Arabistan'ın doğu eyaletlerinde devrimci mesajların yayılması için iki hareket kurulmuştur. Birincisi yaklaşık 500 Suudi Şii medrese mensubundan oluşan *Kutsal Kum Kentinde Hicaz Cemiyeti*'yken (KKKHC, Jaliyya al Hijaziyya fi Madina Qum al Muqaddasa), ikincisi ise uzun yıllar İran'da yaşayan ve Suudi Arabistan'ın İran politikasını açıktan eleştiren Ahmed Muhammed al-Rebh tarafından kurulan *Gelişim ve Değişim Cemiyeti*'ydi (GDC, Jami'at al Tanmir va Tagheer) (Seliktar ve Rezaei, 2020: 209). İşte Arap Baharı Şubat 2011'de Bahreyn'e yayıldığında kısa sürede bu yapıların kontrolündeki İslamcı grupların etkisine girmiş ve gösterilere İran medyası büyük bir ilgi göstermiştir. Ancak Bahreyn'de el-Halife yönetiminin hızlı bir şekilde KİK'nden gösterileri bastırması için askeri birlik talep etmesinin ve gösterilerin Suudi Arabistan ile BAE askerleri tarafından bastırılmasının ardından İran'ın Bahreyn'de devrim umutları da suya düşmüştür (Djalili ve Kellner, 2013: 64). İİC Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, bu müdahaleyi bir işgal olarak nitelendirmiş ve Meclis Başkanı Ali Laricani Bahreyn'e askeri müdahalenin “*bölgesel ve küresel güvenlik açısından büyük bir tehdit*” olduğunu açıklamış olsa da İran'ın bu ülkenin sonraki gelişmeler üzerindeki etkisi sınırlı olmuştur (Djalili ve Kellner, 2013: 65).

Nüfusunun %30'u Şiiliğin Zeydi koluna mensup olan Yemen ise Arap Baharı sonrası İran ve Körfez rekabeti nedeniyle tam anlamıyla müzmin bir iç sa-

vaşa sahne olmuştur. Yemen, Soğuk Savaş boyunca Sana merkezli Kuzey Yemen Arap Cumhuriyeti ile Aden merkezli Güney Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti şeklinde ikiye bölünmüş durumdayken, 1990'da Sana merkezli Kuzey Yemen Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'in Cumhurbaşkanlığı (1990-Şubat 2012) altında birleşmiştir. Birleşme kararını destekleyen aktörlerden birisi olduğu için İİC'nin birleşik Yemen'le ilişkileri iş birliği içinde başlamıştır (Djalili ve Kellner, 2013: 46). Hatta Yemen'in Irak'ın Kuveyt işgali sırasında Suudi Arabistan ve Körfez ülkeleriyle birlikte hareket etmemesi bu ülkelerin husumetini kazanmış ve yüzbinlerce Yemenli işçi sınır dışı edilmiştir. Ancak 1990'ların sonundan itibaren Yemen'in İİC ve Suudi Arabistan'la ilişkilerinin dinamiği değişmeye başlamıştır. 2000 yılında Suudi Arabistan Prensi Abdullah, Yemen'in birleşmesini tanıdığını göstermek için Yemen'in birleşmesinin 10. yıl dönümünde bu ülkeye bir ziyaret gerçekleştirmiştir (Lackner, 2023; 108). Bu gelişmeyle paralel olarak Temmuz 2000'de ise Ali Abdullah Salih, Riyad'a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu ziyarette *Cidde Deniz ve Kara Sınırları Anlaşması* imzalanmıştır. Bu anlamda Sana yönetimi 2000'lerin ilk on yılında, yani 2000 ile Arap Baharı arasında İran'a karşı Riyad'la ilişkileri geliştirme stratejisi benimsemiştir (Djalili ve Kellner, 2013: 51). Sana-Riyad ilişkilerinin gelişmesi karşısında Tahran'ın da Şii/Zeydi Husilerle ilişkileri gelişmeye başlamıştır (Lackner, 2023; 115-7). Ancak bu ilişkilerin kökeni daha gerilere gitmektedir.

1980'lerden itibaren Zeydilerin Suudi Arabistan'ın Vehhabi propaganda-sına karşı siyasallaşmalarının en önemli aktörü Zeydi bir ulema olan Bedreddin el-Husi ve oğlu Hüseyin el-Husi olmuştur. Hatta Bedreddin el-Husi, İİC lideri Hamaney tarafından bölgede gelecek vaat eden Şii alimlerin yetiştirilmesi için kurulan Dünya Ehli Beyt Birliği'nin davetlisi olarak bir müddet Kum'da bulunmuş, burada çeşitli faaliyetler göstermiş ve yayınlar yapmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 214). Bedreddin el-Husi gibi oğlu Hüseyin el-Husi de bu kurumda çalışmış, Hamaney ve Hasan Nasrallah ile bağlar kurmuştur. Hüseyin el-Husi 2000'de Yemen'e döndükten sonra İnançlı Gençlik Hareketi'ni (İGH) kurarak fikirlerini yaymaya çalışmıştır. İGH, çeşitli faaliyetler yoluyla İran Şiiliğini gençlere yaymaya, onlara Humeynizm'i ve Batı karşıtı fikirleri aşılama çalışmıştır (Salmoni, 2010: 118-9). Hüseyin el-Husi, 1990'da Yemen'in birleşmesinden sonra ülkeyi yöneten Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'i hem Suudi Arabistan'ın ve ABD'nin bölgesel politikalarının bir parçası olmakla eleştirmiş hem de Yemen'in Zeydi

azınlığının ekonomik mahrumiyetlerinin sorumlusu olarak göstermiştir. Özellikle 11 Eylül'den (2001) itibaren Yemen hükümetinin Riyad baskısıyla ABD'nin terörle savaş kampanyasına katılması, Husi ailesinin Salih hükümetine yönelik öfkesini daha da artırmıştır. Buna ilave olarak ABD'nin 2003 Irak işgali Husileri daha da radikalize etmiş ve Ensarullah ismiyle örgütlü bir yapıya bürünmüştür (Seliktar ve Rezaei, 2020: 215). Hüseyin el-Husi ve kardeşi Abdülmalik el-Husi önderliğinde Ensarullah'ın kurulmasıyla beraber Husi hareketi barışçıl protesto hareketinden silahlı bir direniş hareketine dönüşmüştür.

Eylül 2004'te Yemen güvenlik güçleri tarafından Hüseyin el-Husi'nin öldürülmesi Husi isyanının patlak vermesine ve bu tarihten itibaren çoğunluğu Saada'da olmak üzere 2004-2010 arasında hükümetle Husiler arasında 6 çatışma yaşanmasına neden olmuştur (Salmoni, 2010: 131-59). Bu çatışmalarda Ensarullah'ın ruhani liderliğini yapan Bedreddin el-Husi iken, çatışmaların liderliğini ise onun diğer oğlu olan Abdülmalik el-Husi yapmıştır. Çatışmalarda önemli kazanımlar elde eden Husiler, Yemen'in kuzeyinde özerk bir bölge yaratmaya çalışmışlardır (Salmoni, 2010: 131-59). 2009 yılına gelindiğinde hükümet Husilerin hâkim olduğu alanlara büyük bir saldırı harekâtı başlatmış, bu harekât sırasında Husiler kuzeyde Suudi Arabistan sınırını geçerek iki Suudi köyünü ele geçirmiş ve Husi isyanı uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Birkaç ay süren çatışmanın ardından 2010'un başında Abdülmalik el-Husi ateşkes yapmayı kabul etmek durumunda kalmıştır (Salmoni, 2010: 159).

2011 Ocak ayına gelindiğinde ise Arap Baharının bir yansıması olarak Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'e karşı gösteriler ortaya çıktığında Tahran-Sana ilişkilerinin de gergin olduğu şartlarda Husiler, bir kez daha Sana merkezi yönetimine karşı harekete geçmiştir. Hem İİC yetkilileri hem de yarı resmi medya organları Arap Baharının Yemen versiyonunu da Tunus ve Mısır gibi İslami uyanış olarak nitelendirmiş ve göstericilere destek vermiştir. Ali Hamaney Mayıs'ta (2011) yaptığı açıklamada ABD'yi Yemen'de halkın zafere ulaşmasını engellememesi konusunda uyarmıştır (Djalili ve Kellner, 2013: 53-6). Gösteriler karşısında Ali Abdullah Salih'in Ocak 2012'de Yemen'i terk etmesinin ardından İİC "Yemen'deki demokratik değişimi" kutlamış, ama bir kez daha yabancı müdahalesine karşı uyarıda bulunmaktan da kaçınmamıştır (Djalili ve Kellner, 2013: 59). Ali Abdullah Salih'in ardından yerine Onun yardımcılığını yapan Abdurrahman Mansur el-Hadi gelirken, eski Cumhurbaşkanı Yemen ordusunun

kendisine sadık olan yaklaşık yarısı ile birlikte Husi saflarına katılmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 218-9). İşte Husi-Salih güçlerinden oluşan bu ittifak, 2014'te başkent Sana'ya saldırı başlatmış ve Ocak 2015'te Husiler Yemen Başkanlık Sarayını ele geçirerek parlamentoyu dağıtmıştır. Uluslararası güçler, büyük Hashid aşireti ve Hadi'ye bağlı ordu birlikleri yeni Devrim Komitesini tanımasalar da Husi güçleri Yemen'in büyük bir bölümünü fiilen yönetmeyi başarmıştır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 219).

İİC Yemen'deki bu gelişmelerden memnuniyet duymuş olsa da siyasal manzaranın bu şekilde ortaya çıkmasında büyük bir faktör olduğu değerlendirilmesi abartılıdır. Yemen'deki siyasal manzaranın değişiminin ana faktörü, Ali Abdullah Salih'in Yemen ordusunun yarısını da arkasına alarak saf değiştirmiş olmasıdır. Bununla beraber Husiler'in Yemen'de elde ettiği başarının İİC yetkilileri tarafından İran'ın bölgesel güvenlik mimarisi için bir fırsat olarak değerlendirildiği ve bu yakın ilişkilerini kullanarak Yemen'i söz konusu bölgesel güvenlik mimarisinin bir parçası olarak dizayn etmek istedikleri de bir gerçektir.

Nasıl Salih'in Husi güçlerine katılması 2015'te başkent Sana'yı ele geçirmelerine neden olmuşsa, Salih'in 2017'de bir kez daha saf değiştirerek Suudi liderliğindeki koalisyon güçlerine katılması bir kez daha Husilerin güç kaybetmesine neden olmuştur (Seliktar ve Rezaei, 2020: 227). Husilerin zayıflamasının bir diğer nedeni de koalisyon güçleriyle beraber aynı zamanda Aden merkezli Hirak hareketi ve terör örgütü DAESH ile de mücadele etmek zorunda kalmasıdır (Seliktar ve Rezaei, 2020: 228). Husiler el-Hodeida Limanı'nı da kaybetme riskiyle karşılaştığında BM uhdesinde bir müzakere teklifi yapmak zorunda kalmış ve 13 Aralık 2018'de Stokholm Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma Taiz bölgesinin askersizleştirilmesini, karşılıklı tutukluluk takasını ve bir komite gözetiminde yeniden yerleşim yapılması gibi konuları içermiştir (UN, 2018). Son kertede Arap Baharı'nın Yemen'e yayılması İran'ın bölgesel güvenlik mimarisine dahil edebileceği bir devrimle sonuçlanmasa da yaşanan iç savaş, İİC için küçük maliyetlerle bölgesel rakibi Suudi Arabistan'a milyarlarca dolara mal olan bir yıpratma savaşı vermesini mümkün kılan bir güvenlik enstrümanı olarak işlev görmüştür.

Uluslararası-Devlet-Toplum Kompleksi ve İİC'nin Arap Baharı Politikası

İran'ın Arap Baharı politikası, uluslararası-devlet ilişkileri ile devlet-toplum ilişkilerine dair çözülememiş çelişki tarafından belirlenmiştir. Kendisi de bir buçuk yıl önce Haziran 2009 seçimlerinden sonra yaygın protestolar yaşamış olan İİC, bu

hareketleri ağırlıklı olarak devlet-toplum ilişkilerinden ziyade uluslararası-devlet ilişkileri bağlamında jeopolitik bir temelde değerlendirmeyi tercih etmiştir. Bu anlamda söz konusu halk hareketlerini (özellikle Tunus ve Mısır) İslami uyanış olarak tanımlanmış, Zeynel Abidin Bin Ali ve Hüsnü Mübarek'in düşürülmesini devlet-toplum ilişkilerine dair diktatör olmalarından çok uluslararası-devlet ilişkilerine dair Batı ve İsrail yanlısı dış politikalarına bağlamıştır (Şen, 2012: 101).

Arap Baharı halk hareketlerine karşı nasıl ABD, her ülkede farklı pozisyonlar benimsemişse, İİC de iki farklı pozisyon tercih etmiştir. ABD'nin söz konusu halk hareketlerine yönelik pozisyonu nasıl mevcut yönetimlerin ABD ve Batı'yla ilişkileri ve halk hareketlerinin demokratik mi İslamcı mı olduklarına göre şekillenmişse, İİC'nin pozisyonu da mevcut rejimlerin statüko karşıtı olup olmaması ve halk hareketleri sonrası kurulacak yeni yönetimlerin siyasal karakterine göre şekillenmiştir. Başka bir ifade ile İİC'nin Arap Baharını değerlendirme biçimi kendi uluslararası-devlet ilişkileri ile devlet-toplum ilişkileri bağlamında biçimlenmiştir. Arap Baharının İran devlet-toplum ilişkileri bakımından tarihinin en büyük meydan okuması olan 2009 Yeşil Hareket protestolarının hemen ardından gerçekleşmesi, İİC'nin değerlendirme biçimini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu anlamda İİC; Tunus, Mısır, Bahreyn, Yemen'deki uluslararası-devlet ilişkilerinin statüko yanlısı karakterinden dolayı halk hareketlerine destek vermiş, ancak devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikçi karakterini göz önüne almadan Suriye'deki silahlı isyana karşı mevcut rejimin korunmasının en önemli dış aktörü olarak hareket etmiştir.

Arap Baharının ilk aşamasında Tunus ve Mısır'daki çeyrek asırdan fazladır varlığını koruyan seküler ve Batı yanlısı iktidarların devrilmesi ve yerlerine İslami eğilimli iktidarların gelişi, İran açısından 1979 Devrimi'nin Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da gecikmeli bir devamı olarak görülmesini ve bu hareketleri hem bir “İslami uyanış” hem de Batı bölgesel statükosuna karşıtlık çerçevesine yerleştirmesini makul kılmıştır. İİC'nin resmi söylemini tekrar eden İran medyası bu halk hareketlerinin demokrasi, eşitlik, adalet talebi olmaktan çok, rejimlerin ABD ve İsrail jeopolitik düzeninden çıkması talebi adına gerçekleştiğini işlemiştir. Söz konusu anlatıya göre bu halk hareketleri siyasi reform ya da adil seçimlerden çok Batı karşıtı bir bağımsızlık talebi etrafında birleşmişti (Şen, 2012: 101).

İranlı yetkililerin Arap Baharı ile ilgili retoriklerinde belli abartılar olmuş olabilir, ancak onu bir “İslami uyanış” ve “Batı karşıtı bölgesel denge arayışının”

bir yansıması olarak değerlendirmesi tümden temelsiz değildir. 1979 İran Devrimi 1970'lerin İslami alternatif düzen arayışlarının tek iktidar olma başarısı göstermiş örneğiydi. 1979 Devrimi'nin bizatihi kendisi hem ABD bölgesel düzeninin zayıflamasının bir sonucu hem de onu zayıflatan bir nedendi. Arap Baharı, İİC açısından söz konusu ABD bölgesel düzeninin dayandığı çeyrek asırlık seküler otoriter iktidarların Tunus'ta ve Mısır'da devrildiği örnekler olmuştur. Arap Baharında Batılı bölgesel düzenin parçasını teşkil eden bu iki Arap rejiminin halk hareketleri tarafından domino taşı gibi devrilmiş olması, İİC açısından 1979'dan itibaren hem dış (*uluslararası*) hem de iç (*toplumsal*) meydan okumalar karşısında Batı karşıtı, anti-statükocu İslami bir rejimin hayatta kalma başarısı gösterirken; ABD gibi Batılı lkeler tarafından desteklenen statükocu rejimlerin devrilmesi başlı başına bir söylem zaferi anlamına gelmiştir. İİC 1979'dan itibaren siyasal İslam'ın iktidara yükseldiği tek örnek olarak onun kendine yeterli ve kalıcı bir siyasal, ekonomik, toplumsal düzen kurup kuramayacağını ya da iç ve dış meydan okumalar karşısında iflas edip etmeyeceğinin test edildiği bir ülke haline gelmiştir. İran'da yaşanan önemli her iç ve dış politika gelişmesi aynı zamanda “siyasal İslam'ın geleceği” ya da “siyasal İslam'ın iflası” tartışmasını da beraberinde getirmiştir. Yaygın akademik ve enformatik dilde “arkaik” bir siyasal rejimiyle; ABD, Batı ve statüko karşıtı uluslararası pozisyonuyla, devrim ihracı gibi maceracı ve maliyetli bir dış politika-sıyla, uluslararası izolasyon ve yaptırımlara muhatap kalışıyla İİC'nin devlet kapasitesi testlerinden 2011 itibariyle 32 yıldır başarıyla çıkarken, seküler ve Batı güvenlik garantisine sahip, ancak toplumsal meşruiyeti zayıf olan rejimlerin zincirleme bir şekilde devrilmesi, devrilmeyenlerin ise ancak yabancı müdahalesiyle (Bahreyn) ayakta kalabilmiş olması ona büyük bir söylem üstünlüğü kazandırmıştır. İran, gerçekten Arap Baharı halk hareketlerini resmi düzeyde “*bugünkü olaylar 1979 Devrimi'nin başında Humeyni tarafından müjdelenen büyük uyanış*” ve “*İmam Humeyni'nin kıyamından etkilenmiş olmak*” şeklinde değerlendirerek konuyu kendi rejim modelinin üstünlüğüne bağlamıştır (Uygur, 2012: 12). Eylül 2011'de Tahran'da 80 ülkeden katılımcının iştirak ettiği uluslararası “*İslami uyanış*” konferansında Hamaney'in dış politika danışmanı Ali Ekber Velayeti, “*İslami uyanışın İran ve Şiilerin öncülüğüyle ortaya çıktığını*” ve “*Batı'nın önerdiği modelle kalkınan tek bir İslam ülkesinin bile olmadığını*” ileri sürmüştür (Uygur, 2012: 13).

İİC yetkililerinin Arap Baharı ile ilgili İslami bir uyanış ve Batı'dan özerk bir bölgesel düzen arayışı olduğu şeklindeki değerlendirmesinde belli bir haklılık

payı olabilirdi. Ancak bu okuma biçimi yine de eksiktir. Bu eksiklik bizzat İran içinde reform siyasetinin savunucuları tarafından dile getirilmiştir. Öncelikle Arap Baharı olgusu sadece Tunus, Mısır, Bahreyn ve Yemen gibi Batı yanlısı ya da Körfez bölgesi statükosunun bir parçası olan rejimleri değil aynı zamanda Libya ve Suriye gibi İsrail ve Batı karşıtı rejimleri de hedef almıştır. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Arap ayaklanmalarının ortak karakteri Batı karşıtlığı olmaktan çok (elbette bu da vardı), yani uluslararası-devlet ilişkilerinin mevcut niteliğine itirazdan çok devlet-toplum ilişkilerinin mevcut otoriter niteliğine bir itirazdı. Bu anlamda İİC, Arap Baharının Batı ve İsrail karşıtı direniş cephesinin en önemli halkası olan Suriye'ye yayılmasıyla beraber kuruluşundan itibaren yaşadığı ve 2009 sonrası çok daha belirgin hale gelen uluslararası-devlet ilişkilerinde statüko karşıtı tutumu ile devlet-toplum ilişkilerindeki güvenlikçi tutumu arasındaki çelişkiye düşmekten kurtulamamıştır. Bu çelişkiyi 2009 devlet-toplum krizini hatırlayarak ortaya koyabiliriz.

2009 Yeşil Hareket İİC'nin uluslararası-devlet ilişkileri ile devlet-toplum ilişkileri arasındaki çelişkiyi hiç olmadığı kadar belirginleştirmiştir. Bu çalışmada İran Devrimi'nin ideolojik olarak *sol-İslam aşısı* üzerine bina edildiğini savunmuştuk. *Sol-İslam aşısının* merkezi ortak noktası sömürge karşıtlığı, bağımsızlık, Batı/ABD karşıtlığı olarak temayüz etmişti. Bu anlamda İİC, Batı'yla ilişkilerini söz konusu emperyalizm karşıtlığı üzerinden tanımlayarak Batı/ABD müdahalelerine karşı aşırı teyakkuz halinde bir güvenlik ikilemi içine girmişti. Hem rehine krizi hem İran-Irak Savaşı hem de iç siyasal tasfiye süreci İİC'nin bu güvenlik ikileminin devlet-toplum ilişkilerini de kapsayacak şekilde bir güvenlik devleti olarak yapılmasına neden olmuştu. Humeyni sonrası İİC'nin thermidor dönemine geçişiyle beraber muhafazakâr-reformist siyasal rekabetin temel eksenini ise uluslararası-devlet ilişkilerindeki güvenlik ikileminin devlet-toplum ilişkilerinde de bir güvenlik devleti yaratması ve buna itiraz etrafında şekillenmiştir. Reform siyasetinin gündemi Rafsancani'den (1989-97), Hatemi'ye (1997-2005) ve Ruhani'ye (2013-2021) kadar bir taraftan İran'ın uluslararası-devlet ilişkilerindeki güvenlik ikilemini esnetmek için İran'ın ABD, Avrupa ve bölge ülkeleriyle ilişkilerini normalleştirmek ve diğer taraftan devlet-toplum ilişkilerini demokratik bir İslam cumhuriyeti şeklinde reforme etmek çabası tarafından belirlenmiştir (*kurucu esneklik*). Reform siyaseti, İİC'nin karşı karşıya kaldığı uluslararası meydan okumalar ve toplumsal faillik talebi gibi iç meydan okumalar karşısında varlığını istikrarlı bir şekilde sürdürmesi-

ni bu *kurucu esneklik* çabasına bağlamıştır. 2009 Yeşil Hareket, 30. yılına giren İİC'nin karşılaştığı en büyük toplumsal meydan okuma olarak İİC'nin zikredilen çelişisini hiç olmadığı kadar belirginleştirmiştir. Yeşil Hareket, hatırlanacağı gibi 2009 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde hile yapıldığı iddiasıyla ortaya çıkmıştı. Seçimler siyasal sistemin demokratik/ cumhuriyetçi karakterini garanti eden temel fenomen olarak, toplumun failliğini ortaya koyduğu en önemli platformdu. Bunun anlamsızlaştırılması İİC siyasal sisteminin de anlamsızlaştırılması demektir. İradelerinin ve öznelliklerinin ellerinden alınması iddiasıyla sokaklara dökülen milyonların varlığı demokratik bir İslam cumhuriyeti talebinin daha da vurgulanmasına neden olmuştur. Ancak bahsedildiği gibi devlet-toplum ilişkilerinin demokratikleştirilmesi talebi, İİC'nin uluslararası-devlet ilişkilerindeki Batı'ya dair güvenlik ikilemine denk düşmekte ve birbirleriyle çelişen bir karaktere bürünmektedir. ABD'nin Bush döneminde (2001-2008) İran'da açıktan bir rejim değişikliği söylemini benimsemiş olması ve 2009'daki gösterilerde aleni bir şekilde protestocuları desteklemesi İİC'nin devlet-toplum ilişkilerinde bir kez daha güvenlikçi devleti güçlendiren bir dinamik üretmesine neden olmuştur. Bu çelişki İİC'nin uluslararası-devlet ilişkilerini dayandırdığı anti-emperyalist, anti-statükocu ve üçüncü dünyacı karakteriyle güvenlikçi devlet-toplum ilişkileri karakteri arasındaki çelişkidir. Bu çelişki İİC'nin anti-emperyalist dış politika söyleminin özgürleştirici uluslararası-devlet ilişkileri karakterine rağmen otoriter bir devlet-toplum ilişkileri üretmesi çelişkisidir. Bu çelişki kendisini İİC'nin 2011 Arap Baharı sürecini değerlendirmesinde de açık bir şekilde göstermiştir.

Bu çelişki dolaylı olarak Simon Assaf tarafından da dillendirilmiştir. Arap Baharı, Tunus ve Mısır'da uzun yıllar iktidar olan Batı yanlısı yönetimleri devirmesi bakımından İİC'nin ister jeopolitik (uluslararası-devlet ilişkileri), ister halkçı (devlet-toplum ilişkileri) yönlerden olsun alkışladığı değişimler olmuştur. Jeopolitik bakımdan Batılı bölgesel düzenin parçaları olan rejimlerin devrilmesini de, onlar yerine Tunus'ta İhvan hareketinden Nahda'nın, Mısır'da da yine İhvan hareketinden Muhammed Mursi'nin cumhurbaşkanı seçilmesi anlamında siyasi rejim değişimlerini de alkışlamış ve 1979 Devrimi'nin bölgesel teyidi olarak yorumlanmıştır. Ancak Arap Baharı Suriye'ye uğradığında hem özel olarak İİC'nin hem de genel olarak enternasyonal sol düşüncenin tercih yapması gereken çelişkilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sosyalist Simon Assaf ve elbette İİC için Suriye, jeopolitik bakımdan ABD bölgesel statükosuna karşıtlığıyla

“emperyalizm için bir kılçık” olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki Suriye’de Esad yönetimi aynı zamanda diğer statüko karşıtı Hizbullah’a ve Filistin direniş hareketlerine de destek veren, İran’ın söylemiyle direniş ekseninin en önemli parçasıydı (Dabashi, 2015: 177). Suriye’de Esad yönetiminin düşmesi anti-emperyalist bir aktörün düşmesi ve bölgesel düzenin Batılı güçleri için daha elverişli hale gelmesi demektir. Diğer yandan ise Suriye’de, Esad’ın Baas yönetiminden başlangıçta oldukça mütevazî bir reform talebinde bulunmuş halkın isyanını şiddetle bastıran bir rejim söz konusuydu. Enternasyonal sol ve İİC uluslararası-devlet ilişkileri bağlamında dünyayı müstekbirler-mustazaflar şeklinde okuyordu ve Suriye’de Esad yönetimi bu denklemde müstekbir emperyalizm karşısında mustazaf pozisyonuna oturuyordu. Ne var ki devlet-toplum ilişkileri bakımından ise Esad yönetimi mustazaf muhalif halka karşı müstekbir pozisyonuna denk düşüyordu. Gerçekten de çelişkinin merkezinde 2011’in başından itibaren kendisini bölgeselleştirme eğilimi gösteren Arap Baharı hareketinin Tunus’tan, Mısır, Libya, Bahreyn, Yemen ve Suriye’ye kadar farklı jeopolitik eksenlerdeki tüm ülkelere de yayılan temel ortak özelliğinin uluslararası-devlet ilişkilerine dair yeni jeopolitik düzen talebi olmaktan çok (elbette bu da vardı) devlet-toplum ilişkilerinin otoriter karakterine dair bir isyan olması vardır. Bu isyan Tunus, Mısır, Bahreyn ve Yemen’de İİC’nin jeopolitik paradigmasıyla uyuşmuş, ancak Suriye’de çelişmiştir. Dolayısıyla İİC’nin en radikal biçimde 2009 Yeşil Hareket isyanında ortaya çıkan devlet-toplum krizini çözememesinden kaynaklı okuma biçimi, onun Arap Baharı çelişkisinin de temelini oluşturmuştur. Arap Baharının en başat ortak özelliği, Raşid Halidi’den aktaran Dabaşı’ye göre jeopolitik değil ahlaki bir taleptir: haysiyet (Dabashi, 2015: 183). Dabaşı’ye göre Arap toplumları özellikle Soğuk Savaş sonrası 20 yıldır küresel sistemin değişmiş olmasına rağmen aynı otoriter yönetimlerin polis devletleri tarafından failliklerinin baskılanmasına karşı birikmiş bir haysiyet ve öznellik taleplerini bir enerji patlaması şeklinde dışa vurmuşlardır (Dabashi, 2015: 183). İİC, uluslararası-devlet ilişkilerindeki bağımsızlıkçı tutumunun, devlet-toplum ilişkilerinde demokratik düzeltmelerle tamamlanması gerektiğini değerlendirememiş ve Suriye örneğinde görüldüğü gibi, uluslararası statükoya karşı otoriter devletle, otoriter devlete karşı toplumsal faillik talebi arasında bir tercihte bulunmak zorunda kaldığında daha jeopolitik ve güvenlikçi bir tercihte bulunarak Esad yönetimini muhafaza etme pozisyonunda yer almıştır.

“her nerede İslami, halkçı ve Amerikan karşıtı bir hareket varsa onu destekleriz... her nerede Amerika ve Siyonistler bir ülkeyi işgal etmek ve bir rejimi devirmek için sahneye çıkarsa biz karşı tarafta yer alırız”
İİC Rehberi Ali Hamaney (Yeşiltaş, 2014a: 78).

6.6 Bölüm Özeti

Humeyni sonrası İİC'nin uluslararası-devlet-toplum kompleksini ve dış politikasını değerlendiren bu bölüm, söz konusu incelemeyi bu çalışmanın kavramsal ve yöntemsel yapısına uygun olarak İran'ın son iki yüzyıllık devlet oluşumu ve uluslararası tarihsel sosyolojik birikimi üzerine yerleştirmeye çalışmıştır. Bu çalışma hem İran Devrimi'ni hem de İİC'ni, Kaçarlardan başlayan ve Pehlevilerle devam eden İran'ın sömürgeci askeri, siyasi ve ekonomik müdahaleler biçiminde kendisini gösteren uluslararası faillik karşısında, devlet failliğini artırma çabası olan ve sömürgeci modernleşme biçiminde ortaya çıkan devlet oluşumunun neden olduğu *güç arayışı ile meşruiyet krizine* kendi özgün toplumsal şartları bağlamındaki son (ama sonlanmayan) bir model arayışı olarak değerlendirmişti. İran'ın toplumsal faillik aktörü olan ulemanın devlet oluşumuna takaddüm eden oluşum ve kurumlaşma sürecinin 1963'ten itibaren uluslararası-devlet-toplum kompleksinin biçimlenmesinde temel bir parametre haline geldiği iddia edilmisti. Yine İran Devrimi'nin söz konusu iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimin 1963'te aldığı biçimin bir sonucu olarak ortaya çıktığı savunulmuştu. Buna ilave olarak İİC siyasal sisteminin son iki yüzyıllık *güç arayışı ve meşruiyet krizi* gerilimine ilk defa meşruiyet aktörü ulemanın bir çözüm modeli bağlamında şekillendiği ileri sürülmüştü. Devlet ya da seküler entelijansiyanın temsil ettiği modernleşme modellerinin *güç arayışına* odaklanması tecrübesinden farklı olarak İİC devlet oluşumu -kurucularının meşruiyet aktörleri olması nedeniyle- güç arayışına değil *meşruiyet* konusuna odaklanan bir model tasarlamışlardı. Fakat buna rağmen söz konusu modelin ortaya konması ancak Humeyni'nin Şii siyasal teoride Safeviler döneminden itibaren yaşanan dört temel kırılmanın son ikisini ortaya koyup seküler bir teokrasi icat etmesiyle mümkün olmuştu. Ne var ki Humeyni dönemi devlet oluşumunun kendine mahsus modeli olan devlet-ulema bütünleşmesi anlamında velayet-i fakih ve ona eşlik eden faktörler olarak Humeyni'nin İmam karizması, devrimci coşku, rehine krizi, iç tasfiye süreci ve İran-Irak Savaşı toplamda bir güvenlik devleti yaratarak toplumsal failliğin sıfırlanmasına neden olmuştu. İşte Humeyni sonrası dönem, bu tartışmaların ve arayışların demokratik bir İslam cumhuriyeti inşasına doğru daha

da rafine edilmeye çalışıldığı, buna çalışılırken muhafazakâr-güvenlikçi devlet reflekslerinin ortaya çıktığı dönem olarak hem Humeyni döneminin hem de son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimin ya da uluslararası-devlet-toplum kompleksinin bir devamı olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Humeyni sonrası döneminin belirleyici faktörleri kendisini uluslararası-devlet-toplum kompleksinde yaşanan değişimde göstermiştir. Bu bölüm de buna uygun olarak uluslararası, devlet ve toplum failliklerinde yaşanan değişimleri ayrı başlıklarda tahlil etmiştir.

Bu anlamda bu bölümde öncelikle **uluslararası** bağlamı Soğuk Savaş'ın sona ermesi büyük değişimi çerçevesinde değerlendirdik. Soğuk Savaş sonrasının küresel ve bölgesel düzene yansımaları İİC'nin devlet oluşumu ve dış politikasının **uluslararası** bağlamını oluşturmuştur. Ne var ki bu bölümde Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan uluslararası bağlamın bölgesel düzene yansımalarını bir bütün olarak değil üç ara dönemde incelemeyi daha isabetli bulduk. Bu anlamda Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen; 1990-2001 arası ilk ara dönem, 11 Eylül 2001 saldırılarıyla başlayan ve 2010 Arap Baharına kadar devam eden süreç ikinci ara dönem ve nihayet 2009'da ABD'de Barack Obama'nın iktidara gelişi ve 2010 Arap Baharı sonrası dönem ise son ara dönem olarak tasnif edilmiştir. ABD'de Baba Bush'un son yılları ile Clinton başkanlığına denk gelen ilk ara dönemde bölgesel düzen ve İran'ın uluslararası-devlet-toplum kompleksini biçimlendiren uluslararası vakalar, Körfez Savaşı ve Arap-İsrail Madrid Barış Süreci'dir. Bu dönemde Körfez Savaşı sırasında İİC yeni liderliği thermidor dönemine geçişin dış politikaya yansımaları anlamında *kurucu esneklik* politikası olarak değerlendirilebilecek aktif bir tarafsızlık politikası izleyerek ABD karşıtı bir pozisyon almaktan kaçınırken; Madrid Barış görüşmelerine karşı ise statüko karşıtı *radikal* bir politika izlemeyi tercih etmiştir.

Soğuk Savaş sonrası ikinci ara dönem ise ABD topraklarında gerçekleşen 11 Eylül (2001) saldırıları tarafından biçimlenmiştir. 11 Eylül saldırıları sonrası ikinci ara dönem ABD'de Bush hükümetiyle kesişmiştir. Bu dönem 11 Eylül saldırılarına karşı ABD'nin Afganistan ve Irak operasyonları ile doğrudan müdahaleci bir politika izlemeye başladığı, bu müdahaleciliğin askeri enstrümanlarla demokrasi ihracı ve rejim değişikliği biçimine evrildiği bir bölgesel yeniden oluşum dönemi olarak İran'ın **uluslararası** bağlamını teşkil etmiştir. Afganistan ve Irak müdahaleleri ve sonrasında gerçekleşen rejim değişiklikleri bir taraftan İran'ın bölgesel iki rakibini ortadan kaldırarak İİC'nin jeopolitik nüfuzunun artışıyla sonuçlanırken, diğer taraftan ise hem bu müdahalelerle İran'ın en büyük

düşmanı tarafından askeri olarak çevrelenmesini hem de ABD Başkanı Bush'un şer ekseni ülkeleri arasına İran'ı da dahil etmesiyle bu ülkenin rejim değişikliği politikasının radarına İİC'nin de girmesi tehdidini gündeme getirmiştir. Bu anlamda ikinci ara dönem ayrıca ABD'nin rejim değişikliği ajandasına İran'ı dahil etmesiyle İran'ın nükleer faaliyetlerinin uluslararası gündeme taşınması ve İran'ın söz konusu nükleer faaliyetlerinin bir uluslararası güvenlik sorunu olarak tanımlanması gelişmesi ile de çakışmıştır. 2002'de gizli nükleer tesislerinin ortaya çıkarılmasından itibaren İran'ın ABD ve uluslararası toplumla ilişkilerinin en önemli gündemi nükleer zenginleştirme çalışmaları haline gelmiştir. İran nükleer çalışmaları dolayısıyla 2002'den itibaren önce ABD'nin tek taraflı, 2006'dan itibaren ise BMGK'nin çok taraflı olmak üzere şiddeti 2015 KOEP Nükleer Anlaşmasına kadar artan bir uluslararası izolasyonla karşı karşıya kalmıştır. İran söz konusu ikinci ara dönemde ABD'nin Afganistan ve Irak müdahalelerinde uluslararası toplumla yapıcı bir ilişki içinde *kurucu esneklik* politikası izlerken, nükleer diplomasiye yönelik politikası ise hem değişen ABD yönetimlerinin politikaları hem de değişen İran hükümetlerinin yaklaşımları çerçevesinde uyum ve çatışma sarkacı şeklinde şekillenmiştir.

Soğuk Savaş sonrası İran'ın uluslararası çevresini oluşturan bölgesel düzen arayışlarının üçüncü ara dönemini belirleyen faktörler ise ABD'nin Bush döneminde zarara uğrayan uluslararası imajını onarmak vaadiyle işbaşına gelen Obama başkanlığı, 2015 KOEP Nükleer Anlaşması ve Arap Baharı olarak isimlendirilen Kuzey Afrika ve Ortadoğu halk hareketleridir. Bununla beraber 2017'de ABD'de Trump yönetiminin işbaşına gelmesi de İran'ın uluslararası-devlet ilişkilerinin yeniden gerginleşmesine neden olduğu için son bir uluslararası faktör olarak değerlendirilmiştir. Soğuk Savaş sonrası üçüncü ara döneme denk gelen Obama başkanlığının en önemli özelliği özellikle Irak ve Arap Baharı jeopolitiğinde güç boşluğunun oluşmasına neden olmasıdır. Güç boşluğunun oluşmasının en önemli nedeni Bush dönemi demokrasi teşvikinin askeri müdahalecilik yöntemiyle rejim değişikliği politikası radikalizmine evrilmesinin yarattığı ABD karşıtı toplumsal tepkilerin yatıştırılması için mümkün olduğu kadar müdahalecilikten uzak bir politika benimsenmesi ihtiyacıdır. Obama Başkanlığı aynı zamanda bir önceki Bush döneminin müdahaleci ve rejim değişikliği politikalarına mesafe koyarak Arap Baharı gibi İran'la 2015 KOEP Nükleer Anlaşmasının gerçekleşmesini de mümkün kılmıştır. İran'ın Obama ABD'siyle bir nükleer anlaşma imzalaması ancak 2009 tartışmalı cumhurbaşkanlığı seçimleri ile ikinci defa cumhurbaşkanı seçilen

ve devlet-toplum ilişkilerini güvenlikçi, uluslararası-devlet ilişkilerini ise çatışmacı bir zemine (*yıkıcı radikalizm*) dayandıran Ahmedinejad'ın görevini tamamlaması ve 2013'te devlet-toplum ilişkilerini demokratik, uluslararası-devlet ilişkilerini ise diplomasiye dayandıran (*kurucu esneklik*) Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesi ile mümkün olmuştur.

Bu bölüm Soğuk Savaş sonrası İran'ın uluslararası bağlamını oluşturan gelişmeleri üç ara dönemde incelese de bunun devlet-toplum kompleksine ve İran dış politikasına yansımaları Humeyni sonrası thermidor (Rafsanjani ve Hatemi dönemleri, 1989-2005) ve thermidor sonrası (Ahmedinejad ve Ruhani dönemleri, 2005-2021) şeklinde iki ara bölümlendirmeye tahlil ve tasnif etmiştir. Humeyni döneminin (1979-89) *devlet* oluşumunu İmam karizması, devrimci coşku, rehine krizi, Irak'la savaş, devrimci bileşenler arası tasfiye süreci belirlemiş ve bu faktörler İİC'nin seküler teokrasi yanında bir de güvenlik devleti olarak biçimlenmesine neden olmuştu. Güvenlik devleti olarak biçimlenen İİC'nde ulema da rüesayı millet tarihsel rolünden radikal bir sapmayla rüesayı devlet rolüne kaymıştı. Ortaya çıkan sistem, bir [ulema]ulusal güvenlik devletiydi. İşte Humeyni sonrası thermidor döneminin (1989-2005) devlet oluşumunu İİC'nin güvenlik devletinden demokratik İslam cumhuriyetine geçiş tartışmaları anlamında reform siyaseti ve reform siyasetine devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi şekillendirmiştir. Thermidor dönemini birinci olarak Rafsanjani cumhurbaşkanlığının ekonomik yeniden yapılanma programının yarattığı sosyo-kültürel değişim ve ona eşlik eden demografik değişimin devrimci etikten uzaklaşma dinamiği ve ikinci olarak söz konusu dinamiğin Hatemi döneminde siyasi reform talebi ve girişimi şeklinde ortaya çıkma süreçleri belirlemiştir. Ne var ki thermidor döneminde devlet oluşumunu bu iki faktör kadar, belki daha fazla söz konusu devrimci etikten uzaklaşma sürecine devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi etki etmiştir.

Nasıl thermidor döneminin devlet oluşumunun temel karakterini İİC'nin güvenlik devletinden demokratik İslam cumhuriyetine geçiş tartışmaları ve buna karşı devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi belirlemişse, *toplumsal* alanın temel karakterini de ulemanın tarihsel rüesayı millet rolüne dönüşü tartışmaları bağlamındaki reform siyaseti ve bununla bağlantılı teolojik tartışmalar oluşturmuştur. Başka bir ifade ile thermidor dönemi devlet oluşumu nasıl muhafazakâr-güvenlikçi bir formda rutinleşmişse, toplumsal failliğin temsili de reform siyaseti tarafından temsil edilecek bir tarihsel oluşuma girmiştir. Dolayısıyla thermidor

dönemini kapsayan Rafsancani ve Hatemi dönemi, devrim sırası ve sonrasının uluslararası tarihsel sosyolojik şartları bağlamında sıfırlanan toplumsal failliğin bu dönemde gevşemeye başlayan devrimci etik nedeniyle yeniden belirginleşmesi ve kendisini reform siyaseti bağlamında ortaya koyduğu faktörlerin birlikte değerlendirilmesiyle açıklanmıştır. Buna göre Humeyni sonrası dönemde toplumsal failliğin belirginleşmesini, bu failliğin reform siyaseti tarafından temsil edilmesini ve reform siyasetinin teolojik temellerinin ancak İslami entelijansiyanın ulemanın rüesayı millet tarihsel rolünü devralmasıyla mümkün olduğunu iddia ettik ve bunu birkaç faktörle açıkladık. Bunlardan birisi Humeyni gibi bir imam karizmasının ortadan kalkmasının bıraktığı boşlukta cumhuriyetçi kurumların fiili toplumsal ağırlığının artmış olmasıdır. Toplumsal failliğin belirginleşmesini mümkün kılan en önemli faktör, dini ve toplumsal ikili egemenlik yapısına sahip olan İİC'nin toplumsal egemenlik boyutunu teşkil eden cumhurbaşkanlığı ve meclis gibi kurumların oluşumunda başvuru olan *seçim* olgusunun rutinleşmiş olmasıdır. Toplumun Humeyni dönemi şartlarında failliğinin geçici olarak sıfırlanmasının hemen ardından devletin muhafazakâr-güvenlikçi karakterinden özerk bir faillik arayışına girmesinin bir diğer faktörünü de Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma döneminin ortaya çıkardığı ekonomik ve demografik değişim ile yeni bir kamusal alan anlayışının neden olduğu devrimci etikten uzaklaşma süreci olarak tespit ettik. Söz konusu değişimin neden olduğu devrimci etikten uzaklaşma süreci, toplumsal failliğin kendisini İİC'nin muhafazakâr-güvenlikçi karakterinin reforme edilmesi talebinde ortaya koymuştur. İşte bu talebe cevap veren reform siyasetini ve reform siyasetinin teolojik-felsefi temellerini inşa eden yeni İslami entelijansiya'yı, Humeyni sonrası toplumsal failliğin yüzeye çıkmasının bir diğer faktörü olarak açıkladık. İslami entelijansiyanın önemini bu bölümde İran'ın son iki yüzyıllık toplumsal faillik aktörü olan ulemanın İran Devrimi ve İİC ile beraber devletle bütünleşmesinin neden olduğu rüesayı millet boşluğunu doldurması ve bu rolünü İslam'ı demokratik bir İslam cumhuriyeti inşa edecek bir biçimde okuma çabası şeklinde oynaması olarak tespit ettik. Bu anlamda tarihsel olarak cihat fetvaları, ekonomik imtiyaz karşıtlığı, sömürgeci modernleşme karşıtlığı misyonlarını üstlenen ve Mirza Hasan Şirazi, Abdullah Behbehani, Muhammed Tabatabai, Şeyh Fazlullah Nuri, Naini, Ahund Molla, Seyyid Hasan Müderris, Seyyid Ebul-Kasım Kaşani ve Ayetullah Humeyni'nin üstlendiği toplumsal muhalefet rolü; Celal Ali Ahmed, Ali Şeriati gibi *köprü aydınlar kuşağının* bir devamı olarak

nitelendirilmesi gereken Müslüman entelijansiya (ruşenfikran) ve muhalif ulemaya geçmiştir. Bu bölümde bunların en önemli temsilcileri olarak Abdülkerim Suruş, Muhsin Kadivar ve Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri'yi ele aldık.

Bu bölümün thermidor dönemi İran dış politikasının incelendiği kısım da çalışmanın kavramsal ve yöntemsel çerçevesine uygun olarak uluslararası-devlet-toplum kompleksinin bir bütün olarak ele alınmasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda İİC'nin dış politikası; bir taraftan Soğuk Savaş'ın sona erdiği bir *uluslararası* bağlam, bir taraftan kurucu lider ve imam karizmasına sahip Humeyni sonrası *devlet oluşumu* süreci olan reform siyaseti ile muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksi çatışma dinamiği ve diğer taraftan ise devrim sonrası ilk on yıl geçici olarak sıfırlanan *toplumsal* failliğin yeniden belirginleşmesi ve bunun bir yansıması olarak İslami entelijansiyanın demokratik İslam cumhuriyeti arayışının oluşturduğu uluslararası tarihsel sosyolojik bir dinamik çerçevesinde ele alınmıştır. Rafsanjani'nin ekonomik yeniden yapılanma, Hatemi'nin siyasal reform ve bu iki girişime muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksinin biçimlendirdiği thermidor dönemi, toplumsal alanda seçim olgusunun rutinleşmiş olmasının, ekonomik ve demografik değişimin devrimci etiği gevşetmesinin ve reform siyasetinin üzerinde yükselen toplumsal faillik ve demokratik bir İslam cumhuriyeti talebinin teolojik-felsefi temellerinin de atıldığı bir süreç olmuştur. Bu çalışma Humeyni sonrası İran dış politikasını iki alt dönemde incelemekle beraber İİC'nin uluslararası çevresini Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzenin üç ayrı tarihsel evresi bağlamında değerlendirmiştir. Dolayısıyla thermidor döneminin (1989-2005) uluslararası bağlamını hem Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının ilk tarihsel evresi olan 1991-2001 arası sıkı iki kutuplu sistemin dağılması ve ABD'nin tek taraflılığına dayalı bölgesel düzen girişimleri olan 1991 Körfez Krizi, Madrid Barış Süreci ve Çifte Çevreleme hem de ikinci evresi olan 2001-2010 arasını kapsayan yeni-muhafazakar Bush hükümeti, 11 Eylül 2001 sonrası Afganistan ve Irak müdahaleleri ile İran nükleer faaliyetlerinin uluslararası güvenlik meselesi haline gelmesi belirlemiştir.

İşte bu thermidor döneminde uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında dış politikada devrimci etiğin (*yıkıcı radikalizm*) yerini *kurucu esneklik* olarak ifade edilmesi gereken özgürlük, refah, zenginlik, barış, diplomasi, uzlaşma etiği almıştır. Bununla beraber devletin güvenlikçi-muhafazakâr direncini sürdürmesine paralel olarak Ortadoğu barış sürecine dirençte kendisini gösteren *yıkıcı radikalizm* pratiklerini gözlemlemek de mümkün olmuştur. ABD'de Baba Bush'un

son yılları ile Clinton başkanlığına denk gelen Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının ilk ara dönemi, Amerikan destekli bir bölgesel düzenin inşa edilmesine dönük girişimler olan Körfez Savaşı ve Arap-İsrail Madrid Barış Süreci tarafından domino edilmiştir. Bu dönemde Körfez Savaşı sırasında İİC yeni liderliği (Rafsanjani) thermidor dönemine geçişin dış politikaya yansımaları anlamında *kurucu esneklik* politikası olarak değerlendirilebilecek aktif bir tarafsızlık politikası izleyerek ABD karşıtı bir pozisyon almaktan kaçınırken; Madrid Barış görüşmelerine karşı *yıkıcı radikalizm* politikasının bir sürekliliği olarak statüko karşıtı radikal bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Rafsanjani cumhurbaşkanlığı devlet-toplum bütünleşmesinin sona ererek toplumsal failliğin devletten özerkleşmeye başladığı bir zamanda bu failliği ekonomik yeniden yapılanmayla karşılamaya çalışmıştır. Ekonomik yeniden yapılanmayı ise bir taraftan özelleştirmeyi teşvik ederek diğer taraftan ise uluslararası izolasyonu ortadan kaldırmaya çalışarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Humeyni dönemi devrimci etiğinin dış politikaya yansımaları kendisini nasıl devrim ihracı, İslami enternasyonalizm, anti-emperyalizm, Batı karşıtlığı, üçüncü dünyacılık, Siyonizm karşıtlığı gibi *yıkıcı radikalizm* uygulamalarında göstermişse; thermidor döneminde devrimci etiğin gevşemesinin dış politikaya yansımaları da kendisini *kurucu esneklik* uygulamaları olan barış, diplomasi, ikili ve bölgesel angajmanlara girmek gibi mevcut uluslararası sistemin normlarına entegre olma girişimlerinde göstermiştir. Rafsanjani'nin yeniden inşa döneminin gündemini, uluslararası yalıtılmışlık ve devrimci etiğin gevşeyerek devlet-toplum bütünleşmesinin ortadan kalkmaya başladığı şartlarda rejimin ve devrimin ayakta kalabilmesi için ekonomik kalkınmanın zorunluluğu belirlemiştir. Ekonomik yeniden yapılanma zorunluluğu devrimci etiğin gevşemesini hızlandırdığı gibi dış politikada revizyonizmin de gerilemesine ve uluslararası normlarla barışık, diyalog ve iş birliğine açık bir yaklaşımın kullanılması gerektiği düşüncesinin benimsenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla Cumhurbaşkanı Rafsanjani uluslararası yerleşik norm, kural ve değerlerle uyumlu bir dil ve siyaset ile uluslararası-devlet ilişkileri arasında köprüler kurma arayışı içinde olmuştur. Ne var ki Rafsanjani'nin cumhurbaşkanlığının sonuna gelindiğinde hem *kurucu esneklik* yaklaşımının 1996 ILSA yaptırımlarıyla ABD tarafından olumlu karşılık bulmadığı hem de Madrid Barış sürecine itirazda kendisini gösteren radikal dış politika yaklaşımının varlığını koruduğu görülmüştür. Üstelik uluslararası alanda karşılaşılan bu baskıya ilave olarak ortaya çıkan demografik değişimin siyasal reform talebi şeklin-

de belirmesi de devlet üzerinde toplumsal baskı yaratmaya da başlamıştır. Yani Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma ve uluslararası izolasyondan kurtulma denkleminde dayandırdığı stratejisi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerine gelindiğinde İİC, Batı'yla ilişkilerinde daha kararlı bir *kurucu esneklik* politikası ile içerde reform siyasetinin birlikte yürütülmesini gerektiren bir süreçle karşı karşıya kalmıştır.

İşte 1997 seçimlerinde cumhurbaşkanı olan Muhammed Hatemi, reform siyasetiyle uluslararası ilişkileri birbirine bağlayan bir yaklaşım benimsemiştir. Nasıl Rafsancani uluslararası izolasyondan kurtulma ile ekonomik yeniden yapılanma arasında bir bağ kurmuşsa, Hatemi de İran'ın Batı ile ilişkilerini diplomasiye dayalı olarak onarma ile siyasi reform arasında bir bağ kurmuştur. Muhammed Hatemi bir taraftan İran siyasal sisteminde demokratik reformlar yaparak onun güvenlikçi boyutunu gevşetmeye, diğer taraftan İran'ın uluslararası izolasyonunu sona erdirmek için Batı'yla diyalog geliştirmeye çalışmıştır. Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının ilk dört yılı uluslararası alanda Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının üç evresinden ilki olan 1990-2001 arası ilk ara dönemin özelliklerini devam ettirdiği ancak ikinci 4 yıllık cumhurbaşkanlığının ABD'de George W. Bush ve 11 Eylül 2001 olaylarının bölgesel düzene yansıdığı şartlar bağlamında şekillenmiştir. Hatemi cumhurbaşkanlığının ilk dört yıllık döneminde medeniyetler arası diyalog söylemi etrafında Batı'yla yakınlaşma stratejisi benimsemiştir. Ancak Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının ikinci dört yıllık dönemine denk gelen Soğuk Savaş sonrası ikinci ara dönem, ABD topraklarında gerçekleşen 11 Eylül (2001) saldırıları tarafından biçimlenmiştir. 11 Eylül saldırıları sonrası ikinci ara dönem ABD'de Bush hükümetiyle kesişmiştir. Bu dönem 11 Eylül saldırılarına karşı ABD'nin Afganistan ve Irak operasyonları ile doğrudan müdahaleci bir politika izlemeye başladığı, bu müdahaleciliğin askeri enstrümanlarla rejim değişikliği biçimine evrildiği bir bölgesel yeniden oluşum dönemi olarak İran'ın uluslararası bağlamını teşkil etmiştir. Afganistan ve Irak müdahaleleri ve sonrasında gerçekleşen rejim değişiklikleri bir taraftan İran'ın bölgesel iki rakibini ortadan kaldırarak İİC'nin jeopolitik nüfuzunun artışıyla sonuçlanırken, diğer taraftan ise hem bu müdahalelerle İran'ın en büyük düşmanı tarafından askeri olarak çevrelenmesi tehlikesini hem de ABD Başkanı Bush'un şer ekseni ülkeleri arasına İran'ı da dahil etmesiyle bu ülkenin rejim değişikliği politikasının radarına İİC'nin de girmesi tehlikesini gündeme getirmiştir. Bu anlamda ikinci ara dönem ayrıca ABD'nin

rejim değişikliği ajandasına İran'ı dahil etmesiyle İran'ın nükleer faaliyetlerinin uluslararası gündeme taşınması ve İran'ın söz konusu nükleer çalışmalarının bir uluslararası güvenlik sorunu olarak tanımlanması ile de çakışmıştır. Bu anlamda Hatemi, 2001-2009 yıllarını kapsayan ikinci ara dönemde hem ABD'nin Afganistan ve Irak müdahalelerine hem de nükleer programına yönelik uluslararası toplumla yapıcı bir ilişki içinde *kurucu esneklik* politikası izlemiştir. Hatemi bu anlamda hem 2004 büyük pazarlık teklifi hem de nükleer faaliyetlerini geçici olarak durdurma kararlarıyla Batı'yla uzlaşmacı bir politika izlemeyi tercih etmiştir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki Afganistan ve Irak müdahalesi ile İran'ın nükleer faaliyetlerinin uluslararası güvenlik gündemi haline gelmesi ve İran'ın da şer eksenine dahil edilerek rejim değişikliğine muhatap ülkeler içinde zikredilmesi devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikleşmesi sonucunu da üretmiştir. Afganistan ve Irak müdahalelerinin yarattığı ulus devlet boşluklarının ya da jeopolitik güç vakumlarının ABD tarafından doldurulmakta başarısız olunması, bu boşlukların İİC tarafından vekil örgütlerden oluşan bir bölgesel güvenlik mimarisi ile doldurulmasını mümkün kılmıştır. Oldukça dikkat çekici bir şekilde Afganistan ve Irak müdahaleleri ve bu ülkelerin yeniden inşa süreçlerinde İİC, hükümet düzeyinde ABD ile bir taraftan diyalog içinde *kurucu esneklik* politikası sürdürürken, askeri düzeyde rejim değişikliklerinin yaşandığı bu ülkelerde ortaya çıkan güç boşluklarını *radikal* politikalarla dolduran eş zamanlı bir politika izlemiştir. Bu durum ise İran siyasal karar alma süreçlerinde DM gibi askeri yapıların gücünün artması ve devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikleşmesi sonucunu üretmiştir. Yine Afganistan operasyonu ve yeniden yapılanma sürecinde İran'ın uluslararası toplumla işbirliği içinde olmasına rağmen ABD Başkanı Bush'un Ocak 2002 tarihli Birliğin Durumu konuşmasında şer eksenine dahil ettiği ülkeler arasında İİC'ni de zikretmesi, devlet-toplum ilişkilerinin demokratikleşmesini savunan Hatemi hükümetinin ikinci döneminde daha güçlü bir şekilde muhafazakâr-güvenlikçi bir devlet refleksiyle karşılaşmasına neden olmuş ve Hatemi'nin İİC'ni demokratik bir İslam cumhuriyetine dönüştürme planlarının uluslararası faillik tarafından da karşılıksız kalmasına ve nihayet reform siyasetine toplumsal desteğin erimesine yol açmıştır.

Thermidor sonrası dönemini (2005-2021) ise tek bir cümleyle özetlenmek gerekirse Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığında (2005-2013) uluslararası-devlet ilişkilerinin gerginleşmesi ile devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikleşmesinden (*yıkıcı radikalizm*), Hasan Ruhani cumhurbaşkanlığında (2013-2021) bu

ilişkilerin normalleşmesi (*kurucu esneklik*) sürecine geçiş olarak değerlendirmek mümkündür. Ahmedinejad döneminin *devlet oluşumu* bakımından temel karakterini Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanmaya ve Hatemi'nin siyasi reforma dayalı thermidor döneminin başarısızlıkla sonuçlanmasının neden olduğu yeni-muhafazakâr siyasetin yükselişi ve DM'nin siyasi ve ekonomik ağırlığının artışı oluşturmuştur. Bu gelişme devlet oluşumunun askerileşmesi ve daha da güvenlikleşmesiyle sonuçlanmıştır. Ahmedinejad döneminin devlet oluşumunun güvenlikleşmesi ise bir taraftan buna tepki olarak Yeşil Hareket protestolarında kendisini gösteren devlet-toplum, diğer taraftan ise Batı'yla nükleer müzakerelerde daha uzlaşmaz bir politika izlenmesi nedeniyle uluslararası-devlet gerilimine yol açmıştır. Ahmedinejad dönemi uluslararası-devlet ve devlet-toplum gerilimi yanında ikinci döneminden itibaren Hamaney-Ahmedinejad arası gerilimde kendisini gösteren devlet içi çatışmaya da sahne olmuştur. Dolayısıyla Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının sonuna gelindiği 2013'te İİC'nin hem uluslararası izolasyonunun gevşetilmesi hem de devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacı kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu anlamda Hasan Ruhani hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacının ortaya çıktığı bir dönemde, söz konusu yeniden düzenleme ihtiyacına karşılık verebilecek en ideal isim olarak öne çıkmıştır. Ruhani yönetimi, tıpkı Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma ile uluslararası izolasyonların kaldırılması ya da Hatemi'nin siyasi reform girişimi ile Batı'yla diyalog arasında kurduğu ilişkiye benzer şekilde İran'ın ekonomik krizden kurtulması ile nükleer faaliyetlerde Batı'yla müzakereci bir diplomasi yürütülmesi arasında bir ilişki kurmuştur. Ruhani'nin bu anlamda birinci gündemi nükleer faaliyetlerde müzakereci bir yaklaşım sergileyerek İran'ın uluslararası izolasyondan kurtarılmasını sağlamak ve İran'ı ekonomik krizden çıkarmak olmuştur. Bu gündem Ruhani'nin cumhurbaşkanlığının ilk döneminin odağı olmuştur. Hasan Ruhani'nin ikinci gündemi ise bir önceki Ahmedinejad döneminin neden olduğu devlet-toplum gerilimini bir Yurttaş Hakları Beyannamesi ilan ederek, bir sosyo-kültürel açılım gerçekleştirerek ve Mir Hüseyin Musevi ile Mehdi Kerrubi gibi reformist siyasetçilerin ev hapsinden çıkarılmasını sağlayarak ortadan kaldırmaktır.

Ahmedinejad ve Ruhani cumhurbaşkanlıklarını kapsayan bu dönemin *uluslararası* bağlamını ise bir taraftan Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının ikinci evresinin bir devamı olan İran nükleer faaliyetlerinin 2006'dan itibaren ilk defa çok taraflı BM yaptırımlarının konusu haline gelmesi oluştururken di-

ğer taraftan ise 2009'da Obama hükümeti ile beraber söz konusu bölgesel düzenin üçüncü evresine geçişin özellikleri biçimlendirmiştir. Daha yalın bir şekilde ifade etmek gerekirse Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının ikinci dönemiyle çakışan ve 2009'da başlayan Soğuk Savaş sonrası üçüncü tarihsel evre, ABD'de Obama başkanlığı, onunla çakışan bölgesel bir yeniden yapılanma arayışı olarak Arap Baharı ve 2017'de iktidara gelen Donald Trump başkanlığı tarafından şekillenmiştir. Obama Başkanlığı bir önceki Bush döneminin müdahaleci ve rejim değişikliği politikalarına mesafe koyması anlamında İran'da uluslararası-devlet ilişkilerinin normalleşmesi için bir potansiyel sunuyordu. Ancak bu potansiyelin bilfiil hale gelmesi, Ahmedinejad hükümetinin uluslararası-devlet ilişkilerinde çatışmacı, devlet-toplum ilişkilerinde ise güvenlikçi bir siyaset benimsemesi nedeniyle mümkün olmamıştır. Özellikle 2009 Yeşil Hareket'in güvenlikçi devlet refleksiyle karşılaşma biçimi Obama yönetiminin İran üzerindeki nükleer yaptırım baskısını sistematik olarak sıkılaştırmasıyla sonuçlanmıştır. İran'ın Obama ABD'si ile bir nükleer anlaşma imzalaması ancak 2009 tartışmalı cumhurbaşkanlığı seçimleri ile ikinci defa cumhurbaşkanı seçilen ve devlet-toplum ilişkilerini güvenlikçi, uluslararası-devlet ilişkilerini ise çatışmacı bir zemine (*yıkıcı radikalizm*) dayandıran Ahmedinejad'ın görevini tamamlaması ve 2013'te devlet-toplum ilişkilerini demokratik, uluslararası-devlet ilişkilerini ise diplomasiye (*kurucu esneklik*) dayandıran Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesi ile mümkün olmuştur. Ne var ki Hasan Ruhani'nin iç siyasette demokratik açılım, dış politikada diplomasiye dayalı gündemi Obama'nın başkanlığı şartlarında bir mesafe alırken, 2017'de Trump başkanlığı şartlarında başarısızlıkla sonuçlanmak durumunda kalmıştır. Trump yönetimiyle beraber uluslararası-devlet ilişkilerinde yaşanan gerilim İran'da devlet-toplum ilişkilerinde bir kez daha güvenlikçi siyasetin yükselişini tetiklemiştir. Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzenin üçüncü tarihsel evresinin en önemli gelişmesi ise Arap Baharı olarak nitelendirilen Tunus, Mısır, Libya, Suriye, Bahreyn ve Yemen'i kapsayan çeyrek asırlık yönetimlerin ya devrilmesi ya da müzmin bir iç savaşa sürüklenmesi sürecidir.

Mahmud Ahmedinejad ve Hasan Ruhani cumhurbaşkanlıklarını kapsayan thermidor sonrası *İran dış politikası* ise öncelikle, İran içinde muhafazakâr-güvenlikçi restorasyon ve bu restorasyona 2009'da toplumun gösterdiği demokratik İslam cumhuriyeti talebi tepkisinin bir yansıması olan Yeşil Hareket tarafından belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın devlet-toplum ilişkilerinde güven-

likçi yaklaşımının dış politikaya yansması uranyum zenginleştirme faaliyetlerinde Batı'yla daha az uzlaşmacı bir stratejide kendisini göstermiştir (*yıkıcı radikalizm*). Bu anlamda Ahmedinejad dönemi hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum geriliminin aynı anda yaşandığı bir kriz dönemidir. Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının ilk döneminin uluslararası bağlamını Bush hükümetinin rejim değişikliği politikasının bir sonucu olan Irak'taki askeri varlığı oluşturduğundan, İİC bu dönemde de temel Irak politikası olan mevcut güç boşluğunu doldurma ve en kısa sürede ABD askeri varlığının sona ermesini sağlama çabasında olmuştur. Ahmedinejad'ın İran'ın nükleer faaliyetlerinde Batı'yla daha uzlaşmaz bir politika izlemesi uluslararası-devlet ilişkilerinin gerilmesinin en önemli nedenidir. Ahmedinejad, İran'ın nükleer faaliyetleri ve bu konuda Batı'yla yaşadığı gerilimi Humeyni döneminin devrimci etiğini oluşturan anti-emperyalist ve uluslararası sistemin hiyerarşik doğasını eleştirme söylem stratejisi olan *nükleer adalet* retoriğine dayanarak yönetmiştir. Dolayısıyla Ahmedinejad dönemi İran dış politikası *yıkıcı radikalizm* pratiğinin yeniden canlanmasına sahne olmuştur. Ahmedinejad'ın ikinci dönemine denk gelen Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının üçüncü evresine girilmesinin başlangıcı olan 2009'da Barack Hüseyin Obama'nın iktidara gelişinin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme potansiyeli, Yeşil Hareket protestolarının güvenlikçi-muhafazakâr devlet refleksiyle karşılanması nedeniyle mümkün olmamış, hatta daha da gerilmesine neden olmuştur.

Uluslararası-devlet gerilimi ile devlet-toplum gerilimi ancak Obama'nın ikinci dönemi ile Ruhani'nin ilk döneminin çakışmasıyla söz konusu olmuştur. Ruhani yönetimi tıpkı Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma ile uluslararası izolasyonların kaldırılması ya da Hatemi'nin siyasi reform girişimi ile Batı'yla diyalog arasında kurduğu ilişkiye benzer şekilde İran'ın ekonomik krizden kurtarılması ile nükleer faaliyetlerde Batı'yla müzakereci bir diplomasi yürütülmesi arasında bir ilişki kurmuştur. Ruhani'nin bu anlamda birinci gündemi nükleer faaliyetlerde müzakereci bir yaklaşım sergileyerek (*kurucu esneklik*) İran'ın uluslararası izolasyondan kurtarılmasını sağlamak ve ekonomik krizden çıkarmaktı. Bu gündem Ruhani'nin cumhurbaşkanlığının ilk döneminin odağı olmuştur. Ruhani'nin ilk dört yıllık döneminde söz konusu ilk gündeminde 2015 Nükleer Anlaşmasını imzalayarak başarıya ulaşmasını sağlayan faktör uluslararası failliğin de bu yaklaşıma olumlu karşılık veren bir aktörden oluşmasıydı. ABD'de Obama başkanlığı Ruhani'nin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme çaba-

sına 2015'te uluslararası alandan da olumlu karşılık verilmesini ve bu sayede ikinci gündemi olan devlet-toplum ilişkilerini normalleştirmek için 2016'da bir Yurttaş Hakları Beyannamesi ilan etmesini mümkün kılmıştır. Bununla beraber Ruhani'nin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme çabası nasıl Obama başkanlığının olumlu karşılık vermesiyle başarılı bir sonuç üretmişse ve bu sayede devlet-toplum ilişkilerinin normalleştirilmesi umutlarını artırmışsa, 2017'de ABD'de başkanlık koltuğuna oturan Trump'ın İran'ı izole etme politikasına geri dönmesi nedeniyle de başarısızlığa uğramıştır. Trump hükümetinin işbaşına gelmesiyle beraber uluslararası-devlet ilişkilerinde nükseden gerilim, toplumun reform siyasetinden umudunu keserek yeniden muhafazakâr siyasetin yükselişine yol açmıştır.

Thermidor sonrası dönemin bölgesel düzen bakımından üçüncü tarihsel evresinin en önemli gelişmelerinden birisini de Arap Baharı oluşturmuştur. İran'ın Arap Baharı politikasını değişen hükümetlerden bağımsız olarak, devlet-toplum ilişkilerindeki güvenlikçi devlet oluşumu ile demokratik İslam cumhuriyeti arasındaki çözülememiş çelişki ya da uluslararası-devlet ilişkilerindeki statüko karşıtı *yıkıcı radikalizm* ile devlet-toplum ilişkilerine hâkim olan otoriterlik arasındaki tercih belirlemiştir. Bu bölümde 2010 Aralık ayında başlayan Arap Baharına yönelik İran politikası üç ayrı saha bağlamında üç ayrı başlıkta değerlendirilmiş ve bunlara ilave olarak teorik bir analizle sonlandırılmıştır. Öncelikle Kuzey Afrika sahasında İran'ın Arap Baharını İslami uyanış olarak tanımlama söylemi ve davranış biçimi, ardından İran'ın bu söylemini sürdürmesini mümkün kılmayan Suriye silahlı isyanına yönelik devlet-toplum ilişkilerinde statükocu, uluslararası-devlet ilişkilerinde statüko karşıtı çelişkisi, nihayet Körfez halk hareketlerinin bölgesel güç rekabeti boyutu dikkate alınarak incelenmiştir. Üç ayrı sahada İran dış politikasının davranışları ortaya konulduktan sonra söz konusu davranışın bütünsellik uzak olması ise İİC'nin uluslararası-devlet-toplum kompleksi bakımından tahlil edilmiştir. Buna göre İİC'nin dış politikasının Arap Baharı sürecinde bütünlüklü bir yaklaşım sergileyememesinin nedeni olarak demokratik bir İslam cumhuriyetine dayalı bir devlet-toplum ilişkileri ile güvenlikçi bir İslam cumhuriyetine dayalı devlet-toplum ilişkileri arasındaki gerilimi çözememiş olması şeklinde tespit ettik. Başka bir ifadeyle İİC'nin Arap Baharı karşısında bütünlüklü bir dış politika değil seçmeci bir dış politika izlemesi, devlet-toplum ilişkilerinde demokratik, uluslararası-devlet ilişkilerinde ise hegemonya karşıtı yaklaşımlar arasında bir uyum sağlanamamasından kaynaklanmıştır.

SONUÇ

Bu çalışma temel argüman olarak, 1979'da bir İslam devrimi sonrası ortaya çıkan İran İslam Cumhuriyeti'nin (İİC) oluşumunu ve onun dış politikasını ya da devlet oluşumundaki muhafazakâr-reformist/güvenlikçi-demokratik sarkaç ile dış politikadaki ideoloji-pragmatizm, iç-dış, özne-yapı sarkacının ancak son iki yüzyıllık uluslararası-devlet-toplum kompleksiyle açıklanabileceğini iddia etmiş ve bu iddiasını Uluslararası Tarihsel Sosyoloji (UTS) yöntemiyle açıklamaya çalışmıştır. UTS, devlet oluşumu ve dış politikanın, ancak uzun dönemli uluslararası, devlet ve toplum failliklerinin karşılıklı etkileşimi ve tepkimeleri ile açıklanabileceğini savunan bir yöntem yaklaşımına sahiptir. Bu anlamda bu çalışmada öncelikli olarak 1979'da bir İslam devrimi ile ortaya çıkan İİC'nin devlet oluşumunun hangi uzun vadeli makro tarihsel *uluslararası* bağlam içinde kurulduğu sorusunu sorduk. Ne var ki bu, UTS'nin yöntemi bakımından yeterli olmayan, İİC'nin hangi uzun vadeli makro tarihsel *toplumsal* bağlam içinde kurulmuş olduğu sorusuyla tamamlanması gereken bir sorudur. Tezin Kaçarlar ve Pehleviler dönemi uluslararası-devlet-toplum kompleksinin ele alındığı ikinci ve üçüncü bölümleri bu iki ana soruya cevap verecek şekilde organize edilmiştir. Bu soruların ilkinde Kaçar ve Pehlevi devlet oluşumunun *uluslararası* bağlamının öncelikle 19. yüzyılın başındaki Avrupa (İngiltere ve Rusya) sömürge rekabeti, ardından II. Dünya Savaşı sonrası ABD küresel ve bölgesel etkisi olduğu şeklinde cevap verirken; ikincisi olan *toplumsal* bağlamını ise Safevilerin dağılmasının ardından Kaçarların kurulmasına kadar yaşanan siyasal boşluk şartlarında ve daha sonraki Usuli-Ahbari mücadelesi içinde özerk toplumsal güç merkezi haline gelen ulema müesses nizamı şeklinde cevap verdik. Analizimize toplumsal failliğin dahil edilmesi zorunluluğu, İran söz konusu olduğunda tarihsel din sosyolojisine başvurmamızı da gerekli kılmış ve bu çalışmada ulema müesses nizamının özerk toplumsal önderlik aktörü (rüesayı millet) olarak ortaya çıkmasını ve gelişimini Şii bilgi-siyaset münasebetine dair dört tarihsel kırılma ile açıklamış olduk. Söylemek gerekir ki 19. yüzyılın başından itibaren sömürgeci müdahale, devlet oluşumu ve Şiiliğin kurumsallaşma süreci kesişmiş ve İran'ın uluslararası tarihsel sosyolojik birikimini oluşturmuştur. Bu uzun vadeli makro tarihsel oluşum süreci içinde devletin uluslararası faillikle kurduğu ilişki olan mütereddit (Kaçarlar) veya radikal uyum (Pehleviler) şeklindeki modernleşmeyi *güç arayışı* olarak tanımladık. Devlet

güç arayışı bağlamında modernleşme çabası içine girdikçe ve eş zamanlı olarak Batılı güçlerle ilişkisinin biçimi imtiyaz anlaşmalarında da görüldüğü gibi kendisini sömürgeci modernleşme formunda gösterdikçe buna karşı rüesayı millet rolündeki bağımsız toplumsal önderlik aktörü olan ulemanın direnciyle karşılaşmıştır. Dolayısıyla Kaçarlar ve Pehleviler döneminde devlet ve onun uluslararası faillikle ilişkisi olan sömürgeci modernleşme biçimine karşı toplumsal faillik aktörü olarak ulemanın tepkilerinden oluşan 1979'a kadarki uluslararası-devlet-toplum kompleksini, *güç arayışı ve meşruiyet krizi* kavramıyla açıkladık. İşte tezimizin ikinci ana argümanını oluşturan 1979 İran Devrimi ve İİC'ni *yıkıcı radikalizm ile kurucu esneklik* kavramı ile tanımlamamızın nedeni söz konusu güç arayışı ve meşruiyet krizine yönetilebilir bir uyarlama arayışının bu sefer ulema önderliğindeki son halkası olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla nasıl İran Devrimi ve İİC devlet oluşumunu, son iki yüzyıllık *güç arayışı* (modernleşme) ile *meşruiyet krizi* (ulema failliği) dinamiğine *yıkıcı radikalizm ile kurucu esneklik* yaklaşımıyla yönetilebilir bir uyarlama arayışı olarak tanımladıysak, devlet oluşum süreciyle açıklanabileceğini iddia ettiğimiz İİC dış politikasının da *yıkıcı radikalizm ile kurucu esneklik* kavramıyla tahlil edilebileceğini iddia ettik. Bir bütün olarak kavramsallaştırmak gerekirse söylemek gerekir ki İİC'nin muhafazakâr-reformist/güvenlikçi-demokratik döngüsü şeklinde hareket eden iç siyasal sisteminin ve onun ideoloji-pragmatizm sarkacı şeklinde hareket eden dış politikasının ancak iki yüzyıllık devlet oluşumu sürecine takaddüm eden ulema müesses nizamının oluşumunun son halkası olan Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* yaklaşımıyla açıklanabileceğini savunduk.

Çalışmamızda İİC öncesini Kaçarlar, Pehleviler ve İran Devrimi olarak üç ana bölümde; sonrasını ise Humeyni ve Humeyni sonrası olarak iki ana bölümde değerlendirdik. Bu anlamda Kaçarları güçlü *uluslararası ve toplumsal* faillikler karşısında zayıf *devlet* failliği ve modernleşmeye mütereddit uyum, Pehlevileri modernleşmeye radikal uyum, İran Devrimi'ni uluslararası-devlet-toplum kompleksinin oluşturduğu *güç arayışı ve meşruiyet krizine* radikal ulema toplumsal refleksi olarak tanımlarken; Humeyni dönemi İİC'ni seküler teokrasiye dayalı bir ulema güvenlik devleti şeklinde tanımladık. Nihayet Humeyni sonrasını ise devrimci etiğin gevşemesi sonrası thermidor dönemi ile thermidor sonrası olmak üzere iki ara kavramsal çerçevede tahlil ettik.

Kaçarlar dönemi uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında devlet oluşumu kendisini bir taraftan sömürgeci *uluslararası* müdahale, diğer taraftan ona eşlik eden ulema müesses nizamının (*toplumsal* faillik) oluşumu ve nihayet bu iki failliğin zayıf bir *devlet* failliği ortaya çıkarmasında göstermiştir. Kaçar uluslararası bağlamını İran üzerinde İngiltere ve Rusya sömürgeci rekabeti oluştururken, toplumsal bağlamını ise Safevilerin dağılmasıyla beraber Kaçarların kurulmasına kadar ortaya çıkan siyasal boşlukta (1722-1796) ulema müesses nizamının kurumsallaşması tarihsel tecrübesi oluşturmuştur. 19. yüzyılın başından itibaren İngiltere ve Rusya arasındaki emperyal rekabetin İran topraklarının kaybedilmesine neden olması, yine bu rekabetin bir parçası olarak İran'la ekonomik imtiyaz anlaşmaları elde edilmeye çalışılması İran devlet oluşumunun uluslararası bağlamını teşkil etmiştir. Ulemanın toplumsal faillik aktörü olarak kurumsallaşmasının ise Şii bilgi-siyaset teorisi olarak tanımladığımız *kesinlik teolojisi paradigmasında* Kaçarlar öncesi ve sırasında yaşanan ilk iki kırılma sayesinde mümkün olduğunu iddia ettik. Buna göre Safevilerin kurulmasıyla başlayan söz konusu ilk kırılma Safevilerin dağılması ve Kaçarlarla kesişen süreçte Usuli-Ahbari çatışması nedeniyle ikinci bir kırılma daha yaşamış ve bu süreç zayıf devlet otoritesi şartlarında ulema müesses nizamının bir toplumsal faillik merkezi olarak kurumsallaşmasını mümkün kılmıştır. Güçlü uluslararası ve toplumsal faillik karşısında zayıf devlet failliği Kaçarlardan itibaren devletin *güç arayışı* olarak tanımladığımız modernleşme çabalarının *meşruiyet krizini* aşamamasına neden olmuştur. Ulema söz konusu toplumsal failliğini Kaçarların ilk yarım yüzyılına kadar (1848) olan tarihsel dilimde İran-Rusya savaşları (1804-13 ve 1826-28) ve ardından imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları sonrası toprak kayıplarına karşı verdiği cihat fetvaları ve Griboyedov hadisesini sömürge karşıtı bir kampanyaya dönüştürmesinde göstermiştir.

Kaçarların devlet failliği bakımından oldukça zayıf bir merkezi otorite özelliğine sahip olması oldukça cılız bir bürokratik varlığının olmasından da kaynaklanmıştır. Bu durum Kaçarların bir taraftan içerde zayıf bir koalisyon devleti görüntüsü verdiği ölçüde onu uluslararası alanın şekillendirici etkisine karşı edilgen duruma düşürmüştü, diğer taraftan da uluslararası alanın şekillendirici etkisine karşı edilgenliği ve zayıflığı onun içerdeki koalisyon ortaklarının desteğini yitirmesine neden olmuştur. Sömürgeci modernleşme paradoksunun yarattığı ikilem, yani uluslararası faillığe karşı yerel failliğin edinilmesi için modernleşme

yoluna girilmek zorunda olunduğu bilincine devlet tarafından varılması ve fakat söz konusu modernlikle tanışma anının yerel failliğe el konulması şeklinde (sömürgeci biçimde) gerçekleşmesi İran'ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojisinin *güç arayışı ile meşruiyet krizi* biçiminde yol almasına neden olmuştur.

Kaçarların en uzun iktidar süresine sahip olan Nasirüddin Şah (1848-96) döneminde Babi hareketine karşı devlet-ulema ortak tehdit algısı söz konusu *güç arayışı ve meşruiyet krizinin* aşılarda bir uyum inşa edilmesi fırsatı verse de süreç Usuli ulemanın şiiliğin teolojik ortodoksisi haline gelmesini tahkim eden bir sonuç üretmekle kalmıştır. Öyle ki bu dönemde sömürgeci uluslararası müdahale ile devletin ekonomik failliğini artırma girişiminin bir parçası olan 1872 Reuter ve daha da önemlisi 1890 Tütün tekeli imtiyaz anlaşmaları ulema önderliğinde toplumsal protesto hareketlerinin tetiklenmesine neden olmuştur. Özellikle 1891-2 Tütün Boykotu devletin ekonomik failliğini artırmak için sömürgeci modernleşme paradoksuna düşmesine ve bunun karşısında Merce-i Taklit Mirza Hasan Şirazi'nin liderliğinde ulema, tüccar ve entelijansiya gibi diğer toplumsal bileşenlerin sömürge karşıtı reflekslerini ortaya koymalarına ve devletin *güç arayışına* karşı *meşruiyet krizini* tırmandırmalarına neden olmuştur. İşte Tütün Boykotu ile tırmanan söz konusu kriz 1905-6'da İran'da Meşrutiyet Devrimi'ne yol açacak hareketin de ilk belirgin kıvılcımı olmuştur. Ancak bu iki gelişme arasında krizin daha da tırmandığını göstermesi bakımından 1896 Nasirüddin Şah suikastını da bu bağlama yerleştirdik. 1896'da bir önceki Tütün Boykotunun fikri aktörlerinin azmettirmesiyle gerçekleşen Nasirüddin Şah suikastı sonrası onun yerine gelen daha zayıf Muzaffereddin Şah'ın (1896-1907) siyasal açıklık süreci toplumsal failliği yatıştırmak yerine daha da örgütlenmesi sürecini tetiklerken, Kaçar sarayında Rus etkisinin yerleşmesi ise muhalefete yönelik İngiltere desteğinin artmasını neden olmuştur. Bu uluslararası-devlet-toplum kompleksi şartları 1905'te ulema, çarşı ve entelijansiyadan oluşan toplumsal güç bloğunun meclis ve anayasa talebiyle 1905-11 arası kısa dönemli bir Meşrutiyet yönetimini inşa etmelerini sağlamıştır. Ne var ki Meşrutiyet Hareketinin kısa ömürlü olması ve başarısızlıkla sonuçlanması da yine uluslararası, devlet ve toplumsal alandaki gelişmelerin bir toplamı ile söz konusu olmuştur. Nasıl Meşrutiyet Hareketi'nin uluslararası destek temelini, Kaçar sarayında Rus etkisinin artması karşısında İngiltere oluşturmuşsa, Avrupa'da yükselen Alman tehdidi karşısında iki ülkenin İran üzerindeki rekabetlerini sonlandırmalarının sonucu olan 1907 Anglo-Rus Anlaşması da meşrutiyetçi-

lerin *uluslararası* destekten mahrum kalmasına neden olmuştur. Yine Meşrutiyet yönetiminin de bir karakteri olan zayıf *devlet* failliğinin varlığı bu yönetimin kendisinden beklenen ekonomik iyileşme ve siyasi istikrar hedeflerini yerine getirememesine yol açmıştır. Meşrutiyet Devrimi sürecinde Şah'a karşı güçlerini birleştirmiş olan seküler ve dini bileşenlerin Meşrutiyet yönetimi sürecinde *güç arayışı ve meşruiyet krizine* bir çözüm üretilemediklerinden dolayı meclisin ve anayasanın niteliği konusunda bölünmeleri de Meşrutiyet yönetiminin başarısızlığının *toplumsal* temelini oluşturmuştur.

Tekrar etmek gerekirse bu çalışmanın temel argümanı İİC devlet oluşumu ve İran dış politikasının ancak son iki yüzyıllık devlet oluşumu ile açıklanabileceğiydi. Buna uygun olarak İran'ın söz konusu iki yüzyıllık UTS'nin, 1979 Devrimi'nin bir ürünü olan İİC devlet oluşumu ve onun dış politikasını belirleyici etkisini ise *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* dengesi olduğu sonuç argümanı-yla açıkladık. Hem bu kavramın kökenlerini ortaya koymak hem de bu dengenin ilk denemesi olarak düşünülmesi gereken Meşrutiyet Devrimi'nde neden başarısız olduğunun kökenine inmek için Kaçarların ele alındığı bölümde sömürgeci modernliğe karşı devlet ve toplumsal aktörler arasındaki refleks farklılıklarını ortaya koyduk. Öyle ki söz konusu farklılıklar güç arayışı ile meşruiyet krizine yönetilebilir bir çözüm getirilememesinin (yani *yıkıcı radikalizm ile kurucu esneklik* dengesine ulaşamamasının) bir sonucu olarak Meşrutiyet Devrimi'nin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Çalışmanın önemli kavramlarından birisi olan *güç arayışı ve meşruiyet krizi* bağlamında aktörleri güç arayışına odaklananlar olarak devlet/bürokrat aydın tipi, muhalif batılılaşmacı entelijansiya ve meşruiyete odaklananlar olarak ulema şeklinde tasnif ettik. Bu tasnif İran'da Kaçar toplum soyutlamasını neden ulema bağlamına yerleştirdiğimizin de gerekçesini oluşturmuştur. Çünkü ulema İran'da toplumsal meşruiyet aktörleri ya da meşruiyet kaynağı rolü oynayan bir tarihsel gelişim göstermiştir. Bu tasnifin ortaya koyduğu üzere 19. yüzyılın başından itibaren yaşanan sömürgeci modernleşme karşısında devlet failliğini artırma girişimi olarak ortaya çıkan modernleşme çabalarının yarattığı meşruiyet krizini güç arayışına odaklanan aktörler olan devlet/bürokrat aydın tipi de muhalif entelijansiya da çözememiştir. Dahası meşruiyete odaklanan ulemanın da kendi içinde reddiyeciler ve uyarlamacılar şeklinde bölünmesi meşruiyet krizini çözümsüz bırakmıştır. Hem aktörlerin kendi aralarındaki bölünmesi hem de 20. yüzyılın başından itibaren Almanya'nın yükselişinin yarattığı uluslararası şartlar

Kaçar Devleti yanında Meşrutiyet Hareketi'nin de başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.

Kaçarların başından sona erişine kadar siyasal dinamik nasıl ulema failliğinin devlet failliği karşısında sistematik olarak özerkliğini artırma biçiminde gelişmişse Pehleviler döneminde de (1926-1979) devlet failliğinin ulema failliği karşısında etkinliğini artırdığı bir yönde gelişmiştir. Pehlevi dönemi gerçek anlamda modern/ulusal egemen devletin inşa edildiği bir dönemdir. 1925-1979 arasını kapsayan Pehleviler dönemi, Rıza Pehlevi'nin liderliğindeki 1925-41 arası I. Pehlevi ve M. Rıza Pehlevi'nin liderliğindeki 1941-79 arası II. Pehlevi dönemi olarak toplamda yaklaşık yarım asırlık bir tarihe sahip olsa da gerçek anlamda devlet öznesi bu dönemde inşa edilmiştir. Bununla beraber bir İran modernleşme tecrübesi istisnailiği olarak devlet inşası süreci ile Kum ulema müesses nizamının Şiiliğin merceiyyet merkezi haline gelmesi süreci de çakışmıştır. Pehleviler dönemi bu anlamda devlet inşası ile Kum ulema müesses nizamının inşasının eş zamanlı yaşandığı bir tecrübeye sahne olmuştur.

Bu çalışmada Pehlevilerin UTS'si I. Pehlevi (1925-41) ve II. Pehlevi (1941-63) olmak üzere iki ara dönemde incelenmiştir. Buna göre ilk olarak Rıza Han'ın I. Dünya Savaşı ve 1917 Bolşevik İhtilalini kapsayan *uluslararası* şartlarla siyaseten yükselişi arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Rıza Han'ın yükselişi ile eş zamanlı olarak *devlet* oluşumunun toplumsal bakımdan da öncelikli gündem haline gelmesi onun kurum inşası ve otoriter tarzının belli bir aşamaya kadar entelijansiya ve ulema tarafından tolere edilmesini mümkün kılmıştır. Daha önce birincil gündemi anayasa, meclis, hürriyet gibi liberal değerler olan seküler entelijansiya ve ulema özellikle Meşrutiyet yönetimi ve I. Dünya Savaşı gibi siyasi istikrarsızlık süreçlerinin ardından güçlü bir devlet varlığının destekçisi olarak Rıza Pehlevi'yi hem Rıza Han hem de Rıza Şah olarak desteklemiştir. Rıza Pehlevi'nin devlet oluşumuna odaklandığı süreçle eş zamanlı olarak İngiltere'nin Irak'tan sürgün etmiş olduğu Şii ulemanın Kum'u Şii müesses nizamının yeni merkezi haline getirmesi ise devlet oluşumu ile Kum'un Şiiliğin merkezi haline gelmesi olgularının çakışmasına neden olmuştur. Rıza Pehlevi döneminde devlet ve ulema müesses nizamı arasında devletin Şii sosyo-politik kimliğine karşı seküler sosyo-politik kimliği empoze etmesi ve bunu yerleşik kılmak için yine Şii benlik pratikleriyle rekabet etmeye başlamasına kadar iş birliği söz konusu olsa da modern/ulusal egemen devletin kurumsal inşası adına ulema ile çatışma içine girdiği olayların

yaşanması da söz konusu olmuştur. Ancak 1920'lerden 1937'ye kadar Merce-i Taklit konumunda olan Ayetullah Abdülkerim Hairî'nin temel odağının Kum'ı Şii merceiyyetin merkezi haline getirme düşüncesinde olması, onu devletle *faýdacı bir sessizlik politikası* izlemeye sevk etmiştir. Bu politika kendisinden sonra, yani 1940'lardan 1961'e kadar Merce-i Taklit olan Ayetullah Burucerdî tarafından da takip edilmiştir. Hairî ve Burucerdî, Pehlevî döneminde bir taraftan Kum merkezli ulema müessesesinin kurumsallaşmasının ve öte taraftan da apolitik ulema tavrının mimarları olmuştur. Ne var ki ulema müessesesinin faydacı sessizlik politikası Rıza Pehlevî'nin seküler devlet inşası sürecini onayladıkları anlamına gelmemiştir. İşte Rıza Pehlevî, merkezkaç güçleri etkisiz hale getirme ve istikrarı sağlama gündemiyle hareket ettiğinde bu güçlerden destek bulurken, seküler bir devlet inşasına yönelmesi sonrası ittifak ortağını ulemadan seküler unsurlara kaydırması sonrası söz konusu ulema desteğini kaybetmiştir. Daha iktidarının ilk yıllarında zorunlu askerlik kararı ve cumhuriyet rejimi denemesi ulema ve dini unsurlarla bir gerginlik nedeni olmuştur. 1926-41 arasındaki İran'ın İslam öncesi antik mirasına dayalı yeni bir kolektif hafıza inşa etmeye çalışması ve bunu seküler bir model ve otoriter bir yöntem kullanarak yapması, Rıza Pehlevî'nin siyasi sahneye çıktığında toplumun geniş kesimlerinde olmasa da en azından aydın kesimler nezdinde var olan desteğinin de ortadan kalkmasına ve 1941'de müttefik güçlerin (İngiltere ve SSCB) İran'ı işgal etmesi gibi uluslararası faktörlerin devreye girmesi ile tahttan indirildiğinde arkasında duracak hiçbir toplumsal tabana sahip olmamasına yol açmıştır. Rıza Pehlevî'nin zorunlu askerlik ve ona eşlik eden seküler benlik pratiklerine karşı ulemanın Şii benlik pratikleri üzerindeki ısrarı, devlet-toplum çatışmasının, dolayısıyla *güç arayışı ile meşruiyet krizinin* bu dönemdeki yansımaları oluşturmıştır. Rıza Pehlevî'nin meşruiyet krizini aşmak için başvurduğu seküler benlik pratiklerine dayalı devlet oluşum süreci, son iki yüzyıllık sömürgeci modernleşmenin yaratmış olduğu *güç arayışı ile meşruiyet krizinde* bir sonuç alınamadığı için koşullar bir araya geldiğinde iflas etmek durumunda kalmıştır. Anayasa Hareketi'ne dahil olan batıcı entelijansiya İran'da Meşrutiyet Hareketi'ni nifak-istibdat ve birlik-hürriyet kavramlarıyla ilişkilendiren bir bakış açısı geliştirmişti. Meşrutiyet Hareketi içindeki entelijansiyanın bu anlamda anayasacılığı daha fazla modernleşme ile ilişkilendirmesinin gerekçeleri anlaşılabilirdi. Zira muhalefetleri geleneksel bir monarşiye yönelikti. Ancak Rıza Pehlevî'nin iktidarının sonuna gelindiğinde söz konusu nifak-istibdat kavramları bu

sefer Kaçarlar gibi geleneksel bir monarşiye değil, Pehleviler gibi otoriter modernleşmeci bir monarşiye yönelmiştir. Dolayısıyla otokrasi eleştirisinin muhatabı aynı zamanda modernleşme projesinin kendisi olmuştur. Rıza Pehlevi'nin kaderini, birincisi İran içinde kendisini savunacak bir destek tabanı ve tavanı bırakmaması gerçeği ile ikincisi uluslararası alanda gerçekleşen II. Dünya Savaşı gelişmeleri belirlemiştir. Rıza Pehlevi'nin Londra ve Moskova'yı dengelemek için üçüncü bir güce dayanma stratejisi bağlamında Almanya ile yakınlaşması, 1940'ların başında Almanya'yı İran'ın en büyük ticaret ortağı haline getirmiştir. İran-Almanya ilişkilerindeki bu seviye, 1939'da II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rıza Pehlevi ve İran'ın kaderini belirlemiştir. Savaş sırasında Almanların 1941'de SSCB'ye girmesi, müttefik güçler olan İngiltere ve SSCB'nin İran ve İran'daki Alman varlığı ile ilgili endişesini artırmış ve iki ülke İran'ı işgal ederek Rıza Pehlevi'yi iktidardan indirmiştir. Rıza Pehlevi, her ne kadar görece kısa bir zaman diliminde sivil ve askeri bürokrasi anlamında hızlı bir *devlet inşasının* mimarı olsa da *güç arayışı* (modernleşme) ile *meşruiyet krizi* sorununa çözüm üretememesi nedeniyle *uluslararası* faillik tarafından müdahaleye uğradığında iktidardan inmek zorunda kalmış ve II. Pehlevi döneminin başlaması söz konusu olmuştur.

II. Pehlevi dönemi, analiz birimi anlamında devlet merkezli literatür tarafından Ağustos 1953 Darbesi öncesi ve sonrası şeklinde iki ayrı dönemde incelenmektedir. Ancak bu çalışma uluslararası-devlet-toplum kompleksine dayalı olduğundan 1953 sonrası dönemi de kendi içinde 1963 öncesi ve sonrası olarak iki ara döneme ayırmıştır. 1941-53 arası İran siyasetini ve toplumunu karakterize eden gelişmelerden ilki 1941-46 yılları arasında İran'ın müttefik işgali altında olmasıdır. İşgal İran'ın bağımsızlığını ve merkezi hükümetin gücünü zayıflatmış ve zayıf bir devlet failliğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1941 sonrası müttefiklerin işgali sürecinde saray da siyasi sahnenin aktörlerinden birisidir ama siyasal dinamizmin sıklet merkezi toplumsal güçlere kaymıştır. Bu dönemi karakterize eden ikinci unsur, söz konusu siyasal çoğulculuk olgusunun en önemli siyasal aktörleri olan Komünist Tudeh Partisi ve Muhammed Musaddık'ın Milli Cephe koalisyonudur. İran UTS'si içinde sömürgeci modernleşmeyi karşılama biçimi bakımından seküler unsurlar, ilk defa Tudeh ve Milli Cephe ile *güç arayışı*/devlet inşasına odaklanmaktan *meşruiyet*/toplum merkezli paradigmaya kaymışlardır. Rıza Pehlevi'nin ulemaya/dine alternatif bir meşruiyet arayışında seküler benlik stratejileriyle yeni bir İran kamuoyu (kamusal vicdan) yaratmadaki başarısızlığına (çünkü

temel motivasyonu güç arayışıydı) karşıt olarak İran içinde kendisini sömürge karşıtı radikal sol ve merkez sol seküler siyasal hareketlerde gösteren yeni bir kamusal vicdan zemini ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak SSCB işgali nasıl Tudeh'in yükselişinde rol oynamışsa II. Dünya Savaşı sonrası askerlerini geri çekmekte direnmesi ve bununla bağlantılı ayrılıkçı hareketleri teşvik etmesi ve Tudeh'in de kendisi ile SSCB arasına mesafe koyamaması bu seküler sol Tudeh hareketinin düşüşünde de rol oynamıştır. Tudeh'in düşüşünün bir nedeni SSCB angajmanı ise bir diğeri de materyalist ontolojisidir. Bununla beraber 1949'da M. Rıza Pehlevi'ye gerçekleştirilen başarısız suikast girişimi sonrası siyasal alanın daha sıkı bir şekilde denetlenmesi için şartların olgunlaşması, 1949'da M. Rıza Pehlevi'ye sıkı yönetim ilan ederek muhalif gazeteleri ve Tudeh'i kapatıp, Ayetullah Kaşani gibi önemli politikacıları siyasal alan dışına itmesi ve devletin failliğini artırması için bir fırsat yaratmıştır. M. Rıza Pehlevi'nin bununla eş zamanlı olarak petrol gelirlerini artırmak için 17 Temmuz 1949'da Gass-Golshayen Anlaşması'nı (Tamamlayıcı Anlaşma) imzalaması ise otokrasinin dönüşü ile sömürge karşıtı duyguların bir araya gelmesi için uygun bir atmosfer yaratmıştır. M. Rıza Pehlevi'nin bu atmosfer içinde ekonomik yardım için ABD ziyareti gerçekleştirmesi ve fakat Truman yönetimindeki ABD'nin de ona siyasal reform ve daha şeffaf bir yönetim baskısı yapması muhalefete harekete geçmesi için cesaret verici olmuştur. Sömürge karşıtı siyasal atmosfer ve cesaret verici uluslararası bağlam ve Tudeh'in düşüşünün ortaya çıkardığı boşluk Musaddık'ın Milli Cephe (MC) koalisyonu tarafından doldurulmuştur. Tudeh'in düşüşü MC'nin 1940'ların sonu ve 1950'lerin başında etkinliğini artırması için fırsat yaratmıştır. SSCB'nin İran'dan çekilmek için tıpkı AIOC gibi bir petrol imtiyaz anlaşmasını şart koşması petrolün millileştirilmesi konusunu siyasetin merkezine, bu davanın şampiyonluğunu yapan Musaddık'ı başbakanlığa ve MC'yi ise siyasetin merkezine taşımıştır. Ancak İran modern tarihinin bir devri olarak MC koalisyonu da içindeki seküler ve dini bölünme ve uluslararası gelişmeler (Ağustos 1953 Darbesini mümkün kılan ABD'de Eisenhower döneminin başlaması) nedeniyle toplum merkezli seküler aktörlerin, tarihsel *güç arayışı ve meşruiyet krizi* sorununa çözüm üretmeden etkisiz hale gelmesine yol açmıştır.

Bu dönemin (1941-53) toplumsal alanda öne çıkan tarihsel meşruiyet aktörleri ise Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî, Ayetullah Behbehani ve Ayetullah Ebul Kasım Kaşani'dir. Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî (ve ona eşlik eden Behbehani) ulema müessesesinin bütünlüğünü ve bu bütünlüğün bir önceki

dönemin pasifist Merce-i Taklit Hairi'nin devletle faydacı sessizlik ilişkisine dayanan apolitik tutumunu temsil ve garanti eden, dolayısıyla Kum'un Şii merceiyyetin merkezi olarak kurumsallaşması sürecine odaklanan bir yaklaşım benimsemiştir. Kum ulema müesses nizamının devletle karşılıklı faydacı sessizlik politikasını sürdürme tercihi aynı zamanda Muhammed Musaddık'ın Ağustos 1953 Darbesi'yle indirilmesinde şahı desteklemelerine de yol açmıştır. Bir önceki dönemin politik ulema tavrını temsil eden Seyyid Hasan Müderris'in ardılı olarak nitelendirilebilecek Ebul Kasım Kaşani ise ulema müesses nizamının bütünlüğü dışında bağımsız ve politik muhalif bir tutum benimsemeyi tercih etmiştir. Dini politik alanda Kaşani dışında bir de Nevap Safevi isimli genç bir molla tarafından önderlik edilen Fedaiyan-ı İslam örgütü de şiddet faaliyetleri ile öne çıkmıştır. Kaşani'nin ulema müesses nizamının bütünlüğünden bağımsız politik tavrı her ne kadar Musaddık'a petrolün millileştirilmesi sırasında destek vermesine neden olsa da Musaddık'ın kısa başbakanlığının daha uzlaşmaz ve seküler unsurlara dayalı ikinci döneminde ondan uzaklaşmasına ve Ağustos 1953 Darbesi'nde, Ayetullah Burucerdî ve Seyyid Muhammed Behbehani kadar aktif olmasa da, en azından kolaylaştırıcı bir rol oynamasına yol açmıştır. *Güç arayışı* (modernleşme) ile *meşruiyet krizinin* çözülmemiş olması Meşrutiyet Hareketi'nin modernleşme girişimi gibi MC'nin modernleşme girişimini de akamete uğratmıştır. Gerçekten de Musaddık'ın modernleşmeyi amaçlayan gündeminin meşruiyet krizi konusundaki çözümsüzlüğü ne kadar kırılğan olduğunu da kanıtlamıştır. Öyle ki Musaddık'ın düşüşü içerde sekülerleşme adına daha İslami geleneksel grupların dışlanması ve ulemanın yabancılaşması gibi *toplumsal*; yeni ABD yönetiminin doğrudan müdahalesi gibi *uluslararası* faktörlerin birleşmesiyle kolayca gerçekleşmiştir.

Devlet merkezli literatür 1953 sonrası Pehlevileri tek bir dönemde incelese de bu çalışma uluslararası-devlet-toplum kompleksine dayalı olduğundan 1953-1963 arası ile 1963 sonrasının ayrı ara dönemlerde incelenmesinin daha isabetli olduğunu değerlendirmiş ve 1963-79 arasını İran Devrimi'nin analizi içinde gerçekleştirmiştir. 1953 sonrasını iki ayrı ara dönemde değerlendirmenin nedeni Pehlevilerin başlangıç döneminde Merce-i Taklit Ayetullah Abdülkerim Hairi ve Onun ardından 1940'ların ikinci yarısından itibaren Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin uyguladığı faydacı sessizliğe dayalı apolitik ulema tavrının 1961'de Burucerdî'nin hayatını kaybetmesiyle sona ermesidir. Buna göre 1961'de Ayetullah Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi gibi *toplumsal* alanda yaşanan

gelişme ile ABD’de Kennedy yönetiminin devlet üzerindeki reform baskısının çakışması, M. Rıza Pehlevi’yi ulema müesses nizamının radikal unsuru olarak öne çıkan Humeyni ile karşı karşıya getiren 1963 Beyaz Devrim reform girişimine sevk etmiştir. Söz konusu uluslararası-devlet-toplum kompleksinin 1963 kesişmesi ve tepkimeleri 1963 Haziran Ayaklanması ile sonuçlanmıştır.

1953-63 arası dönem *devlet oluşumu* bakımından monarşi altında devlet gücünün kademeli olarak konsolide olduğu ve 1925-41 arasında hâkim olan devlet inşası çerçevesinin yeniden başladığı bir dönemdir. Bu dönemin devlet inşası bakımından temel karakteri *güç arayışının* (kalkınma ve güvenlik) *meşruiyet* konusuna üstün tutulduğu bir yaklaşımın benimsenmiş olmasıdır. Bu dönem öncelikle iç ve dış güvenlik sektörünün genişlediği ve ayrıca bürokrasinin diğer sektörlerinin de büyüdüğü bir kurum inşası dönemidir. Bu dönemde hem devlet inşası anlamında iç ve dış güvenlik sektörünün genişlemesi hem de bu genişlemenin bir sonucu olarak ortaya çıkan *devlet-toplum ilişkileri* 1953 Ağustos Darbesi’nden itibaren İran’ın temel *uluslararası* bağlamını oluşturan ABD etkisi çerçevesinde değerlendirilmiştir. ABD’nin İran’a olan stratejik ilgisinin geri planını İran’ı Batı’nın siyasi, ekonomik ve askeri-güvenlik sistemine entegre etmek oluşturmuştur. Bu dönemde devlet failliğini güçlendiren *uluslararası* faktörle beraber *toplumsal* faktör ise ulema müesses nizamı ile var olan karşılıklı faydacı sessizlik politikasının hala devam etmesidir. Ağustos 1953 Darbesi sonrası ulema müesses nizamının en önemli temsilcileri ile devlet arasında 1961’de başlayacak ve 1963’te hızlanacak toprak reformu ve Beyaz Devrim referandumu merkezli çatışmaya kadarki süreçte karşılıklı çıkar birliği varlığını korumuştur.

Bununla beraber ABD’nin ekonomik ve güvenlik desteğinin Kennedy başkanlığında liberalleşme baskısıyla dengelenmesi ise hem devlet inşası hem de devlet-toplum ilişkilerini yeniden belirlemiştir. ABD’den orduya ve istihbarat birimi SAVAK’ın kurulmasına yapılan ekonomik ve teknik yardım sayesinde devlet nasıl muhalefete karşı tavizsiz hareket etmişse ve bu sayede MC kısmen, Tudeh Partisi ise etkin bir şekilde ordu ve bürokrasiden temizlenmişse; apolitik ulema müesses nizamının temsilcisi Ayetullah Burucerdî’nin ölümü ile çakışan Kennedy yönetiminin liberalleşme baskısı devleti Beyaz Devrim reform girişimine zorlamış ve bu girişim ise devlet ile ulema arasındaki faydacı sessizlik dinamiğinin bozulmasına yol açmıştır. Gerçekten şahın Beyaz Devrim girişiminin hayata geçişi ancak Şii müesses nizamın birliğini temsil eden apolitik Merce-i Taklit Ayetullah

Burucerci'nin hayatını kaybetmesiyle mümkün olmuştur. Zira Beyaz Devrim'in içeriği seküler bir sosyo-politik gündeme dayandığından ulema müesses nizamına bir meydan okuma anlamına gelmiştir. 1961'de apolitik ulema müesses nizamının bütünlüğünü temsil eden Burucerci'nin hayatını kaybetmesi ve Kennedy yönetiminin baskıları sonucu ortaya çıkan Beyaz Devrim, İran'ın son iki yüzyıllık Şii ulema müesses nizamının en radikal temsilcisi olan Humeyni'nin sahne almasına ve İran'ın uluslararası-devlet-toplum kompleksinde bir kırılma yaşanmasına neden olacak 1979 İran Devrimi'ne giden yolu açmıştır.

Humeyni'nin ulema radikalizmini mümkün kılan ise bu dönemde ilk pırıltıları *köprü aydınlar kuşağı* ile ortaya çıkan *sol-İslam aşısıdır*. Öyle ki 1940'ların başından itibaren ulemanın rüesayı millet tekeli olma rolüne alternatif anlamında seküler vicdan hareketi olarak ortaya çıkan sol ile İslam arasında köprüler kurulmaya başlanmıştır. Bu çalışma söz konusu *sol-İslam aşısı* ya da *köprü aydınlar kuşağı* dinamiğini *güç arayışı ile meşruiyet krizi* sorununa yeni bir uyarlama çabası olarak değerlendirmiştir. Söz konusu iki toplumsal vicdan hareketi bazısı entelijansiyadan (Celal Al-i Ahmed, Mehdi Bazergan ve Ali Şeriatî), bazısı da ulemadan (Mutahhari, Talegani) olmak üzere belli öncüler kanalıyla bir aşılama süreci içine girmiştir. *Köprü aydınlar kuşağı*, İslami geleneksel anlatının gerçek hayattan kopuk ve demografik değişimin ortaya çıkardığı yeni kentli ve eğitimli genç kuşak için çekici olmayan üslubunu, bu kuşak için çekici gelecek bir şekle büründürmeye çalışan isimlerden oluşmuştur. Bu çabalar, entelektüel ve dinamik toplumsal kesimlerin dini alana kaymasına ve günün sonunda Humeyni'nin entelektüel olmayan ve fakat kitleyi harekete geçirme gücü olan ulema radikalizmine taşınmasına neden olmuştur. Humeyni'nin İran'ın son iki yüzyıllık *güç arayışı ve meşruiyet krizi* sorununa *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* yaklaşımıyla önderlik ettiği 1979 İslam Devrimi ve onun ardından kurulan İİC'nin kökenlerini ancak söz konusu *sol-İslam aşısında* bulabiliriz.

Bu çalışma İran'ın son iki yüzyıllık *güç arayışı (modernleşme) ile meşruiyet krizi* birikiminin neden olduğu 1979 İran Devrimi'ni tezin kavramsal çerçevesine uygun olarak uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında açıklamıştır. Baskı politikasının aktörü olan *devlet* ve bu baskı politikasını mümkün kılan güçlü devlet failliği uluslararası failliğe bağımlıysa uluslararası talep ve eleştirilere karşı kırılgandır. Bu kırılganlık devlete yönelik reform ya da liberalleşme yönündeki *uluslararası* baskıların devrimci unsurların faaliyetlerini artırması için beklediği

cesaret verici açılım atmosferinin yaratılmasına yol açabilir. İstikrarlı siyasal ve toplumsal pasif normal zamanlar meşruiyet aktörlerinin rollerini bu yönde oynamayı tercih ettiği zamanlardır. Meşruiyet aktörleri güçlü *uluslararası* faillikle bağımlı *devlet* arasındaki uyumda gözlemlediği bozulmadan aldığı cesaretle rollerini aksi yönde oynamaya başladıklarında *toplumsal* failliği potansiyel halden kinetik hale çıkararak kitlesel seferberliği başlatabilirler.

Bu teorileştirmeye uygun olarak öncelikle 1963 Beyaz Devrim ve 5 Haziran 1963 ayaklanmalarından (15 Hordad Kıyamı) 1979'a kadar gelen süreçte bir devrimin gerçekleşmesini gerektirecek *devlet alanında* yaşanan gelişmelerin neler olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Bu çalışma Pehlevilerin yıkılmasının gerçek nedeninin İran'ın son iki yüzyıllık UTS'si ile açıklanabileceğini iddia etmiştir. Buna göre 1979 Devrimi, İran'ın modernleşme tarihini oluşturan *güç arayışı ile meşruiyet krizinin* son sürtünmesi ya da devlet oluşumu ile ulema müesses nizamı paralel oluşumunun, modernleşmenin radikalize olduğu bir vakayla (Beyaz Devrim) ulema müesses nizamının radikalize olduğu bir vakanın (Humeyni liderliği) çakışması sonrası süreç olduğunu iddia etmiştir. Bu çakışma, uluslararası, devlet ve toplumu karşı karşıya getirerek 1977-79 arası süreçte bir devrimle sonuçlanmıştır.

1963-79 arasını tarihsel olarak bir bütün olarak değerlendiresek de 1979 Devrimi'ni, UTS bağlamında uluslararası-devlet-toplum kompleksine uygun olarak açıklayabilmek için kavramsal bakımdan 1963-77 arası ile 1977-79 arasını iki ayrı dönemde formüle ettik. Çünkü her ne kadar ilk dönem devlet-toplum kompleksi *güç arayışı ile meşruiyet krizinin* tetiklenmesi için şartları oluşturmaya başlamış olsa da uluslararası-devlet ilişkilerinin ittifaka dayalı biçimi siyasal istikrarın korunmasını mümkün kılmıştır. Bu ilk dönemde (1963-77) M. Rıza Pehlevi iktidarının belirgin bir şekilde sarsılmaya başladığı 1977'nin sonları ve 1978'in başlarına kadar ekonomik göstergeler ve kalkınma rakamları, iç ve dış güvenlik bürokrasisi ve toplumsal muhalefeti kontrol etmesi bakımından güçlü bir devlet failliği başarısı elde etmiştir. Devlet sivil ve askeri bürokrasi olarak hacmini ve boyutunu kırsal alanları da sıkı bir şekilde kontrol edecek kadar genişletmiştir. SAVAK vasıtasıyla iç güvenlik sektörü muhalif olduğu düşünülen tüm siyasal yapıları denetlerken, orduya yapılan büyük çaplı yatırım İran'ın Batı destekli bölgesel bir güç olmasını, başka bir ifadeyle ABD bölge politikasının en önemli sac ayağı haline gelmesini sağlamıştır. Özellikle Nixon-Kissinger hükümetinin (1969-74) daha önceki hükümetlerin Suudi Arabistan-İran dengesine dayalı çifte sütun

(*twin pillar*) politikasından uzaklaşıp Körfez’de İran üstünlüğüne dayalı tek sütun politikasına geçişi M. Rıza Pehlevi’nin bölgesel tutkularını besleyen *uluslararası* bağlamı oluşturmuştur. Nixon dönemi uluslararası-devlet ilişkilerinin ittifaka dayalı karakterinin, devlet-toplum ilişkilerine yansımaları toplumsal muhalefetin pasifize edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. M. Rıza Pehlevi İran tarihinin Meşrutiyet Devrimi ve 1941-53 arası siyasal çoğulculuk dönemlerinin istikrarsızlık dönemleri olduğu tecrübesinden hareketle kendisini kalkınma ile demokrasi arasında ters bir ilişki olduğuna ikna etmiştir. Bu açıdan ekonomik kalkınma ve kültürel modernleşme (sekülerleşme) programını yürütürken bunun bir tamamlayıcısı olarak muhalefetin faaliyet alanını kısıtlamıştır. Bu politikasını hayata geçirebilmesinde ifade edildiği gibi ABD-İran ilişkilerinin Nixon Doktrinine dayanıyor olmasının etkisi vardır. Ne var ki M. Rıza Pehlevi de *güç arayışı ile meşruiyet krizi* tarihsel sorununu çözme konusunda başarılı olamamıştır.

Bu çalışma *meşruiyet krizini* siyasal çoğulculuk eksikliği olarak değil, kurumsal oluşumu devlet inşasına takaddüm eden ve nihayet 1963’ten itibaren radikalize olan ulema muhalefedinin harekete geçmesi şeklinde açıklamaktadır. *Meşruiyet krizinin* yönetilemez hale gelmesi Humeyni’nin radikal ulema muhalefedinin önderi olarak ortaya çıkıp yüksek sesle şahı ve rejimini eleştirmeye başlamasıyla söz konusu olmuştur. Bununla beraber bu çalışmada 1979 İran Devrimi’nin açıklanmasında toplumsal alanı oluşturan radikal ulema ve onun lideri Humeyni’ye seküler entelijansiya ile köprüler kurmuş olan dini-reformist isimlerin eşlik ettiği de iddia edilmiştir. Bu isimlerin ortaya çıkması, birisi seküler diğeri dini olmak üzere iki kamusal vicdan paradigmasını temsil eden *sol ile İslam’ın aşılınması* ile mümkün olmuştur. Gerçekten de belirtmek gerekiyor ki genel devrim literatürünün devrimci hareketlerin ilerici hareketler olması gerektiği varsayımı 1979 İran İslam Devrimi açısından da geçerliliğini korumuştur. 1979 İran İslam Devrimi’ne ilerici karakterini kazandıran sol ile İslam arasındaki bu aşıdır. Bir önceki dönemde İran’da solun ilk defa kitleselleşmesini sağlayan Tudeh’in (1941) materyalist ontolojisi ve 1946 Azerbaycan krizinde Sovyet angajmanından kurtulamamasının yarattığı başarısızlık sonrası Celal Al-i Ahmed’le başlayan sol gelenek içinden bir damarın, *garbzedegi* hastalığına karşı İslam’ın kültürel varlığını panzehir olarak değerlendirme girişimi, AKC ve İÖH gibi yapılar kanalıyla belli bir fikri olgunluğa erişmeye başlamıştı. Bu anlamda 1960’ların entelektüel tartışma ortamına damgasını vuran Celal Al-i Ahmed’in yerini 1970’lerde çok daha güçlü

bir şekilde Ali Şeriatî ve onun Hüseyîniye-yi İrşad konuşmaları almıştır. Gerçekten *sol-İslam aşısı* bakımından hiçbir isim Ali Şeriatî kadar etkili olmamıştır. Devrime giden süreçte Ali Şeriatî'nin militan İslami söylemi pasifist ve uzlaşmacı Şii tarihsel okumasının tümünden itibarını sarsarak eylemci bir Şii tarihsel okumasının yerleşmesine ve Humeyni'nin radikalizmi için taşların döşenmesine olanak sağlamıştır. Zikredilen isimler ve hareketlerin yarattığı söylem evreni sayesinde devrimin lideri Ayetullah Humeyni solun ilerici/halkçı, anti-emperyalist, anti-statükocu ve revizyonist lügatinden faydalanmış ve devrim sonrası İİC'nin politikalarına yansıtmıştır. Yine 1979 İslam Devrimi'nde Marksist ya da İslami-Marksist gerilla hareketlerinin eylemciliğinden ve siyasal statükoyu istikrarsızlaştıran etkisinden de yararlanılmıştır. Gerçekten Şeriatî'nin entelektüel radikalizminin türemesine neden olan siyasal ortamı, 1971-1977 arasında varlık gösteren silahlı gerilla eylemciliği yaratmıştır. Hem *köprü aydınlar kuşağının* ve onların kurumlarının toplumsal-entelektüel aşılması, hem de devletin sosyo-politik ve sosyo-kültürel alanda daha özgüvenli hareket ettiği şartlarda muhalefet alanında ortaya çıkan gerilla hareketi İran'da 1979 Devrimi'ne giden süreçte siyasetin radikalize edilmesine katkı yapmıştır. Dolayısıyla Humeyni'nin ulema radikalizmi, bir taraftan son iki yüzyıllık devlet oluşumuna takaddüm eden ulema müessesesinin ve diğer taraftan da özellikle II. Dünya Savaşı sonrası ve sonrasında kitleselleşen radikal sol ve merkez sol ile 1960'lardan itibaren yeşermeye başlayan *sol-İslam aşısının* mirasını devralmıştır.

Bununla beraber belirtmek gerekir ki son dönemde toplumsal alanda ortaya çıkan gerilla hareketinin, *köprü aydınlar kuşağının* son ve en radikal aktörü Ali Şeriatî'nin ve nihayet ulema müessesesinin uzun süredir varlığını koruyan apolitik tavrı yerine radikal eylemci tavrının liderliğini yapan Ayetullah Humeyni ve taraftarlarının; devletin yüksek ekonomik kalkınma programının ortaya çıkardığı demografik değişimin yarattığı sosyolojik anomaliye karşı güvenlik sektörü ve kurum inşasına yönelmesi politikasına karşı *meşruiyet krizini* daha da derinleştirmek için harekete geçmesi tek başına devrimci süreci açıklamaz. Bu çalışmada, UTS yöntemine uygun olarak açıklamaya *uluslararası* faktörün de eklenmesi gerektiğini iddia ettik. Devrim teorisinde ifade etmiş olduğumuz gibi istikrarı baskı ve güvenlik araçlarına dayalı olan dışa bağımlı devletin politikalarının uluslararası aktör tarafından daha fazla tolere edilmemesi kırılganlığını artırmaktadır. Bu anlamda 1963-77 arasındaki toplumsal dinamiğin siyasal istikrarı

kökten etkileyememesi uluslararası-devlet ittifakından kaynaklanmıştır. İran'ın Nixon Doktrini bağlamında uluslararası-devlet ilişkilerinin devlet-toplum ilişkilerine yansması devlet lehine güç kapasitesi artırımı sağlamış ve toplumsal hareketliliğin siyasal istikrarı kökten yıkmamasının önüne geçmiştir. İşte bir bütün olarak değerlendirdiğimiz 1963-79 dönemini kavramsal bakımdan 1977-79 şeklinde ikinci bir ara dönemle daha formüle etmemizi gerektiren faktör, devlet-toplum ilişkilerinin gerilimli olmasına rağmen istikrarın korunmasını mümkün kılan uluslararası bağlamda gerçekleşen değişimdir. 1977'den itibaren başlayan devrimci süreç söz konusu devlet ve toplum faillerinin yanında uluslararası failin de devrimci dinamiğe katkısı nedeniyle mümkün olmuştur. Bu anlamda İran Devrimi ikisi konjonktürel, birisi köklü üç faktörün çakışması ile mümkün olmuştur. Birincisi ABD'de önce Ford (1974-77) yönetimi döneminde şahın bağımsız petrol fiyatı politikasını cezalandırması ile başlayan, ancak Carter yönetiminin iş başına gelmesiyle onun güvenlikçi politikalarını gevşetmeye zorlayan dış baskılardır. Nixon (1969-74) sonrası Ford hükümeti döneminde şahın yüksek petrol fiyatı politikası hedef alınarak M. Rıza Pehlevi'nin büyük medeniyet ve bölgesel büyük güç olma ülküsünün temel dayanağına zarar verilmiştir. M. Rıza Pehlevi'nin büyük medeniyet ve bölgesel güç olma tutkusunun devlet-toplum ilişkilerine yansması nasıl toplumu devletin hedeflerine kanallize edecek politikalar izlemesi şeklinde olmuşsa, uluslararası-devlet ilişkilerine yansması da yüksek petrol fiyatları politikası izlemesi şeklinde olmuştur. M. Rıza Pehlevi'nin yüksek petrol fiyatı politikasında kendisini gösteren daha bağımsız dış politika uygulama girişimi, Ford yönetiminin petrol fiyatlarını düşük ya da dengeli tutma çabasıyla, yani Pehlevi devletinin ekonomik failliğini hedef almasıyla sonuçlanmıştır. Carter yönetimi (1977-81) ise M. Rıza Pehlevi'nin devlet-toplum ilişkilerinin karakterini ve insan hakları ihlallerini hedef alarak *meşruiyet krizini* derinleştirmiştir. İşte bu aşamada M. Rıza Pehlevi'ye devlet-toplum ilişkilerini gözden geçirmesine yönelik uluslararasıdan gelen baskı, rejimin mütereddit ve tutarsız karar alma süreci izlemesine neden olarak toplumsal aktörlerin daha cesur ve maksimalist hareket etmesine yol açmıştır. Pehlevi rejimi Ford'un ekonomik manevrası karşısında ayakta durmayı başarmış olsa bile Carter'ın liberalleşme ve insan hakları konusundaki siyasal baskısına karşı ayakta duramamıştır. İran devrim sürecinin uluslararası faktör ayağının ikna edici açıklaması ancak bu ekonomik ve siyasal unsuru birlikte içermelidir. Güçlü toplumsal dinamik karşısında uluslararası

destekten yoksun kalan devletin karar alma süreci paralize olmuştur. Devletin karar alma sürecinin çökmesi kendisini M. Rıza Pehlevi'nin ortaya çıkan muhalefet karşısında siyasal açılım ve baskı politikasını eş zamanlı yürütmeye çalışan mütereddit ve tutarsız politikalar izlemesi şeklinde göstermiştir.

İran devrim sürecini mümkün kılan ikinci faktör ulema müesses nizamının liderliğini üstlenen pasifist Merce-i Taklit Ayetullah Burucerdî'nin hayatını kaybetmesi ve onun ardından radikal ulema muhalefetine liderliğini yapan Ayetullah Humeyni'nin rejimin meşruiyetini ortadan kaldıran sistematik, kararlı, tavizsiz ve radikal bir politika benimsemesidir. Humeyni'nin Pehlevi rejimine yönelik *yıkıcı radikalizminin* karşılık bulmasının bir boyutu İran'ın meşruiyet merkezi olarak Şii ulema müesses nizamının liderliği içinde eşitlerden birisi olması ve 1960'lardan itibaren yeşermeye başlayan *sol-İslam aşısıysa*, bir diğer boyutu da M. Rıza Pehlevi'nin hızla yükselen petrol gelirlerine dayanan kalkınma politikasının ortaya çıkardığı anomalilerin bir devrim için iç siyasal sahneyi hazırlamasıdır. M. Rıza Pehlevi'nin kalkınma ve bölgesel askeri büyük güç olma tutkularının siyasal manifestosu olarak ortaya çıkan Büyük Medeniyet (*Temeddünü Bozorg*) ülküsü gibi İslam öncesi geçmişe gönderme yapan milliyetçi retoriği ve devletin söz konusu büyük medeniyet yürüyüşüne toplumu kanalize etme arayışı olarak ortaya çıkan yeni bir siyasal parti (Rastakhiz Partisi) girişimleri enflasyondan kaynaklı ekonomik kriz nedeniyle dikiş tutmamıştır. Hatta devlet-toplum ilişkilerini onarmak niyetiyle kurulan Rastakhiz Partisi hem tek parti sisteminin fikri demodeliği hem de uygulama başarısızlıkları nedeniyle tam tersi bir sonuç üretmiştir. Dolayısıyla istikrarını baskı ve güvenlik enstrümanlarına dayandıran dışa bağımlı Pehlevi rejiminin meşruiyet krizini bir türlü aşamamasından dolayı, uluslararası alandan gelen ekonomik ve siyasal reform baskısıyla karşılaştığında devlet-toplum ilişkilerinde mütereddit ve tutarsız bir karar alma süreci izlemesi bir devrim için gerekli üçüncü faktörü oluşturmuştur. Bu faktörlerden birincisi (*uluslararası*) ve üçüncüsü (*devlet*) konjonktürel nedenlerken ikincisi (*toplum*) köklü meşruiyet krizi nedenini oluşturmaktadır. İran'ın Nixon Doktrini bağlamında uluslararası-devlet ilişkilerinin devlet-toplum ilişkilerine yansımaları nasıl devlet lehine güç kapasitesi artırımı sağlamışsa, Nixon dönemi sonrası uluslararası-devlet ilişkilerinin niteliğinin değişmesinin devlet-toplum ilişkilerine yansımaları da toplumun devlet aleyhine harekete geçmesinin şartlarını yaratmıştır. Sonuçta 1977'nin başından itibaren uluslararası-devlet-toplum ilişkilerinin birbirini tetikleyen dinamiği son iki

yüzyıllık devlet oluşumu ve ona takaddüm eden ulema müesses nizamı paralel oluşumlarının bir devrim ve ardından kurulan yeni bir siyasal rejimle entegre olmasını sağlamıştır. *Güç arayışı ve meşruiyet krizine* Kaçarlar ile Pehlevilerin temsil ettiği devlet merkezli ya da 1905-11 Meşrutiyet Devrimi ve 1951-53 Musaddıkçı MC'nin temsil ettiği toplum merkezli çözüm arayışlarının başarısız örnekliğinden farklı olarak 1979 İran İslam Devrimi bu krizi yönetilebilir kıldığı için yeni bir İslam Cumhuriyeti rejimi inşa edebilmiştir. Ancak bu çözüm modelinin de sorunsuz olmadığı İİC'nin ilk on yıllık Humeyni'nin kurucu ve imam karizmasının varlığı sonrası thermidor sürecinde ortaya çıkmış ve *güç arayışı ile meşruiyet krizi* tarihsel dinamiği kendisini güvenlikçi-muhafazakâr devlet ile demokratik İslam cumhuriyeti talebi anlamında reform siyaseti karşılaşması şeklinde yeniden göstermiştir. Bu yeni dinamiğin kökleri İİC'nin ilk on yıllık uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında beliren devlet oluşum sürecinde aranmalıdır.

İİC'nin devlet oluşumunun kurucu liderlik tarafından şekillenen ilk on yılını belirleyen en önemli faktörler bir taraftan Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ile kurucu esnekliği*, diğer taraftan da kendisini Geçici Hükümet (Bazergan)-Devrim Konseyi, Cumhurbaşkanı Beni Sadr-İCP, İİC-Halkın Mücahitleri arasındaki çatışmada gösteren rekabettir. İİC'nin devlet oluşumunu belirleyen birinci faktörün açıklanması için Humeyni'nin siyasal muhalefet dönemi koşullarında çerçevesini çizdiği devlet-ulema bütünleşmesine dayalı siyasal teorisi olan velayet-i fakih doktrininin teori ve uygulamada ne anlama geldiği ve zamanla nasıl bir değişim geçirdiği analiz edilmiştir. Bu analizi Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esnekliğini* ortaya koymasını mümkün kılan üç ara argümanla gerçekleştirdik. İlk ara argüman Humeyni'nin son iki yüzyıllık devlet oluşumuna takaddüm eden Şii ulema müesses nizamı oluşumunun teolojik arka planını oluşturan bilgi-siyaset ilişkisine dair kesinlik paradigmasındaki tarihsel kırılmalardan üçüncüsü olan iki unsurlu velayet-i fakih teorisidir. Velayet-i fakihin Humeyni versiyonu, gerçekten siyasal teori bakımından Şiiliği içsel bir devrime sürüklemiştir. Bu anlamda Humeyni Pehlevi rejimine karşı bir devrimden önce neo-Şiizmle geleneksel Şii siyasal teoride bir devrim gerçekleştirmiştir. Ne var ki Humeyni'nin Şii kesinlik paradigmasında gerçekleştirdiği son devrim bu değildir. Humeyni teolojik bakımdan *yıkıcı radikalizminin* ve modern egemen ulus devlete uyarlanma bakımından *kurucu esnekliğinin* sınırlarını mümkün olduğunca genişlettiği 1988 tarihli velayet-i mutlak-i fakih fetvasıyla seküler bir teokrasi yaratmıştır. Humeyni'nin söz konusu

fetvayı vermesine neden olan gelişme devrimci farklı ideolojik bileşenler arası tasfiye sürecinin 1983'ün ortasında tamamlanmasından sonra İCP içinde gömülü hale gelen hizipleşmenin gün yüzüne çıkmasıdır. Hizip siyaseti kendisini özellikle 1984'te meclise hâkim olan İslami-sol ile muhafazakâr cumhurbaşkanı Hamaney ve AKK arasındaki rekabette göstermiştir. Üstelik bu fetva İran-kontra skandalının tetiklediği olaylar nedeniyle Ayetullah Montazeri'nin siyasal sistemden dışlanması ve bunun sonucunda yaşanan haleflik krizine rehberlik için merce-i taklit olma şartının kaldırılması çözümü bulunmasıyla eş zamanlı verilerek devletin niteliğinin seküler teokrasiye evrilmesine neden olmuştur. Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ve kurucu esnekliğini* oluşturan üçüncü ara argüman ise onun *sol-İslam aşısının* mirasını devralmasıyla ilgilidir. Siyasal sistemin salt ulema-devlet bütünleşmesine dayalı olmaması, Humeyni'nin *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* yaklaşımına *köprü aydınlar kuşağı* ve onların en önemli temsilcileri olan Celal Al-i Ahmed ve Ali Şeriatî'nin *sol-İslam aşısının* mirasının da dahil olması, devletin niteliğinin halkçı, anti-emperyalist ve cumhuriyetçi unsurlar barındırmasıyla sonuçlanmıştır. İşte söz konusu devlet oluşumu ile ona takaddüm eden ulema müesses nizamı paralel oluşumunun ve buna ilave olarak 1960'lardan itibaren gerçekleşen *sol-İslam aşısının* son iki yüzyıllık *güç arayışı ile meşruiyet krizi* gerilimini yönetilebilir (ama sorunsuz değil) bir çözüme kavuşturduğunu iddia ettik. Bu açıdan Aralık 1979 referandumuyla onaylanan anayasa ile beraber nasıl bir siyasal ve kurumsal yapının ortaya çıktığı sorusunun cevabını son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimin yüzeye çıkmasının bir sonucu olan velayet-i fakihin Humeyni versiyonu ve ona *sol-İslam aşısının* nüfuz etmesi şeklinde verdik. İİC, söz konusu krizi son iki yüzyılın rüesayı millet rolünü oynayan meşruiyet aktörü Şii ulema müesses nizamının çözüm formülasyonu ve *kurucu esnekliğin* bir yansıması olarak ona cumhuriyetçi unsurların da eklenmesi ile aşmıştır. Gerçekten İİC siyasal sistemini tanımlayabilmek için onun merkezine yerleştirilen velayet-i fakihî güçlü bir parametre olarak kabul etmekle beraber anayasal olarak oluşturulmuş diğer kurum ve organların tamamına bütünsel olarak bakmadan kapsamlı ve kuşatıcı tanımlama yapmak mümkün olmamıştır. Öyle ki İİC'nin 1979 Anayasası, içerdiği kurum ve onlara öngörmüş olduğu yasama, yürütme ve yargı yetkileriyle hem dini egemenlik (meşruiyet) hem de halk egemenliği (makbuliyet) kaygısını, bu çalışmanın bakış açısına uygun olarak söylemek gerekirse son iki yüzyıldır var olan *güç arayışı ile meşruiyet krizine* kendi özgün çözüm arayışını yansıtmıştır.

İİC devlet oluşumunu belirleyen ikinci ana argüman olan devrimciler arası rekabete gelince, bu olgunun devrim sonrası devlet oluşumunun bir tasfiye süreciyle paralel yürütülmesini gerektirdiğini iddia ettik. Devrim lideri Humeyni'nin samimi ya da siyasal pragmatizm gereği başta tarafsız bir yaklaşım sergilemeye çalışsa da daha sonra siyasal sürece ağırlığını koyması sert bir tasfiye sürecinin başlamasına ve anayasanın karakterinin velayet-i fakihî merkeze almasına neden olmuştur. Devrimci bileşenler arası rekabet süreci anayasanın, yani devletin niteliğini belirleyen temel kurucu metnin karakterini belirlemiştir. İİC devlet oluşumu tarihsel sürecinin bu anlamda en önemli belirleyici faktörü Humeyni ve velayet-i fakihî taraftarlarının sol (Halkın Fedaileri, Halkın Mücahitleri) veya demokratik İslam cumhuriyeti (Bazergan, Şeriatmedari) vizyonunu savunanları tasfiye etme sürecidir. Tasfiye süreci sadece devletin velayet-i fakihî etrafında örgütlenmesini değil aynı zamanda devlet-toplum ilişkilerinin sonraki süreçte aldığı niteliği de belirlemiştir. Öyle ki devrim sonrası devlet oluşumu aşamasında devrimin bir taraftan devrimci diğer bileşenlere, diğer taraftan ise uluslararası müdahalelere karşı muhafaza edilmesi kaygısı, Humeyni ve iç halkası açısından diğer tüm kaygıların önüne geçmiştir. Bu anlamda söz konusu kaygının devlet oluşum sürecini tasfiye süreci ile paralel yürütmek durumunda bırakması devlet-toplum ilişkilerinin *bir güvenlik devleti* şekline bürünmesine neden olmuştur. Tekrar etmek gerekirse Humeyni'nin *yıkıcı radikalizmi ve kurucu esnekliği* devletin iki unsurlu velayet-i fakihîe dayalı seküler bir teokrasi ve anti-statükocu halkçı bir cumhuriyet biçiminde; tasfiye süreci ise bir güvenlik devleti şeklinde oluşumuna neden olmuştur.

İİC devlet oluşumunu Humeyni ve onun ulema radikalizmi bakımından başarılı kılan ise bu tasfiye süreci ile çıkan ve bu süreci kolaylaştıran *uluslararası* gelişmelerdir. 1979 Devrimi'nin hemen ardından patlak veren 1979-81 rehine krizi ile 1980-88 arası İran-İrak Savaşı'nın devlet oluşumu sürecine doğrudan etki eden uluslararası faktörler olduğunu savunduk. Her iki olay da her ne kadar Humeyni'nin inisiyatifiyle ortaya çıkmamış olsa da Humeyni'nin "rahmeti ilahî" ifadesini kullanmasını haklı çıkaracak şekilde rejimin yerleşmesi ve aykırı unsurların tasfiyesi için uygun bir siyasal ortam yaratmıştır. Son olarak 1985'te Lübnan Hizbullah'ının gerçekleştirdiği bir ABD yolcu uçağı kaçırması olayının uluslararası-devlet-toplum faillikleri arasında zincirleme bir tepkime yaratarak İran devlet oluşumu ve bununla bağlantılı devlet-toplum ilişkileri ile uluslararası-devlet ilişkilerinin biçimlenmesindeki etkisini de analiz ettik. Burada nasıl oldu da oldukça mevzi

bir olayın İran'da Humeyni'nin velayet-i fakih siyasal teorisinin din ve devrim aleyhine ve fakat modern ulusal egemen devlet lehine yeniden ve son defa uyarlanmasıyla sonuçlandığını ele aldık. Öyle ki İran-Irak Savaşı'nın ortasında İran'ın savaş materyallerine en fazla ihtiyaç hissettiği şartlarda Lübnan Hizbullah'ının kaçırdığı ve yolcularıyla rehin aldığı bir ABD yolcu uçağını teslim etmesi karşılığında bir silah-rehine takas anlaşması yapılmış ve buna Rafsancani aracılık etmiştir. Bu anlaşmanın Humeyni sonrası için halef seçilmiş olan Ayetullah Montazeri'nin damadının kardeşinin (Mehdi Haşimi) irtibatlı olduğu bir Lübnan gazetesi tarafından ifşa edilmesi ve bunun karşılığında da Mehdi Haşimi'nin idam edilmesi Montazeri'nin eleştirilerine ve bu eleştiriler ise haleflikten alınmasına giden sürecin tetiklenmesine neden olmuştur. Montazeri'nin haleflikten alınması ise onun gibi merce-i taklit ve devrimci yeni bir halefin olmaması nedeniyle rehber olmak içi merce-i taklit olma şartının kaldırılmasına ve dolayısıyla sistemin seküler teokrasi karakterinin daha da tahkim edilmesine neden olmuştur.

Humeyni döneminin sonuna gelindiğinde İİC devlet oluşumunun nihai olarak tanımlanabilir bir forma kavuştuğunu savunduk. Bu form uluslararası-devlet-toplum kompleksinin karşılıklı tepkimelerine yol açan gelişmelerin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada 1989'da ortaya çıkan devlet formunu *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik temeli üzerinde yükselen seküler teokrasiye dayalı bir güvenlik devleti* olarak tanımladık. Humeyni'nin kesinlik paradigmasına dayalı Şii bilgi-siyaset anlayışında üçüncü kırılma anlamına gelen iki unsurlu velayet-i fakih anlayışı devlet-ulema bütünleşmesini mümkün kılmışken, *köprü aydınlar kuşağından* devralınan *sol-İslam aşısı* sisteme halkçı-cumhuriyetçi bir biçim kazandırmıştır. Yine 1984'ün başından itibaren İCP içinde kendisini gösteren hizip siyasetinde Humeyni'nin inisiyatif alma zorunluluğunda kalması, kesinlik paradigmasına dayalı Şii bilgi-siyaset teorisinde dördüncü kırılma anlamına gelen velayet-i mutlak-i fakih fetvasını vererek devletin niteliğinin seküler bir teokrasiye bürünmesinin yolunu açmıştır. Sistemin tam anlamıyla seküler bir teokrasiye evrilmesi ise İran-kontra skandalı gibi uluslararası bir gelişmenin tetiklediği haleflik krizine merce-i taklit olma koşulunun kaldırılmasıyla mümkün olmuştur. İİC'nin niteliklerinden birisi de hem dış hem de iç meydan okumalar karşı kendisini bir güvenlik devleti şeklinde biçimlendirmesidir. İİC'nin bir güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesi bir taraftan devlet oluşumu ile tasfiye sürecinin paralel yürümesi, diğer taraftan ise yine bu gelişmelere eşlik eden rehine krizi ile İran-Irak

Savaşı gibi uluslararası gelişmeler bağlamında söz konusu olmuştur. İİC'nin bir güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesinin devlet-toplum ilişkilerine yansımaları kendisini en azından Humeyni döneminin şartları bağlamında *toplumsal failliğin sıfırlanması* ile göstermiştir. Dolayısıyla Humeyni döneminde toplumsal failliğin tanımlanması ve Humeyni sonrası döneme nasıl bir toplumsal temsil sorunu bıraktığının analizi de yapılmalıdır.

Humeyni dönemi devlet oluşum sürecinin önemli bir özelliği de velayet-i fakihe dayalı İİC'nin kurularak hem ulema-devlet bütünleşmesinin neden olduğu tarihsel rol değişiminin hem de rehine krizi, İran-Irak Savaşı ve tasfiye sürecinin neden olduğu güvenlik devleti formunun toplumsal failliği geçici olarak (1979-89) sıfırlaması olgusudur. Bu çalışmada ulemanın son iki yüzyıllık rüesayı millet tarihsel rolünden rüesayı devlet rolüne kayması ve buna eşlik eden güvenlik devleti şeklinde biçimlenmesinin toplumsal failliği geçici olarak sıfırladığını ve fakat Humeyni sonrası dönemde seçim olgusu ve reform siyasetiyle tekrar ortaya çıktığını savunduk. Gerçekten de devrim sonrası Humeyni döneminde toplumsal failliğin geçici olarak sıfırlanmasının nedenlerinden birisi bu tarihsel rol değişimiyken diğer nedenleri ise devrimci rejimin rehine krizi ve İran-Irak Savaşı gibi uluslararası ve bölgesel çatışmalar karşısında hayatta kalma güdüsünün toplumsal taleplerin tamamını baskılamış olmasıdır. Sekiz yıllık İran-Irak Savaşı devleti topluma daha fazla iliştiirmiş, devletin varoluşu adına toplumsal faillikten feragat etme doğal sürecinin yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Humeyni dönemi devlet oluşum sürecinde geçici olarak devlet-toplum bütünleşmesi söz konusu olmuştur.

İİC devlet oluşumunun temel karakteri olan iki unsurlu velayet-i fakih piramidi, sol-İslam aşısı ve devlet-ulema bütünleşmesinin, yani ulemanın devlet-toplum ilişkilerinde devrim öncesinin rüesayı millet pozisyonundan rüesayı devlet pozisyonuna geçişinin, son iki yüzyıldır *güç arayışı ile meşruiyet krizi* arasındaki denge arayışı sorununu çözememekten kaynaklanan devlet-toplum gerilimini yönetilebilir kılmada nasıl bir yol izlediği ve bu yolun meşruiyet krizini gerçekten de yönetilebilir kılıp kılmadığı sorusunu bu çalışmada dış politikayla ilişkilendirilerek cevaplandırdık. Bu çalışmada ayrıntılarıyla vurgulamış olduğumuz gibi meşruiyet krizinin nedeni, *güç arayışı* (devlet oluşumu/modernleşme) çabasının sömürgeci modernleşme biçimine dayanıyor olmasıydı. Meşruiyet aktörlerinin her harekete geçtiği vaka, uluslararası-devlet ilişkilerinin sömürgeci ve bağımlı doğasına karşı toplumsal refleks şeklinde belirmişti. Bu kendisini sadece ekonomik,

askeri ve siyasi sömürge karşıtlığı biçiminde değil, Meşrutiyet Devimi sırasında Şeyh Fazlullah Nuri, 1960'ların ikinci yarısından itibaren Celal Al-i Ahmed ve daha sonra da Ali Şeriatî gibi post-kolonyal aydınların *sol-İslam aşısında* temsil edilen kültürel sömürge karşıtlığı biçiminde de göstermiştir. Gerçekten de devlet oluşumuyla (modernleşme/*güç arayışı*) beraber ortaya çıkan *meşruiyet krizinin* en önemli boyutu değer transferi ile ilgiliydi. İİC devlet oluşumu, söz konusu *meşruiyet krizini*, Kaçar ve Pehlevî dönemleri sömürgeci modernleşme biçimindeki uluslararası-devlet ve devlet-toplum ilişkileri denklemini değiştirerek çözmeyi vaat etmiştir. İİC'nde uluslararası-devlet ilişkisi anti-statükocu, anti-emperyalist ve revizyonist bir temele dayandırılarak uluslararası-devlet-toplum ilişkileri, önceki dönemlerin *uluslararası-devlet ortaklığı karşısında toplum denklemine* değil; *uluslararası karşısında devlet-toplum ortaklığı denklemine* dayandırılmıştır. Humeyni döneminde devrim ihracı, rehine krizi, İran-İrak Savaşı ve üçüncü dünyacı retorik tümünden kurulması düşünülen bu devlet-toplum ortaklığına karşı uluslararası karşılaşmasının yansımalarıdır. Bu yansımalar Humeyni döneminde potansiyel ulema dışı meşruiyet kaynaklarının ya da aktörlerinin devlet-toplum bütünleşmesi ya da toplumsal failliğin sıfırlanması nedeniyle ortaya çıkmasını engellemiştir. Humeyni dönemi İİC dış politikasının *devlet-toplum ortaklığı karşısında uluslararası denklemi* şeklinde kurgulanması uygulamanın ağırlıklı olarak *yıkıcı radikalizm* tarafından belirlenmesine neden olmuştur. Humeyni dönemi dış politikasında *yıkıcı radikalizm*; devrim ihracı, rehine krizi ve onunla ilişkilendirilen anti-emperyalist ve anti-Amerikancı söylem, İran-İrak Savaşı ve anti-emperyalist söylemle İslami enternasyonalist söylemin iç içe geçtiği Filistin meselesi ve devrim ihracı amacıyla ilişkili olarak ortaya çıkan Lübnan Hizbullah'ı gibi devlet dışı bir aktörün bir dış politika aracı olarak inşası pratikleriyle temayüz etmiştir. Kendisini en belirgin şekilde BM 598 sayılı ateşkes kararının Temmuz 1988 tarihinde kabul edilmesinde gösteren thermidor dönemine geçiş, yani *kurucu esneklik* ise bir taraftan geçici olarak sıfırlanan toplumsal failliğin yüzeye çıkmaya başlamasının neden olduğu devlet-toplum bütünleşmesi döneminin sona ermesi, diğer taraftan ise ortaya çıkmaya başlayan toplumsal faillik talebine ancak uluslararası ve bölgesel izolasyondan kurtularak cevap verilebileceği varsayımına dayandırılmıştır. *Kurucu esneklik* pratikleri kendisini zikredildiği gibi İran-İrak Savaşı'nı bitiren BM 598 sayılı ateşkes kararının kabul edilmesinde, devrim ihracının anlamının ılımlaştırılmasında, Körfez ülkeleriyle normalleşme süreci içine girilmesinde ve

Hizbullah'ın Lübnanlaşma siyasetinin teşvik edilmesinde göstermiştir. Ancak thermidor dönemine geçerken bile siyasal sistemin temel karakterini dönüşüme uğratma riskine karşı süreç, Salman Rüşdi karşıtı fetvanın *yıkıcı radikalizmi* ile dengelenmeye çalışılmıştır. Kısaca 1979 sonrası İran dış politikası İİC devlet oluşum sürecinin ve bu sürecin bir parçası olan uluslararası-devlet-toplum kompleksinin karşılıklı etkileşimi bağlamında incelenmiştir.

Humeyni sonrası (1989-2021) İİC'nin uluslararası-devlet-toplum kompleksi ve dış politikasını da İran'ın son iki yüzyıllık devlet oluşumu ve uluslararası tarihsel sosyolojik birikimi üzerine analiz ettik. Yukarıda da ifade edildiği gibi İİC son iki yüzyıllık *güç arayışı ve meşruiyet krizine* kendi özgün çözüm modeli getirmiş olsa da bu model sorunsuz bir işleyiş biçimine sahip değildir. Humeyni dönemi devlet oluşumunun kendine mahsus modeli olan ulema-devlet bütünleşmesi anlamında velayet-i fakih ve ona eşlik eden faktörler olarak Humeyni'nin İmam karizması, devrimci coşku, rehine krizi, iç tasfiye süreci ve İran-Irak Savaşı toplamda bir güvenlik devleti yaratarak toplumsal failliğin sıfırlanmasına neden olmuştur. İşte Humeyni sonrası dönem, bu tartışmaların ve arayışların demokratik bir İslam cumhuriyeti inşasına doğru daha da rafine edilmeye çalışıldığı, buna çalışılırken muhafazakâr-güvenlikçi devlet reflekslerinin ortaya çıktığı dönem olarak hem Humeyni döneminin hem de son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojik birikimin ya da uluslararası-devlet-toplum kompleksinin bir devamı olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Humeyni sonrası dönemin belirleyici faktörleri kendisini uluslararası-devlet-toplum kompleksinde yaşanan değişimde göstermiştir.

Bu çalışma Humeyni sonrası uluslararası-devlet-toplum ilişkilerini ve bunun İran dış politikasına yansımalarını thermidor (Rafsanjani ve Hatemi dönemleri, 1989-2005) ve thermidor sonrası (Ahmedinejad ve Ruhani dönemleri, 2005-2021) şeklinde iki ara bölümlendirmeye tahlil etmiştir. Bununla beraber Humeyni sonrası İİC **uluslararası** bağlamını birincisi içinde Körfez Savaşı ve Arap-İsrail Madrid Barış Süreci gelişmelerinin olduğu 1990-2001 arası ilk ara dönem; içinde ABD'de George W. Bush'un yeni-muhafazalar yönetimi ile beraber 11 Eylül 2001 saldırıları ve sonrasında 2001 Afganistan operasyonu, 2003 Irak işgali ve 2002'den itibaren İran'ın da rejim değişikliği listesine giren şer eksenli ülkeler arasına dahil edilmesi ve bu bağlamda nükleer faaliyetlerinin uluslararası güvenlik gündeminin ilk sırasına yerleşmesi gelişmelerinin olduğu 2001-2009 arası ikinci ara dönem; 2009'da ABD'de bir önceki yeni-muhafazakar hükümetin müdahaleci dış

politikasını tersine çevirme vaadiyle başkan olan Obama hükümeti, 2015 nükleer anlaşması, 2010'un sonunda Tunus'ta patlak veren ve kısa sürede Mısır, Libya, Suriye, Bahreyn ve Yemen'e sığınan Arap Baharı halk hareketleri ve son olarak, 2017'de ABD başkanlığına gelen Trump'ın İran'ı izole etme politikalarına geri dönüş gelişmelerinin olduğu 2009 sonrası üçüncü ara dönem oluşturmıştır.

Humeyni döneminin devlet oluşumunu İmam karizması, devrimci coşku, rehine krizi, Irak'la savaş, devrimci bileşenler arası tasfiye süreci belirlemiş ve bu faktörler İİC'nin seküler teokrasi yanında bir de güvenlik devleti olarak biçimlenmesine neden olmuştur. Güvenlik devleti olarak biçimlenen İİC'nde ulema da rüesayı millet tarihsel rolünden radikal bir sapmayla rüesayı devlet rolüne kaymıştı. Ortaya çıkan sistem, bir [ulema]ulusal güvenlik devletiydi. İşte Humeyni sonrası thermidor döneminin (1989-2005) *devlet oluşumunu* İİC'nin güvenlik devletinden demokratik İslam cumhuriyetine geçiş tartışmaları anlamında reform siyaseti ve reform siyasetine devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi şekillendirmiştir. Thermidor dönemini birinci olarak Rafsancani cumhurbaşkanlığının ekonomik yeniden yapılanma programının yarattığı sosyo-kültürel değişim ve ona eşlik eden demografik değişimin devrimci etikten uzaklaşma dinamiği ve ikinci olarak söz konusu dinamiğin Hatemi döneminde siyasi reform talebi ve girişimi şeklinde ortaya çıkma süreçleri belirlemiştir. Ne var ki thermidor döneminde devlet oluşumunu bu iki faktör kadar, belki daha fazla söz konusu devrimci etikten uzaklaşma sürecine devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi etki etmiştir.

Nasıl thermidor döneminin devlet oluşumunun temel karakterini İİC'nin güvenlik devletinden demokratik İslam cumhuriyetine geçiş tartışmaları ve buna karşı devletin muhafazakâr-güvenlikçi refleksi belirlemişse, *toplumsal* alanın temel karakterini de ulemanın tarihsel rüesayı millet rolüne dönüşü tartışmaları bağlamındaki reform siyaseti ve bununla bağlantılı teolojik tartışmalar oluşturmıştır. Başka bir ifade ile thermidor dönemi devlet oluşumu nasıl muhafazakâr-güvenlikçi bir formda rutinleşmişse, toplumsal failliğin temsili de reform siyaseti tarafından temsil edilen bir tarihsel oluşuma girmiştir. Dolayısıyla thermidor dönemini kapsayan Rafsancani ve Hatemi dönemi, devrim sırası ve sonrasının uluslararası tarihsel sosyolojik şartları bağlamında sıfırlanan toplumsal failliğin bu dönemde gevşemeye başlayan devrimci etik nedeniyle yeniden belirginleşmesi ve kendisini reform siyaseti bağlamında ortaya koyduğu faktörlerin birlikte değerlendirilmesiyle açıklanmıştır. Buna göre Humeyni sonrası dönemde toplumsal failliğin belir-

ginleşmesini, bu failliğin reform siyaseti tarafından temsil edilmesini ve reform siyasetinin teolojik temellerinin ancak İslami entelijansiyanın ulemanın rüesayı millet tarihsel rolünü devralmasıyla mümkün olduğunu iddia ettik ve bunu birkaç faktörle açıkladık. Bunlardan birisi Humeyni gibi bir imam karizmasının ortadan kalkmasının bıraktığı boşlukta cumhuriyetçi kurumların fiili toplumsal ağırlığının artmış olmasıdır. Toplumsal failliğin belirginleşmesini mümkün kılan en önemli faktör, dini ve toplumsal ikili egemenlik yapısına sahip olan İİC'nin toplumsal egemenlik boyutunu teşkil eden cumhurbaşkanlığı ve meclis gibi kurumların oluşumunda başvurulan *seçim* olgusunun rutinleşmiş olmasıdır. Toplumun Humeyni dönemi şartlarında failliğinin geçici olarak sıfırlanmasının hemen ardından devletin muhafazakâr-güvenlikçi karakterinden özerk bir faillik arayışına girmesinin bir diğer faktörünü de Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma döneminin ortaya çıkardığı ekonomik ve demografik değişim ile yeni bir kamusal alan anlayışının neden olduğu devrimci etikten uzaklaşma süreci olarak tespit ettik. Söz konusu değişimin neden olduğu devrimci etikten uzaklaşma süreci, toplumsal failliğin kendisini İİC'nin muhafazakâr-güvenlikçi karakterinin reforme edilmesi talebinde ortaya koymuştur. İşte bu talebe cevap veren reform siyasetini ve reform siyasetinin teolojik-felsefi temellerini inşa eden yeni İslami entelijansiya'yı, Humeyni sonrası toplumsal failliğin yüzeye çıkmasının bir diğer faktörü olarak açıkladık. İslami entelijansiyanın önemini bu bölümde İran'ın son iki yüzyıllık toplumsal faillik aktörü olan ulemanın İran Devrimi ve İİC ile beraber devletle bütünleşmesinin neden olduğu rüesayı millet boşluğunu doldurması ve bu rolünü İslam'ı demokratik bir İslam cumhuriyeti inşa edecek bir biçimde okuma çabası biçiminde oynaması olarak tespit ettik. Bu anlamda tarihsel olarak cihat fetvaları, ekonomik imtiyaz karşıtlığı, sömürgeci modernleşme karşıtlığı misyonlarını üstlenen ve Mirza Hasan Şirazi, Abdullah Behbehani, Muhammed Tabatabai, Şeyh Fazlullah Nuri, Naini, Ahund Molla, Seyyid Hasan Müderris, Seyyid Ebul-Kasım Kaşani ve Ayetullah Humeyni'nin üstlendiği toplumsal muhalefet rolü; Celal Al-i Ahmed, Ali Şeriatî gibi *köprü aydınlar kuşağının* bir devamı olarak nitelendirilmesi gereken Müslüman entelijansiya (ruşenfikran) ve muhalif ulemaya geçmiştir. Bu bölümde bunların en önemli temsilcileri olarak Abdülkerim Suruş, Muhsin Kadivar ve Ayetullah Hüseyin Ali Montazeri'yi ele aldık.

Thermidor dönemi *İran dış politikasını* ise çalışmanın kavramsal ve yönetsel çerçevesine uygun olarak uluslararası-devlet-toplum kompleksinin bir bü-

t n olarak ele alınmasıyla analiz ettik. Bu anlamda İİC'nin dış politikası; bir taraftan Soğuk Savaş'ın sona erdiği bir *uluslararası* bağlam, bir taraftan kurucu lider ve imam karizmasına sahip Humeyni sonrası *devlet oluşumu* süreci olan reform siyaseti ile muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksi çatışma dinamiğı ve diğör taraftan ise devrim sonrası ilk on yıl geçici olarak sıfırlanan *toplumsal* failliğın yeniden belirginleşmesi ve bunun bir yansıması olarak İslami entelijansiyanın demokratik İslam cumhuriyeti arayışının oluşturduğu uluslararası tarihsel sosyolojik bir dinamik çerçevesinde ele alınmıştır. Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma, Hatemi'nin siyasal reform ve bu iki girişime muhafazakâr-güvenlikçi devlet refleksinin biçimlendirdiğı thermidor dönemi, toplumsal alanda seçim olgusunun rutinleşmiş olmasının, ekonomik ve demografik değışimin devrimci etiğı gevşetmesinin ve reform siyasetinin üzerinde yükselen toplumsal faillik ve demokratik bir İslam cumhuriyeti talebinin teolojik-felsefi temellerinin de atıldığı bir s rec  olmuştur. Bu alışma Humeyni sonrası İran dış politikasını iki alt dönemde incelemekle beraber İİC'nin uluslararası çevresini Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzenin üç ayrı tarihsel evresi bağlamında değıerlendirmiştir. Dolayısıyla thermidor döneminin (1989-2005) uluslararası bağlamını hem Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının ilk tarihsel evresi olan 1991-2001 arası sıkı iki kutuplu sistemin dağıılması ve ABD'nin tek taraflılığına dayalı bölgesel düzen girişimleri olan 1991 Körfez Krizi, Madrid Barış Süreci ve ifte çevreleme hem de ikinci evresi olan 2001-2010 arasını kapsayan yeni-muhafazakar Bush hükümeti, 11 Eylül 2001 sonrası Afganistan ve Irak müdahaleleri ile İran nükleer faaliyetlerinin uluslararası güvenlik meselesi haline gelmesi faktörleri belirlemiştir.

İşte bu thermidor döneminde uluslararası-devlet-toplum kompleksi bağlamında dış politikada devrimci etiğın (*yıkıcı radikalizm*) yerini *kurucu esneklik* olarak ifade edilmesi gereken özgürlük, refah, zenginlik, barış, diplomasi, uzlaşma etiğı almıştır. Bununla beraber devletin güvenlikçi-muhafazakâr direncini sürdürmesine paralel olarak Ortadoğı barış sürecine dirençte kendisini gösteren *yıkıcı radikalizm* pratiklerini gözlemlemek de mümkün olmuştur. ABD'de Baba Bush'un son yılları ile Clinton başkanlığına denk gelen Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının ilk ara dönemi, Amerikan destekli bir bölgesel düzenin inşa edilmesine dönük girişimler olan Körfez Savaşı ve Arap-İsrail Madrid Barış Süreci tarafından domino edilmiştir. Bu dönemde Körfez Savaşı sırasında İİC yeni liderliğı (Rafsancani) thermidor dönemine geçişin dış politikaya yansıması anlamında

kurucu esneklik politikası olarak değerlendirilebilecek aktif bir tarafsızlık politikası izleyerek ABD karşıtı bir pozisyon almaktan kaçınırken; Madrid Barış görüşmelerine karşı *yıkıcı radikalizm* politikasının bir sürekliliği olarak statüko karşıtı radikal bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Rafsancani cumhurbaşkanlığı devlet-toplum bütünleşmesinin sona ererek toplumsal failliğin devletten özerkleşmeye başladığı bir zamanda bu failliği ekonomik yeniden yapılanmayla karşılamaya çalışmıştır. Ekonomik yeniden yapılanmayı ise bir taraftan özelleştirmeyi teşvik ederek diğer taraftan ise uluslararası izolasyonu ortadan kaldırmaya çalışarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Humeyni dönemi devrimci etiğinin dış politikaya yansması kendisini nasıl devrim ihracı, İslami enternasyonalizm, anti-emperyalizm, Batı karşıtlığı, üçüncü dünyacılık, Siyonizm karşıtlığı gibi *yıkıcı radikalizm* uygulamalarında göstermişse; thermidor döneminde devrimci etiğin gevşemesinin dış politikaya yansması da kendisini *kurucu esneklik* uygulamaları olan barış, diplomasi, ikili ve bölgesel angajmanlara girmek gibi mevcut uluslararası sistemin normlarına entegre olma girişimlerinde göstermiştir. Rafsancani'nin yeniden inşa döneminin gündemini, uluslararası yalıtılmışlık ve devrimci etiğin gevşeyerek devlet-toplum bütünleşmesinin ortadan kalkmaya başladığı şartlarda rejimin ve devrimin ayakta kalabilmesi için ekonomik kalkınmanın zorunluluğu belirlemiştir. Ekonomik yeniden yapılanma zorunluluğu devrimci etiğin gevşemesini hızlandırdığı gibi dış politikada revizyonizmin de gerilemesine ve uluslararası normlarla barışık, diyalog ve iş birliğine açık bir yaklaşımın kullanılması gerektiği düşüncesinin benimsenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla Cumhurbaşkanı Rafsancani (ve çok daha belirgin bir şekilde Cumhurbaşkanı Hatemi) uluslararası yerleşik norm, kural ve değerlerle uyumlu bir dil ve siyaset ile uluslararası-devlet ilişkileri arasında köprüler kurma arayışında olmuştur. Ne var ki Rafsancani'nin cumhurbaşkanlığının sonuna gelindiğinde hem *kurucu esneklik* yaklaşımının 1996 ILSA yaptırımlarıyla ABD tarafından olumlu karşılık bulmadığı hem de Madrid Barış sürecine itirazda kendisini gösteren radikal dış politika yaklaşımının varlığını koruduğu görülmüştür. Üstelik uluslararası alanda karşılaşılan bu baskıya ilave olarak ortaya çıkan demografik değişimin siyasal reform talebi şeklinde belirmesi de devlet üzerinde toplumsal baskı yaratmaya başlamıştır. Yani Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma ve uluslararası izolasyonlardan kurtulma denkleminde dayandığı stratejisi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerine gelindiğinde İİC, Batı'yla ilişkilerinde daha kararlı bir *kurucu*

esneklik politikası ile içerde reform siyasetinin birlikte yürütülmesini gerektiren bir süreçle karşı karşıya kalmıştır.

İşte 1997 seçimlerinde cumhurbaşkanı olan Muhammed Hatemi, reform siyasetiyle uluslararası ilişkileri birbirine bağlayan bir yaklaşım benimsemiştir. Nasıl Rafsancani uluslararası izolasyondan kurtulma ile ekonomik yeniden yapılanma arasında bir bağ kurmuşsa, Hatemi de İran'ın Batı ile ilişkilerini diplomasiye dayalı olarak onarma ile siyasi reform arasında bir bağ kurmuştur. Muhammed Hatemi bir taraftan İran siyasal sisteminde demokratik reformlar yaparak onun güvenlikçi boyutunu gevşetmeye, diğer taraftan İran'ın uluslararası izolasyonunu sona erdirmek için Batı'yla diyalog geliştirmeye çalışmıştır. Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının ilk dört yılı uluslararası alanda Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının üç evresinden ilki olan 1990-2001 arası ilk ara dönemin özelliklerini devam ettirdiği ancak ikinci 4 yıllık cumhurbaşkanlığının ABD'de George W. Bush ve 11 Eylül 2001 olaylarının bölgesel düzene yansıdığı şartlar bağlamında şekillenmiştir. Hatemi cumhurbaşkanlığının ilk 4 yıllık döneminde medeniyetler arası diyalog söylemi etrafında Batı'yla yakınlaşma stratejisi benimsemiştir. Ancak Hatemi'nin cumhurbaşkanlığının ikinci 4 yıllık dönemine denk gelen Soğuk Savaş sonrası ikinci ara dönem, ABD topraklarında gerçekleşen 11 Eylül (2001) saldırıları tarafından biçimlenmiştir. 11 Eylül saldırıları sonrası ikinci ara dönem ABD'de Bush hükümetiyle kesişmiştir. Bu dönem 11 Eylül saldırılarına karşı ABD'nin Afganistan ve Irak operasyonları ile doğrudan müdahaleci bir politika izlemeye başladığı, bu müdahaleciliğin askeri enstrümanlarla demokrasi ihracı ve rejim değişikliği biçimine evrildiği bir bölgesel yeniden oluşum dönemi olarak İran'ın uluslararası bağlamını teşkil etmiştir. Afganistan ve Irak müdahaleleri ve sonrasında gerçekleşen rejim değişiklikleri bir taraftan İran'ın bölgesel iki rakibini ortadan kaldırarak İİC'nin jeopolitik nüfuzunun artışıyla sonuçlanırken, diğer taraftan ise hem bu müdahalelerle İran'ın en büyük düşmanı tarafından askeri olarak çevrelenmesi tehlikesini hem de ABD Başkanı Bush'un şer eksenli ülkeleri arasına İran'ı da dahil etmesiyle bu ülkenin rejim değişikliği politikasının radarına İİC'nin de girmesi tehlikesini gündeme getirmiştir. Bu anlamda ikinci ara dönem ayrıca ABD'nin rejim değişikliği ajandasına İran'ı dahil etmesiyle İran'ın nükleer faaliyetlerinin uluslararası gündeme taşınması ve İran'ın söz konusu nükleer çalışmalarının bir uluslararası güvenlik sorunu olarak tanımlanması gelişmesi ile de çakışmıştır. Bu anlamda Hatemi, 2001-2009 yıllarını kapsayan ikinci ara dönemde

hem ABD'nin Afganistan ve Irak müdahalelerine hem de nükleer programına yönelik uluslararası toplumla yapıcı bir ilişki içinde *kurucu esneklik* politikası izlemiştir. Hatemi bu anlamda hem 2004 büyük pazarlık teklifi hem de nükleer faaliyetlerini geçici olarak durdurma kararlarıyla Batı'yla uzlaşmacı bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Afganistan ve Irak müdahaleleri ile İran'ın nükleer faaliyetlerinin uluslararası güvenlik gündemi haline gelmesi ve İran'ın da şer eksenine dahil edilerek rejim değişikliğine muhatap ülkeler içinde zikredilmesi devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikleşmesi sonucunu da üretmiştir. Afganistan ve Irak müdahalelerinin yarattığı ulus devlet boşluklarının ya da jeopolitik güç boşluklarının ABD tarafından doldurulmakta başarısız olunması, bu boşlukların İİC tarafından vekil örgütlerden oluşan bir bölgesel güvenlik mimarisi ile doldurulmasını mümkün kılmıştır. Oldukça dikkat çekici bir şekilde Afganistan ve Irak müdahaleleri ve bu ülkelerin yeniden inşa süreçlerinde İİC, hükümet düzeyinde ABD ile bir taraftan diyalog içinde *kurucu esneklik* politikası sürdürürken, askeri düzeyde rejim değişikliklerinin yaşandığı bu ülkelerde ortaya çıkan güç boşluklarını *radikal* politikalarla dolduran eş zamanlı bir politika izlemiştir. Bu durum ise İran siyasi karar alma süreçlerinde DM gibi askeri yapıların gücünün artması ve devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikleşmesi sonucunu üretmiştir. Yine Afganistan'ın müdahalesi ve yeniden yapılanma sürecinde İran'ın uluslararası toplumla iş birliği içinde olmasına rağmen ABD Başkanı Bush'un Ocak 2002 tarihli Birliğin Durumu konuşmasında şer eksenine dahil ettiği ülkeler arasında İİC'ni de zikretmesi, devlet-toplum ilişkilerinin demokratikleşmesini savunan Hatemi hükümetinin ikinci döneminde daha güçlü bir şekilde muhafazakâr-güvenlikçi bir devlet refleksiyle karşılaşmasına neden olmuştur. Bu durum Hatemi'nin İİC'ni demokratik bir İslam cumhuriyetine dönüştürme planlarının uluslararası faillik tarafından da karşılıksız kalmasına ve nihayet reform siyasetine toplumsal desteğin erimesine yol açmıştır.

Thermidor sonrası dönemini (2005-2021) ise tek bir cümleyle özetlenmek gerekirse Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığında (2005-2013) uluslararası-devlet ilişkilerinin gerginleşmesi ile devlet-toplum ilişkilerinin güvenlikleşmesinden (*yıkıcı radikalizm*), Hasan Ruhani cumhurbaşkanlığında (2013-2021) bu ilişkilerin normalleşmesi (*kurucu esneklik*) sürecine geçiş olarak değerlendirmek mümkündür. Ahmedinejad döneminin devlet oluşumu bakımından temel karakterini Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanmaya ve Hatemi'nin siyasi

reforma dayalı thermidor döneminin başarısızlıkla sonuçlanmasının neden olduğu yeni-muhafazakâr siyasetin yükselişi ve DM'nin siyasi ve ekonomik ağırlığının artışı oluşturmuştur. Bu gelişme devlet oluşumunun askerileşmesi ve daha da güvenlikleşmesine neden olmuştur. Ahmedinejad döneminin devlet oluşumunun güvenlikleşmesi ise bir taraftan buna tepki olarak Yeşil Hareket protestolarında kendisini gösteren devlet-toplum, diğer taraftan ise Batı'yla nükleer müzakerelerde daha uzlaşmaz bir politika izlenmesi nedeniyle uluslararası-devlet gerilimine yol açmıştır. Dolayısıyla Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının sonuna gelindiği 2013'te İİC'nin hem uluslararası izolasyonunun gevşetilmesi hem de devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacı kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu anlamda Hasan Ruhani hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ihtiyacının ortaya çıktığı bir dönemde, söz konusu yeniden düzenleme ihtiyacına karşılık verebilecek en ideal isim olarak öne çıkmıştır. Ruhani yönetimi, tıpkı Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma ile uluslararası izolasyonların kaldırılması ya da Hatemi'nin siyasi reform girişimi ile Batı'yla diyalog arasında kurduğu ilişkiye benzer şekilde İran'ın ekonomik krizden kurtulması ile nükleer faaliyetlerde Batı'yla müzakereci bir diplomasi yürütülmesi arasında bir ilişki kurmuştur. Ruhani'nin bu anlamda birinci gündemi nükleer faaliyetlerde müzakereci bir yaklaşım sergileyerek İran'ın uluslararası izolasyondan kurtarılmasını sağlamak ve İran'ı ekonomik krizden çıkarmak olmuştur. Bu gündem Ruhani'nin cumhurbaşkanlığının ilk döneminin (2013-2017) odağıdır. Hasan Ruhani'nin ikinci gündemi ise bir önceki Ahmedinejad döneminin neden olduğu devlet-toplum gerilimini bir Yurttaş Hakları Beyannamesi ilan ederek, bir sosyo-kültürel açılım gerçekleştirerek ve Mir Hüseyin Musevi ile Mehdi Kerrubi gibi reformist siyasetçilerin ev hapsinden çıkarılmasını sağlayarak ortadan kaldırmaya çalışmak olmuştur.

Ahmedinejad ve Ruhani cumhurbaşkanlıklarını kapsayan bu dönemin **uluslararası** bağlamını ise bir taraftan Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının ikinci evresinin bir devamı olan İran nükleer faaliyetlerinin 2006'dan itibaren ilk defa çok taraflı BM yaptırımlarının konusu haline gelmesi oluştururken diğer taraftan ise 2009'da Obama hükümeti ile beraber söz konusu bölgesel düzenin üçüncü evresine geçişin özellikleri biçimlendirmiştir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığının ikinci dönemiyle çakışan ve 2009'da başlayan Soğuk Savaş sonrası üçüncü tarihsel evre, ABD'de Obama

başkanlığı, onunla çakışan bölgesel bir yeniden yapılanma arayışı olarak Arap Baharı ve 2017’de iktidara gelen Donald Trump başkanlığı tarafından şekillenmiştir. Obama Başkanlığı bir önceki Bush döneminin müdahaleci ve rejim değişikliği politikalarına mesafe koyması anlamında İran’da uluslararası-devlet ilişkilerinin normalleşmesi için bir potansiyel sunmasına rağmen bu potansiyelin bilfiil hale gelmesi, Ahmedinejad hükümetinin uluslararası-devlet ilişkilerinde çatışmacı, devlet-toplum ilişkilerinde ise güvenlikçi (yıkıcı radikalizm) bir siyaset benimsesi nedeniyle mümkün olmamıştır. Özellikle 2009 Yeşil Hareket’in güvenlikçi devlet refleksiyle karşılaşma biçimi Obama yönetiminin İran üzerindeki nükleer yaptırım baskısını sistematik olarak sıkılaştırmasıyla sonuçlanmıştır. İran’ın Obama ABD’si ile bir nükleer anlaşma imzalaması ancak 2009 tartışmalı cumhurbaşkanlığı seçimleri ile ikinci defa cumhurbaşkanı seçilen Ahmedinejad’ın görevini tamamlaması ve 2013’te devlet-toplum ilişkilerini demokratik, uluslararası-devlet ilişkilerini ise diplomasiye (*kurucu esneklik*) dayandıran Hasan Ruhani’nin cumhurbaşkanlığına seçilmesi ile mümkün olmuştur. Ne var ki Hasan Ruhani’nin iç siyasette demokratik açılım, dış politikada diplomasiye dayalı gündemi Obama’nın başkanlığı şartlarında bir mesafe alırken, 2017’de Trump başkanlığı şartlarında başarısızlıkla sonuçlanmak durumunda kalmıştır. Trump yönetimiyle beraber uluslararası-devlet ilişkilerinde yaşanan gerilim İran’da devlet-toplum ilişkilerinde bir kez daha güvenlikçi siyasetin yükselişini tetiklemiştir. Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzenin üçüncü tarihsel evresinin en önemli gelişmesi ise Arap Baharı olarak nitelendirilen Tunus, Mısır, Libya, Suriye, Bahreyn ve Yemen’i kapsayan çeyrek asırlık yönetimlerin ya devrilmesi ya da müzmin bir iç savaşa sürüklenmesi sürecidir.

Mahmud Ahmedinejad ve Hasan Ruhani cumhurbaşkanlıklarını kapsayan thermidor sonrası *İran dış politikası* ise öncelikle, İran içinde muhafazakâr-güvenlikçi restorasyon ve bu restorasyona 2009’da toplumun gösterdiği demokratik İslam cumhuriyeti talebi tepkisinin bir yansıması olan Yeşil Hareket tarafından belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı Ahmedinejad’ın devlet-toplum ilişkilerinde güvenlikçi yaklaşımının dış politikaya yansıması uranyum zenginleştirme faaliyetlerinde Batı’yla daha az uzlaşmacı bir stratejide kendisini göstermiştir (*yıkıcı radikalizm*). Bu anlamda Ahmedinejad dönemi hem uluslararası-devlet hem de devlet-toplum geriliminin aynı anda yaşandığı bir kriz dönemidir. Ahmedinejad’ın cumhurbaşkanlığının ilk döneminin uluslararası bağlamını Bush hükümetinin rejim

değişikliği politikasının bir sonucu olan Irak'taki askeri varlığı oluşturduğundan, İCC bu dönemde de temel Irak politikası olan mevcut güç boşluğunu doldurma ve en kısa sürede ABD askeri varlığının sona ermesini sağlama çabasında olmuştur. Ahmedinejad'ın İran'ın nükleer faaliyetlerinde Batı'yla daha uzlaşmaz bir politika izlemesi uluslararası-devlet ilişkilerinin gerilmesinin en önemli nedenidir. Ahmedinejad, İran'ın nükleer faaliyetleri ve bu konuda Batı'yla yaşadığı gerilimi Humeyni döneminin devrimci etiğini oluşturan anti-emperyalist ve uluslararası sistemin hiyerarşik doğasını eleştirme söylem stratejisi olan *nükleer adalet* retoriğine dayanarak yönetmiştir. Dolayısıyla Ahmedinejad dönemi İran dış politikası *yıkıcı radikalizm* pratiğinin yeniden canlanmasına sahne olmuştur. Ahmedinejad'ın ikinci dönemine denk gelen Soğuk Savaş sonrası bölgesel düzen arayışının üçüncü evresine girilmesinin başlangıcı olan 2009'da Obama'nın iktidara gelişinin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme potansiyeli, Yeşil Hareket protestolarının güvenlikçi-muhafazakâr devlet refleksiyle karşılanması nedeniyle mümkün olmamış, hatta daha da gerilmesine neden olmuştur.

Uluslararası-devlet gerilimi ile devlet-toplum gerilimi ancak Obama'nın ikinci dönemi ile (2013-2017) Ruhani'nin ilk döneminin (2013-2017) çakışmasıyla söz konusu olmuştur. Ruhani yönetimi tıpkı Rafsancani'nin ekonomik yeniden yapılanma ile uluslararası izolasyonların kaldırılması ya da Hatemi'nin siyasi reform girişimi ile Batı'yla diyalog arasında kurduğu ilişkiye benzer şekilde İran'ın ekonomik krizden kurtarılması ile nükleer faaliyetlerde Batı'yla müzakereci bir diplomasi yürütülmesi arasında bir ilişki kurmuştur. Ruhani'nin bu anlamda birinci gündemi nükleer faaliyetlerde müzakereci bir yaklaşım sergileyerek (*kurucu esneklik*) İran'ın uluslararası izolasyondan kurtarılmasını sağlamak ve ekonomik krizden çıkarmaktı. Bu gündem Ruhani'nin cumhurbaşkanlığının ilk döneminin (2013-2017) odağı olmuştur. Ruhani'nin ilk 4 yıllık döneminde söz konusu ilk gündeminde 2015 nükleer anlaşmasını imzalayarak başarıya ulaşmasını sağlayan faktör, uluslararası failliğin de bu yaklaşıma olumlu karşılık veren bir aktörden oluşmasıydı. ABD'de Obama başkanlığının varlığı, Ruhani'nin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme çabasına 2015'te uluslararası alandan da olumlu karşılık verilmesini ve bu sayede ikinci gündemi olan devlet-toplum ilişkilerini normalleştirmek için 2016'da bir Yurttaş Hakları Beyannamesi ilan etmesini mümkün kılmıştır. Bununla beraber Ruhani'nin uluslararası-devlet ilişkilerini normalleştirme çabası nasıl Obama başkanlığının olumlu karşılık vermesiyle başarılı bir sonuç üretmişse ve bu

sayede devlet-toplum ilişkilerinin normalleştirilmesi umutlarını artırmışsa, 2017’de ABD’de başkanlık koltuğuna oturan Donald Trump’ın İran’ı izole etme politikasına geri dönmesi nedeniyle de başarısızlığa uğramıştır. Trump hükümetinin işbaşına gelmesiyle beraber uluslararası-devlet ilişkilerinde nükseden gerilim, toplumun reform siyasetinden umudunu keserek yeniden muhafazakâr siyasetin yükselişine yol açmıştır.

Thermidor sonrası dönemin bölgesel düzen bakımından üçüncü tarihsel evresinin en önemli gelişmelerinden birisini de Arap Baharı oluşturmuştur. İran’ın Arap Baharı politikasını değişen hükümetlerden bağımsız olarak, devlet-toplum ilişkilerindeki güvenlikçi devlet oluşumu ile demokratik İslam cumhuriyeti arasındaki çözülememiş çelişki ya da uluslararası-devlet ilişkilerindeki statüko karşıtı *yıkıcı radikalizm* ile devlet-toplum ilişkilerine hâkim olan otoriterlik arasındaki tercih belirlemiştir. Bu çalışmada İİC’nin Arap Baharı politikası öncelikle Kuzey Afrika sahasında İran’ın Arap Baharını İslami uyanış olarak tanımlama söylemi ve davranış biçimi, ardından İran’ın bu söylemini sürdürmesini mümkün kılmayan Suriye silahlı isyanına yönelik devlet-toplum ilişkilerinde statükocu, uluslararası-devlet ilişkilerinde statüko karşıtı çelişkisi, nihayet Körfez’de halk hareketlerinin bölgesel güç rekabeti boyutu dikkate alınarak incelenmiştir. İİC’nin Arap Baharına yönelik dış politikasının bütünsellikten uzak olmasını uluslararası-devlet-toplum kompleksi bakımından tahlil ettik. Buna göre İİC’nin dış politikasının Arap Baharı sürecinde mevcut statükoları ya da değişimleri destekleme konusunda bütünlüklü bir yaklaşım sergileyememesinin nedeni olarak demokratik bir İslam cumhuriyetine dayalı bir devlet-toplum ilişkileri ile güvenlikçi bir İslam cumhuriyetine dayalı devlet-toplum ilişkileri arasındaki gerilimi çözememiş olmasına bağladık. Başka bir ifadeyle İİC’nin Arap Baharı karşısında bütünlüklü bir dış politika değil seçmeci bir dış politika izlemesi, devlet-toplum ilişkilerinde demokratik, uluslararası-devlet ilişkilerinde ise hegemonya karşıtı yaklaşımlar arasında bir uyum sağlanamamasından kaynaklanmıştır.

Bu çalışmanın kavramsal çerçevesine uygun olarak belirtmek gerekirse İİC’nin Ruhani sonrası devlet oluşumu da onun uluslararası ve toplum failleriyle ilişkileri bağlamında şekillenmeye devam edecektir. Bu anlamda *güç arayışı ve meşruiyet krizi* bağlamında gelişen İran’ın son iki yüzyıllık uluslararası tarihsel sosyolojisinin kendine özgü bir siyasal modeli olan *velayet-i fakihe dayalı seküler bir teokratik güvenlik devleti* formu uluslararası-devlet-toplum kompleksi

etkileşimi çerçevesinde şekil alacaktır. Öncelikle *uluslararası* alanda, Mayıs 2018’de ABD yönetiminin tek taraflı olarak çekildiği KOEP’e geri dönüp dönmemesi ya da hangi şartlarda döneceği ve İİC’nin buna vereceği karşılık belirleyici olacaktır. Bu konu, İran’ın özgün İslami ve cumhuriyetçi modeli ve statüko karşıtı bölgesel ve küresel rolüyle uluslararası sistemin kapsayıcılık boyutunun test edilmesinde de önemli olacaktır.

Devlet faili söz konusu olduğunda İİC’nin yarım asra yaklaşan tarihinde önündeki en önemli sınama elbette Rehber Hamaney sonrası ikinci liderlik değişimi konusudur. Seksenli yaşlarının ortasına yaklaşan Rehber Hamaney sonrası yeni rehberin yasal olarak nasıl seçileceği konusunda bir karmaşıklık yoktur. Uzmanlar Meclisi tarafından mümkünse bir merce-i taklid, ama değilse sisteme siyasi, dini, devrimci sadakatinden şüphesi olmayan nitelikleri olan bir ulema seçilecektir. Ancak fiili durumda geçiş sürecinin devlet-toplum ve hatta uluslararası-devlet ilişkilerinin etkileşimi bağlamında gerçekleşecek olması, süreci daha nazik ve güç yapılarının müdahalesine açık hale getirmektedir. İster Humeyni, isterse de Hamaney döneminde olsun rehberlik pozisyonu İİC’nin iç ve dış meydan okumalar karşısında temel karar alıcı pozisyonu olmuştur. Hamaney’in uzun rehberlik dönemi boyunca muhafazakâr tercihlere daha yakın olduğu sır değildir, ama yine de çeşitli hizip rekabetlerinden, devlet-toplum karşılaşmalarından ve uluslararası-devlet gerilimlerinden kaynaklı krizlerden İİC’nin hayatta kalmasını sağlayacak esneklik göstermesini bilmiştir. Dolayısıyla rehberlik pozisyonunun muhafazası, İİC’nin devlet-toplum gerilimine neden olan devletin güvenlikçi boyutunun kontrol altına alınmasında da uluslararası-devlet gerilimlerine neden olan radikal dış politikanın esnetilmesinde de belirleyici olmaya devam edecektir. Devrim Muhafızları hiç olmadığı kadar siyasi bir güç merkezi haline gelmiştir, dolayısıyla İİC siyasetinin askerileşmesinin, yani İİC’nin güvenlikçi devlet boyutunun daha da belirginleşmesinin önünde ancak rehberlik pozisyonu dengeleyici ve kontrol edici olabilir. Bununla beraber geçiş süreci tamamlandıktan sonra rehberlik makamı, siyasal sistem içindeki yerinin yeniden tanımlanması ve devlet-toplum ilişkilerinin toplum lehine yeniden kurgulanması tartışmalarının parçası olmaya devam edecektir. Bu tartışmalar reform siyasetinin teolojik fikir babalarının demokratik İslam cumhuriyeti, velayet-i fakih yerine nezaret-i fakih önerileri, ulema-devlet bütünleşmesi modelinden (*rüesay devlet*) tarihsel toplumsal önderlik rollerine

(*rüesayı millet*) geri dönme önerileri tarafından biçimlendirilecektir. Bu bakımdan yeni Rehberin kim olacağı kilit bir önem taşımaktadır.

Nihayet *toplumsal* faillik ve onunla ilişkili meşruiyet konusuna gelirse, öncelikle söylemek gerekir ki İİC'nin istikrarını muhafaza etmesinde *yıkıcı radikalizm ve kurucu esneklik* dengesine bağımlı olmaya devam edecektir. İİC'nin meşruiyet temelini oluşturan Şii İslam ve bunun İran'ın bağımsızlık ve uluslararası failliğini güçlü bir şekilde koruma işlevi de devam edecektir. Elbette İslam'ın, devlet-toplum ilişkilerinde daha az otoriter bir ilişki biçiminin inşasını mümkün kılacak şekilde anlaşılması gerektiğine dair reform siyaseti demokratik İslam cumhuriyeti taleplerini sürdürmeye devam edecektir ancak Axworthy'nin de belirttiği gibi İslam İranlıların tarihsel, fikri, kültürel ve günlük yaşamlarının, Fransızlar için Fransız Devrimi'nin jakobenizminden ya da Rusların Bolşevik İhtilali'nin Marksizm'inden daha fazla belirleyicisi olmuştur (2013: 410). İİC'nin yarım asra yaklaşan tarihi bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu konuda bize ileriye dönük projeksiyon sunacak vaka 2009 devlet-toplum krizidir. Elbette 2009 sonrası en büyükleri 2017-18 kış, 2019 benzin zammı ve 2022 Mahsa Amini zorunlu başörtüsü protestoları olmak üzere birçok halk hareketi gerçekleşmiştir, ancak hiç birisi 2009 gösterileri kadar İİC devletini tehdit edici olmamıştır. 2009'da yaşanan toplumsal gösteriler ve bu gösterilerin liderlerinin Musevi, Kerrubi, Montazeri gibi isimlerden oluşması çatışma dinamiğinin devrimci ve devrim karşıtı şeklinde değil devrimciler içi çatışma olduğunu göstermektedir. Bu anlamda Yeşil Hareket protestoları İslam'ın daha az güvenlikçi bir devlet-toplum ilişkileri biçimini destekleyecek şekilde yorumlanması talebini dillendirmiştir, İslam'ın meşruiyetin temeli olmaktan çıkarılması talebini değil. İİC'nin meşruiyetinin en güçlü temelini Şii İslam oluşturmaktadır. İİC'nin muhaliflerinin mevcut siyasal sistemi devrimsel bir dönüşüme uğratması ancak onun İslami bir meşruiyeti olmadığını ortaya koyarak mümkün olabilir.

KAYNAKLAR

Bu tez çalışmasında APA 6 atıf sistemi kullanılmıştır.

- Abdolmohammadi, P. ve Cama, G. (2020). *Contemporary Domestic and Foreign Policies of Iran*, Denver and London: Palgrave Macmillan.
- Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*, Princeton: Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (1989). *Radical Islam: The Iranian Mojahedin*, London: I. B. Tauris.
- Abrahamian, E. (1991). Khomeini: Fundamentalist or Populist, *New Left Review*, March – April, 186, p. 102-119.
- Abrahamian, E. (2002). *Hümeynizm: İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, Çev. Mehmet Toprak, İstanbul: Metis Yayınları.
- Abrahamian, E. (2009). *Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Abrams, P. (1994). *Historical Sociology*, USA: Cornell University Press.
- Aburish, S. K. (2001). *Saddam Hussain: The Politics of Revenge*, London: Bloomsbury Publishing.
- Adelkhah, F. (2001). *İran'da Modern Olmak*, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Metis Yayınları.
- Afacan, S. (2018). ABD-İran Gerginliği Bir Nükleer Krizden mi İbarettir?, *Ortadoğu Analiz*, Ekim-Kasım 2018, 9/84, 51-53.
- Afary, J. ve Anderson, K. B. (2012). *Foucault ve İran Devrimi: Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*, Çev. Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Afony, A. (2010). *The War over the War*, The American Enterprise Institute (AEI), <https://www.aei.org/articles/the-war-over-the-war/>. (September 30, 2010).
- Afshar, H. (1985). "The Army", *Iran: A Revolution in Turmoil*, ed. H. Afshar, London: The Macmillan Press.
- Ahavi, Ş. (1990). *İran'da Din ve Siyaset: Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkisi*, Çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Ahavi, Ş. (2012). *Ortadoğu'da Laik ve Kutsal Politikalar*, Çev. Mustafa Topal, İstanbul: Asur Yayınları.
- Ahmed, C. A. (2000). *Batılulaşma Hastalığı*, Çev. Fatmanur Altun, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Ahmedi, H. (2009). "İran'da Din ve Milliyet: Dayanışma mı, Çekişme mi?", *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, der. Ahmedi, H., Çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Küre Yayınları, s. 25-72.
- Ajami, F. (1986). *The Vanished Imam: Musa al-Sadr and the Shia of Lebanon*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Akçayöz, A. ve Şengül, İ. (2018). Michael Mann: İktidarın Çokluğu, Faruk Yalvaç (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 181-197.
- Akbarzadeh, S. ve Conduit, D. (2016a). "Rouhani's First Two Years in Office: Opportunities and Risks in Contemporary Iran", Ed. Akbarzadeh, S., Conduit, D. *Iran in the World*, New York: Palgrave Macmillan.
- Akbarzadeh, S. ve Conduit, D. (2016b). "Charting a New Course? Testing Rouhani's Foreign Policy Agency in the Iran-Syria Relationship", Ed. Akbarzadeh, S., Conduit, D. *Iran in the World*, New York: Palgrave Macmillan.

- Akbarzadeh, S. ve Barry, J. (2016). State Identity in Iranian Foreign Policy, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 43/4, S. 613–629.
- Akdoğan, İ. (2014). Arap Baharı'nın İran-Suudi Arabistan İlişkileri Üzerindeki Etkisi, *Ortadoğu Yılığ 2012*, ed. İnat, K. ve Ataman, M., İstanbul: Açılım Kitap.
- Akgül, N. S. P. (2020). *İran'ın Levant'taki İzdüşümü: Hizbullah*, Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).
- Al Jazeera News (2018), Iraq elections final results: Sadr's bloc wins parliamentary poll, <https://www.aljazeera.com/news/2018/5/20/iraq-elections-final-results-sadrs-bloc-wins-parliamentary-poll>.
- Al Jazeera News (2019), Major milestones of Iran's nuclear programme, <https://www.aljazeera.com/indepth/interactive/2018/05/major-milestones-iran-nuclear-programme-180508105047809.html>
- Algar, H. (1969). *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, USA: University of California Press.
- Algar, H. (1989). “Ayetullah Mahmut Talegani” iç. *İslam ve Mülkiyet* (Mahmud Talegani), Çev. Ahmed Saidoğlu, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Algar, H. (1990). *İslam Devriminin Kökleri*, Çev. M. Çetin Demirhan, Ankara: Endişe Yayınları.
- Algar, H. (1991), “İmam Humeyni, 1902-1962: Devrim Öncesi Yıllar”, *Dünya ve İslam Dergisi*, 6. Sayı, sy: 59-86.
- Algar, H. (2000), “Celal Ali Ahmed”, iç. *Batılılaşma Hastalığı* (Ahmed, Celal Ali), Çev. Fatmanur Altun, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Alhasan, H. T. (2011). The Role of Iran in the Failed Coup of 1981: The IFLB in Bahrain, *Middle East Journal*, 65/4, pp. 603-617.
- Allison, G. T. (1971). *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*, Boston: Little, Brown and Company.
- Allison, G. T. ve Halperin, M. H. (1972). Bureaucratic Politics: A Paradigm and Some Policy Implications, *World Politics*, 24, S. 40-79.
- Altunışık, M. B. (2013). Ortadoğu'da Bölgesel Düzen ve Arap Baharı, *Ortadoğu Analiz*, Mayıs 2013, 5/53, 71-78.
- Alvandi, R. (2012). Nixon, Kissinger, and the Shah: The Origins of Iranian Primacy in the Persian Gulf, *Diplomatic History*, 36(2), 337–372.
- Amini, P. M. (2002). A Single Party State in Iran, 1975-78: The Rastakhiz Party - the Final Attempt by the Shah to Consolidate his Political Base, *Middle Eastern Studies*, 38:1, 131-168.
- Amuzegar, J. (1992). The Iranian Economy Before and After the Revolution, *Middle East Journal*, 46/3, pp. 413-425.
- Anderson, P. (2017). *Antikiteden Feodalizme Geçişler*, Çev. Uğur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ansari, A. M. (2006). Civilizational Identity and Foreign Policy: The Case of Iran, Shaffer, B. (ed.), *The Limits of Culture: Islam and Foreign Policy*, London: The MIT Press, S. 241-262.
- Ardıç, N. (2012). İktidarın Dört Atlısı: Michael Mann ve Tarihsel Sosyoloji, *Toplum ve Bilim*, Sayı 123, s. 258-285.
- Arı, T. (2007). *Irak, İran, ABD ve Petrol*, İstanbul: Alfa Yayınları.

- Arı, T. (2007a). Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arıkan, P. (2011). Ortadoğu'da Halk Hareketlerinin İran'a Yansımaları, *Ortadoğu Analiz*, Mart 2011, 3/27, 30-37.
- Arıkan, P. (2014). Ruhani Hükümeti'nin İran Dış Politikasında Yarattığı Değişimin İç Siyasetteki Yansımaları, *Ortadoğu Analiz*, Mart-Nisan 2014, 6/61, 26-29.
- Arıkan, P. (2016). İran İslam Cumhuriyeti'nin Kültürel Politika Paradoksu, *Ortadoğu Analiz*, Kasım-Aralık 2016, 8/77, 46-48.
- Arjomand, S. A. (1988). *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*, New York: Oxford University Press.
- Axworthy, M. (2008). *A History of Iran: Empire of the Mind*, New York: Basic Books.
- Axworthy, M. (2013). *Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic*, New York: Oxford University Press.
- Axworthy, M. (2016). *İran: Aklın İmparatorluğu*, Çev. Özlem Gitmez, Ankara: Say Yayınları.
- Azani, E. (2009). *Hezbollah: The Story of The Party of God: From Revolution to Institutionalization*, New York: Palgrave Macmillan.
- Badie, B. (2008a). "Hangi Uluslararası Sistemde Yaşıyoruz", *Kim Korkar 21. Yüzyıldan: Yeni Uluslararası Sistem*, ed. Badie, B. Çev. Özgür Adadağ, İstanbul: NTV Yayınları.
- Badie, B. (2008b). "Tektarafılığın Tuzakları", *Kim Korkar 21. Yüzyıldan: Yeni Uluslararası Sistem*, ed. Badie, B., Çev. Özgür Adadağ, İstanbul: NTV Yayınları.
- Badie, B. (2008c). "Irak Krizi ya da Gücün Sıkıntıları", *Kim Korkar 21. Yüzyıldan: Yeni Uluslararası Sistem*, ed. Badie, B., Çev. Özgür Adadağ, İstanbul: NTV Yayınları.
- Bakhash, S. (1984). "Sermons, Revolutionary Pamphleteering and Mobilisation: Iran, 1978", Arjomand, S. A. (Ed.), *From Nationalism to Revolutionary Islam*, London: The Macmillan Press.
- Baktiari, B. (1996). *Parliamentary Politics in Revolutionary Iran: The Institutionalization of Factional Politics*, USA: University Press of Florida.
- Bala, M. (1993). Kaçar, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: MEB, S. 33-8.
- Baldwin, G. B. (1966). *Planning and Development in Iran*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Banani, A. (1961). *The Modernization of Iran, 1921-41*, USA: Stanford University Press.
- Barnett, M. (2002). Historical Sociology and Constructivism: An Estranged Past, a Federated Future? Hobden, S. ve Hobson J. M. (Ed.), *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press, s. 99-119.
- Barzegar, K. (2010). Ortadoğu ve Uluslararası Güvenlik, *Ortadoğu Analiz*, Eylül 2010, 2/21, 83-92.
- Bashiriye, H. (1984). *The State and Revolution in Iran: 1962-1982*, New York: St. Martin's Press.
- Bassam, L. ve Perry, T. (2015). How Iranian general plotted out Syrian assault in Moscow, *Reuters*, 6 October 2015, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-soleimani-insigh-idUSKCN0S02BV20151006>.
- Bast, O. (2012). "Yanlış Anlaşılmaları Ortadan Kaldırmak: 1918-19'da Vüsuk'üd Devle'nin Dış Politikası", iç. *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Atabaki, T. ve Zürcher, E. J. Çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Bayart, J. F. (2015). *Cumhuriyetçi İslam: Ankara, Tahran, Dakar*, Çev. Esra Atuk, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bayat, A. (2016). *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?*, Çev. Özgür Gökmen, İstanbul: Metis Yayınları.
- Bayat, K. (2010). "Rıza Şah'ın İran'ında İşçilerle Yahut Onlarsız: Abadan, Mayıs 1929", iç. *Devlet ve Madûniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Atabaki, T., Çev. Serhan Afacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- BBC Persian (2011). Darioush Homayoon: The Writer of the Article Rashidi Motlagh was Ali Shabani: <https://www.youtube.com/watch?v=PfBeHNeqfJ8>.
- BBC Türkçe (2022). Yazar Salman Rüşdi'ye bıçaklı saldırının şüphelisi suçlamaları kabul etmedi, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c4nz49dkp49o>.
- Beşiriye H. (2009). "İran'da Siyasal İdeoloji ve Toplumsal Kimlik", *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, der. Ahmedî, H., Çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Küre Yayınları, s. 73-87.
- Bill, J. A (1988). *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations*, New Haven: Yale University Press.
- Bloch, M. (1983). *Feodal Toplum*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Savaş Yayınları.
- Block, F. ve Somers, M. R. (2011). Ekonomist Yanılığının Ötesi: Karl Polanyi'nin Holistik Toplum Bilimi, Skocpol, T. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, Çev. Ahmet Fathi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 52-93.
- Boer, L. R. (2009). *Analyzing Iran's Foreign Policy; The Prospects and Challenges of Sino-Iranian Relations*, Amsterdam: MSC International Relations (ISHSS).
- Boroujerdi, M. (2001). *İran Entelektüelleri ve Batı: Yerliliğin İstirahatı Zaferi*, Çev. Fethi Gedikli, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Boroujerdi, M. ve Rahimkhani, K. (2018). *Postrevolutionary Iran: A political handbook*, Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- Bowden, B. (2002). Reinventing Imperialism in the Wake of September 11, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 1/2, Summer 2002, 28-46.
- Braudel, F. (1989). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 1*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Emre yayınları.
- Braudel, F. (1990). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Emre yayınları.
- Brzezinski, Z. (1983). *Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser 1977-1981*, New York: Farrar, Straus, Giroux.
- Buğra, A. (2004). Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye'de E. P. Thompson'ı Okumak, iç. E. P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Burke, P. (2017). Annales Okulu, Braudel ve Tarihsel Sosyoloji, Delanty, G. ve Işın, E. F (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Temeller ve Tartışmalar*, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Işık Yayınları, s. 105-114.
- Burns, T. R. ve Kamali, M. (2017), Parlamentoların Evrimi: Meclisler ve Siyasal Karar Almalar Konusunda Bir Karşılaştırmalı Tarihsel Perspektif, Delanty, G. ve Işın, E. F (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Temeller ve Tartışmalar*, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Işık Yayınları, s. 261-275.
- Burr, J. M. ve Collins, R. O. (2003). *Revolutionary Sudan: Hasan al-Turabi and the Islamist State, 1989-2000*, Leiden: BRIL.

- Buzan, B. ve Little, R. (2002). International Systems in World History: Remaking The Study of International Relations, Hobden, S. ve Hobson, J. M. (Ed.), *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press, s. 200-220.
- Calhaun, C. (2017). Sonsöz: Niçin Tarihsel Sosyoloji, Delanty, G. ve Işın, E. F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Temeller ve Tartışmalar*, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Işık Yayınları, s. 383-394.
- Calverd, J. (2000). Gardane Mission (1807-9), *Encyclopedia Iranica*, Cilt X, pp. 292-7.
- Cameron, F. (2005). US Foreign Policy After the Cold War: Global Hegemon or Reluctant Sheriff?, London: Routledge.
- Caner, M. (2015). İran 2014, *Ortadoğu Yıllığı 2014*, ed. İnat, K. ve Ataman, M., İstanbul: Açılım Kitap.
- Caner, M. (2016). İran'ın Yeni Meclisi, *Ortadoğu Analiz*, Mayıs-Haziran 2016, 8/74, 60-63.
- Caner, M. (2017). İran 2016, *Ortadoğu Yıllığı 2016*, ed. İnat, K. ve Ataman, M., Ankara: Kadim Yayınları.
- Caner, M. (2019). İran 2018, *Ortadoğu Yıllığı 2018*, ed. İnat, K. ve Ataman, M., İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Caner, M. (2020). İran 2019, *Ortadoğu Yıllığı 2019*, ed. İnat, K. ve Ataman, M., İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Caner, M. (2020a). İran Protestoları Üzerinden Ortadoğu'yu Yeniden Düşünmek, *Ortadoğu Analiz*, Ocak-Şubat 2020, 11/91, 12-15.
- Caner, M. (2020b). Post-Corona Döneminde İran'ın Bölgesel Siyasetinde Olası Değişimler, *Ortadoğu Analiz*, Temmuz-Ağustos 2020, 11/94, 64-67.
- Caner, M. (2021). İran 2020, *Ortadoğu Yıllığı 2020*, ed. İnat, K., Ataman, M., ve Telci, İ. N., Ankara: Ortadoğu Yayınları.
- Caner, M. (2022). İran 2021, *Ortadoğu Yıllığı 2021*, ed. İnat, K., Ataman, M., ve Telci, İ. N., Ankara: Ortadoğu Yayınları.
- Carey, J. P. C. ve Carey, A. G. (1976). Iranian Agriculture and Its Development: 1952-1973, *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), 359-382.
- Carter, J. (1977). *Toasts of the President and the Shah at a Dinner Honoring the Shah*, <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/toasts-the-president-and-the-shah-dinner-honoring-the-shah>.
- Carter, J. (1977b). Tehran, Iran Toasts of the President and the Shah at a State Dinner, <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/tehran-iran-toasts-the-president-and-the-shah-state-dinner>.
- Carter, J. (1982). *Keeping Faith: Memoirs of a President*, New York: Bantam Books.
- Cezani, B. (2014). *İran Meşrutiyet Devrimi: Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*, Çev. Ramin Cabbarlı ve Türkan Urmurlu, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- CFR (2023). 2003 – 2011 The Iraq War, *Council on Foreign Relations*, <https://www.cfr.org/timeline/iraq-war>.
- Chehabi, H. (2012). “Türkiye ve İran’da Erkekler İçin Kıyafet Kanunları”, iç. *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Atabaki, T. ve Zürcher, E. J., Çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Chiot, D. (2011). Marc Bloch'un Toplumsal Manzarası, Skocpol, T. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, Çev. Ahmet Fathi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 25-51.
- CIRI (2012), *The Constitution of the Islamic Republic of Iran*, Tahran: Al-Hoda International, Cultural, Artistic and Publishing Institution.
- Cleveland, L. W. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Kitaplığı.)
- Cohen, R. A. (2013). *The Hojatiyeh Society in Iran*, New York: Palgrave Macmillan.
- Cohen, R. A. (2015). *Revolution Under Attack: The Forqan Group of Iran*, New York: Palgrave Macmillan.
- Colleau, M. (2016). "Iran's Janus-Faced US Policy: The Rouhani Administration Between Continuity and Change, Opportunity and Constraint", Ed. Akbarzadeh, S., Conduit, D. *Iran in the World*, New York: Palgrave Macmillan.
- Comninel, G. C. (2017). Tarihsel Materyalist Sosyoloji ve Devrimler, Delanty, G. ve Işın, E. F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Temeller ve Tartışmalar*, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Işık Yayınları, s. 143-160.
- Corbin, H. (2017). *İslam Felsefesi Tarihi 1: Başlangıçtan İbni Rüşt'ün Ölümüne*, Çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cottey, A. (2002). September 11th 2001 One Year On: A New Era in World Politics?, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 1/3, Fall 2002, 1-24.
- Coughlin, C. (2005). *Saddam Hussein: His Rise and Fall*, London: Harper Perennial.
- Cronin, S. (2003). "İran'da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi (1925-41)", iç. *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, der. Zürcher, E. J., Çev. M. Tanju Akad, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cronin, S. (2010). "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhlifleri (1927-29)", iç. *Devlet ve Madüniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, Toplum ve Devlet*, Atabaki, T., Çev. Serhan Afacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cronin, S. (2012). "İran'da Ordu, Sivil Toplum ve Devlet: 1921-26", iç. *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, der. Atabaki, T. ve Zürcher, E. J., Çev. Özgür Bircan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cronin, S. (2013). *Iranian-Russian Encounters Empires and Revolutions Since 1800*, London and New York: Routledge.
- Çakmak, C. (2011). İran 2010, *Ortadoğu Yıllığı 2010*, ed. İnat, K., Ataman, M., ve Telci, İ. N., İstanbul: Açılım Kitap.
- Çakmak, C. (2012). İran 2011, *Ortadoğu Yıllığı 2011*, ed. İnat, K., Ataman, M., Aydın, F. ve Yıldırım, Bilal, İstanbul: Açılım Kitap.
- Çamurcu, K. (2000). *Firuze Köprüde Üçüncü Cumhuriyet: Velayet Demokrasisinden Demokratik Cumhuriyete İran*, İstanbul: Şehir Yayınları.
- Dabashi, H. (2008). *İran: Ketlenmiş Halk*, Çev. Emine Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Dabashi, H. (2015). *Arap Baharı: Postkolonyalizmin Sonu*, Çev. Aslı T. Esen, İstanbul: Sümer Yayınları.
- Daftary, F. (2016). *Şii İslam Tarihi*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa Yayınları.

Daher, J. (2016). *Hezbollah: The Political Economy of Lebanon's Party of God*, London: Pluto Press.

Daniszewski, J. (1999). 20 Years After Revolution, Iran Has Hope, *Los Angeles Times*, 11 February 1999, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1999-feb-11-mn-7134-story.html>.

Davenport, K. (2019). Timeline of Nuclear Diplomacy with Iran, Arms Control Association July 2019, <https://www.armscontrol.org/factsheet/Timeline-of-Nuclear-Diplomacy-With-Iran>.

Debka (2018). "Iran's Saviz 'Cargo Ship' Set Up Red Sea Attack on Saudi Tankers", July 28, 2018, <https://www.debka.com/irans-saviz-cargo-ship-set-up-red-sea-attack-on-two-saudi-oil-tankers/>.

Delanty, G. ve Işın, E. F. (2017). Giriş: Tarihsel sosyolojiyi yeniden konumlandırmak, Delanty, G. ve Işın, E. F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Temeller ve Tartışmalar*, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: İslık Yayınları, s. 15-27.

Dionigi, F. (2014). *Hezbollah, Islamist Politics, and International Society*, New York: Palgrave Macmillan.

Djalili, M. R. ve Kellner, T. (2011). *İran'ın Son İki Son İki Yüzyıllık Tarihi*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Djalili, M. R. ve Kellner, T. (2013). "Arap Baharı" Karşısında İran ve Türkiye, Çev. Hande Güreli, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Doğrusözlü, C., (2015). Nükleer Anlaşmanın İran iç Siyasetine Yansıması, *Ortadoğu Analiz*, Mayıs Haziran 2015, 7/68, 32-35.

Doğrusözlü, C., (2016). İran 2015, *Ortadoğu Yılığ 2015*, ed. Kemal İnat ve Muhittin Ataman, İstanbul: Açılım Kitap.

Dorraj, M. (2014). Iranian Populism: Its Vicissitudes and Political Impact, ed. Woods, D. ve Wejnert, B, *The Many Faces of Populism: Current Perspectives*, UK: Emerald Books, 127-142.

Dreyfuss, R. (2005). *Devil's Game: How the United States Helped Unleash Fundamentalist Islam*, New York: Owl Books.

Duman, B. (2020). ABD-İran Gerginliği Irak'ı Nasıl Etkiler, *Ortadoğu Analiz*, Mart-Nisan 2020, 11/92, 36-39.

Efegil, E. (2013). Ortadoğu'daki Gelişmelerin Analizi: Libya, Tunus, Bahreyn, Mısır ve Suriye, *Ortadoğu Analiz*, Kasım 2013, 5/59, 10-22.

Ehteshami, A. (1995). *After Khomeini: The Iranian Second Republic*, London: Routledge.

Ehteshami, A. (2002). The Foreign Policy of Iran, Hinnebusch, R. A. ve Ehteshami, A. (Der.), *The Foreign Policies of Middle East States*, London: Lynne Rienner, S. 283-309.

Eickelman, D. F. ve Piscatori, J. (2004). *Muslim Politics*, Princeton: Princeton University Press.

Eken, E. (2018). Anthony Giddens: Modern Devlet Sisteminin Ortaya Çıkışı, Egemenlik ve Şiddet, Yalvaç, F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 159-180.

Elhan, N. (2019). *Hizbullah-İran İlişkileri*, Ankara: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).

Emre, Y. (2015). Anthony Giddens ve Uluslararası İlişkiler: Yapılanma, Modernite ve Küreselleşme, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 44, s. 5-23.

Entessar, N. (1994). Factional Politics in Post-Khomeini Iran: Domestic and Foreign Policy Implications, *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 17/4.

Erdem, G. (2018). Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL'den Hizbullah'a, *The Turkish Yearbook of International Relations*, 49, pp. 21-55.

- Erden, M. S. (2017). *Türkiye ve İran'da Vatandaşlık ve Etnisite*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ereker, F. (2013). Dış Politikayı Analiz Etmek: Dış Politika Analizinde Yapan-Yapı Sorunu, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 36, s. 45-71.
- Erkurt, B. (2018). Justin Rosenberg: Sivil Toplumun İmparatorluğu, Yalvaç, F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 277-297.
- Ertan, B. K. (2021). *Ruhani Dönemi'nin Sosyoekonomisi*, İstanbul: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM).
- Esfahani, H. S. ve Pesaran, M. H. (2009). "The Iranian Economy in the Twentieth Century: A Global Perspective", *Iranian Studies*, Apr., 2009, 42/2, ss. 177-211.
- Faghihi, R. (2015). Why did Velayati meet with Putin?, *Al-Monitor*, February 11 2015, <https://www.al-monitor.com/originals/2015/02/iran-russia-nuclear-deal-velayati.html>.
- Fanon, F. (2007). *Yeryüzünün Lanetlileri*, Çev. Şen Süer, İstanbul: Versus Kitap.
- Fanon, F. (2009). *Cezayir Bağımsızlık Savaşının Anatomisi*, Çev. Kamil Çileçöp, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Fekri, A. A. (2011). *Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi*, İstanbul: Mızrak Yayınları.
- Ferro, M. (2017). *Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine (13. Yüzyıl-20. Yüzyıl)*, Çev. Cedden, M., 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Fine, R. ve Chernilo, D. (2017). Yakın Dönem Tarihsel Sosyolojide Sosyal Sınıflar ve Uluslar", Delanty, G. ve Işın, E. F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Temeller ve Tartışmalar*, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: İslık Yayınları, s. 379-401.
- Fisher, M. M. J. (1989). "İmam Humeyni: Dört Anlama Düzeyi", iç. *Güçlenen İslam'ın Yankıları*, der. Esposito, J. I., Çev. Erol Çatalbaş, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Fischer, M. M. J. (2003). *Iran: From Religious Dispute to Revolution*, Madison: The University of Wisconsin Press.
- Fukuyama, F. (2006). Neo-Conların Sonu: Yol Ayırımındaki Amerika, Çev. Hasan Kaya, İstanbul: Profil Kitap.
- Fukuyama, F. (2016). *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Zülfü Dicleli, İstanbul: Profil Kitap.
- Fulbrook, M. ve Skocpol, T. (2011). Mukadder Yollar: Perry Anderson'ın Tarihsel Sosyolojisi, Skocpol, T., (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, Çev. Ahmet Fathi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 189-232.
- Ganji, B. (2006). *Politics of Confrontation: The Foreign Policy of the USA and Revolutionary Iran*, London: Tauris Academic Studies.
- Galtung, J. (1971). A Structural Theory of Imperialism, *Journal of Peace Research*, 8, S. 81-117.
- Garthwaite, G. R. (2005). *The Persians*, USA: Blackwell Publishing.
- Garthwaite, G. R. (2011), *İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze*, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkilap Kitabevi.
- Gasiorowski, M. J. (2002). The Nuzhah Plot and Iranian Politics, *International Journal of Middle East Studies*, 34, 645-666.
- Gencer, B. (2014). *İslam'da Modernleşme*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.

- Gheissari, A. ve Nasr, V. (2006). *Democracy in Iran: History and the Quest for Liberty*, New York: Oxford University Press.
- Giddens, A. (2008). *Ulus-Devlet ve Şiddet*, Çev. Cumhur Atay, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, Çev. Ş. Geniş- L. Unsaldı-S.N. Ağırnaslı, Ankara: Heretik yayınları.
- Gökay, B. (2002). The Most Dangerous Game in the World: Oil, War, and U.S. Global Hegemony, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 1/2, Summer 2002, 47-68.
- Guardian (2015). 'More than 90%' of Russian airstrikes in Syria have not targeted Isis, US says, 7 October 2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/oct/07/russia-airstrikes-syria-not-targeting-isis>.
- Guerrero, J. G. (2016). *The Carter Administration and The Fall Of Iran's Pahlavi Dynasty*, UK: Palgrave Macmillan.
- Gülsunar, E. (2018). Fernand Braudel: Yapısal Tarih, Faruk Yalvaç (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 35-60.
- Güner, R. (2016). Bitmeyen Kavga: Suriye-ABD İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Okur, M. A. ve Salık, N. (ed.), *Suriye İç ve Dış Politika*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Gürel, B. (2018). Theda Skocpol: Theda Skocpol'un Devrim Kuramının Eleştirel Bir Analizi, Faruk Yalvaç (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 95-116.
- Haass, R. N. (1997). *The Reluctant Sheriff: The United States After the Cold War*, USA: Council on Foreign Relations.
- Hakyemez, C. (2016). *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hallaq, W. (2020). *İmkânsız Devlet*, Çev. Aziz Hikmet, İstanbul: Babil Kitap.
- Halliday, F. (1976). *Dofar Bağımsızlık Mücadelesi*, Çev. Ali Baran, İstanbul: Kava Yayınları.
- Halliday, Fred (1977). *Basra Körfezinde Halk Savaşları: Dofar, Umman, Güney Yemen, Aden*, Çev. Naci Bozok, İstanbul: Evren Yayınları.
- Halliday, F. (1979). *Iran: Dictatorship and Development*, England: Penguin Books.
- Halliday, F. (2002). For An International Sociology, Hobden, S. ve Hobson, J. M. (Ed.), *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press, s. 244-264.
- Halliday, F. (2004). *Devrim ve Dünya Siyaseti*, Çev. Mehmet Morali, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Halliday, F. (2005). *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, New York Cambridge University Press.
- Halm, H. (1997). *Shi'a Islam: From Religion to Revolution*, Princeton: Markus Wiener Publishers.
- Hamzeh, A. N. ve Dökmeciyan, R. H. (1993). Lübnan Politikasında İslami Güçler, Çev. Bahattin Aydın, *Dünya ve İslam*, Sayı 16, s. 77-92.
- Harunoğlu, N. Ç. (2019). Eisenhower'dan Obama'ya: ABD Dış Politikasında Ortadoğu ve Suriye, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74/4, s. 1149-1182.
- Hatemi, M. (2001). *Gülümseyen İslam: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim*, Haz. Oğuz, S., Çev. Nazila H. Nejad, İstanbul: Metis Yayınları.
- Hegland M. (1991). İki Hüseyin İmajı: Bir İran Köyünde Uzlaşma ve Devrim, Çev. Cemil Aydın, *Dünya ve İslam Dergisi*, 6, s. 119-36.

- Helms, C. (1981). *An Ambassador's Wife in Iran*, New York: Dodd, Mead & Company.
- Helms, R. (1986). *Iranian-American Foreign Policy Oral History Project: The Reminiscences of Richard Helms*, USA: Foundation for Iranian Studies Oral History Archives and Oral History Research Office of Columbia University.
- Heykel, M. (1993). *3. Petrol Savaşı: Körfez Savaşının Perde Arkası*, Çev. N. Ahmed Asrar, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Heywood, A. (2012). *Siyaset Teorisine Giriş*, Çev. Hızır Murat Köse, İstanbul: Küre Yayınları.
- Hinnebusch, R. A. (2003). *The International Politics of the Middle East*, Manchester: Manchester University Press.
- Hinnebusch, R. A. ve Ehteshami, A. (2002), *The Foreign Policies of Middle East States*, London: Lynne Rienner.
- Hiro, D. (1991). *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict*, New York: Routledge.
- Hobden, S. ve Hobson, J. M. (2002). *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press.
- Hobson, J. M. (2002). What's At Stake in Bringing Historical Sociology Back into International Relations? Transcending 'Chronofetishism' and 'Tempocentrism' In International Relations, Hobden, S. ve Hobson, J. M. (Ed.), *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press, s. 3-41.
- Hobson, J. M. (2002a). The Two Waves of Neo-Weberian Historical Sociology In International Relations, Hobden, S. ve Hobson, J. M. (Ed.), *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press, s. 63-81.
- Hobson, J. M. ve Hobden, S. (2002). On The Roads Toward An Historicised World Sociology, Hobden, S. ve Hobson, J. M. (Ed.), *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press, s. 265-285.
- Hodgson, M. (2019). *İslam'ın Serüveni, Cilt 1*, Çev., İstanbul: Pheonex Yayınları.
- Hoffman, C. ve Cemgil, C. (2017). Dış Politikanın ve Uluslararası İlişkilerin Tarihsel Sosyolojisi: Eleştirilere Cevaplar, Ceren Ergenç ve Derya G. Akder (Ed.). *Uluslararası Kavramını Yeniden Düşünmek: Kuramsal ve Yöntemsel Tartışmalar*, Ankara: Heretik Yayınları, s. 149-176.
- Holliday, S. J. (2011). *Defining Iran: Politics of Resistance*, UK: Ashgate Publishing Limited.
- Holton, R. (2017). Weber ve Yorumcu Gelenek, Delanty, G. ve Işın, E. F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Temeller ve Tartışmalar*, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Isık Yayınları s. 57-74.
- Hook, S. W. ve Spanier, J. (2014). *Amerikan Dış Politikası: İkinci Dünya Savaşından Günümüze*, Çev. Özge Zihnioğlu Tanırlı, İstanbul: İnkilap Kitabevi.
- Houghton, D. P. (2004). *US Foreign Policy and the Iran Hostage Crisis*, New York: Cambridge University Press.
- Huart, C. (1993a). Bab, *İslam Ansiklopedisi, Cilt 2*, İstanbul: MEB, S. 163-4.
- Huart, C. (1993b). Babiler, *İslam Ansiklopedisi, Cilt 2*, İstanbul: MEB, S. 179-80.
- Huart, C. (2001). "İsna Aşeriye", *İslam Ansiklopedisi, Cilt 5/2*, s. 1124-5. Eskişehir: MEB.
- Humeyni, İ. (1991). İmam Humeyni'nin Gorbacov'a Mektubu, Çev. Hüseyin Hatemi, *Yeryüzü Dergisi*.
- Humeyni, İ. (2014). Cihad-ı Ekber: Nefse Karşı Savaş, iç. *Cemal Aynası: Hamd Suresi'nin Tefsiri, Cihad-ı Ekber ve İrfani Mektuplar*, Çev. Kadri Çelik ve İsmail Avcı, İstanbul: el-Mustafa Yayınları.

- Humeyni, A. R. M. (2016). *İmam Humeyni'nin Siyasi İlahî Vasiyetnamesi*, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2016/06/03/1095617/imam-humeyni-nin-siyasi-il%C3%A2h%C3%AE-vasiyetnamesi>.
- Hunt, L. (2011). Charles Tilly'nin Kolektif Eylemi, Skocpol, T. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, Çev. Ahmet Fathi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 270-304.
- Huntington, S. P. (1973). *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London: Yale University Press.
- Huntington, S. P. (2019). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev. Mehmet Turhan, İstanbul: Okuyan Us Yayıncılık.
- Hüseyin, A. (2009). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, Çev. Taha Cevdet, İstanbul Pınar Yayınları.
- ICG (2019). On Thin Ice: The Iran Nuclear Deal at Three, *International Crisis Group Middle East Report* No: 195, 16 January 2019.
- Ignatius, D. (2012). Al-Qaeda affiliate playing larger role in Syria rebellion, The Washington Post, November 30, 2012, https://www.washingtonpost.com/blogs/post-partisan/post/al-qaeda-affiliate-playing-larger-role-in-syria-rebellion/2012/11/30/203d06f4-3b2e-11e2-9258-ac7c78d5c680_blog.html.
- Iraq's Constitution of 2005, https://www.constituteproject.org/constitution/Iraq_2005.pdf?lang=en.
- Independent (2003), Death in the temple, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/death-in-the-temple-103928.html>.
- Ioannides, C. P. (2012), The Hostages of Iran: A Discussion with the Militants, *The Washington Quarterly*, 3:3, 12-35.
- Ivanov, W. (2001). "İmam", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5/2, s. 980-983. Eskişehir: MEB.
- İHETYMÜİB. *İmam Humeyni Açısından Filistin*, Tahran: İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu.
- İHETYMÜİB (1997). *İmam Humeyni Açısından İslam İnkılabının İhracı*, Tahran: İmam Humeyni'nin Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu.
- Johns, A. L. (2007). The Johnson Administration, the Shah of Iran, and the Changing Pattern of U.S.-Iranian Relations, 1965–1967: "Tired of Being Treated like a Schoolboy." *Journal of Cold War Studies*, 9(2), 64–94.
- Kalberg, S. (2017). *Max Weber'in Karşılaştırmalı Tarihsel Sosyolojisi*, Çev. Adem Bölükbaşı, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Kaleoğlu, B. (2018). Charles Tilly: Ulus Devletin Oluşumu, Yalvaç, F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 117-134.
- Kamali, M. (1997). The Modern Revolutions of Iran: Civil Society and State in the Modernization Process, *Citizenship Studies*, 1/2, S. 173-198.
- Kapani, M. (1995). *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Karimifard, H. (2012). Constructivism, National Identity and the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran, *Asian Social Science*, 8, 2, S. 239–246.
- Karrubi, M. (1990). 1987 Kanlı Haz Hakkında Söylenmemiş Olanlar, Çev. Malik Eşter, *Dünya ve İslam Dergisi*, III, s. 117-24.
- Karsh, E. (2002). *The Iran-Iraq War 1980-1988*, Oxford: Osprey Publishing.

- Kashani-Sabet, F. (2018). *Sınır Kurguları: İran Ulusunun Şekillenmesi (1804-1946)*, Çev. Duygu Şendağ, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- el-Katip, A. (2013). *Çağdaş İslam Siyaset Sisteminde Anayasal Meşruiyet: Suudi Arabistan Krallığı ve İran İslam Cumhuriyeti Karşılaştırmalı İncelemesi*, Çev. Sümeyra Özkan, İstanbul: Mana Yayınları.
- el-Katib, A. (2016). *Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi: Şuradan Velayet-i Fakihe*, Çev. Mehmet Yolcu, Ankara: Otto Yayınları.
- Keddie, N. R. (1999). *Qajar Iran and The Rise of Reza Khan: 1796-1925*, USA: Mazda Publishers.
- Keddie, N. R. (2006). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, New Haven: Yale University Press.
- Kelley, D. (2017). Karl Marx ve Tarihsel Sosyoloji, Delanty, G. ve Işın, E. F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Temeller ve Tartışmalar*, Çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: İslık Yayınları s. 33-55.
- Kennedy, P. (2001). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşü: 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar*, Çev. Birtane Karanakçı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Khomeini, I. (2002). *İslam and Revolutin*, London: Kegan Paul.
- Khomeini, I. (2008). *Islamic Government: Governance of the Jurist*, Tehran: The Institute for Compilation and Publication on Imam Khomeini's Works (International Affairs Department).
- Khosrokhavar, F. ve Roy, O. (2000). *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Metis Yayınları.
- Khuri, F. I. (1973). "The Changing Class Structure in Lebanon", *Social Stratification and Development in the Mediterranean Basin*, ed. Kiray, M. B., Michigan: De Gruyter, 60-74.
- Kinzer, S. (2004). *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*, Çev. Selim Önal, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kinzer, S. (2011). *Ezber Bozmak: İran, Türkiye ve ABD'nin Geleceği*, Çev. Sulhiye Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kissinger, H. (2016). *Dünya Düzeni*, Çev. Sinem Sultan Gül, İstanbul: Boyner Yayınları.
- Kissinger, H. (2021). *Beyaz Saray Yıllarım, 3. Cilt*, Çev. Korkut Uluç İşisağ, İstanbul: Kopernik Kitap.
- Koç, A. S. (2018). Kees Van Der Pijl: Dış Politika Biçimleri, Yalvaç, F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 315-342.
- Kurzman, C. (2005). *The Unthinkable Revolution in Iran*, Cambridge: Harvard University Press.
- Küpel, M. Ş. (2016). Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar: İran'a Uygulanan Yaptırımların Etkileri, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3/1, 97-135.
- Lackner, H. (2023). *Yemen: Poverty and Conflict*, London and New York: Routledge.
- Lapidus, I. M. (2010). *İslam Toplamları Tarihi II: 19. Yüzyıldan Günümüze*, Çev. Yasin Aktay-Mevlude Ayyıldızoğlu Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lewis, B. (2008). *Babil'den Dragomanlara*, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Linklater, A. (2002). Towards A Critical Historical Sociology of Transnational Harm, Hobden, S. ve Hobson, J. M. (Ed.), *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press, s. 162-180.

- Linklater, A. (2013). Tarihsel Sosyoloji, Burchill, S. ve Linklater, A. (Ed.), *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, Çev. Ali Aslan ve Muhammed Ali Ağcan, İstanbul: Küre Yayınları, s. 183-211.
- Lorentz, J. H. (2007). *Historical Dictionary of Iran*, USA: Scarecrow Press.
- Louer, L. (2022). *Sünniler ve Şiiler: Bir İhtilafın Siyasi Tarihi*, Çev. Barış Özkul, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Louis, W. R. (2003). The British Withdrawal from the Gulf, 1967-71, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 31(1), 83-108.
- Luizard, P. J. (2013). *İslam Topraklarında Otoriter Rejimler*, Çev. Egemen Demircioğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mahzumi, M. (2018). *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*, Çev. Âdem Yerinde, İstanbul Klasik Yayınları.
- Malik, A. (2002). Selected Reflections on the Muslim World in the aftermath of 9-11, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 1/2, Summer 2002, 201-225.
- Maloney, S. (2002). Identity and Change in Iran's Foreign Policy, Shibley Telhami ve Michael Barnett, *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, New York: Cornell University Press, S. 88-116.
- Mamdani, M. (2005). *İyi Müslüman, Kötü Müslüman: Amerika, Soğuk Savaş ve Terörün Kökenleri*, Çev. Sevinç Altınçekiç, İstanbul: 1001 Kitap yayınları.
- Mann, M. (2012). *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Tarihi 1*, Çev. Esin Saraçoğlu, Soner Torlak, Emre Kolay ve Olcay Sevimli, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Mansour, C. (1994). *Beyond Alliance: Israel in U.S. Foreign Policy*, New York: Columbia University Press.
- Mesbahi, M. (2004). Iran and Central Asia: Paradigm and Policy, *Central Asian Survey*, 23: 2, S. 109-139.
- Metin, C. (2011). *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Milani M. (1993). The Evolution of the Iranian Presidency: From Bani Sadr to Rafsanjani, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20, 1, S. 83-97.
- Milani M. (2013). Why Tehran Won't Abandon Assad(ism), *The Washington Quarterly*, 36:4, 79-93.
- Milliyet Gazetesi, 22 Ağustos 1978.
- Milliyet Gazetesi, 23 Ağustos 1978.
- Milliyet Gazetesi, 3 Ağustos 1987.
- Milliyet Gazetesi, 4 Ağustos 1987.
- Milliyet Gazetesi 16-22 Ağustos 1987 (1964'te Humeyni Bursa'da sürgündeyken evinde misafir eden Albay Ali Çetiner'le yapılan röportajdan oluşan yazı dizisi).
- Milliyet Gazetesi, 12 Haziran 2003.
- Milliyet Gazetesi, 21 Haziran 2003.
- Moaddel, M. (1992). "İran'da Şii Ulema ve Devlet", Serpil Üşür (Der.), *İran Devrim: Din, Anti-Emperyalizm ve Sol*, İstanbul: Belge Yayınları.

- Moazami, B. (2018). *İran'da Devlet, Din ve Devrim: 1796'dan Bugüne*, Çev. Bahar Bilgen, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mohns, E. ve Bank, A. (2012). Syrian Revolt Fallout: End of the Resistance Axis?, *Middle East Policy*, XIX/3, 25-35.
- Moin, B. (2005). *Son Devrimci Ayetullah Humeyni*, Çev. Osman Cem Öner toy, Ankara: Elips Kitap.
- Momen, M. (1985). *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, New Haven: Yale University Press.
- Moore, B. Jr (1989). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Sosyal Kökenleri*, Çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel, Ankara: Verso Yayıncılık.
- Morgenthau, H. J. (1970). *Uluslararası Politika Cilt 1*, Çev. Baskın Oran, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Moshaver, Z. (2005). Revolution, Theocratic Leadership and Iran's Foreign Policy: Implications for Iran-EU Relations, Nonneman, G. (Ed.) *Analyzing Middle East Foreign Policies and the Relationship with Europe*, New York: Routledge, S. 174-196.
- Moslem, M. (2002). *Factional Politics in Post Khomeini Iran*, New York: Syracuse University Press.
- Mottahedeh, R. (2003). *Peygamberin Hurkası: İran'da Din ve Politika, Bilgi ve Güç*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mutahhari, M. (2000). *İslam ve Değişim: Zamanın Gerekleri*, Çev. Burhanettin Dağ, İstanbul: Fecr Yayınları.
- Nasr, S. (1978). Backdrop to Civil War: The Crisis of Lebanese Capitalism, *MERIP Reports*, No. 73, pp. 3-13.
- Neale, J. (2006). *Amerika'nı Derdi Ne?*, Çev. Arhan Nur, Ankara: Ayraç Yayınları.
- Nefisi, A. (2003). *Tahran'da Lolita Okumak*, Çev. Mefkure Bayatlı, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Nixon, R. (1978). *The Memoirs of Richard Nixon*, New York: Grosset and Dunlap.
- Odeh, B. J. (1986). *Lübnan'da İç Savaş*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Belge Yayınları.
- Offiler, B. (2015). *US Foreign Policy And The Modernization Of Iran: Kennedy, Johnson, Nixon, and the Shah*, New York: Palgrave Macmillan.
- Oğuz, S. ve Çakır, R. (2000). *Hatemi'nin İran'ı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ONA (2016). Iranian general: Suleimani is forming Shia Liberation Army, *Orient Net Agencies*, 19-08-2016, https://orient-news.net/en/news_show/120751.
- Ostovar, A. (2016). *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guards*, New York: Oxford University Press.
- Özcan, M. (2003). *Sorunlu Miras Irak*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Özdalga, E. (2011). Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji, Özdalga, E. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji*, Çev. Çağdaş Sümer, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, s. 9-68.
- Özden, T. (2009). İran-ABD Gerginliği: Obama Döneminde Sular Durulacak Mı?, *Ortadoğu Analiz*, Nisan 2009, 1/4, 75-83.
- Özkan, F. (2019). Uluslararası İlişkilere Disiplinlerarası Yaklaşım: Tarih ve Teori Üzerine Bir Değerlendirme, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 61, s. 5-22.

- Özşahin, M. C. (2016). Obama Dönemi ABD'nin Ortadoğu Politikası: Arap Baharı Sürecinde Demokratik Söylem ve Eylem, *Ortadoğu Etütleri*, 8/2, 68-95.
- Pahlavi, M. R. (1980). *Answer the History*, New York: Stein and Day Publisher.
- Pargoo, M. ve Akbarzadeh, S. (2021). *Presidential Elections in Iran: Islamic Idealism since the Revolution*, New York: Cambridge University Press.
- Parsa, M. (2004). *Devlet, İdeoloji ve Devrim: İran, Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırmalı Analizi*, Çev. Alper Birdal, Nahide Özkan ve Derya Göçer, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parsi, T. (2007). *Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States*, New Haven and London: Yale University Press.
- Polanyi, K. (2010). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pollack, K. (2004). *The Persian Puzzle: The Conflict Between Iran and America*, New York: Random House Publishing.
- Popper, K. (2018). *Açık Toplum ve Düşmanları*, Çev. Harun Rızatepe, Mete Tunçay, Ankara: Liberte Yayınları.
- Posch, W. (2013). *The Third World, Global Islam and Pragmatism: The Making of Iranian Foreign Policy*. SWP Research Paper. Berlin: German Institute for International and Security Affairs.
- Posch, W. (2017). Ideology and Strategy in the Middle East: The Case of Iran, *Survival*, 59:5, 69-98.
- Price, R. (2008). *Fransa'nın Kısa Tarihi*, Çev. Özkan Akpınar, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Quinn, S. (2020). *Şah Abbas: İran'ı Yeniden Şekillendiren Hükümdar*, Çev. Zeliha Yılmaz, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Rafsanjani, H. (2006). *Hatıralar*, Çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Ragin, C. ve Chirot D. (2011). Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji, Skocpol. T. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, Çev. Ahmet Fathi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 305-347.
- Rahnema, A. (2015). *Behind the 1953 Coup in Iran: Thugs, Turncoats, Soldiers, and Spooks*, Cambridge: CUP.
- Rakel, E. P. (2007). Iranian Foreign Policy since the Iranian Islamic Revolution: 1979-2006, *Perspectives on Global Development and Technology*, 6: 159-187.
- Rakel, E. P. (2008). *The Iranian Political Elite, State and Society Relations, And Foreign Relations Since The Islamic Revolution*, PhD thesis, Amsterdam: FMG, Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR).
- Rakel, E. P. (2009). The Political Elite in the Islamic Republic of Iran: From Khomeini to Ahmadinejad, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 29/1: 105-125.
- Ramazani, R. K. (1989). *Revolutionary Iran: Challenges and Responses in the Middle East*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Ramazani, R. K. (1989). Iran's Foreign Policy: Contending Orientations, *Middle East Journal*, Spring, 43/2, pp. 202-217.
- Ramazani, R. K. (2010). Reflections on Iran's Foreign Policy: Spiritual Pragmatism, *Iranian Review of Foreign Affairs*, 1/1, S. 53-88.

- Recai, F. (1992). "İran'ın İdeoloji ve Dünya Görüşü: Kültürel Devrim İhracı", Çev. Haluk Ersoy, *Dünya ve İslam*, 11, sy. 43-55, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Reus-Smith, C. (2002). The Idea of History and History with Ideas, Stephen Hobden and John M. Hobson (Ed.), *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press, s. 120-140.
- Reuters (2017). Russia says 48,000 of its troops took part in Syria campaign, December 22, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-russia-syria-military-idUSKBN1EG1EQ>.
- Rezaei, A. A. (2008). Foreign Policy Theories: Implications for the Foreign Policy Analysis of Iran, Anoushiravan Ehteshami ve Mahjoob Zweiri (Ed.), *Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad*, UK: Ithaca Press, S. 17-36.
- RFE/RL (2015). Kremlin: Putin, Khamenei Agree On Syria, Radio Free Europe/Radio Liberty, November 23 2015, <https://www.rferl.org/a/russia-iran-putin-visit-khamenei/27382267.html>.
- Richards, H. (1975). Land Reform and Agribusiness in Iran, *MERIP Reports*, No. 43 (Dec. 1975), pp. 3-18.
- Ricks, T. M. (1979). U.S. Military Missions to Iran, 1943-1978: The Political Economy of Military Assistance, *Iranian Studies*, Summer - Autumn, 1979, 12, No. 3/4, pp. 163-193.
- Roosevelt, K. (2007). *Karşı Darbe: CIA İran'da*, Çev. Bedirhan Muhib, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Rosenau, J. N. (1970). Foreign Policy as Adaptive Behavior: Some Preliminary Notes for a Theoretical Model, *Comparative Politics*, 2/3, s. 365-387.
- Rouhani, H. (2013). Time to Engage, Washington Post, September 19, 2013, https://www.washingtonpost.com/opinions/president-of-iran-hassan-rouhani-time-to-engage/2013/09/19/4d2da564-213e-11e3-966c-9c4293c47ebe_story.html
- Sachedina, A. (1989). "Ali Şeriatî: İran Devriminin İdeoloğu", iç. *Güçlenen İslam'ın Yankıları*, der. Esposito, J. I. Çev. Erol Çatalbaş, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Said, E. W. (2016). *Kültür ve Emperyalizm*, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Hil Yayınları.
- Saikal, A. (2019). *Iran Rising: The Survival and Future of the Islamic Republic*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Saleh, A. (2013). *Ethnic Identity and the State in Iran*, New York: Palgrave Macmillan.
- Salmoni, B. A. (2010). *Regime and periphery in Northern Yemen: the Huthi phenomenon*, RAND Corporation.
- Samii, A. W. (2008). Stable Structure on Shifting Sands: Assessing the Hizbullah-Iran-Syria Relationship, *Middle East Journal*, 62/1, 32-53.
- Sanger, D. E. (2007). Bush Adds Troops in Bid to Secure Iraq, *The New York Times*, January 11, 2007, <https://www.nytimes.com/2007/01/11/world/middleeast/11prexy.html>.
- Sarı, İ. (2015). 1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2/1, S. 95-135.
- al-Saud, F. B. S. (2003). *Iran, Saudi Arabia and the Gulf Power Politics in Transition 1968-1971*, New York: I.B. Tauris.
- Savory, R. (2021). *Safeviler Devrinde İran*, Çev. Özgür Kolçak, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- Sel, F. (1993). Filistin'de İslam'ın Yükselişi ve Örgütsel Hareketlilik, *Dünya ve İslam*, 16, s. 31-50.
- Seliktar, O. (2008). *The Politics of Intelligence and American Wars with Iraq*, New York: Palgrave Macmillan.

- Seliktar, O. (2012). *Navigating Iran: From Carter to Obama*, New York: Palgrave Macmillan.
- Seliktar, O. ve Rezaei, F. (2020). *Iran, Revolution, and Proxy Wars*, USA: Palgrave Macmillan.
- Shalim, A. (2014). *The Iron Wall: Israel and The Arab World*, New York: W. W. Noton and Company.
- Shalim, A. (2019). *Demir Duvar: İsrail ve Arap Dünyası*, Çev. Tuba Demirci, İstanbul: Küre Yayınları.
- Shuster, W. M. (1912). *The Strangling of Persia*, New York: The Century Co.
- SIPRI, *SIPRI Yearbook* 1973.
- Sick, G. (1986). *All Fall Down: America's Tragic Encounter with Iran*, USA: Penguin Books.
- Sinkaya, B. (2009). Obama Döneminde ABD-İran İlişkileri ve Değişim Şansı, *Ortadoğu Analiz*, Ocak 2009, 1/1, 41-49.
- Sinkaya, B. (2009a). İran Seçimlerinin Tadı Kaçtı, *Ortadoğu Analiz*, Temmuz-Ağustos 2009, 1/7, 29-39.
- Sinkaya, B. (2009b). İran'da Yeni Hükümet: Sorunlar ve Olası Politikalar, *Ortadoğu Analiz*, Ekim 2009, 1/10, 17-25.
- Sinkaya, B. (2010). İran Nükleer Programı Karşısında Türkiye'nin Tutumu ve Uranyum Takası Mutabakatı, *Ortadoğu Analiz*, Haziran 2010, 2/18, 66-78.
- Sinkaya, B. (2012). *Arap Baharı Sürecinde İran'ın Suriye Politikası*, Seta Analiz 53, Ankara: Setav, http://file.setav.org/Files/Pdf/20121121171707_setav-arap_bahari_surecinde_iran%E2%80%99in_suriye_politikasi.pdf.
- Sinkaya, B. (2014). Ahmedinejad'tan Ruhani'ye İran Dış Politikasında Değişim: "İtidalli Dış Politika", *Ortadoğu Analiz*, Mart-Nisan 2014, 6/61, 30-33.
- Sinkaya, B. (2016). Yeni Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-Rusya Ekseni, *Ortadoğu Analiz*, Ocak-Şubat 2016, 8/72, 24-27.
- Sinkaya, B. (2017a). Trump ve İran: Belirsizlik ve Tedirginlik, *Ortadoğu Analiz*, Ocak-Şubat 2017, 9/78, 22-25.
- Sinkaya, B. (2017b). Trump'ın Başkanlığında ABD- İran İlişkileri, *Ortadoğu Analiz*, Mart-Nisan, 2017, 9/79, 41-43.
- Sinkaya, B. (2017c). Bölgesel Rekabet ve İran-Pakistan İlişkileri, *Ortadoğu Analiz*, Mayıs-Haziran, 2017, 9/80, 54-57.
- Sinkaya, B. (2017d). İran'da Siyasi Gerilim: Ruhani'yi Benisadrlaştırmak!, *Ortadoğu Analiz*, Temmuz-Ağustos, 2017, 9/81, 48-51.
- Sinkaya, B. (2017e). Yeni Ruhani Hükümeti'nin Dış Politikası, *Ortadoğu Analiz*, Eylül-Ekim 2017, 9/82, 24-27.
- Skocpol, T. (1982). "Rentier State and Shia Islam in the Iranian Revolution", *Theory and Society*, 11/3, 265-283.
- Skocpol, T. (2004). *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı bir Çözümlemesi*, Çev. S. Erdem Türközü, Ankara: İmge Yayınları.
- Skocpol, T. (2011). Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi, Skocpol, T. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, Çev. Ahmet Fathi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 1-24.

Smith, S. (2002). Historical Sociology and International Relations Theory, Hobden, S. ve Hobson, J. M. (Ed.), *Historical Sociology of International Relations*, USA: Cambridge University Press, s. 223-242.

Smolansky, O. M. ve Smolansky, B. M. (1991). *The USSR and Iraq: The Soviet Quest for Influence*, Durham: Duke University Press.

Soylu, R. (2017). Trump İçin İki Kızıl Elma: İran ve “Radikal İslam”, *Ortadoğu Analiz*, Ocak-Şubat 2017, 9/78, 10-11.

Spivak, G. C. (2016). *Madun Konuşabilir Mi?* Çev. Dilek Hattatoğlu, Emre Koyuncu, Gökçen Ertuğrul, İstanbul: Dipnot Yayınları.

Strothmann, R. (2001). “Şia”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, s. 502-513. Eskişehir: MEB.

Sullivan, W. (1978). (U.S. Embassy Tehran) *Cable to State Department*, “Thinking the Unthinkable,” Secret, November 9, 1978. <https://nsarchive.gwu.edu/document/18195-national-security-archive-doc-07-u-s-embassy>.

Smyth, P. (2015). *The Shiite Jihad In Syria And Its Regional Effects*, The Washington Institute for Near East Policy, Policy Focus 138, file:///C:/Users/Hp/Downloads/PolicyFocus138-v3.pdf.

Şen, G. (2012). İran ve “Arap Baharı”: Bağlam, Söylem ve Siyaset, *Ortadoğu Etütleri*, 3/2, 95-118.

Şen, G. (2015). Nükleer Müzakereler ve Yaklaşan Meclis Seçimleri ışığında Ruhani Döneminde İran’da Reform Hareketine Bir Bakış, *Ortadoğu Analiz*, Temmuz-Ağustos 2015, 7/69, 62-65.

Şen, G. (2016). *Devrimden Günümüze İran’ın ABD Politikası: Tarihsel Sosyolojik Bir Analiz*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Şen, G. (2017). Ruhani Döneminde Devlet-Toplum İlişkileri: Umut, Düş Kırıklığı ve Yeniden Umut, *Ortadoğu Analiz*, Eylül-Ekim 2017, 9/82, 14-16.

Şeriatî, A. (2009). *Ali Şiası Safevî Şiası*, Ankara: Fecr Yayınları.

Şeriatî, A. (2009). *Öze Dönüş*, Ankara: Fecr Yayınları.

Tehran Times, Leader’s remarks on elections, 02 June 2021, s. 2, <https://www.tehrantimes.com/news/461609/13958>.

Talegani, M. (1989). *İslam ve Mülkiyet*, Çev. Ahmed Saidoğlu, İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Tazmini, G. (2009). *Khatami’s Iran: The Islamic Republic and the Turbulent Path to Reform*, New York: I.B.Tauris Publishers.

Teschke, B. (2017). *1648 Söylencesi: Sınıf, Jeopolitik ve Modern Uluslararası İlişkilerin Kuruluşu*, Çev. Bülent Şimşek, İstanbul: Can Yayınları.

Thompson, E. P. (2004). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları.

Tıǧlı, A. (2018). *İran’da Entelektüel Dini Düşünce Hareketi*, İstanbul: Mana Yayınları.

Tilly, C. (1975). “Reflections on the History of European State-Making” iç. *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Tilly, C., Princeton: Princeton University Press.

Tilly, C. (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu: 990-1992*, Çev. Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi.

Traboulsi, F. (2007). *A History of Modern Lebanon*, London: Pluto Press.

Trimberger, E. K. (2011). E. P. Thompson: Tarihin Sürecini Ayarlamak, Skocpol, T. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler*, Çev. Ahmet Fathi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 233-269.

Trotsky, L. (2008). *History of the Russian Revolution*, Trans. Max Eastman, Chicago: Haymarket Books.

Tsui, K. K. (2010). More Oil, Less Democracy: Evidence from Worldwide Crude Oil Discoveries, *The Economic Journal*, 121 (551), 89–115.

UN (1987). *Security Council Resolution 598: Iraq-Islamic Republic of Iran*, https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IQ%20IR_870720_Security%20Council%20Resolution%20598%20%281987%29.pdf.

UN (1990). Resolution 678 (1990), https://digitallibrary.un.org/record/102245/files/S_RES_678%281990%29-EN.pdf?ln=en.

UN (2010). Resolution 1929 (2010), <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/396/79/PDF/N1039679.pdf?OpenElement>.

UN (2018). Stockholm Agreement, <https://unmha.unmissions.org/stockholm-agreement>.

UNIIC (2005a). Report of The International Independent Investigation Commission Established Pursuant to Security Council Resolution 1595 (2005), http://news.bbc.co.uk/1/shared/bsp/hi/pdfs/21_10_05_mehlisreport.pdf.

UNIIC (2005b). Second Report of The International Independent Investigation Commission Established Pursuant o Security Council Resolutions 1595 and 1636 (2005), http://news.bbc.co.uk/1/shared/bsp/hi/pdfs/12_12_05_mehlis_report.pdf.

U.S. Energy Information Administration (EIA), *Imported Crude Oil Prices*, <https://www.eia.gov/outlooks/steo/realprices/>.

Uygur, H. (2012). *İran ve Arap Baharı*, Seta Analiz 52, Ankara: Setav, https://file.setav.org/Files/Pdf/20121122110322_setav-iran_ve_arap_bahari.pdf.

Uzun, Ö. S. (2013). İran’a Ekonomik Yaptırımlar: Kırılğanlaşan Nükleer Program mı Hükümet mi?, *Ortadoğu Analiz*, Haziran 2013, 5/54, 62-70.

Vallely, P. (2003). Held under house arrest by Saddam for a decade, could this cleric be a secret weapon for the Allies?, *Independent*, 4 Nisan 2003, <https://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/held-under-house-arrest-by-saddam-for-a-decade-could-this-cleric-be-a-secret-weapon-for-the-allies-113673.html>

Vance, C. (1983). *Hard Choices: Critical Years in America’s Foreign Policy*, New York: Simon and Schuster.

Velayati, A. A. (2016). Velayati: Syria is golden ring in line of resistance, IRNA, 18 May 2016, <https://en.irna.ir/news/82080242/Velayati-Syria-is-golden-ring-in-line-of-resistance>.

Voll, J. O. (1991). *İslam: Süreklilik ve Değişim*, Cilt I, Çev. Cemil Aydın, Cengiz Şişman ve Mehmet Demirhan, İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Wallerstein, I. (2010). *Modern Dünya Sistemi I*, Çev. Latif Boyacı, İstanbul: Yarı Yayınları.

Walt, S. M. (1996). *Revolution and War*, London: Cornell University Press.

Walton, T. (1980). Economic Development and Revolutionary Upheavals in Iran, *Cambridge Journal of Economics*, 1980, 4, 271-92.

Waltz, K. ve Quester, G. H. (1982). *Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi*, Çev. Ersin Onulduran, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Waltz, K. (2015). *Uluslararası Politika Teorisi*, Çev. Osman S. Binatlı, Ankara: Phoenix Yayınları.

Wendt, A. E. (2009). Uluslararası İlişkiler Kuramında Yapan-Yapı Sorunu”, Çev. M. Serdar Palabıyık, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, s. 3-44.

Wright, C. (1980). Implications of the Iraq-Iran War, *Foreign Affairs*, 59/2 (Winter, 1980), ss. 275-303.

Yalçın, H. B. (2015). Obama Stratejisi ve Ortadoğu, *Akademik Orta Doğu*, 9/2, 55-74.

Yalçın, H. B. (2016). İran-Suudi Arabistan Geriliminin Reelpolitik Kökenleri, *Ortadoğu Analiz*, Mart-Nisan 2016, 8/73, 12-13.

Yalvaç, F. (2007). Devlet, Eralp, A. (Ed.), *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 15-51.

Yalvaç, F. (2013). Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler: Jeopolitik, Kapitalizm ve Devletler Sistemi, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 10, Sayı 38, s. 3-28.

Yalvaç, F. (2018). Giriş, Faruk Yalvaç (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 3-10.

Yalvaç, F. (2018a). Karl Marx: Marksizm ve Uluslararası Tarihsel Sosyoloji, Yalvaç, F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 11-33.

Yanar, R. (2015). İki Ateş Arasında İran Ekonomisi, *Ortadoğu Analiz*, Mart-Nisan 2015, 7/67, 90-93.

Yeğin, A. (2013). *İran Siyasetini Anlama Kılavuzu*, Ankara: SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı).

Yeğin, A. (2017). *İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları*, Ankara: SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı).

Yergin, D. (2001). *Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Çev. Kamuran Tuncay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yeşiltaş, M. (2006). İran 2005, *Ortadoğu Yıllığı 2005*, ed. İnat, K. ve Balcı, A., Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Yeşiltaş, M. (2008). İran 2006, *Ortadoğu Yıllığı 2006*, ed. İnat, K. ve Ataman, M., Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Yeşiltaş, M. (2009a). İran 2007, *Ortadoğu Yıllığı 2007*, ed. İnat, K. Ataman, M. ve Yeşiltaş, M., İstanbul: Küre Yayınları.

Yeşiltaş, M. (2009b). İran 2008, *Ortadoğu Yıllığı 2008*, ed. İnat, K. Ataman, M. ve Duran, B., İstanbul: Küre Yayınları.

Yeşiltaş, M. (2011). İran 2009, *Ortadoğu Yıllığı 2009*, ed. İnat, K. Ataman, M. ve Çakmak, C., İstanbul: Küre Yayınları.

Yeşiltaş, M. (2014a). İran 2012, *Ortadoğu Yıllığı 2012*, ed. İnat, K. Ataman, M., İstanbul: Açılım Kitap.

Yeşiltaş, M. (2014b). İran 2013, *Ortadoğu Yıllığı 2013*, ed. İnat, K. Ataman, M., İstanbul: Açılım Kitap.

Yeşiltaş, M. (2014c). İran'ın Nükleer Söylem Siyasetini Anlamak: Eleştirel Bir Değerlendirme, *Akademik Orta Doğu*, 8/2, 41-72.

Yeşiltaş, M. (2016). Eski Coğrafya ve Yeni Bölge: Ortadoğu'da İsyan ve Devrimin Jeopolitiği, *Ortadoğu Analiz*, Ocak-Şubat 2016, 8/72, 12-15.

Yetim, M. (2015). Şiddet Eğilimli ve Direniş Temelli Şii Aktivizmi: Hizbullah'ın Fikirsal ve Örgütsel Zeminini, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, ss. 59-88.

- Yetim, M. (2018). İran-Hizbullah İlişkileri (1980-1995): Ulus-Aşırılaşan Şiddet, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(18): 29-42.
- Yetim, M. (2021). Ortadoğu'da Üç Kutuplu Yapı ve Türkiye, *Ortadoğu Analiz*, Nisan 2021, 12/100, 24-27.
- Yorulmaz, R. (2019). İran'a Yaptırımlar ve Türkiye Ekonomisi: Ne oldu? Neler Yaşandı?, *Ortadoğu Analiz*, Ocak-Şubat 2019, 10/85, 76-81.
- Youtube, (2009). Rafsanjani chose supreme leader in 1989, https://www.youtube.com/watch?v=xq2-_eGlshI.
- Youtube, (2018). Iran's Supreme Leader In 1989: 'I Am Not Qualified', <https://www.youtube.com/watch?v=NWtAjWz3B9M>.
- Zarakol, A. (2019). *Yenilgiden Sonra: Doğu Batı ile Yaşamayı Nasıl Öğrendi*, Çev. Barış Cezar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Zengin, İ. (2018). Benno Teschke: 1648 Miti, Yalvaç, F. (Ed.), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınları, s. 299-313.
- Zubaida, S. (1994). *İslam, Halk ve Devlet*, Çev. Sami Oğuz, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zubaida, S. (2008). *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar*, Çev. Burcu Koçoğlu ve Hasan Hacak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.